

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE – ISTORIE

XXIII

2015

MUZEUL BANATULUI TIMIȘOARA

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE ▪ ISTORIE

XXIII

2015

M U Z E U L B A N A T U L U I T I M I Ş O A R A

ANALELE BANATULUI

Serie nouă

ARHEOLOGIE
ISTORIE

XXIII

2015

EDITURA MEGA
Cluj-Napoca, 2015

Colegiul de redacție:

Claudiu ILAȘ, *director al Muzeului Banatului*

Prof. dr. Florin DRAȘOVEAN, *redactor șef*

Zsuzsanna KOPECZNY, *secretar de redacție*

Prof. dr. Radu ARDEVAN (Cluj-Napoca), Lector dr. Ligia BOLDEA (Reșița), dr. Nicoleta DEMIAN (Timișoara), dr. Dragoș DIACONESCU (Timișoara), Prof. dr. Joseph MARAN (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Germania), Zoran MARCOV (Timișoara), Conf. dr. Vasile RĂMNEANȚU (Timișoara), Prof. dr. John Michael O'SHEA (Michigan University, SUA), Prof. dr. Wolfram SCHIER (Freie Universität Berlin, Germania), Lector dr. Cosmin SUCIU (Timișoara), *membri*

Vigneta copertei: Wiliam Vastag †

Analele Banatului, serie nouă, continuă publicațiile anterioare ale Muzeului Banatului din Timișoara:

Történelmi és Régészeti Értesítő, 1872–1918

Gemina, 1923

Analele Banatului, 1928–1931

Tibiscus, 1971–1979

Orice corespondență se va adresa
Muzeului Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Please send any mail to
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Tout correspondance sera envoyée à l'adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Richten Sie bitte jedwelche Korrespondenz an die Adresse:
Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, RO–300002 Timișoara,
e-mail: analelebanatului@yahoo.com

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

ISSN 1221–678X

Anuarul *Analele Banatului* este indexat în următoarele baze de date:

Scopus	http://www.elsevier.com/online-tools/scopus/content-overview http://www.info.sciverse.com/scopus/scopus-in-detail/facts
World Cat	http://www.worldcat.org/title/analele-banatului/oclc/649630402
Copernicus	http://www.journals.indexcopernicus.com/passport.php?id=4875
ERIH PLUS	https://dbh.nsd.uib.no/publiseringsskanaler/erihplus/periodical/info.action?id=485417

Editura MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

CUPRINS ▪ SOMMAIRE ▪ INHALT ▪ CONTENTS

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE VECHE

LJUBO FIDANOSKI

Home Sweet Home: Neolithic Architectural Remnants from Cerje – Govrlevo, Republic of Macedonia . 11

MICHAEL D. GLASCOCK, ALEX W. BARKER, FLORIN DRAȘOVEAN

Sourcing Obsidian Artifacts from Archaeological Sites in Banat (Southwest Romania) by X-ray Fluorescence..... 45

COSMIN IOAN SUCIU

Metodologia analizei post-săpătură a sitului de la Turdaș (I). Câteva observații legate de modalitatea de publicare și interpretare a sistemului de fortificare ☞ *Post-excavation Analysis Methodology of Turdaș Site (I). Some Observations on Earlier Publication and Interpretation of the Fortified System* 51

SORIN TINCU

Cercetările arheologice de la Hunedoara. Considerații privind încadrarea culturală și cronologică a descoperirilor ☞ *The Archaeological Researches from Hunedoara. Considerations Regarding Cultural and Chronological Framing of the Discoveries* 63

ALINA BINȚINȚAN

Confecționarea experimentală a ceramicii preistorice: tehnica presării în forme de lut ☞ *Creating Experimental Prehistoric Pottery: Pre-shaped Clay Molds Pressing Technique* 89

SVEN BRUMMACK, DRAGOȘ DIACONESCU

O abordare Bayesiană a datelor AMS aparținând epocii cuprului din Câmpia Panonică ☞ *A Bayesian Approach of the AMS Data from the Great Hungarian Plain's Copper Age*..... 101

FLORIN GOGÂLTAN, FLORIN DRAȘOVEAN

Piese preistorice din cupru și bronz din România aflate în colecțiile British Museum, Londra. I ☞ *Prehistoric Copper and Bronze Age Objects from Romania Found in the Collections of the British Museum in London. I.*..... 119

CORIOLAN HORAȚIU OPREANU

Arhitectura epocii Latène din Munții Șureanu (Sebeșului). O analiză metodologică ☞ *The Architecture of the Late Iron Age in the Șureanu (Sebeșului) Mountains. A Methodological Approach* 151

DOINA BENEĂ, SIMONA REGEȘ

Ștampile tegulare romane de la Tibiscum ☞ *Roman Tegular Stamps from Tibiscum*..... 187

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

DANIELA TĂNASE

Considerații cu privire la o aplică de faleră din epoca avară târzie descoperită la Timișoara-Podul Modoș ☞ *Considerations upon a Late Avar Phalera Applique Found at Timișoara-Podul Modoș* 209

IUSZTIN ZOLTAN

Vicecomiți în comitatul Timiș (sec. XIV–XV) ☞ *Viscounts in Timiș County (14th–15th)* 219

LIGIA BOLDEA

Prezențe feminine în sistemul domenal medieval bănățean (1300–1450) ♡ ♡ *Female Presences in the Banat Medieval Domaine (1300–1450)* 235

OANA TODA

Căi de comunicație nord-transilvănene și direcțiile de trafic ale Clujului medieval ♡ ♡ *North Transilvanian Communication Routes and the Traffic Orientation of Medieval Cluj* 253

ADRIAN BĂLĂȘESCU, FLORIN DRAȘOVEAN, VALENTIN RADU

Studiul materialului faunistic descoperit în urma cercetărilor arheologice preventive din Piața Sfântu Gheorghe de la Timișoara. Date preliminare ♡ ♡ *L'étude du matériel faunique découvert pendant les recherches archéologiques préventives de la place Sfântu Gheorghe de Timișoara. Données préliminaires* 277

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

SORIN MITU

Date genealogice și prosopografice referitoare la familia Cornea-Barbu de Ileni (sec. XVII–XX) ♡ ♡ *Genealogical and Prosopographical Data Regarding Cornea-Barbu of Ileni Family (17th–20th Centuries)* ... 321

ZORAN MARCOV

Contribuții la identificarea și clasificarea puștilor vest-balkanice cu cremene prezente în muzeele din România ♡ ♡ *Contributions to Identifying and Classifying Western Balkans Flintlock Rifles from the Romanian Museums* 331

LAJOS KAKUCS

De la Fântâna Pașei de pe lângă Mănăstirea Dervișilor până la Parcul Rozelor. Contribuții la istoria parcurilor din Timișoara ♡ ♡ *From the Pacha's Fountain near the Dervishes' Monastery to the Park of Roses. Contributions to the History of the Parks in Timișoara* 343

COSTIN FENEȘAN

Un erou uitat: Mihai Cavaler de Iacobici ♡ ♡ *A Forgotten Hero: Michael Knight of Iacobici* 385

IRINA VASTAG

Cultura instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe – produsul evoluției sale istorice distincte ♡ ♡ *Die Kultur der für Brandlöscheinsätze und Spezialeinsätze im Falle von Naturkatastrophen und Notsituationen zuständigen Militäreinrichtung Temeswar – ein Produkt ihrer eigenen geschichtlichen Entwicklung* 399

ANDREEA-MIHAELA CREANGĂ

Războaiele balcanice ca spectacol mediatic: relatarea jurnalistică ♡ ♡ *Balkan Wars as a Media Spectacle: the Journalistic Story* 413

DRAGO NJEGOVAN, MIODRAG MILIN

Mitropolia de Karlowitz și relațiile sârbo-române din cuprinsul Monarhiei habsburgice ♡ ♡ *The Metropolitanate of Karlowitz and Serbo-Romanian Relations within The Habsburg Monarchy* 419

LJILJANA BAKIĆ

Felix Milleker's Contributions to the Study of the Antiquities of Banat between the 1880's and 1940's.... 429

ALINA-CĂTĂLINA IBĂNESCU

Studiul de caz: activitatea profesorului Ioan Ursu reflectată în ziarul „La Roumanie” în timpul misiunii universitare din Franța (1918–1919) ♡ ♡ *Professor Ioan Ursu's Activity as Written in the 'La Roumanie' Newspaper during his Academic Mission in France (1918–1919). A Case Study* 435

SERGIU SOICA

Episcopul Iuliu Hossu de la Unirea de la Alba Iulia în închisorile regimului comunist din România ☞
The destiny of Bishop Iuliu Hossu: From the Great Union in Alba Iulia to the Romanian Communist Penitentiaries 439

OVIDIU EMIL IUDEAN

The Banat Political Elite During the 1926 General Elections..... 451

MARIAN-ALIN DUDOI

The Accommodation of the British Mission in Romania (1944) 459

VASILE RĂMNEANȚU

Din culisele unei întâlniri la nivel înalt de la Timișoara. Vizita lui Iosip Broz Tito din februarie 1969 ☞
Aspects from the Backstage of a High Level Meeting at Timișoara. The Visit of Iosip Broz Tito from February 1969 465

JOSÉ DÍAZ-DIEGO

El advenimiento democrático en la Rumanía de 1990 y el principio del fin de su agricultura colectiva ☞
The Democratic Advent of 1990's Romania and the Beginning of the End of its Collective Agriculture 477

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE VECHE

HOME SWEET HOME: NEOLITHIC ARCHITECTURAL REMNANTS FROM CERJE – GOVRLEVO, REPUBLIC OF MACEDONIA

*Ljubo Fidanoski**

Keywords: Neolithic architecture and culture, Neolithic Houses, Neolithic Households, Cerje – Govrlevo, Republic of Macedonia

Cuvinte cheie: Arhitectura neolitică, case neolitice, Cerje – Govrlevo, Republica Macedonia

(Abstract)

The Neolithic site *Cerje – Govrlevo*, Republic of Macedonia, is well known in broader public by the ceramic fragmented sculpture (torso) of man, so-called *Adam from Govrlevo* found in 2000. It is a Neolithic settlement at which several houses dating from Early and Middle Neolithic were excavated. These houses built with great architectural skills are typical for the Balkan Neolithic and they are consecutive proof of the grand Neolithic intellect. In their interior various movable and unmovable artifacts were documented, which altogether highlight the high intellectual, economical, social, and cultural achievements of the Neolithic communities who lived at this site.

The Site and its History of Research

Cerje – Govrlevo is situated on the south slope of Vodno mountain (Karšijak), 15 km south-west of Skopje, 1.5 km south-east of the village Govrlevo and 2 km south-west of village Dolno Sonje, at an altitude of 500 m (Георгиев-Билбија 1984, 39; Bilbija 1986, 35) (Fig. 1). The site covers a flattened terrace (agricultural land at present) in the area called Cerje, outspread in a smaller valley surrounded by low hills, covering about 15 ha (Fig. 2). The northern side of the terrace ends in the slopes of Vodno, the western and the eastern sides are closed by lower hills, while the south side is almost completely open. To the east and west of the terrace, onto which the site is situated there used to be two smaller rivers in the past – Čiflički and Cereški. This gives the name of the site “Cerje” meaning “between rivers”. This natural “amphitheatre” today houses several villages: Dolno Sonje to the north-east, Čiflik to the north, Barovo and Sveta Petka to the north-west and Govrlevo to the west. In the south edge of the site there is a curative spring known from long ago,

with a small church dedicated to the Holy Healers Cosmas and Damian, and over the terrace onto which the site lies, in the area Brzovec is the monastery St. Tryphon.

The site was accidentally discovered by Z. Georiev in 1975, when during a well excavation, in the profile he noticed Neolithic artifacts (Георгиев-Билбија 1984, 39). In 1981, he together with M. Bilbija performed a field survey of the terrain, whereupon they determine the boundaries and the characteristics of the site (Bilbija 1986, 35). The following 1982, M. Bilbija, within the project “Systematic Archaeological Research of the Neolithic and the Metal Age Cultures in the Skopje Valley”, began the archaeological research of the site (Bilbija 1986, 35) (Fig. 3). In the period from 1982 to 1985, 5 Latin-enumerated squares with dimensions 4×4 m with total amount of 80 sq. m were open in plot 1455, whose space was given a working title – trench I (Fidanoski-Tomaž 2010, 62–63; Фиданоски 2011a, 54) (Fig. 4). This research gave the preliminary image of the site – its stratigraphy, features, as well as its temporal and spatial frame.

In this early period of excavations the first conclusions and ideas about the site were established. It was a Neolithic settlement with cultural manifestations from the Neolithic, Chalcolithic,

* Museum of the city of Skopje, Archaeological Department, Neolithic and Chalcolithic Curator, Bul. Sveti Kiril i Metodij bb, 1000, Skopje, Republic of Macedonia. E-mail: fidanoskilj@yahoo.com.

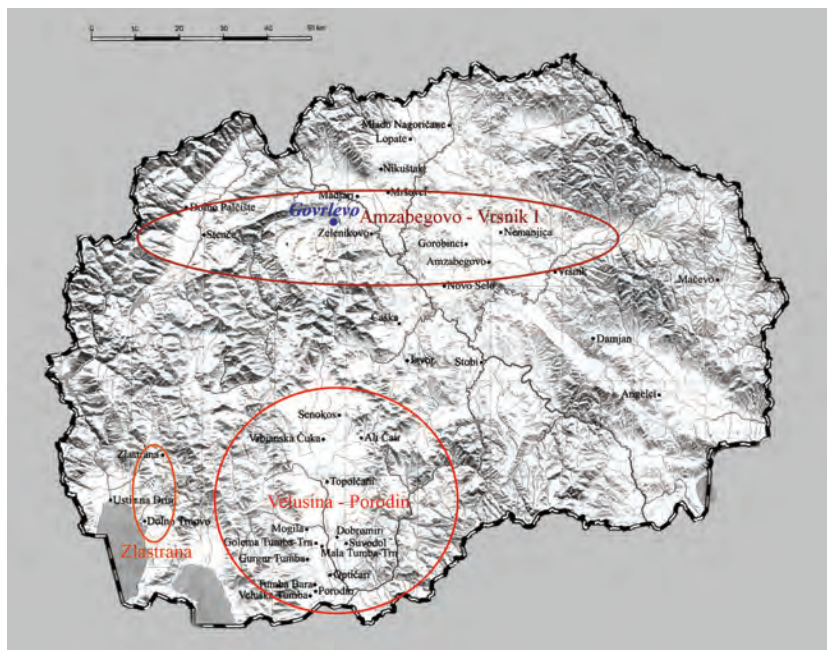

Fig. 1. Map of the major Neolithic sites and cultures in Republic of Macedonia.

Fig. 2. Panorama photo of Cerje – Govrlevo.

Fig. 3. Position of the trenches.

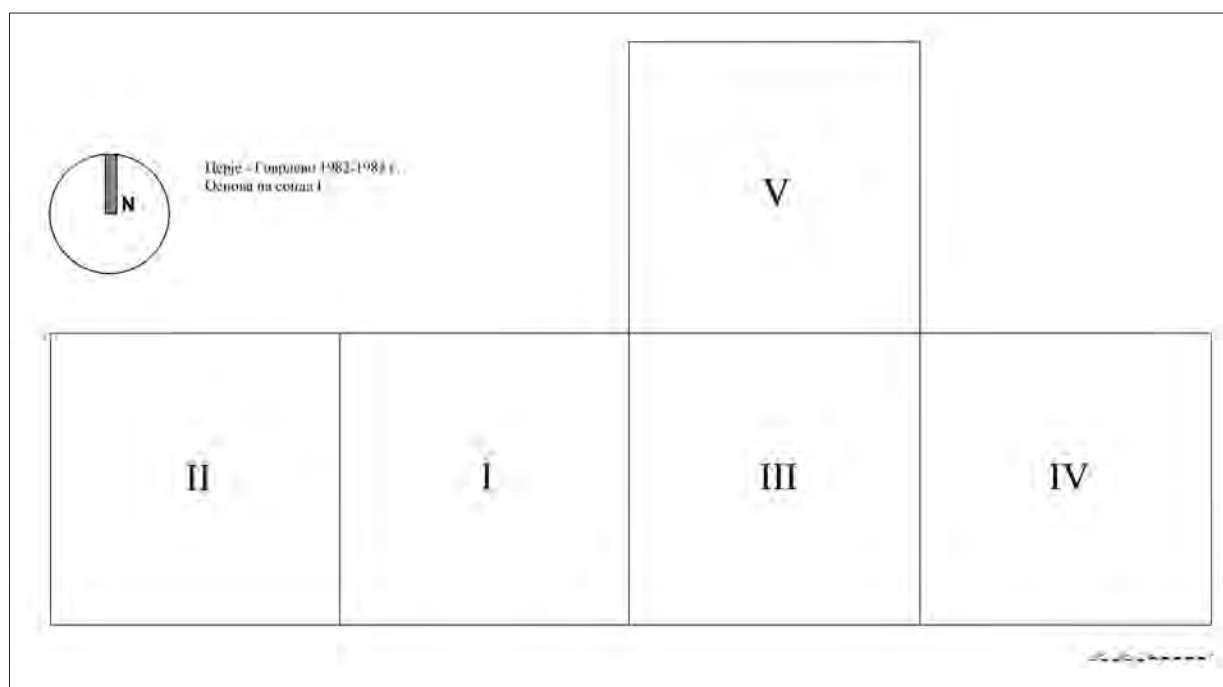

Fig. 4. Ground plan of trench I, opened in 1982.

the Bronze and the Iron Age. Namely, under the humus layer and in the first, most shallow cultural layers the presence of ceramic material from all of the aforementioned periods was noticed which, most probably, was owing to the penetration from later prehistoric periods and the contemporary agricultural activities in the Neolithic settlement horizons. On the basis of the discovered material of the Neolithic period the site was attributed to the Amzabegovo – Vršnik culture.

Within this first phase of archaeological research (1982–1985) large number of movable and unmovable archaeological finds were found – as the well known ceramic artifacts: a stamp with ideogram representations, an anthropomorphic or zoomorphic head and an anthropomorphic house model (also known as Great Mother) (Pl. 1, 1–3). In other words, based on the actual archaeological methodology in that time, Miloš Bilbija, excavating in trench I found three houses: houses no. 1 and 2 from the Middle Neolithic, chronologically synchronous with phases Amzabegovo III and II, and house no. 3 from Early Neolithic, chronologically synchronous with Amzabegovo I phase, according to the chronology of M. Gimbutas (1976, 29).

During 2000, within the project “Systematic Archaeological Research of the Neolithic Settlement Govrlevo”, under the guidance of M. Bilbija and in organization of the Museum of the City of Skopje, 6 Latin-enumerated squares with dimensions 4×4 m were opened in the neighbouring

plot 1452, and the research area was called trench II. The dimensions of the trench upon opening were 8×12 m, and with the widening from 2004, with dimensions 1.5×4 m (squares VII and VIII) on its eastern side and the weather effects, it enlarged to approximately 9.5×13 m (with total amount of around 120 sq. m) (Fig. 5). This research was carried out in the period 2000–2002, 2004 and 2008–2010 (Fidanoski-Tomaž 2010, 63; Фиданоски 2011a, 54). In 2003 the cooperation between the Museum of the City of Skopje and the Primorska University in Kopar (Slovenia) was made official, and the project became a partnership between the two institutions. The monograph edition *Govrlevo Will Not Die* was published within this project, a large study on the ethnological characteristics of the present-day village of Govrlevo (Hristova-Namičev 2004). In 2004 the archaeological excavations were improved through the implementation of stratigraphic units (loci) for every occurrence in the field. Mechanically, in the field itself, it was carried out by means of regular scraping of the working areas, thereby clearly registering all changes and occurrences in the trench area. During the research attention was paid in terms of their mutual relation, as well as their vertical and horizontal stratigraphic order. The photographing was carried out with a digital camera, while the technical drawings of the situations, i.e. the plans, the bases and the sections were computer processed and digitalized. Every occurrence in the field has its own number of stratigraphic unit, as

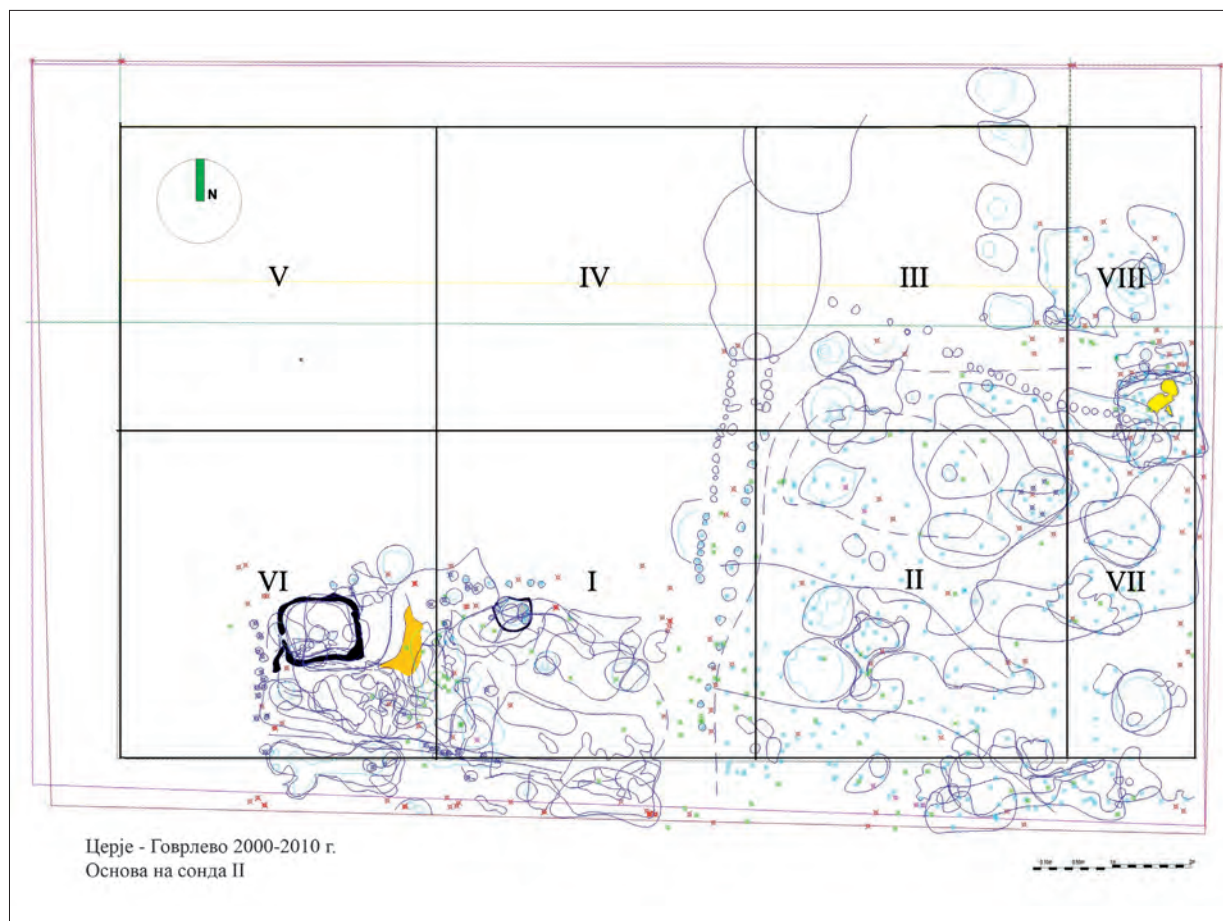

Fig. 5. Ground plan of trench II, opened in 2000.

well as a separate list in the basic form (journal) of the research. Correspondingly, for every stratigraphic unit the list is filled in with a description of the occurrence, its span and contents, the photos and technical drawings made for it, as well as with the field inventory. In the end, the stratigraphic unit was inserted in the basic plan of the trench, in order to obtain a clearer image of its spatial span. The research from 2008 onwards included one more element from the contemporary methodology of documenting, a total unit, with which all archaeological contexts are immediately placed in absolute geographic coordinates (latitude, longitude and altitude), which contributes for greater precision when placing the site in its geographic surrounding and its absolute positioning.

The second phase of research, the period after 2000, in trench II a large number movable and unmovable archaeological artifacts were found from which a very special find was unearthed – a fragmented sculpture (torso) of man, so-called *Adam from Govrlevo* (Bilbija 2001) (Pl. 1, 4). Within this archaeological research three more houses were excavated: houses no. 1 and 2 from

the Middle Neolithic, chronologically synchronous with phases Amzabegovo III and II, and house no. 3 from Early Neolithic, chronologically synchronous with Amzabegovo I phase, according to the aforementioned chronology.

This two phases of research at the Neolithic settlement Cerje – Govrlevo besides other typical archaeological occurrences (layers, deposits, pits, etc.) six houses in total (three in every trench) were documented: two from Early Neolithic phase (synchronous with Amzabegovo I), two from the early phase of Middle Neolithic (Amzabegovo II), and two from the later Middle Neolithic phase (Amzabegovo III) according to the same chronology (Fidanoski-Tomaž 2010, 66). It is very interesting that in both trenches – above the Early Neolithic houses with minimal spatial deviations the Middle Neolithic houses were built which indicates a continuous life at the same place within the same settlement – a state documented at several multi-layered Neolithic sites in Macedonia (Симоска-Санев 1975, 34–44, 71–77; Китаноски 1977, 27; Санев 1994, 30; Санев 1995, 28, 38–39; Sanev 2004, 38; Tolevski 2009, 37–38).

Archaeological Features and Site Stratigraphy

The excavations in the eighties in trench I were carried with layer excavations physically separated in depth in range of 0.1 to 0.15 m, with concern to archaeological occurrences and contexts. Within these preliminary explorations the research director, M. Bilbija, documented six cultural layers with different depth and span, and three horizons of living (massive soil deposits which can be consisted of one or more cultural layers i.e. phases or sub-phases always bearing traces of architectural remnants). The depth of the cultural layers varies in the range between 2 and 3 m at different spaces in the trench. Bearing in mind that the whole area of the site was actively agriculturally exploited before 20th century, by deep plowing, the upper layers of the site were destroyed in depth up to 0.5 m.

Cultural layers in trench I are, more or less, horizontally deposited one on other and their contents is different in character, span and depth. Within squares II and IV the occurrences and differences in cultural layers and horizons of living are good example for the stratigraphical image within trench I. Layer 1 has a light brown color and in it a large number of artifacts from Neolithic and later Prehistoric periods were found (due to deep plowing this layer and the following one – layer 2 were partially destroyed), and its depth is between 0

to 0.2 m. Layer 2 has a yellowish color and consists stones, ceramic, stone and bone artifacts, as well as, fragments of wattle and daub house remnants, and its depth is between 0.2 to 0.5 m (these two layers – 1 and 2 consists the first horizon of living – I, where house no. 1 of trench I belongs). Layer 3 is represented by denser soil with reddish-yellow color, a larger number of ceramic, stone and bone artifacts, as well as, fragments of wattle and daub remnants and larger stones, and its depth is between 0.5 to 1 m. Layer 4 has a grayish-brown color and consists a large number of ceramic, stone and bone artifacts, as well as, fragments of wattle and daub house remnants and stones, and its depth is between 1 to 1.6 m (these two layers – 3 and 4 consists the second horizon of living – II, where house no. 2 of trench I belongs). Layer 5 is represented by denser soil with dark grayish-brown color, a large number of ceramic, stone and bone artifacts, as well as, fragments of wattle and daub house remnants and stones, and its depth is between 1.6 to 2 m. The earliest layer, 6, it also is a denser soil with light brown color and consists a small number of ceramic, stone and bone artifacts, as well as, fragments of wattle and daub house remnants and stones, and its depth is between 2 to 2.8 m (these two layers – 5 and 6 consists the third horizon of living – III, where house no. 3 of trench I belongs).

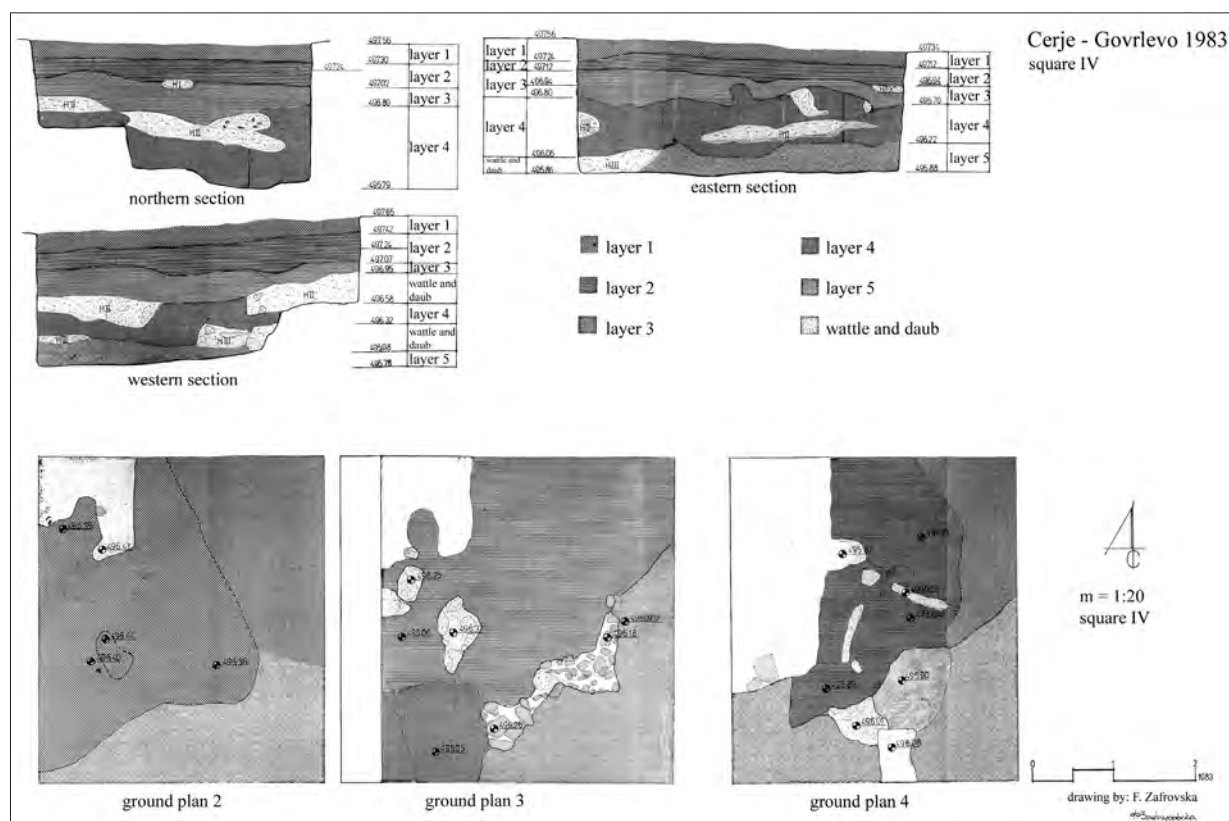

Fig. 6. Sections and ground plans in trench I.

“In order to obtain insight into the stratigraphy of the settlement in Govrlevo we will pay attention to the eastern profile in square II. According to the profile, containing all cultural strata up to the subsoil, the following layers and horizons have been singled out:

layer 1 – ploughed area with relative height 0–24 cm;

layer 2 – ruins from objects from horizon I with relative height 0.24–0.44 m;

horizon I – remnants from house 1;

layer 3 – stuffing under horizon I with relative height 0.44–0.97 m;

layer 4 – ruins from horizon III with relative height 0.97–1.57 m;

horizon II – remnants from house 2;

layer 5 – substructural sediments on horizon III with relative height 1.57–2.10 m;

horizon III – remnants from house 3;

layer 6 – lying on subsoil, initial layer for the formation of cultural strata onto the proto-humus with relative height 2.1–2.6 m”.¹

Stratigraphical data obtained from the excavations in trench II show differences, to some extent, with the stratigraphy of trench I. These are not

significant differences especially in terms of the so-called horizons of living i.e. the stratigraphy of the houses, but they show different deposit and layer characteristics – their span and depth, which probably is a result of different layer properties in one space (trench I) and other space (trench II), and probably, to some extent, they are a consequence of different excavation and documentation techniques, and methodology. A direct product of the use of modern archaeological methodology since 2004 is the much more precise detection, excavation and documentation of all archaeological occurrences and stratigraphical changes (pits, deposits, layers, etc.). Therefore, within excavations in trench II a much larger number of pits and layers regarding earlier excavations in trench I were processed.

Generally in trench II the stratigraphy is more complex and depends on geomorphological configuration of the terrain itself as well as deposition due to the long lasting successive use of the settlement (Tomaž 2009; Tomaž 2010; Fidanoski-Tomaž 2010, 65–66). Namely, during excavations it became clear that thickness and position of different layers varies considerably in a very small area (Figs. 7–10). In the northwest corner

Fig. 7. Northern section of trench II.

Fig. 8. Southern section of trench II.

¹ Unpublished manuscript of M. Bilbija, entitled as *Zelenikovo and Govrlevo as Neolithic Settlements in the Skopje Valley* (published posthumous in Fidanoski 2012, 112–122).

Fig. 9. Eastern section of trench II.

Fig. 10. Western section and ditch in trench II.

of the trench sterile geological basis was registered only 0.4 m under the present day surface, while in the opposite corner (south-east) it was detected in a depth of more than 4.5 m. In this small distance it can be seen, that in this part of the site the slope was pretty steep, accordingly the remnants of the houses testify that they have been constructed on the slope. The geomorphological conditions influenced the formation of the thickest layer deposits at the southern and eastern side of the trench where the slope of the original field is greatest.

The complexity of the stratigraphy in this area of the trench/site in brief can be seen by the layer deposits and the chronological/stratigraphical character of the found houses remnants, especially in squares I and II. Under the topsoil layer, a brownish-grey layer with 0.1 to 0.3 m varies

in depth, than two relatively homogenous layers with brown color and filled with large number of small stones, ceramics and animal bones, in some areas highly destroyed by later pits and plowing intrusions vary in depth between 0.3 to 0.8 m. In square II fragments of wattle and daub house remnants were found – remnants of a house (no. 1 of trench II). Below them a thick horizon of living was documented in some areas with depth from 0.8 to 1.3 m in which a small part (edge) of north wall of a Middle Neolithic house (so-called house no. 2 of trench II, neighboring and contemporary house of house no. 2 of trench I) was detected and excavated, where among fragments of orange-yellowish wattle and daub house remnants three almost complete askoi were found (Figs. 11a, 11b). In the course of excavations in depth between 1.3

a

b

Figs. 11a, 11b. Remnants of house no. 2 in southern section of trench II, squares II and VII.

to 2 m, in southern section of squares II and VII, fragments of yellowish wattle and daub house remnants – an edge of north wall of a probably Early Neolithic house (neighboring and contemporary house of the houses no. 3 of trench I and II). Remnants of this house and inventory were never excavated so its relation with other houses and chronological character could not be precisely set, and therefore it is excluded in this analysis.

As it was documented in the research from 2002, in the following excavation campaign, in squares I–III, and later on in squares VII and VIII, under the thick (varies between 0.1–0.6 m) grayish-brown layer at 2 m depth another house was expected. In the research 2004, a small part of the thick aforementioned layer was removed and part of the northern side of the house (no. 3 of trench II) was found. In squares I and VI, at the southern side of the trench, at depth between 1.8 to 2.5 m, a very thick dark grey layer deposit filled with large quantities of pottery fragments, stones and animal bones, with span within and around the house was documented. This deposit covers the whole area of squares I and VI, and within research it was noted that its thickness enlarges towards south, which was another confirmation of the great fall of the field towards south-east. In square VI in the same layer a large animal bones, ceramic and

stone material deposit was documented. In this area close to the material deposit in the same layer, a unique partial burial of human mandible with two fragmented ceramic vessels and stone axe were found (Fig. 12). This occurrence is maybe a ritual deposition of partial human remnants in shallow pit, which is a rare case in Balkan Neolithic sites (Naumov 2009, 132).

With the removal of the same dark grey layer deposit and right below the aforementioned occurrences, in square VI and in the bordering area with Square I, at depth between 2 to 2.5 m a complex of four ovens was unearthed (Figs. 13–17). At relatively uneven terrain, in hard, dense, clayish and dark brown layer deposit with no artifacts in it, three ovens were found. The ovens were made with different construction techniques, as well as, with different dimensions and forms. Namely, in the clayish layer deposit, at the beginning of the removal, at depth of around 2 m the smallest ellipsoid oven (no. 1) m was found. It was built over several tamped layers consisted of small stones and enclosed with slightly larger stones and it had dimensions of 0.3×0.5 m (Figs. 15, 16). The remnants of the oven demonstrated traces of high temperature during its use – the founding and enclosing stones, as well as, soil around were highly burnt bearing reddish-orange coloring. At

Fig. 12. Partial human mandible burial in pit in trench II, square VI.

Fig. 13. Complex of four ovens in trench II, squares I and VI.

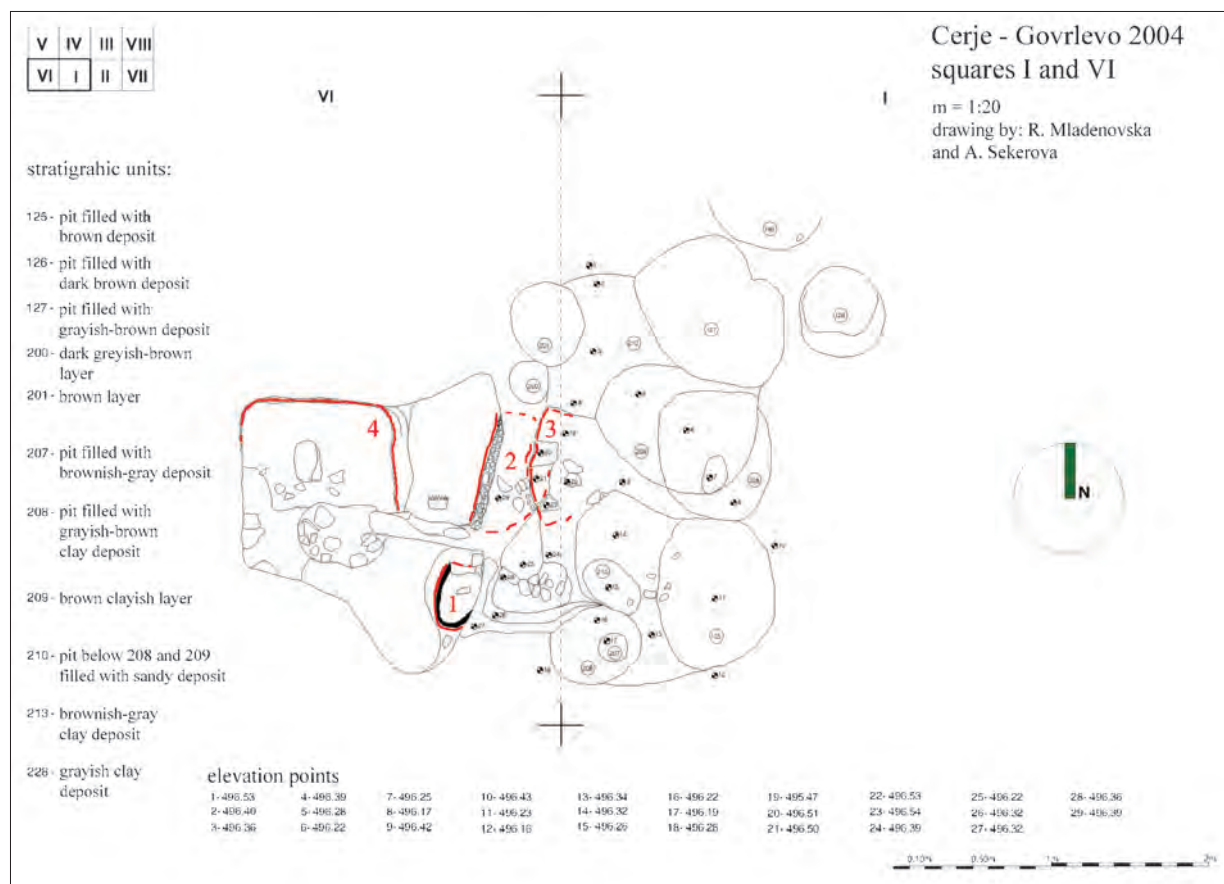

Fig. 14. Complex of four ovens in trench II, squares I and VI, drawing.

almost same depth, right to the first oven to its northern side another oven (no. 2) was excavated. Its form could not be documented because it was largely destroyed by a later pit. Its frontal side with length of around 0.5 to 0.7 m remained relatively well preserved by which it was suggested that it had probably the same form as the previous oven. On the foundation of the former oven, another oven (no. 3) was excavated (Fig. 16). This object was made in the same technique as the former one, and unfortunately this oven too was destroyed by the same pit. These ovens were positioned on the edge of the clayish layer, and below them, at their whole western side/line, at depth of 0.6 below their level, a larger dig was documented (Fig. 13). It had irregular square form widened and slightly curved at its eastern side. At its western side (or the square form of the dig) another oven (no. 4) was excavated (Fig. 17). Unlike former ovens, this one was not founded on the clayish layer – it was directly dug inside the dig, thus forming its square form part. This oven is a typical Balkan Neolithic calotte oven. It was built directly on the bottom of the dig, in the same time using its western, northern and eastern side as a backing for the calotte. The oven's bottom and walls were made of several moist clay layers (later by intensive firing hardened) smeared directly on the dig – a technique which provided long term use of the oven. Thanks to this, its well preservation (its height was preserved up to 0.4 m) should not surprise us. Unlike former ovens, this ones foundation did not have small stone layers as foundation. In terms of chronology, stratigraphy and use, these ovens were simultaneously used, and if not, they were probably used in very close time interval. This context suggests that the oven complex belonged to some kind of a workshop in which specialized resources preparations were made. They are not inventory of any house which additionally emphasizes their uniqueness in terms of use and function. After the complex removal, in the layer beneath them imprints of thinner wooden beams (0.05 to 0.1 m in diameter) were uncovered which suggests that it was covered by a light rooftop construction, or it was fenced, or a combination of both light constructional elements. Does the oven complex have direct connection with the house (no. 3 of trench II) from the earliest horizon of living (even though the multilayered stratigraphy in this area is very complex) we can not be sure, but it can be assumed that the complex is rather earlier than the house. Outside the calotte oven and dig, at their western side (square VI) the same aforementioned dark grey layer deposit

continued, and in this area of the trench it had its highest depth of 0.7 m, altogether meaning the deepest elevation point in the trench of 2.8 m. The basic property of the layer was documented again – it was full with animal bones and other material, and in its deeper parts was consisted of moist greenish-grey lines which suggested constant exposure to water. After the removal of this thick layer deposit and the house (no. 3 of trench II), in the whole southern length of trench II (in squares I, II, VI and VII), at depth below 2.8 m from the western section to the eastern section, and with high fall of the field towards south-east within the excavations in 2010, an unusual archaeological occurrence was unearthed. It was a ditch extending in the west-southeast direction with a length of approximately 10 m, an average depth of around 1 m and width from 1.5 to 2 m (Fig. 10). Its origin and purpose remain unclear. In this way the cultural layer from trench II were depleted.

A part of the chronological image of the site was confirmed by the obtained ¹⁴C dating from the Leibniz Laboratory for Radiometric Dating and Stable Isotope Research, within the Christian-Albrechts University (Kiel, Germany)² (Fidanoski and Tomaž 2010, 72; Bilbija 2011, 32; Fidanoski 2012, 46). Sample 1 corresponds to the Early Neolithic and belongs to the time interval 5893–5728 BC (calibrated value), sample 2 corresponds to the Middle Neolithic belonging to the interval 5814–5714 BC (calibrated value), while sample 3 corresponds to the end of the Middle Neolithic and belongs to the interval 5714–5228 BC (calibrated value).³

House no. 1 – trench I, 1983

Within excavations in 1983 remnants of destroyed orange hued wattle and daub house fragments and a small area of a house floor were discovered (Fig. 18). Research has verified that these were remnants of a Neolithic house, probably with a square or slightly trapeze basis. Unfortunately the precise ground plan and size could not be established due to the shallow depth in the field it was severely (secondary) destructed by latter Chalcolithic, Bronze and Iron Age intrusions, as well as, contemporary agricultural activities. The remnants of the house were documented at depth between 0.2 to 0.5 m within the so-called horizon of living I. It may be assumed that in the interior a

² Leibniz-Labor für Alterbestimmung und Isotopenforschung Christian-Albrechts-Universität, Kiel.

³ The samples originated of carbonized organic material are gathered from different cultural layers.

Fig. 15. Detail of the complex of four ovens in trench II, squares I and VI, photographed from west.

Fig. 16. Detail of ovens nos. 1 to 3 of the complex of four ovens in trench II, squares I and VI, photographed from west.

Fig. 17. Detail of the calotte oven (no. 4) of the complex of four ovens in trench II, squares I and VI.

calotte oven was constructed, although none remnants of such were documented. A large number of fragmented and complete ceramic vessels were found, as well as, ceramic anthropomorphic house models (also known as Great Mother), and stone tools (Pl. 2). Bearing in mind the fabric and colour of the floor it was concluded that the house was destroyed by fire. According to the uncovered movable material in its ruins and the surroundings, this settlement horizon belongs to the later phase of the Middle Neolithic in Macedonia, i.e. in the Amzabegovo III phase, according to the aforementioned chronology.

“As previously said, the research of horizon I in Govrlevo (1983) discovered the remnants of a house, which due to the large damaging could not be connected into a single unit, nor give more detailed information. Another, well-preserved house is located under this house, marked house 2, which will be discussed in more detail later”. (See footnote 1)

House no. 2 – trench I, 1984

In 1984 the intensive archaeological excavation at Cerje – Govrlevo provided one of the best preserved Neolithic houses in Republic of Macedonia (Bilbija 1986, 35). The house had an irregular, slightly trapeze basis with dimensions: southern wall 4.5 m, western wall 4.5 m, northern wall 4.7 m and eastern wall 4 m, positioned in cardinal directions (Fig. 19). The remnants of the house were documented at depth between 1 to 1.6 m within the so-called horizon of living II.

It was constructed on the basis of an earlier (Early Neolithic House no. 3 – trench I) with a typical Balkan Neolithic technique of house building (wattle and daub) – wooden construction covered with several layers of moist clay. The house floor had an orange-red colour, and was made above a thick clay deposit and tamped clay finishing (Fig. 20). At the corners, as well as, at half distance between opposite walls (at around 2 m) large wooden beams (0.1 to 0.2 m in diameter) were founded and they were the key construction elements. In the central part of the house an imprint of large wooden beam was documented which probably kept the rooftop and attic construction, and in the same time it divided in half the inner area of the house. The walls were made of thin wooden beams (up to 0.1 m in diameter) covered by thick moist clay layers (up to 0.3 m) on inner and external side. Due to multilayered character of the site their remnants, as well as, rooftop remnants were poorly preserved. The roof was probably founded on the

corner and central wooden beams, and it can be assumed that the roof construction was of gable type probably covered with thin wooden branches and other natural materials. House windows, or more correctly window openings are plausible since natural light is needed in every household (although none architectural remnant was found). Bearing in mind the openings of ceramic anthropomorphic house models and other various house models from Macedonian and broader Balkan Neolithic it can be supposed that they had square, rectangular or ovoid forms (Tolevski 2009, 40–41). According to the researcher of this site, M. Bilbija, the door of the house was probably at the eastern side (See footnote 1).

In the interior two unmovable clay objects were found – calotte oven and grain grinder erected directly on the house floor at the north-western house corner (Figs. 19–23). The oven in its original form had a calotte roof and a small ellipsoid opening at the eastern side (Fig. 23). It was well preserved and its size was $0.9 \times 0.95 \times 0.6$ m. At its southern side a grain grinder (also known as a form of house altar) with a rectangular-ellipsoid (curvilinear) form was attached with dimensions of 0.8×0.8 m (Figs. 22a–23). It was made as a platform for grinding bounded with short socle, except on its eastern side where the object was used. Next to the grain grinder three grinding stones were documented which probably were an integral part of this household utilitarian area where food was prepared. Furthermore directly on the house floor other grinding stones were found; large number of fragmented and complete ceramic vessels with various forms: plates, bowls, jars, askoi; fragments of ceramic anthropomorphic house models; ceramic loom weights; stone and bone tools; etc. (Pl. 3). A very interesting and specific artifact was found – a large bull's bucranium which was probably placed at one external side of the house walls. This house also suffered fire according to house floor colour and in some extent the ceramic material. According to movable material in it and the corresponding stratigraphic layers confirmed one more (earlier) Middle Neolithic settlement horizon corresponding to Amzabegovo II, according to the aforementioned chronology.

“The research in 1984 began with clearing square III and the south half of square V, from point height 497.21 m. In 1983 remnants from a house were noticed in these squares, in horizon II. Technical and architectural and photo recording was performed after the detailed clearing of the wattle and daub residue. For easier monitoring

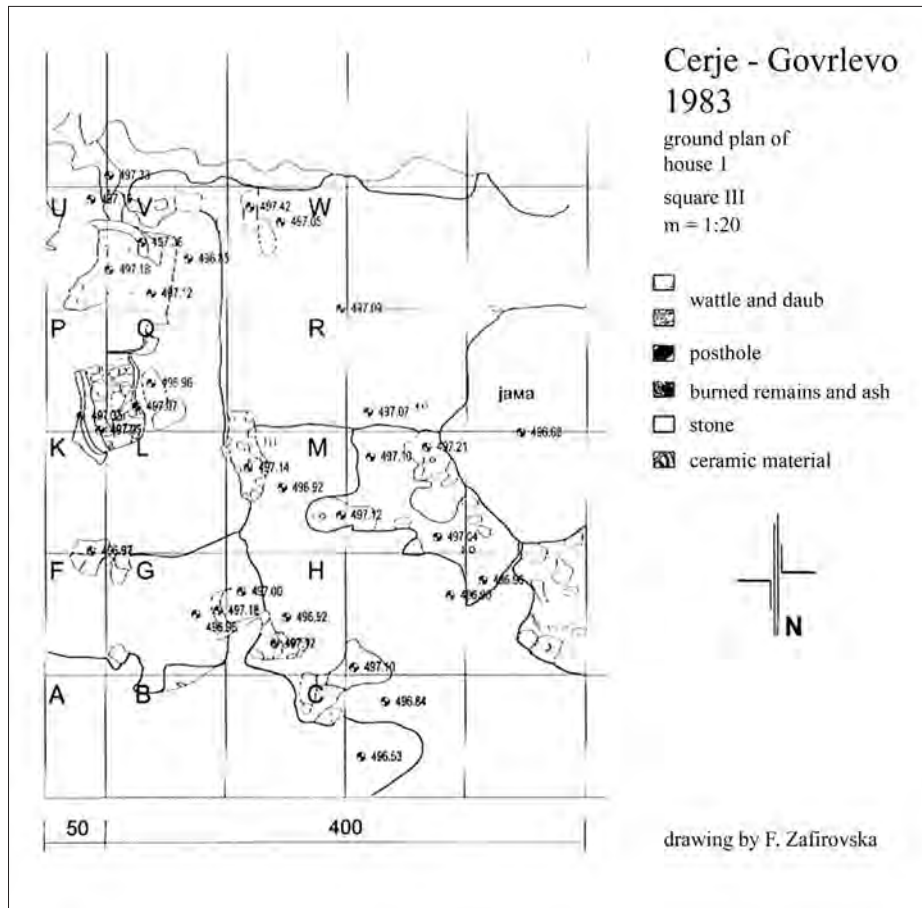

Fig. 18. Ground plan of House 1 – trench I.

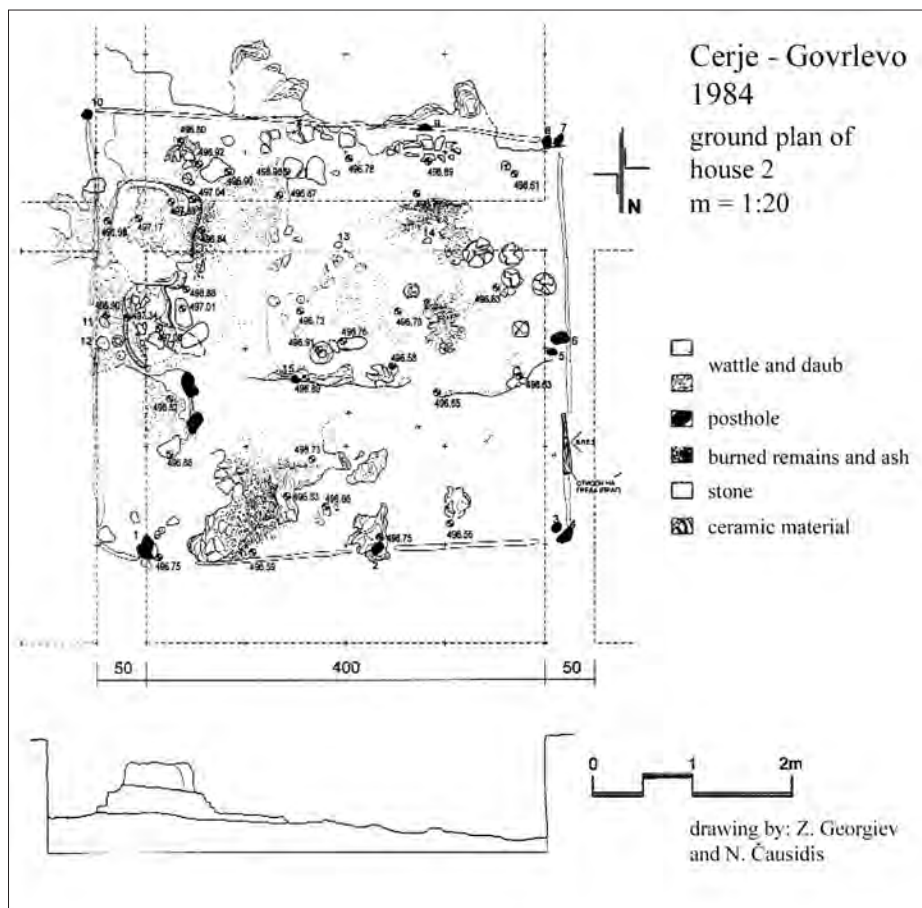

Fig. 19. Ground plan of House 2 – trench I.

Fig. 20. Remnants of House 2 – trench I and its inventory, photographed from east.

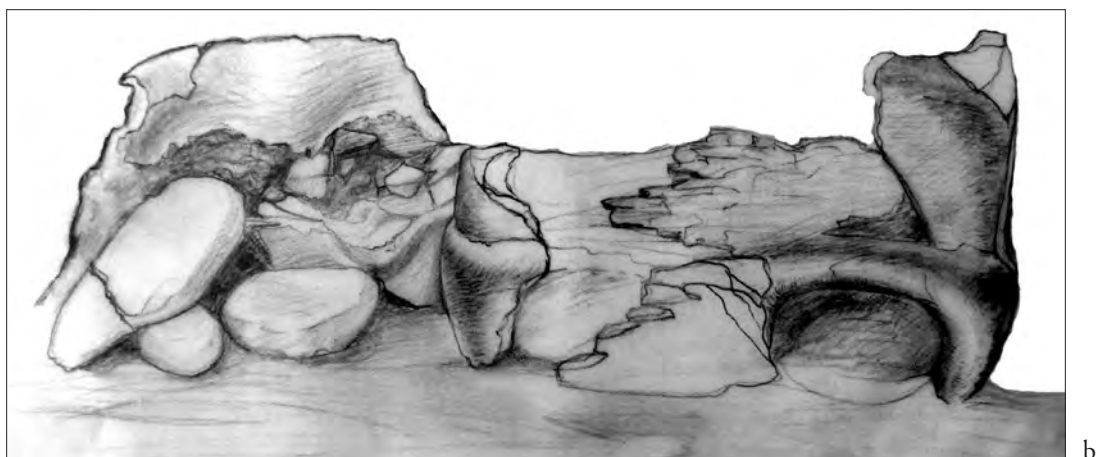
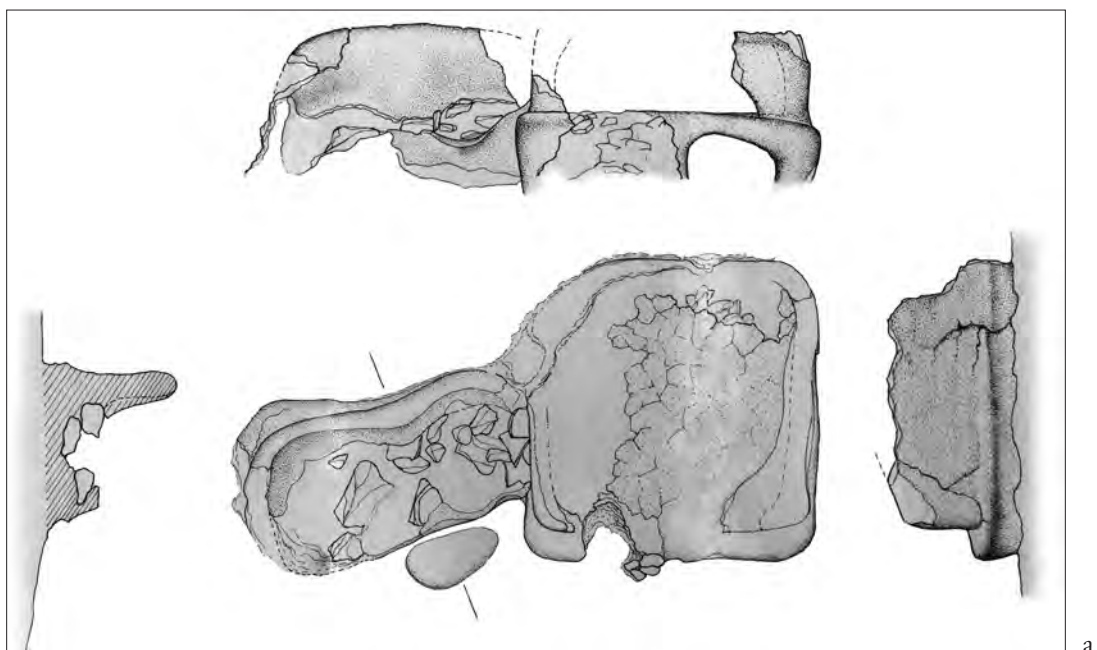

Fig. 21. Remnants of calotte oven and grain grinder in House 2 – trench I, photographed from north-east.

during clearing and movable material collection, the area of the house base was divided in 20 squares measuring 1×1 m each, labelled with the alphabet from left to right, starting from corner C. The uncovered movable material was left in place until the research of the house was completed. The removal of the entire crushed wattle and daub fragments was followed by detailed sketching, photo recording and description of each square separately.

The house is of the above-ground type, with foundation in the ruins of an object located in the

next horizon III. Its base has a quadrangular form measuring 4.5×4.5 m, and is situated along the axes E-W, that is N-S. The walls were made of a frame made of beams (confirmed in 15 points) and clay brick, daubed in mud, mixed with chaff and straw (this is confirmed by the imprints from the construction elements inside and onto the blocks of plaster). We have also registered the bearings of 15 beams dug into the substructure, that is, in the ruins from a previous phase, which seems not to be the most appropriate manner of fixation, since

Figs. 22a, 22b. Drawings of calotte oven and grain grinder in House 2 – trench I.

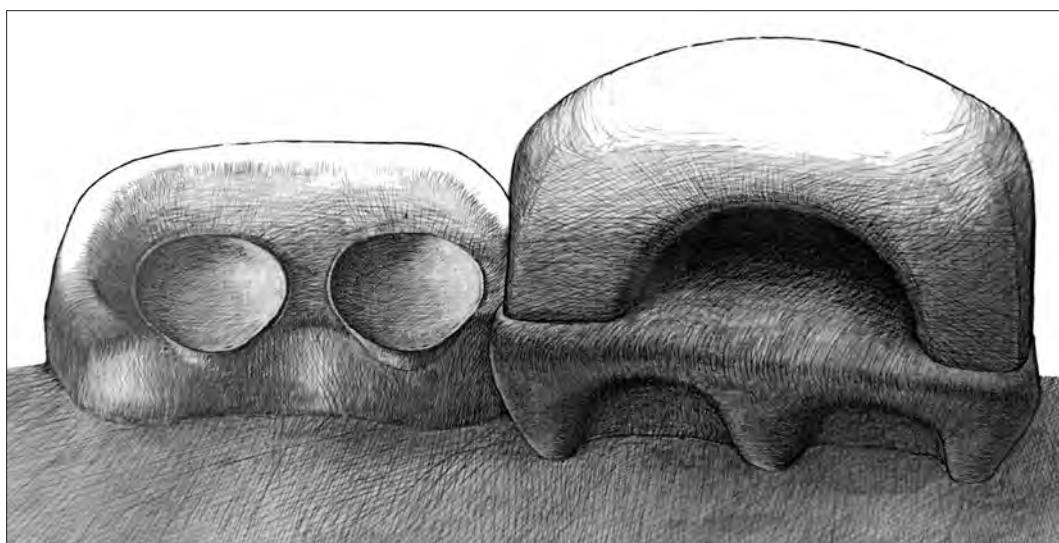

Fig. 23. Graphic reconstruction of calotte oven and grain grinder in House 2 – trench I.

they are quite loose, so that in some cases stone was used as an additional fastening, as was the case with beam no. 1 in the southwest corner of the house. We have also noticed separation of beams 3–8, 11 and 12. The role of beams 13–15 is insufficiently clear; it seems that, after all, they too had certain function in arrangement of the inner space. As far as the shape and the size, the cross-sections of the beams vary from thin and circular with a diameter of around 6 cm (just as beams 13 and 14), to triangular, quadrangular and semi-circular (stakes 4, 7 and 9), while beam 6 is largest in diameter of 20 cm.

The aforementioned dimensions of the house, 4.5×4.5 m, were measured along the axis N-S, between beams 9 and 2, and along axis E-W, between beams 9 and 12. This proportionality of dimensions, in itself, has suggested a quadrangular basis of the house, but if we analyse the relation between the grid stakes, we can notice small divergence in the north wall, while the northeast and the southwest angles are indistinct, which leads us to the thought that they were rounded off.

Concerning the entrance or the door, it is our opinion that it can be located on the eastern wall, i.e. at beams 3 and 4, where imprints from some kind of a beam 70 cm long were registered, which could be the threshold. The location of the entrance in that part is also suggested by the rammed floor which here lacks coating, as well as the absence of ceramic vessels which are located in large numbers all over the house.

Now let us look at the interior and the floor of the house. The house was divided, approximately along the axis E-W, by a parapet wall made of pisè, containing a large quantity of chaff and having bright yellow colour. It can be observed in the plan that it went along a curve and from square O moved towards beam 5. Apart from these two rooms, inside them there are partially

separated areas, regardless of whether this was achieved by placing certain objects or by elevating the floor level. When it comes to the floor level, we immediately point out that it was found in the form of a thick screed, in the wattle and daub technique and in the same line towards south. Another variant was a thin coating with which the northeast quarter of the house was covered, while the southeast part, which is much lower, has only rammed surface..." (See footnote 1)

House no. 3 – trench I, 1985

In the course of the last research campaign, i.e. in 1985, the remnants of another house were discovered in trench I. Unfortunately, this house was only partially preserved due to strong destruction, and according to the discovered remnants, its basis was most probably rectangular or slightly trapeze, whereat the western and the eastern walls were at least 7.6 m long, and the northern and the southern were more than 6 m (Fig. 24). The remnants of the house were documented at depth between 1.6 to 2.1 m within the so-called horizon of living III.

This house was largely destroyed due to later house (no. 2) and only fragments of the house floor were partially documented. For the first time at this site a new technique in floor foundation was made. It was of tamped clay, on top

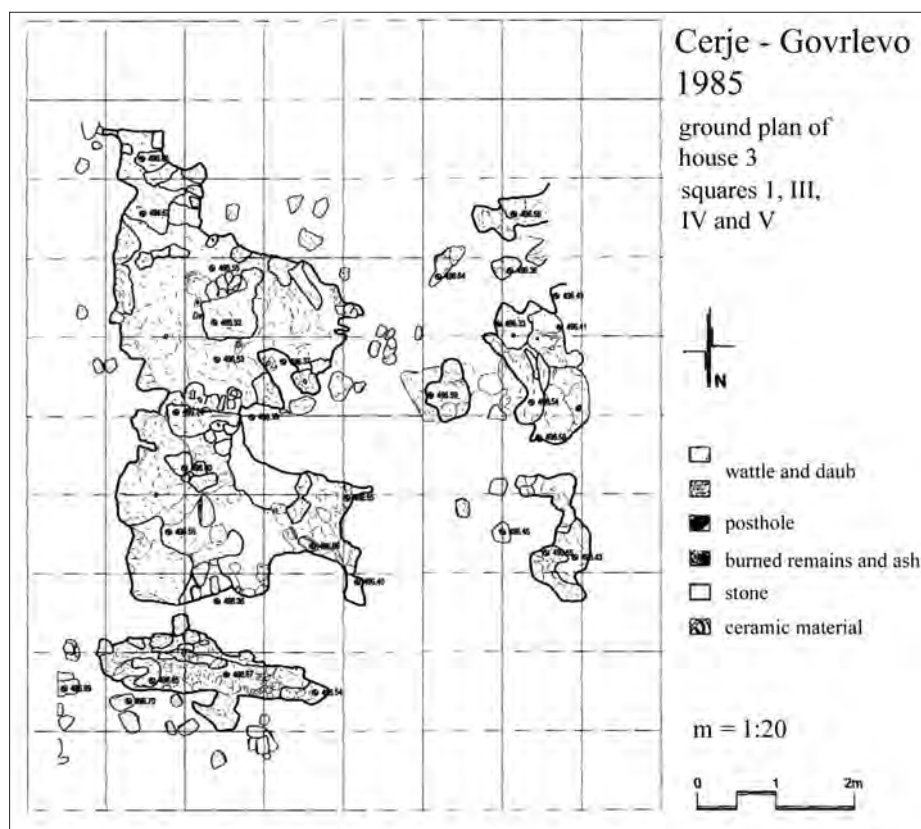

Fig. 24. Ground plan of House 3 – trench I.

of which semi-circular logs were placed, covered with multiple layers of clay (Fig. 25). Remnants of the roof, walls or oven were not found. In its interior and the corresponding layer large number of fragmented and complete ceramic vessels, ceramic anthropomorphic house models, ceramic loom weights, as well as, stone and bone tools were documented (Pl. 4). The colour and state of the floor and ceramic material suggests that this house too was destroyed by fire. This settlement horizon was determined as Early Neolithic and corresponds to the Early Neolithic phase Amzabegovo I, under the chronology used above. With this research the squares of trench I were completely exhausted of cultural layers and at a depth of approximately 3 m

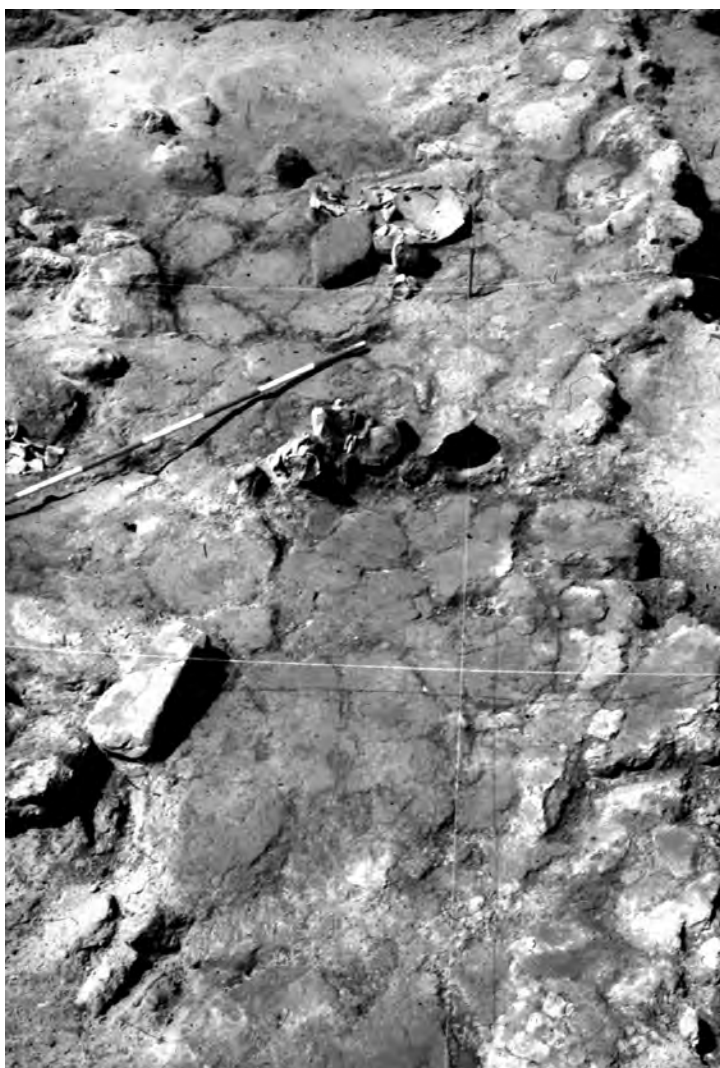

Fig. 25. Remnants of House 3 – trench I, and its inventory, photographed from south-east.

the subsoil was documented.

“The house was discovered under the latest horizon subject to our research in the last year. It has been determined that the upper part was constructed out of clay bricks (intertwined twigs

covered with mud), the same as the house we discovered last year. However, we were greatly surprised by the manner in which the floor was constructed. We have uncovered remnants and traces of a net of horizontally placed logs, covered with a special mixture of soil and chaff in several layers. The last one was the strongest and was waterproof, and in order not to come off in scales, it had a red glazing. The net of criss-crossed wooden logs had a specific purpose, as it was extraordinarily connected to the vertical beams, which served for the walls. Man in this region, which since time immemorial was quite active seismically, even this early tried to defy the destructive force of earthquakes, so he synthesized in one place most of the exceptionally important elements. The manner in which the Neolithic man prepared the “mortar” for the floor, walls and the ceiling confuses archaeologists. The strongest one was incorporated into the floor and the walls, while the lightest one was in the ceiling. So far, the materials have been unknown, and more will be revealed after the laboratory analyses. (...) The house measured 7 × 7 m and is to the millimetre orientated according to the sides of the world. It is divided in two parts – one for work and the other for sleeping. Remnants of a oven and a grinder were uncovered in the first part, even with remnants of bones found in the ceramic vessels. The house most probably burned down, since it is obvious that the dwellers abandoned it abruptly”.⁴

House no. 1 – trench II, 2001

Archaeological research on the site in 2001 and 2002 are continuity of the excavations. Within these excavations in square II remnants from a Middle Neolithic house were found at depth between 0.4 to 0.9 m. Although the basis was not precisely determined due to severe destructions from the later Prehistoric times, as well as, modern deep plowing it is probable that this house like the others had a rectangular or slightly trapeze basis (Fig. 26). Within its ruins

large quantities of orange and yellowish wattle and daub fragments, fragments of ceramic vessels,

⁴ Conversation between I. Kočan and M. Bilbija, entitled as *Seismologists from the Neolithic* published in the daily paper Novosti, 5 July 1985 (republished in Fidanoski 2012, 80).

Fig. 26. Remnants of House 1 – trench II, photographed from north.

anthropomorphic house models, figurines, bone and stone tools were found (Pl. 5). According to the stratigraphy and relative chronological properties of the movable material this house was contemporary to the house no. 1 of trench I, which belongs to the Amzabegovo III, Middle Neolithic phase by aforementioned chronology.

House 2 – trench II, 2004

Within the excavations in 2004 a small part i.e. northern side (edge) of a Middle Neolithic house was documented in the south section of squares I and II. It was found at depth between 0.8 to 1.3 m, a couple of meters southern of the former house (no. 1 of trench II), and founded in earlier horizon of living (Figs. 11a, 11b). Its remnants were documented in the section and due to that we are limited with data about its basis, construction techniques, inventory, etc. However, the thickness of the yellowish-orange floor and parts of the walls was registered – 0.2 m. In this small part of the house a small quantity of ceramic vessels were found, except for three complete (fragmented) askoi which were unearthed in the section – slightly deformed by the deposit and house fragments pressure (Pl. 6). This house probably belongs to the earlier Middle Neolithic phase – Amzabegovo II, according to the already used chronology, and it

is contemporary to the best preserved house at this site – no. 2 of trench I.

House 3 – trench II, 2009

In the research in 2008, and especially 2009 in square I another house with its inventory was unearthed at depth between 1.8 and 2.5 m. It is a relatively well preserved house with square basis, 5.5×5.5 m, positioned in north-south direction with a slight declination to southwest (Fig. 29). The house foundation was made of very thick layer of tamped clay with depth of 0.5 m, and unlike the other houses, except one example – house no. 3 of trench I, the floor was made of tamped clay, on top of which semi-circular logs (0.1–0.15 m in diameter) were placed, covered with multiple layers of clay (Fig. 27). At the northern and western side of the house imprints of thin wooden beams with diameter between 0.06 and 0.1 m with 0.15 to 0.3 m distance between them. The imprints at the western side of the house are very interesting – they are doubled in row, a relatively rare technique of house foundation and walls building (Fig. 30). That Neolithic architect from Cerje – Govrlevo had good knowledge on object construction and architecture is confirmed also by the placement of this house stability even made on a very steep slope of the terrain and on an earlier ditch (see details in the chapter *Archaeological Features and*

Site Stratigraphy) (Fig. 10). Also, very interesting occurrence was documented with the removal of the house remnants where below its foundation a human burial was found – an inhumation in foetus position (Fig. 28). The Neolithic house builders completely ignored this burial and destroyed it, while only fragments of the skull, upper extremities and larger part of the chest were preserved. Unfortunately, besides large quantities of yellowish wattle and daub fragments which originated from the house walls, remnants of the roof were not registered. Like the previous houses it can be assumed that the roof was of gable type. The presence of windows/openings is also uncertain, but it is very plausible that the house/s had this practical daylight and air refreshment features with various numbers, positions and forms. The door position also is not clear, and it was probably constructed in optimal position regarding microclimate conditions. Concerning this house inventory, in south-western corner a calotte oven with rectangular basis (0.7×0.9 m) was documented (Fig. 31). The oven was partially preserved – the upper calotte part and parts of the foundation were destroyed due to later pit intrusions (and also this area of the house itself was destroyed) (Fig. 29). The oven's frontal part or its opening was probably faced to east, and the construction technique used is typical for the Balkan Neolithic objects – founded directly on several layers of small stones and small ceramic shards (B. Николов 1992, 82; Тодорова-Вайсов 1993, 160; Перничева 2000; Стојанова Канзурова 2008). Following its western side, in close vicinity of the south-western corner of the house two pits, one by another, with irregular circular form, diameter between 0.7 and 0.9 m and depth of 0.6 m were detected. Actually these are the pits which partially destroyed the ovens and small area of the house. Right beside them, at the very south-western corner of the house, turned upside down, three grinding stones were documented. Similar situation was registered in the north-western corner of the house where two grinding stones, also turned upside down, were recovered. Besides these movable finds next to the oven an anthropomorphic house model was found, as well as, smaller amount of fragments and complete ceramic vessels (Pl. 7). Bearing in mind that Neolithic house inventories have larger quantities of movable archaeological material, the small quantity in this house is atypical not only for the site, but also for the Balkan Neolithic. On the other hand, like the other houses from this site,

this one too was destroyed by a fire. This house is contemporary with house no. 3 of trench I, and belongs to Early Neolithic phase – Amzabegovo I by the already used chronology.

Discussion and Concluding Remarks

“Four Neolithic sites, actually multilayered Neolithic settlements have been discovered in the area of the Skopje Valley in the last ten years. These settlements were formed by above-ground type houses, evidenced in Zelenikovo, Madžari, Govrlevo and Mrševci. The occurrence of above-ground houses is characteristic for all three phases of the Neolithic – the Early, the Middle and the Late one.

Usually, they have quadrangular foundation and were built in the wattle and daub technique. The most significant items inside them were the calotte oven and the sacrificial altar-grinder. These objects have a significant function in the family life organization and represent a strong proof of a certain independence the families has within the larger tribal structure.

The movable household inventory also represents the structure of the tribal organization. Moreover, the occurrence of the houses as the basic object of the settlements marks the socio-anthropological aspects of the inhabitants. One of the Neolithic innovations was the building and technological procedure used in their construction. Also, elements were noticed in their interior which conditioned the socio-anthropological restructuring at a certain phase of the Neolithic revolution.

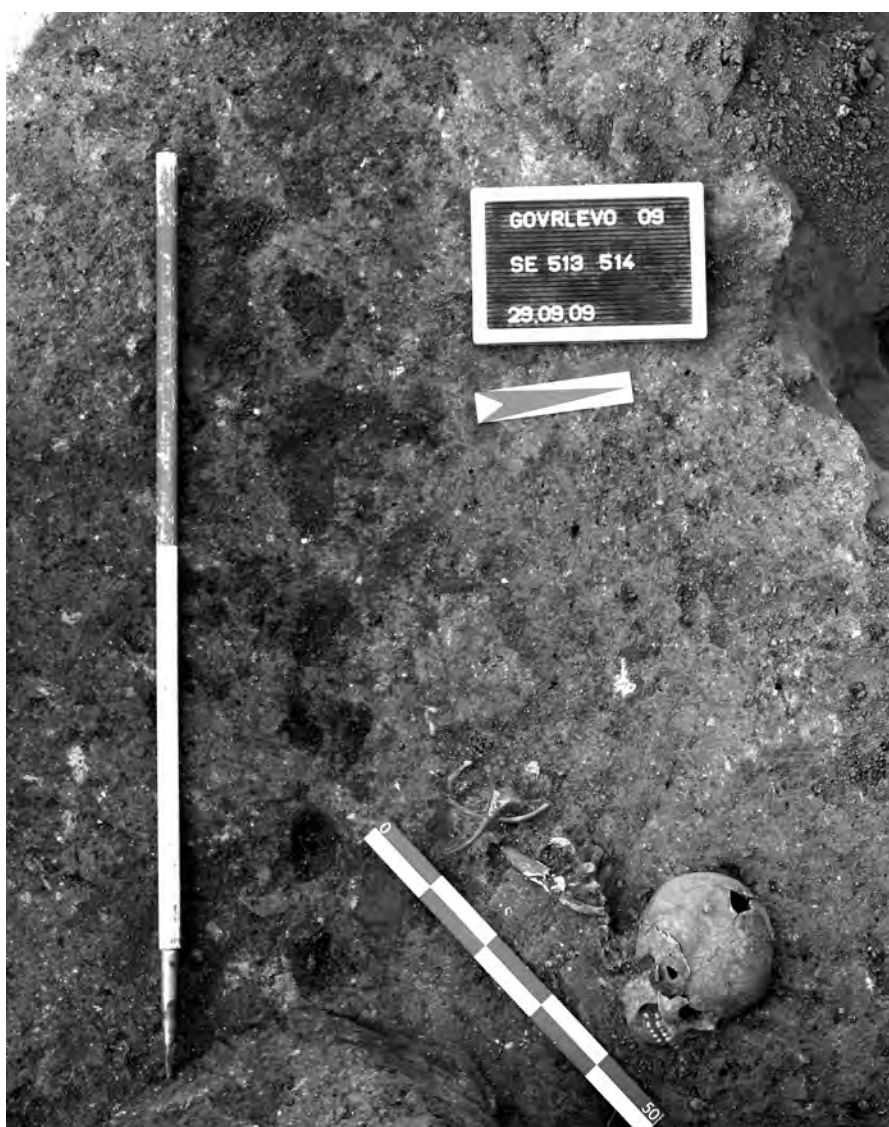
The appearance of the Neolithic house as the basic object of the settlement strongly influenced the genesis of man, causing far-reaching consequences. With its exterior and interior architecture, the house was characterised, above all, with outstanding functionality. The Neolithic constructors made the first building steps, with such ingenuity nonetheless, that even today we admire their work, which is not only a simple sum of rectangular walls and a roof.

The Skopje Neolithic house, with its quadrangular form, had a gable roof and smaller in dimension ($25\text{--}35\text{ m}^2$). The interior, both constructionally and functionally, was usually divided in two rooms, living quarters and pantry, and the communication between the two was conditioned by the fire-place, the bread oven and the sacrificial altar-grinder. Actually, this organization of the space is directly connected to the aforementioned static objects.

*Fig. 27. Foundation
of semicircular logs of
House 3 – trench II.*

*Fig. 28. Human
burial destroyed by
House 3 – trench II.*

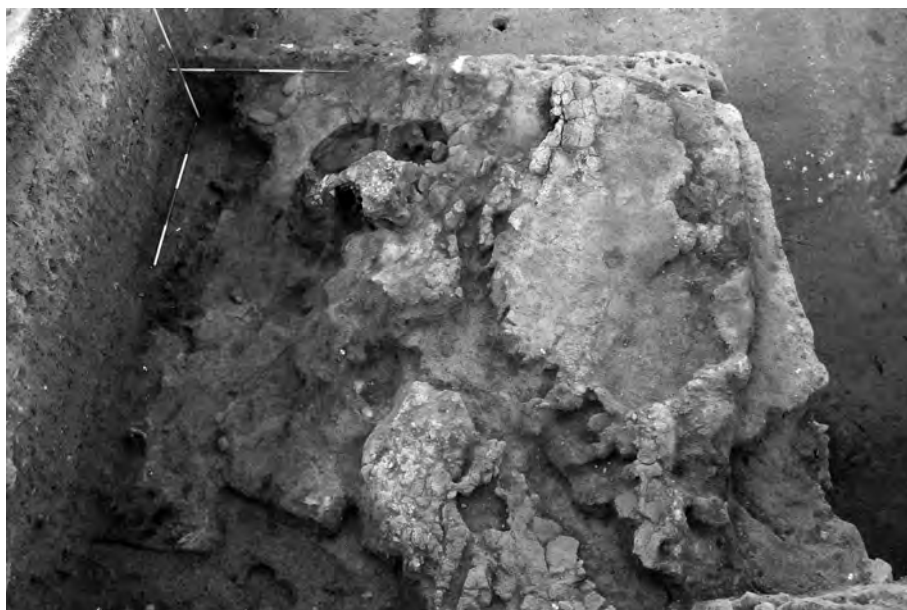

Fig. 29. Remnants of House 3 – trench II, photographed from east.

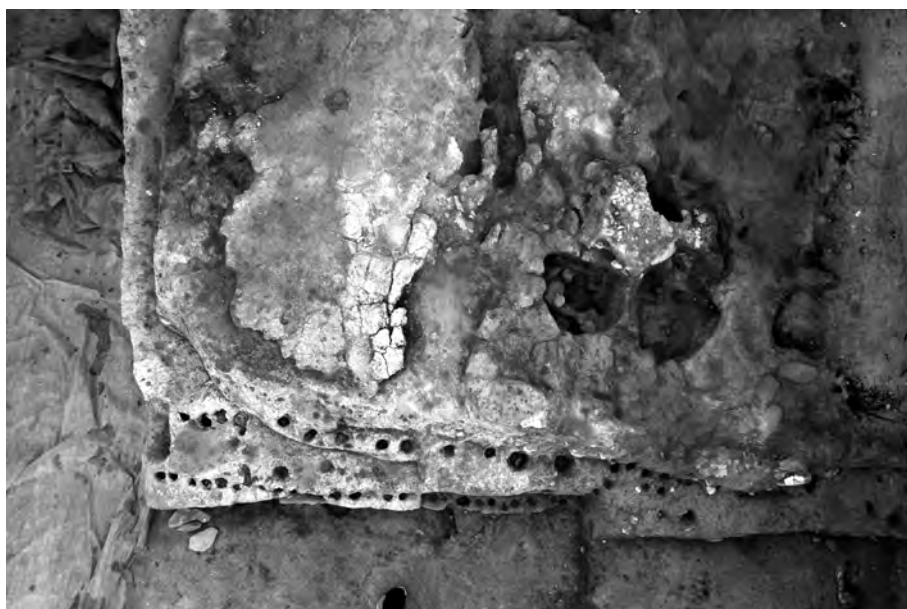

Fig. 30. Remnants of double row of wooden beams imprints at western side of House 3 – trench II.

Fig. 31. Remnants of calotte oven of House 3 – trench II, photographed from south.

The occurrence of these objects, especially the sacrificial altar-grinder and oven complex are a characteristic of the Skopje Neolithic. Apart from their functionality and building innovativeness, they are also a significant element in the Neolithic agrarian revolution".⁵

To date in Cerje – Govrlevo, in two trenches comprised of several squares, a total of six houses were registered; two belong to the Early Neolithic phase (Amzabegovo I), two to the earlier sub-phase of Middle Neolithic (Amzabegovo II), and two to the later subphase of Middle Neolithic (Amzabegovo III), corresponding to the aforementioned chronology. In both trenches by three houses within three horizons of living were documented. According to the site stratigraphy the houses, with slight deviations in position, were built one above other, thus paying respect to the space of living and providing long continuity of the settlement. Unfortunately, only two houses (house no. 2 of trench I and house no. 3 of trench II) were well preserved – with their, more or less, complete inventory; three were partially (houses nos. 1 and 3 of trench I, and house 1 of trench II) preserved due to secondary, destructive intrusions, and one (house no. 2 of trench II) was almost completely unexcavated (only three almost complete askoi and several shards were unearthed).

The houses were built according to well known Neolithic construction techniques in Macedonia and in Balkans – wooden construction covered with several clay layers – a sort of wattle and daub technique (Grbić *et alii* 1960, 28; Корошец-Корошец 1973, 15; Симоска-Санев 1975, 44; Китаноски 1977, 27; Китаноски и др. 1978, 21; Китаноски и др. 1987, 9; Bilbija 1986, 36; Гарашанин-Билбија 1988, 33–36; Кузман 1990, 48; Санев 1994, 29; Санев 1995, 28–30; Јовчевска 1993, 33; Миткоски 2005, 33–35; Tolevski 2009; Bailey 2000, 43–59; Perles 2001, 184–193; Тодорова-Вайсов 1993, 158–166; Чохаджиев 2007, 63). The foundation of the houses in Cerje – Govrlevo is consisted of thick clay layer and over it tamped soil layer, covered by several thin clay layers. Only in one example (house no. 3 of trench II, as it was already stated), between the clay layer and the tamped soil layer semi-circular logs were placed (in diameter between 0.1 and 0.15 m). This rare case of floor and house foundation was registered at two other sites

– Veluška Tumba and Porodinska Tumba, which unlike Cerje – Govrlevo, they belong to a different Neolithic culture in Republic of Macedonia, Velušina – Porodin culture. Within this house, on its western side, the wooden construction had a double row of wooden beams for wall strengthening, which altogether with its slightly trapeze basis is similar with the Neolithic architecture in Pelagonia (Grbić *et alii* 1960, 19; Симоска-Санев, 1975, 44). Concerning the issues in construction techniques the house walls were made of thick rows of relatively thin wooden beams (in diameter between 0.06 to 0.1 m) well tamped in the clay foundation, and on both sides (inner and outer) covered by several moist clay layers, in some case thick up to 0.3 m. House no. 2 of trench I had a construction strenghtening by larger wooden beams (in diameter between 0.1 and 0.2 m) placement at the house corners and house central point. The aforementioned techniques of house construction were documented at several sites in Republic of Macedonia, such as: Barutnica – Amzabegovo, Mramor – Čaška, Slatina – Zelenikovo, Zlastrana – Sredoreče, Radin Dol, Čuka – Topolčani, Vrbjanska Čuka – Slavej, Porodinska Tumba, Veluška Tumba, etc.

Concerning house windows or window openings not much can be said. Remnants of these house elements were not registered, but according to ceramic anthropomorphic house models and other house models found at Cerje – Govrlevo and other Neolithic sites in Republic of Macedonia, it can be assumed that they had square, rectangular or ovoid forms. Also, remnants of the rooftop were not found at the site, but it is suggested that they were of gable type. It was probably a grid of wooden beams covered by branches and other natural materials layer, and my opinion is that they were covered by thin clay layer/s as a better isolation solution. The question of chimney also is opened – especially remnants of these house elements were not registered at the site. Again, according to the cylindrical upper part of the ceramic anthropomorphic house models it can be suggested that chimneys were constructed at some Neolithic houses.

As an integral part of the houses inventory at Cerje – Govrlevo are calotte ovens. Although not documented in all of the houses presented above (probably due to the later destructions and intrusions remnants of ovens were not found), the calotte ovens were always made directly on the house floors. Their foundation was always consisted of thin layers of small stones mixed with ceramic

⁵ Unpublished manuscript of M. Bilbija, entitled as *Neolithic Houses in the Skopje Valley and Their Influence on Restructuring of Tribal Communities* (published posthumous in Fidanoski 2012, 110–112).

shards, covered by several thin clay layers. The forms of the basis of these house objects is usually irregular square or rectangle, its basis in most of the cases was tall up to 0.2 m thus creating a flat platform onto which a domed roof was placed – the calotte. A unique situation was unearthed at the best preserved house at Cerje – Govrlevo, where in house no. 2 of trench I a complex of calotte oven and clay grain grinder was documented. The oven has its typical, aforementioned form, and next to it, more precisely attached to its southern side the grain grinder was constructed. These objects were made in the same technique used for oven construction, and they were constructed simultaneously – and probably they should be perceived as one multifunctional object. The grain grinder is actually a platform erected in the same height like the oven – 0.2 m above the house floor with a rectangular-ellipsoid (curvilinear) form. This complex object – an oven and grain grinder probably had utilitarian functions, but also a symbolic role was attributed to it.⁶ Similar, but in this case decorated, clay grain grinder was registered at the nearby site, Slatina – Zelenikovo (Гарашанин-Билбија 1988, 34). One can assume that these complexes within a house are typical for the local Skopje region, where this unique occurrence was documented, and they are a sign of special (local) utilitarian and symbolic ideas. In that sense, activities connected with simple household processes – at first place, food preparation, then baking and finally the result – meal, are logically the result of a mental and symbolic activities very important in the Neolithic culture, globally – to eat you have to prepare the meal, to prepare the meal you need to prepare the food, and to have food you need to produce it.

Bearing in mind the nature of the material, from architectural point of view the houses were built very solidly. The high achievements accomplished by Neolithic architects at Cerje – Govrlevo are unquestionable – the statics and terrain properties knowledge which can be seen by the house foundation techniques, as well as, the wooden walls and roof construction. From thermal isolation aspect, especially the floor and walls were well built bearing in mind the thick clay (ranging between 0.1 to 0.3 m) covering consisted of several thin clay layers. The same can be assumed for the

calotte oven's position in houses, as in the example of the best preserved houses (no. 2 of trench I and no 3 of trench II) – the western side of the house which, colds fastest due to low sun exposure during daytime. Therefore the Neolithic architect and builder from this site was very well aware of natural elements properties, geomorphology, statics, various architectural solutions, protomathematics, and so on, thus mentally erecting and splitting from the animal kind.

The movable archaeological material recovered in the houses usually is represented by large quantities of fragmented and complete ceramic vessels, and lower amounts of ceramic objects as: anthropomorphic house models, figurines, altars; as well as, stone, bone and antler tools, and other artifacts (Pl. 1–7). In the later category – other artifacts, various objects were registered in the house inventories: ceramic loom weights, spindle whorls, ceramic and stone discoid plates, ceramic “breads”, as well as, ceramic, stone and shell jewelry objects. Often these artefacts were found in close vicinity of house's area where most important household activities had taken place – near the ovens.

Exception of this is the Early Neolithic house no. 3 of trench II which is characterized by low quantity of artifacts (only four complete ceramic vessels, one fragment of ceramic anthropomorphic house model, one ceramic “bread”, five grinding stones, and around 50 fragments of animal bones). The material “emptiness” and the presence of five grinding stones, all of them turned upside down, show an unusual archaeological context. According to the yellowish-orange colour of the wattle and daub house remnants, and the traces of fire onto the movable material the house had suffered fire. Two hypotheses can be suggested for this “house emptiness”: a) the inhabitants deliberately burned the house – probably as a symbolic act (for example acts like house closure/sealing, abandonment of this specific house due to various socio-cultural occurrences, etc.), and b) the house was abandoned because of the fire. I favour the first theory, because: 1. the five grinding stones were deliberately turned upside down; 2. large fragment of an anthropomorphic house model (the upper part of the object was recovered right to the oven – the anthropomorphic head, and the lower part or the actual house model was never found); 3. the four complete vessels and the ceramic “bread” were deliberately “left for the house” in the fire. Bearing in mind that the other houses at this site had large quantities of different material this house is a

⁶ The symbolic role of the objects was mentioned in the Conversation between M. Paroški and M. Bilbija, entitled as *5000 Years old Script* published in the daily paper *Nedeljni Dnevnik*, 25th of November 1985 (republished in *Fidanoski* 2012, 74–76).

special case. However, there is one aspect which is common for all houses at the site – they were all destroyed in fire. Maybe this household at Cerje – Govrlevo is an example of burial of a house with its grave goods.

The large amount of movable material in house inventories and house destructions by fire in Macedonian Neolithic are well documented at several sites within both aforementioned Neolithic cultures: Barutnica – Amzabegovo, Slatina – Zelenikovo, Mramor – Čaška, Veluška Tumba, Mala Trnska Tumba, Radin Dol and Vrbjanska Čuka – Slavej (Санев 2009, 40; Корошец-Корошец 1973, 17; Гарашанин-Билбија 1988, 33–36; Јовчевска 1993, 35; Симоска-Санев, 1975, 43; Симоска-Санев 1977, 223; Китаноски и др. 1987, 9; Китаноски 1989, 47). Similar situation is attested at several Neolithic sites in the Balkan Peninsula: Divostin, Grivac, Gradešnica, Bálgarčevo, Rakitovo, Karanovo (Bogdanović 1988; Bogdanović 2004a, 31–33; Bogdanović 2004b, 157–164; Б. Николов 1975; Perničeva *et alii*. 2000; Радунчева 2002a, 11; Nikolov 1997). It should be pointed that like in Cerje – Govrlevo, at some sites where typical house destruction is fire, have houses with large amounts of movable material, but also one or two cases with the so-called “house emptiness”, like: Divostin, Grivac, and Rakitovo (Bogdanović 1988, 40; Bogdanović 2004a, 32; Радунчева 2002b).

The tendency of deliberate destructions fire and/or house closure/sealing – “closure and negation” as Bailey points (2000, 268) in Balkan Neolithic houses is addressed by several authors (Tringham-Krstić 1990, 115; Tringham 1991; Tringham 1994; Stevanović 1997; Bailey 2000, 164–165, 267–270). In my opinion this situation is confirmed at Cerje – Govrlevo and by that, this site/settlement belongs to the Balkan Neolithic horizon of deliberate house destructions, by/or one or more generations, in one or more subphases, and the houses again to be rebuilt, more or less, above the destroyed ones. Therefore, the Neolithic house “creator” and in the same time its “killer”, in this

socio-cultural equation he tends to be the absolute power, but he knows he is only a mere executor of symbolical or practical ideas, he is the one which tries to control an unit of the settlement (or whole settlement), but in the same time he knows he is only a witness of the natural cycle of life and death. That is the same “creator” which uses the Neolithic products – sedentary life, domestication, and agriculture, by which architecture, settlements, their geographic and demographic structures are linked. This “creator” in its attempts to tame the nature understood that that is impossible, but with its interference in the natural process – the deliberate termination of the life cycle of an object, house or settlement, from symbolic point of view, at least in specific part of the time within one or more units of the community (one or more houses, one or more animals or plants, etc.), could manage and control the basic natural cycle of life and death. If this theory is correct, or near the real ideas of the Neolithic “creator” behind the discoveries at Cerje – Govrlevo and many other sites in Balkan Neolithic, then the Neolithic “home sweet home” is not only a household, but it is something much more – a beginning and end of a cycle, and even a beginning and end of a life.

“The emergence of houses was a significant development. It represented the creation of tangible, physical, impermeable and relatively permanent boundaries around a group of people and their activities, be they mundane activities of biological existence, such as eating and sleeping, or more social role-related activities noted above. Regardless of the daily, or long-term, movements of people in and out of the bounded space of the house, the physical presence of a structure containing people’s objects, food, activity areas and tools served to lock that particular group into a fixed place within a village community. (...) The intentional destruction of houses by burning, suggests that houses (and households) were social entities important enough to require deliberate acts of closure and negation as well as of creation and maintenance.” (Bailey 2000, 268)

BIBLIOGRAPHY

- Latin:*
Bailey 2000,
D. W. Bailey, *Balkan Prehistory, Exclusion, incorporation and identity*. Routledge, London and New York (2000).
- Bilbija 1986,
M. Bilbija, Cerje, Neolitsko naselje. *Arheološki Pregled* 26 (1985) (1986), 35–36.
- Bilbija 2001,
M. Bilbija, Man, bread and pottery. 8th Neolithic seminar. 8–11 November, *Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana (2001).
- Bogdanović 1988,
M. Bogdanović, Architecture and structural features. (D. Srejš, A. McPherron), *Divostin, The Neolithic of Central Serbia*, University of Pittsburgh, Pittsburgh (1988), 35–142.
- Bogdanović 2004a,
M. Bogdanović, Naselja Protostarčevčke kulture, Arhitektura. (M. Bogdanović), *Grivac, Naselja Protostarčevčke i Vinčanske kulture*, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac (2004), 31–44.
- Bogdanović 2004b,
M. Bogdanović, Naselja Vinčanske kulture, Arhitektura. (M. Bogdanović), *Grivac, Naselja Protostarčevčke i Vinčanske kulture*, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac (2004), 157–204.
- Fidanoski 2009,
Lj. Fidanoski, Pottery production. (G. Naumov, Lj. Fidanoski, I. Tolevski, A. Ivkowska), *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*, Dante, Skopje (2009), 65–80.
- Fidanoski 2012,
Lj. Fidanoski, *Cerje – Govrlevo and Miloš Bilbija*. Museum of the city of Skopje, Skopje (2012).
- Fidanoski-Tomaž 2010,
Lj. Fidanoski, A. Tomaž, Under the Field of Wheat: Archaeological Research at the Neolithic site Cerje – Govrlevo. *Macedonian Heritage, Hommage to Miloš Bilbija, Homage to Miloš Bilbija*, Year 14th, No. 36–37 (2010), 61–72.
- Gimbutas 1976,
M. Gimbutas, *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. University of California, Los Angeles (1976).
- Grbić *et alii* 1960,
M. Grbić, M. Mačković, P. Nadjš, D. Simoska, B. Stalio, *Porodin, Kasnoneolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*. Bitolj (1960).
- Hristova-Namičev 2004
S. Hristova, P. Namičev, Govrlevo will not die. *Annales Mediterranea, Univerza na Primorskem*, Museum of the city of Skopje and Museum of Macedonia, Koper (2004).
- Nikolov 1997,
V. Nikolov, Two Dwellings and their Pottery Assemblages from the Karanovo III Layer in Tell Karanovo. *Archaeology in Bulgaria*, Vol. 1, No. 1, Agato, Sofia (1997), 15–22.
- Perles 2001,
C. Perles, *The Early Neolithic in Greece, The first farming communities in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge (2001).
- Perničeva *et alii* 2000,
L. Perničeva, I. Kulov, M. Grebska Kulova, Early Neolithic house from Bălgărčevo, Blagoevgrad region (SW Bulgaria). *Archaeologia Bulgarica* IV, 3 (2000), 1–10.
- Sanjev 2004,
V. Sanjev Some characteristics of the Anzabegovo–Vršnik Cultural Group In Macedonia. (S. Perić), *The Neolithic in the Middle Morava Valley*, No. 1, Belgrade (2004), 35–48.
- Stevanović 1997,
M. Stevanović, The age of clay: the social dynamics of house destruction. *Journal of Anthropological Archaeology* 16 (1997), 334–395.
- Tolevski 2009,
I. Tolevski, Architecture. (G. Naumov, Lj. Fidanoski, I. Tolevski, A. Ivkowska), *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*, Dante, Skopje (2009), 37–44.
- Tomaž 2009,
A. Tomaž, Govrlevo, *Makedonija. Strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva „Arheologija v letu 2008“*, Muzej in galerije mesta Ljubljane, 9. in 10. marec 2009, Ljubljana (2009).
- Tomaž 2010,
A. Tomaž, Izkopavanja neolitske naselbine v Govrlevu (Makedonija): sezona 2009. (M. Črešnar, P. Stipančič), *Slovensko arheološko društvo*, Ljubljana (2010), 20.
- Tringham 1991,
R. E. Tringham, Households with faces. (J. M. Gero, M. Conkey), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*, Blackwell, Oxford (1991), 93–131.
- Tringham 1994,
R. E. Tringham, Engendered places in prehistory. *Gender, Place and Culture* 1 (1994), 169–203.
- Tringham-Krstić 1990,
R. E. Tringham, D. Krstić, *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*. University of California, Los Angeles (1990).
- Cyrillic:*
Билбија 2011,
М. Билбија, Предисторија, Неолит (7000–5000 год. пред н.е.). Музеј на град Скопје 1949–2011, Музеј на град Скопје, Скопје (2011), 31–33.
- Георгиев-Билбија 1984,
З. Георгиев, М. Билбија, Неолитска населба кај Говрлево. Културно наследство IX (1982), (1984), 38–48.

- Гарашанин-Билбија 1988,
М. Гарашанин, М. Билбија, Куќа 1 во Зелениково. *Macedonia acta archaeologica* 9 (1988), 31–42.
- Јовчевска 1993,
Т. Јовчевска, Куќата од хоризонт I во неолитската населба „Мрамор“ кај Чашка. *Macedonia acta archaeologica* 13 (1993), 39–54.
- Китаноски 1977,
Б. Китаноски, Неолитска населба Чука кај село Тополчани. *Macedonia acta archaeologica* 3 (1977), 27–42.
- Китаноски 1989,
Б. Китаноски, Врбјанска Чука. *Arheološki Pregled* 28 (1989), 47–48.
- Китаноски и др. 1978,
Б. Китаноски, Д. Симоска, Ј. Тодоровиќ, Нови археолошки истражувања на населбата Чука во Тополчани кај Прилеп. *Macedonia Acta Archaeologica* 4 (1978), 9–32.
- Китаноски и др. 1987,
Б. Китаноски, Д. Симоска, Ј. Тодоровиќ, Радин Дол – Неолитска населба кај Прилеп. *Macedonia acta archaeologica* 7–8 (1987), 7–29.
- Корошец-Корошец 1973,
П. Корошец – Ј. Корошец, Предисториска населба Барутница. Археолошко друштво на Македонија, Прилеп (1973).
- Кузман 1990,
П. Кузман, Зластрана – неолитска населба во Охридско. *Macedonia acta archaeologica* 11 (1990), 35–50.
- Миткоски 2005,
А. Миткоски, Врбјанска Чука кај село Славеј, Прилепско. Зборник Археологија 2, НУ Музеј на Македонија (2005), 33–45.
- Б. Николов 1975,
Б. Николов, Селище од стария неолит при с. Градешница, Врачански окръг. *Археология* 1 (1975), 25–40.
- В. Николов 1992,
В. Николов, Слатина, Разкопки и проучвания XXV. Археологически институт с музей, София (1992).
- Перничева 2000,
Л. Перничева, Две раннонеолитни пещи от праисторическото селище Българчево, Благоевградско. Тракия и сседните райони през неолита и халколита, Археологически институт с музей. София (2000), 15–20.
- Радунчева 2002а,
А. Радунчева, Увод. (А. Радунчева, В. Мацанова, И. Гацов, Г. Ковачев, Г. Георгиев, Е. Чакалова, Е. Божилова), Разкопки и проучвания XXIX, Неолитно селище до град Ракитово, ГАЛ-ИКО, София (2002), 7–13.
- Радунчева 2002б,
А. Радунчева, Устройство на жилищата и топография на селищата. (А. Радунчева, В. Мацанова, И. Гацов, Г. Ковачев, Г. Георгиев, Е. Чакалова, Е. Божилова), Разкопки и проучвания XXIX, Неолитно селище до град Ракитово, ГАЛ-ИКО, София (2002), 14–70.
- Санев 1994,
В. Санев, Младо камено време, Археолошка карта на Република Македонија, Том I. Македонска академија на науките и уметностите, Скопје (1994), 26–42.
- Санев 1995,
В. Санев, Неолитот и неолитските култури во Македонија. Цивилизации на почвата на Македонија, прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија, книга 2. Македонска академија на науките и уметностите, Скопје (1995), 21–46.
- Санев 2009,
В. Санев, Објекти за живеење и други недвижни објекти. (В. Санев) Анзабегово, Населба од раниот и средниот неолит во Македонија, Данте, Штип (2009), 37–56.
- Симоска-Санев 1975,
Д. Симоска, В. Санев, Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. *Macedonia acta archaeologica* 1 (1975), 25–88.
- Симоска-Санев 1977,
Д. Симоска, В. Санев, Неолитска населба Мала Тумба кај село Трн, Битола. *Macedonia acta archaeologica* 3 (1977), 215–237.
- Стојанова Канзурова 2008,
Е. Стојанова Канзурова, Огништа, печки и жртвеници во неолитските куќи во Македонија. *Macedonia Acta Archaeologica* 18 (2002–2004) (2008), 65–74.
- Тодорова-Вайсов 1993,
Х. Тодорова, И. Вайсов, Ново-каменната епоха в България. Наука и изкуство, София (1993).
- Фиданоски 2011а,
Лб. Фиданоски, Археолошки истражувања на неолитската населба Церје – Говрлево во 2004 година. *Macedonia acta archaeologica* 20 (2008) (2011), 53–76.
- Фиданоски 2011б,
Лб. Фиданоски, Неолитски аскоси од Скопскиот регион. *Macedonia acta archaeologica* 20 (2008) (2011), 77–90.
- Чохаџиев 2007,
М. Чохаџиев, Неолитни и халколитни култури в басейна на Река Струма. Велико Търново (2007).

Pl. 1. Ceramic stamp with ideogram representation 1, anthropomorphic or zoomoprphic head 2, fragmented sculputre (also known as Adam from Govrlevo) 3, and anthropomorphic house model (also known as Great Mother) 4.

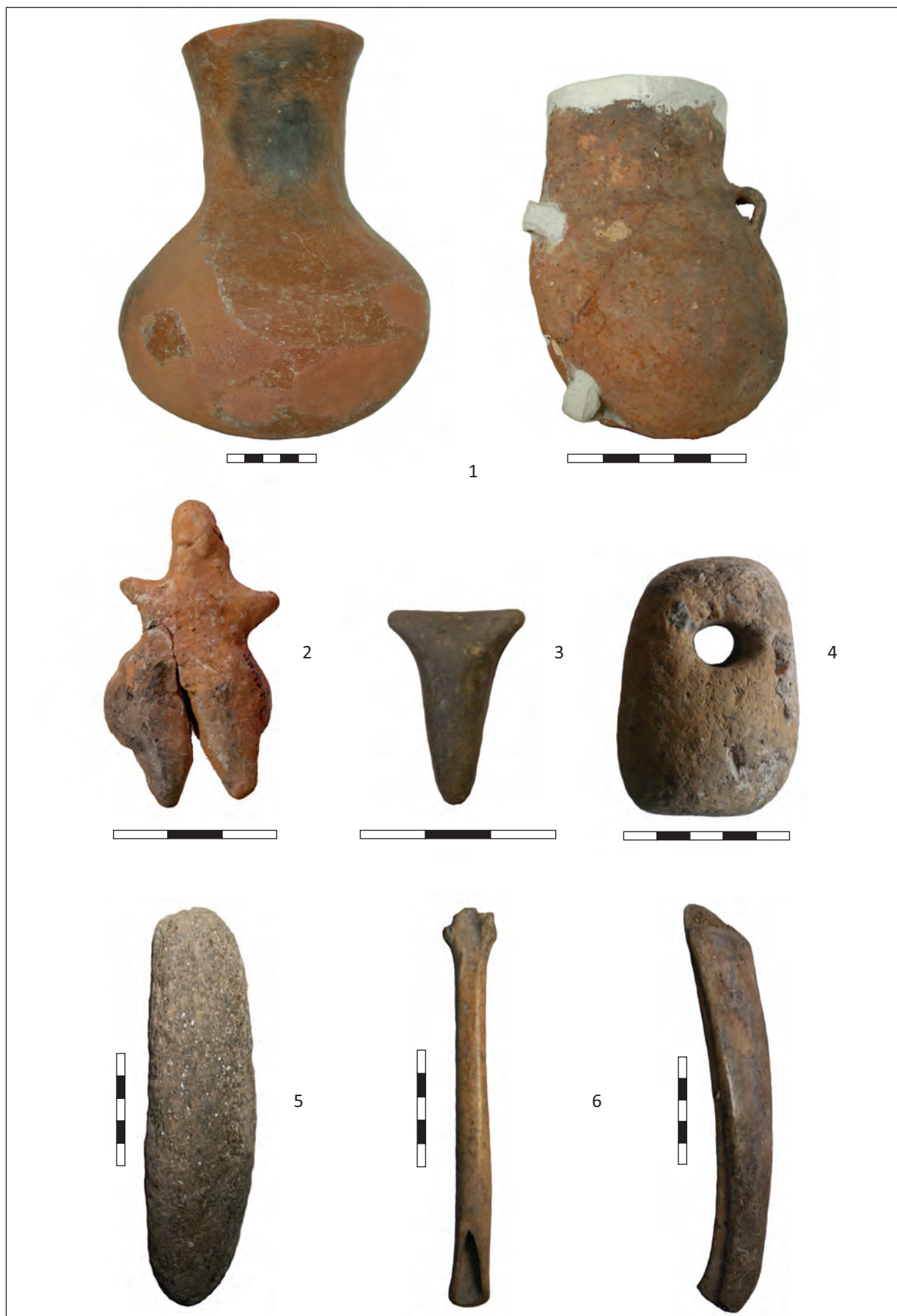
Pl. 2. Some of the material found in House 1 – trench I, ceramic vessels 1, and ceramic loom weights 2.

Pl. 3. Some of the material found in House 2 – trench I, ceramic vessels 1; altar 2; figurine 3; “bread” 4, and stone axe 5.

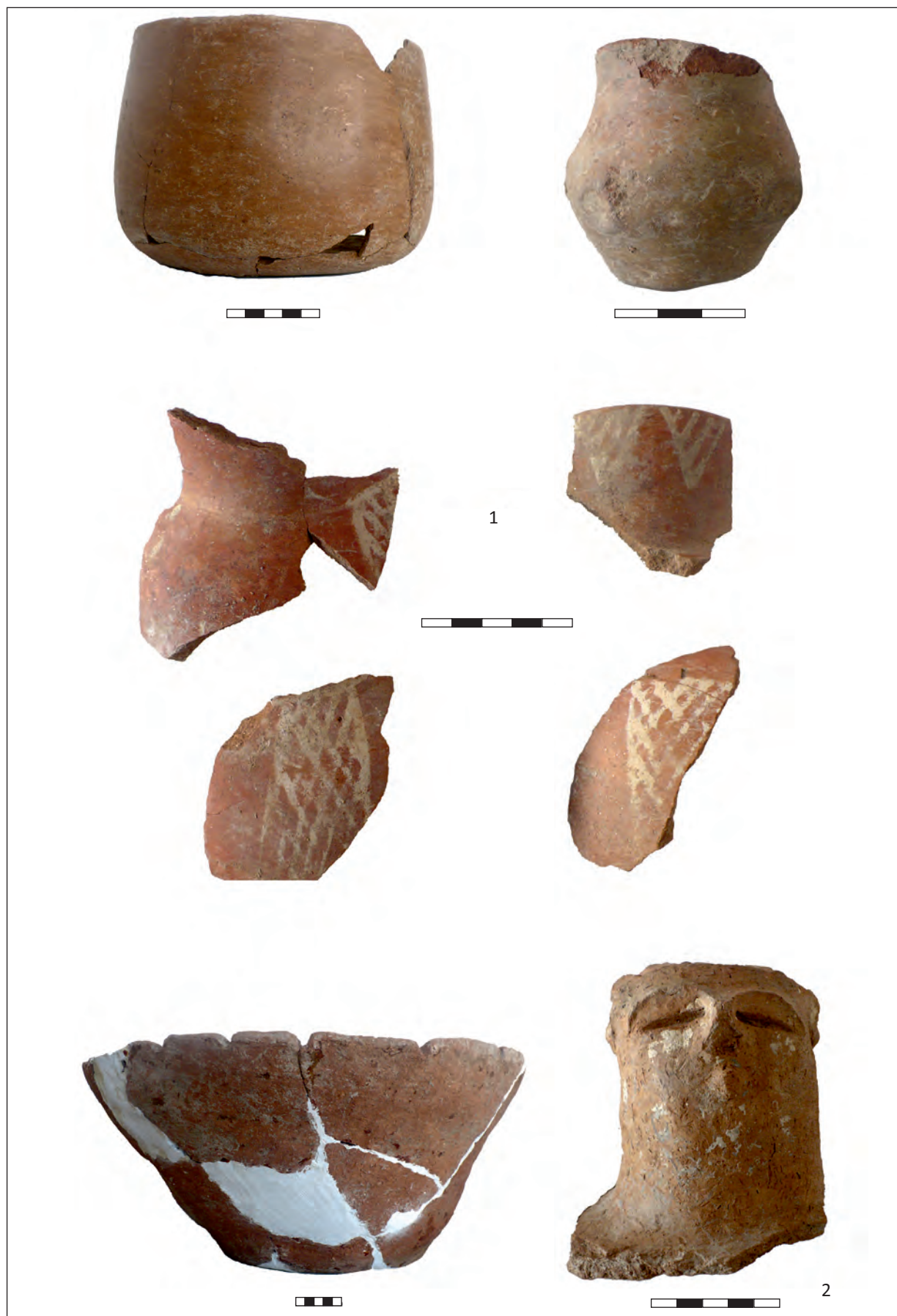
Pl. 4. Some of the material found in House 3 – trench I, ceramic vessels 1, and stone tools 2.

Pl. 5. Some of the material found in House 1 - trench II, ceramic vessels 1; figurine 2; labret 3; loom weight 4; grinding stone 5; and bone tools 6.

Pl. 6. The askoi found in House 2 – trench II.

Pl. 7. Some of the material found in House 3 – trench II, ceramic vessels 1, and anthropomorphic house model 2.

SOURCING OBSIDIAN ARTIFACTS FROM ARCHAEOLOGICAL SITES IN BANAT (SOUTHWEST ROMANIA) BY X-RAY FLUORESCENCE

Michael D. Glascock*, Alex W. Barker**, Florin Draşovean***

Keywords: sourcing obsidian artifacts by X-ray Fluorescence, Neolithic, Eneolithic, Banat, Čejkov, Vinicky
Cuvinte cheie: artefacte din obsidian, sursele de obsidian, neolitic şi eneolitic în Banat, sursele de la Čejkov şi Vinicky

(Abstract)

This article concerns the chemical analysis by X-ray fluorescence and source determination for five obsidian artifacts from archaeological sites in Banat (Southwest Romania). The results show that all of the artifacts could be assigned to an obsidian source located in the Kosice region of Slovakia. The specific source is known as Čejkov and it is a sub-source of the Vinicky source.

A Brief History of Obsidian Source Characterization at MURR

The Archaeometry Lab at MURR has been involved in obsidian research for more than thirty years. Work on obsidian was started in 1979 by Robert Cobean and James Vogt who collected geologic samples of obsidian from sources located in east-central Mexico (Cobean *et al.* 1991).

More than 710 kg of rocks were collected and submitted to the Archaeometry Lab for chemical characterization by neutron activation analysis (NAA). The advantages of NAA for studying obsidian are: (1) ability to measure about 30 elements with high accuracy and precision data; (2) minimal contamination issues caused by sample preparation; (3) NAA provides a true bulk analysis; (4) samples weighing only a few milligrams can be analyzed; and (5) data collected in different NAA laboratories can be compared (Glascock *et al.* 1998). Its main drawback is that NAA is destructive, and artifacts analyzed using this method are no longer available for further study.

The Archaeometry Lab's investigation of Mesoamerican obsidian successfully identified distinct compositional fingerprints for 25 sources in east-central Mexico (Cobean *et al.* 1991). With a success rate exceeding 99%, obsidian artifact sourcing at the Archaeometry Lab became routine. The research soon attracted the attention of archaeologists in other world regions who began submitting obsidian geologic specimens and artifacts to the Archaeometry Lab for characterization. At the present time, our NAA database includes sources located in South America, the western USA, Alaska-Canada, the eastern Mediterranean, Turkey, Armenia, central Europe, East Africa, the Russian Far East, Japan, and the South Pacific. As of 2012, more than 8,000 samples from about 700 sources around the world have been analyzed and more than 15,000 artifacts have been characterized and sourced by NAA.

More recently, the Archaeometry Lab purchased a hand-held portable X-ray fluorescence (XRF) spectrometer in order to satisfy archaeologists who were interested in non-destructive analyses of obsidian and the possibility of analysis in situ. Although XRF measures fewer elements, has less precision and accuracy than NAA, and small or thin obsidian artifacts present a particular challenge, the success rate for obsidian sourcing is still acceptable for many obsidian studies.

The difficulty in analyzing small or thin artifacts is primarily due to the effects of absorption

* Archaeometry Laboratory Research Reactor Center, 1513 Research Park Drive, University of Missouri, Columbia, MO 65211, USA. E-mail: glascockm@missouri.edu.

** Director, Museum of Art & Archaeology, University of Missouri, 115 W Business Loop 70 W, Mizzou North, Columbia, MO 65211, USA. E-mail: barkeraw@missouri.edu.

*** Banat Museum, Huniade Square no. 1, Timișoara, Romania. E-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

for low-energy secondary X-rays emitted from within the sample. XRF instruments are typically calibrated using source samples that one assumes to be “infinitely thick”. Many obsidian artifacts are too thin (< 3 mm) to be considered “infinitely thick”. To overcome this limitation, ratios of the mid-Z elements (i.e., Rb, Sr, Y, Zr, Nb) have been used with some success (Hughes 2010). Depending upon the number of possible sources with similar composition and the sample thickness, the success rates for sourcing obsidian by XRF can be quite high. Whenever the analysis of obsidian artifacts by XRF fails to achieve satisfactory results, the option of performing NAA is recommended (Glascok 2010). The Archaeometry Lab has previously characterized a range of obsidian sources from the Carpathians (e.g., Rosania *et al.* 2008), and has previously determined sources for later obsidian from the Banat (Rosania-Barker 2010).

Stratigraphy and Cultural Context of the Artifacts

Research undertaken in Banat in recent decades has contributed significantly to our knowledge of Neolithic and Eneolithic occupations in this area. Research conducted in the Foeni, Parța (Tell 1 and 2), Timișoara (Freidorf and Fratelia), Chișoda Veche, Hodoni, Sânandrei and Uivar sites (Drașovean 1994; 1996; 2004; Lazarovici, C.M.-G. Lazarovici 2006; 2007; Drașovean-Schier, 2010; Schier 2008; Schier-Drașovean 2004), north of the province, has provided rich and varied archaeological material in addition to the data on the geographical environment, the types of site and the internal organization. A special place in these studies is occupied by the lithic inventory, including both chipped and groundstone tools. Unfortunately, this important source of information was not given its due attention.

Recently however, through the contribution of foreign specialists, the lithic material was the subject of specialized studies in which they treated the issue of the raw material from which they were made and its point of origin, alongside the function and technical typology (Biagi *et alii* 2007a; 2007b). This study further contributes to these inquiries by investigating the sources of five obsidian artefacts discovered at the Foeni-Orthodox Cemetery (PMS-6) site, the Timișoara-Freidorf IV (PMS-7) site, the Sanandrei-Ocsăplaș (PMS-8) site, the Uivar-Gomila (PMS-9) site and the Parța-Tell 1 (PMS-10) site (Map 1).

The Foeni-Orthodox cemetery artifact was discovered in the second level of the settlement and dated, based on Bayesian modelling of C14 data, between 4626–4518/4556–4474 calBC (Drașovean 2014a, 139, 142–143). From a cultural point of view, at this stage of research, this level belongs to the earliest presence in the Danubian area of the newly named Foeni group (Drașovean 1994; 2004), which was included in the Foeni-Petrești Cultural Complex, Phase I (Drașovean 2013, 23–24; 2014b, 137–138).

The Timișoara-Freidorf IV (PMS-7) sample comes from hut no. 1/1984 which, culturally, belongs to the transition to the Middle Neolithic of the Banat Culture phase IB, contemporary with phase A3 of the Vinča culture (Drașovean 2006). In terms of absolute chronology, this phase dates between 5383–5217/5287–5124 calBC (Drașovean 2014a, 137–139).

The artifact from Sanandrei-Ocsăplaș (PMS-8) was discovered in level 3, which from a cultural point of view, belongs to the Banat culture, phase IIB–IIC (Drașovean 2014a: 137). The Bayesian modeled C14 data places the level 5 between 5483–4857/5253–4899 calBC (Drașovean 2014a: 162).

The Uivar-Gomila (PMS-9) sample was discovered during the Romanian-German research conducted between 1998 and 2009 (Schier-Drașovean 2004; Schier 2008; Drașovean-Schier 2010). In terms of stratigraphy, it belongs to level 2.2 (in Trench I) and it is dated between 4999–4897/4981–4896 calBC (Drașovean 2013, 15).

The sample from Parța-Tell 1 (PMS-10) comes from level six, belonging to the Banat Culture IIC, located between 5285–5055/5211–4857 calBC, according to the Bayesian modelled C14 data (Drașovean 2014a, 135–136, 139).

Materials and Methods

Information on the five obsidian artifacts in this investigation is listed in Table 1. All samples were analyzed using a hand-held Bruker III–V spectrometer which operates at a voltage of 40 kV and current of 17 microamps. The incident X-ray beam was filtered by copper, titanium, and aluminum to reduce the low-energy background. All obsidian samples were counted for three minutes of real-time. After the data were collected, the concentrations for K, Ti, Mn, Fe, Zn, Ga, Rb, Sr, Y, Zr, Nb, and Th were calculated using an obsidian calibration established by Glascok and Ferguson (2012). In most cases, the elements useful by XRF are limited to Rb, Sr, Y, Zr, and Nb.

Results

The results obtained from conducting XRF on the obsidian artifacts are presented in Table 2.

Obsidian sources in Hungary, Slovakia and the Ukraine were studied earlier by XRF and for comparison purposes the elemental data are listed in Table 3.

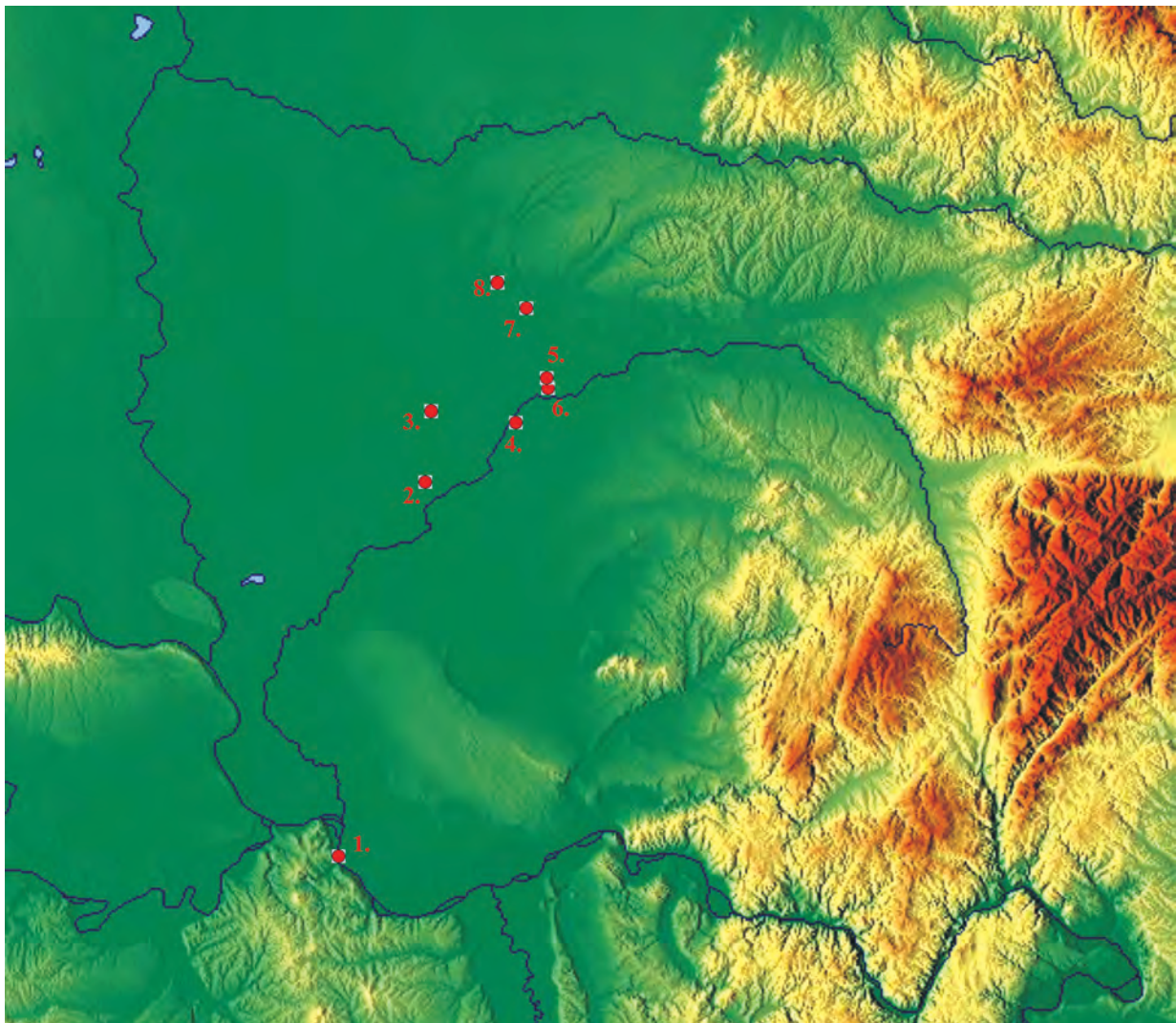
In order to identify the sources for each artifact, scatterplots comparing the geologic sources and artifacts were used. Figures 1 and 2, respectively, show scatterplots of the geologic sources and the obsidian artifacts compared to 90% confidence ellipses for the geologic sources. The artifacts plot near the two Čejkov and Vinický sources in Slovakia and far away from the other sources. Because the confidence ellipses are based on geologic samples that are “infinitely thick”, it is not a surprise that several of the smaller and thinner artifacts do not plot inside the ellipses for reasons explained earlier. In order to make source assignments, ratios of Sr/

Rb and Zr/Rb were calculated for the geologic and artifact data and these are shown in Figure 3. A source assignment of Čejkov for all five of the artifacts in this study is reasonable.

While the number of samples analyzed is not large, and additional work needs to be completed, analyses to date suggests that from ca. 5383–5217/5287–5124 calBC to 4626–4518/4556–4474 calBC the communities of the Neolithic and Early Eneolithic in northern Banat consistently relied on obsidian extracted from the Čejkov source.

Acknowledgments

Archaeometry Lab student Alex Brechbuhler is acknowledged for assisting with the XRF measurements. The Archaeometry Laboratory at MURR is supported in part by a grant from the National Science Foundation (NSF-1415403).

Map. 1. Map of Banat with the sites mentioned in the text: 1. Vinca; 2. Foeni; 3. Uivar; 4. Parța; 5. Timișoara-Freidorf; 6. Sânnandrei.

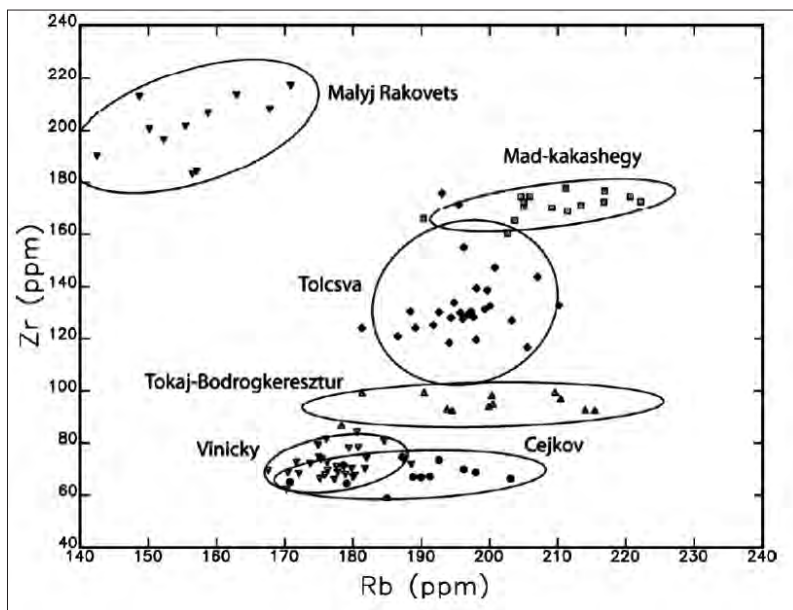

Fig. 1. Scatterplot of the compositional data for Rb and Zr from X-ray fluorescence on “infinitely thick” samples from geologic sources located in Hungary, Slovakia, and Ukraine. Ellipses at the 90% confidence level surround each source group.

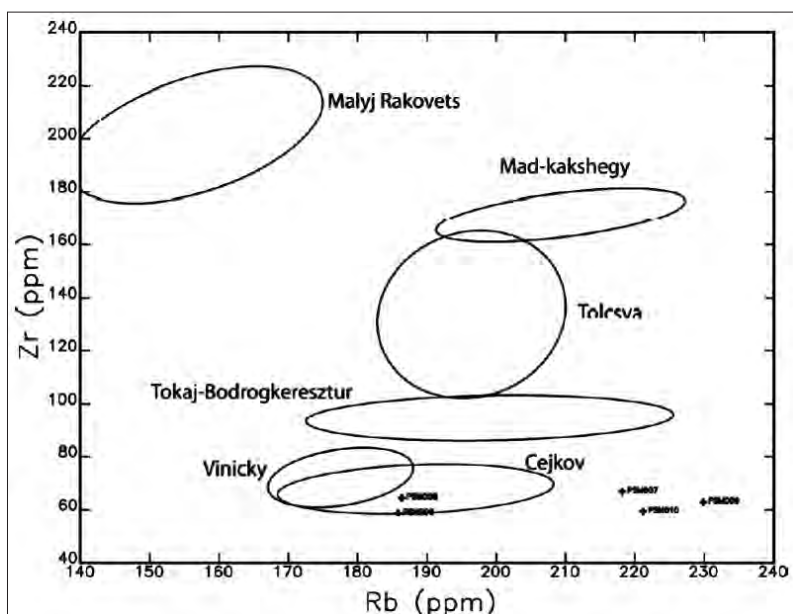

Fig. 2. Scatterplot of the compositional data for Rb and Zr from X-ray fluorescence for the obsidian artifacts from archaeological site in Romania projected against 90% confidence ellipses calculated from “infinitely thick” geologic samples from Hungary, Slovakia, and Ukraine. Artifacts plotting outside the ellipses are small or thin.

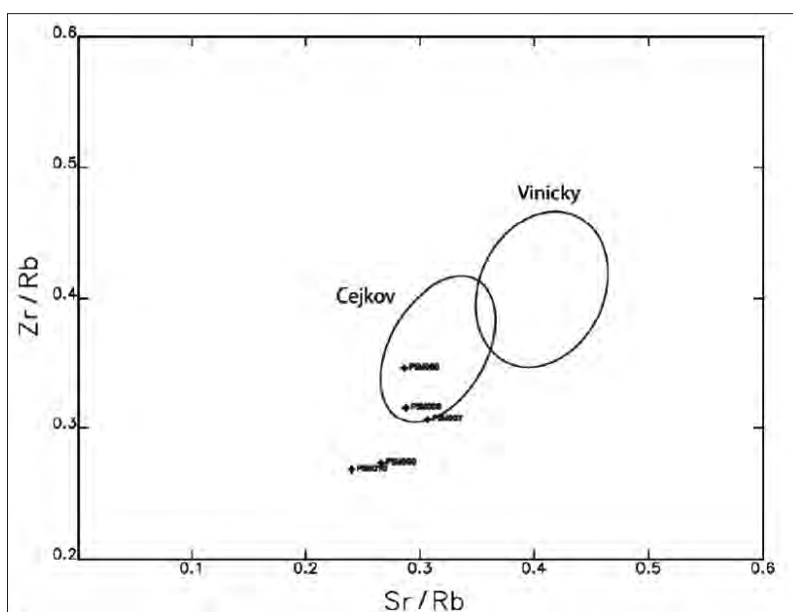

Fig. 3. Scatterplot of Sr/Rb and Zr/Rb data from X-ray fluorescence for the artifacts compared to “infinitely thick” samples from the geologic sources in Slovakia. Ellipses are drawn at the 90% confidence level around each source group.

ANID	Alternate_ID	Site_Name
PSM006	2012-MBT-1	Foeni
PSM007	2012-MBT-2	Freidorf '84
PSM008	2012-MBT-3	Sanandrei
PSM009	2012-MBT-4	Uivar
PSM010	2012-MBT-5	Parta

Table 1. Sample IDs and site names for the obsidian artifacts in this study.

anid	PSM006	PSM007	PSM008	PSM009	PSM010
K (%)	3.54	3.63	3.53	3.59	3.59
Ti (ppm)	486	403	641	558	443
Mn (ppm)	297	394	313	474	343
Fe (%)	0.73	0.96	0.73	1.02	0.81
Zn (ppm)	32	53	38	79	46
Ga (ppm)	11	17	16	21	13
Rb (ppm)	186	218	186	230	221
Sr (ppm)	53	67	53	61	53
Y (ppm)	22	28	29	28	31
Zr (ppm)	59	67	64	63	59
Nb (ppm)	7	11	8	7	10
Th (ppm)	17	20	18	20	16

Table 2. Element concentrations measured in obsidian artifacts from Banat (Romania) by XRF.

Element	Mad-Kakashegy (n = 15)		Tokaj-Bodrogkeresztur (n = 12)		Tolcsa (n = 27)		Vinicky (n = 30)		Cejkov (n = 12)		Malý Rakovets (n = 11)	
	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev	mean	stdev
K (%)	3.66 ± 0.07		3.58 ± 0.08		3.67 ± 0.06		3.70 ± 0.05		3.63 ± 0.13		3.49 ± 0.08	
Ti (ppm)	853 ± 97		517 ± 179		747 ± 105		656 ± 63		615 ± 195		1064 ± 119	
Mn (ppm)	410 ± 82		190 ± 137		445 ± 55		426 ± 48		447 ± 123		670 ± 88	
Fe (%)	1.38 ± 0.03		0.87 ± 0.10		1.13 ± 0.09		0.86 ± 0.05		0.95 ± 0.44		2.11 ± 0.09	
Zn (ppm)	72 ± 15		73 ± 52		66 ± 17		48 ± 11		48 ± 9		89 ± 13	
Ga (ppm)	18 ± 3		15 ± 4		18 ± 3		17 ± 3		17 ± 4		19 ± 2	
Rb (ppm)	209 ± 8		199 ± 12		196 ± 6		178 ± 5		188 ± 9		157 ± 8	
Sr (ppm)	77 ± 4		10 ± 2		68 ± 4		72 ± 5		59 ± 3		188 ± 4	
Y (ppm)	29 ± 3		25 ± 3		30 ± 3		26 ± 2		27 ± 3		24 ± 3	
Zr (ppm)	171 ± 5		95 ± 4		134 ± 14		72 ± 5		68 ± 4		202 ± 12	
Nb (ppm)	12 ± 2		9 ± 2		12 ± 2		9 ± 1		8 ± 2		13 ± 2	
Th (ppm)	22 ± 2		22 ± 3		22 ± 2		18 ± 2		17 ± 2		18 ± 2	

Table 3. Element concentrations and means for obsidian sources in Hungary, Slovakia, and Ukraine by XRF.

REFERENCES CITED

- Biagi *et alii* 2007a
P. Biagi, P., B. Gratuze and S. Bouchetta, New data on the archaeological obsidians from the Banat and Transylvania (Romania). In *A Short Walk through the Balkans: The First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions*, edited by M. Spataro and P. Biagi. Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 12, pp. 129–148. Trieste.
- Biagi *et alii* 2007b
P. Biagi, A. M. De Francesco and M. Bocci, New Data on the Archaeological Obsidian from the Middle-Late Neolithic and Chalcolithic Sites of the Banat and Transylvania. In: *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*, edited by J. K. Kozłowski and P. Raczky, pp. 309–326. Kraków 2007.
- Cobean *et alii* 1991
R. H. Cobean, J. R. Vogt, M. D. Glascock and T. R. Stocker, High-precision trace-element characterization

of major Mesoamerican obsidian sources and further analyses of artifacts from San Lorenzo Tenochtitlan, Mexico. *Latin American Antiquity* 2(1): 69–91.

Draşovean 1994

F. Draşovean, The Petreşti culture in Banat, *Analele Banatului* III: 139–170.

Draşovean 1996

F. Draşovean, *Cultura Vinča târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*, BHAB I, Editura Mirton, Timișoara.

Draşovean 2004

F. Draşovean, Transylvania and the Banat in the Late Neolithic. The origins of the Petreşti culture, *Antaeus* 27: 27–36.

Draşovean 2006

F. Draşovean, The Starčevo-Criş and Vinča transition in northern Banat, in *Current problems of the transition period from the Starčevo to the Vinča Culture*, pp. 93–109. Zrenjanin.

Draşovean 2009

F. Draşovean, Cultural relationships in the Late Neolithic of the Banat, in *Ten Years After: The Neolithic of the Balkans, as uncovered by the last decade of research*, edited by F. Draşovean, D. L. Ciobotaru and M. Maddison, pp. 259–273. Editura Marineasa: Timișoara.

Draşovean 2013

F. Draşovean, In regards to certain Late Neolithic-Early Eneolithic synchronism from Banat and Transylvania. A Bayesian approach to published absolute dates, *Studii de Preistorie* 10: 13–48.

Draşovean 2014a

F. Draşovean, On the Late Neolithic and Early Eneolithic Relative and Absolute Chronology of the Eastern Carpathian Basin. A Bayesian approach in *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe. New approaches to dating and cultural Dynamics in the 6th to 4th Millennium BC*, edited by W. Schier and F. Draşovean. PAS 28, pp. 129–171. Verlag Marie Leidorf GmbH: Rahden/Westf.

Draşovean 2014b

F. Draşovean, The Transition from the Neolithic to the Copper Age in Banat. Tradition and Innovation. *Ad Finem Imperii Romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, edited by S. Cociş, V.-A. Lăzărescu, M. Gui and D.-A. Deac, pp. 129–143. Mega Publishing House: Cluj-Napoca.

Draşovean-Schier 2010

F. Draşovean, W. Schier, The neolithic tell sites Parța and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space. *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*, edited by S. Hansen, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band 14, pp. 165–187. Bonn.

Glascock 2010

M. D. Glascock, Comparison and contrast between XRF and NAA: Used for characterization of obsidian sources in central Mexico. In *X-ray Fluorescence Spectrometry (XRF) in Geoarchaeology*, edited by M.S. Shackley, pp. 161–192. Springer: New York.

Glascock et alii 1998

M. D. Glascock, G. E. Braswell, and R. H. Cobean, A systematic approach to obsidian source characterization. In *Archaeological Obsidian Studies: Method and Theory*, edited by M. S. Shackley, pp. 15–65. Plenum Press: New York and London.

Glascock-Ferguson 2012

M. D. Glascock and J. R. Ferguson, *Report on the Analysis of Obsidian Source Samples by Multiple Analytical Methods*. Report written for Bruce Kaiser of Bruker, Inc. Report is on file at MURR.

Hughes 2010

R. E. Hughes, Determining the geologic provenance of tiny obsidian flakes in archaeology using nondestructive EDXRF. *American Laboratory* 42(7): 27–31.

Lazarovici, C. M.-G. Lazarovici 2006

C. M. Lazarovici and G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului în România. I Neoliticul*. Editura Trinitas: Iași.

Lazarovici, C.M.-G. Lazarovici 2007

C. M. Lazarovici and G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului în România. II Epoca Cuprului*. Editura Trinitas: Iași.

Rosania-Barker 2010

C. N. Rosania and A.W. Barker, Obsidian Procurement at Pecica Santul Mare, Romania. *Muse* 43:19–30.

Rosania et alii 2008

C. N. Rosania, M. T. Boulanger, K. T. Biro, S. Ryzhov, G. Trnka, and M.D. Glascock, Revisiting Carpathian Obsidian. *Antiquity* 82(318) <http://antiquity.ac.uk/ProjGall/rosania/index.html>.

Schier 2008

W. Schier, Uivar. A late Neolithic-early Eneolithic fortified tell site in western Romania. In *Living Well Together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*, edited by D. W. Bailey, A. Whittle and D. Hofmann, pp. 54–67. Oxbow Books: Oxford.

Schier-Draşovean 2004

W. Schier and F. Draşovean, Der spätneolithisch-frühkupferzeitliche Tell von Uivar, jud. Timiș, Rumänien. Vorbericht über die Prospektionen und Ausgrabungen 1998–2002. *Prähistor. Zeitschr.* 79: 145–230.

METODOLOGIA ANALIZEI POST-SĂPĂTURĂ A SITULUI DE LA TURDAȘ (I). CÂTEVA OBSERVAȚII LEGATE DE MODALITATEA DE PUBLICARE ȘI INTERPRETARE A SISTEMULUI DE FORTIFICARE

Cosmin Ioan Suciu*

Cuvinte cheie: Turdaș, fortificație, metodologia post-săpătură

Keywords: Turdaș, fortification system, post excavation methodology

Post-Excavation Analysis Methodology of Turdaș Site (I). Some Observations on Earlier Publication and Interpretation of the Fortified System (Abstract)

One recent study, published in 2014, is having my name as author along the name of the scientifically coordinator of the Turdaș-Luncă archaeological site Sabin Adrian Luca (I did not know about this article). Unfortunately the study is a copy/paste (and some minor added comments) of another study published two years earlier in some strange circumstances and the interpretations are solely assumed only by Sabin Adrian Luca. Those interpretations are in an advanced contradiction with the description of the archaeological features present in both studies. The methodology used for supporting the comments is subjective and we cannot agree with it because it is intended to change the real view and chronology of the fortified system from Turdaș site.

Introducere

Motivația principală a scrierii acestui studiu o reprezintă publicarea în revista Banatica a unui articol ce tratează sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă (Luca – Suciu 2014), articol la care numele nostru a fost asociat fără nici măcar o consultare formală. Din punct de vedere etico-moral și științific respingem faptul că domnul Sabin Adrian Luca ne-a asociat numele la un studiu în care au fost enunțate o serie de păreri și idei care nu ne aparțin și cu care nu suntem de acord. În același timp, prin rândurile de față dorim să ne disociem de o serie de practici ale domnului Sabin Adrian Luca. Toate acestea vor fi prezentate pe larg în cele ce urmează.

Încă de la început trebuie să menționez că am făcut parte din colectivul de cercetare și am coordonat sectoare pe șantierul arheologic preventiv de la Turdaș-Luncă, m-am ocupat cu baza de date GIS a tuturor complexelor (împreună cu firma de consultanță – până la data de 31 august 2011) și mai apoi de integrarea complexelor pentru redactarea rapoartelor până în vara anului 2012. La data de

1 septembrie 2011 am părăsit acest șantier (cercețările în teren au mai continuat până la 15 octombrie 2011) în urma unor diferențe de păreri legate de metodologia unei cercetări preventive³. În perioada post-săpătură sarcina mea asumată era să ofer susținerea documentară privind fișele de complexe, desene, localizarea în planul general, ca bază pentru viitoarele articole care trebuiau să vizeze arhitectura și sistemul de fortificație. În ceea ce privește acesta din urmă, precizăm că o descriere i-am înmănat-o domnului Sabin Adrian Luca în data de 05.12.2012. Materialele redactate cuprindeau și o scurtă introducere, precum și descrierea complexelor, colegul amintit trebuind doar să mai adauge concluziile. Din păcate, după acest moment, coordonatorul cercetărilor de la Turdaș nu mi-a mai permis accesul la varianta finală a textului și, ca atare, nu am putut să-mi expun părerile legate de o serie de date stratigrafice și de interpretarea lor.

Asumarea unilaterală a textului din volumul dedicat cercetărilor preventive de la Turdaș⁴ precum

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, România. E-mail: cos_suciu@yahoo.com.

¹ Luca – Suciu 2014.

² Luca (ed.) 2012.

³ Chiar domnul Sabin Adrian Luca recunoaște că a privit cu reticență metoda de cercetare aplicată (Luca et al. 2013, 7).

⁴ Luca (ed.) 2012. Titlul volumului: *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara): Campania 2011*, precizează că se vor prezenta cercetările preventive din 2011, dar au fost publicate și cercetările mai vechi ale

și alte practici reprobabile ale acestuia⁵ au dus, în final, la ruperea colaborării cu coordonatorul volumului, pentru că nu am mai avut nici o încredere în capacitatea responsabilului științific al șantierului de a interpreta obiectiv situațiile arheologice de la Turdaș, iar tensiunea generată de diferențele de interpretare și textele modificate unilateral nu puteau asigura o colaborare corectă și colegială⁶.

Revenind la studiul publicat în Banatica, la care a fost asociat numele meu⁷, observăm că

coordonatorului volumului, anterioare anului 1998, ceea ce ridică alte semne de întrebare față de de valorificarea eficientă a rezultatelor cercetării arheologice din situl de aici, pornind de la niște cercetări de mică amploare. Cu toate că în *Introducere* citim că volumul se dorește, la nivel doar declarativ, a fi unul colectiv și se mulțumește întregii echipe care a lucrat în proiectul Turdaș, ne este imposibil să identificăm contribuțiile fiecărui membru al colectivului, pentru că pe pagina principală și în cartușul cu identificarea Bibliotecii Naționale este menționat doar editorul, în ultimul caz tipărit greșit (Sabin Adriana Luca!), deci fără a fi unul colectiv. Misterul este dezlegat, parțial, prin publicarea în revista *Acta Terrae Septemcastrensis* a unor studii referitoare la acest sit scrise în limba engleză care, de această dată, au nominalizați autorii (Nițu 2012, Luca et al. 2012b, Natea et al. 2012, Teodorescu 2012, Urduzia 2012).

⁵ Din păcate, domnul Sabin Adrian Luca nu numai că a publicat studiul din Banatica folosind și numele meu, dar a preluat din raportul de cercetare preventivă al subsemnatului (Suciu 2012, 15–16 – a cărui copie este la Muzeul Național Brukenthal, conform normativelor în vigoare) *ad litteram*, fără să mi se ceară acordul, fără să citeze sau măcar să menționeze pe coordonatorul științific și fără să facă parte din colectivul de cercetare, descrierea locuinței C25 de la Miercurea Sibiului-Valea Gârbovei. Publicarea locuinței a fost folosită ca suport pentru a descrie una dintre cele mai importante piese găsite de mine și colectivul meu din situl Miercurea Sibiului-Valea Gârbovei. Acesta este un comportament non-academic și imoral mai ales când este realizat din dubla poziție de profesor universitar și de manager al instituției organizatoare (care în virtutea poziției are acces la rapoartele de săpătură). Mai mult, ilustrația folosită este preluată din arhiva șantierului și, în necunoaștință de cauză, este utilizată greșit (imaginea prezintă câteva complexe hallstattiene, iar textul se referă la descoperiri ale neoliticului timpuriu!).

⁶ Pentru unii a devenit o practică ca după ce au urcat treptele devenirii ca arheologi, teoriile emise de aceștia să devină axiome ce nu mai suportă discuții, în detrimentul dezbaterii științifice. Sugestivă în acest context este descrierea din Dragoman-Oanță 2015: „O părere destul de rar exprimată explicit de reprezentanți ai arheologiei române dar manifestată periodic prin gesturi, cuvinte și atitudini este aceea că poziția fiecăruia în ierarhia academică ar legitima sau nu dreptul de a critica și de a vorbi... Poate critica „legitim” doar cel care a câștigat un prestigiu științific sau ocupă o funcție. În ciuda acestei opinii, sau poate datorită ei, critica aproape lipsește din practica arheologică din România pe fondul lipsei chiar a dezbaterii. Recenziile și notele bibliografice nu sunt la mare preț la noi (Babeș 1999: 7). În fond de ce ne este frică de critică?”

⁷ Făcută, probabil, din dorința de reducere la tăcere a opiniilor mele critice legate de sistemul de fortificație.

marea majoritate a textului, cuprins între paginile 8 alin. 4–22 alin. 2 inclusiv, a mai fost publicat în volumul *Luca (ed.) 2012, 33–45*. Ambele texte sunt scrise în limba română, au exact aceeași structură, cu diferențe minore, iar planșele sunt aproape identice⁸.

Fondul Problemei

Legea 206/2004 precizează că: *Datele contradictorii, diferențele de concepție experimentală sau de practică, diferențele de interpretare a datelor, diferențele de opinie sunt factori specifici cercetării-dezvoltării și nu constituie abateri de la buna conduită*. Prin urmare este o obligație științifică a fiecărui cercetător să își susțină punctul de vedere atâta timp cât acesta este fundamentat științific.

Dar să mergem către esența problemei și anume la ceea ce a adăugat *inedit* domnul Sabin Adrian Luca la descrierea complexelor legate de șanțurile de fortificare la pp. 7–8 ale studiului *Luca – Suciu 2014*:

1. „După se (sic!) poate lesne observa, sistemul de fortificație a înconjurat integral maxima difuziune a așezării aparținând culturilor Turdaș și Petrești. Nu avem elemente care să demonstreze că locuirea Starčevo-Criș sau cea Coșofeni ar fi avut elemente de fortificație. Nici descoperirile de epocă dacică nu au fortificații aparținătoare. Un singur șanț de gard, dispus către extremitatea de nord a zonei Bretea Nord (fig. 1; dreapta sus; perpendicular pe șoseaua veche), pare a aparține unei incinte medievale. Ca observație generală – înainte de a descrie elementele de fortificație – trebuie să constatăm următoarele:

– gardurile descoperite au – de cele mai multe ori – rolul de element avansat de fortificație.

Șanțurile acestora de fundare sunt de mici dimensiuni și prezintă – uneori – amprente de pari. Am putut urmări asemenea garduri și în așezarea turdășeană de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X2. Uneori, foarte rar, au și rol de departajare în interiorul așezării (cartiere?); – o parte din șanțurile palisadelor arată că stâlpii care alcătuiau zidul din lemn au fost scoși intenționat și folosiți – după toate probabilitățile – la alte construcții. În acest caz

⁸ „Modă” publicării textelor prin metoda *copy/paste* nu îi este străină domnului Sabin Adrian Luca. Ca să ilustrăm folosirea acestei metode doar în ultimul an, amintim cartea *Luca 2014* – care este o preluare identică a mai multor studii publicate inițial singur sau în colaborare (la fiecare studiu cu o trimitere bibliografică către studiu original). Nu mică ne-a fost surpriza să aflăm că în acest volum există un studiu (Luca 2014, 105–113) care este identic cu un altul la care am fost co-autori – Luca et al. 2008 și Luca et al. 2009. În singura parte *inedită* a volumului, ce cuprinde două pagini! (Luca 2014, 137–138), suntem avertizați că se vor emite câteva opinii care nici nu trebuiesc justificate (sic!).

șanțurile sunt colmatate, au fundul rotunjit și marginile neregulate;

– în cazurile în care palisadele au rămas în picioare marginile gropilor sunt ferme și fundul acestora ne arată că s-a practicat metoda „stâlp lângă stâlp” pentru construcția palisadei.”⁹

Analiza punctuală a citatului de mai sus:

1a) „După se poate lesne observa sistemul de fortificație a înconjurat integral maxima difuziune a așezării aparținând culturilor Turdaș și Petrești...”

În opinia noastră maxima difuziune a sistemului de fortificație sigur nu „înconjoară integral maxima difuziune” a așezărilor Turdaș și Petrești. Ideea mai-sus citată s-a născut după o analiză superficială a planului prezumtiv al sistemului de fortificație¹⁰, unde apar *aproximate* limitele sudice ale acestuia, limite marcate cu galben. Nu cunosc rezultatele diagnozei sau ale cercetărilor ulterioare făcute pentru extinderea căii ferate, dar este cert că o astfel de afirmație este forțată cel puțin pentru momentul 2012 și având în vedere unitatea celor două texte, și pentru 2014. Atribuirea sistemului de fortificație ar fi putut fi susținută de date ¹⁴C, dar coordonatorul științific al șantierului a omis¹¹ să trimită probe pentru analize și, la acest moment, putem să discutăm doar despre o cronologie relativă bazată exclusiv pe studierea relațiilor stratigrafice. Acestea arată clar că sistemul de fortificare este posterior gropilor Turdaș cu pictură de tip Tăuulaș și anterior structurilor de locuit Turdaș târzii/Foeni după cum se poate vedea în Fig.1 (structuri care îl suprapun în mai multe zone ale sitului¹²). De asemenea mai sunt „garduri” care taie la rândul lor sistemul de fortificare mai sus menționat și structurile de locuit de tip Turdaș târzii/Foeni¹³. La acestea adăugăm că nu există vreun șanț care să delimiteze clar structurile petreștene descoperite, ceea ce nu acreditează ideea că acest sistem de fortificație ar fi funcțional și la nivelul culturii Petrești.

1b) „– gardurile descoperite au – de cele mai multe ori – rolul de element avansat de fortificație. Șanțurile acestora de fundare sunt de mici dimensiuni și prezintă – uneori – amprente de unor pari. Am putut urmări asemenea garduri și în așezarea turdășeană de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X2. Uneori, foarte rar, au și rol de departajare în interiorul așezării (cartiere?)”.

⁹ Luca – Suciu 2014, 7–8.

¹⁰ Luca (ed.) 2012, Foto 3.

¹¹ Conform informațiilor noastre, până în acest moment nu a fost trimisă nici o probă pentru analize radiocarbon.

¹² Luca (ed.) 2012, plan 8, pagina 36; Lazarovici et al. 2014, fig. 2–4, 8, 9; Luca et al. 2013, 9.

¹³ Gardul C152 și cel puțin încă un gard la est de acesta (Luca (ed.) 2012, Plan 8).

Așa cum am mai precizat, pentru volumul publicat la sfârșitul anului 2012¹⁴ am primit sarcina de a analiza sistemul de fortificații. Domnul Sabin Adrian Luca nu a așteptat minima prelucrare a materialului, a eventualelor și atât de necesarelor date radiocarbon și nici redactarea unui al doilea raport legat de aceste „garduri” (Fig. 1), care ar fi precizat că în fapt *majoritatea* acestora nu sunt contemporane cu șanțurile de fortificare și nu există nici un argument arheologic sau de altă natură care să susțină, la acest moment, un rol *de sistem avansat de fortificație* (Fig. 1). Observăm că frazele folosite de colegul amintit sunt generale și folosesc des cuvântul *uneori* fără a indica exact despre care garduri/șanțuri/palisade este vorba, demonstrând nesiguranța autorului.

Unul dintre argumentele de bază aduse în sprijinul ipotezei că acestea ar fi turdășene, este comparația cu „gardurile” de la Orăștie-Dealul Pemilor prin care se încearcă să se acrediteze, prin analogie, ideea conform căreia dacă comunitatea turdășeană de la Orăștie-Dealul Pemilor a avut garduri, atunci și structurile de acest tip de la Turdaș trebuie să aparțină aceleiași culturi. Și afirmația că ele ar avea un rol avansat în sistemul de apărare este greșită, fie și numai dacă consultăm în DEX definiția *gardului* (<https://dexonline.ro/definitie/gard>). Mai mult, dacă ne aplecăm asupra explicațiilor legate de șanțurile de la Orăștie-Dealul Pemilor realizăm că autorul este tributari unor idei preconceptuate și la care nu a renunțat nici după 15 ani.

La Orăștie cel mai important șanț este Șanțul 1: „Forma generală a acestui obiectiv este cea de «V», cu fundul tăiat. Dinspre est spre vest acesta se ridică spre suprafață, datorită unei tasări naturale amintite cu alt prilej, mai înainte. Lățimea sa este, la nivelul de săpare, în jur de 1 m. Relațiile stratigrafice sesizate în timpul cercetărilor ne sugerează ideea după care acesta înconjoară faza inferioară (veche) a așezării turdășene. Dimensiunile acestuia, precum și observațiile de arhitectură și construcție, făcute în momentul cercetării obiectivului, ne fac să afirmăm că acest șanț este unul de fundație, pentru gardul ce înconjoară stațiunea de fază veche. În favoarea acestei ipoteze pledează faptul că am descoperit, în mai multe rânduri, la nivelul de pornire al săpării șanțului, aglomerări de pietre de râu, de dimensiuni medii, amestecate cu material arheologic disparat care, alături de descoperirea de găuri în mijlocul acestor aglomerări, **ne sugerează modul de construcție al gardului.**”¹⁵

¹⁴ Luca (ed.) 2012.

¹⁵ Luca 1997, 32.

Începem prin a spune că metoda de cercetare de la Orăștie-Dealul Pemilor a constat în săparea unor secțiuni înguste și casete de mici dimensiuni. Această săpătură, așa cum am mai amintit, devine însă reprezentativă (în opinia domnului Sabin Adrian Luca) pentru a explica construcția și utilizarea șanțurilor considerate turdășene de la Turdaș-Luncă. Trecem peste umorul involuntar al expresiilor „V, cu fundul tăiat” și „găuri” în loc de denotativul *gropi de implementare stâlpi*, și analizăm celelalte afirmații. În primul rând aceea că șanțul „dinspre est spre vest acesta se ridică spre suprafață, datorită unei tasări naturale” este greșită, deoarece tasările au loc numai în cazul solurilor neconsolidate și nu a stratului în care au fost săpate, în acest caz a sterilului arheologic. Situația constatată de domnul Sabin Adrian Luca este, mai degrabă, rezultatul eroziunilor ulterioare ale terasei pe care se află așezarea, fenomen care a distrus nivelul de săpare al acelor șanțuri și partea superioară a taluzului, fapt ce a determinat diminuarea adâncimii șanțurilor. Referitor la „găurile”/gropile de implementare ale stâlpilor prezumtivului gard, trebuie să-l credem pe cuvânt pe autorul cercetărilor deoarece aceste afirmații nu sunt din păcate susținute grafic sau fotografic, carență metodologică ce o putem constata și în cazul publicării cercetărilor preventive de la Turdaș.

Consultând planul cercetărilor de la Orăștie (Plan 1) este greu de acceptat că „acesta înconjoară faza inferioară (veche) a așezării turdășene” atâta timp cât nu se cunoaște extinderea ei. Această părere nu este susținută nici de relațiile stratigrafice, așa cum acestea pot fi constatate din studiul profilului publicat (Plan 2a), conform căruia Șanțul 1 taie complexul B1/1992–1993 (atribuit fazei vechi a sitului), deci este ulterior celor mai vechi complexe din sit.

Abordând aceeași problemă, în volumul dedicat arhitecturii neolitice (autori Magda și Gheorghe Lazarovici) se afirmă: „Chiar dacă nu toate datele sunt adevărate...”¹⁶. Autorii citați observă existența a trei șanțuri și a două sau trei palisade admitând că este posibil ca nu toate datele publicate să fie adevărate. Ulterior, din punct de vedere metodologic¹⁷, colegul Cătălin Bem își precizează și el punctul de vedere printr-o notă foarte explicită în care observă mai multe neconcordanțe, descrieri confuze și diferențe de la un studiu la altul¹⁸. Din păcate, aceste

carențe metodologice nu sunt de dată recentă¹⁹. Toate acestea fac ca referirile situației arheologice de la Turdaș la cazul de la Orăștie să își piardă din valoarea probatorie.

1c) „Uneori, foarte rar, au și rol de departajare în interiorul așezării (cartiere?); – o parte din șanțurile palisadelor arată că stâlpii care alcătuiau zidul din lemn au fost scoși intenționat și folosiți – după toate probabilitățile – la alte construcții. În acest caz

1998), și identificate alte cel puțin trei înhumări în stațiunea eponimă (de exemplu, Luca 2001). Nu discutăm despre prezumate morminte sau resturi scheletice identificate de către localnici, de altfel, oriunde, fini cunoscători ai fenomenului arheologic. De asemenea, ne-am ferit mereu să interpretăm mai vechi desene publicate. Dacă am face-o, fără îndoială, am induce și o doză – chiar dacă minoră – de îndoială. Și nu ne referim la perioada romantică a arheologiei din spațiul actual românesc.

Textele, însă, devin izvor de neîncetate dezbatere. Datorită confuziei descrierii, diferenței de la un studiu la altul care tratează aceeași problemă sau, mai incitant, același eveniment punctual, datorită stângăciilor dobândite. Bieți copii care se prăpădeau pe podine de locuințe, chiar dacă în alveolări, alți prunci urmăriți de o nevoie comunitară sacrificială. Totul, într-o matrice stratigrafică nemulțumitoare... Intruzivul devine, categoric, o componentă a priori. Statistici moderate prin lipsa subiecților, gropi care sunt săpate în, dar, paradoxal, sunt acoperite de același sediment, morminte care au fața spre unul sau altul din punctele cardinale, temperaturi necesare unui sfârșit de săptămână liniștit, chelneri preistorici care serveau băuturi din calote craniene, comunități care își leapădă în colb numai altimetric cioburile, banchete funerare terminate printr-o petrecere grecească, umbră răcoroasă de conifere sau stejari, purtători (de virusuri?) care gândesc mai mult decât alții... Trist, dar nu mai puțin adevărat. M-ar urmări nevoia de citare dacă spațiul mi-ar îngădui.”

¹⁹ Nu este de prisos să amintim recenzia mai veche făcută de Oanță 2015 la teza de doctorat a domnului Sabin Adrian Luca: „Lucrarea de față începe cu «sfârșitul», fiind o colecție de «idei premeditate», concluzii fără argumentație, care se contrazic de la un capitol la altul (de exemplu, păstori din capitolul II, care locuiesc în așezări «de scurtă durată», devin în capitolul IV o populație stabilă, agrară care practică „cultul fertilității și fecundității», sau prezentarea diferită în capitolele II și IV a practicilor funerare), lacune de informare (autorul se înșeală atunci când afirmă tranșant că incinerarea nu este documentată «în mod cert» în necropolele Bodrogkeresztúr¹⁵), greșeli gramaticale (după autor, așa cum reiese din catalogul descoperirilor, litera a urmează după i), într-o atmosferă de umor involuntar care cu greu poate fi egalată în cadrul unei recenzii. Numărul de pagini pe care îl are cartea este suficient pentru un articol de mai mare întindere dar insuficient pentru o lucrare de doctorat. Un bătrân înțelept spune că «din mult se face puțin». S.A.L. a beneficiat de opusul acestei zicale”. Observații asemănătoare legate de greșeli de atribuire, neconcordanțe și datări greșite legate de cultura Turdaș găsim și la Diaconescu 2014, 68–75, notele 12, 22–34, 91, 100, 109 și Drașovean 2002, 76. Studiile publicate în ultimii ani au tranșat pentru comunitatea științifică aceste chestiuni aflate în dispută (Diaconescu 2014; Diaconescu 2015; Drașovean 2013; Tincu 2015).

¹⁶ Lazarovici-Lazarovici 2006, 593.

¹⁷ La modul de publicare din Luca 1997.

¹⁸ Bem 2015, 40, nota 9. „O comparație s-ar putea realiza în mediul turdășean, fiind cercetată parțial o considerată necropolă – la Orăștie Dealul Pemilor (Luca 1997; idem

șanțurile sunt colmatate, au fundul rotunjit și marginile neregulate”.

Revenind la Turdaș, aserțiunea că multe dintre aceste „garduri” (numite acum „ziduri”!) sunt situate în interiorul așezării este greu de probat câtă vreme nu se cunoaște extinderea așezărilor de la Turdaș (nu sunt date radiocarbon și nici analize exhaustive ale materialului arheologic).

De asemenea, faptul că „stâlpii de lemn ai palisadelor sunt scoși intenționat și refolosiți la alte construcții” ar explica în concepția responsabilului științific „fundul rotunjit” și „marginile neregulate”, afirmații ce pot fi greu acceptate în contextul observațiilor stratigrafice, existența fundului rotunjit putând fi cauzată atât de modalitatea de săpare inițială a șanțului dar și de lucrările ulterioare de întreținere a acestuia. Credem că în lipsa unor dovezi arheologice, este imposibil să se poată demonstra dacă au fost scoși stâlpii și, mai ales, să se poată indica unde au fost folosiți după aceea. Evident, putem presupune multe, dar toate concluziile, în cazul unei cercetări arheologice, trebuie trase numai în urma analizei dovezilor din teren. Această retorică, bazată pe improvizații, a putut genera și o afirmație de genul: „stâlpii care alcătuiau un zid de lemn”, dar care nu au fost identificați arheologic. Mai mult colegul Sabin Adrian Luca chiar recunoaște *de facto* că există șanțuri colmatate, lucru dificil de explicat pentru șanțurile în care ar fi fost implantați stâlpi.

1d) „în cazurile în care palisadele au rămas în picioare marginile gropilor sunt ferme și fundul acestora ne arată că s-a practicat metoda «stâlp lângă stâlp» pentru construcția palisadei”.

Nu se precizează care sunt acele cazuri în care marginile gropilor sunt ferme și s-a aplicat metoda *stâlp lângă stâlp*, frază care induce, fără nici o argumentație, afirmația că utilizarea tehnicii de construcție *stâlp lângă stâlp* este una generalizată.

2. în varianta 2014 și 2012 se susține că:

Pentru zona A:

„Cu această ocazie facem și o propunere de reconstituire pentru zona de intrare cu cea mai puternică fortificare la Turdaș-Luncă. Toate elementele de substrucție se regăsesc în teren. De asemenea, resturi dislocate în urma distrugerii violente prin ardere. Toate șanțurile săpate pentru palisade arată cu claritate existența acestora prin mai multe situații arheologice, după cum urmează:

– la conturare s-a observat, în majoritatea cazurilor, un strat de pietriș și nisip aluvionar care păstra amprenta stâlpilor și ductului palisadei; acest strat arată, de asemenea, inundațiile repetate care au afectat situl, dar și faptul că palisada avea și un rol – involuntar obținut – de «dig»; – atunci

când palisadele nu au fost demontate intenționat se observă cu claritate amprenta în «V» accentuat și un șanț cilindric, continuu, la proximitatea maximă de adâncime; acestea demonstrează că stâlpii erau dispuși continuu și formau un adevărat «zid» din lemn; în unele cazuri, palisadele au fost demontate intenționat; atunci surprindem situații în situ doar din loc în loc;

– intrarea în incinta propriu-zisă a localității preistorice se face printr-un sistem complicat și sinuos de porți mici, porți mari și suprafețe acoperite («tuneluri din lemn»);

– din loc în loc, porțile mai importante sunt flancate cu turnuri din lemn;

– «tunelurile din lemn» au sistem propriu de iluminat (sic!), dar și de protecție ritualică.”²⁰

Pentru zona B:

„După observațiile din teren turnul avea un nivel de călcare amenajat cu piatră de râu. Aici se găseau și fragmente ceramice aduse din strat (sic!). Porțile sunt una în fața celeilalte, chiar dacă între C181 și C este o diferență cronologică, acestea tăindu-se unul pe altul.”²¹

Analiza punctuală a citadelor de mai sus:

2a) „Cu această ocazie facem și o propunere de reconstituire pentru zona de intrare cu cea mai puternică fortificare la Turdaș-Luncă”.

Reconstrucțiile au fost realizate într-un interval scurt de către domnul Sabin Adrian Luca și doctoranda dânsului de la acel moment, doamna Marțiș Florentina. Am fost și eu invitat cu toate planurile topografice și descrierea complexelor, dar la momentul convocării mele reconstituirile erau deja finalizate și nu a mai existat șansa să analizăm punctual documentația fiecărui șanț, palisadă sau gard, în parte, pentru a face reconstituirile pe etape cronologice. În această situație, imaginile publicate și textul care le însoțește încearcă să susțină ideea că toate șanțurile sunt șanțuri de palisade, iar gardurile mai târzii sunt văzute ca fiind contemporane cu sistemul de fortificație, chiar dacă sunt contrazise observațiile arheologice.

2b) „Toate elementele de substrucție se regăsesc în teren”.

Documentația arheologică și observațiile din teren nu au relevat elemente pentru șanțurile mari care să ducă spre concluzia că toate elementele de substrucție s-au regăsit pe teren și nu putem discuta de mai multe șanțuri de palisade identificate în legătură cu sistemul de fortificație (zona A). Pentru zona A singurul **posibil** șanț de palisadă este C150 (Fig. 1). Spunem **posibil** pentru că la descrierea

²⁰ Luca (ed.) 2012, 37–38.

²¹ Luca (ed.) 2012, 35.

complexului se spune: „șanț cu o lățime de 0,88 m, **fără urme de pari**. Acesta dublează șanțul C009, **posibil o palisadă a acestuia...** Toate resturile par a fi în poziție secundară, aduse de aluviuni. Șanțul se conturează în steril...”²². Dacă au mai fost șanțuri de palisadă în zona A, conectate cu șanțurile de apărare mari, acestea nu au mai lasat urme identificabile arheologic datorită eroziunii.

2c) „De asemenea, resturi dislocate în urma distrugerii violente prin ardere”.

Această declarată incendiere este un *argument* (în opinia domnului Sabin Adrian Luca) că toate aceste șanțuri erau șanțuri de palisade. Pentru zona A nu avem argumente în acest sens, nu există nici în descrierile șanțurilor și a palisadelor date care să susțină distrugerea violentă prin ardere. Chiar dacă în zona A există gropi care au avut parte de o ardere violentă – cele care țin de nivelul Turdaș cu materiale pictate de tip *Tăuș*: C23, C92, C93, C13, acestea sunt intersectate de sistemul de șanțuri, după cum se precizează în descrierea complexelor C14 și C10 și care sunt în consecință mai timpurii decât acesta²³ (Fig. 1). În acest context nu putem înțelege cum s-a ajuns la concluzia că sistemul de fortificație arde violent, cu atât mai mult cu cât o parte din el a fost dezafectat, după spusele domnului Luca?

La Luca (ed.) 2012, *Reconstituirea 5* este publicat un desen de mână care prezintă un stâlp cu o aplicație de cap de bovid: *slab conservat, ars, vitrifiat*. La descrierea planșei apare: *capul de taur aplicat pe laterala intrării-tunel*. În accepțiunea domnului Sabin Adrian Luca tunelul se află în zona A, cu toate că în această zonă, în jurnalele de săpătură nu a fost semnalată nici o astfel de descoperire²⁴.

În partea dinspre interior al acestui sistem de fortificații (de lângă zona A) avem un șanț C388 și o palisadă C339, care au în partea superioară a umpluturii pigmenți și bucăți de chirpici²⁵, dar ele sunt situate în apropierea unor structuri petreștene incendiate. Prezența urmelor de chirpici în acest caz nu este de ajuns să explice existența unui incendiu violent²⁶, pigmentul prezent în partea superioară

a umpluturii aparținând unui moment ulterior de umplere, atunci când acestea nu mai funcționau.

2d) „Toate șanțurile săpate pentru palisade arată cu claritate existența acestora prin mai multe situații arheologice, după cum urmează:”

2d1) „– la conturare s-a observat, în majoritatea cazurilor, un strat de pietriș și nisip aluvionar care păstra amprenta stâlpilor și ductului palisadei; acest strat arată, de asemenea, inundațiile repetate care au afectat situl, dar și faptul că palisada avea și un rol – involuntar obținut – de «dig»”.

Acest strat de pietriș, nisip aluvionar care păstrează amprenta parilor nu a fost identificat în zona A la conturarea sistemului de fortificare²⁷ și nu există nicio descriere care să indice că au fost descoperiți pari în șanțurile mari care să ateste existența unor palisade. Urmele parilor s-au observat la gardul C152 și la un alt gard, paralel cu acesta²⁸ dar care nu sunt contemporane cu masivul sistem defensiv (Fig. 1).

În partea superioară a complexelor nu există un strat compact de pietriș și nisip aluvionar: C001 – „În partea superioară apar fragmente ceramice și pietricele”; C003 – „În partea superioară există câteva lentile negre, indicând o colmatare”, C009 – „În partea inferioară solul este brun gălbui, lutos, cu urme ceramice și în, unele zone, cu pietricele aduse de aluviuni”, C842 – „Umplutura este brun închisă în partea superioară... Este posibil ca partea sa superioară să fie doar o tasare a stratului de cultură”²⁹. Din cele de mai sus este ușor de văzut că nu s-au putut observa amprente de pari și, acolo unde sunt pietricele, structura depunerii seamănă foarte mult cu compoziția nivelului de coluviu și nu cu un strat de pietriș, așa cum se afirmă. Este o mare diferență între un strat de pietriș și un strat în care apar fragmente ceramice și pietricele...

Ca să explice aceste „colmatări” pe care le și sesizează, domnul Sabin Adrian Luca ne spune că posibila „palisadă avea și un rol de dig”. Trecem peste rolul *involuntar* al acestui sistem *inteligent* dar putem să luăm în discuție această supoziție. Ne întrebăm de ce oare au fost construite doar posibile palisade și nu șanțuri care puteau să suplinească deversarea apelor provenite din ipoteticele inundații care au afectat situl (pe lângă rolul de apărare primar)? Dacă ipoteza domnului Sabin

²² Luca (ed.) 2012, 38.

²³ Luca (ed.) 2012, Nițu 2012.

²⁴ Am pus personal în pungi și saci materialele descoperite în șanțurile din zona A, iar în documentația arheologică nu există nici o referire la această aplicație de bovid: ca o descoperire *in situ*. Domnul Sabin Adrian Luca a venit în baza arheologică cu aplicația de bovid dar fără a avea documentată locația de unde a luat piesa (context, fotografii, desene, coordonate GIS și descriere în jurnalul de săpătură). De asemenea nu există nimic documentat despre un posibil tunel.

²⁵ Luca (ed.) 2012, 34.

²⁶ Trebuia să avem mai multe urme de cărbune și arsură în partea inferioară, iar fragmentele ceramice să aibă urme ale unei arderi secundare (ceea ce nu e cazul).

²⁷ Putem reciti cu atenție descrierea complexelor de la Luca (ed.) 2012, 35, 38–39.

²⁸ Luca (ed.) 2012, Plan 8. Nefind publicate detalii mai multe ne oprim aici cu descrierile. Lăsăm coordonatorului șantierului datoria să prezinte în viitor în detaliu aceste complexe. Pentru relațiile stratigrafice se poate citi cu atenție descrierea șanțului C014 – Luca (ed.) 2012, 39.

²⁹ Luca (ed.) 2012, 35, 38–39.

Adrian Luca era corectă ar fi trebuit să avem acest strat de pietriș doar în partea superioară a șanțului, pe latura exterioară a sistemului de fortificație (dacă așa numitele *garduri de lemn* erau acolo ca să oprească *neintenționat* inundațiile).

2d2) „— *atunci când palisadele nu au fost demontate intenționat se observă cu claritate amprenta în «V» accentuat și un șanț cilindric, continuu, la proximitatea maximă de adâncime; acestea demonstrează că stâlpii erau dispuși continuu și formau un adevărat «zid» din lemn; în unele cazuri, palisadele au fost demontate intenționat; atunci surprindem situații in situ doar din loc în loc*”.

Domnul Sabin Adrian Luca nu specifică care sunt acele așa zise *palisade* cu partea inferioară în forma literei V, dar sunt doar două complexe care corespund acestei descrieri: C001 și C003 din zona A. Analizând descrierile acestora și în special profilul lui C003³⁰ putem observa lentilele care arată colmatarea/umplerea, în timp, a șanțului. O privire, chiar și fugară, pe profilul lui C003 indică că acest complex nu a fost șanț de palisadă niciodată. Nu a fost observată nici o urmă de stâlp la aceste șanțuri care să poată fi documentată. Acest V accentuat cu partea inferioară rotunjită, „*la proximitatea maximă de adâncime*”, este normal să apară, situație demonstrată la Uivar în Schnitt IX și Schnitt X³¹. În exemplul de la Uivar se poate observa că fiecare șanț de apărare are o formă de V în partea inferioară și are un alt șanț cu pereții drepecți, care era șanțul palisadei.

O altă comparație de luat în seamă este cea de la Iclod, secțiunea 36³² unde se observă profilul șanțului și urmele unui șanț mai mic, de palisadă, pe margine. Dacă eliminăm partea superioară a profilului de la Iclod și Uivar, șanțul de palisadă va dispărea și va rămâne doar partea inferioară a șanțului de apărare, care va semăna extrem de bine cu șanțul C003 de la Turdaș. Tot aici aflăm și explicația domnului Sabin Adrian Luca de ce nu au fost surprinși posibili stâlpi: „*palisadele au fost demontate intenționat*”. E cel puțin ciudat să ai un șanț, să implantezi stâlpii, după care să sapi din nou șanțul urmărind cu acuratețea unui arheolog vechile taluzuri, să scoți stâlpii și mai apoi să lași șanțul să se colmateze.

2d3) „*intrarea în incinta propriu-zisă a localității preistorice se face printr-un sistem complicat și sinuos de porți mici, porți mari și suprafețe acoperite («tuneluri din lemn»);*”

Aici domnul Sabin Adrian Luca are dreptate doar în prima parte, dar nu și atunci când susține,

către final, existența unor „*tuneluri din lemn*”. Acest șanț nu are nici un pandant³³ în partea de est a intrării și este puțin forțat să vorbești de tuneluri de lemn... pentru zona A. Ar fi trebuit să existe și alte argumente/dovezi/situații arheologice privind existența acestor... *tuneluri!!!*, care nu există în documentația arheologică.

2d4) „*«tunelurile din lemn» au sistem propriu de iluminat, dar și de protecție ritualică.*”

Această afirmație nici nu merită comentată prea mult, este un sofism care pune accent mai mult pe emoții decât pe argumente și pornește de la premisa că existau *tuneluri de lemn întunecate*, care trebuiau cumva să fie *iluminate*. Dar de unde *protecția rituală*? Ne putem gândi oare la *aplicația de bovidu*? Dar ca să fie ritualică, nu trebuie să ai elementele ritualului? Sau doar putem presupune un ritual pe ipoteza că orice manifestare în preistorie trebuia să aibă unul.

2d5) „*din loc în loc, porțile mai importante sunt flancate cu turnuri din lemn*”.

Având în vedere că nu este corect să folosesc din documentația la care domnul Sabin Adrian Luca are încă drept de copyright, ne bazăm argumentația doar pe o imagine publicată deja³⁴ unde în zona intrărilor se pot vedea unele gropi la care se face referire. Fotografia în cauză a fost realizată la momentul la care au fost marcate marginile șanțurilor C014 și C010, dar și gropile care ar constitui, în opinia domnului Sabin Adrian Luca, fundația acestor „*turnuri din lemn*”. Una dintre gropi este clar tăiată de șanțul C014, iar cealaltă este mult prea mică în diametru și, cel mai probabil, a fost suprapusă de C014. Ne îndoiim însă că responsabilul științific va putea prezenta gropile de stâlpi ale unor posibile *turnuri* pentru zona A.

2e) „*După observațiile din teren turnul avea un nivel de călcare amenajat cu piatră de râu. Aici se găseau și fragmente ceramice aduse din strat. Porțile sunt una în fața celeilalte, chiar dacă între C181 și C este o diferență cronologică, acestea tăindu-se unul pe altul*” (afirmație pentru zona B).

Reconstituiri se referă la zona centrală B iar această părere este ilustrată de două reconstituiri pentru turnuri³⁵. Sunt mai multe confuzii aici. Textul de la cele două desene indică:

„*Reconstituire 1. Palisada și poartă de acces C181 în partea de jos a imaginii și palisada cu turn (C191, 988) și poartă de acces C. Vedere spre exteriorul sistemului de apărare.*”³⁶

³⁰ Luca (ed.) 2012, foto 15, 38.

³¹ Lazarovici-Lazarovici 2006, Fig. IVa.5, 481.

³² Lazarovici-Lazarovici 2006, Fig. IVh19, 636.

³³ Lucru normal pentru un fundațiile unui *tunel*.

³⁴ Luca (ed.) 2012, Foto 19. Vezi în arhivă documentația pentru C014.

³⁵ Luca (ed.) 2012, Reconstituire 1, Reconstituire 2.

³⁶ Luca (ed.) 2012, Reconstituirea 1.

„Reconstituire 2. Palisada și poartă de acces C181 în partea de sus a imaginii și palisada cu turn (C191, 988) și poartă de acces. Vedere spre interiorul sistemului de apărare.”³⁷

Această viziune greșită este transpusă grafic în catalogul din 2013 unde apar doar planșele cu reconstituirile, ca fiind imaginea oficial-emblematică a acestui sit³⁸. Cele două așa-zise *palisade* sunt reprezentate ca fiind contemporane, iar porțile sunt situate „una în fața celeilalte”, chiar dacă domnul Sabin Adrian Luca recunoaște că între „C181 și C este o diferență cronologică, acestea tăindu-se unul pe altul”. Se omite în ambele variante (din 2012 și 2014) să se treacă în text C191/C988 așa cum apare în descrierea reconstituirilor (apare doar „C”, fără indicarea numărului complexului). Ori, dacă se taie unul pe celălalt și există o diferență cronologică, ele nu sunt contemporane, iar reconstituirile sunt forțate.

În zona B, C191/988 este sigur un gard și are și o intrare cu mai multe gropi care sugerează existența unui turn³⁹ doar că acest gard este mai târziu decât șanțul mare (C181). Suntem siguri că acest turn nu avea un nivel de călcare amenajat cu piatră de râu cum eronat se susține, deoarece nu există pentru zona respectivă descrieri sau material documentar care să prezinte acest „nivel de călcare cu piatră de râu”.

În ceea ce privește complexul C181 considerăm că nu este șanț de palisadă așa cum se afirmă și poate este bine să se recitească descrierea sa⁴⁰.

Șanțul C181⁴¹ se continuă cu șanțul C338 (care are o palisadă – C339). C338 are o adâncime păstrată mai mare decât C181, dar palisada C339 nu este atât de bine păstrată. În partea de vest a sitului, în zona B Vest, C181 se continuă cu cu șanțul C997 (șanț de mari dimensiuni într-o zonă cu eroziune puțin accentuată) care are o palisadă C994⁴², foarte bine păstrată. C997 ne indică cum trebuia să fi arătat sistemul de fortificație de la Turdaș. Acesta corespunde cu C1256 din zona C (care este impresionant), ca fiind parte a unui sistem de șanțuri care la rândul lui are o palisadă C1233⁴³. În această situație nu putem înțelege motivul pentru care cea mai bine păstrată parte a sistemului de fortifica-

ție (din Zona B-vest și Zona C) nu a fost luată în calcul la reconstituiri și nici în comentariile domnului Sabin Adrian Luca.

3. Ilustrația

Ilustrația, așa cum am mai precizat, se intenționa să fie aceeași în ambele versiuni, dar tehnologia joacă feste domnului Sabin Adrian Luca.

În versiunea din 2012⁴⁴, imaginea a fost un *print screen* care a fost supus unei operații de tip *crop*. În versiunea din 2014⁴⁵ a fost publicată aceeași imagine la care se poate observa că s-a pierdut *crop*-ul și se poate vedea imaginea încadrată de ecranul original al calculatorului meu. Situația se repetă cu o a doua imagine, care în versiunea din 2012⁴⁶ este corectă, iar în 2014⁴⁷ apare schimbată. Situația este și mai complicată pentru că *print screen*-ul original, înainte de *crop*, prezenta și complexe C014, C804, C137, C165, C835, C836, C155, C165 (care au apărut și în fișierul *pdf*). Se pare că un simplu *copy/paste* nu este îndeajuns pentru a reproduce fidel, mai trebuie puțină atenție, răbdare și, mai ales, pricepere⁴⁸.

Discuții și concluzii

Folosind materialele publicate, împreună cu textul comentat mai sus, vom prezenta în sinteză părerile noastre – altele decât cele promovate de coordonatorul cercetărilor preventive.

La Fig. 01 am definit printr-o matrice Harris cinci niveluri corelate stratigrafic cu sistemele de fortificație. Primul nivel ține de locuirea Turdaș cu ceramică pictată de tip Tăuulaș. Complexele care țin de acest moment, C023, C093, C013 dar și altele, suferă o ardere puternică⁴⁹ și acest lucru considerăm că se datorează presiunii exercitate de comunitățile Foeni din Banat cu care sunt, la acest stadiu al cercetărilor, contemporane. Am suprapus momentele cronologice (în mare, care corespund cu informații deja publicate) peste modelul cronologic al datelor absolute modelate de colegului Dragoș Diaconescu⁵⁰ la Fig. 2. Chiar dacă sunt

³⁷ Luca (ed.) 2012, Reconstituirea 2.

³⁸ Luca et al. 2013, 9–10.

³⁹ Posibil ca această imagine foarte clară să îi fi rămas cumva întipărită în memorie, dar cercetarea arheologică se bazează în special pe arhiva documentară.

⁴⁰ Luca (ed.) 2012, 33–34.

⁴¹ Luca (ed.) 2012, 33–35, Foto 4, Foto 8.

⁴² Luca (ed.) 2012, foto 9, Foto 10.

⁴³ Luca (ed.) 2012, 40–43, Plan 9–10, Foto 22–25, Lazarovici et al. 2014, Fig. 2–3.

⁴⁴ Luca (ed.) 2012, Foto 7.

⁴⁵ Luca – Suciș 2014, Foto 5.

⁴⁶ Luca (ed.) 2012, Foto 15.

⁴⁷ Luca – Suciș 2014, Foto 13.

⁴⁸ Tot textul și ilustrația au fost selectate și mai apoi s-a dat *copy* urmat de *paste* fără a ști că, pe anumite versiuni de Word, imaginile nu se copiază perfect, ci se copiază varianta inițială, înainte de comanda *crop*.

⁴⁹ Nițu 2012; Luca (ed.) 2012.

⁵⁰ Diaconescu 2015, image 9. Modelarea colegului Diaconescu este cea mai exactă de până acum și folosește o serie de date radiocarbon din mediu Turdaș, Foeni și Iclod corelate cu analize de corespondență și serieri pe materialul arheologic din complexe.

puține repere publicate este de ajuns să găsim analogii în fenomenele descrise anterior.

Sistemul de fortificație este construit după distrugerea, printr-o incendiere, a complexelor de tip Turdaș-Tăuălaș⁵¹. Șanțurile C014, C010 și prin corelație cu ele și celelalte C009, C150, C842, C338, C181, C1256, C1255 și posibil și C001, C002 pot fi plasate la un palier post Tăuălaș (Fig. 1, Fig. 2).

Acest sistem de fortificație nu are o durată mare în timp. Este greu de detaliat fără date radiocarbon, având în vedere influențele Foeni din Banat care pot apărea în umplutura șanțurilor (care sunt la un moment *postquem* folosință sistem de fortificație). Chiar dacă sistemul de fortificație a fost ridicat de comunitățile Foeni este posibil ca acesta să mai fie contemporan cu cel puțin o generație de *turdașeni* până aceștia adoptă moda Foeni. Pentru a avea un răspuns corect trebuie prelucrat întreg materialul provenit din complexe coroborat cu o serie mare de date radiocarbon.

Deoarece nu sunt urme de distrugere violentă a sistemului de fortificație, cel mai probabil, după o perioadă de funcționare, acesta este abandonat la un moment de creștere demografică și optim social și, peste el, se construiesc locuințe de tipul celor cu gropi de stâlpi săpate în trepte. Din datele radiocarbon, acum este momentul generalizării fenomenului Foeni în Transilvania (Fig. 2). Prin urmare, arhitectura nivelului trei suprapune sistemul de fortificație (Fig. 1) și este alcătuită din locuințe de dimensiuni mari care au analogii în mediul Foeni⁵².

Această etapă are cel puțin două tipuri de gropi de fundare pentru stâlpii caselor⁵³ dar este greu de spus acum, raportat și la alte situri, dacă la Turdaș sunt sau nu contemporane. Imediat după acest moment cronologic, apar la Turdaș mai multe garduri/palisade care traversează așezarea (niv. 4 din Fig. 1): gardul C152, cu încă un gard la est, suprapun sistemul de fortificație⁵⁴. Tot la acest moment se situează și gardul C191/988⁵⁵ ca și majoritatea gardurilor care traversează zona B vest⁵⁶ și zona C⁵⁷.

⁵¹ Turdaș III – nivel 1 în Fig. 1.

⁵² Hunedoara *Judecătorie*, locuința 2 (Tincu 2015); Pianu de Jos (Bem 2015, în zona sistemului de fortificație se observă mai multe urme regulate a unor locuințe de dimensiuni mai mari, care sigur nu sunt contemporane cu sistemul de fortificație); Foeni, Gomolava, Zau de Câmpie (Lazarovici-Lazarovici 2007, Fig. Va.15b, Va.16a, Va.16b).

⁵³ Luca (ed.) 2012, plan 8, pagina 36; Lazarovici *et al.* 2014, fig. 2–4, 8, 9; Luca *et al.* 2013, 9.

⁵⁴ Luca (ed.) 2012, plan 8.

⁵⁵ Luca (ed.) 2012, Foto 7.

⁵⁶ Luca *et al.* 2013, 9.

⁵⁷ Lazarovici *et al.* 2014, fig. 2–3.

În concluzie, interpretarea dată de domnul Sabin Adrian Luca sistemului de fortificație de la Turdaș-*Luncă* este una incorectă, în care părerilor sale personale li se atribuie o valoare într-atât de mare încât se ajunge să fie eludate până și dovezi arheologice. Această interpretare, în contradicție cu observațiile stratigrafice, este desăvârșită și de lipsa de metodologie științifică post-excavare a domnului Sabin Adrian Luca, în care concluziile sunt cunoscute, așa cum am afirmat, chiar înainte de studierea amănunțită a documentației de săpătură.

Aceste lucruri aruncă, din păcate, o umbră de îndoială asupra cercetărilor de la Turdaș-*Luncă* și a credibilității unor studii viitoare coordonate de domnul Sabin Adrian Luca pentru acest moment cultural. La toate acestea se adaugă „grija” pentru o parte a materialului arheologic rezultat din aceste cercetări, depozitat sub cerul liber în curțile Muzeului Național Brukenthal, fapt ce, în mod nedrept, trimite în derizoriu strădaniile unui colectiv⁵⁸ care a depus eforturi imense pentru finalizarea cercetărilor preventive din acest sit.

Modificarea unor informații directe obținute în decursul cercetării din teren, completată cu aprecieri mult prea personale, are drept rezultat introducerea în mediul științific a unor concluzii ce nu au decât în foarte mică măsură legătură cu realitatea arheologică. Sperăm că această luare de poziție va atrage atenția și va descuraja, pe viitor, manifestări similare și va contribui la instaurarea unui climat propice conturării unor concluzii bazate numai pe datele obținute în cadrul cercetărilor arheologice.

⁵⁸ Chiar dacă declarativ se vorbește de *echipe de cercetare foarte mari* (Luca *et al.* 2013, 7) echipa a fost redusă numeric relativ la suprafața cercetată – dar care a făcut față, în bună parte, prin inimizitatea de care au dat dovadă membrii colectivului.

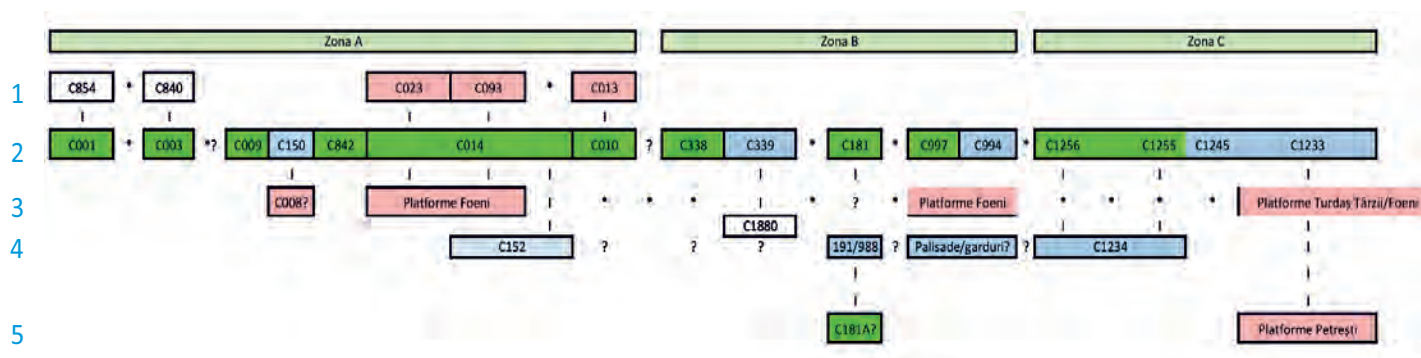

Fig. 1. Diagrama Harris cu nivelurile și complexele care au legătură cu sistemul de fortificații (Am folosit doar date publicate: Luca (ed.) 2012; Lazarovici et al. 2014; Luca – Suciu 2014; Luca et al. 2013. Cu verde – șanțuri, albastru – palisade / garduri, roz – complexe din diferite etape, alb – complexe la care nu a fost precizată încă apartenența culturală). / Harris chart with the levels and the complexes linked with fortification system (I used only already published data: Luca (ed.) 2012; Lazarovici et al. 2014; Luca – Suciu 2014; Luca et al. 2013. With red – ditches, blue – palisades, pink – complexes from different chronological moments and with white – complexes with no cultural data yet).

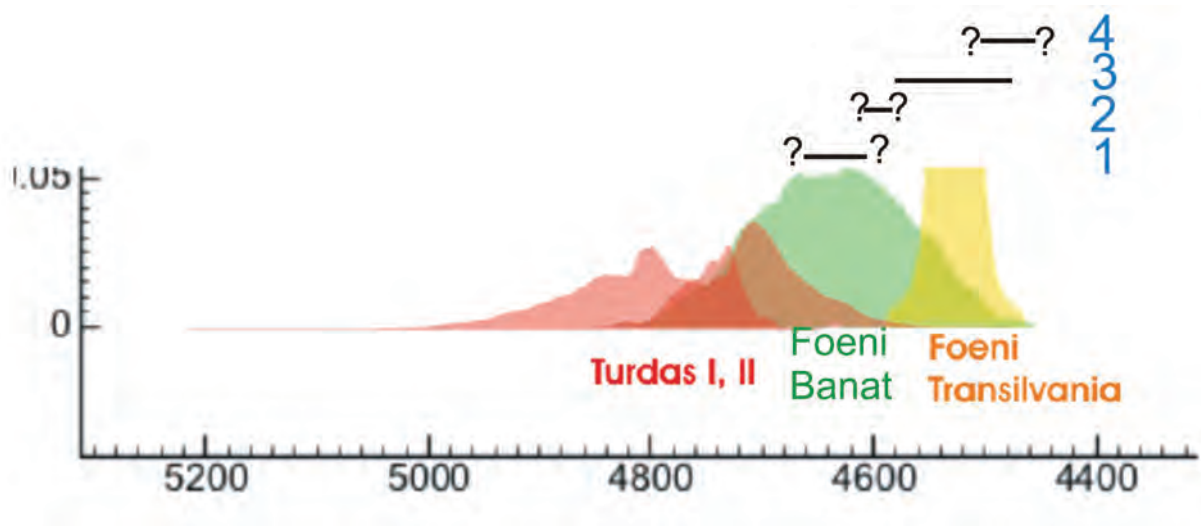

Fig. 2. Sincronismele cronologice absolute dintre sumele marginite ale etapelor grupului Turdaș și sumele marginite ale celor două etape Foeni (prelucrare după Diaconescu 2015, imagine 9). Au fost approximate de către noi primele patru etape din Fig. 01 (1, 2, 3, 4). / Chronological synchronisms of the bounded sums for Turdaș group and Foeni stages. (originally made by Diaconescu 2015, image 9). We added the first five stages from Fig. 01 (1, 2, 3, 4, 5).

BIBLIOGRAFIE

- Bem 2015
C. Bem, *Sistemul de fortificare al stațiunii eneolitice de la Pianu de Jos Podei (Alba, România). Între simbolism și rațiuni defensive*, București (2015).
- Diaconescu 2014,
D. Diaconescu, Despre cultura Turdaș și poziția sa cronologică. *Analele Banatului S.N. Arheologie-Istorie XXII* (2014), 67–88.
- Diaconescu 2015
D. Diaconescu, Considerations Regarding the Absolute Chronological Position of the Prehistoric Cemeteries from Iclod, (C. Virag), *Neolithic Cultural Phenomena in the Upper Tisa Basin*, Satu Mare (2015), 249–265.
- Dragoman – Oanță 2015
A. Dragoman, S. Oanță, Între monopol și diversitate: Arheologie, conservare și restaurare în România, *European Archaeology Online*, http://archaeology.ro/pagini/revista_EA_11.html descărcat la 10.05.2015.
- Drașovean 2002
F. Drașovean, Locuirile neolitice de la Hunedoara – Cimitirul Reformat și Grădina Castelului și o luare de poziție față de câteva opinii privind realitățile neo-eneolitice din sud-vestul Transilvaniei. *Apulum XXXIX* (2002), 57–93.
- Drașovean 2013
F. Drașovean, Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent. *Analele Banatului, S.N., Arheologie-Istorie XXI* (2013), 11–34.
- Lazarovici – Lazarovici 2006
C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. I. Neoliticul*, Editura Trinitas, Iași (2006).
- Lazarovici – Lazarovici 2007
C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului din România. II. Epoca Cuprului*, Editura Trinitas, Iași (2007).
- Lazarovici et alii 2014
Gh. Lazarovici, S. A. Luca, Gh. Natea, C. I. Suci, M. Căstăian, Turdaș – C Sector, reconstruction of the Feature or ST29 based on the Ethno-Archaeological Studies. *Acta Terrae Septemcastrensis XIII* (2014), 73–111.
- Luca 1997
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdașean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punctul x2)*, Alba Iulia (1997).
- Luca 2013
S. A. Luca, Enigmele unui fragment ceramic. *Magazin Istoric* 555 (iunie 2013), 27–28.
- Luca 2014
S. A. Luca, *Art and religious beliefs in the Neolithic and Eneolithic from România*, Sibiu (2014).
- Luca – Suci 2014
S. A. Luca, C. I. Suci, Sistemul de fortificații eneolitice de la Turdaș-Luncă, județul Hunedoara, România. *Banatica* 24–1 (2014). <http://banatica.ro/media/b24-1/I.007-024.pdf>
- Luca (ed.) 2012
S. A. Luca (editor), *Cercetările arheologice preventive de la Turdaș-Luncă (județul Hunedoara). Campania 2011*, Sibiu (2012).
- Luca (ed.) 2012b
S. A. Luca, A. Tudorie, M. M. Ciută, Data concerning C164 Feature from Turdaș-Luncă (Hunedoara County). *Acta Terrae Septemcastrensis XI* (2012), 7–20.
- Luca et alii 2008
S. A. Luca, C. I. Suci, A. Luca, Incised amulet from Turdaș-Luncă archaeological excavation, în *Proceedings: Signs and symbols from Danube Neolithic and Eneolithic: International symposium: The Danube Script: Neo-Eneolithic „writing” in Southeastern Europe*, Sibiu (2008), 67–76.
- Luca et alii 2009
S. A. Luca, C. I. Suci, A. Luca, Amuleta incizată din săpăturile arheologice de la Turdaș. *Brukenenthal Acta Musei* 4 (2009, 1), 21–30.
- Luca et alii 2013
S. A. Luca, F. D. Chioar, Gh. V. Natea, F. M. Nițu, M. R. Teodorescu, V. Palaghie, A. Tudorie, C. Beldiman, M. C. Căstăian, V. C. Sava, C. I. Suci, S. Tincu, Turdaș, Turdaș-Luncă, jud. Hunedoara, (S. A. Luca, A. Georgescu, Gh. V. Natea, M. R. Teodorescu, C. Urduzia, C. I. Munteanu, V. Palaghie, A. Luca), *Cercetarea preventivă, Provocarea arheologică a zilelor noastre*, Sibiu (2013), 9–32.
- Natea et alii 2012
Gh. Natea, V. Palaghie, S. A. Luca, La Tène discoveries in the settlement of Turdaș-Luncă (Hunedoara County, Romania). *Acta Terrae Septemcastrensis XI* (2012), 141–166.
- Nițu 2012
F. M. Nițu, Turdaș Culture pottery from Turdaș-Luncă site. Typological and Morphological Analyses. A case study. *Acta Terrae Septemcastrensis XI* (2012), 57–84.
- Oanță 2015
S. Oanță, Recenzie la: Sabin Adrian Luca, Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogkeresztúr, Bibliotheca Musei Apulensis XI, Alba Iulia, 1999, 72 p., rezumat în limba germană 13 p., 5 hărți, 4 planuri, 1 tabel, 35 fig., *European Archaeology Online*, http://archaeology.ro/pagini/revista_EA_23.html, descărcat la 10.05.2015.
- Suci 2012
C. I. Suci, *Raport de cercetare arheologică preventivă: Miercurea Sibiului 1 (Autostrada Orăștie – Sibiu – LOT 3) Sibiu, Oraș Miercurea Sibiului, Punct: Valea Gârbovei – Autostrada Orăștie – Sibiu, lotul 3, km 49+400 – 49+550, (Manuscript), 18.08.2012; Registered at National*

Brukenthal Museum with No. 2482/20.08.2012;
Registered at Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și
Patrimoniu Național Sibiu with No. 1957/20.08.2012.

Teodorescu 2012

R.M. Teodorescu, The archaeological complexes from
Turdaș-Luncă (Hunedoara County) belonging to Coțofeni
Culture, discovered during the rescue excavation in 2011.
Acta Terrae Septemcastrensis XI (2012), 103–119.

Tincu 2015

S.Tincu, Cercetările arheologice preventive de la Hunedoara – *Judecătorie*, campania 2011–2012. Considerații privind încadrarea culturală și cronologică a descoperirilor.
Analele Banatului S.N. XXIII (2015), 63–87.

Urduzia 2012

C. Urduzia, Medieval pottery discovered at Turdaș-Luncă during the research of 2011. *Acta Terrae Septemcastrensis* XI (2012), 167–179.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE PREVENTIVE DE LA HUNEDOARA.

CONSIDERAȚII PRIVIND ÎNCADRAREA CULTURALĂ ȘI CRONOLOGICĂ A DESCOPERIRILOR

Sorin Tincu*

Cuvinte cheie: Eneolitic, Transilvania, Hunedoara-Judecătoria, modelare Bayesiană a datelor ¹⁴C.
Keywords: Eneolithic, Transylvania, Hunedoara-Judecătoria, Bayesian approaches of ¹⁴C dates.

The Archaeological Researches from Hunedoara. Considerations Regarding Cultural and Chronological Framing of the Discoveries (Abstract)

In this study is presented the rescue archaeological research from Hunedoara – *Judecătoria* developed in 2011–2012 and the ¹⁴C charcoal dates from the following features: L1, C2, C4. These dates were first modeled together, and because of the analogies for the ceramic in Foeni group discoveries from Alba Iulia – *Lumea Nouă*, the dates were modeled also with the charcoal ¹⁴C dates from this last settlement (B1/Sp. II/2006 (POZ–19451=5700±50 BP) and (POZ–19490=6090±50 BP). The time span for the Hunedoara – *Judecătoria* discoveries is between 4746 and 4465 BC, contemporary with D1 phase of Vinča culture and partially with the last phase of Turdaș culture and Iclod Group.

Introducere

Acest studiu își propune să introducă în circuitul științific primele materiale arheologice de la Hunedoara – *Judecătoria* cu un context stratigrafic precis, precum și un număr de trei date ¹⁴C care printr-o serie de modelări bayesiene precizează perioada de timp în care se încadrează aceste descoperiri, precum și palierul cronologic la care se situează.

Discuții privind localizarea sitului

Așezarea de la Hunedoara – *Judecătoria* a fost descoperită în anii '70 de către preotul Petre Govora, care cu ocazia unor lucrări edilitare a recoltat o serie de fragmente ceramice ce au fost publicate¹. Pentru o lungă perioadă de timp s-a considerat că acest sit este situat pe strada Revoluției, în zona clădirii ce adăpostește astăzi Parchetul de pe lângă Judecătoria Municipiului Hunedoara². Cu toate că cercetările arheologice preventive efectuate în 2002 la Hunedoara-*Biserica Catolică*, obiectiv aflat în imediata apropiere a Parchetului de pe lângă Judecătoria Municipiului Hunedoara, au

arătat că „în vecinătatea Bisericii Catolice și a actualului Parchet de pe lângă Judecătoria Hunedoara, nu există nici o așezare preistorică”³, această localizare greșită a continuat să apară în repertoriile arheologice ale județului Hunedoara⁴. Ca urmare, precizăm că așezarea de la Hunedoara – *Judecătoria* este cea situată în zona central-estică a municipiului Hunedoara, pe prima terasă din dreapta râului Cerna, ocupând o suprafață întinsă, în jurul Judecătoriei Hunedoara, Liceului Sanitar și a Pieței Obor (Pl. 1 a), în locul menționat în repertoriile arheologice ale județului Hunedoara sub numele de *Judecătoria Veche* sau *Piața Obor*⁵.

Contextul arheologic

Ca urmare a inițierii de către Tribunalul Hunedoara a proiectului de extindere a sediului Judecătoriei Hunedoara, la 1 noiembrie 2011 au fost demarate cercetările arheologice preventive în respectul punct⁶ (Pl. 1 b). Proiectul de cer-

* Muzeul de Arheologie și Etnografie Hunedoara, str. Caste-
lului nr. 1–3, Hunedoara, România. E-mail: sorin_tincu@
yahoo.com.

¹ Luca – Roman, 1999, 6–11.

² Idem, 6.

³ Diaconescu – Roman 2003, 145.

⁴ Luca 2005, 89; Luca 2008, 97.

⁵ Ibidem.

⁶ Colectivul de cercetare a fost format din Lect. univ. dr.
Cosmin Ioan Suciu, *Universitatea Lucian Blaga Sibiu* –
responsabil șantier, Dr. Cristian C. Roman, *Muzeul Castelul
Corvinilor Hunedoara*, Dr. Sorin Tincu, *Muzeul Castelul
Corvinilor Hunedoara* – membri în colectivul de cercetare.

cetare arheologică a prevăzut deschiderea a două suprafețe cu dimensiunile de $20,5 \times 4$ m, respectiv $10 \times 4,3$ m, denumite S VA, respectiv S VB, orientate pe direcția NE – SV și ENE – VNV, care acopereau întreaga suprafață a terenului destinat construcției. Abordarea acestui sistem de amplasare a unităților de cercetare a avut ca scop documentarea situațiilor arheologice, pentru întreaga suprafață afectată de lucrările de extindere a construcției (Pl. 2). Operațiunile de excavare au fost realizate atât manual, cât și cu mijloace mecanizate, iar suprafețele cercetate au fost împărțite în carouri cu dimensiunile de $2,5 \times 2,5$ m (Pl. 2).

Stratigrafia acestui punct se prezintă astfel:

În partea superioară se găsește un strat cu grosimi ce variază între 40 și 60 cm, ce provine de la lucrările de amenajare a Pieței Obor și a nivelării curții interioare a obiectivului cercetat, care conține materiale de construcții și zgură rezultată în urma reducerii minereului de fier. Nivelarea contemporană este urmată de un nivel aluvionar, gros de cca 30 cm, care căpăciește locuirea eneolitică timpurie⁷. La rândul lui, nivelul aluvionar suprapune un strat dens, de culoare neagră, cu o grosime ce variază între 40 și 50 cm ce a fost surprins pe toată suprafața cercetată. În partea superioară a acestuia s-au identificat două aglomerări de fragmente ceramice, specifice perioadei eneolitice, pietre, numeroase unelte litice și galeți, denumite L1 și L2. Sub acesta se găsește un strat de pământ de culoare brună, cu pete gălbui, lutos, care conține puține fragmente ceramice și unelte litice.

În cadrul cercetării arheologice au fost documentate două construcții de suprafață, trei gropi (din care două cercetate integral) și un șanț cu dimensiunile de 8,5 m lățime, respectiv, 2,1 m adâncime, colmatat cu aluviuni nisipoase în care apar scurgeri din nivelul de locuire aferent construcției L1 (Pl. 3; Pl. 4/1).

Situația arheologică documentată arată că suprafața cercetată a fost intens locuită de comunități umane la începutul eneoliticului. Stratigrafia, precum și materialul arheologic (ceramică, în special), unitar sub aspect tipologic, indică prezența în suprafața cercetată a două niveluri de locuire preistorică.

Construcția, denumită L1, a fost conturată în suprafața S VA la adâncimea de $-0,80$ m, sub nivelul aluvionar menționat la descrierea stratigrafiei, ca o aglomerare de fragmente ceramice, bucăți de piatră, unelte și nuclee de silex, într-un strat

de culoare neagră, puternic pigmentat cu chirpici (Pl. 4). În interiorul construcției nu a fost identificată vatra sau vreo instalație casnică, ce ar fi constituit argumente în favoarea utilizării acesteia ca și locuință. Din aceste motive, considerăm mai prudentă folosirea termenului general de construcție, neatribuindu-i o utilitate anume. După documentarea și demontarea aglomerării de materiale arheologice menționate mai sus, au mai fost excavați 15 cm de sediment, moment în care au putut fi conturate clar gropile de acces pentru implantarea stâlpilor (Pl. 4/1; Pl. 5). Construcția L1, era orientată NE – SV și însuma un număr de 14 gropi de acces pentru implantarea stâlpilor, ordonate în 4 șiruri a câte 3 gropi fiecare. Dacă primele două șiruri de gropi de pe latura nordică a construcției erau grupate unul lângă celălalt, în cazul celorlalte două șiruri, dispuse pe latura dinspre sud, cadența a fost întreruptă de câte o groapă de implantare amplasată în marginea construcției (Pl. 4/1; Pl. 5). În acest mod s-a obținut compartimentarea dorită a construcției, ce avea dimensiunile de $12,5 \times 3,5$ m, precum și o rezistență crescută a zidului exterior. Adăugând și pandanții stâlpilor amplasați izolat pe marginea locuinței (care nu au fost surprinși datorită dimensiunilor suprafeței cercetate), putem estima un număr total de 16 gropi de acces pentru implantarea stâlpilor care alcătuiau structura de rezistență a construcției de suprafață L1 (Pl. 4/1; Pl. 5). În interiorul gropilor de implantare au fost documentați câte unu, respectiv, doi stâlpi, cu diametre cuprinse între 15 și 20 cm, dispuși de regulă spre laturile scurte (Pl. 4/1; 4). În cazul gropii de acces numărul 4, stâlpul era amplasat în mijlocul acesteia (Pl. 4/1; 5).

În ceea ce privește aglomerarea de fragmente ceramice, pietre și oase, surprinsă la conturarea L1, nu credem că făcea parte din inventarul construcției, deoarece materialele arheologice, deși dispuse uniform pe toată suprafața acesteia, erau foarte fragmentate, nefiind recuperate vase întregi sau întregibile. Aglomerări similare de materiale arheologice au mai fost documentate la Turdaș⁸, însă depuse/aruncate în spatele construcțiilor dar și la Alba Iulia – *Lumea Nouă*⁹, de această dată răspândite, ca și la Hunedoara, pe suprafața locuinței. Spre deosebire de locuința de la *Lumea Nouă* care prezenta o podină sub aglomerarea de material arheologic, la Hunedoara – *Judecătorie* aceasta nu a fost surprinsă. Având în vedere aspectele mai sus menționate, considerăm că depunerea intenționată a fragmentelor ceramice, piatră, lipitură și oase pe

⁷ Considerăm că începutul eneoliticului (Epocii cuprului) este marcat de apariția metalurgiei cuprului, vezi Diaconescu 2014, 237.

⁸ Lazarovici *et alii* 2014, 79.

⁹ Gligor 2009, 31–31, Pl. VI.

toată suprafața construcției avea scopul de a izola podeaua de lemn, asigurându-i astfel o mai mare durabilitate.

Construcția L1 era amplasată în marginea unui șanț lat de 8,5 m orientat NV – SE (Pl. 3). Excavarea sau lărgirea acestui șanț¹⁰ a dus la abandonul și ulterior la distrugerea construcției, în urma prăbușirii laturii de sud-vest. Din acest motiv, la conturarea construcției L1, în umplutura șanțului nu au fost surprinse gropile stâlpilor, dispărute în urma lărgirii/amenajării șanțului, acestea apărând mai jos sub o lentilă de nisip, suprapusă la rândul ei de scurgeri de sol negru provenite din nivelul construcției. După colmatarea șanțului cu aluviuni nisipoase, acesta nemaiputând colecta apa, are loc depunerea unui nivel de mâl care căpăcuiește așezarea, ce este suprapus direct de nivelarea contemporană aferentă amenajării platoului Pieței Obor și a curții Judecătoriei Hunedoara.

În marginea estică a construcției, în caroul D2, a fost documentată o aglomerare de 36 de nuclee de *silex* (Pl. 4). Acestea nu erau risipite pe suprafața caroului, ci dimpotrivă, erau grupate într-o grămăjoară, fapt ce ne-a determinat să considerăm că erau depozitate într-un „sac” atârnat la streășina construcției. După prăbușirea L1, nucleele nu s-au risipit, ci au rămas grupate, tocmai datorită faptului că erau depozitate în modul descris mai sus.

Ceramica descoperită pe suprafața construcției, anterioară acesteia – dar care împreună cu celelalte descoperiri de la *Judecătorie* aparțin aceluiași orizont cultural – este în majoritatea ei de factură grosieră (Fig. 1), având culori ce variază de la cărămiziu sau portocaliu la brun și negru. Sporadic, au fost descoperite și fragmente ceramice arse în tehnica black-topped. Pasta ceramică are în compoziție pe lângă nisip cu diferite granularități, mâl și numeroase granule de ocru, uneori toate acestea fiind asociate. Deși materialul ceramic era foarte fragmentat, au putut fi identificate vase globulare (Pl. 6/2–4; Pl. 7/8) cu analogii la Șoimuș – *Avicola*¹¹ și Alba Iulia – *Lumea Nouă*¹³, alături de cele tronconice cu buza evazată (Pl. 6/1; Pl. 7/11). De remarcat este prezența unui vas cu picior (Pl. 7/9), formă cu bune analogii la Mintia – *Gerhat*¹², Alba Iulia – *Lumea Nouă*¹³, Pianu de Jos – *Podet*¹⁴ în mediu Foeni, dar și în cadrul culturii Petrești după cum o arată materialele ceramice de la Alba Iulia

– *Lumea Nouă*¹⁵, Pianu de Jos – *Podet*¹⁶, Cașolț – *Poiana în Pisc*¹⁷, respectiv, Petrești – *Groapa Galbenă*¹⁸.

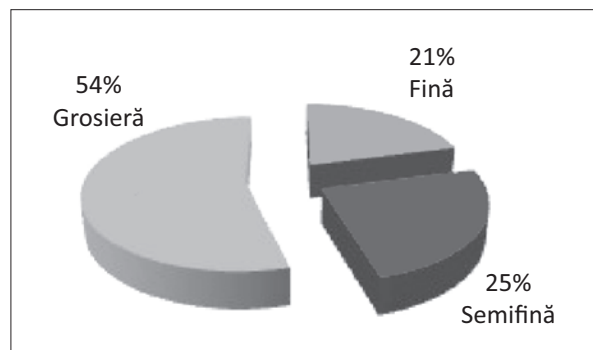

Fig. 1. Categoriile ceramicii de pe suprafața construcției L1. / The ceramic categories from the surface of the construction L1

În apropierea L1, în marginea estică a suprafeței S VA, a fost surprinsă parțial o altă construcție denumită L2 (Pl. 4/1; 5/2). Din aceasta s-au mai putut documenta numai două gropi de acces pentru implantarea stâlpilor, restul fiind distrusă cu ocazia construirii Judecătoriei Hunedoara. La fel ca L1 și această construcție avea depuse pe suprafața ei fragmente ceramice și pietre (Pl. 4/1). Un argument în favoarea depunerii intenționate de materiale pe suprafața construcțiilor, rezultă din faptul că în spațiul dintre acestea au fost documentate puține artefacte, aglomerările în cauză delimitând practic construcțiile L1 și L2 (Pl. 4/1,2).

Complexul denumit C2, reprezintă o groapă circulară conturată în suprafața S VB la adâncimea de –0,80 m. Groapa, cu diametrul de 1,82 m, secționează nivelul inferior și se adâncește în sterilul arheologic (Pl. 2; 15/2). Umplutura acesteia, de culoare brună, conținea numeroase fragmente ceramice (Pl. 8–11), precum și o placă de reverberație fragmentară (Fig. 11). În vederea ceretării integrale a complexului a fost practică pe latura estică a S VB, Caseta 1 (Pl. 2).

Ceramica descoperită în acest complex (Pl. 8–11) aparține în majoritate ei speciei grosiere. Apar într-un procent mai mic și fragmente ceramice fine și semifine. În ceea ce privește culorile, predomină și în acest caz cărămiziu (Pl. 9/1, 4; 11/1, 4, 8), portocaliu (Pl. 9/1; 11/3) și brunul (Pl. 8/3; 10/4; 11/2) rezultate în urma arderii oxidante. Au fost documentate și fragmente – de regulă din categoria ceramicii fine și semifine – de culoare neagră (Pl. 8/2, 4; 9/5; 10/1–3) și *black-topped*. Decorurile,

¹⁰ În opinia geologului Flavius Nan de la S.C. MINVEST S.A. DEVA dimensiunile și forma șanțului reprezintă un rezultat al intervențiilor antropice.

¹¹ Drașovean – Rotea, 1986, Pl. III/8, 13.

¹² Drașovean – Luca, 1990, 9, Fig. 1/7; 3/2.

¹³ Gligor 2009, Pl. CXIX/1–4.

¹⁴ Materiale în colecția Muzeului Național Brukenthal Sibiu.

¹⁵ Gligor 2009, Pl. LXXXIV/1.

¹⁶ Paul 1992, Pl. XXV/13.

¹⁷ Paul 1992, Pl. XXV/18–19.

¹⁸ Materiale în colecția Muzeului Municipal Ioan Raica Sebeș.

întâlnite destul de rar, constau din grupuri de linii fine dispuse probabil „în căpriori”, amplasate deasupra toartei (Pl. 11/7) și linii late, adânc incizate. Remarcăm prezența în acest complex a vaselor cu carena rotunjită (Pl. 10/1–2), a străchinilor bitronconice cu umărul ascuțit (Pl. 9/1, 3) și a vaselor globulare (Pl. 8/1, 3; 9/2), într-un caz cu doi butoni amplasați, unul aproape de buză, iar celălalt pe burta vasului (Pl. 8/1). În acest complex a fost descoperit un fragment dintr-un picior de vas, care în partea inferioară prezintă o perforație circulară (Pl. 9/5).

Complexul C3 este o groapă ovală conturată tot în suprafața S VB, la adâncimea de –1,10 m (Pl. 3), și care prezenta două niveluri de umplere: nivelul superior, de culoare brună-închisă, cu numeroase fragmente ceramice și cel inferior, având culoare brună-gălbuie, care conținea o cantitate mică de materiale arheologice (Pl. 15/3).

Și în acest complex (Pl. 12–14) predomină ceramica grosieră, arsă oxidant, nuanțele mai frecvente fiind cele cărămizii (Pl. 12/2, 4–5; 13/2,4; 14/1, 3, 4), portocalii (Pl. 14/2) și brune (Pl. 13/3). Sporadic au apărut și fragmente ceramice de culoare neagră (Pl. 14/5) și *black-topped* (Pl. 12/1). În ceea ce privește formele recipientelor ceramice, remarcăm străchinile tronconice (Pl. 12/4, 5–14), bitronconice (Pl. 12/1, 3) și vasele globulare (Pl. 13/1; 14/1, 3). În două situații fragmentele ceramice au fost decorate cu creștături pe buză (Pl. 12/1), respectiv, cu un grup de două linii fin incizate, dispuse deasupra toartei (Pl. 14/5).

Complexul C4, conturat în marginea nordică a suprafeței S VA, reprezintă o groapă contemporană cu construcțiile L1 și L2, în a cărei umplutură de culoare neagră au fost descoperite fragmente ceramice și cărbune (Pl. 15/4). Acest complex a fost de asemenea cercetat parțial, deoarece a fost distrus de construirea clădirii Judecătorei Hunedoara. Din acest motiv, cantitatea de material arheologic recuperată este foarte mică, constând în câteva fragmente ceramice atipice, dar care pe baza facturii pot fi încadrate în ansamblul descoperirilor din respectivul punct.

Ceramica de la Hunedoara – Judecătoria își găsește analogii, atât din punct de vedere tehnologic, cât și din cel al formelor și motivelor decorative, în ceramica descoperită în așezările bănățene de la Foeni – *Cimitirul ortodox*¹⁹ și Unip – *La vișini*²⁰,

¹⁹ Drașovean 1999, Pl. 8/1; 9/1; 11/2; 14/4; 15/6; 17/4. Mulțumim și pe această cale domnului profesor Fl. Drașovean, care ne-a permis studierea materialelor descoperite în acest sit.

²⁰ Idem, Pl. 6/7.

iar în Transilvania la: Mintia – *Gerhat*²¹, Brănișca – *Pe Hotar*²², Șoimuș – *Avicola*²³, Turdaș – *Luncă*²⁴, Pianu de Jos – *Podeș*²⁵ și, în special, la Alba Iulia – *Lumea Nouă*²⁶.

În vederea obținerii unor datări absolute au fost prelevate din complexele cercetate la Hunedoara – Judecătoria o serie de probe de cărbune și os²⁷. Aceste complexe se regăsesc în tabelul de mai jos:

Nr. crt.	Complex	Tip proba	Nr. probe
1	C1	os	1
2	C2	cărbune	1
4	C4	cărbune	1
5	L1	os	1
6	L1	cărbune	1

Din păcate, în ceea ce privește probele din os, în procesul de stabilire a datării s-a constatat lipsa collagenului, fapt ce a dus la imposibilitatea obținerii datelor de tip AMS. Dintre cauzele ce au determinat absența colegenului am putea menționa aciditatea ridicată a solului și variațiile pânzei freatice²⁸. Ca urmare, datele ¹⁴C cu care vom opera în prezentul studiu sunt cele obținute din cărbune. Proba de cărbune din construcția L1 a fost prelevată din groapa de stâlp nr. 6, amplasată pe latura estică a construcției, de la adâncimea de –1,95 m (Pl. 5/2).

Valorile datelor obținute la Poznan (Polonia) se regăsesc mai jos ilustrate identic cu raportul primit de la respectivul laborator:

Sample name		Lab. no.	Age ¹⁴ C	Remark
C4/S5A/ 2011	HD Judecătoria	Poz-58369	5710 ± 35 BP	
L1/S5A/ 2011	HD Judecătoria	Poz-58370	5730 ± 35 BP	
C2/S5A/ 2011	HD Judecătoria	Poz-56766	5820 ± 35 BP	

Analogiile construcțiilor L1 și L2, precum și a ceramicii în mediul Foeni, dar și valoarea datelor ¹⁴C, ne-au determinat să modelăm respectivele date

²¹ Drașovean – Luca 1990, Pl. 1/1, 3, 7, 9; 3/2.

²² Lazarovici 1987, Fig. 6/1, 3. Materiale inedite în depozitul Muzeului de Arheologie, Istorie și Etnografie Hunedoara.

²³ Idem, Fig. 4/15/5; Drașovean – Rotea 1986, Pl. II/1, 2, 8; IV/9; VI/9.

²⁴ Luca 2001, Fig. 24/2–3; 42/9, 11.

²⁵ Bem 2015, Fig. 105/3; 120/7; 124/5.

²⁶ Gligor 2009, Pl. LXXIV/1, 3; C/1, 3; XCII/8; XCVI/4; XCVII/6–7; CI/3; CXVII/8; CXXIX/5; CXXXVIII/1–2, 12; CXL/6.

²⁷ Aceste analize au fost obținute prin amabilitatea colegului Dragoș Diaconescu în cadrul proiectului post-doctoral „*Neoliticul Târziu din Bazinul Carpatic*”, (2011–2013, Berlin, Institutul de Arheologie Preistorică, Freie Universität), proiect finanțat de Fundația Alexander von Humboldt (Bonn, Germania).

²⁸ Diaconescu 2015, 251–252.

împreună cu cele obținute din cărbune pentru locuirea Foeni de la *Lumea Nouă*²⁹. Am optat doar pentru datele ¹⁴C de la *Lumea Nouă*, deoarece în respectiva așezare își găsește analogii ceramica de la Hunedoara – *Judecătoria*, iar poziția cronologică a fazei bănățene față de cele transilvănene a fost clarificată³⁰. Au fost introduse doar datele ¹⁴C obținute din cărbune pentru a nu amesteca datele oferite de probele cu o posibilă viață lungă (*long lived samples*) cu cele oferite de probele cu viață scurtă (*short lived samples*), cunoscut fiind faptul că primele, prin natura lor, pot determina apariția fenomenului numit *old wood effect*³¹.

Astfel, în figura 3 este ilustrată modelarea Bayesiană a datelor de la *Judecătoria* împreună cu cele obținute din cărbune prelevate din complexul B1/Sp. II/2006, de la adâncimea de 1,00 m (POZ-19451 = 5700±50 BP) și 1,40–1,50 m (POZ-19490 = 6090±50 BP) din așezarea de la *Lumea Nouă*. *Agreement*-ul modelului este bun (95%), iar datele de la *Judecătoria* sunt în corelație cu datele din complexul B1 Sp II/2006 de la *Lumea Nouă*. Totuși, data POZ-19490 = 6090±50 BP este mai timpurie, o posibilă explicație fiind cea a efectului lemnului vechi (*old wood effect*)³². Ca urmare s-a realizat o nouă modelare cu respectiva dată exclusă (Fig. 4) în care se observă o mai bună grupare a datelor. Acestea acoperă o perioadă de timp cuprinsă între 4687 și 4494 BC (*mean*) (Fig. 5–7).

Modelarea Bayesiană a doar a datelor de la *Judecătoria*³³ prezintă un coeficient de corelație (*agreement*) de 86% (Fig. 2) și plasează complexele din care au fost prelevate între 4746 și 4465 BC (*mean*) (Fig. 8–10).

Caracteristicile tehnologice ale ceramicii, similare cu cele atribuite fazei Foeni III de la *Lumea Nouă*³⁴, pledează pentru încadrarea descoperirilor de la Hunedoara – *Judecătoria* în ultima fază (III) din evoluția grupului Foeni³⁵ când se înregistrează o serie de evoluții în ceea ce privește ceramica. Aceasta suferă o serie de modificări ale compoziției pastei, începe să fie arsă oxidant și dezvoltă noi variante tipologice, în paralel cu dispariția elementelor definitorii pentru grupul Foeni³⁶.

Ceramica de acest tip, denumită în literatura de specialitate grupul Hunedoara³⁷, Turdaș IV³⁸, Foeni III³⁹ sau Petrești A⁴⁰ a fost descoperită, se pare, și la Moșnița Nouă (jud. Timiș)⁴¹. Publicarea acestor materiale dublată de o serie de date ¹⁴C este extrem de importantă pentru lămurirea originii și evoluției acestei specii ceramice, care, așa cum am afirmat anterior, prezintă similitudini în ceea ce privește forma vaselor cu o parte din cele cuprinse în repertoriul formelor ceramicii din primele două faze ale grupului Foeni, dar care pierde o serie de elemente definitorii precum: tehnologia prelucrării pastei, anumite forme și ornamente, inclusiv pictura⁴².

La rândul lor, construcțiile cu gropi în trepte pentru implantarea stâlpilor își găsesc analogii în cadrul arhitecturii vinciene târzii din așezări precum cele de la Gomolava sau Uivar – *Gomilă*⁴³, dar și în locuirile Foeni de la la Foeni – *Cimitirul ortodox*, Parța – *Tell 2*⁴⁴, în așezarea de la Turdaș – *Luncă*⁴⁵, la Pianu de Jos – *Podei*⁴⁶ sau în orizonturile denumite Foeni și Foeni-Petrești de la Zau⁴⁷. În cazul așezării de la Pianu de Jos – *Podei*, în lucrarea recent publicată vizând sistemului defensiv al acesteia, substructurile (construcțiilor/locuințelor? în opinia mea) așa cum apar pe planurile publicate⁴⁸, sunt atribuite de autor respectivului sistem defensiv.

Concluzii

Din punct de vedere cultural și cronologic, analogiile arhitecturii și ale ceramicii, susținute de date ¹⁴C, plasează locuirea de la Hunedoara – *Judecătoria* într-o etapă de sfârșit a grupului Foeni⁴⁹. Această datare contrazice păreri exprimate în literatură potrivit cărora acest tip de materiale ar aparține unei ipotetice faze târzii a culturii Turdaș

²⁹ Gligor 2009, 141.

³⁰ Drașovean 2013, 17–19; Gligor 2009, 138–139.

³¹ Gligor 2009, 141–142.

³² Gligor 2009, 141–142.

³³ Modelări bayesiene realizate de colegul Dragoș Diaconescu folosind versiunea 4.2.2 a programului OxCal (Bronk Ramsey 2009), căruia îi mulțumim pe această cale.

³⁴ Gligor 2009, 139.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Gligor 2009, 139.

³⁷ Drașovean 2013, 19.

³⁸ Luca 1999, 8; 2009, 205.

³⁹ Gligor 2009, 139.

⁴⁰ Drașovean 2013, 19; Tincu 2011.

⁴¹ Informație Dragoș Diaconescu.

⁴² Pierderea picturii se poate datora unor factori precum tehnologia de fabricare a pastei ceramice coroborată cu aciditatea solului. În majoritatea cazurilor fragmentele ceramice nu mai păstrează slipul exterior, acesta rămânând atașat de pământul în care s-au păstrat.

⁴³ Drașovean – Schier 2010, 165–188.

⁴⁴ Lazarovici – Lazarovici 2006, 44. S-au consultat *CCAR. Campania 2000*, CIMEC 2001, indice Parța și Ciobotaru D. 2002: indici în *CCAR. Campania 2001*, CIMEC 2002 menționate de autor: (Drașovean Fl., Ciobotaru D. L. 2001) și nu se face vreo referire la locuințe Foeni.

⁴⁵ Lazarovici *et alii* 2014, 73–111.

⁴⁶ Bem 2015, Fig. 17–18.

⁴⁷ Lazarovici – Lazarovici, 2006, 44.

⁴⁸ Bem 2015, Fig. 12, 17–18, 20–21, 23, 26.

⁴⁹ Drașovean 2013, 17.

(IV), contemporană cu faza clasică a culturii Petrești⁵⁰. Chiar sincronizarea parțială a unei faze târzii, ce mai trebuie demonstrată, Turdaș IV⁵¹, cu această etapă a grupului Foeni din Transilvania, sau începutului culturii Petrești, nu poate determina atribuirea locuirii de la Hunedoara – Judecătoria culturii Turdaș, deoarece caracteristicile arhitecturii și, mai ales, ale ceramicii reprezintă o expresie a manifestărilor transilvănene ale grupului Foeni, care încă vor trebui încă studiate și clarificate. Datele ¹⁴C din acest sit, modelate cu cele de la Alba Iulia – Lumea Nouă, indică, cu probabilitate de 95,4%, intervalul temporal al descoperirilor de la Hunedoara ce se situează între 4687 și 4494 BC (*mean*) și sunt contemporane cu faza D a culturii Vinča⁵², parțial cu faza a III-a din evoluția culturii Turdaș⁵³ și cu fazele finale ale grupului Iclod⁵⁴.

BIBLIOGRAFIE

- Bem 2015
C. Bem, *Sistemul de fortificare al stațiunii neolitice de la Pianu de Jos-Podei (Alba, România). Între simbolism și rațiune*. București (2015).
- Bronk Ramsey 2009
C. Bronk Ramsey, Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 1, 51 (2009), 337–360.
- Diaconescu 2014
D. Diaconescu, New remarks about the typology and the chronology of the Pločnik copper hammer-axes. În: W. Schier, F. Drașovean (Ed.), *The Neolithic And Eneolithic In Southeast Europe. New approaches to dating and cultural dynamics in the 6th to 4th millennium BC*. PAS Band 28, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. (2014), 221–241.
- Diaconescu 2015
D. Diaconescu, Considerations Regarding the Absolute Chronological Position of the Prehistoric Cemeteries from Iclod. În: *Neolithic cultural phenomena in the upper Tisa basin*, Satu Mare (2015), 249–266.
- Diaconescu – Roman 2003
D. Diaconescu, C. C. Roman, Hunedoara, punct Biserica Catolică, în *Cronica Cercetărilor Arheologice*, 2003, 145, punct 93.
- Diaconescu et alii 2013
D. Diaconescu, G. Lazarovici, S. Tincu, Considerații privind poziția cronologică absolută a cimitirelor preistorice de la Iclod, în *Acta Musei Porolissensis* XXXV, (2013), 47–64.
- ⁵⁰ Luca, Roman, 1999, p. 8.
⁵¹ Drașovean 1996, 99–100; 2002, 78–79; Luca 2009, 205.
⁵² Drașovean 2014, 46, 54; Lazarovici 2012, 64, precizează etapa D1.
⁵³ Drașovean 2013, 16.
⁵⁴ Diaconescu et alii 2013, 52; Diaconescu 2015, 254; Lazarovici 2012, 64.
- Drașovean 1996
F. Drașovean, *Cultura Vinča târzie în Banat. Relațiile cu vecinii*. BHAB I, Timișoara (1996).
- Drașovean 1999
F. Drașovean, Cultura Petrești în Banat, în *Studii privind așezările preistorice în arealul Tisa-Mureșul inferior*, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara (1999).
- Drașovean 2002
F. Drașovean, Locuirile neolitice de la Hunedoara-Cimitirul reformat și Grădina castelului și o luare de poziție față de câteva opinii privind realitățile neo-eneoliticului din sud-vestul Transilvaniei. *Apulum* XXXIX (2002), 57–93.
- Drașovean 2013
F. Drașovean, Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent. *Analele Banatului* XXI (2013), 11–34.
- Drașovean 2014
F. Drașovean, Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul Bazinului Carpatic. O abordare bayesiană. *Analele Banatului* XXII (2014), 33–67.
- Drașovean – Luca 1990
F. Drașovean, S. A. Luca, Considerații preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din așezarea de la Mintia. *SCIIVA*, 1, 41 (1990), 7–17.
- Drașovean – Rotea 1986
F. Drașovean, M. Rotea, Așezarea neolitică de la Șoimuș. Contribuții la cunoașterea neoliticului târziu din sud-vestul Transilvaniei. *Apulum* XXIII, (1986), 9–25.
- Drașovean – Schier 2010
F. Drașovean, W. Schier, The Neolithic tell sites of Parta and Uivar (Romanian Banat). A comparison of their architectural sequence and organization of social space. În: S. Hansen (Ed.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis, Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 26. –27. Februar 2007*, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn (2010), 165–188.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Editura Mega, Cluj-Napoca (2009).
- Lazarovici 1987
G. Lazarovici, Șocul Vinča C în Transilvania. (Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu). *Acta Musei Porolissensis* XI, (1987), 33–55.
- Lazarovici 2012
G. Lazarovici, Cronologia absolută, relativă și evoluția culturii Zau. În: *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. In memoriam Alexandru V. Matei*, Editura Mega, Cluj-Napoca (2012), 55–71.

- Lazarovici – Lazarovici 2007
G. Lazarovici, C.M. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului si epocii cuprului din Romania. II. Epoca cuprului*, Ed. Trinitas, Iași (2007).
- Lazarovici *et alii* 2014
G. Lazarovici, S. A. Luca, G. Natea, C. I. Suciuc, M. Căstăian, Turdaș C sector, reconstruction of feature or ST 29 based on etno-archaeological studies. *Acta Terrae Septemcastrensis* XIII, (2014), 73–111.
- Luca 2001
S. A. Luca, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (II). Noi cercetări arheologice la Turdaș-Luncă. I. Campaniile anilor 1992–1995*, Bibliotheca Musei Apulensis XVII, București (2001).
- Luca 2009
S. A. Luca, Issues in defining the Foeni-Mintia Cultural-Group in Transylvania. În: V. Cotiugă, V. Tencariu, G. Bodi (Ed.), *Itinera Praehistorica. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași (2009), 199–210.
- Luca – Roman 1999
S. A. Luca, C. C. Roman, Materiale eneolitice descoperite la Hunedoara-Judecătoria. *Corviniana* V, (1999), 6–11.
- Paul 1992
I. Paul, *Cultura Petrești*, Editura Museion, București (1992).
- Reimer *et alii* 2009
P. J. Reimer, M. G. L. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, Intcal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51, 4 (2009), 1111–1150.
- Tincu 2011
S. Tincu, *Cultura Petrești – Teză de doctorat*, Universitatea Lucian Blaga, Sibiu 2011.

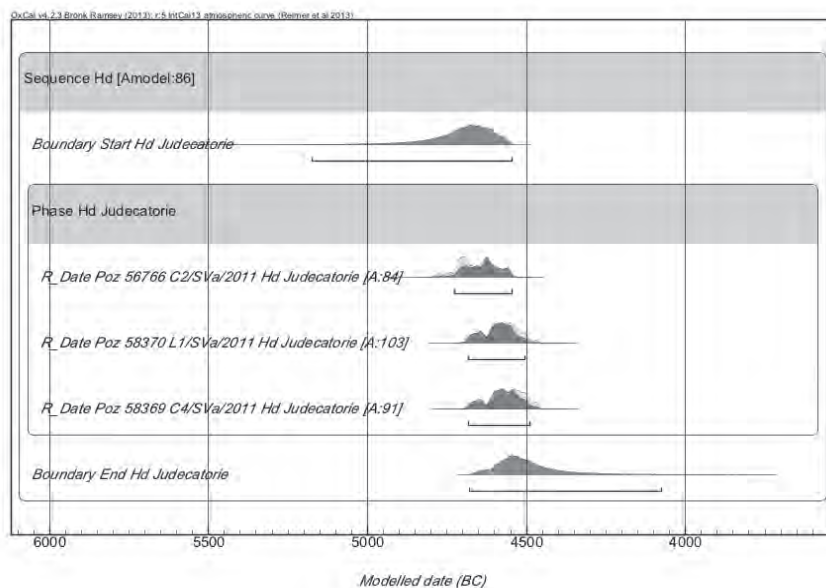

Fig. 2. Modelul viabil al distribuției datelor de la Hunedoara – Judecătoria. / The viability of data distribution from Hunedoara – Judecătoria.

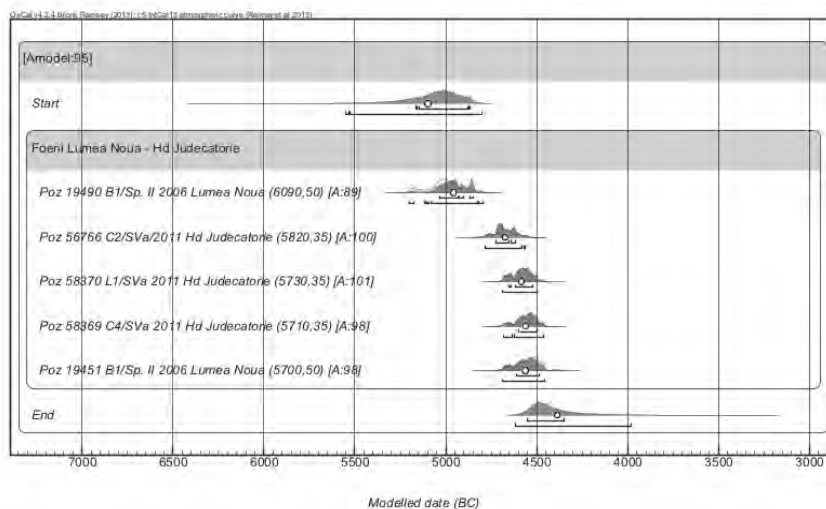

Fig. 3. Modelul viabil al distribuției datelor de la Alba Iulia – Lumea Nouă și Hunedoara – Judecătoria. / The viability of data distribution from Alba Iulia – Lumea Nouă and Hunedoara – Judecătoria.

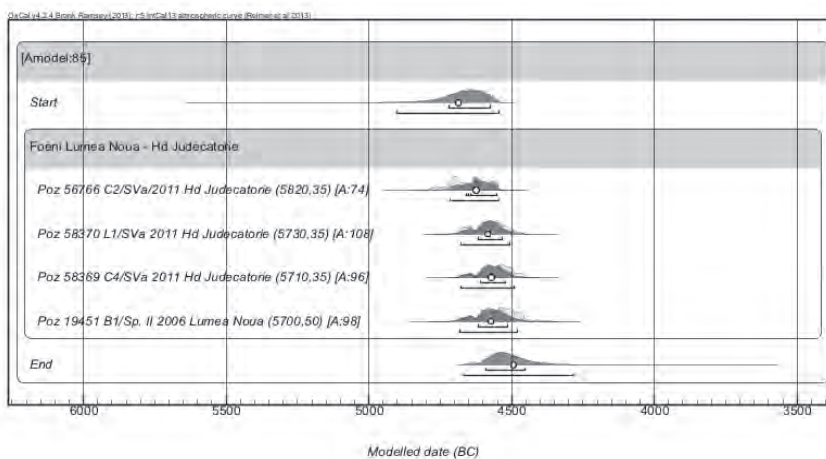

Fig. 4. Modelul distribuției datelor de la Alba Iulia – Lumea Nouă și Hunedoara – Judecătoria după eliminarea datei POZ 19490 B1/Sp. II/2006 = 6090±50 BP. / The model of Alba Iulia – Lumea Nouă and Hunedoara – Judecătoria data distribution, after the elimination of POZ 19490 B1/Sp. II/2006 = 6090±50 BP date.

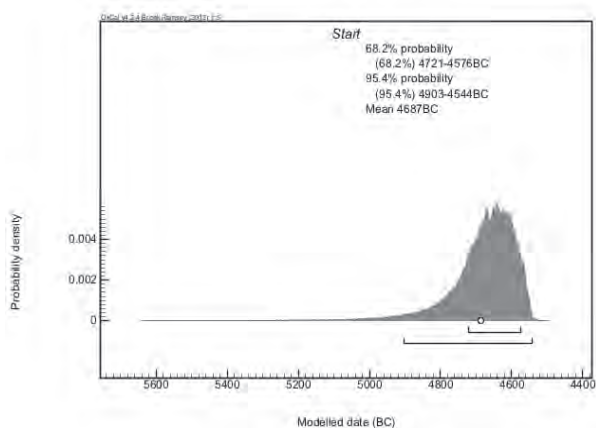

Fig. 5. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor de la Hunedoara – Judecătoria și Alba Iulia–Lumea Nouă obținută în urma modelării datelor din Fig. 4. / The probable distribution of Hunedoara – Judecătoria și Alba Iulia – Lumea Nouă data values beginning, after modeling the data from Fig. 4.

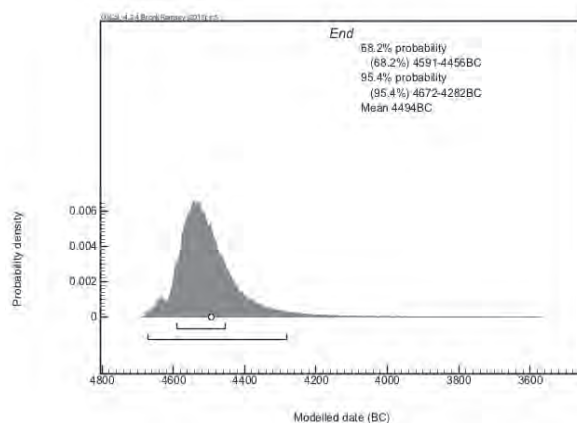

Fig. 6. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor de la Hunedoara – Judecătoria și Alba Iulia – Lumea Nouă obținută în urma modelării datelor din Fig. 4. / The probable distribution of Hunedoara – Judecătoria and Alba Iulia – Lumea Nouă data values end, after modeling the data from Fig. 4.

Fig. 7. Durata estimată de evoluție obținută prin modelarea datelor din Fig. 4. / Estimated evolution obtained through Fig. 4 data modeling.

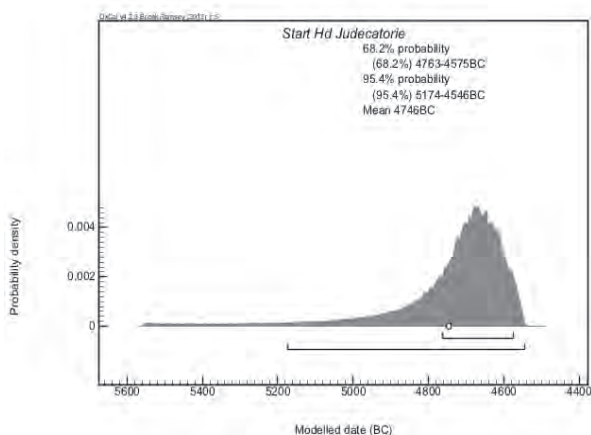
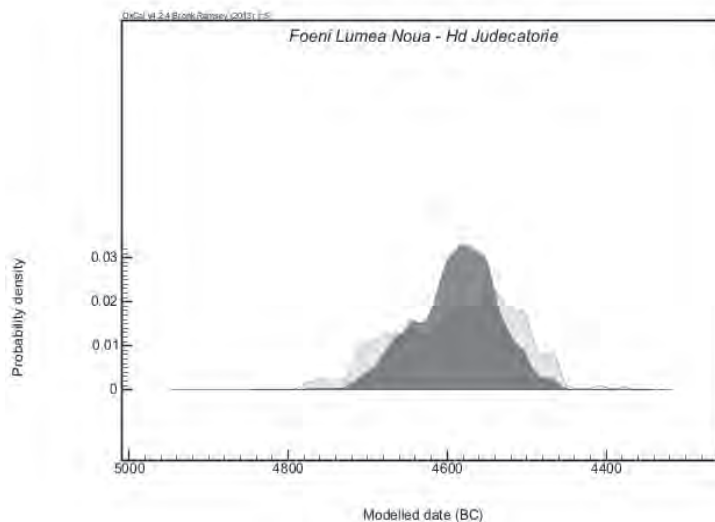

Fig. 8. Distribuția probabilă a începutului valorilor datelor de la Hunedoara – Judecătoria obținută în urma modelării datelor din Fig. 2. / The probable distribution of Hunedoara – Judecătoria data values beginning, after modeling the data from Fig. 2.

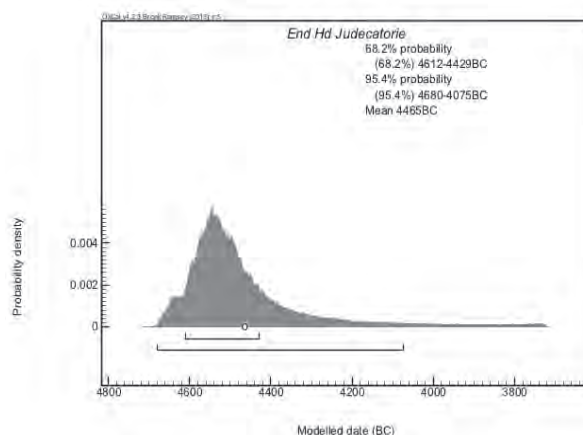

Fig. 9. Distribuția probabilă a sfârșitului valorilor datelor de la Hunedoara – Judecătoria obținută în urma modelării datelor din Fig. 2. / The probable distribution of Hunedoara – Judecătoria data values end, after modeling the data from Fig. 2.

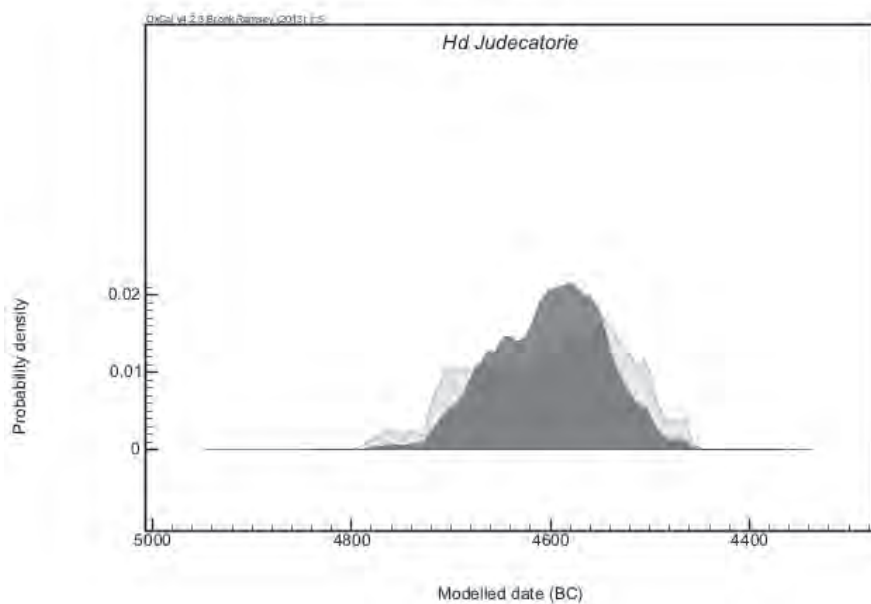
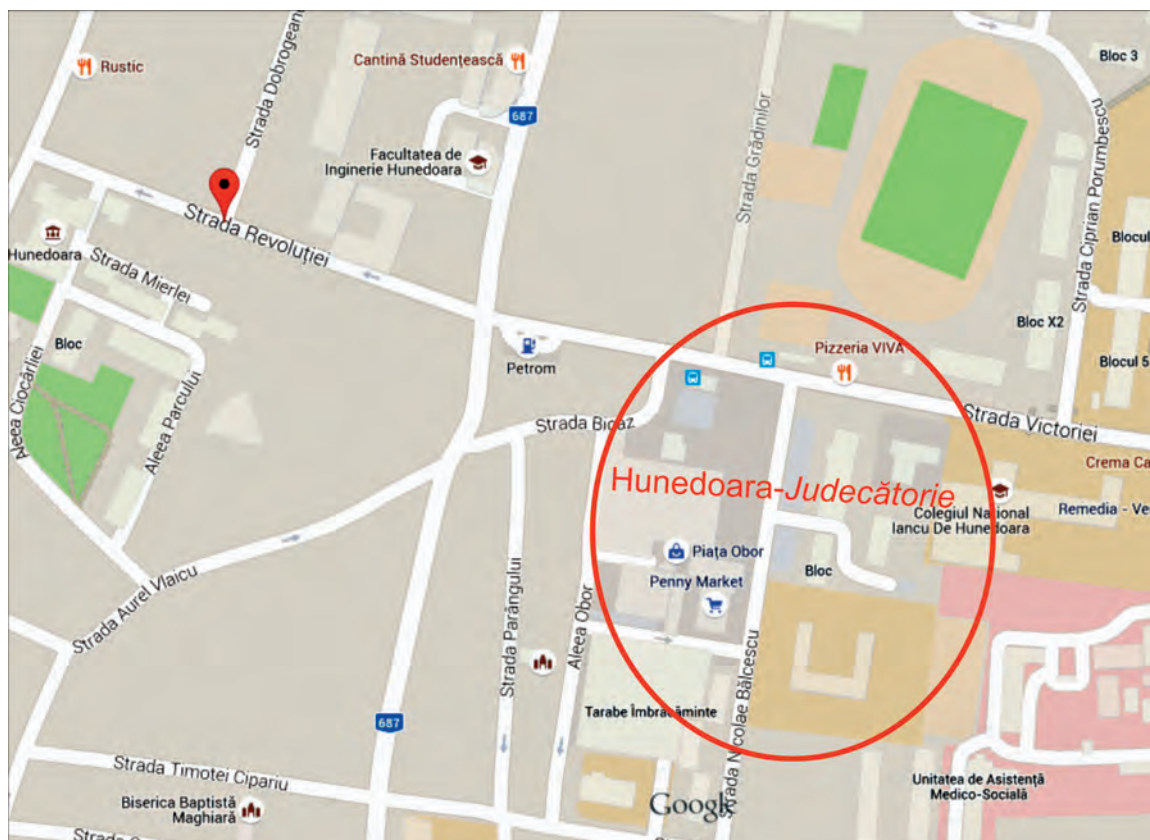

Fig. 10. Durata estimată de evoluție obținută prin modelarea datelor din Fig. 2. / Estimated evolution obtained through Fig. 4 data modeling.

Fig. 11. S VA – C2 – fragmente placă de reverberație. / S VA – C2 – reverberation plate fragments.

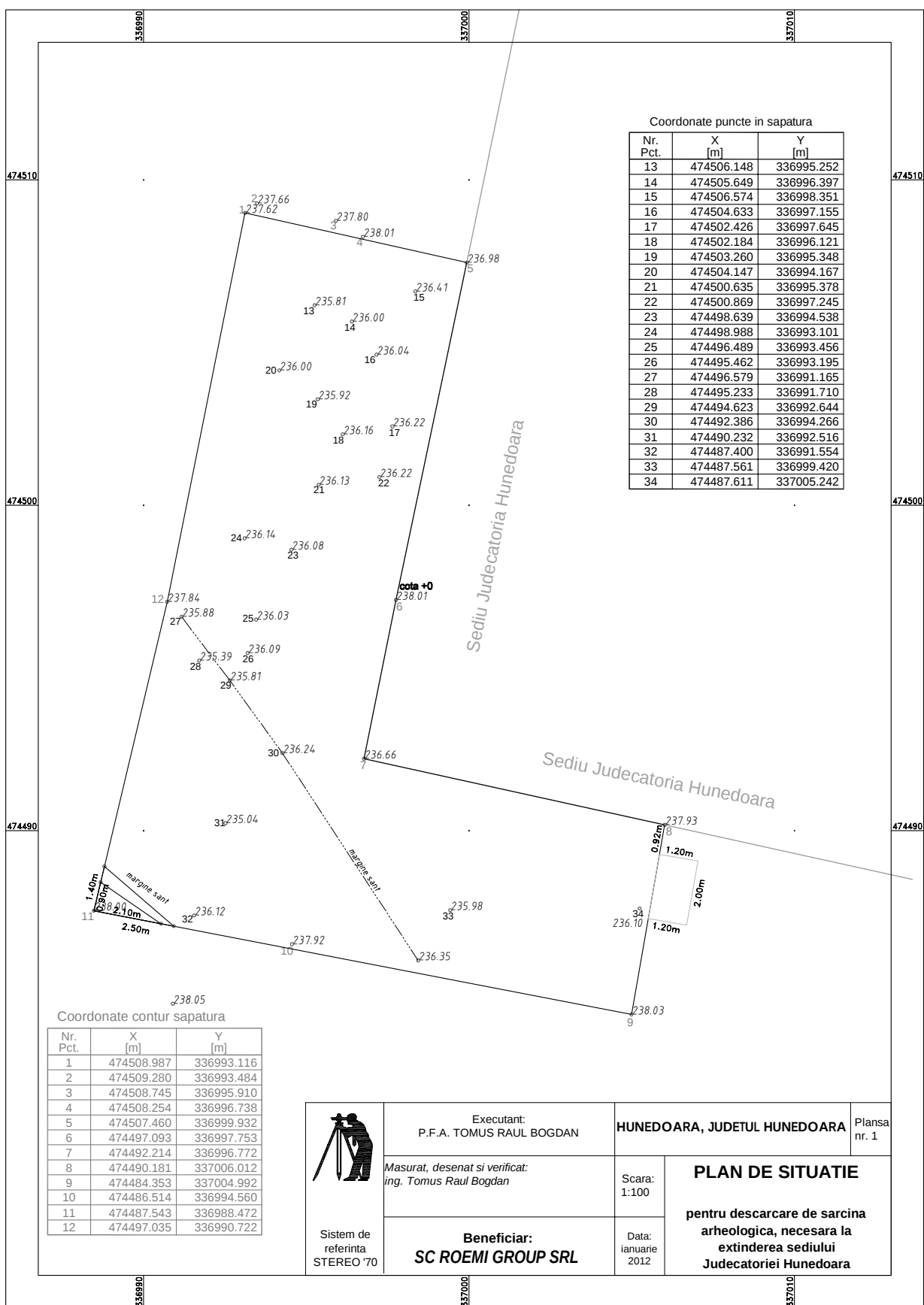

a

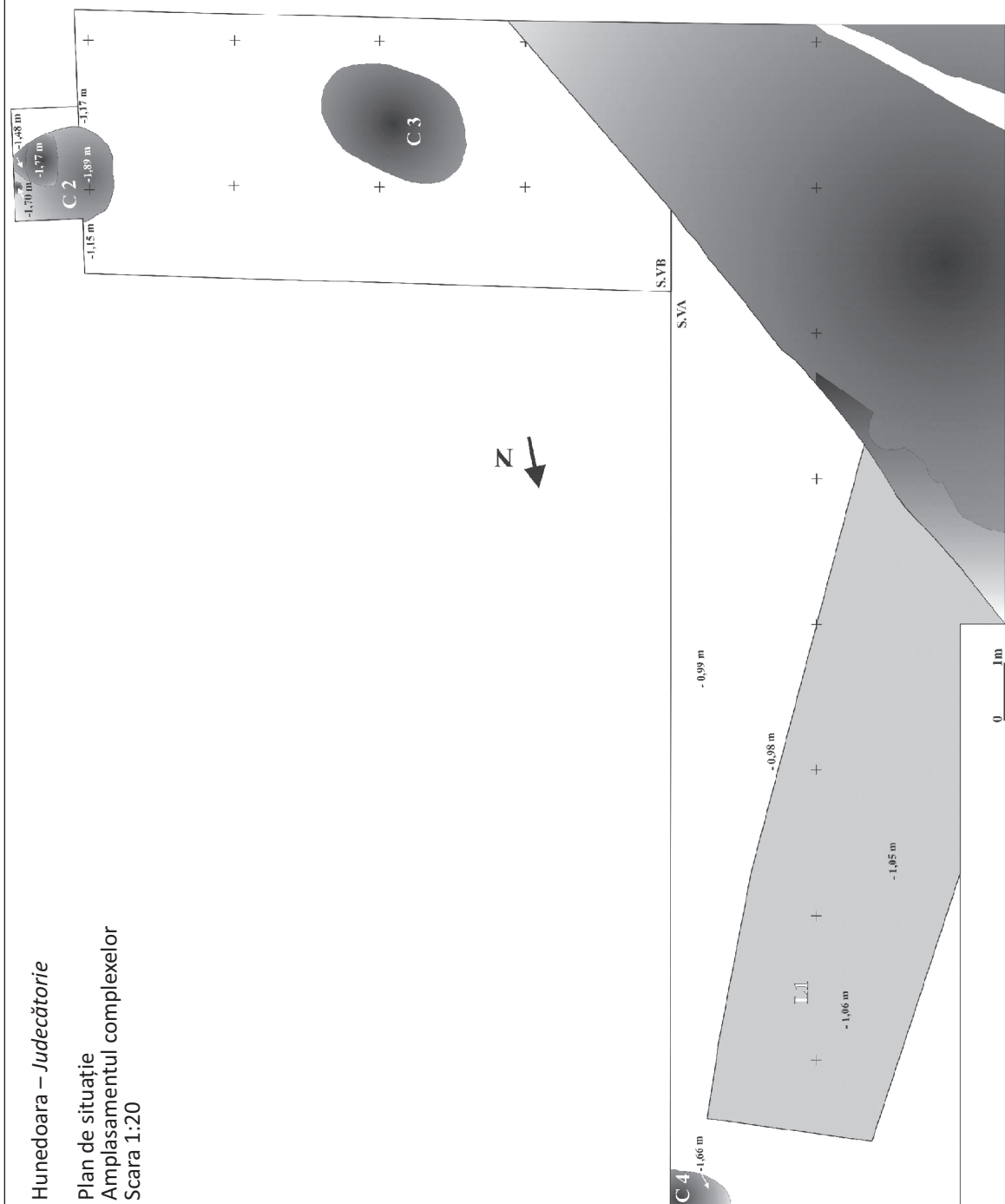
b

Pl. 1 a. Hunedoara – Judecătorie. Localizarea și delimitarea sitului; b. Amplasarea suprafețelor S VA și SVB. /
a. Hunedoara – Judecătorie. The localization and the delimitation of the site; b. The placement of S VA and SVB surfaces.

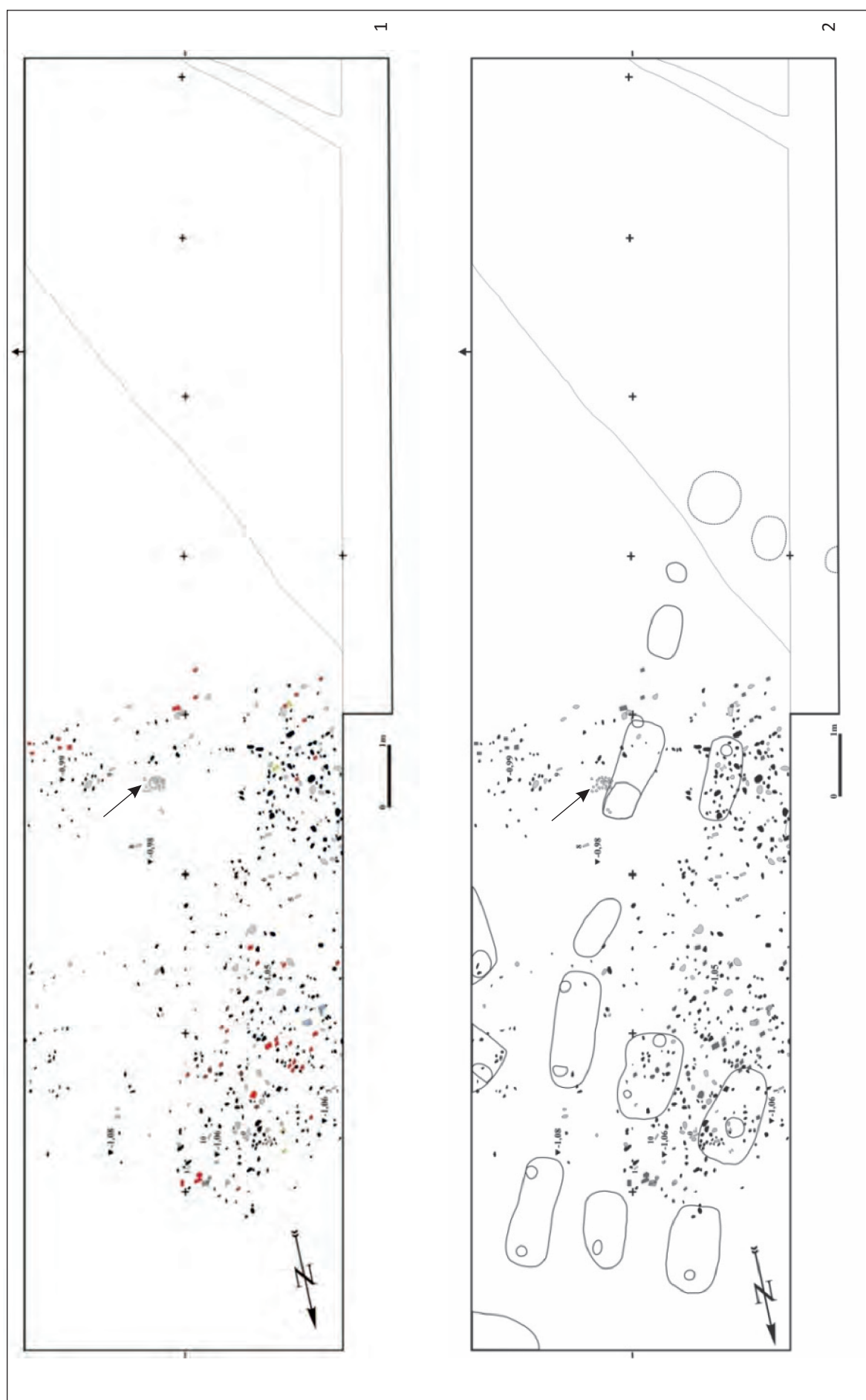

Hunedoara – Judecătoria

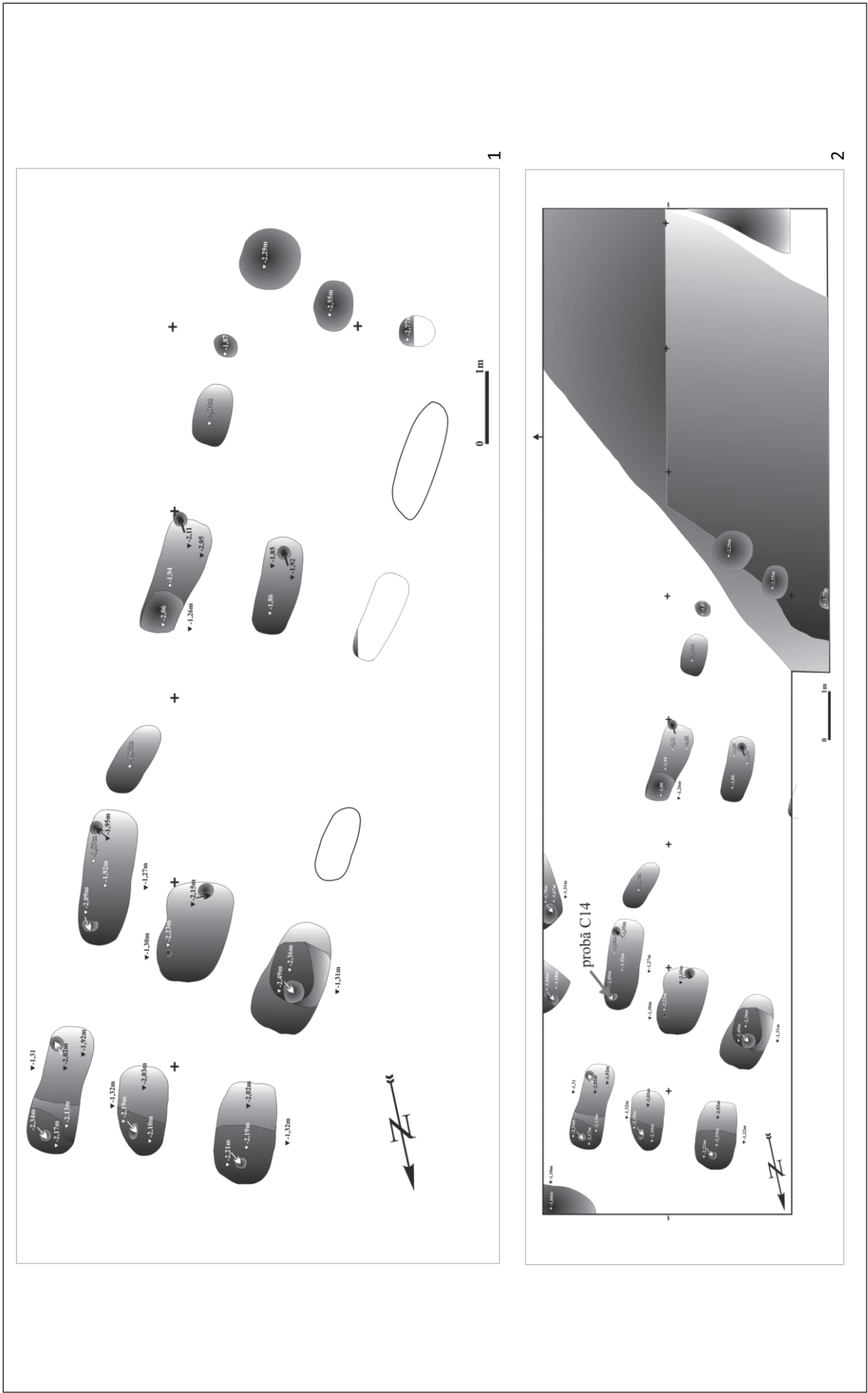
Plan de situație
Amplasamentul complexelor
Scara 1:20

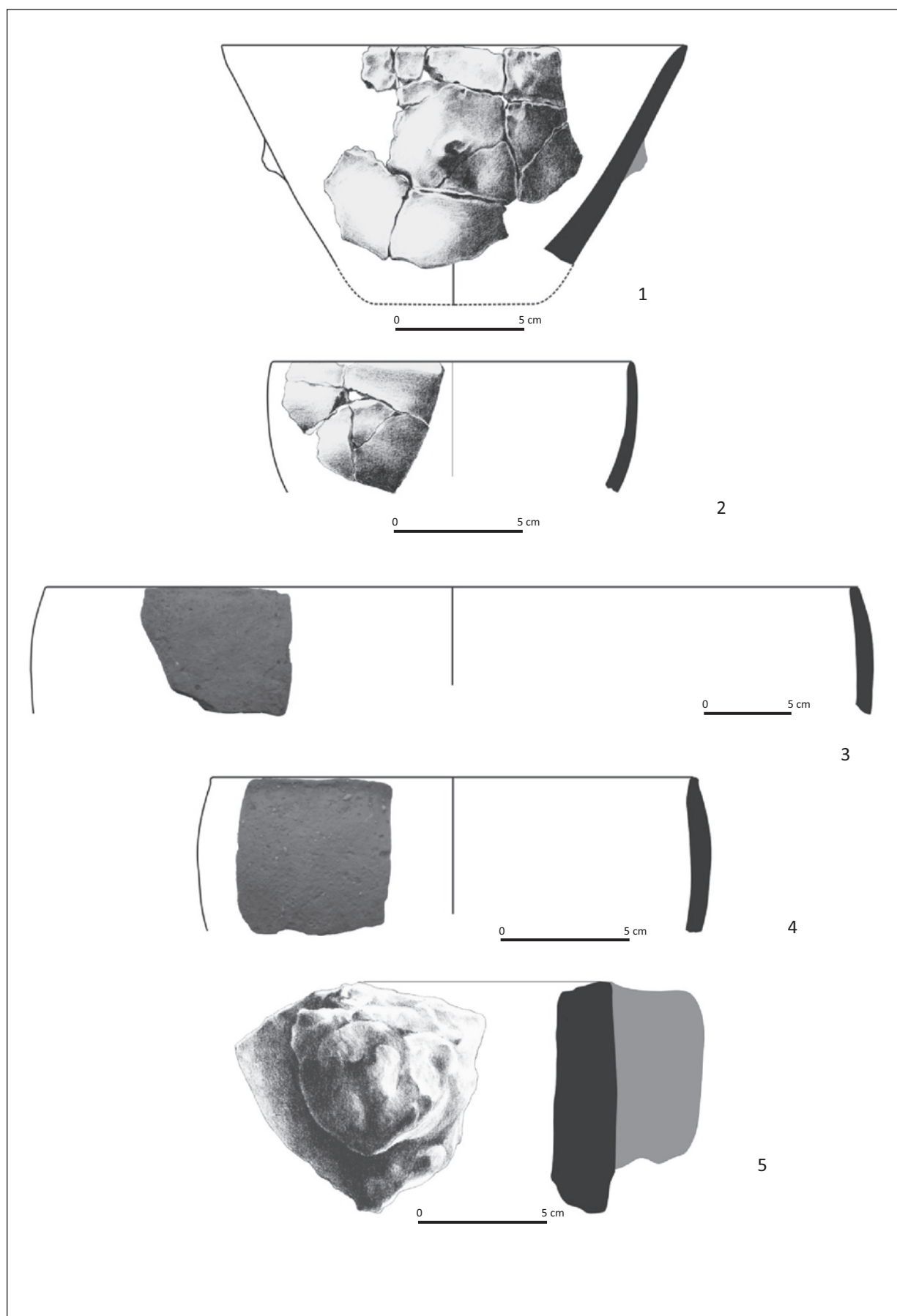
Pl. 3. Suprafețele S VA și S VB – complexele cercetate. / S VA și S VB surfaces – the researched features.

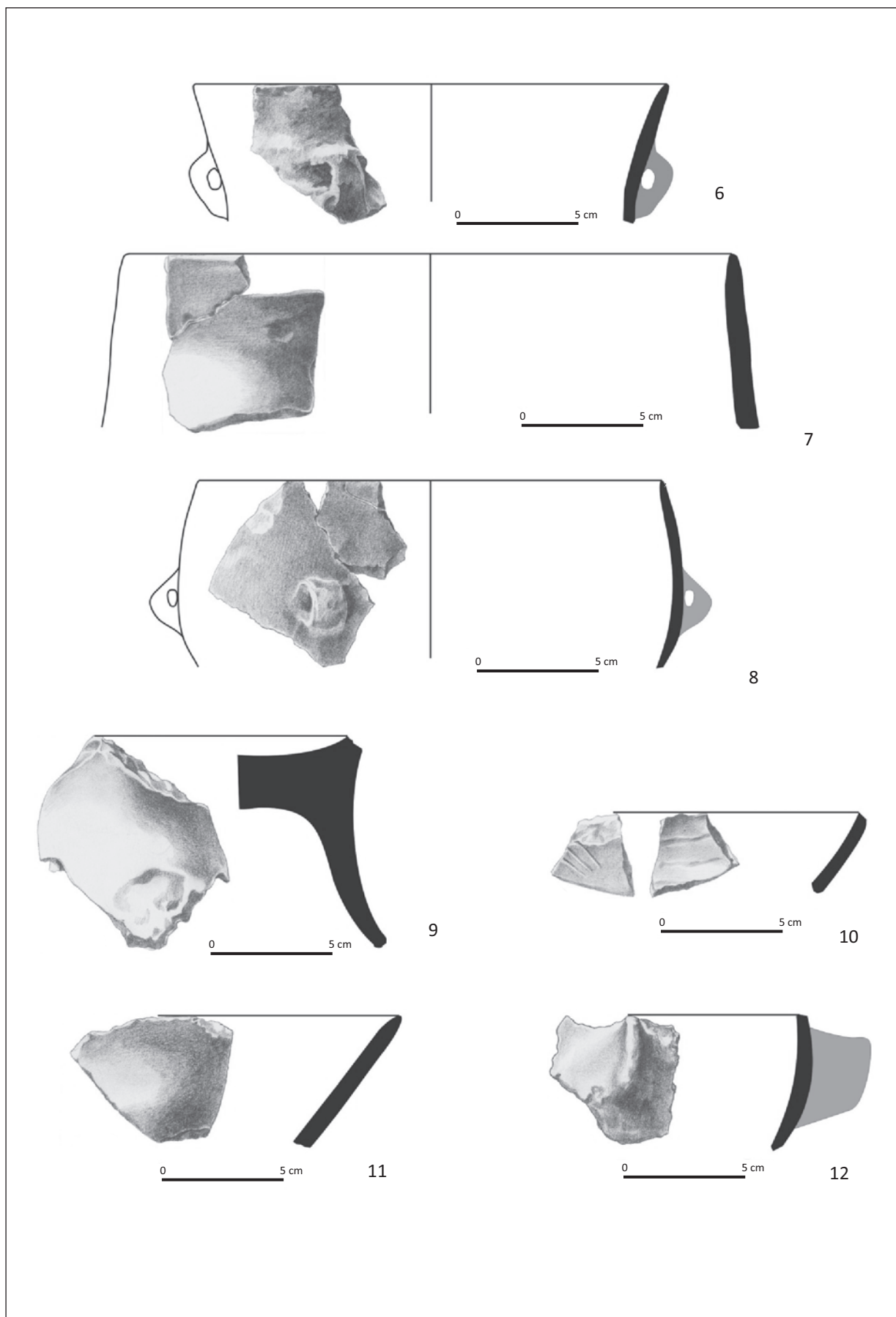
Pl. 4. 1. Suprafața S VA – complexe ceretate; 2. S VA – Aglomerări de materiale arheologice / 1. S VA surface – the researched features; 2. S VA – The agglomeration of archaeological materials.

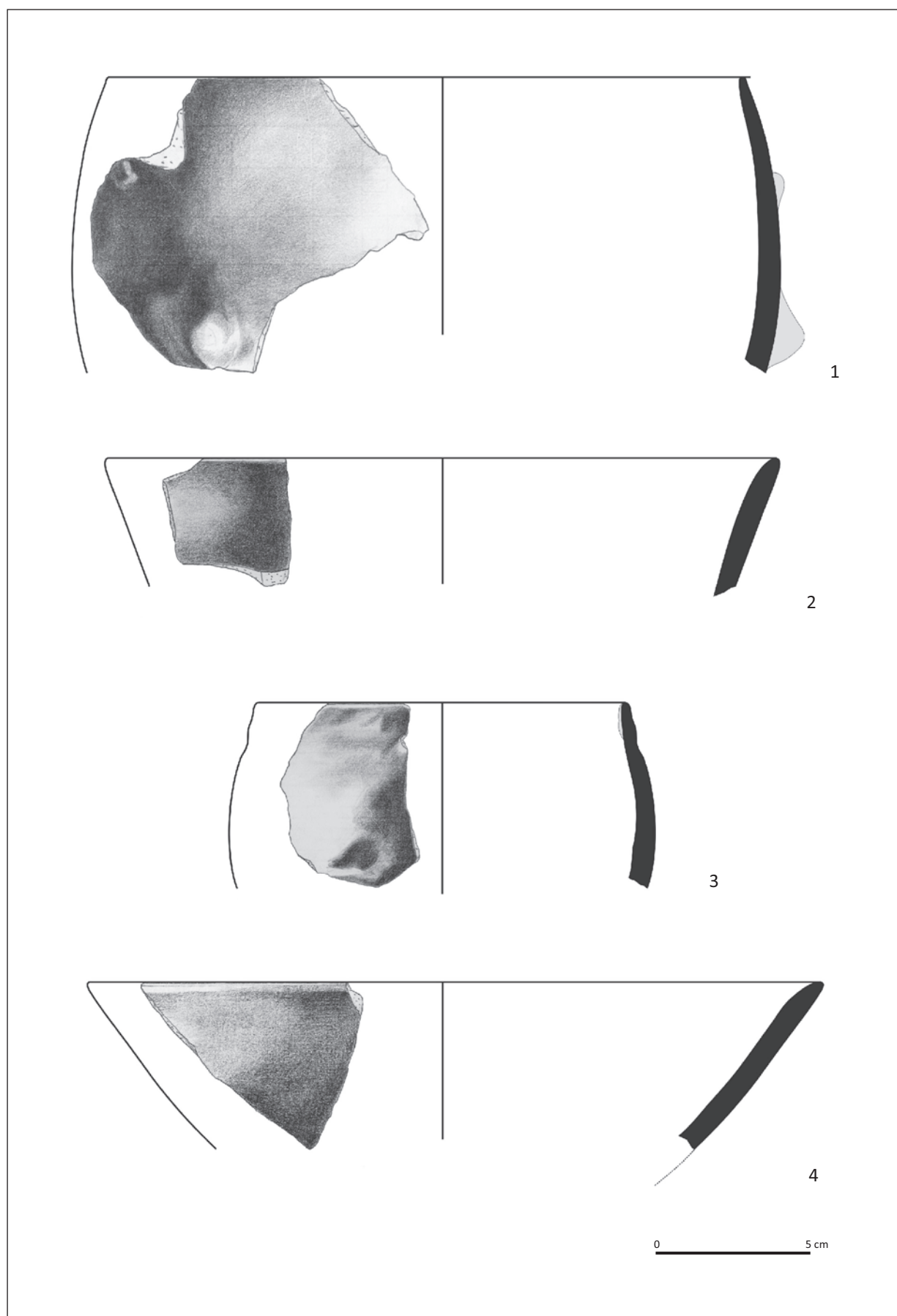
Pl. 5. 1. Construcția L1 și L2. / 1. The construction L1; 2. The constructions L1 and L2.

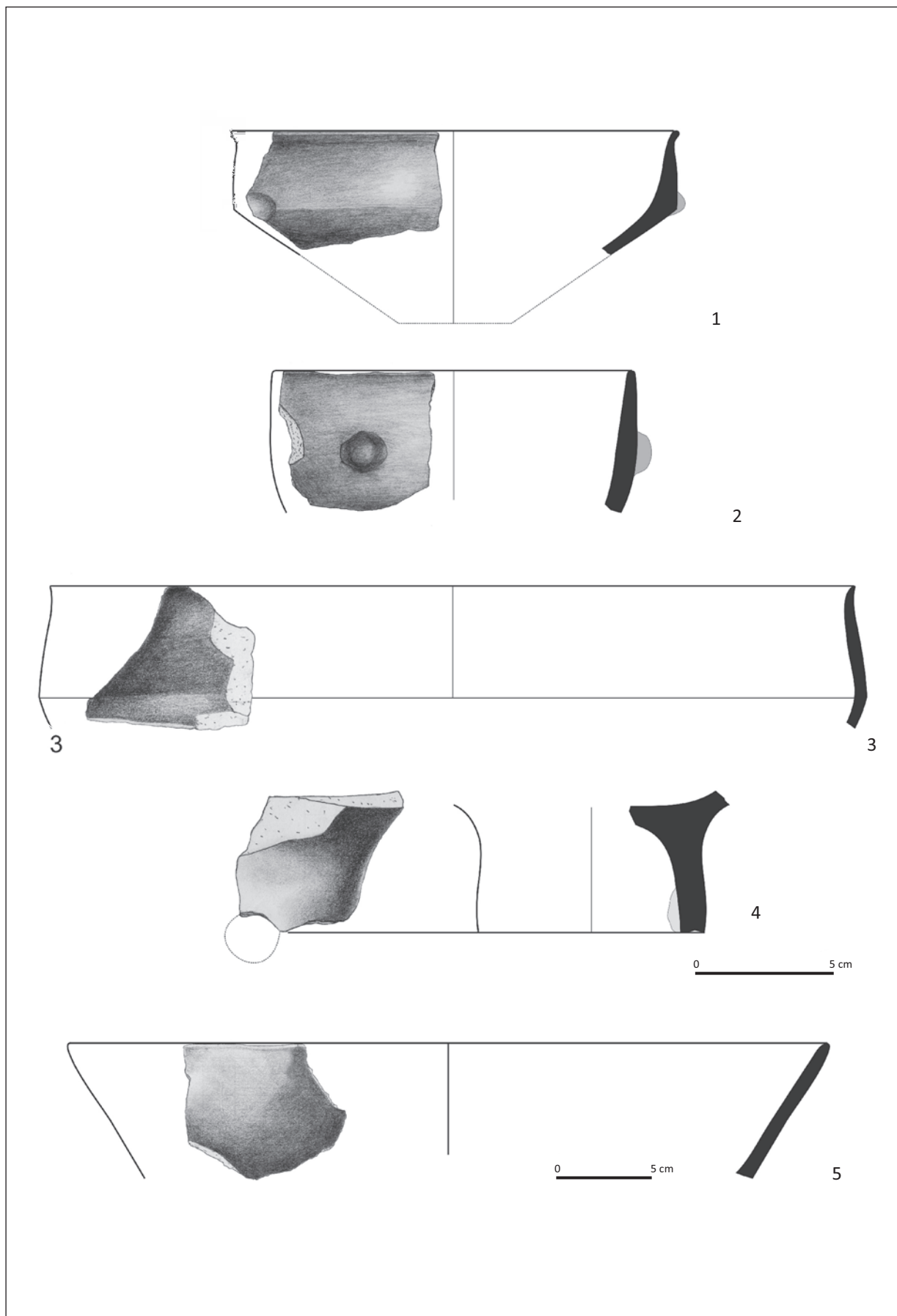
Pl. 6. S VA – Fragmente ceramice de pe suprafața construcției L1. / S VA – Ceramic fragments from the surface of the construction L1.

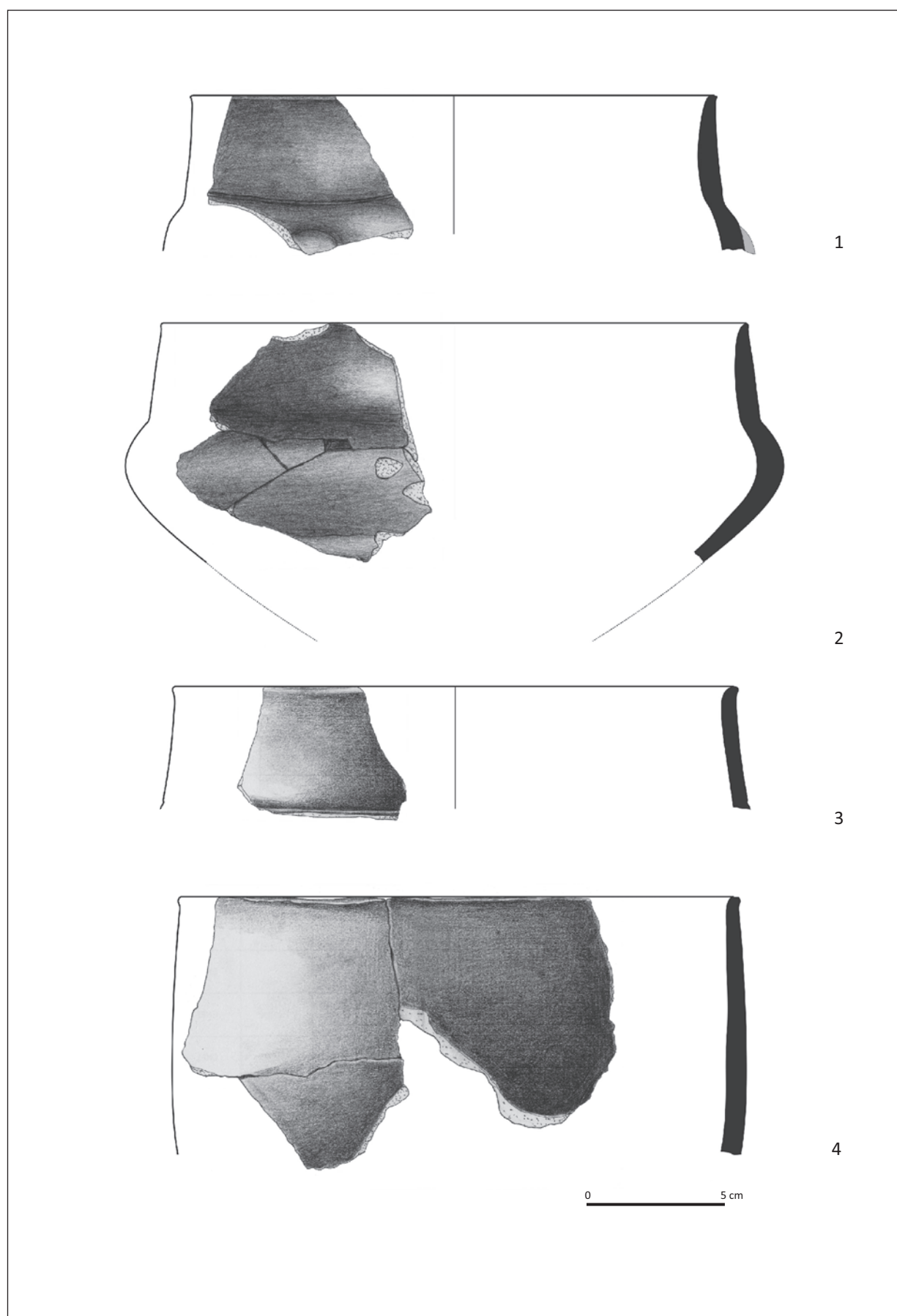
Pl. 7. S VA – Fragmente ceramice de pe suprafața construcției L1. / S VA – Ceramic fragments from the surface of the construction L1.

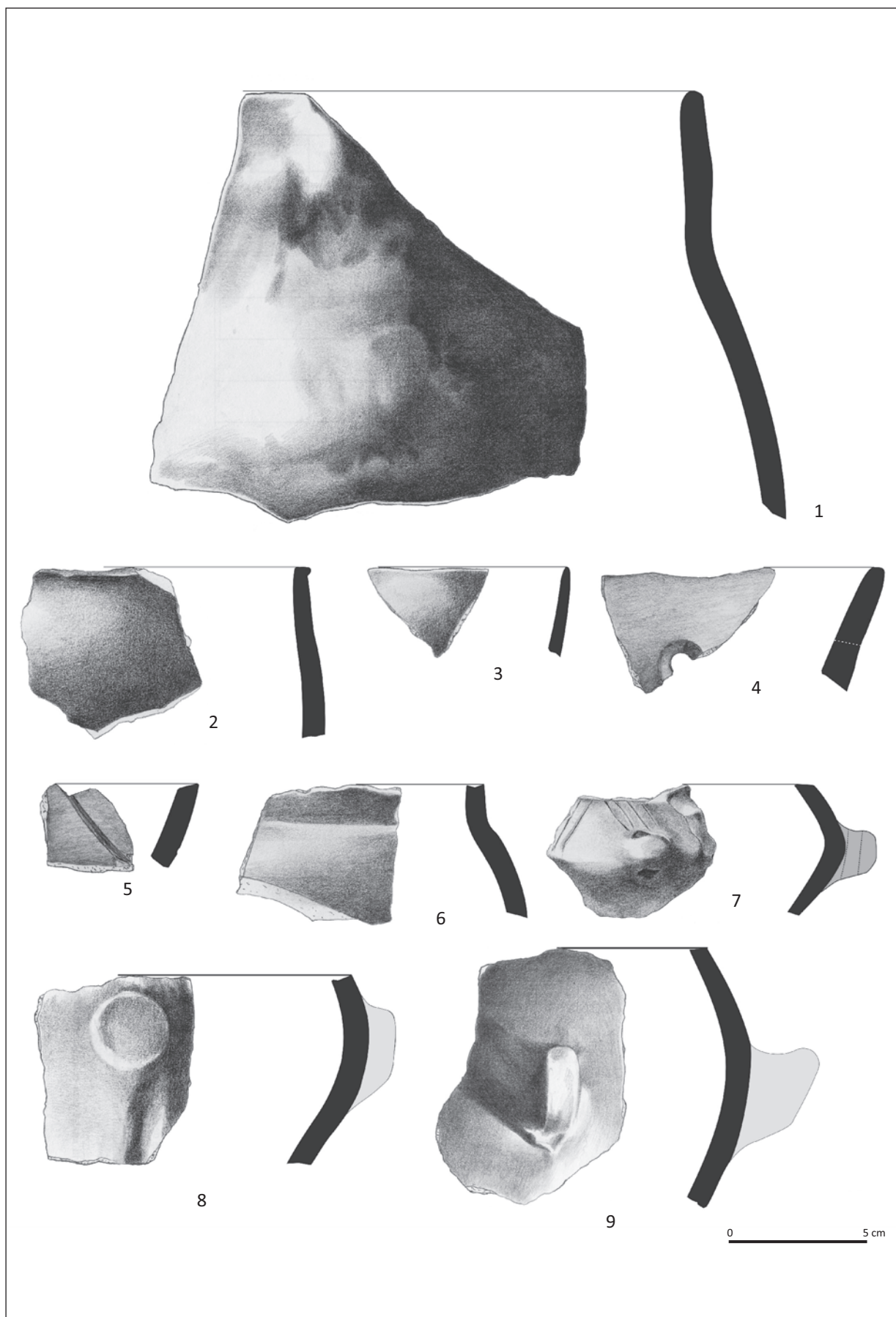
Pl. 8. C2 – Fragmente ceramice. / C2 – Ceramic fragments.

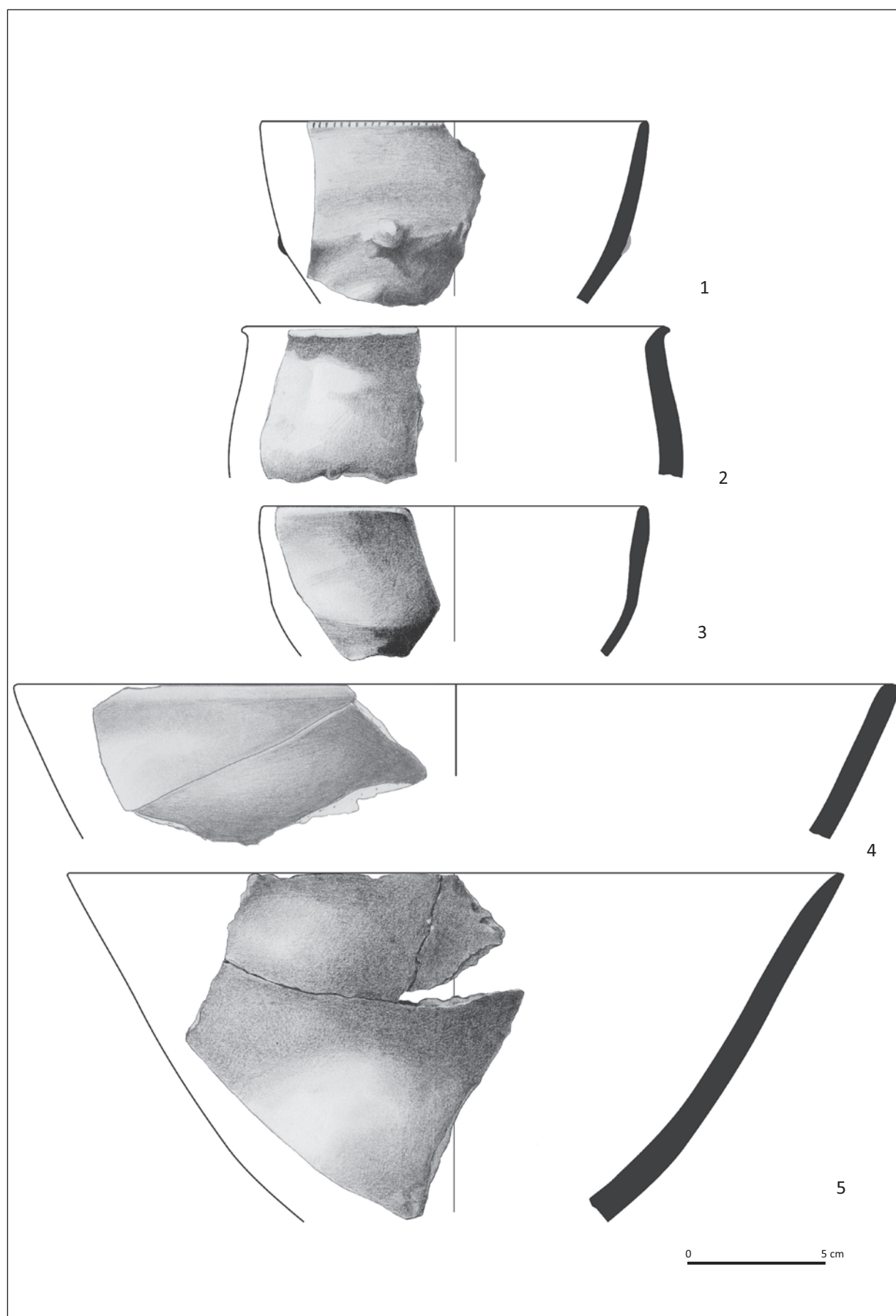
Pl. 9. C2 – Fragmente ceramic. / C2 – Ceramic fragments.

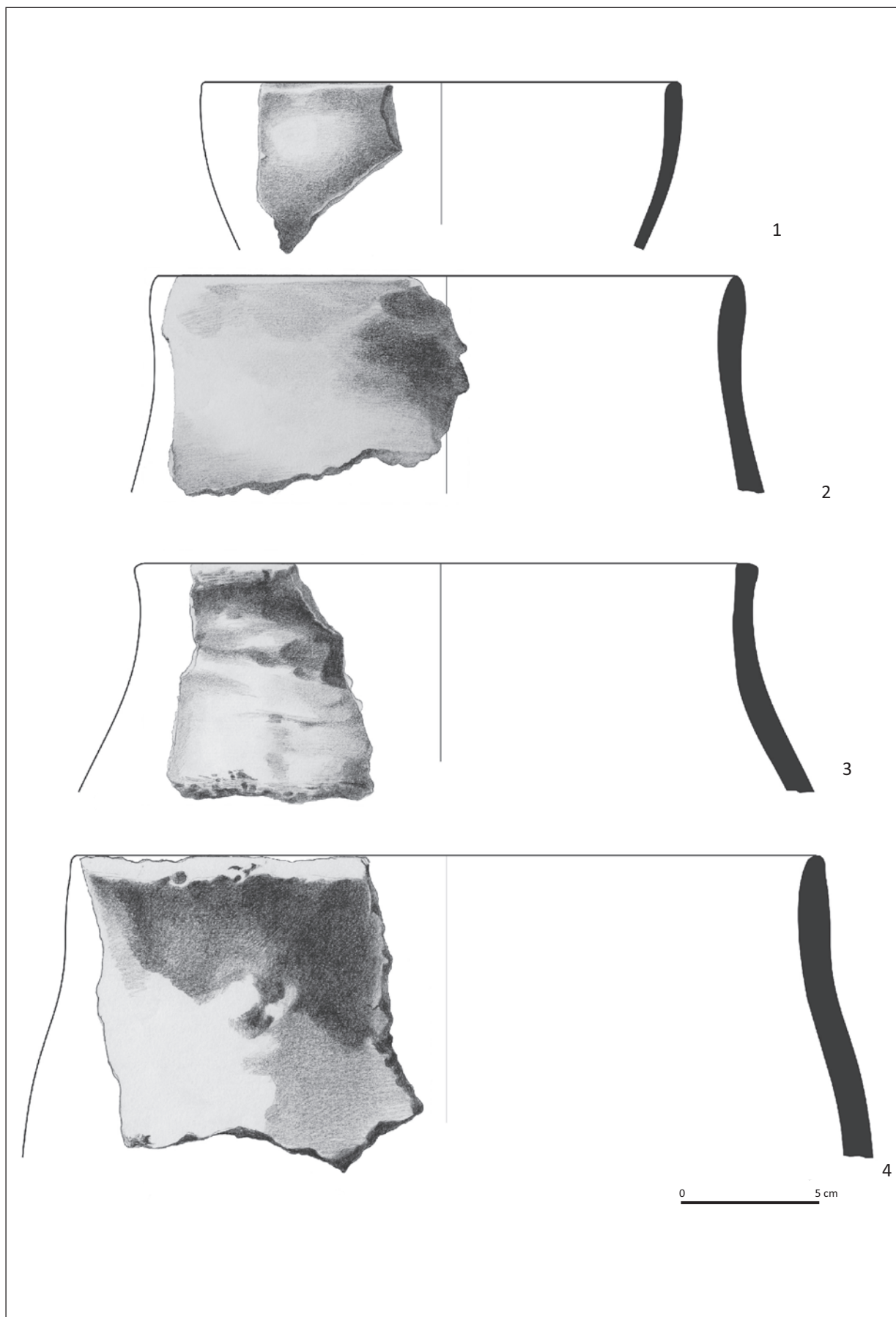
Pl. 10. C2 – Fragmente ceramice. / C2 – Ceramic fragments.

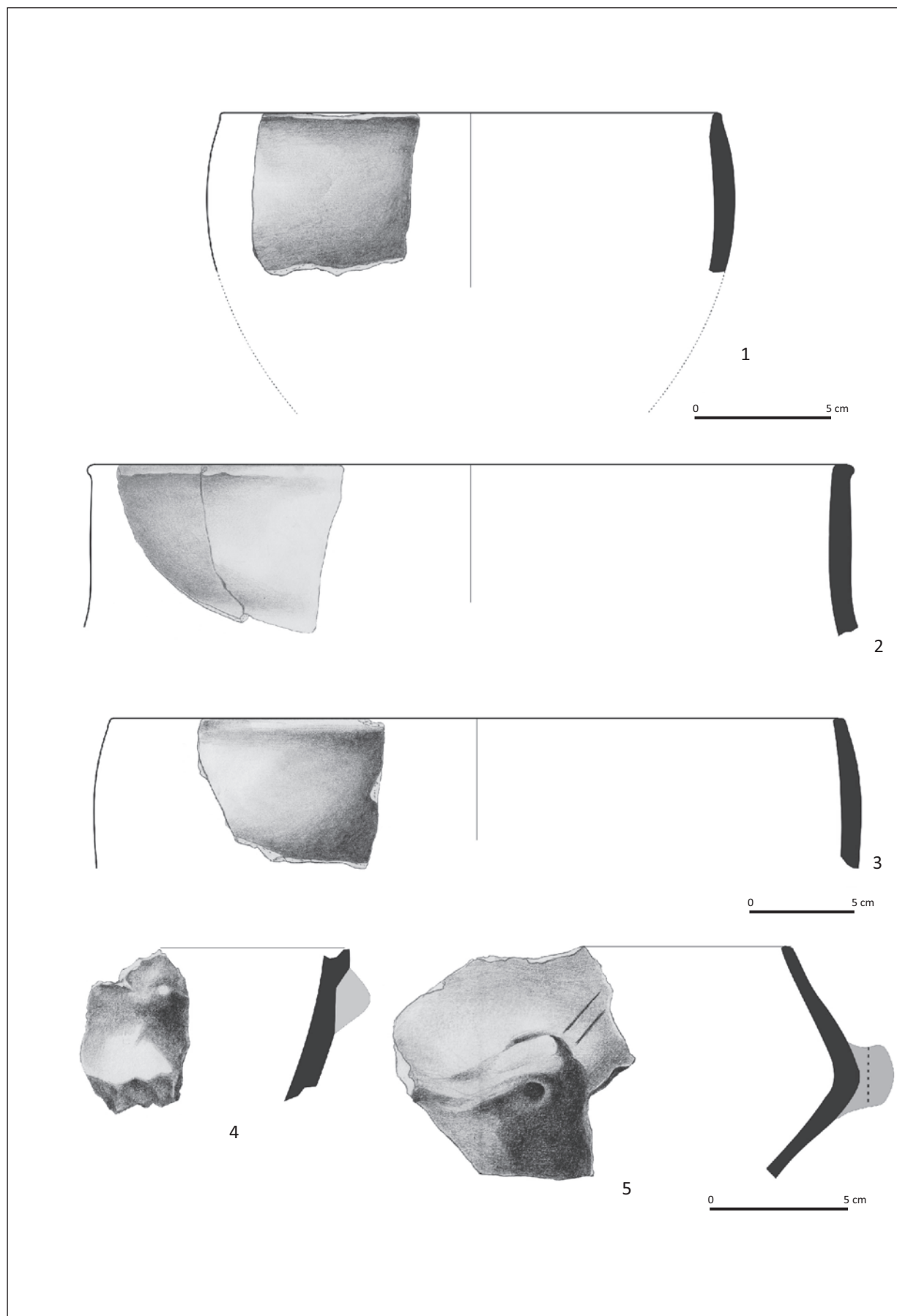
Pl. 11. C2 – Framente ceramiche. / C2 – Ceramic fragments.

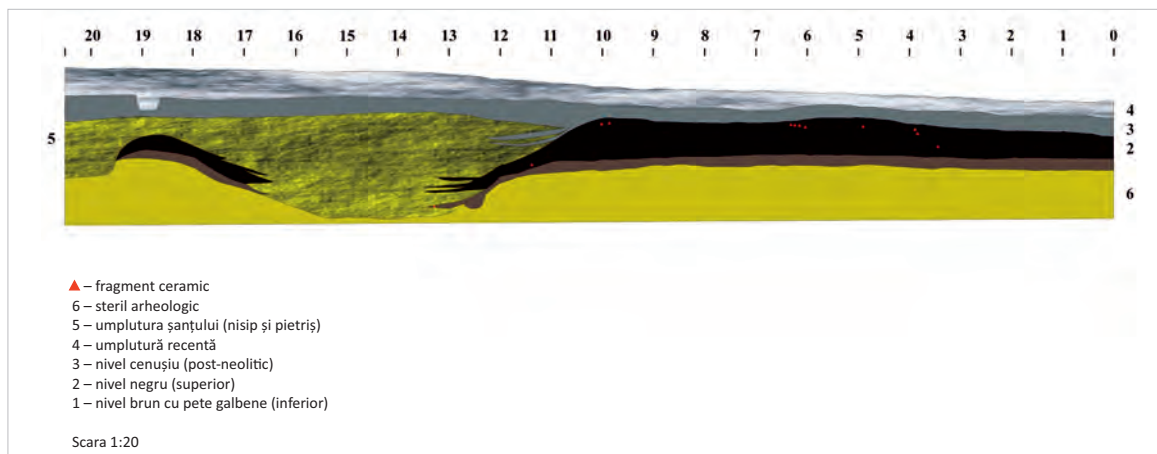
Pl. 12. C3 – Fragmente ceramice. / C3 – Ceramic fragments.

Pl. 13. C3 – Framente ceramiche. / C3 – Ceramic fragments.

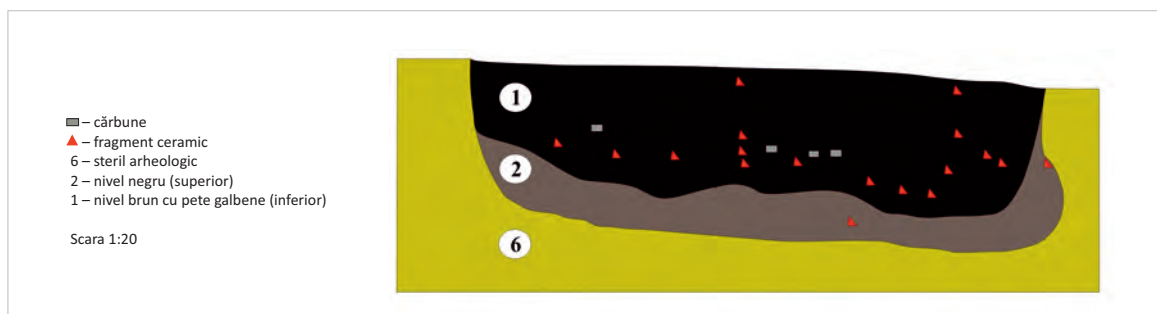
Pl. 14. C3 – Fragmente ceramice. / C3 – Ceramic fragments.

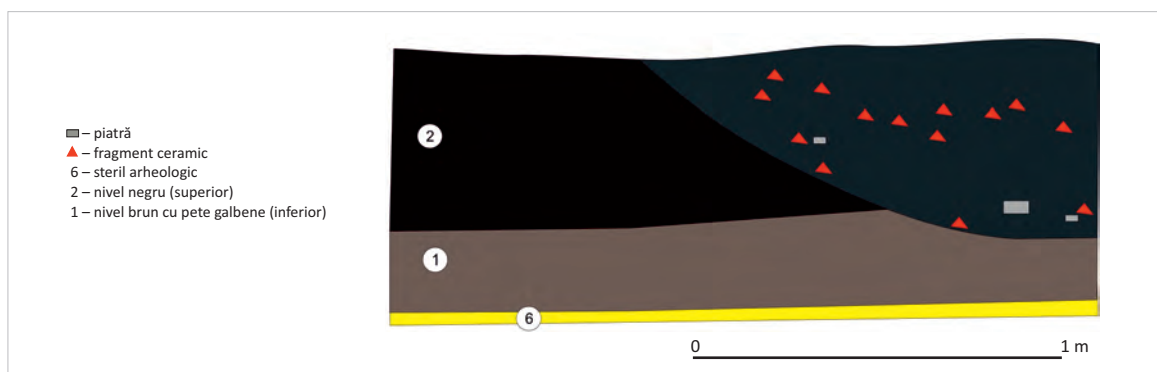
1

2

3

4

Pl. 15. 1. S VA – profil vestic; 2. S VB – C2 – profil estic; 3. S VB – Complexul C3; 4. S VA – Complexul C4. / 1. S VA – Western profile; 2. S VB – C2. eastern profile; 3. S VB – The feature C3; 4. S VA – The feature C4.

CONFEȚIONAREA EXPERIMENTALĂ A CERAMICII PREISTORICE: TEHNICA PRESĂRII ÎN FORME DE LUT

Alina Bințișan*

Cuvinte cheie: arheologie experimentală, Transilvania, eneolitic, ceramică black-topped, tehnica presării și tehnica sulurilor

Keywords: experimental archaeology, Transylvania, Eneolithic, black-topped pottery, mold pressing technique and coiling technique

Creating Experimental Prehistoric Pottery: Pre-shaped Clay Molds Pressing Technique (Abstract)

This paper presents the preliminary results of an extensive experimental research based on the conclusions drawn from the examination of black-topped pottery belonging to the Foeni group from the Alba Iulia-Lumea Nouă settlement (Alba County). A considerable amount of fine quality ceramics and also an increased fragmentary state of the discoveries enabled us to make some detailed observations on the manufacturing technique of these particular vessels, bringing into discussion another pottery making sequence, quite different from the coiling technique.

This category of fine ware pottery, found in Transylvania at the beginning of the Eneolithic period, revealed some remarkable technical details, showing traces of a production process based on pressing the clay in pre-shaped (concave) molds. The starting point of this experimental approach was based on observations regarding the layered structure (in section) of the pottery artifacts (fig. 2/a-b; fig. 3/a-b) which pinpointed to a certain production process (fig. 7–8). When compared, the cross-section of our replica pots after firing in an experimental kiln, is very similar to those found on Foeni pottery fragments (fig. 11–12).

These results are important because they indicate a review of the technological process of handbuilding Eneolithic pottery. This experimental research is part of a scientific project focused on the study of Neolithic and Eneolithic painted pottery in Transylvania, aiming to answer also some of the questions regarding the use of this pressed clay method in a broader area while gathering more data about other possible implications of the use of this particular technological approach.

Introducere

Metodele experimentale de investigare a tehnologiilor preistorice își dovedesc tot mai mult relevanța în cercetarea arheologică actuală, impunându-se în fața abordărilor teoretice și contribuind la o mai bună înțelegere a valorii și a funcției artefactelor ceramice prezente în diverse contexte, nu doar ca produse finite, analizabile din punct de vedere tipologic și estetic, ci mai ales ca rezultate al unor eforturi conștiente, ca *opțiuni culturale*¹ bazate pe experiența și tradiția comunităților studiate. O astfel de abordare interdisciplinară a

studiului ceramicii preistorice² are la bază capacitatea arheologului de a înțelege relația dintre artefact și epoca în care acesta a fost produs și utilizat, pornind de la natura, structura și proprietățile fizice și chimice ale materialului, sursele și procedeele de procurare a materiei prime și tehnica de punere în operă, respectiv modelarea și ulterior arderea. Se observă așadar că noile direcții de cercetare și tehnicile analitice moderne de investigare în arheologie au diversificat metodele și scopurile cercetării ceramicii, deplasând accentul pe *lanțul operator* și interpretarea în context social³ a fenomenelor tehnice evidențiate în cadrul acestuia.

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, str. Gabriel Bethlen, nr. 5, Romania. E-mail: alina.bintintan@yahoo.com.

¹ Arnold 2011, 63.

² Vitezović 2013, 176; Buko 2008, 26.

³ Jeffra 2015, 141–142.

Demersurile sistematice de confirmare sau infirmare a metodelor, tehnicilor ipotezelor și teoriilor aflate în diferite stadii ale cercetării arheologice⁴, cunoscute sub denumirea de proiecte de arheologie experimentală, operează cu indicatorii relevanți ai nivelului de dezvoltare tehnică și artistică a comunităților studiate. Astfel de abordări scot uneori la lumină dovezile incontestabile ale unui grad foarte ridicat de specializare în meșteșugul olăritului încă din preistorie.

Lucrarea de față prezintă rezultatele preliminare ale unui studiu experimental mai amplu și are la bază analiza unui lot de fragmente ceramice decorate prin efectul cromatic black-topped, aparținând grupului cultural Foeni, din așezarea de la Alba Iulia-*Lumea Nouă*⁵. Cantitatea considerabilă de materiale ceramice de bună calitate și starea fragmentară accentuată în care acestea au fost descoperite au permis observații detaliate cu privire la modalitatea de fasonare a vaselor, care aduc în discuție și o altă tehnică de confecționare decât cea a colacilor (sulurilor), despre care se crede că a fost folosită preponderent de către comunitățile neolitice⁶.

În fapt, pe baza analogiilor etnografice, se poate afirma faptul că și în epoca neolitică și eneolitică modelarea vaselor ceramice se realiza în diverse moduri, atât de la o comunitate la alta, cât și de la un vas la altul sau chiar în confecționarea aceluiași vas⁷. Tehnicile trebuiesc privite ca fiind complementare, iar urmele de manufacturare caracteristice uneia dintre ele nu exclud obligatoriu pe celelalte. Cea mai simplă și probabil cea mai veche dintre tehnicile de realizare este *modelarea în mâini*⁸ utilizată la ridicarea vaselor de mici dimensiuni. În prezent, despre confecționarea prin *mulaj* (convex sau concav) se crede că era în general folosită pentru realizarea părții inferioare a unor vase⁹. Pentru partea superioară a acelorași vase se utiliza foarte probabil *tehnica sulurilor* (colacilor) sau „*en colonbin*”¹⁰, cu cea mai mare răspândire, atât din punct de vedere spațial, cât și temporal; prin urmare, este și tehnica cel mai des folosită în refacerea experimentală a lanțului operator al

ceramicii¹¹, prilej cu care s-a constatat că utilizarea ei necesită precizie, aptitudini și mai ales timp¹².

Alegerea și folosirea metodei de confecționare trebuie considerată parte a unui proces elaborat, în strânsă legătură cu materia primă – argila și calitatea acesteia (plasticitate, rezistență, duritate), dar și cu funcționalitatea vasului, care va dicta acestuia forma și dimensiunea, grosimea, tratamentul suprafeței pentru o eventuală impermeabilizare, textura și în final, ornamentația. De aceea, valențele reale ale unui artefact descoperit în săpătură ajung pe deplin cunoscute numai odată cu înțelegerea utilității sale și a efortului tehnic investit în crearea lui¹³.

Un tip de artefact, rezultat al unui astfel de proces tehnologic elaborat, este și ceramica black-topped aparținând grupului cultural Foeni, descoperită în așezarea de la Alba Iulia-*Lumea Nouă*, județul Alba. Experimentele anterioare au demonstrat faptul că efectul bicrom și dispunerea acestuia pe corpul vasului sunt rezultatul unui procedeu de ardere în atmosferă mixtă, bine controlată, la temperaturi care nu depășesc 600°–700°C¹⁴.

Acest tip ceramic rafinat, prezent pe teritoriul Transilvaniei la începutul epocii eneolitice a dezvoltat și un alt aspect tehnic remarcabil. În momentul examinării macroscopice a zeci de fragmente ceramice Foeni, din săpături recente¹⁵ (ALN.14/ Sp. II – Moldovan; ALN.15/Sp. I – Neamțu), dar și mai vechi (ALN.05/Sp. II – Sărăcuț) s-au putut remarca desprinderi (fig. 1/a-b), clivaje (fig. 2/a-b), exfolieri și suprapuneri de straturi cu modele de orientare în direcția forței aplicate (fig. 3/a-b), toate amprente caracteristice ale unei metode¹⁶ de realizare prin presare manuală în forme. De remarcat este de asemenea amfora reîntregită¹⁷, care prezintă, în imediata apropiere a unei toarte, o proeminență dispusă vertical (fig. 4/a-b), foarte asemănătoare cu ceea ce astăzi în industria ceramică se numește o bavură, adică material rămas peste profilul normal, pe suprafața piesei, la locul de îmbinare a unei matrițe.

În completarea observațiilor inițiale, punctuale, se adaugă și altele cu caracter mai general, care pot fi extinse asupra tuturor fragmentelor aparținând

⁴ Ingersoll *et alii* 1977, 3.

⁵ Gligor 2009, 72–73.

⁶ Gligor 2009, 71.

⁷ Orton *et alii* 1993, 117–120; Sandu *et alii* 2010, 112; Fuente 2011, 98, Fig. 14, unde tehnica sulurilor apare folosită combinat cu tehnica baterii pe suport dur (paddle and anvil).

⁸ Mazăre 2007, 115, Fig. 1; Sandu *et alii* 2010, 112, Fig. 2.28; Peterson, Peterson 2003, 32.

⁹ Sandu *et alii* 2010, 113, Fig. 2.31; Frank 2007, p. 35; Mazăre 2007, 116, Fig. 3 și Fig. 4.

¹⁰ Vezi Vuković 2014, 193.

¹¹ Ellis 1984, 115; Anghel 2002, 603; 2011, 340; Alaiba 2007, 51–52; Mazăre 2007, 116, Fig. 5; Tencariu-Robu 2004, 55–56; Tencariu 2009, 51; Fuente 2011, 97, Fig. 13.

¹² Peterson-Peterson 2003, 26, 33.

¹³ Miller 2007, 38.

¹⁴ Bințișan 2013, 7–19, Pl. IV; 2014, 5–16, Pl. IV, V.

¹⁵ Material inedit din cercetări arheologice preventive (M. Gligor), Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.

¹⁶ Vezi Shepard 1985, 183–186.

¹⁷ Gligor 2007, 61, Fig. 44; Gligor 2009, Pl. LXIX/1.

speciei menționate. O privire comparativă a celor două modalități de fasonare, ne obligă să atragem atenția asupra netezirii și lustruirii suprafeței interioare și exterioare a vaselor¹⁸ (fig. 5/b), care nu de puține ori prezintă o grosimea necontrolată a secțiunii ciobului (fig. 5/a). Tehnica presării în forme permite finisarea vasului la interior, prin apăsare, răzuire sau chiar ștergere cu apă, imediat după presarea acestuia și conferă pereților nu doar formă, dar și suport¹⁹. Tehnica sulurilor limitează mult această operațiune, dat fiind faptul că pereții nu au puncte de susținere, iar netezirea cu apă, deși este foarte eficientă, înlesnește înmuierea și deformarea vasului sub propria greutate, indiferent de elasticitatea materiei prime.

Subțierea peretelui fără a ține cont de rezistență este caracteristică metodei prin presare. Poate fi remarcată de cele mai multe ori în puncte precum: unghiul carenei, îmbinarea gâtului cu corpul bombat al unui vas, fundul subțiat spre mijloc al vasului și îmbinarea acestuia cu peretele. Aceste aspecte au fost remarcate deja pentru frecvența cu care apar pe olăria grupului Foeni, dar au fost analizate drept posibile vicii de punere în operă pe principiul tehnicii colacilor²⁰.

Tot prin stăpânirea metodei de confecționare prin presare s-ar putea explica echilibrul și simetria unor vase cu forme deschise și suprafețe dintre cele mai elaborate, de tipul castroanelor carenate²¹, calități care din punct de vedere experimental încă nu au putut fi obținute prin tehnica colacilor.

Pornind de la aceste observații, ne-am propus realizarea unui experiment, al cărui rezultat să ne conducă la identificarea unor analogii în cadrul procesului de producere²², care să poată fi utilizate apoi la interpretarea urmelor tehnologiei de producție ceramică prezente pe artefactele analizate. O altă caracteristică a sistemului pe care îl urmărește acest demers arheologic experimental a fost eficiența. Ca urmare, evaluată în contextul cantității semnificative în care este descoperit tipul ceramic descris anterior, este normal ca această ipoteză de lucru să ridice și problema duratei de execuție a unui asemenea artefact, de la simpla confecționare cu respectarea unei tipologii clare, la netezirea și lustruirea suprafeței în maniera specifică comunităților studiate.

Descrierea metodei

Tehnica presării în forme este un procedeu mai complex de prelucrare manuală a argilei și presupune existența unei piese inițiale care se poate multiplica în anumite condiții. Adaptată la materialele și la nivelul tehnologic de care se leagă spațial și temporal experimentul, singura materie primă folosită la realizarea formelor este argila, obținută și prelucrată identic cu cea pentru ridicarea vaselor. Practic, metoda se bazează pe versatilitatea acestui material²³, considerat o resursă atractivă încă din cele mai vechi timpuri și ilustrează una din numeroasele sale aplicații. Reunește proprietățile fizice ale lutului în două stări diferite, maleabilitatea și plasticitatea atunci când este în amestec cu apa, respectiv duritatea și rezistența când este uscat sau ars.

Piesa inițială poate fi special creată pentru a răspunde unor nevoi de ordin practic sau spiritual. Conceperea acestei prime piese din lanțul tehnologic readuce în discuție chestiunea atribuțiilor, a experienței, a rolului și a importanței meșterului olar²⁴ în cadrul organizării interne a atelierului de olărit și a comunității în general. Pentru vasele confecționate și folosite o anumită perioadă de timp, care și-au dovedit deja utilitatea, tehnica permite multiplicarea ori de câte ori este nevoie²⁵.

În cadrul acestui experiment, au fost concepute trei asemenea vase-original și s-a urmărit respectarea tipologiei și a dimensiunilor reale²⁶ ale artefactelor, prin calcularea contracției lutului după evaporarea apei de adaos. Suprafața a fost finisată prin răzuire și netezită cu apă.

După uscare, s-au confecționat formele de lucru (fig. 7/a-b). Pieseile s-au așezat cu gura în jos pe o suprafață orizontală dreaptă și s-a adăugat lut prin presare din aproape în aproape, de jos în sus până când forma-original a fost acoperită în întregime cu un strat gros și uniform de aproximativ 3–4 cm (fig. 6/a-b). Pentru vasul bitronconic cu

²³ Rice 1999, 3.

²⁴ Alaița 2007, 150; Tencariu 2009, 198.

²⁵ Fragmente ceramice arse la roșu, acoperite pe suprafața exterioară cu un strat argilos nărs, amestecat cu pleavă mărunțită și cenușă, cu rol izolan, au fost identificate printre materialele ceramice din colecția arheologică a Universității 1 Decembrie 1918 din Alba Iulia, analizate în acest studiu. Acest strat izolan poate să fie un indicator al unei astfel de etape din lanțul tehnologic. Refacerea experimentală a acestei ipoteze de lucru se află în desfășurare.

²⁶ Castron bitronconic (diam. mare=15 cm, diam. mic=5,5 cm, H=9 cm) cf. Gligor 2007, p. 55, fig. 34; pahar bitronconic (diam. mare=8,5 cm, diam. mic 5,5 cm, H=9 cm) cf. Gligor 2009, Pl. LXI/2; amforă cu corp bombat (diam. gură=14,5 cm, diam. fund=6,4 cm, H=16 cm) cf. Gligor 2009, Pl. CXXI/3.

¹⁸ Gligor 2009, 81; Pl. CXXX/2; CXXXII/1–2, 4; CXXXIII/1–5; CXXXIV/1–4; CXXXV/1–7.

¹⁹ Peterson-Peterson 2003, 40.

²⁰ Gligor 2009, 71–73.

²¹ Gligor 2009, Pl. CXVII/11–12.

²² Potrivit definiției dată de Mathieu 2002, 1–2.

formă închisă și cel de mai mari dimensiuni cu gât drept care pornește din burta bombată, forma a fost secționată vertical, în două părți egale (fig. 6/c-d). Forma de lucru a castronului bitronconic a fost concepută întregă (fig. 7/b). După desprindere, interiorul formelor de lucru a fost rectificat, netezit (fig. 6/e), părțile componente au fost legate pentru a nu se deforma și au fost lăsate la uscat timp de aproximativ două săptămâni (fig. 6/f).

Odată uscate, piesele au permis presarea a numeroase vase de diferite grosimi (fig. 9), folosind luturi de consistențe și calități dintre cele mai diverse²⁷. Presarea manuală din aproape în aproape a lutului moale în forma de lut uscată care absoarbe și extrage lent apa din volumul presat în formă, duce la apariția unui strat compact și rezistent la contactul dintre cele două suprafețe de lut (fig. 7/c-e). Această modalitate de construire a unui vas oferă încă din primul moment posibilitatea prelucrării îngrijite a interiorului. Timpul de confecționare propriu-zisă este redus la 15–20 de minute în funcție de dimensiunea vasului și de umiditatea pastei ceramice.

După desprinderea din formă, vasele au fost așezate cu gura în jos (fig. 8/a), suprafața rectificată (fig. 8/b) și netezită cu apă (fig. 8/d-e). Metoda permite răzuirea imperfecțiunilor (fig. 8/c), retușarea fundului (fig. 8/a) și a formei, intervenții în vederea reducerii înălțimii după caz, aplicarea toartelor, butonilor și a altor ornamente (fig. 9). Intervențiile ulterioare permit de asemenea invazarea sau evizarea buzei vasului (fig. 8/d), unghiularizarea carenei, subțierea și reducerea diametrului fundului de vas (fig. 8/a) și evident a pereților (fig. 8/b-c). Se poate observa că tehnica presării reduce considerabil timpul de confecționare propriu-zisă a vasului, indiferent de complexitatea formei sale și permite astfel olarului să insiste pe chestiunile legate de finisare, facilitând decorul mai ales prin lustruire, aspect considerat caracteristic pentru ornamentica grupului Foeni²⁸.

În secțiune, unele vase experimentale prezintă fragilizarea peretelui în aceleași puncte precum cele identificate pe artefactele luate în discuție. Fundurile vaselor prezintă asemănări evidente mai ales în cazul vaselor ai căror pereți au fost subțiați pentru a obține o ceramică mai fină (fig. 10/b-c). Structura internă pe straturi aproape paralele a

unor mostre indică direcția forței aplicate la presare întocmai ca la fragmentele originale (fig. 11 și 12).

Concluzii

Studiul de față atrage atenția asupra posibilei utilizări a tehnicii presării în forme de lut neurs în realizarea unor categorii de vase ceramice preistorice și propune reconsiderarea unor aspecte tehnologice privind confecționarea artefactelor de acest tip. Tehnica presării, neatestată până în prezent prin descoperiri arheologice directe, este susținută, în opinia noastră, de investigațiile realizate pe lotul de fragmente ceramice de factură Foeni din situl de la Alba Iulia-*Lumea Nouă* și confirmată de refacerea experimentală a lanțului operator.

Analizând eficiența metodei descrise în această lucrare, prin scăderea duratei de execuție și creșterea cantitativă a produselor finite, constatăm că se relevă o imagine mai apropiată de realitatea din teren, asupra dimensiunii avute de acest meșteșug în neolitic și eneolitic, dovedită prin cantitatea uriașă și calitatea deseori remarcabilă a ceramicii descoperite în săpăturile arheologice.

S-au putut constata de asemenea o serie de avantaje tehnice și economice comparativ cu mult mai răspândita tehnică a sulurilor, care ar putea rămâne caracteristică fazelor incipiente ale meșteșugului. Mai întâi, este de menționat controlul total asupra formei vasului, indiferent de dimensiunea acestuia și de grosimea peretelui. Totodată, tehnica este una foarte simplă și flexibilă, care poate fi utilizată atât la confecționarea formelor deschise cât și închise, de la cele mai simple, la cele mai elaborate, fără să necesite aptitudini tehnice și artistice deosebite. Unul dintre cele mai importante aspecte relevate prin experimentarea acestei tehnici a fost faptul că s-a dovedit la fel de eficientă, indiferent de calitatea materiei prime utilizate.

Această abordare este parte a unui proiect științific mai amplu, care studiază confecționarea și ornamentarea ceramicii pictate din neoliticul și eneoliticul Transilvaniei și care ar putea răspunde în viitor la întrebările legate de gradul de utilizarea al metodei pe un spațiu mai larg și alte posibile implicații ale fenomenului analizat.

Este un lucru obișnuit în studiul ceramicii arheologice ca formele ceramice să fie considerate markeri simbolici ce definesc spațial și temporal comunitățile umane. Dar tehnica și cunoștințele asociate unei ceramici de bună calitate lasă să se întrevadă uneori semnificații care depășesc însuși produsul final.

²⁷ Sursele de materie primă au fost prelevate din împrejurimile așezării de la Alba Iulia-*Lumea Nouă*, din trei surse diferite, aflate la o distanță de maxim 2 km de sit. Alte probe utilizate în timpul experimentelor au fost prelevate din săpătură după închiderea șantierului sistematic din anul 2014.

²⁸ Drașovean 1994, 8–9; Gligor 2009, 80–81.

Acknowledgments

Acest articol a beneficiat de suport financiar prin proiectul „Doctorat European de Calitate – EURODOC” Contract nr. POSDRU/187/1.5/S/155450, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

BIBLIOGRAFIE

- Alaiba 2007
Ruxandra Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Meșteșugul olăritului*, București, Ed. Junimea, 2007.
- Anghel 2002
D. Anghel, Degradarea ceramicii arheologice ca urmare a viciilor tehnologice de prelucrare. *Apulum* XXXIX/1 (2002), 597–613.
- Anghel 2011
D. Anghel, Experimente de ardere a ceramicii în cuptoare de tip arhaic. *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 3 (2011), 339–350.
- Arnold 2011
D. E. Arnold, Theory and Cultural Process after 25 Years. *Ethnoarchaeology* 3/1 (2011), 63–98.
- Bințișan 2013
A. Bințișan, Arheologie experimentală. Arderea controlată în aer liber – o posibilă modalitate de obținere a efectului cromatic black-topped. *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești* 19 (2013), 7–19.
- Bințișan 2014
A. Bințișan, Arheologie experimentală. Arderea în instalația verticală – o posibilă modalitate de obținere a efectului cromatic black-topped. *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești* 20 (2014), 5–16.
- Drașovean 1994
F. Drașovean, Cultura Petrești în Banat. *Studii de Istorie a Banatului* XVI (1994), 1–45.
- Ellis 1984
L. Ellis, The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in technology and the Origin of Complex Society. În BAR International Series 217 (1984), Oxford.
- Frank 2007
B. E. Frank, Marks of Identity. Potters of the Fologa (Mali) and Their “Mothers”. *African Art* 40/1 (2007), 30–41.
- Fuente 2011
G. A. De La Fuente, Chaine Operatoire, Technical Gesture and Pottery Production at Southern Andes During the Late Period (c. AD 900 – AD 1450, Catamarca, Northwestern Argentina, Argentina). În S. Scarcella (Ed.), *Archaeological Ceramics: A Review of Current Research*, BAR International Series 2193 (2011), 89–102.
- Gligor 2007
M. Gligor, Grupul Foeni. În B. Ciută, C. Florescu, M. Gligor, P. Mazăre, C. Șuteu, S. Varvara, *Ceramica neolitică – o lecție de istorie*, Ed. Aeternitas, Alba Iulia (2007), 51–63.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, Editura Mega (2009).
- Ingersoll et alii 1977
D. Ingersoll, J. Yellen, W. Macdonald, *Experimental Archaeology*, New York (1977).
- Jeffra 2015
C. D. Jeffra, Experimental approaches to archaeological ceramics: unifying disparate methodologies with the chaîne opératoire. *Archaeological and Anthropological Science* 7/1 (2015), 141–149.
- Mathieu 2002
J. R. Mathieu, Introduction-Experimental Archaeology: Replicating Past Objects, Behaviors and Processes. În J. R. Mathieu (Ed.), *Experimental Archaeology: Replicating Past Objects, Behaviors and Processes*, BAR International Series 1035 (2002), Oxford, 1–12.
- Mazăre 2007
P. Mazăre, Tehnici de fasonare a vaselor ceramice. În B. Ciută, C. Florescu, M. Gligor, P. Mazăre, C. Șuteu, S. Varvara, *Ceramica neolitică – o lecție de istorie*, Ed. Aeternitas, Alba Iulia (2007), 115–117.
- Miller 2007
H. M. L. Miller, *Archaeological Approaches to Tehnology*, Toronto Academic Press (2007).
- Orton et alii 1993
C. Orton, P. Tyers, A. Vince, *Pottery in Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press (1993).
- Peterson-Peterson 2003
S. Peterson, J. Peterson, *The Craft and Art of Clay*, London (2003).
- Rice 1993
P. M. Rice, On the Origins of Pottery. *Journal of Archaeological Method and Theory* 6/1 (1993), 1–54.
- Sandu et alii 2010
I. Sandu, V. Vasilache, F. A. Tencariu, V. Cotiugă, *Conservarea științifică a artefactelor din ceramică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” (2010).
- Shepard 1985
A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, Carnegie Institution of Washington (1985).
- Tencariu 2009
F. A. Tencariu, *Instalații de arderea ceramicii în civilizațiile pre- și protoistorice de pe teritoriul României*, Iași, Teza de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza” (2009).

Tencariu-Robu 2004

F. A. Tencariu, I. Robu, Experimente privind arderea neolitică. *Carpica* XXXIII (2004), 53–64.

Vitezović 2013

S. Vitezović, From artefacts to behaviour: Technological analyses in Prehistory. *Anthropologie* LI/2 (2013), 175–194.

Vuković 2014

J. Vuković, Archaeological Evidences of Pottery Forming Sequence: Traces of Manufacture in Late Vinča Assemblage. În S. Vitezović, D. Antonović (Ed.), *Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages*, Belgrad (2014), 177–198.

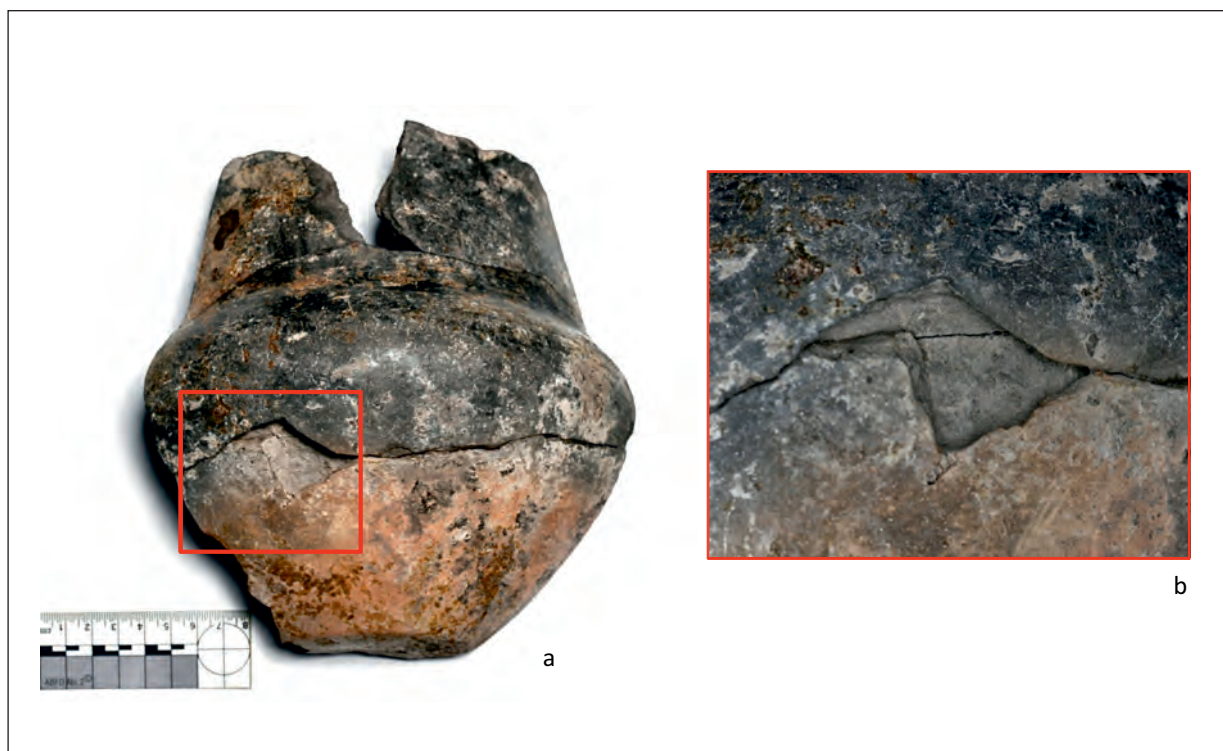

Figura 1. Desprindere pe straturi de pe suprafața vasului (a); Detaliu (b)./
Figure 1. Dislocation due to layered clay, visible on the surface of the pot (a); Detail (b).

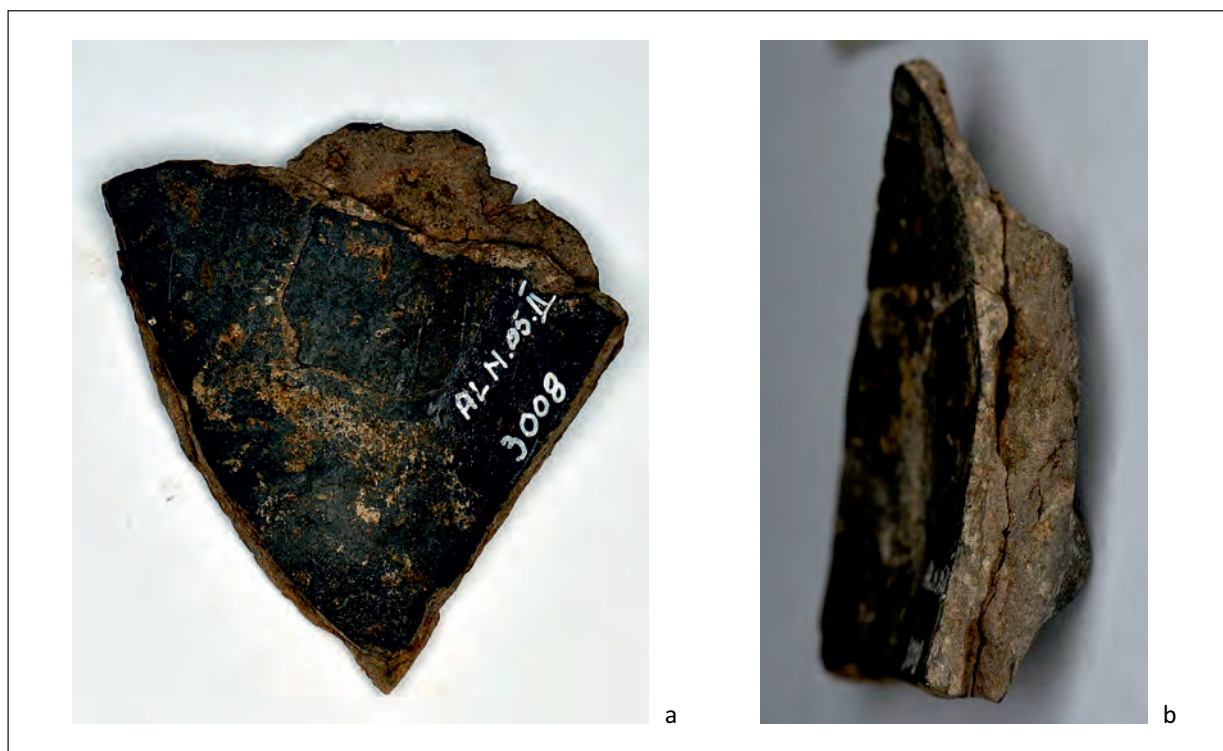
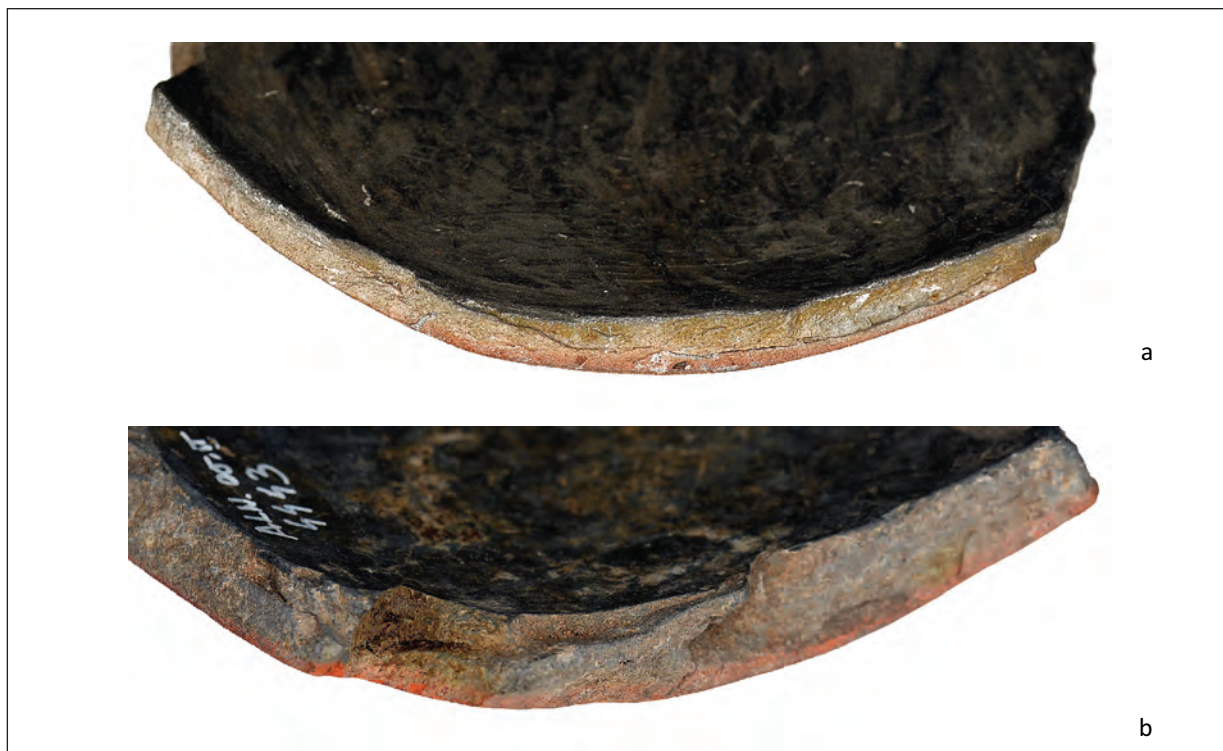

Figura 2. Clivaj în structura stratificată a fragmentului ceramic (a-b)./
Figure 2. Cleavage in the layered structure of the ceramic fragment (a-b).

*Figura 3. Suprapuneri de straturi cu modele de orientare indicând direcția de presare (a-b)./
Figure 3. Overlays with the orientation pattern showing the direction of the pressing force (a-b).*

*Figura 4. Proeminență verticală (bavură), posibilă urmă a presării în formă (a-b)./
Figure 4. Mould mark, possibly resulting from the use of the pressing technique (a-b).*

Figura 5. Fund de vas cu grosime necontrolată a secțiunii (a) și lustruire intensă la interior (b)./ Figure 5. Bottom of a vessel displaying an uncontrolled thickness, in section (a) while being well burnished on the inner surface (b).

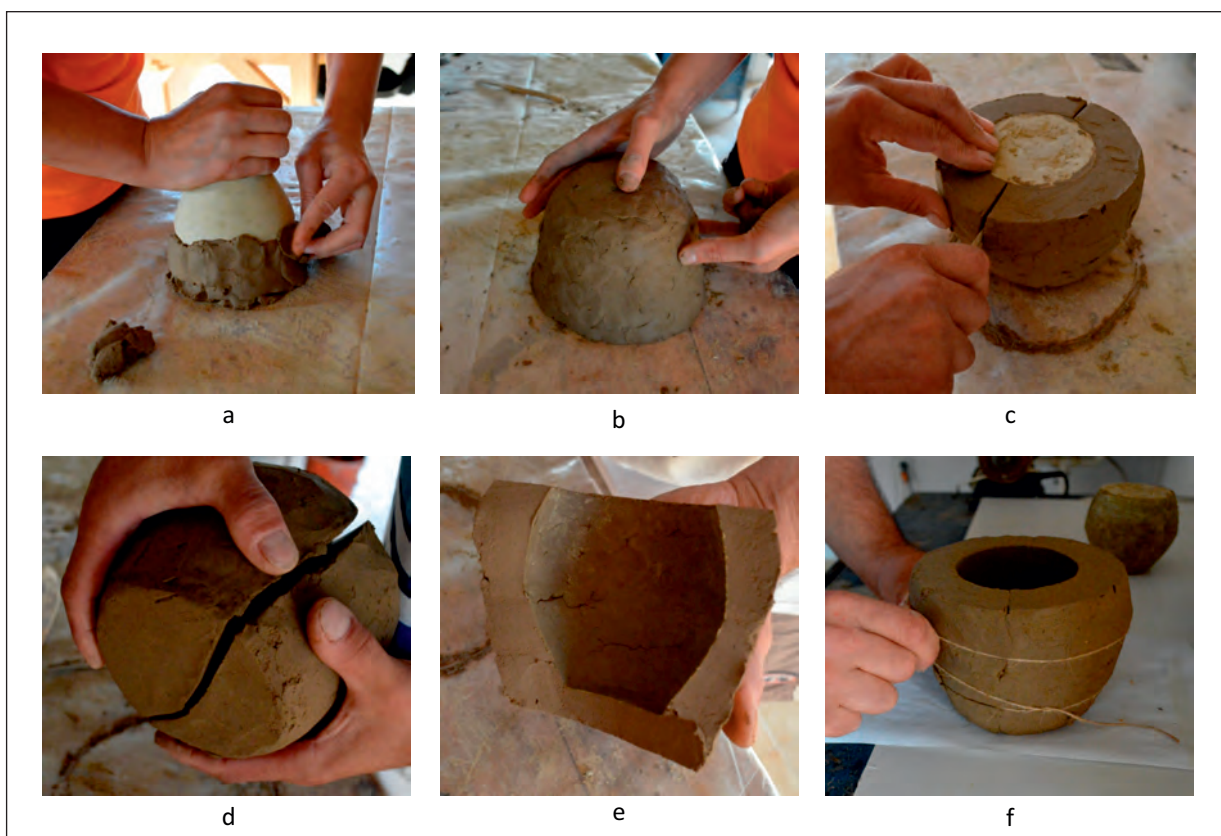

Figura 6. Confecționarea formelor pentru presare (a-f)./ Figure 6. The concave molds manufacture technique (a-f).

Figura 7. Aspecte din timpul procesului de confecționare prin presare (a-e)./
Figure 7. Aspects during the use of the pressing method (a-e).

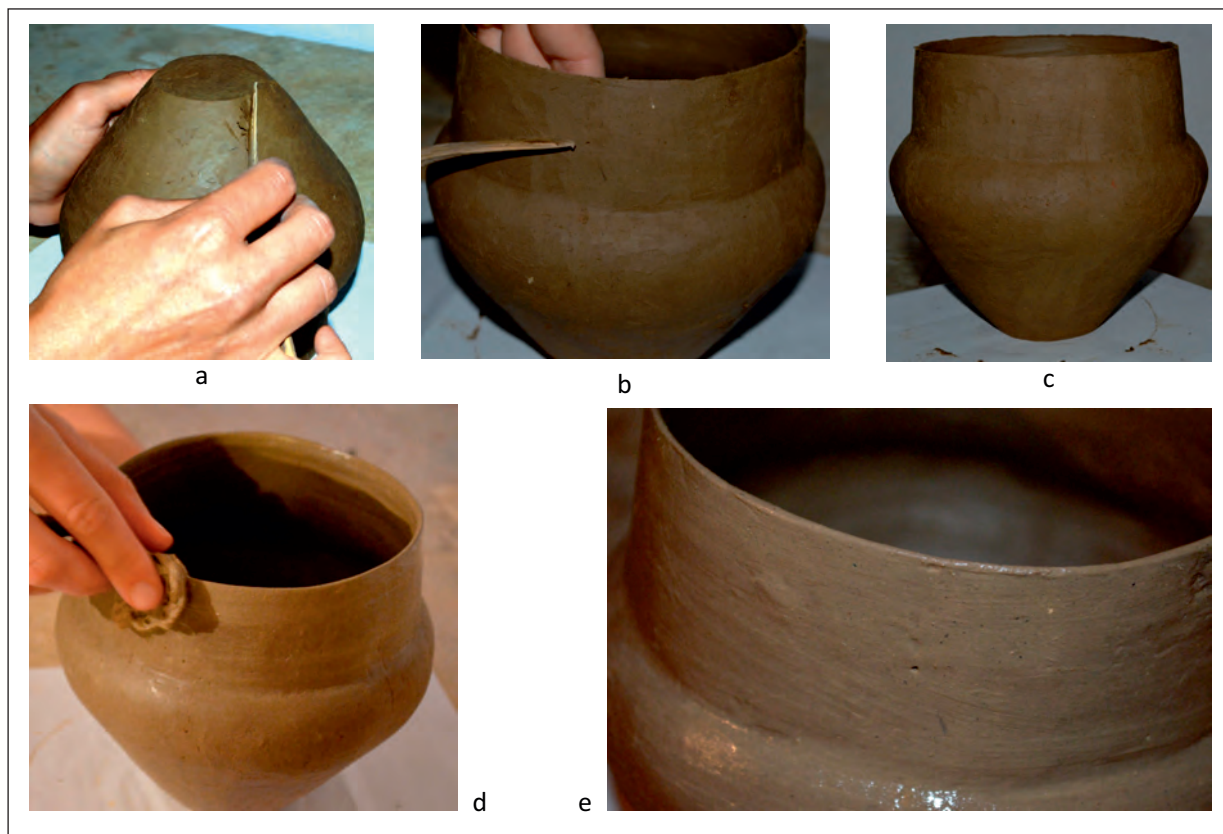

Figura 8. Finisarea vaselor construite prin tehnica presării (a-e)./
Figure 8. Refining vessels built using the pressing in mold technique (a-e).

Figura 9. Vase experimentale obținute prin presare în forme de lut nears./
Figure 9. Experimental vessels, obtained with the pressing method and using unburned clay molds.

Figura 10. Rezultatele metodei experimentale: Vas black-topped obținut prin tehnica presării și ardere mixtă controlată în cuptor experimental (a); Asemănări identificate în secțiunea unui vas original (b) și în cea a unui vas experimental ©./
Figure 10. The results of the experimental approach: Black-topped pottery obtained using the pressing technique and mixed firing within an experimental kiln (a); Similarities found between sections of the original pot (b) and the experimental replicas (c).

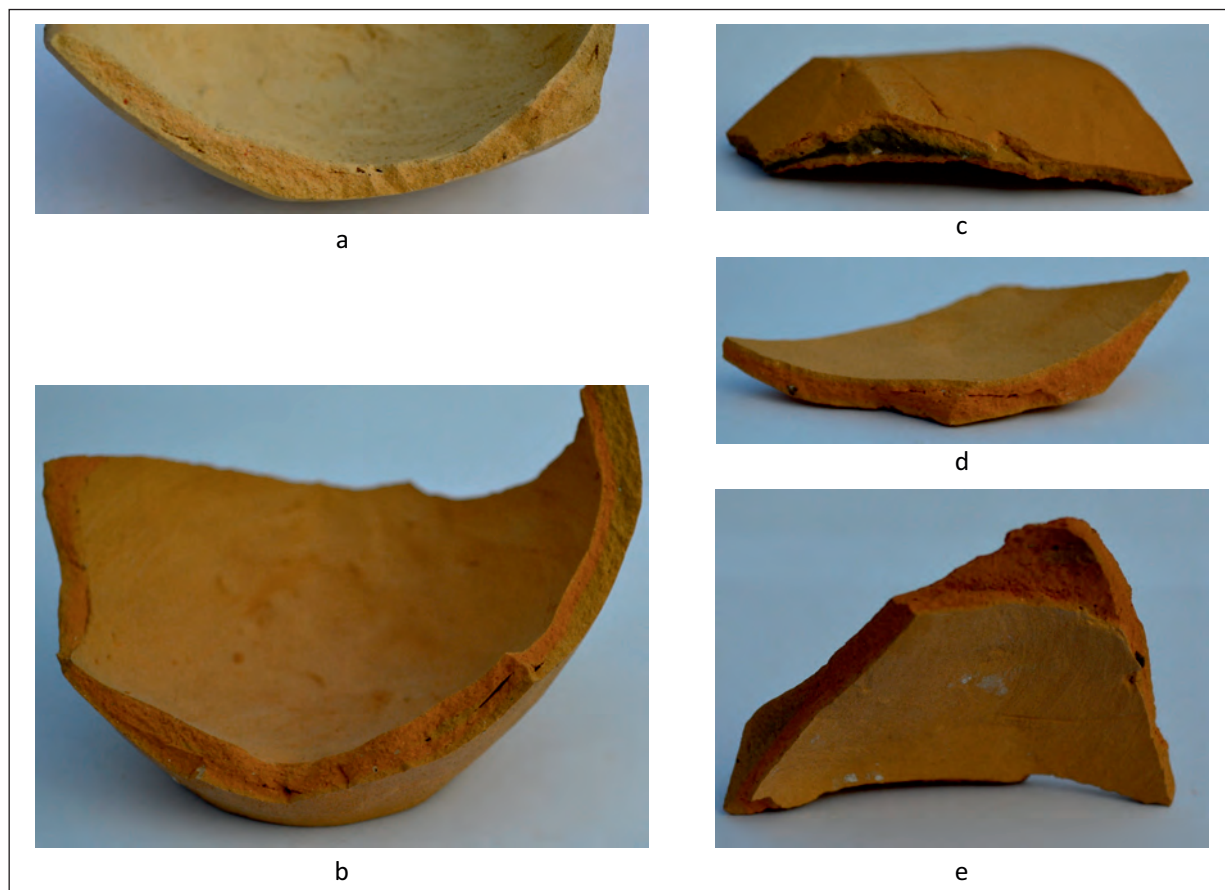

Figura 11. Dispunerea pe straturi caracteristică metodei de confecționare prin presare demonstrată experimental (a-e)./
Figure 11. The layered structure obtained using the pressing technique experimentally (a-e).

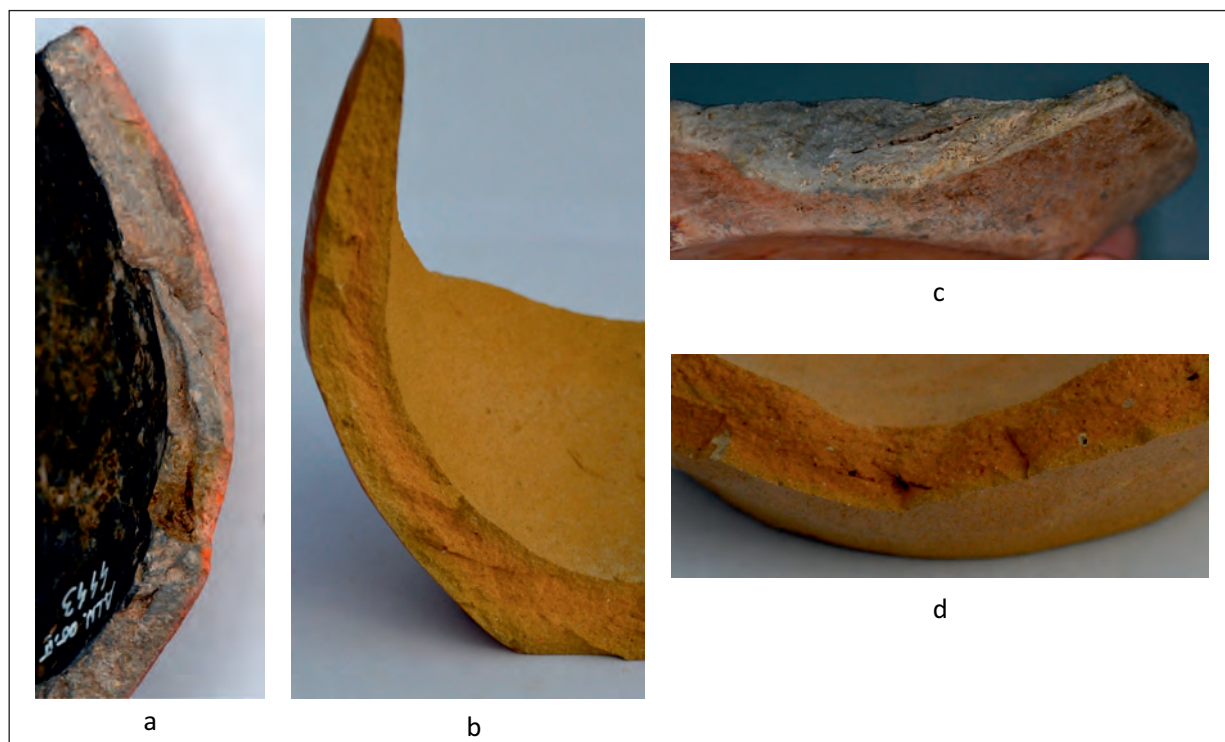

Figura 12. Prezentare comparativă în secțiune a unor fragmente: Structura internă pe straturi indică direcția forței aplicate la presarea pereților vasului original (a) și a replicii experimentale (b); Structura internă a fundului de vas original (c) și a replicii (d)./
Figure 12. Comparing results: The orientation pattern showing the direction of the pressing force when building an original vessel wall (a) and our experimental replica (b); Bottom section of an original vessel (c) and replica (d).

O ABORDARE BAYESIANĂ A DATELOR AMS APARTINÂND EPOCII CUPRULUI DIN CÂMPIA PANONICĂ*

Sven Brummack**, Dragoș Diaconescu***

Cuvinte cheie: Epoca timpurie și mijlocie a Cuprului; Bazinul Carpatic; date AMS; abordare Bayesiană; cultura Tiszapolgár; cultura Bodrogkeresztúr; grupurile Hunyadihalom-Lazňany

Keywords: Early and Middle Copper Age; Carpathian Basin; AMS dates; Bayesian approach; Tiszapolgár culture; Bodrogkeresztúr culture; Hunyadihalom-Lazňany groups

A Bayesian Approach of the AMS Data from the Great Hungarian Plain's Copper Age

(Abstract)

The relative chronological schemes for the Early and Middle Copper Age in the eastern half of the Carpathian Basin show the following succession: Tiszapolgár culture, followed by the Bodrogkeresztúr culture and finally the Hunyadihalom culture. The AMS dates, recently obtained from Hungary, Slovakia and Romania, are considerably improving the absolute chronology of these three archaeological cultures. Bayesian approaches make it possible to show that the relative chronology is in complete agreement with the analysis of the ^{14}C dates.

Introducere

Posibilitatea datării absolute prin metoda AMS și interpretarea rezultatelor obținute astfel creează deopotrivă clarificări, dar și dubii în ceea ce privește cercetările deja întreprinse în Bazinul Carpatic, cercetări ce au stabilit un sistem cronologic pentru Epoca Cuprului, bazat pe tipologia comparativă și pe observațiile stratigrafice. Acest sistem cronologic prezintă o dezvoltare secvențială a Epocii Cuprului în trei etape: (I) Tiszapolgár, (II) Bodrogkeresztúr și în final (III) Baden¹, terminologie ce se transformă ulterior prin definirea etapelor timpurii, mijlocii și respectiv târzii a Epocii Cuprului.

Conceptul de Bodrogkeresztúr este folosit pentru prima oară de Hillebrand în 1927 pentru cel mai vechi orizont al Epocii Cuprului din Ungaria. El atribuie acest tip de descoperiri orizontului timpuriu datorită lipsei pieselor masive de cupru descoperite în contexte Bodrogkeresztúr, conform

stadiului cercetării de la acel moment. Descoperirea topoarelor cu brațe în cruce de tip Jasladány în morminte de tip Bodrogkeresztúr a corectat această percepție și a permis combinarea orizontului de descoperiri izolate de piese masive de cupru definit de Pulszky, cu cultura Bodrogkeresztúr. Totuși relațiile cronologice dintre Baden și Bodrogkeresztúr au constituit un obstacol în definirea cronologiei Epocii Cuprului până când N. Kalicz publică prima relație stratigrafică dintre cele trei grupe culturale și anume cea de la Székely-Zöldtelek², unde nivelul Bodrogkeresztúr a fost surprins între straturile Tiszapolgár și Baden. I. Bognár-Kutzián atribuie culturii Bodrogkeresztúr termenul de Epoca Mijlocie a Cuprului³, iar P. Patay dedică o mare parte din activitatea sa științifică cercetării acestui fenomen⁴. Pe baza interpretărilor obținute din studierea necropolelor culturii Bodrogkeresztúr, P. Patay propune un sistem cronologic pentru cultura în cauză, sistem ce debutează cu faza formativă (văzută ca și o etapă tranzițională între Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr⁵), urmată de

* Acest articol este versiunea în limba română a studiului ce va apărea în *Präehistorische Zeitschrift* 89 (2), 2014.

** Brandenburger Strasse 47, D-14467 Potsdam, Germany. E-mail: sbrummack@gmx.net.

*** Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300002, Timișoara, România. E-mail: goshu_d@yahoo.com.

¹ Banner 1941; Banner – Bognár-Kutzián 1960; 1961; Bognár-Kutzián 1963; 1966; 1969; 1972; Kalicz 1963.

² Kalicz 1958, 3–5.

³ Banner 1941; Banner – Bognár-Kutzián 1960; 1961; Bognár-Kutzián 1963; 1966; 1969; 1972; Kalicz 1963.

⁴ Patay 1970; 1978a; 1978b; 1979; 2008.

⁵ Necropola de la Tiszavalk-Tétes, orizontul mijlociu al cimitirului de la Basatanya, un grup de morminte de la

faza A⁶ și apoi faza B, această ultimă etapă fiind caracterizată de primele apariții, în cadrul ceramicii, ale elementelor de tip *Scheibenhenkel*⁷.

Un pic mai târziu, N. Kalicz identifică un orizont în care ceramica de tip *Scheibenhenkel* a grupului Hunyadihalom devine mult mai frecventă la Tiszafüred-Majoros, orizont definit ca și o unitate cronologică și culturală distinctă în istoriografia maghiară. Relativ rapid, acest orizont este acceptat și de P. Patay, pe baza relației stratigrafice dintre groapa III/a, ce conținea ceramică de tip Hunyadihalom, și mormântul nr. 1 de fază Bodrogkeresztúr A de la Tiszavalk-Tetes (groapa III/a tăia mormântul nr. 1), precum și pe baza observațiilor sale de la Tiszalúc-Sarkad⁸.

Poziția cronologică mai târzie a acestui orizont fusese deja anticipată de Šiška 1972, care bazându-se pe observațiile făcute pe siturile slovace și pe tipologia comparată, susține o contemporaneitate între grupurile Lažňany și Hunyadihalom. Alți cercetători continuă să susțină o contemporaneitate cu Bodrogkeresztúr târziu⁹, creând uneori confuzii și de asemenea puncte de vedere proprii contradictorii¹⁰. Presupusa succesiune Bodrogkeresztúr – Hunyadihalom a fost demonstrată în final prin observațiile stratigrafice din situl de la Herculan-Peștera Hoților, unde nivelul Herculan I (Sălcuța III-Bodrogkeresztúr timpuriu sau Tiszapolgár târzie, fără elemente de tip *Scheibenhenkel*) este suprapus în mod direct de nivelul Herculan II (Sălcuța IV – cu elemente de tip *Scheibenhenkel*), urmat de

Tiszakeszi-Fáykert, patru morminte de la Pusztavánháza (nr. 5, 15, 17, 31), partea mijlocie a necropolei de la Szentek-Kistóke și mormintele de la Szerencs-Hajdúréti conform lui Patay 1970 și Patay 2008.

⁶ Necropola de la Hajdúszoboszló, mormintele dispuse în linie din grupul sudic de la Magyarhomorog, grupurile de morminte B, C, E și parțial A de la Basatanya, incluzând mormintele 105 și 123 și probabil cele două necropole de la Hódmezővásárhely sunt relaționate cu începutul fazei A. Sfârșitul acestei etape este reprezentat de mormintele de la marginea estică a grupului A de la Basatanya și de grupul Nordic al cimitirului de la Magyarhomorog, conform Patay 1970 și Patay 2008.

⁷ Necropolele de la Battonya, Fényeslitke, Jászládány, Pécel, Zenta, majoritatea mormintelor de la Pusztavánháza, parte din cimitirul de la Tiszakeszi-Fáykert, grupul D de la Basatanya, inclusiv nr. 130 și ca și cel mai târziu moment necropola de la Tiszavalk-Kenderföld, conform lui Patay 1970 și Patay 2008.

⁸ Patay 1970, 7–26; 1978; 1979; 1987, 114; 2005, 125; Kalicz 1979; Raczky 1988, 38; Horváth 2004, 66–67.

⁹ Kalicz 1991, 381; Raczky 1995, 60 (tab.).

¹⁰ Lichardus 1991, 767, plasează Bodrogkeresztúr târziu într-un singur complex cronologic cu grupurile Lažňany și Hunyadihalom. Opus acestei opinii el susține o dezvoltare succesivă a Epocii Cuprului, cu etapele distincte Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr și Hunyadihalom (Ibidem, 26).

Herculan III (cu frecvență ridicată a elementelor de tip *Scheibenhenkel*), acest ultim nivel fiind relaționat cu nivelul inferior de la Pecica, sit considerat a fi Hunyadihalom¹¹. H. Parzinger corelează, în analiza sa comparativ-cronologică, orizontul definit ca 9a cu Bodrogkeresztúr, Balaton-Lásinja I and Herculan II a/b, orizont urmat de 9b compus din Bajč-Retz, Tiszalúc-Sarkad (Hunyadihalom) and Herculan III. Apariția elementelor de tip *Scheibenhenkel* este atribuită fazei finale a culturii Bodrogkeresztúr (orizont 9a), dar consacrarea lor ca și frecvență se face în orizontul 9b¹².

Din punct de vedere al cronologiei absolute, datarea grupurilor Hunyadihalom și Lažňany a putut fi stabilită doar în mod indirect și a fost încadrată de N. Kalicz între cultura Bodrogkeresztúr (datată la acel moment între 4000–3600 calBC) și Boleráz (3600–3400 calBC)¹³. Dar, datele radiocarbon convenționale de la Tiszalúc-Sarkad, publicate cu un deceniu mai devreme, indică un spațiu temporal mai timpuriu încadrat între 4000–3800 calBC¹⁴. Aceste valori timpurii au fost puse la îndoială pentru că se încadrau în intervalul propus și presupus al culturii Bodrogkeresztúr, iar datele de la Tiszalúc puteau proveni din probe prelevate din complexe ce ar putea aparține etapei mai timpurii, Bodrogkeresztúr, a acestui sit¹⁵.

Definirea complexului Polgár în estul Slovaciei, așa cum a fost statuată de S. Šiška în mai multe studii (Šiška 1966; Šiška 1968; Šiška 1972; Šiška 1986), urmează linia oferită de istoriografia maghiară.

Similitudini certe între secvența Polgár din estul Slovaciei și grupurile sincrone din estul Ungariei au fost stabilite, deși spre deosebire de tabloul cronologic din Ungaria, Šiška respinge în principiu separația culturală dintre Neoliticul Târziu și Epoca Cuprului și preferă termenul de „grup” în favoarea celui de „cultură”. În opinia sa toate grupurile sunt secvențiale unul față de altul și reprezintă faze succesive ale aceleiași culturi Polgár¹⁶. Așa cum afirma în 1986, începutul acestui complex poate marca apariția epocii eneolitice pentru regiunea est-slovacă¹⁷.

Calibrarea datelor radiocarbon convenționale¹⁸ a avut un impact puternic în datarea absolută a

¹¹ Roman 1971, fig. 19; 1973, 58; 1971, fig. 20–24; 1973, 70; 1971, fig. 35–37; Patay 2005, 126.

¹² Parzinger 1993, 265 sqq.

¹³ Kalicz 2004, 195 sqq.

¹⁴ Forenbaher 1993, 238.

¹⁵ Patay 1995b, 98; 2005; valorile datelor de la Tiszalúc au fost reconfirmate prin noi date AMS de către Raczky-Siklósi 2013 și Brummack i. pr.

¹⁶ Šiška 1972, 150.

¹⁷ Šiška 1986, 254–255.

¹⁸ Neustupný 1968; 1970.

contextelor arheologice, astfel Epoca Cuprului din Bazinul Carpatic fiind „împinsă” către milenii 5 și 4 BC. Această repoziționare cronologică a scos din ecuație presupusa relație cronologică cu etapa timpurie a Epocii Bronzului egeean, etapă ce aparține mileniilor 3 și 2 BC¹⁹. Toată această situație a creat ceea ce C. Renfrew a numit „revoluția radiocarbon”²⁰.

Ca un reacție firească la noile interpretări istorico-arheologice provenite din analiza acestor date, cum ar fi metalurgia zonei balcanice²¹, a fost colectată și analizată o mare cantitate de probe radiocarbon din Ungaria, la Institutul de Cercetări Nucleare a Academiei Ungare de Științe (ATOMKI), institut amenajat la Debrecen în anii '70²².

Îmbunătățirile aduse de tehnica acceleratorului spectrometriei de masă (AMS), tehnologie de înaltă precizie și abordări statistice mult mai sofisticate²³ au reușit, în ultimele decenii, să îmbunătățească imaginea cronologică a perioadei în discuție, dar au provocat și apariția unor noi întrebări. Datele AMS surprinzător de timpurii din cimitirul de la Varna, cuprinse între 4630 calBC și 4400 calBC²⁴, au reprezentat un șoc vis-à-vis de intervalul așteptat și inițial au părut să deconecteze cimitirul de la Varna de la o relație cronologică cu cultura Tiszapolgár din Bazinul Carpatic. Discuțiile legate de datarea înaltă s-au focusat pe diferențele dintre oasele umane și cele de animale și de posibilitatea unui *reservoir effect* cauzat de obiceiuri nutriționale diferențiate²⁵. Apariția obiectelor masive de cupru și a practicilor funerare diferențiate în cadrul necropolele din estul Bazinului Carpatic și zona vest pontică au fost folosite pentru a susține o relație cronologică în ambele direcții²⁶. Într-adevăr, publicarea datelor de la Varna a declanșat un vast efort de a reevalua și clarifica cronologia

absolută a Bazinului Carpatic. Un număr considerabil de date AMS pentru contexte Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Hunyadhalom au fost colectate²⁷. Datele convenționale din necropola de la Tiszapolgár-*Basatanya* au fost neglijate în acest proces, din cauza unor probleme inerente datorate deviației standard prea mare a acestor date²⁸.

Datorită numărului de contexte arheologice dateate ce crește continuu, percepțiile încep să sufere schimbări. Un lot de nouă date AMS din cimitirul de la Rákóczi-falva-*Bagiföld*²⁹, patru date AMS dintr-un mormânt de la Puztaskony-*Ledence-I*³⁰ și trei date de același tip de la Tiszapolgár-*Basatanya*³¹, din contexte Bodrogkeresztúr, arată o poziție a valorilor necalibrate neașteptat de timpurie, comparativ cu datele provenite din mormintele de la Uivar/Romania³² și Hajdúböszörmény-*Ficsori-tó-Dűl*, situri ce aparțin culturii Tiszapolgár.

P. Raczky and Z. Siklósi ajung la concluzia că aceste valori sugerează o poziție cronologică contemporană a celor două culturi Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr³³. Aceste interpretări sunt contradictorii observațiilor de stratigrafie verticală, enunțate anterior de mai mulți cercetători și prezente în mai multe situri din Bazinul Carpatic (*Vésztő-Magór*³⁴, *Székely-Zöldtelek*³⁵, Crna Bara³⁶ și Lešmir)³⁷ și par să contrazică și ideile de evoluție secvențială, în două etape, a sitului eponim de la Tiszapolgár-*Basatanya* așa cum au fost enunțate de Ida Bognár-Kutzian³⁸ precum și alte opinii referitoare la cronologia relativă a epocii³⁹. Astfel, principala întrebare rămâne dacă, bazat pe cele prezentate mai sus, culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr

¹⁹ Kalicz 1963; Makkay 1984, Tab. Raczky 1988. Această presupusă legătură, bazată pe un sincronism eronat între Vinča, Rachmani timpuriu și Helladic timpuriu I, a fost susținut de Weißhaar începând din 1977 (publicat 1989). Compară cu Parzinger 1991, 370–385; 1993.

²⁰ Kohl-Quitta 1970; Renfrew 1970; Renfrew 1973.

²¹ Renfrew 1973, 93–120; 1978, 199 sqq.; Raczky 1988, 9–13; Strahm-Hauptmann 2009, 116–128.

²² Protsch-Weninger 1984; Bognár-Kutzián – Csongor 1987; Kalicz-Raczky 1987; Benkő *et al.* 1989; Hertelendi-Horváth 1992; Forenbaher 1993; Hertelendi *et al.* 1995; Raczky 1995.

²³ Buck *et al.* 1991; Steier *et al.* 2001; Bayliss 2009; Ramsey 2009; Ramsey *et al.* 2010; Weninger *et al.* 2011.

²⁴ Higham *et al.* 2007.

²⁵ Honch *et al.* 2006; Dzhanfezofa 2013. Pentru o opinie foarte competentă privind aspectul de *reservoir-effect* al eco-sistemului, fără a putea fi demonstrat consumul de pește, vezi la Higham *et al.* 2010.

²⁶ Bognár-Kutzian 1972, 206; Novotná 1978, 212–217; Lichter 2001.

²⁷ Parkinson *et al.* 2004; Kaminska 2007; Higham *et al.* 2007; Kovács-Váczi 2008; Raczky-Anders 2009; Yerkes *et al.* 2009; Brummack i. pr.; Raczky-Siklósi 2013; Schier 2013; Diaconescu 2013.

²⁸ Compară cu Benkő *et al.* 1989, 1000f.

²⁹ Csányi *et al.* 2009, 23–26; Raczky-Siklósi 2013, 560 sqq.

³⁰ Raczky-Siklósi 2013, 560.

³¹ Ibidem, 558 sqq.

³² Schier 2013, 569–578.

³³ Raczky-Siklósi 2013.

³⁴ Hegedüs-Makkay 1990.

³⁵ Kalicz 1958, 4–5.

³⁶ Garašanin-Garašanin 1957, 217 f.; afirmația existenței unor niveluri Bodrogkeresztúr peste cele Tiszapolgar din acest sit au fost puse sub semnul întrebării de către Bognár-Kutzian 1963, 525, care consideră că elementele Bodrogkeresztúr nu există aici. Tasić 1995, 22, revine la interpretarea lui Garašanin.

³⁷ Bejinariu – Băcuet-Crișan 2012, 232 afirmă ca în secțiunea S10, complexul 18 aparținând culturii Tiszapolgár (faza B) este tăiat de complexul 15 ce conține ceramică de tip Bodrogkeresztúr.

³⁸ Bognár-Kutzian 1963, 516–535.

³⁹ Parzinger 1993, orizontul 8 și 9.

pot fi interpretate ca și manifestări contemporane⁴⁰ sau ca fenomene secvențiale⁴¹. Problema nu este una banală deoarece presupusul sincronism cronologic dintre Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr are implicații extrem de serioase pentru orice cercetător ce încearcă să analizeze diferențe sociale pentru situații ce au fost interpretate inițial cronologic.

Abordări Bayesiene

Pentru a putea răspunde la întrebarea de mai sus a fost întocmită o bază de date compusă din 60 de date AMS și aplicate asupra ei abordări Bayesiene, creând secvențe pentru culturile Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Hunyadihalom. În total 32 de date AMS au fost publicate până acum pentru contexte Tiszapolgár (una de la Male Raškovce, două de la Basatanya, trei de la Uivar⁴², câte cinci de la Hajdúböszörmény-*Ficsori-tó-Dűlő* și Körösladány-*Bikeri* și șaisprezece de la Vésztő-*Bikeri*) (Appendix, tab. 2). Acest număr contrastează valoric cu cele 16 date AMS din contexte Bodrogkeresztúr (trei de la Basatanya, nouă de la Rákóczi-falva-*Bagiföld* și patru de la Pusztataskony-*Ledence 1*), două date AMS pentru mormintele considerate tranziționale de la Basatanya și cu cele 10 date AMS din contexte Hunyadihalom-Lažňany (Appendix, tab. 3–6). În majoritate probele constau din oase umane; oase de animal și cărbune de lemn au fost prelevate în relativ puține cazuri. Vârsta indivizilor din care au fost selectate probele nu poate fi precizată, în lipsa unor date antropologice și arheozoologice pentru acestea⁴³. Modelarea Bayesiană se bazează pe crearea de faze, utilizând programul OxCal v. 4.2.2. Pentru crearea secvențelor, următoarele repere cronologico-stratigrafice (*prior-estimates*) au fost utilizate:

1. Analiza de corespondență a ceramicii aparținând culturii Tiszapolgár susține o evoluție

tripartită a acestei culturi arheologice, unde orizontul I din cimitirul de la Basatanya și mormintele publicate de la Hajdúböszörmény-*Ficsori-tó-Dűlő*, Male Raškovce și Uivar sunt reprezentative pentru faza finală (sau clasică) numită și B2⁴⁴;

2. observațiile de stratigrafie verticală din mai multe situri de tip așezare, ce sugerează că Tiszapolgár precede Bodrogkeresztúr, cum ar fi Vésztő-*Magór*, Székely-*Zöldtelek* (Fig. 1) și Lešmir. Niciodată însă niveluri Bodrogkeresztúr nu au fost remarcate sub nivelurile culturale de tip Tiszapolgár⁴⁵;

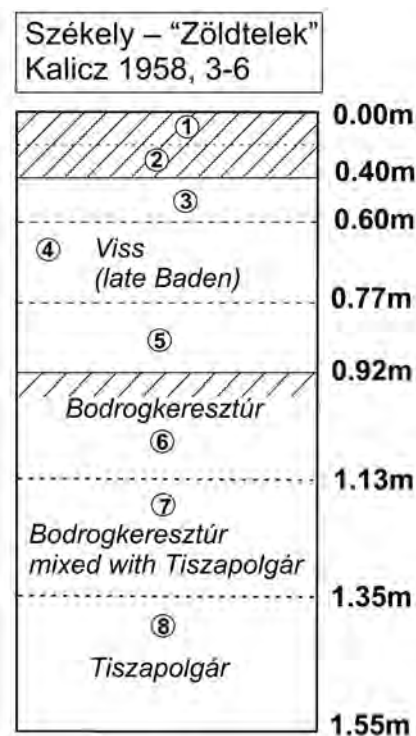

Fig. 1. Observațiile stratigrafice verticale de la Székely-„Zöldtelek” (după Kalicz 1958, 2–6). / Vertical stratigraphic observations at Székely-„Zöldtelek” (după Kalicz 1958, 2–6).

3. mormântul nr. 61 (orizontul I-cultura Tiszapolgár) din necropola de la Basatanya este „tăiat” de mormântul nr. 59 (orizontul II – cultura Bodrogkeresztúr)⁴⁶, susținând secvența cronologică de tip Tiszapolgár B2- Bodrogkeresztúr A;

4. în cimitirul de la Tiszavalk-*Tetes*, atribuit fazei Bodrogkeresztúr A (Patay 2008), mormântul nr. 1 este tăiat de groapa III/a, complex ce conține ceramică de tip Hunyadihalom⁴⁷. Această observație stratigrafică permite sublinierea plasării cronologice mai timpurii pentru Bodrogkeresztúr A comparativ cu grupul Hunyadihalom;

⁴⁰ Oross 2010; Raczy-Siklósi 2013.

⁴¹ Brummack i. pr.

⁴² Din situl de la Uivar, au fost publicate două date radio-carbon de tip AMS din două morminte, deși doar unul conține ceramică tipică pentru cultura Tiszapolgár (vezi Schier 2013, 574). Un al treilea mormânt Tiszapolgár de aici a oferit o nouă dată. Mulțumim profesorului Wolfram Schier pentru permisiunea de a utiliza respectiva dată în prezenta analiză.

⁴³ Următoarele vârste individuale au fost publicate: Uivar feature: 3476, vârsta: adultus I, 20–25; feature 3443 – fără material ceramic, vârsta: maturus I, 41–50; Male Raškovce, mormântul 1 nu a fost analizat antropologic dar o analiză primară a abraziilor dentare poate indica o vârstă de maturus I; Tiszapolgár-Basatanya mormântul 56: adultus I (25–30); mormântul 36: adultus I (~25); mormântul 57: maturus I (40–45); mormântul 48: maturus I (40–45); mormântul 105 (adultus II, ~30); mormântul 123 (maturus I, 45–50); mormântul 130 (adultus, 25); Tiszalúc-Sarkad mormântul 2: infans; mormântul 8: infans; mormântul 7: infans. Vârsta indivizilor pentru oasele de animale nu a fost publicată.

⁴⁴ Vezi Diaconescu 2013.

⁴⁵ Pentru situația de la Crna Bara vezi mai sus nota 36.

⁴⁶ Bognár-Kutizian 1963, 123–125; 129–130 fig. 58.

⁴⁷ Patay 1978, 22, Fig.1, 2.

5. la Herculanе-Peștera Hoților așa-numitul nivel Herculanе I (Sălcuța III- Bodrogkeresztúr timpuriu sau Tiszapolgár târzie)⁴⁸ este suprapus direct de nivelul Herculanе II (Sălcuța IV – unde toarte de tip *Scheibhenkel* sunt deja prezente)⁴⁹. Herculanе II este considerat a fi contemporan cu cea mai târzie morminte din necropola de la Basatanya (ce conțin elemente de tip *Scheibhenkel*), iar nivelul imediat următor și anume Herculanе III ca și corespunzând descoperirilor de tip Hunyadihalom precum și celui mai de jos nivel de la Pecica⁵⁰.

Luând în calcul relațiile stratigrafice prezentate mai sus, următoarea schemă (folosită ca și *prior-estimate*) poate fi construită: Tiszapolgár A – Tiszapolgár B (B1 și B2) – Bodrogkeresztúr A – Bodrogkeresztúr B/Herculanе II – Hunyadihalom/Herculanе III/Pecica nivelul inferior.

Probele multiple din contexte stratigrafice unice, cum ar fi cele patru probe dintr-o casă de la Vésztő-Bikeri, patru probe dintr-un singur mormânt de la Pusztataskony-Ledence 1, trei probe din mormântul nr. 18 de la Barca-Baloty și două probe din mormântul nr. 21 din același sit au fost tratate ca și unități combinate. Abordarea secvențială a fost testată pentru ambele tipuri de modele, învecinat (*contiguous*) și de suprapunere (*overlapping*), cu rezultatele obținute prezentate mai jos. Această opțiune oferă posibilitatea creării de secvențe cu sau fără suprapunerea parțială a unor faze consecutive (Fig. 2).

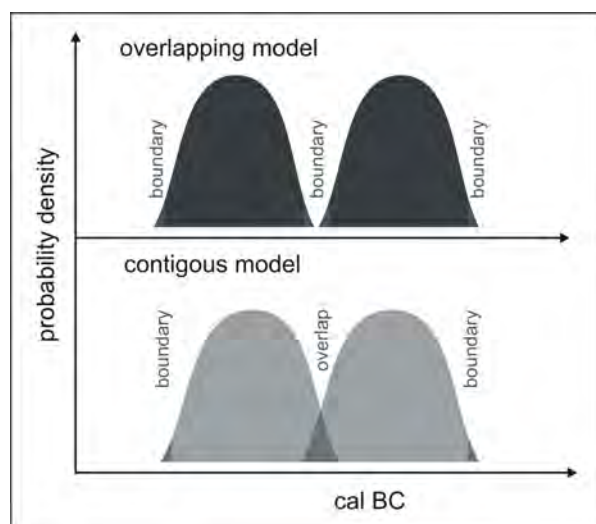

Fig. 2. Aspect idealizat al densităților pentru cele două tipuri de modele secvențiale: de suprapunere și învecinat. / Form of probability densities for different model sequences: contiguous and overlapping.

⁴⁸ See Roman 1971, Abb. 19.

⁴⁹ Roman 1973, 58; vezi și Roman 1971, Abb. 20–24.

⁵⁰ Roman 1973, 70; vezi și Idem 1971, Abb. 35–37. Această opinie e susținută și de P. Patay (vezi Patay 2005, 126).

Rezultate

Tratând cașitreiblocuri uniforme cele trei culturi arheologice (Tiszapolgár B, Bodrogkeresztúr și Lažňany-Hunyadihalom–Vajska), secvența propusă prezintă simultan o suprapunere și o succesiune a respectivelor grupuri. Este necesar de subliniat în acest context că zona de suprapunere dintre Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr poate fi proiectată pe ultima oscilație a curbei de calibrare chiar înaintea debutului platoului (Fig. 3). Putem afirma că această oscilație explică aparenta suprapunere și presupusa contemporaneitate a celor două grupuri așa cum este afirmată pe baza datelor necalibrate. Utilizarea unor argumente suplimentare pentru separarea culturii Bodrogkeresztúr în două etape (timpurie și târzie) nu modifică imaginea generală.

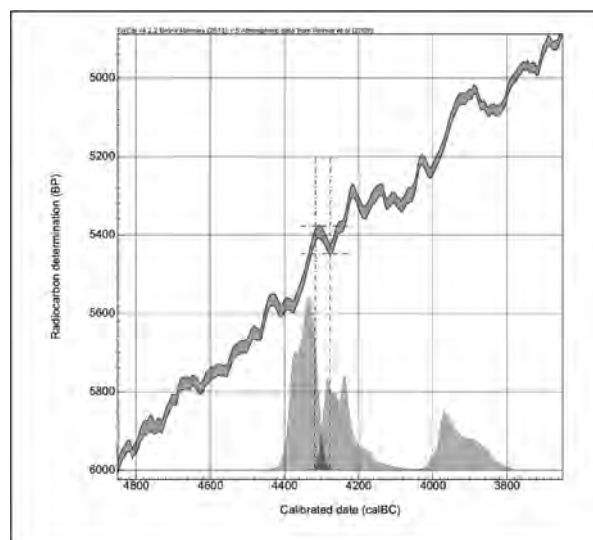

Fig. 3. Reprezentarea grafică a densităților probabile a grupurilor de date, raportat la curba de calibrare, și proiecția suprapunerii grupurilor de date AMS aparținând culturii Tiszapolgár B și culturii Bodrogkeresztúr pe oscilația curbei de calibrare de la cca 4300 cal BC. / Curve plot with probability density figures and projection of the overlap between classical Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr dates on the curve wiggle ca. 4300 cal BC.

Datele de la Rákóczi-falva-Bagiföld sunt în general tratate împreună⁵¹, dar de asemenea și separate în două grupuri spațiale (vest și est), grupuri definite și cronologic⁵². Analiza singurelor piese de inventar publicate (obiectele de metal) de la Rákóczi-falva oferă posibilitatea obținerii următoarelor analogii:

⁵¹ Csányi et al. 2009, Csányi et al. 2010.

⁵² Oross et al. 2010, 400.

1: toporul cu brațe în cruce de tip Jászladány de la Rákóczifalva, din mormântul simbolic nr. 218⁵³ are analogii extrem de bune la Magyarhomorog mormântul nr. 46⁵⁴ și Jászladány mormântul nr. 18⁵⁵.

2. pandantivele de aur din mormintele nr. 205, 207, 226 și 231 de la Rákóczifalva⁵⁶ sunt comparabile cu cele de la Magyarhomorog mormintele nr. 37, 34 or 36, 47 și 54⁵⁷, mormântul nr. 4 de la Magyartés⁵⁸, mormântul nr. 9 de la Tiszavalk-Tetes⁵⁹ și cu cel din mormântul deranjat de la Hódmezővásárhely-Kishomok⁶⁰. Toate mormintele de la Magyarhomorog menționate mai sus aparțin celei mai vechi părți a cimitirului (zona sudică), unde mormintele sunt organizate în linii. Aceste morminte sunt încadrate la începutul etapei Bodrogkeresztúr A, conform lui Patay 2008.

3. vârful de aur din mormântul nr. 201 de la Rákóczifalva, are analogii excelente la Ostrovu Corbului, mormântul nr. 22⁶¹. Datorită faptului că mormântul nr. 22 ca și cea mai mare majoritate a mormintelor de la Ostrovu Corbului (cu excepția mormântului nr. 38) sunt atribuite unui moment de debut al culturii Bodrogkeresztúr (cu influențe de tip Sălcuta III⁶²), mormântul nr. 201 de la Rákóczifalva poate fi integrat în același stadiu (i. e. Bodrogkeresztúr A).

4. pumnalele de cupru din mormintele nr. 44 și 105 de la Basatanya⁶³ și din mormântul nr. 145 de la Rákóczifalva⁶⁴ sunt extreme de asemănătoare. Putem susține analogii între pumnalul de la Bodrogkeresztúr, mormântul nr. 2⁶⁵ cu cel de la Rákóczifalva, mormântul nr. 140⁶⁶ sau cu cel de la Maroslele⁶⁷. Pumnalul de cupru de la Rákóczifalva, mormântul nr. 141⁶⁸ are similitudini foarte bune cu cele de la Budapesta⁶⁹, Pusztasivánháza, mormântul

nr. 28⁷⁰, nivelul III de la Herculane (stratul e2)⁷¹ și Gödöllő⁷². Pumnale de cupru au fost descoperite și la Pecica, nivelul inferior⁷³, Barca-Baloty (mormintele nr. 21 și 18⁷⁴), Šebastovce (mormintele nr. 35 și 24⁷⁵) și Tiszalúc-Sarkad⁷⁶. Astfel, cu excepția mormintelor nr. 44 și 105 de la Basatanya, considerate ca făcând parte din faza Bodrogkeresztúr A (chiar dacă valoarea datei AMS necalibrate din mormântul 105 este identică cu cea din mormântul nr. 130, încadrat în faza B a culturii), pumnalele de cupru descoperite în situații stratigrafice clare aparțin fazei B a culturii Bodrogkeresztúr și orizontului de tip Hunyadihalom. În consecință, și pentru că valoarea datei ¹⁴C din mormântul nr. 140 de la Rákóczifalva este extrem de apropiată de cele două date de la Basatanya, menționate imediat mai sus⁷⁷, putem considera că prezența pumnalelor de cupru este un element cronologic important și poate indica o etapă târzie în evoluția culturii Bodrogkeresztúr.

Bazându-ne pe analogiile menționate mai sus, considerăm că mormintele nr. 201, 205, 207, 218, 226 și 231 de la Rákóczifalva sunt cel mai probabil relaționate cu etapa mai veche – iar mormintele nr. 140, 141 și 145 cu etapa mai târzie a cimitirului⁷⁸. În plus, este important să menționăm că mormintele nr. 218 și 201 sunt situate în partea vestică a cimitirului, iar mormântul nr. 140 în cea estică⁷⁹. Câtă vreme dezvoltarea secvențială a necropolei de la Rákóczifalva, începând dinspre vest către est a fost deja afirmată⁸⁰, argumentele noastre colaterale nu fac decât să întărească această afirmație.

Rezultatele secvențierii diferitelor grupuri de date au fost reprezentate grafic raportat la curba de calibrare, cu figurile sumelor de densitate probabilă proiectate dedesubt (Fig. 4–9). Figurile individuale de concordanță pentru cele două abordări sunt după cum urmează în rândurile de mai jos.

1. Modelul de tip *overlapping*: concordanța modelului (*agreement*): 119.7%; concordanța globală (*agreement overall*): 116.5% – majoritatea

⁵³ Csányi *et al.* 2010, Abb. 8,2.

⁵⁴ Patay 1976, XVI Tab. 18.

⁵⁵ Patay 1944–1945, Taf. VI,5.

⁵⁶ Csányi *et al.* 2010, Abb. 5,2–5.

⁵⁷ Patay 1976, XVIII Tab. 11–6.

⁵⁸ Patay 1943, Taf. 5,10–11.

⁵⁹ Patay 1978, Abb. 13,1–2.

⁶⁰ Bondár-Korek 1995, Abb. 1,2.

⁶¹ Roman – Dodd-Oprișescu 2008, fig. 30,1a–c; IV,5.

⁶² Dodd-Oprișescu 2008, 103–104.

⁶³ Bogner-Kutzian 1963, pl. LIV,2; XCV,2.

⁶⁴ Csányi *et al.* 2010, Abb. 9/6. Acest tip de pumnal poate fi atribuit tipului Bodrogkeresztúr B bazându-ne pe Vajsov 1993, Abb. 34.

⁶⁵ Hillebrand 1926, Abb. 4,3; Patay 1961, II Tab. 6.

⁶⁶ Csányi *et al.* 2010, Abb. 9, 4.

⁶⁷ Patay 1961, XXIII Tab. 8. Tipul Bodrogkeresztúr A conform Vajsov 1993, Abb. 34.

⁶⁸ Csányi *et al.* 2010, Abb. 9, 5.

⁶⁹ Patay 1961, IX Tab. 8.

⁷⁰ Hillebrand 1929, Taf. IV, 5.

⁷¹ Roman 1971, 60, Abb. 17, 8.

⁷² Hillebrand 1926, Abb. 4, 2; Patay 1961, XI Tab. 5. Tipul Sofievka conform Vajsov 1993, Abb. 34.

⁷³ Roman 1971, Abb. 34, 1.

⁷⁴ Šiška 1972, Abb. 35, 2.4.

⁷⁵ Ibidem, Abb. 35,1.3.

⁷⁶ Patay 2005, Taf. I,7–10.

⁷⁷ Vezi toate datele respective la Raczky-Siklósi 2013, Tab. 1,6,7.25.

⁷⁸ Este important de subliniat fragilitatea acestei afirmații câtă vreme singurele obiecte discutate sunt cele de metal.

⁷⁹ Vezi Csányi *et al.* 2010, 263 și deasemenea Abb. 4.

⁸⁰ Csányi *et al.* 2010, 263; Oross *et al.* 2010, 400, Raczky-Siklósi 2013, 568.

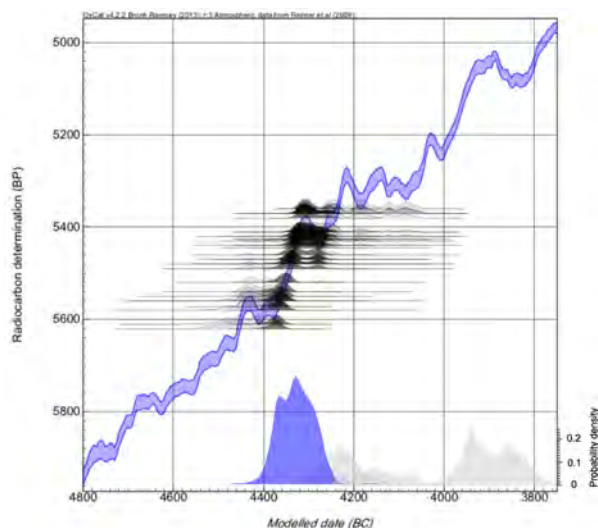

Fig. 4. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând culturii Tiszapolgár cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (model tip overlapping). / Curve plot of classical Tiszapolgár AMS dates with probability density figures model 1 projected below.

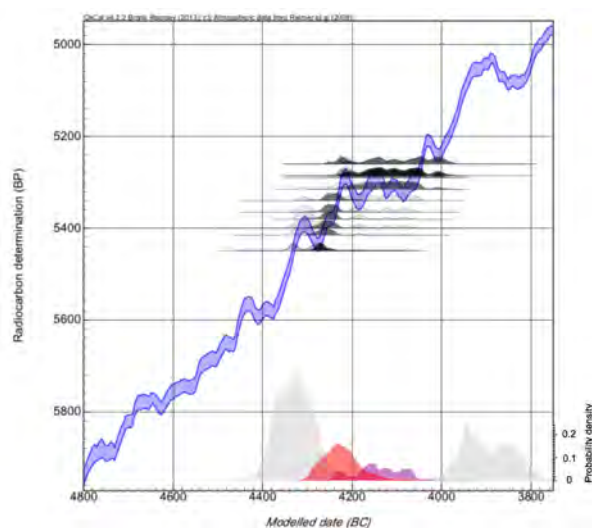

Fig. 5. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând culturii Bodrogheresztúr cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (model tip overlapping). / Curve plot of classical Bodrogheresztúr AMS dates with probability density figures model 1 projected below.

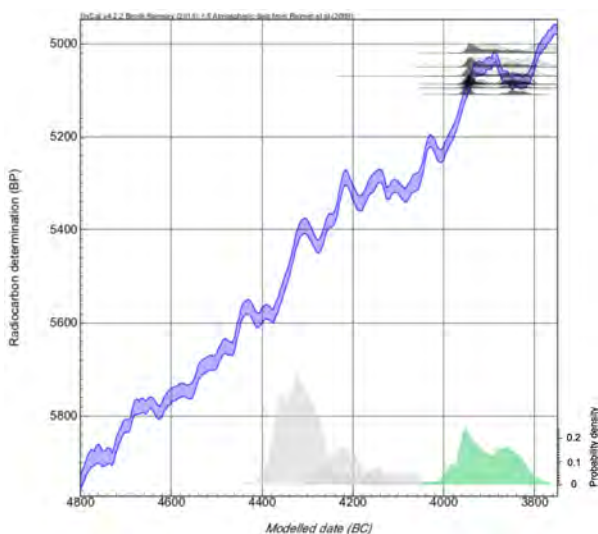

Fig. 6. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând grupului Hunyadialom – Lazňany cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (model tip overlapping). / Curve plot of Hunyadialom – Lazňany AMS dates with probability density figures model 1 projected below.

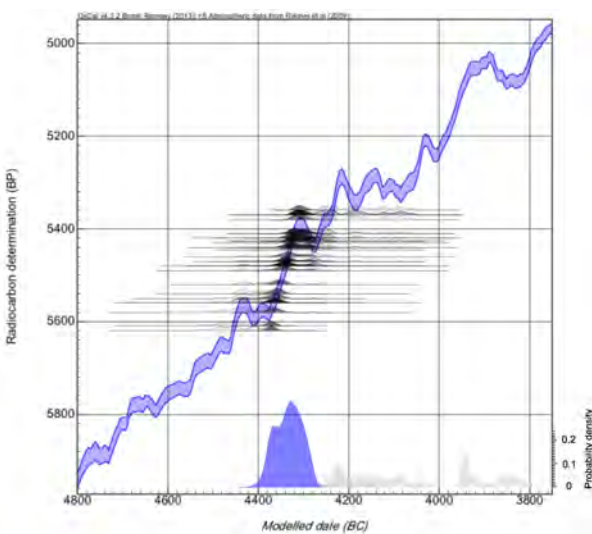

Fig. 7. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând culturii Tiszapolgár cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (model tip contiguous). / Curve plot of classical Tiszapolgár AMS dates with probability density figures model 2 projected below.

datelor incluse corespund modelului, dar exista și câteva cazuri de neconcordanță cu acesta. Data Beta-162067 provenită din nivelul de chirpici a locuinței arse de la Vésző-Bikeri este singura probă ce nu atinge pragul admisibil de concordanță de 60%, având doar 50.2%. Câtă vreme această dată

pare să fie ușor mai târzie decât modelul trebuie precizat că are cea mai mare deviație standard dintre toate datele AMS folosite aici și provine dintr-un context problematic. Alte două cazuri de date combinate converg la concordanța modelului, dar eșuează la testul de tip χ^2 specific datelor

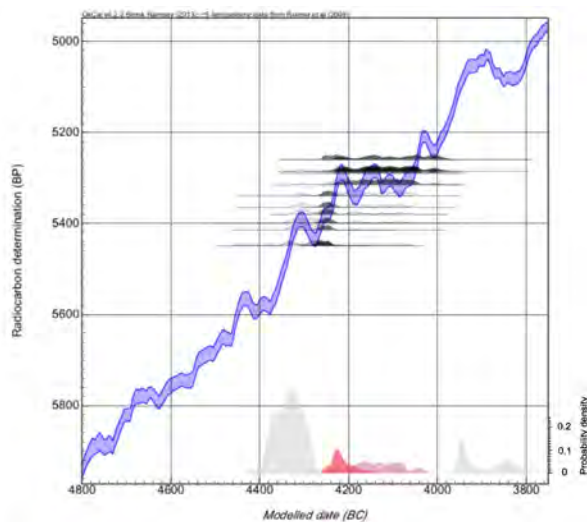

Fig. 8. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând culturii Bodrogkeresztúr cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (model tip contiguous). / Curve plot of Bodrogkeresztúr AMS dates with probability density figures model 2 projected below.

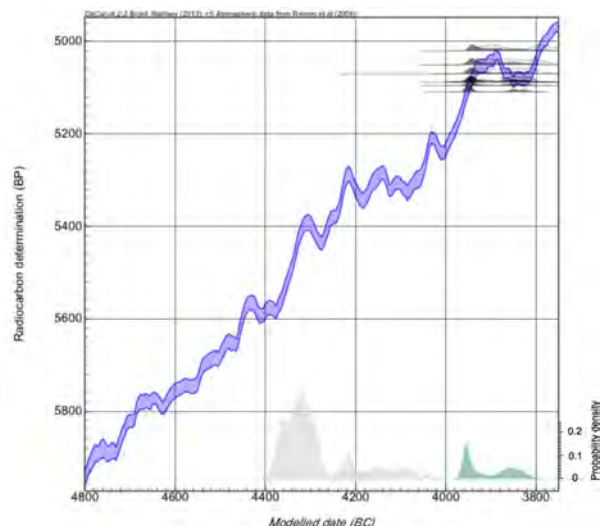

Fig. 9. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând grupului Hunyadialom – Lazňany cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (model tip contiguous). / Curve plot of Hunyadialom – Lazňany AMS dates with probability density figures model 2 projected below.

ce provin din același context și sunt combinate. Combinarea a patru date AMS din locuința F4 de la Vesző-Bikeri are o concordanță de 94.1%, dar nu trece testul χ^2 datorită mării diferențe a valorilor numerice dintre probele individuale. O problemă similară apare pentru cele trei date AMS din mormântul nr. 18 de la Barca-Baloty, atunci când sunt combinate. Rezultatul are o valoare a concordanței de 99.8%, dar eșuează la testul χ^2 datorită aceluiași motiv ca mai sus. Trebuie menționat că data MAMS-14243 (provenită din os uman) oferă cea mai veche dată a acestui grup și, cu o relativ mare probabilitate, reprezintă o excepție pentru acest context.

2. Modelul de tip *contiguous*: concordanța (*agreement*): 96.5%; concordanța globală (*agreement overall*): 95.9%

– problemele expuse la modelul anterior sunt prezente și aici: data Beta-162067 are o valoare a concordanței de doar 47.6%.

– combinarea celor patru date AMS din locuința F4 de la Vesző-Bikeri atinge o concordanță de 91.8%, dar eșuează la testul χ^2 , ca și combinarea celor trei date AMS de la Barca-Baloty, mormântul 18 (concordanță 101.2%), datorită diferențelor mari de valori numerice dintre date.

Procentajul nivelului de concordanță indică faptul că relația temporală dintre culturile arheologice Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Lazňany-Hunyadialom-Vajnska poate fi cel mai bine descrisă printr-un model secvențial cu faze suprapuse.

O posibilă suprapunere între Tiszapolgár B și Bodrogkeresztúr A apare doar parțial și are vârful de densitate a probabilității diferite: datele Tiszapolgár prezintă o densitate puternică a probabilității între 4400 și 4290/4240 calBC în timp ce datele Bodrogkeresztúr fază A arată un vârf al densității probabilității între 4300 și 4200 calBC, indicând existența unei generale relații secvențiale între cele două grupe de date.

Utilizarea secvențelor temporale (grupurilor de date) de mai sus, în cadrul modelului, pot influența rezultatul analizei prin însăși utilizarea elementelor de tip *prior-estimates*. Pentru a exclude această posibilitate, grupurile de date vor fi tratate ca și unități individuale folosind sistemul modelării unei faze. Proiectate pe curba de calibrare, este vizibil că datele AMS aparținând culturii Tiszapolgár, modelate individual (vezi Fig. 11) nu par să atingă în mod concret platoul dintre 4220 și 4060 calBC în (calibrarea 2σ). Se poate astfel reconfirma faptul că etapa clasică a culturii (fazele B1 și B2 conform Diaconescu 2013) nu poate dura mai târziu de 4290/4240 calBC⁸¹. Se poate obiecta cu câteva date individuale care într-adevăr ating platoul, în mod specific date de la Vesző-Bikeri, Körösladány-Bikeri and Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő, deși o examinare atentă a datelor sugerează că motivul acestui efect poate fi atribuit prezenței acestui platou pe curba de calibrare și

⁸¹ Compară cu Raczky-Siklósi 2013, 569 f. pentru o interpretare diferită.

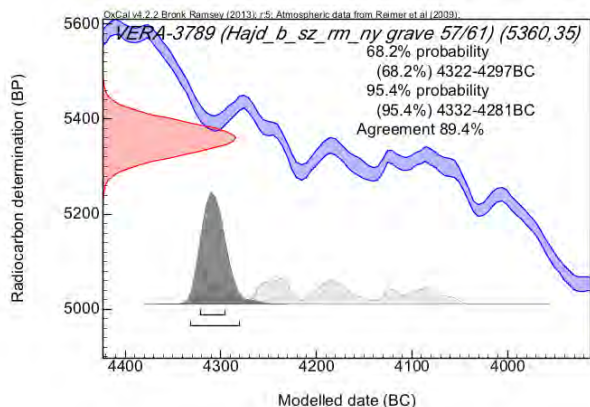

Fig. 10. Exemplu edificator pentru utilizarea modelelor secvențiale în ideea de a stabili poziția cea mai probabilă pentru datele de la Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő, date care sunt poziționate prin calibrare într-o zonă de platou a curbei de calibrare. / Example of using sequence models in order to assess the probable range of dates for Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő which fall in the area of multiple wiggles.

într-unul dintre cazuri o deviație standard mare⁸². Seriile modelate de date pot fi utilizate pentru obținerea unei rezoluții mai înalte pentru probele, de exemplu, de la Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő (vezi Fig. 10).

În stadiul actual al cercetării, datele AMS publicate nu pot susține presupunerea unei contemporaneități între culturile arheologice Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr (vezi Fig. 4, 5, 7, 8, 11, 12). O foarte posibilă zonă de suprapunere cronologică dintre finalul Tiszapolgár B2 și debutul Bodrogkeresztúr A nu este negată de această afirmație și a fost de altfel anticipată și de alți cercetători⁸³.

Cele două date din mormintele tranziționale nr. 48 și 57 de la Tiszapolgár-Basatanya au o concordanță foarte slabă cu ambele etape Tiszapolgár B și Bodrogkeresztúr A (în mod particular Poz-36365 din mormântul nr. 48) și, în consecință, nu au fost incluse în structura modelului propus de noi. Poziția mormintelor tranziționale în cadrul celor din necropola de la Basatanya este încă neclară și în mod frecvent este bazată pe presupunerea că marchează totodată finalul Tiszapolgár și totodată debutul

⁸² Data BETA-162067 de la Vésztő-Bikeri are o deviație standard de 60 ani spre deosebire de media de cca. 35 de ani a celorlalte date.

⁸³ Bognár-Kutzián 1963, 538; Patay 2008, 42 menționează o etapă tranzițională între Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr.

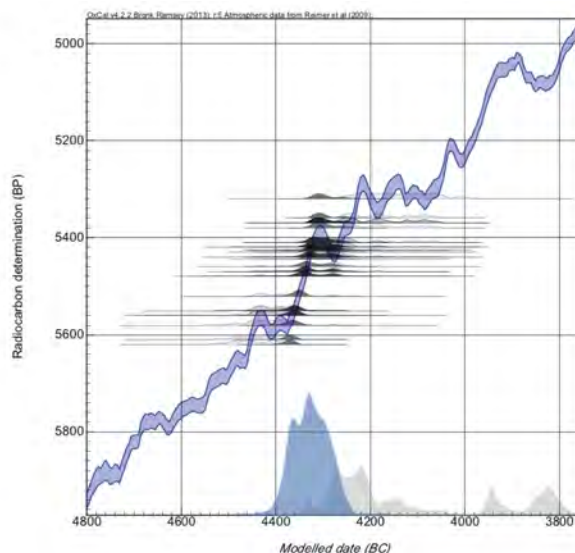

Fig. 11. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând culturii Tiszapolgár cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (modelat ca fază distinctă). / Curve plot of classical Tiszapolgár culture AMS dates with probability density figures using the phase model projected below.

culturii Bodrogkeresztúr⁸⁴. În acest context Pál Patay remarcă intersectarea de către unele dintre mormintele tranziționale a unor morminte Tiszapolgár și susține că acest fapt poate indica existența unei perioade de timp scursă între cele etape, perioadă ce putea produce uitarea locației exacte a mormintelor Tiszapolgár⁸⁵. Această observație pare să coincidă cu indiciile oferite de datarea AMS în cadrul platoului curbei de calibrare, câtă vreme ambele date sunt într-o bună concordanță cu proba din mormântul nr. 130, mormânt ce conform lui P. Patay aparține fazei Bodrogkeresztúr B⁸⁶.

La acest moment al excursului trebuie să menționăm că în 1989 M. Meisenheimer întreprinde o analiză a cronologiei necropolei de la Basatanya, demers bazat pe seria de tabele de contingență. Câtă vreme seria respectivelor tabele a fost făcută fără un program de calculator specializat, am încercat să verificăm validitatea respectivelor rezultate folosind pachetul WINBASP pentru seria datelor legate de orizontul II al cimitirului⁸⁷. Seria obținută, bazată pe analiza

⁸⁴ Chiar dacă Bognár-Kutzián 1963, 523 afirmă clar că "these burials (i. e. mormintele tranziționale) cannot be regarded as representing the transformation of the earlier culture into the second-period culture" – vezi de asemenea pagina 295.

⁸⁵ Patay 2008, 42.

⁸⁶ Patay 1970, 7–26.

⁸⁷ Am folosit unitățile și variabile de analiză din Tab. 2, pagina 126 de la Meisenheimer 1989.

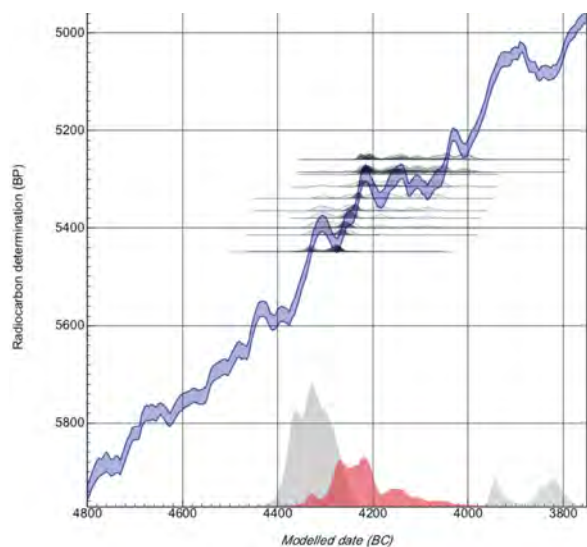

Fig. 12. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând culturii Bodrogkeresztúr cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (modelat ca fază distinctă). / Curve plot of Bodrogkeresztúr AMS dates with probability density figures using the phase model projected below.

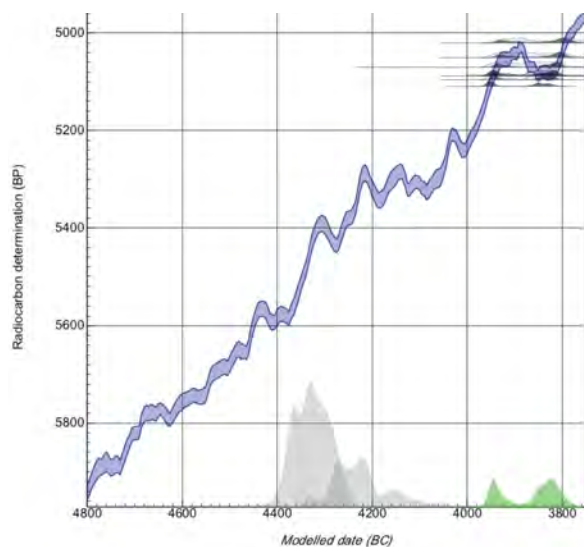

Fig. 13. Reprezentarea pe curba de calibrare a grupului de date AMS aparținând grupului Hunyadihalom – Lažňany cu imaginea densității probabile proiectată dedesubt (modelat ca fază distinctă). / Curve plot of Hunyadihalom – Lažňany AMS dates with probability density figures using the phase model projected below.

de corespondență, oferă o imagine diferită de cea obținută de Meisenheimer. Etapele cronologice propuse apar ca și complet amestecate (vezi Fig. 14).

Analiza Bayesiană confirmă întru totul poziția datelor AMS aparținând grupului Hunyadihalom – Lažňany de la Tiszalúc-Sarkad and Barca-Baloty așa cum fusese deja stabilită. Sunt situate imediat după platoul curbei de calibrare – relaționat cu probele de tip Bodrogkeresztúr B și cele ale mormintelor tranziționale de la Basatanya – într-un interval temporal cuprins între 4000/3950 cal BC și 3800/3750 calBC. Privitor la acest aspect, contemporaneitatea propusă și afirmată dintre grupurile Lažňany și Hunyadihalom, bazată pe argumente tipologice, este confirmată de datarea de tip AMS (vezi Fig. 13). Palierul cronologic, precis ca și durată, pentru dezvoltarea acestui fenomen nu poate fi estimat corect doar pe baza a paisprezece date provenind din doar două situri (trei date AMS și patru convenționale de la Tiszalúc-Sarkad și șapte date AMS de la Barca-Baloty), deci practic nu putem avea argumente solide pentru a fixa cu acuratețe începutul și sfârșitul acestui fenomen cultural.

Perspective

Toate acestea fiind spuse, dorim să propunem câteva perspective privitoare la subiectul dezbătut aici. Este necesară selecția mai multor probe, implicit date, pentru a avea argumente mult mai

solide, precum și o rezoluție mai bună a cadrului temporal. Implicit aceste îmbunătățiri vor putea răspunde multor întrebări legate de cronologia Epocii Cuprului în arealul Bazinului Carpatic. Folosirea modelelor Bayesiene a făcut posibilă identificarea unor ținte de analiză de mare interes:

- datarea și identificarea etapei timpurii (bazată pe situații arheologice cu caracter închis) ale culturii Tiszapolgár și formarea acesteia la finalul Neoliticului Târziu⁸⁸;

- inconsistențele în cadrul dezvoltării interne a culturii Bodrogkeresztúr fac necesară o analiză de corespondență separată pentru a putea identifica mai precis evoluția cronologică a acestei culturi și pentru a defini modificările (dacă există) survenite între Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr precum și dintre Bodrogkeresztúr și Hunyadihalom;

- situația neclară a mormintelor cu caracter tranzițional de la Basatanya necesită o analiză de corespondență pentru întreaga necropolă. Este important în acest demers să fie păstrate și variabilele unice, fapt ce va accentua eventualele discrepanțe culturale;

- mai multe date radiocarbon din contexte Bodrogkeresztúr trebuie colectate, în special din faza B a culturii, așa cum este definită de P. Patay⁸⁹;

⁸⁸ Vezi discuția referitoare la aspectele timpurii ale culturii Tiszapolgár la Diaconescu 2013.

⁸⁹ Menționăm aici ca și un caz particular mormântul nr. 133 de la Tiszapolgár-Basatanya (care conține în inventar un vas de tip *Milchtopf* cu toate de tip *Scheibhenkel*).

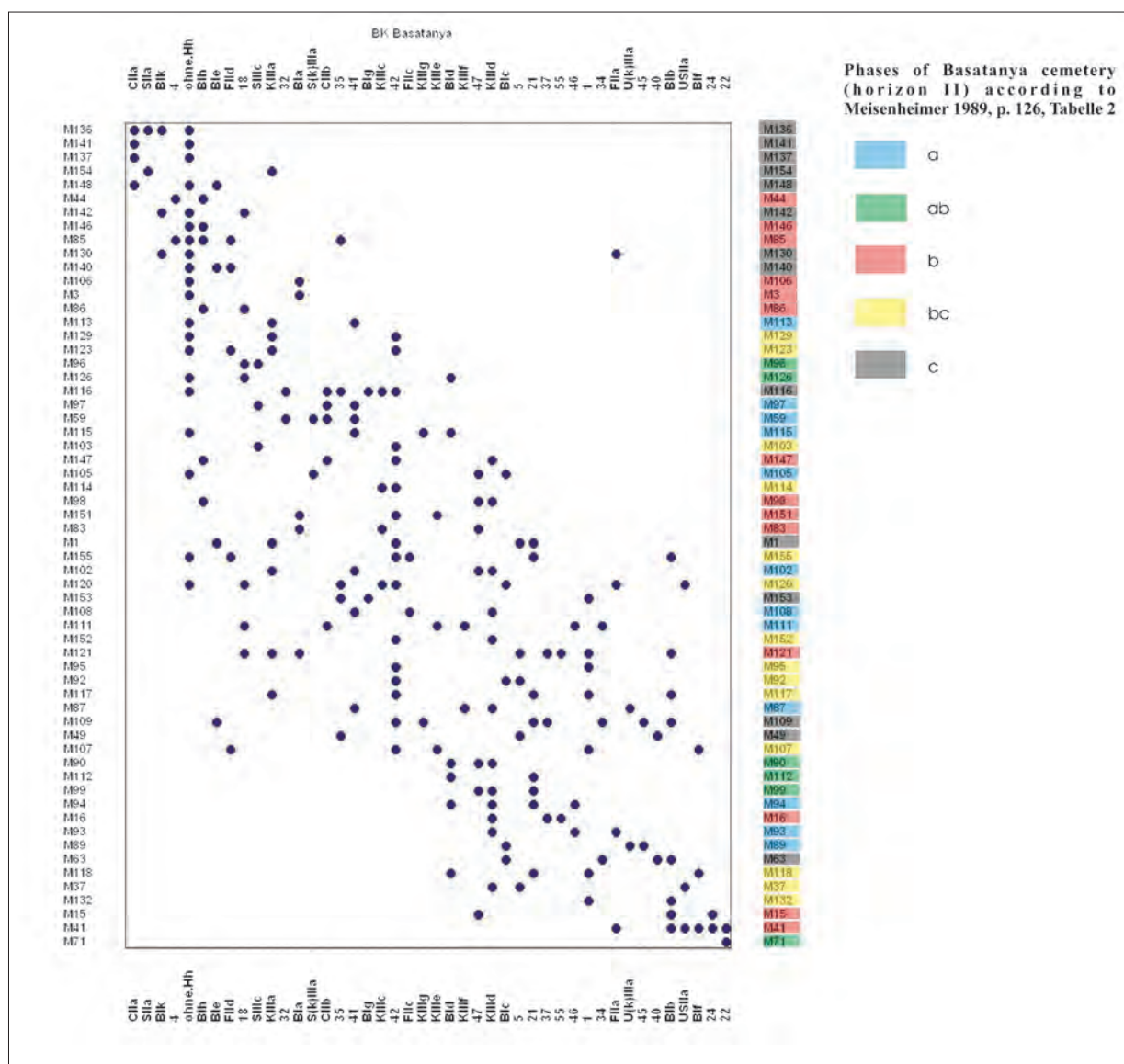

Fig. 14. Rezultatele serierii pe baza analizei de corespondență, folosind Winbasp ver. 5.43, a orizontului II (aparținând culturii Bodroghkeresztúr) a cimitirului preistoric de la Basatanya utilizând variabilele definite de Meisenheimer 1989. Culoarele legendei reprezintă sub-fazele așa cum au fost definite de autoare. / The CA variation results of the phase II (Bodroghkeresztúr culture) of Basatanya's prehistoric cemetery using the variables defined by Meisenheimer 1989. The colours represent each a sub-phase of this second horizon of the cemetery.

– grupul Hunyadihalom este reprezentat doar de probe din două situri, aspect ce nu oferă o imagine complexă asupra cronologiei acestui fenomen;

– în acest moment, bazat pe stadiul actual de cercetare, apare ca extrem de dificilă caracterizarea relației cronologice dintre Hunyadihalom și Proto-Boleráz.

În mod evident, creșterea numărului de date AMS din contexte arheologice clare, combinată cu analize multivariate vor îmbunătăți și corecta perspective curentă asupra legăturilor cronologice dintre culturile arheologice ale epocii timpurii și

mijlocii ale cuprului din Bazinul Carpatic, precum și asupra cronologiei interne a acestor culturi (dacă aceasta există).

Cronologia rămâne un aspect fundamental al arheologiei. Aplicarea analizei Bayesiene bazate pe modele construite pe observații stratigrafice pertinente sau de analize statistice subliniază încă o dată importanța unei informații arheologice riguroase. Arheologul are nu doar responsabilitatea selectării probelor, ci și prezentarea cadrului contextual necesar pentru procesarea datelor și totodată pentru reevaluarea schemelor cronologice existente. Toate aceste posibile îmbunătățiri ale

aspectelor cronologice se constituie în deziderate extrem de importante pentru declanșarea unor abordări extrem de necesare și actuale privind aspectele sociale și culturale.

Mulțumiri

Ne exprimăm aici mulțumirile către domnul prof. dr. Wolfram Schier, directorul Institutului de

Arheologie Preistorică din cadrul Freie Universität din Berlin, pentru ideile extrem de constructive privind partea de editare a acestei lucrări. Contribuția lui Dragoș Diaconescu a fost posibilă datorită bursei post-doctorale oferită de Fundația Alexander von Humboldt (Bonn, Germania).

Appendix: datele 14C folosite în acest studiu

Lab. nr.	Site	Context	14C age	±	Bibliografie
VERA-2094	Čičarovce	object 36	5745	35	Kaminská 2007, 2013, 214
Poz-53774	Gorsza B	burial 29	5785	35	Diaconescu 2013
Poz-53772	Gorsza B	burial 17	5735	30	Diaconescu 2013
Poz-53775	Gorsza B	burial 40	5725	35	Diaconescu 2013
Poz-53773	Gorsza B	burial 28	5705	35	Diaconescu 2013
Beta-162065	Vesztő-Bikeri	F2, posthole	5710	40	Parkinson et al 2004, 106
VERA-4764	Polgár-Bosnyákdomb	circular ditch	5725	35	Raczky-Anders 2009, 17
VERA-4765	Polgár-Bosnyákdomb	circular ditch	5695	40	Raczky-Anders 2009, 17
Beta-234310	Körös-ladány-Bikeri	F30	5730	40	Yerkes et al 2009, 1093
Beta-214597	Körös-ladány-Bikeri	F8,9 posthole	5740	40	Yerkes et al 2009, 1093

Tab. 1. Date radiocarbon publicate din contexte Tiszapolgár A (numite și Proto-Tiszapolgár).

Lab Nr.	Site	Context	14C age	±	Bibliografie
Beta-162066	Vesztő-Bikeri	F4 house floor	5660	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179791	Vesztő-Bikeri	F27, ditch posthole	5620	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-214589	Vesztő-Bikeri	F71 burial	5610	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179784	Vesztő-Bikeri	F13 pit	5580	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179785	Vesztő-Bikeri	F13 pit	5560	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179790	Vesztő-Bikeri	F19, ditch fill	5550	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179788	Vesztő-Bikeri	F26, house F4/14	5540	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-162070	Vesztő-Bikeri	F5 house base?	5490	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-162068	Vesztő-Bikeri	F4 house floor	5480	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-214593	Vesztő-Bikeri	F15 fill	5480	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179789	Vesztő-Bikeri	house posthole	5460	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179792	Vesztő-Bikeri	ditch fill	5440	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-162071	Vesztő-Bikeri	base	5430	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-179793	Vesztő-Bikeri	ditch fill	5420	50	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-214592	Vesztő-Bikeri	F35 kiln/oven	5410	40	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-162067	Vesztő-Bikeri	F4 daub layer	5320	60	Yerkes et al 2009, 1094
Beta-234308	Körös-ladány-Bikeri	lower occ. Lvl.	5560	40	Yerkes et al 2009, 1093
Beta-234307	Körös-ladány-Bikeri	F28 pit fill	5520	40	Yerkes et al 2009, 1093
Beta-214595	Körös-ladány-Bikeri	F5 pit fill	5420	40	Yerkes et al 2009, 1093
Beta-234312	Körös-ladány-Bikeri	F35 pit fill	5380	40	Yerkes et al 2009, 1093
Beta-214596	Körös-ladány-Bikeri	ditch fill	5370	40	Yerkes et al 2009, 1093

Lab Nr.	Site	Context	14C age	±	Bibliografie
Poz-36367	Tiszapolgár-Basatanya	burial 56	5480	40	Raczky/ Siklósi 2013, 558
Poz-36364	Tiszapolgár-Basatanya	burial 36	5470	40	Raczky/ Siklósi 2013, 558
MAMS-14249	Male Raškovce	burial 1	5427	29	Brummack 2013
Poz-18973	Uivar	burial 2 (F3476)	5470	40	Schier 2013, 574
Poz-18972	Uivar	burial 1 (F3443)	5440	40	Schier 2013, 574
Poz-19390	Uivar	Burial 3 ((F4174)	5410	40	unpublished AMS date
VERA-3786	Hajdúböszörmény	burial 71/75	5445	35	Kovács/ Vasci 2008, 408
VERA-3787	Hajdúböszörmény	burial 57/61	5425	35	Kovács/ Vasci 2008, 408
VERA-3785	Hajdúböszörmény	burial 30/34	5370	40	Kovács/ Vasci 2008, 408
VERA-3788	Hajdúböszörmény	burial 30/34	5370	45	Kovács/ Vasci 2008, 408
VERA-3789	Hajdúböszörmény	burial 57/61	5360	35	Kovács/ Vasci 2008, 408

Tab. 2. Date radiocarbon publicate din contexte Tiszapolgár B (etapele B1 și B2).

Lab Nr.	Site	Context	14C age	±	Bibliografie
Poz-33548	Pusztataskony-Ledence 1	F381/S494	5490	40	Raczky-Siklósi 2013, 560
Poz-33547	Pusztataskony-Ledence 1	F381/S494	5460	40	Raczky-Siklósi 2013, 560
Poz-33549	Pusztataskony-Ledence 1	F381/S494	5420	40	Raczky-Siklósi 2013, 560
Poz-33550	Pusztataskony-Ledence 1	F381/S494	5420	40	Raczky-Siklósi 2013, 560
VERA-4201	Rákóczifalva-west	F204/S216	5450	35	Raczky-Siklósi 2013, 561
VERA-4759	Rákóczifalva-west	F201/S328	5415	35	Raczky-Siklósi 2013, 560
VERA-4762	Rákóczifalva-west	F244/S256	5400	45	Raczky-Siklósi 2013, 561
VERA-4200	Rákóczifalva-west	F203/S215	5380	30	Raczky-Siklósi 2013, 560
VERA-4202	Rákóczifalva-west	F225/S237	5365	35	Raczky-Siklósi 2013, 561
Poz-36371	Tiszapolgár-Basatanya	Grave 123	5340	40	Raczky-Siklósi 2013, 558
Poz-36370	Tiszapolgár-Basatanya	Grave 105	5260	40	Raczky-Siklósi 2013, 558

Tab. 3. Date radiocarbon publicate din contexte considerate Bodrogkeresztúr A.

Lab Nr.	Site	Context	14C age	±	Bibliografie
VERA-4763	Rákóczifalva-east	F281/S293	5315	40	Raczky-Siklósi 2013, 561
VERA-4199	Rákóczifalva-east	F140/S152	5290	35	Raczky-Siklósi 2013, 560
VERA-4758	Rákóczifalva-east	F144/S156	5285	40	Raczky-Siklósi 2013, 560
VERA-4198	Rákóczifalva-east	F137/S494	5285	30	Raczky-Siklósi 2013, 560
Poz-36372	Tiszapolgár-Basatanya	Grave 130	5260	40	Raczky-Siklósi 2013, 559

Tab. 4. Date radiocarbon publicate din contexte considerate Bodrogkeresztúr B

Bab Nr.	Site	Context	14C age	±	Bibliografie
Poz-36368	Tiszapolgár Basatanya	burial 57	5320	40	Raczky-Siklósi 2013, 558
Poz-36365	Tiszapolgár Basatanya	burial 48	5190	40	Raczky-Siklósi 2013, 559

Tab. 5. Date radiocarbon publicate din contexte funerare considerate „tranziționale” de la Basatanya.

lab Nr.	site	context	14C age	±	reference
Poz-36361	Tiszalúc-Sarkad	burial 2	5070	40	Raczky-Siklósi 2013, 561
Poz-36363	Tiszalúc-Sarkad	burial 8	5050	40	Raczky-Siklósi 2013, 561
Poz-36362	Tiszalúc-Sarkad	burial 7	5020	40	Raczky-Siklósi 2013, 561
MAMS-14243	Barca Baloty	burial 18	5208	27	Brummack i. pr.
MAMS-14244	Barca Baloty	burial 18	5102	24	Brummack i. pr.
MAMS-14253	Barca Baloty	burial 21	5102	26	Brummack i. pr.
MAMS-14252	Barca Baloty	burial 17	5096	27	Brummack i. pr.
MAMS-14245	Barca Baloty	burial 22	5088	27	Brummack i. pr.
MAMS-14250	Barca Baloty	burial 21	5074	27	Brummack i. pr.
MAMS-14242	Barca Baloty	burial 18	5002	29	Brummack i. pr.

Tab. 6. Date radiocarbon publicate din contexte funerare Lažňany-Hunyadihalom.

BIBLIOGRAFIE

- Anders – Kulcsár 2013
A. Anders, G. Kulcsár (eds), *Moments in time. Paper presented to Pál Raczky on his 60th birthday*. Ősrégészeti tanulmányok = Prehistoric Stud. 1, Budapest, 2013.
- Banner 1941
J. Banner, Egy bronzkori lelet revíziója. *Arch. Értesítő* 68, 1941, 20–23.
- Banner – Bognár-Kutzián 1960
J. Banner, I. Bognár-Kutzián, Angaben zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpatenbeckens. *Światowit* 23, 1960, 341–361.
- Banner – Bognár-Kutzián 1961
J. Banner, I. Bognár-Kutzián, Beiträge zur Chronologie des Karpatenbeckens. *Acta Arch. Hungarica* 13, 1961, 1–32.
- Bayliss 2009
A. Bayliss, Rolling out Revolution: Using Radiocarbon Dating in Archaeology. *Radiocarbon* 51 (1), 2009, 123–147.
- Benkö *et al.* 1989
L. Benkö, F. Horváth, N. Horvatinčić, B. Obelić, Radiocarbon and thermoluminescence dating of prehistoric sites in Hungary and Yugoslavia. *Radiocarbon* 31 (3), 1989, 992–1002.
- Bognár-Kutzian 1963
I. Bognár-Kutzian, *The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Arch. Hungarica 42, Budapest, 1963.
- Bognár-Kutzian 1966
I. Bognár-Kutzian, *Das Neolithikum in Ungarn*, Arch. Austriaca 8, Wien, 1966.
- Bognár-Kutzian 1969
I. Bognár-Kutzian, Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken. *Štud. Zvesti Arch. Ústavu Slovenskej Akad. Vied* 17, 1969, 31–60.
- Bognár-Kutzian 1972
I. Bognár-Kutzian, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Arch. Hungarica 48, Budapest, 1972.
- Bognár-Kutzian 1973
I. Bognár-Kutzian, The relationship between Bodrogkeresztúr and the Baden Cultures. *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*, Bratislava, 1973, 31–50.
- Bognár-Kutzian – Csongor 1987
I. Bognár-Kutzian, E. Csongor, New results of radiocarbon dating of archaeological finds in Hungary. *Holocene environment in Hungary. Contribution of the INQUA Hungarian National Committee to the XIIth INQUA congress* (ed. M. Pécsi), Ottawa, Canada, 1987. Elmélet, módszer, gyakorlat 41, Budapest, 1987, 131–140.
- Brummack sub tipar
S. Brummack, *New Radiocarbon dates from Eastern Slovakia. Cases from Male Raškovce and Barca Baloty*. *Arch. Eurasien* 31, sub tipar.
- Buck *et al.* 1991
C. Buck, J. Kenworthy, C. Litton, A. F. M. Smith, Combining archaeological and radiocarbon information: a Bayesian approach. *Antiquity* 65, 1991, 808–821.
- Budinsky-Krička 1969
V. Budinsky-Krička, Záchranný výskum v rokoch 1965 a 1966 v Barci, okres Košice. *Nové Obzory* 11, 1969, 231–269.
- Csányi *et al.* 2009
M. Csányi, P. Raczky, J. Tárnoki, Előzetes jelentés a rézkori bodrogkeresztúri kultúra Rákóczifalva-Bagiföldön feltárt temetőjéről (Preliminary report on the cemetery of the Bodrogkeresztúr culture excavated at Rákóczifalva-Bagi fold). *Tisicum* 18, 2009, 13–34.
- Diaconescu 2013
D. Diaconescu, Considerații privind cronologia Epocii timpurii a Cuprului în estul Bazinului Carpatic (cultura Tiszapolgár). *Analele Banatului* XXI, 2013, 35–60.

- Dodd-Oprîtescu 2008
A. Dodd-Oprîtescu, Raporturi cronologice între unele culturi eneolitice transilvane și de la sud de Carpați în lumina cercetărilor de la Ostrovul Corbului (perioada până la 1980). *Ostrovul Corbului între km. fluviali 911–912. Morminte și unele așezări preistorice*, (eds. Roman, P. I., Dodd-Oprîtescu, A.), București, 2008, 101–105.
- Dzhanfezofa 2013
T. Dzhanfezofa, Are the 'new' AMS Varna dates older?. *Bulgarian e-journal arch.* 3, (1), 2013, 31–66.
- Forenbaher 1993
S. Forenbaher, Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age. *Antiquity* 67, 1993, 218–256.
- Garašanin-Garašanin 1957
M. Garašanin, D. Garašanin, Праисториско насеље Црној Бари (L'habitat préhistorique de Crna Bara). *РАД (Travaux des Musées de Voivodina)* 6, 1957, 199–218.
- Hänsel 2004
B. Hänsel, (ed.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Nemejcová Pavúková*, Internat. Arch. – Stud. honoraria 21, Rahden/Westf., 2004.
- Hegedűs-Makkay 1990
K. Hegedűs, J. Makkay, Vésztő-Mágor. Eine Siedlung der Theiss-Kultur. *Alltag und Religion, Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Ausgrabungen in: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tuzköves, Ócsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály und Funde* (ed. Meier-Arendt, W.) Frankfurt am Main, 1990, 97–116.
- Hertelendi-Horváth 1992
E. Hertelendi, F. Horváth, Radiocarbon Chronology of Late Neolithic settlements in the Tisza-Maros region, Hungary. *Radiocarbon* 34, 1992, 859–866.
- Hertelendi et al. 1995
E. Hertelendi, E. Svingor, F. Horvath, I. Futó, L. Bartosiewicz, P. Raczky, Duration of tell settlements at four prehistoric sites in Hungary. *Radiocarbon* 37, 1995, 239–244.
- Higham et al. 2007
T. Higham, J. Chapman, V. Slavchev, B. Gaydarska, N. Honch, Y. Yordanov, B. Dimitrova, New perspectives on the Varna cemetery (Bulgaria) – AMS dates and social implications. *Antiquity* 81, 2007, 640–654.
- Higham et al. 2010
T. Higham, R. Warren, A. Belinskij, H. Härke, R. Wood, Radiocarbon dating, stable isotope analysis and diet-derived offsets in ¹⁴C ages from the Klin-Yar site, Russian North Caucasus. *Radiocarbon* 52, (2), 2010, 653–670.
- Honch et al. 2006
N. Honch, T. Higham, J. Chapman, B. Gaydarska, R. E. M. Hedges, A palaeodietary investigation of carbon (¹³C/¹²C) and nitrogen (¹⁵N/¹⁴N) in human and faunal bones from the Copper Age cemeteries of Varna I and Durankulak, Bulgaria. *Journal Arch. Scien.* 33, 11, 2006, 1493–1504.
- Horváth 2004
L. A. Horváth, Bemerkungen zur Chronologie der äneolithischen Gräber in Vajnska. Eine Neudatierung. *Acta Arch.* 55, 1, 2004, 63–79.
- Kalicz 1958
N. Kalicz, Rézkori sztratiográfia Székely község határában. *Arch. Értésítő* 85, 1958, 3–5.
- Kalicz 1963
N. Kalicz, *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*, Stud. Arch. II, Budapest, 1963.
- Kalicz 1979
N. Kalicz, Újabb adatok a rézkori Hunyadi-halom csoport időrendjéhez. *Szolnok Megyei Múz. Évkönyve* 1, 1979, 43–62.
- Kalicz 2004
N. Kalicz, Die kupferzeitliche Badener Kultur in der Auffassung von Viera Nemejcová-Pavúková. *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Nemejcová Pavúková* (ed. Hänsel, B.), Internat. Arch. – Stud. honoraria 21, Rahden/Westf., 2004, 177–205.
- Kalicz-Raczky 1987
N. Kalicz, P. Raczky, The Late Neolithic of the Tisza region. A Survey of recent archaeological research. *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa Szegvár Tuzköves Ócsöd-Kováshalom Vésztő-Mágor Berettyóújfalu-Herpály* (eds. Tálás, L.; Raczky, P.), Budapest, 1987, 11–29.
- Kaminská 2007
L. Kaminská, Vorgeschichtliche Ansiedlung der Sanddüne Ve'ka Mol'va in Čičarovce. *Slovenská Arch.* 55, 2007, 203–257.
- Kohl-Quitta 1970
G. Kohl, H. Quitta, Berlin radiocarbon measurements IV. *Radiocarbon* 12, 1970, 400–420.
- Kovács-Vácz 2007
K. Kovács, G. Vácz, The cemetery of the Early Copper Age Tiszapolgár Culture at Hajdúböszörmény-Ficsori-tó-Dűlő. *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle Late Neolithic in Central Europe* (eds. Kozłowski, J. K., Raczky, P.), Kraków, 2007, 397–410.
- Lichardus 1991
J. Lichardus (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13.11.1988, Saarbrücker Beitr. Altde 55, Bonn, 1991.
- Lichter 2001
C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Heidelberger Akad. Wiss., Internat. Interakad. Komm. Erforsch. Vorgesch. Balkan Monogr. 5, Mainz, 2001.
- Link 2006
T. Link, *Das Ende der neolithischen Tellsiedlungen. Ein kulturgeschichtliches Phänomen des 5. Jahrtausends v. Chr. im Karpatenbecken*, Univforsch. z. prähist. Arch. 134, Bonn, 2006.

- Makkay 1984
J. Makkay, Chronological Links between Neolithic Cultures of Thessaly and the Middle Danube Region. *Acta Arch. Hungarica* 36, 1984, 21–28.
- Meisenheimer 1989
M. Meisenheimer, *Das Totenritual, geprägt durch Jenseitsvorstellungen und Gesellschaftsrealität. Theorie des Totenrituals eines kupferzeitlichen Friedhofs zu Tiszapolgár-Basatanya, Ungarn*, BAR internat. Ser. 475, Oxford, 1989.
- Neustupný 1968
E. Neustupný, Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in central and south-eastern Europe. *Slovenská Arch.* 16, 1968, 19–60.
- Neustupný 1970
E. Neustupný, A new epoch in radiocarbon dating. *Antiquity* 44, 1970, 38–45.
- Novotná 1978
M. Novotná, Anfänge der Metallurgie in der Slowakei und die Beziehungen zum Ostbalkan. *Stud. Praehist.* 1–2, 1978, 212–217.
- Olsen *et al.* 2010
J. Olsen, J. Heinemeier, H. Lübcke, F. Lüth, T. Terberger, Dietary habits and freshwater reservoir effects in bones from a Neolithic N-E German cemetery. *Radiocarbon* 52, 2010, 635–652.
- Oross *et al.* 2010
K. Oross, T. Marton, A. Whittle, R. Hedges, L. Cramp, Die Siedlung der Balaton-Lásinja-Kultur in Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő. *Panta Rhei. Studies on the chronology and cultural development of south-eastern and central Europe in Earlier Prehistory. Presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75th birthday* (eds. Suteková, J.; Pavúk, P.; Kalábková, P.; Kovár, B.), Stud. Arch. Mediaeval. 11, Bratislava, 2010, 379–405.
- Parkinson *et al.* 2004
W. Parkinson, R. Yerkes, A. Gyucha, The Transition from the Neolithic to the Copper Age: Excavations at Vesző-Bikeri, Hungary, 2000–2002. *Journal Field Arch.* 29, 2004, 101–121.
- Parzinger 1991
H. Parzinger, Zur Rachmani-Periode in Thessalie. *Germania* 69, 1991, 359–388.
- Parzinger 1993
H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und mittlerem Taurus*, RGF 25, Mainz am Rhein, 1993.
- Patay 1970
P. Patay, A javarézkor néhány etnikai és időrendi kérdéséről (Some Ethnical and Chronological Problems of the Middle Copper Age). *Folia Arch.* 21, 1970, 7–26.
- Patay 1978
P. Patay, *Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk-Kenderföld*, Fontes Arch. Hungariae, Budapest, 1978.
- Patay 1978
P. Patay, Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung bei Tiszavalk-Tetes. *Folia Arch.* 29, 1978, 21–58.
- Patay 1979
P. Patay, Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. *Folia Arch.* 30, 1979, 27–53.
- Patay 1987
P. Patay, A Tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásátásának eddigi eredményei. *Folia Arch.* 38, 1987, 89–120.
- Patay 1995
P. Patay, Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc-Sarkad. *Settlement patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millennium B.C.. Symposium Modelli insediativi tra Alpi e Mar nero dal 5° al 2° millennio A. C. Atti simp. Internaz.* (ed. Aspes, A.), Verona, Milano 1995, 93–98.
- Patay 1995
P. Patay, Die kupferzeitliche Siedlung Tiszalúc-Sarkad und die Hunyadi-halom-Kultur. *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens* (ed. Kovács, T.), Invent. Praehist. Hungariae 7, Budapest, 1995, 107–115.
- Patay 2004
P. Patay, Gräber der Hunyadihalom-Kultur. *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Nemejcová Pavúková* (ed. Hänsel, B.), Internat. Arch. Stud. honoraria 21, Rahden/Westf., 2004, 169–176.
- Patay 2005
P. Patay, *Kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc*, Invent. Praehist. Hungariae 11, Budapest 2005.
- Patay 2008
P. Patay, Über die innere Chronologie der Bodrogkeresztúr-Kultur. *Arch. Értesítő* 133, 2008, 21–48.
- Protsch-Weninger 1984
R. Protsch, B. Weninger, Frankfurt Radiocarbon Dates I. *Radiocarbon* 26, 1984, 185–195.
- Raczky 1988
P. Raczky, *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a balkánnal és az egeikummal a neolitikum, rézkor időszakában: újabb kutatási eredmények és problémák*, Szolnok, 1988.
- Raczky 1991
P. Raczky, New Data on the Southern Connections and Relative Chronology of the "Bodrogkeresztúr – Hunyadihalom" Complex. *Die Kupferzeit als historische Epoche* (ed. Lichardus, J.). Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13.11.1988. Saarbrücker Beitr. Z. Altde 55, Bonn, 1991, 329–346.
- Raczky, P. 1995
P. Raczky, New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens* (ed. Kovács, T.), Invent. Praehist. Hungariae 7, Budapest, 1995, 51–60.

- Raczky – Anders 2009
P. Raczky, A. Anders, Régészeti kutatások egy késő neolitikus településen – Polgár-Bosnyákdomb. Előzetes jelentés. *Arch. Értesítő* 134, 2009, 5–21.
- Raczky *et al.* 2002
P. Raczky, W. Meier-Arendt, A. Anders, Z. Hajdú, E. Nagy, K. Kurucz, L. Domboróczki, K. Sebők, P. Sümegi, E. Magyari, Z. Szántó, S. Gulyás, S. Dobó, E. Bácskay, K. Biró, C. Schwartz, Polgár-Csőszhalom (1989–2000): Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann* (ed. Aslan, R.), Remshalden-Grunbach, 2002, 833–860.
- Raczky-Siklósi 2013
P. Raczky, Z. Siklósi, Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach. *Antiquity* 87, 2013, 555–573.
- Ramsey 2009
C. B. Ramsey, Bayesian Analysis of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 51, 2009, 1023–1045.
- Ramsey *et al.* 2010
C. B. Ramsey, M. Dee, S. Lee, T. Nakagawa, R. A. Staff, Developments in the Calibration and Modeling of Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 52, 2010, 953–961.
- Reimer *et al.* 2009
P. G. Reimer, M. Baillie, E. Bard, A. Bayliss, J. W. Beck, P. G. Blackwell, C. B. Ramsey, C. E. Buck, G. S. Burr, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughes, K. F. Kaiser, B. Kromer, F. G. McCormac, S. W. Manning, R. W. Reimer, D. A. Richards, J. R. Southon, S. Talamo, C. S. M. Turney, J. van der Plicht, C. E. Weyhenmeyer, IntCal09 and Marine09 radiocarbon age calibration curves, 0–50,000 years cal BP. *Radiocarbon* 51, 2009, 1111–1150.
- Renfrew 1970
C. Renfrew, Tree-ring calibration of radiocarbon: an archaeological evaluation. *Proc. Prehist. Soc.* 36, 1970, 12–47.
- Renfrew 1973
C. Renfrew, *Before civilization: The radiocarbon revolution and prehistoric Europe*, London, 1973.
- Renfrew 1978
C. Renfrew, Varna and the social context of early metallurgy. *Antiquity* 52, 1978, 199–203.
- Roman 1971
P. I. Roman, Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpatenraum. *Dacia N. S.* 15, 1971, 31–136.
- Roman 1973
P. I. Roman, Modificări structurale ale culturilor eneolitice din regiunea carpato-danubiană. *Banatica* 2, 1973, 57–77.
- Roman – Dodd-Oprișescu 2008
P. I. Roman, A. Dodd-Oprișescu, *Ostrovul Corbului între km. fluviali 911–912. Morminte și unele așezări preistorice*. Dunărea – axă a vechilor civilizații europene: Ser. Monogr. 1, București 2008.
- Schier 2013
W. Schier, An Antiquarian's Grave? Early Tiszapolgár Burials in the Late Vin Tell site of Uivar (Romania). *Moments in time. Paper presented to Pál Raczky on his 60th birthday* (eds. Anders, A.; Kulcsár, G.), Ősrégészeti tanulmányok = Prehist. stud. 1, Budapest 2013, 569–578.
- Šiška 1964
S. Šiška, Pohrebisko Tiszapolgárskej Kultúry v Tibave. *Slovenská Arch.* 12, 1964, 293–351.
- Šiška 1966
S. Šiška, K počiatkom kultúry s kanelovanu keramikou na východnom Slovensku. *Slovenská Arch.* 14, 1966, 49–76.
- Šiška 1968
S. Šiška, Tiszapolgárska kultúra na Slovensku. *Slovenská Arch.* 16, 1968, 61–175.
- Šiška 1971
S. Šiška, Výskum pohrebiska lažnianskej skupiny v Barci r 1969. *Východoslovenský* 2, 1971, 23–30.
- Šiška 1972
S. Šiška, Gräberfelder der Lažňany-Gruppe in der Slowakei. *Slovenská Arch.* 20, 1972, 107–176.
- Šiška 1986
S. Šiška, Anfänge der Polgár-Kultur in der Slowakei. *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur* (ed. Chropovský, B.), Nové Vozokany 5.–9. Nov. 1984, Nitra u.a 1986, 251–256.
- Steier *et al.* 2001
P. Steier, W. Rom, S. Puchegger, New methods and critical aspects in Bayesian Mathematics for ¹⁴C calibration. *Radiocarbon* 43 (2), 2001, 373–380.
- Strahm-Hauptmann 2009
C. Strahm, A. Hauptmann, The Metallurgical Developmental Phases of the Old World. *Metals and societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway* (ed. Kienlin, T. L.), Univforsch. Prähist. Arch. 169, Bonn 2009, 116–128.
- Tasic 1995
N. Tasic, *Eneolithic cultures of central and west Balkans*, Heritage ser. 61, Belgrade, 1995.
- Vajsov 1993
I. Vajsov, Die frühesten Metalledolche Südost- und Mitteleuropas. *Prähistorische Zeitschrift* 68, 1993, 103–145.
- Vizdal 1977
J. Vizdal, *Tiszapolgárske pohrebisko vo Velkých Raškovciach*, Košice, 1977.
- Vizdal 1988
J. Vizdal, Prieskum a záchranný výskum v Malých Raškovciach. *Arch. výskumy a nálezy na Slovensku* 1987, 1988, 140–141.

Vizdal 1993

J. Vizdal, Nové kostrové pohrebisko Tiszapolgárskej kultúry na východnom Slovensku. *Arch. Rozhledy* 45, 1993, 318–322.

Weißhaar 1982

H. J. Weißhaar, Varna und die ägäische Bronzezeit. *Arch. Korrbbl.* 12, 1982, 321–354.

Weninger *et al.* 2011

B. Weninger, K. B. Edinborough, L. Clare, O. Jöris, Concepts of probability in radiocarbon analysis. *Doc. Praehist.* 38 (1), 2011, 1–20.

Wilding 2011

J. Wilding, Befunde und Fundmaterial der Kupferzeit aus Objekt 9. *Archäologie Koralmbahn. Siedlungsfunde aus der Kupferzeit, Bronzezeit und Frühmittelalter 1* (ed. G. Fuchs), Univforsch. Prähist. Arch. 198, Bonn, 2011, 23–82.

Yerkes *et al.* 2009

R. Yerkes, A. Gyucha, W. Parkinson, A Multiscalar Approach to Modeling the End of the Neolithic on the Great Hungarian Plain Using Calibrated Radiocarbon Dates. *Radiocarbon* 51, 2009, 1071–1109.

PIESE PREISTORICE DIN CUPRU ȘI BRONZ DIN ROMÂNIA AFLATE ÎN COLECȚIILE BRITISH MUSEUM, LONDRA. I¹

Florin Gogâltan*, Florin Drașovean**

Cuvinte cheie: Piese preistorice din cupru și bronz, British Museum, depozit apocrif Oradea IV

Keywords: Prehistoric Copper and Bronze Age objects, British Museum, apocryphal deposit Oradea IV

Prehistoric Copper and Bronze Age Objects from Romania found in the collections of the British Museum in London. I

(Abstract)

The first part of this article focuses on a discovery that, at least at first sight, could be considered homogeneous regarding the context and the place of discovery. In the inventory of the British Museum this appears under the label „Copper alloy horse trappings (Bronze Age)”, having as place of provenance „Grosswardein (Oradea county)” (fig. 1).

The museum's online catalogue informs that the objects were acquired in 1926 from László Mauthner. One year after the purchase, Reginald A. Smith argued that they represented a funerary discovery, coming „from a grave of the late Bronze Age at Grosswardein, Hungary” (fig. 2). It is a known fact that Mauthner was a controversial figure of the trade with antiquities at the beginning of the 20th century in the Austro-Hungarian Empire. More than probable it was Maunther the one who presented them on the antiquities market as the inventory of a grave. He put together pieces with different sources in order to increase their market value.

This article surveys 27 pieces such as chain hangers (*Kettengehänge*) discovered in „Hungary”, coming from the old collection of the Gödöllo Museum” (pl. III/1, IV/1); a shield buckle (*Schildbuckel*) that was part of the deposit at Oradea I (pl. I/3, II/3); a phalera (*Bronzescheiben*), probably from the deposit in Oradea IV (pl. I/2, II/2); four crescent pendants with vertically perforated shanks (*Durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*), probably from the deposit at Oradea IV (pl. V/1–4, VI/1–4); four wheel pendants (*Radanhänger*) probably from the deposit at Biharea or Oradea IV (pl. V/7, VI/7); seven conical pendants with triangular openings (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*), probably from the deposit at Oradea IV (pl. VII/1–7, VIII/1–6); two hourglass pendants (*Sanduhrförmigen Anhänger*) from Oradea IV (pl. III/2–3, IV/2–3); and seven bronze tutuli (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte und Knopf*) (pl. I/1a–b, II/1, IX/1–6, X/1–6).

The analysis also focuses on the controversial content of the so-called deposit Oradea IV as it was published by several archaeologists like Márton Roska („Micske puszta”) (fig. 3), Mircea Rusu („Mișca (Micskapuszt), part of the town Oradea, Bihor district”) (fig. 4), Amalia Mozsolics („Micske, MIȘCA, ehem. Kom. Bihar, R.”), Mircea Petrescu-Dîmbovița („Mișca, part of Oradea”) (fig. 5), Nicolae Chidioșan (Oradea „Pusta Mișca”) and Carol Kacsó („Oradea IV”) (fig. 6–8).

The question is if we may accept the idea that the above-mentioned objects from the British Museum come „from a grave of the late Bronze Age at Grosswardein, Hungary”? On one hand it is important to point out that they were not funerary objects, an idea also supported by Ioan Nestor. The information provided by Mauthner was obviously false! Moreover, some of the pieces come from other places than Oradea IV (the old collection of Gödöllo Museum in Hungary, Oradea I, Biharea?). The different places of provenance suggest that these objects were not part of the same discovery. However, at least some of the objects sold by the Budapest antiquarian surely came from the deposit Oradea IV. The rings of the hourglass pendants are lighter in color (Pl. III/2–3, IV/2–3) like the ones presently found at Budapest published by C. Kacsó (fig. 8/10–12).

¹ Desenarea și fotografierea pieselor a fost făcută de Fl. Drașovean care, în timpul unui stagiu de pregătire în Marea Britanie subvenționat de Fundația Paul Getty (august – septembrie 2000), studiind materialele preistorice descoperite pe teritoriul actual al României, a identificat aceste obiecte. Descrierea, analiza contextuală și plasarea cronologică a materialelor îi aparține lui Fl. Gogâltan (această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului finanțat de Ministerul Educației Naționale, CNCS – UEFISCDI, nr. PN-II-ID-PCE-2012-4-0020). Un cuvânt de mulțumire trebuie să-i aducem și domnului Tudor Soroceanu pentru îndrumările metodologice și sfaturile utile oferite, doamnei Ana Ignat pentru realizarea ilustrației și domnului Gruia Fazecaș pentru unele informații bibliografice.

* Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România. E-mail: floringogaltan@gmail.com.

** Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, România. E-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

The almost identical content of objects in the collections at London, Bucharest (Oradea) and Budapest, the detail of the rings of the hourglass pendants as well as the fact that the greater part of the discovery had the same owner suggest that these objects were all part of the deposit Oradea IV.

In order to support this hypothesis we tried to compare objects that belonged to the same type. Unfortunately only two tutuli from London were shaped in the same mould (pl. IX/1–2), the rest have different dimensions and ornaments. The same may be said in the case of the four conical pendants with triangular openings, also from London (pl. VII/1–4). The phalera and the half-moon pendants were not identical. In that case it is debatable that the objects from London belonged to the deposit Oradea IV. C. Kacsó's hypothesis about the content of the deposit at Oradea IV is also problematical. Maybe more correct would be to use the denomination apocryphal deposit Oradea IV.

C. Kacsó clarified the problem of dating the objects kept in London in his analysis of the deposits *Arpășel* type. With another occasion, Florin Gogâltan argued that from a chronological point of view the *Arpășel* type deposits were typical for a longer period of time during the stages D and Ha A of the Bronze Age (Late Bronze Age II–III). The great majority of these deposits were discovered in the Western Romania, corresponding to the habitation area of the Igrîța and Cehăluț groups. This was the chronological and cultural context of the objects in the museum in London as well.

(translated by Anca Gogâltan)

În nevoia de a cunoaște mai bine epocile metalice de pe teritoriul actual al României sintezele recente², reconsiderările făcute pe seama unor descoperiri mai vechi³, precizările de natură tipologică, chorologică și cronologică aduse diverselor categorii de arme, unelte și podoabe din metal⁴ și în general contribuțiile la fenomenul depunerilor de asemenea piese⁵, sunt etape a căror parcurgere este

obligatorie. Ne alăturăm și noi, prin acest articol, efortului unei generații de specialiști pentru care studiul obiectelor metalice a fost un domeniu prioritar de cercetare.

Din informațiile obținute de la departamentul de preistorie al British Museum Londra, în colecțiile acestei instituții se păstrează mai multe obiecte de „bronz” cu loc de proveniență România⁶. Este vorba despre două topoare de la Arad: unul din cupru cu brațele în cruce (WG 1521 „Shaft hole axe”), iar celălalt este un topor din bronz cu disc și spin (WG 1029 „Shaft hole axe”)⁷. De la Basarabi, în apropierea Fălțiceniului, jud. Suceava (WG 1043 „Socketed axe”) și de la Cluj (1964 12–6 111) provine câte un celt. De la Oradea („Grosswardein or Nagyvarad (now Oradea), Bihar”) există un lot de mai multe piese (27), toate inventariate în anul 1926 ca „Provenance of hoard in doubt” (1926 1117. 1 – 1926 1117. 12). Sub numărul 1964 12–6 86 a fost înregistrat un topor cu aripioare de la Brașov („Kro(n)stadt or Brasov (now Orasul Stalin), Transylvania. Winged axe Siebenburgen in the German for Transylvania”). De la Orșova („Orsova, Timisoara”) provine un pumnal (WG 1040 „Dagger Blade”) și o sabie (WG 1180). Sub numărul WG 945 este înregistrată o seceră cu loc de proveniență Sebeș („Szent-Ersebet, Szeben, Transylvania). De la Timișoara („Timisoara formerly Temesvar”) există mai multe piese: o brățară (?) în formă de bandă (1964 12–6 92 „Armlet”), două celturi (P1974 12–1 171, P1974 12–1 182), un ac (P1974 12–1 279), pandantive (P1974 12–1

² Este evident imposibil să consemnăm aici întreaga literatură a ultimilor 20 de ani. Orientativ semnalăm doar câteva dintre volumele de referință asupra subiectului: Soroceanu 1995; Petrescu-Dîmbovița 1998; Gogâltan 1999; Ignat 2000; Mareș 2002; Marinescu 2003; Soroceanu 2005; Bejinariu 2007; Kacsó 2007; Bejinariu 2008; Kacsó 2011; Soroceanu 2012a; Băjenaru 2013; etc.

³ Am vrea în primul rând să remarcăm interesul constant a lui T. Soroceanu (Soroceanu 2005b, 15–46; Soroceanu 2006, 27–54; Soroceanu 2011, 53–108; etc.) și C. Kacsó (Kacsó 1998, 11–31; Kacsó 1999, 45–70; Kacsó 2009a, 9–30; Kacsó 2010, 29–40; Kacsó 2012, 175–188; etc.) în recuperarea unor informații cu privire la piesele de metal preistoric cunoscute sau republicarea unor depozite de bronzuri mai vechi (Kacsó 1995a, 81–130. Vezi și Ciugudean *et alii* 2006; Ciugudean *et alii* 2008).

⁴ Pandantivi (Kacsó 1995a, 97–102; Kacsó 2009b, 168–170); topoare cu disc de tip B 4 (Kacsó 1995b, 134–137); topoare cu disc de tip A (Vulpe-Lazăr 1997, 303–311); brice (Boroffka 1997, 563–576); piese de car (Rusu 1997, 529–544); topoare cu plisc, brățări cu decor crestă, lănci (Soroceanu 1997, 390–342); topoare de tip Baniabic (Irimia 1998, 37–48); brățări (Petrescu-Dîmbovița 1998; Flontaș 2014, 43–47); ciocane și nicovalele cu gaură de înmănușare transversală (Gogâltan 2002, 5–59); topoare de tip Draja și Ungureni (Șanț-Dragomirești, psalii (Kacsó 2003, 272–281), vase de metal (Soroceanu 2008); celturi de tip transilvănean (Kacsó 2010, 29–40), etc.

⁵ Dintre sintezele mai noi cu discuții asupra practicilor de depunere a pieselor de metal de-o parte și de alta a Carpaților vezi Bratu 2009; Soroceanu 2012b, 225–254; Flontaș 2014, 50–51; unde poate fi găsită și bibliografia mai veche.

⁶ Pentru obținerea acestor informații îi suntem îndatorați doamnei dr. Michela Spataro, cercetător la British Museum.

⁷ Piesa a fost amintită de T. Soroceanu cu ocazia republicării catalogului colecției Egger (Soroceanu 2011, 61, n. 34)

315–6 „Pendants R. Danube”), un inel (P1974 12–1 292) și un ornament din bronz reprezentând un cap de bovid (1929 12–23 2 „Bronze cow head decoration”). Cu loc de proveniență Transilvania („No Provenance, Transylvania”) se cunosc un celt (P1974 12–1 168) și un topor cu aripioare (WG 989).

În prima parte a lucrării noastre dorim să ne concentrăm doar asupra unei descoperiri, care s-ar prezenta la prima vedere unitară în ceea ce privește contextul și locul de descoperire. Aceasta a fost inventariată la muzeul londonez ca și „Copper alloy horse trappings (Bronze Age)”, având ca loc de proveniență „Grosswardein (Oradea county)”⁸ (fig. 1).

1. **Ungaria? Fosta colecție a Muzeului din Gödöllo. Lanțuri-atârătoare.** (*Kettengehänge*). (Pl. III/1, IV/1). Descoperire izolată? Depozit? Piesa este compusă dintr-o cadru turnat de care au fost prinse șapte lanțuri realizate din verigi turnate, simple și duble. Cadrul de formă ușor trapezoidală, a avut în partea superioară trei verigi exterioare turnate: două la colțuri și una în mijloc. De bara superioară erau prinse atât verigile din exterior cât și spre interior două pandantive rotunde cu marginile îngroșate și peduncul. Din bara superioară coboară trei brațe unite la mijloc cu o bară transversală care depășește lateral cadrul. Cele trei întretăieri rezultate sunt marcate de trei cercuri. Baza cadrului a fost realizată din șapte cercuri

Fig. 1. British Museum, Londra. „Bronze trappings found together in a grave at Grosswardein, Hungary”.

Catalogul obiectelor preistorice din metal, care se păstrează în colecțiile British Museum din Londra, a fost conceput precizându-se următoarele informații: localitatea; tipul de piesă; denumirea consacrată în limba germană; indicarea ilustrației; tipul descoperirii (descoperire izolată, depozit etc.); descrierea obiectului⁹; dimensiuni; locul de păstrare și numărul de inventar (alte indicații); observații; bibliografie.

⁸ Vezi și catalogul on line al British Museum din Londra: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=816354&partId=1.

⁹ Au fost urmărite următoarele principii generale: descrierea s-a făcut de sus în jos și de la stânga la dreapta; de la mâner spre partea activă (după caz); la piesele de formă plată și circulară, descrierea s-a făcut de la centru spre margini (mai ales la piesele ornamentate), de la partea exterioară la partea interioară. Au mai fost precizate elementele de formă, ornamentele, patina, observații cu privire la procesul metalurgic de realizare a piesei, urme de folosire, respectiv de distrugere actuală.

prinse unele de altele. Din cele șapte lanțuri care atâră la baza cadrului, s-au mai păstrat astăzi cel mult două verigi simple și una dublă. Toata suprafața cadrului este decorată cu creștături. Verigile duble sunt decorate și ele cu creștături, iar cele simple sunt nedecorate¹⁰. Lățimea minimă a cadrului fără verigi 9 cm; Lățimea maximă 12,7 cm; Înălțimea maximă 10 cm; Lungimea maximă a lanțurilor 6 cm; 91 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.1. Hampel 1876, 83 (colecția Závodszky István); Hampel 1886a, 15, Táb. LXIII/1; Smith 1927, Pl. L, mijloc; Foltiny 1955, 18, Taf. 4/6 (Gödöllo); Jankovits 2008, 65, Jankovits 2010, 50, Abb. 4/2.

2. **Oradea I. Aplică.** (*Schildbuckel*)¹¹ (Pl. I/3, II/3). Depozit. În formă de disc cu un dorn conic

¹⁰ Despre aspectele tehnice și modul de realizare a unor asemenea piese complexe vezi Vorlauf 1987, 37–45.

¹¹ A. Mozsolics discută sub această denumire câteva piese asemănătoare din Ungaria (Mozsolics 1985, 28).

- central. Pentru fixare, există pe partea interioară două „găici”. Piesa este decorată cu șapte nervuri concentrice, dintre care patru prezintă creștături. O porțiune din margine este deteriorată din vechime. Aplica a fost realizată prin turnare. Ea a fost confecționată dintr-un bronz alb. Patină verde deschis, cu urme de corodare activă. Diametrul maxim 14,7 cm; 238 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.2. Hampel 1886a, 10, 16, Tăb. XXXIV/3; Smith 1927, Pl. L, sus stânga; Nestor 1933, 120, n. 490, 122.
3. **Oradea IV?. Faleră.** (*Bronzescheiben*). (Pl. I/2, II/2). Depozit?. De formă discoidală cu secțiunea unghiulară și marginile plate. Urechea constă dintr-o bară subțire de bronz. Piesa a fost realizată prin turnare, ulterior fiind sudată urechiușa. Falera a fost decorată pe margine cu patru caneluri înguste, plasate ca cercuri concentrice la marginea piesei, pe porțiunea plată. Micile crăpături de pe marginea falerei s-ar putea datora unei intervenții mecanice, petrecută în momentul când aceasta a fost ciocănită, dinspre interior spre exterior, pe un suport de lemn. Scopul a fost realizarea marginilor plate menționate mai sus, foarte probabil pentru a se putea aplica mai bine pe diverse materiale (piele, textile etc.). Patină verde deschis, cu urme de depunere calcaroasă pe unele locuri. Diametrul 12,6 cm; 127 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.3. Smith 1927, Pl. L, sus dreapta.
 4. **Oradea IV?. Pandantiv semilunar ajurat cu tija perforată vertical.** (*Durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*). (Pl. V/4, VI/4). Depozit?. Pedunculul este perforat vertical și decorat în partea superioară cu patru nervuri circulare. Pe fiecare braț există două ajurări, care au dus la apariția a trei coaste. Patină verde deschis. Înălțime 4,7 cm; lățimea max. 3,8 cm; 12 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.10. Smith 1927, Pl. L, mijloc dreapta cu pedunculul în jos.
 5. **Oradea IV?. Pandantiv semilunar ajurat cu tija perforată vertical.** (*Durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*). (Pl. V/3, VI/3). Depozit?. Asemănător cu cel precedent cu deosebirea că partea superioară a pedunculului este decorată cu șase nervuri circulare. Brațele nu au fost ajurate complet, existând urme de bavură. Patină verde deschis. Înălțime 4,8 cm; lățimea max. 3,6 cm; 10 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.10. Smith 1927, Pl. L, mijloc stânga.
 6. **Oradea IV?. Pandantiv semilunar ajurat cu tija perforată vertical.** (*Durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*). (Pl. V/2, VI/2). Depozit?. Asemănător cu cel precedent cu deosebirea că partea superioară a pedunculului este decorată cu cinci nervuri circulare. Unul dintre brațe are coasta intermediară ruptă din vechime. Patină verde deschis. Înălțime 4,7 cm; lățimea max. 3,9 cm; 10 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.11. Smith 1927, Pl. L, mijloc stânga cu pedunculul în jos.
 7. **Oradea IV?. Pandantiv semilunar ajurat cu tija perforată vertical.** (*Durchbrochene halbmondförmige Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel*). (Pl. V/1, VI/1). Depozit?. Asemănător cu cel precedent cu deosebirea că este întreg. Patină verde deschis. Înălțime 4,7 cm; lățimea max. 3,7 cm; 8 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.11. Smith 1927, Pl. L, mijloc dreapta.
 8. **Biharea?; Oradea IV?. Pandantiv în formă de roată.** (*Radanhänger*). (Pl. V/6, VI/6). Depozit?. Pedunculul este relativ scurt și se termină printr-o mică verigă. Corpul reprezintă o roată cu patru spițe având o mică proeminență centrală ce sugerează bucsa. Patină verde deschis. Diametrul 4,2 cm; lungime peduncul 1,9 cm; 22 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.8. Smith 1927, Pl. L, jos dreapta; Nestor 1933, 120, n. 490.
 9. **Biharea?; Oradea IV?. Pandantiv în formă de roată.** (*Radanhänger*). (Pl. V/5, VI/5). Depozit?. Identic cu cel precedent. Patină verde deschis. Diametrul 4,2 cm; lungime peduncul 1,9 cm; 20 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.8. Smith 1927, Pl. L, jos stânga; Nestor 1933, 120, n. 490.
 10. **Biharea?; Oradea IV?. Pandantiv în formă de roată.** (*Radanhänger*). (Pl. V/8, VI/8). Depozit?. Asemănător cu cel precedent cu deosebirea că pedunculul a fost rupt din vechime. Piesa prezintă un defect de turnare, una dintre spițe lipsind parțial. Patină verde deschis. Diametrul 4,3 cm; 21 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.9. Smith 1927, Pl. L, mijloc stânga; Nestor 1933, 120, n. 490.
 11. **Biharea?; Oradea IV?. Pandantiv în formă de roată.** (*Radanhänger*). (Pl. V/7, VI/7). Depozit?. Asemănător cu cel precedent, dar fără defect de turnare la una din spițe. Patină verde deschis. Diametrul 4,2 cm; 19 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.9. Smith 1927, Pl. L, mijloc dreapta; Nestor 1933, 120, n. 490.
 12. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/5, VIII/5). Depozit?. Pedunculul găurit este decorat cu șase nervuri circulare; corpul prezintă patru deschizături triunghiulare și două nervuri circulare la bază. Bavurile, rezultate în urma turnării într-un tipar bivalv, nu au fost total îndepărtate, un mic defect de turnare se poate observa de asemenea la baza sa circulară. Patină verde deschis. Lungime 5,8 cm; diametrul pedunculului în partea superioară 0,75 cm; diametrul bazei circulare 3,6 cm; greutate 16 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.7. Smith 1927, Pl. L mijloc dreapta orientat cu pedunculul în sus.

13. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/6, VIII/6). Depozit?. Pedunculul găurit este decorat cu o singură nervură circulară, iar baza circulară este ornamentată cu patru asemenea nervuri. Din cauza unui defect de turnare, lipsește pe o porțiune bara dintre două triunghiuri ajurate. Bavurile nu au fost total îndepărtate. Patină verde deschis. Lungime 5,6 cm; diametrul penducului în partea superioară 0,7 cm; diametrul bazei circulare 3,2 cm; 20 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.7. Smith 1927, Pl. L mijloc stânga orientat cu pedunculul în sus.
14. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/3, VIII/3). Depozit?. Pedunculul găurit este decorat cu șase nervuri circulare. Bavurile nu au fost total îndepărtate. Patină verde deschis. Lungime 4,5 cm; diametrul penducului în partea superioară 0,7 cm; diametrul bazei circulare 2,2 cm; 12 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.7. Smith 1927, Pl. L mijloc stânga orientat cu pedunculul în jos.
15. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/4, VIII/4). Depozit?. Asemănător cu cel precedent. Patină verde deschis. Lungime 4,5 cm; diametrul penducului în partea superioară 0,7 cm; diametrul bazei circulare 2,2 cm; 10 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.7. Smith 1927, Pl. L mijloc stânga orientat cu pedunculul în sus.
16. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/2, VIII/2). Depozit?. Asemănător cu cel precedent. Din cauza unui defect de turnare, lipsește pe o porțiune bara dintre două triunghiuri ajurate. Bavurile nu au fost total îndepărtate. Patină verde deschis. Lungime 4,5 cm; diametrul penducului în partea superioară 0,7 cm; diametrul bazei circulare 2,2 cm; 13 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.7. Smith 1927, Pl. L mijloc dreapta orientat cu pedunculul în sus.
17. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/1, VIII/1). Depozit?. Asemănător cu cel precedent inclusiv defectele de turnare. Patină verde deschis. Lungime 4,5 cm; diametrul penducului în partea superioară 0,7 cm; diametrul bazei circulare 2,2 cm; 11 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.7. Smith 1927, Pl. L mijloc dreapta orientat cu pedunculul în jos.
18. **Oradea IV?. Pandantiv conic cu deschizături triunghiulare.** (*Kegeligen Anhänger mit dreieckigen Durchbrechungen*). (Pl. VII/7). Depozit?. Pedunculul găurit este lung și decorat cu 21 de nervuri circulare. Baza circulară este ornamentată cu trei nervuri circulare. Este mult mai îngrijit finisat decât precedentele. Patină verde deschis. Lungime 7,9 cm; diametrul penducului în partea superioară 0,5 cm; diametrul bazei circulare 4 cm; 31 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.6. Smith 1927, Pl. L mijloc sus orientat cu pedunculul în jos; Nestor 1933, 120, n. 490 („Chergheș, jud. Hunedoara”).
19. **Oradea IV. Pandantiv în formă de clepsidră.** (*Sanduhrförmigen Anhänger*). (Pl. III/2, IV/2). Depozit?. Pedunculul scurt, este perforat circular. De el este prinsă o mică verigă din sârmă. Baza penducului este decorată cu o nervură orizontală. Corpul piesei este ornamentat cu trei nervuri în forma de clepsidră, de dimensiuni din ce în ce mai mici, care conturează placa pandantivului. La baza corpului, datorită unui defect de turnare, piesa prezintă o mică perforație. Patină verde deschis corodată activ. Diametrul interior al verigei 1,7 cm; lungime 9,2 cm; lățimea maximă a corpului 5 cm; 21 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.12. Smith 1927, Pl. L mijloc dreapta.
20. **Oradea IV. Pandantiv în formă de clepsidră.** (*Sanduhrförmigen Anhänger*). (Pl. III/3, IV/3). Depozit?. Asemănător cu cel precedent, cu diferența că baza penducului este decorată cu două nervuri orizontale. Patină verde deschis corodată activ. Diametrul interior al verigei 1,7 cm; lungime 9,2 cm; lățimea maximă a corpului 5 cm; 23 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.12. Smith 1927, Pl. L mijloc stânga.
21. **Oradea IV?. Tutul¹².** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetrepter Mitte und Knopf*). (Pl. I/1a–b, II/1). Depozit?. Corpul, de formă rotundă, are partea centrală conică care se termină printr-un buton, marginile plate. Tortița pentru fixare constă dintr-o bară subțire de bronz. Piesa a fost realizată prin turnare, ulterior fiind sudată și tortița. Partea de formă conică a piesei este decorată cu nouă nervuri concentrice. Ea se termină printr-un mic buton având capul sferic și ușor aplatizat. Crăpătura de pe marginea tutului s-ar putea datora unei intervenții mecanice în momentul în care fost îndreptate marginile. O mică gaură aflată pe partea centrală poate fi rezultatul unui defect de turnare sau ține de tehnologia de turnare a acestui tip de piesă. Patină verde deschis, cu unele urme de corodare activă. Diametrul maxim 7,6 cm; înălțimea 3,2 cm; 60 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.5. Smith 1927, Pl. L mijloc jos.
22. **Oradea IV?. Tutul** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetrepter Mitte und Knopf*). (Pl. IX/1, X/1). Depozit?. Corpul, de formă rotundă, are partea

¹² Despre terminologia acestui tip de piesă vezi discuția la Gogâltan-Sava 2014, 185–186.

centrală conică și se termină printr-un buton cu capul sferic. Tutulul este ornamentat cu șapte nervuri dispuse concentric. Piesa a fost realizată prin turnare, ulterior fiind sudată și tortița. O mică gaură aflată pe partea centrală poate fi rezultatul unui defect de turnare sau ține de tehnologia de turnare a acestui tip de piesă. Marginea este deteriorată parțial din vechime. Patină verde deschis, cu unele urme de corodare activă. Diametrul maxim 4,3 cm; înălțimea 2 cm; 15 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.5. Smith 1927, Pl. L dreapta jos.

23. **Oradea IV?. Tutul** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte und Knopf*). (Pl. IX/2, X/2). Depozit?. Asemănător cu cel precedent, inclusiv cu același decor. Corpul prezintă de asemenea o mică gaură care poate fi rezultatul unui defect de turnare sau ține de tehnologia de turnare a acestui tip de piesă. Marginea este aproape în întregime deteriorată din vechime. Patină verde deschis, cu unele urme de corodare activă. Diametrul maxim 5 cm; înălțimea 2 cm; 20 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.5. Smith 1927, Pl. L dreapta jos ceva mai sus.
24. **Oradea IV?. Tutul** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte und Knopf*). (Pl. IX/3, X/3). Depozit?. Asemănător cu cel precedent singura diferență este că ornamentul central este compus din opt cercuri reliefate, dispuse concentric și nu există un defect de turnare. Patină verde deschis, cu unele urme de corodare activă. Diametrul maxim 4,1 cm; înălțimea 2,7 cm; 16 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.5. Smith 1927, Pl. L stânga jos.
25. **Oradea IV?. Tutul** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte und Knopf*). (Pl. IX/4, X/4). Depozit?. Asemănător cu cel precedent, singura diferență este că ornamentul central este compus din șase cercuri reliefate, dispuse concentric. Marginea este parțial distrusă din vechime. Patină verde deschis, cu unele urme de corodare activă. Diametrul maxim 4,4 cm; înălțimea 2,5 cm; 18 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17. 5. Smith 1927, Pl. L stânga jos ceva mai sus.
26. **Oradea IV?. Tutul** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte und Knopf*). (Pl. IX/5, X/5). Depozit?. Asemănător cu cel precedent, cu diferență că ornamentul central este compus din șapte cercuri reliefate, dispuse concentric. O mică gaură aflată pe partea centrală poate fi rezultatul unui defect de turnare sau ține de tehnologia de turnare a acestui tip de piesă. Marginea este deteriorată parțial din vechime. Patină verde deschis, cu unele urme de corodare activă. Diametrul maxim 4,4 cm; înălțimea 2,5 cm; 18 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.5. Smith 1927, Pl. L mijloc dreapta.
27. **Oradea IV?. Tutul** (*Runde Bronzeknöpfe mit abgetreppter Mitte und Knopf*). (Pl. IX/6, X/6). Depozit?. Asemănător cu cel precedent singura

diferență constă în faptul că ornamentul central este compus din șase cercuri reliefate, dispuse concentric iar marginile nu sunt la fel de deteriorate. Diametrul maxim 5 cm; Înălțimea 2,5 cm; 20 g. British Museum, Londra, nr. inv. 1926 11.17.5. Smith 1927, Pl. L mijloc stânga.

Din informațiile oferite de catalogul on line al British Museum, Londra aflăm că aceste piese au fost achiziționate în 1926 de la László Mauthner. În privița contextului Reginald A. Smith preciza, la un an de la achiziționarea lor, că este vorba despre o descoperire funerară („from a grave of the late Bronze Age at Grosswardein, Hungary”)¹³ (fig. 2). Este cunoscut faptul că anticarul Mauthner a fost un personaj controversat al comerțului cu antichități de la începutul veacului trecut din fostul imperiu Austro-Ungar¹⁴. Probabil, pentru a crește valoarea obiectelor, Maunther le-a prezentat ca reprezentând inventarul unui mormânt adăugând, așa cum vom vedea mai jos, obiecte cu locuri de proveniență diferite.

Descoperirea nu-i scapă lui Ioan Nestor care o va discuta la scurtă vreme de la publicare în sinteza sa privind stadiul cercetărilor arheologice preistorice din România. Ceea ce consemna R. A. Smith ca fiind o descoperire funerară de la „Grosswardein, Hungary”, reprezintă în opinia lui Nestor fie inventarul unui mormânt, fie un depozit, fie obiecte cu proveniență diferită, având în vedere că s-au aflat inițial în proprietate comerciantului Maunther din Budapesta¹⁵. El încearcă chiar identificarea locului de proveniență a unora dintre piese. Astfel aplica mare în formă de disc având un dorn conic central (nr. cat. 2, pl. I/3, II/3) ar fi identică cu cea publicată de J. Hampel din depozitul de la „Nagyvárad” și care s-a aflat în colecțiile acestui muzeu până la

¹³ Smith 1927, 92.

¹⁴ J. Makkay îl numește pe L. Mauthner „infamous antiquities dealer” în contextul încercării sale de a identifica condițiile de descoperire a pieselor de aur aparținând epocii cuprului de la Moigrad. De asemenea, Makkay mai menționează și scepticismul în epocă a lui J. Hampel în achiziționarea de la Mauthner a acestor artefacte (Makkay 1989, 54). Fl. Medeleț descrie modul în care Mauthner „l-a indus în eroare pe Miloia cu bună știință din motive comerciale” în schimbul de obiecte arheologice pe care-l face în 1929 cu Muzeul din Timișoara. Astfel „În ceea ce privește așa zisele piese de la Recaș, ele au fost descoperite probabil în localitatea Rékás de lângă Budapesta...” (Medeleț-Rămneanu 2003, 77).

¹⁵ Nestor 1933, 119–120, n. 490: „Der in 97 veröffentlichte, angebliche Grabfund von Oradea-Mare (Großwardein), ist weder ein Grabfund noch überhaupt ein zusammenhängender Fund, sondern geschickt aus Stücken verschiedener Provenienz zusammengestellt (Urheber der Händler Mauthner, Budapest)”.

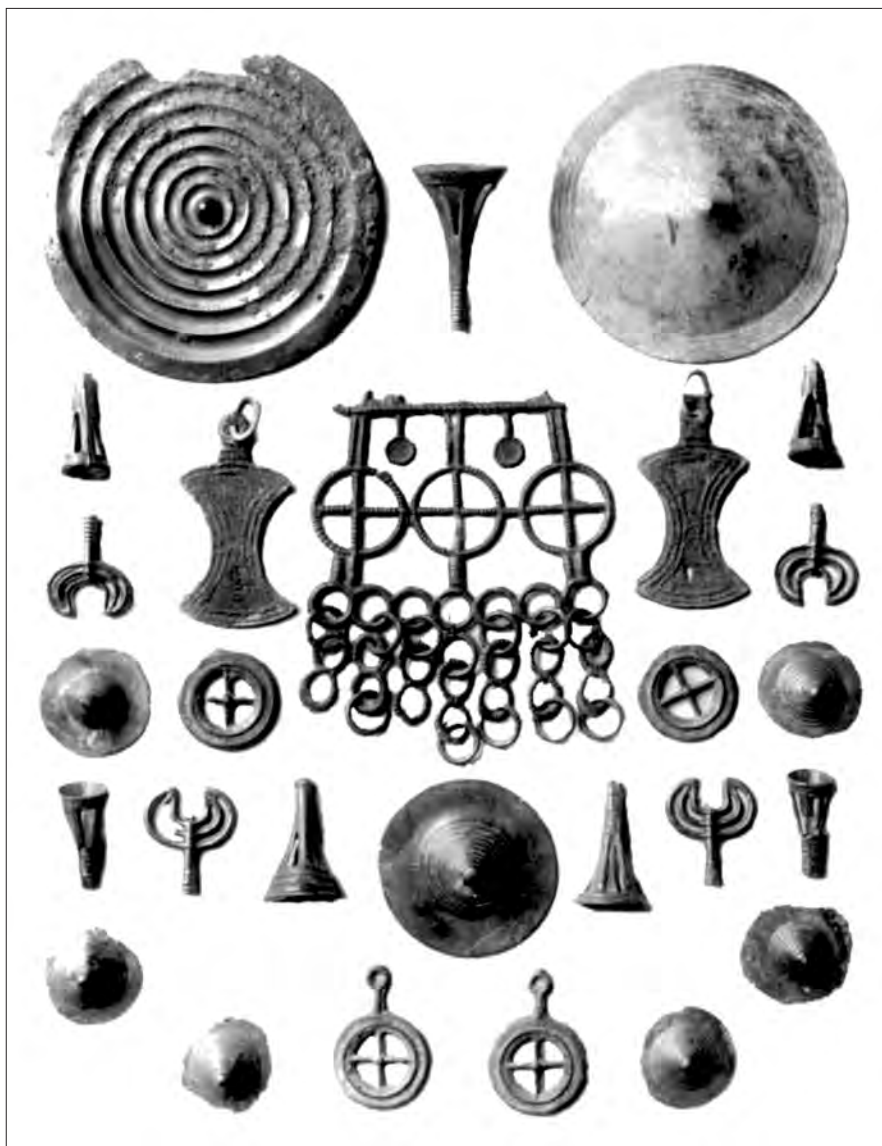

Fig. 2. British Museum, Londra. „Bronze Age antiquities from Hungary” (după Smith 1927).

vânzarea sa la Londra¹⁶. Este vorba astfel despre un obiect care poate fi atribuit așa numitului depozit Oradea I¹⁷ și care nu are nici o legătură cu restul

¹⁶ Hampel 1886a, 10, 16, Táb. XXXIV/3; Nestor 1933, 120, n. 490 („Die Scheibe a. a. O. oben links ist identisch mit derjenigen bei Hampel 34, 3 und stammt aus dem Depot von Oradea-Mare (bis zum Verkauf nach London im Museum Oradea-Mare)”. Într-adevăr piesele sunt identice. La momentul publicării sale de către Hampel, aplica nu era chiar așa de deteriorată pe margine. Ea prezenta însă o fisură care a dus probabil la desprinderea unei bucăți mai mari, așa cum se prezintă obiectul nostru astăzi.

¹⁷ Ordonarea depozitelor descoperite la Oradea și în imediata împrejurime îi aparține lui C. Kacsó (Kacsó 1990, 27; Kacsó 1995a, 84). Oradea I este un depozit descoperit în 1870 și achiziționat de Muzeul Național din Budapesta compus din 13 piese: 6 celturi, 2 târnăcoape, 3 brățări și 2 discuri prezentând la interior urechiușe de prindere (Hampel 1886a, 10, 16, Táb. XXXIV/3; Hampel 1886b, 25–26; Hampel 1892, 101; Nestor 1933, 120, n. 490, 122; Roska 1942, 198; Chidioșan 1981b, 70, n. 8). În opinia lui N. Chidioșan cele

pieselor de la Oradea IV prezentate cu această ocazie. Cum a ajuns această aplică în proprietatea lui L. Mauthner nu putem preciza.

De asemenea, în mod corect, Nestor menționează că nici unul dintre cele patru pândantive în formă de roată nu sunt identice cu o piesă asemănătoare publicată de J. Hampel ca provenind din depozitul de la Biharea¹⁸. Totuși el continuă cu precizarea că în depozitul de la Biharea au existat șapte asemenea pândantive, dintre

două discuri ornamentate ar fi fost purtate odinioară de un fruntaș al aristocrației patriarhale. Această descoperire nu este menționat de M. Petrescu-Dîmbovița în monografia sa dedicată depozitelor de bronzuri din România.

¹⁸ Nestor 1933, 120, n. 490 „Für die Randanhänger a. a. O. Mitte und unten vgl. Hampel 54, 2 (aus dem Depot von Biharea, früher im Museum Oradea-Mare). Das bei Hampel abgebildete Stück ist mit keinem der nach London gekommenen Stücke identisch”.

care două cu pedunculul rupt precum sunt cele două pandantive în formă de roată păstrate în colecțiile muzeului londonez. Aceste piese au un diametru de 4,1–4,3 cm, iar pedunculul la cele întregi are o lungime de 1,9 cm, respectiv 1,95 cm. Dimensiunile acestor piese le avea de la R.A. Smith prin bunăvoința lui Chr. Hawkes. Ele, așa cum am văzut mai sus, sunt de asemenea corecte. Pandantivul în formă de roată publicat de Hampel ca o piesă din depozitul de la Biharea are un diametru de 41 mm iar pedunculul o lungime de 19 mm¹⁹. Pe baza dimensiunilor identice I. Nestor sugerează, fără a afirma cu claritate, că ar exista o legătură între cele patru pandantive de la „Grosswardein, Hungary” și pandantivele nepublicate de la Biharea²⁰. La Mircea Petrescu-Dîmbovița toată discuția se rezumă în felul următor: muzeul din Sfântu Gheorghe a achiziționat înainte de 1882, printre alte obiecte de la Biharea, două pandantive în formă de roată cu patru spițe (care nu mai există în colecția acestui muzeu) iar în colecțiile Muzeului Britanic, Londra ar exista „două pandantive în formă de roată cu patru spițe, care provin probabil din același depozit”²¹. Sunt într-adevăr cele patru pandantive în formă de roată din colecția British Museum parte a depozitului de la Biharea? Nu putem răspunde cu certitudine la această întrebare, dar respectiva ipoteză nu trebuie exclusă.

¹⁹ Nestor 1933, 120, n. 490 „Nun waren in dem Depot von Biharea sieben solche Anhänger erhalten, von denen zwei mit altgebrochenen Henkel (Hampel Bd. 2, 14 und Congrès Intern. Préhist. 8 Sess. Budapest, Compte-Rendus 2, 41). Gerade zwei von den nach London gekommenen Exemplaren besitzen keinen Henkel. Mehr noch, die Londoner Stücke messen im Durchschnitt 4,1–4,3 cm; bei den beiden mit erhaltenem Hängel hat letzterer eine Länge von 1,9 bzw. 1,95 cm. Das bei Hampel 54, 2 abgebildete Stück misst 41 mm im Durchschnitt, der Henkel ist 19 mm lang (Hampel Bd. 2, 14)”. Această piesă a fost reprodușă și de Stephan Foltiny după Hampel 1886, Tab. LIV/2 cu precizarea total greșită „Nagyvárád, Kom. Bihar. Taf. 3, Abb. 1. Fundverhältnisse unbekant” (Foltiny 1955, 17), cu toate că atât la Hampel 1886a („Bihari kincsöl”) cât și în Hampel 1892, 13–15 („Bihar”) localizarea și contextul piesei este cât se poate de clar.

²⁰ Despre existența a două pandantive în formă de roată din depozitul de la Biharea, care s-ar păstra la muzeul din Sfântu Gheorghe, aflăm de la M. Roska (Roska 1938b, 155, nr. 7; Roska 1942, 40, nr. 106 cu bibliografia mai veche). Kacsó 1995a, 117.

²¹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 84. Nu se știe pe ce considerente M. Petrescu-Dîmbovița atribuie pandantivul în formă de roată din depozitul de la Cornești (Roska 1929, 36–37, Kép 54; Nestor 1933, 137, n. 546, Abb. 30; Roska 1942, 248–249, nr. 59, kép. 309) depozitului de la Bihar (Petrescu-Dîmbovița 1977, 84, 129). Trebuie renunțat în viitor la această supoziție.

Despre un pandantiv conic cu deschizături triunghiulare (nr. cat. 18, pl. VII/7), I. Nestor afirmă că cel puțin el trebuie să provină de la „Cherges, Jud. Hunedoara” și că s-a aflat inițial la muzeul din Deva²². Informația este preluată ca atare de Márton Roska²³. Ioan Andrișoiu va publica în 1971 respectivul depozit. Neavând la îndemână articolul lui R.A. Smith, Andrișoiu nu a știut la ce piesă a făcut referire I. Nestor. De aceea apare confuzia privind existența, probabilă, a unui pandantiv în formă de roată de la Chergheș în colecția British Museum²⁴. Aceeași greșală este preluată și de M. Petrescu-Dîmbovița²⁵. Depozitul de la Chergheș conține printre alte obiecte și trei pandantive conice cu deschizături triunghiulare²⁶, dar nici unul dintre ele nu este identic cu piesa aflată la Londra. De aceea acest pandantiv nu poate fi atribuit depozitului de la Chergheș. El diferă prin dimensiuni și decorul pedunculului de restul pandantivelor de acest tip vândute de Mauthner ca provenind de la Oradea. De asemenea nu seamănă nici cu pandantivele publicate de Carol Kacsó din depozitul de la Oradea IV²⁷. Este practic imposibil de precizat dacă aparține sau nu acestei din urmă descoperiri.

În fața atâtor confuzii cu privire la localizarea unor piese, concluzia lui I. Nestor a fost cât se poate de clară: „Der „Grabfund von Großwardein” ist also als apokryph zu betrachten”²⁸.

Chiar dacă M. Roska cunoștea articolul lui R. A. Smith²⁹, în repertoriul său asupra descoperirilor preistorice din Transilvania nu face nici un comentariu cu privire la acel „állítólagos sírleletröl” de la Oradea. Roska se mărginește doar să citeze această lucrare și pe cea a lui I. Nestor³⁰. În schimb, așa cum vom vedea mai jos, va publica depozitul de la „Micske pusztá”³¹, foarte asemănător ca inventar cu obiectele prezentate de R.A. Smith ca provenind de la „Grosswardein, Hungary”. Nu știm de ce nu face nici o legătură între cele două descoperiri.

²² Nestor 1933, 120, n. 490 „Mindestens das Zierstück 97 Taf 50 oben Mitte, dürfte aus Cherges, Jud. Hunedoara, stammen (war früher im Museum Deva)”.

²³ Roska 1942, 121, nr. 89.

²⁴ Andrișoiu 1971, 83 „Din același depozit se pare că a făcut parte și un pandantiv de bronz de formă circulară, ajuns în împrejurări necunoscute la British Museum”.

²⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, 88.

²⁶ Andrișoiu 1971, 87, fig. 1/7–9, pl. 1.

²⁷ Kacsó 1995a, Abb. 3/15, 5/20–27.

²⁸ Nestor 1933, 120, n. 490.

²⁹ De altfel respectivul volum al publicației muzeului londonez se găsește la actuala Bibliotecă Centrală Universitară din Cluj (informație bibliografică T. Soroceanu).

³⁰ Roska 1942, 199.

³¹ Roska 1942, 189–190, nr. 226, kép. 219.

Georg Kossack, în studiul său asupra simbolistici perioadei câmpurilor de urne și a epocii hallstattiene din Europa centrală, face și el câteva comentarii pe marginea acestui „Grabfund von Oradea Mare”. Referindu-se la mult comentatul mai sus pandantiv în formă de roată din depozitul de la Biharea, precizează că I. Nestor îl amintește împreună cu alte șase (?) piese de acest tip. Se alătură concluziei lui Nestor privind faptul că ne aflăm în fața „um eine willkürzliche Zusammenstellung eines Händlers handels”³².

Un alt obiect care nu a fost găsit la Oradea este cel prezentat de noi la nr. cat. 1 ca „Ungaria? Fosta colecție a Muzeului din Gödöllo. Lanțuri-atârătoare. (*Kettengehänge*). (Pl. III/1, IV/1). Descoperire izolată? Depozit?”. Din bibliografie am aflat că piesa a fost de fapt menționată pentru prima oară de către J. Hampel în 1876 ca provenind din colecția Závodszy István, cu informația că se păstrează la Muzeul din Gödöllo³³. Un desen al lanțurilor-atârătoare este publicat în primul său volum dedicat descoperirilor epocii bronzului din Ungaria³⁴. Ulterior piesa a mai fost consemnată ca atare și de către alții³⁵, dar fără a se cita articolul lui R.A. Smith. Cum au ajuns aceste lanțuri-atârătoare să fie vândute de Mauthner muzeului din Londra nu putem preciza. Cert este că nu aparțin descoperirii apocrife „Grosswardein, Hungary”.

Acestea sunt informațiile editate găsite de noi cu privire la piesele de metal păstrate la British Museum având ca loc de descoperire „from a grave of the late Bronze Age at Grosswardein, Hungary”. După cum am văzut unele obiecte provin din locații diferite, fapt ce ne face să fim rezervați cu privire la caracterul unitar al acestei colecții de piese de bronz.

Cu loc de descoperire „Oradea” există mai multe depozite de bronzuri. Așa cum am precizat, C. Kacsó le-a ordonat în felul următor³⁶: Oradea I – depozitul descoperit în 1870 și menționat mai sus și de noi; Oradea II – găsit în cartierul Seleuș în anul 1896³⁷; Oradea III – depozitul găsit în 1900 pe malul Crișului pe locul fostei cărămidării Knapp³⁸; Oradea IV – discutat mai jos; Oradea

V³⁹; Oradea VI – descoperit în 1958 și care s-ar păstra în colecțiile Liceului „Emanoil Gojdu”⁴⁰. Nu ne propunem acum să discutăm toate descoperirile de bronzuri din zona Oradea, ci doar să ne oprim asupra așa numitului depozit Oradea IV a cărui compoziție este aproape identică cu cea a descoperirii de la „Grosswardein, Hungary”.

C. Kacsó a prezentat pe larg istoricul depozitului publicat pentru prima oară de Roska având ca loc de descoperire „Micske pusztá”⁴¹. Pentru a înțelege însă întregul context a așa-numitului depozit Oradea IV („Micske pusztá”) am considerat potrivită reluarea discuției, completarea sa cu ilustrația originală și cu informații necuprinse în articolele lui Kacsó.

Prima menționarea a depozitului nu îi aparține lui M. Roska, ci profesorului Friederic Ardos, un bun cunoscător al antichităților din jurul Oradei și posesorul unei importante colecții arheologice. El consemnează existența „La Moșia Micica: instrumente pentru cai din epoca bronzului, o serie de lanțuri de ornament, vârfuri de lance, secure cu loc pentru coadă și cu ureche, pumnal de bronz și vase din timpul năvălirilor”. Obiectele s-ar păstra în parte la muzeul „Societății de istorie și arheologie” din Oradea și în altă parte la „Muzeul național Unguresc” de la Budapesta⁴².

2, 66/1 „Ehem. Komitat Bihar”); Junghans *et alii* 1968, 260–261; Hänsel 1968, 26, 173, Liste 1, nr. 1a (Komitat Bihar); Petrescu-Dimbovița 1977, 41, Pl. 5/1–2, 49; Chidioșan 1981a, 62–63; Bader 1991, 39, Kat. Nr. 27, Taf. 6/27, 7/27; Marta 1995, 35; Kacsó 1995a, 84, n. 6. (cu greșeli și lipsuri bibliografice).

³⁹ Roska 1942, 198, nr. 88.

⁴⁰ Bibliografia citată de C. Kacsó este incompletă și poate genera confuzii. Despre acest depozit este adevărat că N. Chidioșan nu ne oferă practic nici o informație (Chidioșan 1981b, 70). M. Rusu menționează însă un depozit denumit „Crișana I. Region” aflat în „Sammlung der Mittelschule Nr. 1 Oradea” (Rusu 1963, 207, Nr. 22). Ulterior colecția arheologică a acestei școli este succint prezentată de către fondatorul ei Titus Lucian Roșu (Roșu 1967, 354–355). Printre unele obiecte sunt ilustrate și mai multe celturi despre care se spune că au loc „de proveniență necunoscută” (Roșu 1967, 354, Fig. 2). Preluând informația de la M. Rusu, la M. Petrescu-Dimbovița depozitul este consemnat de asemenea ca și „Crișana I” aflat în „Colecția Liceului nr. 1, Oradea”. Se precizează totuși că nu este exclus să provină din jurul orașului Oradea. El conține patru celturi, dintre care trei de tip transilvanean, la care s-ar adăuga, potrivit lui M. Rusu, probabil încă două celturi (Petrescu-Dimbovița 1977, 122, Pl. 288/3–6). Piese de metal din colecția acestui liceu au fost publicate ulterior de către Sabin A. Luca și Constantin Ilieș (Luca-Ilieș 2000). Referitor la așa numitul depozit de bronzuri „Crișana I” sau „Oradea VI” trebuie renunțat în viitor, de vreme ce cele 4 topoare de bronz au fost descoperite în 1958 la Palota (Luca-Ilieș 2000, 323–326, Abb. 2/2, 3/1–2, 4/2).

⁴¹ Kacsó 1990, 25–32; Kacsó 1995a, 83–87.

⁴² Ardos 1936, 67.

³² Kossak 1954, 85.

³³ Hampel 1876, 83: „Ornement en bronze, formé par des plaques croisées et de plusieurs rangs de petits anneaux”.

³⁴ Hampel 1886a, 15, Táb. LXIII/1.

³⁵ Foltiny 1955, 18, Taf. 4/6; Jankovits 2008, 65, Jankovits 2010, 50, Abb. 4/2.

³⁶ Kacsó 1990, 27; Kacsó 1995a, 84.

³⁷ Chidioșan 1981b, 70.

³⁸ Cséplő 1900, 78–79; Roska 1942, 198, Nr. 88; Alexandrescu 1966, 123–124, 170, Kat. Nr. 14, Taf. IV/1–2; Popescu-Rusu 1966, R 2; Mozsolics 1967, 51, 130, Taf. 15/

Ulterior, M. Roska plasează depozitul la „Micske”⁴³. În repertoriul său arheologic al Ardealului Roska, fără a aminti anul și condițiile de descoperire, precizează doar că depozitul de la „Micske puszta” a fost împărțit între muzeul din Oradea și Andrásy Ernő din Valea lui Mihai. Sunt menționate următoarele piese: două celturi (dintre care unul cu plisc), două fragmente de seceri, două fragmente de seceri cu buton, un mic vâr de lance, un cuțit sau un pumnal cu mânerul terminat printr-o verigă, două brățări mari cu capetele deschise, trei bucăți de spirale, un inel dintr-o sârmă spiralică, două ace „hallstattiene” cu ureche, fragmente de ace cu gâtul îngroșat, un fragment de ac cu proeminențe, o brățară masivă decorată și cu capetele deschise, pandantive în formă de „pișcot”, bucăți de podoabă pentru cal format din verigi înălțuite la a căror capete atârnă pandantive, pandantive semilunare, patru butoni cu tortiță de prindere ce imită roți cu patru spițe, podoabe conice cu deschizături triunghiulare, nasturi mari cu tortiță de prindere, obiecte cu ornamente în relief și bucăți de sabie⁴⁴. Sunt ilustrate un număr de 30 de piese (fig. 3).

C. Kacsó preciza că doar o parte din piesele descrise sunt și desenate, fără a menționa care⁴⁵. Este de altfel și foarte greu să ne dăm seama care sunt sau nu reprezentate grafic, având în vedere că Roska nu precizează numărul exact al unor tipuri de obiecte (de exemplu, falerele sau pandantivele conice cu deschizături triunghiulare), unele piese sunt abia schițate fără a ne putea da seama ce reprezintă de fapt (este cazul pieselor cu nr. 2–3, 7 – trei fragmente de spirale?). Cert este că lipsește din ilustrație un celt, fragmentele secerilor cu buton, cuțitul sau pumnalul cu mânerul terminat printr-o verigă, două brățări mari cu capetele deschise, un ac „hallstattian” cu ureche, fragmentele de ac cu gâtul îngroșat, fragmentul de ac cu proeminențe, brățara masivă decorată și cu capetele deschise, pandantivele semilunare. Este cert că pe baza informațiilor oferite de Roska nu putem reconstitui cu certitudine acest depozit.

Ulterior, așa cum consemnează și C. Kacsó⁴⁶, depozitul de la „Micskapuszta” este amintit de către o serie de arheologi cu precădere unguri⁴⁷, pe când specialiștii români și unii străini plasează

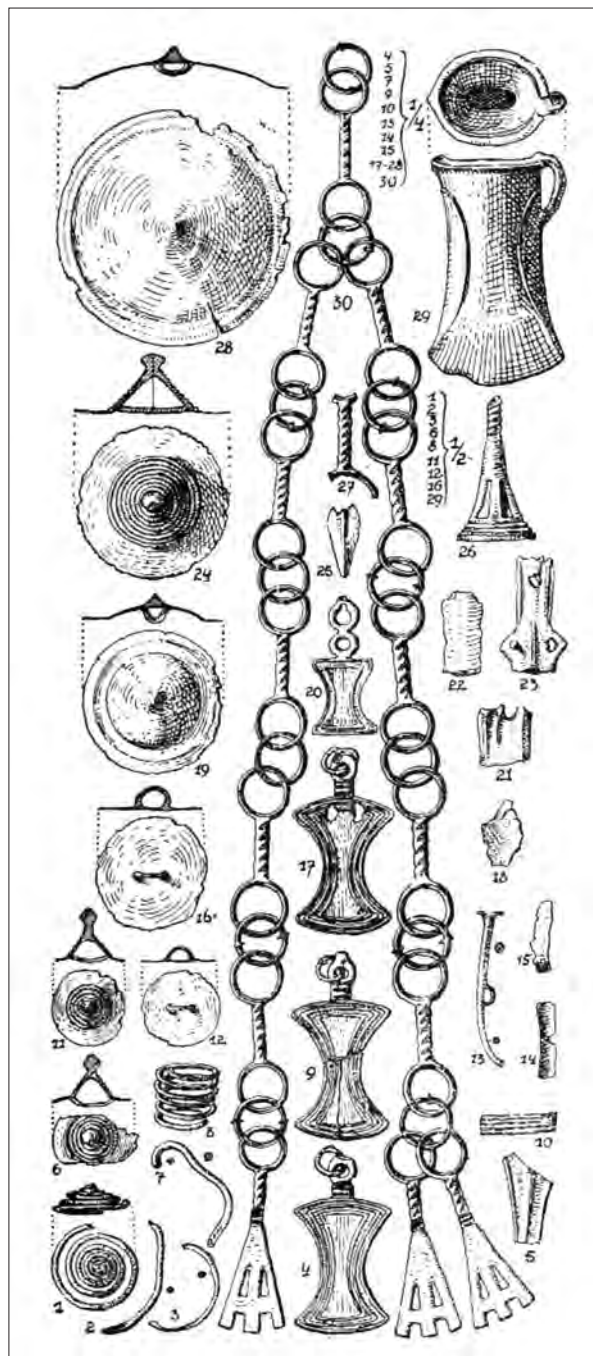

Fig. 3. Depozitul de la „Micske puszta” (după Roska 1942). / Deposit „Micske puszta” (after Roska 1942).

greșit descoperirea în localitatea „Mișca” din jud. Bihor⁴⁸. În toate aceste contribuții nu se aduc noutăți cu privire la condițiile de descoperire sau inventarul depozitului, fiind citate după Roska doar anumite piese.

⁴³ Roska 1938a, 8. Vezi și Kacsó 1990, 26, n. 2; Kacsó 1995a, 84, Anm. 5.

⁴⁴ Roska 1942, 181–182, Kép. 219.

⁴⁵ Kacsó 1990, 26; Kacsó 1995a, 83.

⁴⁶ Kacsó 1990, 25, n. 1; Kacsó 1995a, 83, Anm. 4.

⁴⁷ Kossack 1954, 98 („Micske Puzta, Kom. Bihar, Westrumänien”); Foltiny 1960, 109; Jósá-Kemenczei 1965, 34 („erdélyi micskepusztai”); Kemenczei 1965 („Micskapuszta”).

⁴⁸ Rusu 1960, 162, n. 3; Rusu 1963, 206, nr. 46 („Mișca, Rayon Marghita”); Comșa 1966, 170, n. 4; Alexandrescu 1966, 175, nr. 77, Taf. XX/1 („Mișca, Gemeinde Chișlaș, Rayon Marghita, Region Crișana”); Florescu 1967, 75, Fig. 11/7; v. Brunn 1968, 34, 38, 46, 55, 72–73, 280; Ordentlich 1968, 401; Bader 1969, 79; Emödi 1978, 488; Emödi 1980, 261–262.

Mircea Rusu în lucrarea sa de doctorat menționa despre acest depozit următoarele⁴⁹: „40. Mișca (Micskapusztá) înglobat orașului Oradea, jud. Bihor (pl. 89, 90). La o dată ce nu poate fi precizată s-a descoperit un depozit de bronzuri care a fost achiziționat de Muzeul Oradea și de Dr. E. Andrasay din Valea lui Mihai. Reconstituirea integrală a depozitului este dificilă deoarece unele piese s-au pierdut sau au fost greșit inventariate. În Muzeul Oradea se păstrează doar piesele inventariate sub numerele 2032–2070. Inițial depozitul era format din următoarele piese: 2 celturi (unul ornamentat cu aripioare false); două fragmente de seceră (2042 și eventual 2118), două fragmente de seceră cu buton (neidentificate); un vârf de săgeată; un pumnal cu capul terminat printr-o verigă (fără număr de inventar); două fragmente de brățară cu secțiunea rotundă, un inel spiralic format din 5 spire, două ace dintre care unul cu gîtul îngroșat și altul cu cap discoidal și tortiță, un fragment de brățară cu capul ornamentat cu linii incizate (2145), un lanț format din bare torsionate cu verigi la capete, legate între ele prin alte verigi, iar la capete terminat în pandantive triunghiulare ajurate (2055, 2059, 2060); 2 lunule (2038, 2056); patru roți solare cu spiță și tortiță (2032, 2036, 2045, 2049); 3 fragmente de spirală probabil de la fibule de tip passementerie (2034, 2150, 2152); un ampix în formă de pâlnie (fără număr de inventar); 6 ampixuri conice cu ferestre triunghiulare ajurate (2062, 2064–2068); 6 tutuli de diferite mărimi (2051, 2058, 2060 și 3 fără număr), 13 falere de diferite tipuri (2033, 2035, 2039–2041, 2043, 2046, 2047 și 2 exemplare fără număr 2048, 2050, 2053, 2070); un fragment de brățară sau toartă de vas din placă subțire ornamentată cu caneluri mărunte (2044); capatul unei centuri cu placă neornamentată (2057); 5 fragmente de bronz brut, 2 fragmente de mănere de pumnal sau sabie. În colecția Sebestyen Petru din Cluj se află două pandantive în formă de scut beotic (care inițial fuseseră publicate de M. Roska). M. Roska, Rep. p. 181, 226, fig. 219; M. Rusu, Dacia, 1960, p. 175 sq. fig. 3–4; idem Dacia, 1963, p. 206, 46 (datat inițial în BD); A.D. Alexandrescu, Dacia, 1966, p.; W.A. von Brunn, Hortfunde, p. 34, 35, 72, 280, 289 (datat deasemenea BD). Informație E. Sebestyen, Cluj”⁵⁰. Este evident că M. Rusu cunoaștea foarte bine cele consemnate de Roska cu privire la acest depozit, a consultat inventarul

muzeului din Oradea, verificând și desenând unele piese găsite la fața locului. El este primul specialist român care corectează localizarea descoperirii și precizează că „Mișca” este un punct înglobat orașului Oradea, oferind în același timp toate informațiile existente în anii '60 ai secolului trecut cu privire la acest depozit. În privința ilustrației, la planșa 89 sunt redesenate piesele publicate de Roska, urmând ca la planșa 90 să fie publicate opt piese care, cu excepția unei sârmei spiralate de formă conică⁵¹ (fig. 4/1) sunt inedite: o rotiță solară cu spițe și cu tortiță (după Kacsó pandantiv în formă de roată cu patru spițe) (fig. 4/2), două lunule (după Kacsó pandantive semilunare ajurate cu pedunculul vertical perforat decorat cu nervuri (fig. 4/3–4), un ac cu gâtul îngroșat (fig. 4/5), capătul unei centuri cu placă neornamentată (după Kacsó capăt de centură cu cârlig) (fig. 4/6), un fragment de lamă de seceră (fig. 4/7), un pumnal cu mânerul terminat printr-o verigă (fără număr de inventar) (fig. 4/8).

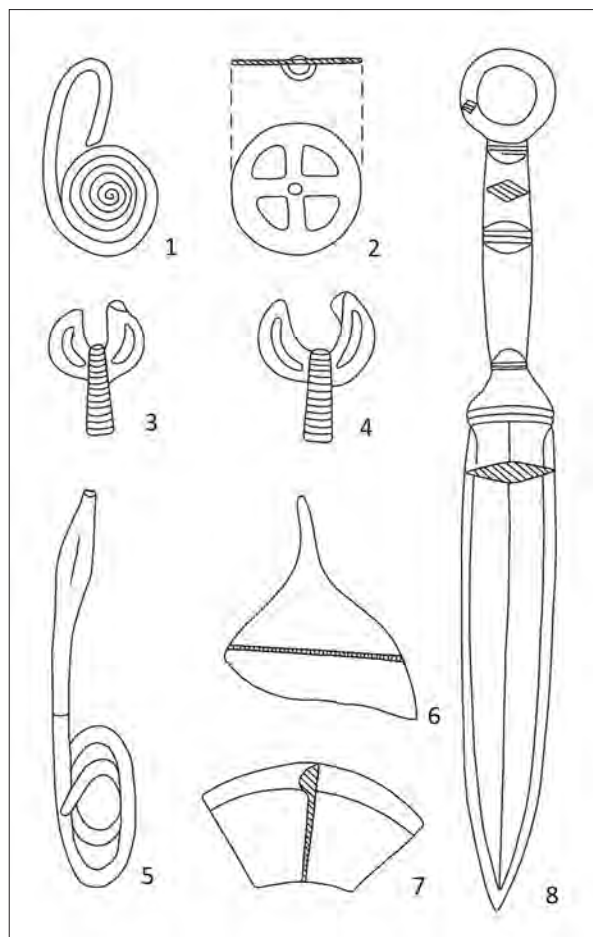

Fig. 4. Piese inedite din depozitul „Mișca (Micskapusztá) înglobat orașului Oradea, jud. Bihor” (după Rusu 1972). / *Unpublished bronze objects from “Mișca (Micskapusztá) belonging to Oradea, Bihor County” (after Rusu 1972).*

⁴⁹ Având în vedere că lucrarea se păstrează doar în manuscris la Biblioteca Centrală Universitară din Iași, vom reda în continuare întregul pasaj referitor la acest depozit. Aceste informații nu se regăsesc în articolele lui C. Kacsó.

⁵⁰ Rusu 1972, 510–511, Pl. 89–90.

⁵¹ Roska 1942. Kép. 219/1.

Cele două pandantive „în formă de scut beotic” (după Kacsó pandantive în formă de clepsidră) din colecția Sebestyen Petru din Cluj nu sunt cele „care inițial fuseseră publicate de M. Roska”. Acestea s-au păstrat în colecția Mauthner de la Budapesta și au fost republicate de C. Kacsó. Fie este vorba despre două pandantive inedite care aparțin depozitului Oradea IV, fie ele nu țin de această descoperire. În orice caz respectiva informație nu mai poate fi verificată.

La Amalia Mozsolics depozitul este încă plasat la „Micske, MIȘCA, ehem. Kom. Bihar, R.”. În compoziția sa ar intra un celt cu aripioare, un alt celt cu marginea semilunară, două fragmente de lamă de seceră, două fragmente de seceră cu buton, un vârf de lance, „cuțit sau pumnal” cu capătul mânerului în formă de inel, două brățări cu capetele deschise, trei bucăți de sârmă de la spirale, două ace cu urechiușe pe tijă, o brățară ornamentată cu capetele deschise, pandantiv în forma unui topor dublu, un lanț-atârnatore lung cu pandantive triunghiulare la capete, un pandantiv semilunar, patru pandantive în formă de roată cu tortițe de prindere, un „apărător de ac” (*Nadelschützer*) sau un pandantiv conic cu deschizături triunghiulare, tutuli mai mari sau mai mici, o faleră mai mare, fragmente de sabie, nasturi de bronz cu tortițe de prindere, mici fragmente. Ilustrația este după Roska. Unele dintre piesele amintite de Roska nu mai sunt pomenite și de către Mozsolics. Interesant este faptul că A. Mozsolics menționează o informație verbală a lui I. Ordentlich potrivit căreia în cazul acestui depozit am avea de-a face cu două descoperiri amestecate⁵².

Ca în multe alte cazuri, M. Petrescu-Dîmbovița încurcă și mai mult lucrurile⁵³. De această dată informațiile nu mai sunt preluate de la M. Rusu⁵⁴, ci din inventarul Muzeului Național de Istorie al României și parțial din descrierile lui Roska și a Amaliei Mozsolics⁵⁵. Astfel ar fi vorba despre un depozit descoperit în condiții necunoscute care a fost achiziționat de Muzeul din Oradea și de către dr. E. Andrásy. Ca loc de descoperire este menționat „Mișca, înglobat în oraș Oradea”, ca mai apoi să se contrazică prin informația transmisă de Ivan Ordentlich: „nu trebuie confundată Mișca cu o fermă din apropierea Oradei, lângă Episcopia Bihorului, așa cum s-a întâmplat deseori în literatura de specialitate”. De neînțeles este faptul că

la bibliografie este consemnat și articolul lui N. Chidioșan referitor la depozitul de bronzuri de la Mișca, jud. Bihor, o cu totul altă descoperire dintr-un cu totul alt loc. Foarte importantă este însă o altă informație a lui I. Ordentlich prin care se precizează că pe *Repertoriul* lui Roska din biblioteca Andrásy, este specificat că depozitul „a fost” în proprietatea sa, el nefiind de altfel menționat nici în inventarul colecției sale. Astfel de la Muzeul din Oradea (nr. inv. 2032–2068, 2070) au fost transferate la București următoarele piese (nr. inv. 1684–1719), la care se adaugă alte câteva din literatura de specialitate: un celt cu pseudo-aripioare (pl. 55/12), un fragment de seceră (pl. 55/13), două pumnale, două „apărătoare de ac”, un disc spiralic de la o brățară apărătoare (pl. 56/14), cinci fragmente de sârmă, un pandantiv, două pandantive triunghiulare cu verigi la capete (pl. 56/1–2), un lanț ornamental pentru harnașament (pl. 55/25) și un fragment (pl. 56/5), patru pandantive în formă de scut beoțian (pl. 56/15–18), opt ampyx-uri (pl. 56/19), patru butoni cu urechiușe în formă de roți cu patru spițe (pl. 56/3–4) și un fragment, doi butoni, trei tutuli și două falere (pl. 55/17–21, 23–24 și încă 11 exemplare neilustrate dintre care un tutul și 10 falere), un ac cu tortiță (pl. 56/6), fragment de spirală (pl. 55/22), fragment de brățară decorată cu patru nervuri paralele (pl. 56/7) și patru fragmente mici de obiecte neprecizate (pl. 55/16, 56/8–10). Pe lângă acestea ar fi fost și alte obiecte care s-au pierdut (fig. 5). La bibliografie se precizează că Roska a ilustrat din lanțul ornamental numai jumătate iar A. Mozsolics ar menționa încă un celt cu gura concavă, două seceri cu buton și două lame de seceri, un cuțit sau pumnal cu verigă la mâner, două brățări cu capetele deschise, un ac cu tortiță și o brățară cu capetele deschise decorată cu creștături⁵⁶. C. Kacsó face următoarele comentarii critice la noua compoziție a depozitului: unele piese nu au fost menționate, ilustrație este o combinație între cea a lui Roska (cu unele modificări) și desene originale⁵⁷.

N. Chidioșan este cel care lămurește definitiv localizarea depozitului: el provine de la Oradea „Pusta Mișca”. De asemenea mai precizează că descoperirea a fost publicat doar parțial de M. Roska și că „din depozit mai fac parte: falere, tutuli, rozete, pandantive, un fragment de centură, fragmente de seceri și de brățară, pandantive triunghiulare și de forma unui topor bipen. Amintim că nici cunoscuta garnitură cu lanțuri și pandantive nu este reprodușă

⁵² Mozsolics 1973, 157, Taf. 73, B 29.

⁵³ Pentru a nu fi acuzați de lipsă de etică profesională vezi și Soroceanu 2012a, 12.

⁵⁴ Se precizează totuși că după M. Rusu reconstituirea conținutului lui este dificilă, deoarece unele piese s-au pierdut sau au fost introduse aici în mod greșit.

⁵⁵ Kacsó 1990, 26; Kacsó 1995a, 83.

⁵⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, 64. Vezi și Petrescu-Dîmbovița 1978, 104, Nr. 53, Taf. 39 B.

⁵⁷ Kacsó 1990, 26; Kacsó 1995a, 83.

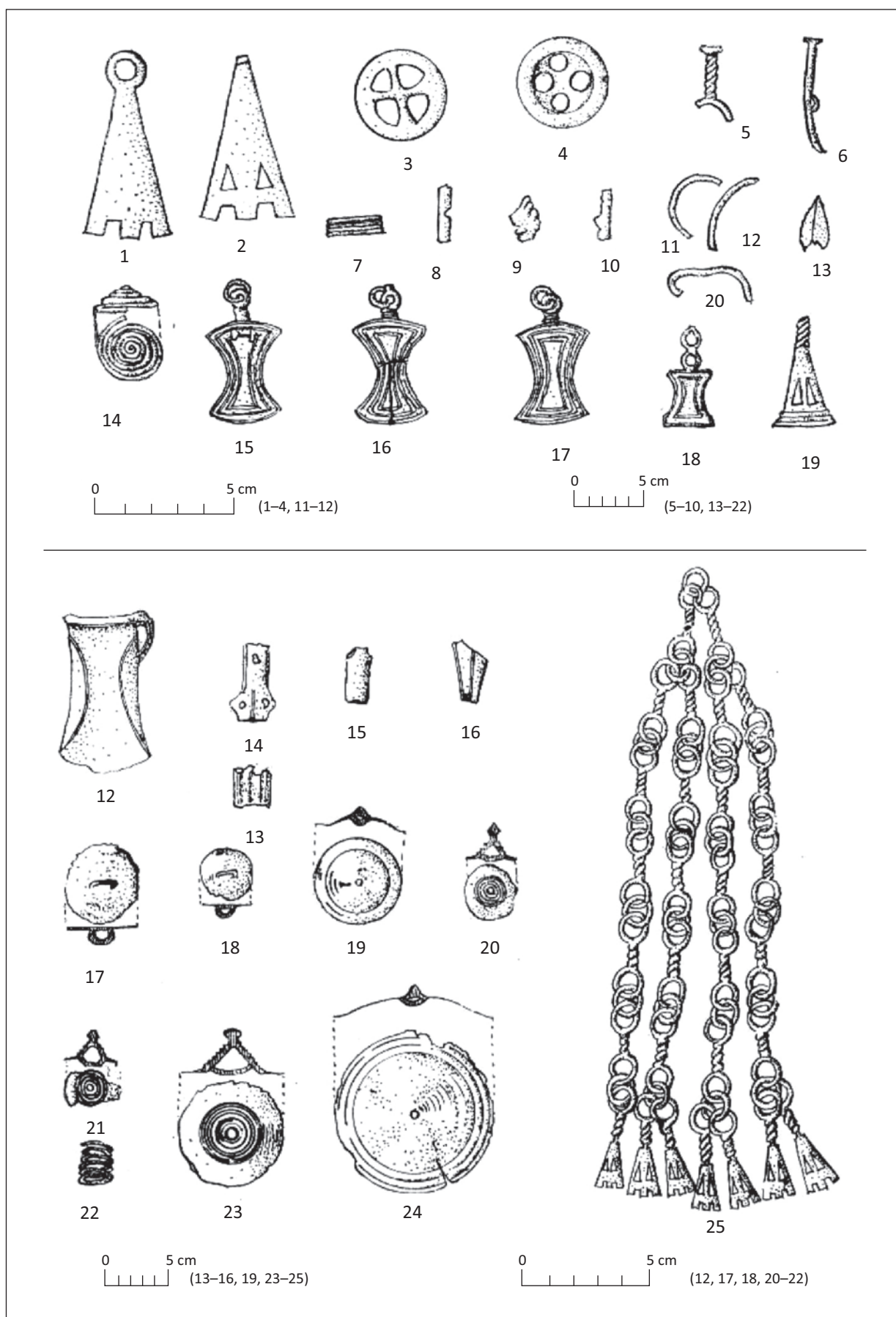

Fig. 5. Depozitul de la „Mișca, înglobat în oraș Oradea” (după Petrescu-Dîmbovița 1977). / Deposit from “Mișca, belonging to Oradea” (after Petrescu-Dîmbovița 1977).

corect. Ea se compune din patru lanțuri de care sînt legate cîte o pereche de pandantive triunghiulare perforate și digitate”. Unele piese s-au pierdut în timpul celui de-al Doilea Război Mondial⁵⁸. Lanțul-atârănătoare publicat cu această ocazie de Chidioșan⁵⁹ „redă vădit mai bine, deși nu întrutotul exact, originalul”⁶⁰. Ulterior, acestei descoperiri, îi mai este adăugată o zăbală⁶¹, care în opinia lui C. Kacsó foarte probabil nu a aparținut depozitului⁶².

Interesat pentru un viitor volum *Prähistorische Bronzefunde* de pandantivele de bronz din România, C. Kacsó reia publicarea acestei descoperiri. În primul rând menționează că greșeala în privința localizării depozitului nu-i aparține lui Roska, devreme ce el indică corect ferma din apropierea Oradei. Ferma Micskapuszt a dispărut prin extinderea orașului așa încât propune, corect, renunțarea la apelative precum „Mișca”, „Pusta Mișca” sau „Pusta lui Mișca”. Nu se știe data la care depozitul a intrat în colecțiile muzeului din Oradea, cert este că după cel de-al doilea război mondial a fost inventariat un lot de 39 de piese cu loc de proveniență Micskapuszt (nr. inv. 2032–2070)⁶³. Una dintre piese ar fi un fragment de brățară celtică (2069) care evident că nu aparține depozitului⁶⁴. Separat (nr. inv. 5044) ar mai fi fost inventariat un lanț-atârănătoare despre care se spune că are același loc de descoperire⁶⁵. Ulterior 37 de piese (nr. inv. 2032–2055, 2057–2068, 2070) au fost transferate la București⁶⁶, iar la Oradea ar fi rămas doar două piese (nr. inv. 2056⁶⁷, 5044) care primesc ulterior alte numere de inventar⁶⁸. De

asemenea, tot prin transfer de la Oradea ajung la București încă două piese despre care se spune că aparțin acestui depozit. Referitor la ele, dar și la lanțul-atârănătoare, Kacsó consideră că apartenența lor la depozit este nesigură⁶⁹. În varianta în limba germană a prezentării depozitului de la Oradea IV se mai precizează că, așa cum a fost consemnat și de I. Ordentlich, depozitul nu figurează în registrul inventar al colecției Dr. E. Andrassy. De asemenea este posibil ca în colecția Fleißig să fi ajuns piese din depozitul Oradea IV, dar despre soarta acestora nu avem nici o informație. Cert este că Roska a publicat doar o parte a descoperiri, care se afla într-o colecție privată, recompunerea depozitului putând fi făcută doar plecând de la aceste informații și de la piesele aflate la muzeul din Oradea⁷⁰. Astfel sunt descrise și ilustrate un număr de 41 de piese aflate astăzi la Muzeul Național din București dar și la Oradea (fig. 6–7).

Despre lanțul-atârănătoare format din 22 de piese de la muzeul din Oradea se spune inițial că: „Apartenența piesei la depozit este incertă”⁷¹. În varianta în limba germană a depozitului de la Arpășel, piesa nu mai este descrisă dar este considerată identică cu cea de la Arpășel și atribuită cu certitudine depozitului Oradea IV⁷² (fig. 7).

Restul pieselor din depozitul Oradea IV ar fi următoarele: un pandantiv triunghiular identic cu cele de pe lanțul-atârănătoare dar cu partea superioară ruptă, un pandantiv triunghiular cu verigă de prindere, partea inferioară terminată în trei „degete”, pandantiv în formă de clepsidră, pandantiv semilunar ajurat cu pedunculul vertical perforat decorat cu nervuri, deteriorat, pandantiv de același tip cu pedunculul ornamentat cu nervuri doar în partea superioară, opt pandantive conice prezentând patru deschizături triunghiulare, patru pandantive în formă de roată cu patru spițe, nouă falere cu marginea dreaptă un mic spin conic central și urechiușe de prindere, o faleră rotunjită cu urechiușă de prindere semicirculară, o faleră ușor conică cu trei șanțuri circulare, cinci tutuli, un fragment de ac cu capul în formă de disc și cu urechiușă, fragment de tijă de ac răsucită de trei ori, două fragmente de brățară decorată cu nervuri, verigă mică deschisă cu secțiunea ovală, sârmă spiralată de formă conică, capăt de centură cu cârlig, fragment de seceră. În anul 1986, János Makkay identifică existența unei mari colecții arheologice depozitată de ani de zile într-un apartament

⁵⁸ Chidioșan 1977, 57, n. 4.

⁵⁹ Chidioșan 1977, Fig. 2/1

⁶⁰ Kacsó 1990, 26.

⁶¹ Chidioșan 1981a, 65.

⁶² Kacsó 1990, 26; Kacsó 1995a, 84.

⁶³ Kacsó 1990, 27; Kacsó 1995a, 85. De fapt locul de proveniență menționat în registrul inventar al Muzeului Țării Crișurilor este „Mișca” (informații amabile G. Fazecaș).

⁶⁴ La acest număr de inventar sunt consemnate următoarele: „Brățară de bronz ruptă în două și deformată, formată dintr-o bară cu secțiunea pătrată capetele subțiate și ascuțite”. Proveniența este „Bihor. Necunoscut”, lungimea 13 cm, datată în epoca bronzului.

⁶⁵ La acest număr de inventar sunt inventariate fragmente ceramice de la Vadu Crișului.

⁶⁶ Piese au fost transferate la Muzeul de Istorie al RSR pe 18 XII 1970, după care este menționată o dispoziție nr. 16 din 23 VI 1975.

⁶⁷ În registrul inventar apare că și această „podoabă de harnașament” de la Mișca a fost transferată la București.

⁶⁸ La nr. inventar 8733 a fost înregistrată o „Podoabă de harnașament din bronz compus din patru lanțuri, fiecare din piese formate din două verigi legate cu câte o bară capetele terminale fiecare cu câte două piese trapezoidale. Patina ștersă”. Piesa este de la Oradea „Pusta Mișca” și ar aparține depozitului transferat la M.N.R. București.

⁶⁹ Kacsó 1990, 27; Kacsó 1995a, 84–85.

⁷⁰ Kacsó 1995a, 84–85.

⁷¹ Kacsó 1990, 27.

⁷² Kacsó 1995a, 85–86, 119, Abb. 6.

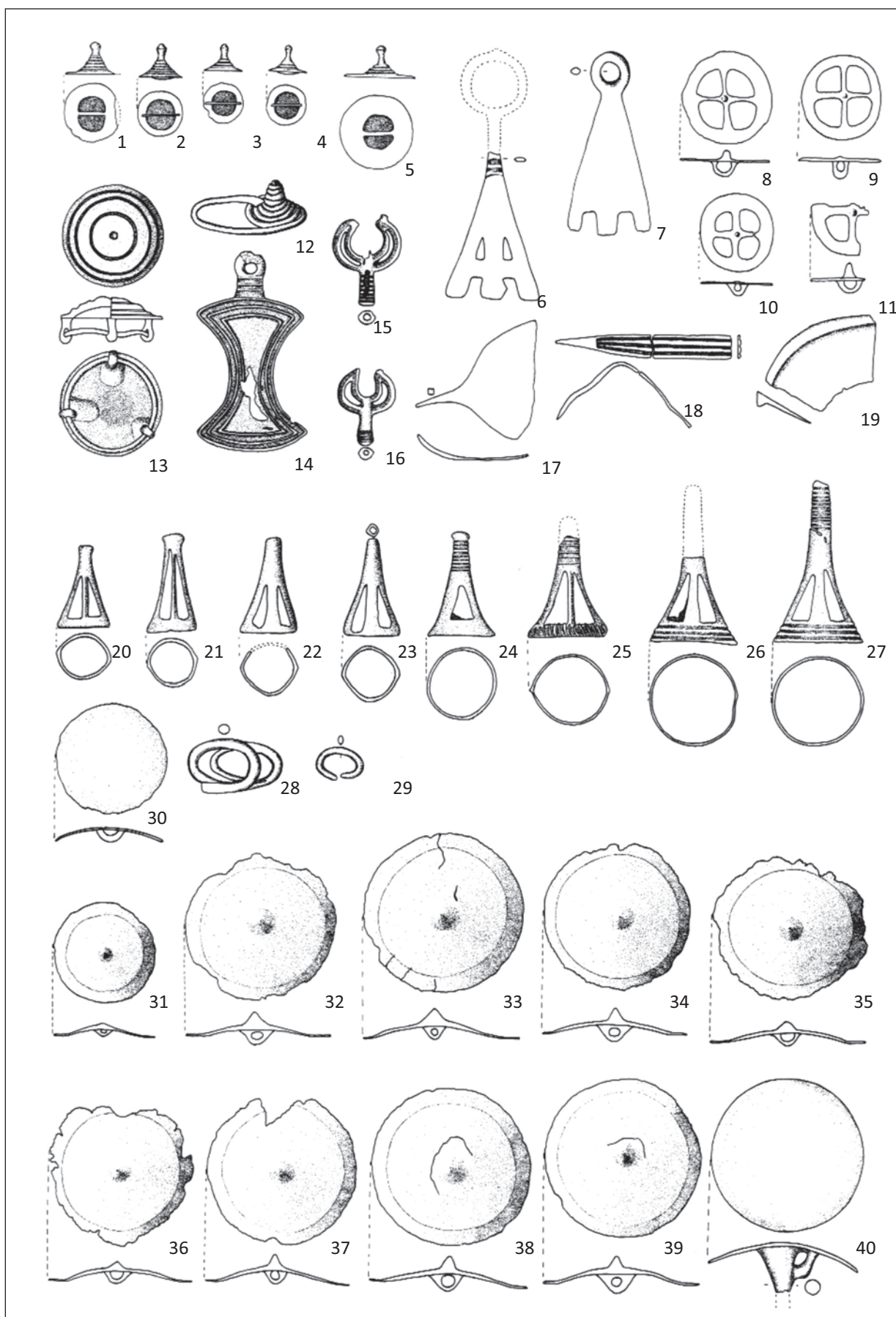

Fig. 6. Depozitul Oradea IV (după Kacsó 1995a). / Deposit Oradea IV (after Kacsó 1995a).

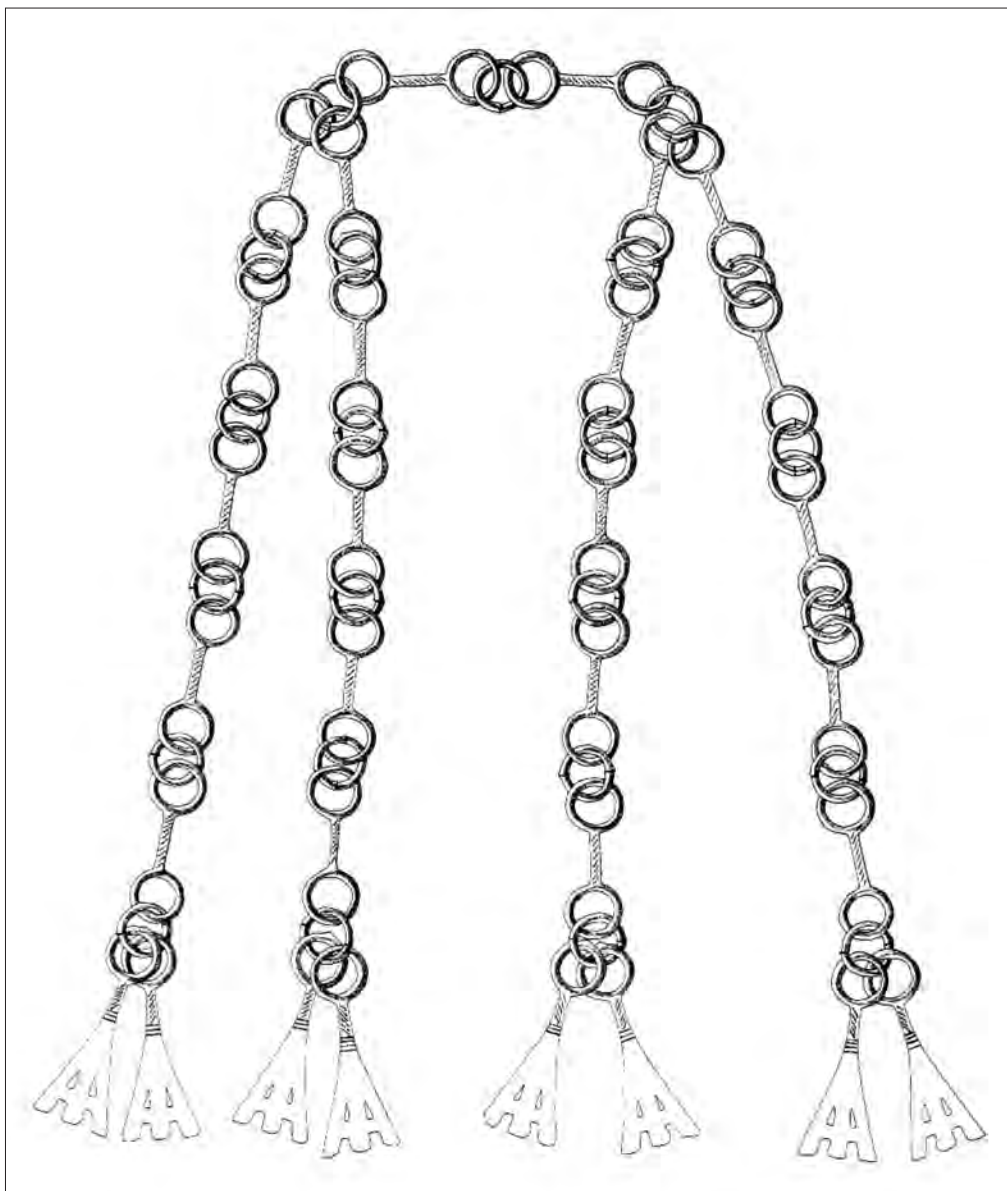

Fig. 7. Depozitul Oradea IV (după Kacsó 1995a). / Deposit Oradea IV (after Kacsó 1995a).

aflat vizavi de Muzeul Național Maghiar de la Budapesta⁷³. Era vorba despre ceea ce a rămas din colecția anticarului L. Mauthner văduvei acestuia. Prin amabilitatea lui Tibor Kemenczei, C. Kacsó publică în 1990 și 1995 un lot de 24 de piese care au fost atribuite așa numitului depozit Oradea IV (fig. 8): jumătate de lanț-atârănătoare, fragment de la un lanț-atârănătoare constând din două verigi unite printr-o bară decorată cu nervuri oblice, patru pandantive în formă de clepsidră, un pandantiv conic cu patru deschizături triunghiulare, o faleră de mari dimensiuni cu spin conic, două șanțuiri circulare și urechiușă de prindere, o faleră cu spin conic, două falere plate cu urechiușă de prindere, un tutul de mari dimensiuni, doi tutuli mai mici,

un fragment de ac cu urechiușă pe tijă, fragment de brățară decorată cu nervuri, fragment de pumnal cu limbă la mâner și secțiune romboidală, fragment de pumnal cu limbă la mâner, nervură centrală pe lamă și trei găuri de nit, o piesă miniatură în formă de frunză de fag (acel mic vârf de lance de la Roska), sârmă spiralată de formă conică, sârmă spiralată de formă cilindrică, fragment de la o piesă cu o destinație neprecizată, celt de mici dimensiuni cu aripioare false și secțiune ovală și o verigă închisă cu secțiunea rotundă⁷⁴. Apartenența acestei piese la depozit este incertă deoarece prezintă o patină verde deschis, diferită de cea a restului obiectelor, nu este menționată și nici ilustrată de Roska. Importantă este și observația făcută de C. Kacsó

⁷³ Informație amabilă J. Makkay.

⁷⁴ Kacsó 1990, 29–30; Kacsó 1995a, 117–118.

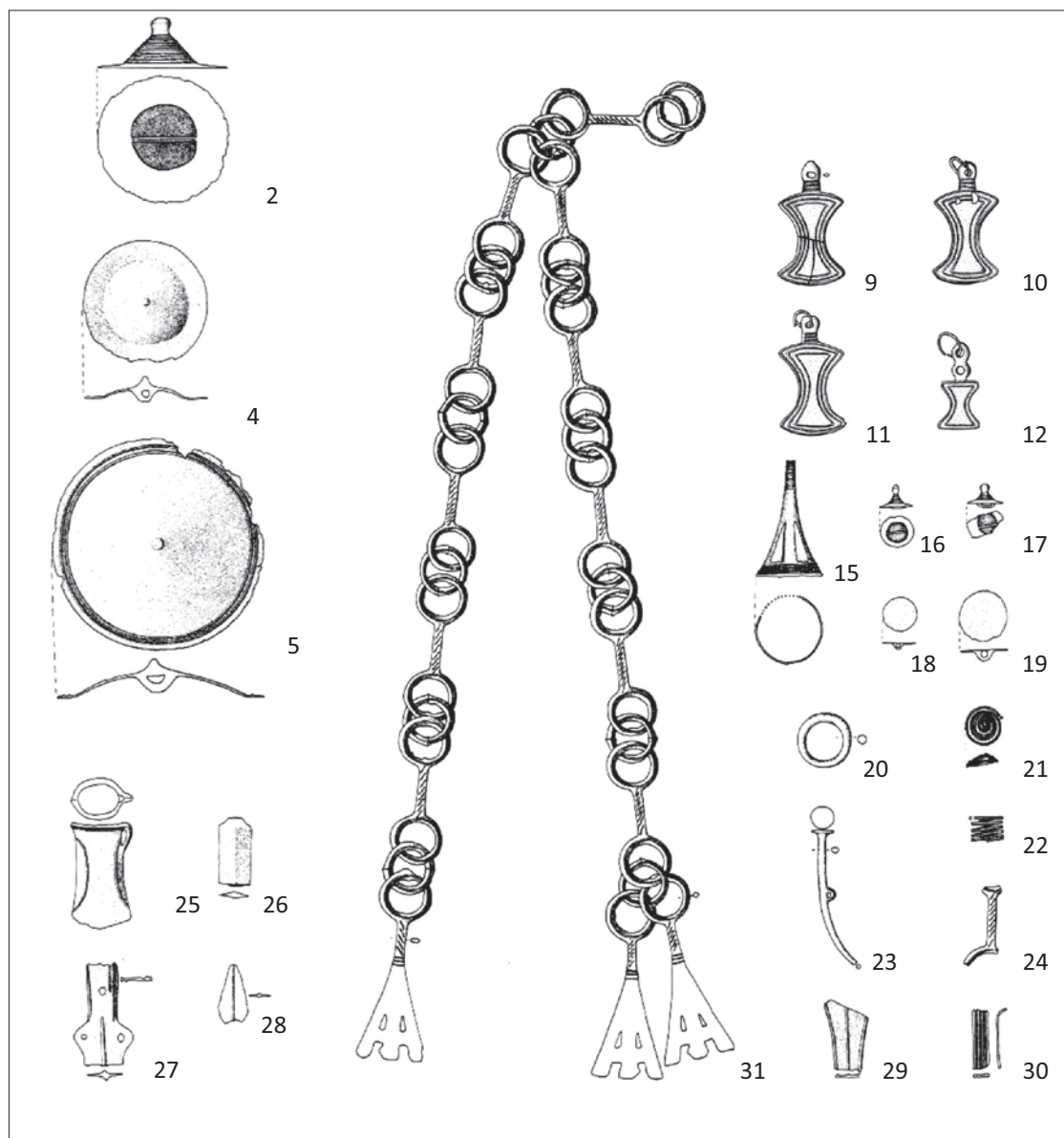

Fig. 8. Depozitul Oradea IV (după Kacsó 1995a). / Deposit Oradea IV (after Kacsó 1995a).

cu privire la cele trei pendentive în formă de clepsidră care în momentul achiziționării lor erau fixate pe lanțul-atârănătoare⁷⁵. Ele au fost atârinate acolo abia după descoperire cu o sârmă care pare de dată recentă. Că ele au fost manipulate ulterior o demonstrează și ilustrația oferită de Roska unde sârma apare la pendentivul nr. 5 și lipsește la cel cu nr. 6, iar situația actuală este exact inversă. De asemenea lipsesc o serie de piese ilustrate de Roska: fragmentele de spirală, fragmentul de lamă și cele trei fragmente cu destinație neprecizată.

În această situație mai mult decât confuză, Kacsó are curajul de a reconstitui compoziția unui depozit plecând de la piesele aflate în muzeele din

⁷⁵ La explicația ilustrației cele patru pendentive sunt atribuite din greșală depozitului de la Arpășel (Kacsó 1995a, 123, Abb. 3/9–12).

București, Oradea și Budapesta și de la informațiile oferite de Roska cu privire la descoperirea de la Micskapuszt. Cităm concluziile sale: „În acest fel pot fi atribuite depozitului Oradea IV următoarele piese: 1. Lanț-atârănătoare. 2. Jumătate de lanț-atârănătoare. 3. Fragment de lanț-atârănătoare. 4–5. Pendentive triunghiulare. 6–10. Pendentive în formă de clepsidră. 11–12. Pendentive semi-lunare ajurate cu pedunculul perforat vertical. 13–21. Pendentive cronice [conice n.n.] cu deschizături triunghiulare. 22–25. Pendentive în formă de roată cu patru spițe. 26. Faleră de dimensiuni mari cu spin conic, două șanțuiri circulare aproape de margine și urechiușă de prindere. 27–36. Falere cu marginea dreaptă, spin conic și urechiușă de prindere. 37. Faleră rotunjită cu urechiușă de prindere. 38–39. Falere plate cu urechiușă de prindere.

40. Faleră ușor conică legată prin trei urechiușe de o verigă. 41–48. Tutuli. 49–51. Fragmente de brățări ornamentate cu nervuri. 52. Brățară cu capetele deschise ornamentată cu creștături. 53–54. Brățări cu capetele deschise. 55–56. Sârme spirale cronice [conice n.n.]. 57–59. Fragmente de spirale (=Roska 1942, fig. 219, 2.3.4.). 60. Spirală de degete. 61. Fragment de ac cu capul în formă de disc. 62–63. Ace cu urechiușă pe tijă. 64. Fragmente de ace cu gâtul umflat (numărul lor nu poate fi stabilit). 65. Fragment de ac cu protuberanțe. 66. Fragment de tijă de ac. 67. Capăt de centură. 68. Celt cu plisc. 69. Celt cu aripioare false. 70–71. Fragmente de seceră. 72–73. Fragmente de seceri cu buton. 74. Cuțit sau pumnal terminat printr-o verigă. 75–76. Fragmente de pumnale cu limbă la mâner. 77. Fragment de lamă de pumnal sau spadă (=Roska 1942, fig. 219, 21). 78. Piesă miniaturală în formă de frunză de fag (pumnal? Vârf de lance?). 79. Fragment de la o piesă cu destinație neprecizată, cu nervuri pe margini și în mijloc. 80–82. Fragmente cu destinație neprecizată (=Roska 1942, fig. 219, 14.15.18). 83. Verigă mică deschisă. 84. Verigă închisă.”. Totuși nu toate piesele par să aparțină acestui depozit. Este cazul ultimelor două verigi, a lanțului-atârănătoare întreg și a unuia dintre pandantivele semilunare ajurate cu tijă perforată vertical. Despre unele piese precum brățara ornamentată cu creștături, a unuia dintre acele cu urechiușă pe tijă, a fragmentelor de ace cu gâtul umflat, a fragmentului de ac cu protuberanță, a celtului cu plisc, a unuia dintre fragmentele de lamă de seceră, a fragmentelor de seceră cu buton și a cuțitului sau pumnalului terminat printr-o verigă la mâner deținem informații doar de la Roska. Despre ele C. Kacsó crede că s-au aflat în colecția muzeului din Oradea, dar s-au pierdut ori s-au amestecat cu alte descoperiri, cert fiind faptul că nu au mai fost reinventariate după 1945. Nu deținem informații cu privire la condițiile de descoperire și nici a datei când aceasta a fost făcută. Prezența unei părți din depozit în proprietatea lui Mauthner ar dovedi că el a fost găsit înainte de primul război mondial, când ferma din apropierea Oradei era o unitate administrativă separată. O parte din depozit a rămas la Mauthner iar alta a fost achiziționată de muzeul din Oradea, interesat de a deține o descoperire din zona sa de activitate. Nu se poate explica de ce Roska menționează că o parte din depozit se afla în colecția dr. Andrassy⁷⁶.

O explicație a acestei informații credem că se află consemnată pe volumul repertoriului lui Roska aflat în fosta bibliotecă a lui Andrassy.

⁷⁶ Kacsó 1990, 31–32; Kacsó 1995a, 119–120.

I. Ordentlich i-a precizat lui M. Petrescu-Dîmbovița că E. Andrassy a notat în dreptul vocii cu descoperirea de la „Micske puszta” că depozitul „a fost” în proprietatea sa⁷⁷. Probabil partea sa (cea păstrată în colecțiile muzeului din Londra?) a fost vândută lui Mauthner sau schimbată cu alte piese.

Ce ne spun piesele aflate la British Museum având ca loc de descoperire „from a grave of the late Bronze Age at Grosswardein, Hungary”? În primul rând nu este vorba despre o descoperire funerară așa cum s-a pronunțat de altfel și I. Nestor⁷⁸. Informația, oferită evident de Mauthner pentru a crește valoarea colecției sale, este falsă. De asemenea unele piese au un alt loc de proveniență decât Oradea IV (Ungaria? Fosta colecție a Muzeului din Gödöllo, Oradea I, Biharea?), fapt ce ne-a făcut să fim rezervați în privința caracterului unitar al acestei colecții. Cel puțin unele piese vândute de anticarul din Budapesta muzeului londonez sunt sigur de la Oradea IV. Astfel la pandantivele în formă de clepsidră, verigile de prindere au o cu totul o altă patină, mai deschisă (Pl. III/2–3, IV/2–3), ca și în cazul verigilor pandantivelor publicați de C. Kacsó (fig. 8/10–12). Despre aceasta Kacsó precizează foarte clar că „N-ar fi exclus deci ca și sîrmele existente în verigile de atîrnare să fie de dată recentă. Că oricum sîrmele au fost manipulate după descoperire...”⁷⁹. Subscriem și noi la această ipoteză.

Compoziția aproape identică a colecției de obiecte de la Londra, București (Oradea) și Budapesta, detaliul cu verigile pandantivelor în formă de clepsidră, precum și faptul că o bună parte a descoperirii a avut același proprietar, ar putea fi argumente pentru a adăuga marea majoritate a pieselor publicate cu această ocazie la depozitul denumit Oradea IV. Pentru a fi siguri de acest lucru am încercat să comparăm dimensiunile pieselor de același tip. Din nefericire, doar doi tutuli de la Londra au fost turnați în același tipar (pl. IX/1–2), restul având dimensiuni și ornamente diferite. Același lucru se poate spune și despre patru pandantive conice cu deschizături triunghiulare tot de la Londra (pl. VII/1–4). Falerele și pandantivele semilunare ajurate cu tijă perforată vertical nu sunt identice. În această situație am considerat că este mai corect să punem un semn

⁷⁷ Petrescu-Dîmbovița 1977, 64.

⁷⁸ Nestor 1933, 120, n. 490.

⁷⁹ Kacsó 1990, 31. Vezi și Kacsó 1995a, 119 („Es wäre also nicht auszuschließen, daß auch die Drähte in den Ösen der Anhänger neuzeitlich sind. Daß die Drähte auf jeden Fall nach der Entdeckung manipuliert wurden...”).

de întrebare privind apartenența podoabelor de la Londra la depozitul Oradea IV. De altfel, așa cum am văzut din prezentarea făcută mai sus, reconstituirea depozitului Oradea IV, propusă de C. Kacsó, este discutabilă. Poate mai potrivită este folosirea denumirii de *depozitul apocrif Oradea IV*.

În privința datării podoabelor de la Londra, presupuse a aparține depozitului apocrif Oradea IV, lucrurile au fost lămurite mai de mult de C. Kacsó prin analiza sa asupra *depozitelor de tip Arpășel*⁸⁰. Cu o altă ocazie, unul dintre autorii acestui articol, a precizat că din punct de vedere cronologic depozitele de tip Arpășel sunt depuneri caracteristice unei perioade mai lungi de timp, ce acoperă etapele Bronz D și Ha A (bronz târziu II–III). Majoritatea acestor depozite apar în vestul României, suprapunându-se peste arealul de locuire al „grupelor” Igrița și Cehăluț⁸¹. Acesta este cadrul cronologic și cultural și pentru piesele de la Londra.

În final, mai dorim să adăugăm o informație recentă cu privire la localizarea acelei „Micska puszta”. Astfel, harta cadastrală a satului Sântion, din anul 1887, precizează existența în partea estică a acestei localități a unui teren denumit *Micske oldal*, adică partea dinspre Mișca. La fel, toponimul *Pusta Mișca* definea în secolul al XIX-lea partea de vest a orașului Oradea⁸².

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu 1966
Al. Alexandrescu, Die Bronzeschwertwer aus Rumänien. *Dacia N.S.* X (1966), 117–189.
- Andrișoiu 1971
I. Andrișoiu, Depozitul de bronzuri de la Chergheș. *Apulum* IX (1971), 83–92.
- Ardos 1936
F. Ardos, Date arheologice privitoare la Oradea și județul Bihor. *Familia*, seria III, anul III, nr. 4, 1936, 61–76.
- Bader 1969
T. Bader, Depozitul de bronzuri de la Domănești. *Studii și Comunicări Satu Mare*. I (1969), 73–84.
- Bader 1991
T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, Stuttgart (1991).
- Băjenaru 2013
R. Băjenaru, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV–III a. Chr.*, București (2013).

⁸⁰ Kacsó 1989, 84; Kacsó 1990, 246; Kacsó 1995a, 107–112; Kacsó 2003, 267; Kacsó 2009b, 167, 170.

⁸¹ Gogăltan – Sava 2014, 195.

⁸² Bulzan – Marta 2010, 84.

Becker *et alii* 1997
C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Terzan (Hrsg.), *Xpovož. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Espelkamp (1997).

Bejinariu 2007
I. Bejinariu, *Depozitul de bronzuri de la Brâglez*, Cluj-Napoca (2007).

Bejinariu 2008
I. Bejinariu, *Bronzuri preistorice din Sălaj (colecțiile Szikszai, Wessélényi-Teleki, Aszodi și descoperiri izolate aflate în colecțiile Muzeului din Zalău*, Cluj-Napoca (2008).

Boroffka 1997
N. Boroffka, Rasiermesser der Bronze- und Hallstattzeit aus Rumänien, în Becker *et alii* 1997, 563–576.

Bratu 2009
O. Bratu, *Depuneri de bronzuri între Dunărea Mijlocie și Nistru în secolele XIII–VII a. Chr.*, București (2009).

v. Brunn 1968
W. A. v. Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, Berlin (1968).

Bulzan – Marta 2010
S. Bulzan, D. Marta, Mișca. *O așezare medievală dispărută și descoperirile arheologice de la Oradea – “Sere”*. *Crisia XL* (2010), 81–94.

Chidioșan 1977
N. Chidioșan, Depozitul de bronzuri de la Mișca. *SCIVA* 28, 1, (1977), 55–70.

Chidioșan 1981a
N. Chidioșan, Contribuții privind epoca bronzului pe teritoriul municipiului Oradea. *Crisia XI* (1981), 59–67.

Chidioșan 1981b
N. Chidioșan, Note referitoare la prima epocă a fierului pe teritoriul municipiului Oradea. *Crisia XI* (1981), 69–74.

Ciugudean *et alii* 2006
H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozitul de bronzuri de la Dîpșa*, Sibiu (2006).

Ciugudean *et alii* 2008
H. Ciugudean, S. A. Luca, A. Georgescu, *Depozite de bronzuri preistorice din colecția Brukenthal (I)*, Sibiu (2008).

Comșa 1966
E. Comșa, Le dépôt en bronze de Cioclovina (Carpates Méridionales). *Acta Archaeologica Carpathica VIII* (1966), 169–174.

Cséplő 1900
P. Cséplő, Bronzkori leletről Nagy-váradon. *Archaeologiai Értesítő XX* (1900), 78–79.

Emödi 1978
I. Emödi, Noi date privind depozitul de la Cioclovina. *SCIVA* 29, 4 (1978), 481–495.

- Emödi 1980
I. Emödi, Necropola de la sfârșitul epocii bronzului din peștera Igrița. *SCIVA* 31, 2 (1980), 229–273.
- Flontaș 2014
A. Flontaș, Die Schmuckdepots des späten 2. Jahrtausends v. Chr. in Rumänien (Karpatenbecken). *Revista Bistriței*, XXVIII (2014), 26–92.
- Florescu 1967
A. C. Florescu, Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et nord ouest pontique. *Dacia N.S.* XI (1967), 59–94.
- Foltiny 1955
S. Foltiny, *Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens*, Bonn (1955).
- Foltiny 1960
S. Foltiny, Unveröffentlichte Funde aus dem Prähistorischen Museum in Wien. Ein Bronzefund aus Csóka. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 90 (1960), 108–111.
- Gogâltan 1999
Fl. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara (1999).
- Gogâltan 2002
Fl. Gogâltan, Contribuții privind metalurgia bronzului în Bazinul Carpatic. Ciocanele și nicovalele cu gaură de înmănușare transversală din România. *Ephemeris Napocensis* IX–X (1999–2000 (2002), 5–59.
- Gogâltan – Sava 2014
Fl. Gogâltan, V. Sava, Depozitul de bronzuri de la Lipova, jud. Arad. *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis* 6 (2014), 183–209.
- Hampel 1876
J. Hampel, *Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particuliers de la Hongrie arrangée à l'occasion de la VIIIème session du congrès international d'archéologie et d'anthropologie préhistoriques à Budapest*, Budapest (1876).
- Hampel 1886a
J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, Budapest (1886).
- Hampel 1886b
J. Hampel, *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*, Budapest (1886).
- Hampel 1892
J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, Budapest (1892).
- Hänsel 1968
B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn (1968).
- Ignat 2000
M. Ignat, *Metalurgia în epoca bronzului și prima epocă a fierului din Podișul Suceavei*, Suceava (2000).
- Irimia 1998
M. Irimia, Unele considerații privind topoarele de tipul Baniabic în lumina descoperirilor de la Izvoarele (jud. Constanța). *Pontica* 31 (1998), 37–48.
- Jankovits 2008
K. Jankovits, The symbolism and the wearing fashion of jewellery-pendants during the Bronze Age in Hungary. *Prehistoric Art and Ideology* (ed. E. Anati), Oxford (2008), 61–71.
- Jankovits 2010
K. Jankovits, Die reiche Gehänge in Ungarn. *Satu Mare. Studii și Comunicări* XXVI/I (2010), 49–62.
- Jósa- Kemenczei 1965
A. Jósa, T. Kemenczei, Bronzkori halmazleletek. *A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* VI–VII (1963–1964), 19–45.
- Junghans et alii 1968
S. Junghans, E. Sangmeister, M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Katalog der Analysen Nr. 985–10040*, Berlin (1968).
- Kacsó 1989
C. Kacsó, Pandantivele de bronz în formă de clepsidră. *Apulum* XXVI (1989), 79–89.
- Kacsó 1990
C. Kacsó, Precizări cu privire la câteva descoperiri de bronzuri din Bihor (I). *Crisia* XX (1990), 25–36.
- Kacsó 1995a
C. Kacsó, Der Hortfund von Arpășel, în Soroceanu 1995, 81–130.
- Kacsó 1995b
C. Kacsó, Der Hortfund von Lăschia, Kr. Maramureș, în Soroceanu 1995, 131–140.
- Kacsó 1998
C. Kacsó, Das Depot von Satu Mare. *A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* XXXIX–XL (1998), 11–31.
- Kacsó 1999
C. Kacsó, Precizări cu privire la descoperirile de bronzuri din Maramureș. *Satu Mare. Studii și Comunicări* XV–XVI (1998–1999), 45–70.
- Kacsó 2003
C. Kacsó, Der zweite Depotfund von Ungureni. *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag Baia Mare 10.13. Oktober 2001* (Hrsg. C. Kacsó), Baia Mare (2003), 267–300.
- Kacsó 2007
C. Kacsó, *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei (I). Colecția Ferencz Floth*, Baia Mare (2007).
- Kacsó 2009a
C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Uriu (I). *Revista Bistriței* XXIII (2009), 9–30.

- Kacsó 2009b
C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Sânicolau de Munte (jud. Bihor, România). *Analele Banatului* XVII (2009), 167–173.
- Kacsó 2010
C. Kacsó, Depozitul de bronzuri de la Așchileu Mare (jud. Cluj). *Revista Bistriței* XXIV (2010), 29–40.
- Kacsó 2011
C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Baia Mare (2011).
- Kacsó 2012
C. Kacsó, Maramuresch – eine bronzezeitliche Hortfundlandschaft im Obertheissgebiet. *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám* (eds. R. Kujovský, V. Mitáš), Nitra (2012), 175–188.
- Kacsó 2013
C. Kacsó, Descoperiri de metale din Bronzul timpuriu și mijlociu în Maramureș. *Satu Mare. Studii și Comunicări* XXIX/1 (2013), 145–166.
- Kemenczei 1965
T. Kemenczei, Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* V (1965), 105–175.
- Kossack 1954
G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin (1954).
- Luca – Ilieș 2000
S.A. Luca, C. Ilieș, Kupferne, bronzene und steinerne werkzeuge und waffen aus den Sammlungen des „Emanoil Gojdu” – Lyzeums aus Grosswardein / Nagyvárad. *Tibiscum – Studii și Comunicări Caransebeș* 10 (2000), 323–334.
- Makkay 1989
J. Makkay, *The Tizsasölös Treasure*, Budapest (1989).
- Mareș 2002
I. Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava (2002).
- Marinescu 2003
G. Marinescu, *Cercetări arheologice în județul Bistrița-Năsăud*, Bistrița (2003).
- Marta 1995
D. Marta, Teritoriul și împrejurimile orașului Oradea în epoca străveche. *Istoria orașului Oradea* (coord. L. Borcea, Ghe. Gorun), Oradea (1995), 30–37.
- Medeleț – Rămneanțu 2003
Fl. Medeleț, V. Rămneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică. I. 1918–1948*, Timișoara (2003).
- Mozsolics 1967
A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest (1967).
- Mozsolics 1973
A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest (1973).
- Mozsolics 1985
A. Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest, 1985.
- Nestor 1933
J. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts* 22, 1932 (1933), 11–181.
- Ordentlich 1968
I. Ordentlich, Depozitul de bronzuri de la Otomani. *Acta MNV* (1968), 397–404.
- Petrescu-Dîmbovița 1977
M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București (1977).
- Petrescu-Dîmbovița 1978
M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, München (1978).
- Petrescu-Dîmbovița 1998
M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, Stuttgart (1998).
- Popescu – Rusu 1966
D. Popescu, M. Rusu, Dépôts de l'âge du bronze moyen. *Inventaria Archaeologica*, Fasc., 1, (R1-R14), Bucharest (1966).
- Roska 1929
M. Roska, *A Székelyföld őskora*, Cluj-Kolozsvár (1929).
- Roska 1938a
M. Roska, Bihar-vármegye múltja a legrégibb időkől a honfoglalásig. Z. Nadányi (Szerk.), *Bihar-vármegye*, Cegléd, 1938, 398–412 [Különlenyomat Magyar Városok és Vármegyék Monográfiája XXV.-ik kötetéből, 1–15].
- Roska 1938b
M. Roska, Über die Herkunft der sog. Hachensicheln. *Eurasia Septentrionalis Antiqua* XII (1938), 153–166.
- Roska 1942
M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Őskor*, Kolozsvár (1942).
- Roșu 1967
T. L. Roșu, Colecția arheologică a Liceului nr. 1 din Oradea. *Revista Muzeelor* IV, 4 (1967), 354–355.
- Rusu 1960
M. Rusu, „Dokimmerijske” detalii konskoj sbrui iz Transilvanii. *Dacia N.S.* IV (1960), 161–180.
- Rusu 1963
M. Rusu, Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. *Dacia N.S.* VII (1963), 177–210.
- Rusu 1972
M. Rusu, *Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului*. Teză de doctorat, Iași (1972), mss.
- Rusu 1997
M. Rusu, Chars de combat Hallstattiens chez les Thraces Nord-Danubiens. *Actes de 2^e Symposium*

International des Etudes Thraciennes. Thrace Ancienne, Komotini (1997), 529–544.

Smith 1927

R. A. Smith, Antiquities of the Bronze Age from Hungary. *The British Museum Quarterly* 1, 4 (1927), 92.

Soroceanu 1995

T. Soroceanu (Bearb. U. Red.), *Bronzefunde aus Rumänien*, Berlin (1995).

Soroceanu 1997

T. Soroceanu, *Zum Depotfund von Suseni, Siebenbürgen*, în Becker *et alii* 1997, 389–402.

Soroceanu 2005a

T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Descoperiri de bronzuri din România*, Bistrița, Cluj-Napoca (2005).

Soroceanu 2005b

T. Soroceanu, Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. I. Contribuția lui C. Nicolescu-Otin la cunoașterea metalurgiei preistorice din România, în Soroceanu 2005a, 15–46.

Soroceanu 2006

T. Soroceanu, Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Johann Georg Keysler (1689–1743) und die anfänglichen Deutungsversuche der Bronzedeponierungen. *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation* (ed. J. Kobal'), Užgorod (2006), 27–54.

Soroceanu 2008

T. Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României*, Bistrița, Cluj-Napoca (2008).

Soroceanu 2011

T. Soroceanu, Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. II. Colecția dr. Samuel Egger din Viena. *Marmăția* 10/1 (2011), 53–108.

Soroceanu 2012a

T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepts der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien*, Cluj-Napoca, Bistrița (2012).

Soroceanu 2012b

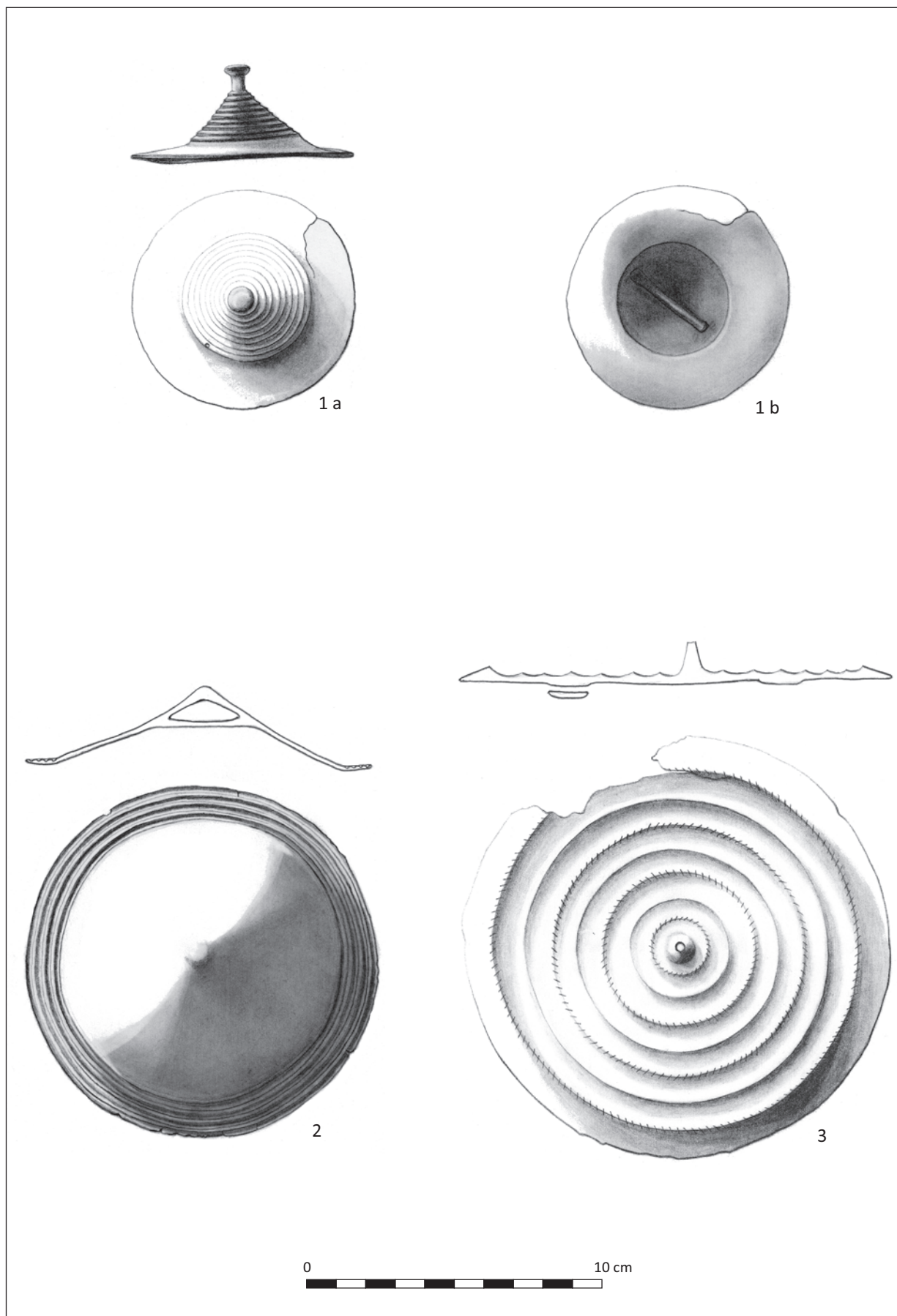
T. Soroceanu, Die Fundplätze bronzezeitlicher Horte im heutigen Rumänien. *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa* (Hrsg. S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta), Berlin (2012), 225–254.

Vorlauf 1987

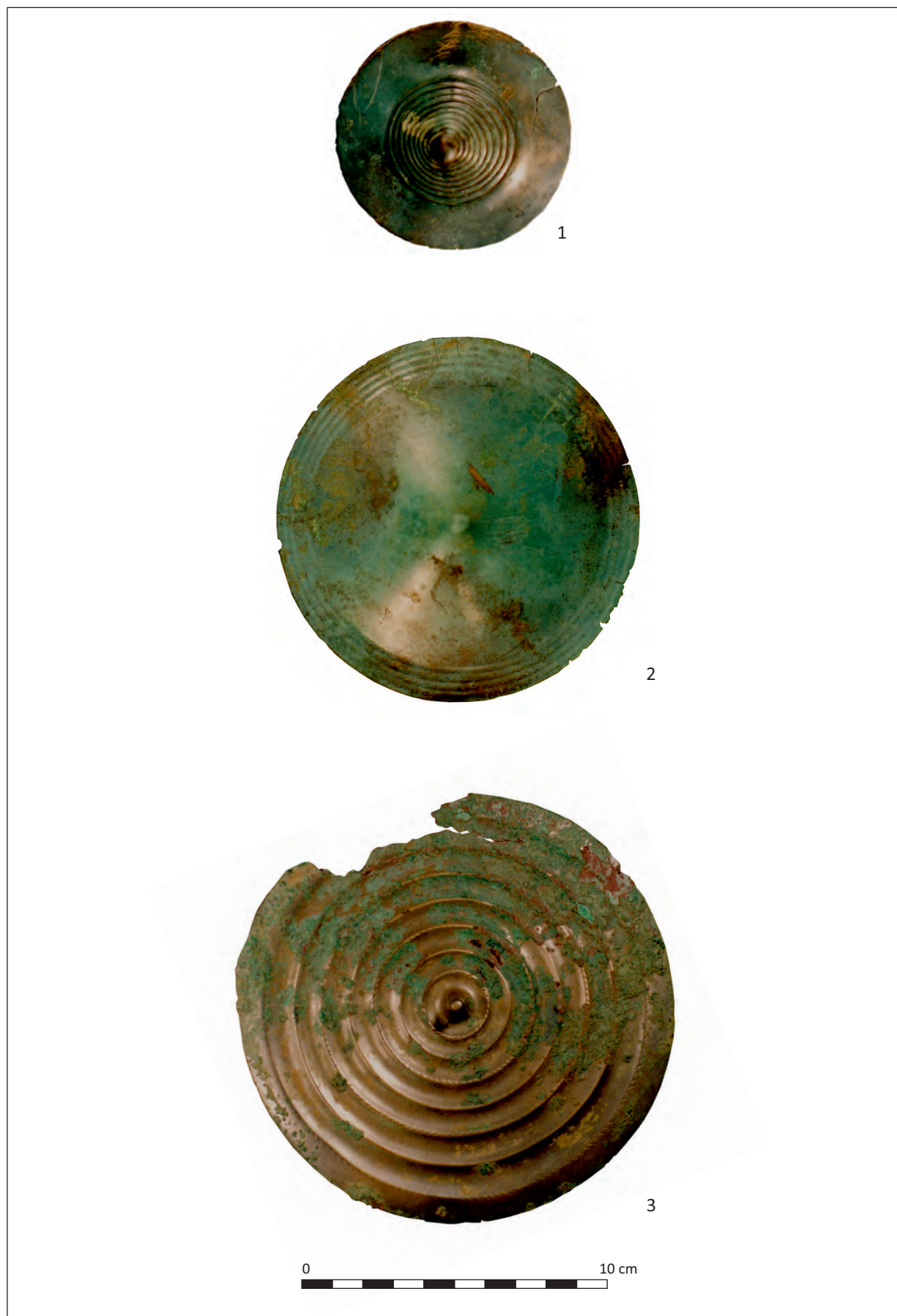
D. Vorlauf, Technische Bemerkungen zur Herstellung der bronzenen Ringgehänge aus dem Hortfund von Allendorf. *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg* 21 (1987), 35–45.

Vulpe – Lazăr 1997

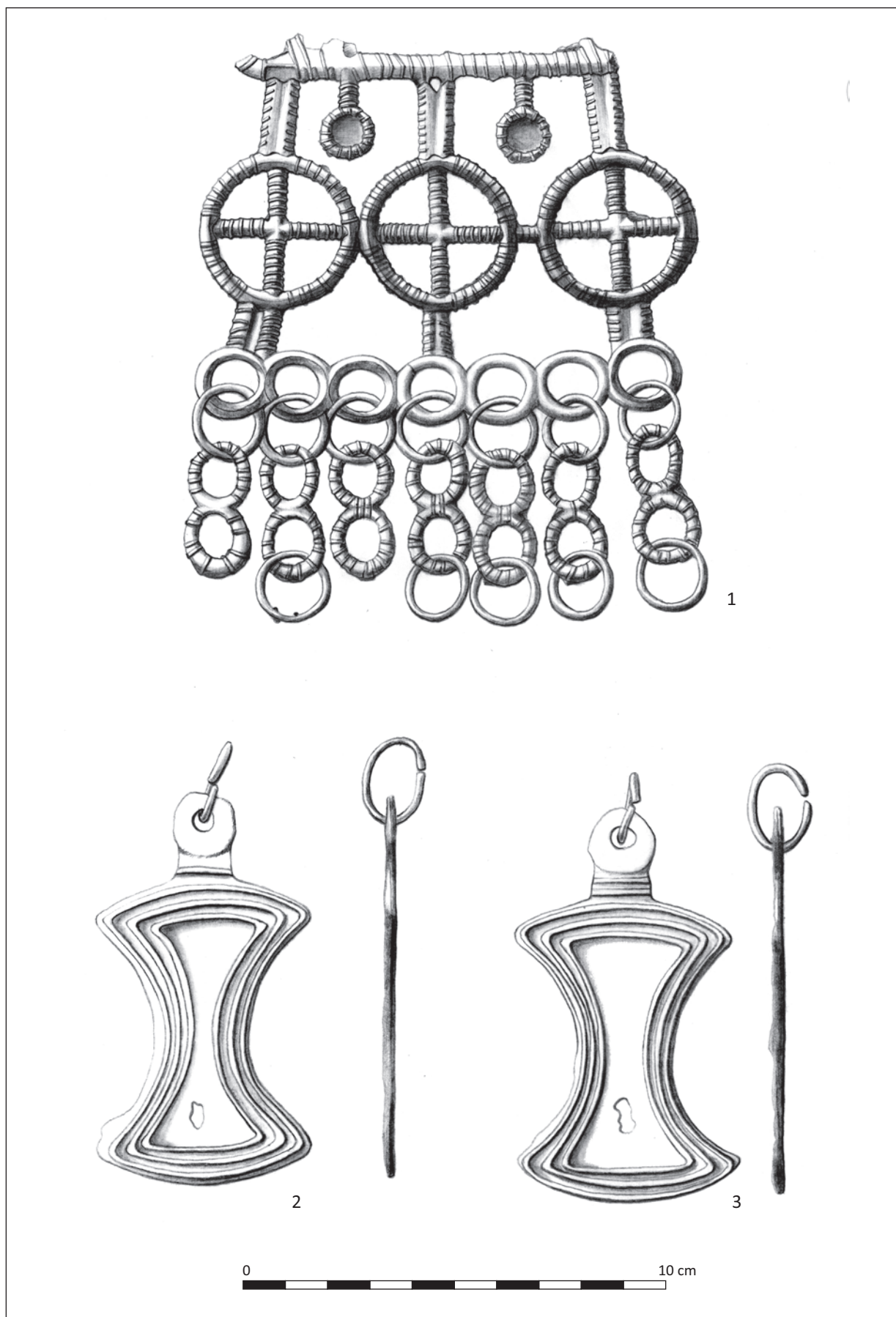
Al. Vulpe, V. Lazăr, Die Nackenscheibenaxt von Bogata in Mittelsiebenbürgen (Rumänien), în Becker *et alii* 1997, 303–311.

Pl. I. 1–2. Oradea IV? ; 3. Oradea I. Colecția British Museum, Londra. / 1–2. Oradea IV? ; 3. Oradea I. British Museum London collection.

Pl. II. 1–2. Oradea IV?; 3. Oradea I. Colecția British Museum, Londra. / 1–2. Oradea IV? ; 3. Oradea I. British Museum London collection.

Pl. III. 1. Ungaria? Fosta colecție a muzeului din Gödöllo; 2–3. Oradea IV. Colecția British Museum, Londra. / 1. Hungary? The former collection of Gödöllo Museum; 2–3. Oradea IV. British Museum London collection.

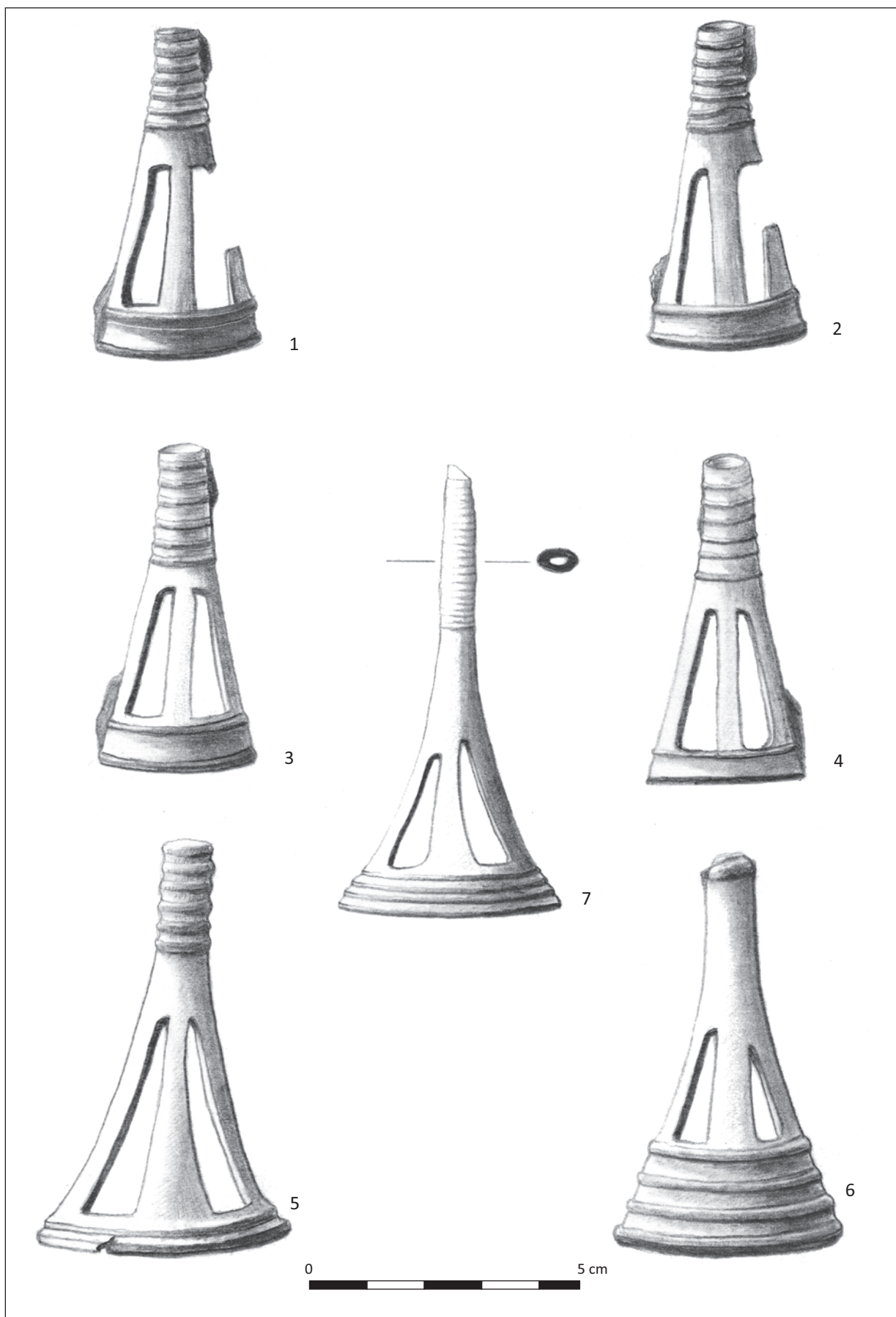
Pl. IV. 1. Ungaria? Fosta colecție a muzeului din Gödöllo; 2–3.Oradea IV. Colecția British Museum, Londra. / 1. Hungary? The former collection of Gödöllo Museum; 2–3. Oradea IV. British Museum London collection.

Pl. V. 1–4. Oradea IV?; 5–8. Biharea?, Oradea IV? Colecția British Museum, Londra. / 1–4. Oradea IV?; 5–8. Biharea?, Oradea IV? British Museum London collection.

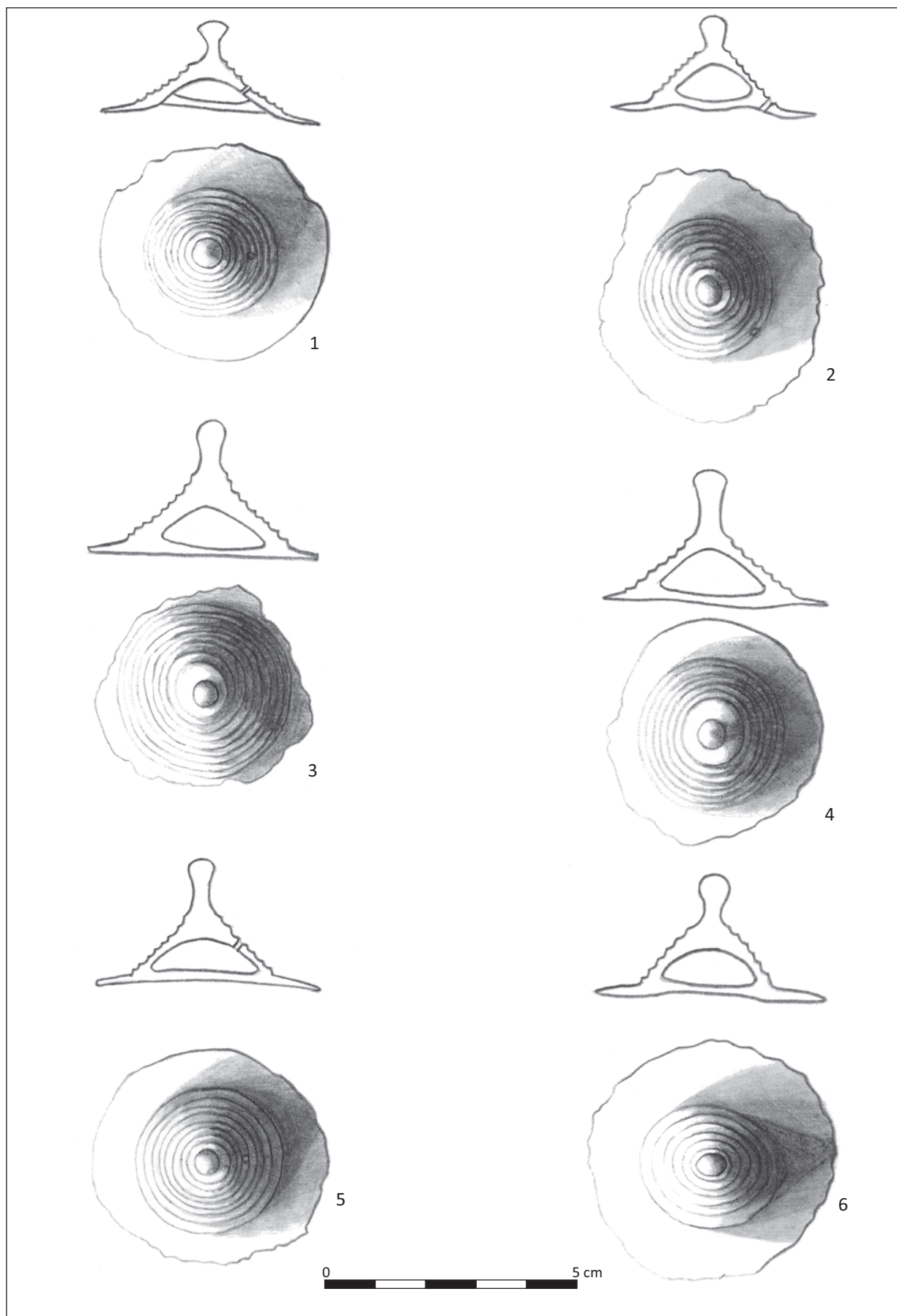
Pl. VI. 1–4. Oradea IV?; 5–8. Biharea?, Oradea IV? Colecția British Museum, Londra. / 1–4. Oradea IV?; 5–8. Biharea?, Oradea IV? British Museum London collection.

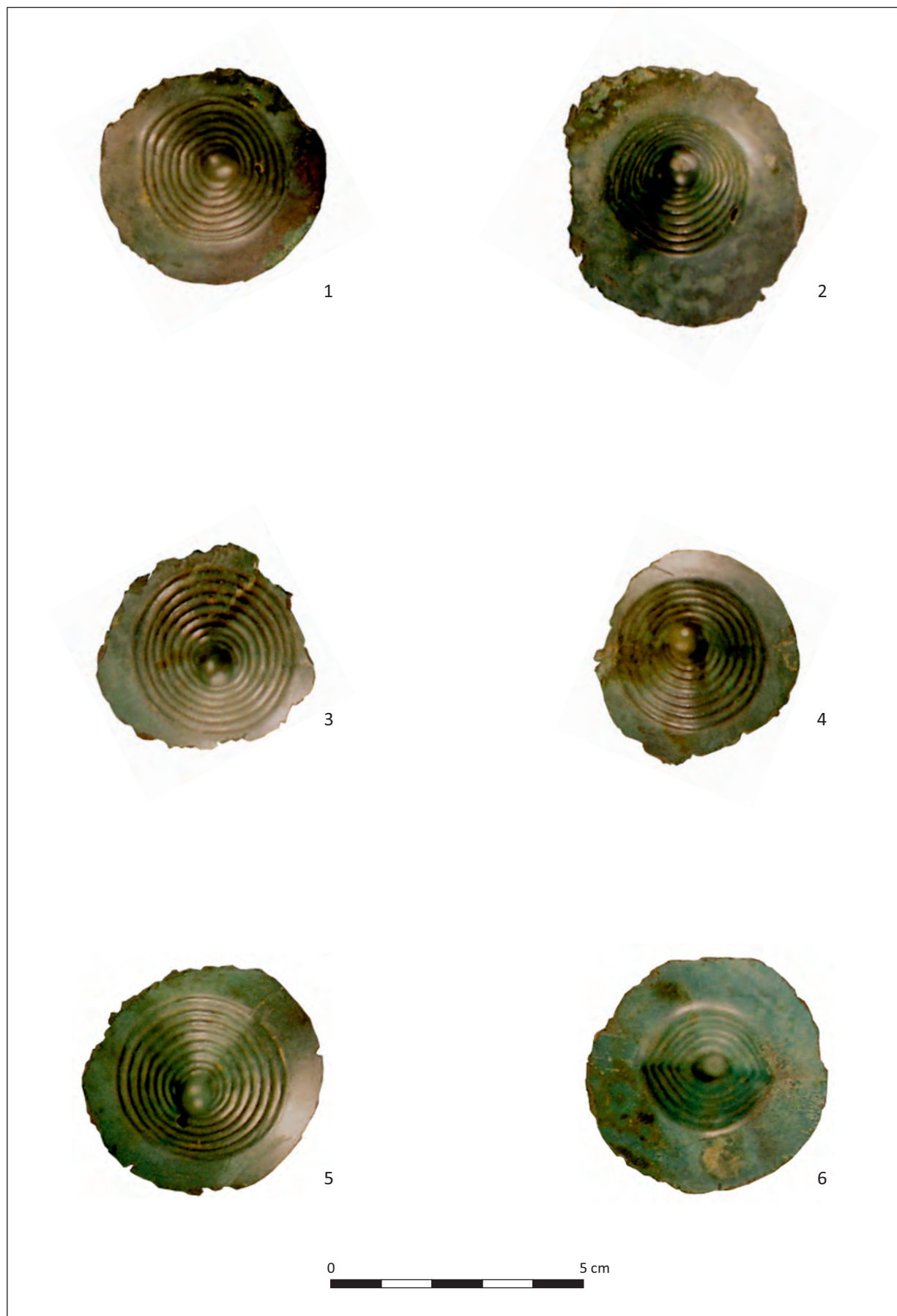
Pl. VII. 1–7. Oradea IV? Colecția British Museum, Londra. / 1–7. Oradea IV? British Museum London collection.

Pl. VIII. 1–6. Oradea IV? Colecția British Museum, Londra. / 1–6. Oradea IV? British Museum London collection.

Pl. IX. 1–6. Oradea IV? Colecția British Museum, Londra. / 1–6. Oradea IV? British Museum London collection.

Pl. X. 1–6. Oradea IV? Colecția British Museum, Londra. / 1–6. Oradea IV? British Museum London collection.

ARHITECTURA EPOCII LATÈNE DIN MUNȚII ȘUREANU (SEBEȘULUI). O ANALIZĂ METODOLOGICĂ

Coriolan Horațiu Opreanu*

Cuvinte cheie: arhitectură, influența greacă, temple, hambare, hambare din Spania

Keywords: architecture, Greek influence, temples, granaries, Spanish horreos

The architecture of the Late Iron Age in the Șureanu (Sebeșului) Mountains. A Methodological Approach (Abstract)

The author is challenging the Romanian outdated methodology of research of the well-known Dacian citadels from the late Iron Age excavated during the last 70 years. He is stressing the danger for the health of the Romanian society of the so-called “dacomania”, a trend originated from the communiste period which developed and became stronger and stronger. The duty of the academic community is to fight using the correct research methodology, otherwise it will be vulnerable in front of the irrationale propaganda.

The first part of the study deals with the architecture of the Dacian citadels from the Șureanu (Sebeșului) Mountains from south-western Transylvania. The focus of the author's considerations is concentrated on the building technique of the defense stone-walls. As stone walls are rare during the Iron Age on the territory of Romania, the massive fortifications found in the mountains mentioned above are spectacular. This evolution was explained as a consequence of the development of the Dacian political structures till to a state stage during the 1st century BC. Then Burebista, the first king established his residence at Sarmizegetusa and after conquered the Greek cities from the Black Sea shore, used Greek builders for his citadels. The influence of the Hellenistic building technology is obvious. But the structures were named by Romanian researchers in the field “*murus Dacicus*” a local original type of fortification wall. The main local feature was consider the using of the wood to link the stone blocks of the wall. The wooden beams were fixed in the blocks faces in some special cuts in the shape of dovetail. The author is offering examples from France, where at Mont Saint Odile and at Frankenbourg in Alsace, there are massive fortifications using the same technique of sticking together the stone blocks. Even their chronology is not well established, it is very probable that the technique arrived in northern Gaul from the Southern Greek cities, maybe by Etruscan intermediary. So he rejects the concept of “*murus Dacicus*”, the original local Dacian contribution being unrecognizable.

The second analysis, more extended is dedicated to the so-called Dacian temples from Sarmizegetusa Regia (Grădiștea Muncelului). The author doubts concerning the identification as sanctuaries of the rows of round stone bases uncovered by the archaeologists. His first objection is based on the archaeological inventory recovered. There are only iron nails and iron elements used in assembling the beams of roofs. In prehistory the possibility of identification of a building as a sacred one is based on cult objects, or cultic structures (as ritual altars, hearths etc.), giving as examples the Neolithic sanctuary at Parța, or buildings from the Iron Age at Popești, or Cărlomănești in Southern Romania. In the reconstructions proposed by several architects and archaeologists as Dinu Antonescu, I. H. Crișan, I. Glodariu is starting from the idea of the using of columns on the stone round bases, resulting a roofed “forest of columns”. It is missing the essential element of a temple: cella, the sacred room. There are also missing any traces of rituals, no animal bones, or votive objects deposits being identified.

The author is comparing the plan of the structures from Sarmizegetusa Regia with the plan of the earlier wooden structures identified by geophysical surveys at Mont Lassois (France). The conclusion is that the rows of stone bases are nothing but the bases of granaries elevated from the soil on short stone feet to protect the cereals from moisture and mice (so-called “saddle stones” in England). The European prehistoric sites the system was used. The Romans developed it in big buildings in stone, the horrea. In Northern Spain they are still called horreos and are still functioning, being the best analogies for the buildings vanished at Sarmizegetusa Regia. Some Roman, or Greek technical adviser offered this solution for stockpiling supplies at Sarmizegetusa. It seems normal to the author to exist huge public granaries in an Iron Age settlement which became almost a town, because of the geographical position in the mountains at high altitude with no possibility of local

* Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca, Romania. E-mail: chopreanu@yahoo.com.

agriculture. The subsistence during the winter of the inhabitants was based on the cereals from the Mureș valley, at approximately 50 km away. The central power had the duty of organizing this supplying system for the community. Starting with the first Austrian researches from the 19th century in the area were reported finds of big quantities of burnt cereals.

The Dacians used to have buildings on elevated bases, as are illustrated on Trajan's Column.

It cannot be identified at Sarmizegetusa Regia any temple, nor a "sacred area", as buildings of the same type were identified at other citadels in the area, as at Costești, for example, where their topographical position is diverse (inside the fortification and outside). The interpretation of a Dacian state with a strong theocratic profile and the fanatical religious feelings of the Dacian warriors is rejected as with no documentary support. At the same time the author is rejecting the interpretation of the systematical destruction of the Dacian buildings by the Romans on religious grounds, giving as example the Latin authors' different statements and attitude towards the Jews and the Dacians: hate for the Jews, sympathy for the Dacians.

Considerații introductive

Calitatea cercetării științifice este tributară multor factori. Fără a încerca să-i contabilizăm, ne vom referi numai la cei care depind doar de conștiința, formația științifică și mentalitatea cercetătorului. Excelența în cercetarea arheologică este dificil de atins la noi, în primul rând datorită absenței unui învățământ superior axat strict pe această specialitate și a unei strategii naționale de cercetare. Mediul academic din domeniul istoriei și arheologiei se complăce de 25 de ani într-o structură veche și doar cosmetizată, concepută pe vremuri să creeze profesori de istorie pentru școlile rurale, a căror datorie esențială era să-i facă pe elevi să admire măreția trecutului național, să fie patrioți, mândri de țara și etnia lor, superioare tuturor celorlalte. Standardele și pretențiile au scăzut continuu prin desființarea examenului de admitere, universitățile de ocazie au fost încurajate, iar clientelismul intelectual și impostura devenite fenomene sociale de masă au erodat permanent calitatea învățământului și cercetării, deschizând drum larg unui mult prea însemnat contingent de absolvenți slab pregătiți și lipsiți de înzestrările necesare cercetătorului, ce pot fi descoperite doar prin procedee stricte de formare și selecție, ceea ce din nefericire nu se practică suficient astăzi în centrele academice cu pretenții. Sigur că această imagine pesimistă are și raze de lumină. Doar că mulți dintre tinerii care fac cercetare reală sunt autodidacți și se află, majoritatea, la periferia, sau în afara mediului academic, a căruia ierarhie pietrificată este incapabilă să aplice legile liberei concurențe. „Rezultatele” acestei stări de lucruri sunt vizibile nu doar la nivelul datelor statistice globale care plasează cercetarea din România într-o poziție stânjenitoare în clasamentul țărilor civilizate, dar și la nivelul mai palpabil al integrării în mediul internațional, care ne ignoră și ne ocolește, cu excepția unor interese punctuale ale unor cercetători străini.

Trecând de la aceste aprecieri generale valabile pentru întreaga noastră cercetare arheologică, dorim să ne oprim asupra unor probleme concrete ale cercetării epocii Latene, în opinia noastră nu doar nerezolvate satisfăcător, ci chiar abordate greșit metodologic. Asemenea situații există și în celelalte epoci, dar consecințele sociale sunt mult mai grave în cazul studiului celei de-a doua epoci a fierului. Fără a putea explica total fenomenul prin care „tracomania” și „dacomania” create de propaganda comunistă proliferază astăzi în medii sociale diverse ce ating chiar și mediul academic, constatăm cu îngrijorare creșterea agresivității discursului acestor grupuri: de la „stânca lui Zamolxe” din rezervația de urși de la Răcătău (jud. Cluj) unde vin adepții divinității să se încarce cu energie și „Mișcarea Focul dacic”, la înmulțirea arheologilor care fac arheologie experimentală, nescăpând nici o ocazie să demonstreze superioritatea luptătorilor daci comparativ cu legionarii romani, agresori străini nu-i așa, în fața unui public pregătit psihologic de la școală să accepte și să-și confirme „live” propriile idei despre antichitate. Cu alte cuvinte, pe nesimțite „dacomania” s-a transformat în „dacopatie”¹.

Dar să vedem cum stau lucrurile în cercetarea științifică a chestiunii, care ne interesează în primul rând. Există câteva subiecte majore insuficient clarificate. Dintre acestea de un interes deosebit sunt geneza și caracteristicile arhitecturii militare de piatră și a celei sacre. Fundamentul imaginii actuale susținută de către istoricii și arheologii care se ocupă de epoca Latene la noi a fost fixat în anii 1950–1970 de către colectivul de cercetare a cetăților din Munții Șureanu. Adevărul, adesea nerostit, este că cei care au coordonat aceste cercetări, nu aveau suficientă pregătire nici în arheologie,

¹ Expresia aparține lui Dan Alexe, *Dacopatia și alte rătăcirii românești*, Humanitas, 2015.

nici în arhitectură, erau mai ales filologi clasici și istorici. Prin urmare, săpăturile de amploare s-au făcut fără metodă, înregistrările contextelor și materialului arheologic fiind inexistente, iar reconstituirile de monumente n-au depășit nivelul de amatori. Cu aceste date precare au operat și generațiile următoare, inclusiv cea actuală, luând în mare parte de bune concluziile formulate în acea vreme de către C. Daicoviciu. În ceea ce mă privește, îmi vine greu să accept afirmații ce nu au la bază o documentație convingătoare și nu pot fi verificate, indiferent de autoritatea celui care le-a formulat, sau a celui care le susține. Tocmai de aceea, am încercat să înțeleg fenomenele istorice în discuție bazându-mă pe date sigure, pe analizele unor specialiști neimplicați sentimental în chestiune și în special pe analogiile pe care ni le oferă cercetarea societăților antice contemporane din Europa continentală. Ceea ce transpare cu mare claritate din toate scrierile despre cetățile dacice din Munții Șureanu este inexistența unei cronologii arheologice. Acest lucru este urmarea evidentă a lipsei de metodă cu care s-au făcut până nu demult săpăturile. Din noianul de date descriptive, așa-numitele „rapoarte de săpături”, multe transcrise ca atare în cărți, fără încercări de analiză, răzbat unele informații de stratigrafie, din păcate aproape întotdeauna lipsite de documentație grafică. Cercetătorii români ai acestor monumente s-au raportat întotdeauna la mai comoda cronologie istorică, având ca repere domnia lui Burebista și expedițiile războiului dacic a lui Traian. Puținele observații făcute la Costești se bazează doar pe constatarea a trei etape de construcție a fortificației, eșalonate mai mult pe baze logice decât pe argumente arheologice. Nu există nici un element de stratigrafie din interiorul cetății. Situația de la Grădiștea Muncelului este și mai confuză, un adevărat „coșmar arheologic”, cum aprecia situația inspirat Everett L. Wheeler². Evident că este imposibil de a stabili adevărul absolut, subsemnatul meditănd la subiect doar pe bază de bibliografie, fără cercetări de teren. De aceea, nu avem intenția de a înlocui niște concluzii lipsite de fundament documentar suficient cu altele, bazate în primul rând pe analogii și comparații cu alte situații istorice. Intenția noastră este doar declanșarea unor discuții în care factorii emoționali și sentimentali să fie subordonați unor considerente credibile. Și încă ceva care este încă greu de înțeles de către cercetătorii români din toate generațiile: păreri științifice diferite nu sunt atacuri personale destinate a discredita și a transforma prietenia în ură. Ele sunt necesare pentru

menținerea sănătății mediului cercetării științifice, dialogul, chiar în contradictoriu, fiind întotdeauna de preferat aroganței monologului și argumentului autorității. Nici un domeniu al investigației științifice nu este „feuda” nimănui, din contră este bine să-și exprime păreri cât mai mulți specialiști.

În aceste condiții vom discuta tehnica de construcție a cetăților și veridicitatea conceptului de „*murus Dacicus*”, precum și justetea identificărilor unor substrucții de piatră cu cele ale unor edificii de cult.

1. *Arhitectura cetăților de piatră*

„*Murus dacicus* este un anume tip de zid folosit de către daci, de unde și denumirea, alcătuit fiind din blocuri de calcar dispuse în asize, pe două paramente, legate între ele cu bârne transversale din lemn, fixate la capete în lăcașuri speciale numite „babe”, având între ele un emplecton din pietre și pământ bătut”. Este definiția data în cea mai recentă lucrare pe această temă³. Autorul citează doar bibliografia „consacrată”, necunoscând câteva lucrări esențiale pentru problematica pe care o discută. Articolul subliniază mesajul simbolic al acestui *murus Dacicus*, el „fiind o transpunere în practică a unei ideologii a elitelor, care nu s-a fundamentat exclusiv militar”⁴.

Pentru fortificațiile celtice din Latène-ul final, St. Fichtl sublinia cele trei funcții esențiale tradiționale, cea militară, cea ostentatorie și cea mai importantă, cea simbolică, pentru o lume ce abandona, pe parcursul unei singure generații, modul de viață rural, înlocuindu-l cu cel urban⁵. Acest studiu fundamental a fost scris, din păcate pentru autorul român, în 2005, paternitatea ideii revenindu-i autorului francez, care trebuia citat cu siguranță. Dar nici alte studii francofone nu s-au bucurat de mai multă considerație, unele chiar mai aproape de subiect, de exemplu unul cu titlul „*Murus Dacicus*”, scris chiar de un român⁶. Fiind singura lucrare serioasă pe această temă ea merită o atenție deosebită. În esență, S. Ștefan încearcă să răspundă la întrebarea (pe care specialiștii în epoca Latène nu și-au pus-o explicit niciodată) dacă denumirea de „*murus Dacicus*” este sau nu justificată. Cu alte cuvinte, maniera de construcție a zidurilor descoperite la cetățile din Munții Șureanu conține suficiente elemente de originalitate pentru a nu fi încadrată în tipurile de ziduri documentate literar și arheologic în alte regiuni și prin urmare

² Wheeler 2010, 1187.

³ Pupeză 2011.

⁴ Pupeză 2011.

⁵ Fichtl 2005.

⁶ Ștefan 1995.

trebuie denumită după populația care a pus-o prima oară în practică? Deși tentat să răspundă negativ, totuși în final încearcă, cu bună credință, să argumenteze de ce trebuie să acceptăm și să menținem conceptul de „*murus Dacicus*”, mai ales datorită slabei răspândiri a legării celor două paramente prin bârne de lemn fixate în „babe”⁷. În lumea barbară singurul tip de zid de fortificație atestat atât literar, cât și arheologic este „*murus Gallicus*”⁸. Esența structurii sale este eșafodajul de lemn care susține piatra nefasonată (sau superficial fasonată) clădită fără utilizarea vreunui liant. Cercetările arheologice recente au modificat parțial vechea imagine, în sensul că fața exterioară a unor fortificații celtice era construită din blocuri mari fasonate atent, fiind evidentă grija pentru aspectul și impresia pe care fortificația o producea privitorilor din afară, piatra fasonată fiind mult mai frecvent folosită decât se credea la un moment dat⁹. În ultimă instanță, această evoluție, curmată parțial și în Europa de vest de cucerirea romană a Galliei, se îndreaptă, probabil, spre zidurile cu două paramente, în momentul de dinainte de cucerirea romană conturându-se prima etapă, edificarea unui parament exterior lucrat îngrijit. Să nu uităm că relațiile comerciale și influențele culturale ale lumii grecești și etrusce erau bine reflectate în lumea celtică din vestul Europei încă din secolele VI–V a. Ch., cum ilustrează strălucit mormântul de la Vix (Burgundia)¹⁰, spre exemplu. Pentru zidurile cetăților din Munții Șureanu influența elenistică este de multă vreme cunoscută¹¹. Pe parcursul timpului această concluzie a fost acceptată de către toți cercetătorii. C. Daicoviciu a numit acest tip de zidărie „*opus Dacicum*”¹², iar mai târziu i s-a spus „*murus Dacicus*”¹³. Elementul de originalitate al zidului dacic a fost multă vreme considerat sistemul de legătură între paramente prin bârne de lemn fixate în scobituri în formă de „coadă de rândunică” tăiate în fața superioară a blocurilor de piatră. Descoperirea aceluiași sistem într-o porțiune a zidului elenistic al Histriei¹⁴, evident mai timpuriu, a adus primul exemplu de acest fel din lumea greacă, atenuând ideea inovației tehnice dacice la zidurile de tip grecesc. Cu toate acestea, Histria pare o excepție, utilizarea bânelor de lemn ce legau și stabilizau paramentele zidului nefiind

frecvent identificată în lumea greacă. Dar, cum arătam, scheletul de lemn este specific pentru *murus Gallicus*. Doar că la celți pare a fi lemn combinat cu piatră, iar la daci, piatră cu lemn. Ultima variantă este cu siguranță mai evoluată tehnic. De altfel, ziduri apropiate de *murus Gallicus* se găsesc la fortificațiile din sud-estul Transilvaniei, la Merești, de exemplu, unde doar tehnica precară de săpătură probabil a împiedicat identificarea urmelor structurii de lemn, sau la Piatra Craivii¹⁵, în Transilvania. Comparativ cu aceste ziduri, cele din Munții Șureanu sunt evident superioare. Dar tehnica zidului de piatră sec, clădit din blocuri masive fasonate, chiar dacă fără emplecton, exista și în Gallia. Cel mai cunoscut exemplu este așa-numitul „mur païen” de la Mont Sainte-Odile (Alsacia) (Pl. I). Platoul superior al muntelui de circa 800 m înălțime este înconjurat de un zid de proporții megalitice, cu o lungime totală de peste 10 km, lat de 1,50–2 m care proteja o suprafață de circa 100 ha¹⁶, în unele locuri păstrându-se încă pe o înălțime de 2–3,5 m. Dar cel mai interesant lucru din punctul de vedere al discuției de față este tehnica de construcție. Este alcătuit din blocuri enorme, neregulate ca dimensiuni, tăiate pe loc din stânca locală, cu fețele finisate grosier. Blocurile fiecărei asize erau fixate între ele prin îmbinări scurte de lemn având capetele lățite¹⁷ pentru a se fixa în scobiturile în formă de „coadă de rândunică” cioplite pe suprafața blocurilor și plasate pe latura așezată spre interior, pentru a se lega de blocurile următoare (Pl. II). În acest fel, nici scobiturile, nici crampoanele de lemn nu erau vizibile pe fețele exterioare ale zidului. Aceste îmbinări, la care se adăuga greutatea blocurilor, asigurau stabilitatea zidului, în pofida imperfecțiunilor cu care erau lucrate fețele blocurilor de piatră. Nu departe, la Frankenbourg, situat la circa 20 de km distanță, există o altă fortificație similară, dar mult mai mică, înglobând o suprafață de doar 1,7 ha¹⁸. Blocuri de până la 2 m lungime sunt fixate între ele în aceeași manieră ca la fortificația de la Mont Sainte-Odile, cu îmbinări de lemn montate în scobituri tip „coadă de rândunică”, ceea ce indică faptul că cele două fortificații sunt contemporane. În ambele cazuri există însă unele probleme de datare. În primul rând lipsesc urme consistente de locuire în interior. La Mont Sainte-Odile s-a emis ipoteza originii celtice¹⁹, deși nu există

⁷ Stefan 1995, 487.

⁸ Caesar, *De Bello Gallico* VII–23.

⁹ Fichtl 2005, 58; Lallemand 2009, 85–86.

¹⁰ Verger 2008; Verger 2009.

¹¹ Daicoviciu 1961.

¹² Daicoviciu 1960, 320.

¹³ Daicoviciu 1972, 130; Glodariu 1983, 124.

¹⁴ Preda-Doicescu 1966.

¹⁵ Moga 1995, 147.

¹⁶ Ruhlmann 1933, 192.

¹⁷ Flotté-Fuchs 2000, nr. 368, Fig. 408 cu fotografia unor îmbinări de lemn păstrate.

¹⁸ Féliu-Tremblay Cormier 2014, 227.

¹⁹ Ruhlmann 1933, 195.

argumente arheologice substanțiale pentru susținerea acestei ipoteze. Alte opinii, greu de acceptat, consideră ridicarea fortificației în epoca romană târzie (secolul IV p. Ch.) datorită descoperirilor monetare²⁰. În epoca romană târzie nu sunt specifice fortificații de asemenea dimensiuni, din contră, ele devin mai mici față de perioada imperială timpurie, așa-numitele *quadriburgia*²¹. Pentru aceeași perioadă în nordul Galliei mai există o serie de fortificații de înălțime cum sunt cele de la Dourbes, Mont, Furfooz, Vireux-Molhain, Nismes, Pry, Virton, Falaën, cea mai întinsă fiind cea de la Virton de 2 ha. Majoritatea se datează printr-un număr consistent de monede între sfârșitul secolului III și începutul secolului V p. Ch. Fortificațiile sunt fie tradiționale, de lemn și pământ, fie ziduri de baraj cu mortar²², fiind total diferite de cele de la Mont Saint-Odile și Frankenburg. Este foarte puțin probabil ca acestea să dateze din epoca romană târzie sau din epoca merovingiană. Fortificația de la Mont Sainte-Odile este rezultatul efortului unei comunități importante și bine organizate, ce nu poate fi căutată decât în epoca preromană a Galliei²³. În cazul Frankenburg încercările de datare s-au bazat și pe analize dendrocronologice și cu radiocarbon asupra unor îmbinări de lemn cu capetele în formă de „coadă de rândunică” ce legau între ele pietrele zidului care au indicat anul 670 a. Ch.²⁴. În această situație pare a fi un impuls venit din lumea etruscă receptat de comunitățile celtice din Alsacia. Îmbinările de lemn scurte fixate în blocuri de piatră vecine în locașuri scobite în formă de „coadă de rândunică” se cunosc și în Munții Șureanu, la cetatea de la Bănița. I. Glodariu numește această particularitate „o abatere sau mai degrabă completare a tehnicii de ridicare a zidului dacic”²⁵. Același sistem a fost înregistrat la zidurile de susținere a scăriilor de intrare într-unul dintre sanctuarele patrulare (care?) și în sanctuarul mic circular de la Sarmizegetusa, fiind considerat ca preluat de la grecii din Pontul Euxin²⁶. Iată însă că sistemul este atestat în Alsacia încă de la sfârșitul primei epoci a fierului. Din această perspectivă, zidurile de la Bănița și Sarmizegetusa pomenite ar putea fi mai timpurii decât cele cu bârne transversale. Epoca și mediul arheologic în care se folosea la construcția

zidurilor tehnica „babelor” mai diminuează din elementul de originalitate al „zidului dacic”. Ținând seama de aceste date întrebarea la care am pornit discuția pare justificată, iar răspunsul înclină serios spre renunțarea la conceptul de „*opus Dacicum*”. Judecând la rece lucrurile, este greu de acceptat ca într-un mediu cultural în care nu se cunoștea arhitectura de piatră ea să apară printr-un impuls extern, iar mediul local să-și pună instant amprenta de originalitate asupra primelor ziduri de piatră pe care le vedea pentru prima oară. Mai degrabă putem accepta teoretic că meșterii greci au aplicat un sistem de construcție adaptat condițiilor geografice locale. Știm că mulți nu vor fi convinși, dar nu acesta a fost scopul nostru, ci doar zdruncinarea certitudinilor, în opinia noastră un grav pericol ce pândește metodologia cercetării științifice.

2. Edificii de cult?

O asemenea întrebare se justifică, oferind ca exemplu „istoriile”²⁷ templului rotund mare de la Grădiștea de Munte (cum îl consideră autorul) edificiu care a fost interpretat ca: templu, construcție enigmatică, mormânt, altar, sanctuar, și cel mai seducător, templu-calendar. Și aceste „istorii” (chiar dacă au rădăcini mai vechi), au „rodit” tot în perioada săpăturilor lui C. Daicoviciu de la Sarmizegetusa. De atunci provine împărțirea absolut arbitrară a sitului în: „cetatea cea mare”, „zona sacră” și „zona civilă” (Pl III/1). „Cetatea cea mare” s-a dovedit a fi un castru roman, „zona civilă” este puțin cunoscută și slab cercetată, singura săpată intens a fost așa-zisa „zonă sacră”. Fragilitatea acestei ultime denumiri rezultă fără echivoc: dar dacă atunci când se va cerceta „zona civilă” acolo vor mai apărea edificii astăzi considerate de cult? Inadvertența acestei partajări este evidentă din perspectiva existenței așa-numitelor „sanctuare” patrulare la Costești (4 „sanctuare”, *intra vallum* și *extra vallum*)²⁸ (Pl. III/2), Piatra Craivii și în alte locuri, în poziții topografice diverse, fără a se putea delimita o adevărată „zonă sacră”. Pe de altă parte, pentru ca un edificiu să fie declarat de cult trebuie avute în vedere, nu doar forma sa, ci mai ales inventarul arheologic²⁹. I. H. Crișan, unul din autorii vechii echipe de cercetare din Munții Orăștiei care s-a ocupat cel mai intens de arhitectura religioasă, era lucid când afirma că „formele de bază ale construcțiilor

²⁰ Flotté-Fuchs 2000, nr. 368.

²¹ Forts 1995.

²² Brulet 2008, 28; 45; 51.

²³ F. Pétry a datat fortificația între sfârșitul secolului II a. Ch. și secolul I a. Ch. (cf. Flotté-Fuchs 2000, nr. 368).

²⁴ Letterlé 2005, 187.

²⁵ Glodariu 1983, 124; Stefan 1995, fig. 10/1.

²⁶ Glodariu 1983, 125.

²⁷ Mateescu 2012, 11.

²⁸ Daicoviciu 1972, 205–206.

²⁹ Există și opinii contrare, care apreciază că sărăcia, sau absența inventarului este relevantă pentru încadrarea unor construcții în categoria edificiilor de cult (Costea 2006, 197).

religioase se întâlnesc și în cazul locuințelor, și de aceea de cele mai multe ori este greu de precizat în ce măsură o anumită clădire este consacrată ceremoniilor religioase sau dacă este vorba de o locuință³⁰. Tocmai de aceea, pentru identificarea unei clădiri cu rol de cult în preistorie determinant este inventarul. J.-L. Bruneaux scria pe aceeași temă: „Les restes culturels sont le seul élément déterminant dans la reconnaissance du lieu de cult”³¹. Vom da exemplu doar importantul sanctuar neolitic de la Parța (jud. Timiș)³². Este o construcție patrulateră de 14 × 7,50 m cu două încăperi (Pl. IV/1). În una dintre camere s-a descoperit un altar monumental de lut cu un cuplu divin ilustrat, două capete de taur din lut pictate, un bust perforat, suporta de ofrande, iar în a doua încăpere erau vetre cu vase și oase calcinate. Este evident că acolo se desfășura un cult religios, identificarea bazându-se pe mai multe elemente ale inventarului compus din piese de plastică simbolică și un loc de adus jertfe divinității. Pentru cele circa 50 de edificii getodacice catalogate drept „de cult”, nici în interiorul nici în vecinătatea lor nu au fost descoperite înhumări umane, sau de animale, nici depozite de piese de metal prețios sau arme, nici obiecte de podoabă, nici statuete de animale, sau imagini antropomorfe, nici vetre cu ofrande, o situație necunoscută la alte popoare barbare indo-europene, sau din interiorul lumii greco-romane³³. La Popești un edificiu de formă rectangulară de 17 × 7,50 m, cu două încăperi, cu trei vetre pătrate (una ornamentată) a fost interpretat drept templu (Pl. IV/2). Oricum, ipoteza este legitimă, în apropierea sa fiind descoperite și numeroase reprezentări figurative³⁴. Edificiul de la Popești este contemporan cu cele de la Sarmizegetusa, deci pot fi comparate. La fel, în cele cinci temple rectangulare de la Cîrlomănești existau vetre ornamentate și sute de statuete zoomorfe și antropomorfe³⁵ (Pl. IV/2). În cazul „sanctuarelor” de la Grădiștea Muncelului, inventarul arheologic este quasi inexistent. În sanctuarul patrulater I, cel cu baze de calcar de pe terasa XI (Pl. V/1), pe unul dintre discuri s-a găsit un medalion de lut ars de circa 10 cm diametru, imitând o monedă romană din anul 80 a. Ch. având imaginea zeiței Diana (Pl. V/2)

și o monedă romană din anul 41 p. Ch.³⁶. Deși ambele piese se află pe același nivel, doar moneda având valoare de datare, s-a apreciat că sanctuarul datează din prima jumătate a secolului I a. Ch.³⁷. Noi dorim să subliniem că medalionul de lut a fost pierdut evident atunci când sanctuarul nu mai funcționa și bazele erau fără coloane, așa cum se prezentau în momentul descoperirii de către arheologi, deci pare a nu avea legătură cu acesta, dacă nu cumva poziția sa suspectă ar putea avea explicații mai puțin științifice. Inventarul acestui sanctuar a fost publicat și constă din 119 piese metalice (Pl. VI), între care o daltă și un topor, restul fiind piroane, cuie și alte materiale de construcție, de remarcat fiind țințele cu capul ornamentat³⁸. Un astfel de inventar, fără ceramică și oase menajere dovedește clar că edificiul n-a fost locuit, iar absența oricăror obiecte legate de vreo acțiune de cult arată că el n-a putut funcționa nici ca sanctuar. Mai mult, într-o secțiune din 1978 ce traversa pe lățime terasa în partea sa nordică într-o construcție aflată la nivelul marelui sanctuar de calcar s-au găsit fragmente ceramice, orz și mei carbonizat³⁹, ceea ce întărește constatarea de mai sus, terasa XI nefiind utilizată pentru construcții sacre. Nici inventarul sanctuarului mic rotund nu poate fi pus în legătură cu activități religioase. Cele câteva unelte de fierărie-tâmplărie, o armă și materiale de construcție de fier⁴⁰ găsite pe podeaua construcției demonstrează clar destinația laică a edificiului. Or, chiar dacă am crede că un prim edificiu distrus ar fi fost sanctuar, este greu de explicat cum dacii au refolosit un loc

³⁶ Crișan 1986, 178.

³⁷ Crișan 1986, 179.

³⁸ Iaroslavschi 1983, 373–374.

³⁹ Glodariu 2004, 40–41. Din păcate, profilul secțiunii (Fig. 2–4) este neinteligibil, numerotarea metrilor de la dreapta spre stânga sugerând un desen „în oglindă”.

⁴⁰ Iaroslavschi 1985–1986. Autorul, vizibil stânjenit, afirmă limpede că piesele nu se leagă de practici sacre și că prezența lor în sanctuar i se pare „anormală”. Cum pe vremea aceea nu putea îndrăzni să ajungă la concluzia firească a destinației de atelier a „sanctuarului mic rotund” a recurs la o explicație imaginară în care sanctuarul ar fi fost distrus la 101–102, apoi dacii și-au construit peste o baracă sezonieră. În rândul următor însă, uitând brusc propriul scenariu, ni se spune că locuitorii acestei construcții sezoniere „par a fi fost meșteri daci ce lucrau la terminarea monumentului” (p. 455). Înțelegem că în 103–105 (p. Ch. nu a. Ch.) dacii lucrau la terminarea monumentului distrus la 101–102 locuind într-o baracă construită peste ruinele acestuia. Morala: pelicanul sau babița. În pofda publicării inventarului și a lipsei totale a oricărei urme romane („nu a fost semnalat un nivel de locuire roman cât de neînsemnat”, cf. Iaroslavschi 1985–1986, 455), H. Daicoviciu, S. Ferenczi și I. Glodariu scriu că deasupra sanctuarului a fost o construcție romană care a distrus urmele stâlpilor de lemn dacici (Daicoviciu *et alii* 1989, 153).

³⁰ Crișan 1986, 170; F. Costea arată, pe bună dreptate, că absida putea fi și în locuințe locul de cinstire a divinității (Costea 2006, 180).

³¹ Bruneaux 1989.

³² Lazarovici *et alii* 2002.

³³ Sirbu 1995, 313.

³⁴ Sirbu 2006, 48.

³⁵ Sirbu 2006, 36.

sacru din zona sacră (din sanctuarul pan-dacic, dacă vreți) în lumești scopuri gospodărești. La Augustin-Tipia Ormenișului sanctuarul patruleter de tuf vulcanic a avut un inventar extrem de sărac și nesemnificativ și nu există urme de podea⁴¹. Tot acolo, pe nivelul sanctuarului cu baze de calcar s-au găsit însă mii de fragmente de vase la roată arse secundar până la vitrifiere despre care autorul afirmă că reprezintă un inventar gospodăresc, nu ritualic⁴². Înainte de a continua ancheta acestei probleme, sunt necesare câteva considerații metodologice. În situația în care informațiile literare despre religia dacilor sunt foarte puține, identificarea unor edificii de cult pe cale arheologică este dificilă. Așa cum deja subliniam încercarea s-a făcut doar pe baza dimensiunilor mai mari ale unor construcții cu planuri cunoscute în arhitectura profană, este vorba de planul rotund, sau cu absidă și a celor bazate pe aliniamente de discuri de piatră, considerate construcții patruletere, sanctuare cu coloane, despre care s-a spus că nu se regăsesc în arhitectura civilă⁴³, o afirmație despre a cărei justete vom mai discuta. Cele două categorii de edificii de cult imaginate de cercetătorii epocii Latene pe baza interpretării fundațiilor de lemn și piatră ale unor construcții dispărute sunt în contradicție: cele rotunde și absidate sunt de origine locală⁴⁴ și ar trebui automat să fie printre cele mai vechi⁴⁵, câtă vreme cele patruletere, cu coloane sunt considerate rezultate ale influenței arhitecturii grecești⁴⁶, influență dovedită de însăși utilizarea coloanelor, dar și de tehnica zidurilor de piatră ale fortificațiilor și de sprijinire a teraselor, precum și de dovada participării meșterilor greci, cei care au incizat pe blocuri literele grecești⁴⁷. Or, s-a apreciat că la Sarmizegetusa primele sanctuare patruletere sunt din prima jumătate a secolului I a.Ch.⁴⁸, adică tocmai de la începuturile așezării, situație dovedită stratigrafic prin suprapunerea a două sanctuare pe

terasa XI, cel mai recent fiind datat *post quem* prin moneda din anul 41 p.Ch., dacă nu cumva aceasta provine din construcția romană aflată deasupra⁴⁹. Mai recent s-a emis ipoteza că „zona sacră” ar fi fost edificată în trei mari etape cronologice, prima începând cu mijlocul secolului I a.Ch., a doua la jumătatea secolului I p.Ch., ultimele lucrări de la sfârșitul secolului I p.Ch., fiind încă în curs în momentul cuceririi romane⁵⁰. Dacă în domeniul fortificațiilor influența grecească este mai ușor de înțeles, în cadrul arhitecturii religioase explicațiile unei astfel eventuale influențe sunt mai dificile, nefiind o chestiune pur tehnică cum sunt lucrările defensive și chiar arhitectura civilă. Inutil de adăugat că o asemenea influență nu se constată nici în cazul altor populații aflate în contacte chiar mai vechi cu civilizația greacă, cum sunt celții. Ce precepte religioase îi vor fi împărțit pe zeii dacilor în cei care erau venerați în temple rotunde, care aveau un spațiu locuibil funcțional în interior, unde se putea imagina că locuia chiar divinitatea, și cei care dobândiseră temple patruletere cu coloane, dar fără vreo încăpere? Explicațiile date de specialiștii epocii nu sunt convingătoare fiind imagini născute din acceptarea (nedovedită științific) a existenței acestor edificii de cult sui-generis: sanctuarele, datorită absenței oricăror analogii pentru formele lor, ar fi reprezentat concretizarea canoanelor religiei locale, al aspectului cel mai evoluat a ritualurilor⁵¹. Or tocmai aceste lucruri lipsesc, urmele arheologice ale ritualurilor practicate, locul depunerii ofrandelor⁵², al păstrării imaginilor zeilor, deoarece religia dacilor era politeist-individualistă, de tip grecesc, specifică popoarelor indoeuropene⁵³, iar singura divinitate concret identificată, Bendis, este

⁴⁹ Daicoviciu *et alii* 1989, 156.

⁵⁰ Glodariu 1995, 127–128.

⁵¹ Florea 2011, 145. Autorul își imaginează că arhitecții greci, sau romani au ținut cont, atunci când au proiectat edificiile, de criterii impuse de canoane teologice, de ritualuri și de ceremonii (p. 144). Ne întrebăm atunci cum s-a manifestat influența mediteraneană (p. 145), care în cazul sanctuarelor a fost estimată de către toți cei care au propus reconstituiri (D. Antonescu, I. H. Crișan, M. Strâmbu, I. Glodariu) pe baza utilizării coloanelor. Și atunci ce mai rămâne? Unde se mai puteau concretiza canoanele teologice locale în arhitectură?

⁵² Ideea agățării lor în numeroasele cuie și piroane descoperite în sanctuarul A este inacceptabilă (Daicoviciu 1980, 79). Patru cărlige-agățători din sanctuarul cu plinte de calcar și din sanctuarul circular de pe Tipia Ormenișului au fost la fel de neinspirat interpretate drept cuie pentru atârnat ofrande (Costea 2006, 239).

⁵³ Daicoviciu 1972; Crișan 1986, 430–434; Sirbu 2006, 161, care subliniază antropomorfismul religiei dacice citându-l pe Herodot (IV, 94–95), elemente ce se regăsesc în toate religiile indo-europene (111).

⁴¹ Costea 2006, 186.

⁴² Costea 2006, 192. Parcă dându-și seama de ce erezie a scris, autorul continuă, sacrificând logica: „totuși este vorba despre o ardere și o spargere ritualică” (!)

⁴³ Crișan 1986, 176

⁴⁴ Glodariu 1976, care consideră că planul rotund și cu absidă își are originea în construcțiile laice.

⁴⁵ Din contră, sanctuarul mare rotund este considerat că datează din a doua mare etapă constructivă, jumătatea secolului I p.Ch., cf. Mateescu 2012, 129.

⁴⁶ Crișan, Moldovan 1975; influența externă în domeniul religiei dacice este negată de I. Glodariu și F. Costea: „într-un domeniu atât de conservator cum este religia implantările de semnificații și forme străine sunt rarissime și anevoie asimilate”, cf. Glodariu-Costea 1991, 39.

⁴⁷ Crișan 1986, 185; Glodariu 1997.

⁴⁸ Daicoviciu-Crișan 1959, 397.

cunoscută pe baza unei protome de bronz⁵⁴ din cetatea de la Piatra Roșie. Identificarea este problematică deoarece temple, sau imagini ale zeiței nu sunt cunoscute în Tracia, cu excepția menționării literare a unui templu în epoca romană, de către Titus Livius⁵⁵. În schimb, există sanctuare ale lui Bendis în Attica, la Pireu, la Laurium de la sfârșitul secolului IV a.Ch. și chiar mai multe statuete votive și o inscripție pe o bază de statuie din jurul anului 300 a.Ch., imaginea lui Bendis fiind asemănătoare cu a lui Artemis, cu chiton scurt, *alopekis* pe cap, cizmulite și lance dublă (*dilonkhos*)⁵⁶, elemente ce nu pot fi identificate la protoma de la Piatra Roșie. În această viziune și ceilalți zei trebuie să se fi bucurat de imagini antropomorfe⁵⁷ care aveau în temple o încăpere unde acestea se păstrau și ofereau credincioșilor identitatea edificiului sacru⁵⁸. Nu putem judeca religia dacilor izolat, ci doar ca parte a religiei tracice. Or, primele contacte ale tracilor cu grecii au fost, se pare, de natură religioasă, încă din epoca arhaică. Pe baza informațiilor literare⁵⁹ și a descoperirilor arheologice s-a ajuns la concluzia că pentru comunitățile din Tracia adorarea locurilor sacre grecești devenise un obicei, bazat, probabil, pe popularitatea acestora și pe credințe religioase similare⁶⁰. Tot din această

perioadă în sanctuarele grecești au fost descoperite numeroase obiecte personale de origine tracică (pandantive, brățări, centuri, fibule, aplici) reprezentând evident daruri votive depuse în sanctuare⁶¹. Așadar, acest obicei al depunerilor votive în sanctuare⁶² are rădăcini adânci în spiritualitatea tracică și n-ar fi trebuit să lipsească din mediul dacic, mai ales dacă la Grădiștea Muncelului ar fi fost un asemenea loc sacru, un sanctuar pan-dacic. Altfel, în viziunea actuală, sanctuarele patruleter se diferențiau doar prin dimensiuni diferite și nu putem crede că aceste deosebiri aveau la bază ierarhii între divinități, care să mai și fie cunoscute oamenilor de rând. Recent, imaginația tinerei generații de cercetători a debordat peste limita dintre ipoteză și fantezie: „arhitectura monumentală a conferit un alt aspect ritualurilor, le-a amplificat dimensiunile până acolo încât ele sunt recunoscutibile. Astfel, pentru sanctuarul de la Sarmizegetusa Regia recunoaștem urmele unor ritualuri precum procesiunea, sacrificiul, depunerea de ofrande, libațiile”⁶³. Metodologic această viziune este total eronată⁶⁴. Așa cum arătam cercetătorul trebuie să judece exact invers. Găsind urmele arheologice ale sacrificiilor, depunerilor de ofrande se poate ajunge la concluzia că acel edificiu avea caracter religios. Nu invers, postulând că niște clădiri trebuie să fie temple pentru că nu seamănă cu nimic cunoscut (celor care le-au săpat), deși nu sunt dovezi palpabile, iar de aici își imaginează că elementele ambientului urbanistic din jurul acelor edificii foloseau sacrificiilor, ofrandelor, libațiilor, doar datorită vecinătății cu presupusele temple. Un asemenea raționament nu este acceptabil în cercetarea științifică. Autorul citat are chiar viziunea procesiunii religioase, ca într-un scenariu cinematografic: „Pe măsură ce se apropiau de sanctuar participanții la procesiune începeau să vadă edificiile cu o arhitectură monumentală, unică în Dacia. Imaginea unor temple înalte de câțiva metri, cu o volumetrie amplificată de peisajul montan, contribuia la accentuarea senzației că se pătrunde într-un spațiu diferit de cel obișnuit. Procesiunea de-a lungul drumului pavat permitea, de fapt, intrarea graduală în atmosfera religioasă” sau „treptele normau mersul pe drumul pavat, impunând o anumită cadență. Efectul, probabil impresionant, consta în mișcarea ritmică a câtorva zeci de per-

⁵⁴ Crișan 1986, 364 credea că piesa o reprezintă pe „marea zeiță”; Mateescu 2012, 108 neagă caracterul religios al piesei.

⁵⁵ Janouchova 2013, 101.

⁵⁶ Janouchova 2013, 98.

⁵⁷ Herodot, IV, 94–95; H. Daicoviciu credea că în santuarul A, pe lângă ofrandele agățate în cuie aduse unui iluzoriu zeu al războiului, discul de lut cu imaginea lui Bendis-Diana ar dovedi că și această divinitate ar fi fost adorată în sanctuar, fiind un templu dedicat mai multor divinități, teorie lipsită de fundament științific și datorită inconsecvenței principiului de identificare a divinităților (cf. Daicoviciu 1980, 79). Și F. Costea își imaginează, fără nici o dovadă arheologică sau de altă natură, că sanctuarele de pe Tipia Ormenișului erau dedicate lui Marte și zeului soarelui (Costea 2006, 305). La Costești s-ar fi găsit un cap de bronz al Diane, produs elenistic (Daicoviciu 1972a, 280), deși fotografia nu apare și informația n-a mai fost reluată. Ar fi o dovadă a informațiilor despre religia greco-romană în mediul spiritualității dacice.

⁵⁸ G. Florea susține, pe bună dreptate, că sanctuarul este „edificiul consacrat divinității, locuința zeului, unde îi este păstrată imaginea” (Sirbu-Florea 1997, 39). Din contră, I. Glodariu crede „cu tărie” că în sanctuarele dacice nu existau statui ale zeilor pe motivul inexistenței vreunui pedestal pentru a le susține, imagini ale acestora fiind identificate doar în arta minoră (Glodariu 2006). Noi suntem de acord cu ambele opinii, ele întărind concluzia că nu avem de-a face cu sanctuare; Sirbu 2006, 77 constată că nu există *cella*, nici altare, nici echipamente de cult, nici ofrande, fără a putea oferi o explicație.

⁵⁹ Herodot (VI, 34, 1–2; 139, 1) povestește cum basileul tribului trac al doloncilor a fost trimis de comunitate, într-un moment dificil pentru aceasta, la oracolul din Delphi.

⁶⁰ Karadzhinov 2011, 8.

⁶¹ Karadzhinov 2011, 6–7. Între materialele din secolele VII–VI a.Ch. de la Delphi, de exemplu, există o centură ajurată tracică din zona centrală a Balcanilor.

⁶² Situația pentru lumea celtică sintetizată la Lejars 2001.

⁶³ Mateescu 2012, 108.

⁶⁴ Deficiențele metodologice ale lucrării au fost recent semnalate și de alți autori (vezi, Peșan 2015).

soane care purtau în procesiune darurile pentru zei”⁶⁵. Dacă arheologii scriu cu note de subsol și bibliografie asemenea fraze, atunci ce să ne așteptăm de la simpli amatori dacofili? Nu rareori oamenii de bună credință ne aduc argumentul „am auzit la televizor”, sau „am citit eu într-o carte” și ce le poți răspunde? Straniu, chiar profesorul Ioan Glodariu, îndrumătorul științific al acestei generații tinere scria: „There is no ancient data available and so far no archaeological evidence upon religious practices, namely the rituals and practices unfold *in or near* the sanctuaries”, subliniind că dovezile arheologice ale ritualurilor și practicilor religioase lipsesc și în interiorul și în preajma sanctuarelor⁶⁶. Or, construirea templelor avea ca scop desfășurarea în interiorul lor a unor procesiuni în prezența divinității și oferirea de sacrificii și ofrande⁶⁷. Din nou se ridică întrebarea: pe ce bază au fost atunci catalogate edificiile drept sanctuare?

Revenind la arhitectura edificiilor considerate de cult, arheologul care a săpat sanctuarul patrulater de calcar I de pe terasa XI a făcut o observație valoroasă, utilă încercării de reconstituire a construcției. Interpretând poziția stratigrafică a unei platforme de piatră îngrijit lucrata, a ajuns la concluzia că edificiul avea două nivele, explicând astfel și lipsa urmelor unei pardoseli la nivelul discurilor de piatră. Pe unele plinte se vedeau amprențele unor coloane de piatră, dar s-au găsit foarte puține fragmente de coloane de calcar. Concluzia pertinentă a arheologului clujean a fost existența unor coloane nu foarte înalte, așezate pe discurile rotunde, necesare susținerii unui planșeu masiv de lemn⁶⁸. Dacă până în acest punct lucrurile se bazează pe constatări arheologice, mai departe, încercarea de a reconstitui nivelul următor al templului s-a bazat doar pe imaginație. I. H. Crișan rămâne tributari necesității coloanelor deasupra planșeului (chiar dacă mai puține) (Pl. VII/2), deși nici un indiciu nu mai conduce ipoteza spre nevoia coloanelor. Putea fi o construcție cu pereți de lemn cu intrarea împodobită cu cele cinci mari ținte de fier ornamentate⁶⁹, fără a mai fi nevoie de influența templului grec, considerată de autor esențială. Ar fi rezultat un templu de plan patrulater cu pereți laterali de lemn, inspirat și el, ca și cele circulare, din arhitectura civilă locală. Viziunea despre templele de la Sarmizegetusa ar

fi dobândit mai multă coerență și ar fi devenit mai credibilă. Cum nu s-a întâmplat astfel, vom merge mai departe cu investigația, această ultimă soluție nefiind mulțumitoare parțial din același motiv ca și ipoteza edificiului cu un singur nivel și o „pădure de coloane” (Pl. VIII) (D. Antonescu, M. Strâmbu, I. Glodariu): lipsa inventarului sacru. Într-o religie politeistă, din care izvoarele ne-au transmis câteva nume de divinități, nu ne putem închipui că acestea nu aveau câte o reprezentare sacră, care să simbolizeze prezența divinității. Prin această reprezentare sacră nu doar este onorată divinitatea, ci ea deține ceva chiar din puterea acesteia, o concluzie ce rezultă chiar din cercetarea lumii grecești⁷⁰, ce nu putea influența doar tehnic, formal, la nivel de arhitectură sacră lumea dacică. Reprezentările sacre erau importante în antichitate pentru însăși formarea ideilor religioase în masa credincioșilor, lor adăugându-li-se atributele divine, accesorii de identificare a divinităților⁷¹. Așadar, ritualurile orale nu erau suficiente pentru identificarea divinității. În Grecia când era creată o statuie specifică pentru un anumit sanctuar, identificarea se baza și pe atributele divine⁷². Prin urmare, se trece cu vederea cu prea multă ușurință nu doar inexistența descoperirilor de imagini sacre, de *ex voto*-uri în așa-zisele temple, dar mai ales lipsa încăperii, *cella*, destinată adăpostirii lor⁷³. De altfel, chiar unul dintre susținătorii remarcabili ai ideii sanctuarelor dacice, involuntar, din dorința de a sublinia originalitatea arhitecturii sacre de la Sarmizegetusa, respinge posibilitatea ca sanctuarele să fie niște temple grecești ușor modificate folosind ca argumente lipsa crepidei, lipsa naosului, pronaosului și peristilului, ocuparea întregii suprafețe de colonadă și proporțiile diferite față de templul

⁷⁰ Bărbulescu 1984, 91.

⁷¹ Bărbulescu 1984, 96; 118.

⁷² Pirenne-Delforge 2010, 129.

⁷³ R. Mateescu este de părere că templul are importanță pentru un singur tip de ritual, depunerea de ofrande și din această perspectivă arhitectura bazată pe „pădurea de coloane”, nu este deloc nepotrivită, spațiile dintre șirurile de coloane fiind suficiente pentru depunerea ofrandelor (Mateescu 2012, 112–113). „Spațiul util dintre coloanele de lemn sau de piatră este foarte restrâns, în pofida dimensiunilor mari ale edificiului” (Glodariu 2003, 125). Doar pentru depunerea de ofrande nu prea ar fi fost necesar efortul financiar și munca cu specialiști greci, era suficient crearea unui spațiu simplu și suficient de mare, adică o construcție cu pereți, intrare și acoperiș, fără „pădurea de coloane”. Contra viziunii reducionista a lui R. Mateescu, V. Sirbu și G. Florea (Sirbu-Florea 1997, 39) care defineau sanctuarul drept „edificiul consacrat divinității, locuința zeului, locul unde acesta își face simțită prezența, unde îi sunt depuse ofrandele, unde îi este păstrată imaginea”.

⁶⁵ Mateescu 2012, 109.

⁶⁶ Glodariu 2006.

⁶⁷ Sirbu 2006, 81.

⁶⁸ Crișan 1986, 180–181; contra ideii subsolului, Daicoviciu 1980, 75.

⁶⁹ Crișan 1986, 182.

grec⁷⁴. Noi încheiem această parte a discuției prin concluzia că nu poate fi vorba despre o influență a arhitecturii religioase grecești în arhitectura religioasă din cetățile dacice. Dacă ea ar fi existat, s-ar fi manifestat ca și în domeniul fortificațiilor, prin implantarea tipului grecesc de edificii, templul grec. Așa cum vom vedea însă această constatare nu înseamnă că în cazul construcțiilor azi marcate doar prin aliniamentele de discuri de piatră lipsește total o influență mediteraneană.

Rezultate extrem de interesante, dar trecute prea ușor cu vederea, s-au obținut la săparea cetății de la Piatra Craivii. Aici, pe terasa V au fost descoperiți tamburi de piatră, pe baza cărora s-a identificat un sanctuar patrulater de 31,5 × 11,5 m cu 7 șiruri, de tipul celor din Munții Orăștiei. Ceea ce este deosebit este prezența masivă deasupra tamburilor de piatră a straturilor masive de arsură, provenite evident de la structura de lemn a edificiului și mai ales bogăția și varietatea inventarului arheologic, constând din râșnițe, ceramică, unelte, mărgel, care l-au făcut pe autor să ridice timid întrebarea dacă nu cumva „sanctuarele” sunt construcții civile (depozite)?⁷⁵. Evident că nici râșnițele, nici uneltele nu sunt obiecte de cult și nu aveau ce căuta într-un sanctuar. Ipoteza construcțiilor civile, a depozitelor, merită discutată, cu atât mai mult cu cât prima impresie chiar a lui C. Daicoviciu, contrar părerii lui D. M. Teodorescu ce le considera sanctuare legate de cultul fenomenelor cerești, a fost că aliniamentele sunt substrucțiile unor construcții gospodărești: „am înclina să le credem mai mult bazele unor uriașe hambare destinate să adune recolta de pe pământurile mănoase din valea Mureșului ale stăpânului cetății”⁷⁶. De altfel, în sanctuarul 3 de la Costești se găsiseră „grăunțe carbonizate”⁷⁷. Și la Sarmizegetusa săpăturile din 1978 de pe terasa X au găsit o cantitate mare de grâu carbonizat⁷⁸. De asemenea la Piatra Craivii, dintr-un context arheologic incert, aflat pe terasa V unde s-au găsit aliniamentele de discuri de calcar, provine o cantitate substanțială de cereale carbonizate⁷⁹. Fiind carbonizate, este mult mai probabil să fi fost într-un hambar de lemn care a

ars, decât într-un „siloz”, cum presupun autorii⁸⁰. Poziția geografică a Sarmizegetusei, lipsa terenurilor agricole, au impus schimburi regulate cu regiunile producătoare de cereale, probabil din valea Mureșului, fără de care Sarmizegetusa ar fi dispărut⁸¹. Aglomerarea de tip urban de la Sarmizegetusa se întinde pe circa 6 km de terase cu numeroase urme de producție artizanală, era străbătută de un drum și avea locuințe de lemn tradiționale, unele de mari dimensiuni⁸². Există suficiente indicii pentru a considera această evoluție spre urbanism ca una dintre urmările unui proces de centralizare politică, ajunsă, după unele opinii, până la etapa unui „stat arhaic centralizat”⁸³. Una dintre funcțiile acestui sistem centralizator trebuie să fi fost, în cazul Sarmizegetusei organizarea unor rezerve de cereale pe termen mediu pentru întreaga comunitate. Sarmizegetusa era o așezare fortificată ce juca și rolul de a centraliza rezerve de cereale. De altfel, una dintre primele informații despre Sarmizegetusa, când încă zona nu fusese răscolită din diverse interese, este cuprinsă într-un raport din 13 mai 1804 al administratorului domeniului Hunedoara care relatează descoperirea unui mare depozit de boabe de grâu carbonizate, amestecate cu cărbune, cuie și două fragmente de cercuri de fier⁸⁴. Informația este importantă nu doar pentru conținutul descoperit, ci și pentru observația trecută în raport că acest depozit de cereale („Fruchtkasten”) era construit pe niște piloni de zidărie („Mauerfüße”)⁸⁵. Din păcate, sistemul de construcție nu este descris mai amănunțit, ceea ce face posibilă ipoteza unui *horreum* militar roman ridicat pe piloni de zidărie legată cu mortar.

În lumea celtică modelul social bazat pe o centralizare politică este întâlnit în secolele VI–V a. Chr. Una dintre așezările fortificate cu asemenea rol, cu o evoluție spre așezare de tip urban este așezarea de pe Mont Lassois (Burgundia). Aici, prospecțiile geofizice și săpăturile recente au demonstrat că întreg muntele a fost ocupat de așezare, protejată printr-un sistem de fortificații impresionant

⁷⁴ Daicoviciu 1980, 78.

⁷⁵ Moga 1981, 109–111.

⁷⁶ Daicoviciu-Ferenczi 1951, 17–18.

⁷⁷ Teodorescu 1929, 285.

⁷⁸ Daicoviciu *et alii* 1979, 136. Descrierea situației stratigrafice este greu de înțeles în lipsa oricărei ilustrații, dar autorii spun că grâul este scurs dintr-un hambar de pe terasa IX. Indiferent de pe ce terasă provine grâul, cert este că în „zona sacră” existau și hambare de cereale, ceea ce este o anomalie în viziunea sacralizantă a autorilor.

⁷⁹ Plantos-Ciută 2005, 83.

⁸⁰ Plantos-Ciută 2005, 84. Prin siloz se înțelege, de obicei, o groapă cu fundul de secțiune trapezoidală, sigilată pentru a feri de umezeală și rozătoare cerealele. Un siloz cu cereale nu avea nici o conotație de cult, cum par a crede autorii și era mai greu să fie incendiat.

⁸¹ Florea 2011, 149.

⁸² Florea 2011, 132–134.

⁸³ Florea 2011, 147.

⁸⁴ Benea 2004, 13, fără vreo trimitere bibliografică.

⁸⁵ SJAN Cluj-Fond Tezaurariatul Minier al Transilvaniei, doc. nr. 1878/1804. Textul și traducerea sa ne-au fost puse la dispoziție cu multă amabilitate de colegul Dr. Loránd Madly, căruia îi rămânem recunoscători.

(Pl. IX/1). Platoul Saint-Marcel a fost sistematizat în jurul unei artere centrale⁸⁶ ce desparte două șiruri de loturi rectangulare protejate de palisade și avea cisterne pentru adunarea apei⁸⁷. În una dintre împrejmirile centrale a fost construit un „palat” de lemn cu absidă de dimensiuni impresionante (31×21,5 m). În alte sectoare au fost identificate construcții de lemn înălțate pe piloni, interpretate drept depozite pentru produse perisabile, adică în primul rând cereale⁸⁸. Există evident asemănări substanțiale cu Sarmizegetusa în privința structurii așezării, a evoluției sale și mai ales a rolului său. Cercetătorii francezi au încercat să răspundă la întrebarea fundamentală cu privire la rolul așezării de pe Mont Lassois, formulând trei ipoteze: 1. fie este reședința unei puternice familii aristocratice care și-a impus dominația din palatul ei; 2. sau o mare aglomerație unde este concentrată populația din împrejurimi în urma unui proces de sinecism; 3. sau sediul unei entități politice (trib, populație) prevăzut cu un centru monumental unde se reuniau instanțele decizionale și cu infrastructurile necesare unei mobilizări militare de amploare (structuri de aprovizionare fortificate, fortificații). Aceste trei posibilități, ce nu sunt incompatibile între ele există în cazul tuturor „reședințelor princiere”⁸⁹. La fel se pun problemele și în cazul Sarmizegetusei. În stadiul actual al cunoașterii societății dacice și a Sarmizegetusei, cea de doua variantă este de luat în primul rând în considerare. Sinecismul, proces specific lumii grecești, ar putea fi acceptabil, influența elenismului deja sesizată putând fi mai profundă decât simpla prezență a unor meșteri greci aduși cu arcanul de Burebista din cetățile pontice. Sigur nici cea de-a treia posibilitate nu trebuie exclusă. Revenind la metodologia de cercetare, la Mont Lassois clădirea cu două încăperi și absidă nu a fost identificată drept templu, în pofida grandorii sale, ci „palat”, pe criterii de plan și inventar. Prin prospecțiile geofizice s-au pus în evidență aliniamente de gropi de stâlpi, unele de mari dimensiuni: 5 șiruri paralele de câte 15 gropi. În plan asemănarea cu aliniamentele de tamburi de piatră de la Sarmizegetusa este uimitoare. Specialiștii francezi le-au interpretat drept depozite, hambare pe piloni. Această manieră (Pl. IX/2) de a construi hambarele, atestată iată

în secolul VI a.Ch. în Gallia, are la bază rațiuni practice, adăpostind cerealele de umezeală și de rozătoare, în regiunile cu climă temperată. În Imperiul Roman, mai ales în provinciile de frontieră militarizate, dar nu numai, s-au perfecționat construcțiile, realizându-le din lemn (Pl. X/1) mai ales din piatră (Pl. X/2). La baza principiului acestor *horrea* stătea tot modelul preistoric, chiar dacă acum ele aveau pereți exteriori de zidărie și doar interiorul era înălțat pe șiruri de postamente de piatră, sau șiruri de ziduri longitudinale paralele ce suportau greutatea planșoului și produsele depozitate⁹⁰. În mediul rural modelul de hambar înălțat pe stâlpi de piatră dar uneori cu suprastructura de lemn trebuie să fi fost frecvent având în vedere faptul că în unele regiuni europene se utilizează și astăzi, ca în Asturia, Galicia, Țara Bascilor de exemplu, unde se numește chiar „horreo”, ceea ce demonstrează fără echivoc originea antică a tipului de edificiu. În secolul XIII la curtea regelui Alfonso X El Sabio⁹¹ al Castiliei au fost compuse imnurile religioase păstrate în mai multe manuscrise sub numele de *Cantigas de Santa Maria*⁹². Una dintre miniaturile⁹³ (Pl. XIII/1) ce împodobesc un astfel de manuscris redă acest tip de hambar pe coloane de piatră, în interior fiind sugerate, supradimensionate, boabe aurii de grâu. Acest exemplu asigură continuitatea din epoca romană a edificiului. Chiar și cele de lemn sunt ridicate pe stâlpi de piatră, care au la bază discuri de piatră, iar la partea superioară sunt alte discuri de piatră pentru a mări rezistența și suprafața de sprijin a grinzilor, mai ales la îmbinări și pentru a împiedica rozătoarele să escaladeze stâlpii de susținere (Pl. XI-XV). În structura unui „horreo” nelipsită este și scara de piatră ridicată în marginea hambarului (Pl. XII). La Sarmizegetusa Regia alături de aliniamentele de baze de piatră s-au găsit și substructurile de piatră ale scârilor, chiar dacă nu întotdeauna le-a fost suficient de clar arheologilor la ce foloseau, câtă vreme ei își imaginau „templele” cu „pădurea de coloane” ca având intrarea la nivelul discurilor de piatră (cu excepția lui I. H. Crișan, mai sus amintită). O altă regiune cu analogii etnografice este Africa. În numeroase

⁸⁶ Pentru drumul antic ce traversa Sarmizegetusa, vezi Daicoviciu 1972, 151; Glodariu 1983, 35; 45.

⁸⁷ Mai multe cisterne se cunosc în cetățile din Munții Sebeșului, iar la Sarmizegetusa apa era dirijată spre consumatori chiar printr-o rețea de conducte ceramice, vezi Glodariu 1983, 37–40; vezi mai pe larg, Pețan 2013.

⁸⁸ Verger 2009, 313, Fig. 11.

⁸⁹ Verger 2009, 314.

⁹⁰ Pentru *horrea* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa din primii ani ai provinciei, vezi Alicu-Paki 1995, 20. Pentru *horrea* din Britannia exemple la Corbridge, Birrens, Chesters și Inchtuthil, (cf. Rickman 1971, 235, Fig. 42, 45, 46), iar pentru *horrea* militare din Hispania, vezi Salido Dominguez 2009. În castrul legionar de la Lambaesis, în Africa există un *horreum* asemănător cu cel de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Papi-Martorella 2007, 173–174, Fig. 2–3).

⁹¹ Salvador Martinez 2003.

⁹² Ferreira 2013.

⁹³ Keller-Casch 1998.

regiuni ale Africii se practică metode agricole tradiționale hambarele de lemn rotunde, sau rectangulare fiind frecvente. Toate aceste elemente ne ușurează înțelegerea unor constatări arheologice de la Sarmizegetusa. În munții Sarmizegetusei, modelul de hambar de lemn pe stâlpi de lemn de mici dimensiuni, anexă a fiecărei gospodării, era cu siguranță cunoscut din epoci mai vechi, fiind, printre altele, ilustrat și pe Columnă⁹⁴ (Pl. XVI). Construirea în preajma cetăților de piatră a unora mai mari cu tâlpi de piatră, uneori și cu stâlpii de susținere de piatră și cu partea superioară, depozitul propriu-zis, de lemnă fost cu siguranță necesară odată cu evoluția socială și politică care a dus la constituirea acestor aglomerări. Inițiativa a aparținut evident forței centralizatoare ce acționa pentru asigurarea securității alimentare a unui număr substanțial de locuitori. Soluția tehnică pentru a realiza asemenea construcții raportate la dimensiunile comunității a fost una tradițională dar realizată, foarte probabil, cu aportul unor tehnicieni și „consultanți” din Imperiul Roman, indiferent dacă erau greci sau romani, ce au sugerat mărirea rezistenței prin substructii de piatră. Planurile unor *horrea* militare romane din secolul I p. Ch sunt edificatoare. Revenind la ipoteza de reconstituire propusă de I. H. Crișan este evident că pe tamburii de piatră stăteau stâlpi de piatră, sau coloane scurte ce susțineau un planșeu masiv de lemn deasupra căruia se ridicau pereții exteriori de lemn ai hambarului și acoperișul de șindrilă. Accesul în interiorul aflat la o oarecare înălțime deasupra solului se făcea evident printr-o scară de piatră, mai rezistentă decât una de lemn într-o zonă foarte umedă cum era Sarmizegetusa. Inexistența coloanelor de piatră înalte, care i-a descumpănit pe arheologii din trecut, se explică astfel mai bine, fiind absolviți și romanii de presupusa lor acțiune sagace de distrugere a așa-ziselor temple, imagini confecționate pe baza cărora arheologii moderni au putut să-și exprime fanteziile. Presupusa teocrație dacică, pe care ar trebui să ne-o închipuim ca un regim sever ce sădise în populație credința fanatică în protecția zeilor, chiar față de romanii cei puternici, nu ar fi făcut posibilă distrugerea unor temple chiar de către

daci, indiferent de pericolul ce-i pândea (parcă ei credeau și în nemurire⁹⁵?-deci nu se prea puteau teme), cum au constatat arheologii la Costești, de exemplu, unde plintele de calcar ale sanctuarului *intra vallum* au fost utilizate pentru întărirea valului de apărare⁹⁶, o acțiune cam blasfemică pentru niște fanatici religioși ce-și doreau nemurirea.

Fără intenția de a intra într-o discuție prea amplă, trebuie să menționăm că stocarea și păstrarea unor cantități substanțiale de cereale nu este o procedură prea ușoară. Din studiile FAO⁹⁷ în Africa rezultă că între recoltare și stocare există un lanț de operații ca: pre-uscarea pe câmp, treieratul, vânturatul, uscarea boabelor. În construirea hambarelor pereții acestora trebuie să aibă o suprafață deschisă substanțială pentru uscare prin ventilație naturală. În unele regiuni ei sunt lipiți cu balebă de vacă datorită proprietăților anti-insecte. În alte regiuni, grâul se stochează netreierat între 6–12 luni. Dar, alături de uscare, adică asigurarea unui echilibru higroscopic între boabe și mediul de păstrare, evitându-se mucegaiurile și alte ciuperci, extrem de importantă este și răcirea cerealelor. Acestea, stocate, se pot încălzi până la 60–70 grade Celsius datorită respirației semințelor și activității metabolice microbiene. Prin răcire se frânează dezvoltarea insectelor, ca gărgărița grâului, gândacul de grâu, fluturele de făină, care se dezvoltă optim până la 13 grade. Sub 0 grade nu se mai dezvoltă⁹⁸. Procedeele de uscare, de răcire, ventilația, mișcarea masei depozitate, izolarea perfectă de apă a acoperișului și altele trebuie să fi fost practicate empiric și în antichitate, inclusiv la Sarmizegetusa. Exista cu siguranță un personal care se ocupa cu menținerea stării optime a hambarelor și a conținutului acestora, clima de munte mai rece favorizând pe de o parte păstrarea cerealelor, dar controlul umezelii trebuie să fi fost mai problematic.

Nici ipoteza sanctuarelor circulare, sau cu absidă nu este mai convingătoare. Prima întrebare, dacă luăm de bune interpretările mai vechi, este cum se face că oriunde au săpat în zona Sarmizegetusei arheologii au dat peste sanctuare, la Rudele, Meleia, Fețele Albe, pe dealul Pustiosu? Construcțiile de la Meleia și Rudele au un plan cu trei cercuri concentrice, cel central fiind absidat foarte asemănător cu cel al „sanctuarului mare rotund” de la Sarmizegetusa. În construcțiile de la Meleia s-au găsit fragmente de la 300 și de la 250 de vase, inclusiv ceramică pictată⁹⁹. Evident

⁹⁴ Scena XXV, LVI–LVIII. Prima scenă, extrem de complexă, trebuie plasată cronologic și topografic după bătălia de la Tapae, în vara lui 101. În scenă apare o cetate dacică cu ziduri de piatră, pe zid fiind înfipite capetele dușmanilor și un *vexillum*, posibil cel capturat de la Fuscus în anul 87. În interiorul zidurilor este redată o construcție patrulateră pe stâlpi, iar în afară, protejată de o palisadă se vede o altă construcție pe stâlpi mai mare, dar de formă dreptunghiulară și din lemn, pe care romanii o incendiază. Identificarea cu cetatea de la Costești și „sanctuarele” de acolo este tentantă.

⁹⁵ Herodot, IV, 94.

⁹⁶ Daicoviciu *et alii* 1989, 166.

⁹⁷ www.fao.org.

⁹⁸ Călin *et alii* 2008, 91–92, fig. 2, tab. 2.

⁹⁹ Daicoviciu 1972, 158.

că ele nu pot fi nici stâne¹⁰⁰, nici sanctuare¹⁰¹, ci sunt locuințe, al căror statut va putea fi precizat doar atunci când se va publica (?) întreg inventarul lor. La Fețele Albe, atât în locuința circulară de pe terasa I, cât și în sanctuarul circular de pe terasa III s-au găsit cuie și piroane cu „ureche” triunghiulară. Singura dovadă a caracterului de cult a clădirii de pe terasa III au fost aceste cuie de care chipurile „se agătau diferite ofrande”¹⁰². Dar în locuință ce se agătau oare de aceleași cuie? Aceeași idee, inacceptabilă pentru interpretarea în arheologie, unde cuiele și piroanele semnifică piese de îmbinare a structurii de lemn a unei construcții, am întâlnit-o la același autor și cu privire la sanctuarul patrulater A¹⁰³. Fără intenția de a intra în amănuntele acestui dosar atragem atenția asupra inconsecvenței arheologilor care au interpretat diametral opus edificii cu același plan, considerându-le, fie civile, fie cu caracter religios, sau categorii de material arheologic identice, uneori fiind considerate pentru scopuri rituale, alteori pentru banale îmbinări de grinzi. Nici unele n-au fost publicate monografic și nu există perspectiva unor astfel de intenții în viitor.

Considerații finale

Lipsa dovezilor pe baza cărora substrucțiunile alcătuite din șiruri de tamburi de piatră au fost considerate sanctuare, a dus, în timp, la o argumentație indirectă ce încerca să înlocuiască carențele documentare. Stagnarea de circa 50 de ani a cercetării cetăților dacice din Munții Șureanu este evidentă, dacă ținem seama de faptul că încă nu sunt publicate monografic monumentele descoperite atunci și dacă urmărim progresul infim al cunoașterii. După 50 de ani de săpături, vina incapacității de a înțelege apariția așezărilor, cronologia și funcționalitatea edificiilor a fost transferată de către arheologii în cauză pe spinarea... romanilor. Da, din cauza romanilor nu putem noi înțelege și descifra secretele Sarmizegetusei! Ideea distrugerii Sarmizegetusei în timpul războiului dacic al lui Traian este firească, indiciile Columnei și informațiile literare despre cucerirea fortificațiilor dacice unde Traian a găsit stindardele romane capturate de daci în urma dezastrului suferit de armata lui Cornelius Fuscus, putând să se refere și la Sarmizegetusa. Arheologii au ajuns de mult la concluzia că nivelele de arsură nu trebuie corelate de obicei cu evenimente istorice. Dar la Sarmizegetusa este foarte probabil că straturile de

arsură masive semnalate de către cei care au făcut săpăturile corespund cuceririi romane, mai ales că ele pun capăt existenței locuirii dacice. Dar un asediu, urmat de incendierea așezării au fost, în viziunea unor arheologi, prea puțin pentru Sarmizegetusa. Ei și-au închipuit că legionarii romani care și-au construit acolo un castru cu ziduri de piatră, locuințe, terme și evident depozite pentru rezerve necesare supraviețuirii, au mai avut și misiunea să distrugă sistematic substrucțiunile edificiilor de cult rămase după incendiere¹⁰⁴. „Se poate (sic!) observa în piatră urmele dălților romane semn al unei distrugerii intenționate”¹⁰⁵, sau „operațiunea de distrugere cu barosul nu a reușit la sanctuarul de andezit datorită mărimii tamburilor și coloanelor, a trebuit să fie folosite dălți mari de fier”¹⁰⁶ sunt doar câteva dintre vorbele aruncate pe piață fără a sta prea mult pe gânduri. Tot Dan Oltean însă revine și explică acțiunea romanilor prin intenția de alungare a divinității. Dar, spune autorul, templul era neterminat, și deci n-aveau pe cine alunga (!?). Mai mult, în zidurile castrului au ajuns multe piese din sanctuarul de andezit (aduse înainte, sau după baros și dălți?). Cum operația de spargere cu dalta necesita un mare efort, romanii au renunțat la scurt timp, încheie povestea autorul nostru. Deci, nătângii romani nu și-au dat seama de la început că templul nu e terminat, nici că nu o să-i țină puterile, au încercat cu barosul, cu dalta până le-a venit ideea să folosească pietrele la construcția castrului. Am reaminti în acest context că pe terasa II de la Fețele Albe a fost identificată o locuință circulară în interiorul căreia s-au constatat trei niveluri de locuire. Pe vatra unei alte locuințe circulare de pe terasa I, s-au găsit și stâlpi de andezit și calcar demantelați. „Ca și la Sarmizegetusa stâlpii și blocul de andezit erau decapitați”¹⁰⁷, scriu autorii. Așadar, nu doar romanii foloseau barosul. Dar autorii dorind să susțină proveniența pieselor dintr-un sanctuar și uitând că celelalte sanctuare fuseseră distruse de romani la 106 s-au încurcat în cronologie. Oricum n-au acceptat evidența, faptul că dacă a fost o martelare intenționată ea nu putea fi făcută decât de daci, piesele mutilate fiind refolosite într-o locuință dacică. Astfel Fețele Albe, deși nefortificată, a fost cucerită de romani de două ori, și la 102 și la 106. De aici, autorii au fost obligați să-i pună pe romani și la 102 să spargă cu baroase și dălți substrucțiunile sacre. Apoi

¹⁰⁰ Daicoviciu 1972, 160–161.

¹⁰¹ Antonescu 1978, 53; Crișan 1986, 210–211.

¹⁰² Daicoviciu *et alii* 1973, 71.

¹⁰³ *Vezi supra*, nota 50.

¹⁰⁴ Glodariu 2006; Sirbu 2006, 81 înclină spre ipoteza distrugerii templelor de către daci.

¹⁰⁵ Pupeză 2010, 155.

¹⁰⁶ Oltean 2002, 239.

¹⁰⁷ Daicoviciu *et alii* 1973, 75.

dacii au fost obligați (de aceiași autori) la sacrilegiul de a jefui resturile sanctuarului propriu pentru a refolosi piese de andezit. Toată această sarabandă de deducții are la bază doar presupunerea (nejustificată) că acea construcție era un sanctuar. Un detaliu netopografic al Columnei, mai credibil, este incendierea de către daci a unor construcții de lemn, înainte de a fi cucerite fortificațiile care le protejau¹⁰⁸ (Pl. XVII). Este probabil ca această acțiune să fi vizat mai ales depozitele cu rezerve de cereale, să nu cadă în mâna romanilor. Este greu de crezut ca romanii să fi incendiat sistematic depozite de cereale în ultima fază a războiului, pentru a fi nevoiți să furnizeze trupelor de ocupație alte provizii și să construiască alte depozite. Indiferent cine și în ce circumstanțe va fi pus focul, structura și acoperișurile de lemn ale acestor edificii pe care noi le considerăm hambare au ars primele. Substrucțiunile de piatră de calcar, sau andezit au fost evident afectate în urma unui asemenea incendiu, devenind friabile și pierzându-și din duritate, spargerea lor cu ciocane grele nesolicitând un efort deosebit¹⁰⁹. Se prea poate ca o mână de legionari să fi amenajat locul pentru viitoare construcții și activități, făcând să dispară ușor cioturile de piatră ce rămăseseră la suprafață, decât să sape și să transporte în altă parte toate bazele de piatră. Astfel s-ar putea explica rămânerea *in situ* a bazelor, aspectul ciuntit al unor baze și stâlpi de piatră, sub noile construcții romane. Această acțiune va fi fost însă una de rutină, obișnuită pentru legionarii folosiți mai mult la lucrări de construcții și infrastructură decât la luptă, așa cum rezultă din scenele Columnei, nicidecum cu un substrat ideologic-religios. În mentalitatea lumii greco-romane jefuirea unui templu, sau furtul darurilor votive aduse zeilor aducea ghinion pentru oricine, cu excepția preoților și profeților, după cum relatează Artemidoros în lucrarea *Oneirokritikon*¹¹⁰. La fel de bine am putea renunța la orice scenariu nedovezibil prin argumente directe, lăsând explicația în seama celor 2000 de ierni grele din zonă, cu zăpezi, înghețuri și dezghețuri care au afectat pietrele

arse aflate la suprafață, sau imediat sub stratul de humus de pădure.

Dar să vedem cum explică cercetătorii epocii dacice „distrugerea sistematică” a Sarmizegetusei și mai ales a „zonei sacre” de către necredincioșii romani. Și în acest caz intervine tot metodologia cercetării. Ideea unui stat dacic fundamentalist avansată nu are la bază decât tot postularea unor sanctuare și a imaginării unei religii bazată pe mistere, dar capabilă să fanatizeze în masă populația zonei muntoase din sud-vestul Transilvaniei. O succesiune de fapte istorice imaginare, fără nici un substrat documentar serios. Ideea a fost „împrumutată” (sau „închiriată”?) și altor zone aflate la distanță considerabilă de centrul din Munții Orăștiei, cum este cetatea de la Racoș, de exemplu. Aici au fost cercetate șapte sanctuare, cinci rectangulare cu aliniamente de baze de piatră și două circulare cu absidă interioară, date începând cu prima jumătate a secolului II a. Ch.¹¹¹. Ar însemna că și aici este un centru religios la fel de marcant ca și Sarmizegetusa¹¹², ba chiar și mai vechi (dacă luăm de bună datarea de mai sus), dinainte de Burebista. Diferența față de Sarmizegetusa este că aici centrul religios n-a generat o concentrare de tip urban (cum se consideră pentru Grădiște), doar o cetate. Urmele sanctuarelor patrulare de pe Tipia Ormenișului sunt la fel cu cele de la Sarmizegetusa, deși autorul susține că ele au fost distruse de către daci înainte de război¹¹³. Și totuși se ridică întrebarea cum de aceste sanctuare existau doar în cetăți și nu au fost găsite și în așezări nefortificate? Erau oare „scutiți” de religie oamenii obișnuiți¹¹⁴, femeile, copiii într-o teocrație centralizată? La ce mai folosea atunci suprapunerea autorității politice cu cea religioasă? Religia dacică a fost considerată drept fundament ideologic al rezistenței anti-romane¹¹⁵, ceea ce ar fi determinat asprimea comportamentului roman față de temple și clasa

¹¹¹ Sirbu 2006, 28.

¹¹² Sirbu 2006, 25 vorbește de „munți sacri” (?) și mai multe centre religioase pan-dacice ca Sarmizegetusa, Augustin, Rudele, Meleia, Pustiosu, ultimele cam apropiate între ele și de Sarmizegetusa.

¹¹³ Costea 2006, 205.

¹¹⁴ Fără argumente documentare V. Sirbu crede că la ceremoniile religioase ce se desfășurau în templele din munți (=cele circulare cu absidă și cele cu aliniamente de baze), populația de rînd nu participa, fiind rezervate doar elitelor și confreriilor religioase. Poporul de jos putea practica religia doar în dave și în centrele de cult zonale (Sirbu 2006, 158). Nouă aceste aserțiuni ni se par pură fantezie. Același autor, pe considerentul că sanctuarele s-au găsit doar în cetăți, le numește „sanctuare militare” unde se practicau ritualuri cu caracter războinic (Sirbu 2006, 32, 36).

¹¹⁵ Florea 1993, 37.

¹⁰⁸ Scena CXIX în numerotarea lui Cichorius. Un exemplu de manipulare a izvorului istoric de bază, la C. Daicoviciu – H. Daicoviciu 1966, Pl. 56 cu explicația incredibilă: „Asediul Sarmizegetusei. Dacii incendiază construcțiile din interiorul cetății pentru ca nimic de preț să nu cadă în mâinile romanilor. În realitate, distrugerea sanctuarelor dacice de la Sarmizegetusa, constatată arheologic, ne face să credem că aici Columna se îndepărtează de realitate și că focul a fost pus de romani după cucerirea cetății”. Un fel de „crezi ce vezi, sau crezi ce-ți spun eu?”

¹⁰⁹ Glodariu 2006.

¹¹⁰ Pirenne-Delforge 2010, 134.

sacerdotală¹¹⁶, explicându-se în acest fel și absența teonimelor locale din inscripțiile latine din Dacia romană. Mai recent, a fost comparată cucerirea Sarmizegetusei cu cea a Ierusalimului și implicit atitudinea romană asemănătoare față de evrei și daci cărora romanii le-au aplicat aceeași soluție, distrugerea centrului religios¹¹⁷. Această comparație este falsă și superficială. Comportamentul romanilor față de evrei și față de daci reiese doar din izvoarele literare. Atitudinea scriitorilor și istoricilor latini față de cele două popoare¹¹⁸ a fost total diferită: ură față de evrei și înțelegere, uneori chiar simpatie, față de daci. Să nu uităm că Traian și-a luat titlul de *Dacicus*, dar Titus nu a devenit *Judaicus*, probabil, tocmai pentru a nu provoca asocieri politice sau genetice cu evreii. Evreilor li s-a impus *fiscus Judaicus*, dacilor nu. Comportamentul diferit al dacilor față de cel al evreilor se baza, în ochii romanilor, pe inexistența unei diaspore și mai ales pe absența prozelitismului religios. Dacii nu periclitau prin nimic religia, obiceiurile și modul de viață roman (*mores*). Dacă romanii ar fi tratat religia dacică la fel ca pe cea iudaică, n-ar fi dat numele de Sarmizegetusa (considerat centrul religios sfânt pan-dacic, sau de fapt nu era?) primului oraș roman, o *colonia deducta* de veterani, *colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Alăturarea numelui împăratului la cel al fostei reședințe regale dacice simboliza legătura cu trecutul Daciei și nu despărțirea tranșantă de o civilizație și o religie incompatibile și antagonice cu lumea romană¹¹⁹. Or, nu aceeași atitudine au avut romanii față de centrul religios al evreilor, Ierusalim. După distrugerea Ierusalimului din anul 70, romanii au amplasat pe locul său legiunea X Fretensis. Mai târziu, decizia lui Hadrian de a întemeia aici o colonie de veterani și a construi templul lui *Jupiter Optimus Maximus* peste fostul Templu sfânt al evreilor a determinat revolta lui Bar Kokhba¹²⁰. Mesajul transmis evreilor prin întemeierea coloniei *Aelia Capitolina*¹²¹ avea rolul de a sublinia legătura ei cu împăratul și cu casa imperială și excluderea evreilor și a religiei lor din oraș. Numele coloniei și absența vechiului nume Ierusalim din titulatură simboliza umilirea indigenilor provinciali care se opuseseră Romei¹²² și o identifica cu împăratul și cu cultul lui *Jupiter* de pe Capitoliul Romei¹²³. Rezultă, fără

dubii, o atitudine radical diferită a romanilor față de centrul politic al dacilor, Sarmizegetusa, comparativ cu Ierusalimul. Primul nume a continuat să existe între orașele romane, cel de-al doilea a dispărut. Prin urmare, comparația cu evreii nu avantajează pe cei care doreau să argumenteze prin ea metodele drastice și excepționale folosite de romani, din motive ideologice, pentru anihilarea religiei și în ultimă instanță a rezistenței dacice.

Concluziile noastre nu anulează însemnătatea religioasă a Sarmizegetusei. S-ar putea ca aici să fi fost întradevăr acel munte sfânt Kogaionon (deși nu există nici un argument). Posibil să fi existat unul sau mai multe temple, sau locuri sacre¹²⁴. Este de asemenea posibil ca unul dintre factorii ce au accelerat procesul de urbanizare și au generat aglomerarea de locuire de la Sarmizegetusa să fi fost și existența unui loc sacru, sau a unui cult mai vechi, situație întâlnită și în lumea celtică¹²⁵. Dar identificarea lui arheologică este o altă problemă. Una dintre cele mai recente descoperiri de „sanctuar” dacice, la Augustin-Tipia Ormenișului este edificatoare pentru metodologia atribuirii acestor descoperiri categoriei de edificii sacre. Autorul este de părere că hotărâtoare în atribuirea ca sanctuare sunt **„punctele comune pe care recenta descoperire le are cu monumentele cunoscute până acum și asupra cărora nu s-au formulat contestații sau îndoieli” (s.n.)**. Pe lângă aceasta este considerată „decisivă” lipsa inventarului specific vieții laice¹²⁶. Raționamentul este șubred: lipsa inventarului sacru nu are nici o valoare în judecarea caracterului sacru al unui edificiu. În schimb, lipsa inventarului laic (= lipsa totală de inventar) este un argument „decisiv” pentru stabilirea destinației de sanctuar a unui edificiu. Trebuie să existe suficiente argumente pentru ca niște structuri arheologice să fie atribuite unui lăcaș de cult, mai ales într-o lume ce nu utiliza scrisul și nu folosea inscripțiile. Până la apariția unei astfel de situații arheologii trebuie să se abțină de la tentația de a transforma imaginile teoretico-logice în certitudini. Odată comisă

¹¹⁶ Ruscu 2003, 61.

¹¹⁷ Pupeză 2010, 161–163.

¹¹⁸ Yavetz 1998.

¹¹⁹ Opreanu 2003, 271.

¹²⁰ Cassius Dio LXIX, 12, 1.

¹²¹ Boatwright 2000, 196–200.

¹²² Boatwright 2000, 202.

¹²³ Zahrnt 1991, 479.

¹²⁴ H. Daicoviciu aprecia că la sfârșitul secolului II – începutul secolului I a. Ch. dealul Grădiștii era numai muntele sfânt al dacilor (unde exista cel puțin un sanctuar pe vremea lui Burebista) nu și cetatea de reședință a regilor daci, Sarmizegetusa „regală” nefiind menționată de Strabon (Daicoviciu 1972, 53; Daicoviciu et alii 1989, 72)

¹²⁵ Fichtel et alii 2000; Florea 2011, 117–122; contra acestei presupuneri, cu o argumentație pertinentă Peșan 2014. Rațiunile de ordin religios care ar fi stat la baza evoluției urbane a Sarmizegetusei au fost negate și de H. Daicoviciu, St. Ferenczi și I. Glodariu dând exemplul sanctuarelor de la Delphi și Dodona în jurul cărora nu s-au dezvoltat centre urbane importante (Daicoviciu et alii 1989, 71–72).

¹²⁶ Costea 2006, 198.

această eroare metodologică, ea este foarte greu de reparat, cazul discutat mai sus fiind elocvent.

Până la noi descoperiri convingătoare, „zona sacră” de la Grădiștea Muncelului trebuie privită ca și una dintre ariile cele mai importante ale Sarmizegetusei regale. Aici există un drum amenajat, o piațetă, depozite de mari dimensiuni ale comunității. Este firesc ca într-o asemenea zonă să fie și locuințele unor șefi politici și militari, sau locuri unde se reuniau și luau decizii membri ai aristocrației locale¹²⁷. Un asemenea edificiu ar putea fi așa-zisul „sanctuar mare circular”. Sigur că în apropiere, neidentificate, ar putea exista și alte edificii somptuoase, „palate”, locuri de reuniune, sau de cult. Zona era evident protejată de ziduri de apărare. Identificarea traiectului segmentelor cunoscute și delimitarea perimetrului lor ar trebui să fie un obiectiv-cheie al cercetărilor arheologice. Aria închisă de aceste ziduri trebuie de fapt să fie cetatea Sarmizegetusa, chiar dacă locuirea se extinde pe o arie mult mai întinsă (așa-zisele „cartiere civile”), despre care se știe foarte puțin.

În aceste excursuri nu am urmărit decât să atragem atenția celor care cred că merită să verifice informațiile citite în lucrările mai vechi și să utilizeze o metodologie în cercetare, în locul acceptării fanteziei unor alte generații, care au reușit, în condițiile societății totalitare în care trăiau, să-și impună ideile (rezultate dintr-o cercetare superficială și insuficient priticite) și să creeze în jurul lor o aură mitică susținută doar de autoritatea de care se bucurau în epocă, un argument de care astăzi cercetătorii serioși nu mai fac uz. Răspunsurile la cele două anchete cu rol exemplificator sunt evidente: se justifică menținerea conceptului creat în secolul XX de „*murus Dacicus*”? Nu. De unde știm că aliniamentele de discuri de piatră sunt substrucțiile unor sanctuare? Răspunsul „așa a spus cutare arheolog” nu poate satisface cercetarea științifică a problemei și până la demonstrarea cu dovezi a unei asemenea ipoteze (de altfel puțin legitimă) răspunsul ar trebui completat prin negarea caracterului de cult al unor asemenea substrucții. Dacii n-au avut o predilecție mai amplă pentru arhitectura sacră decât alte neamuri din Europa nordică. Nu putem crede cu ușurință că autoritatea centralizatoare, oricare va fi fost, a risipit resurse imense într-o regiune unde supraviețuirea unei comunități însemnată numeric era problema esențială, concepând un adevărat program de megaconstrucții religioase. Am aduce astfel mentalitatea unei societăți antice din Europa barbară prea aproape de cea contemporană. Renunțarea la viziunea mitologică

despre civilizația epocii fierului din Munții Șureanu nu știrbește meritele populației care a creat-o, nici nu reduce admirația pentru realizările tehnice și artistice ale dacilor. Din contră, deschide drumul spre a înțelege corect care au fost resorturile și mijloacele care au generat fenomenele sociale și culturale ce au creat ansamblul cetăților și așezărilor din Munții Șureanu. Sigur, suntem conștienți că rândurile de față nu vor convinge pe deținătorii „adevărurilor tulburătoare” despre daci, dar poate pe câțiva tineri cercetători din alte domenii, ca subsemnatul, cine știe?

BIBLIOGRAFIE

- Alicu-Paki 1995
D. Alicu, A. Paki, *Town-planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Oxford 1995) (BAR Int Ser 605).
- Bărbulescu 1984
M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană* (Cluj-Napoca 1984).
- Benea 2004
D. Benea, Istoricul cercetărilor arheologice de la Grădiștea de Munte. În: *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei* (Deva 2004), 9–37.
- Boatwright 2000
M. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000)
- Brulet 2008
R. Brulet, Fortifications de hauteur et habitat perché de l'Antiquité tardive au début du Haut Moyen Age, entre Fagne et Eifel. În: H. Steuer, V. Bierbrauer (Hrsg.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria* (Berlin-New York 2008) RGA-E Band 58, 13–70.
- Bruneaux 1989
J.-L. Bruneaux, Les enceintes carrées sont-elles des lieux de culte? În: O. Buchenschutz, L. Olivier (Eds.), *Les Viereckschanzen et les enceintes quadrilatérales en Europe celtique. Archéologie Aujourd'hui* 9 (1989), 11–14.
- Călin et alii 2008
L. Călin, M. Jădăneanț, A. Pop, Conservarea produselor cerealiere-una dintre condițiile respectării normelor de siguranță a alimentelor. *Buletinul AGIR* 1–2 (2008), 91–96.
- Costea et alii 2004
F. Costea, A. Bălos, L. Scurtu, Das rechteckige Sanktuar mit Säulensockel aus Vulkantuff von Racoș-Tipia Ormenișului. În: *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei* (Deva 2004), 321–328.
- Costea 2006
F. Costea, *Augustin-Tipia Ormenișului. Comuna Augustin, jud. Brașov. Monografie arheologică* (I) (Brașov 2006).

¹²⁷ Sîrbu 2006, 85.

- Crișan 1986
I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice* (București 1986).
- Crișan-Moldovan 1975
I. H. Crișan, M. Moldovan, Influențe grecești în arhitectura sacră a geto-dacilor. *Tibiscus* 4 (1975), 91–106.
- Daicoviciu 1960
C. Daicoviciu, În: *Istoria României* I (București 1960).
- Daicoviciu 1961
C. Daicoviciu, Sistemi e tecnica di costruzione militare e civile presso i Daci nella Transilvania. În: *Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica III* (Roma 1961), 81–86.
- Daicoviciu 1972
H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană* (Cluj 1972).
- Daicoviciu 1972a
H. Daicoviciu, *Dacii* (București 1972).
- Daicoviciu 1980
H. Daicoviciu, La sanctuaire A de Sarmizegetusa Regia. *ActaMN* 17 (1980), 65–79.
- C. Daicoviciu-H. Daicoviciu 1966
C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian* (București 1966).
- Daicoviciu-Ferenczi 1951
C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei* (București 1951).
- Daicoviciu-Crișan 1959
C. Daicoviciu, I. H. Crișan, Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului. *Materiale* 5 (1959), 379–401.
- Daicoviciu et alii 1973
H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, Un complex de construcții în terase din așezarea de la Fețele Albe. *ActaMN* 10 (1973), 65–96.
- Daicoviciu et alii 1979
H. Daicoviciu, I. Ferenczi, I. Glodariu, E. Iaroslavski, Cercetări în incinta sacră a Sarmizegetusei. *Materiale* 13 (1979), 135–137.
- Daicoviciu et alii 1989
H. Daicoviciu, I. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei* (București 1989).
- Féliu, Tremblay-Cormier 2014
C. Féliu, L. Tremblay-Cormier, Indices d'une occupation hallstattienne au Frankenberg (Neubois, Bas-Rhin). În: G. Alberti, C. Féliu, G. Pierrevelcin (dir.), *Transalpinare. Mélanges offerts à Anne-Marie Adam* (Bordeaux 2014), 225–230.
- Ferreira 2013
M. P. Ferreira, Understanding the Cantigas: preliminary steps. In: M. Plesch (Ed.), *Analizar, interpretar, hacer musica: de las cantigas de Santa Maria a la organología. Escritos in memoriam Gerardo V. Huseby* (Buenos Aires 2013), 127–152.
- Fichtl 2005
St. Fichtl, Murus et pomerium: réflexions sur la fonction des remparts protohistoriques. *Revue archéologique du centre de la France* 44 (2005), 55–72.
- Fichtl et alii 2000
St. Fichtl, J. Metzler, S. Sievers, Le rôle des sanctuaires dans le processus d'urbanisation. In: V. Guichard, S. Sievers, O. H. Urban (sous dir.), *Les processus d'urbanisation à l'âge du Fer. Eisenzeitliche Urbanisierungsprozesse* (Glux-en-Glenne 2000), 179–185.
- Florea 1993
G. Florea, Archaeological Observations Concerning the Roman Conquest of the Area of the Dacian Kingdom's Capital. *ActaMN* 26–30 (1989–1993) I/1, 33–37
- Florea 2011
G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer* (Cluj-Napoca 2011).
- Florea-Pupeză 2008
G. Florea, P. Pupeză, Les dieux tués. La destruction du chef-lieu du Royaume dace. În: I. Piso (Hrsg.), *Die römischen Provinzen. Begriff und Gründung* (Cluj-Napoca 2008), 282–296.
- Flotté-Fuchs 2000
P. Flotté, M. Fuchs, *Carte archéologique de la Gaule. Le Bas-Rhin* 67/1 (Paris 2000)
- Forts 1995
Forts romains de la route Bavay-Tongres. Le dispositif militaire du Bas-Empire (Louvain-la-Neuve 1995).
- Glodariu 1976
I. Glodariu, L'origine et le conception architectonique des sanctuaires daces circulaires. *TD* 1 (1976), 249–258.
- Glodariu 1983
I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară (sec. II î. e. n. – I e. n.)* (Cluj-Napoca 1983).
- Glodariu 1995
I. Glodariu, Addenda au „Point de repère pour la chronologie des citadelles des établissements daciques des Monts d'Orăștie. *ActaMN* 35(1995), 119–134.
- Glodariu 1997
I. Glodariu, Blocuri cu marcaje în construcțiile dacice din Munții Șureanu. *EphemNap* 7 (1997), 65–84.
- Glodariu 2003
I. Glodariu, Istoria și civilizația dacilor. În: I. A. Pop, T. Năgler (coord.), *Istoria Transilvaniei*. Vol. I (Cluj-Napoca 2003), 67–136.
- Glodariu 2004
I. Glodariu, Infrastructura sectorului de nord al terasei a XI-a de la Sarmizegetusa Regia (I). În: *Daco-geții. 80 de ani de cercetări arheologice sistematice la cetățile dacice din Munții Orăștiei* (Deva 2004), 39–45.
- Glodariu 2006
I. Glodariu, The destruction of sanctuaries in Sarmizegetusa Regia. În: L. Mihăilescu-Bîrliaba, O. Bounegru (eds.), *Studia historiae et religionis*

- daco-romanae. In honorem Silvii Sanie* (București 2006), 113–126.
- Glodariu-Costea 1991
I. Glodariu, F. Costea, Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș. *EphemNap* 1 (1991), 21–40.
- Iaroslavschi 1983
E. Iaroslavschi, Inventarul sanctuarului A de la Sarmizegetusa Regia. *ActaMN* 20 (1983), 371–381.
- Iaroslavschi 1985–1986
E. Iaroslavschi, Inventarul sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia. *ActaMN* 22–23 (1985–1986), 455–457.
- Janouchova 2013
P. Janouchova, The Cult of Bendis in Athens and Thrace. *Greco-Latina Brunensia* 18 (2013), 1, 95–106.
- Karadzhinov 2011
I. Karadzhinov, Miniature Axes with Zoomorphic Protomes from the Greek Sanctuaries in the Light of Thracian-Greek Contacts in the 8th – 6th Century BC. *Archaeologia Bulgarica* 15 (2011), 1, 1–12.
- Keller-Casch 1998
J. E. Keller, A. Grant Casch, *Daily Life Depicted in the Cantigas de Santa Maria* (Lexington 1998).
- Lallemant 2009
D. Lallemant, Hérissou, oppidum de Cordes Chateloi (Allier): fouille de la porte de Babylone. În: *L'âge du Fer dans le boucle de la Loire AFEAF* 32, 35 (2009) Suppl RACE, 75–87.
- Lazarovici et alii 2002
Gh. Lazarovici, D. Chiș, T. Oproiu, I. Csilik, The Neolithic Shrine at Parța. În: K. Barlay, I. Bognár-Kutzián (Eds.), „*Unwritten Messages*” from the Carpathian Basin (Budapest 2002), 7–18.
- Lejars 2001
T. Lejars, Les installations culturelles celtiques. Un aperçu de la recherche en France. În: S. Vitri, F. Oriolo (a cura di), *I celti in Carnia e nell'arco alpino centro orientale* (Trieste 2001), 245–277.
- Letterlé 2005
F. Letterlé, Les enceintes de Frankembourg, commune de Neubois (Bas-Rhin). *Annuaire de la Société d'Histoire du Val de Villé* 30 (2005), 178–197.
- Mateescu 2012
R. Mateescu, *Istoriile unui templu* (Cluj-Napoca 2012).
- Moga 1981
V. Moga, Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba). În: H. Daicoviciu (sub red.), *Studii dacice* (Cluj-napoca 1981), 103–116.
- Moga 1995
N. Moga, Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii. *ActaMN* 35 (1995), 145–148.
- Oltean 2002
D. Oltean, *Religia dacilor* (București 2002).
- Opreanu 2003
C. H. Opreanu, Colonizarea și aculturație în Dacia. Mecanismele integrării în lumea romană. *EphemNap* 13 (2003), 261–276.
- Papi-Martorella 2007
E. Papi, F. Martorella, I granai della Numidia. *Antiquités Africaines* 43, 2007, 171–186.
- Peșan 2013
A. Peșan, The Water Supply of Sarmizegetusa Regia's Precinct. În: *Arheovest I. In memoriam Liviu Măruia* (Szeged 2013), 241–252.
- Peșan 2014
A. Peșan, Sarmizegetusa Regia în timpul lui Burebista. Problema reședinței regale I. Sursele literare. *Rapoartele Centrului de Studii al Fundației Dacica* 1 (2014), 1–11.
- Peșan 2015
A. Peșan, Șapte temple și un sanctuar. Opinii pe marginea unei cărți recente despre zona sacră a Sarmizegetusei Regia. *Rapoartele Centrului de Studii al Fundației Dacica* 4 (2015), 60–83.
- Pirenne-Delforge 2010
V. Pirenne-Delforge, Greek Priests and „Cult Statues”: in how Far Are They Unnecessary? În: J. Mylonopoulos (Ed.), *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome* (Leiden-Boston 2010), 121–141.
- Plantos 2006
C. Plantos, Spații de cult din cetatea și așezarea dacică de la Piatra Craivii. Repere ale problemei. *Nemus* 1–2 (2006), 7–34.
- Plantos-Ciută 2005
C. Plantos, B. D. Ciută, Analiza arheobotanică a unui lot de semințe carbonizate provenit din „silozurile” descoperite la Piatra Craivii. *Apulum* 42 (2005), 83–94.
- Preda-Doicescu 1966
C. Preda, A. Doicescu, Zidul de apărare de epocă elenistică. În: E. Condurachi (dir.), *Histria II* (București 1966), 295–334.
- Pupeză 2010
P. Pupeză, Distrugerea Sarmizegetusei Regia, un fapt comun sau o excepție a politicii romane? În: I. Glodariu, G. Gheorghiu (ed.), În: I. Glodariu, G. Gheorghiu (ed.), *Studii de istorie și arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi* (Cluj-Napoca 2010), 155–166.
- Pupeză 2011
P. Pupeză, Murus Dacicus, simbol al războiului sau al păcii? *Revista Bistriței* XXV (2010), 148–158.
- Rickman 1971
G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings* (Cambridge 1971).
- Ruhlmann 1933
A. Ruhlmann, Le Mont Saint-Odile (Alsace) pré et protohistorique. *Bulletin de la Société préhistorique de France* 30 (1933), 3, 191–198.

- Ruscu 2003
D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică* (Cluj-Napoca 2003).
- Salido Dominguez 2009
P. J. Salido Dominguez, Los graneros romanos militares de Hispania. In: A. Morillo, N. Hanel, E. Martin (Eds.), *Limes XX. XX Congreso Internacional de Estudios sobre la Frontera Romana*. Vol. I (Madrid 2009), 679–692.
- Salvador Martinez 2003
H. Salvador Martinez, *Alfonso X El Sabio: una biografía* (Madrid 2003)
- Sîrbu 1995
V. Sîrbu, Un nouveau type de monument sacré chez les gèto-daces. *ActaMN* 35 (1995), 313–330.
- Sîrbu 2006
V. Sîrbu, *Oamenii și zei în lumea geto-dacilor* (Brașov 2006).
- Sîrbu-Florea 1997
V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană* (Brăila 1997).
- Stefan 1995
A. S. Stefan, Murus Dacicus. În: *Sur le pas de Grecs en Occident. Collection Etudes massaliètes* 4 (1995), 467–492.
- Teodorescu 1929
D. M. Teodorescu, Cetatea dacă de la Costești. Rezultatele generale ale săpăturilor. *ACMIT* (1929), 267–292.
- Verger 2008
S. Verger, 540–520. Quelques synchronismes dans les relations entre l'Europe hallstattienne et les cultures de la Méditerranée occidentale. În: A. Lehoërff (dir.), *Construire le temps. Histoire et methods des chronologies des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale. Actes du XXXe Colloque international de Halma-Ipel, UMR 8164 (CNRS, Lille 3, MCC) 7–9 décembre 2006*, Lille. Glux-en-Glenne: Bibracte (2008), 251–274.
- Verger 2009
S. Verger, La Dame de Vix: une défunte à personnalité multiple. În: J. Guillaîne (dir.), *Sépultures et sociétés. Du Néolithique à l'histoire*, Paris (2009), 285–309.
- Verger 2011
S. Verger, Les objets métalliques du sanctuaire de Pérachora et le dynamique des échanges entre Mers Ionienne, Adriatique et Tyrrhénienne à l'époque archaïque. In: G. de Sensi Sestito, M. Intrieri (a cura), *Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente* (Pisa 2011), 19–59.
- Wheeler 2010
E. L. Wheeler, Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan and Strategy on the Danube. Part I. *The Journal of Military History* 74 (2010), 1185–1227.
- Yavetz 1998
Z. Yavetz, Latin Authors on Jews and Dacians. *Historia* 48 (1998), 1 Quartal, Heft 1, 77–107.
- Zahrnt 1991
M. Zahrnt, Verteilung und Character der hadrianischer Kolonien (unter besonderer Berücksichtigung von Aelia Capitolina). *Stuttgarter Kolloquium zur Geographie des Altertums* 2 (1991), 463–486.

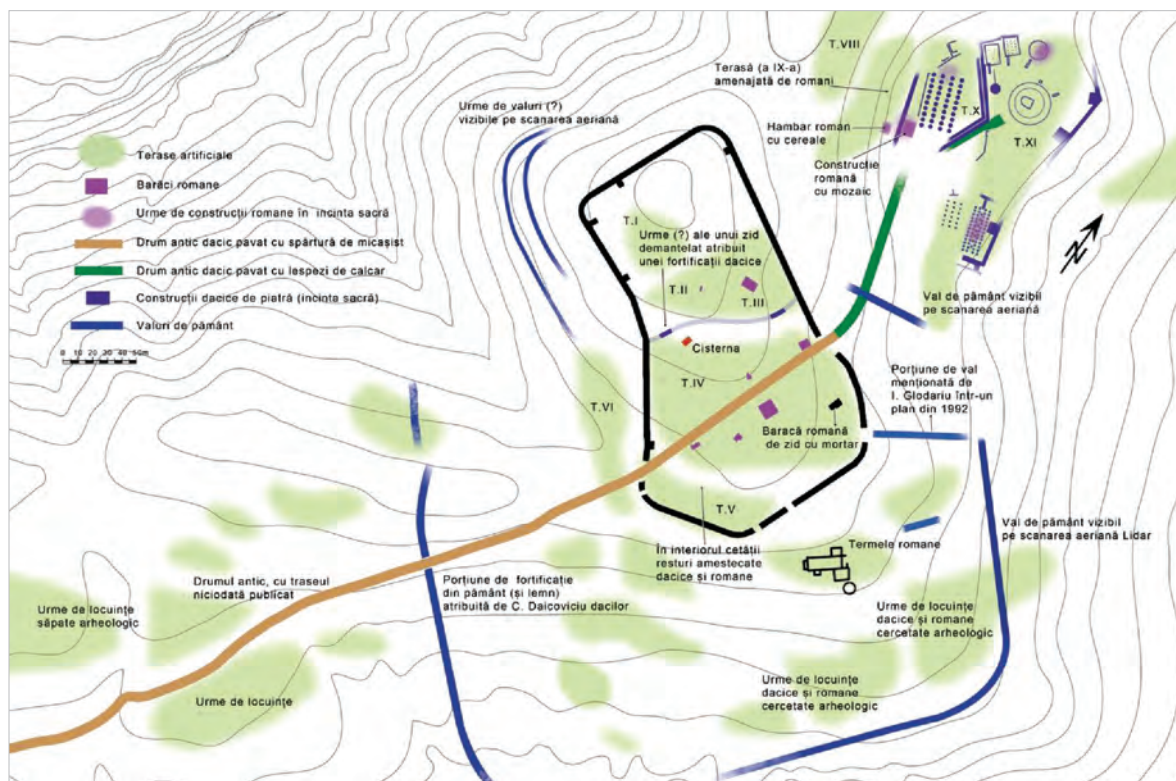

Assemblage des pierres à queue d'aronde

Pl. I. Fortificația de la Mont Saint-Odile, Alsacia (Franța).

Pl. II. Sistemul de fixare tip „coadă de rândunică” la zidul de incintă de la Mont Saint-Odile, Alsacia (Franța).

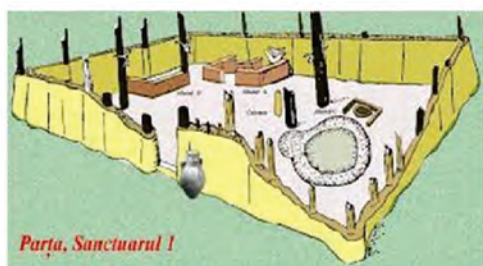

1

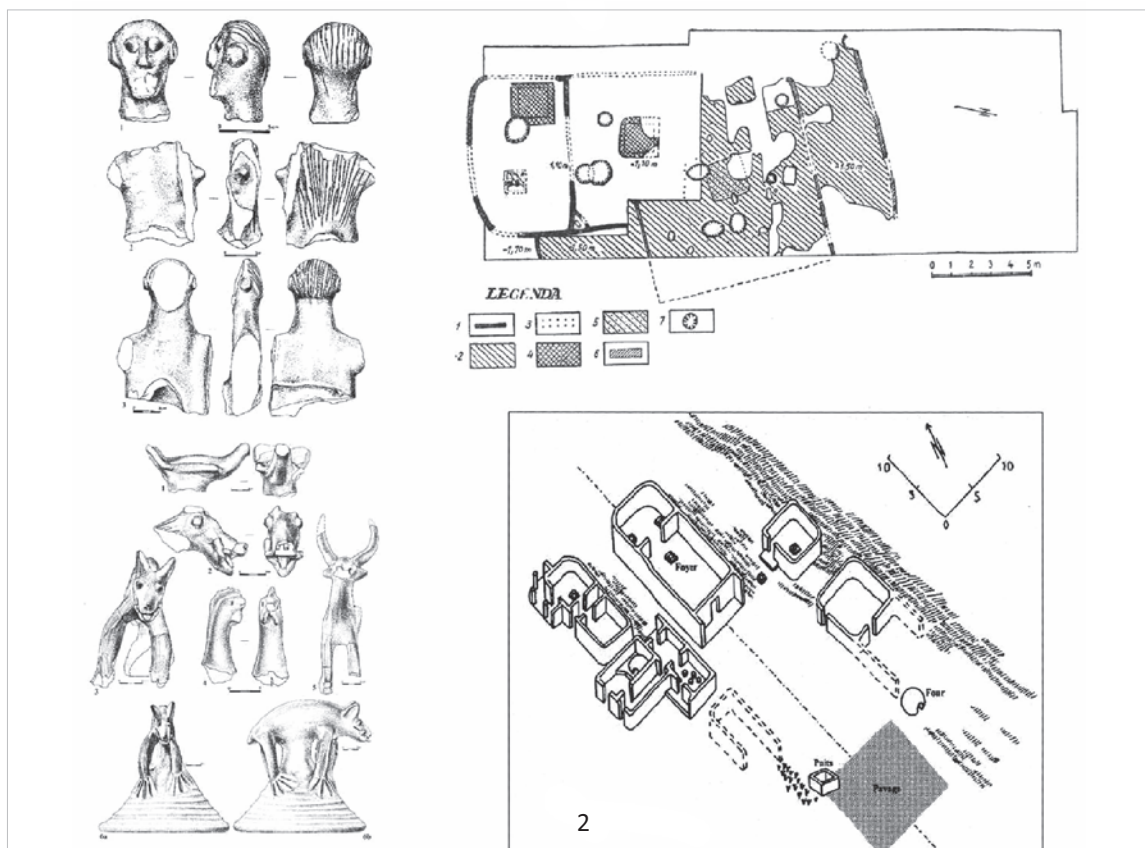

2

Pl. III. 1. Planul structurilor arheologice cunoscute de la Grădiștea Muncelului (după R. Olteanu); 2. Reconstituirea cetății de la Costești (desen de R. Olteanu).

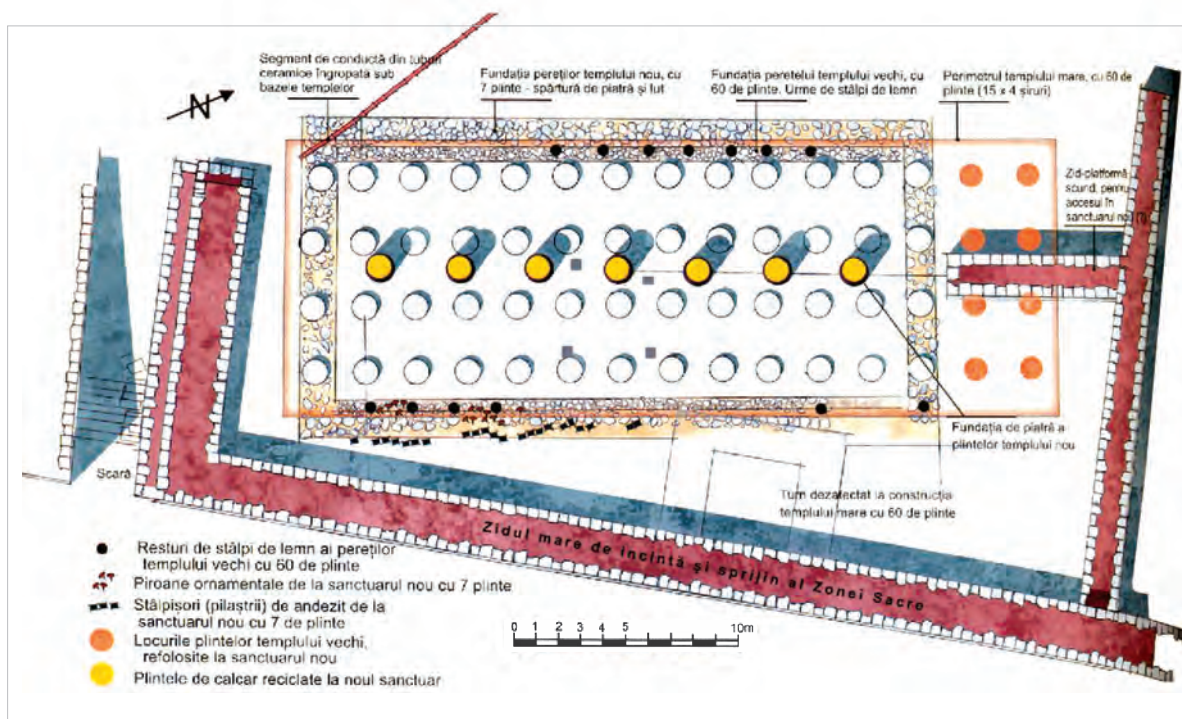

1

2

Pl. IV. 1. Reconstituirea sanctuarului neolitic de la Parța, cu altarul și cap de taur din lut (după Gh. Lazarovici); 2. Templul de la Popești și statuete de la Cârломănești.

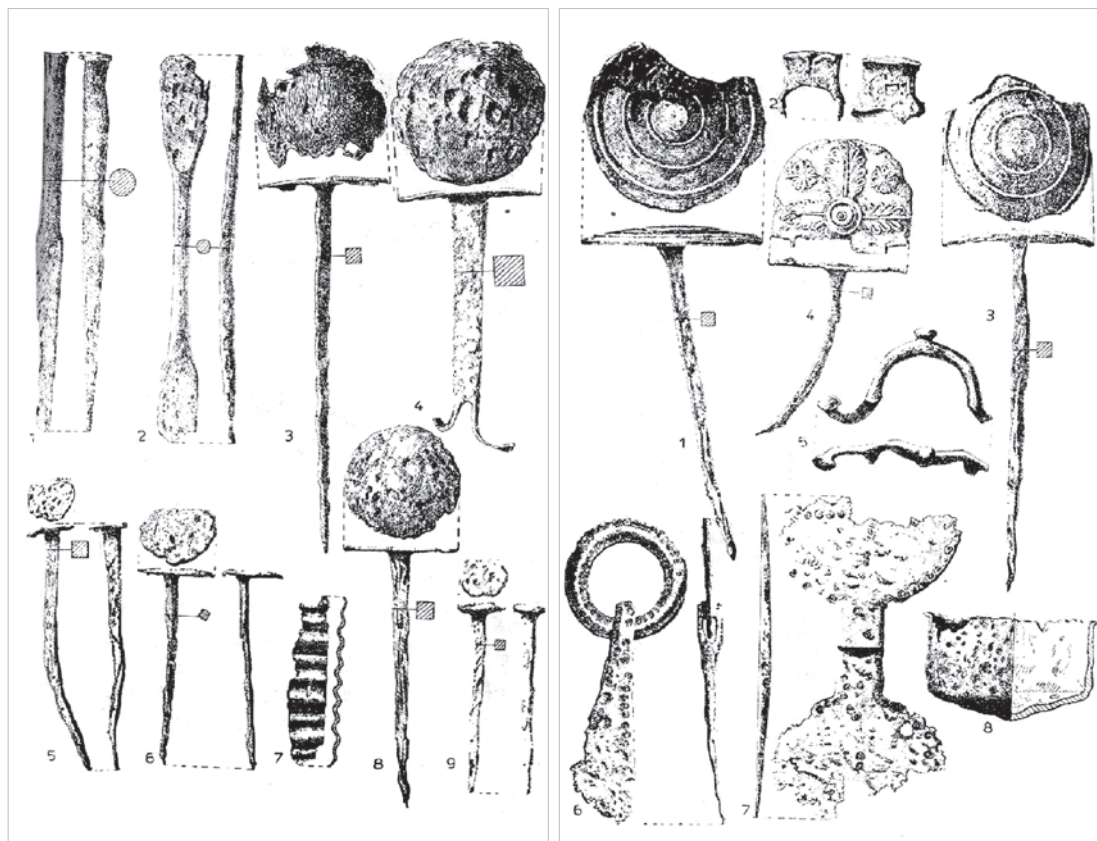

1

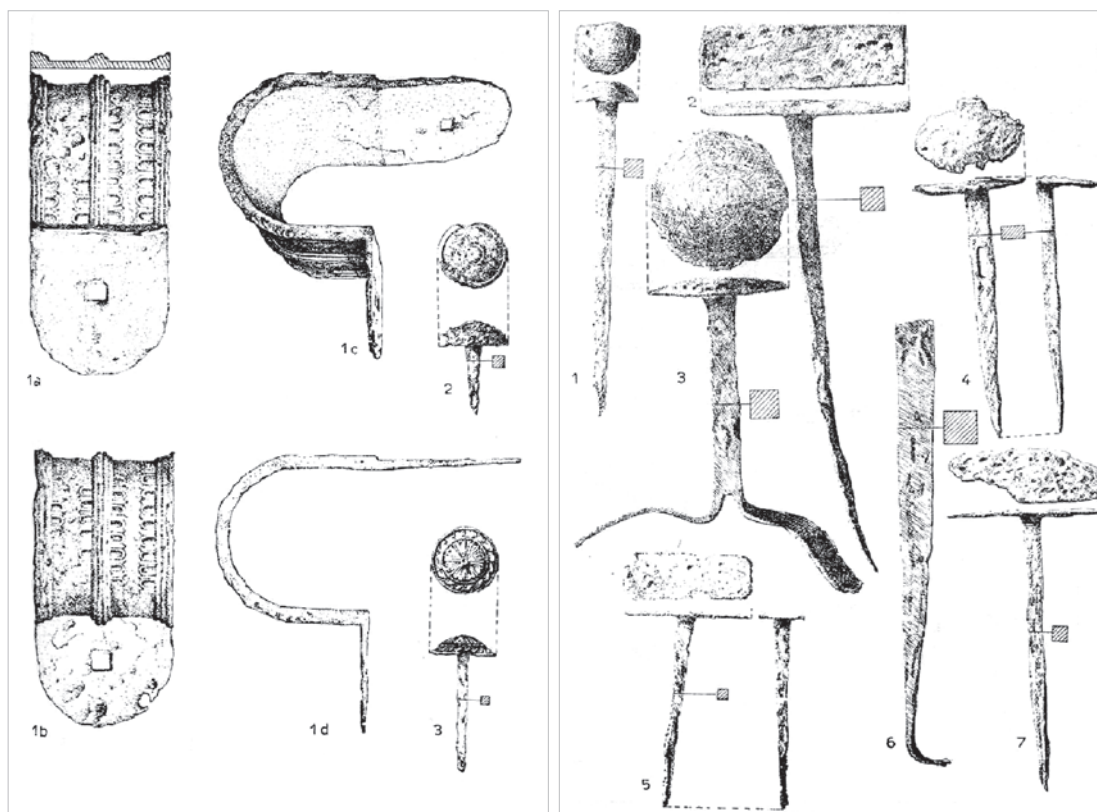

2

Pl. V. 1. Planul sanctuarului patruleter I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după R. Olteanu); 2. Medalionul de lut cu imaginea Dianei de la Grădiștea Muncelului (după I. H. Crișan)

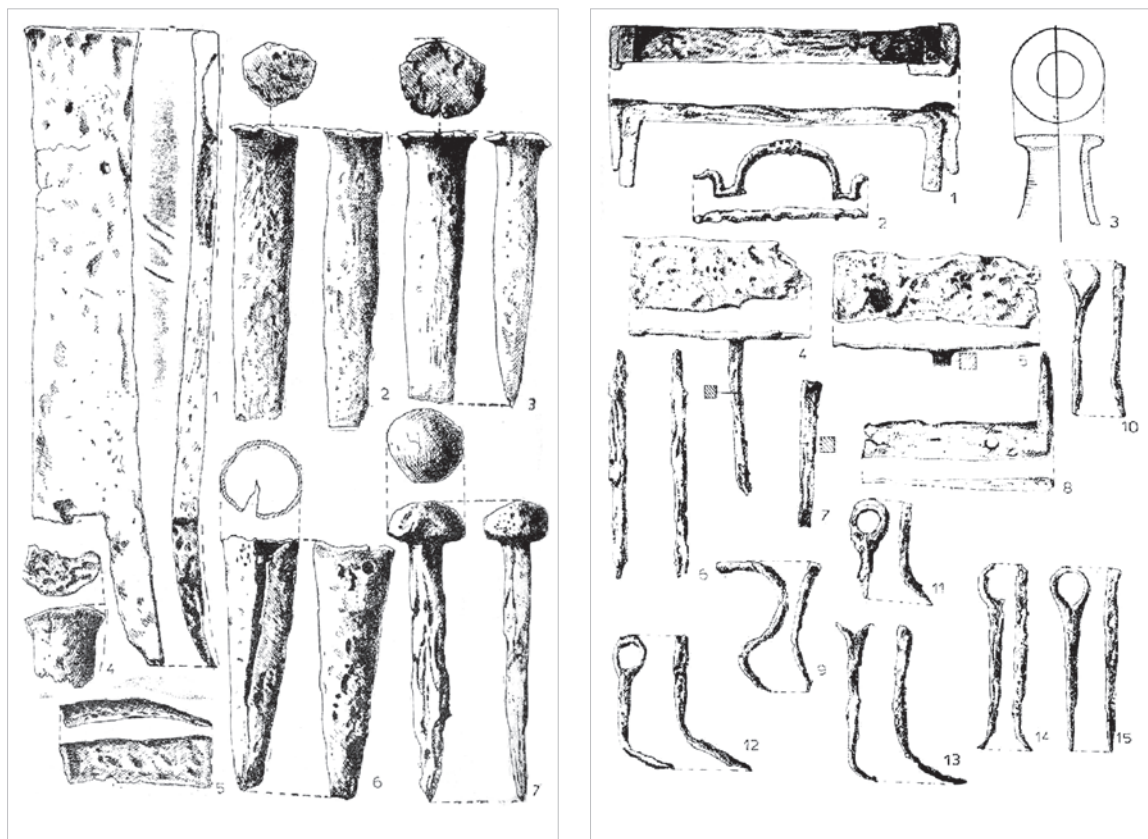

1

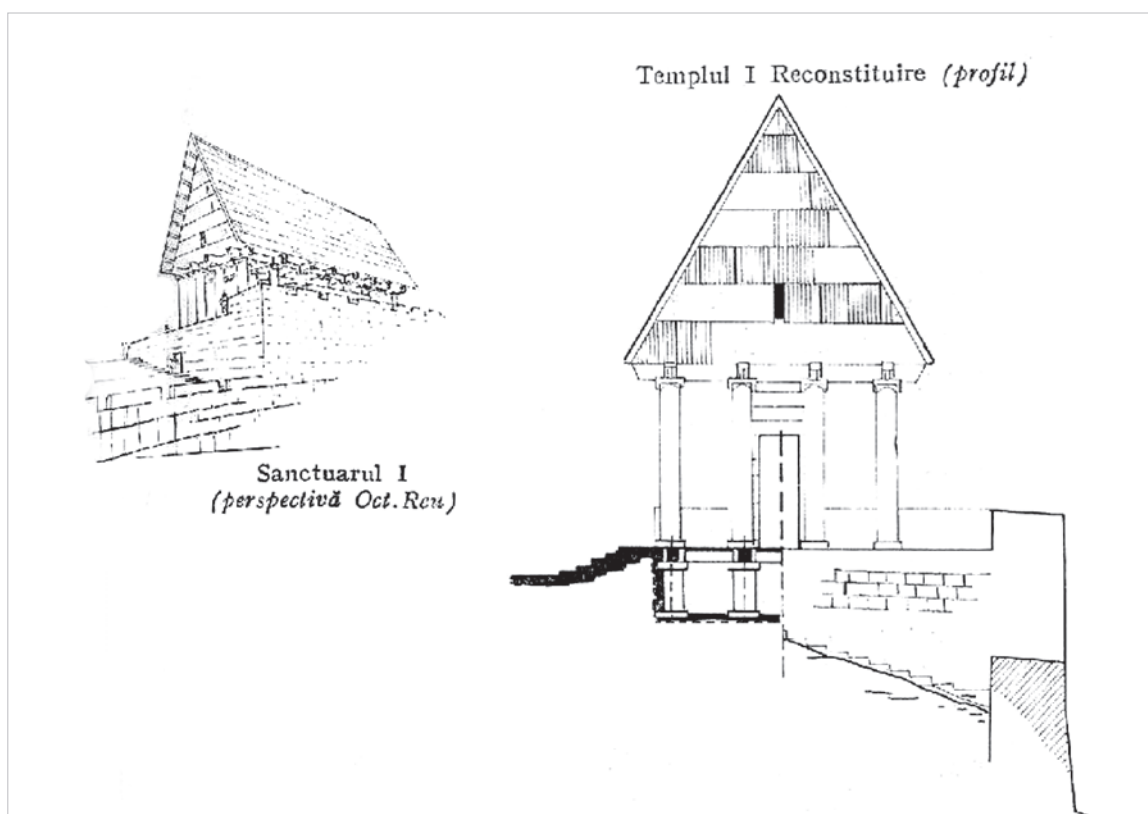

2

Pl. VI. Inventarul sanctuarului I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după E. Iaroslavschi).

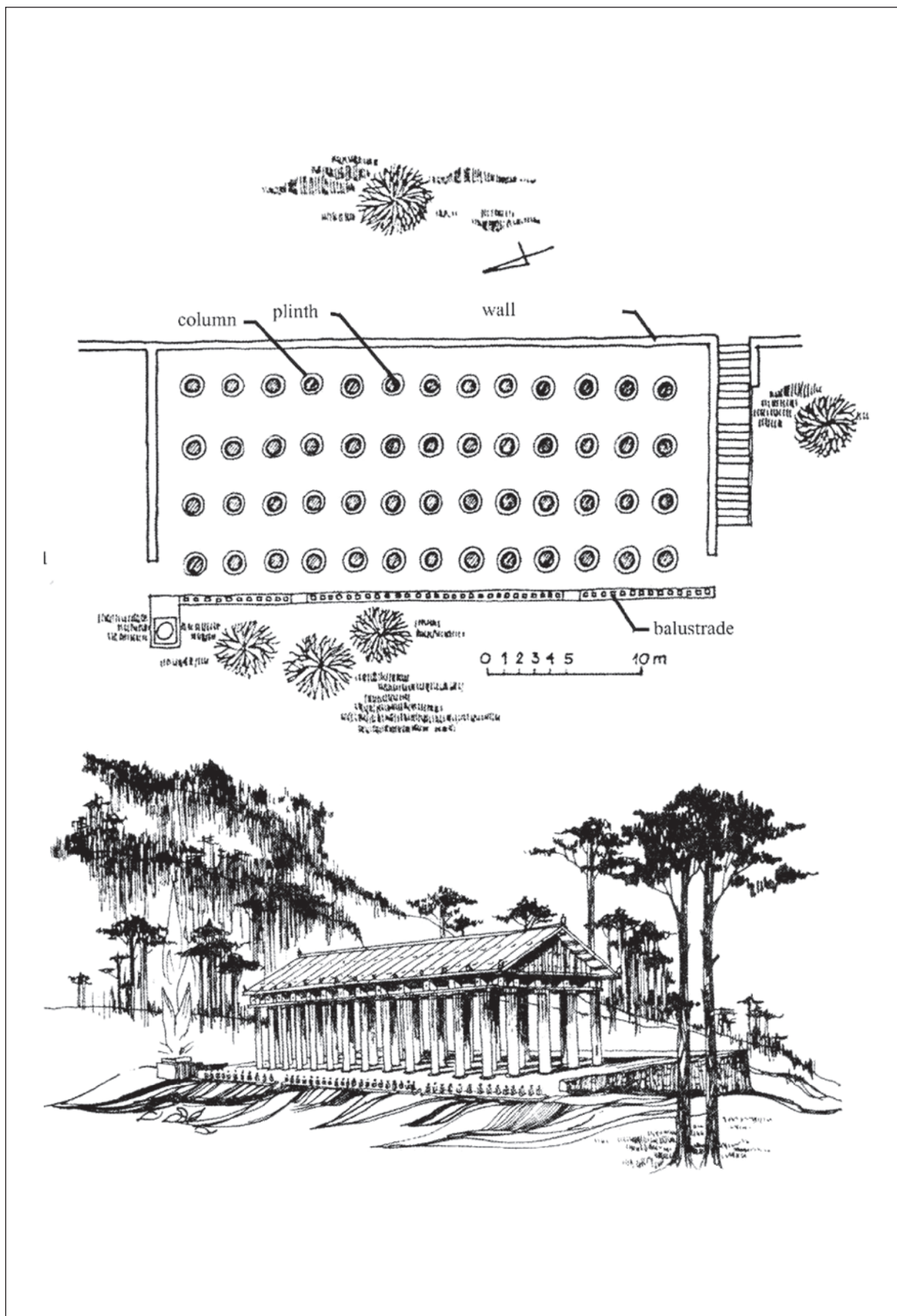

1

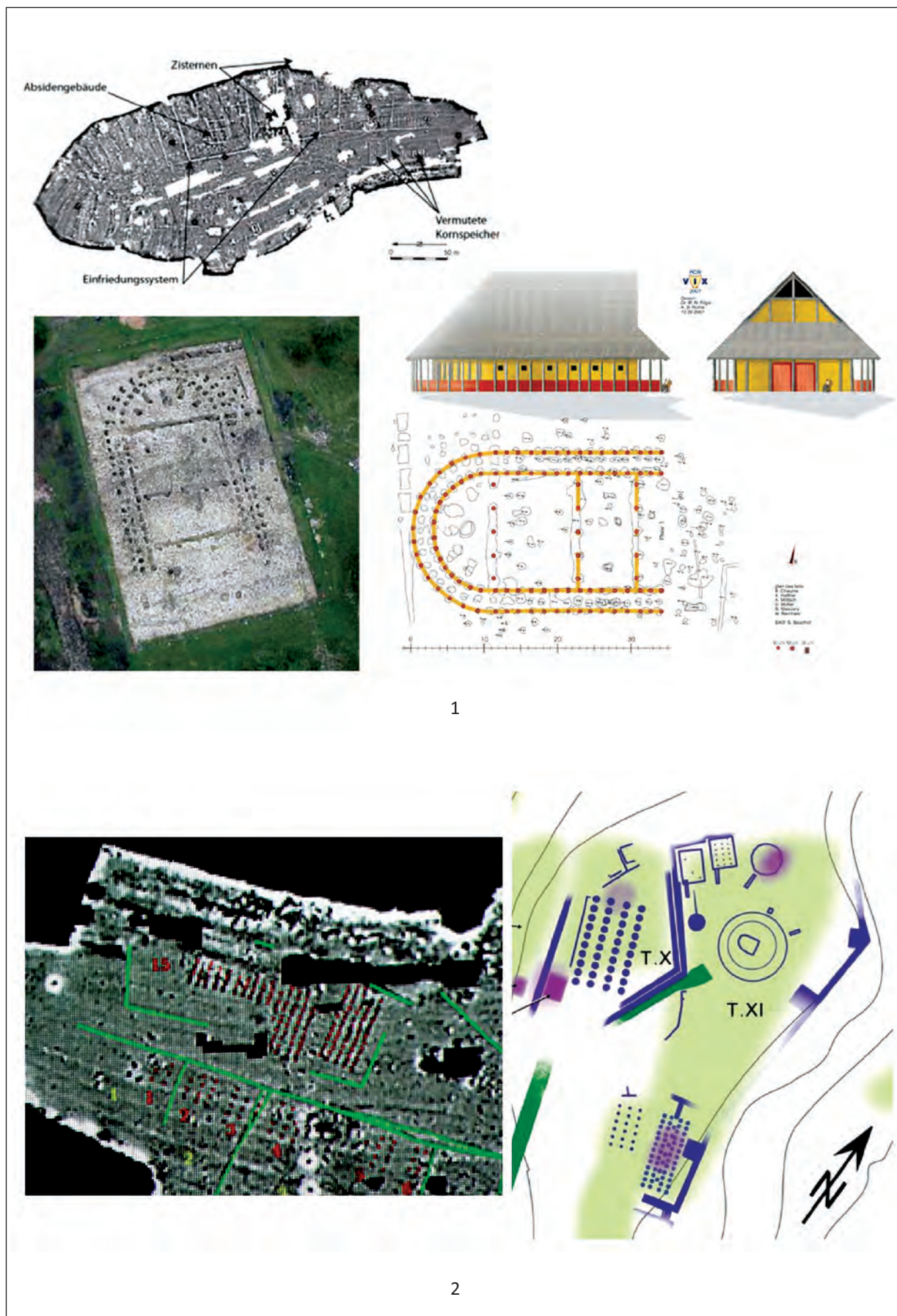

2

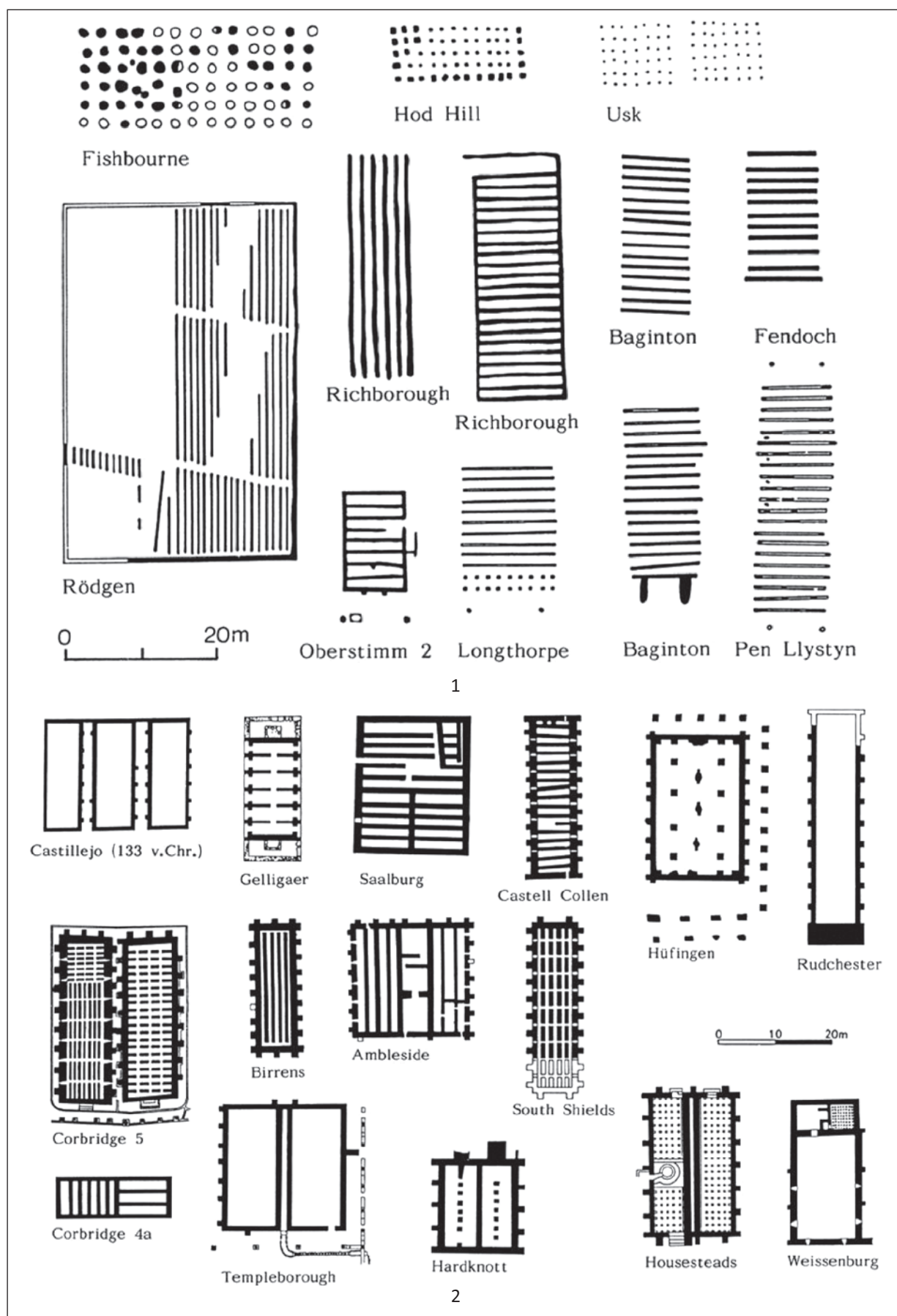
Pl. VII. 1. Inventarul sanctuarului mic rotund de la Grădiștea Muncelului (după E. Iaroslavschi); 2. Reconstituirea sanctuarului I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după I. H. Crișan)

Pl. VIII. Reconstituirea sanctuarului I de pe terasa XI de la Grădiștea Muncelului (după D. Antonescu).

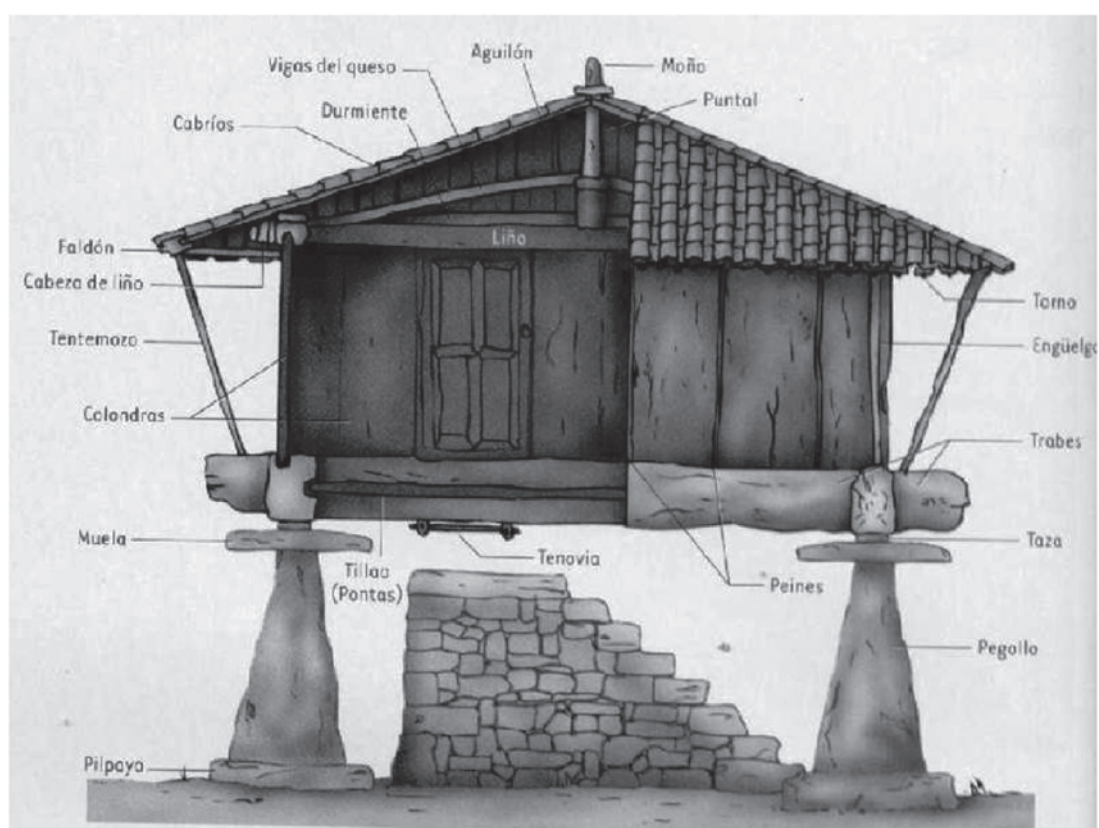
Pl. IX. 1. Plan prospecției geofizice și palatul de lemn de la Mont Lassois, Burgundia (Franța); 2. Planul structurilor arheologice la pe Mont Lassois comparativ cu planul structurilor de la Grădiștea Muncelului.

Pl. X. 1. Planuri de horrea de lemn; 2. Planuri de horrea de piatră.

Pl. XI. Hambare (horreos) păstrate în Spania.

Pl. XII. Hambare din Spania și schema structurii lor.

Pl. XIII. Hambare de lemn pe piloni din Spania.

Pl. XIV. Hambare de piatră pe piloni din Spania.

Pl. XV. Hambare de piatră pe piloni din Spania.

Pl. XVI. Incendierea de către daci a propriilor edificii ilustrată pe Columna lui Traian.

Pl. XVII. Hambar de lemn pe piloni din Dacia preromană ilustrat pe Columna lui Traian.

ȘTAMPILE TEGULARE ROMANE DE LA TIBISCUM

Doina Benea, Simona Regep*

Cuvinte cheie: Dacia, Tibiscum, ateliere de cărămidarie militară; ateliere de cărămidărie civilă

Keywords: Dacia, Tibiscum, Roman camps, military vicus, town, military laboratory, private laboratories

Roman Tegular Stamps from Tibiscum

(Abstract)

The present study aims to analyse the tegulat material from Tibiscum from the point of view of place of discovery inside the fort and of the civil settlements on the left bank of the Timiș river and the establishment of accurate chronological landmarks concerning the activity of the military and civil laboratories.

The analysis of military brick factories is linked with the troupes already attested epigraphically at Tibiscum: *cohors I Thracum Sagittariorum*, *cohors I Vindelicorum*, *Cohors II Hispanorum*, along with *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, *numerus Maurorum Tibiscensium*. The simple reading of stamps AEP, PCH, AIM has suffered a series of new additions, a new discussion starting point. Therefore, a new and different situation emerged in regard to the interpretations carried out so far for the tegular stamps from Tibiscum. Mainly, we observe that *cohors I Sagittariorum*, *cohors I Vindelicorum*, *numerus Palmyrenorum*, *cohors II Hispanorum* (PCH) are documented only in strict military environments (Roman forts, *Thermae* I, II) with rare exceptions in isolated findings during the 2nd and beginning of the 3rd centuries¹. A relative chronology of the auxiliary regular troupes from Tibiscum is revealed, brought initially by *cohors I Thracum Sagittariorum*, followed by the irregular unit of the Palmyrens, and from the period of Antoninus Pius, followed by the Maurs – a well known chronology that is sustained by the archaeological findings.

The four private brick workshops discovered inside the Roman forts and settlements from Tibiscum highlight an evolution in time that covers the entire existence of Dacia province. However, dating the four brick workshops was done by us using the stratigraphy data of the discovery. These workshops belonged to local owners beholding *tria nomina*, as followers of colonists established either on the right bank of Timiș, or inside the military vicus as veterans or their followers.

By observing with close attention the way in which names were abbreviated on the private stamps from Pannonia, B. Lörincz arrives at the conclusion that the presence of private owners having *tria nomina* is specific for the first half of the 2nd century (until Marcomanic wars), after that period until the 3rd century on the stamps we will find just nomen and cognomen, and in the 4th century just the cognomen of the brick artisan². The discoveries from Dacia, are close to these conclusions in some regards, for in the 3rd century there was a practice to mention the owner by the use of *tria nomina*, documented for now just at Tibiscum.

If G.T.I is mentioned towards the middle of the 2nd century, the other three officinas of A.R.F., MA.SY, T.FL.V function during the 3rd century, the last one, probably in the last decades of the century mentioned. In some cases, we encounter the presence of stamps on materials that originated not just from the military fort or the ancient town, but from the great castrum from Tibiscum (MA.SY, for instance). Their production covered local needs of building material and had no significant importance in relation with surrounding settlements.

* Universitatea de Vest, b-dul. Vasile Pârvan, nr. 4, 300223, Timișoara, Romania. E-mail: doinabenea@yahoo.co.uk; simonaregep@yahoo.com.

¹ As the case of *Cohors I Sagittariorum* on a tile stamp found in the pottery workshop inside the military vicus, or the one that mentions *lui Cohors I Vindelicorum*, in the Apollo temple from Tibiscum built by soldiers.

² Lörincz 1991, p. 34–35 (exhibit Catalogue)

Introducere

Tegulele șampilate romane descoperite până acum la Tibiscum au atras destul de devreme atenția după anul 1964, când au fost inițiate cercetările sistematice la acest complex. Literatura de specialitate românească s-a preocupat de lectura pieselor, tocmai datorită numărului mare al pieselor, varietatea lor și interpretarea de multe ori diferită. La aceasta, se adaugă locul de descoperire pe arealul complexului roman de la Tibiscum (în castru, vicus-ul militar și așezarea civilă). Prea puține lucruri noi au apărut între timp în dezlegarea lecturii unora dintre șampilile cunoscute până acum, cu câteva excepții asupra cărora ne vom opri.

Dar, studiul de față își propune pe baza cercetărilor arheologice întreprinse de-a lungul timpului la Tibiscum¹, **analiza fiecărui tip de șampilă în funcție de locul de descoperire pe arealul complexului roman și mai ales pe baza contextului stratigrafic** în care a fost descoperită fiecare piesă în parte, prilej cu care vom încerca stabilirea cât mai precisă a perioadei de timp în care astfel de șampilile au fost prezente în diferite locuri. Chiar dacă sub aspectul lecturii au intervenit puține schimbări, analiza contextului stratigrafic de descoperire a unor astfel de piese poate oferi anumite informații noi de datare a atelierelor de cărămidărie pe teritoriului anticului Tibiscum. Prin aceasta se conturează posibilitatea datării mai riguroase a activității unor oficine de cărămidărie militare sau private. Se cuvine a menționa faptul că până în prezent nu este cunoscut pe teren, în mod cert locul unor ateliere de cărămidărie romane².

După aspectul și interpretările oferite până acum de literatura de specialitate, șampilile tegulare de la Tibiscum destul de numeroase de altfel, pot fi grupate în șampilile militare și private cu o răspândire inegală pe suprafața complexului roman de la Tibiscum. Modul lor de grupare a fost prima dată realizat pe baza pieselor păstrate în Muzeul județean din Lugoj de prof. N. Gostar³ în cinci tipuri (L. IIII FF(?), CIV, AIM, MID, T.Fl. V.). Ulterior, M. Moga mai adaugă alte câteva exemplare conferind și noi lecturi (precum CIV, COH.I VN, MID, MA.SY, AIM, ARF, PCH, T.FL.V)⁴.

În anul 1974 cu prilejul publicării lapidarului Muzeului Banatului din Timișoara, M. Moga

și I. I. Russu, adaugă alte șampilile precum CO+H. I. S, CIS, N+P+T (în ligatură), AIM, ARF, VA+M, G.T.I, AEP (sau AEP).

Față de lecturile precedente nu putem afirma apariția numeroasă a unor categorii noi de șampilile și nici în mare parte, crearea unor tipologii diferite de cele precedente, ci poate variante mai numeroase rezultate în urma modului ușor diferit de confecționare a matriței sau a signaculei, care cel puțin în cazul șampililor cu litere libere fără cartuș executate din metal pot avea ușoare modificări de la un caz la altul. Tipologia generală a șampililor tegulare este direct influențată de numărul de litere al fiecăreia, modul de abreviere și chiar ligaturile utilizate.

Cercetările arheologice din ultimele două decenii nu au adus multe schimbări privind tipologia șampililor, la care se adaugă doar unul singur sub forma de MIT⁵, descoperit atât în castru, cât și în vicus-ul militar.

Ca atare, ne propunem o analiza tipologică și cronologică a șampililor de la Tibiscum în funcție de caracterul lor militar sau privat.

A. Oficine militare

I. CO+H. I. S, C.I.S COH. I. SAG (Cohors I Sagittariorum) (Pl. I/1 a, b)

Caracteristicile șampilii. Șampilă este abreviată în mod diferit, litere dispuse în cartuș. Literele sunt scrise în cartuș dreptunghiular sau tabula ansata, iar în unele cazuri, literele apar libere, înalte de 30 mm (pentru șampilă C.I.S), iar în cartuș tabula ansata (D: 108 × 28 mm, litere în relief I: 25 mm)⁶.

Condiții de descoperire. Șampilile au apărut în castrul mic cu zid de incintă din piatră (II/2) și în castrul mare; în primele faze ale complexului *thermae* II (construcție publică cu caracter militar). Cercetările efectuate în castru mare în sectorul de nord-vest al acestuia în anul 2011, au condus la descoperirea a două șampilile fragmentare imprimate pe țiglă⁷ la o baracă de lemn construită în castrul mare. În anul 1980, o singură șampilă pe o țiglă fragmentară a fost constatată în vicusul militar în zona cuptorului de olărie aflată la vest de clădirea I de mai târziu, datând din epoca lui Traian⁸.

Aria de răspândire: șampilile au apărut la *Tibiscum*, *Zăvoi*⁹ și *Drobeta*, *Pontes* – Moesia Superior (în secolul III p. Chr.) (în ultimele două castru cu grafia modificată a literelor).

¹ Este vorba cercetările lui D. Benea, dintre anii 1976–2012, și ale S. Regep din 1996–2013.

² O posibilă identificare a lor o oferă o zonă aflată la nord-vest de vicus-ul militar, în imediata apropiere a sitului cercetat la Zăgăjenii în anii 1998–2000.

³ Gostar 1968, 471–477

⁴ Moga 1970, 137–149.

⁵ Inedit

⁶ Moga-Russu, 1974 nr. 55.

⁷ Vezi anexa I. Inv. sp. 133, 134/2011.

⁸ Benea 1980 passim.

⁹ Bozu 1977, 131–133.

Întregirea ștampilei. Sigla este reconstituită corect astfel *c(ohors) I S(agittariorum)*.

Interpretarea ștampilei. Literatura de specialitate a privit în mod diferit această problemă. W. Wagner îi atribuia o origine siriană¹⁰, potrivit căreia unitatea ar fi ajuns în Dacia cu ocazia războaielor daco-romane ale lui Traian. Puține informații epigrafice aparțin acestei unități; inscripțiile sunt îndeosebi dedicații colective făcute de întreaga unitate sub numele de *cohors I Sagittariorum*, fără a putea găsi elemente de identificare a etniei trupei¹¹. Diplomele militare ale Daciei și apoi ale Daciei Superior nu o menționează deloc, astfel.

Analiza poziționării topografice a unităților auxiliare în diplomele militare ale Daciei Superior din anii 136/138 (Micia), 156 (Nova Zagora), 157 (Tibiscum), 179 (Drobeta) a condus la concluzia că unitatea trebuie identificată cu **cohors I Thracum Sagittariorum** amintită de diplomele de mai sus. Sub acest nume, sediul ei era necunoscut până acum¹². Deci, unitatea poate fi considerată ca staționând la Drobeta, după anul 198 și până la abandonarea provinciei. Aici, unitatea apare amintită în castru cu aceleași ștampile deja consacrate la care se adaugă alte tipuri noi, precum: COH. I. SAG, C. I. S. (Milliaria)¹³ COH. I. SAG. ANT (A+N+T în ligatură) indiciu al primirii apelativului de Antoniniana¹⁴. La Drobeta câteva inscripții o menționează și cu apelativele imperiale de *Antoniniana*, *Gordiana* și *Phillippiana*.

Datarea. Unitatea a staționat în castrul mic (II) de la Tibiscum din timpul domniei lui Traian până în jurul anilor 196/197, când a fost selectată pentru a participa la campania din Orient a lui Septimius Severus (197–198), după care a fost transferată în castrul de la Drobeta pentru paza podului roman.

Activitatea unității auxiliare la Tibiscum a fost constatată prin țigle ștampilate mai ales în castru mic cu incintă de piatră (II/2) și apoi la construirea castrului mare (IV), unde apare prezentă pe țigle în ștampile dispuse în cartuș simplu dreptunghiular alături de o inscripție dedicată lui Marcus Aurelius ridicată în *principia* castrului¹⁵.

II. CIV, COH.I.VN (A+N+T(oniniana) – în ligatură) (Cohors I Vindelicorum) (Pl. I/2 a, b)

Caracteristicile ștampilei. Tegulele cu ștampila acestei unități sunt atestate până acum doar la Tibiscum, în două tipuri, fie cu litere libere, simple înalte de 26–28 mm (în cazul ștampilei simple **CIV**), fie dispuse într-un cartuș simplu dreptunghiular (D: 105 × 25 mm, litere înalte de 17 mm)¹⁶ sub forma COH I VN(A+N=T în ligatură) aflate într-un număr mai mic.

Condițiile de descoperire. Tegulele au apărut doar în arealul **castrului mare** (*principia*, clădirile I, II, III) și în *thermae* I și *thermae* II, în nivelele de locuire databile din vremea lui Septimius Severus și după această dată. O ștampilă fragmentară a fost descoperită în ruinele templului lui Apollo aflate pe malul drept al râului Timiș. Nu este atestată pe teritoriul vicus-ului militar.

Aria de răspândire. Unitatea este prezentă doar la Tibiscum prin ștampile și inscripții. (vezi cele din templul lui Apollo)¹⁷. Epigrafic, în inscripții, unitatea este amintită și la Micia, la începutul secolului III¹⁸.

Întregirea ștampilei. Istoria unității este bine cunoscută. Ea apare amintită cu numele de *cohors I Vindelicorum milliaria equitata c. R.* Prezența ei în Dacia este consemnată pe baza diplomelor militare din anii 109, 110, 136/138, 158, 179¹⁹. Mai multe inscripții o atestă pe monumente onorifice dedicate lui Septimius Severus, Caracalla, Maximinus Thrax, Gordianus III²⁰ etc.

În secolul al II-lea, unitatea a staționat în castrul de la *Arcidava* (Vărădia), iar după transferul lui *cohors I Sagittariorum* la Drobeta, a ajuns în castrul de la Tibiscum. Relativ recent, Al. Flutur reconstituie ștampila astfel *C(aius) I(ulius) V(alentinus)* atribuind-o unei oficine cu caracter particular de la Ulpia Traiana²¹. Descoperirea în timpul cercetărilor efectuate de noi a ștampilelor de tipul C.I.V. doar în **castrul mare** de la Tibiscum și, în vicus în *thermae* I și *thermae* II, care erau edificii militare exclude supoziția de mai sus. Asemenea lui *cohors I Vindelicorum*, nici ștampilele NPT nu apar decât în mediul militar²².

¹⁰ Wagner 1938, 209–210; Benea 1976, 77–84; Piso-Benea 1984, 263–293; Benea 2011, 42–52.

¹¹ Timoc 2004, 802–805 a identificat unitatea cu *Cohors I Aelia Sagittariorum* unitate înființată de către împăratul Hadrian care ar fi staționat în Pannonia Superior, la Klosterneuburg de unde ar fi fost transferată în Dacia.

¹² Benea 2011, 44–47.

¹³ CIL, III, 8074, 23; Benea 1987, 80

¹⁴ Benea 1976, 80–83, fig.2–4.

¹⁵ IDR, III,1, 130.

¹⁶ Moga-Russu 1974, 92–93, nr. 56

¹⁷ Piso-Rogozea 1985, 211–218.

¹⁸ CIL, III, 1343 = IDR, III,3,

¹⁹ IDRE, II, 307; IDR, I, 3; ILD, 34, 46.

²⁰ IDR, III, 1, 137, 138, 136, 142+149, 163, 129; ILD, 198, 199, 200, 201, 202, 214. Nu vom analiza monumentele ridicate de această unitate prea bine cunoscute în literatura de specialitate.

²¹ Piso 1996, 176–177, nr. 36, 37; Flutur 1999–2000, 373–374;

²² Vezi mai jos discuția.

Interpretarea ștampilelor. Lectura apare diferită pentru ștampila simplă de tipul C.I.V în trei variante. N. Gostar a identificat corect aici pe *cohors I Vindellicorum*²³, pe când J. Szilagyi urmat apoi, de M. Moga, au propus o altă lectură și anume C(ohors) I V(biorum)²⁴. În schimb, pentru ștampila COH. I V. N. (A+N+T în ligatură) prof. M. Moga a acceptat lectura potrivit căreia ar reprezenta o ștampila a lui *cohors I Vindellicorum*, fără a remarca ligatura dintre cele trei litere (A+N+T) ce aparțin apelativului imperial de *Antoniniana*, abreviere constatată la fel în cazul lui *cohors I Sagittariorum* de la Drobeta, ca exemplu mai apropiat²⁵.

Datarea. Analiza întreprinsă asupra datei transferării lui *cohors I Sagittariorum* la Drobeta a stabilit cu rigurozitate momentul în care a avut loc acest eveniment și anume, după revenirea unității din campania lui Septimius Severus din anii 197/198²⁶. *Cohors I Vindellicorum* îi va lua locul și va staționa în acest castru până la abandonarea provinciei.

III. NPT = N(umerus) P(almyrenorum) T(ibiscensium) (Pl. II/1)

Caracteristicile ștampilei. Ștampilele acestei unități apar dispuse liber, N+P+T în ligatură, cu litere în relief, înalte de 48 mm²⁷.

Condiții de descoperire: ștampile ale unității auxiliare neregulate au apărut în descoperirile efectuate de M. Moga în castru fără a se menționa contextul stratigrafic în care au apărut. În cercetările ulterioare, efectuate de noi, au fost descoperite ștampile în complexul de *thermae* II (între anii 2003–2005)²⁸. În acest din urmă caz, descoperirile de tegule au permis atribuirea complexului termal acestei unități de palmyreni. Ștampilele sunt asociate cu alte tegule de tipul C.I.S (*cohors I Sagittariorum*) și MID²⁹.

Aria de răspândire se constată doar pe malul stâng al râului Timiș, în castru, *thermae* II și **deloc în vicus militar** având un caracter militar evident. Deci, doar în context militar.

²³ Gostar 1968, 472;

²⁴ Szilagyi 1946, 54; M. Moga 1970, 139–141. Relativ recent, A. Flutur o reluat o idee mai veche a lui N. Gostar și a propus lectura: C...I(ulius) V(...), ca reprezentând o ștampila particulă (Gostar 1968, 472–475; Flutur, 1999–2000, 373–374).

²⁵ Vezi mai sus.

²⁶ Vezi mai sus. Întregirea a fost propusă de noi în anul 1987 într-o mini-monografie asupra monumentelor ridicate de această unitate la Tibiscum (Benea 1987, passim).

²⁷ Moga-Russu 1974, 94,

²⁸ Vezi anexa I. Inv. sp. 141/2003; 3/2004; 15, 32, 150/2005;

²⁹ Inv.sp. 5/2004, Ștampile similare ale lui Numerus Palmyrenorum Porolissensium (NPP) la Porolissum și Vistea (CIL, III, 8075, 25, Szilagyi 1946, 57, nr. 274).

Originea trupei: unitatea s-a format din detașamentul de *palmyreni sagittari* stabilit la începutul anului 118 la Tibiscum³⁰ și amintit apoi în diplomele militare din anii 120 și 126. Unitatea a fost instalată într-un castru de pământ (III) imediat la sud de castru cu incintă de piatră (II/2), unde a staționat până la construirea castrului mare. Aici a staționat până la abandonarea provinciei în vremea lui Aurelianus. Organizarea numerus-ului de palmyreni a fost atribuită pe bună dreptate, de către C. C. Petolescu domniei lui Antoninus Pius, cândva între anii 159/160³¹. Organizarea lui într-o unitate auxiliară neregulată poate fi urmarea și a evenimentelor care au determinat retragerea unui număr important de trupe auxiliare la sud de Dunăre, în Moesia Superior, în urma incidentelor cu dacii liberi din anii 144 și 155. În vremea lui Antoninus Pius, unitatea este amintită epigrafic ca o *vexillatio Palmyrenorum*, fiindu-i atribuite anumite lucrări la templul lui Liber Pater³².

Datare. Ștampilele sub forma NPT (în ligatură) se datează astfel de la mijlocul secolului II și probabil în prima jumătate a secolului III, în funcție de descoperirile din *thermae* II databile în epoca Severilor. O astfel de încadrare cronologică a fost determinată și de faptul, că de pe la mijlocul secolului III ștampile ale trupei nu mai sunt cunoscute.

Această situație ne-a obligat a privi cu atenție și alte ștampile din inventarul tibiscens. Între acestea este și ștampila **AEL** (sau lecturată astfel **AEP**) apreciată ca fiind opera unei oficine particulare).

IV. AEP = A(la) E(lectorum) P(almyrenorum) (Pl. II/2)

Caracteristicile ștampilei: este o ștampilă cu litere dispuse liber, înalte de 23 mm³³.

Condiții de descoperire: tegulele ștampilate apar în castrul mare în exclusivitate (după cercetările M. Moga neprecizat contextul³⁴), cât și în vicus-ul militar (Clădirile I și XI) în nivele de locuire databile secolului III (vezi anexa I)

Aria de răspândire deocamdată ștampilele au fost descoperite doar pe malul stâng al râului Timiș în castrul mare și în vicus-ul militar. În ruinele unei vile rustice din Caransebeș – punctul Măhala au fost descoperite 7 țigle cu ștampila **AEP**³⁵ nu este precizat contextul stratigrafic al descoperirii, ele putând fi eventual reutilizate în clădirea respectivă.

³⁰ Vezi Benea 2013, 194–195.

³¹ Petolescu 2002, 139–140.

³² Piso-Benea 1999, 91–96, nr. 1.

³³ Moga-Russu 1974, 96, nr. 61.

³⁴ IDR, III, 1, 257; Moga 1970, 146, nr.6.

³⁵ Iaroslavschi 1975, 359–360

Interpretarea ștampilei. M. Moga presupunea că **AEP** reprezintă, alături de **ARF** o ștampilă cu caracter militar, respectiv abrevieri pentru numele unor ale fără să ofere o soluție în acest sens³⁶. Ideea lui M. Moga în principiu este corectă. Lectura ștampilei de tip **AEP**, credem ca poate fi atribuită unei ștampile militare, întregirea pe care o propunem ar fi următoarea: **A(la) E(lectorum vel- quitum) P(almyrenorum)** ceea ce ar sugera existența unei unități de cavalerie selectată din rândul palmyrenilor, proces constat și în cazul unității de palmyreni de la Porolissum, unde acest proces a avut loc prin fracționarea unității auxiliare neregulate în două unități auxiliare regulate o **ala** și o **cohortă**, unități militare atestate epigrafic prin inscripții. **Ala** de cavalerie a palmyrenilor de la Porolissum este atestată la Thessalonica cu prilejul mențiunii unui *praefectus* al trupei cu numele de G. Mestrius Servilianus³⁷. Iar, o inscripție funerară de la Potaissa menționează un soldat L. Aur. Celsinianus din **cohors I Palmyrenorum Porolissensium**³⁸. Datarea monumentelor nu poate fi stabilită riguros, dar pe bună dreptate C.C. Petolescu a observat că după dedicația făcută de *numerus*-ul de palmyreni la Porolissum pentru Herennia Etruscilla, soția lui Decius, deci *post* anii 250/251 nu mai apar mențiuni ale *numerus*-ului de palmyreni de la Porolissum. Acest lucru ar putea constitui un indiciu care ar apropia acest proces de fracționare a unităților auxiliare neregulate de domnia lui Gallienus, prin formarea unor trupe specializate de cavalerie, proces început poate mai înainte.

Datare. Revenind la lectura ștampilei de la Tibiscum contextul stratigrafic în care au apărut ștampilele **AEP** sugerează folosirea lor în ultimele nivele de locuire din timpul provinciei³⁹. **Procesul de fracționare** a *numerus*-ului de palmyreni de la Tibiscum sau dimpotrivă **transformarea lui într-o unitate auxiliară regulată** trebuie să fi avut loc la nivelul întregii provincii nu secvențial într-un singur castru, precum cel de la Porolissum. Alte mărturii epigrafice în acest sens lipsesc, până acum. În atare situație, datarea piesei se încadrează în ultimele decenii ale existenței provinciei Dacia, respectiv *post* 250 ultima mențiune a unui *numerus* de palmyreni la Porolissum și anii 271/275 (abandonarea oficială a provinciei).

Credem că o situație similară este și cazul unei alte ștampile de la Tibiscum, formată din

litere simple amplasate liber **AIM** a cărei lectură a fost citită ca reprezentând **A(la) I M(aurorum)**. Această unitate s-ar fi putut forma din **numerus Mauretanorum** sau **Maurorum Tibiscensium**⁴⁰.

Identificarea ștampilei **AEP** cu **Ala Electorum Palmyrenorum** apare posibilă cu atât mai mult cu cât prezența ei nu este documentată decât la Tibiscum în mediu militar și doar ocazional în mediul civil în **ultimul nivel de locuire romane din Clădirile I** (atelier de sticlă) și **XI**, la adâncimea de 0,20–0,40 m⁴¹. Ea apare într-un număr mic de exemplare deocamdată.

MID.= M(aurii) I(uniores) D(aciae) (?)

(Pl. II/3 a, b)

Caracteristicile ștampilei: ștampila aplicată prin litere libere înalte de 18 mm⁴².

Condiții de descoperire. Tegulele cu această ștampilă apar într-un număr impresionant la Tibiscum, atât în castru (barăcile nord-vestul castrului, *principia*, clădirea IV), cât și în vicus-ul militar (*Thermae I, II*, clădirile I (alături de ștampilele **AEP** și **MA.SY**), clădirile III, IV, VIII, IX, XI, toate în nivele de locuire corespunzând celei de a **doua jumătate a secolului II până la mijlocul secolului III**⁴³.

Aria de răspândire. Este o officina cu un mare areal de distribuție atât în preajma teritoriul castrului de la Tibiscum⁴⁴, respectiv la Zăvoi⁴⁵, Criciova⁴⁶ și Bolvașnița⁴⁷, dar și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁴⁸ și Apulum⁴⁹.

Interpretarea ștampilei. Ștampila **MID** nu oferă prea multe soluții în reconstituirea textului. Prof. N. Gostar a propus întregirea siglei **MID**: *Maures Iuniores Daciae*, aducând ca argumente două inscripții descoperite în *Caesarea* (Mauretania Caesariensis) închinat lui T. Licinius Hierocles, care a deținut între alte funcții militare și calitatea de *praepositus equitum itemque peditum iuniorum Maurorum cum iure gladii*⁵⁰. C.C. Petolescu optează pentru o atribuire privată a officinei⁵¹.

⁴⁰ Vezi mai jos.

⁴¹ Vezi anexa I.

⁴² Moga 1970, 143–145; Moga-Russu, 1974, 97, nr. 63.

⁴³ Vezi anexa I.

⁴⁴ IDR, III,1, 263

⁴⁵ Borza 1943, 70,91.

⁴⁶ IDR, III,1, XXVIII

⁴⁷ IDR, III,1, XXXVIII.

⁴⁸ Piso 1998, 174 cu bibliografia aferentă.

⁴⁹ Szilagyi 1946, 59, p. XX, nr. 305.

⁵⁰ ILS,1356; Gostar 1968, 473–474, nota 40 cu bibliografia aferentă; Al. Borza întregise ștampila *m(ilites) I d(ecuriae)* lectura neacceptată (Borza 1943, 69, 91).

⁵¹ Petolescu 2002, 136.

³⁶ Moga 1970, 146.

³⁷ IG, X/2, nr.146 = ILS, 9472; IDRE, II, 356.

³⁸ CIL, III, 908.

³⁹ În cercetările noastre nu au apărut astfel de tegule ștampilate în castrul roman.

Mărturiile despre maurii din Dacia sunt relativ puține și ele nu au fost puse decât relativ târziu în legătură cu ștampilele tegulare⁵².

În Dacia, o diplomă de la Cristești din anul 158 menționează pe *vexillarii Afric(ae) et Mauret(aniae) qui sunt cum Mauris gentib(us) in Dacia Superiore*⁵³. Menționarea acestei unități între celelalte auxiliile ale provinciei sugerează existența unei trupe formată din auxiliile celor două provincii Africa și Mauretania, care au însoțit un detașament de recruți mauri până în provincia Dacia. Lăsarea lor la vatră între unitățile auxiliare ale Daciei, indică faptul, că acești soldați se aflau de ceva timp în această provincie, care a permis acordarea cetățeniei romane la împlinirea anilor de serviciu pentru unii dintre soldați. Prezența maurilor în Dacia a fost constatată prin ștampile tegulare la: Răcari (în două variante **NMS** ultima litera inversă sau **NMΣ**)⁵⁴, Sânpaul (ștampila **NMS...**)⁵⁵, *Optatiana* (Zutor) (ștampile cu **NMO**)⁵⁶. În schimb, la Micia unitatea de mauri este documentată prin câteva inscripții funerare⁵⁷, dar și una onorifică ce menționează refacerea templului unității de care *Maurii Micienses* sub comanda lui Iulius Evangelianus⁵⁸, dar la Micia nu se cunosc ștampile ale unității.

La Tibiscum, în schimb o inscripție funerară amintește un veteran al unității cu un nume păstrat fragmentar *Ael(ius) Sebl.....*⁵⁹, alături de alte două inscripții: una colectivă de la Micia ce menționează pe *cohors M(aurorum) T(ibiscensium)*⁶⁰ și o alta din Caesarea (Mauretania Caesariensis) care menționează pe *Marius Domesticus praef. N(umeri) Mauret(anorum) Tibiscensium*⁶¹.

Ștampila **MID** a fost atribuită în acest context unității de mauri sau mai corect de mauretani, care a staționat în această fortificație. Surprinzător, ea apare extrem de larg răspândită nu numai în zonele limitrofe castrului tibiscens la Criciova, Zăvoi, Bolvasnița, dar o ștampila similară sub forma sistemului de abreviere a celor 3 litere, într-o manieră diferită de abreviere a siglei **MID** a fost descoperită

la Apulum și Ulpia Traiana. Desigur, modul diferit al grafiei literelor **MID**, prin separația literelor cu semne distinctive sugerează o altă ștampilă **MID** pe care o atribuim unei oficine particulare din cele două centre urbane al Daciei.

În cazul de față, ștampila **MID** de la Tibiscum se caracterizează prin litere aplicate liber de dimensiuni mai mici fără o separație între ele. Din punct de vedere cronologic, distribuția masivă de asemenea materiale se constată în castru, vicus-ul militar și alte centre cum afirmam mai sus, de la mijlocul secolului II și până înspre mijlocul secolului III. Acest lucru corespunde în bună măsură cu momentul în care se formează în Dacia unităților auxiliare neregulate de palmyreni și probabil și cel de mauri de către Antoninus Pius⁶². Nu vedem posibilă deocamdată o altă lectură pentru ștampila **MID**, decât cea propusă de prof. N. Gostar: *Maures Iuniores Daciae*.

Datare. În context stratigrafic clar precizat ștampilele apar după a doua jumătate secolului II și sunt prezente până în prima jumătate a secolului III. Multe piese sunt și refolosite în structura unor ziduri romane târzii.

Activitatea acestei oficine atât de elaborată și masivă în același timp surprinde între celelalte ștampile militare produse la Tibiscum.

VI. MIT M(aurii) I(uniores) T(ibiscensis) (?) (Pl. III/1)

Caracteristicile ștampilei: ștampila realizată cu litere libere adâncite, înalte de 3,4–3,5 cm.

Contextul descoperirilor. Tegulele cu textul **MIT** au apărut recent cu ocazia lucrărilor de dezvoltare a clădirii XI din vicus-ul militar în al treilea nivel de locuire din lemn al clădirii databil înspre mijlocul secolului II. O piesă fragmentară. **IT** apare într-un nivel de refacere din clădirea IV din castru mare (IV)⁶³.

Aria de răspândire. Deocamdată, asemenea ștampile au apărut doar la Tibiscum.

Întregirea și interpretarea ștampilei. Prezența puțin numeroasă a ștampilelor de acest tip, doar la Tibiscum denotă o producție locală pe care o atribuim unei unități militare. Propunem lectura **M(aurii) I(uniores) T(ibiscensis)** ca o abreviere pentru unitatea de mauri apropiată de **MID**⁶⁴. Întrucât prezența este certă doar în vicus-ul militar,

⁵² Gostar 1968, 475–477.

⁵³ IDR, I, 16; Petolescu 2002, 134–135 cu bibliografia aferentă.

⁵⁴ Petolescu 2002, 134–135

⁵⁵ Petolescu 2002, 135

⁵⁶ Petolescu 2002, 137.

⁵⁷ IDR, III, 3, 166, 176, poate 133.

⁵⁸ IDR, III, 3, 47. Nu am luat în discuție monumentele de la Ampelum care se pare ca privesc o unitate de altă factura formată în alt context: *numerus Maurorum Hisp.*

⁵⁹ IDR, III, 1, 147, 172.

⁶⁰ IDR, III, 1, 77.

⁶¹ CIL, VIII, 9368=IDRE, II, 462; Devijver PME, M. 33, Benea 1985, 150–151. Inscriptia sugerează faptul ca maurii recrutați pentru Dacia proveneau din această provincie.

⁶² Vezi Petolescu 2002, *passim*.

⁶³ Cercetări efectuate de C. Timoc, context neprecizat.

⁶⁴ În cursul cercetărilor efectuate în anul 2014, în clădirea XV, de către C. Timoc și M. Crânguș într-o groapă au apărut alături cărămizi și țigle cu 11 ștampile cu **MID** și o ștampilă **MIT** conform informației celor doi arheologi.

ca și context stratigrafic nu putem exclude cu totul o eventuală oficină locală privată⁶⁵.

Datarea. O precizare a cronologiei între ștampilele MIT și MID este în acest moment greu de stabilit. Pe baza contextului descoperirii pieselor în clădirea XI, MIT se încadrează într-un nivel de locuire din lemn, înspre mijlocul secolului II. Deocamdată putem presupune că a funcționat o perioadă scurtă de timp judecând după numărul descoperirilor.

VII. AIM = A(la) I M(aurorum) (Pl. III/2)

Caracteristicile ștampilei: ștampilă cu litere adâncite, litere înalte de 22 mm.

Contextul descoperirii. M. Moga menționează în mod deosebit descoperirea de astfel de ștampile în castru în timpul cercetărilor efectuate în anul 1964, pe latura de est a castrului⁶⁶, iar în vicus-ul militar o astfel de ștampilă a apărut, la vest de clădirea III la adâncimea de 1,20 m într-un nivel de locuire databil în secolul III (vezi anexa).

Aria de răspândire. Deocamdată, aceste ștampile se cunosc doar la Tibiscum. În cursul cercetărilor efectuate de noi în castru nu au apărut ștampile similare.

Întregirea și interpretarea ștampilei. M. Moga a propus întregirea ștampilei AIM=Ala I Maurorum⁶⁷, Ulterior, N. Gostar a propus a(la) i(uniorum) M(auretanorum) sau a(larii) I(uniores) M(auretani)⁶⁸. În cazul de față, credem corectă întregirea propusă inițial de către M. Moga având în vedere formarea asemenea palmyrenilor a unor unități auxiliare regulate după domnia lui Decius, probabil de către Gallienus tocmai pentru a pregăti formarea cavaleriei mobile⁶⁹, dar și pentru a ridica rangul trupelor auxiliare neregulate la statutul recunoscut al auxiliilor regulate, care primeau mai multe avantaje materiale.

Numărul mic de astfel de ștampile se explică și prin faptul că ele nu au funcționat decât puțin timp în provincie înainte de înrolarea lor în cavaleria lui Gallienus.

VIII. PCH = P(edites) C(ohortis) H(ispanorum)(?) (Pl. III/3)

Caracteristicile ștampilei: ștampilă aplicată cu litere libere adâncite; înalte de 4,3 cm.

⁶⁵ Cercetările efectuate de colectivul muzeului din Caransebeș la clădirea IV din vicus în anii 2013, 2014 sunt inedite încă, deci nu ne putem pronunța.

⁶⁶ Moga, 1965, 433; Moga 1970, 145–146.

⁶⁷ Moga 1965, 433.

⁶⁸ Gostar 1968, 472

⁶⁹ Vezi mai sus, în acest studiu, vezi și Benea 2013, 205–218.

Condiții de descoperire. Tegulele cu astfel de ștampilă sunt amintite de M. Moga în cursul cercetărilor efectuate în castrul mare,⁷⁰ în exclusivitate. În timpul cercetărilor efectuate de noi în cadrul complexului de **Thermae** II au apărut alături de ștampilele MID, NPT (în ligatură), și CIV în ultimul nivel de locuire și refacere databil în prima jumătate a secolului III. Acest lucru evidențiază caracterul militar al ștampilei.

Aria de răspândire. Ștampile similare ca factură sunt menționate din descoperiri mai vechi la Pojejena⁷¹, Berzobis⁷² fără detalieri asupra contextului de descoperire.

Întregirea și interpretarea ștampilei. Lectura ștampilei nu apare încă prea clară. J. Szilagyi a întregit astfel textul ei: P(edites) C(ohortis) H(ispanorum), lectură care nu a fost acceptată în general fiind cam nefirească⁷³. N. Branga reconstituia sigla: P(ublius) C(ornelius) H(ermadio)⁷⁴ atribuind-o unui atelier de cărămidărie cu caracter privat.

În acest caz, credem că judecând după locul de descoperire a tegulei, ea trebuie identificată cu unitatea auxiliară numită **cohors II Hispanorum** din mai multe considerente. O astfel de unitate militară apare atestată în armata Daciei romane imediat după cucerirea romană, în anul 114 fiind selectată în armata de campanie pentru Orient a împăratului Traian⁷⁵. Din perioada anilor 106–114 datează probabil descoperirile de tegule ștampilate provenind de la Drobeta⁷⁶, Dierna⁷⁷ și Banatska Palanka⁷⁸. La înapoierea din Orient, în anul 123, unitatea, având apelativele de *Scutata Cyrenaica*, a fost selectată alături de alte trupe spre Dacia Porolissensis, fiind trimisă în castrul de la Bologa⁷⁹, unde este documentată pe mai multe tegule ștampilate. Aici i se atribuie ridicarea castrului de lemn⁸⁰. În anul 133, locul lui *cohors II Hispanorum* la Bologa a fost luat de către *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria*⁸¹, care va staționa în castru până la abandonarea provinciei. Ulterior, la scurt timp, o *cohors II Hispanorum* apare amintită în diplomele Daciei Superior, din anii 137 și 179, dar până în prezent sediul ei nu este încă precizat,

⁷⁰ Moga 1970, 146.

⁷¹ IDR, III, 1, 25.

⁷² Moga 1970, 146.

⁷³ Szilagyi 1940

⁷⁴ Branga 1980, 153.

⁷⁵ Benea 2014, 184–185 cu toată bibliografia.

⁷⁶ Benea 2014, 152.

⁷⁷ Florescu-Micle 1979, 38, Inv. 206 a, b.

⁷⁸ IDR, III, 1, 7, 107.

⁷⁹ ILD, D. 20; Petolescu 2002, 113–114.

⁸⁰ Gudea 1997, 24–25.

⁸¹ Gudea 1997, 25 cu bibliografia.

ceea ce ar putea conduce la acceptarea ipotezei noastre. Astfel, unitatea ar fi avut sediul în sud-vestul Daciei romane.

Ipotetic, într-un articol dedicat lui Arrian, cei doi autori Ruscu presupuneau că unitatea ar fi staționat pe linia defensivă Lederata-Tibiscum fără a aduce vreun argument în acest sens⁸². Lipsa unor mărturii epigrafice clare care să ateste prezența lui cohors II Hispanorum în acest sector al limesului în afara ștampilelor amintite nu se păstrează. Prezența ștampilelor în castrul de la Pojejena poate constitui un moment în care o vexilație a unității a înlocuit pe cohors V Gallorum retrasă în Moesia Superior, dar sediul ei permanent să fi fost castrul de la Berzobis, unde să fi fost amplasată în fostul castru al legiunii a IIII-a Flavia. Deși, poate că ipoteza să nu apară viabilă acum, ea ar putea reconsidera întreaga problematică a liniei defensive Lederata – Tibiscum.

Prezența în castrul de la Tibiscum a unei vexilații a lui cohors II Hispanorum s-ar putea lega chiar de plecarea lui cohors I Sagittariorum în campania din Orient a lui Septimius Severus. Propunem acest lucru având în vedere descoperirea ștampilei din complexul *thermae II* alături de alte ștampile militare⁸³.

Credem, astfel, că pentru scurt timp la Tibiscum s-a aflat și un detașament din această unitate pentru a suplini lipsa unei unități auxiliare regulate din castrul mare de la Tibiscum⁸⁴.

B. Oficine particulare

A.R.F = A(.....)R(.....)F(.....).

(Pl. III/4 a, b)

Caracteristicile ștampilei: ștampila în cartuș dreptunghiular cu dimensiuni diferite: 83×34, litere înalte de 21 mm; cu dimensiunile de 84×34 litere înalte de 18 mm; 80×43 mm, litere înalte de 23 mm⁸⁵ sau în cartuș tabula ansata (83×30 mm, litere înalte de 21 mm)⁸⁶. Dimensiunile diferite se datorează ștanțelor folosite în decursul timpului pentru marcarea tegulelor.

Condiții de descoperire. În cursul cercărilor efectuate de noi nu au fost descoperite asemenea ștampile în castru, ci doar în **vicus**-ul militar, dar și în așezarea civilă de pe malul drept al râului Timiș. În clădirile VIII și XI din vicus, ele apar în ultimele

nivele de locuire romană de la mijlocul secolului III. În schimb, pe malul drept al râului Timiș, într-un edificiu cercetat de A. și C. Ardeț ștampila a apărut asociată cu o altă ștampilă MA.SY și a fost datată de autorii săpăturilor la mijlocul secolului II⁸⁷.

Aria de răspândire: doar pe teritoriul așezării de la Tibiscum.

Întregirea ștampilei: A(.....) R(.....) F(.....), uneori cu semne de separație între litere. Este o abreviere fie pentru o persoană particulară având *tria nomina*. M. Moga aprecia ca este ștampilă cu caracter militar reprezentând abrevierea pentru numele unei unități de cavalerie, fără a aduce argumente în acest sens⁸⁸. Prof. I. I. Russu a inclus ștampila de față în rândul acelor cu o lectură neclarificată⁸⁹.

Interpretarea ștampilei. M. Moga atribuia această ștampilă unei unități militare de cavalerie⁹⁰. În cursul cercetărilor efectuate de noi, acest tip de ștampilă a apărut doar în vicus și în așezarea civilă urbană în nivele care se datează în secolul III. Acest lucru ne determină deocamdată a o atribui unui atelier local particular. Proprietarul oficinei având *tria nomina* trebuie considerat un cetățean roman deocamdată neatestat epigrafic pe plan local, dar nici în teritoriul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa.

Datarea: având în vedere descoperirile din clădirea XI apreciem că atelierul se datează în secolul al III-lea.

II. MASY = Ma(rcus) Sy(rus)

(Pl. IV/1 a–d)

Caracteristicile ștampilei: ștampila a fost imprimată într-un cartuș simplu dreptunghiular (D: 66×26 mm, litere înalte de 20 mm). Ligatura între primele două litere **M+A** urmate de **S** (întors) urmat de litera **Y**, fără semne distinctive între litere.

Condiții de descoperire: ștampile MA.SY au apărut în timpul cercetărilor pe întreaga suprafață a vicus-ului militar (clădirile I, III, VII, XI), în castru mare (Clădirea I) în nivele datate în secolul III, mai ales în ultimele nivele de locuire. Sporadic, un fragment de tegulă a fost descoperit de A. și C. Ardeț în așezarea civilă de la Iaz și a fost datată în prima jumătate a secolului II(?)⁹¹.

Aria de răspândire: prezentă doar la Tibiscum în cantitate mare cu deosebire în vicus-ul militar.

Întregirea ștampilei: ștampila a fost cunoscută deja de mult în literatura de specialitate sub

⁸² Ruscu-Ruscu 1998, passim.

⁸³ Vezi mai sus în acest articol.

⁸⁴ Acest lucru este confirmat și de afirmația lui M. Moga 1970, 146 privind descoperirea unor astfel de ștampile doar în castru mare.

⁸⁵ IDR, III, 1, 259 b, c.

⁸⁶ IDR, III, 1, 259 a.

⁸⁷ Ardeț-Ardeț 2004, 128, nr. 113.

⁸⁸ Moga 1970, 146, nr. 8, 149.

⁸⁹ IDR, III, 1, nr. 259

⁹⁰ Moga 1970, 146, fig. 8.

⁹¹ Vezi anexa.

forma MA.ZY, publicată de către Al. Borza⁹². M. Moga o atribuie unei unități militare⁹³ propunând lectura: **M+A=NMA** o eventuala ligatură pentru *numerus Mauretanorum Tibiscensium*, iar **SY** + semnificând abrevierea de la **SY(ria)**, Ulterior, M. Moga și I. I. Russu oferă o nouă lectură: **M(arcus) A(....) SY(...)**, care include ștampila în rândul celor cu caracter particular⁹⁴, ceea ce credem că este corect. **MA.SY** reprezintă un **offinator** particular de la Tibiscum, gruparea literelor în două grupe, ar sugera două reconstituiri prin prezența unui personaj cu *tria nomina* sugerând un posibil palmyrean ori oriental stabilit după lăsarea la vatră la Tibiscum, **M(arcus) A(urelius) Sy(rus)**.

Al. Fluture reconstituie corect tipologia matrițelor pentru această siglă observând existența a patru variante de scriere a praenomenului și gentilicului personajului prin alipirea bazei literelor **M+A**⁹⁵, apoi prezența unei a treia variante în care literele **M+A** nu sunt în ligatură⁹⁶, în sfârșit a o patra ștampilă retrogradă gasită în colecția Muzeului Banatului în care **S+Y** sunt ligatură urmate de **M+A**⁹⁷. Lectura este consacrată pentru această siglă de **Marcus Aurelius Syrus** preluată după IDR, III, 1, 262.

Interpretarea ștampilei: Marcus Syrus apare ca un cărămidar local de origine modestă, probabil pelerin ajuns în Dacia din provincia orientală⁹⁸. Pe teren, locul oficinei sale nu este încă precizat.

Datarea. Funcționarea atelierului de cărămidărie este îndelungată în timp, de pe la sfârșitul secolului II continuând în secolul următor. Asocierea ștampilelor **MA.SY** cu **A.R.H** în cursul descoperirilor – din clădirea III din vicus, confirmă datarea lor în secolul III, iar în clădirea I din vicus-atelierul de sticlă, unde ștampila **MA.SY** este asociată cu **MID** și **AEP** argumentează ipoteza de mai sus pledând pentru o datare spre mijlocul secolului III⁹⁹. În atare situație, opinăm spre o datare în cursul secolului III a acestui atelier.

⁹² Borza 1943, passim.

⁹³ Moga 1970, 145

⁹⁴ Moga-Russu 1974, 97, nota 64; IDR, III, 1, 262 a–c; lectura a fost preluată și de Branga 1980, 156.

⁹⁵ Flutur 1999–2000, 375, fig. 1 a, d.

⁹⁶ Flutur 1999–2000, 375, fig. 1 b.

⁹⁷ Flutur 1999–2000, 375, fig. 1 c. Prin aceasta, ștampila din IDR, III, 1, 260 reprezintă o formă trunchiată a acestei variante.

⁹⁸ Uneori s-a presupus că ar reprezenta o ștampilă militară.

⁹⁹ În acest context, apare nefirescă prezența ștampilei într-un nivel datat în prima jumătate a secolului II? (vezi A. și C. Ardeș 2004, 128).

III. GT.I. = G(....) T (....) I(.....) (Pl. II/5)

Caracteristicile ștampilei. Ștampilă dispusă în cartuș *tabula ansata*, cu litere majuscule separate prin semne distinctive. D: litere înalte de 28 mm.

Condițiile de descoperire. Din descoperirile mai vechi M. Moga menționează o singură ștampilă fragmentară în cartuș de tip *tabula ansata* (cu dimensiunile de 12×35 cm, litere înalte de 30 mm). În cursul cercetărilor noastre este menționată o singură ștampilă întreaga cu aceleași dimensiuni, descoperită în vicus-ul militar, într-un sondaj din anul 1983, la vest de clădirea VII.

Aria de răspândire: doar la Tibiscum, într-un număr mic de exemplare. Sugerează deocamdată o producție limitată în timp de scurtă durată. Doar în cazul piesei provenind din anul 1983, putem oferi o datare înspre mijlocul secolului II, pentru cealaltă piesă nu deținem nici o informație clară.

Intregirea ștampilei. Ștampila menționează numele unui *offinator* cu *tria nomina* N. Branga întreaga astfel lectura ștampilei: *G(aius) T(itius) I(anuarius)*¹⁰⁰. Ea trebuie acceptată cu rezerva cuvenită, întrucât nici la Tibiscum și nici în teritoriul Coloniei Ulpia Traiana nu avem atestat epigrafic un asemenea personaj.

Interpretarea ștampilei. Numărul mic de exemplare descoperit până acum poate fi apreciat și ca o carență de informație arheologică, dar anvergura cercetărilor pe teritoriul vicus-ului militar ne determină a aprecia că **atelierul de cărămidărie** a funcționat o perioadă scurtă de timp. Proprietarul este un cetățean roman stabilit probabil în imediata apropiere la Tibiscum.

Datare: pe baza de descoperirii din anul 1983 de până acum o dată în spre mijlocul secolul II până la noi apariții mai clar precizate.

IV. T. FL. V= T(...). FL(....) V(.....). (Pl. IV/2)

Caracteristicile ștampilei. Este o ștampilă caracterizată prin litere dispuse liber, înalte de 24 mm. Prezintă o ligatură apreciată diferit de specialiști: **T+L**¹⁰¹ sau **T+FL**¹⁰², ceea ce oferă posibilitatea reconstituirii gentilicului cu lectura **T(....) L(....) V(....)** ori **T(itus). FL(avius). V(alentinus)**¹⁰³. În ambele cazuri însă, un astfel de personaj nu este prezent epigrafic la Tibiscum, dar nici la Ulpia Traiana.

¹⁰⁰ Branga 1980, 155.

¹⁰¹ Gostar 1968, p. 475; Moga-Russu, 1974, nr. 66;

¹⁰² Benea-Bona 1994, 92

¹⁰³ Lectura propusă de N. Gostar 1968, 475 și neacceptată de M. Moga care o atribuie unei unități militare nenominalizate (Moga 1970, 147).

Condițiile de descoperire. Nu deținem nici o informație despre descoperirile anterioare făcute de M. Moga, care fixează ca loc de descoperire a ștampilei castrul de la Tibiscum¹⁰⁴. În muzeul din Lugoj se păstrează un fragment de țiglă TLV, care ar fi fost descoperit în așezarea civilă, după cum citează indicația păstrată la N. Gostar¹⁰⁵. Cele două exemplare cunoscute din cercetările noastre și ale lui A. Ardeș din anul 1996 au apărut la Iaz în așezarea civilă și sunt databile la mijlocul secolului III¹⁰⁶.

Aria de răspândire: doar la Tibiscum, se pare că oficina particulară este documentată în vicus-ul militar și în orașul antic de pe malul drept al râului Timiș.

Întregirea ștampilei. Cele trei litere ale ștampilei trebuie incluse în rândul acelor ce privesc numele unor proprietari de cărămidării private și nu ale acelor cu caracter militar. S-ar părea că tocmai descoperirea lor în mediul civil este un argument în plus în acest sens. Lectura probabilă ar fi: *T. Fl(avius). V(alentinus)*, cum bine a intuit prof. N. Gostar.

Interpretarea ștampilei. Proprietarul oficinei de cărămidărie locale tibiscense este un al treilea *officinator* a cărui activitate, deși nu apare îndelungată în timp, se pare, că a funcționat până spre sfârșitul provinciei romane. El trebuie să fi fost un cetățean roman stabilit la Tibiscum.

Date: Activitatea atelierului trebuie încadrată în secolul III-lea până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia.

Concluzii privind ștampilele descoperite la Tibiscum

Analiza întreprinsă asupra tegulelor ștampilate militare descoperite la Tibiscum a atras atenția asupra unor particularități specifice de interpretarea materialului cunoscut, care poziționat în anumite complexe a oferit o altă bază de discuție. În literatura de specialitate există discuții asupra dispunerii unor ștampile militare în mediul civil sau invers, a unor **ștampile civile în mediul militar**. Mai multe studii nu numai românești au încercat rezolvarea acestei probleme prin explicații logice prin care, în cazuri de excepție, evenimente militare etc., unitățile militare sunt nevoite la apeleze la o serie de cărămidari particulari care să realizeze materialul de construcție pentru anumite construcții publice

sau chiar din caste cu ajutor civil, provenind din *canabae* sau *vici militares*¹⁰⁷. Acest lucru s-a constatat și în Dacia în cazul legiunii a XIII-a Gemina¹⁰⁸. Pentru un castru de trupe auxiliare problematica este ușor diferită și mai greu sesizabilă, am spune noi. Analiza pe care am propus-o în cazul de față se bazează în principal pe corelarea descoperirii de sigle pe materialul de construcție din cărămidă în funcție de locul de găsim a pieselor în medii civile sau militare și mai ales în contextul **straigrafic ale fiecărei ștampile în parte**. Astfel, s-a conturat o situație diferită față de interpretările făcute până acum pentru ștampilele tegulare de la Tibiscum. În principal, se observă că *cohors I Sagittariorum*, *cohors I Vindelicorum*, *numerus Palmyrenorum*, *cohors II Hispanorum* (PCH) sunt documentate doar în medii strict militare (castre, *Thermae* I, II) cu rare excepții în cazul unor descoperiri izolate în cursul secolului II – începutul secolului III¹⁰⁹. Se conturează de asemenea o cronologie relativă a trupelor auxiliare regulate la Tibiscum inițial a fost adusă *cohors I Thracum Sagittariorum*, urmată de unitatea neregulată a palmyrenilor, iar din vremea lui Antoninus Pius și a celei de mauri – cronologie deja bine cunoscută și precizată de descoperirile arheologice.

O schimbare radicală se produce prin participarea lui *Cohors I Thracum sagittariorum* în armata de campanie din Orient a lui Septimius Severus cu întreg efectivul său. Posibil ca în această vreme unitatea să fi devenit *milliaria* cum susțin unii învățați poate prin anumite eșaloane de cavalerie de palmyreni și mauri (?). În această perioadă de **interimat** trebuie inclusă aici prezența unui detașament din *cohors II Hispanorum* pentru completarea efectivelor adus de la Berzobis. În această vreme sau după revenirea truelor din campania din Orient, deci după 198, *cohors I Vindelicorum* a fost instalată la Tibiscum alături de cele două trupe auxiliare neregulate de mauri și palmyreni. Aceste modificări constatate la cumpăna secolelor II–III datorate în principal organizării armatei de campanie a lui Septimius Severus pentru Orient au condus mari schimbări în structura armatei romane staționate în acest centru militar.

MID, este ștampila prezentă pe întreaga suprafață a complexului de la Tibiscum atât în castru cât și așezarea civilă mai ales în secolul al III-lea. Ea reprezintă primul tip de siglă militară

¹⁰⁴ Moga 1970, 147.

¹⁰⁵ Gostar 1968, 475–476; O prima prezentare a acestui tip de ștampilă apare la Al. Borza 1943, 69, 92 cu lectura (tegulae) L(egionis) V, lectură de neacceptat.

¹⁰⁶ Vezi anexa 1.

¹⁰⁷ Kurzmann 2005, 405–414.

¹⁰⁸ Benea 2005, 91–96.

¹⁰⁹ Este cazul de pildă, a lui *Cohors I Sag.* pe o țiglă descoperită în atelierul de olărie din vicus militar, sau a lui CIV, la templul lui Apollo de la Tibiscum construit de militari.

prezentă și în mediul civil. Este specifică pentru Tibiscum, diferită de ștampilele descoperite la Ulpia Traian și Apulum, care sunt în chip evident particulare.

Identificările *AEP=Ala Electorum Palmyrenorum*, *AIM=Ala I Maurorum* s-au confirmat prin analiza generală întreprinsă asupra evoluției în secolul al III-lea a unor categorii de trupe neregulate, care au fost reorganizate de către Gallienus (după anul 253 când ajunge la putere) în vederea reformelor sale militare¹¹⁰. Se cuvine, a remarca în plus faptul că odată cu secolul al III-lea nu se mai păstrează rigoarea inițială de distribuire a materialului de construcție între mediul civil și cel militar, credem că aici intervine în principal, **factorul nevoii de moment a celor două tipuri de comunități**.

Astfel, se conturează clar ideea potrivit căreia în castrul de la Tibiscum și-au avut sediul în permanență o trupă auxiliară regulată cu două unități auxiliare neregulate de arcași călăreți menite a apăra spațiul din cimpia de vest a Banatului antic. Evoluția în timp a acestor trupe a putut fi în bună măsură elucidată de ștampilele de pe materialul de construcție confecționat.

Se cuvine a menționa faptul că în descoperiri mai vechi se afirmă descoperirea la Tibiscum a unor tegule ale lui *legio IIII Flavia felix*, dar în cursul cercetărilor noastre nu am găsit asemenea piese.

Cele patru **atelieri de cărămidărie cu caracter privat** descoperite pe arealul castrelor și așezărilor de la Tibiscum conturează o evoluție în timp care acoperă întreaga perioadă de existență a provinciei Dacia. Datarea activității celor patru ateliere de cărămidărie a fost realizată de noi pe baza contextului stratigrafic de descoperire. Ele aparțin unor proprietari locali care dețin *tria nomina* fiind fie, urmașii unor coloniști stabiliți în așezarea de pe malul drept al râului Timiș, fie în vicus-ul militar ca veteranii sau urmașii ai acestora.

Observând cu atenție modul de abreviere a numelor ce apar pe ștampilele particulare din Pannonia, B. Lörincz ajunge la concluzia că prezența unor proprietari cu *tria nomina* apare în prima jumătate a secolului II (până în timpul războaielor marcomanice), după aceasta perioadă până în secolul III pe ștampile apar doar menționat nomen și cognomen, pentru ca în secolul IV scrie doar cognomenul cărămidarului¹¹¹. Descoperirile din Dacia, se apropie de aceste concluzii cu anumite particularități, în secolul al III-lea se menține în bună măsură menționarea

proprietarilor prin *tria nomina* ceea ce apare deocamdată clar doar la Tibiscum.

Dacă **G.T.I** apare amintită înspre mijlocul secolului II, celelalte trei oficine ale lui **A.R.F.**, **MA.SY**, **T.FL.V.**, funcționează în secolul al III-lea, ultima probabil chiar în ultimele decenii ale secolului III. În unele cazuri, se constată prezența ștampilelor pe materiale provenind nu doar în vicus-ul militar sau orașul antic, dar și din castru mare de la Tibiscum (MA.SY, de pildă). Producția lor satisfăcea nevoile locale de material de construcție neavând o importanță majoră în relațiile cu așezările din împrejurimi.

BIBLIOGRAFIE

- Benea 1976
Benea D., Câteva precizări cuprindere la monumentele epigrafice ale cohortei I Sagittariorum la Drobeta. *SCIVA*, 27, 1, p. 77–84.
- Benea 1987
Benea D., *Cohors I Vindelicorum p.f.∞ in Dakien. Festschrift für Arthur Betz. Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik*, Wien, 1987, 47–54.
- Benea 2005
Benea D., *Aurelius Godes magister Figlinarum legionis XIII Geminae*, Corona Laureata. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu, București, 91–95.
- Benea 2011
Benea D., Câteva observații privind transferul lui Cohors I Sagittariorum de la Tibiscum la Drobeta. *Drobeta*, 21, 42–52.
- Benea 2013
Benea D., In regard to a possible Abandonment of the province of Dacia under Gallienus, *Acta Musei Napocensis*. 47–48, (2010–2011), 205–218.
- Borza 1943
Borza Al., *Banatul în timpul romanilor*, Timișoara.
- Bozu 1977
Bozu O., Cohors I Sagittariorum la Zăvoi. *Banatica*, 4, 131–134.
- Brangea 1980
Brangea N., *Urbanismul în Dacia Romană*, Timișoara.
- Devijver 1976–1993
Devijver H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven (=PME).
- Flutur 1999–2000
Flutur Al., Despre două ștampile tegulare de la Tibiscum. *Analele Banatului*, VII–VIII, 373–377.
- Gostar 1968
Gostar N., Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis*, V, 472–477.

¹¹⁰ Vezi mai sus.

¹¹¹ Lörincz 1991, 34–35 (catalog de expoziție).

- Gudea 1997
Gudea N., *Das Romergrenzkastell von Bologa-Resculum / Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău.
- Iaroslavschi 1975
Iaroslavschi E., O villa rustica de la Caransebeș. *Banatica*, 3, 359–360.
- Kurzmann 2005
Kurzmann R., Soldier, Civilian and Military Brick Production. *Oxford Journal of Archaeology*, 24(4), 405–414.
- Moga 1965
Moga M., Tibiscum. *Revista Muzeelor*, II, 433.
- Moga 1970
Moga M., Garnizoana romană de la Tibiscum. *Acta Musei Napocensis*, VII, 137–149.
- Moga-Russu 1974
Moga M., Russu I. I., *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timișoara.
- Petolescu 2002
Petolescu C. C., *Auxilia Daciae*, București.
- Petolescu 2005
Petolescu C. C., *Inscripții latine din Dacia*, București. (în continuare = ILD).
- Piso 1996
Piso I., Les estampilles régulières de Sarmizegetusa. *Ephemeris Napocensis*, 6, 153–200.
- Piso-Rogozia 1985
Piso I., Rogozia P., Ein Apolloheiligtum in der Nähe von Tibiscum. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 58, 211–218.
- Piso-Benea 1999
Piso I., Benea D., Epigraphica Tibiscensia. *Acta Musei Napocensis*, 36, 1, 91–107.
- Ruscu-Ruscu 1996
Ruscu D., Ruscu L., ΕΚΤΑΞΙΣΣ ΚΑΤΑ ΑΛΛΑΝΩΝ a lui Arrian și strategia defensivă a Imperiului Roman în epoca hadrianică. *Ephemeris Napocensis*, 6, 205–234.
- Szilagyi 1946
Szilagyi J., *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (Diss.Pann., II, 21), Budapesta.

Anexa 1. Oficine militare

Tipul de ștampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
CIS	Tibiscum castru 2011	S1/2011, M. 1. –2, –0,30 m, D 4,00 × 2,5 cm: C. I.S	Sec. II mijloc	Inv. sp. 133/2011
CO [H].I. S	Castru militar 2011	S.I/2011, frag. CO.... în tabula ansata, lat = 3 cm	"	Inv. sp. 134/2011
CIV	Vicus militar	SI/1995, –0,80 m	Sec. III	Inv. sp. 100/1995
	Vicus militar	Cl. XII, M. 5–6, –0,40 m; frag. Olan CIV	Sec. III	Inv. sp. 12/1996
	Castru principia, în aedes castru	–0,40; – 0,50 m		Inv. sp. 108, 173/1995
		Cl. IV, S.I/1999, din nivel de locuire – 0,70–0,95 m frag. C.I.		
	Vicus militar, 2003	Thermae I, passim CI/V/		Inv. 148/2003
	Vicus militar, 2005	Thermae II, passim, caseta 1, ștampilă CIV Litere I=2,7 cm	Sec. III	Inv. sp. 46/2005
CIVN = C.I. V(ind). A(nt)	Vicus militar, 2005	Thermae II, caseta 1, M. 10–11, –0,60 m; passim (3 ex.)	Sec. III	Inv. sp. 91, 149, 158/2005
NPT	Thermae II,	S2/2003, passim	Sec. II/2–III/1	Inv. 141/2003
	Thermae II (2 ex.)	S2/2003; litere I=5, 5 cm. Caseta A, 0,20 cm		Inv. sp. 177,179/2003
	Vicus militar,	Thermae II, SI/2004; 0,90 cm	Sec. II–III	Inv. 3/2004
	Vicus militar, thermae II.	Thermae II, SI/2004, caseta B passim alături de CIS, MID	Sec. II/2	
	Vicus militar, 2005	thermae II, –0, 70 m N+P+T (3 ex. la demontare martor	Sec. II/II	Inv. sp. 15, 32,150/2005

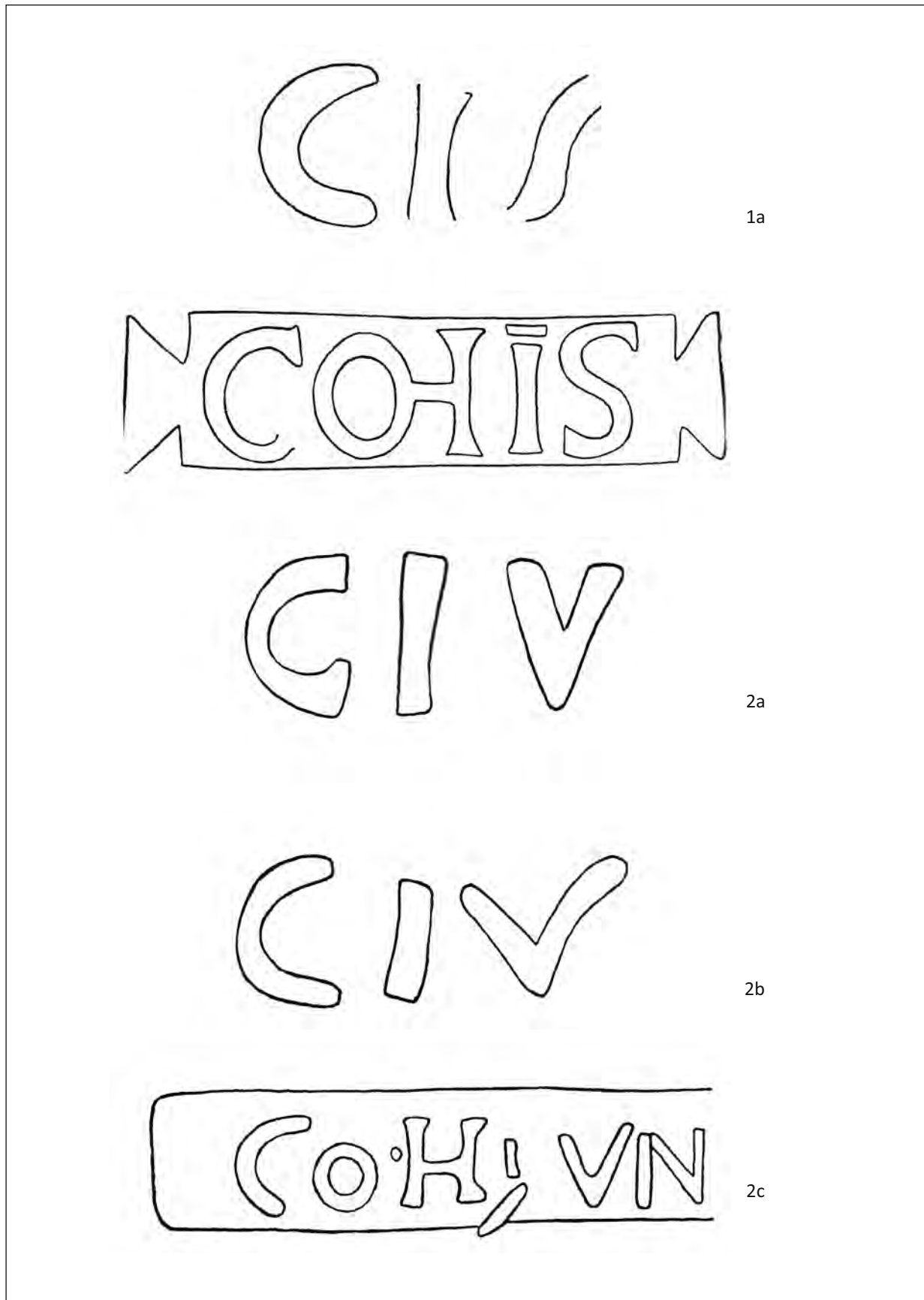
Tipul de ștampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
AEP/ A EP	Tibiscum, vicus militar	Clădirea I, camera 4, în niv. 3 de locuire (alături de MID)	Sec. III	Benea 2011, p. 168
	Tibiscum, vicus militar	Cl. XI, caseta 2/2008, la suprafață, -0,20-0,40 m	Sec. III	Inv. sp. 62/2008/
	castru	Exclusivitate (număr neprecizat).	?	Moga, 1970, p. 146.
	Caransebeș, villa rustica, p. Mahala	7 exemplare pe țigle fără precizarea contextului	?	Iaroslavschi 1975, p. 359-360
M.I.T	Tibiscum vicus militar 2005	Cl. XI.SI, caseta 1, 1,50 m nivel locuire 3 de lemn cu chirpici	Sec. II/I	Inedit
	Vicus militar 2014 Cl. IV	Cercetări efectuate de Muz. Caransebeș	?	Inedit
	Castru, Clădirea IV 2004	Caseta 1, M. 16-17, -0,85 m țiglă fragmentară. IT	Sec. II/III	Inv. 83/2004
	Vicus militar	CL. XI, caseta 1, Litere I= 3,4 cm. 0,30 m		
M.I.D	Castru mare – 2009	țiglă cu ștampilă în <i>actus</i> într-o baraca, ult. nivel roman	Sec. III	Inedit.
	Castru mare 1997	în fața clădirii II din castru, reutilizată țiglă fragmentară, sub un strat de pietriș.	Epoca post romană	Inedit
	Castru mare 1999	în S.I/1999 între zid de incintă de est și zid. 2. alături de MID și CIV în nivel de locuire. -0,30 m; 0,70 m; M. 6-8, -1,10 m, ștampilă frag.	Sec. II-III/2	Inv. sp. 44, 50, 73 / 1999
	Castru mare, 1984	în SI/84 la adâncimea de 0,00-0,50 m	Secol. III/ mijloc	Inv. 52/84 inedit
	Castru mare, 2003	Thermae I., M. 14-17. -0,70 m stampile MID(2 ex.)		Inv. sp. 104/2004
	Castru mare, 2009	S/2009, M. 9-11; -1,00 m	Sec. II/II-III	Inv. sp. 240/2009.
	Vicus militar, 1978-1980	Cl. I. atelier de sticlă în cam. 1 (la adâncimea de 0,50-1,00 m și 4. alături de stampilele AEP, MASY	Secol. III/ mijloc	Benea 2011, p. 163, 168
	Vicus militar 1982	Clădirea VIII, cam. 4, alături de ARF	Ult. nivel de distrugere	Benea 1983, p. 207
	Vicus militar, 1983	S1/1983 la vest de clădirea VII, în ultimul nivel de locuire	Sec. III în timpul provinciei	Benea, 1985, p. 203-219
	Vicus militar, 1996	Cl. III, camera 4, țigle cu ștampilă în faza de lemn a clădirii, -1,30 m	Sec. II/II	inedit
	Vicus militar, 1999	La vest de Cl. III, într-o secțiune cu 6 ștampile	Sec. III	inedit
	Vicus militar, 1999	Cl. III, în afara clădirii; -0,20 m la suprafața terenului	Sec. III	Inv. sp. 65/1999
	Tibiscum-Zăguzeni	S.II/2000, M. 2, -0,50 m	Sec. III	Inv. sp. 118/2000
	Vicus militar, S. 2/2003	thermae II; în zid. Litere înalte = 2 cm (3 ex.)	Sec. III	Inv. 178/2003

Tipul de șampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
	Vicus militar 2005	În Thermae II. la suprafață alături de MID și CIV, N+P+T, PC/H/. Adâncime 0,80 m	Sec. III	Inv. sp. 151/2205
	Vicus militar, 2005, thermae 1.	Caseta 1, -1,53 m M. 7-8 MID litere înalte de 1,7 cm	Sec. II/III	19/2005
	Vicus militar -2005a	Cl. XI, M. 17-18, passim șampilă în cartus, -0,75-80 m; -0,75-080 m (2. ex).	Sec. II/II	Inv. sp. 34,183/2005
	Vicus militar, 2006	Cl. XI, S.II/2006 M. 2; -0,45 m; Litere I=2 cm.	Sec. III	Inv. sp. 1/2006
	Vicus militar 2007	Cl. IX, S.3 /2006 șampilă fragmentară ..]D		Inedit.
	Vicus militar 2007	CL.XI, în ultimul nivel locuire din timpul provinciei (0,40-0,50 m)	Sec. III	Inedit
	Vicus militar 2008	Cl. XI, caseta 1/2008, M, 0-1; -1,30 m	Sec. II/II-III	Inv. sp. 34/2008
	Vicus militar 2008	Thermae 1, SI/2008, M.3-5; -1,20 m	Sec. II/II	Inv. sp. 39/2008
	Vicus militar 2009	C.1/2009, M. 4-5, - 1,50 m	Sec. II/II-III	Inv. sp. 246/2009
AIM	Vicus militar	SI/1995 la vest de Cl. III, -1,20 m	Sec. III/	Inv. sp. 57/1995
PCH	Tibiscum, vicus militar	Thermae II, alături de MID, N+P+T, CIV și PC[H]	Sec. II/II-III	Inedit + Moga 1970, p. 146

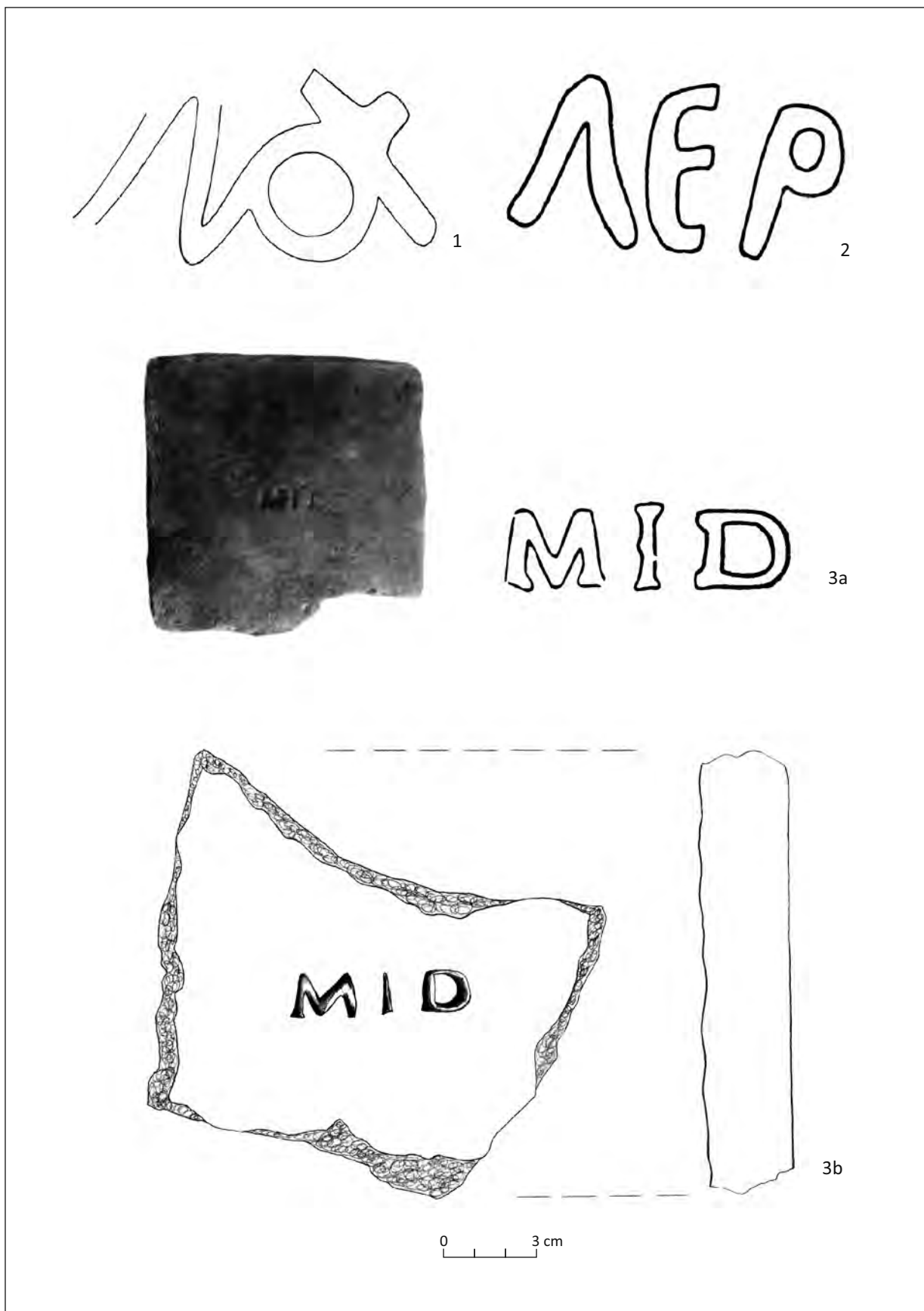
Anexa 2. Oficine particulare

Tipul de șampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
A.R.F	Tibiscum – Iaz	S. 17/1997, adâncime -1,50 m, alături de ștamp. frag. MA.SY	Mijl. sec. II	Ardeș, Ardeș 2004, p. 128, nr. 113
	Tibiscum, vicus militar	Clădirea VIII, încăperea 1, ult. nivel de locuire	Sec. III/1.	Benea 1983, p. 207
	Tibiscum, vicus militar	Clădirea XI, alături de MASY(2005)	Sec. III/ult. nivel din timpul provinciei -0,50 m	Inedit
MA+SY	Castru mare 1984	S1/1984 asociat cu MID, la -0,50 m	Secolul III	Inedit
	Castru mare, 2005	Clădirea I Sect.1, -0,40 m. M+A.SY.	Sec.III	Inv. sp. 14/2005
	Vicus militar 1978	Cl. I. frag. țiglă asociat cu MID.	Sec. III	Inedit
	Vicus militar 1982	Cl. VII frag. țiglă	Sf. sec. II – sec. III	Benea 1983, p. 207
	Vicus militar 1995	Frag. cărămidă cu ștampilă; SI/ în afara clădirii III, -0,40-1,00 m M+A.SY	Mijl. secol. III	Inv. sp. 26,56 /1995
	Vicus militar 2001	C. III templu, frag. țiglă	Sec. III	Inedit
		C. III templu, camera 3; -0,90 (+0,50) m	Sec. II/III, litere 6 x 2,5 cm	Inv. sp. 150/2002 cu monede S.S, Caracalla, Sev. Alex.
	Vicus militar 2005	Cl. XI, passim ștampilă în cartus	Sec. II/II	Inv. sp. 33/2005

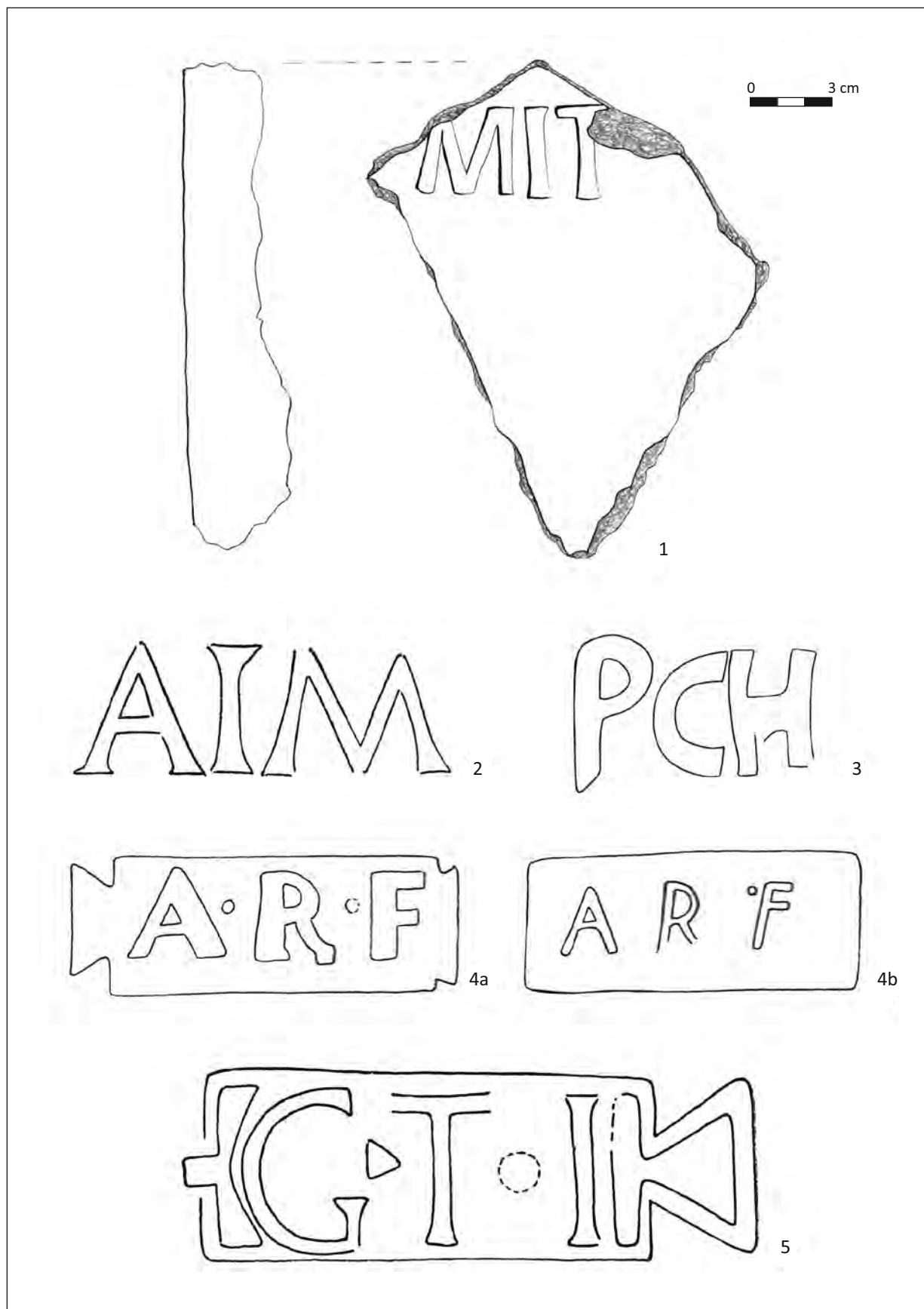
Tipul de stampilă	Locul descoperirii	Context	Datare	Bibliografie
	Vicus militar 2005	Cl. XI, S1/2005, M. 12–19, –0,80 m	"	Inv. sp. 157/2005
	Vicus militar 2006	Cl. XI, caseta 5, –0,90 m; Litere I= 2 cm, țiglă MA.SY alături de țiglă ARF	Sec. III	Inv. sp. 3/2006
	Vicus militar 2006a	Cl. XI, caseta 3 a, M. 3–4, –0,50 m	Sec. III	Inv. sp. 51/2006
	Vicus militar 2007	Cl. XI. 6 cărămizi și țigle la –0,50 m, ult. Nivel, actuse cu MA.SY,	Sec. III	Inedit.
	Tibiscum Iaz – 1996 C7/1996, cam. C	fragment	Sec. II/1	Ardeș – Ardeș 2004, p. 128, nr. 114
	V.A+M?	Forma retrogradă pentru MA.SY.		Este menționată în cercetările efectuate de M. Moga.
G.T.I.	Tibiscum vicus militar	S.1/1983, la vest de clădirea VII pe o țiglă în actus. Nivel locuire lemn cu chirpici, –1,50 m	Prima jumătate a sec. II	Inedit
T+FL.V	Tibiscum – Iaz	Clădirea I, în nivel databil în timpul provinciei	Sec. III/2	Benea 1995, p. 168
	Tibiscum – Iaz	Caseta 7/1996, la nivelul solului actual	Probabil secolul III	Ardeș-Ardeș, 2004, p. 128, nr. 115

Pl. I. 1a. Stampilă de tipul CIS= cohors I Sagittariorum; 1b. Ștampilă de tipul COH I S= cohors I Sagittariorum (după Moga, Russu 1974, nr. 55a); 2a. Stampilă de tipul CIV=cohors I Vindellicorum (după Moga, Russu 1974 nr. 56); 2b. Stampilă – variantă de tipul CIV=cohors I Vindellicorum (după Moga, Russu 1974, nr. 56); 2c. Stampilă COH.I VN=cohors I Vindellicorum A+N+T(oniniana) (după Moga, Russu 1974, nr. 56a).

Pl. II. 1. Șampilă de tipul NPT = Numerus Palmyrenorum Tibiscensium (după Moga, Russu 1974, nr. 94); 2. Șampilă de tipul AEP = A(la) E(lectorum) P(almyrenorum) (după Moga, Russu 1974, nr. 61); 3 a-b. Șampilă de tipul MID = M(aurii) I(uniores) D(aciae) (?) (după Moga, Russu 1974, nr. 63; Inedită – 2009).

Pl. III. 1. Ștampilă de tipul MIT = M(ilites) I(uniores) T(ibisciensis) (Inedit); 2. Ștampilă de tipul AIM – Ala I Maurorum (după Moga 1970, p. 146); 3. Ștampilă de tipul PCH = P(edites C(ohortis) H(ispanorum) (Moga, Russu, 1974, nr. 65); 4 a–b. Ștampilă civilă de tipul ARF (Moga, Russu 1974, nr. 59 a.b.); 5. Ștampilă civilă de tipul GTI (Moga, Russu 1974, nr. 62).

A black ink stamp of the text "MA.SY" in a stylized, blocky font. The letters are thick and the overall shape is rectangular with slightly irregular edges.

1a

A black ink stamp of the text "MA.SY" in a stylized, blocky font, similar to 1a but with a slightly different internal structure for the letters.

1b

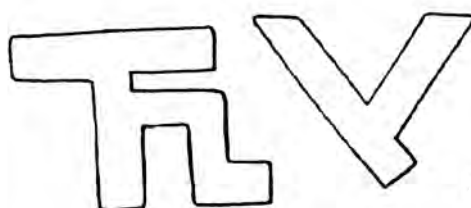
A black ink stamp of the text "MA.SY" in a stylized, blocky font, with a more irregular, almost jagged border around the letters.

1c

A black ink stamp of the text "MA.SY" in a stylized, blocky font, with a more rounded and uniform border.

1d

0 5 cm

A horizontal scale bar with alternating black and white segments, indicating a length of 5 cm.A black ink stamp of the text "T.F.L.V." in a stylized, blocky font. The letters are thick and the overall shape is rectangular with slightly irregular edges.

2

Pl. IV. 1 a–d. Ștampilă de tipul MA.SY cu mai multe variante (după Flutur 1999–2000, p. 373–374); 2. Ștampilă civilă de tipul T.F.L.V. (după Moga, Russu 1974, nr. 66).

ARHEOLOGIE
ȘI ISTORIE MEDIEVALĂ

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA O APLICĂ DE FALERĂ DIN EPOCA AVARĂ TÂRZIE DESCOPERITĂ LA TIMIȘOARA-*PODUL MODOȘ*

Daniela Tănase*

Cuvinte cheie: epoca avară, războinici, morminte, falere, Timișoara – Podul Mодоș

Keywords: Avar period, warriors, tombs, phalerae, Timișoara – Podul Mодоș

Considerations upon a Late Avar Phalera Applique Found at Timișoara-*Podul Mодоș*

(Abstract)

In the necropolis from Timișoara – *Podul Mодоș*, dated to the Late Avar period, in Tomb no 4, next to the peak of a dagger, an anthropomorphic/zoomorphic gilt bronze phalera was found. This is actually a fragment of a harness phalera, reused as a scabbard applique. Phalerae with the same type of decoration were discovered in the warrior tombs from the north-western part of the Carpathian Basin, in Komárno, Bratislava, Smolenice (Slovakia) and Mikulčice (Czech Republic).

Some researchers believe that on this type of phalerae is represented the head of a dog or a lion. In my opinion, it is the representation of a stylized human head that has animal features: heavy raised eyebrows, resembling the ears of a dog or of a wolf, a canopy that resembles a lion's mane, perhaps embodying a mythological character (whose representation could require livestock attributes). Its identity had not been yet deciphered. The prototype of the decorative pattern of these artifacts must be sought in the Asian world, within the repertoire of Iranian art of the Sassanid and post-Sassanid era.

During the Avar era, images of men were mostly represented on amulets, pendants and belt pieces, ornamental placards on horse saddles or bells decorating the harness. All these played an apotropaic role.

The bronze harness phalerae with human or animal representations were produced by Avar craftsmen in the Carpathian Basin during the 8th century AD; their spreading range covered mostly the north of the Khaganate. Since the closest analogies are to be found in northwestern Carpathian Basin, not just for the anthropomorphic figure from Timișoara-*Podul Mодоș*, but also for other items found in the necropolis, there may have been close links between these border regions of the Avar Khaganate. I do believe that the phalera applique arrived in the Banat region via a carrier, a warrior and not as a result of activity itinerant craftsman.

Associating certain attire sets and jewelry (perforated belt straps, decorated with vegetal motifs: stylized lilies) with weapons and harness parts (phalerae, bells), may reveal a warrior's emblematic style, of the one that had the mission to oversee and defend the borders of the Avar Khaganate. Unlike for the previous centuries, in the Late Avar era, graves of horsemen or armed men tombs are to be found only in borderlands.

In light of the above, in my opinion that given the funerary discoveries from Timișoara-*Podul Mодоș*, one can prove the existence of a defensive line of the eastern the Avar Khaganate border in Banat. Here, warrior tombs were discovered only west of the two earth waves crossing the region from north to south, built in the late Roman era, and constituting a border between the 6th and 8th c AD. A concentration of military objectives was also identified in the southern flank of the Khaganate, relevant in this respect being the cemeteries with graves of armed horsemen discovered in the Belgrade region. So, the graves of Timișoara-*Podul Mодоș*, containing weapons and horse bones, prove the presence of a military elite watching and defending the south-eastern flank of the Avar Khaganate border.

Repertoriul arheologic al epocii avară târzii (secolul al VIII-lea – începutul secolului al IX-lea) din Banat nu este chiar atât de bogat în descoperiri precum cel din Câmpia Panonică. Cu

toate acestea, există câteva așezări și necropole cercetate de către arheologi, la care se adaugă obiecte găsite întâmplător, care dovedesc faptul că regiunea a fost populată atât în zona de câmpie joasă, cât și în cea colinară. Descoperiri funerare sunt atestate arheologic în zona de câmpie mai ales în apropierea râului Tisa, dar apar și în zona Begăi,

* Muzeul Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300 002 Timișoara, Romania. E-mail: danielaetanase@yahoo.com.

a Bârzavei și pe Dunăre¹. În acest context, necropola de la Timișoara – *Podul Modoș*, situată pe râul Bega, ocupă un loc aparte pentru că se datează în a doua jumătate a secolului al VIII-lea – începutul secolului al IX-lea², fiind astfel unul dintre cele mai târzii cimitire, dar și pentru că printre piesele descoperite se află unele rare, cum este cazul celei care face obiectul prezentului studiu.

În Timișoara, pe malul râului Bega, în apropiere de Podul Modoș, situat în partea de sud-vest a orașului, au fost descoperite în luna februarie a anului 1976 patru morminte. Trei dintre acestea au fost deranjate de muncitorii de pe un șantier de construcții, doar unul fiind cercetat de către arheologi, mormântul nr. 4³. În acest mormânt a fost descoperită o piesă din bronz aurit⁴, care este foarte rară în arealul necropolelor de epocă avară târzie din bazinul carpatic, cu toate că au fost descoperite mii de morminte databile în această perioadă. Piesa a fost publicată împreună cu inventarul celorlalte morminte încă din anul 1983, însă calitatea ilustrației a determinat rămânerea sa în anonim. Ulterior, aceasta a mai fost amintită și chiar ilustrată, însă ca o copie a ilustrațiilor publicate în anul 1983⁵, iar recent a fost publicată o fotografie a sa⁶.

Necropola de la Timișoara – *Podul Modoș* a fost probabil mult mai întinsă, restul de morminte fiind distruse în mod cert de clădirile construite anterior anului 1976, care aparțineau aceluiași combinat chimic aflat în construcție și la data la care au fost semnalate descoperirile funerare în discuție.

1. Condiții de descoperire

Piesa a fost găsită în mormântul 4, orientat V–E, cu groapa dreptunghiulară, având lungimea de 200 cm, lățimea de 85 cm și adâncimea de 110–130 cm; scheletul, cu lungimea de 173 cm, aparține unui bărbat, care era întins pe spate, cu brațele de-a lungul corpului⁷.

Inventarul constă în: *deasupra craniului*, în dreapta: o cataramă din fier; *în dreptul coatelor*: câte o cataramă dreptunghiulară din bronz; *de o parte și de alta a bazinului*: alte două cataramă dreptunghiulare din bronz (Pl. I.2–3); *sub cotul*

drept: o cataramă de bronz dreptunghiulară cu placă (Pl. I.4), o agățătoare de curea (Pl. I.5) cu verigă de agățat (Pl. I.6); *în dreptul femurului stâng*: o limbă de curea din bronz, triunghiulară, ajurată, decorată cu motiv vegetal (pare a fi un crin stilizat) (Pl. I.1); *de-a lungul femurului drept*: un pumnal din fier, cu urmele tecii de lemn (Pl. I.8), lângă vârful acestuia se afla o aplică antropo-zoomorfă din bronz (Pl. II.1–3); lipite de pumnal erau două amnare, unul întreg și celălalt fragmentar; *la picioare*: resturile unui vas mic de lemn cu două cercuri de fier, foarte corodate. Deși starea de conservare a vasului era precară, s-a putut totuși stabili că este vorba despre o cofă de formă tronconică, având gura mai îngustă și fundul larg, al cărui cerc superior avea două urechiușe de prindere și era înalt de aproximativ 20 cm (Pl. I.7).

2. Descrierea piesei

Piesa a fost realizată din bronz, prin turnare și a fost aurită în întregime, în prezent păstrându-se parțial urme ale auririi (Pl. II.3a–c). Forma sa este ovală, este goală la interior și reprezintă un cap uman înconjurat de o ornamentație care sugerează coafura personajului, deși ar putea fi interpretată și ca o coamă de leu sau ca o aureolă. Sprâncenele, pomeții și nările sunt puternic reliefate. Sprâncenele au o formă ascuțită ceea ce poate duce la interpretarea că ar fi urechi de animal, câine sau lup. Fața este evidențiată de un chenar profilat. În partea inferioară a feței pare că aceasta se sfârșește cu linia nasului, poate chenarul semnificând barba. Pare a avea gura deschisă. (Pl. II.1 a–b, 2 a–b).

Coronamentul care înconjoară fruntea este rupt în partea inferioară, ceea ce poate sugera că avem de-a face cu o piesă refolosită.

Dimensiuni: L: 2,5 cm, l: 1,5–2,4 cm, grosime: 1,7 cm.

Nr. inv. 8471, Muzeul Banatului Timișoara.

3. Funcționalitate și simbolistică

Piesa descoperită la Timișoara-*Podul Modoș* a fost considerată pandantiv de către descoperitor și unii autori⁸, cu toate că nu are nici un orificiu pentru agățare, iar forma sa actuală este mai degrabă potrivită pentru a fi fixată pe un suport din material textil sau piele. Din condițiile de descoperire observăm că aceasta a fost găsită lângă vârful ascuțit al pumnalului, spre exteriorul gropii⁹. Ruptura sesizată pe revers sugerează faptul că această piesă, turnată în relief, pare să fi fost parte componentă

¹ Pentru repertoriul descoperirilor de epocă avară din Banat, vezi Szentpéteri 2002, 20–25, 43–44, 60, 90, 93, 138, 142, 147, 161, 209–210, 216–217, 229, 231, 244–246, 250, 261, 264, 273–274, 279, 282, 286, 299, 302, 310–311, 315–316, 376, 391–392, 410–416, 419, 424, 437.

² Bejan 1983, 496.

³ Bejan 1983, 489–490.

⁴ Bejan 1983, 498, Fig. 2.1.

⁵ Mare 1997, 305, Pl. IX. 15.

⁶ Cosma *et alii* 2013, 89, Fig. 64.6.

⁷ Bejan 1983, 489.

⁸ Bejan 1983, 490; Mare 1997, 292; Mare 2004, 126; Cosma *et alii* 2013, 89.

⁹ Bejan 1983, 490.

a unei piese mai complexe, respectiv o faleră, ea având inițial un suport metalic, respectiv o plăcuță rotundă, pe care a fost fixată cu nituri. Această ipoteză este susținută de analogiile foarte apropiate din necropole situate în nord-vestul bazinului carpatic. Astfel, trei falere cu chenar perlat și patru falere cu chenar profilat, turnate în bronz, aurite, pe care sunt reprezentate într-o manieră naturalistă figuri în relief înconjurate de un coronament ondulat sau fără acesta, aproape identice cu cea prezentată de noi, au fost descoperite în sud-vestul Slovaciei la Komárno-*Schiffswerft* – mormântul 130, mormânt care a aparținut unui bărbat îngropat împreună cu calul său, falerele și plăcuțele împodobind harnașamentul¹⁰. O altă faleră turnată în bronz, cu o figurină umană în partea centrală, a fost găsită în același areal, la Komárno-*Váradího-Gasse* – mormântul 16¹¹. Piese cu același tip de decor au mai fost descoperite în Cehia la Mikulčice și în Slovacia la Bratislava și Smolenice¹². Falerele și plăcuțele, realizate prin turnare, se fixau cu nituri de curea din piele a harnașamentului¹³.

În legătură cu reprezentarea în relief de pe falerele și plăcuțele găsite în mormântul 130 de la Komárno-*Schiffswerft*, cercetătorul slovac A. Trugly consideră că este vorba despre un cap de câine¹⁴. În necropola de la Komárno-*Schiffswerft* s-au mai descoperit falere pe care apar în relief capete de lei¹⁵ și capete de grifoni¹⁶, motiv pentru care autorul a considerat că are de-a face mai degrabă cu o reprezentare animalieră și în cazul obiectelor din mormântul 130, respectiv cap de câine, mai ales că, într-adevăr, sprâncenele ar putea fi considerate urechi de animal. Același cercetător a emis recent o nouă ipoteză, cum că ar fi vorba despre reprezentarea unor capete de lei și nu de câini¹⁷.

În opinia noastră, inclusiv pe exemplarul descoperit la Komárno – *Váradího-Gasse*, citat de autor ca analogie pentru piesele din mormântul 130, este reprezentat mai degrabă un cap uman stilizat și nu un cap de câine. Aceasta rezidă din trăsăturile umanoide ale figurii, din forma nasului și redarea

nărilor, care nu se aseamănă nicidecum cu un bot de animal. Sunt clar reprezentați ochii și pomeții obrazilor, doar sprâncenele sunt puternic reliefate și au o formă triunghiulară, ceea ce a dus probabil la concluzia că ar fi urechi de câine. Totuși, putem lua în considerare și ipoteza că anumite trăsături pot fi animaliere, cum este coronamentul care înconjoară capul și care poate fi interpretat ca o coamă de leu, sau sprâncenele care sunt ascuțite și pot fi asemuite cu urechi de câine sau de lup. De aceea, considerăm că avem de-a face cu o piesă compozită antro-po-zoomorfă, un personaj mitologic masculin care avea și atribute animaliere, fără ca identitatea sa să fie deocamdată descifrată.

În epoca avară, reprezentări antropomorfe, în special chipuri de bărbați, apar mai ales pe amulete, pandantive, piese de centură și pe plăcuțe care orna mentau șaua calului sau pe clopoței ce decorau harnașamentul. Clopoței pe care erau înfățișate chipuri umane au fost găsiți nu doar în morminte de călăreți, la harnașamentul calului, ci și în morminte de copii și de femei, purtate la centură sau la gât, rolul lor fiind acela de apărare împotriva spiritelor rele¹⁸.

Obiectele pe care sunt reprezentate chipuri umane, cel mai probabil cu rol de protejare a purtătorului, au în lumea popoarelor din stepă o tradiție îndelungată. Piese pe care apar reprezentări cu mască umană au fost descoperite încă din epoca timpurie a migrațiilor în mediul stepic, în complexe funerare în care domină componenta războinică, toate măștile fiind masculine, inclusiv în morminte de copii¹⁹. În legătură cu originea acestor măști cu înfățișări umane, s-au luat în considerare pe de o parte influențele răsăritene, legate de lumea nomadă, mai ales în cazul pieselor pe care apar și figuri de animale, iar pe de altă parte influențele bizantine, care ar decurge din tehnica de execuție și stilul ornamental²⁰.

Reprezentările umane de pe clopoței conferă acestora rolul de apărare a purtătorului nu doar prin redarea figurii în sine, ci și prin zgomotul făcut, sunetul lor îndepărtând forțele răului. Există chiar și relatări scrise cu privire la această credință a popoarelor din stepă. Istoriograful Menander Protector povestește că ambasada bizantină trimisă la vechii turci (anul 568), condusă de Zemarchos, a fost „curățată” de către un șaman cu sunet de clopoței și incantații de îndepărtare a spiritelor rele²¹.

Dacă în cazul clopoțeilor rolul apotropaic este indubitabil, în ceea ce privește alte tipuri

¹⁰ Trugly 1993, 223; 274, Pl. XXXVII.5–7; 275, Pl. XXXVIII.1–4; 299, Pl. LXII.1–7.

¹¹ Čilinská 1982, 378, Pl. VII.9.

¹² Csuthy 2015, sub tipar. Mulțumesc domnului András Csuthy (Universitatea Comenius Bratislava, Slovacia) pentru amabilitatea de a-mi pune la dispoziție manuscrisul lucrării aflate sub tipar.

¹³ Trugly 1993, 207.

¹⁴ Trugly 1993, 224.

¹⁵ Trugly 1993, mormântul 109–244, Pl. VII.1–3; 245, Pl. VIII.1–3.

¹⁶ Trugly 1993, mormântul 114–257, Pl. XX.1–6.

¹⁷ Csuthy 2015, nota 39, sub tipar.

¹⁸ Rácz 2012, 427, Fig. 13; 435.

¹⁹ Carnap-Bornheim, Anke 2008, 265.

²⁰ Rácz 2012, 434, 436.

²¹ Rácz 2012, 435.

de piese care decorau centura și harnașamentul (plăci, aplice, falere), se poate lua în considerare și rolul pur decorativ, dacă ne gândim la imitarea de către artizanii metalelor din kaganatul avar a unor motive ornamentale din arta bizantină, fără ca acestea să aibă neapărat aceeași conotație simbolică²². Însă aceste aplice de falere, pe care apar reprezentări antropo-zoomorfe redade în relief, par mai degrabă a simboliza personaje mitologice specifice populațiilor din lumea stepei, probabil tot cu rolul de ocrotire a purtătorului și de îndepărtare a spiritelor rele, influențele stilistice venind dinspre lumea iraniană²³ și nu dinspre cea bizantină.

Piesa de la Timișoara – *Podul Modoș* are analogii apropiate în ceea ce privește redarea figurii umane la Komarovo, în regiunea Perm din Rusia, pe o farfurie de argint din perioada post-sassanidă, datată în secolul al VIII-lea p.Chr.²⁴, precum și pe o aplică de aur găsită în regiunea de la sud de munții Ural, în Bașchiria (Rusia), la Ufa – Novoturbasly, într-un mormânt datat larg în secolele VI–VIII, pe care apare un cap uman înconjurat de un chenar perlat²⁵. Tot la Ufa s-a mai găsit o aplică discoidală, din aur, pe care apare un cap de bărbat înconjurat de o corolă perforată, ornamentată cu perlură pe margini; această aplică a fost datată în secolele V–VI²⁶. Așadar, mai degrabă dinspre această zonă central-asiatică și lumea iraniană a venit prototipul acestui tip de reprezentare cu anumite trăsături faciale puternic reliefate. De altfel, legăturile cu lumea iraniană și arta sassanidă, în redarea unor teme animaliere și vegetale, au fost remarcate în cazul falerelor descoperite în nordul bazinului carpatic, pe care apar capete de lei²⁷.

În ceea ce privește perioada de timp în care au fost la modă falerele ornamentate cu așa-numita reprezentare „cap de câine” (în opinia noastră cap antropo-zoomorf), aceasta a fost estimată în prima treime a secolului al VIII-lea, iar în morminte ar fi putut ajunge pe la jumătatea acestui veac²⁸. În cazul descoperirii de la Timișoara-*Podul Modoș*, nu este exclusă producerea falerei la jumătatea secolului al VIII-lea, dar pentru îngroparea sa în pământ se poate accepta și o datare mai târzie, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea sau în jurul anului 800, având în vedere faptul că este o piesă refolosită.

Aceste falere au fost realizate de meșteri avari din bazinul carpatic, producția lor fiind caracterizată

prin folosirea bronzului ca materie primă și lipsa finetii tehnice²⁹, fapt ce se observă și din realizarea aplicii de la Timișoara-*Podul Modoș*. Aceasta are trăsăturile destul de grosolan redade, nu a fost bine finisată și are urme de la turnare, mai ales în partea sa inferioară. Piesa a fost mai apoi aurită, astfel că aceste defecte au fost estompate.

Clopoței și plăcuțe de centură sau harnașament cu reprezentări umane apar în epoca avară târzie mai ales în partea nordică a kaganatului doar în morminte de războinici³⁰. În același areal geografic au fost descoperite și falere, în morminte de bărbați înarmați din zona liniilor de apărare a frontierei avar³¹. Având în vedere că în nord-vestul bazinului carpatic există cele mai bune analogii nu doar pentru figurina antropomorfă de la Timișoara-*Podul Modoș*, ci și pentru limba de curea ajurată decorată cu un crin stilizat, găsită în același mormânt nr. 4³², este posibil să fi existat legături strânse între aceste zone de graniță ale kaganatului avar (cea de nord-vest și cea de sud-est). Pe de altă parte, prezența mai frecventă în aceste zone a anumitor piese și chiar asocierea lor (limbi de curea, ajurate, decorate cu motiv vegetal, falere de harnașament decorate cu figuri umane sau animaliere, arme) pare să contureze un stil emblematic al războinicilor care aveau misiunea de a veghea și apăra frontierele kaganatului avar.

Amintim că în necropola de la Timișoara-*Podul Modoș* s-au găsit alte trei morminte ale unor bărbați înarmați, dintre care unul înmormântat împreună cu calul, ceea ce poate însemna că prezența acestora aici poate fi legată de existența unui punct de apărare a frontierei de sud-est a kaganatului avar.

Se cuvine să menționăm aici faptul că la est de valurile lungi de pământ din Banat, construite probabil în timpul Imperiului Roman târziu³³, care străbat câmpia bănățeană de la nord la sud, nu s-au

²⁹ Daim 2011, 12.

³⁰ Rácz 2012, 435.

³¹ Csuthy 2015, sub tipar.

³² Limbi de curea ajurate asemănătoare au fost găsite în necropole mai ales din nord-vestul bazinului carpatic: în Austria: Schwechat (Mitscha-Märheim 1941, Pl. 24. 3–5), Zwerndorf-*Dornparz* (Winter 1997, 248, Pl. 22.16/1, 284, Pl. 58.16/1); în Slovacia: Nové Zámky – mormântul 360 (Čilinská 1966, 166–167, 298, Pl. LVI. 10–11), Želovce – mormântul 30 (Čilinská 1973a, 191 Taf. VI: 4); în Ungaria: Űllő – mormântul 132 (Horváth 1935, 19–20, Pl.VII.3). O limbă de curea ajurată a fost găsită și în partea centrală a kaganatului, în Ungaria: Öskü – mormântul 47 (Rhé, Feticch 1931, Pl. XV.38).

³³ Pentru discuția cu privire la datările în diferite epoci a valurilor de pământ din bazinul carpatic și regiunea extracarpatică a României, din sudul Basarabiei și din Bulgaria, vezi Fiedler 1986.

²² Nagy 1999, 305.

²³ Trugly 1993, 224.

²⁴ Daim 2011, 4, Fig. 1.

²⁵ Mazhitov *et alii* 2008, 43.

²⁶ Mazhitov *et alii* 2008, 57.

²⁷ Trugly 1993, 223–224.

²⁸ Trugly 1993, 223.

descoperit până în prezent morminte de războinici avari, inclusiv necropola de la Timișoara-*Podul Modoș* fiind amplasată la apus de valul lung de pământ situat mai spre vest.

Morminte de bărbați, databile în secolul al VIII-lea, au mai fost descoperite în partea centrală a câmpiei Banatului la Sănandrei³⁴ și Denta³⁵, dar acestea nu au în inventar arme, ci doar piese de centură turnate în bronz, ornamentate în stilul specific secolului al VIII-lea, cu modelul lujeri-grifoni³⁶.

4. Câteva concluzii

În lumina celor expuse, piesa descoperită la Timișoara-*Podul Modoș*, în mormântul nr. 4, este o aplică de faleră de harnașament, care a avut la origine și un suport discoidal de metal. În cazul nostru, fragmentul de faleră a fost refolosit încă din vechime drept aplică pentru ornamentarea tecii unui pumnal, fixată fiind probabil de o curelușă de piele care făcea corp comun cu teaca din lemn și care putea să fi avut diverse aplicații din piele. Nu luăm în considerare ipoteza că ar fi putut decora harnașamentul calului deoarece în mormântul nr. 4 nu au fost descoperite și oseminte de cal. Aplica nu a avut doar un rol decorativ, ci și unul de apărare a purtătorului împotriva spiritelor rele, precum și de protejare în luptă, având în vedere faptul că a fost prinsă de teaca pumnalului. În morminte din epoca avară au fost descoperite plăcuțe de spadă pe care apar diverse simboluri, așezate lângă mână, cu rol de protejare a proprietarului armei³⁷.

Prototipul modelului decorativ al acestor falere trebuie căutat în lumea asiatică, în repertoriul artei iraniene din epoca sassanidă și cea post-sassanidă. Dar, atelierele care produceau astfel de piese se găseau în nord-vestul bazinului carpatic, unde au apărut mai multe falere cu reprezentări umane și animaliere. Din această regiune în care aceste falere sunt mai numeroase, piesa de la Timișoara-*Podul Modoș* a ajuns în partea de sud-est a kaganatului prin intermediul unui războinic și nu ca rezultat direct al activității vreunui meșter itinerant care să fi lucrat în zonă.

Se cuvine să amintim aici faptul că în Banat, în epoca avară, valurile de pământ au fost nu doar o limită teritorială, ci și o cale de comunicare situată la marginea unei câmpii mlăștinoase, brăzdate de râuri și bălți. Între aceste valuri de pământ, dar mai ales la răsărit de linia lor s-au descoperit doar

așezări caracterizate prin locuințe de suprafață sau semibordeie, dotate cu cuptoare amenajate din pietre de râu. Ceramica era lucrată mai ales la roata înceată, dintr-o pastă semifină cu pietricele în compoziție (care îi conferă un aspect zgrunțuros), de culoare cărămizie, brună sau cenușie; predomină tipul de oală-borcan, uneori decorată cu registre de linii vâlvurite, drepte sau cu caneluri. Au fost găsite și tigăi de lut și rareori, fragmente ceramice lucrate la roata rapidă. Asemenea așezări au fost cercetate la Jabăr-*Cotun*³⁸, Sacoșu Mare-*Burău*³⁹, Lugoj-*Știuca Veche*⁴⁰ sau la Unip-*Dealul Cetățuica*⁴¹. Aceasta poate însemna că așezările situate la răsărit de valuri aparțin unei populații care nu a fost înglobată în teritoriul stăpânit de kaganatul avar.

Descoperirile funerare de la Timișoara-*Podul Modoș* dovedesc existența unui punct de apărare, pe linia frontierei estice a kaganatului, în regiunea Banatului. Faptul că anumite tipuri de obiecte (piese de centură, falere, arme) se regăsesc mai ales în teritoriile de graniță, din nord-vestul și sud-estul kaganatului avar, poate fi un indiciu al unui stil emblematic al războinicilor din zona de frontieră, schițând totodată liniile de apărare ale acestei structuri de putere. Este posibil ca în contextul tulburărilor din ultimele decenii ale secolului al VIII-lea, când amenințarea hanatului bulgar era tot mai puternică, să fi fost dislocate cete de războinici din partea de nord pentru a întări granița sud-estică. Așa au ajuns în Banat piese de centură și aplica de faleră care au o arie bogată de răspândire în zona de nord-vest a bazinului carpatic.

Spre deosebire de secolele precedente, în epoca avară târzie, doar în ținuturile de graniță se găsesc morminte de călăreți sau de bărbați înarmați. Nu doar în partea de nord-vest, ci și în flancul sudic al kaganatului s-a constatat o concentrare a punctelor militare⁴². Amintim în acest sens cimitirele cu morminte de călăreți înarmați, care s-au găsit în apropierea „frontierei militarizate” din regiunea Belgradului (Sremska Mitrovica, Vojka, Pančevo), totodată indiciu al prezenței elitei avare târzii⁴³. Această prezență a elitei războinice în zona de sud a kaganatului avar este validată și de mormintele descoperite la Timișoara-*Podul Modoș*, care au în inventar arme și oase de cal⁴⁴.

³⁴ Bejan 1995, 80–83; Fig. VII A.

³⁵ Milleker 1906, 274.

³⁶ Daim 1990, 273–278.

³⁷ Nagy 1999, 304–305.

³⁸ Moroz-Pop 1993, 155.

³⁹ Moroz-Pop 1979, 149–155.

⁴⁰ Mare 1992, 109–126.

⁴¹ Bejan *et alii* 2012, 160.

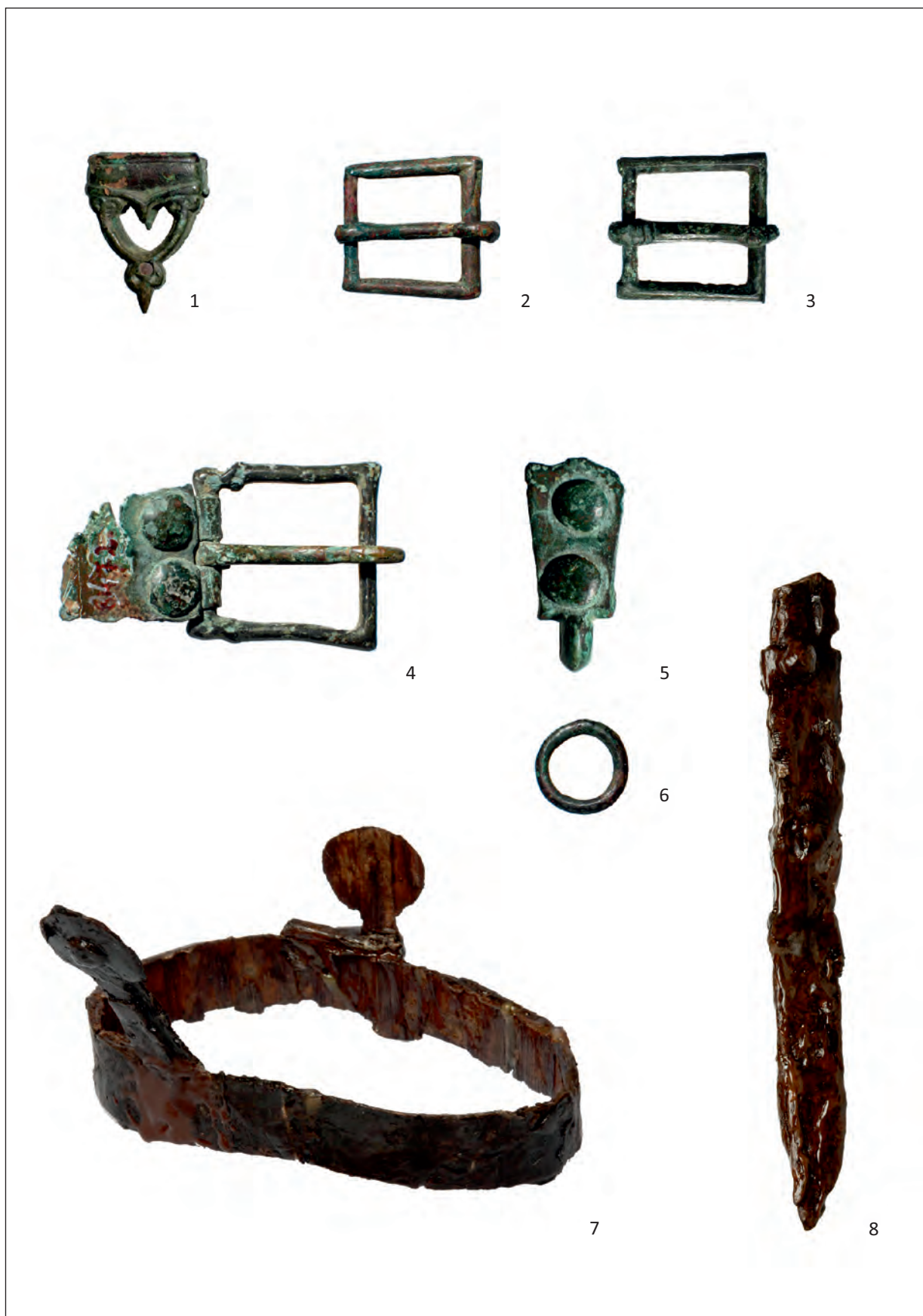
⁴² Pohl 1988, 289, 291.

⁴³ Curta 2006, 93.

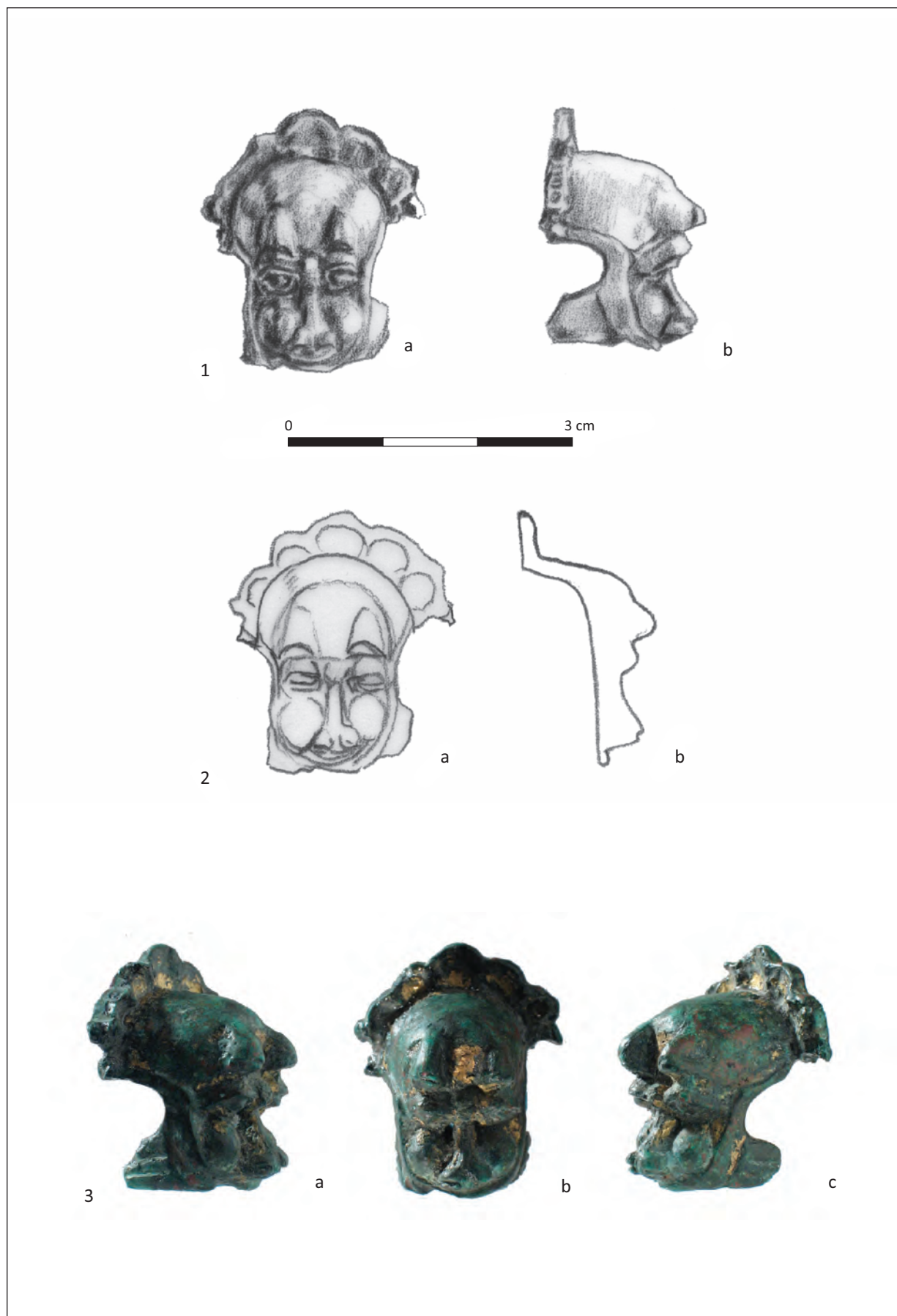
⁴⁴ Bejan 1983, 489.

BIBLIOGRAFIE

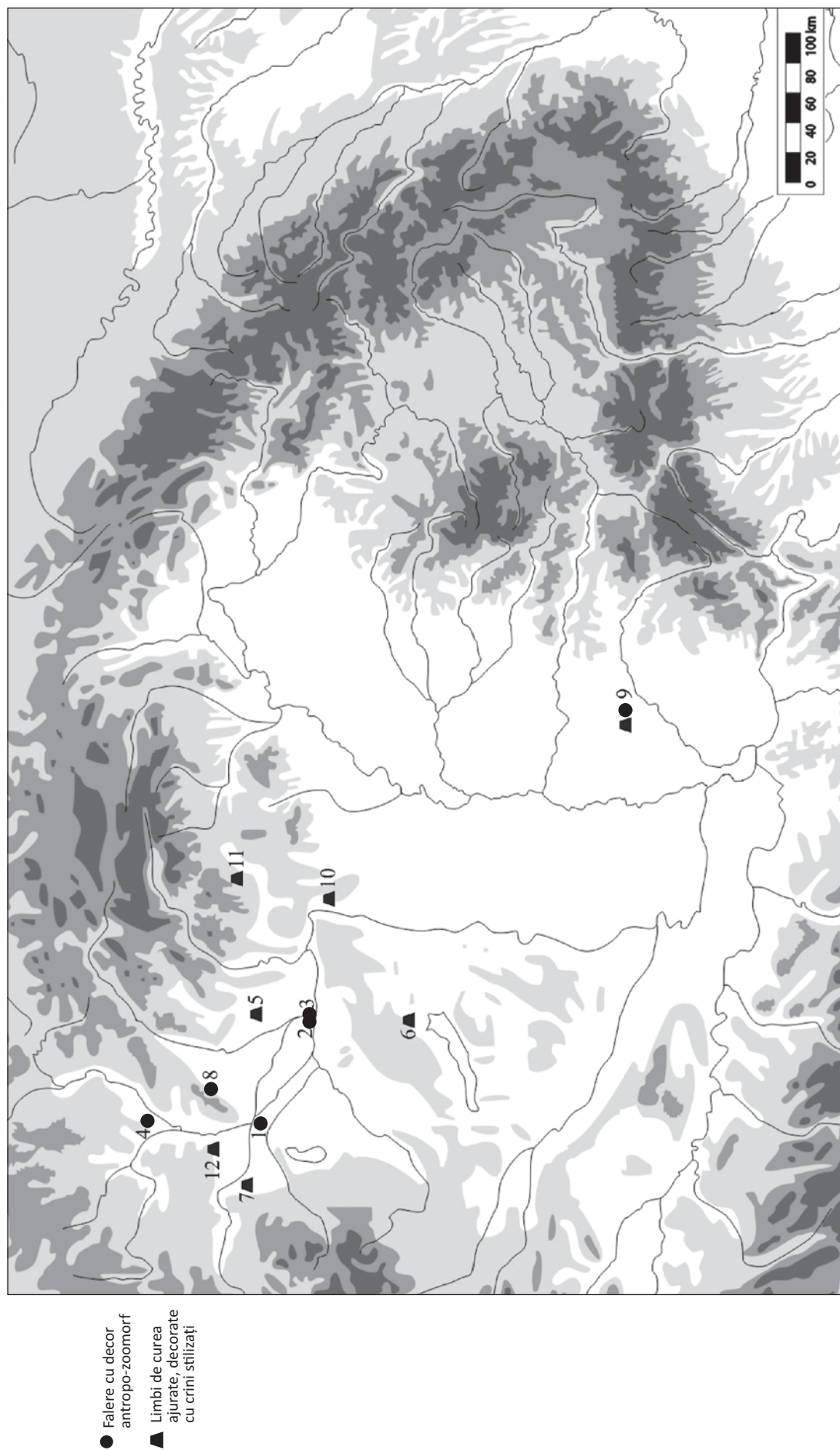
- Bejan 1983
A. Bejan, Necropola de înmormântare de sec. VIII–IX e.n. de la Timișoara-Podul Mодоș. *ActaMN* 20, (1983), 489–498.
- Bejan 1995
A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara (1995).
- Bejan et alii 2012
A. Bejan, L. Măruia, D. Micle, A. Berzovan, A. Stăvilă, C. Floca, L. Bolcu, O. Borlea, Unip, com. Sacoșu Turcesc, jud. Timiș. Punct: Dealul Cetățuica. *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2011*, București (2012), 156–164.
- Carnap-Bornheim, Anke 2008
C. Von Carnap-Bornheim, B. Anke, Gesichtsdarstellungen im reiternomadischen Milieu, în *Attila und die Hunnen*, Hg. vom Historischen Museum der Pfalz, Speyer (2008), 262–267.
- Čilinská 1966
Z. Čilinská, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava (1966).
- Čilinská 1973
Z. Čilinská, *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, Bratislava (1973).
- Čilinská 1982
Z. Čilinská, *Dve pohrebiská z 8.–9. storočia v Komárne – Zwei Gräberfelder aus dem 8.–9. Jh. in Komárno*. *SLA XXX–2* (1982), 347–393.
- Cosma et alii 2013
C. Cosma, A. Dobos, G. T. Rustoiu, A. Rustoiu, O. Oargă, *Războinici în Transilvania din epoca avară. Catalogul expoziției*, Cluj-Napoca (2013).
- Csuthy 2015
A. Csuthy, Az avar kori falerák kiértékeléséhez. *Hadak Útján* XXIV (2015), sub tipar.
- Curta 2006
F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge (2006).
- Daim 1990
F. Daim, Das awarische Greif und die byzantinische Antike in *Typen des Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, Teil 2, Hrsg. H. Friesinger, F. Daim, Wien (1990), 273–301.
- Daim 2011
F. Daim, Des Kaisers ungeliebte Söhne. Die Awaren und das Byzantinische Reich. *Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens* 17 (2011), 1–20.
- Fiedler 1986
U. Fiedler, Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16, Heft 4 (1986), 457–465.
- Horváth 1935
T. Horváth, *Az üllői és a kiskörösi avar temető*. *Archaeologia Hungarica* XIX (1935).
- Mare 1992
M. Mare, O așezare prefeudală de la Lugoj (jud. Timiș) – (sec. VIII). *SIB XVI* (1992), 109–126.
- Mare 1997
M. Mare, Rituri și ritualuri de înmormântare în Banatul românesc între secolele IV–IX. *AnB S.N. VI* (1998), 285–306.
- Mare 2004
M. Mare, *Banatul în secolele IV–IX*, Timișoara (2004).
- Mazhitov et alii 2008
N. A. Mazhitov, F. A. Sungatov, A. N. Sultanova, *Sokrovishcha drevney Ufy / Treasures of Ancient Ufa*, The State Republican Publishing House „Bashqordostan”, Baskir State University, Ufa (2008).
- Milleker 1906
F. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, III (1906).
- Mitscha-Märheim 1941
H. Mitscha-Märheim, *Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat*, Niederdonau – Natur und Kultur, 8 (1941).
- Moroz-Pop 1979
M. Moroz-Pop, Așezarea feudală timpurie de la Sacoșu Mare. *Tibiscus* 5 (1979), 149–158.
- Moroz-Pop 1993
M. Moroz-Pop, Contribuții privind cercetarea civilizației materiale din Banat în epoca migrațiilor. *Tibiscus* 8 (1993), 153–167.
- Nagy 1999
M. Nagy, Ornamenta Avarica II. Die Flechtbandornamentik. *MFME-StudArch* 5 (1999), 279–315.
- Pohl 1988
W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München (1988).
- Rácz 2012
Zs. Rácz, Emberalakos kistárgyak az avar korból (Anthropomorphe Kleinfunde aus der Awarenzeit), în *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*, Budapest (2012), 409–436.
- Rhé-Fettich 1931
Gy. Rhé, N. Fettich, *Jutas und Öskü*, Praha (1931).
- Szentpéteri 2002
J. Szentpéteri, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest (2002).
- Trugly 1993
A. Trugly, Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno II (1987–1989). *SLArch* XLI 2, (1993), 191–307.
- Winter 1997
H. Winter, *Awarische Grab- und Streufunde aus Ostösterreich*, Innsbruck (1997).

Pl. I. Timișoara – *Podul Madoș* – inventarul mormântului nr. 4: 1. Limbă de curea 2–3. Catarame 4. Cataramă cu placă 5. Agățătoare de centură 6. Verigă 7. Cerc de cofă 8. Pumnal. / Inventory of the grave 4: 1. Perforated strap end decorated with stylized lilies 2–3. Buckles 4. Buckle with plate 5. Climbing belt 6. Link 7. Circle cuff 8. Dagger.

Pl. II. Timișoara – *Podul Modoș* – inventarul mormântului nr. 4: 11 a-b, 2 a-b, 3 a-c. Aplică antro-po-zoomorfă. / Inventory of the grave 4: 1 a-b, 2 a-b, 3 a-c. Anthropomorphic-zoomorphic applique.

Pl. III. Harta descoperirilor: falere cu decor antropo-zoomorf și limbi de curea ajurate decorate cu crini stilizate. / Map discoveries: phalerae with anthropomorphic-zoomorphic décor and perforated strap end decorated with stylized lilies: 1. Bratislava – Slovakia; 2. Komárno–*Váradiho-Gasse* – Slovakia; 3. Komárno–*Schiffswert* – Slovakia; 4. Mikulčice – Czechia; 5. Nové Zámky – Slovakia; 6. Öskü – Ungaria; 7. Schwechat – Austria; 8. Smolenice – Slovakia; 9. Timișoara–*Podul Madoș* – România; 10. Üllő – Ungaria; 11. Želovce – Slovakia; 12. Zwerndorf – Austria.

VICECOMIȚI ÎN COMITATUL TIMIȘ (SEC. XIV–XV)

Iusztin Zoltan*

Cuvinte cheie: vicecomiți, castelani, comitatul Timiș, feudalism, familiaritate
Keywords: viscounts, castellans, Timiș county, feudalism, familiarity

Viscounts in Timiș County (14th–15th) (Abstract)

The leadership of the counties or other administrative districts through deputies did not represent an innovation in the Hungarian kingdom at the beginning of the 14th century.

Already in the previous centuries, the tax collection, the trial of various causes and the management of local issues represented the responsibility of the delegates sent by the central authority. For the end of the Arpad's dynasty one can trace the institutionalization of these delegates, who were appointed as viscounts, as they were intended to represent and second the counts. Besides, both their service and social status reveal significant evidence about familiarity and the nature of relations within medieval society.

Due to the scarcity of documentary sources we could identify only some 50 viscounts who worked in Timiș County, in a period of two centuries. This number is small, as on some occasions the leadership of administrative units consisted in two, three or four persons. The fact that their number was sometimes so high is due to the counts, which, as proved by some examples, had an interest to attract the provincial wealthy noblemen in their service. Thus the counts were the ones who decided the number and the identity of the viscounts. Some historiography sources state that the viscounts were also the rulers of the counties seat castles. This reality can be proved also in the case of Timiș County, where some of viscounts held the title of *vice/castellanus de Temeswar*.

Introducere

Stadiul cercetărilor actuale și cunoștințele acumulate despre lumea medievală au condus la emiterea teoriei potrivit căreia *feudalismul* este o noțiune improprie pentru definirea raporturilor dintre stările sociale ale Regatului Ungariei¹. Mai mult termenul a fost condamnat, inclusiv de literatura de specialitate românească, fiind decăzut de la statutul de concept general pentru spațiul european, la unul particular, caracteristic doar pentru teritoriul actual al Franței². Se impunea astfel redefinirea binecunoscutei ierarhii feudale cu ajutorul unui alt termen³, proces care a avut ca rezultat substituirea relațiilor social-politice, așa cum au fost ele prezentate de către istoricii anteriori, în rândul

căroră s-a remarcat Marc Bloch⁴, cu o instituție larg răspândită în bazinul carpatic.

Atestată documentar de cuvinte precum *famulus*, *officiali*, *serviens* sau *familiaris* și descrisă ca fiind un liant între reprezentanții diferitelor categorii sociale, familiaritatea a fost opusă feudalismului în chestiunea delicată a relațiilor de servire sau slujire între nobili, aflați pe poziții sociale și politice diferite⁵. Cu alte cuvinte conceptul abstract⁶ este înlocuit de o instituție concretă, despre care se afirmă că, în ciuda însușirilor similare raporturilor descrise de feudalism, prezintă unele caracteristici specifice societății din această parte a Europei⁷. Preponderent acestea s-ar rezuma la

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, Timișoara, Romania. E-mail: iusztin@gmail.com.

¹ Engel 2006, 119–120; Bónis 2003, 87–90; Engel 1982, 880–887.

² Popa-Gorjanu 2003–2004, 46.

³ Rady 2000, 110–131; Engel 2006, 154–156.

⁴ Istoricului francez i se atribuie o înrăurire substanțială asupra istoriografiei autohtone, în ce privește consacrarea conceptului de *feudalism*, mai ales că, spre deosebire de alți medievști occidentali, câteva dintre lucrările sale, între care se remarcă „*La société féodale*”, au fost traduse în românește.

⁵ Engel 2006, p.154–156; Popa-Gorjeanu 2007, 364.

⁶ Brown 1974, 1069, 1073–1077.

⁷ Popa-Gorjanu 2007, 364.

reminescențe ale orânduirilor gentilice și ale organismelor tribale, bine evidențiate de exemplul clanurilor și al marilor familii nobiliare, cărora li se adugă obiceiul cooptării slujitorului în „familia” stăpânului. Pentru cel dintâi acest lucru presupunea, uneori traiul la curtea patronului și în proximitatea acestuia, dar adesea înfăptuirea unor serii cuprinzătoare de slujbe, de la cele domestice până la activități administrative sau militare⁸.

Aceste realități trădează multe asemănări ale familiarității cu vechea instituție romană a *clientelului*, care condiționa legătura dintre stăpân și client de anumite norme și cutume. Apartenența la familia patronului impunea respect și devotament, diferite servicii, dintre care unele zilnice, iar în unele cazuri așa numitul *bona* sau dreptul de moștenire. În general cei constrânși la ultima îndatorire erau libertii, foștii sclavi eliberați, care, în lipsa unor urmași direcți lăsau moștenire patronilor toate bunurile deținute⁹. De cealaltă parte stăpânul îi oferea clientului său protecție, îmbrăcăminte, hrană, iar uneori bani. Pentru patron legătura era importantă în măsura în care prestigiul său era dat de numărul clienților¹⁰. Totuși în opoziție cu *clientelatul roman*, care cumulează mai multe caracteristici domestice, instituția medievală apare încărcată de pragmatism.

În această ordine de idei legăturile familiarității cuprind toți reprezentanții stărilor sau cel puțin așa lasă să se înțeleagă, în multe cazuri, omisiunea condiției sociale a celor ce slujesc¹¹. Uneori documentele consemnează că aceștia sunt jeleri, iobagi, cnezi sau nobili, dovadă care conferă o identitate proprie legături dintre patron și familiar, chiar și în comparație cu relația senior-vasal, specifică doar nobilimii. Spre deosebire de vasal, familiarul nu este tributar patronului său datorită dreptului de proprietate. Nu slujește pentru că a fost investit cu o posesiune sau domeniu, chiar dacă ulterior poate obține un asemenea beneficiu, ci pentru că atât persona sa, cât și interesele sale sunt legate de persoana și autoritatea stăpânului său¹².

O părere interesantă este cea formulată de istoricul englez Martin Rady care susține că familiaritatea atinge în cel mai înalt grad relația feudală *commendatio-beneficium*, argumentând că practicile prin care baronii condiționau proprietățile oferite slujitorilor de o fidelitate constantă erau mai dese decât apreciază literatura de specialitate.

Astfel, familiaritatea ar reprezenta o variantă a *commendatio*-ului, însă fără homagiul și investitura prestată în vestul Europei¹³. O altă particularitate remarcată constă în faptul că, în general, *commendatio* nu a fost însoțit de o proprietate condiționată de îndatoriri, motiv pentru care oficiile și onorurile reprezentau *beneficium*-ul. Pe de altă parte același cercetător observă că, în ce privește regatul maghiar, instituția familiarității s-a aflat în legătură cu răsplata oferită de oficii și administrarea pământurilor, iar rapiditatea cu care erau schimbate aceste funcții reprezintă reversul relațiilor pământ-servicii întâlnite în occident. Prin urmare ideea de *stăpânire-fief* este compromisă de această viteză cu care erau realocate oficiile, pământurile și serviciile¹⁴.

Concomitent observăm că există mai multe mărturii care adevăresc că echivalența dintre familiaritatea și feudalism, dar și ipoteza care afirmă substituirea orânduirii sociale occidentale de către o instituție oarecum asemănătoare în restul Europei se dovedesc a fi artificiale. Printre acestea se numără, în primul rând atestarea relațiilor clientelare în Anglia, Țările de Jos sau Franța. Astfel, familiaritatea nu a fost o instituție specifică doar bazinului carpatic, ci a fost răspândită pe o mare suprafață a bătrânului continent¹⁵. Evidente sunt în acest sens dificultățile pe care le-a ridicat termenul *famulus* și variantele sale, cercetătorilor din veacul al XIX-lea, care au studiat documentele regatului medieval polonez¹⁶.

Pe de altă parte deficiențele încercării de substituire a feudalismului cu un alt concept constă, în mare parte, în ingerințe de natură terminologică, cărora li se adaugă neclaritățile legate de definirea sa. Astfel, în timp ce caracteristicile sale economice și identitatea sa raportată la fief sunt acceptate¹⁷, însușirile politice sunt ignorate. Spre deosebire familiaritatea înfățișează doar anumite raporturi ale societății și descrie o ierarhie ușor distinctă, în care sunt evidențiate pe de-o parte legăturile dintre marea nobilime – incluzându-l aici și pe rege – și celelalte stări sociale, iar pe de altă parte relațiile dintre nobili și slujitorii lor. Nu este definit raportul dintre coroană și onoruri sau regalitate și baroni. Nu este justificat obiceiul mării nobilimi și al baronilor de a constitui banderii sub drapel și comandă proprie, în contextul în care regele

⁸ Engel 2006, 154; Popa-Gorjanu 2007, 364.

⁹ Mihailescu-Bîrliba 2004, 31–33.

¹⁰ Carcopino 1968, 171–173.

¹¹ Kovács 2005, 89.

¹² Váczy 1928, 34–35.

¹³ Rady 2000, 126.

¹⁴ Rady 2000, 142–143.

¹⁵ Rady 2000, 110–111.

¹⁶ Hasenkamp MDCCCLIII, 13: *Cum cmetonibus non confundendi sunt servi (servitores, famuli, famulantes, familiares, slugi, niewolni) quorum status his temporibus difficulter definiri potest.*

¹⁷ Brown 1974, 1071–1073.

Carol Robert este considerat responsabil cu înrădăcinarea acestui sistem militar în Ungaria¹⁸. De asemenea, crizele politice și disoluția autorității centrale, determinate de anarhiile nobiliare și exemplele justiției particulare, precum dreptul paloșului necesită analize și clasificări pertinente.

Aceste neconcordanțe se datorează tocmai faptului că, după cum insistă contestatarii feudalismului, termenul este vag, având un înțeles ce variază de la un autor la altul. Lui Marc Bloch i se reproșează că prin acest concept, asimilat cu expresia *societatea feudală*, a reprezentat o paletă largă de aspecte ale lumii medievale¹⁹. Față de aceste critici ar părea surprinzătoare reacția istoricului francez care, conform propriilor mărturii și-ar fi recunoscut „păcatul”: „*un întreg lexic ni se oferă, a cărui generalitate se vrea superioară rezonanțelor vreunei epoci aparte. Elaborat fără scop prestabilit, prin reținerile succesive ale mai multor generații de istorici, el reunește elemente foarte diverse ca dată și proveniență. „Feudal”, „feudalitate” termeni juridici, preluați din tribunale începând cu secolul al XVIII-lea, de Boulainvilliers și mai apoi de Montesquieu, pentru a deveni etichetele destul de inexacte ale unui tip de structură socială, el însuși destul de prost definit... dacă „feudal” este folosit curent pentru a caracteriza societăți a căror trăsătură cea mai semnificativă nu a fost fieful, nimic nu contrazice prin aceasta practica universală a tuturor științelor, obligate (din momentul în care ele nu se mai mulțumesc cu purele simboluri algebrice) să-și caute resurse în vocabularul pestriț al vieții de toate zilele*”²⁰.

Pledoaria sa despre istorie nu a avut un asemenea impact asupra istoriografiei românești precum celebra sa lucrare „Societatea Feudală”, care a fost preluată fără nicio critică²¹. Influența opiniilor sale asupra cercetărilor societății medievale din răsăritul Europei a fost hotărâtoare, dar așa cum remarcă însuși celebrul istoric sinonimia dintre *medieval* și *feudalism* a fost receptată mult mai timpuriu.

În limba română cuvântul feudalism este definit, în volumul dicționarului tezaur, publicat de Academia Română în anul 1934, având la bază referințele unor istorici din veacul al XIX-lea²². Șase decenii mai târziu „Dicționarul explicativ al limbii române”, prezintă o descriere similară: *organizare social-economică care, în concepția materialist-istorică, urmează după sclavagism și precedă capitalismul și în care baza relațiilor o constituie*

stăpânirea feudală asupra pământului și dependența personală a țăranilor față de stăpânii feudali”²³. În ultimul timp se observă o schimbare, astfel penultima ediția a DEX-ului nu mai păstrează această sinonimie, remarcându-se o rezervă evidentă în a aduce împreună cele două termene²⁴.

Fără îndoială că evoluția definițiilor feudalismului prezentate de dicționarele lingvistice reflectă în mare măsură punctul de vedere emis de istoriografia românească care, mai recent a acceptat contestările formulate la adresa existenței sale în zona Dunării Inferioare, însă cu unele rezerve. Pe bună dreptate academicianul Ioan Aurel Pop a dovedit că izvoarele maghiare consemnează cuvântul *feudum*²⁵ și prin urmare argumentele privind ilegitimitatea sa terminologică ridică semne de întrebare. Totodată, istoricul ardelean reclamă lipsa unei definiri clare a conceptului, precum și necesitatea de înlocuire a sa în cazul în care se dovedește a fi copia fidelă a unui caz particular²⁶.

Așa cum dovedește istoria cuvântului în cadrul limbii române se constată o schimbare de opinie a literaturii de specialitate față de înțelesul său. În acest context nu putem interpreta mărturia lui Marc Bloch ca fiind o confesiune, ci un punct de vedere al unei alte generații de istorici²⁷. Astfel, asemenea scopului propus la un moment dat, termenul a fost consacrat pentru a reprezenta în linii mari lumea medievală din Europa și a reuni sub un singur concept caracteristicile sale primare²⁸, ipoteză care nu mai constituie un crez pentru istoriografia recentă, ce afirmă definirea concretă a oricărui aspect și însușire specifică fiecărei perioade a Evului Mediu. Totuși, în ciuda noilor direcții de cercetare „feudalismul” păstrează în continuare un înțeles polivalent, utilizat ca atare de mulți autori.

Familiaritatea

Particularitatea instituției familiarității de pe cuprinsul regatului Sfântului Ștefan este considerată a fi origine sa, despre care se crede că provine de la vechea tradiție a nobilimii maghiare de a acorda o mare importanță legăturii de sânge. Potrivit acestui punct de vedere relațiile interumane erau constituite după principiile de funcționare a comunităților tribale și ale clanurilor, cea ce justifică preponderența și rolul principal pe care

¹⁸ Engel et alii 2005, 45.

¹⁹ Brown 1974, 1071.

²⁰ Bloch, 2007, 190–191.

²¹ Popa-Gorjanu 2003–2004, 40–45.

²² DA 1934, 109: „Sistema politică și socială a evului mediu, întemeiată pe constituția feudului”.

²³ DEX 1996, 376.

²⁴ DEX 2009, 390, 636.

²⁵ Pop 2011, 98.

²⁶ Pop 2011, 94, 99.

²⁷ Bloch 2007, 210: *numai cu prețul acestei maleabilități poate istoria spera să-și adapteze clasificările „liniilor însele ale realului”, ceea ce este propriu-zis scopul final al oricărei științe.*

²⁸ Brown 1974, 1069.

îl dețineau rudeniile în suita sau garda nobiliară. Asemenea raporturi se dovedesc eficiente odată cu schimbărilor provocate de trecerea de la organizarea tribală la cea statală, – marcată la rândul ei de multiple transformări sociale de-a lungul secolelor XI–XII – oferind căpeteniilor mijloacele sociale și economice necesare administrării cetăților, văzute ca embleme ale autorității și a prestigiului politic și militar, și facilitându-le, odată cu constituirea instituțiilor centralizate, accesarea la diferite onoruri și slujbe militare. Însă, potrivit istoricului Engel Pál, în secolul al XIII-lea suita nobiliară începe să-și schimbe componența prin cooptarea soldaților care nu aveau legături de sânge și care își ofereau serviciile unui potentat în schimbul recompenselor materiale²⁹. Aceste metamorfoze se dovedesc a fi efectele creșterii demografice, a cristalizării și ierarhizării sociale a nobilimii.

Totodată se ajunge la extinderea și dezvoltarea legăturilor de familiaritate, care, după unele opinii, se datorează slăbirii obligațiilor dintre nobili și rege, pe fondul diversificării relațiilor sociale și a lărgirii aparatului administrativ. Acest context i-a determinat pe nobili să-și caute un protector, care-l va substitui pe rege³⁰. De asemenea se apreciază că răspândirea familiarității a fost accelerată de agresiunea mării nobilimi față de celelalte stări, cărora le-a impus o relație de subordonare³¹. Ca urmare nobilimea din provincii a fost nevoită să intre în slujba baronilor și să adopte opțiunile politice ale acestora. Prin aceste practici se evita subordonarea nobililor mai înstăriți, din comitate față de alți baroni sau chiar cooptarea lor în serviciul regelui.

Totuși descrierea completă și înțelegerea întregului proces de constituire și dezvoltare a instituției familiarității necesită evidențierea transformărilor sociale din interiorul regatului arpadian, mai ales în ultimul său secol. O parte semnificativă a metamorfozelor sunt vizibile după consolidarea autorității coroanei apostolice maghiare și reglementarea raporturilor cu supuși și locuitorii țării. Principiile care au guvernat aceste relații au fost cele specifice Evului Mediu și presupuneau un tratament distinct pentru fiecare comunitate, în funcție de rolul pe care-l deținea în societate, a privilegiilor și a drepturilor specifice. Toate aceste aspecte au determinat cristalizarea unor comunități multiple, caracterizate de particularități și însușiri proprii³². Astfel, categoriile sociale sau organisme a căror trăsături principale se datorau atribuțiilor militare, precum *speculatorii*,

sagittarii sau iobagii cetăților erau incluse în cadrul unor instituții bine definite, cu judecatori și conducătorii proprii, fapt ce presupunea întreruperea legăturilor directe cu regalitatea. Alte comunități precum secuii, sașii, românii, cumanii sau pecenegii s-au deosebit după caracteristici etnice și mod de viață, dar care, în urma unor obligații specifice au capătă și conotații sociale³³. Diversitatea lumii medievale este și mai clar exemplificată de cei pe care izvoarele scrise îi numesc *prediali*. Aceștia puteau fi nobili, iobagi ai cetății sau locuitori ai târgurilor, iar obligațiile și serviciile lor erau determinate de dreptul de proprietate³⁴. Potrivit acestor descrieri identitatea lor era foarte apropiată păturii sociale pe care Marc Bloch o numea *tenanciers* (deținătorii de loturi dependente)³⁵.

Spre deosebire de aceste categorii *slujitorii regelui* beneficiau de libertăți și drepturi care nu erau condiționate de apartenența la o instituție anume. Cu toate că modul lor de viață nu era distinct față de al celorlalte grupuri și comunități etnico-sociale, preeminența lor era accentuată de relația cu autoritatea centrală. Astfel, servienții regelui se aflau sub jurisdicția directă a regelui și a reprezentanților săi, fără a avea obligația de a răspunde în fața altor foruri de judecată. Accesarea în rândurile lor echivala, așa cum adeveresc unele exemple, cu scutirea sau scoaterea de sub îndatoririle instituțiilor militare³⁶. Toate aceste caracteristici sugerează o similitudine între condiția lor și cea a nobilimii de mai târziu. Mai mult, faptul că vor înceta să mai fie amintiți de izvoarele veacurilor următoare reprezintă o mărturie în plus pentru indentificarea unei singure entități sociale. Însă, chiar terminologia propusă de documente sugerează că slujitorii regelui reprezentau un grup aparte, legat prin anumite servicii de coroană. Identitatea lor este înfățișată și mai limpede de istoriografia mai veche care i-a catalogat ca fiind o categorie socială distinctă de cea a nobilimii³⁷. Faptul că privilegiile și libertățile lor erau asemănătoare cu cele ale nobililor de mai târziu dovedește că o parte a acestora din urmă descindeau din rândurile lor³⁸. Însă, această evoluție nu s-a dovedit uniformă, deoarece nu toți slujitorii regelui au devenit membri ai stărilor privilegiate³⁹.

Unele aspecte ale acestei categorii sociale oferă indicii despre apariția familiarității în cadrul *regatului patrimonial*, așa cum a fost definit regatul

²⁹ Engel 2006, 154.

³⁰ Rady 2000, 112.

³¹ Rady 2000, 113.

³² Pop 2011, 35–37; Engel 2006, 110–115.

³³ Váczy 1928, 54–57.

³⁴ Váczy 1928, 8–79.

³⁵ Bloch 1996, 258–259.

³⁶ Váczy 1928, 34–57.

³⁷ Váczy 1928, 6–34.

³⁸ Drăgan 2000, 57.

³⁹ Engel 2006, 111.

arpadian și mai apoi cel al dinastiilor mixte. Pe urmele lui Max Weber, Vaczy Péter aprecia că modelul după care funcționa Ungaria medievală a fost cel al regatului apusean creștin. Principiul *grației divine* și al *favorului regal* transformau întregul regat într-o proprietate a regelui, iar pe supușii săi în membrii mării sale familii. Ca urmare drepturile și libertățile tuturor locuitorilor țării izvorau din „grația” și „favorul stăpânului natural”, cea ce presupunea o relație directă și personală între rege și supus. Aceste principii determină apariția diferitelor tipuri de libertăți și ierarhizarea socială, iar pe de altă parte crează iluzia că prin termenul *servientes regis* putem identifica, pentru moment instituția familiarității. Totuși, potrivit uzanțelor epocii fiecare nobil este familiarul regelui, deoarece înnobilarea presupunea primirea sa în rândul membrilor casei regale. Dacă ne raportăm la formulări precum „*in domo noster*” sau „*de familia nostra esse*”, asemănarea dintre instituția servienților regelui și cea a familiilor regelui pare semnificativă⁴⁰ și confirmă legătură strânsă dintre rege și acești supuși, care ulterior va fi preluată de nobilii familiari⁴¹.

Însă, această ipoteză este veridică doar din punct de vedere terminologic. Într-o accepțiune mai largă servienții regelui reuneau mai multe categorii de proprietari liberi, cu putere financiară diferită, dar care erau datori să participe la oastea regelui „*per se et personaliter*”⁴². Astfel, „familiaritatea” impusă servienților regali pare una naturală, izvorâtă din dreptul divin al coroanei asupra țării. Această relația va fi perpetuată, aducându-și aportul la cristalizarea viitoare stări sociale: nobilimea. În schimb instituția familiarității prezintă alte coordonate⁴³. Procesul de disoluție a societății la sfârșitul regatului arpadian crează o „nesiguranță” în rândul micilor proprietari, deveniți nobili. Aceste schimbări determină, așa cum s-a mai menționat căutarea unui patron, proces întregit de marea nobilime prin crearea, după modelul regal, au unei familii extinse. De aceea considerăm că apariția și dezvoltarea instituției familiarității s-a datorat mai degrabă transformărilor complexe din secolul al XIII-lea, resimțite de întreaga societate din bazinul carpatic, care au determinat apariția unor categorii și relații sociale noi. De asemenea contestăm ipoteza unei continuități pe care ar reprezentau-o această instituții și analogia sa cu forma de organizare a marilor proprietăți din perioadele secolilor XI–XII, ce presupunea includerea slugilor

și a slujbașilor în familia (*čeljad, cseléd*) comiților, deoarece toți cei care trăiau pe asemenea moșii erau considerați proprietatea celor din urmă⁴⁴.

Castelani și vicecomiți

Izvoarele documentare oferă mai multe informații despre familiaritate atunci când sunt menționate personaje care dețineau slujbe administrative și militare. Relatările conțin suficiente indicii pentru reconstituirea, atât a raporturilor particulare, cât și a celor instituționale. Mai mult aceste mărturii susțin punctul de vedere potrivit căruia *familiaritas* este asociată cu funcțiile de natură politică, precum cele de vicecomite sau castelan⁴⁵.

Baronii și marii demnitari care primeau cu titlul de onoruri conducerea diferitelor unități administrative, cetăți sau domenii dețineau un aparat administrativ propriu, care asigura autoritatea centrală că puterea care le-a fost încredințată rămânea fidelă coroanei⁴⁶. Preponderent componența acestui mecanism reunea slujitori de condiție nobilă, recrutați din anturajul stăpânului, căruia îi datorau pe lângă credință și fidelitate, serviciile obișnuite: în perioada războiului luptau în oastea sa; pe timp de pace îi erau consilieri; îi administrau cetățile și domeniile, încasându-i veniturile sau se judecau în locul lui. În acest context implicațiile politice pe care le dobânda familiaritatea se datorau faptului că oamenii coalizați în jurul demnitarilor obțineau funcții importante, care secundau honorul acestora⁴⁷.

După unele opinii, în secolele XII–XIII ierarhia mării nobilimi cuprindea patru sau cinci trepte⁴⁸. Dacă în fruntea acestor relații de slujire-stăpânire se regăseau baronii, la baza lor se aflau comiții și castelanii. Cei din urmă pot fi considerați membri ai mării nobilimi, însă accederea lor la marile demnități era posibilă doar în anumite situații. Administrarea unei cetăți din postura de castelan oferea un început promițător pentru un *cursus honorum*, în cazul tinerilor membri ai clanurilor, a căror influență era lărgită astfel. Pe de altă parte această funcție se număra printre puținele posibilități ale nobilimii provinciale de a accede la „casta aristocrației”⁴⁹. În general, însă reprezenta pentru cariera reprezentanților aceleiași nobilimi, momentul ascensiunii maxime, deoarece castelanii și vicecomiții erau familiarii cei mai importanți,

⁴⁰ Bónis 2003, 70–71; Vaczy 1928, 104–107.

⁴¹ Vaczy 1928, 19–35.

⁴² Vaczy 1928, 108–109.

⁴³ Engel et alii 2005, 30.

⁴⁴ Engel 2006, 109.

⁴⁵ Popa-Gorjeanu 2007, 364–365.

⁴⁶ Engel 1987, 63.

⁴⁷ Engel 2006, 155; Tóth 2008, 27–29.

⁴⁸ Rady 2000, 110.

⁴⁹ Fügedi 1986, 204–205.

situându-se în cadrul ierarhiei sociale, imediat după stăpânii lor. În fapt ei suplineau prezența baronilor în comitatele pe care le primeau spre administrare, iar datorită caracterului oficial pe care-l dobândeau astfel funcția lor, se presupune că legătura dintre ei și patron era parafată printr-un contract⁵⁰.

Cei care intrau în serviciul mării nobilimi erau numiți de către izvoare *servientes*, fiind amintiți împreună cu iobagii castrului și servienți comitelui. Cei din urmă nu constituiau o categorie socială și nu-i reprezentau pe servienții regelui, dar puteau fi recrutați din rândul acestor. La sfârșitul secolului al XIII-lea apelativul lor se schimbă⁵¹. În cazul familiilor aflați în slujba comiților, documentele menționează concomitent termenii *comes curiales* și *viceiudex*, însă decretul din 1291 consemnează denumirea care va deveni cea consacrată: *vicecomes*⁵². Despre evoluția relației dintre comite și delegații săi istoricul Fügedi Erik afirma că odată cu dispariția comitatului regal sarcina locțiitorului comitelui a fost preluată de castelanul cetății de scaun a comitatului, la început din încredere, apoi în formă oficială⁵³. Dezvoltarea relației în această direcție s-a datorat faptului că demnității de comite i-a fost atașată și funcția de castelan. Altfel spus comitele era și comandantul garnizoanei cetății sediu a comitatului, situație întâlnită pe suprafața regatului Ungariei, în cazul a 15 comitate. Desigur existau și excepții de la regulă, atunci când comitelui i se acorda administrația altei cetăți decât cea de scaun⁵⁴. Motivul pentru care acestuia i se ofereau și atribuțiile castelanului s-a datorat lipsei beneficiilor pentru conducătorii unităților administrative, în cazul în care nu dețineau comanda cetăților. În asemenea situații castelanul primea veniturile proprietăților cetății, în timp ce comitele ar fi avut doar o cotă parte din taxele de judecată⁵⁵.

Conform unei alte ipoteze regele i-a acordat comitelui, ulterior în perioada secolelor XIV–XV, putere deplină ce consta și în așa-numitul drept de delegare: numea și destitua funcționari, iar autoritatea sa putea fi înfăptuită prin intermediul adjuncților⁵⁶. În același timp a fost întărit prestigiul forurilor decizionale comitatense, așa cum adevărește decretul de la Timișoara, prin care vicecomiții și juzii nobiliari au fost împuterniciți să hotărească în cazurile actelor de violență ale nobililor: vărsare de sânge, însușirea bunurilor altora, ocuparea ilegală

a unor domenii, etc⁵⁷. În ciuda acestei măsuri de a limita influența baronilor, marea nobilime a încercat mereu să-i atragă de partea sa pe nobili mai înstăriți din unitățile administrative⁵⁸ pe care le guvernau. Astfel de cazuri sunt cunoscute încă din perioada de criză politică a regatului, de la începutul secolului al XIV-lea, când, familiarii baronului Aba Amadeus erau în majoritate membrii nobilimii înstărite din comitatele aflate sub autoritatea sa⁵⁹.

Însă, nu a existat o regula ca vicecomiții și castelanii să fie originari sau să dețină cele mai importante domenii în comitatele în care își desfășurau activitatea. În cazul comitatului Timiș există unele mărturii cu privire originea locală a acestora, dar majoritatea lor proveneau din alte regiuni. De fapt alegerea funcționarilor politici era condiționată îndeosebi de natura relațiilor pe care le aveau cu mării demnitari, deci implicit era dictată de rațiunile raporturilor de familiaritate.

Totodată, izvoarele sugerează că, pentru intervalul de timp al secolelor menționate, vicecomiții erau și comandanții cetății Timișoara. Ipoteza este confirmată, în pofida curențelor documentare, de faptul că unii dintre ei purtau și titlul de *castelanus* și *vicecastelanus*, în condițiile în care, în anumite perioade, la conducerea Timișului se aflau și câte patru vicecomiți. Astfel, datele obținute adevăresc că, cel puțin o zecime dintre vicecomiții amintiți în perioadă veacurilor XIV–XV, erau și comandanții cetății-sediu⁶⁰.

Descendența

Statutul social și prestigiul politic erau asigurate nobilimii, în primul rând de apartenența la o familie a căror origine era considerată ca fiind veche. Însă, acest fapt nu era suficient pentru a facilita condiția și modul de viață specific stărilor privilegiate. Drept urmare mulți nobili se străduiau să obțină funcții administrative sau slujbe oferite de baroni și mării magnați.

Asemeni exemplelor antice *cursus honorum* constituia și pentru omul medieval o dovadă a locului său în societate, cu mențiunea că, doar cea mai importantă funcție obținută era semnificativă, izvoarele amintind destul de rar slujbele inițiale. În ciuda acestui fapt informații deținute sugerează existența unui oarecare tipar ce jalonează

⁵⁰ Holub 1917, 9.

⁵¹ Engel 2006, 154.

⁵² Holub 1917, 10, nota 1.

⁵³ Fügedi 1986, 199–200.

⁵⁴ Fügedi 1986, 201.

⁵⁵ Fügedi 1986, 202.

⁵⁶ Holub 1917, 5; Kammerer 1899, 343.

⁵⁷ Engel 2006, 245.

⁵⁸ Mărturiile consemnează că la nivelul unui comitat numărul nobililor înstăriți, a căror prestigiu era recunoscut varia de la doi la trei; Drăgan 2000, 278, nota 43: *Sine proceribus nobilium, quales egregios vulgo vocamus, quales etiam in uno comitatu vix duo vel tres sunt.*

⁵⁹ Engel 2006, 155.

⁶⁰ Tabelul 1.

activitățile specifice nobilului provincial. Astfel, după ce în prima parte a vieții desfășurau activități militare, conducerea și administrarea unui comitat din postura de vicecomite reprezenta pentru exponenții acestei stări, încununarea unei întregi cariere.

În ce privește comitatul Timiș întâlnim diferite exemple care aduc mărturii despre statutul deținut de nobili în cadrul animat al societății maghiare din perioada menționată mai sus. Mulți dintre aceștia au obținut funcția de vicecomite în momentul în care patronul lor era numit la conducerea unității administrative, datorită faptului că ei își secondau stăpânul în calitate de familiari. Acesta este și situația primului vicecomite cunoscut al Timișului din secolul al XIV-lea. Dominic *dictus Saar*, probabil un nobil cu origini modeste este menționat la conducerea comitatului în anul 1318⁶¹. Câțiva ani mai târziu devine vicecomite de Nitra, urmându-l pe patronul său, baronul Nicolae Treutel⁶². În asemenea cazuri, fidelitatea s-a dovedit a fi un mijloc esențial pentru îmbunătățirea condiției sociale și sporirea averii. Exemplul lui Ioan Sárasdi, un mic nobil din comitatul Zala este elocvent în acest sens. Aflat în slujba lui Benedict Himfy, el a obținut funcții importante, precum cele de castelan de Haram și vicecomite de Caraș. După ce patronul său devine comite de Vas, Sárasdi preia funcția de vicecomite. Ulterior este menționat la conducerea comitatului Timiș, honor deținut, începând cu anul 1371 de același Benedict Himfy⁶³.

Alți nobili precum Blaziu de *Chaak* își atribuiau descendența unor strămoși de vază. Acest lucru este sugerat de patronim, care reprezintă mărturia cea mai concretă pentru includerea sa între membrii familiei Dundari, una dintre ramurile clanului Csák, despre a cărui legături de sânge, atât Anonimus, cât și Simon de Keza susțineau că pot fi reconstituite până la primii șefi de trib. Însă, istoriografia mai veche a arătat că, în ce privește relatările celor doi cronicari, doar acele pot fi luate în considerare care identificau sediul inițial al clanului cu cetatea Csák, din comitatul Fejér, fără a se excludea nici posibilitatea ca acesta să corespundă ținutului aflat la est de Székesfehérvár. Cert este că denumirea clanului provine de la un personaj care a viețuit în a doua jumătate a secolului al XII-lea: comitele Csák⁶⁴. Una dintre ramurile familiei care s-a desprins din acest strămoș a fost Dundari, denumire luată după domeniul omonim

din comitatul Veszprém⁶⁵. Totuși, primul membru cunoscut al acestei familii a trăit la începutul secolului al XIII-lea, iar legăturile sale cu celelalte ramuri ale clanului Csák nu pot fi confirmate de izvoare⁶⁶.

Aceeași descendența veche ce coboară până la primii descălecători este vehiculată și pentru neamul Ákos, din care provenea familia lui Ladislau Pocsaji. Însă, cu unele excepții nu există nicio mărturie scrisă care să confirme legăturile de rudenie între familiile care dețin acest patronim în secolul al XIII-lea⁶⁷. Însă, tocmai această premisă a condus la ipoteza că desprinderea ramurilor a avut loc mai devreme și a fost interpretată ca fiind o dovadă pentru certificarea vechi origini⁶⁸. La un moment dat Ladislau a devenit reprezentantul de seamă al uneia dintre aceste familii, denumite după posesiunea moștenită în comitatul Bihor⁶⁹.

Spre deosebire, strămoșii lui Petru „Vitéz” de Hangan pot fi urmăriți până în secolul al XII-lea⁷⁰. Domeniile deținute de predecesorii săi sugerează că ținutul de baștină al familiei a fost comitatul Gömör. Deja la începutul veacului următor se constată existența a două ramuri familiale mai importante, dar, dintre numeroși săi membri, doar Ștefan și Matei au deținut funcții notabile: canonic de Strigoni, respectiv vicecomite de Abaúj. Despre Petru informații detaliate oferă un document redactat în anul 1432, care atestă participarea sa la luptele împotriva husiților și taboriților, și la expedițiile militare din Moravia și din peninsula italică. La aceste evenimente el a luat parte, așa cum se menționează în textul actului, în calitate de familiar al lui Gheorghe Pálóci, arhiepiscop de Strigoni: *in familiaritate et sub banderio eiusdem domini sui*⁷¹.

Influența unui potentat a fost decisivă și pentru cariera lui Pavel de Derecske, despre care izvoarele documentare păstrează mențiuni pentru perioada cuprinsă între anii 1400–1426⁷². Consemnările ulterioare îl menționează doar în relația de filiație cu cei patru copii ai săi, dintre care unul a devenit vicecomite de Somogy. Contemporan cu el a fost Petru, vicecomite de Timiș și văr după tată⁷³. Ambii au purtat un patronim provenit de la un nume de loc răspândit pe teritoriul regatului și care, drept

⁶¹ Pesty 1896, 35–36.

⁶² Engel 1996, s.v. *IV. Ispánok: Nyitra*.

⁶³ Rady 2000, 117.

⁶⁴ Karácsonyi 1900, 314–315.

⁶⁵ Karácsonyi 1900, 316.

⁶⁶ Engel 1998, s.v. *Csák nem 3. Dudari ág*.

⁶⁷ Engel 1998, s.v. *Ákos nem 5. Pocsaji ág 1. tábla: Pocsaji*.

⁶⁸ Karácsonyi 1900, 112, 114.

⁶⁹ Karácsonyi 1900, 112, 114.

⁷⁰ Engel 1998, s.v. *Hangonyi 2. tábla: hangonyfői ág*.

⁷¹ Ila-Borsa 1993, 143.

⁷² Engel 1998, s.v. *Derecskei (Tolna m.)*.

⁷³ Wertner 1908, 88–89.

urmare se regăsea la mai multe familii nobiliare. În cazul celor doi avem certitudinea că localitatea în discuție era situată în comitatul Tolna. Printre dovezile care atestă acest lucru se numără un act care consemnează că, în anul 1424, Filipo Scolari a intervenit în favoarea lui Pavel, pentru ai fi întărit un contract de moștenire. Aportul său la extinderea domeniului familial a fost semnificativ, datorită relației sale cu baronul florentin, cu care era înrudit prin alianță. Barbara, soția lui Scolari era membră a familiei nobiliare Ozora din comitatul Tolna și nepoata mamei lui Pavel⁷⁴.

Serviciul militar a constituit principala activitate a nobililor Ioan și Nicolae de Giarmata. Aceștia au fost fiii lui Nicolae Vaida, român de origine⁷⁵, a cărui nume este pomenit pentru prima dată în legătură cu o așezare din comitatul Timiș. Despre cei doi membrii ai familiei Vaidafy se menționează că au luat parte, încă din tinerețe la diferite expediții militare. Informațiile sunt mai concrete în cel privește pe Nicolae, care a luptat împotriva husiților și taboriților, în Germania și peninsula Italică⁷⁶. După încheierea acestor campanii, a căror frecvență și durată ne rămân deocamdată necunoscute, cariera lor a continuat cu administrarea comitatului Timiș. Ascensiunea lor a fost facilitată îndeosebi de faptul că cei doi s-au aflat în slujba lui Iancu de Hunedoara. Parcursul politic urmat de aceștia este foarte asemănător cu cel al lui Nicolae de Bizerea. În cazul ultimului, originea românească este mult mai bine atestată, cât și prestigiul pe care la deținut în rândul nobilimii din Munții Banatului. Strămoșii săi au prestat slujbe răsplătite de coroană, fapt ce i-a asigurat lui Nicolae accesul la o carieră militară. În anul 1433 el este menționat ca *miles curie*, pentru ca zece ani mai târziu să se afle în slujba viitorului guvernator din postura de vicecomite. În această calitate a participat la „Campania cea Lungă”, unde, potrivit relatărilor, a dovedit competențe militare deosebite. Ulterior el a fost numite castelan al cetății Bran, respectând astfel îndatoririle impuse de familiaritate⁷⁷.

Un personaj interesant care s-a numărat printre vicecomiții de Timiș a fost Osvat Szilagy de Horogszeg, fratele celebrului Mihai, unul dintre eroii bătăliei de la Belgrad, artizanul înscăunării lui Matia Corvin și mai apoi guvernatorul Ungarie. Tatăl celor doi a fost Ladislau, care a slujit ca soldat în timpul regelui Sigismund. În anul 1408, pe când deținea calitate de castelan de Srebrenik, el

a fost înnobilit cu nouă sate în comitatul Timiș. Toate aceste posesiuni le-a stăpânit în condiziuni cu frații săi, cinci la număr și cu un văr, dar și împreună cu asociatul său, Nicolae de Kerestur și rudele acestuia⁷⁸. Posesiunile erau dăruite de rege în schimbul a cinci sate pe care el le-a deținut în comitatele Heves și Nograd⁷⁹. Cu toate că nu reprezintă un element definitiv, faptul că moșiile inițiale ale familiei au fost în aceste comitate reprezintă un posibil indiciu despre originea sa. De-a lungul carierei sale, Ladislau a beneficiat de sprijinul baronului Ioan de Marot, pe care l-a slujit în calitate de vicecomite de Valko și Bacs⁸⁰. Prestigiul social și militar dobândit le-a facilitat copiilor săi accesul în rândul nobilimii înstărite, fapt reliefat mai ales de căsătoriile contractate. Soții fiicelor sale au fost cavaleri ai curții sau baroni, iar cumnatele sale, reprezentante ale marii nobilimi. Astfel, Osvat a fost căsătorit cu Aghota, din neamul Posa de Zer, familie cu origini nobiliare vechi⁸¹. Totuși, încheierea acestor alianțe matrimoniale au fost posibile după ce Elizabeta, probabil cea mai în vârstă dintre fiicele sale⁸² a devenit soția lui Iancu de Hunedoara. Mariajul a ridicat prestigiul familiei Szilagy și i-a oferit lui Mihai posibilitatea de a deveni guvernator al regatului și comite perpetu de Bistrița. Spre deosebire de fratele său, Osvat a avut o accesie mai modestă, cea mai importantă dintre funcțiile pe care le-a deținut fiind cea de vicecomite de Timiș⁸³.

Lipsa surselor documentare constituie principalul obstacol în calea identificării apartenenței familiale și a originii majorității vicecomiților. Pe de altă parte omisiunea izvoarelor reflectă într-un oarecare procent condiția lor modestă, care nu poate fi legată de un trecut glorios. De altfel, chiar și în cazurile în care beneficiem de informații constatăm că aceștia și-au extins domeniile, după îndeplinirea obligațiilor impuse de familiaritate, dar mai ales după accederea pe scara ierarhică a acestei relații sociale și obținerea unui post de castelan sau vicecomite.

Posesiuni și Domenii

În rândul istoricilor există unele puncte de vedere care susțin că înțelegerea dintre familiar și patron se realiza de cele mai multe ori printr-un jurământ de

⁷⁴ Engel 1998, s.v. *Ozorai (Tolna m.)*.

⁷⁵ Țigău 2013, 279.

⁷⁶ Țigău 2013, 277–278.

⁷⁷ Boldea 2002, 174–179.

⁷⁸ Pesty 1896, 403, 407, 447; *Nicolao filio Stephani dicti Garazda de Kerezthwr et Ladislao filio Nicolai de Zylagh castellanis nostris de Zrebernek*.

⁷⁹ Csáky 1919, 262–263.

⁸⁰ Engel 1996, s.v. *IV. Ispánok Bács, Valkó*.

⁸¹ Engel 1998, s.v. *Bár-Kalán nem 1. Szeri ág 2. tábla: Pósafi (szeri, szódi)*; Karácsonyi 1900, 152–153.

⁸² DF.233.529.

⁸³ DL.44.413/85.811 (Nagy 1889, 381).

loialitate, care ar fi fost înregistrat. Astfel, întreaga ceremonie devenea destul de sobră, mai ales că jurământul se depunea într-o capelă, în prezența unor martori⁸⁴. Pe de altă parte se recunoaște că, de cele mai multe ori, obligațiile ce decurg din *fidelitas* nu sunt descrise detaliat, cea ce adevărește faptul că angajamentele mutuale dintre patron și familiar erau determinate de tradiție și convențiile sociale. Prin urmare chiar dacă, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, contractele scrise sunt mai amănunțite nu există mărturii care să confirme că toți familiarii depunea jurăminte de fidelitate⁸⁵.

Indiferent dacă exista sau nu o înțelegere scrisă, exemplele cunoscute oferă indicii despre remunerarea familiarelor de către patroni, care uneori era destul de consistentă⁸⁶. Desigur, răsplata era direct proporțională cu importanța slujbei prestate, raționament în baza căruia pot fi justificate veniturile mari obținute de vicecomiți. Unei asemenea premise putem atribui cazul familiei Vaidafi de Giarmata, a cărui domeniu consta, până în momentul în care Nicolae și Ioan au ajuns la conducerea comitatului Timiș, din cinci posesiuni, pentru ca, la începutul veacului al XVI-lea, numărul acestora să se ridice la 20. Cu toate că aportul celor doi frați la extinderea patrimoniului familial a fost semnificativ, tocmai dimensiunea sa nu poate fi contabilizată documentar⁸⁷. Același lucru este sugerat de situația lui Ladislau Pocsaji. După moartea sa, moștenitorii săi au avut de împărțit zece posesiuni în comitatul Bihor și patru în Solnocul Mijlociu. Printre bunuri se număra un *domus* și o curie în așezarea Pocsaji, care constituia probabil centrul întregului domeniu⁸⁸.

În anul 1433 când regele îi dăruia două posesiuni în comitatul Timiș și 14 în districtul Sebeș, Nicolae de Bizerea era cavaler al curții. Domeniile din zona culoarului Timiș-Cerna erau moșteniri ale familiei, pe care le stăpânea alături de vărul său, Lațcu și pe care, după câțiva ani, le va pierde în favoarea uneia dintre rude. Le va recăștiga în anul 1447⁸⁹, atunci când i-a fost reconfirmat dreptul de stăpânire. Cel care i-a asigurat acest beneficiu a fost Iancu de Hunedoara, în slujba căruia Nicolae a condus comitatul Timiș între anii 1443–1445⁹⁰.

În aceeași perioadă el a fost răsplătit cu reconfirmarea dreptului de stăpânire asupra altor patru moșii din districtul Caransebeș, îndeosebi ca urmare a participării sale la „Campania ce Lungă”⁹¹.

Uneori acumularea proprietăților se desfășura într-o manieră mai lentă, mai ales în etapa primară din evoluția unei familii nobiliare. Acest proces este evidențiat de situația în care moștenitorii unui mic domeniu reușeau conservarea și extinderea sa. Astfel, în timp ce Pavel de Derecske, primea în păstrare de la străbuni săi proprietăți în comitatul Tolna⁹², fiii săi, Nicolae și Ștefan zălogeau porțiuni dintr-o moșie situată în comitatul Somogy. Faptul că cel din urma fusese vicecomite al acestei unități administrative⁹³, ne face să credem că proprietatea reprezenta o achiziție mai nouă.

Desigur există și exemple opuse precum cel a lui Petru de Hangan. Majoritatea posesiunilor sale erau deținute în dividiziune. Trei posesiuni în comitatul Gömör, respectiv una în Borsod erau stăpânite împreună cu vărul său, Ladislau, cu toate că au fost primite pentru faptele sale de arme. Alături de acestea Petru mai beneficia, înainte de a fi numit vicecomite de Timiș, de un sfert din drepturile de stăpânire asupra a cinci posesiuni din Nograd și Solnocul Exterior. De asemenea, el era nevoit să împartă cu rudele sale și drepturile asupra moșiiilor ereditare Hangan și *Zylazow*⁹⁴. Într-un final, toate agonisirile sale vor fi dăruite episcopului de Eger, deoarece Nicolae, unicul său fiu menționat de documente a murit fără urmași⁹⁵.

În contextul în care nu cunoaștem dimensiunile exacte ale fiecărei posesiuni și domeniu și prin urmare valoarea lor, precum nici momentul exact al dobândirii lor, nu putem avansa ipoteze legate de avantajele financiare obținute de vicecomiți în perioada în care și-au desfășurat activitatea în comitatul Timiș. Unele repere precum numărul acestor proprietăți pot fi luate în considerare, dar este neîndoielnic că această slujbă oferea, pe lângă consolidarea prestigiului și a condiției sociale, posibilitatea dublării posesiunilor și a sporiri averilor personale, așa cum sugerează cazurile nobililor care au reușit să-și extindă părțile lor de stăpânire în cadrul patrimoniului familial, în detrimentul fraților dividizionari⁹⁶.

⁸⁴ Rady 2000, 118.

⁸⁵ Rady 2000, 119.

⁸⁶ De multe ori câștigul familiarului transcedea dimensiunea materială transformându-se în avantaje politice precum cazul lui Nicolae și Frank Himfy, familiarii baronului Frank de Tallovac.; Rady 2000, 115.

⁸⁷ Țigău 2013, 275–281.

⁸⁸ Fekete 1990, 185.

⁸⁹ Boldea 2002, 174–175.

⁹⁰ Tabel 1.

⁹¹ Boldea 2002, 177.

⁹² Csánki 2002, vol. I–V, s.v. Tolna, Helységei, Derecske; Fyr, Kakasd; fobbirtokosai Derecskei; Mályusz-Borsa 1997, 369.

⁹³ Nagy *et alii* 1867, 310–313.

⁹⁴ Ila-Borsa 1993, 148–149.

⁹⁵ Ila Borsa 1993, 148–149.

⁹⁶ Exemplul lui Nicolae de Bizerea.

Concluzii

În general, remunerația vicecomiților consta din bunuri provenite din surse diverse, precum banii rezultați din emiterea actelor cu ocazia scaunelor de judecată sau procentele primite din cuantumul amenizilor⁹⁷.

Un document interesant oferă câteva indicii despre sumele alocate unui vicecomite de Timiș, în secolul al XIV-lea. Izvorul în cauză este registrul de socoteli din anul 1372, a cărui autor este considerat Nicolae, fiul lui Pavel. La momentul redactării documentului acesta era administrator al domeniului regal de la Timișoara și familiar al lui Nicolae Himfy, însă în decurs de doi ani de zile el devine vicecomite de Caraș și castelan de Haram⁹⁸. Printre numeroasele cheltuieli ale comitelui Benedict Himfy, registrul consemnează sumele de 10 respectiv 20 de florini care au revenit vicecomitelui Ioan Sársadi⁹⁹. În comparație cu ceilalți debitori suma alocată acestuia este puțin mai mare, însă în lipsa altei mărturii documentare nu putem reconstitui întregul său beneficiu, corespunzător slujbei prestate.

O mărturie concretă, dar care nu poate fi considerată analoagă cazului de față este reprezentată de contractul încheiat în anul 1505, între baronul Ioan Ernus de Csáktornya și Baltazar Batthyány. În schimbul administrării a trei castelanii pe un an de zile, cel din urma era recompensat, printre altele cu 800 de florini și cantități semnificative de vin și cereale. Uzând de acest exemplu unii istorici afirmă că, spre sfârșitul secolului al XV-lea obligațiile familiarilor au devenit mai concrete, serviciile au început să fie răsplătite în bani, iar contractele aveau, în general durata unui an de zile¹⁰⁰. Însă există dovezi care adevăresc că acest obicei fusese mai timpuriu. Astfel, între anii 1387–1392, cât timp a fost comite de Szabolcs, Ștefan Lackfi a numit șase vicecomiți, fiecare corespunzând câte unui an de zile¹⁰¹. O altă mărturie este reprezentată de faptul că mulți dintre vicecomiții aflați în slujba lui Iancu de Hunedoara sau a celor din familia Ujlaki, își desfășurau activitatea de-a lungul aceluiași interval de timp¹⁰². Nici plata în bani nu era de factură recentă. În anul 1438 Ștefan Marcali îl răsplătea pe castelanul său cu grâne, vin, 8 vaci, 18 bucăți de slănină și 80 florini de aur. Două decenii mai târziu comitele de Zala, Nicolae Pethő

de Gerse îi oferea castelanului și vicecomitelui său Osvat Rumi următoarele: 600 de pui din patru sate, precum și jumătate din veniturile acelorași așezări, făină, nutreț, 400 de denari din amenizile încasate, 10 butoaie de vin, iar ca plată 100 florini de aur¹⁰³.

Un document de la începutul secolului al XIV-lea furnizează informații și mai interesante. Izvorul în sine reprezintă de fapt oferta de slujire adresată de comitele Petru Szanto lui Mihai, fiul lui Mihai. Celui din urmă i se propunea administrarea comitatului Satu Mare cu veniturile aferente și două vămi sau postul de vistier cu beneficiile sale. Se mai adăugau 20 de mărci, dintre care 10 la data înfățișării sale, un „*palium*” și o tunică de mătase, și învoirea la rege pentru obținerea unei posesiuni¹⁰⁴. În ciuda faptului că propunerea a rămas fără niciun rezultat, deoarece Petru nu a mai fost numit mare vistier, iar Mihai a intrat în slujba unui dușman al regelui¹⁰⁵, documentul este important deoarece ilustrează pașii parcurși pentru cooptarea familiarilor. Astfel, dacă inițial era înaintată oferta, în faza următoare avea loc consfințirea obligațiilor mutuale, parafate cu încheierea contractului și emiterea actului de înștiințare a instituției care constituia obiectul înțelegerii.

În ce privește beneficiile, exemplele redată mai sus dovedesc că nu exista un standard care să fi fost respectat cu strictețe. Baronii ofereau tot fel de bunuri celor care urmau să administreze un comitat sau o castelanie, de la produse și bani, până la domenii. De asemenea perioada de-a lungul căruia își desfășura activitatea vicecomitele era rar menționată, astfel că uneori întâlnim o formulă specifică doar regalității: „*durante nostro beneplacito*”¹⁰⁶. Acest lucru însă, nu infirmă faptul că oferta înaintată de patron era raportată la un interval de timp, la expirarea căruia propunerea era reînnoită sau după caz, înlocuită persoana contractată.

Pe de altă parte, beneficiile mari obținute de vicecomiți și castelanii ridică semne de întrebare asupra numărului mare de persoane (3–4) aflate concomitent la conducerea unui comitat, precum și mobilitatea lor instituțională în perioada de administrație comună a lui Iancu de Hunedoara și Nicolae Ujlaki. După unele opinii existența celor doi vicecomiți este pusă pe seama funcționării a câte două scaune de judecată în comitate¹⁰⁷. Acest lucru era însă o excepție în sine, deoarece pentru

⁹⁷ Tóth 2008, 47.

⁹⁸ Engel 1982, 917.

⁹⁹ Engel 1982, 918; Răduțiu-Pervain-Andea-Gross 2002, 101, 103.

¹⁰⁰ Engel *et alii* 2005, 309.

¹⁰¹ Tóth 2008, 29–30.

¹⁰² Engel 1996, s.v. *IV. Ispánok Bodrog, Máramaros, etc.*

¹⁰³ Holub 1917, 17.

¹⁰⁴ Nagy 1878, p.428–429.

¹⁰⁵ Ipolyi-Nagy – Véghegy 1880, p.381.

¹⁰⁶ Holub 1917, 34.

¹⁰⁷ Holub 1929, 141.

fiecare comitat exista un singur scaun de judecată. În schimb numărul de patru vicecomiți poate fi atribuit faptului că fiecare comite era reprezentat de câte doi familiari. Însă, mare parte din vicecomiții cunoscuți din perioada de conducere comună a celor doi baroni erau oamenii lui Iancu¹⁰⁸, premisă ce sugerează că această situație constituia rezultatul unei politici prin care marii potenți încercau să

obțină fidelitatea nobilimii înstărite din provincii, prin cooptarea sa în administrație și ademenirea cu funcții importante. În decursul timpului această inițiativă s-a dovedit binefăcătoare pentru magnați, cel puțin în cazul familiei Huniade, care a obținut controlul, aproape asupra unei jumătăți a regatului, iar mai apoi autoritatea politică pentru așezarea coroanei apostolice pe capul lui Matia Corvin.

Tabel 1. Vicecomiții de Timiș în secolele XIV–XV.

Nr.	Vicecomiții	perioada	Familie / Origine	Referințe
1	Dominicus dictus Saar	7–25 VI 1318		Pesty 1896. 35–36.
2	vicecastelanul George, fiul lui Paul	26 II 1323		Pesty 1896. 38.
3	magistrul Nicolae	12 IX 1335 – 20 II 1336		1. Kristó-Makk 2004, p. 249, d. 556; 2. Piti 2004, p. 87, d. 59.
4	Nicolae Tut	27 X 1338		Engel 1996 s.v. <i>Ispánok: Temes</i> (DL. 40789).
5	Ioan Tuz	9 IX 1343		Pesty 1896. 73–74 / DIR 1341–1350, p. 150–151.
6	magistrul Paul, fiul lui Dominic de Folty	8 X 1349 – 3 VIII 1351		1.2. Pesty 1896. 78–79 / DIR 1341–1350, p. 521.
7	vicecastelanul Ladislau, fiul lui Andrei Chati	19 II 1370 – 11 XI 1371		Engel 1996 s.v. <i>Ispánok: Temes</i> .
8	Ioan Sárosdi, fiul lui Petru	12 X 1372	Sárosdi comitatul Zala	Pesty 1896. 121–122 / Răduțiu <i>et alii</i> 2002.183.
9	Iacov, fiul lui Nicolae	1 VII 1376		Răduțiu <i>et alii</i> 2006. 50.
10	magistrul Dumitru	20 VIII 1387		Pesty 1896. 152 / Mályusz 1951.194.
11	Mihai	11 V 1389		Engel 1996, s.v. <i>Ispánok: Temes</i> (DL. 42421).
12	Blasiu de Chak	I IV 1390	Dudari, din neamul Chak/comitatul Fejér	Pesty 1896. 193.
13	Martin Deers	17 IX 1392	Szerdahelyi, din neamul Győr/comitatul Somogy	Mályusz 1951, d. 2622.
14	magistrul Petru, fiul lui Ioan de Ivanda	22–29 VII 1393	comitatul Timiș	1. Pesty 1896. 231–232; 2. DL. 52.790.
15	magistrul Ștefan de Diakolc	19 X 1394 – 7 XII 1400	comitatul Caraș	1. Pesty 1896. 245 / Mályusz 1951, d. 3671; 2. Pesty 1896. 298 / Mályusz 1956.689.
16	Toma	19 X 1394		Pesty 1896. 245 / Mályusz 1951, d. 3671.
17	Ioan, fiul lui Ladislau de Gerebenc	9 XI – 7 XII 1400	comitatul Caraș	1. DL. 42753; 2. Pesty 1896. 298.
18	castelanul Gheorghe Parvus	12 XI 1404 – 11 X 1407		1. Pesty 1896. 339; 2. Mályusz 1958, p. 89, d. 5768.
19	magistrul Petru, fiul lui Nicolae de Derecske	15 V 1408 – 20 V 1421	Derecske comitatul Tolna	1.2. Mályusz 1958, p. 136, d. 6102, 6103; 3. Pesty 1896. 566.
20	Emeric, fiul lui Petru de Mecske	4 XII 1425 – 19 II 1426	Mecskei comitatul Baranya	1. Pesty 1896. 592; 2. Pesty 1896. 592–593.

¹⁰⁸ Engel 1996, s.v. *IV. Ispánok Temes*.

Nr.	Vicecomiții	perioada	Familie / Origine	Referințe
21	Paul, fiul lui Laurențiu de Derecske	21 XI 1424/ 17 VII 1425 – 19 II 1426	Derecske comitatul Tolna	Engel 1996, s.v. <i>Ispánok: Temes</i> ; Pesty 1896. 592–593.
22	castelanul Toma, fiul lui Mihai de Zsadanyi	25 VII 1427 – 5 VII 1429	comitatul Timiș	1. DF. 285879; 2. Pesty 1896. 624–625.
23	vicecastelanul Baltasar, fiul lui Vicențiu de Bacs	19 IX 1430 – 22 III 1433		1. Pesty 2014. 28; 2. DF 238192.
24	Mihai Anyos de Fajsi	3 III 1433 – 23 IV 1437	Fajsi comitatul Veszprém	1. DL. 43.942; 2. Pesty 2014.73; 3. DL. 55.082.
25	Mihai de Hanona	25 IX 1436 – 23 IV 1437		1. DL. 68.360; 2. Pesty 2014.73; 3. DL. 55082.
26	Ioan, fiul lui Endre de Papdi	22 IX 1439	comitatul Timiș	1. DL. 68369 2. DL. 44266.
27	Ioan Budai de Ruda	22 IX 1439	comitatul Timiș	1. DL. 68369 2. DL. 44266.
28	Blasiu Garazda de Istvandi	22 IX 1439	Garazda comitatul Zala/ Somogy	1. DL. 68369 2. DL. 44266.
29	Iacov Bessenew de Visag	17 II 1442		Pesty 2014.126.
30	Nicolae, fiul lui <i>Vajuod de Gyarmath</i> (Giarmata)	14 V 1443	Vaidafi comitatul Timiș	Pesty 2014.132.
31	Nicolae de Bizerea	14 V 1443 – 26 I 1445	Bizerea districtul Caransebeș	1. Pesty 2014. 132; 2. Nagy 1889. 364 (DL. 85.793).
32	Petru de Hangon	14 V 1443 – 3 XII 1443	Hangon comitatul Gömör	1. Pesty 2014.132; 2. Pesty 2014.135.
33	Ioan de Zob	14 V 1443	Szob comitatul Somogy	Pesty 2014.132.
34	Petru de Zob	5 XI 1443	Szob comitatul Somogy	DL. 44.355
35	Ioan literatul de Fejéregyház	5 XI 1443 – 6 IX 1446	Fejéregyház comitatul Cened ⁸	1. DL. 44.355; 2. Nagy 1889.381 (DL. 85.811).
36	Gheorghe Csapo	26 I 1445		Nagy 1889.364 (DL. 85.793).
37	Osvald Szilagyi de Horogszeg ⁹	22 III 1446 – 6 IX 1446	Silagyi comitatul Heves	1. DL. 44.413; 2. Nagy 1889.381 (DL. 85.811).
38	vicecastelanul Nicolae Hadzaky	6 IX 1446	comitatul Hunedoara	Engel 1996 s.v. <i>V. Várnagyok és várbirtokosok,</i> <i>Temesvár</i>
39	Ladislau de Pochay	18 III 1449 – 29 VII 1455	Ákos comitatul Bihar	1. DF. 285.548; 2. Nagy 1889.531 3. Pesty 2014.289.
40	Emeric Therek de <i>Zenew</i>	18 III 1449	comitatul Timiș ⁹	1. DF. 285548 2. Pesty 2014. 173.
41	Ioan, fiul lui Voievod de Giarmata	30 III 1451 – 19 VI 1453	Vaidafi comitatul Timiș	1. Nagy 1889.482 (DL. 85.877); 2. DL. 85.878 3. Pesty 2014. 257.
42	Anton Pochay	29 VII 1455	Ákos comitatul Bihar	1. Nagy 1889.531 (DL. 85.911) 2. Pesty 2014.289.
42	Valentin Literatul	24 X 1458		DL. 15287.
44	Andrei de Szentlörincz	24 X 1458		DL. 15287.
45	Ioan de <i>Babocha</i> ¹⁰	17 IV 1459		DF. 266486.

⁸ Ipoteză propusă de Csánki Dezső (Csánki 2002, s.v. *Temesvármegye, Főbb Birtokosai*).

⁹ Actuala denumire a localității este Banatsko Velikor Selo.

¹⁰ Toponim larg răspândit pe suprafața fostului regat maghiar (Csánki 2002, vol. I–V, s.v. *Helységek*).

Nr.	Vicecomiții	perioada	Familie / Origine	Referințe
46	Andrei Wanya	17 IV 1459	comitatul Pest/Heves	DF. 266486.
47	Nicolae Aranyagy	23 VI 1467	comitatul Zarand	Pesty 2014.398.
48	Iacov Kerthes	23 VI 1467	comitatul Vás	Pesty 2014.398.
49	Ștefan Magnus	10 IV 1480 – 1483		1. Gündisch <i>et alii</i> 1991. 239; 2. DL. 18910.
50	Valentin Horvath	1 V 1481		DL. 18477.
51	Gheorghe Essegvary	1482 – 20 II 1487	comitatul Veszprém	1. DL. 18743; 2. DL. 97461.
52	Castelanul Grigore de Davidhaza	(1488) 1 II 1489 – 5 X 1494	comitatul Bereg/Vás	1. DL. 19477; 2. DL. 88802.
53	Nicolae Hagymas de Beregsău	4 X 1496	Hagymas de Beregsău comitatul Bereg	DL. 86024.
54	Benedict Caza de Kenez	4 X 1496	Caza de Kenez comitatul Timiș	DL. 86024.

BIBLIOGRAFIE

Bloch 1996
Marc Bloch, *Societatea Feudală*, vol. I, Cluj-Napoca, (1996).

Bloch 2007
Marc Bloch, *Pledoarie pentru istorie*, ed. G. Cipăianu, Cluj-Napoca, (2007).

Boldea 2002
Ligia Boldea, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV–XVI. (Origine, statut, studiu genealogic)*, Reșița, (2002).

Bónis 2003.
Bónis György, *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*, Budapest, (2003).

Brown 1974
E. A. R. Brown, *The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe*, în *The American Historical Review*, 79(1974), nr. 4.

Carcopino 1968
Jerome Carcopino, *Daily life in Ancient Rome. The People and the City at the height of the Empire*, London, (1968).

Csáky 1919
Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. Oklevelek 1229–1499, Budapest, (1919).

Csánki 2002
Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. I–V, Budapest, 1890–1913, (ediție digitală CD-ROM), (2002).

DA 1934
Dicționarul Limbii Române, tom II, partea I, București, (1934).

¹¹ Toponim întâlnit în comitatul Somogy, Baranya și Solnocul Mijlociu (Csánki 2002, vol. I–II, s.v. *Közép-Szolnokmegye, Somogyvármegye, Baranyavármegye: Helységei*).

DEX 1996
Dicționarul Explicativ al Limbii Române, ed. II-a, București, (1996).

DEX 2009
Dicționarul Explicativ al Limbii Române, București, (2009).

DIR 1341–1350.
Documente privind istoria Romaniei, veacul XIV, C.Transilvania vol. IV (1341–1350), București, (1953).

Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacul XIV, vol. V (1351–1355), București, (1957).

DF.233.529 (26.IV.1438)
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%28233529%29&s=DA&m=0&a=rec>).

DF 238.192 (9.IV.1433)
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%28238192%29&s=DAT&m=1&a=rec>).

DF.266.486 (17.IV.1459)
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%28266486%29&s=DAT&m=0&a=rec>).

DF.285.548 (18.III.1449)
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%28285548%29&s=DAT&m=0&a=rec>).

DF.285.879 (25.VII.1427)
Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%28285879%29&s=DAT&m=0&a=rec>).

- DL.15.287 (24.X.1458)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2815287%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.18.477 (1.V.1481)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2818477%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.18.743 (1482)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2818743%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.18.910 (1483)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2818910%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.19.477 (30.III.1489)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2819477%29&s=DAT&m=1&a=rec>).
- DL.43.942 (3.III.1433)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2843942%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.44.266 (22.IX.1439)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2844266%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.44.355 (5.XI.1443)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2844355%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.44.413 (22.III.1446)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2844413%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL. 52.790 (22.VII.1393)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2852790%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.55.082 (23.IV.1437)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2855082%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.68.360 (25.IX.1436)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2868360%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.68.369 (22.IX.1439)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2868369%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.85.793 (26.I.1445)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2885793%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.85.811 (6.IX.1446)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2885811%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.85.877 (30.III.1451)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2885877%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.85.878 (30.III.1451)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2885878%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.85.911 (29.VII.1455)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2885911%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.86.024 (4.X.1496)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2886024%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- DL.88.802 (17.X.1495)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2888802%29&s=DAT&m=1&a=rec>).
- DL.97.461 (20.II.1487)
Magyar Országos Lévéltár, Diplomatikai Levéltár
(<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a140506htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2897461%29&s=DAT&m=0&a=rec>).
- Drăgan 2000
Ioan Drăgan, *Nobilimea Românească din Transilvania între anii 1440–1514*, București, (2000).
- Engel 1982
Engel Pál, *Honor, Vár Ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*, in *Századok* 116/(1982).
- Engel 1987
Engel Pál, *Ozorai Pipo*, in *Ozorai Pipo Emlékezete*, Szekszárd, (1987).
- Engel 1996
Engel Pál, *Magyarország világi Archontológiája 1301–1457*, vol. II, Budapest, (1996) (CD).
- Engel 1998
Engel Pál, *Középkori Magyar Genealógia*, Budapest, (1998) (CD).
- Engel et alii 2005
Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András, *Magyarország Története 1301–1526*, Budapest, (2005).
- Engel 2006
Engel Pál, *Regatul Sfântului Ștefan*, Cluj-Napoca, (2006).
- Fekete 1990
Fekete Nagy Antal, *A Balassa család levéltára 1193–1526*, ed. I. Borsa, Budapest, (1990).
- Fügedi 1986
Fügedi Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok*, Budapest, (1986).

- Gündisch *et alii* 1991
Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Gernot Nussbächer, *Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen*, vol. VII, București, (1991).
- Hasenkamp MDCCCLIII
Xaver Oscar Brueggene dictus Hasenkamp, *De rusticorum regni Poloniae s. XIV, XV, XVI conditione*, MDCCCLIII.
- Holub 1917
Holub József, *A főispán és alispán viszonyának jogi természete*, in *Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez*, Budapest, (1917).
- Holub 1929
Holub József, *Zala megye története a középkorban*, vol. I, Budapest, (1929).
- Ila-Borsa 1993
Ila Bálint, Borsa Iván, *Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525*, Budapest, (1993).
- Ipolyi-Nagy-Véghely 1880
Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest, (1880).
- Karácsonyi 1900
Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek XIV. század közepéig*, Budapest, (1900).
- Kammerer 1899
Kammerer Ernő, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, vol. IX, Budapest, (1899).
- Kovács 2005
W. Kovács András, *The History of the Wassa de Czege Family*, Hamburg, (2005).
- Kristó-Makk 2004
Kristó Gyula, Makk Ferenc, *Anjou-kori oklevéltár*, vol. XIX, Budapest–Szeged, (2004).
- Mályusz 1951
Mályusz Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399)*, Budapest, (1951).
- Mályusz 1956
Mályusz Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár II/1. (1400–1406)*, Budapest, (1956).
- Mályusz 1958
Mályusz Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár II/2. (1406–1410)*, Budapest, (1958).
- Mályusz-Borsa 1997
Mályusz Elemér, Borsa Iván, *Zsigmondkori oklevéltár V. (1415–1416)*, Budapest, (1997).
- Mihailescu-Bîrlița 2004
Lucrețiu Mihailescu-Bîrlița, *Sclavi și liberti imperiali în provinciile romane din Illyricum, (Dalmatia, Pannonia, Dacia și Moesia)*, Iași, (2004).
- Nagy 1878
Nagy Imre, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I. (1301–1321)*, Budapest, (1878).
- Nagy 1889
Nagy Gyula, *A nagymihály és stáray gróf Stáray család oklevéltára*, vol. II, Budapest, (1889).
- Nagy *et alii* 1867
Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius IV*, Győr, (1867).
- Pesty 1896
Pesty Frigyes, *Temesvármegye és Temesvár város története. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. IV, ed. T. Ortway, Pozsony, (1896).
- Pesty 2014
Pesty Frigyes, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara*, vol. II, ed. L. Magina, A. Magina, Cluj-Napoca, (2014).
- Piti 2004
Piti Ferenc, *Anjou-kori oklevéltár*, vol. XX, Budapest–Szeged, (2004).
- Pop 2011
Ioan Aurel Pop, *Din mâinile valahilor schismatici. Românii și puterea în Regatul Ungariei medieval (sec. XIII–XIV)*, București, (2011).
- Popa-Gorjanu 2003–2004
Cosmin Popa-Gorjanu, *Feudalism românesc? în Medievalia Transylvanica*, VII–VIII/(2003–2004), nr. 1–2.
- Popa-Gorjanu 2007
Cosmin Popa-Gorjeanu, *Despre familiares și familiaritas în cazul familiei Himfy*, in *Apulum XLIV*/(2007).
- Rady 2000
Martin Rady, *Nobility, Land and Service in medieval Hungary*, London, Palgrave, (2000).
- Răduțiu-Pervain-Andea-Gross 2002
Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, *Documenta Romaniae Historica*, C, vol. XIV, (1371–1375), București, (2002).
- Răduțiu *et alii* 2006
Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Susana Andea, Lidia Gross, *Documenta Romaniae Historica*, C, vol. XIV, (1376–1380), București, (2006).
- Nagy 1889
Nagy Gyula, *A nagymihály és stáray gróf Stáray család oklevéltára*, vol. II, Budapest, (1889).
- Tóth 2008
C. Tóth Norbert, *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*, Nyíregyháza, (2008).
- Țigău 2013
Țigău Lucian, *Familia Vaida de Giarmata (1400–1550)*, in *Analele Banatului XXI*/(2013).
- Váczy 1928
Váczy Péter, *A királyi serviensek és a patrimoniális királyság*, Budapest, (1928).
- Wertner 1908
Wertner Mór, *Földvári és pataji Zuborok*, in *Turul 2*/(1908).

PREZENȚE FEMININE ÎN SISTEMUL DOMENIAL MEDIEVAL BĂNĂȚEAN (1300–1450)

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: Banat, epoca Angevină, comitate, femei nobile, stăpânire funciară
Keywords: the Banat, the Angevine Age, counties, noble females, real estate ownership

Female Presences in the Banat Medieval Domains (1300–1450)

(Abstract)

The present study intends to highlight the ways in which the noble females made their presence felt in the system of real estate ownership, impregnated by the masculine ascendant. The female presences in the Banat medieval domain system must be treated with care, given the multiple, different, highlighted situations, derived from the fact that the general rule of male ownership was not thorough and unilateral in those times, despite the obvious disadvantage female had since their birth. It is clear that the main ways by which the noble females came into possession of real estate were: the allotment of the female quarter (*quarta puellaris*) and of the dowry (*dotalitium*), converted in certain circumstances into real estate. They were joined by royal grants, fatherly wills, as well as the procedure of *prefectio* (the judicial transformation of daughters to sons). Also, we encounter noble females taking part in real estate transactions, inheriting lands, not just dowries and grants or going to court for their rights in front of the local and central competent bodies. The documentary information of the age shows that the noble females owned in that time agricultural lands, gardens, pastures, houses, coins, serfs, animals, jewels, clothes, genuine treasures coming from the dowry of a noble parents, or from life savings, from marriages, from sales and purchases or from carried out bonds. Quite often we find stated in documents that certain goods were obtained by the noble ladies from their own purses, being mostly acquired during their time as widows.

Studiul de față se încadrează într-o cercetare mai amplă pe care ne-am propus-o asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene din perioada angevină și cea următoare, a regelui-împărat. Dificultățile de abordare a unei asemenea tematici rezidă, în primul rând, din caracterul aleatoriu în care actele de cancelarie care surprind prezențele feminine au supraviețuit timpului, apoi din lipsa unei literaturi istoriografice consistente. Discursul asupra imaginii femeii și a rolului ei în societatea medievală bănățeană trebuie să pornească de la constatarea, general valabilă pentru orice cercetare de această natură, că a fost vorba despre o societate puternic impregnată de spiritul ascendentului masculin și al religiozității. Motivul preeminenței masculine a decurs în mod firesc din caracterul epocii respective: un timp al războiului, al instabilității politice și sociale, în care fundamentul economic și social-juridic a gravitat

în jurul stăpânirii asupra pământului, stăpânire transmisibilă cu preponderență pe linie masculină. Or, aceste realități nu au putut să nu greveze asupra statutului femeii în societate, circumscris de Stat și Biserica în cadrul îngust, limitat al familiei.

Într-o proporție însemnată, actele care surprind femeia în variate ipostaze se leagă de chestiuni de natură patrimonială și juridică, definite prin dreptul de proprietate sau de moștenire, prin posibilitatea de a participa la diverse tranzacții economice sau prin implicarea lor directă în numeroase cauze litigioase care și-au găsit finalitatea în fața scaunelor de judecată centrale sau comitatense. O paletă destul de diversificată a aspectelor ce țin de viața publică a femeii medievale. Restul informației documentare reflectă o serie de elemente ale vieții lor private, o ambianță care însă se lasă mult mai greu deslușită.

Ceea ce ne-a atras atenția și încercăm să scoatem în evidență în prezentul studiu se leagă de dreptul de stăpânire funciară al femeilor, atât cât el

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10.
E-mail: lboldea.ist27@gmail.com.

se conturează din informațiile furnizate de sursele documentare. Prezențele feminine în sistemul domenal medieval bănățean trebuie tratate însă cu atenție, date fiind situațiile multiple, nuanțate, derivate din faptul că regula generală de stăpânire masculină nu a fost totuși generalizată și unilaterală în acele vremuri, în pofida evidentului dezavantaj pe care femeile l-au avut prin și încă de la naștere. Reprezentând numeroase excepții de la regulă, nobilele doamne, căci despre ele este vorba, apar în documente stăpânind moșii sau părți de moșii, case, mori, păduri și alte bunuri care au ținut de ansamblul unei unități domeniiale. Câteva problematice se conturează: cum au fost obținute aceste bunuri imobiliare, în ce calitate femeile nobile le-au stăpânit, câtă libertate și abilitate au avut în administrarea sau valorificarea lor. Sunt întrebări la care am încercat să răspundem în materialul de față, pornind de la situații concrete, evidențiate din conținutul actelor de cancelarie.

Femeia și dreptul de moștenire

Principalele modalități prin care femeile nobile au intrat în posesia unor bunuri funciare au fost acelea ale acordării sfertului de față și a dotei, convertite în anumite circumstanțe în bunuri imobiliare. Potrivit tradiției, care de-abia din veacul al XVI-lea va fi consemnată în formă scrisă în legislația regatului maghiar, regula generală în materie succesorală s-a fundamentat pe principiul masculinității ca o modalitate de ocrotire a stăpânirilor nobile fața de o fărâmițare excesivă, cu atât mai mult cu cât, nefuncționând principiul primogeniturii, toți moștenitorii masculini s-au bucurat de drepturi egale¹. Această regulă succesorală de bază, cu tot caracterul ei restrictiv, nu a neglijat întru totul dreptul fetelor la moștenire, cunoscut în epocă sub numele de *quarta puellaris*². Conform acestei norme, fetele, excluse de la moștenirea bunurilor imobiliare, aveau dreptul la ¼ din valoarea moștenirii, în bani nu în natură, fiind înzestrate de către părinți sau, după moartea acestora, de către frați. Trebuie spus însă că adeseori, încălcând regula de moștenire, zestrea le era

conferită în părți de moșie, probabil sub formă de zălog, până când adevărații moștenitori ai pământului ar fi putut să le plătească suma integrală de bani³. A fost acceptată totuși o excepție de la regulă față de ficele nobile căsătorite, în varii împrejurări, cu persoane nenobile, caz în care sfertul filial a fost atribuit în pământ pentru ca acestea să nu fie ignobilate, iar urmașii lor să nu fie decăzuți din statutul privilegiat nobiliar⁴. Pentru Banat, două exemple de acest fel sunt suficient de sugestive: astfel, într-un act din 26 august 1404–25 aprilie 1405⁵ este consemnată căsătoria dintre nobila doamnă Ana, fiica lui Neagu de Recaș (*Nawgul de Rewkas*) și Ștefan zis *Turwk* (probabil Turcul), personaj care nu a aparținut tagmei nobile (ignobili et impossessionato matrimonialiter extitit copulata). În urma acestui mariaj Ana a fost decăzută din dreptul de moștenire, partea ei fiind înstrăinată altora în mod rușinos, fiindu-i astfel aproape imposibil să își păstreze statutul nobiliar. Șansa celor doi soți a fost aceea că Ștefan s-a distins prin merite militare în fața regelui, astfel încât la cererea doamnei Ana și pe fondul minoratului moștenitorului direct al lui Neagu de Recaș, Sigismund de Luxemburg ordonă Capitlului din Cenad să procedeze la stabilirea corectă a părților de posesiune cuvenite în contul sfertului filial din moștenirea tatălui ei. Un caz asemănător înregistrăm în anul 1429⁶, când frații Benedict, George, Anton și Mihail, fiii lui Ștefan *Chanad* de Ruda atribuie din dragoste frățească (*affectu fraternali*) nobilei doamne Dorothea, sora lor după tată, căsătorită cu Ioan zis *Janko* de Buda, *homini ignobili et impossessionato*, sfertul de față cuvenit constând în părți a șase sate din comitatele Timiș și Caraș.

În egală măsură, căsătoria descendentelor familiilor nobile, deși nu a fost tratată cu aceeași grijă ca cea a fiilor⁷, a presupus înzestrarea lor cu dota și darurile de nuntă ca o condiție *sine qua non* a încheierii unei alianțe matrimoniale, ele reflectând atât grija părintească față de destinul ficelilor, cât și statutul juridic privilegiat care trebuia onorat⁸.

³ Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London (2000), 103–109.

⁴ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, ed. Adrian Andrei Rusu, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca (2006), 204.

⁵ Ortvy Tivadar (ed.), Pesty Frigyes, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, I, Pozsony (1896), 337 (în continuare Ortvy, *Temes*).

⁶ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, Budapest (1882), 333 (în continuare Pesty, *Krassó*).

⁷ Fügedi Erik, *A 15 századi magyar arisztokrácia mobilitása*, Budapest (1970), 208.

⁸ Georgeta Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat. Țara Românească, Moldova și Transilvania (secolele XV–XVII)*, Cluj-Napoca (2011), 194.

¹ Ioan Aurel Pop, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII–XIV (Origine, statut, evoluție). Nobilimea românească din Transilvania*, coord. Marius Diaconescu, Satu Mare (1997), 51.

² Stephanus de Werbotz, *Decretum Latino-Hungaricum juris consuetudinarii incliti regni Hungariae et Transilvaniae (Tripartitum)*, Leustchovie (1637), P. I, tit. 88, 89, 90; *Istoria dreptului românesc*, I, București (1980), 530; Ioan Aurel Pop, *Bemerkungen zum statutus de Adels in Siebenbürgen und Ungarn während der Dynastie der Angevinen. Itinerarii istoriografice. Studii în onoarea istoricului Costin Feneșan*, ed. Dumitru Țicu, Rudolf Gräf, Cluj-Napoca (2011), 82.

Astfel, prin înzestrarea lor, ficele nu au fost excluse de la moștenirea părintească, devenind o partidă atrăgătoare în funcție de cuantumul acestor daruri, care de multe ori se pare că a fost stabilit nu doar în bunuri și lucruri de valoare, ci și în pământuri sau bani. De regulă, dota și darurile de nuntă au fost acordate de tată⁹, cap al familiei și administrator al patrimoniului acesteia. În situația în care acesta a decedat, obligația a revenit în primul rând fiilor săi¹⁰; dacă nobilul a murit însă fără urmași pe linie masculină, se poate presupune că aceste demersuri matrimoniale au fost efectuate fie de văduva sa, fie de rudele colaterale. În cazuri excepționale de stingere a neamului, regele însuși se îngrijea de înzestrarea fetei, un asemenea exemplu fiind oferit de un document din 30 septembrie 1331¹¹ prin care Carol Robert dona satele *Zezeus* și *Feltyrmar* din comitatul Cenad, precum și *Wereseghaz* din comitatul Arad ca zestre de nuntă ficei nobilului din *Hazmas*, mort fără băieți.

Nu intenționăm să dezvoltăm în aceste pagini situațiile concrete, uneori ieșite din tiparele clasice ale procedurilor judiciare ale vremii, ce au vizat *quarta puellaris* și dreptul de înzestrare al ficelor; aceste aspecte le-am analizat într-un material aparte care urmează să apară în cursul anului 2015¹².

Ne îndreptăm atenția înspre situațiile în care femeile au dobândit dreptul de stăpânire funciară în împrejurări diferite în raport cu tradiția și canoanele juridice aflate în vigoare. Aceste cazuri particulare relevă, în opinia noastră, o serie de aspecte interesante ale modalităților în care femeile nobile s-au încadrat în sistemul domenial și s-au raportat la structurile patrimoniale familiale. De altfel, începând cu veacul al XIV-lea, pe fondul reformelor angevine care au atins și sistemul judiciar al regatului maghiar, s-a remarcat o tendință tot mai vizibilă a nobililor de a-și extinde libera voință în ceea ce privește distribuția bunurilor patrimoniale, mai ales în cazurile în care nu au existat urmași pe linie masculină. În aceste condiții, practica testamentului și cea a prefacerii fiicelor în fii (*prefectio in filium*) au câștigat tot mai mult teren în detrimentul dreptului de moștenire

al rudelor colaterale. A fost maniera în care unii părinți au încercat să își transmită moștenirea urmașelor, în pofida voinței și a dreptului de succesiune al neamurilor. Totuși, din 1351 se poate constata o limitare treptată a acestor practici sub presiunea intereselor nobiliare de neam, dar și a celor fiscale ale regalității¹³. Oricum, acordul regal a fost indispensabil în acceptarea succesiunii feminine obținute pe altă cale decât prin *ius quartalia* sau prin *res dotalitiae*.

Un alt aspect evidențiat în literatura de specialitate de care trebuie să se țină cont și în tratarea dreptului de stăpânire funciară feminină se referă la diferența sensibilă care a existat între noțiunile de *aviticitas* și *acquisita*. Prima, desemnând stăpânirea funciară provenită de la străbuni, a fost suportul principiului potrivit căruia aceasta se cuvenea în mod egal fiecărui descendent de sex masculin. Cea de-a doua noțiune face referire la toate bunurile mobile și imobile achiziționate de către părinții nobili în timpul vieții, asupra cărora aceștia au avut dreptul de liberă transmitere către urmașii de ambele sexe, fără a prejudicia în acest fel dreptul rudelor colaterale¹⁴. Acest din urmă principiu a reprezentat, din câte se poate deduce din informația documentară, temeiul pe baza căruia în multe cazuri anumite moșii sau părți de moșii au ajuns în stăpânirea nobilelor doamne. Acest fapt nu i-a împiedicat însă pe ceilalți membri ai familiei să se opună unor asemenea împosesionări, dovadă stând lungul șir de litigii pe marginea dreptului de stăpânire în cadrul cărora, singure sau prin reprezentanți desemnați, femeile nobile și-au apărut interesele lor și, în cele mai multe cazuri, pe cele ale urmașilor lor.

Prinse în angrenajul familial încă de la naștere, și în directă legătură cu tipul de societate pregnant masculină specific evului mediu, în absolut toate documentele femeile apar relaționate sau atribuite unor personaje masculine: tați, soți, fii, nepoți, cumnați sau alte rude colaterale. În consecință, cei care atribuie stăpâniri funciare femeilor nobile sunt tații, frații, rudele colaterale și, în cazuri excepționale, însuși regele. Prezentarea mai multor cazuri concrete extrase din realitățile veacurilor XIV–XV considerăm că facilitează mai bună înțelegere a mecanismelor prin care femeile nobile nu numai că dobândesc pământuri, dar reușesc să le păstreze și valorifice. Situațiile se dovedesc a fi variate, interesante prin prisma nuanțelor pe care le adaugă problematicii stăpânirii funciare feminine.

În mod firesc, cei mai interesați de propășirea ficelor au fost tații, îndeosebi în împrejurările în

⁹ În 1322, bunăoară, banul Teodor de *Veyteh* și-a măritat fica cu notarul regal Gall de Omor, dăruindu-i cu această ocazie mai multe sate din comitatele Cenad și Timiș. *DRH*, C, II, 54–56.

¹⁰ Ladislau, fiul răposatului Gall de Omor, este acela care își mărită sora cu Blasiu, fiul lui Posa de Szer. Ortway, *Temes*, 72.

¹¹ *DRH*, C, III, 33–34.

¹² Ligia Boldea, *Câteva observații asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene (1300–1450)*. Studiul urmează să apară în volumul omagial dedicat prof. univ. dr. Rudolf Gräf la Cluj-Napoca în cursul anului 2015.

¹³ P. Engel, *Regatul*, 205.

¹⁴ Vezi M. Rady, *op. cit.*, 97–98.

care nu au avut moștenitori pe linie masculină. Grija față de viitorul lor, dublată, de ce nu, de afecțiunea paternă, i-au îndemnat pe unii nobili să se prevaleze de dreptul la testare sau să încerce preschimbarea fetelor în fii, desigur cu acceptul puterii centrale. Un exemplu concludent ne este furnizat de un document din anul 1372¹⁵ prin care Capitlul din Arad consemnează faptul că magistrul Ladislau de Omor (fiul fostului notar regal Gall de Omor) a declarat că va dona prin testament ficele sale copile, Caterina și Ana, posesiunea *Rudarosama* și altele nenominalizate din comitatul Caraș (*filialibus rarissime propter rarissime filialitates affectum testamentaliter dedisse, donasse et contulisse*). Cererea nobilului părinte a fost consfințită în scris prin actul capitular întărit cu sigiliul acestuia (*in cuius donationis testimonium presentes concessimus litteras appositione sigili nostri a tergo communitas*). Interesant este însă faptul că, după câte se poate deduce dintr-un document ulterior, datat în 11 iunie 1390¹⁶, magistrul Ladislau ar fi avut și un fiu, Bartolomeu, mort cândva înainte de anul 1388. Pentru moșiile acestuia *Scederyes* și *Zenthhandras* din comitatul Caraș, una din surori, Caterina (măritată între timp cu Ioan de *Berekzou* (Beregsău), s-a judecat în fața Curiei regale cu magistrul Hanko și cu fiul acestuia, Mihail. Deși procesul s-a dovedit a fi complex, cu multe convocări și amânări, în cele din urmă, pe baza celor raportate de Capitlul din Cenad, scaunul de judecată al țării decide ca cele două posesiuni să revină nobilei doamne și urmașilor acesteia. Cele două documente reflectă o posibilă realitate: magistrul Ladislau nu a avut un fiu decât târziu (după anul 1372), cu o a doua soție (documentul din 1390 specifică faptul că Bartolomeu i-a fost Caterinei frate după tată), drept pentru care el a încercat să își asigure ficele copile transmițându-le prin testament dreptul de stăpânire funciară asupra moșiilor sale. Apariția moștenitorului este posibil să fi perturbat pe moment situația ficele, însă moartea acestuia a reactualizat chestiunea dreptului de stăpânire al fetelor, contestat probabil de unele rude sau condizionali. Ceea ce este important însă pentru demersul nostru este hotărârea celui mai înalt for judecătoresc al țării care decide în favoarea nobilei doamne, probabil pe temeiul actului testamentar din 1372.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL), P 1732, manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bánság oklevéltára*, 1073 (în continuare Fekete, *Temesi bánság*).

¹⁶ Pesty, *Krassó*, III, 196; Zoltán Iusztin, *Instituții politico-administrative în Banat, în secolele XIV–XV*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca (2012), 208.

Alte două documente ne dovedesc situații diferite, în care uzitarea dreptului de *prefectio* a dus la soluții diferite. Bunăoară, un act din 28 aprilie 1421¹⁷ consfințește încheierea unei fraternități adoptive între frații Nicolae și George *Chaak* (primul voievod al Transilvaniei și comite de Solnoc, al doilea fost comite al secuilor) și magistrul Ioan, fiul lui Nicolae Jank de *Naglak*. Prin înțelegerea bazată, după câte se pare, pe o legătură mai veche, din tinerețe, cele două părți au consimțit să se pună de acord în ceea ce privea moștenirea unor bunuri patrimoniale din comitatele Solnoc, Caraș, Timiș și Cenad. Nu intrăm în detaliile acestei înțelegeri; ceea ce ne interesează este precizarea, mai rar întâlnită în cadrul acestui tip de acte, conform căreia zece posesiuni din comitatul Cenad ale magistrului Ioan de *Naglak*¹⁸ urmau să revină nobilelor sale copile Anko, Agatha și Dorothea după ce ele vor fi preschimbate în succesori masculini (*secundum ritum Regni Hungarie in sexus masculinos et veros successores procurare et per eandem regiam maiestatem preficere velint*). În cazul în care însă ele nu vor avea fii, aceste moșiuri urmau să revină familiei Csáky. Un document ulterior din 19 mai 1427¹⁹ relevă un cu totul alt deznodământ: la moartea lui Ioan de *Naglak* toate posesiunile acestuia au fost donate de regele Sigismund de Luxemburg lui Albert de Naghmihal, *Prioris Aurane*²⁰ și fiilor săi, pentru meritele acestuia în războaiele împotriva husiților, a intervenției în Țara Românească și a amestecului în luptele pentru tron dintre Dan și Radu Prasnaglava. Am putea presupune că ficele magistrului Ioan au murit foarte tinere, cândva între anii 1421 și 1427, fără a lăsa urmași pe linie masculină. Dar atunci, potrivit actului din 1421, moșiile tatălui lor ar fi revenit puternicei familii Csáky. Intervenția regelui, care își exercită fără echivoc dreptul de *dominium eminens*, considerăm că a avut o cu totul altă rațiune: este posibil ca înțelegerea încheiată în 1421 între familia voievodului Transilvaniei și cea a nobilului din familia Jank de *Naglak* să nu fi avut acordul regal, cel puțin nu în ceea ce privea preschimbarea fetelor în fii. Documentul în cauză nu menționează în niciun fel implicare regală în acordul dintre părți; nu este o dovadă de necontestat, dar ne putem întreba dacă prezența ca parte a înțelegerii a însoțit influențului

¹⁷ *Ibidem*, 295.

¹⁸ A fost vorba de posesiunile *Naglak*, *Rethkerth*, *Demengh*, *Palata*, *Mezewheges*, *Bozyas*, *Thamashaza*, *Kenez*, *Jenew* și *Wlweth*.

¹⁹ Pesty, *Krassó*, III, 310.

²⁰ A fost vorba de starețul Ordinului Ospitalierilor din Vrana (lângă Zagreb), unul din cei mai mari proprietari din Ungaria.

voievod nu a eludat cumva dreptul regal. În orice caz, impunerea voinței regale de o manieră categorică câțiva ani mai târziu poate să ne conducă la concluzia că încercarea nobilului de Naglak de a asigura moștenirea fiicei copile prin *perfectio* a eșuat în lipsa acordului puterii centrale, absolut necesar pentru validarea unei asemenea modificări cu efecte judiciare și patrimoniale.

Cu totul altfel au stat lucrurile în alt caz, semnalat într-un document din 15 august/17 septembrie 1426²¹. De data aceasta, însuși regele a solicitat Capitlului din Cenad să le introducă pe nobilele copile (*nobiles puellas*) Dorothea și Margareta, fiicele bărbatului ales Toma de Coloswar, în stăpânirea unor părți din moșiile *Kilsewchyalya*, *Blesewchyalya*, *Gergerforra* și *Thofaya* din comitatul Arad, posesiuni care li se cuveneau în urma actului de preschimbare acordat de rege (*mediantibus alijs literis nostris prefeccionalibus superinde confectis in veros heredes et successores prefecerimus masculions*). Un caz clasic de transferare a bunurilor funciare către fiice, în concordanță cu ceea ce legislația regatului a permis.

Nu numai tații au fost cei care și-au manifestat voința de a atribui posesiuni funciare femeilor, ci și soții, frații sau alte rude colaterale care, în anumite împrejurări, au lăsat testamente sau au făcut donații în acest sens. Foarte cunoscut este, bunăoară, testamentul din anul 1376²² al celebrului Benedict Himfi, fost ban al Bulgariei, ban de Severin și comite de Timiș, Caraș și Cuvin care, înaintea plecării sale în pelerinaj la locurile sfinte, printre alte prevederi, a lăsat soției sale Dorothea, fiului și fraților săi trei moșii din comitatul Zala. Un alt testament este invocat de Margareta, fiica lui Ștefan de Szer și văduva lui Hym de Ersig în 11 mai 1410²³, atunci când îi cere fiului ei să respecte clauza testamentară a soțului ei prin care îi reveneau 20 de stupi de albine, 18 porci, o tunică și o diademă aurită, bunurile enumerate sugerând existența unei gospodării care ar fi presupus și un anumit fond funciar.

Ca o manifestare a atașamentului familial trebuie interpretat și gestul lui Ladislau din familia Dan de

Duboz care, în 29 iulie 1434²⁴ *quia nos considerantes tum consanguineitatis, affinitatem tum etiam nobis semper et in omnibus tamquam soror suus ubique complacere et consensu nostri et etiam filiorum nostrorum donează părțile sale din moșia Sooth din comitatul Cenad surorii sale, Ursula, soția nobilului Frank de Remetea (portionem nostram possessionarum Sooth nomine in comitatu Chanadiensi iure concernentem, quo usque vitam duxerimus temporalem.... damus et donamus, imo dedimus et donavimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidere).*

O înțelegere interesantă a fost încheiată în 8 noiembrie 1447²⁵ între George, fiul lui Dominic de Bobda (în numele său, al fratelui și al copiilor săi) și nobila doamnă Cristina, fiica răposatului Barlo de Bobda, probabil ruda sa apropiată. Înțelegerea viza dreptul de moștenire asupra a nouă moșii din comitatele Timiș, Torontal și Cuvin (*ipsas partes iure hereditario concernentium materia litis litumque processus et plurime dissensiones*) și a survenit după mai multe dispute procesuale în care au fost implicați în calitate de martori mai mulți nobili din zonă. În cele din urmă, șase moșii (Bobda, *Soskuth*, *Penthelek*, *Pakthetew*, *Mene* și *Gyarman*) au urmat să fie stăpânite în indiviziune de către George și copiii săi, alături de Cristina și fiii ei, în timp ce trei moșii (*Checzk*, *Zenthelek* și *Beelzeek*) au revenit în întregime Cristinei și fiilor ei, Gașpar și Baltazar. Ascendentul pe care nobila doamnă Cristina l-a avut în acest partaj al patrimoniului familial se pare că s-a fundamentat pe faptul că toate aceste posesiuni au aparținut tatălui Cristinei, probabil achiziționate de acesta în timpul vieții, fiica sa beneficiind astfel de *ius hereditarium*, cu atât mai mult cu cât avea ea însăși moștenitori pe linie masculină.

Cele mai interesante acordări de moșii unor femei nobile au aparținut regalității. Bunăoară, printr-un act datat în mod relativ între anii 1359–1360²⁶ regele Ludovic I a hărăzit în chip de privilegiu doamnei Clara, fiica lui Ioan de Szer, moșiile tatălui ei care a murit fără a fi avut fii. Câteva precizări se impun în acest caz: Ioan de Szer, tatăl Clarei, a făcut parte din puternica și influenta familie a magistrului Posa de Szer, care a dominat spațiul bănățean în epoca lui Carol Robert prin funcțiile deținute în comitatele Caraș și Timiș. Însuși Ioan a îndeplinit funcția de comite de Caraș

²¹ Ortway, *Temes*, 594.

²² Cosmin Popa-Gorjanu, Despre „familiales” și „familiaritas” în cazul familiei Himfi. *Apulum*, XLIV (2007), 377; Adrian Magina, „Ultimum Et Legitimum Testamentum”. Testamentul în lumea elitei bănățene. *SIB*, XXX-XXXI (2006–2007), 157.

²³ Mályusz Elemer, *Zsigmondkori Oklevéltár*, II/2, Budapest (1958), 356; Szaszko Elek, *A Szeri Pósa család. Egy alföldi előkelő család története a 14–15. században*, Teză de doctorat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest (2014), 45. Disponibilă în variantă electronică pe: www.academia.edu/7209933/A_Szeri_Posafi_csalad_PhD_disszertacio_The_Szeri_Posafi_family_PhD_dissertation.

²⁴ Pesty Frigyes, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/ Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, II (1430–1470), edit. Livia Magina, Adrian Magina, Cluj-Napoca (2014), 50 (în continuare Pesty, *Diplome*).

²⁵ *Ibidem*, 188.

²⁶ *DRH*, C, XI, 344.

și castelan de Golubăț în perioada 1349–1350²⁷ și s-a distins alături de tatăl și frații săi în numeroase campanii purtate de regalitate atât la Dunăre, împotriva Serbiei, cât și în Ungaria sau Sicilia²⁸. Ca o particularitate care a individualizat într-o oarecare măsură această familie am remarca puternica coeziune familială dintre tată și cei cinci fii ai săi, care au reprezentat o comunitate de interese politice și patrimoniale ce a funcționat fără fisură timp de câteva decenii. În consecință, donația regală pomenită mai sus cu siguranță că a avut rațiunile sale: ea s-a fundamentat pe meritele deosebite ale magistrului Ioan de Szer, pe fidelitatea sa față de familia Angevină. Faptul că, după câte se pare, restul descendenților familiei (și nu puțini) nu au ridicat opreliști față de această donație poate să fie explicat, în opinia noastră, prin atașamentul familial de care vorbeam mai înainte, poate mai rar întâlnit în cadrul nucleelor familiale dominate de interese funciare și financiare.

Un alt caz în care regele s-a implicat în acordarea dreptului de stăpânire unei nobile doamne ne este semnalat într-un document din 16 decembrie 1390²⁹. În fața scaunului de judecată regal reprezentantul nobilei doamne Clara, fiica răposatului Ștefan Sartoris și soția lui Benedict de *Hala* a prezentat șase acte emise de capitlurile din Cenad, Arad, Veszprém, dar și de autoritatea centrală, prin care moșia *Dyakowch* din comitatul Caraș a fost atribuită Clarei ca moștenire din partea tatălui său. Cu toate că au existat mai multe ieșiri la fața locului în care o serie de locuitori din *Dyakowch* au ridicat împotriviri, în cele din urmă regele a decis, în conformitate cu dreptul și legile țării, ca nobila doamnă să fie pusă în stăpânirea moșiei. Temeiul pe care s-a fundamentat hotărârea regală și care a învins în fața scaunelor de judecată dreptul solicitanților masculini a fost faptul că această moșie a fost obținută de tatăl Clarei în anul 1359, ca donație din parte regelui Ludovic I.

În sfârșit, o decizie similară a fost luată de Sigismund de Luxemburg în 6 februarie 1425³⁰ în favoarea nobilei doamne Elena, fiică a lui Ladislau de *Konaky* și soție a lui Benedict de *Dabramycha*, care și-a cerut personal în fața regelui dreptul la moștenirea unei jumătăți din posesiunea *Konaky* din comitatul Timiș (*quod ipse in domynium medietatis eiusdem porcionis possessionarie ipsius Ladislai*

in dicta possessione Konaky....in comitatu Themesiensis existente habite ipsam jure hereditario concernentem legitime vellet introire). Documentul nu face referire la faptul că această parte de moșie i s-ar fi cuvenit în calitate de *quarta puellaris*, așa cum întâlnim în numeroase alte acte, de unde putem deduce că ea a provenit din bunurile personale ale tatălui și nu din patrimoniul familial.

Extrem de interesante sunt și prezențele feminine semnalate în cadrul actelor privilegiale sau de nouă danie acordate de regalitate unor familii sau grupuri de interese funciare. Atrage atenția în acest sens un act emis de Vladislav I în 11 iunie 1444, practic o confirmare a privilegiului colectiv acordat de Ioan de Hunedoara în 13 mai 1444 unui număr de 46 de persoane, familiari ai săi din districtele Lugoj, Sebeș, Mehadia și Comiat, cărora le întărește și le protejează dreptul de stăpânire asupra a 47 de posesiuni în contextul în care cetatea Jdioara, aflată în proximitate, a fost donată unor magnați ai regatului. În mod surprinzător, printre ei a fost menționată și o doamnă Caterina, fiica lui Buda, alături de alte rude din *Krichyowa* (Criciova), prezență interpretată de istoricul Cosmin Popa-Gorjanu ca o consecință a dreptului de moștenire asupra bunurilor lui Buda de Criciova, care probabil că nu a avut moștenitori pe linie masculină³¹.

Beneficiară a unei noi danii regale a fost și nobila doamnă Ursula, fiica răposatului Laurențiu literatul care, în 1408³², dobândește alături de soțul ei și de mai multe rude și condvizionali din *Solth*, trei moșii, un vad de trecere cu port și 10 pescării în comitatul Cenad.

Probleme ale stăpânirii domeniiale

Am putut constata în paginile anterioare că proveniența stăpânirilor funciare ale femeilor nobile bănățene s-a legat în principal de modul în care, în anumite circumstanțe, ele au dobândit asemenea posesiuni fie în contul dotei și al sfertului filial, fie ca moștenire testamentară, prin *prefectio* sau donație. Există o serie de alte cazuri care relevă existența dreptului de stăpânire funciară feminină manifestat în împrejurări diverse. Sunt cazuri punctuale, aleatorii, care completează însă imaginea diversificată a problematicilor care au rezultat din aceste forme de stăpânire domenială. În fapt, în numeroase documente femeile nobile apar ca având în stăpânire moșii, părți de moșii, sate, în

²⁷ Ligia Boldea, O carieră politică în epoca angevină: Posa de Szer, comite de Caraș. *Banatica*, 24 (2014), 244–245.

²⁸ Pál Engel, Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *TörtSz*, 2 (1997) (format digital)

²⁹ Pesty, *Krassó*, III, 210.

³⁰ Ortway, *Temes*, 589.

³¹ Cosmin Popa-Gorjanu, Privilegiul nobililor români din Lugoj din anul 1444 și formarea nobilimii românești în Banat. *AUA*, 6/I (2002), 37–39.

³² Bárány Ágoston, *Torontálvármegye hajdana*, Buda (1845), 112–113, nota 2.

principal pământ arabil (loturi arabile și sesii iobăgești) care puteau fi valorificate economic. Din câte ne-am putut da seama, în majoritatea cazurilor nu a fost vorba de proprietăți consistente, ci mai degrabă de mici unități domeniiale formate dintr-un număr mic de moșii sau părți de moșii. Important este faptul că situațiile în care le regăsim pe nobilele doamne sunt variate, denotând o paletă destul de largă de problematice specifice oricărui deținător de bunuri imobiliare.

Stăpânirea individuală. În primul rând, la fel ca în cazul stăpânirii patrimoniale masculine, întâlnim exemple de femei nobile care au deținut pământul în mod individual. Astfel, într-un act din 7 iunie 1385³³, prin care magistrul Ștefan, fiul lui Posa de Szer a dorit să zălogească o parte a moșiei *Teyed*, se menționa la hotarul nordic al acesteia pământul văduvei lui Ladislau zis Erdel.

Stăpânirea individuală pare să fi ridicat posesoarelor în anumite situații o serie de dificultăți reflectate în documentele de epocă. Bunăoară, văduva lui Emeric Himfi de Remetea a fost acuzată în 28 iunie 1435³⁴ de către vicecomitele și juzii nobilari ai comitatului Timiș că nu și-a plătit impozitul (*lucrum camerae*) datorat fiscului pentru posesiunea sa *Zazinfalva* (Șanovița). O altă văduvă, Iuliana a lui Nicolae zis Him de *Egerseg*, a fost nevoită în 9 aprilie 1442³⁵ să își lase pentru 5 ani moșia *Bosilfalva* din pertinențele Dubozului (comitatul Timiș) în grija unor rude de teama amenințărilor otomane. Dificilă a fost și situația Elisabetei, fiica lui Filip de *Beuldre*, acuzată în 1331³⁶ de către Andrei zis *Chep* că a ținut pe nedrept anumite posesiuni, fiind condamnată la plata a 9 mărci.

În alte împrejurări, stăpâniri ale unor femei au fost jefuite³⁷, ocupate forțat³⁸ sau iobagii lor au fost strămutați fără plata *terrarium*-ului³⁹. Întâlnim și

cazul extrem în care regele, uzând de dreptul său de *dominium eminens*, i-a retras prin intermediul comitelui de Timiș, în 5 februarie 1430⁴⁰, dreptul de stăpânire văduvei lui Ștefan de *Visontha* (mort fără urmași pe linie masculină) asupra moșiilor *Gyewrke*, *Joan* și *Beky*, pe care le-a donat mai apoi unuia din familiarii săi. Ne-a atras atenția faptul că, în majoritatea cazurilor, cele prejudiciate au fost văduve ale unor nobili, ale căror stăpâniri s-au dovedit a fi mult mai vulnerabile în fața obligațiilor datorate fiscului, a presiunii altor nobili sau a pericolului unor atacuri otomane.

Stăpânirea comună. O altă serie de documente surprind posesiuni ale nobilelor doamne ca părți ale unui ansamblu patrimonial familial, stăpânirea în indiviziune fiind în acea epocă forma cea mai răspândită și mai durabilă în timp. Astfel, femeile nobile sunt menționate stăpânind moșii alături de soți, frați, fii/fice, rude colaterale sau simpli condivizionali. Și în acest caz, ipostazele dezvăluite de informația documentară sunt variate, derivând din practicile și necesitățile cotidiene. Un caz interesant prin complexitatea și consecințele sale este cuprins într-un document din 17 mai 1332⁴¹. El reflectă cu claritate modul în care Biserica și puterea centrală au înțeles să protejeze femeile nobile ajunse în dificultate după moartea soților sau a taților lor. Concret, actul consemnează faptul că episcopul de Cenad, alături de prepozitul capitlului și de arhidiaconul de Timiș, au dat văduvei Ana și ficei sale Clara, în schimbul a 50 de mărci, jumătate din moșia *Beez* din comitatul Cenad, care cuprindea și jumătate din pădurea *Palaterde* de pe râul Mureș. Gestul clericilor a avut o motivație precisă, posesiunea fiind dată pentru ca nobilele doamne să nu rămână fără moștenire (*ne sine hereditate remanerent*), deci să nu riște ignobilarea. De asemenea, s-a specificat faptul că din aceste bunuri urmau să se asigure Clarei sfertul de fată și darurile de nuntă atunci când se va mărita. Cazul se complică în momentul în care însuși arhiepiscopul de Strigoniu reclamă, în 5 august 1338⁴², dreptul de stăpânire asupra acestei moșii pentru familia fratelui său. Deoarece cauza a fost judecată în fața regelui Carol Robert, unde văduva Ana și-a prezentat actele privilegiale obținute în anii anteriori, se va ajunge până la urmă la o înțelegere: cele două femei vor ceda dreptul asupra pădurii *Palaterde* pentru 25 de mărci arhiepiscopului, care în schimb a renunțat în favoarea văduvei la patronajul asupra bisericii de piatră închinată Sf. Ioan Evanghelistul ridicată pe terenul public.

³³ Fekete, *Temesi bántág*, 1242.

³⁴ Livia Magina, Câteva documente privind judele sătesc în Banat (secolele XIV–XV). *Banatica*, 19 (2009), Anexa IV, 37.

³⁵ Pesty, *Diplome*, 127.

³⁶ Fejér Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/3, Budae (1838), 288.

³⁷ În 6 martie 1383 regina Maria a cerut Capitlului din Arad să rezolve plângerea văduvei lui Petru Himfi a cărei moșie *Voya* din comitatul Caraș a fost jefuită de magistrul Ladislau de Jank, care a luat cu forța un cal și a distrus stăvilarul unei mori de pe cursul Carașului. Pesty, *Krassó*, III, 160.

³⁸ Familiarul nobilei doamne Anych, soția lui Ioan literatul de *Feyereghaz*, îl acuză în 24 aprilie 1443 pe unul din condivizionali acesteia că ar fi ocupat forțat moșiile *Feyereghaz*, *Told* și *Berkenche* din comitatul Arad și *Kenezrekeze* din comitatul Timiș. Pesty, *Diplome*, 131.

³⁹ Este cazul iobagilor văduvei Anka a lui Emeric Himfi de Remetea, care au fost strămutați forțat de pe posesiunea *Maruskenez* din comitatul Caraș de către Gheorghe, cnezul de Carașova (*Crassoferu*). Pesty, *Krassó*, III, 359.

⁴⁰ Ortway, *Temes*, 639.

⁴¹ Fekete, *Temesi bántág*, 203.

⁴² *Ibidem*, 290.

În alte împrejurări, nevoia de clarificare a dreptului de stăpânire indiviză a dus la partajări ale unor moșii efectuate în fața scaunelor de judecată comitatense. Este și cazul moșiei *Chorna* din comitatul Timiș, asupra căreia Bricciu, fiul lui Blasiu de *Chorna* și văduva lui Ștefan Fedes împreună cu fiul ei, Laurențiu, cer în 29 iulie 1393⁴³ consemnarea clară a părților care li se cuvin. Delimitarea pământului s-a realizat prin stabilirea cu exactitate a hotarelor, nobila doamnă păstrând și trei case care au aparținut tatălui ei, precum și biserica ridicată pe partea ei de stăpânire. Din nefericire, în anii următori atât Bricciu, cât și Laurențiu (fiul văduvei) mor fără urmași, astfel încât moșia urma să treacă în proprietatea regelui. În acest context deloc favorabil pentru viitorul ei, nobila văduvă îi solicită în 23 septembrie 1402⁴⁴ lui Nicolae Csáky, voievod al Transilvaniei și comite de Timiș, să îi permită să păstreze jumătate din moșia respectivă (*ad dictam coequalem medietatem porcionis possessionarie*) asupra căreia a fost co-proprietară alături de fiul ei, ceea ce voievodul acceptă. Ni se confirmă astfel încă o dată faptul că, deși limitat și vulnerabil, dreptul de stăpânire al femeilor nobile a fost protejat în împrejurări critice pentru acestea, atunci când ajungeau în pericol de a fi ignobilate și de a-și pierde sursele de trai.

Stăpânirea comună asupra unor bunuri funciare a presupus, în egală măsură, și consensul condizionalilor față de orice modificare adusă ansamblului patrimonial. Bunăoară, în 1377⁴⁵ cele două fiice ale lui Paul de *Gerencher*, Clara și Elena (văduvă a magistrului Petru Himfi), reprezentate în fața palatinului Ungariei de soțul Clarei, ajung la un acord cu Benedict și Nicolae Himfi în privința mai multor moșii din comitatele Alba, Timiș și Caraș. În fapt, a fost vorba de un schimb de posesiuni între cele două grupuri de interese funciare, cei doi frați Himfi dobândind de la văduva celui de-al treilea frate părțile acestuia din moșiile Șoșdea, Ramna, *Golonya* și *Lynbar* din comitatele Timiș și Caraș, în timp ce nobilele doamne au primit în schimb șase posesiuni din comitatele Alba și Timiș, care presupunem că au aparținut tatălui lor. În finalul înțelegerii s-a stipulat faptul că aceste din urmă moșii urmau să fie împărțite în două părți egale între văduva Elena și sora sa, Clara, pentru a le stăpâni ele și urmașii lor.

În sfârșit, am întâlnit și cazuri în care unor nobile le-a fost interzisă de către rude sau condizionali

înstrăinarea părților lor din ansamblul patrimonial familial. Asemenea cazuri sunt semnalate în 7 martie 1365⁴⁶, când nobila doamnă Ossana și frații ei Filip și Mihail, copii ai lui Iacob de *Saar*, au fost împiedicați de Andrei și Ștefan Chep de Ghertenis să înstrăineze în orice fel părțile lor din moșiile Pișchia și Nadăș din comitul Timiș, precum și în 21 iunie 1409⁴⁷ când fiica răposatului Ștefan și unchiul acesteia, Andrei Chep de Ghertenis, au fost opriți de rudele lor, Iacob și Nicolae Chep de Ghertenis, să vândă sau zălogească moșia *Cheer* din comitatul Caraș.

Alte tipuri de proprietăți. Desigur că din ansamblul bunurilor imobiliare stăpânite de femei nu au lipsit și alte tipuri de proprietăți, în funcție de zonele în care moșiile lor au fost localizate. Sunt pomenite astfel viile din comitatul Aradului ale nobilelor doamne Lucia, soția lui Benedict de *Almazeg*⁴⁸, și Caterina, fiica lui Nicolae de *Zeudy*⁴⁹, în cazul ambelor fiind vorba de bunuri viticole moștenite de la antecesorii lor. O vie pe dealul *Brosasmal* din cadrul domeniului Rečas au stăpânit în 1447 și soții Caterina și Ioan Magyar de *Rewkas*⁵⁰.

Pădurile nu puteau să lipsească din zestrea imobiliară aflată în stăpânirea unor femei nobile, cu atât mai mult cu cât potențialul lor economic era ridicat în primul rând datorită necesarului permanent de masă lemnoasă, dar și din perspectiva fondului de vânătoare sau a posibilităților de păscut al turmelor de porci. O asemenea unitate forestieră probabil că s-a aflat în posesia nobilei Caterina, soția lui Ștefan Himfi de Remetea, căreia fratele ei, Nicolae Dancs de Macedonia, îi solicită în jurul anului 1400 material lemnos pentru consolidarea castelului său din Macedonia (*pro reformatione Castelli seu fortalicii*)⁵¹. Pentru Ana, văduva lui Dimitrie de *Gabya*, și pentru fiica sa Clara, stăpânirea asupra unei jumătăți din pădurea *Palaterde* a ridicat însă serioase probleme. După cum am văzut și paginile anterioare, pădurea a făcut parte din moșia *Beez* din comitatul Cenad,

⁴⁶ DRH, C, XII, 408.

⁴⁷ Pesty, *Krassó*, III, 264.

⁴⁸ În 25 mai 1402 Lucia și fiul ei, Albert, s-au opus ca Dionisie Chegez de *Gyarak* să vândă o vie a ei moștenită (*quandam vineam suam hereditarium*), situată în satul *Garak*. Ortway, *Temes*, 325.

⁴⁹ În 29 aprilie 1410, Dominic de Muron, în numele nobilei doamne Caterina, se opune ca Gabriel, fratele acesteia după tată, să înstrăineze o vie de pe dealul Macra pe care Caterina o avea de la mama sa. Ortway, *Temes*, 427.

⁵⁰ Pesty, *Diplome*, 189.

⁵¹ Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családjai*, I, Budapesta (1896), 67; Ligia Boldea, Un secol din evoluția unui domeniu feudal al Banatului de câmpie: domeniul familiei nobile Danciu de Macedonia. *AnB*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XVIII (2010), 127.

⁴³ Ortway, *Temes*, 232.

⁴⁴ *Ibidem*, 326.

⁴⁵ *Miscellanea Heimiana*, 272/1 a cărei copie se află în MOL, P 1732, manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bántóság oklevéltára*.

obținută de cele două femei în anul 1332 de la episcopia Cenadului. Intervenția lui Chanadinus, arhiepiscopul de Strigoni, care a clamat în anul 1338 această stăpânire pentru familia sa, a făcut ca întreaga problemă să ajungă în fața scaunului de judecată regal, unde s-a ajuns în cele din urmă la un compromis: nobila Ana a cedat dreptul de stăpânire asupra pădurii în schimbul a 25 de mărci de Buda, dar a păstrat restul bunurilor care i-au fost atribuite și recunoscute prin voința regală⁵².

În alte documente sunt menționate heleştee cu pești aflate pe domeniile unor femei nobile. Este cazul mai multor pescării din comitatul Cenadului, unele pomenite în 1332 pe posesiunea *Beez* a văduvei Ana și a ficei sale Clara, sau alte zece dobândite de David de Solth alături de soția sa, Ursula și alți condvizionali în 1408 odată cu posesiunile *Bart*, *Kochwthaza* și *Kwkenes*⁵³.

În economia agrară a vremii, producția cerealiară a asigurat în cea mai mare parte necesarul de hrană al domeniilor feudale. Ca structuri aferente ale acestora din urmă, morile de apă sunt menționate în numeroase rânduri ca instalații indispensabile prelucrării cerealelor recoltate. În consecință, le regăsim în mod firesc și pe posesiunile femeilor nobile. Mai mult, recunoscându-le valoarea, unele dintre ele se străduiesc să le achiziționeze sau reclădească din bani proprii, astfel încât ele să nu mai poată fi periclitare de pretențiile de stăpânire ale unor nobili. Este ceea ce se dovedește a fi făcut și văduva lui Ioan, fiul lui Laurențiu care, în 10 iunie 1366⁵⁴, refuză să împartă cu fiul ei, Laurențiu, două mori de pe moșia *Kis Tarnuk* din comitatul Cenad pe motiv că acestea ar fi de fapt propriile sale achiziții. În alte împrejurări, partajul averii unei familii nobiliare a adus în discuție și dreptul de stăpânire asupra morilor domeniiale, un exemplu concludent fiind furnizat de actul prin care averea familiei Himfi din comitatele Timiș și Caraș a fost divizată în anii 1388–1389 între cele trei ramuri ale sale, reprezentându-i pe urmașii fraților Benedict, Petru și Nicolae Himfi. În sfera noastră de interes intră doar urmașele lui Nicolae Himfi, mort fără descendenți pe linie masculină; pe lângă sumele reprezentând dota și darurile de nuntă, precum și sfertul filial, în actul de partajare s-a mai specificat și faptul că Margareta, fiica lui Nicolae, a dobândit trei mori pe râul Pogăniș, în timp ce o a patra moară urma să fie stăpânită în devălmășie cu rudele sale⁵⁵.

În sfârșit, casele și locurile de casă au fost în mod evident părți componente ale oricărui ansamblu domenal; trebuie spus însă că menționarea lor în documentele vremii nu se întâlnește decât întâmplător, atunci când fac obiectul unor litigii sau tranzacții comerciale. Bunăoară, în 1393, atunci când s-a făcut divizarea moșiei *Chorna* din comitatul Timiș între Bricciu de *Chorna* și văduva lui Ștefan Fedes, aceasta din urmă a păstrat, printre altele, și stăpânirea asupra a trei case (*domos de Curia*) care au aparținut anterior tatălui ei⁵⁶. În 1366 altă văduvă a lui Ioan, fiul lui Laurențiu, a ridicat pe cheltuiala ei clădirile de pe locul curții sale aflat pe moșia Palota din comitatul Cenad⁵⁷. Un caz nefericit îl reprezintă depozedarea familiei nobililor din *Voya* (Valea) de către puternica familie a banului Benedict Himfi, care a pauperizat-o într-atât încât în 1377⁵⁸ însuși Ludovic I îi solicită lui Benedict Himfi, fratelui și fiului acestuia să le permită nobilei doamne văduve și fiicelor lui Ioan de *Waya* să locuiască în casa (*Curia*) lor de pe moșia respectivă, rugămintă reiterată în 1378 de regina cea tânără, Elisabeta, care cere prelungirea termenului până la sărbătoarea Sf. Martin, cu condiția ca acestea să nu se folosească de veniturile moșiei⁵⁹.

Mai interesant se dovedește a fi dreptul de stăpânire al unor femei nobile asupra unor reședințe fortificate, un asemenea exemplu fiind semnalat într-un act din 13 februarie 1430⁶⁰ prin care nobila doamnă Caterina, văduva lui Andrei Chep de Gherteniș, a cerut instanței regale ca sentința finală în procesul ei cu văduva lui Paul Pereny pentru castelul (*castellum*) *Dyod* care a aparținut nobililor Ioan și Nicolae de *Chew* și care urma să îi revină, să fie amânată până la sosirea ei la Buda, pentru a fi de față personal la formularea ei.

Stăpânire și administrare domenală. Este dificil de reconstituit în acest moment, din informațiile documentare păstrate, modul în care au funcționat structurile domeniiale aflate în stăpânirea unor nobile doamne. Cu certitudine acestea au fost administrate în aceeași manieră ca oricare dintre domeniile feudale ale timpului. Probabil că în funcție de dimensiunile bunurilor lor funciare femeile nobile s-au implicat mai mult sau mai puțin direct în administrarea lor. În orice caz, există mărturii conform cărora, la fel ca în cazul stăpânilor de moșii, și femeile au avut în slujba

⁵² Vezi nota 42.

⁵³ Bárány Á., *Torontálvármegye*, 112–113.

⁵⁴ *DRH*, C, XIII, 141–142.

⁵⁵ Pesty, *Krassó*, III, 185; Octavian Răuț, *Morile medievale din Banat*. *Banatica*, 12/II (1993), 28–29.

⁵⁶ Vezi nota 43.

⁵⁷ Vezi nota 54.

⁵⁸ *Miscellanea Heimiana*, 264.

⁵⁹ Pesty, *Krassó*, III, 136–151; Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)*. *SMIM*, V (1962), 97–98.

⁶⁰ MOL, *Diplomatikai levéltár*, 103538 (în continuare DL).

lor familiari, slujbași sau slugi implicați în buna administrare a fondului lor funciar. Se impune însă o distincție clară în ceea ce privește tipul de servicii prestate de acești familiari. Dacă în cazul stăpânilor nobili familiarii acestora (*familiares*), de multe ori nobili ei înșiși, au îndeplinit în principal slujbe militare și, în subsidiar, administrative sau judiciare⁶¹, ne este clar faptul că în cazul femeilor nobile familiarii acestora au fost mai degrabă de condiție modestă, fiind însărcinați cu supravegherea moșiilor și îndeplinirea unor sarcini domestice. Cu alte cuvinte, deși în documente i-am întâlnit în câteva rânduri și sub forma de *familiares*, serviciul lor real pe lângă proprietățile nobile îi apropia mai mult de condiția de *famuli* sau *officiales*, adică de slujbași sau slugi domeniile nenobile. Asupra activității lor administrative mărturii documentare nu s-au păstrat. Prezența lor ne este semnalată în acte atunci când parte a activității lor a ajuns sub incidența scaunelor de judecată, fiind consemnată documentar. Bunăoară, i-am întâlnit reprezentându-și stăpânele în chestiuni litigioase, fie pentru a reclama jefuirea sau strămutarea forțată a unor iobagi⁶², fie pentru a depune mărturie că nobila lor patroană și-a achitat sarcinile fiscale față de stat⁶³. Din câte se pare, răspunderea pentru întreținerea acestor slujitori, dar și pentru faptele lor, a revenit stăpânelor, legătură care trebuie să constatăm că a durat atâta vreme cât aceștia au rămas în serviciul lor. În anumite circumstanțe și cu acordul nobilelor femei, slujitorii puteau părăsi moșia pe care serviseră, moment în care răspunderea stăpânei față de ei pare să se fi încheiat⁶⁴.

În economia oricărui domeniu feudal, prezența și munca țăranilor iobagi a reprezentat principalul

temei al valorificării potențialului agrar al proprietății în cauză. Nu altfel stau lucrurile și pe moșiile femeilor nobile, cu precizarea că documentele de secol XIV și început de secol XV fac referire în mai multe rânduri la iobagii de pe posesiunile acestora, întotdeauna însă într-un context litigios. Rolul de a colecta dările iobăgești, dar și de a rezolva problemele de natură socială, administrativă, juridică sau morală ale comunităților rurale a revenit juzilor sătești, prezențe obișnuite în spațiul domeniului medieval, prin ei realizându-se astfel o punte între stăpâni și supuși⁶⁵. În 28 iunie 1435⁶⁶, de exemplu, în cadrul procesului în care văduva lui Emeric Himfi a fost acuzată că nu a plătit *lucrum camere regalis*, este pomenit judele sătesc din *Zazinfalva* (Șanovița), care nu s-a prezentat pentru a depune jurământ în favoarea stăpânei sale, drept pentru care procesul a fost amânat iar cauza trimisă în fața comitelui. În altă situație însă, judele sătesc al nobilei văduve a lui Donch, ban de *Naglach*, s-a opus în 8 septembrie 1399⁶⁷ ca nobilul Petru, fiul lui Pousa, să fie repus în stăpânirea moșiei *Harumfilew* (Beregsău) din comitatul Timiș.

Nu avem documente care să probeze modul în care sarcinile feudale au fost îndeplinite de iobagii de pe posesiunile nobilelor doamne. Putem însă aprecia că plata censului, de pildă, ca prestație de bază, nelipsită din raporturile dintre iobag și stăpân, a fost o realitate neeludată, în măsura în care, sub forma *terrarium*-ului, apărea în documente doar ca obiect de dispută între doi stăpâni sau în legătură cu strămutarea unor iobagi de la un stăpân la altul⁶⁸, sub rezerva că o identificare certă a censului cu *terrarium*-ul este discutabilă. Problema dreptului și a posibilităților de strămutare a iobagilor apare în documentele analizate în puține rânduri. În 1371⁶⁹, de pildă, Ursula, fiica lui Blasiu de Szer se plângea de faptul că Mihail, nobilul român din Receaș, i-a strămutat forțat câțiva iobagi de pe moșia sa *Ewsy* din comitatul Aradului. În alte cazuri, femeile nobile sunt în situația de a rezolva, în lipsa soților lor, și problemele legate de libertatea de strămutare a iobagilor lor. A fost cazul soților nobililor Iacob și Nicolae Chep de Ghertenis, plecați alături de rege în campania din Bosnia, care

⁶¹ M. Rady, *op. cit.*, 110–131; P. Engel, *Regatul*, 154–155; C. Popa Gorjanu, Despre „familiaritas”, 364, 369–370.

⁶² Astfel, în 5 martie 1435, un Ioan de *Kere*, familiar (*officialis*) al nobilei doamne Ana, văduva lui Emeric Himfi, reclamă în fața scaunului de judecată al comitatului Caraș faptul că nobilul Mihail Chepi i-a prădat pe iobagii de pe posesiunile lor, după care au năvălit în propria lui casă cu intenția de a-l ucide, aducându-i acuzații rușinoase și rănindu-l (vezi Pesty, *Krassó*, III, 348).

⁶³ În 28 iunie 1435 familiarul văduvei lui Emeric Himfi (*familiaris ipsius domine*) a depus mărturie în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș cum că stăpâna sa a plătit *lucrum camere regalis*. L. Magina, *op. cit.*, 37.

⁶⁴ Un document din 27 ianuarie 1421 atestă faptul că scaunul de judecată al comitatului Torontal a absolvit-o pe văduva lui Iacob Chep de Ghertenis de acuzația că l-ar fi instigat pe unul din familiarii ei (*familiaris predictae domine*) să producă pagube în valoare de 200 de florini pe moșia *Beuldre*, după cum au acuzat-o doi nobili. În fața acestor acuzații văduva s-a disculpat spunând că în momentul faptei familiarul său o părăsise deja, cu acordul ei, deci nu mai era responsabilă pentru acțiunile sale. DL 54149.

⁶⁵ Livia Magina, *Instituția judelei sătesc în Principatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca (2014), 100.

⁶⁶ Vezi nota 63.

⁶⁷ DL 92114.

⁶⁸ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XIV-lea*, I, București (1967), 12; Costin Feneșan, Noi informații privind iobăgimea din Banat în secolul al XIV-lea. *Ștefan Mateș la 85 de ani*, Cluj-Napoca (1977), 255.

⁶⁹ DL 91775.

primesc în 16 mai 1416⁷⁰ de la comitele de Timiș, Pippo de Ozora, dreptul de a-i opri pe acei iobagi care ar fi vrut să se strămute în absența stăpânilor lor. În schimb, o altă nobilă, Iuliana, soția bărbatului ales Mica, fiul lui Hym de Egerszeg, permite în anul 1400⁷¹ iobagilor de pe posesiunile sale să se strămute (cu siguranță în urma plătirii dreptului de strămutare), în situația în care ea a cerut protecția castelanului de Carașova pentru ea și toate bunurile sale mobile și imobile, periclitare de ceilalți membri ai familiei Himfi.

Nelipsite considerăm că au fost și darurile, adaptate la produsele locului, la nevoile stăpânei sau la posibilitățile de prestație ale supusului. Documentele vorbesc despre grânele iobagilor, despre turmele de porci scoși la ghindă în pădurile domeniiale, despre vitele și caii de muncă, elemente ce converg către o posibilă reconstituire a dărilor în produse față de stăpânii lor. Nici obligația în muncă nu este deloc bine aspectată documentar, deși prestarea ei poate fi dedusă din referirile colaterale la ogoarele, fânețele, pădurile sau morile domeniiale, în funcție nu numai de nevoile diverse ale domeniului, ci și de alte sarcini iobăgești⁷². În rest, rosturile gospodăriei țărănești, lucrul sistematic al pământului, viața cotidiană circumscrisă domeniului feudal își vor fi avut ritmicitatea și normalitatea lor, punctată din timp în timp de anumite marasme sociale, singurele care, din păcate pentru acuratețea oricărei reconstituiri istorice, au supraviețuit timpului datorită imortalizării lor documentare. Ne referim la atacurile și spoliierile în care iobagii au fost fie parte pasivă, deci victime, fie parte activă alături de stăpânele lor⁷³.

Problematici de natură juridică

Existența actelor de proprietate. Ajunși în acest punct cu discuția considerăm că este necesar să facem referire și la temeiurile juridice în baza cărora nobilele doamne au stăpânit bunuri imobiliare. Încă din secolul al XIII-lea tot mai mulți stăpâni de pământuri au devenit interesați de siguranța stăpânirii moșiilor și de posibilitatea de a-și proba temeiul juridic de proprietari funciari.

⁷⁰ Pesty, *Krassó*, III, 283.

⁷¹ *Ibidem*, 235.

⁷² D. Prodan, *op.cit.*, 75; Sabin Belu, Situația social-economică a unor sate din Munții Apuseni în evul mediu. *AIIC*, 22 (1979), 287.

⁷³ În 5 martie 1435 nobila doamnă Ana, văduva lui Emeric Himfi, reclamă prădarea iobagilor de pe pământurile ei de către nobilul Mihail Chepi (Pesty, *Krassó*, III, 348). În schimb, în 23 august 1446 a fost înregistrată plângerea vicecastelanilor de Timișoara împotriva văduvei lui Osvlad de Beel și a doi iobagi ai acesteia, acuzați de furt (Z. Iusztin, *op. cit.*, 167).

Astfel, numărul locurilor de adeverire (*loca credibilia*) a crescut semnificativ, atât în mediul laic, cât și ecleziastic, în măsura în care numărul solicitărilor de eliberare a documentelor adeveritoare a sporit exponențial⁷⁴. Veacul al XIV-lea și măsurile reformatoare ale Angevinilor au condus la proliferarea actelor scrise, aceste instrumente absolut necesare securizării dreptului de stăpânire funciară. De acum înainte, o stăpânire funciară s-a fundamentat în principal pe temeiul actului de proprietate care certifica apartenența unei unități domeniiale la o persoană, familie sau grup condvizional. A avea asemenea acte a devenit o chestiune vitală într-o societate bazată pe stăpânirea asupra pământului, în care competiția era dură, iar quantumul stăpânirii funciare a fost un indicator fără echivoc al bunăstării și al statutului social-juridic privilegiat. În consecință, a existat o preocupare constantă a nobililor de a-și prezerva stăpânirile patrimoniale, în egală măsură cu aceea de a dobândi documentele care să certifice acest drept de stăpânire. Întâlnim aceleași preocupări și în cazul nobilelor doamne, cu atât mai mult cu cât, considerăm noi, stăpânirea lor a fost mai vulnerabilă într-o societate în care ascendentul masculinității a fost predominant.

Una din cele mai dificile situații pentru orice posesor de moșii a fost aceea a pierderii sau distrugerii actelor de proprietate, împrejurare în care orice contestare a dreptului său de stăpânire ajunsă în fața scaunelor de judecată putea avea consecințe neplăcute în lipsa suporturilor materiale scrise. Într-o asemenea situație s-a aflat și nobila doamnă Elisabeta, văduva comitelui Mannus, ale cărei acte asupra unei jumătăți din moșia *Rabe* din comitatul Timiș s-au distrus în timp (*quasquidem litteras privilegiales circa dictam dominam Elyzabeth destructas et putrefactas scire allegarunt*). Ea primise această stăpânire de la bunicul ei împreună cu scrisoarea privilegială în contul sfertului de fată; din câte se pare, asupra acestei posesiuni și-au manifestat interesul Benedict și Ioan, fiii lui Grigore, astfel încât, în 24 noiembrie 1337⁷⁵ Elisabeta, alături de fiul ei și de alte rude, solicită Capitlului din Cenad să îi recunoască dreptul de stăpânire iar partea cuvenită din moșia *Rabe* să îi fie redată de cei doi nobili. În alte circumstanțe, poate ca o consecință a deteriorării unor acte, unele femei

⁷⁴ *Scris și societate în Transilvania secolelor XIII-XVII/ Writing and Society in Transylvania 13th–17th centuries*, Susana Andea (coord.), Avram Andea, Adinel Dincă, Livia Magina, Cluj-Napoca (2015), 32; Kiss Gergely, Contribution à l'évolution des chapitres dans la Hongrie médiévale. *Specimina Nova Pars Prima. Sectio mediaevalis*, I, Pécs (2001), 116.

⁷⁵ Fekete, *Temesi bántág*, 280/c.

nobile au solicitat capitlurilor transcrierea vechilor scrisori privilegiale⁷⁶.

Nu de puține ori disputele asupra actelor de proprietate au fost atât de intense încât ele au sfârșit în fața scaunului de judecată regal, palatinal sau comitatens, generând acțiuni complexe care s-au întins uneori pe durata mai multor ani. Bunăoară, în 26 martie 1353⁷⁷, Petru, fratele lui Bede de *Batka*, o acuză pe văduva acestuia că ar fi dat actele de stăpânire asupra posesiunilor *Batka* și *Karasnya* lui Iacob de *Bachtyuyse*, nașul lui Petru, împreună cu arme, haine și alte lucruri. În 16 mai 1382⁷⁸ este semnalat procesul în cadrul căruia văduva lui Toma de Thelegdi s-a judecat cu magistrul Laurențiu, fiul lui Teteus, pentru a recupera de la acesta actele de stăpânire asupra moșiilor *Akach* și *Zentmiklos*. Deși acesta din urmă a invocat un act mai vechi emis de Carol Robert, în final palatinul Ungariei a decis ca acele documente să fie cedate nobilei doamne. Un îndelungat și complicat proces pentru actele de proprietate asupra posesiunilor *Ermen* și *Akasztow* a debutat în 29 septembrie 1387⁷⁹ la solicitarea văduvei lui Benedict Himfi, care își acuză rudele – cumnata, văduvă a lui Nicolae Himfi, și nepotul de frate, Ștefan de Remetea – că ar fi reținut o serie de scrisori de proprietate ale fostului ban al Bulgariei. Deși Ștefan de Remetea a consimțit să redea imediat actele pe care le avea în posesie, procesul dintre cele două văduve va continua cu nenumărate amânări până în 1391. În sfârșit, din 8 martie 1431⁸⁰ datează plângerea mai multor nobili din familia Dancs de Macedonia prin care văduva lui Frank de Macedonia a fost acuzată că a reținut forțat și pe nedrept anumite documente.

Stăpânire perpetuă sau condiționată? Importantă, în opinia noastră, este și maniera în care femeile nobile și-au stăpânit posesiunile dobândite. Deoarece dreptul de a deține bunuri imobiliare a fost extrem de bine reglementat, la început prin cutume, cu timpul prin prevederi legislative, în toate documentele în care acest drept se află în dezbatere formulele de cancelarie definesc modalitatea juridică prin care acel pământ era deținut. Cum regula de bază în cazul stăpânirii masculine a fost

aceea a dreptului deplin, transmisibil urmașilor pe linie bărbătească, situația stăpânirilor feminine este mai delicată. Am putut constata împrejurările în care femeile au dobândit stăpâniri funciare: în contul sfertului de fată sau al dotei nupțiale, prin dării regale, testamentare paterne sau fraterne ori prin *prefectio*. Urmărind conținutul documentelor am observat că temeiurile juridice în baza cărora acele pământuri urmau să fie stăpânite au oscilat între stăpânirea perpetuă (*in perpetuum*) și cea condiționată⁸¹. Desigur, aceleași temeiuri juridice le regăsim și în cazul domeniilor deținute de nobilii bărbați; ceea ce însă diferențiază posesiunile masculine de cele feminine, în opinia noastră, este raportul dintre cele două tipuri de stăpânire. În cazul stăpânirilor feminine cu siguranță că procentul posesiunilor condiționate a fost mai mare decât cel al moșiilor deținute cu drept deplin. Această diferență a decurs din natura bunurilor funciare atribuite femeilor (dacă au fost avitice sau achiziționate de antecesorii lor) și din perspectiva perpetuării moștenirii lor. Nu trebuie omis faptul că prin căsătorie femeile ieșeau din nucleul familial patern pentru a se integra unui alt nucleu familial. De aceea, nici posesiunile cedate fiicelor nu au aparținut, decât în împrejurări rare și excepționale, patrimoniului familial avitic, iar în această situație modul de stăpânire a fost în majoritatea cazurilor condiționat. Din ceea ce documentele lasă să transpară vom încerca să determinăm în ce condiții avem de-a face cu o stăpânire perpetuă sau cu una condiționată.

O primă situație în care anumite posesiuni au fost acordate cu drept deplin a fost aceea în care femei de origine nobilă au rămas fără suportul uman și material al taților/soților, decedați înainte ca viitorul lor să fi fost asigurat, riscând astfel ignoranța. Pentru a nu rămâne fără moștenire (*ne sine hereditate remanerent*) ele au dobândit, fie de la autoritatea regală, fie de la cele ecleziastice, mijloacele materiale care să le asigure existența. A fost, bunăoară, cazul văduvei Ana și al fiicei sale, Clara, cărora am văzut că episcopul de Cenad le cedează în anul 1332⁸² jumătate din posesiunea episcopiei *Beez* din comitatul Cenad pentru a nu rămâne fără moștenire (*hoc tamen adiecto vendidissent, donassent, tradidissent et contulissent iure perpetuo ac hereditario irrevocabiliter possidendam tenentam et habendam*). Într-o situație similară probabil că s-a aflat și nobila doamnă Clara, fiica lui Ioan de Szer, mort fără urmași pe linie masculină. Rămasă orfană, ea a primit în chip de privilegiu de la

⁷⁶ Astfel, în 1367 văduva lui Paul Magyar de Petroman a cerut Capitlului din Győr să îi copieze o serie de acte privilegiale acordate de fostul rege Carol Robert (*Miscellanea Heimiana*, 206). În 23 octombrie 1387, Elena, văduva lui Nicolae Himfi, a solicitat Capitlului din Cenad să transcrie o scrisoare deschisă a regelui Ludovic I (Ortvay, *Temes*, 161).

⁷⁷ *Miscellanea Heimiana*, 90.

⁷⁸ Fekete, *Temesi bñnság*, 1212.

⁷⁹ Pesty, *Krassó*, III, 171.

⁸⁰ DL 92802.

⁸¹ M. Rady, *op. cit.*, 106–107.

⁸² Fekete, *Temesi bñnság*, 203.

Ludovic I în jurul anilor 1359–1360⁸³ moșiile tatălului său, fost comite de Caraș, pentru meritele deosebite ale acestuia față de regalitate. În fine, delicată a fost și situația în care a ajuns nobila doamnă Ana, fiica lui Neagu de Receaș, dezmoștenită de tatăl său după ce a contractat o căsătorie cu un om nenobil. În 1404–1405⁸⁴ însuși regele Sigismund de Luxemburg îi conferă printr-o scrisoare privilegială dreptul asupra unei pătrimi din moșiile tatălui ei din comitatul Timiș în contul sfertului de fată pentru a nu fi ignobilată (*introduxisset ipsam Nobilem dominam in dominium earundem statuissetque easdem eisdem perpetuo possidendas*). De menționat și faptul că regele a intervenit în acest caz nu doar pentru că moștenitorul de drept al averii familiale era minor, ci și pentru că soțul Anei, Ștefan zis *Tewrwk* s-a distins în fața sa prin fidelitate și merite deosebite.

Testamentul patern a fost o altă cale prin care ficelelor li s-au transmis anumite bunuri imobiliare cu drept de stăpânire perpetuă. Un asemenea exemplu datează din anul 1372⁸⁵ și cuprinde voința nobilului Ladislau de Omor de a dona posesiunea sa *Rudarosama* din comitatul Caraș copilelor sale, Caterina și Ana (*in filios filiorum filiorum et heredum per heredis perempnaliter et irrevocabiliter possidendas, tenendas pariter et habendas omne ius et dominium.....ipsum tam titulo perpetuationis, quam inpignorationis contingentem cum utilitatibus et pertinentiis earum universis*).

Și procedeul de *prefectio* acceptat și recunoscut de puterea centrală a permis taților să își transmită moștenirea către fiice cu drept deplin, după cum am văzut că s-a întâmplat în 1426⁸⁶, când bărbatul ales Toma de *Coloswar* a dat ficelelor sale copile Dorothea și Margareta părți din patru moșii ale sale aflate în comitatul Arad (*introducatur prefatas nobiles puellas ... in domynium earundem Statutasque easdem eisdem premissio Jure eis incumbenti perpetuo possidendas*).

O altă cale prin care femeilor li s-au putut transmite moșii pe care să le stăpânească *in perpetuu* a fost acordarea sfertului de fată în pământ, după cum reiese dintr-un act din 1337⁸⁷ în care se face referire la faptul că nobila doamnă Elisabeta ar fi primit de la bunicul ei în contul sfertului filial, prin scrisoare privilegială, jumătate din posesiunea *Rabe* din comitatul Timiș *perpetuo et irrevocabiliter possidendam*. De asemenea, în 1400⁸⁸ o altă nobilă,

Caterina, soția lui Paul de *Hodeghaz* primește de la o rudă părți din două moșii din comitatul Timiș drept *quarta puellaris* pentru a le stăpâni pe vecie ea și copiii săi (*per ipsas Nobiles dominas et filios filiorum heredumque ipsorum per successores pacifice et quiete ac irrevocabiliter possidendum tenendum vtendum pariter et habendum*). În sfârșit, am întâlnit și cazul în care un frate cedează o parte din pământurile sale surorii; oferim în acest sens exemplul nobilului Ladislau din familia lui Dan de Duboz care, în 1434⁸⁹, a dat surorii sale Ursula părțile sale din moșia *Sooth* din comitatul Cenad (*damus et donamus, imo dedimus et donavimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidere*).

Se cuvine însă a face precizarea că aceste exemple nu trebuie generalizate, căci din alte documente reiese faptul că acordarea sfertului filial în pământ sau preschimbarea ficelelor în fi au fost clar condiționate fie de măritișul acestora, fie de existența unor descendenți pe linie masculină. Atunci când în 1421, de pildă, magistrul Ioan de *Naglak* a încheiat o frățietate adoptivă cu frații Nicolae și George Csáky, printre termenii acordului a figurat și prevederea potrivit căreia zece moșii din comitatul Cenad trebuiau să fie date ficelelor sale copile preschimbate în fi. Dacă însă ele ar fi murit fără urmași pe linie masculină, moșiile urmau să revină celor doi frați condvizionali și urmașilor lor⁹⁰. În 1355 Nicolae de *Chortow* a dat surorii sale Caterina și fiilor acesteia o treime din posesiunea *Guluez* și câteva sesii din moșia *Zerdehel* din comitatul Caraș în contul sfertului filial cu condiția ca în cazul în care aceștia ar fi încercat să le înstrăineze ele să se reîntoarcă la donatorii lor⁹¹. De asemenea, în 1424⁹² Andrei Chep de Ghertenis a permis ficelelor fratelui său, Iacob Chep, să păstreze a patra parte din moșiile tatălui lor ca echivalent al sfertului de fată, urmând ca el să le poată răscumpăra atunci când ele se vor mărita. Tot într-un număr de moșii din comitatele Timiș și Caraș și-a primit *quarta puellaris* și nobila doamnă Dorothea de la familia sa în 1429⁹³, în situația în care ea s-a căsătorit cu un nenobil. Condiția sub care ea a primit aceste posesiuni a fost aceea ca, în cazul în care ar fi murit fără urmași pământurile să revină familiei, doar dacă soțul ei nu ar fi vrut să păstreze dreptul de stăpânire în schimbul a 200 de florini. Și donația mai mult decât substanțială pe care Ladislau de Omor a făcut-o în 1343⁹⁴ surorii sale Clara cu

⁸³ DRH, C, XI, 344.

⁸⁴ Ortway, *Temes*, 337.

⁸⁵ Fekete, *Temesi bászagi*, 1073.

⁸⁶ Ortway, *Temes*, 594.

⁸⁷ Fekete, *Temesi bászagi*, 280/c.

⁸⁸ Ortway, *Temes*, 289.

⁸⁹ Pesty, *Diplome*, 50.

⁹⁰ Pesty, *Krassó*, III, 295.

⁹¹ *Ibidem*, 30.

⁹² *Ibidem*, II/1, 190.

⁹³ *Ibidem*, III, 333.

⁹⁴ Ortway, *Temes*, 72.

oazia căsătoriei sale a fost condiționată de existența în timp a unor fii, în lipsa cărora moșiile ar fi urmat să îi revină lui Ladislau și descendenților săi.

Femei nobile în tranzații funciare și financiare

Dreptul de stăpânire funciară s-a concretizat și în posibilitatea femeilor nobile de a dispune de aceste bunuri imobiliare participând la tranzații economice specifice, cu libertatea pe care dreptul de proprietate, consolidat de existența actelor privilegiale, l-a dat tuturor posesorilor nobili. Întâlnim, în consecință, nobile doamne angrenate în vânzări-cumpărări sau zălogiri de pământuri și alte bunuri imobiliare, documentele mărturisind asupra disponibilităților financiare ale femeilor în epocă, perfect capabile să-și gestioneze averile proprii sau ale familiei, în cazul în care soții erau absenți sau decedați. Cazurile regăsite în acte sunt diverse, denotând diferite ipostaze ale posesorului funciar, diferite atitudini față de proprietate.

În primul rând, dat fiind faptul că în epocă proprietatea imobiliară a stat la baza puterii economice a societății feudale, contractele de vânzare-cumpărare au prezentat o deosebită importanță. Aceste tranzații au fost supuse unor formalități și condiții fără îndeplinirea cărora nu se putea transmite proprietatea imobiliară. Un act emis de Capitlul din Cenad în 16 decembrie 1355⁹⁵ precizează, de altfel, cu mare claritate motivația juridică ce a stat la baza întregului proces de înregistrare a mutațiilor survenite în statutul unei proprietăți: "Vânzările și cumpărările se obișnuiește a fi dovedite prin mărturii ca nu cumva, în curgerea timpului, să poată fi contestate, ci să rămână ca unele ce au fost întărite prin ocrotirea scrisorilor". Cumpărarea de pământuri, case, vii sau mori denotă preocuparea nobilelor doamne de a-și spori averile, și odată cu ele și bunăstarea, semnificativ fiind faptul că într-o serie de cazuri regăsim mențiunea că aceste achiziții au fost făcute din veniturile proprii, rezultate în principal din dotă și darurile de nuntă, la care s-a adăugat și moștenirea fetelor. Bineînțeles că trebuie să facem o convenită distincție: au existat paliere diferite ale bunăstării unor femei nobile, determinate de prosperitatea familiei paterne, dar și de cea a nucleului familial în care au intrat prin căsătorie. Astfel, putem vorbi despre întreaga gamă de proprietăți feminine, de la cele umile, de câteva

sesii sau părți de moșii, până la cele ale unor nobile doamne înstărite, ce au deținut un număr mai mare de moșii, niciodată însă comparabil cu marile proprietăți masculine.

Documentul sus-pomenit din anul 1355 reflectă tocmai o asemenea vânzare-cumpărare în care sursele de venituri ale participantelor la tranzație sunt precis definite. Astfel, nobila doamnă Lucia, fiica magistrului Albert de *Zuha* din comitatul Borșod, a vândut nobilei doamne Margareta, fiica magistrului Posa de Szer, moșia *Ozelew* de pe malul Mureșului, din comitatul Cenad (unde exista și o biserică de piatră ridicată în cinsta Sf. Petru), moșie pe care o primise de la frații săi *iure geniture, ratione sue quarte partis puellaris eam contingentis*. De cealaltă parte, Margareta a cumpărat moșia cu toate pertinențele sale și cu dreptul deplin și perpetuu de stăpânire în schimbul a 100 de mărci în dinari dubli, bani proveniți *de rebus suis paraffernalibus et scrinalibus, secum de domo patris sui apportatis solvisse eisdem*.

De altfel, această doamnă Margareta, provenită dintr-o ilustră și bogată familie, cu proprietăți în toate comitatele bănățene, și căsătorită cu Ladislau *Lack* din neamul Hermann, fost comite al seculilor (ai cărui fii din prima căsnicie s-au numărat printre baronii țării), a continuat și în anii următori să achiziționeze bunuri imobiliare în comitatul Cenadului. În 12 mai 1356⁹⁶ cumpără, cu acordul fiilor săi vitregi (printre care se număra și Andrei *Lackfi*, voievodul Transilvaniei), alte două moșii în vecinătatea domeniului *Lackfi*, pe care rudele sale prin alianță se angajează să le protejeze pe viitor. Doi ani mai târziu, în 8 septembrie 1358⁹⁷, Margareta mai cumpără cu 200 de florini din lada de zestre moșia *Scentmiclos* din același comitat (pustie însă, fără locuitori), unde se afla și o biserică de piatră ridicată în cinstea Sf. Nicolae (decu drept de patronat).

O altă nobilă doamnă interesată de achiziționare de bunuri imobiliare a fost văduva lui Ioan, fiul lui Laurențiu, care în 1366 și-a folosit veniturile proprii pentru a achiziționa o moară pe moșia *Kis Tarnuk* din comitatul Cenad, unde a reclădit o altă moară, precum și o serie de clădiri de pe locul curții⁹⁸.

În alte împrejurări, anumite nevoi materiale le-au determinat pe femeile nobile ca, alături de alți membri ai familiei, să se dispenseze de anumite bunuri funciare. De exemplu, în 1362, Margareta, soția lui Paul Magyar, a vândut pentru 200 de

⁹⁵ DRH, C, X, 389. *Solent vendiciones et empciones litterarum testimonio comprobari, ne temporum in processu per quempiam valeant retractari in concussum, quippe permanere, quod litterarum patrocino fuerint communitate*. Vezi și Gheorghe Ciulei, Gheorghe G. Ciulei, *Dreptul românesc în Banatul medieval*, Reșița (1997), 134–136.

⁹⁶ DRH, C, XI, 20.

⁹⁷ *Ibidem*, 321, 323; Szaszko E., *op. cit.*, 35.

⁹⁸ *Ibidem*, XIII, 141–142.

florini posesiunea *Boka* din comitatul Cuvin magistrului Dionisie de *Makofalva*⁹⁹. În 29 iulie 1414¹⁰⁰, Dorothea și Margareta alături de fratele lor Ladislau, orășeni din Lipova, au vândut pentru 500 de florini o vie pe dealul *Macra* din satul *Palelesy* (comitatul Arad) magnificului ban Ioan de Maroth. Tot o vie, situată pe dealul *Brosasmal* din cadrul domeniului Recaş (comitatul Timiș) au vândut în 11 noiembrie 1447¹⁰¹ și soții Caterina și Ioan Magyar de Recaş cu 32 de florini banului de Severin, Mihail de Cerna.

Nu întotdeauna înstrăinările de moșii dorite de nobilele doamne și familiile lor au fost privite cu îngăduință de rudele sau condvizionalii lor, caz în care aceștia au ridicat opreliști în fața scaunelor de judecată. Este ceea ce au pățit în 1365¹⁰² Ossana și frații ei, Filip și Mihail, toți copii ai lui Iacob de *Saar*, cărora li s-a interzis în fața Capitlului din Arad de către Andrei și Ștefan Chep de Ghertenis să își vândă părțile lor din moșiile *Pysky* și *Nadasd* din comitatul Timiș. Aceeași familie nobilă din Ghertenis s-a opus în 21 iulie 1382¹⁰³ ca Elena și Caterina, ficele lui Ștefan de *Kayand* să vândă, zălogească sau înstrăineze a patra parte din posesiunile *Beuldre* și *Bykach* din comitatul Torontal și *Budun* din comitatul Timiș.

Un alt tip de activitate economică practicat de nobilele doamne a fost acordarea de împrumuturi financiare care, în majoritatea cazurilor, au fost garantate prin zălogirea de către debitori a unor proprietăți imobiliare. De altfel, începând cu secolul al XIII-lea, zălogirea a devenit un element de asigurare a plății datoriei, dreptul creditorului fiind acela de a putea vinde bunul zălogit în cazul în care suma de bani avansată nu i-ar fi fost returnată¹⁰⁴. Nu trebuie să mire faptul că, cel mai adesea, zălogirile au fost practicate în cadrul aceleiași familii, între condvizionali sau între proprietari având moșiile învecinate, cu siguranță pentru a restrânge cât mai mult riscul înstrăinării bunului zălogit în cazul nefericit în care împrumutul nu putea fi returnat. În cele mai multe cazuri întâlnite în documentele analizate am constatat că femeile care au recurs la asemenea împrumuturi au fost văduve, mai libere în administrarea propriilor venituri. Aceste acte pot

fi privite astfel ca niște aranjamente de familie prin care li se asigura copiilor o anumită sumă, în același timp lăsându-se rudelor posibilitatea se recupereze proprietățile respective¹⁰⁵. Astfel a procedat, bunăoară, văduva lui Bede când l-a împrumutat pe magistrul Ioan, fiul lui Paul, fiul lui Heym cu suma de 50 de mărci în dinari, luând ca zălog moșia lui Remetea, sumă pe care acesta a returnat-o în trei tranșe în cursul anului 1353¹⁰⁶. În 13 martie 1406¹⁰⁷ văduva lui Paul *Kayand* solicită în fața Capitlului din Cenad ca frații Iacob și Nicolae Chep de Ghertenis să îi achite suma de 100 de florini în schimbul căreia aceștia i-au zălogit părțile lor din moșia *Nagbikach* din comitatul Timiș. Alți doi frați Chep de Ghertenis, Mihail și Ștefan, au împrumutat în 1433 de la doamna Ana, văduva lui Emeric Himfi, suma de 20 de florini de aur pur în schimbul părților lor din moșia *Beuldre* din comitatul Torontal¹⁰⁸.

Alte acte de zălogire sunt mai explicate în ceea ce privește condițiile în care împrumutul a fost realizat. Bunăoară, în 12 ianuarie 1434¹⁰⁹ aceeași văduvă nobilă Ana i-a împrumutat pe nepoții săi prin alianță din familia Himfi cu suma de 70 de florini aur pur în schimbul moșiilor *Kisermen* și *Gergelyfalva* din comitatul Caraș și *Baskafalva* din comitatul Timiș, zălogirea fiind limitată pe timp de trei ani.

Puține situații am întâlnit în care împrumutul acordat nu a fost garantat de zălogirea unor bunuri. Este cazul văduvei Margareta a fostului ban al Bulgariei, Benedict Himfi, căreia Andrei de Chep îi era îndatorat în 1387 cu suma de 3 mărci, plată a prețului unor cai¹¹⁰. Sau a Dorotheei, fiica lui Toma care, alături de rudele sale, primește în 5 martie 1434 de la Grigore zis *Keserew* de *Zenthiwan* datoria de 100 de florini¹¹¹.

Am atras atenția asupra sumelor rezultate din veniturile tranzacționate, de multe ori considerabile. Dacă le adăugăm, măcar ca un exercițiu de imaginație, altor bunuri de care respectivele femei nobile trebuie că au beneficiat, putem trage anumite concluzii asupra nivelului lor de trai, asupra averii lor și a disponibilității de a gestiona asemenea venituri.

⁹⁹ Ioan Hațegan, Ligia Boldea, Dumitru Țicu, *Cronologia Banatului*, II/1, *Banatul între 934–1552*, Timișoara (2007), 99.

¹⁰⁰ Ortway, *Temes*, 485.

¹⁰¹ Pesty, *Diplome*, 189.

¹⁰² *DRH*, C, XII, 408.

¹⁰³ DL 52425.

¹⁰⁴ *Istoria dreptului românesc*, 564.

¹⁰⁵ Șarolta Solcan, *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu*, București (2005), 159.

¹⁰⁶ *Miscellanea Heimiana*, 127, 132.

¹⁰⁷ Ortway, *Temes*, 371.

¹⁰⁸ Pesty, *Diplome*, 40.

¹⁰⁹ Pesty, *Krassó*, III, 347.

¹¹⁰ Horváth Richárd, Bigámista volt-e Himfi Benedek bolgár bán? (Adalékok a Döbrentei Himfiék családi történetéhez). *Turul*, 83 (2010), 118, nota 20.

¹¹¹ Pesty, *Diplome*, 46.

Considerații finale

Demersul de față și-a propus să depisteze și să analizeze cele mai semnificative trăsături ale dreptului de stăpânire funciară al femeilor nobile din comitatele medievale bănățene. Am optat pentru o prezentare detaliată a conținutului documentar din dorința de a da un suport informațional conținut afirmărilor noastre căci, deși multe din documentele prezentate sunt cuprinse în colecții alcătuite în decursul timpului, foarte puține au fost până acum valorificate în literatura de specialitate. Prezențele feminine în diplomatarele de epocă sunt simțitor mai reduse decât cele ale bărbaților nobili, o consecință firească a tipului de societate predominant masculină specifică evului mediu. Cu toate acestea, penumbra la care par a fi fost "condamnate" de statutul ce le-a fost hărăzit prin naștere poate fi risipită prin citirea mai atentă a informațiilor documentare, astfel încât rolul lor în cadrul comunităților în care trăiesc ni se relevă a fi fost mult mai activ, iar responsabilitățile pe măsură.

În mod cert femeile nobile au stăpânit, ele însele și nu neaparat ca parte a unei alianțe matrimoniale, bunuri imobiliare, dobândite prin varii mijloace, dintre care cele mai răspândite au decurs din dreptul lor de moștenire și înzestrare. Convertirea sfertului de fată și a dotei în pământ par să fi fost modalități mai răspândite decât am putea crede, iar moștenirea testamentară paternă și procedeul de *prefectio* nu au făcut decât să sporească șansele unor nobile de a deține o serie de bunuri funciare. De remarcat faptul că, din ceea ce relevă actele regale, comitatense sau capitulare, de multe ori beneficiare ale acestor atribuiri de pământuri (moșii sau părți de moșii) au fost nobilele copile, al căror minorat nu a impietat asupra proiectării unor viitoare alianțe matrimoniale. Apare firească grija taților sau, în lipsa lor, a fraților (uneori, în cazuri excepționale, chiar a regelui) de a asigura viitorul acestor fete, o bună zestre și moștenire paternă fiind în acea vreme condiția menținerii sau, de ce nu, a ascensiunii pe scara socială.

La fel ca în cazul stăpânirii masculine, și proprietățile feminine au fost individuale sau stăpânite în condizionalitate. Poate că primul caz este mai răspândit decât am avea tendința să credem, dat fiind faptul că femeile nobile au dobândit prin înzestrare și moștenire pământuri în mod individual; deși prin căsătorie acestea au intrat în stăpânirea comună a noii sale familii, în cazul decesului soțului, văduva a continuat de cele mai multe ori să stăpânească și administreze bunurile personale cu care a intrat în mariaj sau pe care le-a achiziționat în timpul vieții.

Nu numai pământul arabil a făcut parte din structurile domeniile stăpânite de femeile nobile; documentele menționează păduri, vii, heleștee, mori și, bineînțeles, case și locuri de curți. Administrarea unor asemenea posesiuni a presupus, la fel ca și în cazul domeniilor nobiliare masculine, existența și activitatea unor slujbași și slugi, la care se adaugă în mod firesc un număr corespunzător de iobagi, lucrători ai pământului. Nu am exclude nici implicarea directă a femeilor în gestionarea bunurilor funciare, mai ales în cazurile în care avem de-a face cu mărunte proprietăți, care poate că s-au diferențiat de cele țărănești libere doar prin statutul juridic privilegiat al posesoarei.

Extrem de importante în certificarea dreptului de stăpânire au fost și actele de proprietate, pe care nobilele doamne le-au obținut odată cu bunurile funciare primite. Documentele atestă atât preocuparea acestora de a-și conserva asemenea instrumente juridice prin copierea sau transcrierea lor de către forurile capitulare, cât și obținerea de noi acte în condițiile în care originalele s-au pierdut sau au fost distruse. Asistăm în anumite cazuri la adevărate bătălii judiciare în fața scaunelor de judecată, în care femeile nobile sau reprezentanții lor încearcă să păstreze sau să recapete asemenea acte doveditoare. În stilionarele acestor acte regăsim atât dreptul de stăpânire perpetuă conferit unor proprietare, cât și cel condiționat de existența unor moștenitori pe linie masculină sau de un viitor mariaj. Nu putem să extragem anumite tipare în care să încadrăm informațiile analizate. Din punctul nostru de vedere, bănuim că specificarea uneia sau a alteia din cele două modalități juridice de stăpânire a depins de cine, cui și în ce circumstanțe a transmis dreptul de stăpânire.

În sfârșit, implicarea femeilor nobile într-o serie de tranzacții economice dovedește încă o dată, dacă mai era nevoie, posibilitatea ca ele să dispună de bunurile imobiliare deținute. Desigur că cea mai mare libertate de acțiune au avut-o, după câte se pare, văduvele, cele mai interesate de preservarea averilor proprii, mai ales în cazul în care aveau fii sau fice. Astfel încât vânzările, cumpărările, zalogirile sau împrumuturile au fost practici constante în existența nobilelor stăpâne de pământuri.

Ce deosebește însă stăpânirea funciară feminină de cea masculină? Din punctul nostru de vedere, în primul rând anvergura și durabilitatea în timp. Aproape fără excepție, în comitatele bănățene nu am regăsit date asupra unor mari domenii care să fi aparținut unor nobile – soții sau văduve. Dimensiunile acestor bunuri imobiliare deținute de femei se pare că au variat de la câteva

sate sau părți de sate până la un număr de 10–15 posesiuni, fără a putea specifica cu certitudine cuantumul real al acestor proprietăți sau valoarea lor economică. Acest fapt decurge în mod firesc din modalitățile prin care femeile nobile au ajuns să dețină pământuri: oricât de bine intenționați ar fi fost părinții, frații sau rudele colaterale, patrimoniul familial nu a trebuit prea mult știrbit sau fărâmițat prin asigurarea dreptului de moștenire al fetelor. Dispensabile pentru familie au fost achizițiile sau donațiile pe care tații le-au obținut în mod individual, asupra cărora aceștia au avut o mai mare libertate de decizie, pe care și-au exercitat-o în multe rânduri în favoarea fiicelor. În al doilea rând, nu putem vorbi în cazul nobilelor doamne de constituirea unor fonduri funciare patrimoniale, transmisibile din generație în generație; pur și simplu, chiar dacă au lăsat copiilor anumite proprietăți care le-au aparținut în mod individual, ele se pierd în unitățile domeniiale moștenite pe filieră paternă. Extrem de puține sunt cazurile în care în acte am regăsit specificarea

conform căreia anumite bunuri au provenit de la mamă sau bunică. În al treilea rând, considerăm că proprietățile nobilelor doamne au fost mult mai vulnerabile, fiind expuse vexațiilor de tot felul, începând cu contestațiile rudelor colaterale sau a condvizionalilor și până la atacarea și jefuirea unor posesiuni de către terțe părți.

Scopul acestui studiu nu este acela de a exacerba rolul dreptului de stăpânire funciară feminină. Acesta a existat și s-a manifestat în limitele pe care tradițiile, cutumele și legislația vremii au permis-o. Dar a omite sau a trece în subsidiar un asemenea drept, ce reiese cu claritate din informația de epocă, prejudiciază analiza judicioasă și completă a structurilor domeniiale medievale bănățene. Femeile nobile au stăpânit bunuri imobiliare în măsura în care condiția familială le-a permis, au administrat și valorificat aceste proprietăți (uneori chiar cu multă abilitate și tenacitate), le-au lăsat moștenire urmașilor, doar că amploarea acestui fenomen este considerabil mai redusă comparativ cu formele de stăpânire domenială masculină.

CĂI DE COMUNICAȚIE NORD-TRANSILVĂNENE ȘI DIRECȚIILE DE TRAFIC ALE CLUJULUI MEDIEVAL*

Oana Toda**

Cuvinte cheie: rețea rutieră, vamă, direcție comercială, administrație, terminologie medievală

Keywords: road network, toll-collection point, trade orientation, administration, medieval denominations

North Transilvanian Communication Routes and the Traffic Orientation of Medieval Cluj

(Abstract)

The purpose of the present study is to synthesise the data gathered so far in relation to the main medieval roads of the north-Transylvanian region, with special focus on the gradual evolution of the town of Cluj and various influences the urban centre and the road system have effected upon one another. Mainly grounded in the data collected from the archival sources, the reconstruction of the trans-regional and provincial routes which developed in the Someșul Mic water catchment area could not have been achieved irrespective of its tight connection to the economic and, most of all, commercial traits of the region in the medieval period. Likewise, a preliminary classification of the roads, based on the medieval denominations by which they were recorded in charters (mainly perambulations and toll exemption or donation letters), was conducted in order to catch a glimpse into their hierarchy and economic functions. On the basis of these two criteria, nine major routes were selected and described, all of them firmly connected to the developing trade phenomenon (multiplication of market places) and to the evolution of the traffic toll-collection system (in accordance to the general tendencies recorded on a macro level for the entire kingdom of Hungary). Several long-distance and regional routes were determined as converging towards Cluj and certain control points, established by the royal, provincial and county authorities for a better traffic surveillance, emerged in key locations (such as Baci, Huedin, Bonțida and Sânnicoadă).

1. Introducere

O simplă încercare de urmărire a datelor documentare referitoare la traseele drumurilor din bazinul Someșului Mic ori a altor elemente vitale derulării traficului pe acestea, cum ar fi punctele de percepere a taxelor vamale, evidențiază poziția preeminentă a Clujului ca punct de convergență a unei suite de rute cu un important caracter comercial și nu numai. Stabilizarea căilor rutiere de importanță regională, la nivelul voievodatului și chiar la cel al Regatului Maghiar, a fost un proces îndelungat care, pe lângă existența unor linii de fugă prealabile prezente în teren, precum și

o posibilă reluare a mai vechilor trasee romane¹, a presupus măsuri administrative cu o bază cutumiară ori economică², dar și o interacțiune clară dintre

* Această lucrare a fost posibilă prin sprijinul financiar oferit de Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, co-finanțat de către Fondul Social European, în cadrul proiectului numărul POSDRU/159/1.5/S/140863 cu titlul *Cercetători europeni competitivi din domeniile socio-umane și umane. Rețea de cercetare multiregională (CCPE)*.

** Universitatea Babeș-Bolyai, Str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, Cluj-Napoca, România. E-mail: oanatoda@yahoo.com.

¹ Tematica presupune o abordare detaliată, care nu va fi întreprinsă în cadrul acestui studiu, însă trebuie subliniată tratarea parțială ori tangențială a subiectului la: Florin Fodorean, *Drumurile din Dacia romană*, Cluj-Napoca (2006), 353–359; Dorin Ursuț, Podul roman de pe valea Someșului la Cluj-Napoca – Ipoteze. *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, ed. Sorin Nemeti, Florin Fodorean, Eduard Nemeth, Sorin Cociș, Irina Nemeti, Mariana Pîslaru, Cluj-Napoca (2007), 385–389; Oana Toda, Reutilizarea medievală a drumurilor romane în Transilvania și Banat. *BCȘS*, 13 (2007), 79–87; Erwin Gáll, Balázs Gergely, Szilárd Gál, *La răscruce de drumuri. Date arheologice privind teritoriul orașului Cluj-Napoca în secolele X–XIII*, Cluj-Napoca (2010), 8, pl. 42; Irina Băldescu, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj*, București (2012), 21–28, 279–284.

² Vezi Oana Toda, Legal and Administrative Aspects of the North Transylvanian Road System in the Middle Ages. *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, ed. Martin Rady, Alexandru Simon, Leicester (2013), 55–64.

drum și așezare, relația de interdependență dintre cele două sisteme pe care acestea le compun fiind mai mult decât evidentă. Toate elementele enumerate pot fi regăsite în arealul nord-transilvănean, ele devenind tot mai evidente pe măsura înmulțirii documentelor arhivistice transmise, odată cu dezvoltarea Clujului, precum și a altor centre regionale și micro-regionale apropiate lui.

Încă de la integrarea Transilvaniei în Regatul Maghiar, conducătorii arpadieni au instituit monopolul regal asupra resurselor de sare din zonă³, ceea ce a determinat o orientare a comerțului cu acest produs înspre centrul regatului. La fel s-au petrecut lucrurile cu zăcămintele de minereuri prețioase. La finalul perioadei arpadiene, în economia Transilvaniei s-a înregistrat apariția, relativ târzie, a pieței locale, marcată în primul rând prin stabilirea de târguri în localitățile cu rol de reședințe administrative sau în centre ecclesiastice, iar unele dintre aceste așezări au devenit orașe începând cu veacul al XIV-lea. Tot atunci a crescut cuantumul veniturilor dobândite de pe urma controlului vămilor, porturilor și al târgurilor, legate și ele de activitățile comerciale.

Este perioada în care se distinge influența ridicată pe care au avut-o în administrarea teritoriilor de pe valea Someșului Mic, chiar anterior apariției centrului de la Cluj, pe lângă oficialii statului, și instituțiile ecclesiastice: episcopia Transilvaniei, cu domenii în zona Gilăului, și conventul de la Cluj-Mănăștur. Orașul, alături de alte așezări din teritoriu dominate de populație germană, și-a pus mai târziu amprenta asupra evoluțiilor economice de aici, desprinzându-se în timp de autoritatea voievodală și nobiliară, însă evoluând sub protecția libertăților regale⁴. Dezvoltarea urbană a Clujului poate fi susținută din punct de vedere planimetric doar din secolul al XIV-lea, fiind exclusă presupunerea existenței unei așezări fortificate pe parcursul secolului anterior⁵. În tandem cu creșterea în suprafață, de-a lungul perioadei medievale s-au înregistrat date referitoare la obținerea de privilegii și drepturi specifice așezărilor urbane ale regatului Ungariei, strâns legate de o tot mai clară

organizare economică și de o stabilire a orientării sale comerciale.

Comerțul transilvănean la mare distanță a fost condiționat de direcțiile politicii economice, în special a celei externe, a regatului maghiar. Urmările directe ale politicii comerciale regale au putut fi regăsite în drepturile și privilegiile conferite comunităților săsești: dreptul de târg, dreptul de depozit, scutirile de vamă sau arendarea vămilor regale. La toate aceste capitole orașele din jumătatea nordică a Transilvaniei au cunoscut evoluții mai lente. Dacă în interiorul provinciei comercianții clujeni beneficiau de scutiri pentru libera comercializare a mărfurilor cel mai probabil de pe vremea lui Ștefan al V-lea (dar cu siguranță din anul 1316)⁶, în restul Regatului Maghiar au primit acest privilegiu regal doar în secolul al XV-lea⁷, fiindu-le garantat dreptul de liberă trecere prin Ungaria înspre Veneția, Viena, Boemia, Polonia, Moravia⁸. În plan intern, scutirile vamale ale clujenilor din perioada secolelor XIII–XIV le depășesc ca număr pe cele ale Sibiului și Brașovului luate împreună⁹. Comerțul Clujului nu a fost supus dreptului de depozit obligatoriu decât în secolul al XVI-lea (1538)¹⁰, însă orientarea sa apuseană nu îl pune în competiție ridicată cu puternicele centre sudice, neinfluențând dezvoltarea sa la fel de mult precum pe cea a Bistriței.

Desigur, Clujul și Bistrița nu au constituit singurele centre ale zonei. De adus în discuție este și Dej, ai cărui locuitori, împreună cu cei din Ocna Dej, s-au bucurat de privilegii timpurii care le-au înlesnit dreptul de a ține târg săptămânal¹¹, de a transporta liber sarea regală (pe care o și exploatau) pe la vămile din Dej, Gherla și Unguraș¹². Alte locuri de târg importante au fost Buza, Teaca și Reteag care, împreună cu Bistrița, determină una dintre direcțiile majore ale comerțului clujean¹³. Ele au fost amintite încă din secolul al XIII-lea, dar mai ales din cel următor ca puncte comerciale

³ Petru Iambor, Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu. *ActaMN*, 19 (1982), 76; Cornelia Măluțan, Drumurile sării în Transilvania de nord-vest. *ActaMP*, VIII (1984), 251.

⁴ Krista Zach, Difuzarea rețelei urbane și a drepturilor de oraș central-european în sud-estul Europei (secolele XII–XV). Privire generală. *Orașe și orașeni. Városok és városalakók* (în continuare *Orașe și orașeni*), coord. Ionuț Costea, Carmen Florea, Judit Pál, Enikő Rüss-Fogarasi, Cluj-Napoca (2006), 69.

⁵ Adrian Andrei Rusu, De la cetate la oraș: cazul Clujului medieval. *Orașe și orașeni*, 315–332.

⁶ *DIR*, C, XIV, I, București (1953), doc. 242.

⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (în continuare *Ub*), ed. Gustav Gündisch, V (1438–1457), Hermannstadt (1975), 365–366.

⁸ Florina Ciure, Relații comerciale între Veneția și Transilvania în secolul al XVI-lea. *SMIM*, XXII (2004), 228.

⁹ Maria-Emilia Crângaci Țiplic, Paul Niedermaier, Privilegiile comerciale ale orașelor din Transilvania până la sfârșitul secolului al XV-lea. *Orașe și orașeni*, 131–132.

¹⁰ Pentru o trecere în revistă a celor mai importante drepturi comerciale ale Clujului vezi M. Crângaci Țiplic, P. Niedermaier, *op. cit.*, 133.

¹¹ *DIR*, C, XIII, II, 399–400.

¹² *Ibidem*, 354–355.

¹³ *DRH*, C, XII, București (1985), 46–47.

regionale, în vreme ce consemnările de noi târguri (anuale ori săptămânale) din veacul al XV-lea le-au depășit pe cele din secolul al XIV-lea (Tab. 2). Pentru toate aceste locuri de desfășurare a produselor comerciale locale ori de import au fost fixate traiectorii cu puncte fixe de taxare, atent controlate de autorități. Unele dintre drumurile de târg ori de tranzit al produselor miniere au devenit, după cum vom observa în continuare, adevărate axe economice ale Transilvaniei, adesea conectate la rutele de mare distanță ale Regatului Maghiar.

Trebuie subliniat faptul că, spre deosebire de unele instituții medievale vest-europene¹⁴, regalitatea arpadiană a Ungariei nu a emis legi referitoare la drumuri, prin care să realizeze o delimitare a diferitelor tipuri de căi de comunicație după importanță, lățime, regimul de proprietate asupra lor sau norme de comportament pe drumuri. Prin urmare, cercetarea nu beneficiază în cazul acestui stat de un tablou general asupra aspectelor legale ale sistemului de comunicații. Situația s-a perpetuat și în perioadele mai târzii, cu toate că în intervalul secolelor XIV-XV au fost emise o serie de decrete având ca subiect principal drumurile și circulația pe acestea, în special drepturile și obligațiile vameșilor și ale plătitorilor de taxe. Este vorba mai ales despre reglementarea condițiilor de derulare a traficului pe marile rute ale teritoriului, puse sub controlul regelui și al reprezentanților săi¹⁵.

Ca o consecință, obținerea informațiilor relevante cu privire la perioadele mai timpurii ale voievodatului și la particularitățile regiunii nord-transilvănene s-a bazat pe literatura pragmatică: pe documentele cancelariilor regale și voievodale, pe cele emise de capitlurile episcopale sau ale conventelor mănăstirești (locuri de adevărate) și, nu în ultimul rând, pe registrele contabile ale orașelor¹⁶.

¹⁴ Nu există pentru această zonă nicio clasificare în sensul celei realizate de către Phillipe de Beaumanoir în jurul anului 1283 în cadrul lucrării sale *Coutumes de Beauvaisis*. El împărțea drumurile comitatului Clermont (sudul Franței) în cinci categorii potrivit lățimii lor și a mijloacelor de transport cu care puteau fi parcurse cu referiri la regimul proprietății asupra lor (*Coutumes de Beauvaisis. Texte critique publié avec une introduction, un glossaire et une table analytique par Am. Salmon*, I, Paris (1899), XXVI/ 719–720, 368–370). Pentru o discuție referitoare la codurile de legi vest-europene, de secol XII-XIII, care au abordat și problema drumurilor (*Leges Henrici Primi, Sachsenspiegel și Coutumes de Beauvaisis*), vezi la Magdolna Szilágyi, *On the Road: The History and Archaeology of Communication Networks in East-Central Europe*, Budapest (2014), 92–96.

¹⁵ O. Toda, *Legal and Administrative Aspects*, 62–63.

¹⁶ Simpla transpunere a clasificării lui Phillipe de Beaumanoir la teritoriul Transilvaniei (Michel Tănase, *Contribuție la*

Dintre variatele categorii de acte patrimoniale aflate la îndemână, hotărnicile posesiunilor s-au dovedit a fi cele mai utile, datorită importanței drumurilor în delimitările cadastrale. Atitudinea autorităților față de sistemul rutier s-a desprins din decrete regale, care au reglementat aspecte restrânse legate de situația drumurilor și a transporturilor (în special din punct de vedere comercial), din scrisori privilegiale, donative, judiciare ori din rapoarte ale oficialilor statului.

2. Terminologia medievală: ierarhia și funcțiile comerciale ale drumurilor

Pentru nordul Transilvaniei, tipurile de informații conținute de sursele arhivistice fac referire la ierarhia drumurilor, regimul proprietății asupra lor, direcțiile traficului comercial, construcție și întreținere sau la actele criminale comise de-a lungul rutelor de circulație. Prin urmare, printre categoriile primare de ordonare a căilor de comunicație după apelativele utilizate se regăsesc și unele cu relevanță sporită în cazul studiului de față, cum ar fi distanțele parcurse și ierarhia drumurilor¹⁷ sau funcții economice (Tab. 1, Harta 1)¹⁸.

Sub aspectul distanțelor acoperite și al ierarhiei generale a drumurilor se pot distinge **rute de mare distanță** pentru care, în general, s-au utilizat termenii de *vialstrata publica* ori *magna*, mai rar *regia* și *Lantstrosz/Landstrass*¹⁹. Cu toate că segmentele denumite puteau purta și alte apelative, trebuie remarcat faptul că ele reprezentau tronsoanele cu cea mai mare importanță, foarte bine conectate marilor rute ale regatului și chiar celor continentale.

studiul evoluției drumurilor în Transilvania. Continuitate și substituiri în partea meridională. *HistUrb*, III, 1–2 (1997), 85) și al Țării Românești (Pavel Mircea Florea, *Transporturile în Țara Românească (secolele XIV–XIX)*, București (2002), 21) este pripită și nefondată sub aspect metodologic.

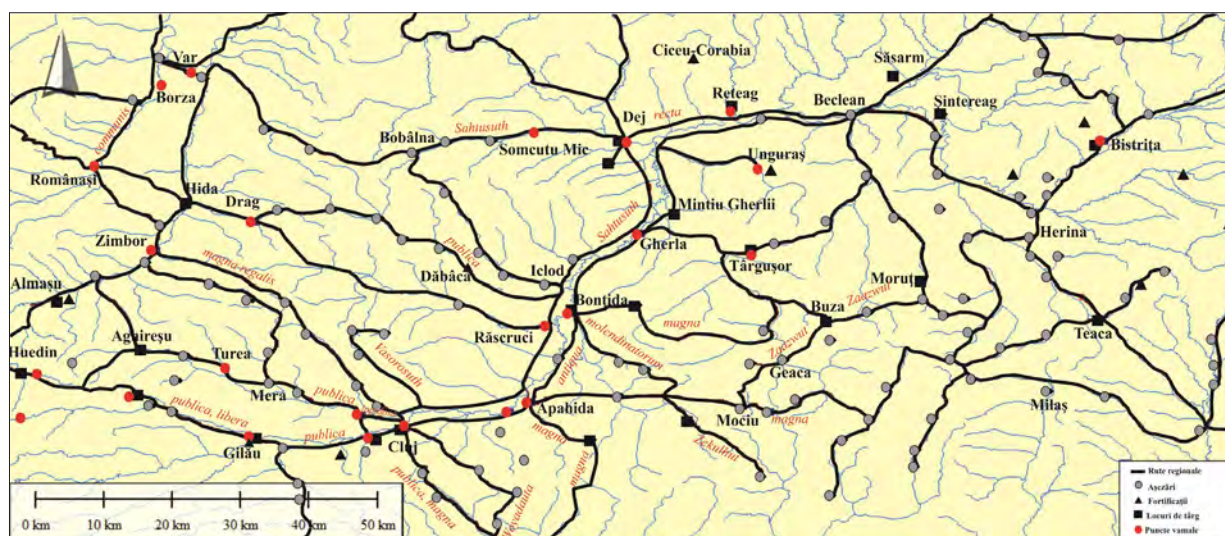
¹⁷ O scurtă prezentare și la O. Toda, *Legal and Administrative Aspects*, 57–58.

¹⁸ Cu mențiunea că termenii subliniați în tabel au fost identificați în documente referitoare la zona de nord a voievodatului, în vreme ce restul provin din alte teritorii ale provinciei.

¹⁹ Denumirea o regăsim în zona săsească, mai exact, la Vurpăr (jud. Sibiu). *Via lantstrosz appellata*, care era descrisă ca *magna via publica, que de Nova villa vadit ad Burgperk, per tranzit eundem pontem* în 1343: *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez* (în continuare EO), ed. Zsigmond Jakó, Géza Hegyi, András W. Kovács, III (1340–1359), Budapest (2008), 74.

CLASIFICĂRI PRINCIPALE	APELATIVE UTILIZATE ÎN SURSELE SCRISE
Distanță și importanță	- <i>via/strata magna/publica/communis</i> ²⁰ , <i>regia/regnicolarum/Kyraluta</i> , <i>via Lantstrosz</i>
Rute de mare distanță	
Drumuri provinciale și regionale	- <i>via provinciale</i> , Vasorosuth („drumul tâgului”), Zaazwut („drumul sașilor”), Zekulbuth („drumul secuilor”), <i>Bleschenweg</i> , Olabwth („drumul românilor”)
Drumuri locale	- <i>semita</i> , <i>via graminosa/mediocris</i> , Wagaaswuth („drumul tăieturii”), <i>Faluagutha</i> („drumul satului”), <i>secunda via</i>
Aspecte comerciale	
Drumuri de exploatare	- <i>Banyazut</i> („drumul minei”), <i>Aranyut</i> („drumul aurului”)
Drumuri ale sării	- Sabtus , Sohtusuth , <i>Sohordowth</i> , [Say]thos vth („drumul sării”), <i>Hayoswth?</i> („drumul corăbierilor”)
Drumuri ale târgurilor	- <i>via forensis</i> , Vasorosuth , Wasarrew („vadul tâgului”)

Tabel. 1. Termenii medievali utilizați cu referire la ierarhie și funcții economice ale drumurilor din Transilvania / Medieval terminology employed with respect to hierarchic and economic functions of the Transylvanian roads.

Harta 1. Harta principalelor drumuri cu indicarea unor apelative identificate în documente medievale. / Map of the main roads with the indication of some of the terminology identified in medieval charters.

Aplicarea denumirii de *publica* s-a făcut în cazul multor segmente rutiere de pe cuprinsul unităților administrative din nordul Transilvaniei, dar și din restul teritoriului. Drumuri publice erau acelea care conectau Clujul în toate cele patru direcții cardinale²¹, cu o evidentă prevalență a drumurilor

vestice, orientate înspre Ungaria centrală. Tot în cuprinsul comitatului Cluj apelativul a fost asociat unor segmente ale drumurilor care străbăteau moșii precum: Legii²², Ciuleni²³, Sânmărtinu de Câmpie²⁴, *Borozlotelke*²⁵, Gilău²⁶. În comitatul Dăbâca drumuri publice au fost menționate la Bonț²⁷, Dăbâca²⁸ și Țaga²⁹. În districtul Bistriței, la sud de Cepari, Șintereag și Blăjeni este amintit

²⁰ Cu mențiunea că termenii pot face referire și la rute de importanță regională sau la aspecte legale și de proprietate asupra lor.

²¹ Cel mai grăitor document a fost emis la 1377, pentru delimitarea hotarelor sale. În cuprinsul acestuia a fost amintit un număr considerabil de drumuri dintre care și două drumuri publice care legau Clujul de Gheorghieni și Cluj-Mănăstur: *Kolozsvár története. Oklevéltár* (în continuare *KvOkI*), ed. Elek Jakab, I, Budapest (1870), 87–94; *Ub* II, p. 464–471; *DRH*, C, XV, 214–227. În anul 1381, în hotarul Someșenilor era localizat documentar, drumul public de la est de Cluj (1381: *Ub* II, 544–546), care se continua pe la Cojocna și apoi spre Turda (1411: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (în continuare *Csánki*), ed. Dezső Csánki, V, Budapest (1913), 305). Două documente datând din anii 1391, respectiv 1455, reamintesc drumul public dinspre

Cluj-Mănăstur alături de un altul, mai la nord, care trebuie să fi fost cel care trecea prin Baci (Csánki, V, 304).

²² 1334: *DIR*, C, XIV, III, 326–327, 578–579.

²³ 1439: *Csánki*, V, 362.

²⁴ [1447]: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* (în continuare *KmJkv*), ed. Zsigmond Jakó, I, Budapest (1990), 339–341.

²⁵ 1450: *Ibidem*, 403.

²⁶ 1501: *Csánki*, V, 304.

²⁷ 1334: András W. Kovács, *A Wass család cegei levéltára* (în continuare *Wass levéltára*), Kolozsvár (2006), 224–225.

²⁸ 1429: Otto Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München (1961), 48.

²⁹ 1392: *Wass Levéltára*, 283–284.

un asemenea drum, care probabil făcea legătura cu zona nordică a Văii Rodnei³⁰; un alt drum public era îngrijit de locuitorii din Dumitra³¹.

Termenul *magna*, care se referea în principal la rute de mare distanță și, evident, înlocuia alte apelative din această categorie, pare să fi fost folosit extensiv. El era aplicat unui număr considerabil de drumuri din nordul Transilvaniei, cum ar fi: cel care lega Cluj de Huedin, drumul orientat înspre vest prin Poarta Meseșului cu variantele prin Baci³² și prin Popești, drumul Cluj – Turda³³, drumul de pe ambele maluri ale Someșului Mic, în dreptul localităților Răscruți³⁴, respectiv Jucu de Sus³⁵, drumul Apahida – Cojocna – Turda³⁶, drumul Dej – Beclean, pe malul drept al Someșului Mare³⁷ sau cel înspre Reghin³⁸.

Tot mari erau numite și multe dintre variantele care făceau legătura între rutele majore, cum ar fi: Jucu – Bonțida³⁹, Sic – Buza⁴⁰, Coasta – Bărai⁴¹, Huedin – Almașu (între Bicălatu și Sfărașu)⁴², Baci³² – Cluj-Mănăștur⁴³, Diviciorii Mari – Târgușor⁴⁴. Acest fapt dovedește că mai multe variante ale unui drum inter-regional aparțineau din punct de vedere ierarhic aceleiași categorii, atâta vreme cât îndeplineau condiția esențială de a nu ocoli punctele de colectare a taxelor vamale și pe cele de etapă stabilite prin lege.

Drumurile mari (*magnae*) dețineau o importanță sporită, deoarece multe dintre cele menționate în Evul Mediu apar ilustrate și pe una dintre cele mai timpurii reprezentări cartografice detaliate ale Transilvaniei. Este vorba despre harta realizată de către Morando Visconti, a cărei publicare datează din anul 1699⁴⁵. Totodată, se pare că, în

special spre finalul intervalului Evului Mediu, și termenul de „public” a fost folosit pentru drumurile de legătură dintre marile rute⁴⁶, ceea ce confirmă o evidentă apropiere semantică a apelativelor *magna* și *publica*, dacă nu chiar o sinonimie. Această idee era susținută și de către David Prodan, care afirma că drumurile mari, de țară, erau în același timp și drumuri publice care legau orașele mari, state sau regiuni și erau cele mai marcate de poduri și vaduri întreținute⁴⁷. De pildă, un document din anul 1430 amintește un drum public al Clujului pe Dealul Feleacului, numindu-l totodată și mare⁴⁸, iar drumul dintre Cluj și Gheorghieni era mare și public.

Importanța era sporită și de alte asocieri de termeni, cum a fost cea din cazul drumului de pe malul stâng al Târnavei Mari la Valchid (jud. Sibiu) care, în 1343, era desemnat *magna via provinciallem*⁴⁹. O situație aparte se regăsește și în cazul drumurilor numite „ale regelui”⁵⁰, cum era și *magna via regalis* (1379), conectând Clujul de partea centrală a regatului (Cluj – Popești – Meseș), amintit de mai multe ori pe parcursul secolelor XIII–XIV⁵¹. Mai mult, în anul 1461, un document îl numea și public între Buda Veche (Vechea) și Sumurduc⁵².

Drumurile regionale erau în general denumite prin folosirea unei game de termeni cu

Campam fatti dall' Arpate Cesaree in quelle ultime guere, Hermannstadt, 1699, la scara 1:350 000. *Az Osztrák Császárság az Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország térképei a Hadtörténeti Térképtárban 1566–1918*, ed. Annamária Jankó, Arcanum, Budapest (2008), DVD 1, B IX a 487/15.

⁴⁶ 1391: Csánki, V, 304 (*strata publica de Gyalow in Zuchak*); 1501: *Ibidem*, 304 (*publica et magna via inter oppidum Gyalo et poss. Nagykapus*).

⁴⁷ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, I, București (1968), 87–98. Se remarcă totuși tratarea sa în special din punct de vedere al distanțelor și ierarhiei, lăsându-se la o parte aspectele juridice.

⁴⁸ 1430: *Ub* IV, 406–412 (*procedendo prope praescriptas duas priores metas secus rivulum praetactum Papfalwapatata vocatum sub annotato lapidoso monte vulgo Kwbanja dicto quasi ad iactum unius lapidis in gyro cuiusdam viae magnae a parte orientis memoratus dominus abbas metam fore et fuisse allegasset positam, ubi nullum signum metale reperissent, tunc ipsis civibus ibi contradicentibus manifeste. Tandem in eadem via publica per spatium competens versus civitatem Cluswar pergendo venissent sub quendam montem Azyropathaklthehegh nuncupatum*).

⁴⁹ *EO* III, 73.

⁵⁰ În zona Solnoc-Sătmar, pe parcursul secolului al XV-lea, două rute purtau această denumire: *Kyraluta* și *via magna regnicolarum*, vezi la Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj (1979), 313.

⁵¹ 1283: *UbSieb* I, 132–134; *DIR*, C, XIII, II, 251–253; *EO* I, 259–260 (*magna via, quae videlicet, via regis vocatur*); 1379: *DRH*, C, XV, 662–675 (*magnam viam, qui vocatur via Regia*) și *Ibidem*, XV, 685–688 (*viam magnam regalem*).

⁵² *KmJkv* I, 606 (*veniendo per viam publicam a possessione Obuda versus possessionem Zomordok*).

³⁰ 1451: *Ub* V, 329–332; *KmJkv* I, 447.

³¹ 1520: Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistriz in Siebenbürgen*, Köln – Wien (1988), 360.

³² 1299: *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, ed. Georg D. Teutsch, Friedrich Firnhaber, I, Wien, *Ubsieb* (1857), 214–216; *DIR*, C, XIII, II, 473–475.

³³ 1368: *DRH*, C, XIII, 468–471; 1419: *Zsigmondkori oklevéltár* (în continuare *ZsOkl*), ed. Elemér Mályusz, István Borsa, VII (1419–1420), Budapest (2001), 194–195 (*magnam viam Fellekwtha*).

³⁴ 1326: *DIR*, C, XIV, II, 373–374.

³⁵ 1332: *Ibidem*, III, 264–266, 568–570; *EO* II, 273–274.

³⁶ [1364]: *DRH*, C, XII, 275–276.

³⁷ 1269: *UbSieb* I, 94.

³⁸ 1356: *EO* III, 301–302.

³⁹ 1370: *DRH*, C, XIII, 778–782.

⁴⁰ 1352: *Ibidem*, X, 109–110.

⁴¹ 1329: *DIR*, C, XIII, II, 275–281; *EO* II, 239–241.

⁴² 1399: *ZsOkl* I, 661–662.

⁴³ 1377: *KvOkl* I, 87–94; *Ub* II, 464–471; *DRH*, C, XV, 214–227.

⁴⁴ 1349: *DIR*, C, XIV, IV, 387–390; *EO* III, 164–166.

⁴⁵ Morando Visconti, *Mappa della, Transilvania, e Provincie contigue nella qualesivedano li Consini dell' Ongaria eli*

semnificații ceva mai variate. Dacă apelativul *Vasorosuth* („drumul târgului”)⁵³, utilizat pentru numirea drumului cu traseul Măciș – Deuș – Chinteni – Cluj, trimite în special înspre funcția sa economică, nu trebuie trecută cu vederea nici importanța sa pentru regiunea respectivă. Numirea era una realizată mai degrabă la nivel local, de către locuitorii acelei văi, și nu una generalizată. Ea a fost aplicată la nivel regional unei rute de altfel cunoscute și ca drum mare⁵⁴. În cazul de la Măciș, odată cu ierarhizarea drumului, s-a realizat și una a așezărilor, cu evidentă supremație a celei de la Cluj. Deci, în situația de față se deduce și percepția locuitorilor dintr-o regiune asupra importanței economice a unui centru anume și a drumului care ducea într-acolo.

Drumuri nord-transilvănene, și nu numai, purtau și denumiri derivate din specificitățile etnice ale regiunilor pe care le conectau (*Zaazwut/Zaazut* – „drumul sașilor”⁵⁵, *Zekulhuth* – „drumul secuilor”⁵⁶ sau *Bleschenweg* – „drumul românilor”⁵⁷). Pe lângă un pregnant caracter etnic atribuit drumurilor de față, se remarcă și sublinierea importanței lor economice sau publice⁵⁸. Uneori se indică unele centre regionale ca destinații ale drumurilor mari sau publice, cum ar fi Turda, Cluj, Cojocna, Huedin, Rodna, ceea ce denotă de fapt importanța pe care ele o aveau pentru majoritatea așezărilor de mai mică însemnatate raliat la traseele lor.

Principala concluzie care se desprinde din diversitatea de față este că apelativele au derivat din percepția comunităților regiunii asupra realităților din zonele imediat învecinate, realizată din perspectiva destinației rutelor, devenind evidente complexitatea unei clasificări riguroase și dificultatea deosebirilor nete între drumuri cu ierarhii diferite.

De cele mai multe ori **drumurile cu caracter local** erau grupate sub termenul comun de *via* sau *strata*, fără nicio mențiune suplimentară. Aceasta este forma în care majoritatea covârșitoare a căilor

de comunicație apare menționată în hotărnicii sau acte donative. Rareori cercetarea beneficiază de termeni ceva mai expliciți, care pot face referire la lățimea redusă a drumului, cum este cel de *semita* („potecă”)⁵⁹. Cu toate acestea, uneori se remarcă faptul că *semita* și *via* erau utilizați pentru același drum la Măciș⁶⁰. Importanța redusă pentru comunitate, comparativ cu a altui drum, era evidențiată prin utilizarea termenului *mediocris* pentru denumirea unui drum secundar de la hotarul de sud al Clujului⁶¹. Termeni descriptivi, care fac referire la starea fizică pot, în anumite situații, dovedi fie o folosire nu prea intensă (*graminosa* însemnând „ierbos” sau „înierbat”)⁶², fie neîntreținerea sa ori umiditatea ridicată a solului (*Sabrusuth*, adică „noroios”)⁶³. Sugestivă este denumirea de *Wagaaswuth* („drumul tăieturii”), aplicată unei rute lăaturalnice care lega în secolul al XV-lea localitățile Deuș și Măciș⁶⁴.

Lungul șir al enumerărilor de apelative atribuite drumurilor locale poate fi completat cu termeni precum: *Faluagutha* („drumul satului”)⁶⁵, *Hazouta*⁶⁶, numirile drumurilor care duceau spre puncte fortificate ori biserici și numiri cu caracter etnic ale unor segmente rutiere scurte⁶⁷ sau străzi interioare așezărilor (chiar și celor rurale)⁶⁸. Tot în această categorie ierarhică se încadrează și dru-

⁵⁹ 1262 (Cireșoia): *UbSieb*, I, 94; 1332 (Jucu de Sus): *DIR*, C, XIV, III, 264–266, 568–570; *EO* II, 273–274; 1364 (Feleacu): *DRH*, C, XII, 237–241; 1379 (Bobâlna): *Ibidem*, XV, 571–575; 1419 (Sucutard): *ZsOkl* VII, 190–191; *Wass Levéltára*, 318–319; 1491 (1491): *KmJkv* II, 77–78; 1409 (zona Călatei): Șt. Pascu, *op. cit.*, II, 319.

⁶⁰ 1418: *ZsOkl* VI, 527 (*viam seu semitam*).

⁶¹ Este vorba despre hotărnicia orașului Cluj, de la 1377, în care sunt listate toate drumurile care ajung la acesta, diferențierile dintre ele realizându-se atât prin repere de natură topografică, cât și prin termeni specifici aplicați fiecăruia, vezi *DRH*, C, XV, 214–227.

⁶² Vezi supra nota 61.

⁶³ 1375 (Vârșolț): *Ibidem*, XIV, 566–568.

⁶⁴ *Csánki*, V, 375. Legături directe sau scurtături între așezări învecinate au fost înregistrate și în alte zone ale Regatului Maghiar, ca de exemplu, la Ujör (comitatul Zemplen) (1418: *ZsOkl* VI, 497). Totuși, pe lângă posibilitatea de a indica o scurtătură, termenul mai putea trimite și la un drum care tăia o coastă ori o șa de deal (vezi și Oana Toda, *Evidence on the Engineering and Maintenance of Roads in Late Medieval Transylvania*. *AUA hist.*, 17/II, 2013, 175).

⁶⁵ Radu Boc, *Vămile și legislația vamală în trecutul românesc*, Teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca (2010), 91.

⁶⁶ 1358 (Ungra): *EO* III, 366.

⁶⁷ În hotarul moșiei Căpușu Mic era consemnat, la 1489, un „drum al românilor” (*Olahwuth*): *KmJkv* II, 63–64.

⁶⁸ 1358: *EO* III, 357 (*a parte ecclesie beate Elizabeth vadit per plateam Zazwutha vocatam directe a parte fluvii Kjkellew*); 1461 (Cluj-Mănăștur): *Csánki*, V, 310 (*Olahwcz*).

⁵³ 1418: *ZsOkl* VI, 527.

⁵⁴ Și chiar și drum comun/comunal, după cum ne arată un document care localiza un asemenea drum lângă râul Mureș, la Dumbrăvioara (jud. Mureș) – *via magna et communis Wasaruswuth* (1464: *SzOkl* VIII, 107).

⁵⁵ 1331 (Idrifaia/Suplac): *EO* II, 267–268; 1334 (Legii): *DIR*, C, XIV, III, 326–327, 578–579; 1450 (pe Arieș): *SzOkl* VIII, 76–77; *Ub*, V, 296.

⁵⁶ 1369 (Berchieșu): *DRH*, C, XIII, 636–642.

⁵⁷ Aceste atribute ale unor rute economice, precum „drumul de jos” al Moldovei, nu trebuie confundate cu conferirea de nume etnice la nivel strict local, fenomen cu o atestare mai largă pe întreg teritoriul Transilvaniei medievale.

⁵⁸ Vezi nota 55: *unam publicam viam, que Zaazwut nuncupatur* (Valea Arieșului).

murile agricole de acces înspre loturile de pământ arabil, mori⁶⁹, heleștei, fânețe, păduri etc.

O parte a segmentelor rutiere din urmă reprezintă drumuri locale cu caracter economic, însă diplomele medievale fac referire și la funcția comercială a marilor drumuri. O categorie de **rute economice specializate**, care se disting la nivelul surselor documentare și care, totodată, se integrau de timpuriu marilor artere de circulație⁷⁰ este cea a „drumurilor sării”⁷¹, amintite în documente transilvănene ca *Sohtusuth*⁷², *Sohordowth*⁷³, *[Say]thosvth*⁷⁴ ori *Sahtus*⁷⁵. Chiar dacă mențiunile care să le denumească ca atare nu abundă, recurența lor în surse arhivistice în legătură cu transportul și taxarea zăcămintului trădează specializarea anumitor rute în acest sens. Termenii sub care sunt regăsite arhivistic fac referiri exacte la mineralul tranzitat, ceea ce a determinat preluarea și extinderea denumirii în literatura de specialitate asupra tuturor tronsoanelor care au fost utilizate în acest scop⁷⁶. Alteori apar formulări mai ample care descriu destinația unor segmente rutiere⁷⁷ ori importanța unor puncte de pe acestea în buna derulare a comerțului. În această din urmă categorie se integrează și podul de la Vad (peste Someșul unit)⁷⁸, vital pentru scoaterea sării din Transilvania înspre Câmpia Tisei.

⁶⁹ Este vorba despre cel care atingea hotarele moșiilor Jucu și Bărai și care purta denumirea de *via molendinatorum* sau „drumul morarilor” (*DIR*, C, XIV, II, 193–195, 378–381), care în mod evident trebuie pus în legătură cu activități de morărit, conducând probabil spre unul sau mai multe locuri de moară. Alte două drumuri ale morii cunoaștem la Valcău (c. Crasna) (1341: *EO* III, 48) și Uileacul Șimleului (c. Solnocul Mijlociu) (1418: *ZsOkl* VI, 572).

⁷⁰ László Tóth, *Magyarország közútjainak története*, Budapest (1995), 11, fig. 13.

⁷¹ Numirea definea doar cel mai important produs tranzitat, nefiind vorba despre o utilizare exclusivă în acest sens.

⁷² [1379] (Bobâlna, c. Dăbâca): *DRH*, C, XV, 571–575 (*mangam viam Sohtusuth vocatam*).

⁷³ Șt. Pascu, *op. cit.*, II, 315.

⁷⁴ 1450 (*Borozlotelke*, c. Cluj): *KmJkv* I, 403.

⁷⁵ 1326 (*Abelteke*, c. Cluj): *DIR*, C, XIV, II, 373–374 (*ad viam magnam dictam Sahtus*).

⁷⁶ Pentru nordul Transilvaniei este vorba despre o parte importantă a drumurilor orientate spre vest: drumul Cluj – Huedin – Bologa, drumul Cluj – Dej – Bobâlna – Meseș, drumurile Cojocna – Turda, Cojocna – Cluj, Sic – Bonțida.

⁷⁷ În Maramureș cunoaștem două asemenea cazuri. La 1355, în hotărânicia Giuleștiului, la marginea dinspre Ocna Șugatag, un drum mergea spre ocnele de sare (*quandam viam in fodinas salium ducentem*) (Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București (1997), 124). În anul 1414, la Valea Porcului, a fost menționat un drum care ducea *ad salis fodinas* (*Ibidem*, 125), în zona unor vechi exploatare de la Virișmort sau Coștini.

⁷⁸ 1496: Andrea Kiss, *Floods And Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*, Teză de doctorat, Central European University, Budapest (2011), 319–320, cat. 9.5.10.3, n. 1173.

Dintre drumurile care deserveau așezările cu piețe de desfacere se cunosc termeni relevanți pentru două dintre cele care atingeau centrul de la Cluj. Este vorba, în primul rând, despre drumul denumit *Vasorosuth*⁷⁹, amintit deja, care ducea de la Măciș și Deușu⁸⁰. Al doilea exemplu îl constituie identificarea unui termen care, fără a se referi în mod direct la un drum ce duce înspre un loc de târg, îi sugerează existența și funcția. Este vorba despre denumirea pe care o purta un vad situat pe un pârau între Someșeni și Cluj, *Wasarrew*⁸¹, reprezentând cel mai probabil locul de trecere peste apă a drumului care ducea la centrul economic de pe Someșul Mic. În zona săsească a Transilvaniei însă, întâlnim o situație mult mai clar exprimată, a drumului înregistrat în 1460 cu ocazia stabilirii hotarului dintre Motiș și Valea Viilor, când documentul amintea: *viam forensem per quam a dicta Mortentelke iretur ad Megyes*⁸².

3. Cadrul administrativ de control și de stabilizare a rețelei rutiere

La nivelul întregului regat, scopul inițial de creare a punctelor vamale, în mod evident, fusese unul practic, legat de trafic și comerț. Apariția lor a fost determinată de necesitatea implementării în teren a unor puncte de control asupra rutelor aflate sub jurisdicția autorității centrale și de nevoia de percepere a unor taxe în schimbul menținerii canalelor rutiere în stare de funcționare (vamă de drum, pod, vad). O altă categorie de taxe vamale era percepută, în plan intern, în puncte cu însemnătate comercială sporită – *tributum fori*, ori la granițele regatului sau voievodatului, pe artere comerciale majore⁸³. Numărul considerabil al locurilor de vamă a avut, pe de-o parte, un efect pozitiv asupra căilor de circulație, influențând geneza și stabilizarea rețelei rutiere medievale, prevalând anumite trasee în dauna altora. Însă, pe de altă parte, suprasaturarea unor rute cu asemenea stabilimente a condus la dezechilibre la nivelul traficului propriu-zis și, prin urmare, la cel al relațiilor comerciale și politico-sociale.

⁷⁹ Numire frecventă pe tot cuprinsul Regatului Maghiar (*vasaruth*, *Wasarwuth*, *Vasaruswuth*), vezi de exemplu: *ZsOkl* VII, 143–144, 307–308, 371–372, 401–406, 544).

⁸⁰ Vezi supra, nota 53.

⁸¹ *KvOkl* I, 87–94; *Ub* II, 464–471; *DRH*, C, XV, 214–227 (*Abhinc ad eandem plagam septentrionalem per parvum spatium pergendo et quendam rivulum Wasarrew alio nomine Sospatak appellatum a piscina dictae civitatis nostrae Cluswara effluentem transsaliendo penes unam magnam viam, super qua de eadem civitate nostra Cluswara itur ad dictam possessionem Zomusfalwa*).

⁸² *Ub* VI, 92.

⁸³ I. Petrovics, Văm. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, ed. Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk, Budapest (1994), 710.

Localitate/Comitat	Atestare	Tipul târgului	Zile de târg	Surse bibliografice
Aghireșu/c. Cluj	1370 și 1427	săptămânal	sâmbăta	Weisz, <i>Vásárok</i> , 147.
	1427	anual	16 oct.	Weisz, <i>Vásárok</i> , 147.
Almașu/c. Cluj	1473	săptămânal	lunea	Weisz, <i>Vásárok</i> , 148.
Cojocna/c. Cluj	1291	săptămânal	?	<i>DIR</i> , C, XIII, II, 376–377.
Cluj-Mănăștur/c. Cluj	1459	?	?	Szabó, <i>A gazdálkodása</i> , 102.
Cluj-Napoca/c. Cluj	1337 și 1514	săptămânal	joia/lunea	<i>Ub</i> I, 490/ <i>KvOkI</i> I, 330.
	1506 și 1514	anual	D. Judica și 5 nov.	<i>KvOkI</i> I, 311, 335.
Dumbrava/c. Cluj	1288	săptămânal	?	<i>DIR</i> , C, XIII, II, 300.
Gilău/c. Cluj	1473	săptămânal	miercurea	Weisz, <i>Vásárok</i> , 147
Huedin/c. Cluj	1437	?	?	<i>Csánki</i> , V, 304.
Suatu/c. Cluj	1410	săptămânal	lunea	Weisz, <i>Vásárok</i> , 148
	1410	anual	29 sept.	Weisz, <i>Vásárok</i> , 148
Șaula?/c. Cluj	1391	?	?	<i>Csánki</i> , V, 398.
Teaca/c. Cluj	1361	?	?	<i>DRH</i> , C, XII, p. 46–47.
	1486	anual	1 mai și 27 iun.	<i>Ub</i> VII, 461–462.
Reghin/c. Turda	1484	anual/săptămânal	?	<i>Ub</i> VII, 355.
	1488	săptămânal	?	<i>Teleki</i> II, 403.
Turda/c. Turda	1291	săptămânal	vineri-sâmbătă	<i>DIR</i> , C, XIII, II, 377.
Bonțida/c. Dăbâca	1337	săptămânal	marțea	<i>Ub</i> I, 490.
	1484	anual/săptămânal	?	<i>Ub</i> VII, 355.
Buza/c. Dăbâca	1318	săptămânal	?	Rusu, <i>Wesselényi</i> , 321.
	1460	anual	?	<i>SzOkI</i> V, 17.
Hida/c. Dăbâca	1367	săptămânal	sâmbăta	Weisz, <i>Vásárok</i> , 142
Moruș/c. Dăbâca	1342	?	?	<i>AO</i> IV, 193.
Sic/c. Dăbâca	1291	săptămânal	?	<i>DIR</i> , C, XIII, II, 376–377.
Târgușor/c. Dăbâca	1336	?	?	<i>DIR</i> , C, XIV, IV, 353.
Țaga/c. Dăbâca	1363	săptămânal	miercurea	<i>Wass levéltára</i> , 258.
Dej/c. Solnocul Int.	1293	săptămânal	?	<i>Ub</i> I, 185.
Ocna Dej/c. Solnocul Int.	1291 și 1517	săptămânal	miercurea/sâmbăta	<i>DIR</i> , C, XIII, II, 376–377/ Weisz, <i>Vásárok</i> , 142.
	1502	anual	D. Oculi mei și 6 dec.	Weisz, <i>Vásárok</i> , 163.
Mintiu Gherlii/c. Solnocul Int.	1482	anual	duminica Floriilor	Weisz, <i>Vásárok</i> , 142
Reteag/c. Solnocul Int.	1361	?	?	<i>DRH</i> , C, XII, 46–47.
Săsarm/c. Solnocul Int.	1360	săptămânal	joia	Fejér, <i>CD</i> , IX.6, 109.
Șintereag/c. Solnocul Int.	1412	săptămânal	lunea	<i>Teleki</i> I, 381.
	1412	anual	Rusalii și 15 aug.	<i>Teleki</i> I, 381.
Zalău/c. Solnocul Mijl.	1401	săptămânal	sâmbăta	<i>ZsOkI</i> II/1, 155.
	1370	anual	13 iul.	<i>DRH</i> , C, XIII, 788.
Bistrița/d. Bistriței	1428	săptămânal	marțea	<i>Ub</i> IV, 349.
	1353	anual	24 aug.	<i>DRH</i> , C, X, 205–207.
Rodna/d. Bistriței	sec. 14	săptămânal	?	Weisz, <i>Vásárok</i> , 161.

Tabel 2. Locuri de târg din nordul și centrul Transilvaniei. / Market places in northern and central Transylvania.

Începând cu secolul al XIII-lea se observă un fenomen de continuă generare a noi puncte vamale, determinat de faptul că acestea constituiau o foarte bună sursă de venit, rezultat din rata ridicată a donațiilor regale de vămi, proprietăți și privilegii, categoriei nobilimii, dar și bisericii⁸⁴. În consecință, s-a ajuns la nenumărate încercări ale particularilor de a câștiga venituri suplimentare prin crearea unor puncte vamale ilegale. Acestea au

afectat circulația generală, deoarece multe nu erau ridicate din necesități de ușurare a traficului, de aici decurgând o serie de probleme care au condiționat menținerea lor în domeniul dreptului public, dovada incontestabilă fiind decretele regale pentru stoparea fenomenului⁸⁵, cu referiri speciale la revizuire și verificări de drepturi asupra lor. Pe lângă

⁸⁴ D. Prodan, *op. cit.*, I, 98.

⁸⁵ *Ibidem*, 90; I. Petrovics, *op. cit.*, 710. Pentru o discuție asupra seriei de acte regale emise de-a lungul perioadei medievale și prevederile specifice fiecăruia vezi O. Toda, *Legal and Administrative Aspects*, 62–63.

legi generale, dezechilibrele rezultate din numărul ridicat al punctelor vamale și din tarifele nereglementate, stabilite arbitrar sau prin suprataxarea anumitor categorii economice, erau contracarate prin acordarea de privilegii și scutiri de taxe⁸⁶, măsură mai mult decât vizibilă în cazul Clujului.

Pe lângă tendința clară de a controla căile de comunicație care duceau spre Ungaria („drumurile sării”), regalitatea și autoritățile voievodale depuneau eforturi și pentru o mai bună organizare a traficului pe alte artere rutiere ale zonei, care făceau legătura între orașe cu un sporit rol comercial și meșteșugăresc, târguri și locuri de târg (Tab. 2), precum și cu zonele învecinate Ardealului, ca parte a rutelor de mare distanță. Prin urmare, poziționarea vămilor ajută la înțelegerea direcțiilor traficului desfășurat în nordul Transilvaniei. O importantă parte a acestor puncte a fost amplasată în imediata vecinătate sau în apropierea cetăților (Almaș, Bologa, Crasna, Florești, Unguraș), în vreme ce altele se situau la trecerile de peste râuri (Apahida, Bonțida, Gherla, Măieriste, Var, Turda), la intersecțiile de drumuri sau în satele care le precedau, de regulă în direcția centrelor economice importante (Apahida, Baciul, Bonțida, Sânnicoadă, Târgușor, Râșcruci, Reteag, Românași – poziționat înspre Ungaria după intersecția mai multor artere de transportare a sării, pentru un mai bun control al traficului), iar unele la puncte de graniță ale voievodatului (Almaș, Bologa, Meseș, Zalău) sau chiar ale regatului (Bistrița, Rodna) (Tab. 3; Harta 2).

O amplă gamă de măsuri administrative de evidență și control era direcționată înspre eliminarea punctelor de colectare vamală inutile și abuzive și au culminat cu stabilirea unor adunări de jurați, însărcinați cu inspectarea periodică a tuturor vămilor care funcționau în fiecare dintre comitatele regatului. Dispoziția regală pentru înființarea acestor adunări a fost prevăzută pentru întâia oară în timpul domniei regelui Sigismund⁸⁷. Aveau misiunea de a verifica legalitatea actelor de proprietate asupra punctelor vamale, cuantumul taxelor percepute în acestea, utilizarea drumurilor legale sau a unora false, precum și soluționarea problemelor judiciare asociate funcționării rețelei vamale⁸⁸. Măsura regelui Sigismund pare să fi avut o bază cutumiară, pe parcursul secolului al XIV-lea fiind frecvente situațiile în care era verificată lega-

litatea vămilor ca urmare a unor plângeri privind abuzuri de taxare. Pe unele dintre drumurile regionale și trans-regionale la care era conectat și traficul Clujului s-au consemnat documentar situații în care era reclamată funcționarea unor vămi false, ca de exemplu cea din așezarea de la Turea (1373)⁸⁹, sau colectarea ilegală de taxe la vămile de la Baciul⁹⁰, Huedin⁹¹, Sânnicoadă⁹² și Zimbora⁹³.

Aceste probleme erau soluționate de către autoritățile comitatense (districtuale), voievodale ori prin implicarea directă a regalității și emiterea de documente judiciare ori privilegiale în favoarea celor păgubiți. Sugestive în acest sens sunt actele care descriu investigațiile și sentințele date în urma raportării unor acte violente comise de proprietari de moșii asupra celor care se aflau în tranzit pe drumurile care le parcurgeau posesiunile. Două asemenea exemple provin din nord-vestul Transilvaniei și ilustrează sentințe care limitau sau pedepseau acțiuni ilegale. În anul 1412 era descrisă judecata unui atac și jaf asupra iobagilor care se întorceau de la mina de aur (din zona de nord a Solnocului Interior), pe motivul că drumul urmat ar fi fost interzis (ilegal), ceea ce s-a dovedit a fi fals. Actul abuziv a fost comis în dreptul moșiei Bogata de Sus și, în acest context, a fost adus în discuție punctul vamal din zona Reteag-Urișor ca argument al faptului că drumul utilizat era unul drept, cu un traseu clar reglementat prin poziționarea vămii. Câțiva ani mai târziu, în anul 1420, pe teritoriul comitatului Crasna, între limitele moșiei Lompirt, un document înregistra o plângere împotriva lui Gelbert și Gheorghe, care au atacat iobagul lui Andrei și Ioan din Șarmășag, aflat în drum spre târgul din Coșeu, sub pretextul că folosea un drum fals. În realitate s-a dovedit că drumul era liber de vamă⁹⁴.

Intervenția regală a fost necesară pentru soluționarea problemelor legate de urmarea în comerț a traseelor celor mai eficiente, cum a fost cazul în 1361 pentru Cluj și așezările din zona sa, când s-au stabilit două rute distincte, fiecare cu punctul său de colectare a vămii. Este vorba despre o rută direcționată spre nord-estul Transilvaniei (Bistrița, Reteag), pe care tranzitul era taxat la vama de la Bonțida, și o alta spre zona central-estică (Buza, Teaca, Reghin, Târgu Mureș), cu punct de taxare

⁸⁶ D. Prodan, *op. cit.*, I, 98.

⁸⁷ 1397: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary / Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, ed. János M. Bak, Pál Engel, James R. Sweeney, Paul B. Harvey, II, Salt Lake City (1992), 74.

⁸⁸ Pentru prerogativele acestei adunări vezi: *Ibidem*, 74–76 (1435); 119 (1445); *Ibidem*, IV, 156–157 (1500).

⁸⁹ *DRH*, C, XIV, 431–433. Situația era considerată alarmantă deoarece autorii delictului, pe lângă faptul că instituiseră o vamă falsă, nici nu erau proprietarii moșiei în discuție.

⁹⁰ *Ibidem*, 445–446.

⁹¹ *Ibidem*, XV, 152–154.

⁹² 1405: *Ub* III, 360–361.

⁹³ *Ibidem*, XI, 534–535, 535–536.

⁹⁴ *ZsOkI* VII, 503.

Localitate	Prima atestare	Tipul vămii	Surse bibliografice/Ediții documente
Apahida/c. Cluj	1296 (fals)	de pod	<i>EO I</i> , 311–312.
Baciu/c. Cluj	1371	de uscat	<i>DRH, C, XIV</i> , 32–33
Bologa/c. Cluj	1446	de uscat	<i>Ub V</i> , 171–172.
Cluj/c. Cluj	1558	<i>tricesima</i>	<i>KvOkl II</i> , 34–35.
Cluj-Mănăstur/c. Cluj	1296 (fals)/1342	de uscat	<i>EO I</i> , 311–312/III, 67.
Dragu/c. Cluj	1379?/1473	de uscat?	<i>DRH, C, XV</i> , 624–627/ <i>KmJkv I</i> , 732–733.
Dumbrava/c. Cluj	1296	de târg	<i>UbSieb I</i> , 195.
Gilău/c. Cluj	1486	de uscat?	<i>Ub VII</i> , 465–467.
Huedin/c. Cluj	1377	de uscat	<i>DRH, C, XV</i> , 194–195.
Izvorul Crișului/c. Cluj	1371	de uscat	<i>DRH, C, XIV</i> , 32–33.
Mănăstireni? /c. Cluj	1376	de uscat?	<i>DRH, C, XV</i> , 24–26.
Sănnicoară/c. Cluj	1361	de uscat	<i>DRH, C, XII</i> , 46–47.
Turea/c. Cluj	1373	de uscat	<i>KvOkl I</i> , 72–73.
Zimbor/c. Cluj	1360	de uscat	<i>DRH, C, XI</i> , 534–536.
Bonțida/c. Dăbâca	1321	de pod	<i>EO II</i> , 162–163.
Borza/c. Dăbâca	1471	?	<i>KmJkv II</i> , 2037.
Gherla(-hida) /c. Dăbâca	1291	de pod	<i>DIR, C, XIII, II</i> , 354–355.
Răscruți/c. Dăbâca	1405	de uscat?	Mittelstrass, <i>Beiträge</i> , 49.
Românași/c. Dăbâca	1310	de uscat	<i>EO II</i> , 90.
Târgușor/c. Dăbâca	1368	de târg?	<i>DRH, C, XIII</i> , 530–531.
Var/c. Dăbâca	1492	de pod	<i>KmJkv II</i> , 96.
Dej/c. Solnocul Int.	1261	de apă?	<i>DIR, C, XIII, II</i> , 354–355.
Lăpuș/c. Solnocul Int.	1366	de uscat?	<i>DRH, C, XII</i> , 13–20.
Reteag (Urișor?)/c. Solnocul Int.	1429	de pod?	<i>Wass levéltára</i> , 328.
Șomcutu Mic/c. Solnocul Int.	1412	de uscat	<i>Ub III</i> , 525.
Unguraș/c. Solnocul Int.	1291	?	<i>DIR, C, XIII, II</i> , 354–355.
Bistrița (în zonă)/d. Bistriței	1287	târg/graniță?	<i>Ub I</i> , 157–158.
Rodna/d. Bistriței	1412	<i>tricesima</i>	<i>Ub III</i> , 526–527.
Salva/d. Bistriței	1450	de graniță?	Motogna, <i>Un document</i> , 199.
Birtin/c. Bihor	1284	de vad	<i>ÁÚO IX</i> , 400–401.
Lompirt/c. Crasna	1420	de uscat	<i>ZsOkl VII</i> , 503.
Măierște (Lompirt?)/c. Crasna	1217?/1351	de pod	<i>EO I</i> , 147/ <i>DRH, C, X</i> , 84–88.
Berința/c. Solnocul Mijl.	Sec. XV	?	<i>Csánki I</i> , 552.
Cheud/ c. Solnocul Mijl.	1290	de apă?	<i>Ub II</i> , 269.
Crișeni/c. Solnocul Mijl.	1442	?	<i>KmJkv I</i> , 287.
Meseș (în zonă)/c. Solnocul Mijl.	1165	de uscat	<i>DIR, C, XI–XIII, I</i> , 4.
Supur/c. Solnocul Mijl.	1475	?	<i>Csánki I</i> , 564.
Zalău/c. Solnocul Mijl.	[1173–1184]/1281	de uscat	<i>EO I</i> , 126/ <i>UbSieb I</i> , 123–124.
Turda/c. Turda	1291	de târg	<i>Ub I</i> , 181–182.
Turda – Arieș/c. Turda	1075 (fals)	de vad?	<i>Knauz I</i> , 53–60.

Tabel 3. Puncte de taxare vamală din nordul Transilvaniei. / Toll-collection points from northern Transylvania.

la Sănnicoară⁹⁵. În perioada mai târzie, la plângerile față de abuzul vameșilor regali⁹⁶, unele puncte au fost desființate prin decrete oficiale. În situația aceasta s-a regăsit și vama de la Sănnicoară, eliminată la 1405⁹⁷.

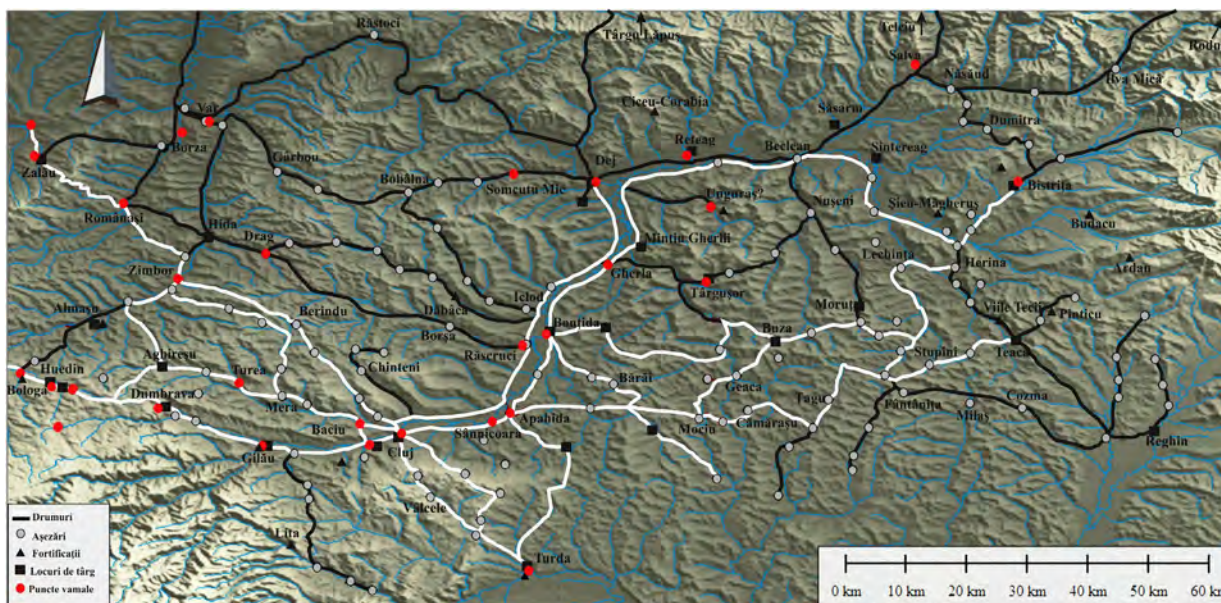
Chiar dacă, adesea, reclamațiile privitoare la acțiunile negative ale collectorilor de taxe vamale

⁹⁵ *DRH, C, XII*, 46–47.

⁹⁶ Din categoria actelor de protejare a comunităților active economic față de asemenea acțiuni face parte și cel de la 1377, prin care vameșii de la Sănnicoară și Bonțida primesc o dispoziție privind faptul că oaspeții regali de la Dej și tăietorii sării de acolo se pot aproviziona liber, fără a plăti vreo vamă pe produsele respective (*Ibidem*, XV, 106–107).

⁹⁷ *Ub II*, 360–361.

creează impresia că punctele respective ar fi constituit o piedică în derularea unui trafic comercial fluid, trebuie subliniat faptul că cele mai multe dintre acestea erau fie vămi regale, fie vămi nobiliare ori ecleziastice, deținute în baza unor acte clare de danie ori a unor drepturi cutumiare. Prin ele era reglementată întreaga activitate comercială a zonei din punct de vedere al derulării cât mai organizate a traficului de mărfuri. O serie de vămi au beneficiat de mențiuni eşalonate pe perioade lungi de timp, ceea ce dovedește utilitatea lor. Spre exemplu, vama de la Românași, cu atestare dintre cele mai timpurii, se regăsește amintită în nu mai puțin de patru documente pe parcursul

Harta 2. Harta principalelor drumuri și a punctelor cu importanță în derularea traficului medieval din nordul Transilvaniei. / Map of the main roads and of the main traffic points from northern Transylvania.

primelor trei decenii ale secolului al XVI-lea⁹⁸. Similar se disting și cazurile celor de la Baci⁹⁹, Dragu¹⁰⁰, Dumbrava¹⁰¹, Huedin¹⁰², Lompirt¹⁰³ sau Zimbor¹⁰⁴. Incidența sporită pe care o au în documente aceste puncte nu reprezintă numai o urmare a acțiunilor judiciare derulate în caz de încălcare a reglementărilor regale sau voievodale cu privire la drumuri, ci și o consecință a multiplelor zălogiri și vânzări de vămi. Fenomenul este sesizat cu precădere pentru cele aflate în proprietate nobiliară¹⁰⁵ și subliniază totodată dimensiunea fiscală a vămii, ca bun aducător de venituri.

4. Rute de mare distanță și regionale ale Clujului

Contextul juridico-administrativ prezentat, conjugat cu factorii economici, dar și cu geografia evoluției domeniilor și a așezărilor medievale se reflectă în modelarea traseelor, dar și în cea a ierarhiei drumurilor care deserveau centrul urban al Clujului (Harta 2), în special în perioada târzie a

Evului Mediu și, odată cu acesta, și întreaga zonă circumscrișă în linii mari bazinului hidrografic al Someșului Mic.

Comunicarea Clujului cu teritoriile vestice și nord vestice, în principal cu centrul Regatului Maghiar, a fost deservită de nu mai puțin de patru drumuri cu importanță majoră, bine integrate unei rețele rutiere trans-regionale. Dintre acestea, *ruta Cluj – Huedin – Bologa* reprezintă tronsonul transilvan al arterei care lega Clujul de Oradea și Solnoc, parcurgând longitudinal valea Someșului Mic, pe partea dreaptă a râului, până în dreptul Gilăului unde, traversând râul, se înscria mai departe pe valea Căpușului până la localitatea Căpușul Mare. În acest punct, trecând albia râului, se îndrepta spre Dumbrava, după care, în zona cumpenelor de apă dintre bazinele Căpuș și Crișul Repede probabil că atingea punctul numit „Valea Trecătorii”¹⁰⁶. Ulterior se continua prin zona înaltă (Podișul Păniceni) până la localitatea Izvorul Crișului, din dreptul căreia începea să urmeze malul drept al apei cu același nume pe la Șaula, Huedin, Bologa¹⁰⁷.

⁹⁸ 1505: *KmJkv* II, 248; 1507: *Ibidem*, doc. 3438; 1521: *Ibidem*, II, 377; 1527: *Ibidem*, 480.

⁹⁹ 1374: *KvOkl* I, 73–74; *DRH*, C, XIV, 445–446.

¹⁰⁰ 1473: *KmJkv* I, 732–733; 1492: *Ibidem*, II, 86, 96.

¹⁰¹ 1363: *Csánki*, V, 358; *DRH*, C, XII, 134–135; 1423: *Csánki*, V, 358; 1450: *KmJkv* I, 425; 1466: *Ibidem*, 637; 1527: *Ibidem*, II, 482–483.

¹⁰² 1446: *Ub* V, 171–172.

¹⁰³ [1461]: *KmJkv* I, 613; [1493]: *Ibidem*, II, 114; 1552: *Ibidem*, II, 737.

¹⁰⁴ 1376: *DRH*, C, XV, 55–57; 1492: *KmJkv* II, 96.

¹⁰⁵ Cum sunt cele de la Dragu, Dumbrava, Mănăstireni, Lompirt, Zimbor etc.

¹⁰⁶ Denumire indicată pe *Planurile Directoare de Tragere*, ID foaie hartă 2270 (Aghireș), scară 1:2500 (1924), consultat la <http://www.geo-spatial.org/harti/preview-pt-zoomify.php?mapId=2212>.

¹⁰⁷ Referiri generale la acest traseu regăsim în literatura de specialitate la: Mittelstrass, *Beiträge*, 49; Șt. Pascu, *op. cit.*, 318; P. Iambor, *op. cit.*, 83; C. Măluțan, *op. cit.*, 252; György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza* (în continuare Györffy, *Az Árpád-kori*), III, Budapest (1987), 337; F. Fodorean, *op. cit.*, 354; Paul Niedermaier, *Habitatul medieval în Transilvania*, București (2012), 262.

Importanța crescută pe care o avea în timpurile medievale este sugerată de către frecvențele sale mențiuni în sursele arhivistice, apelativele speciale, punctele vamale raliat la axul său, precum și de dezvoltarea, în timp, a unor așezări cu caracter economic pregnant¹⁰⁸. Punctele vamale erau fixate în dreptul localităților Cluj-Mănăstur, Gilău, Dumbrava, Izvorul Crișului, Huedin, Bologa (Tab. 3) și, datorită importanței comerciale a drumului, așezările de la Gilău, Dumbrava, Șaula și Huedin au devenit locuri de desfășurare a târgurilor (Tab. 2).

Condiționările geografice care au determinat perpetuarea unui culoar de comunicație foarte bun în zona de față și dezvoltarea, pe parcursul Evului Mediu, a unor așezări și domenii (nobiliare și ecleziastice) importante au favorizat și implantarea în teritoriu a unor puncte fortificate pentru supravegherea culoarului și, implicit, a drumului. Întâia fortificație, de la est la vest, era cea a Clujului, dezvoltată, într-o primă fază (la începutul secolului al XIV-lea), doar în colțul de nord-vest al incintei orașului roman și insuficient delimitată până în momentul de față¹⁰⁹. Din perimetrul Ovar-ului, sau al fortificației coloniștilor germani, se dezvoltă la finalul Evului Mediu incinta bine cunoscută a așezării urbane, a cărei planimetrie a fost transmisă și de către cartografia epocii moderne¹¹⁰. În imediata vecinătate a Clujului se situa punctul fortificat de la Cluj-Mănăstur al castrului de pământ medieval timpuriu, în interiorul căruia s-a instalat mănăstirea benedictină și în jurul său o ultimă fază de fortificare, de data aceasta din piatră¹¹¹. Două cetăți episcopale s-au succedat, în timp și spațiu, înspre vest. Cea dintâi era la Florești (*Leányvár*), fondată la concurență cu așezământul monastic de la Cluj-Mănăstur. A funcționat între finalul secolului al XIII și prima jumătate a secolului al

XV-lea. Probabil că doar în momentul decăderii ei și a abandonului poate fi plasată în timp apariția cetății de la Gilău¹¹², în vreme ce, un punct fortificat situat la Bologa supraveghea trecerea pe cursul superior al Crișului Repede¹¹³.

Date concrete despre starea materială a drumului nu s-au transmis însă, în repetate rânduri, tronsoane de mare lungime ori sectoare scurte ale sale apar menționate în documente cu începere de la finalul secolului al XIII-lea. În 1297 era amintit pe malul drept al Someșului Mic, la hotarul dintre Cluj și Cluj-Mănăstur (*fluvium transsiliendo versus iam dictam plagam meridionalem in planitie ad bonum spatium tendendo, ubi prevenitur ad viam, qua itur de possessione Monustur ad Cluswar*)¹¹⁴. În 1357, drumul Cluj – Oradea era utilizat ca reper cadastral în stabilirea hotarelor moșiei *Kapus* (Căpușul Mic). Apare amintit între un deal și albia râului Căpuș, la sud de aceasta: *Cursus <met>arum eiusdem incipit a parte meridionali, in loco Saturhegh, et vadit ad finem ville Zamartelek vocate. Deinde acendit ad unum berch, in quo est una meta terrea; inde circa quandam viam magnam descendendo, a parte sinistra est una meta crsualis. Hinc trans<it> fluvium Kapuspataka, ibique est una meta cursualis, et tendit ad m<e>tam Nadekw, ubi sunt due mete terree*¹¹⁵. Un document emis cu două decenii mai târziu¹¹⁶ are rolul de a evidenția poziția rutei în vârful ierarhiei drumurilor transilvănene¹¹⁷, în vreme ce o sursă arhivistică datată în anul 1391 conține o referire la „două drumuri publice care duc de la Huedin la Cluj”¹¹⁸, situația prezentându-se identic și cu peste o jumătate de secol mai târziu¹¹⁹. O ultimă referire generală la calea de comunicație vestică de pe malul Someșului Mic provine din anul 1501,

¹⁰⁸ Argumente pentru utilizarea drumului de față în tranzitarea pe uscat a sării înspre Ungaria se reflectă în special prin toponimia din sectorul său bihorean, și anume punctul „Vama Sării” de la Vadul Crișului – Birtin (Titus L. Roșu, Vămi, vaduri și drumuri comerciale bihorene până la jumătatea veacului al XIV-lea. *Studii și articole de istorie*, III, București (1961), 76–77; Doru Marta, Călin Ghemiș, Note privind Vama Sării de la Vadul Crișului. *Crisia*, XXVIII (1998), 197). Nu este exagerată supoziția că un asemenea tip de transport era efectuat și prin această regiune, mai ales dacă se ia în calcul proximitatea salinelor de la Cojocna.

¹⁰⁹ Adrian A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca (2005), 512.

¹¹⁰ I. Băldescu, *op. cit.*, 278.

¹¹¹ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică*, 512; Ioan M. Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X-XIV)*, București (2006), 243.

¹¹² Géza Entz, *Erdély építészete a 14–16. században*, Kolozsvár (1996), 294–295; A. A. Rusu, *Castelarea carpatică*, 519, 551.

¹¹³ Adrian A. Rusu, Începuturile cetății feudale de la Bologa. *ActaMN*, IV (1980), 403–420.

¹¹⁴ Csánki, V, 321–322; *Ub* I, 206–208; *DIR*, C, XI-XIII, I, 435–438.

¹¹⁵ *DRH*, C, XI, 202–204.

¹¹⁶ 1377: *DRH*, C, XV, 152–154.

¹¹⁷ La jumătatea aceluiaș secol (mai exact în anul 1351) existența rutelor economice de mare distanță orientate spre vest era doar amintită sumar. Este vorba despre privilegiul de liberă trecere a negustorilor sibiieni prin toată Transilvania, în vederea derulării comerțului lor vestic, indiferent de ruta aleasă, prin Meseș, Oradea sau Deva, cu condiția plății vămii obișnuite. Pe direcția Oradei nu exista o rută mai avantajoasă decât cea în discuție (*EO* III, 240).

¹¹⁸ Csánki, V, 304 (*due strate que ducund de Hwnyad ad Cluswar*). Cea de-a doua trebuie să fi fost prin Aghireș, Mera și Baci.

¹¹⁹ 1445: *Ibidem* (*due strate publice, per quasi iretur de Hwnyad ad Cluswar et converso*).

când era descrisă ca *publica et magna via inter oppidum Gyalo et poss. Nagykapus*¹²⁰.

Așa cum este de așteptat, drumul prezenta mai multe treceri peste ape, dintre care prima amenajare pentru traversare trebuie imaginată ca existând la ieșirea pe așa-numita *Minister Thorl Monostor Thor*, orientată înspre vest, la capătul străzii *longa platea*¹²¹ (actuala str. Memorandumului), pe unde curgea Pârâul Țiganilor. Pe traseu, un vad prin care trecea ramificația drumului către Baciul se afla pe moșia abației de la Cluj-Mănăstur. Existența sa e dedusă dintr-o hotărnicie din 1297, când se menționa trecerea hotarului prin apa Someșului în preajma unui drum mare, situat la nord de acesta, care ar putea fi o primă înregistrare a ramificației respective¹²². Tot în hotarele moșiei amintite, la limita cu teritoriul episcopiei de la Florești, a fost documentată în anul 1417 existența unui pod peste pârâul de hotar numit Gârbău (*Gorbopathaka*)¹²³, despre care nu se poate presupune decât că se situa exact pe traseul drumului orientat înspre Oradea. În dreptul Gilăului, Someșul Mic era traversat de pe malul drept pe cel stâng, în vreme ce la Căpușu Mic se petrecea același lucru peste albia Căpușului. Soluțiile de amenajare sau condițiile naturale de traversare nu se regăsesc în niciuna din sursele cunoscute până la această oră.

Din punct de vedere cartografic se remarcă, cu unele inadvertențe, în redarea, la finalul secolului al XVII-lea, de către Morando Visconti a traseului general al drumului analizat în subcapitolul de față. Erorile privesc reprezentarea incorectă a cursului Căpușului până la vest de Huedin, omițându-se izvoarele Crișului Repede. De asemenea, amplasamentul unor așezări față de albia râului a fost realizat greșit. Este vorba despre localizarea Dumbravei la sud de acesta și apropierea excesivă a așezărilor de la Mănăstireni și Bica de traseul drumului. În realitate, ele se află pe cursul Căpușului (situație bine redată) care cotea înspre sud după localitatea Căpușului Mare și nu continua înspre Huedin. Dar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, *Josefinische Aufnahme*, prima cartare militară a imperiului habsburgic înregistra cu mult mai mare exactitate, în apropierea Clujului, drumul de la sud de Someș ca *Land Strasse nach Banfi Hunjad*¹²⁴.

Ceva mai la nord, ruta *Cluj – Baciul – Românași* străbătea sudul Podișului Someșan, mai exact

Dealurile Clujului și Dejului, trecând peste cumpăna apelor dintre Someșul Mic și Almaș și traversând valea din urmă pentru a ajunge pe cursul Agrijului. Urmărind într-un prim segment Valea Nadășului, ruta probabil atingează așezările medievale de la Baciul, Mera, Nădășelu, Sânșaul, Mihăiești, Topa Mică, Sâncraiu Almașului. Întra pe Valea Almașului la Sutoru, de unde, posibil că urmărirea malul drept al râului, pentru a-l traversa la Zimbor și a trece în Solnocul Mijlociu, pe direcția Românașilor. În acest sector se unea cu drumul care venea tot de la Cluj, prin Popești. După Românași, ruta trecea prin Poarta Meseș la Zalău¹²⁵.

Taxele vamale erau percepute în imediata apropiere a Clujului, la Baciul¹²⁶, la Zimbor și la Românași¹²⁷, iar dincolo de Munții Meseșului, la Zalău¹²⁸. Exceptând localitatea Cluj, de pe această rută doar Zalăul a mai primit dreptul de târg anual în 1370¹²⁹.

Este admisă existența a cel puțin unui pod în dreptul așezării urbane de la Cluj (cu mențiuni repetate din secolul al XIV-lea și până la finalul Evului Mediu). Amenajarea a fost menționată indirect într-un act emis în 1362, în care strada conducând la poarta de nord a orașului era numită *platea pontis*¹³⁰, iar accesul *Porta Pontis*¹³¹. Informația poate fi fără probleme asociată existenței unui pod peste Canalul Morii, în vreme ce existența unei a doua amenajări peste albia principală a Someșului Mic rămâne o ipoteză de luat în considerare. Înspre vest s-a reținut o singură mențiune târzie a construirii unei amenajări de trecere peste apa Nadășului, probabil în preajma moșiei Baciul. Documentul care indică obligația locuitorilor din Feleacu de a procura lemn pentru construirea

¹²⁵ Györfy, *Az Árpád-kori*, III, 337. Traseul a fost parțial intuit și de către Otto Mittelstrass, *Beiträge*, 48 și Șt. Pascu *op. cit.*, II, 318.

¹²⁶ 1371: *KvOkl* I, 70; *DRH*, C, XIV, 32–33; 1374: *KvOkl* I, 73–74; *DRH*, C, XIV, 445–446. În ambele situații, vama percepută aici a fost înregistrată documentar din pricina unor abuzuri făcute de către percepții taxei asupra clujenilor, care sunt scutiți prin dispoziție regală. O altă consemnare a acesteia s-a realizat cu ocazia stabilirii direcțiilor de comerț de la vest de Cluj, înspre Ungaria.

¹²⁷ 1310: *DIR*, C, XIV, I, 180–181, 394–395; *EO* II, 90; 1380: *DRH*, C, XV, 717–719; 1505: *KmJkv* II, 248; 1507: *Ibidem*, doc. 3438; 1521: *Ibidem*, 377; 1527: *Ibidem*, 480.

¹²⁸ Vamă cu vechime considerabilă în taxarea transporturilor de sare dinspre Transilvania înspre centrul Regatului Maghiar (Tab. 2).

¹²⁹ *DRH*, C, XIII, 788; dreptul de târg săptămânal a fost înregistrat documentar doar la începutul secolului al XV-lea (Tab. 2).

¹³⁰ *Ibidem*, XII, 71–72; Ștefan Pascu, Viorica Marica, *Clujul medieval*, București (1969), 21.

¹³¹ I. Băldescu, *op. cit.*, 282, 294.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ I. Băldescu, *op. cit.*, 295.

¹²² *Csánki*, V, 321–322; *Ub* I, 206–208; *DIR*, C, XI–XIII, I, 435–438.

¹²³ *ZsOkl* VI, 357.

¹²⁴ *Az Első Katonai Felmérés. Erdély és a Temesi Bánság*, Arcanum, Budapest (1999), scara 1:28800 (DVD).

podului se datează în anul 1587¹³², dar construirea sa indică faptul că cele două drumuri majore, care se intersectau în zonă, traversau apa respectivă. Cu siguranță că legătura spre sud a acestui drum cu cel dinspre Oradea trecea apa printr-un vad¹³³. O trecere importantă trebuie să fi existat și peste apa Almașului, la Zimbor, ceea ce îndreptățește și presupunerea că vama menționată pentru acest punct și-ar explica rosturile prin întreținerea unui vad ori a unui pod¹³⁴.

Mențiunile documentare care să consemneze segmente ale rutei nu abundă, însă este de remarcat amintirea acestui drum, alături de cel dinspre Popești în hotărnicia Clujului din anul 1430¹³⁵. O variantă a sa putea să fi urmat cursul Pârâului Șard (*Saardpathaka*) deoarece, în 1341, un document a înregistrat existența unui drum de vale la *Vatahaza* (moșie dispărută), între Sânpaul și Nădășelu, în preajma localității actuale Șard¹³⁶.

Probabil că și această rută se încadra categoriei drumurilor libere alături de cele amintite în anul 1377¹³⁷. Chiar dacă poate fi considerat drum important al regiunii, se pare însă că traseul putea fi evitat și chiar era de dorit acest fapt, deoarece după plata vămii de la Baci, negustorii sunt îndemnați să devieze de pe valea Nădășului spre cea a Someșului, utilizând un drum mare și public, ori să urmeze ruta Aghireșului, înspre Almaș. Presupunerea este parțial susținută și de lipsa redării rutei în cadrul surselor cartografice din secolele XVII-XVIII. Ele fie nu indică acest drum, fie îl încadrează categoriei drumurilor simple, fără importanță crescută în ceea ce privește facilitarea traficului pe distanțe mari. El putea însă reprezenta o alternativă la rutele prin Popești și Aghireș.

Dintre cele două, *traseul care unea Cluj de Românași*, prin Popești, reprezenta în principal un drum de culme (mai ales după ce părăsea Valea Popești) situat înspre nord-est. Traseul pornea din Cluj, în direcția Lomb, Popești¹³⁸, Berindu,

ajungând la Zimbor, pe valea Almașului, ca după aceea să o ia direct la Românași, ori cu un ocol spre nord pe la Hida¹³⁹. Interesant este faptul că toate formele medievale de habitat sunt retrase de la acest drum, iar în special cele din vest sunt mult mai bine conectate de drumul prin Baci.

Era jalonat de punctele vamale de la Zimbor și Românași, însă din documente este cunoscută existența unui al treilea punct de colectare a taxelor, relativ controversat și obiect al unor acte de zălogire, la Zimbor¹⁴⁰. Cel mai probabil că vama de aici a funcționat în legătură cu zona de trecere peste albia Almașului, fiind totodată un punct de intersectare a prezentei rute cu drumul prin Baci.

Consemnările documentare păstrate în fondurile de arhivă sunt numeroase și în directă legătură cu hotărnicirile moșiilor din zonă. Din secolul al XIII-lea s-au păstrat primele date prin care este posibilă localizarea drumului la nord de Someș, în hotarul așezării *Mariatelke*, reînființată ca Săliștea Veche (după cum sugerează și numele), pe malul stâng al Pârâului Popești, traversând zona spre terasele mai înalte¹⁴¹. Indicațiile topografice și toponimice ale documentului din 1283 au fost reluate aproximativ în aceeași formulă aproape un secol mai târziu, în anul 1379¹⁴², pentru ca tot atunci drumul regelui de la Săliștea Veche să fie descris ca trecând și prin Corușu¹⁴³. Rămâne o necunoscută poziționarea traseului față de așezarea de la Corușu, mai exact, dacă era vorba despre parcurgerea sa efectivă sau doar a moșiei pe la est de pârâu, deci fără a trece peste apa respectivă.

La limita de nord a teritoriului Clujului apare amintit ca drum mare în anul 1430: *inter meridionalem et occidentalem plagas ad hoc ascendendo in quodam rubeto magno penes unam viam a parte occidentali, unam magnam metam terream*

¹³⁹ Györffy, *Az Árpád-kori*, III, 337.

¹⁴⁰ 1360: DRH, C, X, 534–535 (*multis temporibus retroactis*), 535–536; 1376: *Ibidem*, XV, 55–57; 1492: *KmJkv* II, 96.

¹⁴¹ DIR, C, XIII, II, 251–253; EO I, 259–260 (*Post hec transeundo ipsam paludem Drawasto vocatam, directe venientes ad unam magnam viam, que videlicet via regis vocatur, in qua procedendo per bonum spatium versus plagam meridionalem, et in fine cuiusdam Bercz ascendendo et circum eandem viam a parte superiori unam metam cursualem cumulassent*).

¹⁴² DRH, C, XV, 662–675 (*Post hec, transeundo unam paludem Darwastho vocatam directe venissent ad unam magnam viam, qui vocatur via Regia, in qua via procedendo per bonum spacium versus plagam meridionalem et in fine cuiusdam beerch <asc> ascendendo, circa <eandem viam a> parte superiore unam metam cursualem reperissent*).

¹⁴³ *Ibidem*, XV, 685–688 (*ulterius transeundo <alien> s quandam viam magnam regalem qua transitur ad villam Korogy <...et...> ent et aliam metam erexissent, quarum una <ex> parte meridiei possessionis Mariatheleke et Kayanthou, alia vero separat a parte septentrionali posse <ssione Bu>da*).

¹³² D. Prodan, *op. cit.*, II, 737.

¹³³ Vezi nota 122.

¹³⁴ Vezi infra, nota 140.

¹³⁵ Ub IV, 406–412 (*et abinde in eadem via versus dictam civitatem Cluswar parvum eundo venissent ad fluvium Nadas vocatum, ubi in portu eiusdem fluvii inter duas stratas magnas metas terreas iuxta se erectas invenissent, quae metae civitatem Cluswar et possessionem abbatiae Baach praedictae ab invicem metaliter separarent*).

¹³⁶ EO III, 48–49 (*in possessione Vatahaza vocata infra magnam viam per ipsam villam procedentem a parte rivului Saardpataka vocati et alie vacue sessiones a quodam signo lapideo usque ad quandam arborem piri remotius versus villam Zenpal procreatam*).

¹³⁷ DRH, C, XV, 152–154.

¹³⁸ Șt. Pascu, *op. cit.*, II, 318.

reperissent, qua meta civitatem Cluswar et possessionem Kayantho abbatae praedictae necnon possessionem Pappfalwa vocatam nobilium de eadem a se invicem metaliter separarent¹⁴⁴. O ultimă sursă arhivistică plasa, două decenii mai târziu, un segment al drumului public la limita dintre posesiunea *Borozlotelke* (lângă Berind, Mihăiești și Vechea) și Berind. Același document numea calea de comunicație cu apelativul *[Say]thos vth*¹⁴⁵.

În ciuda faptului că drumul era unul izolat, a cărui funcție principală nu era aceea de a facilita comunicarea la nivel local și micro-regional, din analiza mențiunilor documentare și, în special, din cea a apelativelor specifice („drumul regelui”) reiese că era unul de importanță majoră în legăturile la mare distanță. Ținta traseului era, în mod evident, stabilirea unui trafic cât mai direct între Cluj (Valea Someșului) și zona meseșană. După toate aparențele, prevala un rol militar al rutei, care totodată putea fi utilizat ca alternativă de transport al sării de la Cojocna.

Toponimic, după cum s-a putut observa din prezentarea surselor documentare, se obțin mai multe repere pentru localizarea în teren a rutei. O serie de numiri medievale, precum *Bodonkut*, *Zebedey*, *Kiralkut* au fost înregistrate de către *Planurile Directoare de Tragere*, iar *Tiburcz*, numele unei vechi posesiuni monastice, apare consemnat pe *Josefinische Aufnahme*; unii termeni s-au transmis până la această oră făcând posibilă localizarea în teren a punctelor respective¹⁴⁶. Documentele cartografice înregistrează existența în perioada modernă a unei rute importante pe același traseu. Însă, atât pe harta lui Morando Visconti, cât și pe prima hartă habsburgică a Transilvaniei (*Landstrasse von Clausenburg nach Hungarn*), ea apare ca atingând așezarea de la Corușu, ceea ce ar putea sugera, împreună cu documentul din anul 1379, o substituție în timp a drumului de culme cu unul de vale¹⁴⁷.

Ruta Mera – Aghireș – Almașu – Cuzăplac constituia, pe parcursul perioadei medievale, artera transversală de comunicație înspre vest, situată între drumul Oradiei și drumul Cluj – Baci – Românași, care parcurgea traseul descris de localitățile Cluj – Baci – Suceagu – Mera – Viștea – Turea – Gârbău – Băgara – Aghireșu, pentru a atinge drumul de pe Valea Almașului, fie în

dreptul localității cu același nume, fie în dreptul Cuzăplacului. Aproape întregul său traseu era înscris pe Valea Nadășului, iar extremitatea de vest traversa cumpăna de ape și cobora în Valea Almașului.

Despre importanța ridicată a drumului date sunt transmise prin documentul regal care indică direcțiile de comerț ale negustorilor clujeni și ale celor care tranzitau prin centrul de pe Someș înspre Ungaria, prin Huedin sau Almașu¹⁴⁸. Este vorba despre actul emis în 1377, din care se deduce faptul că, spre deosebire de drumul spre Oradea ori de cel care trecea prin Baci, care nu prezentau opțiuni de schimbare a direcției, ruta mediană înspre Aghireș permitea devierea atât către Huedin, cât și către Almașu. Diploma indica și principala vamă percepută pe drum, cea de la Baci¹⁴⁹. Despre existența vămilor pe domeniul Almașului date sunt cuprinse într-un act emis în anul 1370, prin care regele Ludovic dăruia cetatea regală a Almașului lui Gheorghe Bebek și fiilor săi, împreună cu toate cele aparținătoare ei, printre care erau menționate și vămi, însă fără a fi localizate în teren¹⁵⁰. Un alt punct vamal funcționase în mod legal la Turea, anterior datei la care un document judiciar înregistra ca abuzivă perceperea taxei de drum de la comercianții clujeni de către Valentin și Nicolae¹⁵¹.

Segmente ale rutei încep să fie amintite în hotărânicii încă de la finalul secolului al XIII-lea. Astfel, în 1299 era înregistrat la est de Băgara, înspre Turea, ca drum mare care lega cele două posesiuni¹⁵². Pe parcursul secolului următor, mai multe surse au înregistrat segmente ale drumului în zona moșiei Baci. Cele cuprinse între așezarea dispărută *Boch* și Nădășelu (în vest) sau *Boch* și Baci (în est) sunt înregistrate în anul 1343 ca: *viam ad dictam possessionem Nadas de dicta terra Boch transeuntem*, respectiv, *unam viam, que ducit de eadem*

¹⁴⁸ Dezvoltarea celor două localități, alături de Aghireșu, prin dobândirea unui statut superior și, implicit, a drepturilor de a ține târguri (chiar și anual în cazul celei din urmă – Tab. 2) probează importanța sa cel puțin la nivel regional.

¹⁴⁹ *DRH*, C, XV, 152–154.

¹⁵⁰ *Ibidem*, XIII, 847–848.

¹⁵¹ 1373: *KvOkI* I, 72–73; *DRH*, C, XIV, 431–433.

¹⁵² *UbSieb* I, 214–216; *DIR*, C, XIII, II, 473–475 (*versus plagam orientalem progrediendo directe scandit ad ipsum montem magnum sub quo dicte due mete essent erecte in cuius summitate in vno Byrch duas metas terras quarum vna ex plaga occidentali iam dicte possessioni episcopali Tyre separantes erexissent. Abhinc per eandem plagam descendendo de ipso monte saliendo vnam viam magnam euntem de ipsa possessione Bogartelke ad predictam possessionem Tijre super unum rotundum montem Holum appellatum similiter duas metas quarum vna prefete possessioni Bogartelk, alia vero possessione Tijre antedictae distinguentes erexissent*).

¹⁴⁴ 1430: *Ub* IV, 406–412.

¹⁴⁵ 1450: *KmJkv* I, 403.

¹⁴⁶ Este vorba despre hotarele *Bodonkut*, *Zebedey*/*Zebedeu* și *Tiburcz* (informație periegează Oana Toda, martie 2015).

¹⁴⁷ Doar o analiză de detaliu, bazată și pe muncă de teren ar putea clarifica ideea de mai sus și ea constituie, în fond, o ipoteză de lucru pentru o cercetare viitoare.

*Boch ad possessionem Bach saliendo per Bochberke*¹⁵³. Primul dintre acestea, de fapt, devia la confluența Nadășului cu Valea Mare, ca parte a drumului către Sutoru și Românași. Poate un drum secundar ori unul care dubla, pe partea dreaptă a Nadășului, ruta de față ca drum cu loturi agricole era localizat în dreptul confluenței Nadășului cu pâraul care curgea dinspre Suceagu¹⁵⁴.

Dacă înspre vest drumul traversa cumpăna apelor în dreptul Almașului, atunci el ar fi atins așezarea de acolo pe „Valea Cetății”, ceea ce automat înseamnă că fortificația¹⁵⁵ l-ar fi supravegheat și pe acesta, deoarece prin amplasament prezintă o arie de vizibilitate foarte mare și în acea direcție, ea nefiind limitată doar la Valea Almașului. *Harta Josefina* indică existența unui drum care, venind de pe valea secundară, trecea pe sub cetate (unde este și tăiat în stâncă) și se unea prin „drumul cetății”¹⁵⁶ cu cel de pe valea principală.

Principalele căi de comunicație ale Clujului cu nordul extrem al provinciei și chiar cu nord-estul (implicit districtul Bistriței) s-au putut dezvolta de-a lungul Văii Someșului Mic, ocolind Dealurile Clujului și Dejului, brăzdate de drumuri cu orientare est-vest, plasate pe văile afluenților Someșului. Chiar dacă acestea erau pe alocuri interconectate de drumuri direcționate nord-sud, niciuna dintre căile rutiere respective nu s-a dezvoltat ca drum de importanță majoră. Cu totul diferită a fost situația rutei Cluj – Bonțida – Beclean – Sărățel (zona Bistriței), care a reprezentat probabil cea mai importantă conexiune între cele două centre urbane ale nordului transilvănean. Urmărea malul estic al Someșului Mic, cu unele variații în ceea ce privește apropierea sa față de albia râului, pe la Someșeni, Sânnicoară, Apahida, Jucu, Bonțida, Gherla, Mănăstirea, Mica, Cireșoaia, Beclean, Șieu-Odorhei, Șirioara, Arcalia, Sărățel. Dinspre Cluj și până în zona Apahidei, aceasta era principala rută de pe Someș, deoarece meandrarea accentuată a Someșului și apropierea sa excesivă de dealurile situate la nord nu a favorizat dezvoltarea așezărilor și a punctelor de control al traficului și

pe malul opus. După cotul pe care îl descrie cursul râului în dreptul Apahidei, o variantă a sa (parte a ramificației înspre Cămăraș) parcurgea zonele mai înalte înspre Bonțida și Gherla, pentru ca în zona de nord, de-a lungul Someșului Mare, să prezinte o poziționare similară.

Potrivit documentului care înregistra direcțiile comerțului nord-transilvănean, două locuri de târg importante erau amplasate pe traseul acestei rute la Dej și Reteag. Mai mult decât atât, Cojocna, Bonțida, Sic, Mintiu Gherlii și Săsarm s-au dezvoltat tot ca locuri de târg de-a lungul drumului sau în puncte relativ ușor de accesat de pe acesta (Tab. 2). Totodată, drumul facilita legăturile cu regiunea Bistriței și Moldova.

Cele mai multe surse s-au păstrat în legătură cu tronsonul rutei care mergea de-a lungul Someșului Mic, pe care apar poziționate punctele de colectare a taxelor vamale. În anul 1361 a fost realizată copia unui document mai timpuriu, prin care este atestată vama de la Sânnicoară, alături de cea de la Bonțida, ca loc de taxare a traficului care, din această rută, se continua pe drumurile din Câmpia Someșană înspre Buza, Teaca și Târgu Mureș¹⁵⁷. Existența sa este reconfirmată de către un act care înregistra măsuri la adresa abuzurilor comise de vameșii regali la adresa locuitorilor din Dej¹⁵⁸, pentru ca în 1405 să fie desființată din același motiv¹⁵⁹. Primele două documente amintite menționează vama de la Bonțida, care funcționa deja în anul 1321¹⁶⁰, în vreme ce punctele vamale de la Apahida¹⁶¹, Gherla, Dej și, eventual, Unguraș¹⁶², fuseseră în funcțiune la finalul secolului al XIII-lea.

În unele dintre punctele vamale au funcționat și amenajările de trecere de peste apă. Ele legau ruta cu cea de pe malul opus al Someșului Mic, iar unele poziționări pot fi identificate după toponimia specifică: Apahida, Bonțida¹⁶³, Gerlahida. Tot pe peste Someșul Mic funcționarea unui vad, la hotarul dintre Ocna Dej și Unguraș, este sugerată de existența unui toponim (*Wzdrewy*) care s-a transmis din anul 1367¹⁶⁴.

¹⁵³ EO III, 75–76.

¹⁵⁴ 1368: DRH, C, XIII, 474–476 (*a parte superiori vie per ordinem, cum vineis predictorum Andree et Jacobi, infra usque metas possessionis Buch vocate; ita tamen quod inter predictam viam et rivolum que currit et venit de eadem villa Zuchak, iidem filii Dominici iobagiones congregare habebunt facultatem*).

¹⁵⁵ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică*, 501–502.

¹⁵⁶ Ale cărui urme se pot vag observa în teren (mai degrabă prin ralierea loturilor agricole actuale la fostul său traseu), dar cu o toponimie încă păstrată în memoria comunității locale (date periegeze Oana Toda, noiembrie 2012). Vezi și O. Toda, *Evidence*, 174, fig. 7.

¹⁵⁷ DRH, C, XII, 46–47; *Urkunden Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, ed. Albert Berger, I, Köln – Wien (1986), 14.

¹⁵⁸ 1377: DRH, C, XV, 106–107.

¹⁵⁹ Ub III, 360–361.

¹⁶⁰ DIR, C, XIV, II, p. 19–20; EO II, 162–163.

¹⁶¹ 1296: EO I, 311–312.

¹⁶² 1291: DIR, C, XIII, II, 354–355; EO I, 282–283.

¹⁶³ Singurul dintre cele trei care beneficiază și de o consemnare documentară, însă destul de târzie, datată în 1607 în Rudolf Wolf, *Comerțul cu sare al Transilvaniei în secolele XVI–XVII. ActaMN*, 32, 2 (1995), 123.

¹⁶⁴ DRH, C, XIII, 333–335 (*Cursus autem metarum hoc ordine distinguuntur; primo et principaliter mete civitatum*).

Probabil că albia Someșul Mare mai putea fi traversată la Reteag unde, pe malul opus, funcționa un punct vamal¹⁶⁵ și la Belcean. În această din urmă locație exista un pod care lega localitatea de o fostă insulă aflată între două brațe ale râului¹⁶⁶. Există consemnate și segmente în care drumul de față traversa cursuri minore de ape. Un vad al târgului (*Wasarrew*) era traversat între Someșeni și Cluj, peste apa numită *Sospatak*¹⁶⁷, iar între Jucu și Apahida un pârâu era numit *Sooshyd*¹⁶⁸, ceea ce duce cu gândul atât la existența unui pod, cât și la posibilitatea ca acesta să își fi luat numele de la transporturile de sare efectuate pe drum.

În imediata vecinătate a Clujului, la trecerea prin vadul amintit către Someșeni, drumul a fost semnalat în același document ca reper în stabilirea hotarelor dintre cele două așezări¹⁶⁹. Câțiva ani mai târziu (în 1381) delimitarea hotarului estic al Someșenilor se realiza și în funcție de acest canal rutier, numit *via seu strata publica*¹⁷⁰.

Înspre nord, între Jucu de Sus și Apahida, un drum urca formațiunile deluroase din dreapta Someșului, deoarece în 1332 era descris ca părăsind localitatea înspre sud-est, din dreptul bisericii din Juc, și urcând un deal, pentru a urma înspre sud calea până la apa *Sooshyd*. La sud de această zonă este clar numit drumul mare dinspre Apahida, însă nu se poate specifica dacă și cel anterior era parte a rutei principale ori doar o ramificație¹⁷¹.

Desakna et Deswar vocatarum incipiunt in loco ubi Wyzzamus cadit in Nogzamus et ibi tenet metas cum nobilibus et separat predictas civitates a nobilibus; abhinc super eundem fluvium Wyzzamus tendit versus partem meridionalem ad locum Wzdreuy vocatum). Harta militară habsburgică din secolul al XVIII-lea redă în dreptul localității Mănăstirea, un pod peste Someșul Mic.

¹⁶⁵ *Wass Levéltára*, 328.

¹⁶⁶ 1524: *KmJkv* II, 430 (*unam domum sessionalem in fine exteriori pontis cuiusdam, per quam ad ipsam itur insulam, habitam, in qua silicet primitus communis consensu molendinator tenebatur*).

¹⁶⁷ 1377: *KvOkl* I, 87–94; *Ub* II, 464–471; *DRH*, C, XV, 214–227.

¹⁶⁸ 1332: *DIR*, C, XIV, III, 264–266, 568–570; *EO* II, 273–274.

¹⁶⁹ ...abhinc ad eandem plagam septentrionalem per parvum spatium pergendo et quendam rivulum *Wasarrew* alio nomine *Sospatak* appellatum a piscina dictae civitatis nostrae *Cluswara* effluentem transsaliendo penes unam magnam viam, super qua de eadem civitate nostra *Cluswara* itur ad dictam possessionem *Zomusfalwa*, ad duas metas terras pervenissent, et deinde ad eandem plagam septentrionalem ad spatium iactus unius lapidis procedendo ex alia parte ipsius magnae viae ad unam metam terreum cursualem pervenissent. ... fluvium *Zomos* transeundo et ad ipsam plagam septentrionalem.

¹⁷⁰ *Ub*, II, 544–546.

¹⁷¹ *DIR*, C, XIV, III, 264–266, 568–570; *EO* II, 273–274 (*Et de dicta ecclesia [beati Leonardi – n. n.] meta procedit versus*

La hotarul dintre Jucu și Bonțida o altă consemnare a sa ca drum mare a fost înregistrată după cum urmează: *prima meta inciperet inter eandem villam regalem, Bonchyda vocatam, et possessionem Swk, nobilium de eadem, circa fluvium Zomus, ubi duas metas novas erexissent, quarum una, videlicet a plaga septentrionali existens, eidem possessioni regali Bonchyda et alia parte meridionali possessioni Swk separaret, et ab inde tendendo ad parte meridionali veniret ad magnam viam de eadem Swk in Bonchyda transeuntem et ibi saliendo ipsam viam exiret ad terras arabiles, ubi inter easdem in modico spatio iterum unam metam novam, de qua tendendo versus eandem plagam orientalem paululum, similiter inter terras arabiles, aliam novam metam, et exinde ulterius pregrado transiret ad Sopotok*¹⁷².

Singurul segment al drumului descris de-a lungul cursului Someșului Mare și cunoscut la această oră era localizat la est de Cireșoaia și amintit într-un document din anul 1269 ca fiind situat într-o zonă mai înaltă, deci nu în lunca inundabilă a Someșului. Totodată, era conectat de malul drept al râului printr-o potecă (*Hec autem predicta terra suis metis est metata, silicet incipiendo a loco, ubi aqua paludosa cadit Somysium et super eundem fluvium modice ascendit per transversale semitam, per dictam semitam, ubi venit ad magnam viam, et ibi magnum viam transeundo, ascendit in unum Berch*)¹⁷³.

Densitatea locuirii medievale de pe malul stâng al Șieului, începând de la punctul său de confluență cu Someșul Mare, reclamă continuarea drumului în această zonă. Cu toate acestea sursele scrise au înregistrat o rută pe malul opus, care o dubla pe cea în discuție. Este vorba despre un drum amintit în 1345 ca legând Cristur-Șieu de Chintelnice¹⁷⁴.

ortum solis ad quandam artam plateam, qua platea finita et terminata tendit per eadem viam similiter versus ortum solis bonum ad spatium unius iugeri. Et deinde per eadem viam procedit versus ortum solis ad quendam montem Kuesleutheu/ Kuesleutheu nimirum. Et deinde pe eandem viam circumit et revertitur ad partem meridionalem ad quandam rivulum, qui vulgariter Soshyd/Sooshyd nuncupatur. Et deinde tranzit per obstaculum iuxta quandam piscinam dicti comitis Stephani versus meridiem per quandam semitam ad quandam Berch, qui Cheresnes Berch appellatur... Ita etiam, quod silvam in portione filiorum Demetrii versus villam Appathyda existentem dividit quidam rivulus Zarazpatak/Zarazpotoch vocatus usque ad quandam magnam viam).

¹⁷² 1370: *DRH*, C, XIII, 778–782. Hidronimul *Sopotok*, situat între Bonțida și Juc, poate fi asociat în teren Pârâului Gădălin, care apare numit cu apelativul *Vale Seretzi* pe Harta Josefina, drumul, potrivit localizării documentare, situându-se între lunca inundabilă a Someșului și acesta.

¹⁷³ *UbSieb* I, 94.

¹⁷⁴ *DIR*, C, XIV, IV, 270–273, 644–646; *EO* I, 124–125 (*Deinde salit et transit predictum rivulum Sospatak tendens ad eadem partem orientalem preventique ad aliam arborem silicis existentem iuxta quandam viam, que tendit ad villam Kendteluk*).

Ruta era supravegheată de puncte fortificate în special în zona de confluență a celor două Someșuri și pe sectoarele estice. Este de remarcat vizibilitatea foarte bună pe care o au cetățile de la Unguraș¹⁷⁵ și Ciceu-Corabia¹⁷⁶. În sectorul bistrițean se cunosc fortificații situate de-a lungul drumului, însă ale căror datări în perioada medievală sunt fie incerte și bazate pe cercetări de suprafață (Arcalia)¹⁷⁷, fie insuficient rafinate (Șieu-Măgheruș)¹⁷⁸.

Ruta Cluj – Apahida – Răscruci – Dej începea în Cluj, pe partea stângă a Someșului, în zona presupusului pod medieval de peste Someșul Mic, însă nu este exclus ca în perioada medievală segmentul său cuprins între Cluj și cotul Someșului să fi fost utilizat doar la nivel local și iar cea mai mare parte a traficului direcționată către Apahida, de unde putea devia pe malul vestic. După acest punct ținea aproape de cursul apei până la Dej¹⁷⁹, jalonat fiind de localitățile Răscruci, Fundătura (Inău), Iclod, Livada, Băița, Bunești, Nima.

Trecerile peste apa Someșului și o parte a vâmlor situate de-a lungul rutei vestice corespund cu cele menționate în cazul celei care o dubla pe malul opus (Apahida, Bonțida, Gherla, Dej), situația fiind valabilă și în cazul locurilor de târg. O vamă funcționa însă și la Răscruci unde, după cum indică și numele localității (*Valazut*), exista o intersecție de drumuri din care pornea o cale de comunicație importantă de-a lungul Văii Borșei¹⁸⁰.

În sectorul cuprins între Cluj și cotul Someșului un act datat în anul 1377 amintește un drum cu apelativul simplu de *via*, ca ducând de la centrul regional de pe Someș înspre așezarea *Tarchahaza* (Sub Coastă)¹⁸¹; drumul era localizat la marginea

abruptă a înălțimilor reprezentate de Dealurile Clujului și Dejului. Segmentul era în secolul al XVIII-lea marcat pe harta militară habsburgică ca drum principal (*Land Strasse nach Szomos Ujvár*) și se pare că utilizarea sa pe parcursul unei perioade îndelungate de timp a favorizat apariția pe teren a unor segmente adâncite, paralele și cu aceeași orientare, care ar putea reprezenta un indiciu pentru poziționarea drumului. Acest sector lipsește însă de pe documentul cartografic mai timpuriu, realizat de către Morando Visconti, cu toate că de la Apahida la Dej apare înregistrat doar drumul de pe partea stângă a Someșului Mic ceea ce, din punct de vedere ierarhic, îl plasează pe acesta deasupra rutei de pe malul opus.

De departe principalele căi de comunicație orientate dinspre Cluj în direcția sudică, deci spre zona centrală a Transilvaniei, erau cele care îl legau de Turda. Dintre acestea *ruta Cluj – Feleac – Turda* este pe bună dreptate considerată ca fiind una dintre cele mai intens folosite rute medievale ale zonei nordice a voievodatului. Trebuie spus că ea se plasează în continuarea drumurilor care ajungeau în zona Turdei de pe Valea Mureșului¹⁸², practic facilitând legăturile dintre arealul central- și sud-transilvănean și Ungaria, pe direcția Clujului și Oradiei. Urmărea aliniamentul descris de localitățile Cluj – Feleac – Vâlcele – Mărtinești – Copăceni – Turda.

În perioada timpurie singurul punct vamal se găsea în afara comitatului Cluj, la Turda¹⁸³. Tot Turda, alături de Cluj, era și singurul târg¹⁸⁴. Un pod este amintit ca existând între Feleacu și Cluj, el fiind numit „podul din mijloc” la finalul secolului al XVI-lea¹⁸⁵, despre a cărui localizare însă nu se cunosc detalii.

Drumul apare înregistrat documentar cu apelativul de *magna via* în preajma localității Vâlcele pentru prima dată în anul 1362¹⁸⁶, pentru ca șase

¹⁷⁵ Complex fortificat deja activ în 1291 al cărui final a survenit brusc în 1539, când a fost demolat, iar piatra sa utilizată ca material de construcție pentru castelul de la Gherla (vezi A. A. Rusu, *Castelarea carpatică*, 541; I. M. Țiplic, *op. cit.*, 264).

¹⁷⁶ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică*, 511.

¹⁷⁷ Ștefan Dănilă, Contribuții la cunoașterea unor cetăți din nord-estul Transilvaniei. *File de istorie*, 2, Bistrița (1972), 91–92.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 89–90; A. A. Rusu, *Castelarea carpatică*, 535.

¹⁷⁹ Györffy, *Az Árpád-kori*, III, 337.

¹⁸⁰ Mittelstrass, *Beiträge*, 49.

¹⁸¹ *KvOkl* I, 87–94; *Ub*, II, 464–471; *DRH*, C, XV, 214–227 (*fluvium Zomos transeundo et ad ipsam plagam septentrionalem... Abhinc declinando ad plagam orientalem flectendo prope quoddam magnum fossatum Bochtelekepataka vocatum ad unam metam terream cursualem pervenissent. Deinde in latere unius longae vallis a parte meridionali existentis ad eandem plagam orientalem per longum spatium transeundo supra unum monticulum venissent ad unam metam terream cursualem, et dehinc ad eandem plagam orientalem tendendo in latere cuiusdam montis penes quandam viam, super qua de ipsa civitate nostra Cluswara ad quandam terram ipsius civitatis*

nostrae Tarchahaza alio nomine Ondoteleke vocatam itur, ad duas metas terreas pervenissent, ubi metae civitatis nostrae Cluswara praedictae a parte eiusdem possessionis Zomusfalwa terminarentur).

¹⁸² Györffy, *Az Árpád-kori*, III, 337; Gheorghe Anghel, Viorica Suciu, Mărturii ale practicării plutăritului în Transilvania din antichitate, evul mediu și perioada modernă. Rolul orașului Alba Iulia în istoria plutăritului. *Apulum*, XL (2004), 370–371.

¹⁸³ *DIR*, C, XIII, II, 377.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 376–377; *Ub* I, 488–490; *Ibidem*, II, 491–492.

¹⁸⁵ D. Prodan, *op. cit.*, II, 738.

¹⁸⁶ *DRH*, C, XII, 58–61 (*Affirmavit coram nobis quod ipsam particulam terre, primo incipiens prope rubetum a quadam nomine Paprethe vocatam, a parte predictae ville Banabyky infra declinando, ad quoddam ryvulum Rakus ad locum magnam viam ubi unam novam metam erexissent, ab hinc vero procedendo supra versus plagam occidentalem ad quandam locum ubi Keweshamlok nominatur, iuxta et prope Banazlyuk nuncupatum*).

ani mai târziu să i se specifice destinațiile: *Item, infra de ipso monte orientis quidam magne vie, que ducit de Banabyky ad Clusuar, prope ipsam viam unam novam metam cursualem de novo erexissent. Hinc saliendo ipsam viam, iuxta duas antiquas metas, alias duas novas, ordine supradicto ipsis partibus [Banabyky et Cluswar – n. n.] separantes*¹⁸⁷. În legătură cu acesta au fost statuate obligațiile românilor din localitatea Feleac (de a repara drumul) la data trecerii așezării, de către regele Ludovic cel Mare, din domeniul regal în domeniul orașului Cluj (*eidem civitati villam Olachorum Felek, in silva civitatis predictae sitam, ubi viginti Olachi pro custodia vie positi et locati existunt, unacum quinquagesima ovium nobis ex parte huiusmodi Olacherum provenire debendam, duximus applicandam et concedendam*)¹⁸⁸, urmând ca pe parcursul perioadei târzii a voievodatului¹⁸⁹ și la finalul secolului al XVI-lea să fie reamintit constant caracterul deosebit al slujbelor îndeplinite de felecani în legătură cu drumul de aici¹⁹⁰. Cu toate acestea, despre amintirea în hotarul Mărtineștilor, în anul 1362, a unei *via Keuesuth nominata* nu se poate spune mai nimic fără o verificare în teren a datelor furnizate de sursa arhivistică¹⁹¹. Harta Iosefină din secolul al XVIII-lea indică în zonă un drum important numit *Land Strasse nach Carlsburg*, care în sectorul Tureni–Turda prezintă o succesiune de aliniamente care coincid cu cele indicate de către Florin Fodorean pentru fostul drum roman pe o hartă de secol XIX¹⁹².

Ruta Cluj – Aiton – Turda reprezintă un drum ocolitor al Masivului Feleacului¹⁹³, pentru care s-a presupus că urmărirea traseului fostului drum roman¹⁹⁴ și care lega Cluj de Turda, pornind din prima localitate, pe la Gheorghieni (sau chiar mai direct, ocolind localitatea), iar la sud de acesta urmând una din cele două variante (prin Rediu sau prin Aiton) pentru a ocoli Podișul Cioltului.

¹⁸⁷ 1368: *Ibidem*, XIII, 468–471.

¹⁸⁸ 1377: *KvOkl* I, 94–95; *DRH*, C, XV, 331–332.

¹⁸⁹ 1415: *KvOkl* I, 151–152 (*cum fideles nostri universi Olahi in possessione Felek, ad Ciuitm nostram Coluswar applicata in Silva eiusdem pro custodia vie deputati commorantes*); 1468: *Ub* VI, 334 (*villa Felek in silva civitatis nostrae Coloswar existens ac universi Volachi in eadem commorantes... propter custodiam viae, quam in silva ipsa contra latrones et alios malefactores facere et continue exercere habent*).

¹⁹⁰ D. Prodan, *op. cit.*, I, 734, 738.

¹⁹¹ Magdolna Szilágyi, *Árpád period communication networks: Road systems in western Transdanubia*, Teză de doctorat, Central European University, Budapest (2012), 137.

¹⁹² F. Fodorean, *op. cit.*, 130, fig. 3.4.

¹⁹³ Györfy, *Az Árpád-kori*, III, 337.

¹⁹⁴ I. Băldescu, *op. cit.*, 26.

Drumul de la Aiton ajungea la Turda prin Ceanu Mic și Copăceni.

Ruta a beneficiat de numeroase atestări documentare, începând cu cele care o localizau la marginea hotarului așezării de la Cluj. Astfel, în anul 1366, un act plasa la hotarul sud-estic al Clujului două drumuri, unul care mergea la Aiton și altul la Gheorghieni care, în mod cert, puteau fi variante ale rutei¹⁹⁵. Pe lângă cele două, documentul emis în deceniul al optulea al aceluiași secol mai indica funcționarea unui drum înspre Rediu (*penes unam viam, super qua de dicta possessione Reud itur ad civitatem nostram Cluswara*), tot în textul acestuia subliniindu-se caracterul rutei dintre Cluj și Gheorghieni: *magna et publica via*¹⁹⁶.

O altă atestare se localizează la limita dintre hotarele posesiunilor de la Ceanu Mic, Rediu și Aiton, prin care calea de comunicație era înregistrată în anul 1366 sub apelativul „drumul voievodului”¹⁹⁷, iar în anul 1377, probabil tot acesta, ca „drum lutos” (*viam de dicta Torda versus possessionem Ohtun vocatam, Agyagas dictam*)¹⁹⁸.

Densitatea rețelei medievale și moderne din zona respectivă nu permite o diferențiere clară și

¹⁹⁵ *KvOkl* I, 56–57; *DHR*, C, XIII, 167–170 (*Item primo ad montem Felek berch vocatam, ubi duas antiquas metas terreas reperissent, iuxta quas alias duas renovassent, quarum una separat predictae civitati Clusuar, alia vero nobilibsde Gurfolua, deinde a parte plage meridiei incipiendo, abhinc infra descendendo, per silvam, per parvum spacium pervenissent ad unam viam, qua vadit versus villam Ohtun, juxta predictam viam sub una arbore cylis vulgariter hasfa vocata unam metam terrearum renovassent. Inde infra per eandem silvam ad partem septemtrionem transeundo parvum spacium quasi ad ictum unius sagitte, juxta unum ryvulum, Felekpatata vocatum, unam metam terrearum cursualem erexissent. Deinde procedendo versus eandem plagam septemtrionem, venissent ad unam viam, qua venit de predicta civitate Cluswar et vadit ad villam Gurfolua, et per medium eiusdem vie descendit unus ryvulus, qui vocatur Hatarpatata, ubi idem rivulus facit meatum in territorio civitatis ubi juxta predictam viam fecissent unam novam metam*).

¹⁹⁶ 1377: *KvOkl* I, 87–94; *Ub*, II, 464–471; *DRH*, C, XV, 214–227.

¹⁹⁷ *Ibidem*, XIII, 170–174; Wass Levéltára, 260–261 (*Postremo autem venissent ad locum, qui dicitur Burzuskuth, abhinc procedendo ad collem unius Berch, supra ascendendo, ad caput ipsius Sospatak, ubi unam antiquam metam reperissent, quam videlicet nobiles de Reud inter possessionem ipsorum Sehter et possessionem Iohannis de Twr, Chan vocatam, erexissent, circa quam, predicti iudices, cives et hospites Tordenses pro se ipsius unam novam metam, similiter magistri Iacobus et Nicolaus, nobiles de Drag, aliam novam metam ex voluntate ambarum partium renovassent. Postremo autem transeundo infra ad supradictum Berch, ad quandam viam, que vocatur Woyadauta, iacentem ad plagam septentrionalem infra ad unum montem, qui appellatur [Vajda]hegefee/Waydahagasa, in quo loco unam foveam invenissent*).

¹⁹⁸ Csánki, V, 305; *DRH*, C, XV, 255–258; Wass Levéltára, 271–272.

o identificare a drumurilor redată pe documentele cartografice din secolele XVIII și XIX, însă harta întocmită de Morando Visconti prezintă o situație oarecum interesantă, care ar putea ridica unele semne de întrebare cu privire la însemnătatea acestui drum comparativ cu a celui de pe Feleac, care este considerat ca având o pondere mai mare în traficul medieval din zonă. În vreme ce drumul de pe Feleac lipsește de pe hartă, localitatea respectivă apare raliată la ruta care trecea prin Gheorghieni, Reditu, Aiton, ceea ce nu reprezintă neapărat o eroare dat fiind faptul că un drum de legătură, din direcția Feleacului, cu siguranță intersecta ruta principală. Concluzia imediată care se desprinde din consultarea sursei cartografice amintite ar fi că acest drum era cel principal. Ideea ar îndemna spre reevaluarea situației drumului care urca Masivul Feleacului, despre care se știe că era dificil de parcurs și avea nevoie de supraveghere și îngrijire permanentă, comparativ cea a unei rute mai lungi însă mai puțin solicitantă sub aspectul accesibilității terenului pe care era amplasată. Mai mult decât atât, o posibilă reutilizare a drumului antic amenajat, fie aceasta chiar și numai pe anumite segmente, putea aduce unele avantaje. Or, este cunoscut faptul că segmentul roman situat la ieșirea din Cluj-Napoca, la care erau aliniate necropolele medievale timpurii¹⁹⁹, avea un traseu încă păstrat în teren în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

În mod cert un drum cu direcția principală *Cluj-Cojocna-Turda* lega Valea Someșului Mic de salinele de la Cojocna și, mai departe, de zona Turzii și Valea Arieșului, fiind utilizat pentru transportul celei mai mari părți a sării extrase din acest loc, până în punctul de lângă Mureș, unde zăcămintul era transbordat din care în ambarcațiuni. Ruta avea însă un traseu dificil de stabilit, care începea de la Apahida, spre sud-est, trecea prin Cojocna, iar de aici traversa cumpăna apelor probabil pe la vest de Iuriu de Câmpie, cu finalizare la Turda. Traseul acesta a fost presupus de către György Györfy, care considera că acest drum avea și un rol militar, deoarece altitudinile maxime parcurse ar fi putut facilita trecerea armatelor. Drumul de pe Feleac urca până la 711 m, cel de la Aiton la 655 m, în vreme ce, pe la Iuriu de Câmpie parcursul atinge o altitudine de aproximativ 450 m. Traseul ar putea fi sugerat prin prezența toponimului Straja (*Őr*) situat la cumpăna apelor dintre Bazinele Arieșului și Someșului Mic²⁰⁰.

¹⁹⁹ Gáll et alii, *La răscruce de drumuri*, 8, pl. 42.

²⁰⁰ Györfy, *Az Árpád-kori*, III, 337; Tudor Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX-XI*, Cluj-Napoca (2006), 159.

În hotarul Apahidei, drumul era numit mare în anul 1364, indicându-se clar orientarea sa spre Cojocna (*Inde descendit infra ad parte septemtrionalem, ubi inter quosdam parvos monticulos circa duas antiquas metas, unam novam metam terream a parte possessionis Zenthmyklos dicte possessioni Apathyda separande; abhinc tranzit magnam viam ad Clusakna transeuntem, pervenit ad unum parvum monticulum Bikashalm*)²⁰¹. Această rută pare să fie cea cartată în detaliu în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în condițiile în care inginerii habsburgici au întocmit un nou proiect de trasare în acea zonă²⁰². Dificultățile de stabilire a traseului exact în sectorul cuprins între Turda și Cojocna sunt cu atât mai mari, cu cât nu exista un drum, ci două, potrivit unei hotărâri din anul 1377, care le localiza aproape de hotarul dintre Turda, Aiton și Boju (*inter duas stratas magnas de dicta Torda ad salifodinas de Colus tendentes*), la sud-est de drumul care lega Turda de Aiton²⁰³. Totodată, importanța uneia dintre rutele care duceau spre Cojocna era subliniată prin apelativele „public” și „mare” înregistrate de două acte emise în prima jumătate a secolului al XV-lea, specificând faptul că ruta conducea de la Turda la Cojocna²⁰⁴.

La est și sud-est de Cluj un prim traseu medieval marcant era cel dintre *Apahida, Buza și Herina*. Numit și „drumul sașilor”, el deservea traficul înspre Bistrița prin Câmpia Someșană și, parțial, cu Târgu Mureș și Reghin, prin nordul celei Mureșene. Cu punct de plecare în localitatea Cluj era, în mod evident, conectat la drumurile de pe Valea Someșului Mic. De la Apahida urma o direcție orientată înspre est, prin apropierea așezărilor de la Căianu și Cămărașu, atingând Mociu. De acolo se întoarce spre nord-est pe la Legii, Geaca, pătrunzând în teritoriul comitatului Dăbâca înainte de Buza, și apoi atingând așezările de la Jimbor, Moruț/Fântânele, Bungard/Sălcuța. Debușă în drumul dintre Bistrița și Reghin, la Galații Bistriței ori în dreptul Herinei, după ce atinge Lechința²⁰⁵.

²⁰¹ DRH, C, XII, 275–276.

²⁰² *Plan der vom Anfange des Hatters des Dorfes Apahida bis in den Salzgruben Orte Kolos zwischen Nro 78 und 84 noch im natürlichen Zustande befindlichen Streke der Koloser Salz-Strasse*, 1830, 49x34 cm, schiță consultată online la <http://mol.arcanum.hu/terkep>, S 105 No 0066/1.

²⁰³ Csánki, V, 305; DRH, C, XV, 255–258; *Wass Leveltára*, 271–272.

²⁰⁴ 1411: Csánki, V, 305: (*via publica qua itur de Thorda ad Clus*); 1427: *Ibidem* (*via magna ad Clusakna ducens*).

²⁰⁵ Datorită penuriei de documente relevante, care să amintească drumurile zonei, traseele din Câmpia Transilvaniei și, implicit, acesta au fost stabilite în special pe baza atestărilor timpurii ale diferitelor posesiuni: Györfy, *Az Árpád-kori*, II, 57; III, 337.

Cu excepția destinațiilor cu pregnant caracter economic²⁰⁶, traficul susținut de această rută era taxat înspre Cluj în punctul vamal Apahida²⁰⁷, pentru ca în secolul al XIV-lea să se instituie vama de la Sânnicoară²⁰⁸, direct legată de tranzitul comercial de pe „drumul Căianului”, stare de fapt reconfirmată în anul 1368: *cives et hospites de Kluswar cum rebus eorum et mercibus versus Byztriciam processerint libere ipsos per villam et tributum de Bonchyda procedere, si autem versus Regun, Teke et forum Syculorum accesserint, per villam et tributum sancti Nicolai in via per Kalyan et Menyus eunte transire permittatis*²⁰⁹.

În anul 1334, în preajma localității Geaca ruta era numită „drumul sașilor” datorită orientării sale înspre zona Bistriței²¹⁰, fiind totodată și încadrat categoriei drumurilor publice. În secolul al XV-lea funcționa un drum de legătură între Bungard și Sângeorgiu Nou²¹¹, pe parcursul aceluiași secol fiind amintit și sectorul său care lega Bungardul de Fântânele²¹², ambele putând fi segmente ale drumului comercial al Bistriței.

Sectorul Bonțida – Căianu/Buza reprezintă un drum de legătură între ruta de pe malul drept al Someșului Mic și „drumul sașilor” care, înainte de stabilirea celui din urmă ca traseu direct înspre Bistrița, Teaca, Reghin și Târgu Mureș (în deceniul șase al secolului al XIV-lea), prelua și traficul comercial înspre aceste direcții, constituind o

deviere costisitoare și obligatorie în vederea taxării vamale de la Bonțida. Traseul drumului atingea hotarele posesiunilor Bonțida, Jucu, Coasta, Bărai, Căianu.

Despre funcționarea celui mai nordic segment al său, cel situat între Bonțida și Coasta, date se cunosc dintr-un act emis în anul 1329, drumul separând hotarele localităților Coasta și Jucu (*descendit ad magnam viam, que vadit versus Boncyda, que via dividit a parte terre Suuk ad teram Gulateleke et per eandem magnam viam vadit ad rivulum Worzupatake nominatum*)²¹³. Înspre sud, era amintit ca tranzitând dinspre Giula înspre Bărai prin hotarul Tăușenilor²¹⁴.

Înspre est, în cuprinsul moșiei *Mykoteleke* (situată la nord de Pălatca și la vest de Bărai, azi dispărută) exista o bifurcație care ducea înspre Buza, orientată spre nord, probabil pe direcția Sucutardului. Acesta, fiind un drum mare, nu este exclus să fi reprezentat varianta utilizată în comerț pentru a atinge târgul după plata vămii de la Bonțida. Tot în hotarul acesta un alt sector ducea la sud înspre Pălatca²¹⁵ și probabil că în continuarea sa ar trebui imaginat ca funcționând un drum cu o deviere înspre Cămărașu²¹⁶.

Dintre rutele din zona Câmpiei Mureșene, sectorul *Căianu – valea Pârâului de Câmpie*, intitulat și „drumul secuilor”, pare să fi deservit comerțul Clujului cu zona secuiască de pe Mureș. Se desprindea din traseul orientat vest-est care străbătea Câmpia Transilvaniei, de-a lungul comitatului Cluj. Orientarea sa este indicată de linia așezărilor Căianu – Suatu – Aruncuța – Berchieșu – Frata – Valea Largă, până în aval de Zau de Câmpie unde atinge Pârâul de Câmpie. Potrivit atestărilor documentare, este un drum care face legătura, pe zonele înalte, între mai multe văi minore, până în

²⁰⁶ Este vorba în special despre Buza, important loc de târg.

²⁰⁷ Din secolul al XIII-lea.

²⁰⁸ *Ub*, II, 191–192; *DRH*, C, XII, 46–47; *EO* III, 226 (*cum rebus ipsorum mercimonialibus per viam Kalyan versus villas Buza, Teke, Regun, Sarpatak, Monyorow et forum Siculorum procedere vellent, in villam Bonchyda ire non tenerentur, sed recta via ipsorum esset ad villam sancti Nicolai per viam de Kalyan euntem et sic ad tributum solvendum in praedictam villam Bonchyda de via eorum directa compelli non deberent, sed per viam de Kalyan et Menyus euntem ad villam sancti Nicolai procedere deberent*).

²⁰⁹ *Ub* II, 308–309.

²¹⁰ *DIR*, C, XIV, III, 326–327, 578–579; *Wass Levéltára*, 225 (*Ab illo latere cadit infra ad vallem Gekeuelge ad unum fontem, ubi iterum due mete terree. Ab illo fonte transit ultra unum rivulum et ascendit ad Berch cuiusdam parve silve. Inde descendit ad vallem Luakal vocatam. In eadem valle tangit unam puplicam [!] viam, que Zaazwt nuncupatur. Ab inde revertitur et meat per unum Berch versus Buzkue. De inde descendendo ad unum stagnum Tyztato dictum*).

²¹¹ 1430: *Km/kv* I, 201.

²¹² 1462: *Ibidem*, I, 620–621 (*Inde iterum per terras arabiles eundo quandam silvam attingentes, quam ambe partes nobilium de Ews esse asseruissent, per eandem silvam per quandam viam quasi ad iactum unius lapidis egredientes [!] et de illa via ad partem acquilonaream descendendo inter silvas per bonum spatium eundo quasdam duas terrarum tumositates prefati nobiles de Bongarth metas prope viam esse assetuissent, dictique nobiles de Ews non esse metas dixissent*).

²¹³ *DIR*, C, XIII, II, 275–281; *EO* II, 239–241.

²¹⁴ 1352: *DRH*, C, X, 171–173; *EO* III, 252 (*procedit ad unam viam, que veniet de Gyulateluke et vadit ad villam Baree*).

²¹⁵ 1352: *DRH*, C, X, 109–110 (*quod circa unum rivulum Hyntus, a parte septemtrionali, super unum monticulum duas antiquas metas et veteres reperysent et, secundum cursum ipsarum duarum metarum antiquarum, alyas duas novas erexissent; item inter unum stratum, que tendit versus Palathka, duas novas metas erexissent; item super unum monticulum vulgariter dicendo Pod, unam metam novam; ceterum circa unam mangam viam, que tendit versus villam Buza a parte septemtrionale, que separat inter terram Mykoteleke, Markhaza alio nomine, Eurholm et Zawa, erexissent duas metas et ibi finiuntur*).

²¹⁶ 1312: *EO* II, 97–98 (*Postmodum descendit una via a Polotka et tendit versus silvam Kezw a parte vie, que procedit a Polotka ad partes silve Kezw, in qua a parte sinistra comes Nicolaus, a parte vero dextra magister Thomas metas comparabunt. Item in via, que veniet a parte silve Kezw et descendit ad villam Kamaras, ubi via duplicatur ad modum crucis*).

sectorul cel mai sudic, între Frata și Valea Largă (deviat spre vest de afluentul Pârâului de Câmpie).

În cazul de față, sursele documentare sunt relevante în stabilirea traseului și a unor trăsături speciale ale căii de comunicații. În anul 1350 un prim act amintea, la hotarul estic al Aruncuței, un drum care venea de la Suatu și se îndrepta pe lângă un punct numit *Kapuus* spre Valea Largă²¹⁷. Sectorul sudic de după Aruncuța a fost descris ca străbătând hotarele Berchieșului în anul 1369. Utilizarea apelativului *Zekulhuth* pentru denumirea sa reprezintă un indiciu cu privire la destinația finală a drumului, de a conduce spre zonele locuite de populația secuiască²¹⁸, pentru ca Frata să fie integrată rutei în 1355, printr-un document care specifica orientarea unui drum dinspre această localitate spre Valea Largă²¹⁹.

5. Concluzii

Verificarea datelor terminologice cu privire la drumurile medievale transmise prin intermediul surselor scrise evidențiază varietatea încadrărilor cu care se poate opera, de la cele natură spațială (distanțele parcurse), la aspecte legale, economice, militare, spirituale ori fizice. Categoriile ierarhice și economice ale rutelor care au deservit orașul medieval Cluj nu prezintă particularități zonale (și nici măcar provinciale) la nivelul încadrărilor, ci se regăsesc și în alte spații ale teritoriului european. Multe dintre rutele regionale aduse în discuție au îndeplinit, simultan ori succesiv, mai multe funcții, dintre care cea economică este doar un exemplu. Totodată, devine evident rolul major jucat de percepția comunităților locale asupra drumurilor situate în imediata lor vecinătate în aplicarea unor apelative speciale pentru anumite segmente rutiere. Denumirile înregistrate, dar și contextele în care o serie de documente amintind drumuri au fost emise, au evidențiat utilizarea anumitor drumuri în transportul unei categorii de bunuri sau orientarea și deservirea predilectă a unor puncte cu caracter comercial.

Rețeaua rutieră medievală a teritoriilor care constituie obiectul studiului nu se află în izolare

față de marile rute ale continentului. Legăturile cu Ungaria pe valea Tisei asigură contacte mult mai îndepărtate. De asemenea, drumurile descrise au integrat teritoriile nord-transilvănene și, îndeosebi, Clujul în structurile regionale și mai largi ale regatului, însă prin particularitățile zonei au favorizat și o oarecare izolare a sa, conturându-se culoare de acces al căror control conferea avantaje. Cert este faptul că s-a constituit în primul rând un sistem de axe provinciale interne care a făcut posibilă încheierea individualității teritoriale.

Ca o consecință, căile de comunicație ale bazinului Someșului Mic erau jalonate de puncte de pază, zone de trecere (peste ape în special) și locuri de popas, fiecare dintre acestea putând indica, alături de obișnuitele așezări aliniate la drum, etape ale călătoriei. Se remarcă prezența vămilor în legătură cu multe dintre punctele de etapă amintite, însă ele au apărut și în zone fără niciun rol strategic sau economic. Sub aspect juridic, este de sesizat numărul lor considerabil, care a influențat pregnant geneza și stabilizarea rețelei rutiere din jurul Clujului, precum și importanța unor variante de călătorie în dauna altora. Acest fapt se datorează amplasării favorabile a vămilor pe drum, intereselor sporite ale proprietarilor de moșii, dar și ale comunității din centrul de pe Someș față de eficiența transporturilor, care au condus și la implicarea sa la acest capitol, urmărind interesele economice.

Se poate desprinde concluzia generală că, în ciuda impresiei de instabilitate pe care drumurile medievale o lasă, acestea nu erau orientate la întâmplare, iar schimbările traseelor nu erau un fenomen frecvent. Chiar dacă unele drumuri prezintă o serie de variante, toate convergeau spre anumite puncte comune, care contribuiau la menținerea constanței unei rute. Mai mult, tocmai existența alternativelor la o rută conferea căilor de comunicație medievale avantajul de a susține legături comerciale intense între un centru regional și teritoriile adiacente.

²¹⁷ DIR, C, XIV, IV, 555–556; EO III, 223–224 (*unam particulam cuiusdam silve sue hereditarie Agaserdeu vocate a parte orientali, iuxta silvam ad Arankuth pertinentem existentem, a quadam via incipiens, que a parte Zuath transit per quendam locum Kapuus nominatum versus Cykud*).

²¹⁸ DRH, C, XIII, 636–642 (*ad possessionem ipsorum de Berekenyes vocatam pertinentem, videlicet a quodam monte Arankuthhegese usque viam Zekulhuth et, per eandem viam, ad montinuclum circa rivului Almatelepathaka*).

²¹⁹ Ibidem, X, 365–366; EO III, 297 (*quod una via, qua transit per villam Frata in Cheked, a parte plage orientali*).

**ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ALE LUCRĂRILOR
CITATE EXCLUSIV ÎN ANEXELE TABELARE**

Fejér, *CD*
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,
ed. György Fejér, IX, 6, Buda (1838).

Knauz *Monumenta*
Ecclesiae Strigoniensis, ed. Nándor Knauz, I, Strigonii
(1874).

Motogna, *Un document*
Victor Motogna, Un document necunoscut referitor
privitor la istoria Românilor din Valea Rodnei. *RI*, XI/7–9,
(iulie – septembrie 1925), 196–201.

Rusu, *Wesselényi*
Adrian A. Rusu, Documentele medievale ale familiei
Wesselényi (I). *ActaMP*, V (1981), 311–346.

Szabó, *A gazdálkodása*
Noémi Gyöngyvér Szabó, *A kolozsmonostori bencés
apátság gazdálkodása a késő középkorban*, Teză de doctorat,
Debreceni Egyetem (2012).

Teleki I–II
Samu Barabás, *A római szent birodalmi grófszéki Teleki
család oklevéltára. I. (1206–1437), II. (1438–1526)*,
Budapest (1895).

Weisz, *Vásárok*
Boglárka Weisz, *Vásárok és lerakatok a középkori
Magyar Királyságban*, Budapest (2012).

STUDIUL MATERIALULUI FAUNISTIC DESCOPERIT ÎN URMA CERCETĂRIILOR ARHEOLOGICE PREVENTIVE DIN PIAȚA SFÂNTU GHEORGHE DE LA TIMIȘOARA. DATE PRELIMINARE

Adrian Bălășescu, Florin Drașovean**, Valentin Radu****

*Cuvinte cheie: arheozoologie, ev-mediu, epoca otomană, Timișoara, Banat.
Mots-clés : archéozoologie, Moyen Âge, période ottomane, Timișoara, Banat.*

**L'étude du matériel faunique découvert pendant les recherches archéologiques préventives de la place
Sfântu Gheorghe de Timișoara. Données préliminaires.**
(Résumé)

La faune étudiée provient des fouilles archéologiques préventives effectuées dans la place Sfântu Gheorghe (Saint George) à Timișoara (département Timiș) en 2013 (novembre et décembre) et 2014 (janvier-mars).

Le matériel faunique provient de plusieurs niveaux stratigraphiques (culturels) notés du plus ancien au plus récent avec les dénominations Médiéval III (M III), Médiéval II (M II) et Médiéval I (M I) pour la période pré-ottomane (XVe et XVIe siècles mais en avant de 1552) et Olane II (O II), Olane I (O I) pour la période ottomane (1552 – première moitié du XVIIIe siècle) et d'une série de structures archéologiques (complexes – C et fosses – G) qui sont décrites dans les rapport réalisés par le collectif de chercheurs qui ont effectué ces fouilles.

La faune analysée est très variée. Le spectre de faune est en effet composé de poissons, reptiles, oiseaux et mammifères domestiques et sauvages. Ces résultats montrent l'intérêt des habitants de la cité tant pour l'exploitation des animaux domestiques que pour la chasse sporadique dans la région avoisinante ou pour les échanges commerciaux avec d'autres communautés. Ceci démontre la connexion de la cité avec la vie économique régionale et européenne au cours de la période pré-ottomane¹.

Notre démarche scientifique archéozoologique nous permet d'affirmer que l'exploitation des bovins et des caprinés était très importante pour les communautés humaines de la cité de Timișoara. La conquête ottomane a conduit à des modifications dans la diète des habitants, qui se traduisent par une diminution de l'importance du cochon et une augmentation du poids des caprinés au détriment des bovins. Nous avons également mis en évidence la présence du chameau (niveaux médiévaux I et II) et du bison d'Europe (en O II) pour la première fois dans le Banat médiéval.

Une autre découverte importante est l'identification de restes de dinde dans les niveaux médiévaux I et II, un oiseau introduit en Europe après la conquête espagnole de l'Amérique à la fin du XVe siècle et considéré en Roumanie comme exotique avant la période ottomane. La dinde sera élevée dans des fermes à partir du début du XVIIe siècle² et ne deviendra une espèce domestique commune, au même titre que la poule, le canard ou l'oie, qu'au XVIIIe siècle³.

L'identification de restes de la morue de l'Atlantique dans les niveaux médiévaux (M I), alors que cette espèce est également exotique dans cette région du sud-ouest de la Roumanie, montre enfin l'existence de relations commerciales actives et rapides avec le nord de l'Europe à cette période. Le XVIe siècle est marqué par le début de la consommation industrielle de cette espèce de poisson très appréciée dans l'ouest et le nord de l'Europe.

* Centrul Național de Cercetări Pluridisciplinare, Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei 12, București, Romania. E-mail: a.balasescu@gmail.com.

** Muzeul Banatului, P-ța Huniade nr. 1, 300 002 Timișoara, Romania. E-mail: fdrasovean2000@yahoo.com.

*** Centrul Național de Cercetări Pluridisciplinare, Muzeul Național de Istorie a României, Calea Victoriei 12, București, Romania. E-mail: raduvalentin@hotmail.com.

¹ Feneșan 2007.

² Crawford 1992.

³ El Susi 2007, 288.

Fauna studiată în cadrul acestui articol provine din săpăturile arheologice preventive efectuate în Piața Sfântu Gheorghe din orașul Timișoara (județul Timiș) care s-au desfășurat în anii 2013 (lunile noiembrie și decembrie) și 2014 (ianuarie – martie).

Orașul Timișoara a mai beneficiat de-a lungul timpului de o serie de analize arheozoologice care provin din diferite contexte medievale¹, inclusiv din Piața Sfântu Gheorghe.

Importanța studiilor arheozoologice credem că nu mai trebuie reliefată, cert este că dacă în urmă cu 10–15 ani perioada medievală era destul de neglijată, în ultimul timp datorită cercetărilor de arheologie preventivă (salvare), numărul unor astfel de studii a crescut în mod constant, aceasta fiind puternic influențată și de o nouă viziune a cercetării arheologice care trebuie să fie inter- și pluridisciplinară.

I. Prezentare succintă a situației arheologice

I.1. Localizarea Pieței Sfântu Gheorghe

Cercetările arheologice preventive din Cetatea Timișoarei, derulate în 2006, 2008, 2011, 2013–2014 și, respectiv, 2015 au vizat mai multe sectoare. Dintre acestea, unul dintre cele mai importante, prin anvergura cercetărilor și importanța rezultatelor obținute, este Piața Sfântu Gheorghe, cu străzile adiacente 9 Mai și Proclamația de la Timișoara (Fig. 1).

Piața Sfântu Gheorghe, al cărei nume provine de la hramul bisericii iezuite care a funcționat în această locație până la 1914, este localizată în cartierul Cetate. În Evul Mediu, așa cum o știm din documentele cartografice, dar și din descrierile călătorului Evlyia Celebi², în această zonă era o piațetă, situată în partea central-estică a cetății otomane (Fig. 2), în care a fost construită, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, moscheia Sultanului Învingător.

I.2. Strategia de cercetare

Colectivul de specialiști implicați în acest proiect a optat pentru o cercetare concomitentă și exhaustivă a întregii suprafețe afectate de lucrările de reabilitare. Metoda secțiunilor succesive, care din păcate se mai practică în arheologia preventivă, nu oferă, după părerea noastră, acuratețea necesară pentru cercetarea complexelor arheologice și, cu atât mai mult, pentru identificarea, cercetarea și înțelegerea dinamicii depunerilor antropice și, mai ales, pentru corelarea acestora la scara întregii suprafețe cercetate. Din aceste rațiuni, după

înlăturarea mecanică a depunerilor superioare deranjate de intervențiile edilitare din secolele XVIII–XX, cu toate vicisitudinile vremii, au fost abordate individual și concomitent pe întreaga suprafață fiecare strat și nivel.

I.3. Stratigrafia generală a sitului și dispunerea complexelor arheologice din S IV

Coloana stratigrafică este, în linii generale, identică pe întreaga suprafață cercetată a pieței Sfântu Gheorghe, după cum urmează:

1. Strat deranjat de lucrările edilitare din ultimele secole, gros de cca 1,5–1,7 m în partea de nord, iar spre sud stratul antropic nederanjat (Olane I) a fost surprins la cota de –1,5 m. În acesta au fost descoperite materiale heterogene, ceramică, oase umane și de animale, dar și obiecte din fier și monede medievale și moderne. În partea central-sudică a suprafeței cercetate, depunerile stratigrafice au fost distruse integral de construirea unei camere pentru transformatorul electric al cartierului Cetate.

2. Strat parțial deranjat de intervențiile moderne, situat între 1,5/1,7 m și 2 m care acoperă, având grosimi diferite păstrate, întreaga suprafață cercetată; spre zidul bisericii iezuite (de după 1754) stratul este mai subțire. Este divizat în două niveluri:

2a. Nivel superior, numit „Olane I”, compus dintr-un pământ negru-brun, cu multe olane, resturi de cărămidă și fragmentele unor blocuri de piatră în compoziție rezultate din demolarea geamiei. Acest strat înglobează zidurile moscheii, partea care nu a fost demolată de cei care au zidit și, mai apoi, au consolidat biserica și acoperă toate mormintele cimitirului otoman. Documentele vremii atestă faptul că vechea clădire a geamiei/vechii biserici iezuite (după 1716) a fost demolată la 1754, deci acest strat se datează în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

2b. Nivel inferior, numit „Olane II”, compus dintr-un sol de culoare neagră-brună, cu puține resturi de cărămizi sau alte materiale de construcție. La partea inferioară (–2 m) a acestuia este o depunere de culoare gălbui-roșiatică, cu resturi de gresie mărunțită în compoziție, care provine de la construirea moscheii. Nivelul este datat între a doua jumătate a secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea și aparține perioadei otomane a istoriei Timișoarei. Acestui nivel îi corespund mai multe case și dependențele acestora, toate situate pe latura de vest a pieței actuale, la cca 10 m de zidul moscheii. Aceste construcții, din care s-au păstrat doar partea inferioară a stâlpilor, erau orientate

¹ El Susi, 2007.

² Celebi 1976.

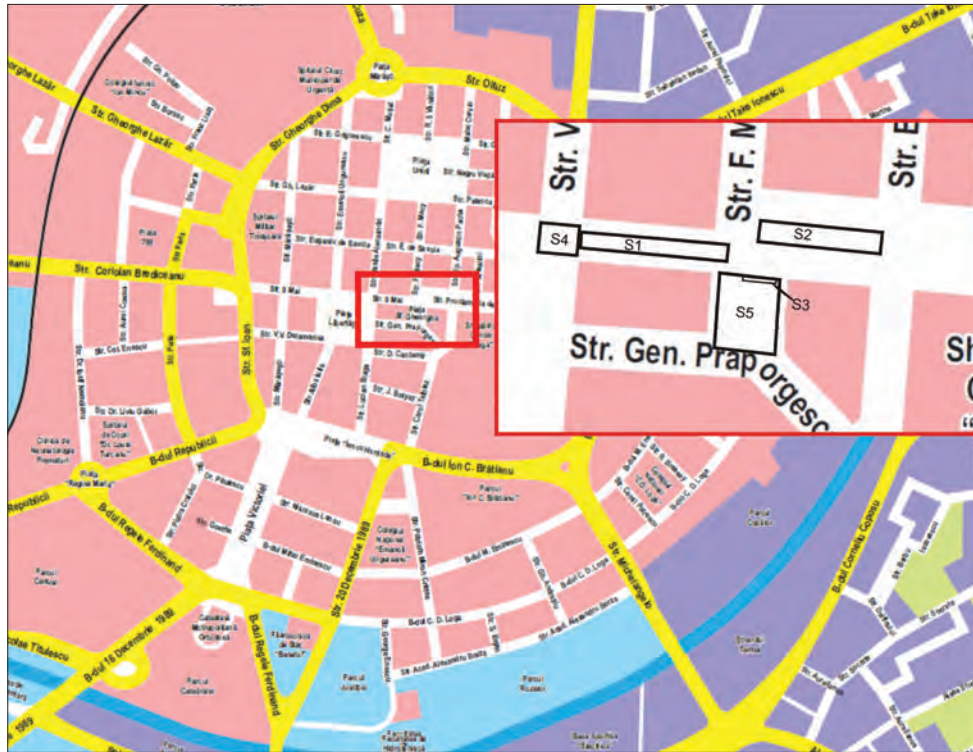

Fig. 1. Planul de situație cu localizarea cercetărilor efectuate în partea de răsărit a Cetății Timișoarei. / Le plan de situation avec la localisation de recherches archéologiques effectués dans la partie est de la cité de Timișoara.

Fig. 2. Planul Cetății Timișoarei întocmit în anul 1717 cu localizarea geamiei Sultanului Învingător. / Le plan de la cité de Timișoara fait dans l'année 1717 et la localisation de la grande mosquée (jâmi) Le Sultane Vainqueur.

nord-sud, paralel cu strada pavată cu trunchiuri de copac (*strada III*) care a fost descoperită în capătul nord-vestic al suprafeței. Partea superioară a construcțiilor a fost tăiată sau ruptă în momentul când austriecii au demolat casele din fosta cetate turcească pentru a reface planul urbanistic al cetății după tipicul imperial al epocii, plan care a rămas până în actualitate, cu foarte mici modificări, același. Toate construcțiile din acest nivel au ca fundație mănunchiuri de stâlpi de lemn compuse din trunchiuri subțiri sau despicături din trunchiuri groase, ascuțite la un capăt, partea superioară fiind bătută până la același nivel. Pe acest suport au fost așezați stâlpii care compuneau structura de rezistență a caselor, trunchiuri de copaci, tăiate drept la capătul inferior, cu un diametru cuprins între 0,28 și 0,35 m. Acestui nivel îi aparține necropola de inhumatie. În S II/2006, nivelul în discuție a fost identificat între adâncimile de 2,2 și 2,6 m; lui îi aparține strada III³.

3. În stratul medieval, pre-otoman, delimitat la partea superioară de nivelul de construcție al geamiei, au fost identificate trei niveluri habitabile:

3a. Nivel compus dintr-un pământ de culoare negru-albăstrui, situat între -2 și 2,30 m, între nivelul de construcție al moscheii și stratul de amenajare compus din nuiele, care este nivelul de călcare al caselor din lemn din acest nivel (prima jumătate a secolului al XVI-lea). Acestui nivel (numit de noi „Medieval I”) îi corespund *apeductul 2*, care nu mai funcționează în această vreme și *strada IV*. În SII/2006, acest nivel se află între -2,6 și 2,9 m⁴.

3b. Nivelul următor de construcții, numit „Medieval II”, de culoare brun-gri, situat stratigrafic între nivelul superior și cel inferior, se deosebește de cel superior și prin tehnica de fundare a caselor (a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea). Astfel acestea au fost făcute din lemn, iar structura de rezistență a fost implantată prin batere. Pe structura de rezistență au fost fixate în cuie de lemn și fier scânduri groase care formau pereții. Camerele erau podite cu scânduri cu o grosime de cca 3 cm care erau dispuse peste o amenajare de pământ bătut și moloz. Acestui nivel îi aparțin *apeductul 1* și *strada V*. În SII/2006, pe baza *străzii V*, acestui nivel îi corespunde depunerea situată între -2,9 și 3,2 m⁵.

3c. Primul nivel al locuirii medievale, numit „Medieval III”, se află situat la cota de -2,7 m și

este caracterizat de o arhitectură reprezentată de case construite pe talpă de lemn (prima jumătate a secolului al XV-lea). Acestea se individualizează prin robustețea bânelor ce compun structura de rezistență, la una dintre acestea talpa casei fiind făcută din trunchiuri de copac fațetate de 30×30 cm. La colțuri talpa are îmbinări simple dublate de îmbinări verticale de tip „lambă și uluc” care fixează bânele verticale de colț ale clădirii. Același tip de îmbinări au fost practicate și pe laturile superioare ale talpei pentru implementarea celorlalte bâne verticale de rezistență. La exterior și interior pe această structură de lemn sunt fixate scânduri de cca 2,5 cm grosime care formează pereții. În partea de sud a suprafeței IV au fost descoperite și locuințe care aveau șanțuri de fundație în care a fost introdusă structura de lemn. Alături de acestea erau dependințe semiadâncite. În S II/2007, a acestui nivel, situat între 3,2 și 3,5 m, îi corespunde *strada VI*, care a fost surprinsă și în S IV. Această diferență altimetrică este dată de cota absolută a părții superioare a sterilului care coboară spre partea de răsărit a Cetății.

4. Strat lutos de culoare oliv-deschis, a cărui parte superioară se află situată la adâncimea de 3,10 m, steril din punct de vedere arheologic. În S II/2007, acest nivel se afla situat la adâncimea de 3,8 m⁶.

II. Metodologie arheozoologică

Materialul faunistic provine din diferite niveluri stratigrafice (culturale) notate de la cele mai vechi către cele mai recente cu denumirile Medieval III (M III), Medieval II (M II) și Medieval I (M I) date ca provenind din perioada pre-otomană și Olane II (O II), Olane I (O I) date în perioada otomană, dar și dintr-o serie de structuri arheologice (complexe – C și gropi – G) care sunt descrise în rapoartele arheologice realizate de către cercetătorii care au efectuat aceste săpături.

Specificăm încă de la început că în cadrul acestui studiu a primat contextul arheologic bine datat cronologic și cultural, noi eliminând din analiza noastră acele structuri care nu aveau o încadrare cronologică clară și/sau prezentau amestec de materiale din diferite perioade istorice. Este cazul locuinței 1 (L1) și a structurilor (complexelor) arheologice C2, C10, G11, G26 și G269 care în total însumează 639 de resturi faunistice.

Specificăm că tipul de prelevare al materialului faunistic a fost cel direct – „la ochi” – ceea ce prezintă o serie de avantaje și dezavantaje⁷. Totuși

³ Drașovean *et alii* 2007, 32, 39, 81.

⁴ Drașovean *et alii* 2007, 32, 39, 81.

⁵ Drașovean *et alii* 2007, 32, 39–40.

⁶ Drașovean *et alii* 2007, 33.

⁷ Popovici *et alii* 2002, 57–58.

în condițiile unei săpături de salvare/preventive, această metodă de prelevare este preferată dacă avem în vedere factorul timp/sezon de cercetare, cu toate că uneori, pentru o mai bună cunoaștere a întreg cortegiului faunistic se impune eșantionarea a cel puțin 10% din volumul unor complexe arheologice și cernerea lui.

Fauna foarte bogată, ce numără peste 13300 de resturi, aparține aproape în totalitate vertebratelor, mai precis peștilor, reptilelor, păsărilor și mamiferelor. Nevertebratele sunt prezente cu doar un rest al unui melc acvatic. Determinările anatomice și taxonomice au fost realizate cu ajutorul lucrărilor metodologice ale lui Barone⁸ și Schmid⁹ pentru mamifere. Discriminarea dintre oaie și capră a fost făcută pe baza scheletului post-cranian după criteriile lui Boesneck *et alii*¹⁰ testate de Clutton-Brock *et alii*¹¹ și Prummel și Frisch¹²; pentru resturile dentare, am utilizat lucrările lui Payne¹³, Helmer¹⁴ și Halstead *et alii*¹⁵.

Vârstele de abataj (de sacrificare) au fost estimate după erupțiile dentare apelând la lucrarea lui Schmid¹⁶, iar pentru uzurile dentare am apelat la lucrările lui Ducos¹⁷ și Grant¹⁸ pentru bovine, Payne¹⁹ și Helmer²⁰ pentru ovicaprine și Horard-Herbin²¹ pentru suine. Pentru cabaline am utilizat Huidekoper²². Corelarea datelor biologice cu cele zootehnice s-a realizat după Forest²³.

III. Prezentarea materialului faunistic

Fauna studiată prezintă toate caracteristicile unor resturi menajere și mai ales o fragmentaritate accentuată, ceea ce denotă consumul alimentar al speciilor care se regăsesc în cadrul spectrului faunistic. Astfel, aceste deșeuri prezintă pe suprafața lor urme fine de tăiere care se datorează în principal descărnării, urme de tăiere grosiere care provin în urma activității de dezarticulare a animalelor, dar și a spargerii oaselor în vederea recuperării măduvei osoase, urme de roadere datorate carnivorelor în

principal (probabil a câinilor, dar nu trebuie subestimată nici acțiunea distructivă a suinelor) și foarte rar s-au observat și urme de ardere.

S-au studiat 13314 resturi faunistice, dintre care 13011 provin de la mamifere (97,7%), dar dintre acestea 557 sunt fragmente de corn de cervide (doar unul este de căprior, celelalte sunt de cerb). Datorită faptului că nu avem certitudinea că aceste fragmente de coarne provin de la animale vâdate, fiind posibilă și culegerea lor din pădurile din împrejurimile Timișoarei medievale, ele au fost cuantificate separat. Pe lângă mamifere s-au mai identificat și resturi de moluște (1), pești (18), reptile (39) și păsări (245), dar numărul lor este extrem de redus.

Cantitatea de faună studiată pe niveluri culturale, variază în limite destul de mari dacă avem în vedere că cel mai sărac în material faunistic este O I (648 resturi), iar cele mai bogate sunt nivelurile M I și M II cu peste 4000 de resturi. În funcție de cantitatea de material se observă că variază și numărul de structuri arheologice studiate. Astfel în O I s-au analizat numai șapte structuri (șase gropi și un complex), în O II – șase structuri, în timp ce la polul opus se găsește nivelul M I cu 23 de structuri (19 gropi și patru complexe).

În ceea ce privește proveniența materialului faunistic observăm că majoritatea provine din nivelul cultural, cu excepția nivelului M I, unde peste 50% din faună a fost recoltată din complexe arheologice (Fig. 3).

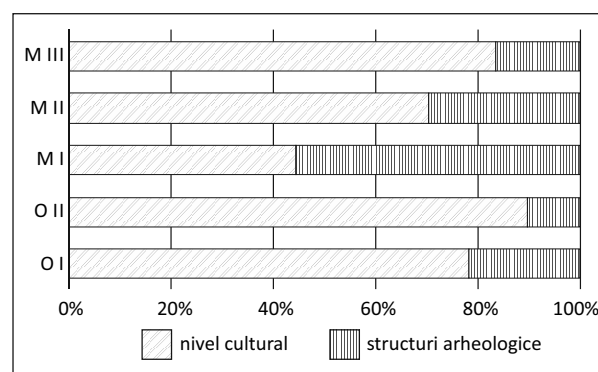

Fig. 3. Repartiția materialului faunistic pe niveluri culturale și structuri arheologice. / Répartition du matériel faunique par niveaux culturels et par structures archéologiques.

Din cele 12454 resturi de mamifere²⁴ au fost determinate specific 11673 (93,7%). Lista taxonilor identificați este relativ lungă pentru perioada medievală, ea reunind 15 specii, dintre care opt sunt domestice: calul (*Equus caballus*), vita (*Bos*

²⁴ În acestea nu sunt incluse și resturile de coarne de cervide în număr de 557.

⁸ Barone 1986.

⁹ Schmid 1972.

¹⁰ Boesneck *et alii* 1964.

¹¹ Clutton-Brock *et alii* 1990.

¹² Prummel – Frisch 1986.

¹³ Payne 1985.

¹⁴ Helmer 2000.

¹⁵ Halstead *et alii* 2003.

¹⁶ Schmid 1972.

¹⁷ Ducos 1968.

¹⁸ Grant 1982.

¹⁹ Payne 1973.

²⁰ Helmer 2000.

²¹ Horard-Herbin 1997.

²² Huidekoper 1891.

²³ Forest 1997.

taurus), oaia (*Ovis aries*), capra (*Capra hircus*), porcul (*Sus domesticus*), câinele (*Canis familiaris*), pisica (*Felis catus*), cămila (*Camelus* sp.) și șapte sunt sălbatice: zimbrul (*Bonassus priscus*), cerbul (*Cervus elaphus*), căpriorul (*Capreolus capreolus*), mistrețul (*Sus scrofa*), lupul (*Canis lupus*), vulpea (*Vulpes vulpes*) și iepurele de câmp (*Lepus europaeus*) (Pl. 4–12).

În cele ce urmează vom prezenta fauna pe niveluri culturale începând cu cel mai vechi din punct de vedere cronologic (M III) către cel mai nou (O I).

Nivelul medieval III (M III) este relativ bogat dacă avem în vedere că s-au recoltat și analizat 2378 resturi care provin de la reptile (6), păsări (26) și mamifere (2346) (Fig. 4 și 5).

Reptile. Țestoasa de apă (*Emys orbicularis*) este prezentă în acest nivel cu șase resturi provenind de la carapace (3) și plastron (3). Toate fragmentele mai păstrează resturi din carapacea chitinoasă evidențiind modelul și coloritul exterior natural caracteristic acestei specii (Pl. 1/7).

Păsări. Resturile păsărilor domestice identificate sunt în număr de 26 (9 în complexe și 17 în nivelul cultural). Găina e prezentă cu 18 resturi, gâsca cu 4, iar rața cu 1 (Fig. 4). Resturile de găină provin de la părți ale corpului bogate în carne precum sternul (1), membrul superior – humerusul (2) sau membrul inferior – femurul (4) și tibiotarsul (11). Aceași situație se întâlnește și în cazul resturilor de gâscă: humerus (2) și femur (2). Oasele provin de la indivizi maturi și doar un rest de la un juvenil. La nivelul oaselor au fost observate urme fine de tăiere (9) și urme lăsate de dinți (3) în urma roaderii epifizelelor distale.

	g80	g258	nc	total
Reptilia (<i>Emys orbicularis</i>)			6	6
<i>Gallus domesticus</i>	5		13	18
<i>Anser domesticus</i>	1		3	4
<i>Anas platyrhynchos</i> f. <i>domestica</i>	1			1
<i>Aquila</i> sp.	1			1
<i>Cygnus</i> sp.			1	1
Aves ind.		1		1
Aves total	8	1	17	26
Total	8	1	23	32

Fig. 4. Frecvența resturilor faunistice de reptile și păsări pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) M III. / Fréquence des restes fauniques des reptiles et des oiseaux par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) M III.

Au mai fost identificate un carpometacarp provenind de la o acvila tânără (epifizele încă poroase),

jumătatea proximală a unei ulne de lebădă și un rest neidentificat.

Mamifere. Nivelul medieval III (M III) a furnizat 2346 de resturi de mamifere dintre care 97 sunt resturi de coarne de cerb ce prezintă urme de prelucrare și care probabil provin din culesul acestora din pădurile din jur și mai puțin din activitatea de vânătoare. Astfel doar 2089 de resturi au putut fi determinate taxonomic (92,9%). Majoritatea materialului provine din nivelul cultural – 83,3%, restul din diferitele complexe arheologice (g80, g245, g246, g247, g248, g249, g250, g251, g252, g253, g258, g266, g270, g271). Dintre structurile arheologice studiate se remarcă ca fiind mai bogate, g80 cu 227 de resturi, g245, g258 și g270 cu circa 42–48 de resturi faunistice (Fig. 5).

În acest nivel se observă că resturile de bovine sunt predominante cu 76,3%, ele fiind urmate de către ovicaprine cu 15% și de porcine cu 4,9%. Aceași tendință de prevalare a bovinelor a fost observată și în toate structurile arheologice studiate (Fig. 5). Calul are o pondere scăzută, doar de 1,24%, în timp ce câinele deține 0,57%. Vânatul este slab reprezentat cu doar 1,96%, dar relativ bogat prin numărul de specii – șase: cerbul, căpriorul, mistrețul, lupul, vulpea și iepurele de câmp. Cea mai mare pondere dintre speciile cinegetice o are cerbul cu 30 de resturi din 41.

Estimarea numărului minim de indivizi (NMI) nu a fost deloc o întreprindere ușoară dacă avem în vedere cantitatea de material faunistic studiată pentru fiecare nivel cultural. O astfel de estimare ne permite însă să observăm vârstele de sacrificare ale diferitelor specii de animale domestice, dar și sălbatice și ne oferă o imagine mult mai pertinentă asupra obiceiurilor alimentare ale comunităților umane din Timișoara medievală.

Astfel, în nivelul M III tendințele observate pe baza NR se mențin și în cazul NMI cu observația că bovinele (45,2%) sunt urmate de către porcine (22,6%) și nu de ovicaprine (18,3%) (Fig. 5). Bovinele sunt reprezentate prin cel puțin 42 de indivizi care au fost determinați pe baza erupției și uzurii dentare (Pl. 4/23) prezintă următoarea distribuție a vârstelor de sacrificare: unul de 1–2 ani, doi de 2–2,5 ani, 11 de 2,5–3 ani, 10 de 3–4 ani, șapte de 4–6,5 ani, 10 de 6,5–9 ani și unul mai mare de 9 ani. Se observă că animalele între 2 și 4 ani care sunt furnizoare ale unei cărni de bună calitate sunt predominante (54,8%), ele fiind urmate de către animalele probabil de reformă aflate la declinul producției lor de lapte sau de muncă (adulți) mai mari de 4 ani (42,8%). Animale foarte tinere, cum ar fi infanșii sunt absente, în timp ce juvenalii (între 6 luni și 2 ani) sunt foarte rari,

structuri arh.	g80	g245	g246	g247	g248	g249	g250	g251	g252	g253	g258	g266	g270	g271	nc		total		total	
Specii	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	%	NR	%	NMI	%
<i>Equus caballus</i>															26	1.51	26	1.24	2	2.2
<i>Bos taurus</i>	162	6									36	2	36	3	1349	78.2	1594	76.3	42	45.2
<i>Ovis/Capra</i>	35	34	1	1	1	1	1	1	1	1	4				184	10.7	265	12.7	3	3.2
<i>Ovis aries</i>	8	2									2				24	1.39	36	1.72	10	10.8
<i>Capra hircus</i>	2														10	0.58	12	0.57	4	4.3
<i>Sus domesticus</i>	9										2		7		85	4.93	103	4.93	21	22.6
<i>Canis familiaris</i>															12	0.7	12	0.57	3	3.2
<i>Cervus elaphus</i>													1		29	1.68	30	1.44	2	2.2
<i>Capreolus capreolus</i>	2										2		1		1	0.06	6	0.29	2	2.2
<i>Sus scrofa</i>															1	0.06	1	0.05	1	1.1
<i>Canis lupus</i>															2	0.12	2	0.1	1	1.1
<i>Vulpes vulpes</i>															1	0.06	1	0.05	1	1.1
<i>Lepus europaeus</i>															1	0.06	1	0.05	1	1.1
Total mamifere det.	218	42	1	1	1	1	1	1	1	1	46	2	45	3	1725	100	2089	100	93	98.9
Indet mamifere	9										2				149		160			
Total mamifere	227	42	1	1	1	1	1	1	1	1	48	2	45	3	1874		2249			
coarne de cerb	14											1			82		97			

Fig. 5. Frecvența resturilor faunistice de mamifere pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) M III. / Fréquence des restes fauniques des mammifères par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) M III.

doar un individ. Studiul biometric și morfologic al metapodiilor (Pl. 4/25 și 26) este net în favoarea femelelor (cele nouă metacarpiane întregi provin numai de la femele, în timp ce pe metatarsiene s-au identificat șase femele și un castrat). La nivelul proceselor cornulare care prezintă o mare variabilitate morfologică și biometrică s-au identificat și masculi, dar față de femele, aceștia sunt minoritari (raportul dintre masculi și femele este de 1 la 8) (Pl. 4/21 și 22). În acest nivel este remarcabilă cantitatea de apofize toracale tăiate la nivelul arcului vertebral, peste 30% (489 din 1594 – Fig. 21) lucru evidențiat și de studiul lui El Susi²⁵ (Pl. 5/27 și 28).

Ovicaprinele sunt prezente cu ambele specii (oaie și capră), raportul dintre acestea fiind de 3 la 1 ca NR și de 2,5 la 1 ca NMI în favoarea ovinelor (Pl. 5/29–32). Astfel oaia este atestată prin cel puțin 10 indivizi identificați pe baza dentiției: unul de 2–6 luni (clasa B după Payne²⁶), unul de 6–12 luni (clasa C), trei de 1–2 ani (clasa D), doi de 2–4 ani (clasa EF) și trei de 4–6 ani (clasa G). Caprinele sunt reprezentate prin patru indivizi subadult/ adulți determinați pe baza resturilor craniene și a proceselor cornulare dintre care trei sunt femele și unul este mascul (Pl. 5/31 și 32). La acești indivizi se mai adaugă încă trei exemplare de ovicaprine (*Ovis/Capra*) identificate pe baza dentiției care au următoarele vârste: unul de 2–6 luni, unul de 1–2 ani și un altul de 2–4 ani. Din distribuția vârstelor de sacrificare stabilite pe baza dentiției se observă că animalele subadulte/adulte sunt mai numeroase (10) decât cele tinere (6). Femelele predomină în

material, raportul dintre acestea și masculi pe baza morfologiei proceselor cornulare fiind de 10 la 1.

Porcul este foarte bine reprezentat, mai ales prin resturi craniene, ceea ce a permis o bună estimare a vârstelor de sacrificare pe baza dentiției (Pl. 4/24). Astfel avem un individ de 8–12 luni, patru de 16–18 luni (din care două sunt femele și unul este mascul), un mascul de 16–20 luni, trei de 18–20 luni (din care doi sunt masculi), cinci indivizi de 20–24 luni (trei masculi și o femelă), un mascul de 24–30 luni, doi de 30–36 luni (unul este mascul) și patru de 36–60 luni (două sunt femele). Se observă că indivizii sub 2 ani sunt predominanți (61,9%), dar remarcăm și faptul că animale foarte bătrâne, peste 3 ani există în material ceea ce ar sugera existența unei rase cu creștere lentă și probabil cu o productivitate mică. Raportul dintre masculi și femele este de 9 la 5.

Calul este prezent doar cu doi indivizi (două humerusuri distale de pe aceeași parte) din care unul este bătrân (15–16 ani) dacă avem în vedere uzura dentiției.

Câinele este atestat prin cel puțin trei indivizi (trei humerusi întregi epifizați) (Pl. 6/35).

Vânatul are o pondere relativ mare ca NMI (8,6%) comparativ cu NR (1,96%). Cervidele sunt cele mai bine reprezentate, cu câte doi indivizi (cerbul cu doi subadult/ adulți, iar căpriorul cu doi adulți). Restul speciilor sălbatice, mistreț, lup, vulpe și iepurele de câmp sunt atestate prin câte un individ adult (fig. 5).

Nivelul medieval II (M II) se caracterizează prin 4052 resturi faunistice dintre care majoritatea

²⁵ El Susi 2007, 244.

²⁶ Payne 1973.

provin de la mamifere (3951), acestea fiind urmate de către păsări (92) și pești (9) (Fig. 6 și 7).

Pești. În acest nivel, peștii sunt reprezentați de patru resturi de crap (două coaste, un opercul, un cleitrum), două de știucă (cleitrum) și trei de somn (dentar, cleitrum și keratohyal). Dimensiunile celor doi indivizi de știucă sunt de circa 0,51 și 0,53 m lungime totală-Lt (masa de 0,881 kg, respectiv 0,983 kg), a celor doi de crap de 0,52 și 0,66 m Lt (2,1 și 4,12 kg), iar a celor trei de somn de 0,5, 0,68 și respectiv 0,87 m – Lt (0,93, 2,2 și 4,7 kg). Pe o coastă de crap s-au observat urme fine de tăiere ce pot proveni, atât de la o încercare de tranșare în vederea preparării (partajare longitudinală), cât și de la eviscerare.

Păsări. Au fost identificate 92 de resturi ce provin exclusiv de la păsările domestice (59 în complexe și 33 în nivelul cultural): găină (73), gâscă (10), rață (4), curcan (3), la care se mai adaugă și câteva indeterminabile (2) (Fig. 6).

Părțile anatomice cel mai bine reprezentate în cazul găinii sunt cele bogate în masă musculară (83,56%) precum sternul (6), membrele superioare – humerus (16), radius (1), ulna (6), sau membrele inferioare – femur (10) și tibiotars (22). Aceleași segmente au reprezentativitate maximă și în cazul găștei (90%), raței (100%) și curcanului (100%).

O parte din oasele de la găină (22) provin de la indivizi juvenili (30% din totalul resturilor de găină).

Urme fine de tăiere au fost observate la patru oase de găină (stern și tibiotars) și unul de gâscă (tibiotars), iar urme lăsate de dinți în urma roaderii epifizelor distale s-au identificat pe șase oase de găină și la câte unul de rață și unul de gâscă.

	c8	g83	g100	g242	g264	nc	total
<i>Esox lucius</i>	2						2
<i>Cyprinus carpio</i>	2				1	1	4
<i>Silurus glanis</i>	3						3
Total Pisces	7				1	1	9
<i>Gallus domesticus</i>	43	5	2	1	1	21	73
<i>Anser domesticus</i>	2			1		7	10
<i>Anas platyrhynchos</i> f. <i>domestica</i>	1					3	4
<i>Meleagris gallopavo</i>	3						3
Aves IND						2	2
Aves total	49	5	2	2	1	33	92
Total	56	5	2	2	2	34	101

Fig. 6. Frecvența resturilor faunistice de pești și păsări pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) M II. / Fréquence des restes fauniques des poissons et des oiseaux par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) M II.

Mamifere. Acestea sunt cele mai numeroase cu cele 3951 de resturi. Dintre acestea 396 provin de la coarne de cervide (majoritatea sunt de cerb, doar un rest fiind de căprior) care prezintă numeroase urme de prelucrare, ele intrând în categoria industriei materiilor dure animale. Din cele 3555 fragmente de mamifere au fost determinate specific 3349 (94,2%). Cea mai mare parte din material provine din nivelul cultural (71,3%), iar restul din diferite complexe arheologice (15 – g83, g88, g89, g100, g132, g144, g215, g216, g222, g236, g240, g242, g244, g264 și C8). Cele mai bogate complexe arheologice sunt C8 (460 resturi), g100 (165), g83 (134) și g264 (87), iar la polul opus se găsesc complexe g132, g244 și g 240 cu 1 sau 2 resturi (Fig. 7).

În cadrul acestui nivel cultural (per total) se observă aceeași dominanță a bovinelor care dețin circa 66,7%, ele fiind urmate de către ovicaprine 25,9% și de porcine cu 5% (Fig. 7). Alte animale domestice identificate sunt calul, câinele, pisica și cămila. Vănatul este slab reprezentat (29 resturi – 0,86%) și atestă prezența doar a patru taxoni (cerb, căprior, mistreț și iepure de câmp).

În general aceste tendințe ale predominării bovinelor față de ovicaprine sunt observate în majoritatea complexelor și mai ales în nivelul cultural. Totuși avem câteva structuri arheologice în care ovicaprinele sunt cele mai numeroase, cum ar fi în C8 (328 resturi de ovicaprine la 81 de bovine), g264 (46 ovicaprine la 34 bovine) sau g222 (22 ovicaprine la 9 bovine) (Fig. 7).

Vita domestică este cea mai bine reprezentată ca NMI (74–59,2%) (Pl. 7/36, 38). Distribuția vârștelor de sacrificare realizată pe baza dentiției (erupție și uzură dentară) este următoarea: doi indivizi de 1–1,5 ani, patru de 1,5–2 ani, cinci de 2–2,5 ani, 12 de 2,5–3 ani, 29 de 3–4 ani, 12 de 4–6,5 ani, nouă de 6,5–9 ani și unul mai mare de 9 ani. Se remarcă faptul că exemplarele cu vârște între 2 și 4 ani sunt predominante (62,1%) ceea ce demonstrează sacrificarea animalelor în momentul în care atingeau maximul ponderal, iar carnea era de o relativ bună calitate. Indivizi infans (până în 6 luni) sunt absenți, în timp ce juvenili (6 luni – 2 ani) care furnizează o carne foarte fragedă sunt foarte puțini, doar 8,1%. Raportul dintre masculi și femele este net în favoarea femelelor. Pe baza proceselor cornulare raportul este de 1 la 10, în timp ce pe baza metapodiilor s-au identificat numai femele (șase pe metacarpiene, în timp ce pe metatarsiene avem doar patru) (Pl. 7/38 și 39). Și în acest nivel remarcăm marea cantitate de apofize toracice tăiate la nivelul arcului vertebral, peste 30% (687 resturi din 2234 – fig. 22).

structuri arh.	g83	g88	g89	g100	g132	g144	g215	g216	g222	g236	g240	g242	g244	g264	c8	nc		total		total	
Specii	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	%	NR	%	NMI	%
<i>Equus caballus</i>				2					2					2		37	1.55	43	1.28	2	1.6
<i>Bos taurus</i>	71	12	12	136	1	26	1	9	9	4		5		34	81	1833	76.9	2234	66.7	74	59.2
<i>Ovis/Capra</i>	43	2	1	3		2	1	11	20	3	2	21		36	302	300	12.6	747	22.3	10	8.0
<i>Ovis aries</i>	12								1	1				10	21	60	2.52	105	3.14	12	9.6
<i>Capra hircus</i>	2								1						5	8	0.34	16	0.48	2	1.6
<i>Sus domesticus</i>	6	1		18		3	1					4	1	3	14	116	4.87	167	4.99	16	12.8
<i>Canis familiaris</i>																5	0.21	5	0.15	1	0.8
<i>Felis catus</i>															2		0	2	0.06	1	0.8
<i>Camelus sp.</i>																1	0.04	1	0.03	1	0.8
<i>Cervus elaphus</i>															2	14	0.59	16	0.48	2	1.6
<i>Capreolus capreolus</i>				1											1	3	0.13	5	0.15	2	1.6
<i>Sus scrofa</i>																3	0.13	3	0.09	1	0.8
<i>Lepus europaeus</i>				1												4	0.17	5	0.15	1	0.8
Total mamifere det.	134	15	13	161	1	31	3	20	33	8	2	30	1	85	428	2384	100	3349	100	125	99.2
Indet mamifere		2	6	4	1				1			6		2	32	152		206			
Total mamifere	134	17	19	165	2	31	3	20	34	8	2	36	1	87	460	2536	100	3555			
coarne de cervide				109												287		396			

Fig. 7. Frecvența resturilor faunistice de mamifere pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) M II. / Fréquence des restes fauniques des mammifères par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) M II.

Ovicaprinele sunt relativ bine reprezentate (Pl. 8/40–43). Raportul dintre oaie și capră este de 6,5 la 1 ca NR, în timp ce ca NMI acesta este de 6 la 1. Ovinele au următoarea distribuție a vârstelor de sacrificare (determinate pe baza dentiției): un individ de 2–6 luni, doi de 6–12 luni, patru de 1–2 ani, doi de 2–4 ani și trei de 4–6 ani (Pl. 8/42). Caprinele sunt reprezentate prin doi indivizi identificați pe baza proceselor cornulare, din care unul are o vârstă dentară de 1–2 ani. Un număr de zece indivizi de ovicaprine (indeterminate din punct de vedere taxonomic) au următoarele vârste dentare: doi de 2–6 luni, unul de 9–12 luni, doi de 1–2 ani, trei de 2–4 ani, unul de 4–6 ani și unul de 6–8 ani. Majoritatea indivizilor sunt sub 2 ani (54,1%) ceea ce ar demonstra consumul unei cărni de bună calitate. Femelele predomină în material într-un raport de 8 la 1 față de masculi pe baza morfologiei proceselor cornulare (Pl. 8/40 și 41).

Porcul prezintă o variabilitate destul de mare a vârstelor de abataj care au fost determinate numai pe baza dentiției și care se distribuie astfel: unul de 4–6 luni, unul de 12–16 luni, doi de 16–18 luni, cinci de 18–24 luni (printre care avem o femelă și un mascul), trei de 24–30 luni (o femelă și doi masculi), un mascul de 30–36 luni și trei indivizi de 36–60 luni. Exemplarele sub 2 ani depășesc procentajul de 50% (56,2%). Raportul pe sexe este net în favoarea masculilor față de femele (4 la 2).

Calul este reprezentat doar prin doi indivizi identificați pe baza dentiției, unul este de 4,5–5 ani și un altul de 10–12 ani. Ceea ce este extrem de interesant este faptul că acest animal era

consumat, dovadă fiind urmele de tăiere grosiere de pe un humerus (Pl. 7/37), dar și fragmentaritatea resturilor faunistice care este similară cu cea a celorlalte specii consumate în mod frecvent în cetatea Timișoarei.

Căinele (Pl. 8/44) și pisica sunt atestate printr-un singur individ adult fiecare. La aceste animale domestice se mai adaugă și un animal mai exotic pentru meleagurile Banatului și anume cămila. Aceasta a fost identificată printr-un rest de femur proximal cu urme de tăiere la nivelul diafizei ceea ce sugerează consumul său alimentar. Din păcate, datorită fragmentarității accentuate nu putem specifica cu precizie specia (*Camelus sp.*).

Speciile sălbatice au o contribuție foarte redusă în cadrul consumului alimentar, acestea fiind reprezentate de către cerb (Pl. 9/46, 48 și 50) și căprior (Pl. 9/47, 49 și 51) cu câte doi indivizi (un subadult și un adult în fiecare caz) și de mistreț și iepurele de câmp (Pl. 9/52) cu câte un adult. În acest nivel semnalăm descoperirea unui neurocraniu de cerb, care este singura piesă din totalul faunei analizate din Piața Sf. Gheorghe, care dovedește tăierea și prelevarea coarnelor de la un exemplar mascul vânat (Pl. 9/46).

Nivelul medieval I (M I) este cel mai bogat în faună cu cele 4569 resturi care provin de la moluște, pești, reptile, păsări și mamifere (Fig. 8 și 9).

Moluște. A fost identificat un singur rest aparținând gasteropodului acvatic *Viviparus sp.*

Pești. Doar opt resturi au fost identificate pentru acest nivel (trei din complexe și cinci din

nivelul cultural). Au fost determinate patru resturi de crap (două operculare, o coastă și o radie de înotătoare), unul de la un ciprinid (o coastă), doi de la sturioni (radii de înotătoare) și un rest de la un individ de cod (cleitrum). Dimensiunile au putut fi reconstituite doar pentru doi indivizi de crap. Aceștia aveau o lungime de 0,56 și respectiv 0,61 m, iar masa de 2,5 și 3,27 kg. După dimensiunile resturilor de sturioni aproximăm că talia indivizilor era mare și foarte mare (peste 1,5 m și 20 kg). În cazul codului dimensiunea aproximativă a fost de 0,85 m Lt și o masă de 5,4 kg²⁷.

Reptile. Dacă în complexele arheologice studiate, resturile acestor animale nu au fost identificate, în nivelul atribuit acestei perioade au fost identificate 32 de resturi provenind de la carapacea și plastronul țestoasei de apă (*Emys orbicularis*). În acest nivel s-a descoperit cea mai mare concentrare de resturi (32) ce au aparținut unui număr de cinci indivizi adulți de dimensiuni mari (masa maximă atinsă de adulți variază între 1,2 și 1,5 kg²⁸).

Păsări. Dintre cele 97 resturi de păsări identificate în acest nivel (71 în complexe) cel mai bine reprezentate sunt păsările domestice: găina cu 73

de resturi, gâsca cu 17, rața cu 4, iar curcanul doar cu un rest (fig. 8).

Oasele de la stern (3), membrele superioare (9 humerusuri, 8 ulne și 3 radiusuri) și cele inferioare (13 femure și 23 de tibiotarsuri) bogate în masă musculară sunt cele mai bine reprezentate (80,82%) în cazul găinii. Celelalte (19,18%) provin de la craniu (1), scapulă (1), tarsometatars (9) sau pelvis (3). La rață astfel de oase sunt prezente doar în proporție de 50% (6), iar la gâscă de 94,11% (1 ulnă, 4 humerusi, 2 radiusi, 1 stern și 8 tibiotarsuri).

Din totalul resturilor de găină, 13 oase provin de la juvenili/adulți tineri (18,1%), iar două tibiotarsuri prezintă piteni certificând prezența unor masculi adulți.

Urmele de tranșare și preparare sunt prezente pe 5 resturi de gâscă, 1 de rață și 6 de găină. Urme de dinți și rosături sunt mai rare: doar 1 la gâscă și 4 la găină.

Păsările de pradă sunt certificate de doar 2 resturi (Pl. 3/20) de la membrul superior (radius și ulna) ce provin de la un vultur codalb (*Haliaeetus albicilla*). Ulna prezintă pe articulația proximală urme de tăiere fine.

	c3	c5	c6	g68	g71	g76	g86	g205	g206	g213	g217	g218	g243	nc	total
Mollusca (<i>Viviparus</i> sp.)														1	1
Sturioni														2	2
<i>Cyprinus carpio</i>	1			1	1									1	4
Cyprinidae														1	1
<i>Gadus morhua</i>														1	1
Total Pisces	1			1	1									5	8
Reptilia (<i>Emys orbicularis</i>)														32	32
<i>Gallus domesticus</i>		1	13		14	5	2		6	1	5	6	2	18	73
<i>Anser domesticus</i>			1	1		1	1	2	2		1		2	6	17
<i>Anas platyrhynchos</i> f. <i>domestica</i>			2			1								1	4
<i>Meleagris gallopavo</i>														1	1
<i>Haliaeetus albicilla</i>	2														2
Aves total	2	1	16	1	14	7	3	2	8	1	6	6	4	26	97
Total	3	1	16	2	15	7	3	2	8	1	6	6	4	64	138

Fig. 8. Frecvența resturilor faunistice de moluște, pești, reptile și păsări pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) M I. / Fréquence des restes fauniques des mollusques, poissons, reptiles et des oiseaux par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) M II.

²⁷ Rojo 1986.

²⁸ Sos 2011, 16.

Structuri arh.	g4 NR	g5 NR	g53 NR	g56 NR	g57 NR	g58 NR	g62 NR	g68 NR	g70 NR	g71 NR	g76 NR	g86 NR	g205 NR	g206 NR	g213 NR	g217 NR	g218 NR	g243 NR	g243A NR	c3 NR	c4 NR	c5 NR	c6 NR	nc		total		total	
																								NR	%	NR	%	NMI	%
<i>Equus caballus</i>							2		1	1		4		4		1		6		1		15	8	34	1.88	77	1.85	3	2.1
<i>Bos taurus</i>	14	21	4	1	19	6	19	24	32	62	83	39	8	70	9	37	9	42	18	69	46	343	150	1139	63.10	2264	54.38	65	45.8
<i>Ovis/Capra</i>	5	10	3	6	2		10	20	11	33	51	10	22	40	9	22	18	65	5	64	32	168	328	408	22.60	1342	32.24	5	3.5
<i>Ovis aries</i>		3	1				5	3	1	25	4	5		4	2	7	2	6	7	10	5	4	16	101	5.60	211	5.07	39	27.5
<i>Capra hircus</i>		1					1		1					1	1	1	1	2		1	2	4	4	14	0.78	30	0.72	5	3.5
<i>Sus domesticus</i>	1	3		1	4	2	1	18	4	4	9	2		2		5		6	4	3	6	21	9	82	4.54	187	4.49	14	9.9
<i>Canis familiaris</i>																		1			1			5	0.28	7	0.17	1	0.7
<i>Felis catus</i>							7							4							1		3	4	0.22	19	0.46	3	2.1
<i>Camelus sp.</i>																					1				0.00	1	0.02	1	0.7
<i>Cervus elaphus</i>											1												1	9	0.50	11	0.26	2	1.4
<i>Capreolus capreolus</i>																								7	0.39	7	0.17	2	1.4
<i>Sus scrofa</i>										1														1	0.06	2	0.05	1	0.7
<i>Lepus europaeus</i>					1										2					1				1	0.06	5	0.12	1	0.7
Total mamifere det.	20	38	8	8	26	8	45	65	50	126	148	60	30	125	23	73	30	128	34	149	91	554	519	1805	100.0	4163	100.0	142	100.0
Indet mamifere	3	7	3	0	2			1	3	15	8	5		9	4		3	2		9		2	34	119		229			
Total mamifere	23	45	11	8	28	8	45	66	53	141	156	65	30	134	27	73	33	130	34	158	91	556	553	1924		4392			
coarne de cerb																		1	1					37		39			

Fig. 9. Frecvența resturilor faunistice de mamifere pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) M.I. / Frecvența des restes fauniques des mammifères par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) M.I.

Mamifere. Din acest nivel s-au recoltat și analizat 4431 resturi dintre care doar 39 provin de la coarne de cerb care prezintă stigmat de prelucrare și utilizare. Astfel din cele 4392 resturi studiate, circa 4163 (94,78%) au fost determinate taxonomic. Dintre acestea 1924 provin din nivelul cultural M I (43,8%), restul din diferitele structuri arheologice (23 – g4, g5, g53, g56, g57, g58, g62, g68, g70, g71, g76, g86, g205, g206, g213, g217, g218, g243, g243A, C3, C4, C5, C6). În aceste structuri arheologice cantitatea de material faunistic variază în limite foarte largi. Astfel avem complexe care prezintă peste o sută de resturi, cum este cazul lui C3, C5, C6, g71, g76, g206 și g243, la polul opus găsindu-se structuri cu mai puțin de 10 resturi, cum ar fi g56 și g58 (Fig. 9).

În acest nivel bovinele predomină cu procentaje ce depășesc 54%, ele fiind urmate de către ovicaprine cu 38% și la mare distanță găsindu-se porcinele cu 4,5% (Fig. 9). Lista taxonilor domestici este completată de către cal, câine, pisică și cămilă. În diferite structuri arheologice cum ar fi C3, C6, g56, g213, g218, g243, resturile de ovicaprine au o pondere mai mare decât cea a bovinelor.

Vânatul este foarte slab reprezentat ca NR (25 – 0,6%), dar și ca număr de specii (doar patru – cerb, căprior, mistreț și iepure de câmp). Dintre aceste specii, cele mai intens vâdate și consumate sunt cervidele (cerbul și căpriorul).

Vita este cea mai bine reprezentată ca NMI, 65 de indivizi care au următoarele vârste de sacrificare: doi de 9–12 luni, trei de 1,5–2 ani, șapte de 2–3 ani, 20 de 3–4 ani, 28 de 4–6,5 ani, trei de 6,5–9 ani și doi mai mari de 9 ani. În acest nivel se observă că animalele de peste 4 ani au o majoritate simplă (50,7%), juvenili sunt foarte puțin prezenți (7,7%), iar restul indivizilor sunt între 2 și 4 ani. Pe baza studiului biometric și morfologic al metapodiilor se observă că femelele sunt majoritare. Astfel pe metacarpinele avem opt femele, iar pe baza metatarsienelor raportul este de 14 femele la un castrat. Pe baza morfologiei proceselor cornulare raportul este de 15 femele : 2 castrați : 1 mascul.

Ovicaprinele sunt relativ bine reprezentate în material ca NMI (34,3%). Raportul dintre oaie și capră este de 7,8 : 1 ca NMI, iar ca NR este de 7 : 1. Ovinele prezintă următoarele vârste de sacrificare stabilite pe baza dentiției: doi indivizi între 0 și 2 luni, șapte între 2 și 6 luni, nouă de 6–12 luni, cinci de 1–2 ani, nouă între 2–4 ani, șase între 4–6 ani și unul mai mare de 6 ani. Caprinele sunt atestate prin cel puțin cinci indivizi, determinați pe baza a cinci metacarpine de pe aceeași parte dintre care unul pe baza dentiției

putem afirma că este de 2–4 ani. Pe lângă acești indivizi identificați precis din punct de vedere taxonomic mai avem încă cinci exemplare fără o diagnoză precisă care după dentiție se încadrează în următoarele vârste de abataj: unul de 2–6 luni, unul de 6–12 luni, unul de 1–2 ani, unul de 3–4 ani și unul de 4–6 ani. Animalele până în 2 ani reprezintă 53%, iar dintre acestea remarcăm faptul că pentru prima dată apar în eșantion animale foarte tinere din categoria infans (2 exemplare). Juvenilii (21 indivizi) au o pondere relativ crescută comparativ cu nivelurile medievale mai vechi. Femelele de ovine predomină în material într-un raport de 7,5 la 1 față de masculi pe baza morfologiei proceselor cornulare.

Porcinele au furnizat un număr foarte mare de mandibule ce a permis stabilirea cu precizie a vârstelor de sacrificare care sunt: un individ de 10–14 luni, doi de 16–18 luni (o femelă), un mascul de 18–20 luni, unul de 18–24 luni, un mascul de 22–24 luni, unul de 24–30 luni, doi de 30–36 luni (o femelă), patru de 36–60 luni (dintre care avem un mascul și o femelă) și un exemplar de 60–84 luni.

Calul este reprezentat de trei indivizi identificați pe baza dentiției dintre care doi sunt masculi, unul de 4–5 ani și unul de 8–10 ani, la care se mai adaugă unul de 5–6 ani. Pe patru fragmente s-au evidențiat urme de tăiere care atestă consumul alimentar al speciei.

Câinele este prezent cu un adult bătrân determinat pe baza unei mandibule cu o dentiție foarte uzată. Pisica este atestată prin trei indivizi determinați pe baza a trei humerusi întregi de diferite dimensiuni (Pl. 10/55). Cămila este și ea prezentă cu un rest de metapod distal epifizat pe baza căruia nu am putut identifica specia cu precizie (Pl. 10/54).

Vânatul are o pondere redusă ca NMI (4,2%; Fig. 9). Cerbul și căpriorul sunt prezenți cu câte doi indivizi (cerbul cu un subadult și un adult – Pl. 10/56, în timp ce căpriorul cu doi adulți – Pl. 10/57), iar mistrețul și iepurele de câmp cu câte un adult (Pl. 10/53).

Nivelul Olane 2 (O II) se caracterizează prin 1667 resturi care atestă prezența reptilelor, a păsărilor și a mamiferelor, cele din urmă fiind predominante (Fig. 10 și 11).

Reptile. Țestoasa de apă (*Emys orbicularis*) este reprezentată printr-un singur rest (coracoid) provenind din zona centurii scapulare.

Păsări. Găina este certificată în acest nivel cu 12 resturi, iar gâsca cu unul (Fig. 10). În cazul

găinii, elementele scheletale provin majoritar de la membrul inferior (2 femure, 6 tibiotarse și 3 tarsometatarse) și mai puțin de la cel superior (1 humerus). Frecvența oaselor bogate în masă musculară este de 75%. Din totalul oaselor de găină, 5 (41,6%) provin de la indivizi juvenili/adulți tineri. Doar un os prezintă urme de tranșare și un altul urme de dinți.

	g79	g254	nc	total
Reptilia (<i>Emys orbicularis</i>)	1			1
<i>Gallus domesticus</i>		4	8	12
<i>Anser domesticus</i>			1	1
Aves total		4	9	13
Total	1	4	9	14

Fig. 10. Frecvența resturilor faunistice de reptile și păsări pe complexe arheologice și nivelul cultural O II. / Fréquence des restes fauniques des reptiles et des oiseaux par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) O II.

Mamifere. Acestea sunt reprezentate prin 1653 de resturi dintre care 21 sunt fragmente de prelucrare a coarnelor de cerb. Din cele 1632 de resturi de mamifere au fost determinate specific 1521 (93,2%). Majoritatea materialului faunistic provine din nivelul cultural O II (90%) iar restul din câteva structuri arheologice (g77, g79, g85, g254 și C7) în cadrul cărora cantitatea de faună variază în limite destul de mari, de la 7 resturi (în g79) până la 85 (în g254). Ponderea cea mai mare în cadrul acestui eșantion o au resturile de bovine (53,1%), care sunt urmate de către ovicaprine (42,5%) și la mare distanță de către porcine (2,8%). Alte specii domestice (calul, câinele și pisica), dar care nu joacă un rol important în cadrul economiei animaliere, au o pondere scăzută (Fig. 11).

Patru specii sălbatice au fost identificate: zimbrul, cerbul, căpriorul și iepurele de câmp. Ponderea lor este extrem de redusă, doar 8 resturi (0,5%).

Structuri arh.	g77	g79	g85	g254	c7	nc		total		total	
Specii	NR	NR	NR	NR	NR	NR	%	NR	%	NMI	%
<i>Equus caballus</i>	1					11	0.8	12	0.8	1	1.8
<i>Bos taurus</i>	11	6	19	51	10	710	52.1	807	53.1	26	46.4
<i>Ovis/Capra</i>	4		3	23	10	541	39.7	581	38.2	5	8.9
<i>Ovis aries</i>	1			5	1	46	3.4	53	3.5	13	23.2
<i>Capra hircus</i>				1		12	0.9	13	0.9	2	3.6
<i>Sus domesticus</i>		1	5	5		32	2.3	43	2.8	3	5.4
<i>Canis familiaris</i>						3	0.2	3	0.2	1	1.8
<i>Felis catus</i>						1	0.1	1	0.1	1	1.8
<i>Bison bonasus</i>						1	0.1	1	0.1	1	1.8
<i>Cervus elaphus</i>						4	0.3	4	0.3	1	1.8
<i>Capreolus capreolus</i>	1					1	0.1	2	0.1	1	1.8
<i>Lepus europaeus</i>						1	0.1	1	0.1	1	1.8
Total mamifere det.	18	7	27	85	21	1363	100.0	1521	100.0	56	100.0
Indet mamifere			5			106		111			
Total mamifere	18	7	32	85	21	1469		1632			
coarne de cerb			2			19		21			

Fig. 11. Frecvența resturilor faunistice de mamifere pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) O II. / Fréquence des restes fauniques des mammifères par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) O II.

În ceea ce privește NMI se observă că vita este majoritară cu cei 26 de indivizi prezumați (Pl. 11/58–61). Vârstele de abataj identificate pe baza resturilor dentare ne arată următoarea distribuție: doi de 9–12 luni, doi de 1–1,5 ani, doi de 2–2,5 ani, doi de 2,5–3 ani, șase de 3–4 ani, zece de 4–6,5 ani și doi de 6,5–9 ani. După cum se observă vârstele de sacrificare sunt extrem de variate, juvenili au o pondere scăzută (15,4%), animalele care au atins maximul ponderal și care furnizează o carne de calitate bună (între 2 și 4

ani) au o pondere de 38,4%, în timp ce animalele de reformă de peste 4 ani sunt predominante cu 46,2%. Pe baza datelor biometrice se observă că femelele predomină. Astfel pe baza metacarpienelor avem trei femele la doi castrați, iar pe baza metatarsienelor avem două femele la un castrat (Pl. 11/58 și 59). Morfologia proceselor cornulare ne indică un raport de șapte femele la un mascul.

Ovicaprinele sunt prezente cu ambele specii. Oaia predomină față de capră, raportul fiind de 6,5 la 1 ca NMI și de 4 la 1 ca NR. Ovinele prezintă

următoarele vârste dentare de abataj: trei de 6–12 luni, unul de 18–24 luni, trei de 2–4 ani, cinci de 4–6 ani și unul mai mare de 6 ani. Caprinele sunt reprezentate de cel puțin doi indivizi subadultși/adulși (2 metacarpiane și 2 metatarsiene epifizate distal) dintre care unul este de circa 18–24 luni după dentiție. Un număr de cinci indivizi fără o determinare certă (*Ovis/Capra*) au mai fost identificați pe baza dentiției: unul de 2–6 luni, trei între 1–2 ani și unul de 2–4 ani. Ovicaprinele cu vârste de sub 2 ani care ar furniza o carne de bună calitate au o pondere de doar 45%. Femelele de ovine predomină față de masculi într-o proporție de 12 la 1 după morfologia proceselor cornulare.

Porcinele au o pondere relativ redusă în eșantionul faunistic O II. Astfel pe baza dentiției s-au determinat trei indivizi care au următoarele vârste de sacrificare: un mascul de 22–24 luni, un individ de 24–30 luni și unul de 36–60 luni. După cum se observă porcinele au vârste destul de înaintate, probabil ele fiind tăiate în momentul în care atingeau maximul ponderal.

Calul, câinele și pisica sunt reprezentate cu câte un singur individ adult.

Taxonii vânași au o pondere relativ redusă, ei fiind prezenți doar cu câte un individ adult pe specie (cerb, căprior, zimbru și iepure de câmp). Semnalăm prezența zimbrului identificat pe baza unui metapod distal (Pl. 11/62 și 63). Această specie este prezentă destul de rar în analizele arheozoologice și datorită faptului că resturile sale sunt extrem de asemănătoare din punct de vedere morfologic cu cele ale altor bovine (vită și bour). De aceea în condițiile unei fragmentarități relativ crescute specia este aproape imposibil de identificat.

Nivelul cultural Olane I (O I) este cel mai sărac din punct de vedere faunistic dacă avem în vedere că s-au studiat doar 648 de resturi care atestă consumul alimentar al peștilor, păsărilor și mamiferelor (Fig. 12 și 13).

Pești. Peștii sunt reprezentați în acest nivel doar de o placă osoasă externă (cleitrum) ce a aparținut unui sturion de dimensiuni mari (peste 1,5 m lungime).

Păsări. Păsările domestice sunt prezente cu 13 resturi, care atestă găina (12) și gășca (1 ulna). Pentru găină predomină oasele bogate în musculatură (83,33%): humerus (4), femur (2) și tibiotars (4).

Păsările sălbatice sunt prezente cu un rest de la un vultur codalb (coracoid) și o ulnă distală de la o pasăre răpitoare de talie mijlocie.

	g2	nc	total
Sturioni		1	1
Total Pisces		1	1
<i>Gallus domesticus</i>	1	11	12
<i>Anser domesticus</i>		1	1
<i>Haliaeetus albicilla</i>		1	1
Falconiformes		1	1
Aves ind.	2		2
Aves total	3	14	17
Total	3	15	18

Fig. 12. Frecvența resturilor faunistice de pești și păsări pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) O I. / Fréquence des restes fauniques des poissons et des oiseaux par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) O I.

Mamifere. S-au analizat 630 resturi de mamifere dintre care patru sunt coarne de cerb care prezintă urme de prelucrare (Fig. 13). Astfel din cele 626 fragmente s-au determinat specific 551 (88%). Majoritatea materialului faunistic provine din nivelul cultural O I (77,9%), restul din câteva structuri arheologice (g2, g8, g38, g42, g218, c13 și c14). Ponderea cea mai mare în cadrul acestui eșantion este deținută de bovine și ovicaprine care se situează aproape la egalitate (46,6% bovine la 45,9% ovicaprine), acestea fiind urmate de către porcine (2,4%) și equide (2,2%) (Fig. 13). Ceilalți taxoni domestici (câinele și pisica) au o pondere redusă. Fauna sălbatică este reprezentată doar de trei specii (cerb, căprior și iepure de câmp) și are o pondere relativ scăzută (NR=10; 1,8%) (Fig. 13).

Vita domestică (Pl. 12/64 și 65) este reprezentată prin opt indivizi din care doi sunt juvenili (determinați pe baza mai multor oase neepifizate și poroase), doi de 3–4 ani, doi de 4–6,5 ani, unul de 6,5–9 ani și unul mai mare de 11,5 ani (ultimii șase au fost estimați pe baza dentiției). Raportul pe sexe este de 4 femele la un mascul pe baza morfologiei proceselor cornulare, în timp ce pe baza metatarsienelor avem o femelă la un castrat. Aceste raporturi este posibil să nu ilustreze realitatea din perioada medievală dacă avem în vedere eșantionul faunistic relativ redus.

Ovicaprinele ca NMI au ponderea cea mai mare (11 indivizi – 39,3%) în cadrul acestui nivel cultural, dar dacă am avea în vedere cantitatea de carne furnizată de fiecare individ ne dăm seama că bovinele au cea mai mare contribuție în legătură cu masa de carne furnizată în cadrul dietei de origine animalieră. Raportul dintre oaie și capră este de 4 la 1 ca NMI și de 12 la 1 ca NR. Ovinele prezintă următoarele vârste dentare: unul de 2–6 luni,

Structuri arh.	g2	g8	g38	g42	g218	c13	c14	nc		total		total	
Specii	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	NR	%	NR	%	NMI	%
<i>Equus caballus</i>								12	2.8	12	2.2	2	7.1
<i>Bos taurus</i>	16	5	4	16	1	18	23	174	41.0	257	46.6	8	28.6
<i>Ovis/Capra</i>	14	1	1		22			176	41.5	214	38.8	6	21.4
<i>Ovis aries</i>								36	8.5	36	6.5	4	14.3
<i>Capra hircus</i>					1			2	0.5	3	0.5	1	3.6
<i>Sus domesticus</i>	2			1				10	2.4	13	2.4	1	3.6
<i>Canis familiaris</i>								5	1.2	5	0.9	2	7.1
<i>Felis catus</i>								1	0.2	1	0.2	1	3.6
<i>Cervus elaphus</i>								4	0.9	4	0.7	1	3.6
<i>Capreolus capreolus</i>				1				3	0.7	4	0.7	1	3.6
<i>Lepus europaeus</i>	1							1	0.2	2	0.4	1	3.6
Total mamifere det.	33	6	5	18	24	18	23	424	100.0	551	100.0	28	100.0
Indet mamifere	6				5			64		75			
Total mamifere	39	6	5	18	29	18	23	488		626	100		
coarne de cerb								4		4			

Fig. 13. Frecvența resturilor faunistice de mamifere pe complexe arheologice și nivelul cultural (nc) O I. / Fréquence des restes fauniques des mammifères par complexes archéologiques et par niveau culturel (nc) O I.

unul de 9–12 luni și doi de 1–2 ani, iar caprinele sunt reprezentate doar de un individ în vârstă de 6–12 luni. Ovicaprinele indeterminate din punct de vedere taxonomic sunt reprezentate de încă 6 subadulți/adulți în plus (6 metatarsiene stânga epifizate distal) dintre care unul are o vârstă dentară de 2–3 ani.

Porcul este prezent doar cu un individ subadult de 30–36 luni.

Calul (Pl. 12/66) este reprezentat prin doi indivizi, din care un mascul de circa 5–6 ani și un adult de 12–14 ani.

Câinele este atestat prin cel puțin doi indivizi adulți determinați pe baza unor tibii distale epifizate, iar pisica printr-un singur adult.

Vânatul este slab reprezentat, doar prin trei specii (cerb, căprior și iepure de câmp) fiecare identificate cu câte un adult, mai puțin căpriorul care este subadult (Fig. 13).

IV. Evoluția economiei animaliere în cetatea Timișoarei – eșantionul din Piața Sfântu Gheorghe

Studiul arheozoologic relevă că animalele domestice sunt majoritare în toate nivelurile culturale (inclusiv în complexele arheologice) cu procentaje care depășesc peste 98% ca NR și 89% ca NMI (Fig. 14–17).

În cadrul acestora se observă că bovinele sunt predominante ca NR de-a lungul întregii secvențe cronologice studiate. Cu toate că sunt cele mai numeroase, bovinele descresc între nivelurile cele

mai vechi (M III – 76,3%) către cele mai noi (O I – 46,3% – Fig. 14 și 15). Același fenomen se observă și în cazul porcinelor domestice care scad de la 4,9% din M III până la 2,4% în O I (Fig. 14 și 15).

Singurele animale care prezintă o creștere constantă sunt ovicaprinele care cresc de la 15% din M III până la 45,9% în O I (Fig. 14 și 15). Acest fenomen de sporire a importanței ovicaprinelor și a descreșterii porcului poate fi legată și de cucerirea otomană, știut fiind faptul că ovicaprinele jucau un rol însemnat în dieta acestor comunități musulmane și că porcul era interzis a fi consumat.

Celelalte specii domestice (calul, câinele, pisica și cămila) au o importanță relativ redusă și de aceea este dificil de surprins o evoluție a acestora. Remarcăm totuși prezența cămilei în nivelurile pre-otomane (M II și M III) ceea ce ar demonstra că specia era deja cunoscută în Timișoara înainte de cucerirea turcească de la 1552, ceea ce ar fi cea mai veche, dar și prima atestare arheozoologică a cămilei în Banat. În plus, ca descoperirea să fie și mai interesantă este faptul că animalul era consumat, dovadă stând restul de femur proximal cu urme de tăiere grosiere la nivelul diafizei ceea ce sugerează recuperarea măduvei osoase.

Vânatul are o pondere relativ redusă ca NR, dar lista de specii este relativ numeroasă pentru perioada studiată (șapte per total). Astfel în nivelul cel mai vechi (M III) avem șase specii, iar în cel mai nou avem doar trei. Remarcăm faptul că în nivelul O II s-a descoperit un rest de zimbri (Pl. 11/62 și 63), specie destul de rar întâlnită pe teritoriul României.

Nivel cultural	M III		M II		M I		O II		O I		TOTAL	
Specii	NR	%	NR	%	NR	%	NR	%	NR	%	NR	%
<i>Equus caballus</i>	26	1.24	43	1.28	77	1.85	12	0.8	12	2.18	170	1.46
<i>Bos taurus</i>	1594	76.30	2234	66.71	2264	54.38	807	53.06	257	46.64	7156	61.30
<i>Ovis/Capra</i>	265	12.69	747	22.31	1342	32.24	581	38.20	214	38.84	3149	26.98
<i>Ovis aries</i>	36	1.72	105	3.14	211	5.07	53	3.48	36	6.53	441	3.78
<i>Capra hircus</i>	12	0.57	16	0.48	30	0.72	13	0.85	3	0.54	74	0.63
<i>Sus domesticus</i>	103	4.93	167	4.99	187	4.49	43	2.83	13	2.36	513	4.39
<i>Canis familiaris</i>	12	0.57	5	0.15	7	0.17	3	0.20	5	0.91	32	0.27
<i>Felis catus</i>			2	0.06	19	0.46	1	0.07	1	0.18	23	0.20
<i>Camelus sp.</i>			1	0.03	1	0.02					2	0.02
<i>Bison bonasus</i>							1	0.07			1	0.01
<i>Cervus elaphus</i>	30	1.44	16	0.48	11	0.26	4	0.26	4	0.73	65	0.56
<i>Capreolus capreolus</i>	6	0.29	5	0.15	7	0.17	2	0.13	4	0.73	24	0.21
<i>Sus scrofa</i>	1	0.05	3	0.09	2	0.05					6	0.05
<i>Canis lupus</i>	2	0.10									2	0.02
<i>Vulpes vulpes</i>	1	0.05									1	0.01
<i>Lepus europaeus</i>	1	0.05	5	0.15	5	0.12	1	0.07	2	0.36	14	0.12
Total mamifere determinate	2089	100.00	3349	100.0	4163	100.00	1521	100.00	551	100.00	11673	100.00
Indet mamifere	160		206		229		111		75		781	
Total mamifere	2249	100	3555	100	4392	100	1632	100	626	100	12454	
coarne de cerb	97		396		39		21		4		557	
Mollusca					1						1	
Pisces			9		8				1		18	
Reptilia	6				32		1				39	
Aves	26		92		97		13		17		245	
Total fauna	2378		4052		4569		1667		648		13314	

Fig. 14. Frecvența resturilor faunistice (NR = număr de resturi) pe niveluri culturale. / Fréquence des restes (NR = nombre de restes) fauniques par niveaux culturels.

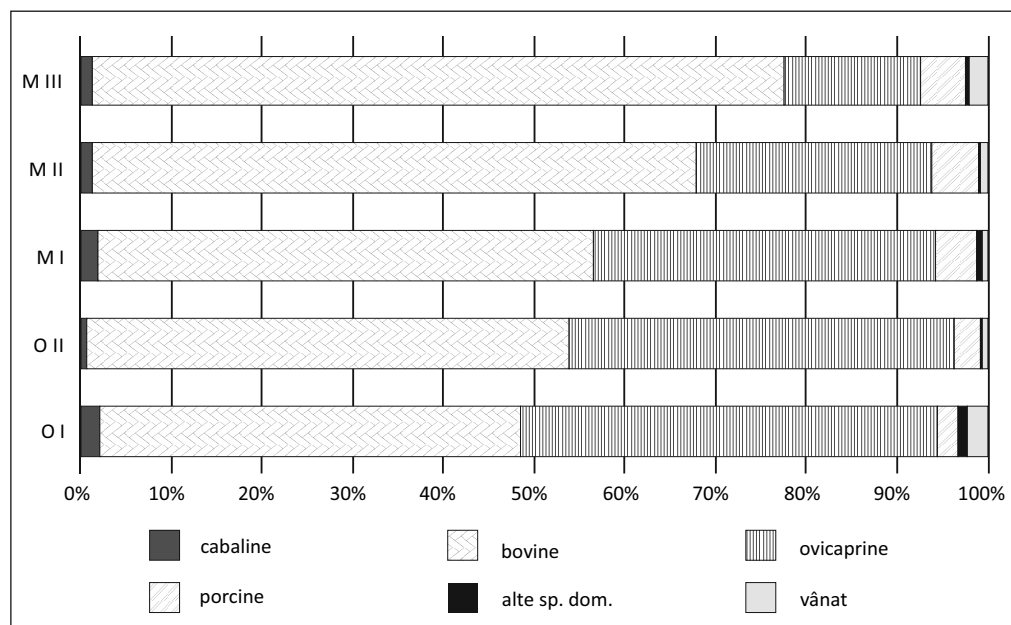

Fig. 15. Distribuția procentuală a resturilor de mamifere (%NR) pe niveluri culturale. / Distribution en pourcentage des restes de mammifères (en %NR) par niveaux culturels.

Situația în ceea ce privește NMI este în mare destul de asemănătoare cu cea întâlnită în cazul NR. Astfel bovinele scad de la 45,1% din M III și 59,2% din M II până la 28,5% în O I. Porcul prezintă aceeași tendință, ponderea sa scăzând într-o proporție și mai mare de la 22,6% din M III la 3,6% în O II, în timp ce ovicaprinele își dublează ponderea de la 18,3% în M III până la 39,3% (Fig. 16 și 17).

Vârstele de sacrificare ale principalelor specii domestice (bovine, ovicaprine și porcine) ne arată

rațiunile pentru care acestea erau crescute în timpul vieții lor până în momentul în care erau tăiate pentru consum. Primul lucru care ne surprinde în cadrul eșantionului studiat este absența indivizilor foarte tineri (nou-născuți și infans – animale între 0 și 6 luni). Cauzele pot fi multiple: aceste animale foarte tinere nu sunt sacrificate/consumate pe/în interiorul sitului/suprafeței cercetate; distrugerea diferențiată a resturilor de animale tinere; recoltarea defectuoasă a faunei în condițiile de săpătură de

Nivel cultural	M III		M II		M I		O II		O I		TOTAL	
Specii	NMI	%	NMI	%	NMI	%	NMI	%	NMI	%	NMI	%
<i>Equus caballus</i>	2	2.15	2	1.60	3	2.11	1	1.79	2	7.14	10	2.25
<i>Bos taurus</i>	42	45.16	74	59.20	65	45.77	26	46.43	8	28.57	215	48.42
<i>Ovis/Capra</i>	3	3.23	10	8.00	5	3.52	5	8.93	6	21.43	29	6.53
<i>Ovis aries</i>	10	10.75	12	9.60	39	27.46	13	23.21	4	14.29	78	17.57
<i>Capra hircus</i>	4	4.30	2	1.60	5	3.52	2	3.57	1	3.57	14	3.15
<i>Sus domesticus</i>	21	22.58	16	12.80	14	9.86	3	5.36	1	3.57	55	12.39
<i>Canis familiaris</i>	3	3.23	1	0.80	1	0.70	1	1.79	2	7.14	8	1.80
<i>Felis catus</i>			1	0.80	3	2.11	1	1.79	1	3.57	6	1.35
<i>Camelus sp.</i>			1	0.80	1	0.70					2	0.45
<i>Bison bonasus</i>							1	1.79			1	0.23
<i>Cervus elaphus</i>	2	2.15	2	1.60	2	1.41	1	1.79	1	3.57	8	1.80
<i>Capreolus capreolus</i>	2	2.15	2	1.60	2	1.41	1	1.79	1	3.57	8	1.80
<i>Sus scrofa</i>	1	1.08	1	0.80	1	0.70					3	0.68
<i>Canis lupus</i>	1	1.08									1	0.23
<i>Vulpes vulpes</i>	1	1.08									1	0.23
<i>Lepus europaeus</i>	1	1.08	1	0.80	1	0.70	1	1.79	1	3.57	5	1.13
Total mamifere	93	100.00	125	100.0	142	100.00	56	100.00	28	100.00	444	100.00

Fig. 16. Repartiția procentuală a numărului minim de indivizi (NMI) pe niveluri culturale. / Répartition en pourcentage du nombre minimum d'individus (NMI) par niveaux culturels.

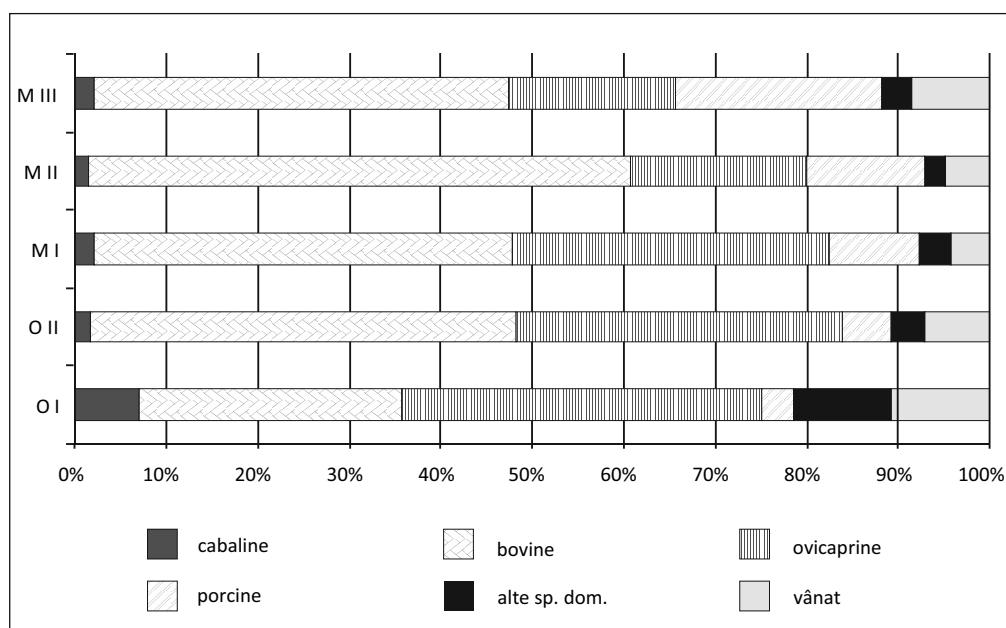

Fig. 17. Distribuția procentuală a numărului minim de indivizi (NMI) pe specii de mamifere pe niveluri culturale. / Distribution en pourcentage du nombre minimum d'individus (NMI) des mammifères par niveaux culturels.

salvare sub presiunea timpului. Personal, înclinăm spre prima cauză, dacă avem în vedere că resturi de mici dimensiuni au fost colectate, vezi fragmentele de pești, reptile, păsări, lagomorfe și dentiție izolată de ovicaprine și porcine.

Având în vedere eșantionul relativ mic prelevat din nivelul Olane I (O I) informațiile obținute și reprezentate în cadrul diferitelor figuri (Fig. 18–20) trebuie luate în considerare cu anumite rezerve până la integrarea mai multor date suficiente și relevante.

În cazul bovinelor observăm că majoritatea animalelor consumate sunt adulte²⁹ (între 3,5–8 ani) ceea ce ar sugera că înainte de a fi sacrificate acestea au fost crescute pentru producția de lapte și a derivatelor sale, dar și pentru sporirea turmelor prin reproducere (Fig. 18). Cu siguranță aceste animale erau sacrificate în momentul când randamentul lor scădea, ele intrând astfel în categoria animalelor de reformă. Animale juvenile și subadulte (însușite împreună) care ar sugera abatajul acestei specii în primul rând pentru carne se găsesc într-un procentaj mai redus față de exemplarele care indică o exploatare pentru lapte, excepție făcând nivelurile M II și O II unde acestea depășesc cu puțin procentajul animalelor adulte (Fig. 18). Subliniem că animalele juvenile (între 6 luni și 24 luni) furnizează o carne de o calitate mult mai bună (superioară) decât cele subadulte (între 2 și 3,5 ani). Adulții bătrâni au o pondere extrem de scăzută, cu excepția nivelului O II, ceea ce ar sugera și utilizarea lor la tracțiune (forță de muncă), dar într-o mai

mică pondere comparativ cu equideele. O dovadă în acest sens ar fi faptul că în cadrul materialului analizat s-au observat extrem de rar la nivelul metapodiilor și a falangelor de bovine patologii caracteristice acestei activități³¹.

Ovicaprinele sunt prezente cu ambele specii (oaia – *Ovis aries* și capra – *Capra hircus*), dar dintre acestea resturile de oaie predomină. Vârstele de sacrificare sunt extrem de variate, de aceea nu se poate identifica un anumit „tipar” în exploatarea acestor animale. Cert este faptul că indivizi extrem de tineri, infans s-au identificat doar în nivelul M I, iar cei bătrâni de peste 6 ani s-au descoperit doar în M II și O II (Fig. 17). Între nivelurile M III și M I se observă că numărul juvenilor crește de la 29,4% la 42,8%, acest lucru făcându-se în defavoarea subadultilor care scad de la 47% la 32,6%. Acest lucru denotă faptul că populația consumă în timp o carne de mai bună calitate în nivelul M I decât în nivelul M III. Indivizii subadulti și adulți sacrificați și consumați probabil reprezentau grupul animalelor care erau reformat, fie nu mai dădeau lapte, fie producția lor de lână era foarte scăzută.

În cazul porcinelor observăm că în diferitele niveluri culturale³² majoritatea animalelor sacrificate și consumate sunt subadulte (între 15 luni și 3 ani) (Fig. 20). Foarte rar apar și animale mai tinere (în special juvenili și mai rar infans), dar acestea s-au descoperit numai în nivelurile M III – M I. Aproape 20% dintre porcinele identificate sunt adulte (M III și M II), procent care crește în M I și O II la peste 30%.

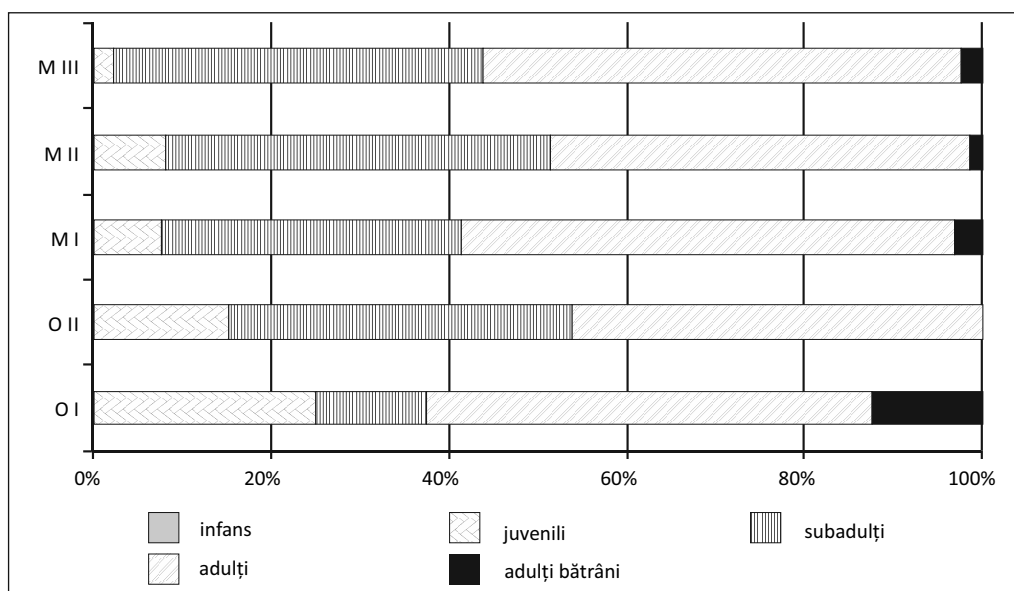

Fig. 18. Repartiția vârstelor de sacrificare ale bovinelor pe clase de vârstă biologică³⁰. / Répartition des âges d'abattage des bovins par classes d'âge biologiques.

²⁹ Forest 1997.

³⁰ Clasele de vârstă biologică la animalele domestice sunt după Forest (1997).

³¹ Bartosiewicz *et alii* 1997.

³² Nivelul O I nu este reprezentat deoarece în acesta s-a identificat doar un singur individ subadult de porc.

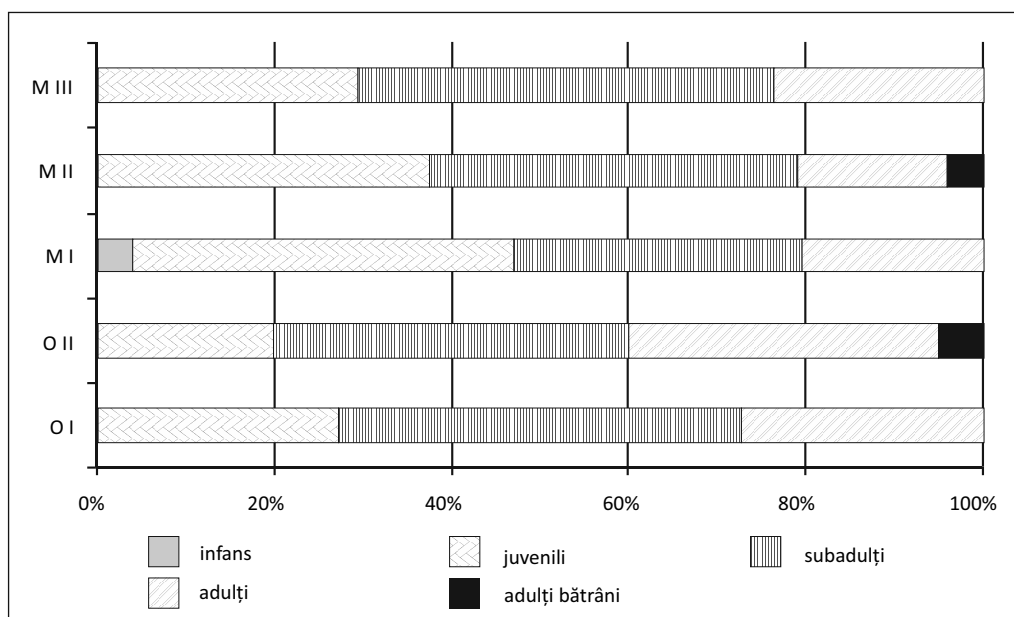

Fig. 19. Repartiția vârstelor de sacrificare ale ovicaprinelor pe clase de vârstă biologică. / Répartition des âges d'abattage des caprinés par classes d'âge biologiques.

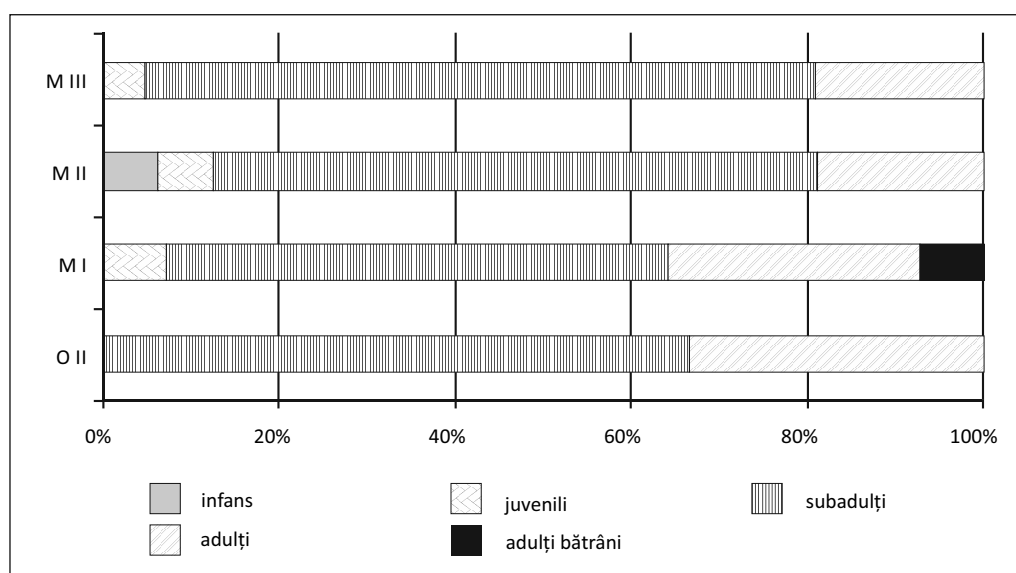

Fig. 20. Repartiția vârstelor de sacrificare ale porcinelor pe clase de vârstă biologică. / Répartition des âges d'abattage des porcins par classes d'âge biologiques.

V. Discuții

Prezența resturilor osoase provenind de la un spectru atât de larg de faună care reunește moluște, pești, țestoase, păsări și mamifere ne confirmă că toate aceste animale au fost exploatate pentru consumul alimentar și nu numai.

În ceea ce privește moluștele, prezența doar a unui singur rest de gasteropod acvatic ne îndreptățește să afirmăm că probabil este o apariție întâmplătoare, chiar dacă zona în care era amplasată cetatea Timișoarei era una mlăștinoasă³³.

Cele mai multe resturi de pești (17) au fost prelevate din nivelurile medievale din secolele XV–XVI (până în 1552) și doar un singur rest din nivelul de secol XVIII (până în 1716). Credem că dacă s-ar fi cernut o parte din sedimentul excavat din anumite complexe arheologice bine încadrate cronologic și cultural, numărul resturilor ar fi putut fi mai mare, în special al animalelor de mici dimensiuni și în acest mod s-ar fi surprins mult mai în detaliu caracteristicile economiei alimentare de natură animalieră.

Speciile de pești identificate sunt sturioni, știuca, crapul, somnul și codul (Pl. 1/1–5).

³³ Feneșan 2007.

Resturile provin din regiunea craniului, dar sunt prezente și câteva coaste sau fragmente ale înotătoarelor. Unele dintre ele poartă urme de tranșare sau de eviscerare datorate procesului de preparare. În general astfel de oase pot proveni din procesul de preparare culinară a peștelui sau după fierbere dacă ținem cont că multe sunt aproape întregi și că ele nici nu susțin o masă musculară consistentă. Dintre peștii de apă dulce, indivizii de știucă au dimensiuni medii (0,5 m Lt și 0,9 kg), cei de crap medii spre mari (0,6 m Lt și 2–4 kg), iar cei de somn mici (0,5–0,9 m Lt și 1–4,5 kg). Astfel de pești puteau fi capturați în apele din vecinătatea orașului, dar la fel de bine puteau proveni din Mureș, Tisa sau Dunăre mai ales că schimburile de mărfuri la mari distanțe nu mai constituiau un impediment. Martori ai unor astfel de schimburi stau resturile de sturioni și de cod. Sturionii de talie mare pot proveni cel mai probabil din Dunăre, dar și din Tisa. În această perioadă (sec. XV) în Ungaria pescuitul și comercializarea peștilor mari (inclusiv al sturionilor) era reglementată, iar sturionul avea statutul de hrană de rang înalt³⁴. În ceea ce privește codul acesta era transportat mai ales sub formă uscată și sărată din nordul Europei. Studii recente privind pescuitul și comercializarea codului în Europa ne arată că începând cu secolul XVI se intensifică comerțul cu acest pește, capturarea lui realizându-se mai ales în Atlanticul de Nord și sporadic în Marea Nordului sau Marea Baltică³⁵.

Chiar dacă eșantionul din secolele XVI–XVIII este redus, remarcăm slaba reprezentativitate a peștilor în general, și în particular a speciilor locale (știuca, crapul sau alte ciprinide). Aceasta poate fi atribuită atât unei carențe în metodologia de prelevare, cât și unei rarități din zona cercetată a complexelor ce conțineau deșeuri din bucătăria unor consumatori de pește deoarece resturi ale ciprinidelor au mai fost identificate și în alte zone ale Timișoarei din secolele XVII sau XVIII³⁶.

Datorită zonei umede în care este amplasată Timișoara apar frecvent resturi (39) de la țestoasa de apă dulce (*Emys orbicularis*) îndeosebi în nivelurile date în secolele XV–XVI (97,4%). Determinarea a fost facilitată de buna conservare a carapacei chitinoase pe câteva fragmente din sec. XV (Pl. 1/6 și 7). Țestoasa de apă este comestibilă, însă carnea ei are un miros puternic datorită organismelor acvatice consumate³⁷. Prin fierbere cele două componente ale scutului extern (carapacea

și plastronul) se pot detașa ajungându-se ușor la partea cărnosă fără a fi nevoie de tranșare pentru detașarea lor. Astfel multe din fragmentele de carapace sau plastron identificate în anumite complexe (M III și M I) sunt în conexiune. Informații despre consumul acestor animale în perioada medievală din Transilvania provin din secolul XVII și tot din acea dată avem informații privind utilizarea lor în medicina tradițională pentru tratarea bolilor pulmonare³⁸.

Păsările sunt reprezentate în materialul studiat prin 245 resturi provenind majoritar de la speciile domestice (95,51%) (Pl. 2–3/8–20). Găina este cea mai consumată pasăre, resturile ei predominând în toate nivelurile studiate. Cele mai frecvente oase identificate sunt din zone ale corpului bogate în masă musculară precum membrele anterioare (humerus, radius sau ulnă) și posterioare (femur și tibiotars) sau stern. Procentajele acestor elemente variază de la 75 la 100% în nivelurile cercetate. Aceste date pot fi explicate fie prin faptul că tranșarea păsărilor nu se făcea în zona cercetată, iar resturile cu mai puțină carne nu ajungeau în această parte a cetății sau cererea pentru astfel de tranșe gătite mai ales prin fierbere (prepararea de fierturi/supe) era mai mică. Păsările erau în general mature, dar o parte din resturile de găină analizate în nivelurile M II și M I proveneau de la indivizi juvenili sau adulți tineri (30%, respectiv 18,1%).

Găina era crescută nu numai pentru carne, dar și pentru ouă. La nivelul oaselor lungi femelele mature prezintă osul medular, o rezervă de calciu utilizată în perioada când depun ouă³⁹. Astfel de oase au fost identificate în toate nivelurile cercetate (M III–5, M II–8, M I–6, O II–3, O I–1), ele certificând astfel consumul găinilor crescute pentru ouă (Pl. 3/19).

Cu toate că dovezi despre domesticirea găștei apar încă din mileniul III î.e.n. primele relatări clare apar în Grecia și apoi Roma antică⁴⁰. Pentru perioada medievală în Europa se consumau atât păsări domestice crescute în ferme cât și sălbatice⁴¹. În eșantionul studiat gâsca e mai rară decât găina, ea fiind prezentă cu elemente anatomice ce provin de la indivizi maturi. Acest lucru este o dovadă a faptului că aceste păsări erau crescute pentru ouă, reproducere și, în ultimul rând, pentru carne și grăsime. Creșterea găinii era mult mai importantă decât cea a păsărilor de apă în secolele XVI–XVIII, dar începând cu sec. XVIII raportul avea să se

³⁴ Bartosiewicz – Bonsall 2008.

³⁵ Barrett *et alii* 2011.

³⁶ El Susi 2007, 263 și 271.

³⁷ Forest – Cheylan 2003.

³⁸ Sos 2009.

³⁹ Lentacker – van Neer 1996.

⁴⁰ Albarella 2005.

⁴¹ Albarella, 2005; Makowiecki – Gotfredsen 2002.

schimbe în favoarea celor din urmă⁴². Pentru cetatea Timișoarei zona umedă facilita creșterea păsărilor iubitoare de apă precum gâsca sau rața. Chiar dacă în materialul nostru rața e destul de rară, iar toți indivizii sunt maturi, absența altor specii vânată ne îndreptățește să credem că vânătoarea și consumul păsărilor nu era ceva comun pentru zona cercetată. Pentru eșantionul de față, resturile acestei păsări au fost încadrate ca aparținând unor indivizi domestici, deoarece fermele de creștere ale acestei specii de păsare funcționau deja încă din secolul XIV în Europa⁴³. Deoarece vânătoarea era apanajul mai ales al celor din înalta societate, iar în materialul cercetat există dovezi ale consumului de hrană cu statut înalt, nu excludem posibilitatea ca o parte din resturile identificate pentru gâscă și rață să provină și de la păsări sălbatice.

Păsările sălbatice sunt reprezentate de resturi de la păsări mari de pradă precum acvila, vulturul codalb, dar și de la lebădă. Exceptând fragmentul din O I care este un coracoid, celelalte oase provin de la membrul superior. Ulna de codalb descoperită în C3 (M I) prezintă urme de tranșare la nivelul articulației proximale pentru detașarea de stilopod, segment cu masă musculară, dar fără pene. Penele din zona zigopodului (radius și ulna) care sunt lungi și foarte puternice (ca, de altfel, și cea de lebădă) pot fi utilizate la confecționarea săgeților. Este posibil ca astfel de pene să fi fost folosite pentru confecționarea armamentului, având în vedere că în cetate funcționa în această perioadă și o garnizoană⁴⁴. Dar la fel de adecvate sunt și pentru utilizarea lor pentru scris chiar dacă cele mai uzitate în această perioadă erau cele de gâscă. Vulturii reprezentau un simbol al puterii și este posibil să fi fost vânați sau crescuți în captivitate pentru vânătoarea de iepuri sau doar pentru penele foarte utile pentru săgeți sau armura soldaților așa cum este menționat în Polonia din secolul XVI⁴⁵.

O altă pasăre încă exotică pentru acea vreme este curcanul (Pl. 2/13–14). Resturi ale acestei păsări provin din niveluri datate până în 1552. Astfel aceste descoperiri sunt cele mai timpurii prezențe ale curcanului pe teritoriul României actuale chiar dacă la Timișoara au mai fost descoperite resturi ale acestei păsări în nivelurile medievale de secol XVII⁴⁶. Primele menționări ale prezenței curcanului în Europa sunt din 1511 în Spania, iar până la sfârșitul secolului XVI specia era cunoscută în

toată Europa⁴⁷. Păsările erau aduse din America, creșterea și înmulțirea lor realizându-se în mod sistematic abia din secolul XVII⁴⁸, ele rămânând astfel un apanaj al consumului celor din înalta clasă.

În ceea ce privește mamiferele, studiul arheozoologic relevă faptul că acestea jucau un rol foarte important în cadrul alimentației comunităților umane ce locuiau în cetatea Timișoarei, atât în perioada pre-otomană, cât și în perioada otomană. Speciile domestice sunt predominante cu procentaje de depășesc 98% ca NR și 89% ca NMI. Analiza noastră surprinde o evoluție și o schimbare a preferințelor culinare în cetatea Timișoarei între nivelurile pre-otomane și otomane. Astfel de-a lungul secvenței cronologice se observă că importanța bovinelor și mai ales a porcinelor scade între nivelurile cele mai vechi (M III) către nivelurile cele mai noi (O II), în condițiile în care ponderea ovicaprinelor crește constant, lucru evident mai ales în perioada otomană. Această preferință pentru consumul de ovicaprine și secundar pentru bovine este un semn clar al modificărilor survenite în compoziția etnică, dar și religioasă din cetate. Cu toate că în lumea musulmană carnea de porc este prohibită, specia apare în eșantioanele studiate de către noi ceea ce ar sugera că în cetate mai existau încă comunități creștine care consumau această specie care probabil era crescută în apropierea cetății.

În ceea ce privește vârstele de sacrificare se observă că bovinele erau tăiate majoritatea la o vârstă adultă când probabil randamentul lor scădea în ceea ce privește producția de lapte și a derivatelor sale, sporirea turmelor prin reproducere, dar și ca forță de muncă. Excepție ar face nivelurile M II și O II unde ponderea bovinelor tăiate special pentru carne (juvenili și subadulți) depășesc cu puțin procentajul adulților.

Ovicaprinele erau crescute de o manieră mixtă, atât pentru producția de carne, cât și pentru produsele lor secundare, lapte și lână. În nivelurile pre-otomane (M III – M I) se observă că ponderea animalelor tinere (juvenile) care furnizează o carne de o calitate foarte bună crește în defavoarea animalelor subadulte. În nivelurile otomane (O II și O I) se observă că animalele subadulte predomină față de celelalte categorii de vârstă. Cert este faptul că animalele subadulte și adulte care erau consumate reprezentau grupul animalelor care erau reformate, din cauza faptului că fie calitatea lânii pe care o furnizau era scăzută, fie producția lor de lapte scădea.

⁴² Makowiecki – Gotfredsen 2002.

⁴³ Albarella 2005.

⁴⁴ Feneșan 2007.

⁴⁵ Makowiecki – Gotfredsen 2002.

⁴⁶ El Susi 2007.

⁴⁷ Schorger 1966.

⁴⁸ Crawford 1992.

Porcinele sunt sacrificate majoritatea la o vârstă subadultă, probabil când specia ajungea la o greutate ponderală adecvată care îi permitea crescătorului să obțină un randament bun la tăiere.

Studiul arheozoologic întreprins în Piața Sfântu Gheorghe a permis și descoperirea a două resturi de cămilă (un metapod distal și un femur proximal) în nivelurile pre-otomane M II și M I (Pl. 10/54), ceea ce ar sugera că acest animal era deja prezent în Banat înainte de cucerirea turcească de la 1552. Acest fapt ar putea fi legat probabil de legăturile comerciale din zonă în care turcii jucau un rol important și în cadrul cărora cămilele erau de un real ajutor dat fiind capacitatea lor de a căra poveri destul de mari. Din păcate, elementele anatomice descoperite nu ne permit să facem o discriminare taxonomică extrem de precisă în ceea ce privește specia, dat fiind faptul că în perioada respectivă sunt întâlnite în Europa două tipuri de cămilă, cea cu două cocoșe (*Camelus bactrianus*) și cea cu o cocoșă – dromaderul (*Camelus dromedarius*).

Până în prezent, după datele avute la dispoziție, singurele descoperiri de cămilă de pe teritoriul României au fost făcute doar în Dobrogea, în județul Tulcea, în niveluri arheologice atribuite perioadei bizantine: la Dinogetia (Garvăn, com. Jijila), într-un context atribuit sec. IX–XII⁴⁹, s-a descoperit o falangă 1 de *Camelus bactrianus* (cămila cu două cocoșe) și la Noviodunum (Isaccea), într-un nivel de secol XI, s-a găsit un rest de metapod de *Camelus* sp.⁵⁰, în timp ce într-un nivel de secol XVII–XVIII la Agighiol s-au identificat peste 150 de resturi care certifică prezența ambelor specii, atât a dromaderului cât și a cămilei cu două cocoșe⁵¹. Astfel pentru perioada bizantină o explicație a prezenței cămilei pe teritoriul actual al României este pusă în legătură cu diferitele mișcări ale unor populații din nord-estul Mării Negre sau cu deplasarea caravelor care legau Orientul de Europa, în timp ce pentru perioada medievală existența speciei este legată de influența turcilor în regiune.

După cum se observă, până astăzi, ponderea cămilei în diferitele eșantioane arheozoologice din România era foarte redusă, doar trei așezări și toate situate în Dobrogea. Din acest motiv, descoperirea a încă a unui sit, dar situat în Banat, în cealaltă parte a României meridionale (sud-vest) este cu atât mai interesantă și excepțională.

În Europa Centrală și de Sud-Est, cămila este întâlnită încă din perioada romană. Prezența

sa poate fi în principal rezultatul expansiunii Imperiului roman și dislocării de unități militare din provincii din Orientul Apropiat sau din Africa unde specia era întâlnită în mod frecvent⁵². Dovezile prezenței cămilei după epoca romană sunt extrem de rare și se regăsesc mai mult în estul Europei decât în zona centrală sau de Sud-Est. Ele pot fi puse în legătură cu migrația diferitelor populații dinspre Asia către Europa. Astfel de descoperiri s-au făcut în principal în Ucraina și Rusia⁵³. În Balcani, pentru perioada bizantină pot fi amintite descoperirile de resturi de cămilă de la Nicopolis ad Istrum în Bulgaria⁵⁴ și de la Dinogetia⁵⁵ și Noviodunum⁵⁶ în România.

Odată cu pătrunderea turcilor în Europa, asistăm la o nouă revenire a speciei care este relativ bine documentată în Ungaria în perioada secolelor XV–XVII, pornind de la descoperirile de la Buda, Diosgyor și Szekszard-Palank⁵⁷. În acest context al influenței turce (otomane) putem fixa și descoperirea resturilor de la Agighiol, dar și cele de la Timișoara care sunt premergătoare cuceririi otomane.

Rolul acestor animale, originare din Asia Centrală (cămila cu două cocoșe) sau din Africa de Nord, Peninsula Arabică și Asia de Vest (cămila cu o cocoșă sau dromaderul), introduse și prezente în Europa încă din epoca romană, este legat de utilizarea lor în jocurile publice (*ludi* – la romani) sau ca animale de transport în scopuri militare și civile⁵⁸. Probabil, în condiții de penurie alimentară ele erau utilizate și în alimentație, de exemplu în Banat în secolul XIX⁵⁹.

Descoperirea destul de rară (sporadică) a unor resturi de cămilă în România, mai ales în niveluri atribuite perioadei medievale, poate fi pusă în legătură și cu interesul scăzut al unor arheologi pentru studiul faunei care provine din săpături arheologice. Cu siguranță, un dialog mai strâns între arheologi, istorici și biologi va putea aduce mai multe informații privind răspândirea unor specii de animale în diferite perioade istorice mai puțin cunoscute. În acest fel, se va putea urmări zoogeografia unor taxoni, dar și introducerea unor specii de animale, precum și dispariția altora.

În ceea ce privește repartiția materialului faunistic de mamifere, mai ales domestice, pe elemente anatomice, remarcăm că acesta este reprezentat de

⁴⁹ Gheorghiu – Haimovici 1965.

⁵⁰ Bejenaru 2007.

⁵¹ Bălășescu et alii 2011; Bălășescu 2014.

⁵² Bălășescu 2014.

⁵³ Bokony 1974.

⁵⁴ Beech 1997.

⁵⁵ Gheorghiu – Haimovici 1965.

⁵⁶ Bejenaru 2007.

⁵⁷ Bartosiewicz 1995, 1996.

⁵⁸ Toynbee 1973.

⁵⁹ Ardelean 2007, 393

toate categoriile ceea ce ne demonstrează faptul că animalele erau sacrificate în cetate, probabil aici găsim și spații special amenajate (abatoare și măcelării) pentru a se realiza acest lucru (figurile 21–25). Există și două excepții și anume în M III și M II unde se observă o cantitate foarte mare de vertebre toracale de vită domestică (mai mult de 30% din materialul faunistic atribuit acestei specii).

Vânatul este slab reprezentat, dar aceasta nu este o noutate pentru perioada ev. mediu din România. Lista de specii reunește doar șapte taxoni (zimbrul, cerbul, căpriorul, mistrețul, lupul, vulpea și iepurele de câmp). Speciile cu o valoare socială mai mare, dar și alimentară sunt predominante, este cazul cerbului, căpriorului, mistrețului și a iepurelui de câmp. Prezența lupului și a vulpii în eșantionul studiat este pusă mai mult pe seama eliminării acțiunii lor prădătoare asupra turmelor de animale, dar și asupra gospodăriilor umane din preajma cetății.

Cert este faptul că între nivelurile cele mai vechi și cele mai noi, interesul față de vânat descrește foarte mult. Astfel dacă în M III avem șase taxoni vânați, în O I avem doar trei. Cervideele au cea mai mare importanță și în cadrul lor mai ales cerbul care depășește mai mult de jumătate din ponderea vânatului.

Cerbul pe lângă valoarea cinegetică și alimentară pe care o are se mai evidențiază și prin faptul că numeroase fragmente de coarne prezintă urme de tăiere și prelucrare ceea ce atestă că ele erau utilizate în industria materiilor dure animale. Dovadă stau cele 557 de resturi de coarne de cervide (4,2% din totalul faunei studiate, majoritatea sunt de cerb, doar unul fiind de căprior), cea mai mare parte provenind din nivelul M II (71,1%). Această impresionantă cantitate de coarne de cerb ar sugera că în preajma suprafeței cercetate arheologic s-ar găsi un atelier de prelucrare al materiilor dure animale, mai ales corn.

Printre animalele vâdate o prezență insolită este zimbrul (Pl. 11/62 și 63) descoperit în nivelul O II și care în general este extrem de rar întâlnit în cadrul studiilor arheozoologice din România⁶⁰. Dacă specia este întâlnită relativ mai frecvent în perioadele preistorice (neolitic și epoca bronzului), pentru perioada medievală informațiile sunt extrem de lacunare și privesc doar Moldova, dat fiind faptul că aici s-au realizat cele mai numeroase studii de arheozoologie pentru această perioadă. Astfel doar în Cetatea Romanului (sec. XIV–XV) specia a fost identificată⁶¹ și de aceea credem că

descoperirea de la Timișoara este extrem de interesantă ea atestând astfel prezența acestui animal în împrejurimile cetății.

VI. Concluzii

Fauna studiată este variată întâlnindu-se diverse grupe de animale precum moluște, pești, reptile, păsări și mamifere sălbatice sau domestice. Aceste descoperiri ne arată pe de-o parte interesul locuitorilor cetății pentru exploatarea animalelor domestice cât și practicarea chiar și sporadic a vânătorii animalelor din regiunea învecinată, dar și obținerea unor animale prin schimburi cu alte comunități și conectarea cetății la viața economică regională și europeană după cum observa și C. Feneșan⁶² pentru perioada pre-otomană.

Ca urmare a demersului nostru științific arheozoologic, putem afirma că exploatarea și consumul alimentar al bovinelor și ovicaprinelor erau extrem de importante pentru comunitățile umane de la Timișoara. Cucerirea turcească determină modificări în dieta/alimentația acestor comunități umane, în sensul scăderii importanței porcului și creșterii ponderii ovicaprinelor în detrimentul bovinelor. Remarcăm descoperirea cămilei și a zimbrului pentru prima dată în Banatul medieval.

Alte descoperiri importante sunt legate de prezența resturilor de curcan, pasăre recent introdusă în Europa după cuceririle spaniole din America la sfârșitul secolului XV și considerată o apariție exotică în perioada anilor dinaintea cuceririi otomane. Aceasta avea să fie crescută în ferme începând cu secolul XVII⁶³ și să fie o apariție comună alături de celelalte păsări domestice precum găina, gâsca sau rața de abia în secolul XVIII⁶⁴.

Codul este de asemenea o prezență exotică pentru această regiune demonstrând că relațiile de schimburi comerciale cu nordul Europei erau active și rapide pentru acea vreme, secolul XVI fiind și începutul consumului la scară industrială a acestui tip de pește foarte apreciat în vestul și nordul Europei.

Acest studiu a relevat prezența inedită a unor animale în regiune și a surprins schimbările în modul de exploatare al faunei domestice în perioada medievală pe o perioadă de aproximativ patru secole. În final, nu putem decât să sperăm că demersul științific inter- și pluridisciplinar să fie mult mai prezent în siturile medievale studiate și apelul la zooarheologie să fie mai concludent.

⁶⁰ Bălășescu *et alii* 2004.

⁶¹ Haimovici – Tărăbuș 1968.

⁶² Feneșan 2007.

⁶³ Crawford 1992.

⁶⁴ El Susi 2007, 288.

ELEMENT ANATOMIC	Bos taurus	Ovis aries	Capra hircus	Ovicaprine	Sus domesticus	Canis familiaris	Equus caballus	Lepus europaeus	Cervus elaphus	Capreolus capreolus	Sus scrofa attila	Vulpes vulpes	Canis lupus
Cranium				3		2							
Neurocranium	97	6	7	8	4				1				
Viscerocranium	49			3	7					1			
Dentes sup.	7						1						
Mandibula	92	15		3	35	2	1		18	2			2
Dentes inf.	4				3		2						
Hyoid	2												
Atlas	7												
Epistropheus	8			1			1						
et Vert. cv.	14			5									
Vert. thor.	489			5	1								
Vert. lumb.	14			4									
Sacrum	2												
Costae	174			53	7	1	9						
Scapula	92	2	1	17	9	1	1						
Humerus	38	2	1	30	17	3	1		1				
Radius	64	2		16		1				1			
Ulna	14			8	6	1	1						
Radio–Ulna	7												
Metacarpus	71	2	3	12			2		1	1			
Pelvis	56			16	6								
Femur	74	3		21			1	1					
Patella	2												
Tibia	87	2		31	2	1	2					1	
Fibula					3								
Talus	7						1						
Calcaneus	18			5	1								
et Tarsalia	2												
Metatarsus	74	2		22	1		2		7	1	1		
Metapodalia	5			1	1				1				
Phalanx 1	20			1					1				
Phalanx 2	2						1						
Phalanx 3	2												
TOTAL	1594	36	12	265	103	12	26	1	30	6	1	1	2

Fig. 21. Repartiția resturilor faunistice de mamifere pe elemente anatomice din nivelul M III. / Répartition des restes fauniques de mammifères par éléments anatomiques du niveau M III.

ELEMENT ANATOMIC	Bos taurus	Ovis aries	Capra hircus	Ovicaprine	Sus domesticus	Canis familiaris	Equus caballus	Felis catus	Camelus sp.	Cervus elaphus	Capreolus capreolus	Sus scrofa attila	Lepus europaeus
Cranium	1												
Neurocranium	129	11	4	12	6		1			1	1		
Viscerocranium	41	1		3	12	1	1			1			
Dentes sup.	6			1			2						
Mandibula	111	19	1	7	36	1	3	1		4	2		
Dentes inf.	8			2	4		2						
Hyoid	3												
Atlas	19			1	3								
Epistropheus	18			4	1								
et Vert. cv.	13			3	1								
Vert. thor.	687			24	4								
Vert. lumb.	43			12	1								
Sacrum	4			1									
Vert. caud.	1												
Costae	250			240	8		1						
Scapula	141	14		51	11							1	
Humerus	77	12	2	44	16	1	3			2		1	
Radius	75	16	2	51	6	1	3			1		1	
Ulna	22			14	6		1						
Radio–Ulna	5												
Metacarpus	77	3	2	21	6		6			2			
Pelvis	79			41	22			1					1
Femur	109	1		76	6	1	2		1				
Tibia	113	18	4	88	9		2						1
Talus	12			15			1						
Calcaneus	17			7	5		1			1			
et Tarsalia	2									1			
Metatarsus	100	10	1	24	3		4			2	2		3
Metapodalia	7				1		8						
Phalanx 1	39			5			2			1			
Phalanx 2	15												
Phalanx 3	10												
TOTAL	2234	105	16	747	167	5	43	2	1	16	5	3	5

Fig. 22. Repartiția resturilor faunistice de mamifere pe elemente anatomice din nivelul M II. / Répartition des restes fauniques de mammifères par éléments anatomiques du niveau M II.

ELEMENT ANATOMIC	Bos taurus	Ovis aries	Capra hircus	Ovicaprine	Sus domesticus	Canis familiaris	Equus caballus	Felis catus	Camelus sp.	Cervus elaphus	Capreolus capreolus	Sus scrofa attila	Lepus europaeus
Cranium							1						
Neurocranium	91	31	6	32	3						1	1	
Viscerocranium	53	1		18	5	2							
Dentes sup.	20			2	3		2						
Mandibula	116	54	1	14	29	1	3			2			
Dentes inf.	14	1		3	4		3					1	
Hyoid	6			2									
Atlas	12			9	2								
Epistropheus	9			7									
et Vert. cv.	14			14			1	2					
Vert. thor.	272			26	3								
Vert. lumb.	61			20	10		6						
Sacrum	15			2			1						
Vert. caud.	3												
Costae	475	21		373	13		4						
Scapula	141	25	1	113	25		2	1		1			
Humerus	94	19	1	90	15	1	5	3		3	1		1
Radius	121	16	12	128	9	2	6	1		1	2		2
Ulna	33	1		22	18		3	1					
Radio–Ulna	5						1						
Carpalia	5												
Metacarpus	84	5	6	49	3		2			1	1		
Pelvis	106			67	15		2	1					
Femur	140	4		112	17		13	7					
Patella	2						1						
Tibia	145	19		169	11	1	3	3					2
Talus	12			5									
Calcaneus	22			14			1						
et Tarsalia	4			2									
Metatarsus	126	14	3	41	2		4			1	2		
Metapodalia	13			2			6		1				
Phalanx 1	33			5			3			2			
Phalanx 2	11			1									
Phalanx 3	6						3						
Os sesamoideus							1						
TOTAL	2264	211	30	1342	187	7	77	19	1	11	7	2	5

Fig. 23. Repartiția resturilor faunistice de mamifere pe elemente anatomice din nivelul M I. / Répartition des restes fauniques de mammifères par éléments anatomiques du niveau M I.

ELEMENT ANATOMIC	Bos taurus	Ovis aries	Capra hircus	Ovicaprine	Sus domesticus	Canis familiaris	Equus caballus	Felis catus	Cervus elaphus	Capreolus capreolus	Bison bonasus	Lepus europaeus
Neurocranium	19	8		15								
Viscerocranium	17			7		1			1			
Dentes sup.	17			7	2							
Mandibula	54	15	1	18	6		1					
Dentes inf.	4			4	2							
Dentes						1						
Atlas	3			1	1							
Epistropheus	1			1								
et Vert. cv.	9			7								
Vert. thor.	52			7	1							
Vert. lumb.	24			1	1							
Sacrum	1			1								
Costae	125			53	2		1					
Scapula	54	6		29	4							
Humerus	44	6	1	73	4			1				
Radius	49	1	3	71	1		1			1		
Ulna	19			7	1							
Radio–Ulna	1											
Metacarpus	44	2	5	38	2		1		1			
Pelvis	34			28	6		1					1
Femur	55	3		41	2							
Tibia	41	8	1	94	4	1	3					
Talus	16						1					
Calcaneus	33			4	2							
et Tarsalia	9								1			
Metatarsus	51	4	2	56	2				1	1	1	
Metapodalia	10			13			2					
Phalanx 1	11			4								
Phalanx 2	5			1								
Phalanx 3	5						1					
TOTAL	807	53	13	581	43	3	12	1	4	2	1	1

Fig. 24. Repartiția resturilor faunistice de mamifere pe elemente anatomice din nivelul O II. / Répartition des restes fauniques de mammifères par éléments anatomiques du niveau O II.

ELEMENT ANATOMIC	Bos taurus	Ovis aries	Capra hircus	Ovicaprine	Sus domesticus	Canis familiaris	Equus caballus	Felis catus	Cervus elaphus	Capreolus capreolus	Lepus europaeus
Neurocranium	10	13		5							
Viscerocranium	3			3			2				
Dentes sup.	1			4	2						
Mandibula	22	4		6			3			2	
Dentes inf.	6	1	1	5	1		1				
Atlas	2			3							
Epistropheus	1			2							
et Vert. cv.	1			1							
Vert. thor.	36			2	1						
Vert. lumb.	6			6							
Sacrum	1			1							
Costae	38			44			1				
Scapula	14			8							
Humerus	9	3		11	2			1			
Radius	11	2	1	21		2	1			1	
Ulna	3			5							1
Radio–Ulna	1			1							
Carpalia	1										
Metacarpus	7	1	1	12					1		
Pelvis	10			10	3						
Femur	17			14							
Tibia	13	5		16	2	3	1		1		
Talus	2										
Calcaneus	6	1		2	1						
et Tarsalia									1		
Metatarsus	18	6		30	1		3			1	1
Metapodalia	2			1							
Phalanx 1	10			1					1		
Phalanx 2	3										
Phalanx 3	3										
TOTAL	257	36	3	214	13	5	12	1	4	4	2

Fig. 25. Repartiția resturilor faunistice de mamifere pe elemente anatomice din nivelul O I. / Répartition des restes fauniques de mammifères par éléments anatomiques du niveau O I.

BIBLIOGRAFIE

- Albarella 2005,
U. Albarella, Alternate fortunes? The role of domestic ducks and geese from Roman to Medieval times in Britain (eds. G. Grupe, J. Peters), *Feathers, Grit and Symbolism, Documenta Archaeobiologiae III* (2005).
- Ardelean 2007,
R. Ardelean, Rețetarul culinar al lui Petru Lupulov din 1857. *Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie XV* (2007), 337–347.
- Barett *et alii* 2011,
J. H. Barrett, D. Orton, C. Johnstone, J. Harland, W. Van Neer, A. Ervynck, C. Roberts, A. Locker, C. Amundsen, I. B. Enghoff, S. Hamilton-Dyer, D. Heinrich, A. K. Hufthammer, A. K.G. Jones, L. Jonsson, D. Makowiecki, P. Pope, T. C. O'Connell, T. de Roo, M. Richards, Interpreting the expansion of sea fishing in medieval Europe using stable isotope analysis of archaeological cod bones. *Journal of Archaeological Science*, 38/7 (2011), 1516–1524.
- Barone 1986,
R. Barone, *Anatomie compare des mammifères domestiques*, 3e éd., vol. I, Editions Vigot, Paris (1986).
- Bartosiewicz, L. 1995,
L. Bartosiewicz, Camel remains from Hungary, (eds. H. Buitenhuis, H.-P. Uerpmann), *Archaeozoology of the Near East II, Proceedings of the second international symposium on the archaeozoology of southwestern Asia and adjacent areas*, Leiden (1995), 119–125.
- Bartosiewicz 1996,
L. Bartosiewicz, Camels in antiquity: the Hungarian connection. *Antiquity* 70/268 (1996), 447–453.
- Bartosiewicz *et alii* 1997,
L. Bartosiewicz, W. Van Neer, A. Lentacker, *Draught cattle: their osteological identification and history*, [Annales Sciences Zoologiques, Musée Royal de l'Afrique Centrale 281], Tervuren (1997).
- Bartosiewicz – Bonsall 2008,
L. Bartosiewicz, C. Bonsall, Complementary taphonomies: Medieval sturgeons from Hungary, (eds. P. Béarez, S. Grouard, B. Clavel) *Archéologie du poisson. 30 ans d'archéo-ichtyologie au CNRS. Hommage aux travaux de Jean Desse et de Nathalie Desse-Berset, XXVIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*, Éditions APDCA, Antibes (2008), 35–45.
- Bălășescu *et alii* 2004,
A. Bălășescu, M. Udrescu, V. Radu, D. Popovici, *Archéozoologie en Roumanie. Corpus de données*, Biblioteca Muzeului Național, Seria Cercetări Pluridisciplinare 5, Editura Cetatea de Scaun, București (2004).
- Bălășescu *et alii* 2011,
A. Bălășescu, I. Vizauer, A. Zazzo, C. Micu, Notă asupra descoperirii unor resturi de camilă în Dobrogea (Agighiol, județul Tulcea). *Peuce IX* (2011), 575–584.
- Bălășescu 2014,
A. Bălășescu, Camels in Romania. *Anthropozoologica*, 49 (2), (2014), 253–264.
- Beech 1997,
M. Beech, The economy and environment of a Roman, late-Roman and early Byzantine town in north-central Bulgaria: the mammalian fauna from Nicopolis-ad-Istrum. *Anthropozoologica* 25–26 (1997), 619–630.
- Bejenaru 2007,
L. Bejenaru, Date arheozoologice privind cetatea medievală și așezarea extramuros de la Isaccea-Noviodunum (campaniile 2001, 2003–2004). *Peuce S.N.* 3–4 (2007), 399–410.
- Boessneck *et alii* 1964,
J. Boessneck H. H. Muller, M. Teichert, Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linnaeus) und Ziege (*Capra hircus* Linnaeus). *Kuhn-Archiv* 78 (1964), 1–129.
- Bökönyi 1974,
S. Bökönyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest (1974).
- Celebi 1976,
E. Celebi, *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, Editura Științifică, București (1976).
- Clutton-Brock *et alii* 1990,
J. Clutton-Brock, K. Dennis-Bryan, P. A. Armitage, P. A. Jewell, Osteology of the Soay Sheep. *Bulletin British Museum Natural History* 56 (1990), 1–56.
- Crawford 1992,
R. D. Crawford, Introduction to Europe and diffusion of domesticated Turkeys from the America. *Archivos de Zootecnia*, 41/154 (1992), 307–314.
- Drașovean *et alii* 2007,
F. Drașovean, C. Feneșan, A. Flutur, A. Szenmiklosi, G. El Susi, Z. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Șeptilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric. Timișoara*, Edit. Mirton (Mvsevm Banaticvm Temesiense. Bibliotheca historica et archaeologica Banatica, XLIII), Timișoara (2007).
- Ducos 1968,
P. Ducos, *L'origine des animaux domestique en Palestine*. [Publications de l'Institut de l'Université de Bordeaux 6], Bordeaux (1968).
- Gheorghiu-Haimovici 1965,
G. Gheorghiu, S. Haimovici, Caracteristicile mamiferelor domestice descoperite în așezarea feudală timpurie de la Garvăn (Dinogetia). *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași (s.n.)*, secț. 2, Biologie, t. 11, fasc. 1 (1965), 175–184 și anexe.
- El Susi 2007,
G. El Susi. Studiul arheozoologic (eds. F. Drașovean, C. Feneșan, A. Flutur, A. Szenmiklosi, G. El Susi, Z. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Șeptilici, N. Dinu), *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor*

arheologice preventive din centrul istoric. Timișoara, Edit. Mirton (Mvsevm Banaticvm Temesiense. Bibliotheca historica et archaeologica Banatica XLIII), Timișoara (2007), 241–328.

Feneșan 2007,

C. Feneșan, Timișoara în amurgul Evului Mediu. Concluzii. (eds. F. Drașovean, C. Feneșan, A. Flutur, A. Szenmiklosi, G. El Susi, Z. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Șepitlici, N. Dinu), *Timișoara în amurgul Evului Mediu. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric. Timișoara*, Edit. Mirton (Mvsevm Banaticvm Temesiense. Bibliotheca historica et archaeologica Banatica, XLIII), Timișoara (2007), 333–346.

Forest 1997,

V. Forest, Données biologiques et données zootechniques anciennes. Essai de mise en équivalence. *Revue de Médecine Vétérinaire, Toulouse* 148/12 (1997), 951–958.

Forest – Cheylan 2003,

V. Forest, M. Cheylan, Consommation de la Cistude d'Europe, *Emys orbicularis*, au bas Moyen Age. L'exemple de Saint-Romain-de-Jalionas (Isère). Actes des 5e et 6e Rencontre Rhône-Alpes d'Archéologie Médiévale (10 jan. 1998, 16 jan. 1999), Lyon, *Pages d'archéologie Médiévale en Rhône-Alpes* 5–6 (2003), 143–150.

Grant 1982,

A. Grant, The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates. (eds. B. Wilson, C. Grigson, S. Payne), *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, [BAR 109] (1982), 91–108.

Haimovici – Tărăbușă 1968,

S. Haimovici, C. Tărăbușă, Observații cu privire la craniul fragmentar de zimbbru (*Bison bonasus* L.). *Studii și comunicări ale Muzeului județean Bacău*, Secția St. Naturii I (1968), 197–202.

Hallstead et alii 2003,

P. Hallstead, P. Collins, V. Isaakidou, Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult Ovis and Capra. *Journal of Archaeological Science*, 29/5 (2003), 545–554.

Helmer 2000,

D. Helmer, Discrimination des genres Ovis et Capra a l'aide des prémolaires inférieures 3 et 4 et interprétation des âges d'abattage : l'exemple de Dikili Tash (Grèce), *Anthropozoologica* 31/*Journal of Mountain Ecology* 5 (2000), 29–38.

Horard Herbin 1997,

M.-P. Horard Herbin, Le village celtique des Arènes à Levroux. L'élevage et les productions animales dans l'économie de la fin du second Age du Fer (Levroux 4). [12eme supplément à la *Revue Archéologique du Centre de la France*], Tours (1997).

Huidekoper 1891,

R. S. Huidekoper *Age of the domestic animals*. F. A. Davis Publisher, Philadelphia and London: (1981).

Lentacker – van Neer 1996,

A. Lentacker, W. van Neer, Bird remains from two sites on the Red Sea coast and some observations on medullary bone. *International Journal of Osteoarchaeology* 6 (1996), 489–96.

Makowiecki – Gotfredsen 2002,

D. Makowiecki, A. B. Gotfredsen, Bird Remains of Medieval and Post-Medieval Coastal Sites at the Southern Baltic Sea, Poland. *Acta Zoologica Cracoviensia* 45 (special issue), (2002), 65–84.

S. Payne 1973,

S. Payne, Kill-off patterns in sheep and goat: the mandibles from Asvan Kale. *Anatolian Studies* 23 (1973), 281–303.

Payne 1985,

S. Payne, Morphological distinction between the mandibular teeth of young sheep, Ovis and goats, Capra, *Journal of Archaeological Science* 12 (1985), 139–147.

Popovici et alii 2002,

D. Popovici, A. Bălășescu, C. Haită, V. Radu, A. M. F. Tomescu, I. Tomescu, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode și tehnici*, Biblioteca Muzeului Național, Seria Cercetări Pluridisciplinare 3, Editura Cetatea de Scaun, București (2002).

Prummel – Frisch 1986,

W. Prummel, H. J. Frisch, A Guide for the distinction of Species, Sex and Body in Bones of Sheep and Goat. *Journal of Archaeological Science* 13 (1986), 567–577.

Rojo 1986,

Rojo, Live length and weight of cod (*Gadus morhua*) estimated from various skeletal elements. *North American Archaeologist* 7 (1986), 329–351.

Schorger 1966,

A. W. Schorger, *The Wild Turkey: Its History and Domestication*. University of Oklahoma Press, Norman (1966).

Schmid 1972,

E. Schmid, *Atlas of Animal Bones*, Elsevier Publishing Company, Amsterdam – London – New York (1972).

Sos 2011,

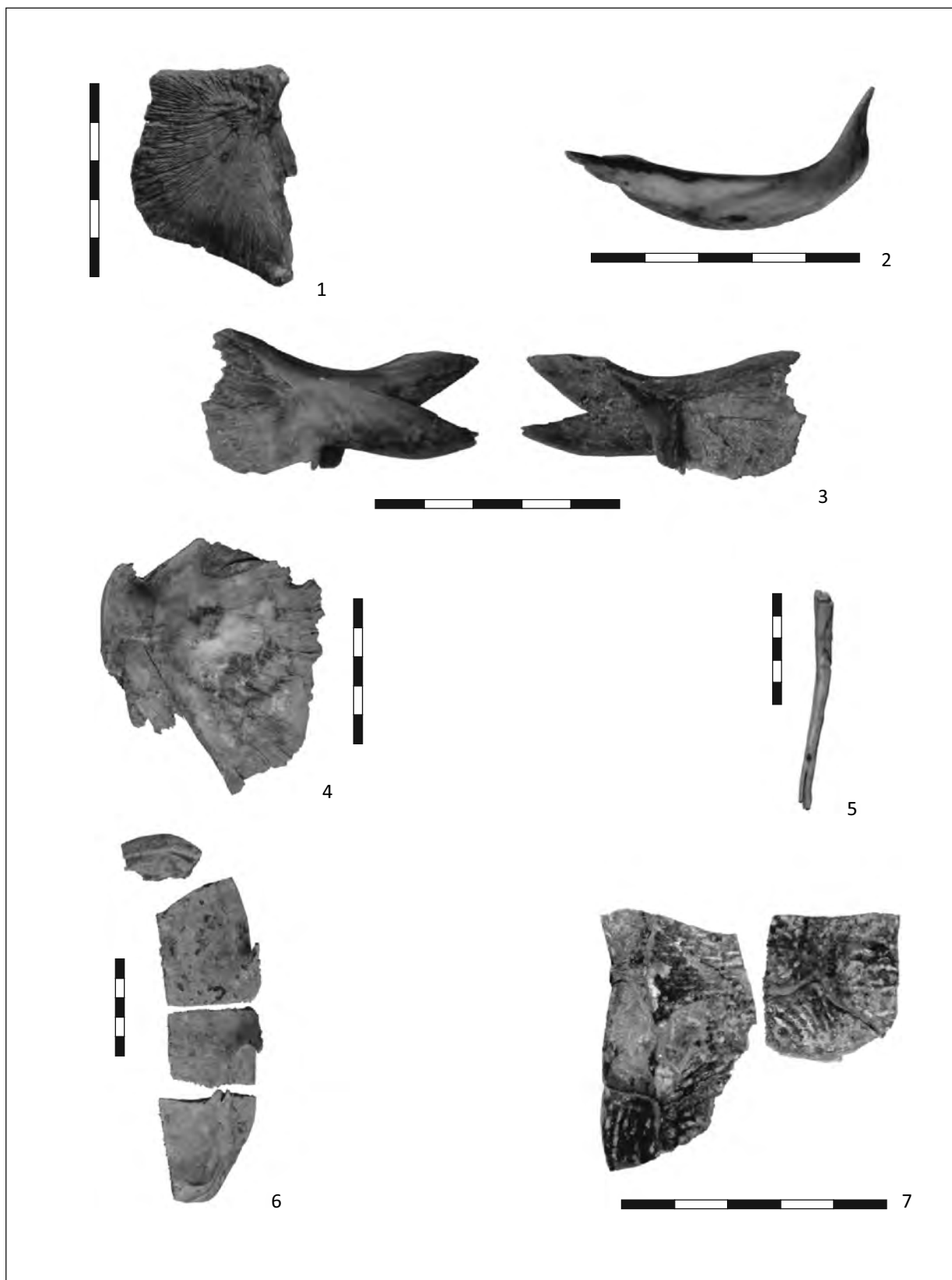
T. Sos, *În obiectiv: țestoasa de apă europeană, Emys orbicularis*. Cluj-Napoca (2011).

Sos 2009,

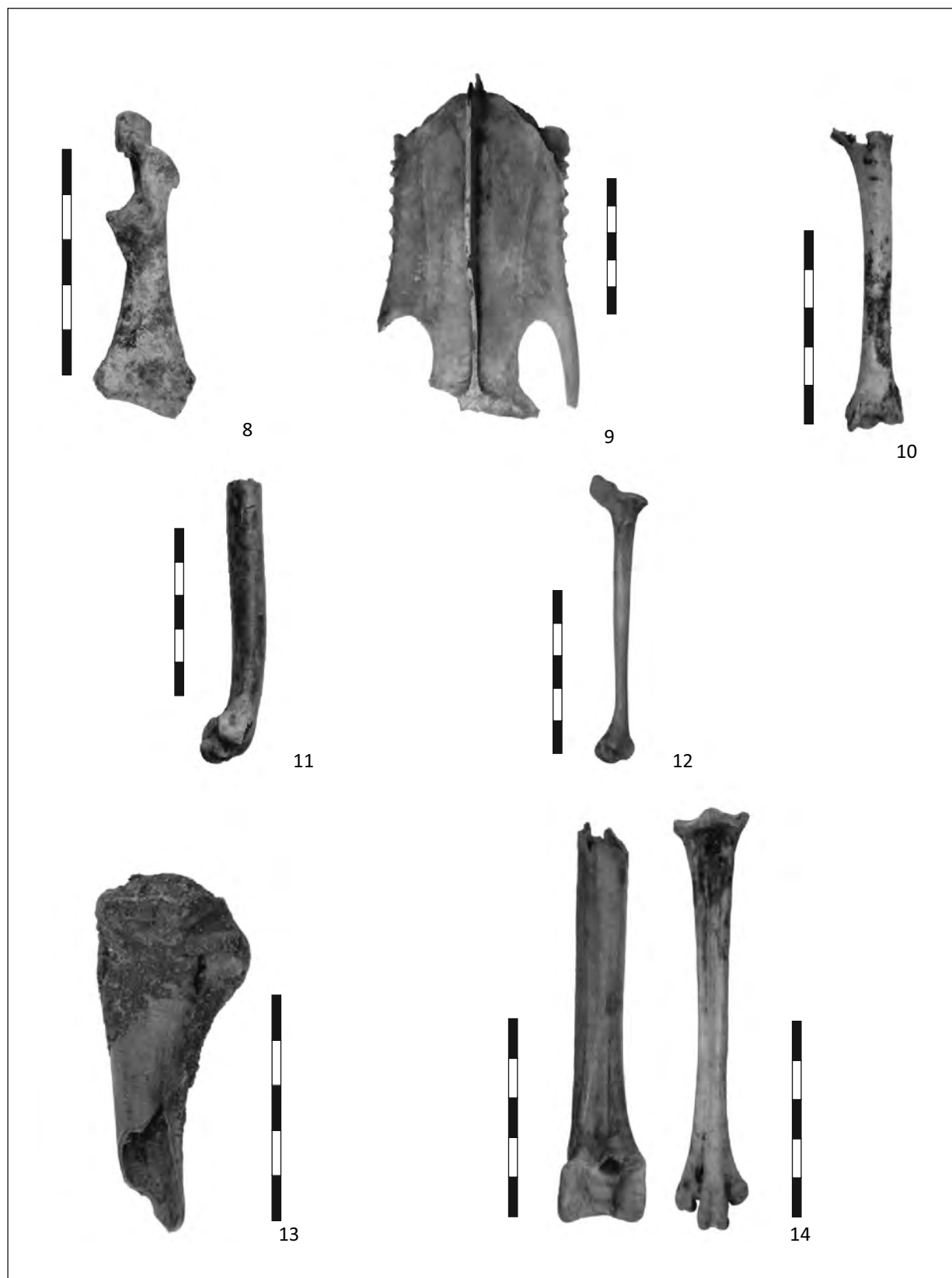
T. Sos, The European Pond Turtle in Romania. (ed. M., Rogner), *European Pond Turtle – Emys orbicularis*, Edition Chimaira, Frankfurt (2009), 207–209.

Toynbee 1973,

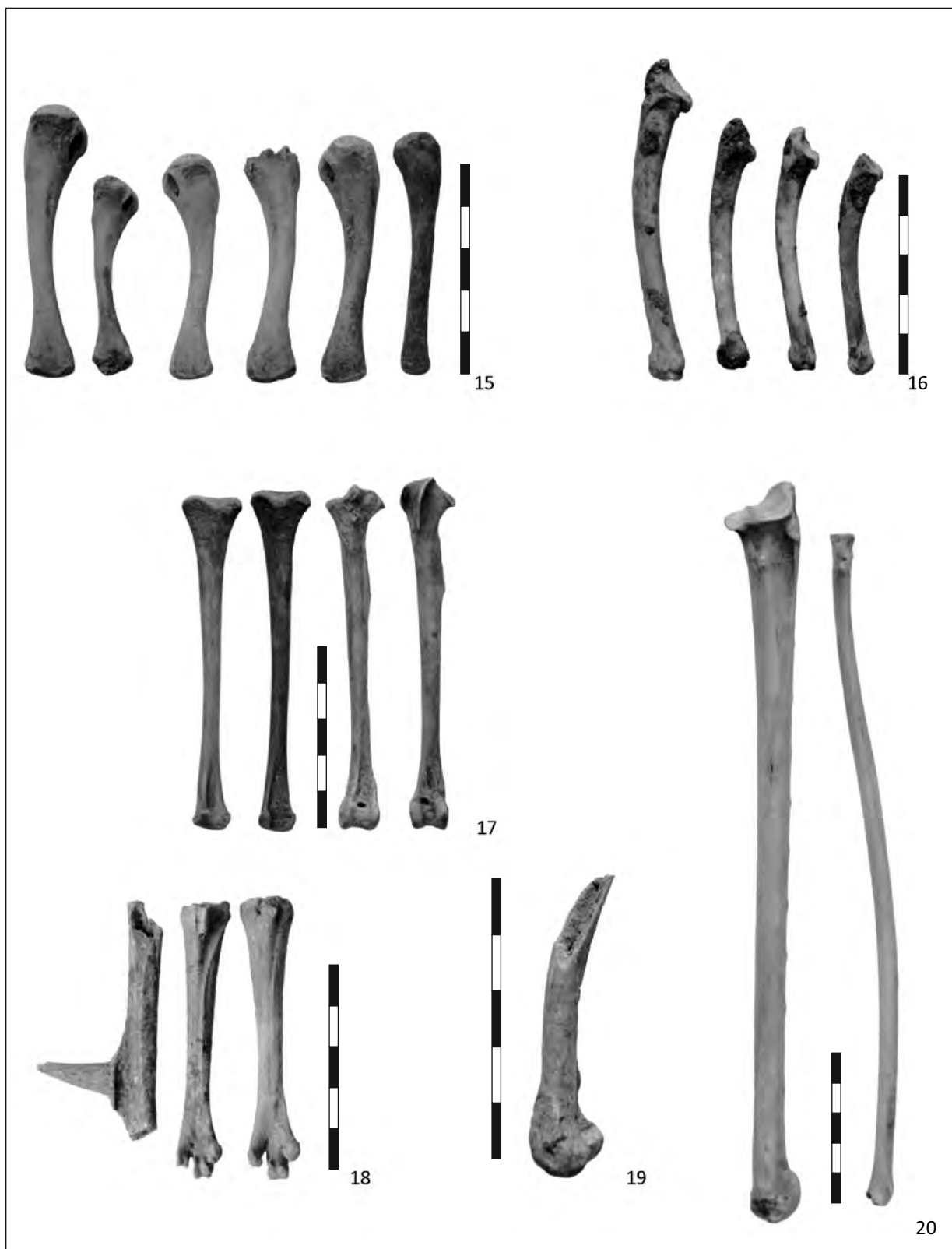
J. M. C. Toynbee, *Animals in Roman Life and Art*, Thames and Hudson, London (1973).

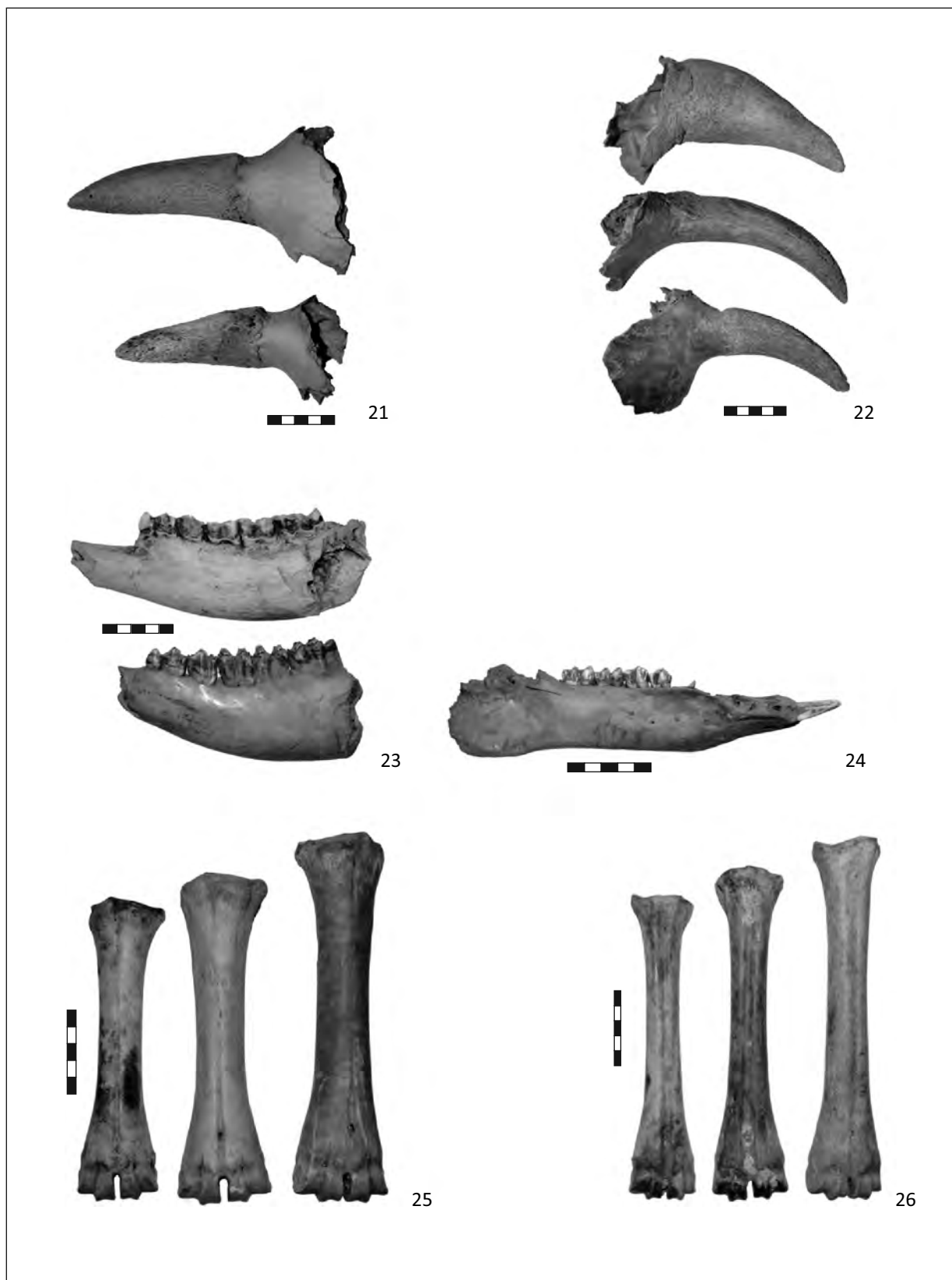
Pl. 1. 1. Opercular de crap, nivel M I. 2. Cleitrum de știucă, nivel M II. 3. Cleitrum de cod (vedere laterală și medială), nivel M I. 4. Os clavicular de sturion, nivel O I. 5. Radie înotătoare pectorală de sturion, nivel M I. 6. Fragmente de plastron de la țestoasa de apă (*Emys orbicularis*), nivel M I. 7. Fragmente de carapace de la țestoasa de apă (*Emys orbicularis*), nivel M III. / 1. Operculaire de carpe, niveau M I. 2. Cleithrum de brochet, niveau M II. 3. Cleithrum de morue de l'Atlantique (vue latérale et médiale), niveau M I. 4. Claviculaire d'esturgeon, niveau O I. 5. Rayon de la nageoire pectorale d'esturgeon, niveau M I. 6. Fragments de plastron de tortue d'eau (*Emys orbicularis*), niveau M I. 7. Fragments de carapace de tortue d'eau (*Emys orbicularis*), niveau M III.

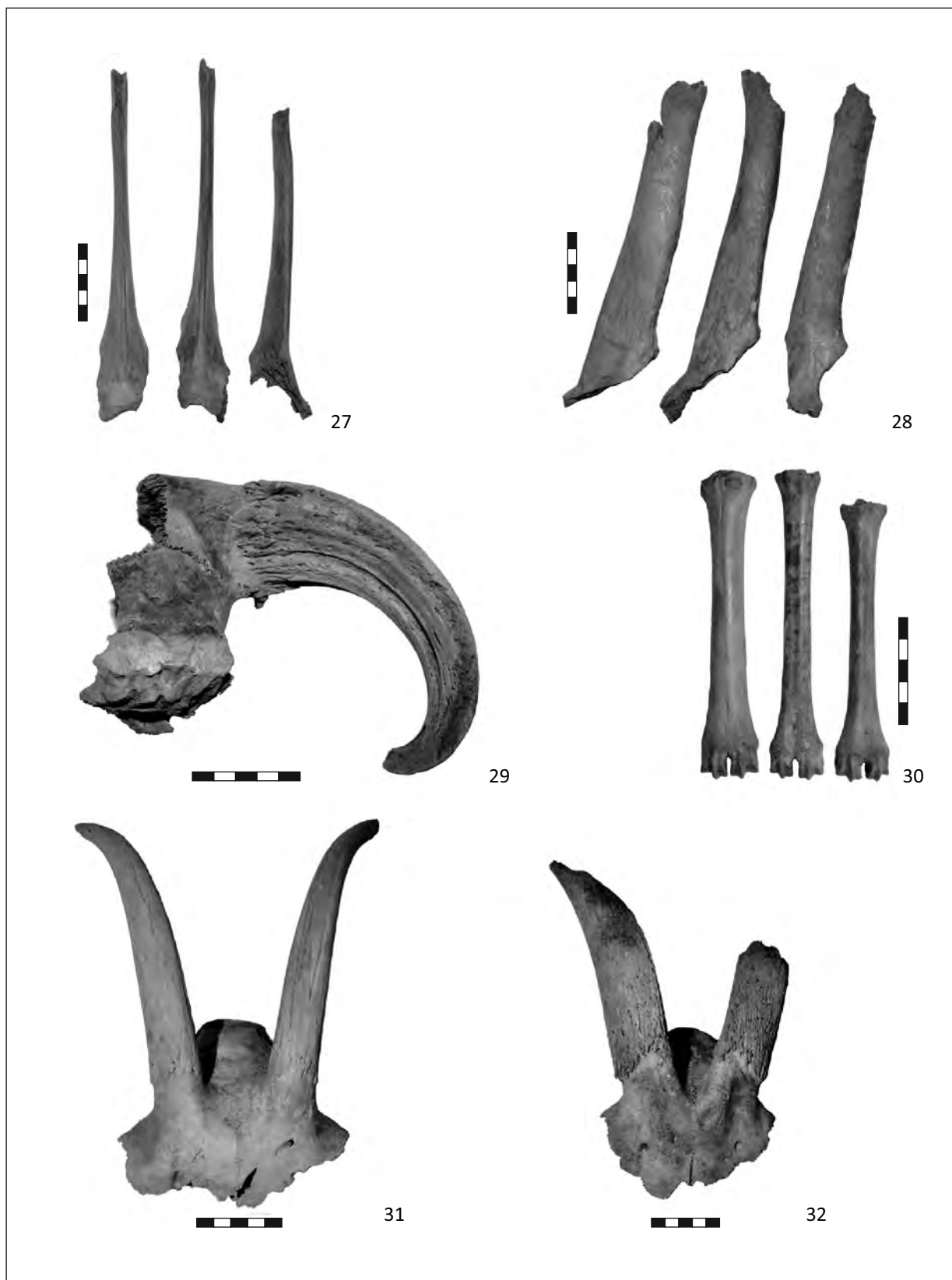
Pl. 2. 8. Coracoid de gâscă, nivelul M I. 9. Stern de gâscă, nivelul M I. 10. Humerus de gâscă ros proximal, nivelul M II. 11. Humerus de gâscă cu urme de tranșare, nivelul M II. 12. Tibiotars de rață, nivelul M II. 13. Humerus de curcan, nivelul M II. 14. Tibiotars și tarsometatars de curcan, nivelul M I respectiv M II. / Pl. 2. 8. Coracoïde d'oie, niveau M I. 9. Sternum d'oie, niveau M I. 10. Humérus d'oie rongé proximal, niveau M II. 11. Humérus d'oie avec traces de découpe, niveau M II. 12. Tibiotarse de canard, niveau M II. 13. Humérus de dinde, niveau M II. 14. Tibiotarsien et tarsométatarsien de dinde, niveau M I respectivement M II.

Pl. 3. 15. Humeruși de găină; juvenili în diverse stadii de creștere, nivelul M II. 16. Ulna de găină în diverse stadii de creștere, nivelul M II. 17. Tibiotarsuri de găină: juvenili (în stânga), adulți (în dreapta), nivelul M II. 18. Tarsometatarsuri de găină: mascul (în stânga); adult (în mijloc); juvenil (în dreapta), nivelul M I. 19. Femur de găină cu os medular, nivel M III. 20. Ulnă și radius de codalb, nivel M I. / Pl. 3. 15. Humérus de poule ; des juvéniles dans divers stades de développement, niveau M II. 16. Ulna de poule dans divers stades de développement, niveau M II. 17. Tibiotarsiens de poule : juvéniles (à gauche), adultes (à droite); niveau M II. 18. Tarsométatarsiens de poule : male (à gauche), adulte (au milieu), juvénile (à droite) : niveau M I. 19. Fémur de poule avec os médullaire, niveau M III. 20. Ulna et radius de Pygargue à queue blanche, niveau M I.

Pl. 4. 21. Procese cornulare dreapta de vită domestică (normă dorsală), nivelul M III. 22. Procese cornulare stânga de vită domestică (normă dorsală), nivelul M III. 23. Mandibule stânga de vită domestică (normă laterală), nivelul M III. 24. Mandibulă dreapta de porc (normă laterală), nivelul M III. 25. Metacarpiene de vită domestică (normă dorsală), nivelul M III. 26. Metatarsiene de vită domestică (normă dorsală), nivelul M III. / 21. Chevilles osseux droite de bœuf (vue dorsale), niveau M III. 22. Chevilles osseux gauche de bœuf (vue dorsale), niveau M III. 23. Mandibule gauche de bœuf (vue latérale), niveau M III. 24. Mandibule droite de porc (vue latérale), niveau M III. 25. Métacarpies de bœuf (vue dorsale), niveau M III. 26. Métatarsiens de bœuf (vue dorsale), niveau M III.

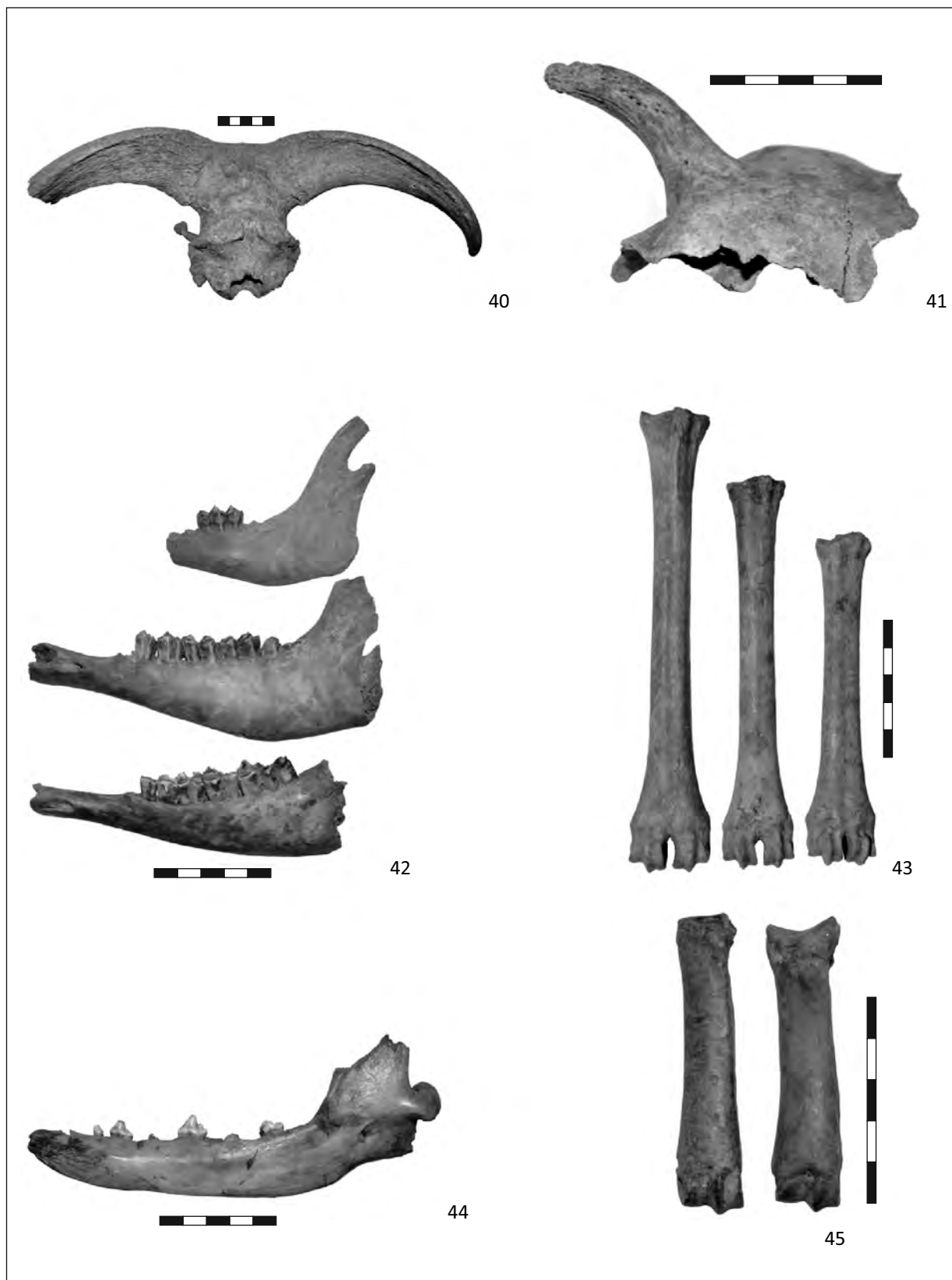
Pl. 5. 27. Vertebre toracice de vită domestică (normă cranială), nivelul M III. 28. Vertebre toracice de vită domestică (normă laterală), nivelul M III. 29. Neurocraniu de berbec (normă nucală), nivelul M III. 30. Metapodii de ovicaprine (normă dorsală), nivelul M III. 31. Neurocraniu de capră femelă (normă cranială), nivelul M III. 32. Neurocraniu de capră mascul (normă cranială), nivelul M III. / 27. Vertèbres thoraciques de bœuf (vue crâniale), niveau M III. 28. Vertèbres thoraciques de bœuf (vue latérale), niveau M III. 29. Neurocrâne de bélier (vue nucale), niveau M III. 30. Métapodes de caprinés (vue dorsale), niveau M III. 31. Neurocrâne de chèvre femelle (vue crâniale), niveau M III. 32. Neurocrâne de chèvre mâle (vue crâniale), niveau M III.

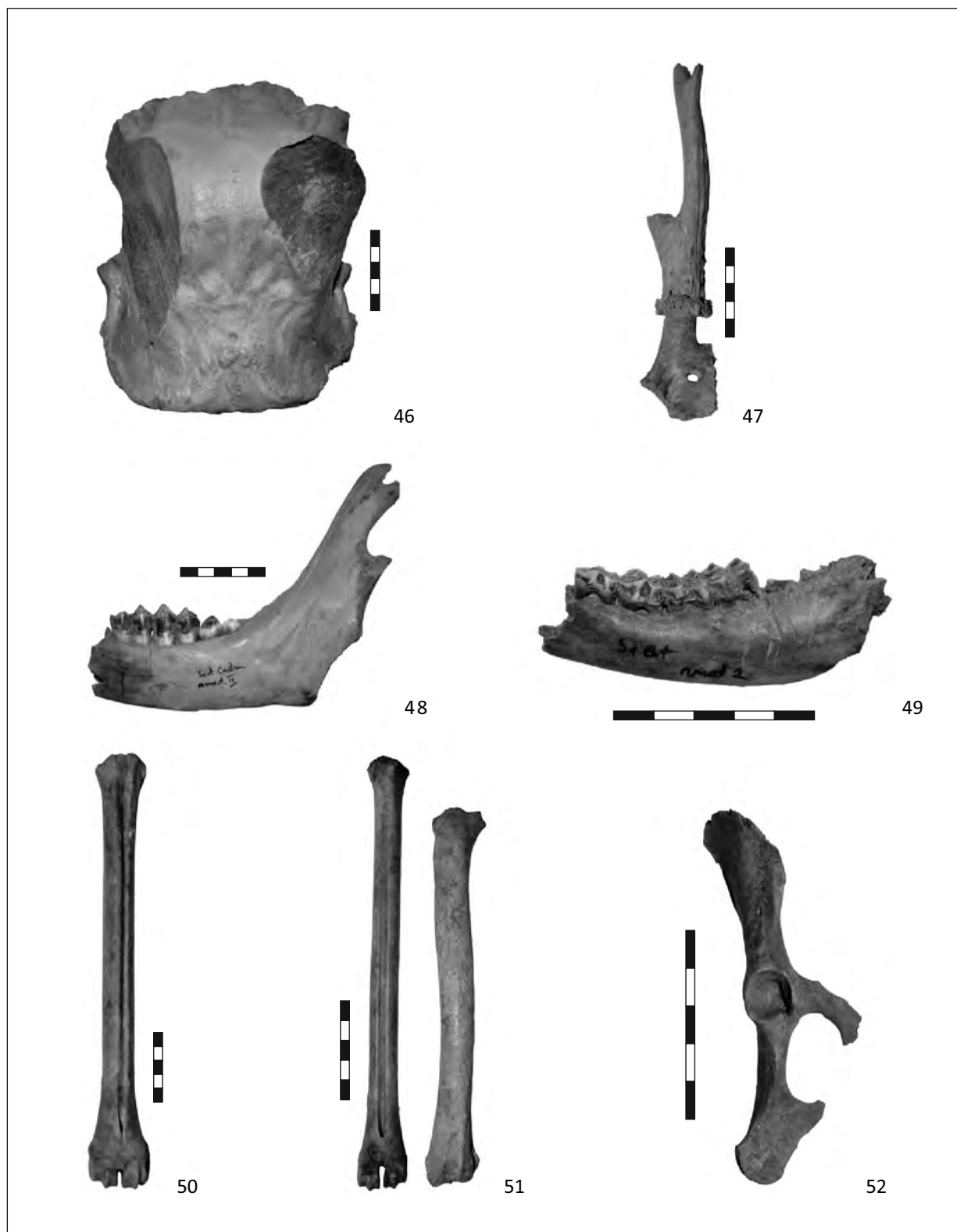
Pl. 6. 33. Metacarpian de cal (normă dorsală), nivelul M III. 34. Humeruși de porc (normă cranială), nivelul M III. 35. Humeruși de câine (normă caudală), nivelul M III. / 33. Métacarpien de cheval (vue dorsale), niveau M III. 34. Humérus de porc (vue crâniale), niveau M III. 35. Humérus de chien (vue caudale), niveau M III.

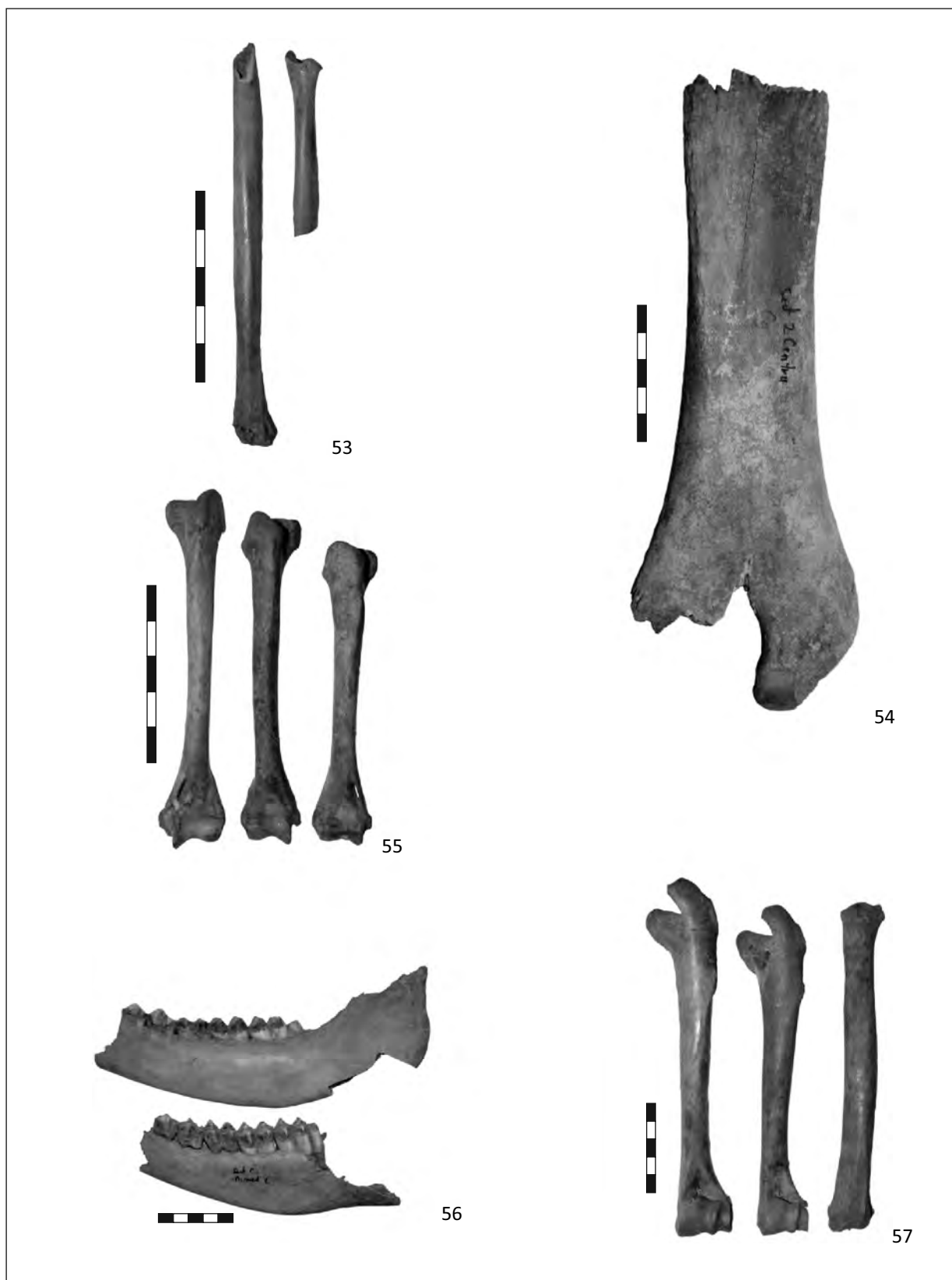
Pl. 7. 36. Hioid de vită domestică cu urme de tăiere (normă laterală), nivelul M II. 37. Humerus distal de cal cu urme de tăiere (normă laterală), nivelul M II. 38. Metacarpiane de vită domestică (normă dorsală), nivelul M II. 39. Metatarsiene de vită domestică (normă dorsală), nivelul M II. / 36. Hyoïde de bœuf avec traces de découpe (vue latérale), niveau M II. 37. Humérus distal de cheval avec traces de découpe (vue latérale), niveau M II. 38. Métacarpiens de bœuf (vue dorsale), niveau M II. 39. Métatarsiens de bœuf (vue dorsale), niveau M II).

Pl. 8. 40. Neurocraniu de berbec (normă nucală), nivelul M II. 41. Neurocraniu de oaie femelă (normă laterală), nivelul M II. 42. Mandibule de ovicaprine (normă laterală), nivelul M II. 43. Metacarpiene de ovicaprine (normă dorsală), nivelul M II. 44. Mandibulă de câine cu urme de tăiere (normă linguală), nivelul M II. 45. Metacarpiene de porc (normă dorsală), nivelul M II. / 40. Neurocrâne de béliér (vue nucale), niveau M II. 41. Neurocrâne de mouton femelle (vue latérale), niveau M II. 42. Mandibule de caprines (vue latérale), niveau M II. 43. Métacarpies de caprines (vue dorsale), niveau M II. 44. Mandibule de chien avec trace de découpe (vue linguale), niveau M II. 45. Métacarpies de porc (vue dorsale), niveau M II.

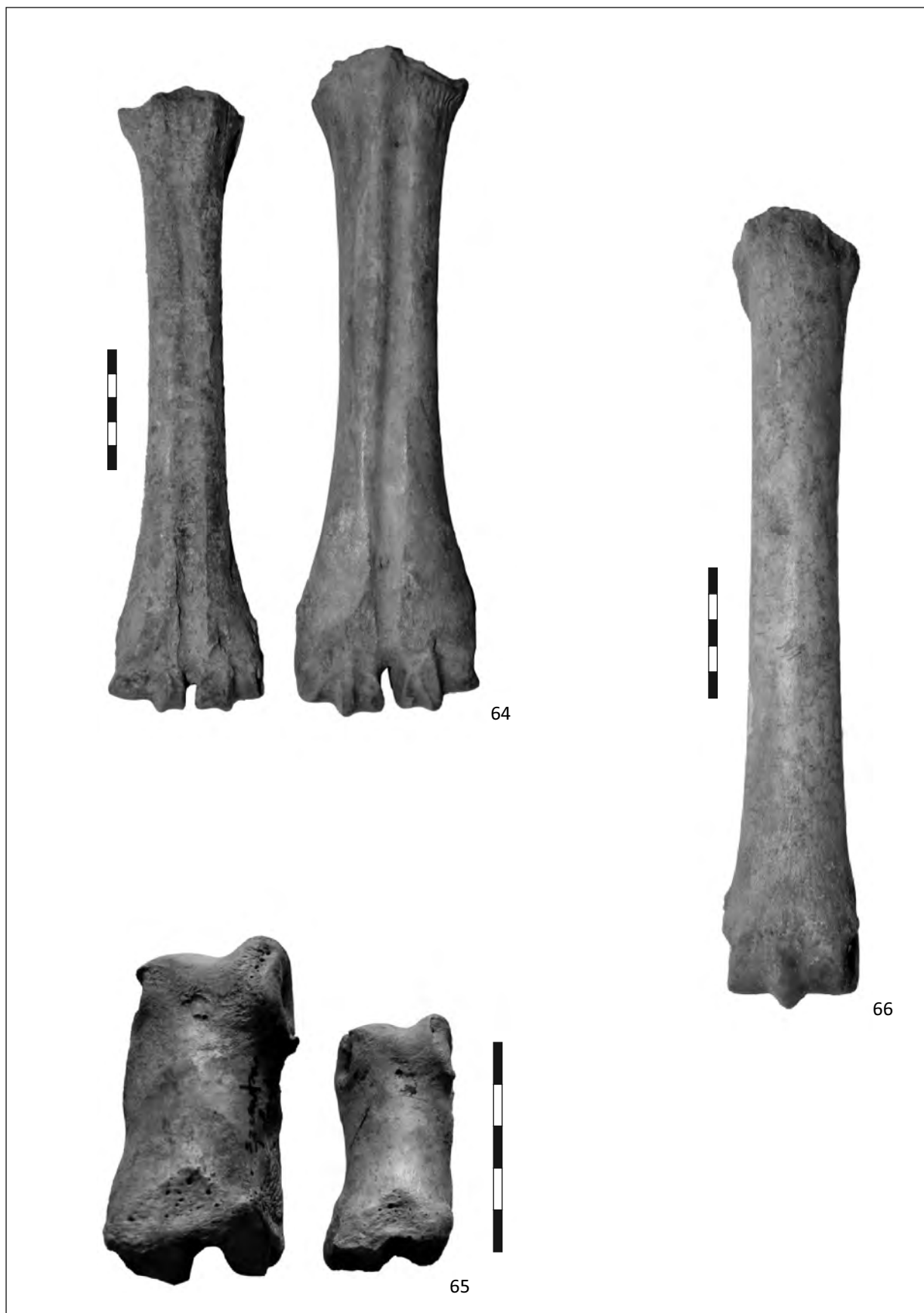
Pl. 9. 46. Neurocraniu de cerb cu urme de tăiere (normă dorsală), nivelul M II. 47. Neurocraniu de căprior (normă dorsală), nivelul M II. 48. Mandibulă de cerb (normă laterală), nivelul M II. 49. Mandibulă de căprior (normă laterală), nivelul M II. 50. Metatars de cerb (normă dorsală), nivelul M II. 51. Radius (în dreapta) și metatars (în stânga) de căprior (normă dorsală), nivelul M II. 52. Coxal dreapta de iepure de câmp (normă laterală), nivelul M II. / 46. Neurocrâne de cerf avec trace de découpe (vue dorsale), niveau M II. 47. Neurocrâne de chevreuil (vue dorsale), niveau M II. 48. Mandibule de cerf (vue latérale), niveau M II. 49. Mandibule de chevreuil (vue latérale), niveau M II. 50. Métatarsien de cerf (vue dorsale), niveau M II. 51. Radius (à droite) et métatarsien (à gauche) de chevreuil (vue dorsale), niveau M II. 52. Coxal droite de lièvre (vue latérale), niveau M II.

Pl. 10. 53. Radiusuri de iepure de câmp (normă dorsală), nivelul M I. 54. Metapod de cămilă (normă plantară), nivelul M I. 55. Humeruși de pisică (normă dorsală), nivelul M I. 56. Mandibule de cerb (normă laterală), nivelul M I. 57. Humeruși (în stânga și centru, normă cranială) și radius (în dreapta, normă dorsală) de căprior, nivelul M I. / 53. Radius de lièvre (vue dorsale), niveau M I. 54. Métapode de chameau (vue plantaire), niveau M I. 55. Humérus de chat (vue dorsale), niveau M I. 56. Mandibule de cerf (vue latérale), niveau M I. 57. Humérus (à gauche et au milieu, vues crâniiales) et radius (à droite, vue dorsale) de chevreuil, niveau M I.

Pl. 11. 58. Metacarpie de vită domestică (normă dorsală), nivelul O II. 59. Metatarsiene de vită domestică (normă dorsală), nivelul O II. 60. Radiusuri de vită domestică (normă dorsală), nivelul O II. 61. Metatarsian de vită domestică cu patologie la nivelul epifizei proximale (normă dorsală), nivelul O II. 62. Metapod distal de zimbru (normă dorsală), nivelul O II. 63. Metapod distal de zimbru (normă palmară/plantară), nivelul O II. / 58. Métacarpies de bœuf (vue dorsale), niveau O II. 59. Métatarsiens de bœuf (vue dorsale), niveau O II. 60. Radius de bœuf (vue dorsale), niveau O II. 61. Métatarsien de bœuf avec une pathologie au niveau d'épiphyse proximale (vue dorsale), niveau O II. 62. Métapode distale de bison d'Europe (vue plantaire), niveau O II.

Pl. 12. 64. Metatarsiene de vită domestică (normă dorsală), nivelul O I. 65. Falange 1 de vită domestică (normă dorsală), nivelul O I. 66. Metatarsian de cal (normă dorsală), nivelul O I. / 64. Métatarsiens de bœuf (vue dorsale), niveau O I. 65. Phalanges 1 de bœuf (vue dorsale), niveau O I. 66. Métatarsien de cheval (vue dorsale), niveau O I.

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

DATE GENEALOGICE ȘI PROSOPOGRAFICE REFERITOARE LA FAMILIA CORNEA-BARBU DE ILENI (SEC. XVII–XX)

Sorin Mitu*

Cuvinte cheie: genealogie, prosopografie, istoria elitelor, Transilvania, secolele XVII–XX
Keywords: genealogy, prosopography, history of élites, Transylvania, 17th–20th centuries

Genealogical and Prosopographical Data Regarding Cornea-Barbu of Ileni Family (17th–20th Centuries) (Abstract)

The paper is presenting some historical data concerning a Romanian family, originary from Ileni, a small village near Făgăraș. In 1628, Oprea Cornea, a boyar from Ileni, was ennobled by Prince Gabriel Bethlen of Transylvania. During the following four centuries many members of this family played an important role in the history of their communities, as local nobles, priests, lawyers or officials. The main branch of the family is still in existence, living in Ileni. Another branch of the Cornea-Barbu family established itself in the Arad County at the end of the 18th century. The saga of this family provides precious information regarding the history of the Romanian élites in Transylvania, during the modern period.

Încă de pe vremea în care Nicolae Iorga publica volumul său *Sate și preoți din Ardeal*¹, cercetătorii istoriei sociale a românilor din Transilvania au fost interesați de problematica elitelor locale, de universul vast și divers al preoților, micilor nobili, funcționarilor, dascălilor sau juriștilor care s-au ridicat dintre hotarele înguste ale satelor transilvane. Studiarea familiilor din rândul cărora s-au afirmat reprezentanți ai acestor categorii sociale sau profesionale, a „dinastiilor” și genealogiilor locale, i-a preocupat pe cărturarii români încă din epoca Școlii Ardelene și a cunoscut un moment important prin publicarea lucrării lui Ioan „cavaler” de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, în anii 1892–1895².

După cum era de așteptat, o asemenea tematică de cercetare a fost cantonată în perimetrul strâmt al unei istorii a Transilvaniei segmentată în mod tradițional pe criterii etnice. Este vorba de o istorie specific „românească”, impregnată cu accente justificative, prin intermediul căreia istoricii români doreau să arate „celorlalți” că și conaționalii lor au avut în spatele lor, dincolo de masele țărănești,

personalități și elite cu care să se mândrească. Pentru istoricii maghiari sau sași, care puteau să cerceteze pe baza unor fonduri arhivistice mult mai bogate nobilimea regatului Ungariei, respectiv patriciatul urban al burgurilor săsești, ca și pentru istoricii români preocupați de istoria boierimii din Principate, nu a existat o asemenea necesitate psihologică și ideologică.

Rămânând în interiorul acestei tradiții istoriografice (dar încercând totuși să ne eliberăm măcar de o parte din prejudecățile evocate), vom aborda în articolul de față istoria unei familii românești care a reușit să lase urme semnificative în documentele vremii pe parcursul unui interval de peste patru veacuri – o performanță mai rar întâlnită în respectivul context social.

Familia Cornea-Barbu de Ileni (cum o vom numi, în mod convențional, în acest articol) a aparținut mediului social al boierimii din Făgăraș, unul dintre cele câteva nuclee de formare și perpetuare a unor elite românești transilvane capabile să se reproducă social de-a lungul a câtorva secole. Alte exemple de asemenea pepiniere elitare mai bine dezvoltate au fost reprezentate de mica nobilime din Maramureș, Chioar, Hațeg sau Banat³.

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, 400084 Cluj-Napoca, Romania. E-mail: sorinmitu2@yahoo.com.

¹ Nicolae Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, (1902).

² Ioan cavaler de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, vol. I–II, Sibiu, (1892–1895).

³ Vezi Ionuț Costea, *Solam virtutem et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară (sec. XVII)*, Cluj, (2005).

Prima atestare documentară a familiei datează din 20 aprilie 1628, când Oprea Cornea din Ileni („Opra Kornia de Illyen”) primește o diplomă de înnobilitare din partea principelui Gabriel Bethlen⁴. Prin actul în cauză, lui Oprea Cornea i se confirmă privilegiile de care se bucură toți „adevărații boieri ai Țării Făgărașului din timpurile de demult” („veri Boerones terrae Fogaras ab antiquo”), din rândurile cărora acesta făcea parte. Totodată, i se acordă cu titlu de nouă donație două pătrimi din boeronatul de Ileni, deținute de acesta, una dobândită prin moștenire, iar cealaltă prin cumpărare. Tot acest document atestă calitatea de „asesor jurat al scaunului judecătoresc al Țării Făgărașului”, îndeplinită la acea dată de Oprea Cornea.

Diploma a fost publicată de Ioan Pușcariu, după un transumpt eliberat la data de 27 iulie 1799 de oficiul districtului Țării Făgărașului, la cererea parohului Toma Cornea, numit și Barbu, din Ileni. Copia manuscrisă a unui alt transumpt care înglobează diploma din 1628 (document eliberat la 10 mai 1833 de către Tabla Regească din Târgu-Mureș, la solicitarea nobililor Mihail, Florea, Teodor, Ionuț și Gheorghe, cu toții Barbu de Ileni) se află în posesia autorului rândurilor de față, transmisă ca moștenire de familie.

Este dificil să aflăm indicii referitoare la familia Cornea de Ileni anterioare anului 1628. Pe baza unui material documentar bogat, publicat ulterior în fasciculele intitulate *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului* (1904–1907), Ioan Pușcariu considera că din spița Corneștilor făceau parte și alți boieri din Ileni, menționați în documentele din secolele XVI–XVII, respectiv „Barb, Dragomir, Coman, Manoilă, Many, Korsate de Ileni”⁵. Pușcariu nu precizează care sunt sursele documentare pe care se întemeiază această afirmație. Nu putem decât să presupunem că în condițiile în care Corneștii au fost cei mai reprezentativi boieri din Ileni, cel puțin la începutul secolului al XVII-lea, Pușcariu a crezut că purtătorii altor prenume asociate cu predicatul „de Ileni” sau doar proveniți din această localitate trebuie să facă parte din aceeași familie. Pe baza acestui raționament, cea mai timpurie atestare a familiei ar coborî până în anul 1511, când în scaunul de judecată al Țării Făgărașului, prezidat de castelanul Paul Thomori, printre cei doisprezece boieri jurați este menționat și „Manyila de

Illyén”, presupus de Pușcariu a fi un membru al familiei Cornea⁶.

Fără îndoială, acest lucru este posibil, dar nu avem nici o dovadă directă în sensul respectiv. La 1534, printre boierii jurați ai aceluiași scaun judiciar este menționat un alt ilerean, „Cristea Milea de Ileni”, iar la 1630, alături de Oprea Cornea figurează consăteanul său „Coman Piro de Ileni”⁷. Ca urmare, în Ileni existau mai multe familii de boieri, din rândurile cărora putea să facă parte și amintitul Manoilă, pomenit la 1511. Din urbariile întocmite pe domeniul Țării Făgărașului, știm că în secolul al XVII-lea în Ileni erau înregistrate mai multe spițe de boieri, printre care se numărau familiile „Pirro” (Pirău), Comșa, Milea și Metea⁸. Așadar, nu este obligatoriu ca toți boierii ilereni să fi fost Cornești, deși nu este exclus ca la începuturi – dat fiind faptul că Ileniul a fost și este un sat destul de mic – cu toții să fii descins dintr-o spiță comună. Documentele emise de voievozii Țării Românești, care i-au boierit inițial, și a căror putere probatorie funcționa încă în secolul al XVII-lea⁹, nu ne spun nici ele nimic în această privință.

Cert este că după anul 1628 Oprea Cornea și descendenții lui vor face o figură frumoasă printre micii nobili făgărașeni. Prezența lui Oprea Cornea în scaunele de judecată ale Țării Făgărașului este atestată în anii 1630, 1639 și 1641, în documente cu caracter juridic¹⁰. Date suplimentare despre el și familia sa ne oferă urbariile domeniului Făgărașului, publicate de David Prodan și soții Ursuțiu. În anul 1640, Oprea Cornea este consemnat în urbarii împreună cu fiul său, Man Cornea, căsătorit la acea dată, deținând împreună o optime din muntele „Belia”, un număr important de animale, pământ arător și de fâneță¹¹. La momentul respectiv, după cum arată tabelele

⁶ Ioan-Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj, (1991), 77–81, pe baza lucrării lui Pușcariu, face o trecere în revistă a scaunelor de judecată ale Țării Făgărașului, alcătuind o listă cu toți membrii acestora. Numele localității Ileni este transcris aici greșit: „Ilieni” (prin transpunerea formei din documentele latine, „Illyen”, asemănătoare cu cea maghiară, „Illény”). Ilieni (Illyefalva) este o localitate din apropiere de Sfântu Gheorghe.

⁷ *Ibidem*, 78, 81.

⁸ David Prodan, Liviu Ursuțiu, Maria Ursuțiu (ed.), *Urbăriile Țării Făgărașului*, vol. I (1601–1650), București (1970), 743.

⁹ Antal Lukács, *Puterea probatoare a documentelor domnilor munteni în Țara Făgărașului în secolul al XVII-lea*, în vol. Manuela Dobre (coord.), *Istorie și ideologie*, București, (2002), 114–123.

¹⁰ I. A. Pop, *op. cit.*, 81; Pușcariu, *Date istorice*, I, 173; Lukács, *op. cit.*, 120.

¹¹ David Prodan, Adrian Ursuțiu, *op. cit.*, 743.

⁴ Ioan cavaler de Pușcariu, *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului*, ed. a II-a Cluj, (2006), 171–174.

⁵ *Ibidem*, 33.

întocmite de funcționarii domeniului, ei erau cei mai înstăriți ilereni.

În 1647, o consemnare a preoților din Țara Făgărașului îl amintește pe „Popa Coman”, fiul lui Oprea Cornea, preot de șase ani, care locuiește în boieria lui, știe bine *Tatăl Nostru*, *Crezul* și *Cele zece porunci* și citește carte în română și în slavonă¹². Coman Cornea este primul cleric din familia Cornea atestat documentar, cel care deschide o listă absolut impresionantă de preoți ortodocși și apoi greco-catolici, grupați în câteva „dinastii” locale, răspândite mai târziu prin Transilvania și părțile ungurene.

Este și prima dată când observăm că familia recurge la această strategie de perpetuare a prestigiului, averii și poziției sale sociale. Oprea Cornea, care este cel mai important personaj din Ileni în prima jumătate a secolului al XVII-lea și pe care îl vedem gospodărindu-și averea împreună cu fiul său Man (probabil primul născut), îl va plasa pe celălalt fiu al său ca titular în parohia satului – o sursă sigură de autoritate și de venituri. Evident, acest lucru nu putea fi obținut fără anumite eforturi personale și o educație adecvată respectivei poziții sociale. Ca urmare, popa Coman va deprinde meșteșugul cititului (probabil nu va învăța să și scrie, lucru de prisos pentru un preot al vremii) – spre satisfacția stăpânitorilor calvini ai domeniului Făgărașului (la acea dată însăși principii Transilvaniei!), care solicitau insistent ca învățăturile Evangheliei să ajungă inclusiv la urechile supușilor lor valahi, potrivit preceptelor confesionale protestante.

Membrii familiei Cornea sunt amintiți în continuare în urbarii, pe parcursul secolului al XVII-lea, fiind menționați printre cei care îndeplineau slujbe la curtea și cetatea Făgărașului, potrivit statutului lor boieresc. La 1671 sunt pomeniți „Man Cornea, Lupul Cornea, Oprea Cornea junior și Oprea Cornea senior”, precum și „Ionaș Cornea, șpan”¹³. Un „Oprea, fiul lui Oprea Cornea” este amintit și în 1683¹⁴.

Este greu să stabilim relația genealogică dintre aceste personaje, în absența altor informații. Observăm obiceiul de a perpetua anumite nume de botez, de-a lungul mai multor generații (în cazul de față, numele „Oprea”), o practică pe care o vom regăsi frecvent în istoria familiei și care ține de regulile onomasticii românești, și nu numai. Este posibil ca „Oprea Cornea senior” (care trăia în mod sigur la 1671, nu știm dacă și la 1683) să fie

titularul diplomei de înnobilitare din 1628, născut pe la începutul veacului al XVII-lea sau mai înainte. Dar nu este exclus ca acesta să fie de fapt un descendent al primului Oprea (și să fie numit „senior” la 1671 pentru că a avut și el un fiu botezat tot Oprea, al treilea din neam cu acest nume). Această ultimă ipoteză este susținută indirect de împrejurarea că primul Oprea ar fi fost prea bătrân la 1671 și 1683, ca și de faptul că „urmașul” propriu-zis al primului Oprea pare să fie Man, menționat în capul listei de slujbași ilereni din 1671, listă în care ceilalți Cornești (Lupul, Oprea junior și Oprea senior sau Ionaș) apar după numele lui Man.

Cert este că familia va prolifera într-un mod spectaculos, pe parcursul următoarelor două veacuri. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când Ioan Pușcariu se documenta pentru lucrările sale (pe vremea când îndeplinea funcția de căpitan suprem al districtului Făgăraș¹⁵), acesta ne încredințează că numai în Ileni trăiau 41 de capi de familie aparținând neamului Cornea¹⁶. Tranziția demografică (fenomenul care va conduce la creșterea spectaculoasă a populației pe parcursul epocii moderne) își va produce efectele și în cazul Corneștilor. Aceasta, cu atât mai mult cu cât putem presupune în mod rezonabil că respectivul proces a început mai devreme în sânul familiilor care dispuneau de o situație socială și materială mai bună. Ca urmare a revoluției demografice, ca și a căsătoriilor endogame, practicate preponderent în interiorul satului, la ora actuală o bună parte a ilerenilor poartă numele „Cornea” sau „Barbu”, membrii familiei numărându-se cu sutele.

Revenind la documentele din veacul al XVII-lea, în filele acestora întâlnim pentru prima oară și numele „Barbu”¹⁷, pe care îl vom regăsi apoi în mod constant, în numeroase consemnări din secolul al XVIII-lea și de după aceea. Nu știm care a fost mecanismul prin care s-a ajuns ca descendenții aceleiași spițe să poarte două nume de familie și nu cunoaștem analogii pentru acest fenomen, în mediul social și în contextul temporal respectiv. Fapt este că mulți ilereni au continuat să se numească, până astăzi, fie „Cornea”, fie „Barbu”, iar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea datează și primele documente care atestă că este vorba despre aceeași familie. În anii 1791 și 1796, frații Ioan și Toma solicitau și obțineau, în mod succesiv, din partea autorităților districtului Făgăraș, recunoașterea statutului lor nobiliar. În documentele

¹² *Ibidem*, 836.

¹³ *Ibidem*, II, 497.

¹⁴ David Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București (1991), 124.

¹⁵ Vezi Nicolae Josan, *Ioan Pușcariu (1824–1912). Viața și activitatea*, Alba Iulia (1997), 60–64, 170–177.

¹⁶ Ioan cavaler de Pușcariu, *Fragmente*, 33.

¹⁷ Vezi D. Prodan, A. Ursuțiu, *op. cit.*, II, 665.

respective se menționează că ei sunt descendenții lui Oprea Cornea, cel înnobilit la 1628, și sunt numiți „Ioannes” (în forma genitivă „Ioannis”) „Kornia alias Barb de Illyen”, respectiv „Thoma Kornya alias Barb de Illyen”¹⁸. Formula „alias” („numit și”) ne arată în mod indubitabil că reprezentanții familiei purtau ambele nume.

Unii dintre ei, respectiv membrii unei încrengături a familiei care va prospera și va urca spectaculos în ierarhia socială, vor păstra această denumire compozită, pe care o vom întâlni transcrisă în documente, de obicei, potrivit ortografiei maghiare: „Kornia-Bárb” sau „Kornya-Bárb”. De regulă, este indicat și predicatul nobiliar (respectiv locul de origine al familiei), tot în forma maghiarizată: „illyéni Kornia-Bárb” (care se poate traduce în română prin formula „de Ileni”, dar și „din Ileni”). Regăsim și alte forme, cum ar fi: „Kornia de Barbu, Illyéni” sau „Kornia, másképp Barb; illyéni”. În orice caz, sub această formă compusă numele familiei va intra în lucrările de genealogie a nobilimii regatului Ungariei, publicate în secolul al XIX-lea¹⁹. Din acest motiv, am folosit și noi în articolul de față, pentru o identificare cât mai cuprinzătoare a întregii familii, această formă generică și puțin artificială: „Cornea-Barbu de Ileni”.

În practica onomastică, doar ramura așezată la Arad și ulterior maghiarizată a familiei va folosi numele compus („illyéni Kornia-Bárb”). Altă ramură, stabilită în satul Pecica, de lângă Arad, va renunța la „Cornea”, rămânând doar „Barbu”, dar va folosi frecvent predicatul nobiliar, în forma românească „Barbu de Ileni”. În schimb, Corneștii așezați tot nu departe de Arad, la Răpsig, pe valea Crișului Alb, vor folosi doar numele „Cornea”. În timp ce ilerenii, tot mai numeroși, vor rămâne împărțiți în zeci de familii, purtând fie numele „Barbu”, fie pe cel de „Cornea”.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea avem puține mărturii directe referitoare la poziția socială și starea materială a familiei. Cele mai frecvente situații în care îi întâlnim pe Cornești sau Bărbulești sunt acelea în care respectivii solicită confirmarea statutului lor nobiliar, care le aducea privilegii și scutiri fiscale. Acest lucru se va întâmpla în 1791, 1796, 1833, 1843²⁰. Este limpede că membrii familiei au dus o luptă continuă și acerbă în acest

sens, mai ales că autoritățile încercau mereu să reducă numărul privilegiilor, inițiind anchete și procese „productionale”, în cadrul cărora boierilor făgărășeni li se cerea „să producă” dovezile statutului lor nobiliar, iar în cazul în care nu reușeau erau reduși la calitatea de contribuabili ordinari. Pe de altă parte, faptul că membrii familiei Cornea au reușit să obțină în mod repetat respectivele confirmări ne arată că aceștia au avut forța economică, pregătirea juridică, determinarea morală, precum și conștiința statutului lor social – necesare deopotrivă pentru ca aceștia să se adreseze unor instanțe administrative sau judiciare, să depună cereri și să facă drumuri costisitoare. Pentru noi, acestea sunt mărturiile concrete ale efortului lor susținut de a-și păstra statutul social moștenit din vechime.

În secolul al XVIII-lea, satul Ileni (situat la doar câțiva kilometri de sediul episcopal unit de la Făgăraș) va trece la unirea religioasă. Ca urmare, numeroșii preoți ilereni care se vor ridica de acum înainte din rândurile acestei familii vor aparține confesiunii greco-catolice. Primul pe care îl cunoaștem este parohul Toma Cornea, zis și Barbu de Ileni, care primește confirmarea statutului nobiliar în 1799. Mai târziu, vom mai întâlni un preot ilerean cu acest nume („Cornea Thomas”, născut în 1874)²¹.

Fratele lui Toma, Ioan Cornea zis și Barbu de Ileni, deschide însă o filă inedită în istoria familiei, extrem de diferită în raport cu căile urmate de străbunii săi, dar totuși tipică pentru realitățile sociale, economice, demografice și etnice ale vremii. Potrivit actului din 1796, Ioan era avocat „pentru ambele foruri”²² (respectiv civil și penal), în comitatul Aradului, care aparținea administrativ regatului Ungariei, și nu Marelui Principat al Transilvaniei, în care – după toate probabilitățile – trăiseră toți antecesorii săi, până la acea dată.

Nu știm cum a ajuns Ioan Cornea la Arad. Cu siguranță, a urmat studii mai înalte, care l-au calificat pentru postura de jurist. Dat fiind faptul că fratele lui a rămas paroh în Ileni, putem presupune că a fost primul din neamul său care s-a mutat în părțile câmpiei arădene. Ceea ce știm este că regiunea Aradului, slab populată până la începutul secolului al XVIII-lea datorită prezenței turcești din proximitate, va cunoaște o dezvoltare deosebită mai ales de pe la sfârșitul veacului Luminilor, impulsionată de administrația tot mai rațională și

¹⁸ Ioan cavalier de Pușcariu, *Fragmente*, 171–174.

¹⁹ Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. VI, Pest (1860), 366; Márki Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad király város története*, vol. II, Arad (1895), 688; Barna János, *Sümeagy Dezső, Nemes családok Csanádvármegyében* (Makó), (1913), 102.

²⁰ Ioan cavalier de Pușcariu, *Fragmente*, 171–174; idem, *Date istorice*, 181; copia manuscrisă a transumptului din 1833, în posesia noastră.

²¹ Cornel Sigmirean, *Istoria formării intelectualității românești din Transilvania și Banat în epoca modernă*, Cluj (2000), 369; idem, *Intelectualitatea ecleziastică. Preoții Blajului (1806–1948)*, Târgu-Mureș (2007), 204.

²² Ioan cavalier de Pușcariu, *Fragmente*, 171.

mai eficientă a Imperiului Habsburgic. Întinderile uriașe de pământ fertil puse acum în valoare atrag deplasări importante de populație, care se mută aici din regiunile deluroase sau montane, cum erau cele din interiorul Transilvaniei, dar și din alte regiuni ale monarhiei dunărene. Se mută aici și țărani, veniți să lucreze holde mai mănoase, dar și diferite personaje înstărite, nobili sau *homines novi*, care vor cumpăra pământ și își vor constitui aici latifundii întinse, precum și membri ai claselor de mijloc, burghezi, negustori, specialiști în diferite domenii de activitate, dintre care unii vor urca și mai sus pe scara ierarhiei sociale²³.

Acesta era contextul favorabil de care Ioan Cornea și descendenții săi vor profita din plin, făcând o carieră socială și profesională spectaculoasă în părțile arădene și ridicându-se astfel peste nivelul mult mai modest al boierilor, preoților de țară, micilor nobili, jurașilor sau șpanilor făgărășeni.

În anul 1796, tânărul avocat Ioan Cornea (născut probabil în jurul anului 1760) obținea recunoașterea publică a nobilității sale în varmeghia Aradului²⁴. În acest fel, el devenea membru al congregației nobiliare comitatense, ceea ce însemna recunoașterea unui statut mai înalt în societate și îi deschidea noi oportunități de promovare socială. În plan profesional, Ioan Cornea s-a remarcat prin activitatea sa de jurist, Aradul dobândind calitatea de oraș liber regesc (în anul 1834) și ca urmare a memoriilor întocmite de către acesta și înaintate autorităților imperiale, începând cu anul 1812²⁵.

În al doilea rând, Ioan Cornea a contractat un mariaj adecvat, căsătorindu-se cu Jozefa Szalazár (sau Salazár)²⁶, o arădeancă despre care putem presupune că i-a adus o zestre substanțială, date fiind legăturile de familie ale acesteia. Nu am reușit să identificăm cine a fost Károly Salazár, tatăl Jozefei²⁷. Potrivit site-urilor genealogice din care am preluat aceste informații, soția acestuia se numea Regina Neumann și era înrudită cu familia Edelspacher²⁸, cunoscută pentru proprietățile sale funciare achiziționate la începutul secolului al XVIII-lea în regiunea Aradului²⁹. În mod cert, soția lui Ioan Cornea făcea parte din această lume în plină expansiune, de burghezi, întreprinzători, proprietari de pământ, de origini diverse, așezați în părțile primitoare ale Aradului pentru a face avere.

Ca pentru mulți alți membri ai elitei românești, ascensiunea socială a însemnat pentru Ioan Cornea și „maghiarizarea” – dacă este să folosim termenii noștri etnicizanți, mai puțin adecvați pentru realitățile de la 1800. De fapt, pentru el, era vorba de intrarea într-un alt univers social, mai înalt, care în părțile Aradului și în cadrul regatului Ungariei era în mod evident de limbă maghiară. Școlile le făcuse după toate probabilitățile în această limbă (dublată, eventual, de latină), slujba la comitat se purta tot în maghiară, soția sa (ca și familia acesteia) era de asemenea maghiarofonă... Bănuim că și Ioan Cornea avea să se integreze în acest mediu lingvistic. Ca urmare, îl vom întâlni în toate documentele, cu excepția celor latinești, purtând numele „Kornya János”. Sub raport religios, este posibil ca și confesiunea sa greco-catolică să fi ușurat acest proces de integrare, în care căsătoria cu o parteneră după toate probabilitățile de confesiune romano-catolică a jucat un rol important.

Nu știm care au fost opțiunile identitare ale lui Kornya János. Ne putem imagina că el nu avea cum să uite rădăcinile sale făgărășene, rudele sale rămase în Ileni, din care se trăgea. Însăși titulatura sa nobiliară – *illyéni* –, vehiculată cu mândrie, reamintea mereu acest lucru. Ceea ce este și mai interesant este faptul că nu departe de Arad, la Pecica și la Răpsig, s-au așezat alți Cornești, care vor rămâne români. Mai mult decât atât, probabil datorită acomodării lor în medii aproape exclusiv ortodoxe, aceștia vor trece la respectiva confesiune și vor întemeia chiar dinastii locale de preoți ortodocși, din rândurile cărora se vor ridica trei protopopi și din care va descinde, pe linie maternă, un personaj de talia lui Vasile Goldiș.

Cum se va fi comportat Kornya János, nobil și înalt funcționar arădean, vorbitor de maghiară inclusiv acasă, atunci când se întâlnea cu rudele sale cât se poate de românești – este greu de spus. E limpede însă că pașii acestora s-au intersectat, nu se putea altfel în lumea totuși atât de mică în care respectivii conviețuiau. Fiul său va fi mai târziu solgăbirău (pretor) la Sebiș³⁰, la un ceas de mers de Răpsig, unde păstoreau verii săi de aici, preoți ortodocși din tată în fiu. Iar nepoata sa va ajunge mare latifundiară pe lângă Pecica, satul în care trăiau și predica alți popi din spița Corneștilor de Ileni. De asemenea, este plauzibil ca János Kornya să fi jucat un anumit rol – măcar prin puterea exemplului personal, dacă nu și prin sprijin direct – în descinderea și aclimatizarea unui număr considerabil de Cornești și de Bărbulești în

²³ Márki, *op. cit.*, 295–554.

²⁴ Nagy, *op. cit.*, 366.

²⁵ Márki, *op. cit.*, 513.

²⁶ Barna, Sümeghy, *op. cit.*, 103.

²⁷ Menționat în site-ul genealogic: www.records.ancestry.com/jozefa_salazar, accesat în 11 iunie 2015.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Márki, *op. cit.*, 300–301, 343.

³⁰ Epistolele parohului bătrân. *Biserica și Școala*, XXVIII, nr. 6, 8/21 febr. (1904), 46.

părțile arădene și zărădene. Este greu de crezut că acesta și urmașii săi nu au relaționat cu congenerii lor români și ortodocși, de la țară, mai ales că toți se făleau cu supranumele lor „de Ileni”, pe care îl afixau indiferent de faptul că îl ortografiau în română sau în maghiară.

Fiul avocatului arădean, care va purta numele și prenumele tatălui său, așadar va fi tot un „illyeni Kornya János” (1797–1885)³¹, va continua pe o cale extrem de asemănătoare destinul social și profesional al acestuia, pe care îl va duce însă și mai departe. Urmând tot o carieră juridică și administrativă (având la bază, după toate probabilitățile, studii universitare), va funcționa ca pretor la Sebiș, apoi ca prim-pretor la Arad, pentru a ajunge în cele din urmă în poziția de președinte al Tribunalului din Arad³². El va cumpăra pământ³³, cum era firesc și aproape obligatoriu pentru un om cu stare al vremii, proprietatea funciară reprezentând un plasament financiar valoros, dar și o marcă a condiției sociale nobiliare. Kornya János fiul se va căsători cu Klára Bíró și vor avea împreună un fiu, Gyula³⁴, precum și trei fete (Paulina, Amália și Irma)³⁵, botezate cu nume la modă, vehiculate în onomastica elitelor maghiare ale vremii.

Fiicele sale vor face niște partide conjugale remarcabile³⁶, ceea ce ne arată că tatăl lor a reușit să le asigure o zestre corespunzătoare. Fata cea mai mare, „illyeni Kornia-Barb Paulina” (1828–1908) – după cum își ortografia aceasta numele său plin de sonorități aristocratice –, se va căsători cu baronul Adolf Wasmer de Schnepfenheim și Hassenberg³⁷, descendentul unei familii nobiliare de origine austriacă, maghiarizată și stabilită în regiunea Aradului din dorința de a face avere în această regiune plină de oportunități. Baronul Wasmer Adolf (1822–1896) va ajunge deputat în Parlamentul din Budapesta, va fi prieten cu marii scriitori ai vremii, Jókai Mór sau Mikszáth Kálmán³⁸, iar Paulina, strănepoata boierilor făgărășeni, care le-a mai purtat încă numele cu mândrie până în ziua căsătoriei – devenită acum baroana

schnepfenheimi és hassenbergi Wasmer Paulina –, va întreține alături de soțul său o curie extrem de apreciată, pe domeniul lor de la Battonya (Bătania)³⁹, la nord-vest de Arad. Baronul se născuse el însuși la Pecica și e posibil ca drumurile celor doi cuscri – părinții lui Adolf și ai Paulinei – să se fi încrucișat în calitatea lor de proprietari funciari în această zonă.

Ceea ce este cu adevărat spectaculos e faptul că în această vreme, la Pecica, trăia o spiță numeroasă de Bărbulești, care purtau cu toții numele „de Ileni” (pe care și l-au pus inclusiv pe crucile de mormânt)⁴⁰, unii dintre ei ducând o existență cvasi-țărănească, alții ieșind din rând și ajungând parohi sau chiar protopopi – o existență socială asemănătoare cu cea a strămoșilor lor făgărășeni. Ce își vor fi spus unii altora baroana Paulina, soțul ei Adolf și popa Dimitrie Barbu, parohul Pecicăi (care afișa ca și Paulina predicatul nobiliar făgărășean, numai că el își spunea „de Ileni”, iar ea „illyeni”) – regretăm enorm, ca istorici, dar și ca descendenți ai acestora, că nu vom ști niciodată.

Putem presupune, în mod rezonabil, că insistența cu care Bărbuleștii din Pecica vor etala predicatul nobiliar „de Ileni”⁴¹ să se fi datorat și exemplului oferit de rudele lor ungurești din Arad. Această practică onomastică nu era specifică limbii române, iar boierimea din Principate nu recurgea nici ea la o asemenea manieră de identificare (în cazul acesteia, exista doar obiceiul ca numele de familie să derive uneori de la cel al moșiei deținute – Buzescu, Calomfirescu, Grădișteanu)⁴². În schimb, românii ardeleni din secolul al XIX-lea vor folosi uneori particula „de” (Gheorghe Ioanovici de Dulău, Anton Mocioni de Foeni, Ioan cavaler de Pușcariu etc.), situație pe care o întâlnim și în cazul Bărbuleștilor. La modul general, suntem de părere că folosirea particulei nobiliare „de” de către românii ardeleni, însoțită de un apelativ geografic care indica locul de baștină al nobilității lor, era inspirată de practica similară maghiară, care adăuga înaintea numelui de familie această indicație geografico-genealogică (de exemplu: „nagybányai Horthy Miklós”, n. 1868).

³¹ www.records.ancestry.com/janos_barb_kornia, accesat în 11 iunie 2015. Potrivit lui Barna, Sümeghy, *op. cit.*, 103, el s-a numit János-Alajos și a trăit între anii 1798–1885.

³² Nagy, *op. cit.*, 366; Márki, *op. cit.*, 688.

³³ La Dombegyház deținea 915 iugăre (cca 500 ha) – Barna, Sümeghy, *op. cit.*, 102.

³⁴ *Ibidem*, 102–103.

³⁵ *Ibidem*, 103; www.records.ancestry.com/janos_barb_kornia, accesat în 11 iunie 2015.

³⁶ Márki, *op. cit.*, 688.

³⁷ www.members.chello.nl/gjakabffy, accesat în 11 iunie 2015.

³⁸ www.itk.iti.mta.hu, accesat în 25 mai 2013.

³⁹ www.wenckheim.hu/jakabffy.htm, accesat în 11 iunie 2015.

⁴⁰ Mărturie stă monumentul funerar al lui Dimitrie Barbu de Ileni, ridicat în 1946, în picioare încă în cimitirul din Pecica.

⁴¹ Vezi *Tribuna Poporului*, III, nr. 100, 23 mai/4 iunie 1899, 1 – relatare despre o adunare politică din Pecica, la care au fost prezente nu mai puțin de 13 persoane care purtau numele „Barbu de Ileni”!

⁴² Vezi Neagu Djuvara, *Ce au fost boierii mari în Țara Românească? Saga Grădiștenilor (secolele XVI–XX)*, București (2011).

Corneștii români au cunoscut și ei o istorie aparte în regiunea Aradului, împărțiți în două spițe principale: Corneștii din Răpsig și Bărbuleștii din Pecica.

În ceea ce îi privește pe răpsigani, Ioan Pușcariu și familia Goldiș sunt cei care atestă că aceștia descind din familia ilereană⁴³. Nici în cazul lor nu știm exact cum au ajuns să se așeze în acest sat de pe cursul mijlociu al Crișului Alb. Prezența lor este cu atât mai puțin explicabilă cu cât ei au format aici o dinastie locală de preoți ortodocși, lucru surprinzător dacă ne gândim că rudele lor din Ileni erau greco-catolice. Probabil că mediul aproape exclusiv ortodox i-a determinat să își schimbe confesiunea. Este remarcabil însă modul în care Corneștii au reușit și aici, ca peste tot unde s-au așezat, să se afirme în mijlocul comunității locale în care viețuiau. Conștiința unei superiorități sociale, însoțită de anumite abilități transmise prin educație, reprezintă singurele explicații satisfăcătoare ale acestui succes.

Primul preot răpsigan din neamul Corneștilor ilereni a fost Ioan Cornea (cca. 1800–1849), care a păstorit între anii 1835–1849⁴⁴. Într-un sat apropiat, Chisindia, a funcționat altă dinastie de preoți care purtau același nume, compusă din Iacov Cornea (atestat la 1767), Vasile Cornea (ante 1816), Teodor Cornea (capelan în 1835) și Lup Cornea (preot la 1839 și 1855)⁴⁵. Nu știm nimic despre relația dintre cele două familii preoțești, dar dată fiind vecinătatea lor și faptul că au fost contemporane nu este imposibil ca ele să fi fost înrudite.

Fiul cel mai mare al parohului din Răpsig s-a numit, ca și tatăl său, Ioan Cornea (1822–1897). Acesta va absolvi studii juridice la Pojon și Pesta, iar apoi teologice la Arad⁴⁶. Se observă și în acest caz, foarte bine, opțiunile profesionale tradiționale ale familiei Cornea. Acestea oscilau aproape întotdeauna între o carieră juridică și una preoțească, singurele modalități prin care niște feciori cu avere modestă, cu un statut aproape țăranesc (dar cu hârtii de reconfirmare a nobilității păstrate cu sfințenie într-un scrin), bine motivați însă și dornici să nu își facă părinții de rușine, puteau să se mențină la nivelul social al neamului lor.

Ioan Cornea junior a funcționat mai întâi în calitate de capelan, nu departe de satul natal, la Chișineu-Criș. După moartea tatălui său, în 1849,

primește parohia acestuia, Răpsigul, care reprezenta în mod cert o „afacere de familie”. Aceasta, pentru că în anii 1853 și 1876 îl vedem împărțind parohia Răpsigului împreună cu fratele său, Simion (care oficia probabil în calitate de capelan), de asemenea un absolvent al Institutului Teologic din Arad. Ioan Cornea revine la Chișineu între anii 1877–1881, lăsându-și fratele ca paroh titular la Răpsig. În fine, își va încununa cariera ecleziastică între anii 1881–1897, în postura de protopop al Ineului⁴⁷.

Între timp, la Răpsig, după păstoria lui Simion Cornea (fratele lui Ioan Cornea junior), va fi instalat ca paroh un alt Simion Cornea (1868–1932)⁴⁸, fiul lui Ioan Cornea junior și nepotul de frate al primului Simion Cornea! Bunicul, cei doi fii ai săi, precum și un nepot (doi Ioni și doi Simioni) își vor împărți timp de trei generații numele de botez, ca și parohia Răpsigului, cu alternanțe în calitate de preoți și protopopi în Ineu și Chișineu, pe valea aceluiași Criș Alb, pe care o domină timp de aproape un secol!

Simion junior nu va rămâne însă decât patru ani în Răpsig (între 1893 și 1897), după care se va muta la Bățania, unde va funcționa ca preot, iar mai târziu ca protopop, până la moartea sa, în 1932⁴⁹. În Bățania, care va rămâne după 1920 în Ungaria, se afla domeniul și conacul verișoarei sale îndepărtate, Paulina! Iar în Chișineu, unde funcționase ca preot tatăl său (între anii 1877–1881), va ajunge protopop, în intervalul 1912–1946, un alt verișor îndepărtat, preotul Dimitrie Barbu de Ileni, din spița Bărbuleștilor pecicani⁵⁰!

Ca să întregim tabloul acestor intersectări, coincidențe și paradoxuri familiale, amintim și un episod care a avut loc în anul 1834, la Sebiș, un târgușor aflat la doar câțiva kilometri de Răpsigul unde păstoria la acea vreme pravoslavnicul preot ortodox Ioan Cornea cel bătrân. În eforturile sale de răspândire a Unirii religioase în părțile Aradului, episcopul greco-catolic de Oradea, Samuil Vulcan, descinde la Sebiș, încercând să îi convingă pe localnici să își schimbe confesiunea. Potrivit practicilor nu foarte „ortodoxe” ale vremii, episcopul solicită sprijinul pretorului local, nimeni altul decât solgăbirăul Kornya János junior, care era și membru al „deputăției” comitatense pentru probleme confesionale. Acesta îi poruncește judei local, care trecuse deja la Sfânta Unire, să îi îndrume pe poporeni cu bățul în fața comisiei care îi înscrisa

⁴³ Pușcariu, *Date istorice*, II, 63; Gheorghe Șora, *Vasile Goldiș. O viață de om așa cum a fost*, Timișoara (1993), 19–20.

⁴⁴ Pavel Vesa, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1701–1918)*, Cluj (2006), 654.

⁴⁵ *Ibidem*, 593.

⁴⁶ *Ibidem*, 554, 654–655.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, 654–655.

⁴⁹ *Ibidem*, 655.

⁵⁰ *Ibidem*, 550.

pe oameni în catastiful uniților⁵¹! Este de reținut că pretorul Kornya (cu mamă și soție de limbă maghiară), care administra, de altfel, o plasă majoritar românească, era considerat și el de confesiune greco-catolică, ceea ce arată că acesta mai păstra totuși o anumită relație identitară în raport cu etnia și confesiunea tatălui său și nu uitase originile sale românești, mai ales când acestea îi erau utile.

Revenind la Corneștii din Răpsig, este de reținut că, pe lângă cei doi băieți, viitori preoți, Ioan Cornea senior a mai avut și o fiică, pe nume Floarea. Deși era fată, se va găsi o parohie și pentru aceasta, Floarea fiind măritată cu un preot dintr-un sat învecinat, Mocirla, pe nume Isaia Goldiș. Fiul lor va fi Vasile Goldiș, cunoscutul militant și politician arădean⁵². Acesta va cultiva tradiția potrivit căreia mama sa descindea din vechea familie nobiliară făgărășeană – un detaliu biografic consemnat și de Ioan Pușcariu⁵³.

Bărbuleștii din Pecica par să fi fost urmașii lui „Mihail, Florea, Teodor, Ionuț și Gheorghe, cu toții Barbu de Ileni”, care primesc recunoașterea nobilității din partea Tablei Regești din Târgu-Mureș, în 1833. Indiciul care susține această ipoteză constă în împrejurarea că o copie manuscrisă a acestui act s-a păstrat în familia acestora⁵⁴. Din neamul lor s-a remarcat mai ales Dimitrie Barbu de Ileni (1862–1946), primul membru al familiei deținător al unui doctorat, obținut în anul 1891, la Cernăuți, în Teologie. A fost preot în Pecica (1891–1912) și protopop în Chișineu-Criș (1912–1930)⁵⁵. Deși era membru al Societății de Științe Naturale din Budapesta⁵⁶, a făcut politică națională în cadrul PNR, organizând alegerile pentru candidații partidului, în parohiile pe care le conducea⁵⁷. În calitate de protopop, în decembrie 1918 a fost delegat la adunarea națională de la Alba Iulia.

Fiul său, Valer Barbu (1892–1986), a fost primul care a abandonat tradiția juridică sau preoțească a familiei. A făcut studii de medicină și psihologie la Cluj și la Budapesta⁵⁸ și a emigrat după Marele Război în Statele Unite, unde a predat

psihiatrie și psihanaliză la universitățile Johns Hopkins și Cornell, fiind considerat unul dintre cei mai importanți membri ai emigrației românești din America, alături de George Emil Palade sau Traian Leucuția⁵⁹.

Corneștii din Ileni au continuat să trăiască în satul lor făgărășean, dând mereu preoți și alți fruntași locali din rândurile lor⁶⁰. După Al Doilea Război Mondial, mulți dintre ei au activat în rezistența anticomunistă din Munții Făgăraș, sprijinind grupul de luptători condus de Ion-Gavrilă Ogoranu și suferind ulterior represaliile Securității. Un nume cunoscut din această perioadă este cel al Mariei Cornea, deținută pentru activitatea sa anticomunistă în închisoarea de la Mislea⁶¹. Amintirea acelor ani a rămas vie în conștiința ilerenilor, motiv pentru care și astăzi echipa de fotbal locală se numește „Partizan Ileni”⁶².

Tot din familia Cornea din Ileni face parte și Doina Cornea (n. 1929), binecunoscută pentru activitatea sa de opozantă anticomunistă, desfășurată în anii 1980⁶³.

Ioan Pușcariu mai amintește câteva ramuri ale neamului Cornea din Ileni, reprezentate de diferite familii preoțești, răspândite prin alte sate ale Transilvaniei⁶⁴. Coroborând informațiile sale sumare cu cele oferite de Cornel Sigmirean, i-am identificat pe Gavrilă Cornea (n. 1856), din Ileni, Covasna; Iacob Cornea (n. 1833) și Ioan Cornea (n. 1854), din Vințu de Jos, Alba; Laurențiu Cornea (n. 1858), din Glodeni, Mureș⁶⁵. Nu avem dovezi directe care să ateste înrudirea lor cu Corneștii de Ileni, dar putem să îi acordăm suficient credit în această privință lui Pușcariu, care cunoștea bine realitățile contemporane și legăturile de familie care legau elitele românești ardelenene.

Pușcariu afirmă că printre rudele Corneștilor din Ileni se numără și familia Cornea de Băiești (Kornya de Bajesd)⁶⁶. După toate probabilitățile, Pușcariu a preluat această informație din lucrarea

⁵¹ *Biserica și Școala*, XXVIII, nr. 6, 8/21 febr. 1904, 46; XLVIII, nr. 16, 14/27 apr. 1924, 10.

⁵² Șora, *Vasile Goldiș*, 19–20.

⁵³ Pușcariu, *Date istorice*, II, 63.

⁵⁴ Copia se află în posesia noastră, moștenire rămasă de la străbunica Ersilia Barbu (1882–1924), nepoata de frate a lui Dimitrie Barbu.

⁵⁵ Vesa, *op. cit.*, 550.

⁵⁶ Diploma sa de membru al Societății se află în posesia noastră, ca moștenire de familie.

⁵⁷ Vezi Augustin Mureșan et al., *Micălaca. Monografie*, Arad (2010), p. 42.

⁵⁸ Sigmirean, *Istoria*, 420, 563.

⁵⁹ Thomas Riggs (ed.), *Gale Encyclopedia of Multicultural America*, vol. IV, Detroit (2014), 26.

⁶⁰ De exemplu, în 1910, Simion Cornea (n. 1886, Ileni) obținea un doctorat în Științe Juridice la Universitatea din Budapesta (Sigmirean, *Istoria*, 389).

⁶¹ Ion Gavrilă-Ogoranu, *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*, vol. III, Timișoara (1999), cap. XX.

⁶² <https://ro-ro.facebook.com/SatulIleni500>, accesat în 11 iunie 2015.

⁶³ Vezi Doina Cornea, *Jurnal. Ultimele caiete*, București (2009).

⁶⁴ Pușcariu, *Date istorice*, II, 63.

⁶⁵ Sigmirean, *Intelectualitatea ecleziastică*, 316, 319–320, 326.

⁶⁶ Pușcariu, *Date istorice*, I, 126.

genealogistului maghiar Nagy Iván, în care este amintit Petru Cornea de Băiești (bajesdi Kornya Péter), funcționar fiscal la 1815, care ar face parte din familia Cornea-Barbu⁶⁷. Corneștii din Băiești au primit și ei o diplomă de înnobilare, din partea principelui Gheorghe Rákóczy al II-lea, în anul 1656⁶⁸. Nu știm însă cum ar fi ajuns să se stabilească la Băiești (în sudul comitatului Hunedoara) un membru al familiei făgărășene din secolul al XVII-lea.

Datele genealogice și prosopografice din saga acestei familii, consemnate în articolul de față, evidențiază o istorie tipică pentru destinul elitelor românești din Transilvania. Chiar dacă s-a întâmplat adeseori ca unii membri ai familiei să decadă în condiția propriu-zis țărănească (de care nici ceilalți nu au fost niciodată prea departe), în același timp, pe parcursul a peste patru sute de ani, familia a

fost în stare să dea naștere, în mod neîntrerupt, unor personalități capabile să se ridice la un alt nivel social. Cum nu avem niciun motiv să credem că trăsăturile de natură să conducă la asemenea performanțe se moștenesc pe cale genetică, singura explicație aptă să lămurească destinul familiei Cornea-Barbu este aceea că respectiva capacitate de autoperpetuare socială s-a datorat transmiterii prin educație, de la o generație la alta, a unei identități sociale specifice. Până târziu în secolul al XX-lea, când omogenizarea socială și mentalitățile egalitariste au șters treptat toate urmele unei societăți bazate pe ierarhie, Corneștii și Bărbuleștii au fost conștienți că aparțin unei categorii sociale superioare, iar acest sentiment al unei identități de grup specifice le-a oferit impulsul necesar pentru a se menține mereu la nivelul rangului lor, dobândit și transmis din vechime⁶⁹.

⁶⁷ Nagy, *op. cit.*, 366.

⁶⁸ Teodora Ligia Drăghici, Confirmări ale nobilității solicitate autorităților comitatense în cursul secolului al XIX-lea de către reprezentanți ai familiilor de origine română înnobilate în secolele XVI–XVIII. *Analele Banatului*, S.N., Arheologie – Istorie, XX, (2012), 288. D-na Teodora Ligia Drăghici ne-a pus la dispoziție, cu mare amabilitate, o imagine scanată a documentului în cauză (aflat la Arhivele Naționale Maghiare), împreună cu alte informații valoroase referitoare la familia Cornea, de natură bibliografică. Îi mulțumim în mod călduros și aici pentru sprijinul acordat.

⁶⁹ Acest studiu a fost realizat cu sprijinul CNCS – UEFISCDI, proiect nr. PN-II-ID-PCE-2011-3-0081.

CONTRIBUȚII LA IDENTIFICAREA ȘI CLASIFICAREA PUȘTILOR VEST-BALCANICE CU CREMENE PREZENTE ÎN MUZEELE DIN ROMÂNIA

Zoran Marcov*

Cuvinte cheie: pușcă cu cremene, tančica, arnautka, roga, karanfilka, rašak, džeferdar, čibuklija, Balcanii de Vest
Keywords: flintlock rifle, tančica, arnautka, roga, karanfilka, rašak, džeferdar, čibuklija, Western Balkans

Contributions to Identifying and Classifying Western Balkans Flintlock Rifles from the Romanian Museums (Abstract)

During the Ottoman domination in the Balkan Peninsula, the powerful oriental influences layered on ancient European cultural legacy in the area paved the way to the arrival of some specific types of portable weapons, unseen in the rest of the Ottoman Empire.

Massive import of barrels and flintlock mechanisms from Western Europe, especially from the Italian space, promoted full development of rifle production in the Western Balkans. Shortly, under the influence of Ottoman armorers, Balkan craftsmen gave up the standard shape of the hunting rifle of Italian origin and gave free rein to their imagination. Remarkable results came from the cultural and artistic confluences of East and West, at least in the field of portable weapons; the specific shapes of some gun-stocks from the *tančice* category – especially the *roga*, *karanfilka* and *rašak* types – firmly certify the originality of the Balkan armorers.

The flintlock rifles crafted within the western Balkan Peninsula, during the 17th and 19th centuries, are well known under the name of *tančice* or *arnautke*. Etymologically speaking, the term *tančica* comes from Serbo-Croatian and refers to the narrow and slender shape of these rifles; translated word by word into Romanian, *tanak* means *slender*. Regarding the second name used by literature, *arnautka*, the term is referred to the Albanian origin of those rifles; Albania is considered to be the birthplace of these rifles inspired by the Italian model, then craftsmanship was spread throughout the Balkans. Depending on the shape of the gun-stock, there are two types of *tančice* rifles: *tančice* including rifles known as *roga*, *karanfilka* and *rašak*; and the *džeferdar* and *čibuklija* rifles, weapons more similar to the Italian hunting rifles than to the Ottoman guns. The main characteristic of the *džeferdar* and *čibuklija* rifles is given by the weapons decor, typical for the Balkans, more than the gun-stock shape (identical to the Italian type).

Generally, in Romania, these flintlock rifles are considered to be of Turkish origin, most rarely identified as Balkan weapons of Albanian, Bosnian or Montenegrin origin. Since the interwar period, many research studies had been dedicated to the flintlock rifles within their territory of origin, the former Yugoslav territory. Nowadays, many categories of flintlock rifles had been researched. Speaking about the process of dating the Western Balkans rifles, the large majority of the exhibits harbored by the Romanian museums are dated between the 18th and the 19th centuries. The turn of the centuries is considered to be time of intense production of weapons in the Balkans. In the Balkan Peninsula, the flintlock rifles have been used until late 19th century.

Achiziționate, dăruite sau aduse ca și
Apradă de război, puștile vest-balcanice cu
cremene dețin un loc aparte în inventarele colecțiilor
de armament din cadrul muzeelor românești,
în special când vine vorba de instituțiile muzeale
din sudul țării. În țara noastră aceste arme cu
cremene sunt în general considerate ca fiind de
factură turcească, mai rar sunt identificate ca și

arme balcanice de proveniență albaneză, bosniacă,
muntenegreană etc. În spațiul lor de origine, teri-
toriu ex-iugoslav, Albania și Grecia, puștilor cu
cremene au fost dedicate numeroase studii, înce-
pând încă din anii interbelici, acestea fiind clasifi-
cate astăzi în mai multe categorii de arme. Studiul
nostru se referă exclusiv la puștile cu cremene tipice
Balcanilor de Vest, așa-numitele *arnautke/tančice*,
în grupul cărora au fost identificate cinci tipuri de
arme, împărțite la rândul lor în două subcatego-
rii. Împărțite în funcție de forma patului, puștile

* Muzeul Banatului, Piața Huniade nr. 1, 300 002 Timișoara,
Romania. E-mail: markovzoran@yahoo.com.

vest-balcanice formează două grupuri distincte. În primul grup intră puștile *tančice* propriu-zise (*roga*, *karanfilka* și *rašak*), în timp ce al doilea grup este format din puștile a căror formă este asemănătoare cu cea a puștilor de vânatoare italiene (*džeferdar* și *čibuklija*). Materialul de față nu cuprinde armele militare otomane, celebrele *shishane*, chiar dacă armurările balcanice realizau și asemenea puști. *Shishana*, ca și varianta sa bulgărească *paragun*, este o armă tipic otomană asupra căreia influența armurierilor balcanici a fost minimă. Spre deosebire de puștile din categoria *shishane*-lor, *tančice*-le vest-balcanice sunt rezultatul confluențelor culturale și artistice dintre Occident și Orient, forma acestor arme ca și decorul utilizat diferențiindu-le de restul armelor produse în Imperiul otoman. Cu aspect exotic, deosebit de frumos decorate, puștile vest-balcanice formează o categorie aparte în cadrul armelor realizate în lumea otomană, în acest context identificarea și separarea lor de restul armelor turcești este cu atât mai indicată. Referitor la datarea puștilor vest-balcanice, marea majoritate a exemplarelor păstrate în muzeele din România se încadrează cronologic între secolele XVIII și XIX, ceea ce coincide cu perioada de maximă producție a acestor arme în Balcani – cumpăna secolelor XVIII–XIX. În Peninsula Balcanică puștile cu cremene au fost utilizate până târziu în secolul al XIX-lea. În Bosnia, producția armelor de artizanat a fost interzisă abia în anul 1878, odată cu ocuparea provinciei de către Austro-Ungaria.

Premisele apariției puștilor cu cremene în Balcanii de Vest în perioada dominației otomane

În perioada dominației otomane asupra Peninsulei Balcanice, puternicele influențe orientale suprapuse peste mai vechea moștenire culturală europeană a zonei au creat premisele apariției unor tipuri specifice de arme de foc portative, nemaiîntâlnite în restul Imperiului otoman.

Producția armelor de foc cu mecanism pe bază de cremene, în atelierele balcanice, a fost puternic influențată de armurăriile din nordul Italiei. Aceste puști au fost realizate în Balcani începând cu mijlocul secolului al XVII-lea de armurieri locali, denumiți *tufekdžije*¹.

Puștile occidentale, mai cu seamă cele italiene de vânatoare, au stat la baza realizării viitoarelor arme balcanice în secolele XVIII și XIX. Țevile și mecanismele de dare a focului ale puștilor de vânatoare nord-italiene erau componente extrem de

prețuite în Balcani, ele fiind importate din Italia și asamblate inițial în Albania, iar mai apoi în întreg spațiul balcanic. Autoritățile otomane au interzis populației civile, mai ales creștinilor din Balcani, dreptul de a deține armament, legislația fiind mult mai aspră în timpul unor răscoale sau conflicte armate, context în care populația zonei respective s-a orientat spre armamentul de contrabandă. În acele teritorii din Balcani unde localnicii se confruntau cu o rată a infraționalității foarte ridicată, iar protejarea propriei vieți și a bunurilor devenise o componentă obișnuită a vieții cotidiene, fiecare bărbat era înarmat cu arme de foc portative și cu arme albe. Diferențele sesizabile în ceea ce privește calitatea și decorul armelor reflectă de fapt statutul social al posesorilor. Autoritățile otomane au tolerat uneori aceste schimburi comerciale, alteori au luat măsuri excesive pentru interzicerea lor, totul în funcție de contextul politic al vremii. Având în vedere faptul că interesele comerciale și obținerea profitului au fost întotdeauna deasupra calculelor politice, în scurt timp s-au găsit soluții și rute comerciale care au facilitat importul de armament.

În condițiile în care importul armelor de vânatoare nu era interzis, țevile puștilor de vânatoare venețiene erau importate în cantități foarte mari. Multe state europene, mai ales Veneția, au pus bazele unei producții masive de armament de foc pentru vânatoare, producția fiind destinată teritoriilor aflate sub autoritate otomană, cu precădere Balcanilor de Vest. În atelierele și armurăriile de pe tot cuprinsul Balcanilor aceste arme și componente de import au fost prelucrate, decorate, asamblate cu alte piese de factură locală, ceea ce a dus la creionarea unor noi tipuri de arme de foc, caracteristice Peninsulei Balcanice².

Producția puștilor cu cremene în vestul Peninsulei Balcanice (secolele XVII–XIX)

Importul masiv de țevi și mecanisme de dare a focului din Europa Occidentală, mai ales din spațiul italian, a favorizat din plin dezvoltarea producției de puști în Balcanii de Vest. În scurt timp însă, sub influența armurierilor otomani, meșterii balcanici au renunțat la forma standard a puștii de vânatoare de factură italiană, lăsând frâu liber propriei imaginații. Rezultatele acestor confluențe culturale și artistice dintre Occident și Orient, cel puțin în domeniul armamentului portativ, au fost

¹ Termenul *tufekdžija* provine din turcescul *tüfek* – pușcă – și se referă la armurierul care realiza puști.

² Zoran Markov, A Balkan Džeferdar Rifle from the Collection of the Banat Museum Timișoara, *Proceedings of the Regional Conference "Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy"* – Vršac, Serbia 17–19 November 2011, Vršac (2012), 187.

deosebite, formele specifice ale paturilor anumitor puști din categoria *tančice* – vorbim aici în special de tipurile *roga*, *karanfilka* și *rašak* – atestă în mod cert originalitatea armurierilor balcanici.

Armurierii, cunoscuți în spațiul otoman sub denumirea de *tufekčije*, au utilizat inițial componente aduse din import, pentru ca mai târziu să realizeze țevi și mecanisme de dare a focului în atelierele proprii, copiind în general piesele de import. Relațiile comerciale cu Bosnia centrală au facilitat achiziționarea de materii prime – minereu de fier – necesare realizării țevelor și mecanismelor. Mecanismele de dare a focului fabricate în Balcani au fost în general variante ale tipului *miquelet*, în timp ce platinele de tip *francez* erau importate din Europa de Vest³.

Concomitent cu dezvoltarea producției locale de puști au apărut pe cuprinsul spațiului balcanic o serie de armurării în orașele din sudul Serbiei, Kosovo și Metohija, Macedonia, Bosnia și Herțegovina, Dalmația, coasta muntenească și nordul Albaniei, aceste centre de producție realizând în secolele XVIII–XIX arme calitative și frumos decorate, unele dintre acestea luând calea exportului⁴.

În legătură cu realizarea propriu-zisă a puștilor, producția debuta cu fabricarea țevelor, proces metalurgic complex care necesita multă pricepere din partea armurierului. Țeava era realizată prin înfășurarea fâșiilor de fier în jurul unui ax central, lipirea metalului realizându-se la forjă. În prima fază peste metalul înroșit se puneă nisip fin, în ideea obținerii unui oțel cât mai calitativ, pentru ca mai apoi țeava să fie prelucrată prin batere cu ciocanul, ceea ce ducea la sudarea metalului și obținerea unui tot unitar. În urma unor forjări succesive, folosindu-se jar de lemn, metalul se îmbogățea cu carbon, produsul finit având, cel puțin la suprafața țevii, proprietățile oțelului. În urma procesului de călire se obținea oțel de duritate diversă, metalul cel mai calitativ fiind utilizat în mod special la realizarea arcurilor mecanismelor de dare a focului. Oțelul de înaltă duritate era de obicei brunat, procesul tehnologic cuprinzând următoarele etape: metalul încins era presărat cu sare sau sticlă măcinată, iar apoi scufundat în apă sau ulei. În funcție de gradul de încălzire, de materialul care era presărat deasupra și de modalitatea de răcire, se obținea o gamă variată de culori

la suprafața țevii: de la auriu și roșu, la albastru și negru⁵.

Cea de-a doua etapă în procesul de producție a țevelor de pușcă era una extrem de importantă și dificilă: găurirea țevii. Din documentele vremii aflăm faptul că țevele erau găurite cu ajutorul unor unelte primitive, puse în mișcare de forța apei. M. Lutovac menționa într-un studiu publicat în anul 1957 faptul că armurierii locali erau capabili să perforeze până la doisprezece țevi pe zi, ceea ce ilustra priceperea și măiestria acestora⁶.

Piesele metalice treceau apoi la cea de-a doua fază a prelucrării, etapa ornamentației. Pentru realizarea decorului existau meșteri specializați, cunoscuți în literatura de specialitate sub denumirea de *kujundžije*. Cea mai cunoscută și utilizată tehnică a fost damaschinarea, adică încrustarea în suprafața piesei metalice a unor fire de aur, argint sau alamă, reprezentând diferite simboluri orientale sau motive vegetale. Firul de aur sau argint era introdus în cavități – șanțuri realizate în suprafața oțelului, sudarea metalelor realizându-se la forjă. O metodă mai rar utilizată este cea prin care metalul prețios, aflat sub formă de pulbere, era introdus în cavitățile de pe suprafața oțelului, apoi întregul ansamblu era încălzit până la topirea pulberii și sudarea metalelor⁷.

Realizarea componentelor din lemn ale unei puști era o îndeletnicire aparte a armurierilor balcanici. Responsabili pentru realizarea și decorul elementelor din lemn erau atât *kujundžije*, cât și *tufekčije*. Cea mai mare atenție era acordată însă garniturilor metalice, făurite în general din tablă de argint sau alamă. Cele mai utilizate tehnici pentru ornamentația garniturilor metalice erau turnarea, gravarea și baterea. Motivele decorative folosite de meșterii balcanici pornesc de la cele simple, sub forma unor linii drepte sau în zig-zag, mergând până la motive geometrice și simboluri orientale de mare complexitate și frumusețe. Elementele din lemn ale puștii erau de cele mai multe ori decorate prin încrustație cu fir de argint sau alamă, dar și prin încrustarea plăcuțelor de sidef și fildeș. Un element des utilizat în decorul armelor balcanice îl reprezintă piatra roșie de coral, cunoscută în spațiul balcanic sub numele de *merdžan* și folosită mai cu seamă la piesele mai valoroase. Uneori în locul coralului era folosită ceară sau pastă de culoare roșie⁸.

⁵ Janko Jeličić, *op. cit.*, 26.

⁶ M. Lutovac, Puškarski zanat u Šarplaninskoj Gori, *Glasnik etnografskog instituta SANU*, II–III, Beograd (1957), 806.

⁷ Alija Bejtić, Povijest i umjetnost Foče na Drini, *Naše starine*, IV, Sarajevo (1957), 56.

⁸ Janko Jeličić, *op. cit.*, 26; Anđelija Radović, *Zanatsko oružje Balkana XVII–XIX vek*, Beograd (2002), 12–18.

³ Janko Jeličić, *Balkanske i orijentalne puške s priborom*, Zagreb (2001), 24–25.

⁴ Jasna Mijajlović, Davor Petrović (editori), *Durđica Petrović. Balkansko oružje (XII–XIX v.): izabrane studije*, Trgovina proizvodima domaćih oružara u jugoslovenskim oblastima pod turcima u XVIII i XIX veku, Beograd (2013), 371–387.

Cât de importantă era această meserie de armurier în Balcanii secolelor XVIII–XIX se poate vedea din informațiile referitoare la breslele armurierilor, organizații cunoscute în Imperiul otoman sub numele de *esnaf*. Aceste bresle ale armurierilor funcționau ca și organizații de sine stătătoare sau în comuniune cu alte bresle ale metalurgiștilor, cu toții angrenați în breasla fierarilor⁹.

Armurării celebre în epocă au activat în orașele din Boka Kotorska. În Kotor, Perast, Risan și Herceg Novi au fost realizate arme cu cremene, atât pentru acoperirea nevoile interne, cât și pentru exportul în Muntenegru și Herțegovina. Produsele realizate în armurăriile din Boka Kotorska se evidențiau prin precizia execuției, gradul înalt de tehnicitate și mai ales prin decorul extravagant utilizat. Aceste caracteristici, devenite tradiționale pentru armurierii litoralului muntenegrean, sunt rezultatul îndelungatelor influențe Occidentale și Orientale asupra zonei, dar și rezultatul măiestriei bijutierilor din Boka¹⁰.

Meșteșugul făuririi armelor cu cremene a cunoscut o dezvoltare deosebită în Metohija și în vestul Macedoniei. În Metohija, în localitățile Prizren, Đakovica și Peć, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea armurăriile și implicit producția de puști cu cremene au cunoscut o puternică dezvoltare. În contextul migrației sârbilor din aceste teritorii, în perioada războaielor austro-turcești de la cumpăna secolelor XVII–XVIII, în Metohija s-au așezat albanezi, care, sub influența centrelor de la Prizren și Skhodra, au revoluționat meșteșugul armelor cu cremene în orașe precum Đakovica și Peć. Armele provenite din centrele situate în Metohija erau cunoscute după decorul bogat: armurierii din Prizren foloseau în general tehnica filigranării, iar cei din Đakovica și Peć erau renumiți pentru decorul realizat prin granulație¹¹.

Armurării cunoscute funcționau și în satele de pe Muntele Šar (la Vranište, Rapča, Kruševo). În satele respective, producția de armament a cunoscut o puternică dezvoltare până la mijlocul secolului al XIX-lea, perioadă în care mai fiecare sat avea între cinci și zece armurării proprii. Armele produse în atelierele de pe Šar Planina erau vândute la Prizren, Tetovo, dar și în satele limitrofe¹².

În Macedonia cel mai important centru de producție a fost la Tetovo. Orașul Skopje a stat mai mereu în umbra centrului de la Tetovo, asta și în condițiile în care actuala capitală a Macedoniei și-a revenit cu greu în urma distrugerilor provocate de războaiele austro-turcești. La începutul secolului al XIX-lea, Skopje redevine un important centru comercial, cunoscut pentru producția de puști și pistoale. Chiar și în perioada târzie, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, numărul armurăriilor din Skopje a fost în continuă creștere, fapt pus pe seama „renașterii” centrului de la Tetovo¹³.

Referitor la spațiul bosniac, armurării importante în epocă au funcționat în centrele de la Fojnica, Kreševo și Foča. Fojnica era cunoscută în special pentru producția de țevi, în timp ce Foča ieșea în evidență prin arme calitative și deosebit de frumoase. Existau și armurieri atestați în sate mai puțin importante, cum este și cazul lui Kulen Vakufu din Pećigrad. Unul dintre cele mai importante centre meșteșugărești și comerciale din spațiul Herțegovinei a fost cel de la Foča. Printre cele 32 de meserii atestate în oraș, armurierii ocupau un loc de frunte¹⁴.

La finele secolului al XVII-lea, puștile *tančice/arnautke* au fost utilizate mai ales în Albania și Muntenegru, pentru ca în secolul al XVIII-lea acestea să fie răspândite în întreg spațiul balcanic. Spre exemplu în Prizren, la mijlocul secolului al XIX-lea, au activat peste o sută de armurării în care erau realizate astfel de puști lungi¹⁵.

În momentul ocupării Bosniei de către Austro-Ungaria, în anul 1878, armurăriile locale bosniace încă mai foloseau la scară largă mecanisme de dare a focului pe bază de cremene¹⁶.

Puștile vest-balcanice cu cremene în literatura de specialitate. Probleme de terminologie și clasificare

În ceea ce privește literatura de specialitate referitoare la puștile vest-balcanice din secolele XVIII–XIX, trebuie menționat faptul că cele mai numeroase studii în acest sens provin din spațiul ex-iugoslav, lucru oarecum normal în contextul în care aceste arme au fost produse și utilizate în Balcanii de Vest, pe teritoriul actualelor state Bosnia și Herțegovina, Serbia, Croația, Muntenegru, Macedonia și Kosovo, la acestea adăugându-se

⁹ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, *Djelo*, XVII, Sarajevo (1961), 81.

¹⁰ Đurđica Petrović, *Bokokotorsko oružarstvo u prošlim vekovima*, *Boka*, 18, Herceg Novi (1986), 44–46.

¹¹ Idem, *Puškarski zanat u Metohiji*, *Vesnik Vojnog muzeja*, 2, Beograd (1955), 84.

¹² M. Lutovac, *op. cit.*, 806.

¹³ Đurđica Petrović, *Oružarski zanati u Skoplju u 19. veku*, *Zbornik Muzej na grad Skopje*, I–II, Skoplje (1965/1966), 64.

¹⁴ Anđelija Radović, *op. cit.*, 8–9.

¹⁵ Đurđica Petrović, *Puškarski zanat*..., 86.

¹⁶ Mario Kovač, *Vatreno oružje u Europi od XIV. do polovice XIX. st.*, Sisak (2009), 20.

Albania și Grecia. Cel care a încercat o primă identificare și clasificare a puștilor vest-balcanice a fost cercetătorul bosniac Vejsil Čurčić¹⁷, acesta identificând în categoria puștilor *tančice/arnautke* cinci tipuri de arme de factură balcanică: *roga*, *karanfilka*, *rašak*, *čibuklija* și *džeferdar*. În legătură cu denumirea tipurilor de puști, Čurčić s-a folosit foarte mult de tradiția populară, de versurile și poemele tradiționale, definițiile astfel obținute nefiind întru totul conforme realității din teren. Probleme majore s-au ivit la diferențierea clară a tipurilor *roga* vs. *karanfilka*, fapt rămas nerezolvat până în zilele noastre. Studii importante vis-à-vis de producția de puști balcanice pe teritoriul fostei Iugoslavii a publicat cercetătoarea sârbă Đurđica Petrović¹⁸, care s-a ocupat în mod deosebit de armurăriile din Metohija, Užice, Boka Kotorska, Dubrovnik, Tetovo și Skopje. O lucrare foarte importantă este și cea a lui Janko Jeličić¹⁹, în condițiile în care catalogul acestuia, dedicat colecției de arme orientale și balcanice din cadrul Muzeului de Istorie din Zagreb, se numără printre primele lucrări de acest profil apărute în literatura de specialitate din Balcani. Un catalog similar, dedicat colecției de arme balcanice din cadrul Muzeului Militar din Belgrad, a fost publicat de cercetătoarea sârbă Anđelija Radović²⁰. Dintre studiile mai recente trebuie menționată lucrarea autorului croat Mario Kovač²¹, care împarte cele cinci tipuri de puști balcanice enumerate de Čurčić în două categorii distincte: *tančice*-le propriu-zise, denumite astfel datorită formei înguste (*roga*, *karanfilka* și *rašak*) și grupul format din tipurile *čibuklija* și *džeferdar*, arme realizate după modelul celor italiene de vânatoare. În anul 2011 a apărut la Belgrad catalogul colecției de arme din cadrul Muzeului de Istorie a Serbiei, lucrare realizată de Boško Ljubojević²². Catalogul cuprinde și puștile de factură vest-balcanică din colecția muzeului amintit. Dintre publicațiile apărute în

țara noastră trebuie menționat catalogul colecției de arme de foc a muzeului din Giurgiu. Autorii, Ionuț-Cristian Gheorghe și Ioan I. Scafeș²³, au identificat și datat cu exactitate piesele de factură balcanică prezente în colecția instituției giurgiuvene. Printre autorii străini preocupați, printre altele, și de problematica armelor balcanice o amintim pe certătoarea rusă E. G. Astvatsaturyan, care, în impresionanta lucrare dedicată armelor turcești²⁴, scrie și un capitol referitor la armele balcanice. La final îl menționăm pe britanicul Robert Elgood²⁵, specialist în arme de factură orientală, care a publicat recent un volum dedicat armelor balcanice, prezentând detaliat și tipurile de puști cu cremene într-un capitol separat. Lucrarea acestuia se bazează în genere pe principiile expuse de Đurđica Petrović, însă în realizarea studiului Elgood a efectuat o cercetare temeinică, de teren, desfășurată în Grecia, Serbia, Muntenegru etc. Actualmente, lucrarea lui Elgood poate fi considerată drept cea mai cuprinzătoare monografie referitoare la armele balcanice realizate în perioada stăpânirii turcești.

În perioada dominației otomane asupra Balcanilor, în vestul peninsulei, au apărut o serie de puști cu cremene specifice spațiului amintit, aceste arme fiind cunoscute în literatură sub denumirea de *tančice* sau *arnautke*. Etimologic vorbind, termenul *tančica* provine din limba sârbo-croată și se referă la forma îngustă și zveltă a puștilor în cauză, adjectivul *tanak* tradus mot-à-mot înseamnă în limba română *subțire*. În ceea ce privește cea de-a doua denumire utilizată în literatura de specialitate, *arnautke*, termenul se referă la originea albaneză a puștilor respective, Albania fiind teritoriul unde a debutat producția acestor arme după modelul celor italiene, pentru ca mai apoi meșteșugul să se răspândească în întreg spațiul balcanic²⁶.

În linii foarte generale, putem spune că toate puștile utilizate în vestul Peninsulei Balcanice și care nu intră în categoria *shishane*-lor²⁷ formează

¹⁷ Vejsil Čurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Glasnik Hrvatskog državnog arhiva u Sarajevu*, Sarajevo (1944), 21–226.

¹⁸ Đurđica Petrović, *Oružarski zanati u Skoplju...*, 55–88; Đurđica Petrović, *Prilog upoznavanju načina rada sa muzejskim zbirkama oružja i vrsta oružja izrađenog na Kosovu, u Makedoniji, Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX veku, Obrada i zaštita istorijskih zbirki u muzejima*, Beograd (1973), 1–24; Đurđica Petrović, *Veze Makedonije i Albanije na primeru proizvodnje ručnog vatrenog oružja u Debru u 18. i 19. veku, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, 19–20, Beograd (1975/1976), 41–56; Đurđica Petrović, *Bokokotorsko oružarstvo...*, 43–49.

¹⁹ Janko Jeličić, *op. cit.*, 23–31.

²⁰ Anđelija Radović, *op. cit.*, 32–39.

²¹ Mario Kovač, *op. cit.*, 20.

²² Boško Ljubojević, *Oružje i vojna oprema: katalog zbirke Istorijskog muzeja Srbije*, Beograd (2011), 12–17.

²³ Ionuț-Cristian Gheorghe, Ioan I. Scafeș, *Arme de foc din colecția Muzeului județean „Teohari Antonescu” - Firearms from the Collection of the „Teohari Antonescu” Giurgiu County Museum*, Giurgiu (2010), 46–49, 52–53.

²⁴ Э.Г. Аствацатурян, *Турецкое оружие в собрании Государственного Исторического музея, Санкт-Петербург* (2002), 249–268.

²⁵ Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbours in the Ottoman Period*, London (2009), 162–181.

²⁶ Janko Jeličić, *op. cit.*, 23–24.

²⁷ *Shishana* este prima pușcă cu mecanism de dare a focului pe bază de cremene folosită de turcii otomani, fiind arma care s-a menținut pentru o lungă perioadă de timp în înzestrarea ienicerilor. Termenul provine din cuvântul persan *šēš* – șase – și se referă la forma specifică a patului acestor arme (secțiunea acestui tip de pat este de formă hexagonală).

grupul *tančice*, deși nu există nici un fel de criteriu care să demonstreze faptul că *džeferdar*-ul și *karanfilka*, din punct de vedere al formei, se pot încadra în aceeași categorie de arme. Această definire a puștii *tančica* îi aparține autorului croat Mario Kovač²⁸ și trebuie tratată cu unele rezerve în contextul în care în categoria puștilor de factură balcanică intră și *paragun*-ul²⁹, armă produsă în sudul Bulgariei dar utilizată, mai rar este adevărat, și în vestul Peninsulei Balcanice.

Pentru puștile *tančice* este definitorie țeava lungă și subțire, mecanismul de dare a focului de tip *miquelet*³⁰, patul subțire și curbat, iar în funcție de tipul puștii, diferă și bogăția decorului. Puștile *tančice* se caracterizează prin precizia și distanța tragerii, ele fiind foarte apreciate în luptele de gherilă desfășurate pe tot cuprinsul Balcanilor în perioada stăpânirii turcești.

Termenul generic de *tančica* desemnează în literatura de specialitate sârbă, croată și bosniacă o anumită categorie de arme de factură balcanică, formată la rândul ei din două grupuri de puști care se diferențiază din punct de vedere al formei. În funcție de forma patului, puștile *tančice* se împart în două categorii de arme: *tančice* propriu-zise, cuprinzând puștile cunoscute sub denumirile de *roga*, *karanfilka* și *rašak* (Pl. I. 1; 2), și cea de-a doua categorie formată din puștile *džeferdar* și *čibuklija* (Pl. I. 3), arme care se aseamănă mai mult cu puștile de vânătoare italiene decât cu armele otomane. În cazul puștilor *džeferdar* și *čibuklija* elementul definitoriu nu ține de forma patului (care este identic cu cel italian) ci de decorul armelor, specific spațiului balcanic.

În legătură cu puștile *tančice* trebuie să menționăm și faptul că această categorie de arme este caracteristică doar zonei vestice a Peninsulei Balcanice, teritoriu aflat sub stăpânire otomană la acea dată. Dacă se exclud puștile *shishane* care erau arme militare cu o răspândire mult mai mare decât era cazul puștilor balcanice, putem afirma că puștile din categoria *tančice* erau produse locale balcanice tipice, caracteristice zonelor montane

unde autoritățile centrale otomane aveau mijloace de control mai reduse. În acest sens se poate concluziona faptul că puștile *tančice* erau piese create cu multă originalitate, design popular amestecat cu mai vechiul strat de cultură feudală. De aceea, atunci când ne referim la tipologia acestei arme, trebuie să o privim din perspectiva unei categorii de arme de profil etnografic, specifică din punct de vedere cultural Balcanilor de Vest. În afara acestui spațiu, puștile *tančice* nu erau comercializate în lumea occidentală, ele nefiind interesante nici măcar pentru estul Peninsulei Balcanice³¹.

Totuși, când vorbim de puștile *tančice* ar trebui să ținem cont și de faptul că pe parcursul secolului al XVIII-lea, dar și la începutul secolului al XIX-lea, spațiul balcanic a importat un număr mare de puști *tančice/arnautke* realizate special pentru exportul în acest areal. Alături de puști, din spațiul italian a fost importat un număr mare de țevi și mecanisme, piese care au fost ulterior asamblate de armurierii balcanici. Cu siguranță putem spune că puștile *tančice* importate din nordul Italiei nu aveau un design italian specific, nefiind realizate pentru piața occidentală, scopul realizării acestora fiind legat exclusiv de exportul spre Peninsula Balcanică. Aceste arme erau, la modul general vorbind, mult mai calitative decât cele realizate/asamblate în Kosovo, Albania sau Bosnia, în contextul în care atelierele și armurăriile italiene de secol XVIII erau mult mai dezvoltate, având și o producție superioară față de simplele ateliere de fierărie balcanice³².

Cele cinci tipuri de puști cu cremene de factură vest-balcanică: roga, karanfilka, rašak, džeferdar și čibuklija

În cele ce urmează vom prezenta în parte fiecare din cele cinci tipuri de puști vest-balcanice, redată după clasificarea propusă de Mario Kovač: grupul format din puștile *roga*, *karanfilka* și *rašak* și grupul puștilor *džeferdar* și *čibuklija*.

1. Tipul roga. Armele acestui tip se diferențiază de restul *tančice*-lor prin forma specifică a patului, care, datorită dimensiunilor și a formei propriu-zise, se aseamănă mai degrabă cu mânerul unui pistol, decât cu patul de pușcă. Terminația patului acestui tip de armă, prevăzută cu un element lățit și bifurcat sub forma literei T, oferă posibilitatea fixării armei în umăr, însă trebuie recunoscut faptul că acest tip de pat, cu excepția designului spectaculos, este unul destul de nepotrivit și total

²⁸ Mario Kovač, *op. cit.*, 20.

²⁹ *Paragun*-ul, realizat în nordul Bulgariei, este considerat în general ca fiind un subtip al puștii otomane *shishana*, însă forma mecanismului de dare a focului, decorul bogat al patului și ulucului sunt elemente ce demonstrează faptul că pușca *paragun* formează o categorie distinctă în cadrul armelor de foc balcanice.

³⁰ În Balcani, la armele de foc cu cremene s-a folosit în cele mai multe cazuri mecanismul cu arc de armare exterior, așa-numitul mecanism spaniol, *miquelet* sau turcesc, denumit astfel în contextul în care era utilizat la marea majoritate a armelor orientale.

³¹ Zoran Markov, *op. cit.*, 188.

³² Mario Kovač, *op. cit.*, 20

ineficient³³. Țevile acestui tip de armă sunt foarte lungi, spre culată fiind octogonale, iar spre gură rotunde. De regulă țevile puștilor *roga* sunt lise în interior. De fapt avem de a face în acest caz cu țevile puștilor de vânatoare italiene, pentru calibrele 13–18 mm, piese importate mai ales din Veneția. Pe culata acestor țevi întâlnim nume ale unor armurieri italieni celebri în epocă: Bartolomeo Beretta, Lazaro Lazarino, Lazari Cominaz, Giovanni Moretta, Mafeo Francini, Antonio Velizar, S. Mutti etc. Mecanismele de dare a focului utilizate la realizarea puștilor *roga* sunt de tipul spaniol sau *miguelet*, având de regulă dimensiuni reduse³⁴. Pârghia centrală a acestui tip de mecanism are o formă romboidală, iar cocoșul port-cremene este prevăzut cu un element suplimentar format dintr-o sferă metalică perforată și un dispozitiv mobil cu două brațe, sub forma unor aripi larg desfăcute. Sfera perforată era folosită pentru strângerea cremenei în „menghina” cocoșului, în orificiul respectiv fiind introdus un ax metalic cu ajutorul căruia se strângea șurubul de fixare. Dispozitivul mobil cu cele două brațe, amplasat deasupra sferei perforate, era folosit pentru armarea cocoșului – cu două degete, fixate fiecare pe câte unul din cele două brațe, se trăgea întregul cocoș port-cremene până la armarea mecanismului³⁵. Multe dintre puștile de tipul *roga* nu au fost prevăzute cu uluc de lemn, acest element constitutiv al armei fiind realizat în întregime din tablă de alamă sau fier, gravată și decorată pe întreaga lungime. Țeava foarte lungă a acestei puști era fixată de uluc cu ajutorul unor brățări metalice decorate în aceeași manieră orientală. Numărul brățărilor depinde de lungimea țevii; la țevile foarte lungi existau chiar și opt brățări de fixare. Referitor la vergea aceasta era realizată din fier, având capul evazat și prezenta uneori decor gravat. În funcție de materialul utilizat, puștile *roga* pot fi grupate în două subcategorii: cele cu ferecături realizate din alamă și cele cu ranforsări din fier³⁶.

2. Tipul *karanfilka*. Vejsil Ćurčić spunea despre *karanfilka* (Pl. II. 2) că este o pușcă subțire, cu o lungime de 2,5 m, în întregime placată cu argint. Autorul bosniac dădea spre exemplificare o astfel de pușcă deținută de Muzeul Național din Belgrad și considera că denumirea de *karanfilka* provine de fapt de la numele unui celebru armurier, *Karanfil*³⁷. Cercetătoarea sârbă Đurđica Petrović consideră însă că denumirea puștii ar proveni de fapt de la numele

importatorului italian, CARLO E FIGLIO, din Elbasan, Albania Centrală. Această companie a fost pentru o vreme cel mai de seamă importator de puști de acest tip, aduse din nordul Italiei și comercializate în Albania. La Elbasan acest tip de armă este cunoscut sub numele de *karanfil*, în Grecia *kariofiliji*, iar în spațiul ex-iugoslav, *karanfilka*³⁸. În unele regiuni această pușcă poartă denumirea de *dalijanka*, în condițiile în care primele arme de acest tip proveneau din spațiul italian³⁹. O altă teorie legată de originea numelui *karanfilka* este cea expusă de dr. Milisav Lutovac⁴⁰, care se bazează pe istoria orală și amintește în acest sens discuția purtată cu Bajram Uzeir, un centagenar din Leštani, în arealul Munților Šar. Acesta își amintește faptul că în satele de pe Šar Planina erau fabricate țevi de pușcă. Țevile erau găurite cu burghie acționate de forța apei, perforarea desfășurându-se extrem de eficient, într-un interval de o oră și jumătate fiind terminată o țeavă. În aceste locuri erau fabricate două tipuri de țevi pentru puștile de vânatoare, numite *damlja*. Ambele aveau calibre mici, însă se diferențiau în funcție de lungime. Țevile cu o lungime de până la 130 cm erau cunoscute sub numele de *daljen*, în timp ce țevile mai scurte purtau denumirea de *karanfil*.

Dacă originea termenului *karanfilka* este legată de orașul albanez Elbasan sau are legătură cu făuritorii de țevi de pe Šar Planina, probabil nu vom ști niciodată cu exactitate.

Așa cum limpede se poate observa din rândurile de mai sus, problema identificării puștii de tipul *karanfilka* este una încă extrem de dificilă și nesigură. Vorbind strict de forma acestui tip de armă, *karanfilka* este în mare măsură asemănătoare cu *roga*, terminația patului, cu acel element lățit și bifurcat sub forma literei T, fiind identică cu cea prezentă la puștile de tipul *roga*. Singura deosebire notabilă dintre cele două tipuri de puști, diferențiere asupra căreia au ajuns la un acord mai toți cercetătorii din fostul spațiu iugoslav⁴¹, este cea legată de suprafața acoperită de ferecăturile metalice: spre deosebire de *roga*, care prezintă ferecături metalice parțiale pe lemnăria armelor, *karanfilka* este în întregime acoperită cu tablă de argint, alamă sau fier. Chiar dacă deosebirile dintre cele două tipuri de arme sunt relativ puține, *karanfilka* putând fi considerată doar o variantă a puștii *roga*, literatura de specialitate tratează cele două variante ca și tipuri diferite de arme.

³³ Janko Jeličić, *op. cit.*, 28.

³⁴ Anđelija Radović, *op. cit.*, 37–38.

³⁵ Boško Ljubojević, *op. cit.*, 14–16.

³⁶ Anđelija Radović, *op. cit.*, 38.

³⁷ Vejsil Ćurčić, *op. cit.*, 186.

³⁸ Đurđica Petrović, *Puškarski zanat u Metohiji...*, 85.

³⁹ Tomislav Aralica, *Bokeljske šarajlije*, I, II, III, IV, V, VI, *Večbit*, Zagreb (1998), 29.

⁴⁰ M. Lutovac, *op. cit.*, 806.

⁴¹ Janko Jeličić, *op. cit.*, 29; Anđelija Radović, *op. cit.*, 38.

3. **Tipul *rašak*.** Pușca *tančica* de tipul *rašak* (Pl. II. 1) prezintă o formă specifică a patului, terminația acestuia fiind bifurcată, sub forma literei Y. Patul acestui tip de pușcă este ceva mai lat decât cel prezent la *roga* și *karanfilka*, însă este încovoiat în sus, terminându-se cu acea bifurcație menționată anterior⁴². Denumirea acestui tip de pușcă provine din limba sârbo-croată, termenul *rašljast* traducându-se în limba română prin *bifurcat*. Spre deosebire de restul puștilor vest-balcenice *rašak* are o lungime ceva mai scurtă, chiar dacă țeava acestui tip de pușcă are aceeași formă și caracteristici specifice ca în cazul celorlalte tipuri de arme vest-balcenice. Mecanismul de dare a focului sau platina este în general de tipul spaniol *miquelet*, dar există destul de multe exemplare cu platină occidentală, de tipul francez. Ulucul puștii *rašak* este realizat din lemn de nuc sau castan, nu prezintă ornamente, doar partea frontală a acestuia fiind de obicei placată cu tablă de alamă sau fier. Țeava este fixată de uluc cu ajutorul unor brățări metalice, realizate de regulă din alamă. Lemnul din jurul mecanismului de dare a focului dar și partea superioară a patului sunt placcate cu tablă din alamă sau fier, decorată prin gravare și batere⁴³.

O variantă a tipului *rašak* a fost realizată în atelierele din Metohija, Macedonia și nordul Greciei. În cazul acestor arme, terminația patului era placată cu fildeș, în timp ce gâtul patului și ulucul erau încrustate cu plăcuțe de sidef. Unele puști din această categorie nu prezintă acea bifurcație sub forma literei Y la terminația patului, forma acesteia fiind dreaptă și netedă⁴⁴.

Arme similare cu cele de tipul *rašak* au fost realizate în nordul Greciei, de unde și teza conform căreia acest tip de pușcă ar avea origini elene⁴⁵. Spre deosebire de tipul *rašak* realizat în spațiul ex-iugoslav și albanez, armele grecești prezintă un decor mult mai bogat, fiind placcate în întregime cu tablă de argint și alamă și decorate cu încrustații din sidef și fildeș. În literatura de specialitate acest tip de pușcă grecească este cunoscut sub denumirea de *kariophil*⁴⁶.

4. **Tipul *džeferdar*.** Cea mai frumoasă dintre puștile balcanice din categoria *tančice*-lor, specifică spațiului muntenegrean, este arma cunoscută sub denumirea de *džeferdar* (Pl. II. 3). Denumirea provine din termenul turcesc *cevherdar*, cuvânt

de proveniență persană și care tradus mot-à-mot înseamnă „decorat cu pietre prețioase”. În legătură cu numele acestei puști, Robert Elgood identifică originea termenului de *džeferdar* în cuvântul arabo-persan *jauhar* sau *johar*, însemnând „luciu” sau „bijuterie”. Această denumire probabil a fost întrebuințată la început pentru identificarea tuturor puștilor bogat decorate, ca mai târziu, la începutul secolului al XIX-lea, termenul să fie utilizat doar pentru un anumit tip de pușcă vest-balcenică, armă ale cărei elemente din lemn erau în totalitate acoperite cu plăcuțe din sidef. Tot în legătură cu originea termenului, Andelija Radović de la Muzeul Militar din Belgrad consideră că termenul *džeferdar* apare la sfârșitul secolului al XVII-lea, acest fapt indicând și perioada timpurie în care apare acest tip de armă în Balcani, terminologia fiind legată de centrul de la Foča⁴⁷.

Forma *džeferdar*-ului, mai ales când vorbim de patul acestui tip de armă, este foarte apropiată de cea a puștilor de vânătoare nord-italiene. Țeava are aceeași formă și decor similar cu restul puștilor de tipul *tančice*, singura diferență notabilă fiind faptul că țeava *džeferdar*-ului este ceva mai scurtă. Țevile damaschinate sunt de calitate superioară, fiind rezistente la rugină, dar în același timp sunt și foarte frumoase. Frumos decorate cu puternice influențe orientale, țevile identificate pe *džeferdar*-ele timpurii întăresc opinia conform căreia acestea erau produse în centrele musulmane din Herțegovina, mai cu seamă la Foča, pentru o clientelă musulmană bine definită, neavând la acea dată vreo legătură cu Kotor-ul venețian. Dacă ne referim la centrul de la Foča, trebuie menționat faptul că țevile produse aici erau renumite în epocă datorită decorului deosebit, realizat prin damaschinare cu argint și aur. Mecanismele de dare a focului utilizate la fabricarea puștilor de tipul *džeferdar* erau de tipul *miquelet*, însă există unele exemplare care au platină de tip francez⁴⁸.

Elementele din lemn ale puștii erau în totalitate acoperite cu plăcuțe din sidef alb, de forma unor romburi, triunghiuri, cercuri sau semi-cercuri, flori stilizate etc. Un element caracteristic al acestor plăcuțe din sidef este legat de forma marginilor plăcuțelor, ele fiind zimțate prin realizarea unor mărunte creștături. Sideful care asigură decorul bogat al puștii era importat din Italia, fiind

⁴² Boško Ljubojević, *op. cit.*, 17.

⁴³ Janko Jeličić, *op. cit.*, 31.

⁴⁴ Э.Г. Аствацатурян, *op. cit.*, 261.

⁴⁵ Boško Ljubojević, *op. cit.*, 17.

⁴⁶ Robert Elgood, *op. cit.*, 178–179.

⁴⁷ Zoran Markov, *op. cit.*, 188.

⁴⁸ Mecanismul cu arc de armare interior (aflat în interiorul mecanismului), așa-numitul mecanism francez, a fost perfecționat de armurierii francezi în jurul anului 1630. Acest tip de mecanism cu cremene apare în Balcani în special la pistoalele de tipul *kubure*.

prelucrat la Risan⁴⁹. Plăcuțele din sidex erau fixate de elementele din lemn ale armei cu ajutorul unor mici cuie de alamă. Elgood consideră că pătrunderea sidexului în Balcani trebuie legată de comerțul otoman din Mediterană. În aceste condiții, sidexul ar fi pătruns în aceste teritorii prin intermediul capitalei imperiale Istanbul, unde încrustațiile cu sidex pe piesele de armament erau cunoscute încă înainte de anul 1580. În acest sens Elgood menționează doi ucenici de-ai lui Sinan din Istanbul, pe Dalgich și Mehmet Aga, care erau foarte renumiți în epocă pentru încrustațiile de sidex aplicate armelor de foc. Terminația patului este de cele mai multe ori îmbrăcată cu o tablă lată de argint sau alamă, foarte frumos decorată (batere, gravare, traforare etc.). Acest tip de decor este caracteristic pentru spațiul aflat între Dubrovnik și Boka Kotorska⁵⁰.

Teritoriul aflat între Dubrovnik și Boka Kotorska, datorită libertăților comerciale, a atras în decursul timpului numeroși meșteșugari, printre aceștia fiind și iscusiți armurieri de pe întregul cuprins al Peninsulei Balcanice. Armurierii au venit în acest spațiu încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea din centre renumite, cum ar fi Mostar, Trebinje, Podgorica, Foča etc. Conform recensămintelor meșteșugarilor din Herceg Novi, în secolul al XVIII-lea în acest loc activau 22⁵¹ armurieri, iar la Kotor existau 16⁵², pentru că în secolul XIX în Herceg Novi să fie atestați 29 armurieri. Tot în secolul al XVIII-lea este atestat la Risan un armurier originar din Foča. Herceg Novi este cunoscut și datorită producției autohtone de țevi, după modelul celor italiene de import. Având în vedere faptul că acest tip de pușcă era deja produs în Balcani încă din secolul XVII, armurierii din interiorul Peninsulei Balcanice au adus la Boka Kotorska tipul de armă dar și modul de decorare al acesteia, toate aceste elemente devenind în timp definitorii pentru puștile *džeferdar* produse la Boka Kotorska. Conform documentelor de arhivă din Kotor, primele *džeferdar*-e atestate documentar apar în anii 1685 și 1689. Cele mai vechi *džeferdar*-e din Boka Kotorska, păstrate în muzee și

colecții particulare, sunt datate la începutul secolului al XVIII-lea⁵³.

5. Tipul *čibuklija*. *Čibuklija* (Pl. II. 4) este o pușcă vest-balcanică cu cremene asemănătoare cu *džeferdar*-ul muntenegrean, despre care literatura de specialitate consideră că, în ceea ce privește forma armei, este cea mai apropiată de puștile de vânătoare nord-italiene⁵⁴. Denumirea armei, potrivit lui Vejsil Čurčić⁵⁵, provine din turcescul *čibuci*, termen care se referă la liniile late și longitudinale prezente pe țevisle armelor în cauză. Totuși este important de menționat faptul că identificarea propusă de Čurčić trebuie tratată cu unele rezerve, în condițiile în care foarte puține din puștile acestui tip prezintă acele linii longitudinale pe suprafața țevisilor. Patul acestui tip de armă este ușor îndoit în jos, având terminația dreaptă, fiind asemănător cu cel al *džeferdar*-ul⁵⁶. Ulucul și patul puștii *čibuklija*, la exemplarele bogat decorate, sunt completamente placate cu tablă de alamă, decorată prin gravare și batere. În aceeași manieră sunt decorate și brățările metalice de fixare a țevii de uluc. Nu puține sunt cazurile în care tabla de alamă este traforată cu diverse motive geometrice și vegetale. Exemplarele mai „sărace” nu sunt placate în întregime cu tablă decorativă, ci prezintă doar încrustații cu elemente decorative din tablă de alamă sau fier, ornamentate prin gravare sau batere⁵⁷.

Boško Ljubojević consideră că pușca *čibuklija* a apărut pe teritoriul Herțegovinei. Datorită lungimii și subțiririi țevii, mecanismului de dare a focului și formei încovoiate a patului, Ljubojević este de părere că *čibuklija* ar fi mai degrabă un tip intermediar între *tančica*/*arnautka* propriu-zisă și *džeferdar*, ea nefiind doar o variantă a *džeferdar*-ului, așa cum s-a încetățenit în literatura de specialitate⁵⁸.

⁴⁹ Este o teorie propusă de istoricul Vejsil Čurčić, acesta considerând că sidexul utilizat la decorarea puștilor *džeferdar* era importat din Italia, fiind mai apoi prelucrat în centrele din vestul Peninsulei Balcanice.

⁵⁰ Zoran Markov, *op. cit.*, 188.

⁵¹ Din cei 22 de armurieri menționați la Herceg Novi în secolul al XVIII-lea, 5 erau originari din Podgorica, unul din Foča, iar 13 erau din Herțegovina.

⁵² Documentele de arhivă indică originea armurierilor din Kotor (secolul al XVIII-lea): 6 erau din Podgorica, 4 din Muntenegru, iar unul din Foča – din totalul de 16 armurieri menționați.

⁵³ Zoran Markov, *op. cit.*, 189.

⁵⁴ Janko Jeličić, *op. cit.*, 27.

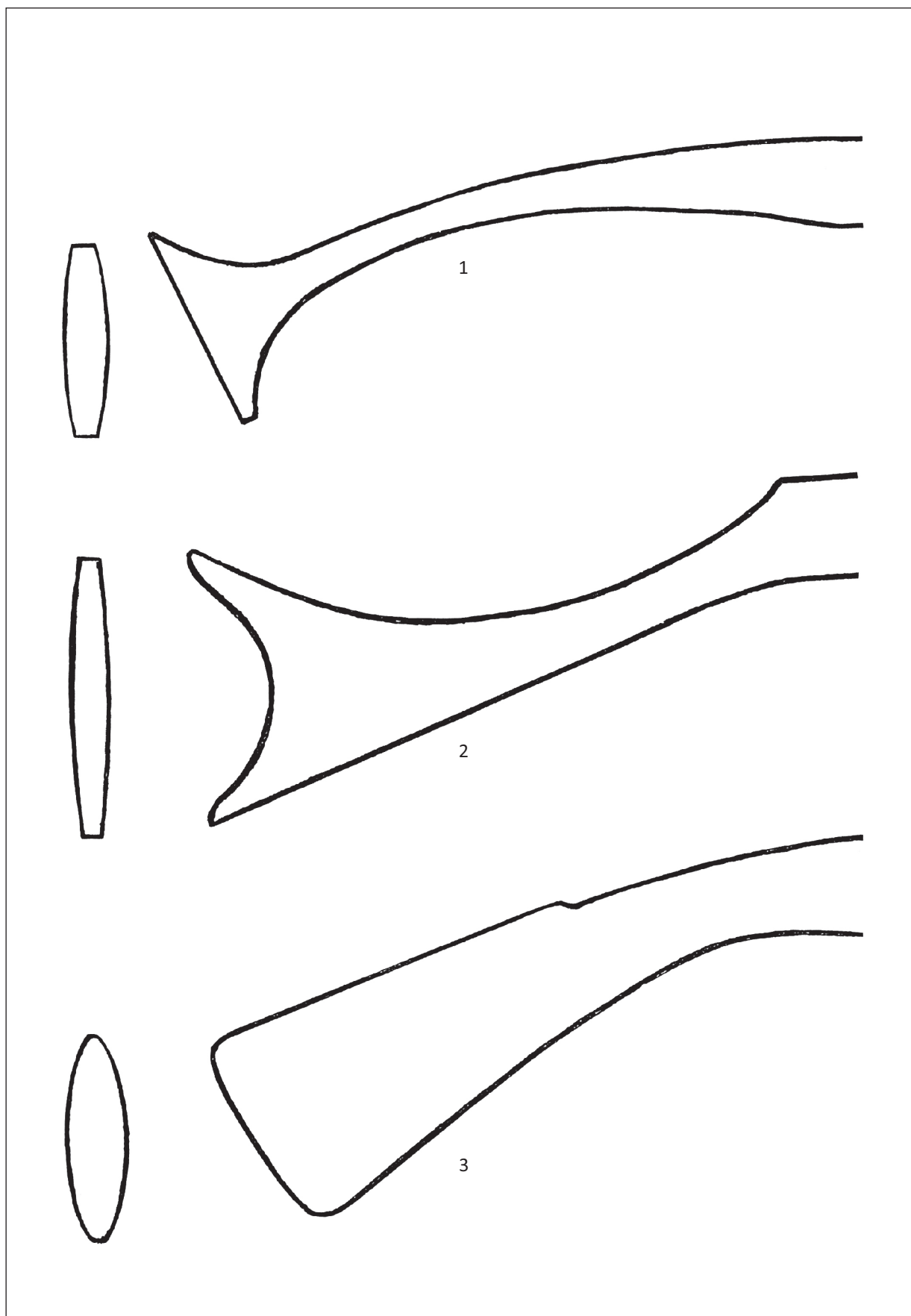
⁵⁵ Vejsil Čurčić, *op. cit.*, 186.

⁵⁶ Boško Ljubojević, *op. cit.*, 17.

⁵⁷ Anđeliya Radović, *op. cit.*, 37; Janko Jeličić, *op. cit.*, 27.

⁵⁸ Boško Ljubojević, *op. cit.*, 17.

În încheiere, dorim să adresăm mulțumiri domnului Milan Šepešan, fotograf la Muzeul Banatului din Timișoara, pentru fotografierea digitală a *džeferdar*-ului din colecția de arme a muzeului; Mihaelei Ioncescu pentru traducerea în limba engleză a rezumatului acestui articol.

Pl. I. Forma și secțiunea patului la puștile cu cremene vest-balcanice: 1. *Roga/Karanfilka*; 2. *Rašak*; 3. *Džeferdar/Čibuklija*. / Shape and section image of gun-stock of the Western Balkans flintlock rifles: 1. *Roga/Karanfilka*; 2. *Rašak*; 3. *Džeferdar/Čibuklija*.

PI. II. 1. Pușcă cu cremene de tipul *rašak* (apud Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*); 2. Pușcă cu cremene de tipul *karanfilka* (apud Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*); 3. Pușcă cu cremene de tipul *džeferdar* (colecția Muzeului Banatului Timișoara); 4. Pușcă cu cremene de tipul *čibuklija* (apud Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*). / 1. *Rašak* type flintlock rifle (apud Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*); 2. *Karanfilka* type flintlock rifle (apud Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*); 3. *Džeferdar* type flintlock rifle (Banat Museum collection); 4. *Čibuklija* type flintlock rifle (apud Robert Elgood, *The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Period*).

DE LA FÂNTÂNA PAȘEI DE PE LÂNGĂ MĂNĂSTIREA DERVIȘILOR PÂNĂ LA PARCUL ROZELOR. CONTRIBUȚII LA ISTORIA PARCURILOR DIN TIMIȘOARA

Lajos Kakucs*

Cuvinte cheie: parcuri, grădinari, pomicultură, trandafiri, Timișoara.
Key words: parks, gardeners, pomiculture, roses, Timișoara.

From the Pacha's Fountain near the Dervishes' Monastery to the Park of Roses. Contributions to the History of the Parks in Timișoara

(Abstract)

It is not only in the conscience of the people living in Timișoara, the town located along the Bega, that for more than a century it has been generally known as the town of parks and gardens. Especially during the latest decades there have been more or less documented studies related to the history of more important parks such as the activity of some gardener dynasties: Niemetz, Mühle and Agátsy from Timișoara. The goal of our work is to chronologically present the main stages defining the history of the parks from Timișoara strictly connected to the demands of urban life. Aiming to find a reference to the existence of some parks or gardens around the medieval fortress of the town, we review the secondary information concerning the 14th and 15th centuries and we also analyse the town's engravings from the 17th century highlighting a noble residence, *Adelsitz* or *Lustschloss*.

Regarding the first decades of the Habsburg domination, we analyse the archive and cartographic information referring not only to the gardens, which were often smaller, used by the members of the civil and military administration of the province, but also to the citizens' summer gardens at the edge of the town. Whether, starting with mid 19th century, marked by the emergence of the first public parks, Coronini and Scudier, the military element was essential in the foundation of modern parks, after the development of some associations such as the „Association of park lovers” from *Iosefin* and the one supporting the Scudier Park, the town's citizens started to take care of the supervision and development of green spaces.

In the second half of the 19th century we notice the first larger commercial gardens in Timișoara. Their owners, three families, Niemetz, Mühle and Agátsy, have an essential role in the transformation of the town into a town of parks and gardens. Mihai Demetrovici, the new director of the town's Green Spaces after 1919, together with Árpád Mühle and János Agátsy, became very important in the creation of the Park of Roses from Timișoara, as well as in the publication of a trilingual monthly magazine between 1922 and 1935, *Bursa Horticolă Română/Rumänischen Gartenbörse/Román Kertészeti Tőzsde/The Romanian Horticultural Stock*, an agency of the „Romanian Horticultural Society, Timișoara branch”. The separate chapters present the economic and cultural role of gardens and parks in the life of the town.

De mai mult timp decât un secol, și nu doar în conștiința timișorenilor, orașul de pe Bega trăiește în memoria oamenilor ca orașul parcurilor și al grădinilor. Mai ales în ultimele decenii au apărut mai multe studii, mai mult sau mai puțin documentate, legate de istoricul parcurilor mai importante precum și de activitatea dinastiilor de grădinari Niemetz, Mühle și Agátsy din Timișoara. Scopul lucrării noastre este de a prezenta în mod cronologic principalele etape ale istoriei parcurilor din Timișoara legate strâns de

cerințele vieții urbanistice a orașului. În dorința de a găsi un răspuns pentru existența unor parcuri sau grădini din jurul cetății medievale a orașului trecem în revistă informațiile secundare din secolele XIV și XV, dar vom analiza și acele gravuri ale orașului din secolul XVII în care apare o reședință nobiliară denumită – *Adelsitz* sau *Lustschloss*.

Pentru primele decenii ale stăpânirii habsburgice, analizăm informațiile arhivistice și cartografice referitoare la grădinile, deseori de dimensiuni mai mici, aflate în folosința membrilor administrației civile și militare ale provinciei, dar și grădinile de vară ale cetățenilor aflate în suburbiile orașului.

* Germania, e-mail: LajosKakucs@online.de.

Chiar dacă la apariția primelor parcuri publice, Coronini și Scudier, începând de la mijlocul secolului XIX, elementul militar a jucat un rol esențial la înființarea parcurilor moderne, totuși, în urma întemeierii asociațiilor, precum „Asociația iubitorilor parcurilor” din Iosefin și cea pentru sprijinirea Parcului Scudier, cetățenii orașului au preluat îngrijirea și dezvoltarea spațiilor verzi.

În a doua jumătate a secolului XIX apar primele grădini comerciale mai mari din Timișoara. Proprietarii lor, familiile Niemetz, Mühle și Agátsy, vor avea un rol esențial în transformarea imaginii urbei într-un oraș al parcurilor și grădinilor. Mihai Demetrovici, noul director al Spațiilor Verzi al orașului de după 1919, împreună cu Árpád Mühle și János Agátsy, a jucat un rol hotărâtor în crearea Parcului Rozelor din Timișoara, precum și în editarea revistei trilingve, cu apariție lunară între anii 1922–1935, *Bursa Horticola Română/Rumänischen Gartenbörse/Román Kertészeti Tőzsde*, organ al „Societății de Horticultură din România, Filiala Timișoara”. Capitolele separate prezintă rolul economic și cultural al grădinilor și parcurilor în viața orașului.

„*Apoi Domnul Dumnezeu a sădit o grădină în Eden, spre răsărit; și l-a pus acolo pe omul pe care-l întocmise.*” (Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Capit. 2/8. Traducerea Dumitru Cornilescu, 1924.)

„*Copacii sunt cetățeni de onoare ai orașului*”. Un copac în plină dezvoltare reține în 100 de ani 25 de tone de praf, și prelucrează 18.000.000 de cm³ de monoxid de carbon. După părerea economistului german Bach, din a doua jumătate a secolului XIX, cetățeanul de rând, care întreține prin taxele sale orașul, așteaptă din partea autorităților să aibă cel puțin un aer bun.

Cum a ajuns Timișoara să fie considerată, nu doar de proprii cetățeni, un oraș al parcurilor și al grădinilor? Unele așezări, de exemplu cele de pe lângă râuri sau aflate la încrucișarea unor drumuri importante, erau destinate de la început să devină orașe comerciale. Oricât de ciudat ni se pare, suntem convinși că în cazul Timișoarei factorul cel mai important în procesul de devenire ca oraș al grădinilor a fost faptul că de-a lungul secolelor așezarea a fost înconjurată, aproape sufocată, de mlaștini. Ceea ce în primele secole ale dezvoltării fostei cetăți regale a constituit un avantaj strategic de neprețuit, a devenit mai târziu o piedică deosebită pentru extinderea localității, dar mai mult un pericol permanent pentru sănătatea locuitorilor săi. Celebrul savant Ignaz von Born vizitând orașul Timișoara în anul 1770 scria că fațadele clădirilor

noi nu pot ascunde faptul că marea majoritate a locuitorilor orașului suferă de malarie. Văzând fețele galbene ale oamenilor de pe străzi, Born a avut impresia că umblă în lumea morților¹.

Mult mai categoric a formulat viitorul împărat Iosif II, cu ocazia vizitei sale din anul 1770, spunând că până când Timișoara rămâne un focar al bolilor cu febră, până atunci ar fi păcat să fie trimiși acolo oameni cumsecade, deoarece acolo nimeni nu rezistă mai mult de 2 ani². Prima descriere a febrei, cauzată de apele nesănătoase, o datorăm medicului Johannes Eychmann Dryander (1500–1560) din Marburg care, relatând despre moartea militarilor imperiali, participanți la expediția din anul 1556 în Ungaria, a denumit aceasta boală „*morbus hungaricus*”. Denumirea nu trebuie să fie confundată cu „*morbus hungaricus*” din secolul XIX, sub care denumire a fost cunoscută tuberculoza, deosebit de răspândită în Ungaria.

În primele decenii ale ocupației Banatului de către imperiali, între 15–20 la sută a populației colonizate a căzut pradă climei nesănătoase. De exemplu, jurnalul uezuiților din Timișoara evidențiază că în anul 1728 pe lângă 500 de înmormântări au fost înregistrate numai 51 de botezuri. Interesant a fost faptul că populația autohtonă, cea română și sârbă, obișnuită cu clima locală, nu a fost atinsă de această boală. Chiar dacă desecările și canalizările din secolul XVIII au contribuit enorm la îmbunătățirea situației, totuși, și după 100 de ani de la relatarea lui Born, dr. Gedeon Bécsi medicul orașului (între anii 1867–1898), consemna că în anul 1886 numai în apoteca de pe lângă Spitalul Central (Bürgerspital) au fost vândute zilnic 9 kilograme de chinină³.

Din lipsa izvoarelor scrise ne este foarte greu să relatăm ceva despre gradul de urbanizare a cetății și a suburbiilor sale înainte de anul 1552. Nici despre existența unor grădini sau parcuri ale orașului, devenit între anii 1307–1323 sediul regatului feudal maghiar, nu avem informații concrete. Totuși, prezența familiei regale între 1316–1327 în castelul recent construit ne permite să presupunem existența unui parc regal la Timișoara. Cu atât mai mult cu cât și în cazul reședinței următoare, la Visegrád, crearea unei grădini regale, îngrijită de specialiștii aduși din Italia este legată de numele lui Carol Robert de Anjou. Este documentat faptul că la întâlnirea dintre Carol Robert de Anjou și prințul habsburgic Frederic III, în data de 21 noiembrie 1331, a fost organizat un turneu

¹ I. von Born 1774, 6–9.

² Barát 1902, 85.

³ Bécsi 1887, 270.

cavaleresc și o partidă de vânătoare conform tradiției italienești.

În secolul următor, după mutarea reședinței regale la Visegrád, stăpânii castelului, comiții comitatului Timiș, au provenit dintre demnitarii cu rang înalt din Ungaria. Între ei se numără personalități ca Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, ambii obișnuiți cu avantajele ambianței renașterii italiene, din cauza căreia ne este deosebit de greu să presupunem lipsa unor grădini din cetate sau din împrejurimile orașului. Mai ales dacă avem în vedere faptul că, de-a lungul deceniilor cât a trăit în Ungaria, Filippo Scolari a fost însoțit de constructori italieni de talia lui Tommaso Masolino. Referindu-se la construcțiile executate de Masolino biograful lui Filippo Scolari, Jacopo di Poggio, menționa că, în timpul lui Scolari la Timișoara, pe lângă refacerea zidurilor cetății, au fost construite multe clădiri frumoase. Cu binefacerile grădinilor italiene era obișnuit și urmașul lui Scolari, Ioan de Hunedoara, care în tinerețe sa a trăit ani de zile la curtea milaneză a lui Filippo Visconti și care a continuat după 1441 reconstrucția cetății de la Timișoara⁴.

Chiar dacă pentru perioada premergătoare ocupației otomane nu avem dovezi concrete despre existența unor grădini din, sau din jurul, orașului Timișoara, ni se pare deosebit de interesant că pe primele gravuri ale orașului din secolul XVII apare o clădire, o reședință nobiliară sau palat de agrement, denumit *Adelsitz* sau *Lustschloss*. Existența unei grădini în jurul acestor clădiri poate fi presupusă și datorită faptului că în limba germană denumirile *Lustgarten*, *Lusthaus* sau *Lustgebäude* au fost folosite consecvent ca denumire pentru clădirile înconjurate de grădini, care nu mai aveau scopuri economice⁵. Legat de istoria clădirii amintite, aflată în afara zidurilor cetății Timișoara: se pare că ea a supraviețuit tuturor asediilor orașului. Ultima amintire a clădirii o avem din anul 1744⁶, ceea ce ne sugerează că ea, împreună cu biserica Sfânta Ecaterina, în vecinătatea căreia a fost prezentată pe gravurile contemporane, a dispărut odată cu construirea noului sistem de apărare al orașului⁷.

Gravurile cu fortificațiile orașului Timișoara, apărute mai ales în publicațiile germane ale epocii respective, au fost solicitate de atenția publică europeană, care urmărea cu interes conflictele militare dintre coalitiile creștine și Imperiul Otoman. Desigur, marea majoritate a gravurilor

a fost executată de artiști care nu au fost la fața locului, lucrând după modele cunoscute din alte publicații sau după descrierile participanților la evenimentele militare. Singurul martor ocular, dintre autorii publicațiilor de epocă referitoare la Timișoara, a fost Wathay Ferenc (1563–1609), capturat de turci în anul 1602 la Székesfehérvár, a fost deținut în vara anului 1603 în Timișoara, cu care ocazie a executat un desen colorat al interiorului cetății. Rândurile lui Wathay aflate pe desen: „*Astfel către răsărit și sud se află Cetatea Timiș, parcursă de Timișul Mic lăsând noroi în ea și în jurul ei*” („*Így napkelet s délről fekszik az Thömös vár/ Kis Tömös átfutván, benne s körül van sár*”) – ne descriu minunat starea de atunci a cetății.

Existența și amplasarea unei reședințe nobiliare în suburbia orașului înconjurată de o grădină poate fi observată pe o gravură, care relatează asediul Timișoarei din anul 1596, atribuită artistului Hans Johann Siebmacher (1561–1611). Asediul, în timpul căruia cei 60.000 de ostași ai principelui Sigismund de Báthory din Transilvania – conduși de Albert Király și Zsigmond Kornis – au atacat orașul pornind din tabăra lor de la Giarmata. Exemplarul amintit, împreună cu alte gravuri păstrate în Colecția Muzeului Banatului, a fost prezentat și comentat de dr. Rodica Vărtaciu. Reședința nobiliară din gravura lui Siebmacher, înconjurată de un zid scund și de un gard viu format din pomi, apare ca o clădire separată, situată în suburbia orașului⁸. Fără a aprofunda analiza gravurilor, din punctul de vedere al temei noastre este important să subliniem existența unei clădiri cu grădini la marginea cetății, clădire care ar putea să aibă originea înaintea anului 1552. Este bine cunoscut faptul că, cel puțin în cazul orașului Timișoara, în cei 164 de ani de dominație, turcii au construit relativ puțin. Atât zidurile de apărare ale cetății, cât și lăcașurile lor de cult (din epoca dominației turcești) au fost sau clădiri existente deja dinainte de 1552 sau transformate, respectiv reîntărite, după acest an. Așadar, putem să presupunem că reședința nobiliară, sau palatul de agrement, era o clădire construită în perioada dintre prezența lui Carol Robert de Anjou și a lui Ioan de Hunedoara la Timișoara.

Pornind de la descrierile cronicarului Evlia Celebi, unii istorici presupun că în epoca otomană Timișoara ar fi fost o așezare aproape ideală, raiul de pe pământ, înconjurată cu grădini de trandafiri⁹. Desigur și alte surse contemporane cu Celebi ne confirmă existența grădinilor și a livezilor

⁴ Balogh 1943, 28–29, 186.

⁵ Kaut 1964, 13.

⁶ ADATTÁR 1893–1907, I (1–4), II (5–9), *Pótfüzetek*, 333.

⁷ von Hammer 2011, 115.

⁸ Legat de cartierele orașului vezi și Vărtaciu 1993.

⁹ Karácson 1904, 9.

cetătenilor înstăriți sau ale funcționarilor epocii musulmane, grădini amplasate în zonele din spatele cetății¹⁰. Undeva în această zonă se afla și grădina fostului militar, poet și cântăreț Gazi Hasan. Cum se știe, Gazi Hasan, un prieten apropiat al dervișului timișorean Selim Dede, a primit imediat după stabilirea sa la Timișoara o bucată de pământ de la sultanul Mustafa II. Pe acest teren el a cultivat pepenii săi vestiți, care aveau o căutare și pe piețele Belgradului¹¹. Sursele apusene, dar mai ales descrierile diplomatului Henrik Ottendorf, care a trăit o jumătate de an în Timișoara, chiar dacă confirmă existența grădinilor (neîntreținute) din jurul orașului, ne atrag atenția și asupra aspectelor negative, scoțând în evidență starea deplorabilă a clădirilor, a străzilor și igiena catastrofală a orașului¹². Nu este de mirare că noii stăpâni ai orașului de după 1716, au avut nevoie de aproape un secol de investiții financiare uriașe și munca forțată a supușilor până când orașul, și desigur o bună parte a provinciei, a devenit un ținut înfloritor. Între timp, cel puțin pentru pătura de conducere a administrației austriece, concentrată în capitala provinciei, grădinile de vară din suburbiile orașului au devenit mai mult decât o oază de odihnă.

Prima atestare a existenței mănăstirii dervișilor de pe lângă izvorul cu apă foarte bună o avem de la călătorul Henrik Ottendorf, din anul 1663. După descrierea lui Ottendorf, mănăstirea se afla la o bătaie de tun spre nord de suburbia orașului. Mănăstirea construită pe lângă mormântul unui sfânt musulman era locuită de mai mulți derviși care, pe lângă cerșitul tradițional al ordinului, își asigurau existența și din cultivarea pământului. Apa izvorului de pe lângă mormânt era așa de bună încât, în cele 6 luni cât au stat în Timișoara, membrii delegației imperiale, din care făcea parte și Ottendorf, foloseau zilnic pentru băut¹³.

Amplasarea grădinii pe lângă mănăstirea dervișilor este reprezentată prima dată pe planul *Neue Belagerung der Festung Temeswar von 1. Septembrie 1716*, în lucrarea intitulată *Hungarisch und Venetianisches Kriegs Theatrum* a lui Johann Theodor Boetius, apărută la Leipzig în anul 1717¹⁴. În lucrarea amintită au fost publicate două planuri ale orașului din timpul asediului din anul 1716. Pe primul, terenul numit Grădina Pașei este înconjurat de pomi. Pe al doilea, grădina se află în spatele artileriei imperiale. Aici, pe lângă grădina marcată

sub nr. 9, în partea opusă, în spatele tunurilor se distinge o clădire orientală, al cărei turn este decorat cu semiluna musulmană. Chiar dacă artistul și-a luat libertatea de a prezenta această clădire în afara grădinii, suntem convinși că este vorba de turnul de rugăciune al mănăstirii dervișilor, de unde, cu ocazia asediului orașului (la începutul lunii august 1696) de către trupele alianței creștine, comandantul acestora, prințul elector Frederic August al Saxoniei, a urmărit desfășurarea luptelor. Asedierea de scurtă durată a cetății în 1696 a fost abandonată la sosirea armatei otomane numărând 60.000 de oameni, condusă de sultanul Mustafa II¹⁵.

După 20 de ani, la sfârșitul asediului condus de generalul prinț Eugeniu de Savoya, în data de 16 octombrie 1716, Mehmet Aga, ultimul comandant turc al orașului, a semnat capitularea garnizoanei otomane lângă Grădina de la Fântâna Pașei¹⁶. Conform istoricului Judas Thaddäus Zauner, succesul, asediul relativ scurt al trupelor austriece, din toamna anului 1716 se datora reducerii mlaștinilor din cauza anotimpului deosebit de secetos, care a permis instalarea artileriei imperiale în preajma zidurilor¹⁷.

După alungarea turcilor, pentru o perioadă îndelungată, Grădina Pașei, denumită după 1717 Grădina Președintelui Administrației (Präsidentgarten), a ajuns în folosința iezuiților. Iezuiții au amenajat aici un eleșteu și și-au organizat în grădină serbările lor de vară în cadrul cărora elevii au prezentat piese de teatru și concerte¹⁸. Între anii 1738–1739, în timpul ciumei din Banat, clădirea a fost transformată în lazaret pentru bolnavi¹⁹. La licitația publică din 25 aprilie 1742 clădirea de la Grădina Pașei a fost arendată episcopiei rasiene din Timișoara²⁰. Pe o hartă din anul 1744 Grădina Pașei apare deja sub denumirea de: Grădina episcopiei rasiene. După 10 ani, cu ocazia arendei din anul 1754, conform informațiilor lui Baróti, clădirea a rămas în folosința episcopului rascian²¹.

Între 1751–1781 grădina a aparținut iarăși președinților Administrației Banatului.

În timpul războiului cu turcii (în anii 1788–89) clădirea a funcționat ca lazaret pentru soldații răniți.

În anul 1778, din ordinul împărătesei Maria Terezia, vechea construcție a clădirii a fost reînnoită, iar după introducerea administrației comitatului,

¹⁰ Feneșan 2006, 106.

¹¹ Decei A. *apud* Hațegan 2005, 269.

¹² Hermann 1943 și Ottendorf 2006.

¹³ *Loc. cit.*

¹⁴ *Temeschburg-Temeswar*, 1994, 71–72.

¹⁵ Baróti 1912.

¹⁶ von Hammer 2011, 118.

¹⁷ *Apud* Zauner 1813, 564.

¹⁸ Szentkláray 1909.

¹⁹ von Hammer 2011, 50, 62.

²⁰ ADATTÁR I., 121.

²¹ Opriș 1987, 77.

pentru o scurtă perioadă, a devenit sediul administrației filateriilor de mătase ale erariului²². După proclamarea Timișoarei oraș liber regesc, în anul 1781, terenul va ajunge în proprietatea magistraturii orașului. Din anul 1792 clădirea și grădina au fost arendate de primăria orașului liber regesc Timișoara pentru o perioadă de 23 de ani. În acești ani clădirea a fost folosită ca restaurant iar parcul ei a devenit public și pentru cetățenii orașului. În anul 1798 Societatea de Tir din Timișoara – aparținătoare de Garda Civilă a orașului liber regesc – înființată în anul 1782, a primit dreptul de a ridica în Grădina Pașei un poligon de tragere. Suma de 2.365 fl., necesară pentru construcții, a fost adunată de membrii societății²³.

Între 1837–1859 clădirea a fost sediul Asociației de Tir din orașul Timișoara. Din datele referitoare la viața lui Ormós Zsigmond (comitele de mai târziu al Comitatului Timiș și inițiatorul Societății Muzeale din Timișoara) reiese că în anul 1842 într-o sală a clădirii din parc s-a duelat Ormós cu un ofițer austriac din Lugoj, întâmplare care ne indică faptul că localul Asociației de Tir a fost folosit și ca un loc pentru dueluri.

După 1859 parcul se afla în arenda Episcopului Sârb din Timișoara. Între cele două războaie mondiale clădirea și grădina erau folosite ca centrul cultural al tineretului sârb al orașului. Între cele două războaie mondiale aici se găsea sediul organizației „Kolo srpske omladine” (Cercul Tineretului Sârb din Timișoara).

În cartea intitulată *Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, apărută la Leipzig în 1785, publicată sub numele de Johann Lehmann (de fapt actorul Christoph Ludwig Seipp /1747–1793/ care între 1782–1790 a jucat la Teatrele Germane din Sibiu și Timișoara), autorul nota despre restaurantul de la Fântâna Pașei: „Mergând spre Timișoara, la o jumătate de oră în fața orașului se găsește Grădina Președintelui. Călătorul găsește acolo o reședință de vară care oferă o cazare demnă și de un prinț. Poate fi văzută acolo o grădină de lux cu copaci înalți, pomi fructiferi și foarte multe legume. Clădirea este proprietatea Camerei Regale care a cedat-o după 1781 orașului. Orașul care a arendat restaurantul, obligându-l pe arendaș să asigure călătorilor cele necesare la un preț rezonabil”²⁴. După informațiile istoricului Lajos Abafi actorul Christoph Ludwig Seipp a devenit în anul 1783 membru al Societății Francmasonice din Sibiu, continuând în anul viitor activitatea sa

masonică în cadrul lojii „Zu den 3 weissen Lilien” (La cei trei crini albi), înființată în anul 1782 în Timișoara²⁵.

Pe o hartă executată între 1769–1772, cunoscută și sub denumirea de *Ridicarea cartografică iosefină*, se pot vedea foarte bine contururile grădinii cu inscripția „*Bascha-brunn*”. În centrul grădinii de formă dreptunghiulară sunt desenate contururile a trei clădiri mai mari și două dependențe mai mici, probabil grajduri. La nord și la sud de clădiri pot fi observate două grădini cu alei distincte.

Grădina Președintelui Administrației Banatului – Castelul de Vânătoare din Pădurea Verde

Denumirea în limba germană – Jagdwald (Pădure de Vânătoare) – se referă la faptul că în anul 1725 pădurea, împreună cu localitățile Cărani și Ciacova, a ajuns prin donația împăratului în folosința exclusivă a prințului Florimund de Mercy. Din 1725 și până în anul 1781 (când Pădurea de Vânătoare/Verde va intra în posesia orașului) terenul a fost un apanaj al comandantului militar al provinciei; după 1751 al președintelui administrației Banatului. În perioada de vânătoare, cum era și în primăvara anului 1744, Magistratura Rasciană a orașului Timișoara (sub tutela căreia intrau după 1744 și foștii locuitori din Palanca Mare) era obligată să pună la dispoziția administrației provinciale 60 de oameni ca gonaci pentru organizarea vânătorii în pădurea îngrădită a administrației aflată lângă localitatea Cioca²⁶. După introducerea administrației civile în Banat în anul 1751, pădurea, păzită permanent de 6 husari, a devenit accesibilă și pentru ofițerii superiori ai garnizoanei.

Deosebit de interesant ni se pare că, dacă fosta Grădină a Pașei din Mehala purta după 1717 numele de „Grădina Președintelui”, în izvoarele vremii nu găsim nici o indicație care ar confirma că Grădina Pașei se afla în folosința exclusivă a comandanților, iar după 1751 a președinților administrației provinciei. Din contra, toate informațiile de după 1725 ne arată că atât generalul Mercy cât și succesorii lui foloseau numai casa de vânătoare din partea cealaltă a orașului, din Pădurea Verde. Sursele sau hărțile militare datate dinainte de 1725 nu pomenesc despre existența vreunei clădiri din această zonă. Așadar, trebuie să acceptăm teza că o clădire, denumită mai târziu casă sau castel de vânătoare, va fi construită aici abia după anul 1725. Existența unei clădiri din Pădurea Verde, deseori amintită în calitate de casa

²² von Hammer 2011, 118.

²³ Geml TZ 1896 aprilie 5 și 12.

²⁴ Borovszky f. a., *Temes vármegye*, 83.

²⁵ Abafi 1884, 520.

²⁶ DJTAN, Fond Primăria Municipiului, dosar 1–2 /1744.

sau castelul de vânătoare al Pașei, nu este confirmată prin descrieri, planuri sau hărți din prima jumătate a secolului XVIII. Dimpotrivă, lucrarea lui Anton von Hammer, referitoare la ciuma din anii 1738–1739, ne confirmă că lazaretul care a funcționat temporar în Pădurea Verde, a fost instalat în clădirea unei unități militare a grenadierilor. Conform datelor din 2 august 1738 în lazaretul amintit erau îngrijiți 82 de militari²⁷. Cercetând hărțile militare contemporane și planurile orașului dinainte de 1769, nu găsim nici o informație despre existența unei clădiri denumită „Casă de Vânătoare” (Jagd-Haus). Acest fapt este un argument împotriva teoriilor care susțin, sau presupun, existența unui castel de vânătoare în Pădurea Verde încă din epoca turcească. De altfel, prima mențiune despre existența și localizarea unui castel de vânătoare din epoca turcească în Pădurea Verde, o datorăm ziaristului Schiff Béla din anul 1938²⁸. O altă legendă legată de o clădire din epoca turcească, presupusul „Harem al Pașei” din Elisabetin, are originea tot într-o publicație din presa locală din anul 1924²⁹.

Fapt este, că în anul 1725 terenurile întinse din jurul orașului, împreună cu zonele de vânătoare de lângă localitățile Ciacova și Cărani, au fost cedate de Curtea din Viena guvernatorului Mercy pentru meritele sale deosebite în organizarea Banatului. Până în anul 1751 Pădurea Verde, ca parc de vânătoare, va rămâne în folosința exclusivă a generalului comandant; după 1751 a președintelui Banatului. Donația Curții imperiale din Viena prevăzuse ca paza și întreținerea terenului de vânătoare să intre în obligația supușilor din cartierul Palanca Mare și a celor din localitatea Becicherecul Mic. De menționat este faptul că între anii 1767–1791 și 1798–1805, în perioada când postul de comandant militar al Banatului a fost deținut de generalul Johann Sebastian Soro, pe lângă terenurile de vânătoare din jurul orașului Timișoara, generalul a deținut un parc similar și lângă localitatea Lugoj³⁰.

Din primele decenii ale administrației habsburgice din Banat nu se cunosc nici amplasarea, nici planurile Casei de Vânătoare de la Pădurea Verde. Arhitectul Mihai Opriș a publicat recent proiectul Castelului de Vânătoare, executat de inginerul cameral Carl Joseph Römmer în jurul anilor 1762–1764³¹. După Opriș, din proiectul complex al castelului s-a realizat doar partea centrală. Pe harta militară a Banatului, executată între anii

1769–1772, pot fi distinse o clădire mai mare, în formă de cruce, și două clădiri mai mici numite „Jagd-Haus”. (Harta poate fi consultată pe internet). Aceste clădiri, care apar și pe planurile orașului, contrasemnate de căpitanul inginer Hamer în anul 1769, după părerea lui Opriș sunt părți realizate din planurile inițiale al inginerului Carl Joseph Römmer. Opriș îl citează și pe eminentul cercetător al istoriei locale, Franz Liebhard, potrivit căruia contele Königsegg a vizitat în anul 1794 castelul de la Pădurea Verde. Cu această ocazie contele Königsegg descrie plantațiile de stejar și o casă de petreceri cu salonul rotund de dans.

Proiectul Castelului de la Pădurea Verde – pe care l-am putea numi Versailles-ul de lângă Timișoara – semnat de Carl Joseph Römmer a avut un centru format din:

- a) sala mare de la etajul superior, având alături cele 4 cabinete aferente;
- b) aripa a doua, la dreapta și la stânga, cu cele 14 camere de locuit;
- c) capela casei;
- d) patru scări principale.

Pe lângă clădirea principală planul inițial a mai prevăzut: 4 camere pentru vânători, o bucătărie și grajduri pentru 8 cai; 5 camere și o bucătărie pentru servitori; 3 camere pentru bucătari, grajdurile aferente castelului. Grajdurile au fost proiectate pentru 31 de cai, plus 2 camere și 2 bucătării pentru servitorii grajdului. Complexul a mai cuprins și un șopron pentru calești și 2 camere pentru personalul de pază. În fața complexului a fost proiectată o grădină decorativă cu casa pentru petreceri și o grădină de zarzavaturi pentru bucătărie. Deosebit de impozant din proiect a fost un canal, care proteja complexul și grădinile, canal cu două bazine și cu podulețe peste alei³².

Cu ocazia vizitei la Timișoara din luna mai 1768, viitorului împărat Iosif II a fost prezentat și Castelul de Vânătoare de la Pădurea Verde. Într-o scrisoare din 24 august 1794 botanistul german, baronul Johann Hoffmannsegg (1766–1849), scria despre Castelul din Pădurea Verde: „Singura distracție a locuitorilor orașului este Pădurea Verde. În centrul pădurii, plin de stejari frumoși a fost construită o clădire pentru distracții, cu o sală de bal și anexe aferente. Din acest centru pornesc aleile pentru plimbări care traversează pădurea. Se spune că în trecut clădirile erau mai frumoase, dar de când petrecerile sunt mai rare, ele decad”³³. În vara anului 1849, în clădirea castelului din Pădurea Verde se afla sediul statului major al trupelor revoluționare maghiare

²⁷ von Hammer 2011, 50, 62.

²⁸ Schiff 1938, 8.

²⁹ Osztie TZ 1924/292.

³⁰ Iványi 1907, 139, 188.

³¹ Opriș 2007, 90–91.

³² Loc. cit., 90–92.

³³ Berkeszi 1890, 226.

sub conducerea generalului Károly Vécsey care au asediat Timișoara³⁴.

Într-o fotografie din anul 1899 prezentând clădirea Școlii Profesionale de Pădurari din Pădurea Verde (întemeiată în anul 1885) se poate constata că, corpul central al școlii seamănă cu corpul principal al clădirii Castelului de Vânătoare marcat sub litera P. în planșa publicată de Opriș (secțiunea cu fațada aripii drepte a clădirii principale). Fotografia școlii are textul original: *K. ung. Forstwirtschaftsschule im Jagdwalde (früher Türkenschloss)*, adică: Școală de pădurari în Pădurea Verde (anterior castel turcesc). Astfel este explicabil de ce în mai multe publicații vechi, sau chiar și noi, clădirea este considerată urmașa unei construcții din epoca turcescă³⁵. Pentru realizarea practicii din anul 1885, Școlii Profesionale de Pădurari din Pădurea Verde i-a fost alocată o pădure de 1.250 iugăre și o grădină dendrologică de 23 iugăre precum și o pepinieră de 26 iugăre. Sediul vechi al școlii a fost demolat în anul 1901, iar noul centru a fost ridicat în anul 1908 după planurile arhitectului timișorean Székely László.

Suburbiile Timișoarei la începutul secolului XVIII

Lista contribuțiilor din anii 1652–1653 atestă existența a 4 suburbii în jurul cetății Timișoara. În primele decenii ale stăpânirii habsburgice suntem martori ai unor schimbări radicale în structura și amplasarea suburbiilor vechi ale orașului. Originea acestor schimbări trebuie căutată în concepțiile strategice-militare ale imperialilor care, după o scurtă refacere a zidurilor distruse în timpul asediului în anul 1716, între anii 1732–1765 trec la reconstrucția sistemului de apărare a orașului. Imediat după refacerea provizorie a zidurilor distruse în anul 1716, autoritățile habsburgice încep ridicarea Cazarmii Transilvaniei aflată în incinta zidurilor, apoi la sistemul de apărare tip Vauban, dotat cu 9 bastioane, care înlocuia vechile palisade³⁶. Comparând planurile și desenele executate de constructori cu cea a hărții căpitanului Perette din anul 1716, se pot observa schimbările petrecute în amplasarea suburbiilor orașului. Astfel, pe harta orașului din anul 1734, la nordul cetății, pe locul brațului de odinioară al Begheiului, apare deja o parte din zidurile de apărare de tip Vauban. La nord de Esplanadă se pot observa contururile suburbiilor Armene și Germane. Pe plan erau marcate și rămășițele vechii suburbii rasciene, a

Palancăi Mare, iar la sud de aceasta (pe locul actualei piețe „Badea Cârțan”) apar contururile cartierului numit „Noul Oraș Rascian”. Pe acest plan poate fi observat pentru prima oară și conturul Fabricului de azi³⁷.

Pe planul din anul 1746, care prezintă terenul dinspre vest de Cetate, între Fântâna Pașei (la nord) și Capela Rozalia (construită în actualul Elisabetin în amintirea epidemiei de ciumă din 1738–1740) apar schițele Suburbiei Rasciene. În stânga și în dreapta canalului de navigație al Begheiului se conturează Suburbia Germană, adică o parte a actualului cartier Iosefin³⁸. Abia pe planul cetății din anul 1750 se distinge cu claritate linia completă a Esplanadei, care a fixat distanța de 1.000 de stâneni (2.000 m) – redusă în 1851 la 949 m și în 1868 la 569 de m – între Cetate și suburbii³⁹. Pe acest plan apare pentru prima dată și structura celor 3 suburbii ale orașului, statutul și numele lor fiind aprobate printr-un ordin imperial din anul 1744⁴⁰.

Cartierul Fabric

Numele de azi al cartierului, în forma de „Fabric”, apare în anul 1744. Amplasamentul Fabricii de bere din 1718 și al primelor manufacturi, conform planului Porții Lugoșului din 1722, se afla în zona actuală a Liceului Loga și a Universității de Medicină. Prima clădire a Fabricii de bere se situa în actualul Parc al Copiilor. Primele schițe ale manufacturilor din Fabricul actual apar abia în planurile din anii 1732 și 1734. În anii 1738–1740, în timpul războiului turcesc și al răscoalei populației române, manufacturile din Fabric au fost distruse. Prin repopularea Fabricului după 1739 s-au format cartierele: Vlașca Mare – locuită de români, Fabricul Vechi – populat de sârbi și români precum și Fabricul German (Deutsch Fabrik) – locuit de populația germană⁴¹. Cum am văzut, abia rescriptul de la 1 ianuarie 1744 al Magistraturii germane confirmă delimitarea granițelor administrațiilor Magistraturii germane și rasciene din Fabric și unirea Magistraturilor rasciene din Cetate și suburbii. În anul 1750, odată cu o nouă reorganizare a competențelor magistraturilor, autoritatea Magistraturii germane a fost extinsă și asupra părții sudice a Cartierului Fabric⁴².

³⁷ Opriș 2007, 50.

³⁸ Idem 2007, 58–83.

³⁹ *Ibidem*, 2007, 36–39, hărțile nr. 16–18.

⁴⁰ Opriș 2007, 40–41, harta nr. 18. Problemele legate de suburbii, controversate dintre literatura veche și cea nouă de după 1975 vezi tot în lucrarea citată al acestui autor.

⁴¹ *Idem* 2007, 32–33, harta nr. 14.

⁴² Kakucs 2010, 465.

³⁴ Schiff 1930, 155.

³⁵ Barát 1902, 84–85.

³⁶ Opriș 2007, 16–25.

Cartierul Elisabetin

Cartierul cunoscut inițial sub numele de Maier a fost cedat locuitorilor Cetății prin documentul intitulat *Grundbrief des bürgerlichen Terrains* (Actul de proprietate al terenurilor cetățenești), datat la 5 aprilie 1718. Cu ocazia procesiunii organizate de uezuiți în anul 1727 aici au fost semnalate deja grădini înfloritoare. Pe lângă grădinile de vară ale cetățenilor mai înstăriți din Cetate, în cartierul numit Maierle Vechi (Alte Mayerhöfe), azi Elisabetin, au fost strămutați foști locuitori din Palanca Mică. Cu timpul în Maierle Vechi s-au format două cartiere: Maierle Românești (Rumänische Mayerhöfe) și Maierle Germane (Deutsche Mayerhöfe). Paralel cu dezvoltarea Maierelor Vechi, pe locul Iosefinului de azi, s-a conturat cartierul numit Maierle Germane (Neue Mayerhöfe). Pe harta din anul 1750 se pot vedea contururile așezării formată în urma documentului din 5 aprilie 1718.

Cartierul Iosefin

Sub numele de Maierle Noi (în limba germană Neue Mayerhöfe sau Neue Deutsche Mayerhöfe, în limba maghiară Új Német Majorok) acest cartier a fost înființat în anul 1744. Numele cartierului sugerează faptul că inițial, după emiterea actului *Grundbrief des bürgerlichen Terrains*, pe teritoriul situat în fața Porții Belgradului au fost construite lăcașuri de vară pentru cetățenii germani din Cetate⁴³. După canalizarea Begheiului, efectuată între 1727–1733, s-a trecut la construirea nucleului cartierului, nucleul care în jurul anului 1744 cuprindea zona dintre strada Gării, strada Dragalina, bulevardul Regele Carol I și strada Pop de Băsești de astăzi. În anul 1773 cartierul a fost denumit după viitorul împărat Iosif II. Registrele de dări din perioada anilor 1773–1778, în care pe lângă Cetate apar și numele cartierelor Fabric, Iosefin și Maierle Vechi, dovedesc existența structurilor de organizare ale administrației cetățenești și în suburbiile orașului.

Grădini ale personalităților din Timișoara în prima jumătate a secolului XVIII

Pe lângă Grădina Pașei, hărțile și documentele din primele decenii ale perioadei habsburgice ne informează despre existența unor grădini din Cetate și din suburbiile orașului.

Grădinile juraților și juraților de la Magistratura germană a orașului

În zona aflată în fața Porții Belgradului fiecare dintre jurații administrației germane a orașului

Timișoara a primit în anul 1718 un loc de grădină cu o suprafață de 2.000 metri pătrați⁴⁴.

Din corespondența Magistratului german din Cetate, purtată cu Magistratul sârbesc din Palanca Mare între anii 1720–1722, reiese că și jurații Magistratului sârbesc din Palanca Mare au primit grădini în cartierul lor⁴⁵. Din corespondența administrației provinciale în anul 1749 rezultă că funcționarii administrației aveau o casă de odihnă în localitatea Recaș⁴⁶.

Grădina lui Rebentisch

Ea apare pe harta orașului din anul 1722 în fața Porții Lugojuului⁴⁷. Baronul Samuel Franz Rebentisch deținea între anii 1718–1731 funcția de inspector al Domeniilor Camerale din Banat⁴⁸. Pe mica insulă înconjurată de brațele Begheiului (azi zona Cazarma Transilvaniei – Universitatea de Medicină – actual canal Bega), lângă Grădina lui Rebentisch, se disting contururile unor clădiri.

Pe lângă Grădina Pașei, hărțile și documentele contemporane din primele decenii ale perioadei habsburgice ne informează despre existența unor grădini din Cetate și din suburbiile orașului. Una, fără denumire, se afla în dreapta Grădinii lui Rebentisch și Grădina Comisarului Suprem (Ober Comisary Garten) situată în partea de apus a insulei. După desenele hărților dinainte de 1734, Grădina lui Rebentisch și cea a Comisarului Suprem aveau alei aranjate și clădiri plasate în interiorul spațiilor verzi. În anul 1727 pentru construcțiile din Grădina lui Rebentisch a fost alocată o sumă de 1.595 de florini, sumă care era mai mare decât salariul anual al lui Rebentisch⁴⁹.

Prin construirea noului sistem de apărare a orașului, Grădina lui Rebentisch și Grădina Comisarului au fost mutate în afara zidurilor Cetății. Pe planul orașului din anul 1734, la nordul canalului navigabil, în zona dintre șanțul Palancăi Mari și zona actuală a străzilor Dacilor și Ștefan cel Mare din Fabric, apar 5 grădini. Una dintre grădini era denumită „Livada de duzi”, iar alta „Grădina Fabricii de mătase”⁵⁰.

Pe planul din anul 1744, Grădina președintelui administrației și a comandantului orașului este plasată între Cetate și Fabric⁵¹. În anul 1766, pe locul „Grădinii Rebentisch” apare o grădină

⁴⁴ Szentkláray 1909, 25.

⁴⁵ ADATTÁR II., 280, *Stadtmagistrat Temesvar*.

⁴⁶ ADATTÁR I., 108.

⁴⁷ Oprea 2007, 32–33.

⁴⁸ Petri 1992, col. 1528.

⁴⁹ ADATTÁR I, 19.

⁵⁰ Oprea 2007, 36–37.

⁵¹ Oprea 1987, 76–77; Oprea 2007, 42.

⁴³ Geml 2010, 109.

care poartă numele de „Grădina Cavaleriei” (Reittershen Garten), plantată cu 7.000 de duzi. La propunerea inginerului Johann Theodor Kostka, pe lângă grădina cavaleriei a fost construită o filatură de mătase. În anul 1770 fosta filatura a fost transformată într-un spital militar⁵². După desființarea Grădinii comisarului suprem din Cetate, pe planul noilor construcții din anul 1735 apare o nouă grădină, mai mică, amenajată în Bastionul Carol, pe lângă Palatul Președintelui (numit Casa Guvernatorului), clădire destinată președintelui provinciei⁵³. Această grădină mai mică exista și în anul 1832 în jurul casei nr. 20 din Cetate⁵⁴.

Pe harta din anul 1744, în Maierle Vechi, nu departe de capela Rozalia, apare „Grădina lui Tistel” (altă variantă: Distl, de fapt Dissel) și nu departe de Grădina Pașei zărim „Grădina lui Raventes”⁵⁵. Se știe că baronul Josef de Ravenet a deținut între anii 1743–1751 postul de medic militar al Banatului. La rândul său, Johann Kaspar Dissel (1694–1768) a fost cel care între anii 1747–1751 a condus lucrările de construire ale fortificațiilor din Timișoara.

Plantațiile de duzi

Pentru sprijinirea creșterii viermilor de mătase Administrația Banatului l-a delegat în anul 1733 pe colonelul Salhausen să cumpere în străinătate puieții de duzi, pe care să le planteze în jurul localităților Timișoara, Ciacova, Becicherecul Mare, Panciova, Vârșeț, Biserica Albă, Deta și Guttenbrunn. Totodată, a fost adusă la cunoștința populației, că distrugerea duzilor se va pedepsi cu moartea⁵⁶. Pentru asigurarea necesarului de frunze de duzi, în anul 1734 consilierul Administrației Provinciale, De Jean, cere aprobarea comandamentului militar, pentru a planta 143.000 de duzi între Cetate și Casa de Vânătoare din Pădurea Verde⁵⁷.

Într-un articol din anul 1845, economistul Bartók János, bunicul muzicianului Bartók Béla, amintește de o grădină de duzi a „Filaturii de mătase König și Hogl” din Timișoara-Fabric. Având în vedere importanța duzilor în creșterea viermilor de mătase, autorul propune plantarea lor de a lungul străzilor care leagă cele trei cartiere de Cetate⁵⁸. Informațiile lui Bartók János ne confirmă faptul că duzii plantați în timpul lui De Jean pe aleile dintre Cetate și suburbii nu mai

existau. Această soartă vor avea și cele existente în timpul lui Bartók Béla, care, după relatările cronicarului Bogma István, au fost tăiate din ordinul comandantului Cetății, generalul Georg Rukawina (1778–1849) la data de 7 mai 1849, ca să nu împiedice focul artileriei imperiale⁵⁹.

În a doua jumătate a secolului XIX existau grădini de duzi în Iosefin, pe lângă strada Crizantemelor (fosta strada Rózsa) și pe lângă linia de cale ferată Timișoara-Baziaș în Elisabetin. În deceniile de după Primul Război Mondial, dar mai ales în anii crizei economice, în grădinile de duzi din Elisabetin s-a format o colonie din cocioabele oamenilor care nu puteau să-și plătească chiriile. În toamna anului 1929 marea majoritate a locuitorilor coloniei a fost strămutată cu forța în cartierele Kunz, Snapp și Grossmann. Problemele acestor oameni și desființarea coloniei au preocupat ani de zile opinia publică – dar și conducerea orașului⁶⁰.

Grădina Comandamentului Militar din Fabric (1754?–1888)

Nu avem informații sigure despre vechimea Grădinii Comandamentului militar din Timișoara, grădina aflată pe terenul viran dintre Cetate și Fabric. Existența parcului nu era cunoscută nici de literatura de specialitate până la apariția unei serii de articole în ziarul de limbă germană *Neuer Weg* din București, în perioada decembrie 1984-ianuarie 1985, sub titlul *Aus der geschichte der Temeswarer Grünanlagen* de către autorul acestor rânduri. Singurul plan cunoscut al grădinii, păstrat la Arhivele Statului din Timișoara, a fost executat în anul 1754, de comisarul imperial Kemptch, cu ocazia delimitării apartenenței juridice a parcului între autoritățile militare și Magistratura germană a orașului. Din documentele aferente schiței reiese că grădina fusese mai veche și inițial se afla în proprietatea Comandamentului Militar al Garnizoanei din Timișoara. Având în vedere distrugerile din Fabric, în vremea războiului cu turcii și a răscoalelor populației românești din Banat între anii 1737–1739, presupunem că grădina a fost amenajată sau reconstruită după anul 1740. În ceea ce privește vechimea parcului, planul publicat de M. Opreș în 1987, apoi preluat de Jancsó Árpád, a fost datat și interpretat greșit ca o parte a Parcului Coronini. Cum se cunosc limitele granițelor dintre administrația Magistraturii germane și cea răsiană din Cetate și suburbiile orașului a fost reglementată prin rescriptul imperial din 1 ianuarie 1744. Acest act confirma delimitarea

⁵² Simlik 1937, *manuscris*.

⁵³ Opreș 1987, 37.

⁵⁴ Negrescu – Pura 2006, 31.

⁵⁵ Opreș 1987, 76; Opreș 2007, 40–42.

⁵⁶ Szentkláray 1909, 132.

⁵⁷ ADATTÁR II, 333.

⁵⁸ *Magyar Gazda*, 1845/89.

⁵⁹ Berkeszi 1904, 74.

⁶⁰ Szekernyés HÚSz, 2005 apr. 22; iun. 4. (nr. 268–269)

granițelor administrației germane și a celei rasciene din Fabric și unirea Magistraturilor rasciene din Cetate și suburbii⁶¹. Paralel cu dezvoltarea rapidă a cartierului Fabric, în anul 1750 s-a trecut la o nouă reorganizare a competențelor dintre Magistraturile germane și rasciene. Conform acestei reorganizări, numai o mică parte a Cetății (după Preyer doar 6 case în anul 1778), partea de nord din Fabric și Mehala rămăneau sub administrația Magistraturii rasciene. Mare parte a Cetății, partea sudică din Fabric și Maierle se aflau sub administrația Magistraturii germane. Pentru respectarea intereselor reciproce, încă din anul 1750, un reprezentant al Magistraturii germane participa la toate ședințele rascienilor, iar un reprezentant al Magistraturii rasciene la toate ședințele forului german. Probabil în cadrul delimitărilor de după 1750 s-a ajuns și la rezolvarea jurisdicției asupra grădinii militarilor⁶².

După reorganizarea cartierelor din anul 1744, grădina, devenită publică între timp pentru accesul cetățenilor orașului, contra unei taxe anuale, a rămas mai departe în grija și folosința militarilor. Conform ordinelor Curții imperiale, clădirile și locuințele aflate pe teritoriul parcului au rămas în continuare utilizate de militari. Parcul a fost împărțit în 5 zone diferite:

zona 1, aflată în nordul parcului, era împădurită, avea două clădiri și se afla în folosința generalilor din comandament;

zona 2, în sudul zonei 1, nu avea nici o clădire și era rezervată Comandamentului cetății;

zona 3, plasată spre apus de primele, era împădurită și era rezervată reprezentanților Cancelariei de Război din Viena;

zona 4, era rezervată pentru maiorul angajat al parcului;

zona 5, spre răsărit de zonele 1 și 2, era rezervată pentru reprezentantul local al comisarului de război.

Dintre clădirile aflate în grădină, cea mare și impozantă a fost Pavilionul Elvețian, (Schweizerhalle), care fusese o combinație dintre un restaurant și o sală de bal. Pe lângă pavilion, pe teritoriul parcului se găsea și un chioșc deschis al capelei militare precum și un restaurant situat pe teritoriul strandului. Lângă restaurantul amintit se afla strandul, sau baia militară, care avea un bazin de înot demarcat printr-un gard. Pentru cei care nu știau să înoate, Școala de înot avea mai multe coșuri de baie (Korbbäder). Contururile parcului, fără clădiri pot fi văzute și pe prima hartă militară executată între anii 1769–1772.

Pe lângă evenimentele festive, derulate în Grădina Comandamentului militar din Timișoara, sursele din secolul XVIII amintesc și de serbările „zgomotoase” organizate în preajma Morii Imperiale din Fabric. În aceasta zonă fusese deja în primele decenii de după 1716 o grădină a iezuiților unde s-au organizat maialele la care oaspeții – conform relatării istoricului Jenő Szentkláray: conducerea militară și civilă a Banatului – veneau cu calești⁶³. Tot aici s-a organizat marea majoritate a petrecerilor în deceniile urmate de ciuma din anul 1739. Este cunoscut faptul că în timpul epidemiei cumplite din anii 1738–39, în cursul căreia din cei 4.000 de locuitori ai orașului au pierit 1.000 de persoane, la data de 29 mai 1739 conducerea și cetățenii orașului au depus în fața altarului bisericii Sf. Gheorghe jurământul solemn, prin care au promis că dacă vor supraviețui, duminicile și în alte sărbători religioase nu vor organiza în restaurantele orașului petreceri cu muzică. Jurământul consemnat în scris a fost întărit prin semnătura conducerii și prin sigiliul orașului, având în fruntea semnatarilor pe judele Peter Solderer⁶⁴. După trecerea epidemiei făgăduială era deosebit de grea de respectat, mai ales în timpul verii. Singura soluție de a ieși din dilema jurământului colectiv, pe care nimeni nu îndrăznea să-l calce, era de a interpreta jurământul din anul 1739 ca și cum el s-ar fi referit doar la teritoriul îngrădit al orașului, adică ar fi fost valabil numai pentru Cetate. Astfel, în doua jumătate a secolului amintit, suburbiile, în special Fabricul cu numeroasele sale grădini și restaurante, au devenit o oază pentru petrecerile cetățenilor orașului. Singurul neajuns au rămas porțile orașului, aflate sub pază militară, care se închideau prea devreme, încă un prilej pentru nemulțumirile cetățenilor față de autoritățile militare. De menționat este faptul că la revenirea pericolului de ciumă în anii 1762–1763, jurământul din 1739 a fost solemn reînnoit⁶⁵, apoi în anul 1787 modificat, cu o clauză prin care locuitorii orașului au consimțit numai la rugăciuni anuale comune în prima duminică de după 16 mai, între orele 16–18 în catedrala episcopală⁶⁶.

În a doua jumătate a secolului XIX grădina comandamentului militar a pierdut mult din atractivitatea anterioară, deoarece zona parcului a fost împânzită de toaletele insalubre ale negustorilor ambulanți. În ciuda opoziției garnizoanei

⁶¹ Preyer 1995, 73.

⁶² 62 *DJ/TAN*, Fond Direcția de fortificații, dosar 31.

⁶³ Vezi nota 18.

⁶⁴ Preyer 1995, 83 – textul jurământului la von Hammer 2011, 76–78.

⁶⁵ Preyer 1995, 90.

⁶⁶ von Hammer 2011, 79.

care, conform înțelegerii din 1754 a deținut dreptul de folosire a terenului, conducerea orașului a hotărât în anul 1888 parcelarea terenului. Între anii 1889–1894 pe locul fostului parc, cunoscut în această perioadă sub numele de *Vorpark* s-a construit un cartier nou, delimitat de străzile: Caragiale, Gheorghe Marinescu, 3 August 1919 și Piața Romanilor, Spl. Coloniei, Spl. Morarilor în jurul Sinagogii din Fabric⁶⁷. Din cauza noilor împrejurări create prin construirea Băii de aburi (Hungariabad) și mai ales prezența fostului Depozit al Garnizoanei (K. K. Betten Magazin) în ultimele două decenii ale secolului XIX concertele militare, ținute până atunci în Grădina Comandamentului Militar din Fabric, au fost mutate în Parcul Coronini sau în Piața Libertății de azi⁶⁸. Fostul bazin de înot al militarilor a funcționat și la începutul secolului XIX sub numele de „Bazinul de înot Stein” (Stein Mátyás uszoda). Pe harta orașului din anul 1913 se pot distinge contururile fostului bazin. Rămășițele acestuia se pierd abia în anii 1960 odată cu dispariția-desecarea resturilor din brațele vechi ale Begheiului.

Câmpia Frânghierilor (Seilerwiese) din Fabric

După ameliorarea prevederilor jurământului din anul 1739 Cartierul Fabric a rămas mai departe zona preferată pentru excursiile, distracțiile și serbările în aer liber ale locuitorilor din Cetate. Unul dintre evenimentele deosebite, organizate pe terenul numit „Câmpia Frânghierilor” (Seilerwiese), a constituit parada militară organizată cu ocazia solemnităților legate de sfințirea steagurilor gărzilor cetățenești din Timișoara la data de 27 octombrie 1844. Evenimentul a avut un răsunet deosebit de puternic, deoarece cu ocazia tragerilor organizate cu acest prilej s-au întâlnit la Timișoara cele mai cunoscute Societăți de Tir din imperiul habsburgic. Nu mai puțin de important a fost faptul că eșarfele gărzilor cetățenești din Timișoara au fost donate de văduva împăratului Franz I. (1768–1835), Carolina Augusta (1792–1873), care s-a bucurat de un respect deosebit în imperiu. În absența Carolinei Augusta, eșarfele au fost înmânate gărzilor, aflate atunci sub comanda primarul orașului, Johann Nepomuk Preyer, de către soția generalului comandant al garnizoanei din Timișoara, Alexander Franz Csorich von Monte Creto (1772–1847). Este binecunoscut faptul că, cu ocazia vizitei efectuate în Banat în anul 1817, perechea imperială a vizitat și orașul

Timișoara. În ciuda informațiilor greșite care apar în unele publicații recente, împărăteasa nu a fost prezentă în orașul nostru cu ocazia sfințirii drapelului din anul 1844⁶⁹. Conform relatării bibliografului Preyer, portretul primarului în uniformă de ofițer al gărzii se păstrează azi în colecția familiei d-lui Hugó Homonnay în Budapesta, un descendent al fiicei lui Preyer⁷⁰. Câmpia Frânghierilor din Fabric, se afla pe locul actualei Biserici Millenium, unde în prima jumătate a secolului XIX se executau exercițiile și serbările Gărzii Călare a cetățenilor. După ceremonia religioasă ținută în Dom, pe acest câmp a fost organizată sfințirea și înmânarea drapelului Gărzii Călare. Scena festivă a fost immortalizată de pictorul timișorean Josef Lajos von Bersuder (1825–1895). Pictura păstrată în colecția Muzeului de Artă din Timișoara surprinde acel moment festiv când tatăl pictorului, comerciantul Alajos von Bersuder, deputat în parlamentul revoluționar de la Budapesta în anii 1848–1849, întemeietorul Camerei de Comerț din Timișoara în anul 1855, în calitate de comandant al Gărzii Călare, preda purtătorului drapelul unității.

O grădină din Fabric din anul 1838

În legătură cu zonele verzi din Fabric trebuie amintit și un parc semnalat de către ziarul de limbă germană *Temeswarer Wochenblatt* din anul 1841. Potrivit articolului, la marginea Fabricului, pe malul stâng al Begheiului, unde mai înainte fusese plantație de vie, notarul de atunci al Magistraturii orașului, Ferdinand Scheinert, a amenajat în anul 1838 o grădină deosebit de frumoasă. Grădina, deschisă și publicului în anul 1841, dispunea de un pavilion, o fântână arteziană cu o platformă pentru vizitatori care se afla deasupra mașinii hidraulice⁷¹.

Grădini și parcuri amenajate după modificarea Esplanadei

Parcurile și grădinile prezentate până acum se aflau în mare parte în afara zidurilor orașului. Cele aflate în imediata apropiere a zidurilor vechi au fost afectate de canalizarea Begheiului și mai ales de construcțiile militare dintre anii 1732–1765. După terminarea sistemului de apărare de tip Vauban, în jurul cetății s-a creat un șanț și o zonă de protecție, denumită „Esplanadă”, lăsată liber pentru bătaia tunurilor cetății. Esplanada măsura la început 2.000 m, din anul 1851 doar 949 m și între anii 1868–1892 numai 565 m distanță între zidurile de apărare și primele clădiri aflate vis-à-vis

⁶⁷ Barát 1902, 48; Geml 2010, 77.

⁶⁸ Stefanovits 1886, 249.

⁶⁹ Kakucs 2010, 479.

⁷⁰ Täuber 2006, 49.

⁷¹ *Temeswarer Wochenblatt* 1841/37.

de cetate. Până în anul 1821 șanțurile cetății erau umplute cu apă, abia după aceea s-a trecut la umplerea șanțurilor cu pământ folosit și la cultivarea legumelor⁷². Așa cum am văzut, pe marginea drumurilor dintre Cetate și suburbii au fost plantați pomi, în majoritate duzi deja în timpul guvernării lui Mercy.

După înăbușirea revoluției de la 1848–1849, începe o nouă perioadă de dezvoltare a orașului Timișoara caracterizată prin întărirea industriei și a elementului burghez al populației. Dezvoltarea urbană a orașului a fost stânjenită mai departe de caracterul său militar, de existența fortificațiilor, de interdicțiile de a construi în zona Esplanadei, acestea strangulau nucleul orașului. Interdicțiile erau de fapt inutile, deoarece sistemul vechi de apărare a fost depășit de mult de artileria modernă. Prin dezvoltarea industriei, a comerțului și mai ales prin apariția băncilor și școlilor s-a schimbat și structura populației: caracterizată anterior prin dominația elementului militar acum tindea spre o populație civilă burgheză. Încet-încet, modul de viață al burgheziei s-a impus și în viața cotidiană. Ca peste tot în Europa, pătura burghezo-intelectuală a populației orașului a înființat în a doua jumătate a secolului XIX o serie de societăți de lectură, societăți pentru sprijinirea culturii. Năzuința acestei pături către un stil de viață mai bun, mai comod și mai frumos și-a pus pecetea asupra dezvoltării vieții cotidiene. Unul dintre aspectele acestui mod de viață era tendința de a schimba înfățișarea orașelor prin crearea grădinilor și parcurilor deschise. Această mișcare a fost influențată în mod deosebit după apariția lucrării baronului Euronf *L'art des jardins* (1868). Această carte a dezvoltat ideile școlii peisagistice engleze ale lui William Kent din secolul XVIII care, bazându-se pe tradițiile arhitecturii italiene și pe peisagistica pictorului Claude Lorrain (1600–1682) a urmărit crearea unor parcuri și grădini armonioase – tendință care va domina arhitectura parcurilor publice în a doua jumătate a secolului XIX. Pentru a crea aceste efecte armonioase, scria arhitectul peisagist Wilhelm Knechtel (1837–1924), unul dintre făuritorii Parcului Cișmigiu, este necesar să combinăm în așa fel arborii ca frunzele lor să armonizeze între ele. Pe parcursul creării parcurilor publice, adepții școlii baronului Euronf urmăreau și realizarea ideilor iluministilor francezi din secolul XVIII, care au susținut că ambianța plăcută are o contribuție pozitivă și asupra dezvoltării caracterului uman. Din această cauză peisagiștii își alegeau ca moto al lor, teza filozofilor francezi din

secolul XVIII: „*Amateurs des jardins, soyez amateurs de l'humanité*”⁷³. Cu câțiva ani înaintea publicării tezilor baronului Euronf, generalul Coronini a inițiat crearea unui parc public în Timișoara.

Parcul Coronini (devenit Parcul Poporului)

Între 1849–1861, o parte a esplanadei dintre Cetate și Fabric a fost transformată din inițiativa generalului Johann Baptist Coronini-Cronberg, președintele provinciei Banatului Timișan și al Voivodinei Sârbești într-un parc organizat pe un teren de 7 iugăre. Exemplul urmat era în permanență capitala imperiului, Viena, unde primul parc public, *Volksgarten*, a fost creat între anii 1819–1823. Creatorii parcului din Viena, amplasat pe locul bastionului cetății demolate în anul 1809, erau grădinarii imperiali Ludwig Gabriel von Remy și Franz Antoine⁷⁴. Parcul Coronini din Timișoara, inaugurat pentru public în anul 1859, a fost preluat de oraș în anul 1868 și înconjurat în 1910 de un gard din fier având stâlpii din piatră. În cinstea inițiatorului, generalul Coronini, aici a fost ridicat un obelisc din marmură⁷⁵. Interesant este că în anul 1857, adică în faza proiectării parcului, Prima Casă de Păstrare din Timișoara (Erste Temesvarer Sparkasse), a contribuit cu 200 de forinți la realizarea proiectului inițial⁷⁶. După preluarea ansamblului de către Magistratura orașului Timișoara, Parcul Coronini a fost îngrijit de cetățenii orașului organizați în „Asociația iubitorilor parcului”. Activitatea de supraveghere și de îngrijire a parcului a fost coordonată de un inspector provenit dintre membrii asociației. Cel mai cunoscut dintre inspectori era Franz Fessler (1819–1899) un comerciant simplu din Timișoara. De persoana lui Fessler se leagă o anecdotă deosebit de interesantă, o întâmplare cu ocazia vizitei împăratului Franz Ioseph în Timișoara în cursul anului 1891. Vizita imperială în parcul Coronini, prevăzută pentru orele de dimineață, a fost amânată spre după masă din cauza programului încărcat al înalților oaspeți. După vizitarea parcului, prezentat de Franz Fessler, împăratul a remarcat că din păcate plantele erau prăfuite. Prompt a venit răspunsul inspectorului: „Dacă înălțimea sa ar fi sosit la timpul stabilit, n-ar fi găsit praf, deoarece parcurile se stropesc de dimineață”⁷⁷. După descrierea făcută de ziaristul Oszkár Beran în 1891, Parcul Coronini populat de ploi, frasini, fragi și brazi avea un farmec

⁷³ Paleolog 1980/2.

⁷⁴ Kaut 1964, 40.

⁷⁵ Borovszky f.a, Temesvár, 134, 183.

⁷⁶ Barát-Stolz 1896, 106.

⁷⁷ Geml 2010, 465.

⁷² von Hammer 2011, 117.

deosebit⁷⁸. Suntem siguri că restaurantul de vară și pavilionul pentru orchestră, aflați în spatele statuii lui Coronini, descriși și de Berán, au fost preluate din vechea Grădină a Comandamentului militar din Timișoara de la mijlocul secolului XVIII.

Parcul Scudier (re-numit Parcul Stalin, Parcul Central)

Fosta Esplanadă dintre cartierul Iosefin și Cetate, folosită ca cimitirul orașului, între 1749–1771, a rămas și după 1849 un teren viran. Pe acest teren, în deceniul al șaptelea al secolului XIX, din inițiativa generalului Anton Scudier (1818–1900), comandantul militar al Banatului între 1871–1878, a fost amenajat pe o suprafață de 18 jugăre un parc peisagist în stil englez, parc care a purtat numele generalului. Deja în anul 1873 exista o comisie pentru sprijinirea Parcului Scudier, care la 4 mai a organizat o serbare populară cu un concert matinal la ora 7, precum și o plimbare muzicală de după masă între orele 16–18. Veniturile concertelor (cu o intrare de 30 de creițari) au fost folosite pentru întreținerea parcului⁷⁹. În anul 1881, orașul a ridicat în parc o statuie în cinstea generalului Scudier. Statuia demolată la sfârșitul Primului Război Mondial purta inscripția: „*Dem Andenken des Feldzugmeisters Freiherren Anton Scudier, gewesenen Militärkommandanten von Temesvár/, Dem begeisterten Förderer der Verkehrs und Verschönerungs Interessen dieser Stadt/, /Dem Initiator dieser Anlage/, Alls Zeichen dankbarer Annerkennung errichtet von der Bürgerschaft der kön. Freistadt Temesvár im Jahre 1881*”⁸⁰.

Pentru îngrijirea parcului Scudier, cetățenii din cartierul Iosefin au chemat la viață în anul 1879 „Asociația Parcului din Iosefin” (Józsefvárosi Parkegylet). Asociația a angajat un grădinar cu o renumerație anuală de 300 de forinți, având locuință și lemn de foc gratuit. În primii ani după înființarea asociației au fost instalate în parc 76 de bănci⁸¹. În anul 1882, învățătorul pensionar Luca P. Călăcean a lăsat prin testament 50 de forinți pentru îngrijirea Parcului Coronini și 50 pentru cel din Iosefin⁸². Conform raportului secretarului asociației pentru îngrijirea parcului din anul 1891, asociația a primit din partea orașului 400, din partea generalului Scudier 100, din partea Primei Case de Păstrare din Timișoara 50 de forinți ajutor. Asociația avea 280 de membri și în anul 1890 a

plantat 100 de copaci⁸³. În anul 1905 administrația orașului a preluat de la Asociația Parcului din Iosefin îngrijirea parcului, votând în ședință publică mulțumiri pentru activitatea președintelui Franz Kappusz, a casierului August Mayer și a inspectorului Eduard Johann⁸⁴. În Parcul Scudier, pe lângă podul Traian (anterior Hunyadi) în anul 1905 a fost construit Cinematograful-Bioskop unde au fost prezentate printre altele filme despre războiul ruso-japonez și alte evenimente din lumea de atunci.

În mijlocul parcului Scudier se afla un pavilion de muzică. În anul 1912 în Parcul Scudier a fost instalată o Dioramă Mondială (Weltdiorama). Costul dioramei, cifrat la 14.700 de coroane, a fost suportat de întreprinzătorul Viktor Fr. Raupenstrauch și de Fondul săracilor din Timișoara. Scopul propus a fost ca veniturile dioramei să fie folosite pentru ajutorarea săracilor. Până la sfârșitul anului 1912, diorama a adus un venit de 4.312 de coroane, dar din cauza războaielor balcanice din anul 1913, veniturile au fost în scădere⁸⁵.

În anul 1903 în Parcul Scudier a fost construit un pavilion pentru prezentarea și vânzarea mobililor. Între cele două războaie mondiale în acest pavilion au fost organizate expoziții ale pictoriilor din Timișoara⁸⁶. În anul 1908, lângă Parcul Scudier a fost construit sediul asociației de canotaj, apoi în anul 1926 bazinul de înot de lângă Bega. În ajunul primului războiului mondial, medicul timișorean dr. Béla Fülöp a inițiat o fundație care, în anul 1917, a alocat 1.000 de coroane pentru efectuarea unor studii referitoare la influențele pozitive ale florilor și a copacilor asupra comportamentului uman⁸⁷. Aici trebuie să amintim că atât conducerea orașului cât și a instituțiilor de învățământ a acordat o atenție deosebită păstrării și întreținerii florilor și copacilor. Dacă în prima jumătate a secolului XIX distrugerea duzilor era pedepsită cu moartea, hotărârea conducerii orașului (din anul 1891) pentru plantarea copacilor, precum și cea pentru protejarea parcurilor (din anul 1894) prevăzuse o amendă între 4 și 20 de coroane pentru cei care fac stricăciuni de copaci și flori⁸⁸. Punctul 32 al Regulamentului Liceului Real din Timișoara a interzis elevilor atât distrugerea florilor cât și chinuirea animalelor⁸⁹.

⁸³ *Délmagyarországi Közlöny* 1891/135.

⁸⁴ Geml 2010, 143; Szekernyés *HÚSz*, 1999 aug. 13, aug. 27, sept. 10 (nr. 121–123).

⁸⁵ Geml *op. cit.*, 255, 156.

⁸⁶ Szekernyés *loc cit.*

⁸⁷ *Természettudományi Füzetek* 1918/nr. 1.

⁸⁸ *Délmagyarországi Közlöny* 1891/nr. 222.

⁸⁹ Berkeszi 1896, 87.

⁷⁸ Berán 1891, 91.

⁷⁹ *Temesi Lapok* 1873/ aprilie 27.

⁸⁰ Barát 1902, 129.

⁸¹ Breuer 1886, 93.

⁸² *Luminătorul* 1882/51; vezi și Zamfirescu, 2009.

Între cele două războaie mondiale în Parcul Scudier au fost instalate busturile lui Vicențiu Babeș, Alexandru Mocioni și I. C. Duca. Ultimele două au fost înlăturate din parcul devenit „Parcul Stalin” din anii 50 ai secolului trecut. În anul 1962 în centrul parcului a fost instalat un grup statuar dedicat Ostașului Român⁹⁰. Mai recent în fostul Parc Scudier, a fost creată Alea Personalităților din Timișoara. Aici s-au ridicat busturi pentru acele 53 de persoane, alese prin votul direct al locuitorilor, care au jucat un rol deosebit în istoria orașului: Carol Robert de Anjou, Constantin Avram, Corneliu Baba, Anca de Barbu, Béla Bartók, Virgil Birou, Nicolae Boboc, Sever Bocu, János Bolyai, Pius Brânzeu, Petru Cermena, Pavel Chinezu, Aurel Cosma, Miloš Crnjanski, Ioan Curea, Sabin V. Drăgoi, Ion Dramba, Virgil Economu, Francesco Grisellini, Adam Müller-Guttenbrunn, Ioan de Hunedoara, Avram Imbroane, Carol Küttel, Romul Ladea, Traian Lalescu, Franz Liebhart, Dionisie Linția, Dan Mateescu, Claudius Florimund Mercy, Corneliu Miklosi, Ioachim Miloia, Alexandru Mocioni, Andrei Mocioni, Wilhelm Mühle, Ernest Neumann, Dositej Obradović, Zsigmond Ormós, Augustin Pacha, Eduard Pamfil, Deliu Petroiu, Johann Nepomuk Preyer, Eugeniu de Savoya, Filippo Scolari, Anton Scudier, Székely László, Carol Telbisz, Sorin Titel, Török János, Pavel Vasici Ungureanu, Stan Vidrighin, Traian Vuia, Losonczy István, Lonovics József și Pesty Frigyes.

Parcul copiilor din fața Castelului Huniazilor

Parcul copiilor din fața Castelului a fost amenajat la sfârșitul deceniului al cincilea al secolului XIX, imediat după terminarea lucrărilor de renovare a clădirii în urma distrugerilor asediului din primăvara-vara anului 1849⁹¹.

Parcul din spatele gării din Iosefin

Deținem informații puține despre Parcul de distracții aflat în spatele Gării din Iosefin, numit *Pumperwalde* (în limba maghiară *Polgárréti Kis Erdő*) – Păduricea de lângă câmpia cetățenească. Vizavi de *Polgárréti Kis Erdő* se afla terenul denumit *Polgárréti Nagy Erdő* – Pădurea mare de pe lângă câmpia cetățenească, pe locul căreia a fost construită Gara din Iosefin⁹². Între 1859–1883 în acest parc a funcționat poligonul și probabil sediul Societății de Tir din Timișoara. În anul 1897 în locul parcului a fost amenajată pista de ciclism a

societății „Velocitas”, apoi în anul 1913, Stadionul legendarei echipe de sport „Clubului Kinizsi” (mai târziu Clubul C.F.R.)⁹³. În primele decenii de după Primul Război Mondial a funcționat aici parcul de distracții „Luna Parc”. Mai târziu pe spațiul terenului au fost construite casele zonelor Blaskovits și Anhauer⁹⁴.

Un plan deosebit pentru asanarea șanțurilor Cetății

După terminarea construirii sistemului de apărare a orașului, șanțurile cetății au fost umplute cu apă. Abia în anul 1821 începe umplerea parțială a șanțului cu pământ. Nici această încercare n-a reușit să-i scape pe locuitorii orașului de problemele complexe cauzate de mirosul produs de amestecul dintre ape și fecale care, din cauza adâncimii șanțului, nu puteau să ajungă în canalul sanitar al Begheiului. Din cauza mirosului deosebit de neplăcut, mai ales în lunile de vară, viața locuitorilor din Cetate era de nesuportat. Rezolvarea problemei era împiedicată de Comandamentul Militar al orașului care, ca și Ministerul de Război din Viena, în dorința de a menține caracterul militar al așezării, a refuzat toate propunerile orașului care urmăreau demolarea sistemului de apărare. În acest complex au venit în anul 1889 propunerile cu totul neobișnuite ale lui Fehér Sándor, proprietarul domeniului din Păuliș, privind desecarea șanțurilor prin transformarea lor în grădini. Planul lui Fehér prevedea împărțirea șanțului în canele mai mici. Legate între ele, canelele ar fi înlesnit scurgerea apelor adunate. După scurgerea apelor, parcelele formate prin canele, bogate în îngrășămintele ar fi devenit ideale pentru cultura legumelor, a viței de vie și a nuielelor. După calculele lui Fehér numai în urma celor 40.000 de sălcii, socotind cu 10 nuiele pe salcie și an, ar fi ajuns la o recoltă anuală de 400.000, de nuiele care, împreună cu vița de vie sădită pe o suprafață de 60.000 m², ar fi contribuit la evaporarea unei cantități de 60.000 de litri de apă pe zi. Calculele lui Fehér se bazau pe experimentele similare executate în jurul fortificațiilor medievale din localitatea Fontainebleau din Franța, care au contribuit la ameliorarea vieții cotidiene a mediului urban. Planul lui Fehér prevedea executarea lucrărilor de ameliorare prin autofinanțare precum și retrocedarea terenurilor asanate după o folosire de 26 de ani, fie militarilor, fie orașului. În cazul demolării șanțurilor de către militari, în planurile propuse de el nu au fost stipulate despăgubiri pentru investiție. După tratative anevoioase planurile lui Fehér

⁹⁰ Szekernyész, *loc. cit.*

⁹¹ Stefanovits, *loc. cit.*

⁹² Berkeszi 1904, 67–86.

⁹³ Breuer 1886, 93; Geml 2010, 359–360.

⁹⁴ Szekernyész HÚSz, 2012 oct. 12 – dec. 7 (nr. 458–462.)

au fost acceptate de militari cu mențiunea că, grădinile deja cultivate de militari rămân mai departe în folosința lor. Fehér asigură că noile grădini nu vor periclita starea zidurilor, iar în cazul pericolului de război, zidurile și șanțurile cetății vor fi curățite de grădini. După informațiile ziarului *Temesvarer Zeitung*, în primăvara anului 1889, Fehér a trecut la executarea planului pe o suprafață de 9 jugăre, între porțile aflate spre Mehala și Iosefin⁹⁵. Începutul demolării zidurilor cetății a contribuit repede la sistarea proiectului inițial.

Grădini și parcuri amenajate după desființarea Esplanadei

După multe tergiversări tratativele finale pentru desființarea esplanadei între autoritățile militare de la Viena și oraș au fost purtate de dinamicul Károly Telbisz (1854–1914), primar al urbei între 1885–1914. Conform înțelegerii încheiate, contra sumei de 1.930.000 coroane despăgubiri, au intrat în proprietatea orașului 239 de jugăre, adică 1.380.460 de m² teren militar. Prin vânzarea a 8 jugăre de teren din zona cea mai bună pentru construcții, orașul a reușit să-și achite toate datoriile față de militari. Din terenurile rămase în proprietate, orașul a rezervat 11 jugăre pentru construirea școlilor, spitalelor și a instituțiilor culturale și umanistice. 244 jugăre au fost rezervate pentru construirea drumurilor, parcurilor și cerințelor de mai târziu ale dezvoltării urbanistice a orașului⁹⁶. Terenurile devenite libere după demolarea fortificațiilor, amplasate în jurul cetății, au asigurat posibilități nebănuite nu numai pentru dezvoltarea urbanistică ci și pentru crearea unei centuri verzi a orașului. Prima secvență a acestei centuri a fost realizată prin proiectarea parcurilor, construite paralel cu organizarea expoziției agro-industriale din anul 1891. În preajma acestui proiect a luat ființă un parc mai modest pe malul drept al Begheului în spatele actualei Catedrale Mitropolitane.

Parcul din jurul sediului Societății de Tir din Timișoara

Între anii 1837–1859 sediul Asociației de Tir din Timișoara s-a mutat în clădirea restaurantului aflat la Fântâna Pașei care, cum se știe, a fost reședința de vară a pașei, mai târziu a guvernatorului Florimund Mercy și a episcopului sârb din Timișoara. De aici, pentru perioada 1859–1881, sediul asociației și poligonul de tragere s-a mutat în parcul de distracții aflat în spatele gării din

Iosefin. În anul 1883, acest sediu a fost vândut (pentru 7.500 de forinți) Societății Crucii Roșii, aflată sub conducerea baronului Béla Ambrózy (1839–1911), care a dorit să plaseze aici sediul unui spital de intervenție și garajele ambulanțelor. Conform actului de vânzare-cumpărare, până la construirea unui nou sediu, tiraliorii aveau drept de folosire pentru vechiului poligon. Conducerea Asociației de Tir, în frunte cu consilierul orașenesc Heinrich Baader (1847–1928), care deținea și funcția de șef tiralior, în anul 1883 au primit din partea orașului un teren în spatele Catedralei de azi unde au ridicat în anul 1887 un pavilion nou⁹⁷. Din 1887 și până la desființarea asociației, poligonul construit după planurile arhitectului Ede Reiter, a devenit noul sediu al societății. Clădirea, în valoare de 17.000 de florini, a fost inaugurată la 9 septembrie 1887 printr-un concurs de tragere la care au participat trăgători din mai multe orașe ale monarhiei⁹⁸. În jurul sediului a fost aranjat un parc de către grădinarii Franz Niemetz și Árpád Mühle. Parcul poligonului a fost îngrijit de grădinarul Johann Neu⁹⁹.

Parcul Franz Joseph (mai apoi Parcul Mihai Eminescu, Parcul Pionierilor, Parcul Copiilor)

Lucrările de amenajare ale terenului au început deja în anul 1858, paralel cu cele al Parcului Coronini. Terenul rămas liber între Parcul Coronini din Fabric și Parcul Scudier din Iosefin, pe o suprafață de 15 jugăre a fost amenajat în anul 1891 sub numele de „Parcul Franz Joseph”. Inițierea parcului a pornit din partea conducerii orașului care, în preajma pregătirii Expoziției Agro-Industriale din Ungaria de Sud din 1891, a văzut o posibilitate excelentă pentru amenajarea malului drept al Begheului. Cu atât mai mult cât cheltuielile deosebit de ridicate ale pregătirii terenului pe o suprafață atât de mare erau suportate în mare parte de către cele trei comitate, de orașele și întreprinderile din Banat, prezente cu pavilioane proprii la expoziție. De subliniat este faptul că atât proiectul cât și executarea lucrărilor de pregătire și a celor horticole pe o suprafață de 82.000 de m² au fost executate gratis de întreprinderile Niemetz, Mühle și Agátsy din Timișoara. Conform *Wiener illustrierte Gartenzeitung* organizatorii au prevăzut realizarea părții agro-horticole a expoziției în trei etape separate. Între 19–25 iulie expoziția de flori, mijlocul lunii august expoziția de pepeni și fructe de vară, iar la sfârșitul lunii septembrie cea de fructe

⁹⁵ TZ 1889 apr. 19. Planul lui Fehér este amintit și la Glăvan 2013, 423–424.

⁹⁶ Breier 1994, 249–255.

⁹⁷ Mayer TZ 1887/25.

⁹⁸ Kakucs 2010, 481.

⁹⁹ Szekernyés HÚSz, 1999 mai 25 (nr. 115).

de toamnă și struguri. Partea pur florală a parcului a rămas neschimbată pe toată durata expoziției¹⁰⁰.

Grădinarul Wilhelm Mühle a creat parcul în stil francez cu fântâna arteziană în preajma Pavilionului Industrial, apoi parcul englezesc în jurul Pavilionului Domeniilor Industriale din Reșița (StEG). În spatele pavilioanelor se afla partea dendrologică a parcului cu aranjamentele lui Franz Niemetz, unde vița de vie a fost prezentată paralel cu puietii de pomi fructiferi și trandafiri. Tot aici a fost prezentată colecția compusă din 300 de trandafiri a lui Wilhelm Mühle. La rândul său, grădinarul din Fabric – Benedek Agátsy – a excelat prin coniferele plantate, iar grădinarul Josef Janaushek din Comloșul Mare (?) prin fructiferele sale. Marea majoritate a puietilor parcului dendrologic provenea de la Școlile Silvice din Nădrag, Oravița, Reșița, Orșova și Timișoara-Pădurea Verde¹⁰¹. În partea dendrologică a parcului au fost sădiți copaci în cinstea împăratului Franz Joseph și a soției sale, Elisabeta, precum și a primarului Telbisz Károly¹⁰².

După închiderea expoziției din anul 1891, pavilionul central a fost vândut unei expoziții în Plovdiv, iar celelalte pavilioane și clădiri temporare au fost demolate. O parte a parcului a rămas mai departe sub îngrijirea orașului. La începutul secolului XX cei doi grădinari, Árpád Mühle și Franz Niemetz, au elaborat un program complex pentru crearea unei centuri verzi a orașului. Partea centurii aflată între cartierele Fabric și Iosefin, pe o suprafață de 100 de jugăre, ar fi trebuit să cuprindă și Parcul Franz Joseph unde, în locul pavilioanelor dispărute, planul prevedea crearea unor terenuri de joacă pentru copii, cafenele, restaurante și o scenă pentru teatrul de vară.

După demolarea zidurilor de apărare a cetății și prin succesul Parcului Franz Joseph, în fața conducerii orașului s-au deschis noi căi pentru dezvoltarea urbanistică planificată a orașului. Prima fază din această perioadă a fost marcată de demolarea zidurilor și nivelarea vechiului șanț de apărare a cetății între anii 1894–1904. Conform planului de dezvoltare a urbei, întocmit în anul 1895 de către profesorul universitar Aladár Kovács Sebestyén (1858–1921) și arhitectul Lajos Ybl (1855–1934), ambii din Budapesta, ei au prevăzut un plan general care urmărea legarea suburbiilor prin alei largi de centrul istoric al orașului. Pentru înlesnirea circulației dintre suburbii, pe locul șanțului cetății, erau planificate două centuri circulare. Aceste planuri au fost actualizate prin contribuțiile lui László Szesztay

în anul 1901 și ale șefului Serviciului tehnic orășenesc, Emil Szilárd, în anul 1911. Actualizările lui Szesztay țineau cont de modificările devenite necesare în urma construirii căii ferate între Gara Centrală din Iosefin și Gara din Fabric, la nordul orașului, precum și schimbările intervenite după canalizarea Begheiului în zona Fabricului; iar ale lui Emil Szilárd pentru motivul includerii cartierului Mehala în structura orașului¹⁰³.

În perioada semnalată, pe lângă Serviciului Tehnic al orașului (înființat deja în anul 1867) se va crea în anul 1902 și Serviciul Horticol, responsabil cu parcurile și zonele verzi ale așezării. În fruntea acestui serviciu era numit grădinarul Franz Niemetz care, în calitate de consultant, fusese de câțiva ani în serviciul Primăriei. Franz Niemetz și Árpád Mühle au elaborat deja în anul 1902 un plan complex pentru crearea parcurilor care – urmărind structura șanțurilor de apărare a orașului – ar fi înconjurat Cetatea. Planul celor doi grădinari a fost inclus în planul general de dezvoltare a orașului, elaborat în anul 1913 (de inginerul șef al urbei, Emil Szilárd și adjunctul său, József Briger). Acest plan a fost trecut pe harta orașului din anul 1913 și, urmărind exemplul Praterului din Viena, prevedea crearea unei centuri verzi pentru oraș.

Serviciile economice ale orașului, sub conducerea consilierului Ármin Linder, în ședința din 7 octombrie 1903, au aprobat un plan pentru reorganizarea zonei stângi a Begheiului. Inițial a fost prevăzută reorganizarea spațiului dintre podurile Hunyadi și Franz Joseph. În cadrul acestui plan zona pietonală a fost lărgită la 5 m, apoi a fost construită o stradă (cu o lățime de 8 m) pentru circulația mașinilor. Conform planului elaborat pentru o sumă de 59.000 de coroane, străzile urmau să fie asigurate cu un gard viu de 5 m în lățime, format din copaci¹⁰⁴. În anul 1917, drept consecință a Primului Război Mondial, conducerea orașului împreună cu comandamentul militar au planuit ca în Parcul Franz Joseph să fie ridicat monumentul în amintirea timișorenilor căzuți în Primul Război Mondial¹⁰⁵.

Un Parc Popular în Pădurea Verde

La sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX, în planurile de dezvoltare și de sistematizare a orașului, elaborate de inginerul șef Emil Szilárd și inginerul József Briger, edilii orașului s-au orientat cu precădere spre terenurile aflate în zona Pădurii Verzi. Aici au intenționat să construiască

¹⁰⁰ *Wiener Illustrierte Gartenzeitung* 1891, 133

¹⁰¹ Szekernyés *HÚSz*, 2005 iul. 15 (nr. 274); Berán 1891, 108.

¹⁰² Barát 1902, 95–96.

¹⁰³ Pe larg la Opreș 1987, 108–121.

¹⁰⁴ Szekernyés *HÚSz*, 1998 oct. 30 (nr. 101), și 2006 febr. 26 (nr. 290).

¹⁰⁵ *Temesvári Hírlap* 1917 febr. 13.

un complex cu mai multe spitale, demn de un oraș industrial, care în aceste decenii a cunoscut o dezvoltare deosebit de expansivă. Ediliile orașului au văzut viitorul complex amplasat în mijlocul unui „Parc Popular”. Planurile pentru realizarea Parcului Popular în zona Pădurii Verzi, pe lângă „Spitalul General” proiectat au fost aprobate în preajma Primului Război Mondial de organele locale. Pe harta orașului cu planurile de perspectivă din anul 1913 se pot vedea cu claritate forma și dimensiunile spitalului și ale parcului proiectat în zona de azi a Stadionului UMT, Centrul de Cercetări Medicale și Spitalul „Victor Babeș”. Pentru realizarea parcului, în anul 1913 Ministerul Agriculturii a donat orașului un teren de 24 de jugăre de pământ. Pentru aprovizionarea apei necesare parcului, conducerea orașului a alocat 12.000 de coroane pentru forarea unor fântâni arteziene. Construirea drumurilor de acces spre viitorul parc și Spitalul Civic (cu o capacitate de 600 de paturi) proiectat de arhitectul László Székely, a fost prevăzut pentru anul 1914, însă declanșarea Primului Război Mondial a zădărnicit realizarea acestor proiecte¹⁰⁶.

Din punct de vedere peisagistic planurile „Parcului Popular” de la Pădurea Verde au fost elaborate în anul 1913 de către șeful Serviciului Horticol Municipal, Franz Niemetz. Planurile, elaborate în colaborare cu directorul Școlii Silvice, Sándor Török, prevedeau crearea unui parc pe o suprafață de 25 de jugăre, plasat de la intrarea în Pădurea Verde și până la parcul propriu al școlii. Pe lângă drumurile deja existente erau proiectate drumuri noi pentru circulație, care nu ar fi stânenit aleile prevăzute pentru vizitatori. În centrul parcului era prevăzut construirea unui pavilion pentru copii, cu un chioșc pentru vânzarea laptei. Pe lângă centrul copiilor, erau proiectate să fie construite mai multe restaurante, cofetării, terenuri de tenis, popicării etc.¹⁰⁷.

Între cele două războaie mondiale, horticultura orașului Timișoara a elaborat mai multe planuri pentru înființarea unor zone de recreație în Pădurea Verde. În acest scop, între 1937–1938, de o parte și de alta a șoselei naționale Timișoara-Lugoj au fost plantate 89 de ha de pădure. Astfel, planul Horticulturii a revenit la planul general din 1913 unde a fost prevăzută crearea unei centuri, formată din parcuri și păduri în jurul orașului.

La începutul secolului XX, jumătate din Pădurea Verde a fost defrișată, făcând loc ogoarelor coloniștilor din localitatea Dumbrăvița. Restul pădurii, ca o rezervație, a rămas în continuare în

proprietatea statului și era populat de fazani, cerbi și căprioare. În 1954, 150 de hectare din pădure au fost cedate orașului Timișoara. Aici a fost amenajat în 1971 Muzeul Satului Bănățean. O parte din suprafața pădurii a rămas mai departe în proprietatea Liceului Silvic. Grădina Zoologică, din Pădurea Verde a fost înființată în 1986. Înainte de a părăsi prezentarea zonelor de recreație din preajma Pădurii Verzi să amintim de istoria Viilor din Fabric.

Viile din Fabric

Viile din cartierul denumit mai târziu Fabric sunt amintite în scris prima dată în opera domnitorului moldovean, Dimitrie Cantemir (1673–1723), care, cum se știe, între 1688–1710, ca ostăteț, a trăit în Constantinopol și în vara anului 1697 a fost obligat să participe la campania turcilor condusă de sultanul Mustafa II împotriva austrieilor. După înfrângerea armatei otomane la Zenta, viitorul domn al Moldovei, împreună cu fiul său și o ceată de oșteni, au poposit cu armata otomană în jurul Timișoarei. Deosebit de interesant este faptul că domnitorul, un deosebit cunosător al viticulturii care în opera sa folosește termenul „podgoriile sfinte”, și-a ridicat corturile în Viile de pe lângă Pădurea Verde. După relatarea domnitorului, ostașii moldoveni au găsit acolo un izvor de bună calitate, deasupra căruia au ridicat un cort, asigurând aprovizionarea cu apă potabilă, astfel, și supraviețuirea grupului¹⁰⁸.

În a doua jumătate a secolului XIX, locuitorii orașului cunoșteau Viile din Fabric sub denumire de „Viile din Pădurea Verde”, aflate în zona denumită „Rudolfsheim-Rezsőföld” (azi în jurul străzii Ovidiu). În deceniile 7 ale secolului XIX pe 200 de jugăre s-a cultivat aici viță de vie, care dădea anual 2.500 de hl. vin. Din vița de vie din Fabric se obținea un vin de masă de culoare alb-verzuie, deosebit de apreciat de localnici. Filoxera din anul 1887 a distrus soiul vechi, iar pentru repopularea viei în anul 1890 a fost inițiată pe lângă strada Lipovei o pepinieră de viță de vie cu o suprafață de 3,5 jugăre. Cu toate strădaniile autorităților, până în anul 1910, suprafață recultivată cu viță de vie a ajuns numai la 151 de jugăre¹⁰⁹.

Zona de mai târziu a Vechiul Fabric, cu mlaștini întinse, a fost extrem de nesănătoasă, totodată părțile împădurite și zona denumită și azi „Viile din Fabric” erau (mai ales în lunile de vară) deosebit de apreciate pentru aerul bun și umbra pădurilor. Cât de apreciată era zona pentru liniștea ei și

¹⁰⁶ Geml 2010, 250.

¹⁰⁷ Szekernyés *HÚSz*, 2005 iul. 29 (nr. 275).

¹⁰⁸ Guboglu 1980.

¹⁰⁹ Geml 2010, 80–82; Jancsó 2011, 93.

pentru cetățenii din Cetate ne arată exemplul episcopului catolic Sándor Dessewffy (1843–1907), care a cumpărat aici vie pentru Seminarul Catolic ale cărei clădiri în timp de vară au fost folosite drept case de odihnă¹¹⁰. Tot aici a existat și un sanatoriu, numit „Marienheim”, precum și o gospodărie model cu 5 ha de pământ, donat de familia Prohászka pentru soldații orbiți în Primul Război Mondial¹¹¹. În preajma Primului Război Mondial în suburbiile orașului existau restaurante cu grădini având numele de: „Petőfi Csárda”, „Amerika”, „Schweiz” și „Lerchenfeld”¹¹².

Pădurea Cioca

Pădurea Cioca, de la marginea comunei Mehala, era în timpul administrației militare și civile a Banatului o rezervație de vânătoare a comandantului militar, mai târziu președintele administrației. După 1781, pădurea, împreună cu satul Mehala, ar fi trebuit să intre (contra sumei de 100.482 fl. Aur) în proprietatea orașului. Pentru că orașul nu putea să plătească suma cerută, Mehala a rămas și mai departe în proprietatea camerei. Între anii 1782–1832 orașul a purtat un proces îndelungat, în urma căruia (prin Legea XXII/ 1886, întărită și prin hotărârea Tablei Regale) Mehala va intra în proprietatea orașului¹¹³. Pădurea din Cioca, cu o suprafață de 1.208 de iugăre, care aducea numai un venit anual de 6 coroane pe iugăr, aproape că era nerentabilă orașului. Legislația vremii, care urmărea deja crearea unui echilibru ecologic, obliga menținerea pădurii, ca necesară pentru „plămânul” municipiului. În anul 1891 conducerea orașului a găsit o modalitate de a ocoli prevederile legii, cumpărând (cu aproximativ 100.000 de coroane) un teren viran cu o suprafață de 1.405 jugăre în hotarele localităților Tincova și Jdioara din Comitatul Caraș, pe care l-a împădurit în locul pădurii din Cioca. După acest act a fost permisă vânzarea pădurii din Cioca (la un preț de 666.000 coroane), transformând terenul defrișat în pământuri agrare pe care le-au arendat cu 35–40 de coroane pe an și pe iugăr¹¹⁴.

Parcul din Elisabetin (devenit Parcul Carmen Sylva, Parcul Doja, Parcul Doina)

În cartierul, cunoscut inițial sub numele de Maierel au fost semnalate grădini înfloritoare deja cu ocazia procesiunii organizate de iezuiți în anul

1727. După canalizarea Begheiului (1727–1733) s-a accelerat dezvoltarea urbanistică a zonei, în care în anul 1744 au fost introdusă administrația locală a Maierelor Vechi – din care se vor dezvolta cartierele de mai târziu, Iosefin și Elisabetin. Directorul Teatrului German, Christoph Seipp, menționa cu ocazia șederii sale în Timișoara că, odată cu venirea verii, marea majoritate a locuitorilor mai înstăriți din Cetate se mută în grădinile sale din Iosefin.

Înființarea unui Parc Popular în Elisabetin s-a hotărât în ședința din 31 ianuarie 1895 al unui comitet de inițiere al cetățenilor cartierului întruniți în Restaurantul Novotny. Statutele Asociației parcului din Elisabetin (Erzsébetvárosi Parkegylet) au fost elaborate la ședința acestui comitet din 9 februarie al aceluiași an. Conform statutului, membrii fondatori contribuiau cu o sumă anuală de 20 de forinți (cei de rând cu 2 forinți) la susținerea programului inițiat. Desigur, nu lipseau nici donațiile materiale. Astfel, grădinarul Franz Niemetz a contribuit cu 100 de pomi, iar comerciantul Miksa Weiss cu lemne necesare băncilor care vor fi confecționate gratuit de dulgherii Mihály Albert și József Tichy. Administrația orașului Timișoara a cedat pentru viitorul parc un teren viran, aflat între linia de cale ferată Timișoara-Baziaș și străzile Doja și Romulus (Hattyú). Inițiatorul proiectului pentru crearea parcului a fost directorul Școlii Profesionale (pentru prelucrarea lemnului și metalelor) din Timișoara, profesorul Eduard Stumpfoll, care locuia în Elisabetin. Planurile parcului au fost elaborate de horticultorul Wilhelm Mühle, membru în comitetul de organizare al parcului. Cu toate că parcul ca atare va fi înființat abia în anul 1898, deja în anul 1896 cetățenii cartierului au plantat 1.200 de puieți de brazi. Asociația pentru sprijinirea parcului din Elisabetin sub conducerea directorilor József Novotny, Samu Györbíró și Aladár Kudelich au depus o activitate deosebită. O nouă fază a dezvoltării parcului, purtând numele de „Carmen Sylva”, a început între anii 1927–1935, prin munca asociației și Serviciului Horticol Municipal. După desființarea liniei ferate Timișoara-Baziaș în anul 1932, parcul a fost extins. În anul 1935, pe lângă pomii plantați deja în anul 1896, parcul a fost îmbogățit prin plantarea trandafirilor și florilor. Liniștea și curățenia ansamblului a fost asigurată de un îngrijitor, angajat de Asociația parcului. După al Doilea Război Mondial, parcul a primit numele de „Doja”, apoi, în anul 1970 a fost denumit „Parcul Doina”¹¹⁵.

¹¹⁰ Kováts 1908, 108.

¹¹¹ Engelmann, 1969, 278.

¹¹² Barát 1902, 157.

¹¹³ Geml 2010, 142, 375.

¹¹⁴ Geml 2010, 152–153.

¹¹⁵ Szekernyés *HÚSz*, 2001 sept. 21 (nr. 175) și oct. 10 (nr. 176).

Grădina Societății pentru Ajutorarea Condamnaților

Conform hărții orașului din anul 1903, grădina se afla în zona de azi a Pieței Leonardo da Vinci¹¹⁶. Presupunem că ideea fondării acestui parc a aparținut avocatului dr. Adolf Vértess, președintele asociației avocaților din Timișoara care, la data de 3 ianuarie 1898, a înființat o societate pentru sprijinirea foștilor condamnați.

Aranjarea malului stâng al Begheiului în preajma Primului Război Mondial

Excepând Grădina Horticulturii și a Societății pentru ajutorarea deținuților, din punct de vedere horticol malul stâng al canalului Bega era neamenajat. Prima fază a procesului de aranjare a terenului dintre Podul Traian și Podul Michelangelo de azi, a prevăzut amenajarea unui drum de circulație, cu o lățime de 8 m. Pe o fâșie de 5 m, între drum și malul Begheiului, s-a prevăzut plantarea arborilor. Izbucnirea Primului Război Mondial a împiedicat amenajarea acestui coridor verde¹¹⁷. O parte a lucrărilor preconizate vor fi realizate abia în anul 1926 de către directorul Horticulturii orașenești, Mihai Demetrovici, care a creat aici Parcul Alpinet.

Pomii plantați pe marginea străzilor

În anul creării Parcului Franz Joseph, conducerea orașului a luat o hotărâre privind plantarea pomilor în fața clădirilor publice și particulare. Conform acestei hotărâri, orașul se angaja pentru plantarea pomilor, iar proprietarii caselor erau obligați să îngrijească zonele verzi create. În anul 1902 a fost fondată o pepinieră proprie a orașului pentru asigurarea răsadului necesar. În răstimp de 20 de ani, pe o lungime de 100 km la marginea celor 168 de străzi ale orașului, au fost plantați peste 10.000 de pomi. Cât de perseverent a fost urmărită îngrijirea parcurilor și grădinilor urbei ne reflectă bugetul orașului din anul 1908, când din cele 2.722.000 de coroane investite 332.000 au fost alocate pentru îngrijirea zonelor verzi – în comparație cu cele 440.000 de coroane prevăzute pentru învățământ¹¹⁸. În anul 1929, Serviciul Horticol al Municipiului a înființat o pepinieră în Calea Girocului cu o suprafață de 130.000 m², care livra anual 1 milion de flori pentru parcuri, străzi și spații verzi. Între anii 1938–39, conform proiectului inginerului Ciurceu, de-a lungul șoselei Timișoara-Lugoj, pe o întindere de 65 de hectare, a fost plantată o pădure.

O grădină particulară din Timișoara, văzută prin corespondența dintre Anna Weiss și scriitorul Elek Gozsdu

Despre istoria grădinilor particulare din Timișoara în a doua jumătate a secolului XIX și începutul secolului XX, avem numai știri răzlețe. Existența acestor grădini ne este sugerată de tradiția grădinilor particulare din secolele anterioare, dar și de numărul relativ mare al persoanelor cu case și vile particulare din Timișoara în deceniile anterioare Primului Război Mondial. Din lipsa cercetărilor riguroase referitoare la perioada amintită, avem cunoștințe doar despre parcul Vilei Cernitzki/Bersuder din Fabric și despre Parcul dendrologic al Vilei Kimmel de lângă Gara din Fabric. Ultimul a adunat arbori deosebit de valoroși – distruși în marea parte după naționalizarea casei. Azi, rămășițele acestei grădini sunt incluse în „Parcul Zürich”, reorganizat după 2005. Din fericire pentru noi, din primul deceniu al secolului XX s-a păstrat o corespondență cu referiri deosebite și la o altă grădină particulară din Timișoara.

Marea dragoste dintre scriitorul Elek Gozsdu (1849–1919) și Anna Weiss, soția negustorului Lajos Weiss, de la cumpăna dintre secolele XIX și XX, a fost legată de o grădină neobișnuită a familiei Weiss, de pe strada Bem (azi Văcărescu) nr. 13, din cartierul Iosefin. În scrisorile lui Gozsdu (datate între anii 1906–1915), grădina familiei Weiss (mai târziu grădina de vară a Cinematografului Royal), loc al întâlnirilor celor două persoane legate de o dragoste platonice, a fost numită din cauza vecinătății cu grădina Orfelinului (condus de surorile Notre Dame), dar făcând și referire la poezia lui Rainer Marie Rilke, „Ich fürchte mich so vor der Menschen Wort” – ca o Grădina învecinată cu Dumnezeu. („Ihr Garten und Gut grenzt grade an Gott. Ich will immer warnen und wehren: bleibt fern. Die Dinge singen hör ich so gern. Ihr rührt sie an: sie sind starr und stumm. Ihr bringt mir alle die Dinge um”). Scriitorul Elek Gozsdu, în vârstă de 57 ani la întâlnirea cu tânăra Anna Weisz (în vârstă de 17 ani), își mărturisea abia în anul 1910 iubirea pentru ea, după care cei doi, urmând exemplul lui Turgenev, hotărâsc să creeze o operă literară compusă din scrisorile referitoare la dragostea lor. Corespondența celor doi a fost păstrată de Anna Weiss, rămasă până la moartea sa la Timișoara, și a fost publicată conform dorinței autorilor abia după anul 2000. Scriitoarea Mária P. Pongrácz din Timișoara, care deja în anul 1965 a ajuns în posesia corespondenței amintite și care s-a ocupat și de prelucrarea moștenirii literare a lui Elek Gozsdu,

¹¹⁶ Jancsó 2011, 83, 84, 85.

¹¹⁷ Szekernyés HÚSz, 1998 oct. 30 (nr. 101).

¹¹⁸ Bodor 1908, 238–239.

a respectat dorința autorilor și a publicat o parte a scrisorilor abia în anul 2001¹¹⁹.

Revenind pe scurt la Elek Gozdsu, scriitor cunoscut în cercurile literare din capitala Ungariei, și nu numai, el a îndeplinit funcții juridice importante la Biserica Albă, Caransebeș și Timișoara. În cele peste 900 de epistole ale sale și ale Annei, găsim referiri deosebit de interesante la grădina familiei Weiss. Într-o scrisoare din 10 februarie 1910, Gozdsu compară acest spațiu cu grădina vrăjită din piesa *Visul unei nopți de vară* a lui Shakespeare, care în nopțile cu lună se transformă în locul jocului lui Oberon, Puck, Moly și a frumoasei Titania. Ele sunt prezente în „*ascunzătorile copacilor vechi ai grădinii dumneavoastră, între liliacele zburătoare, între vâjâitul răgacelor, a fluturilor de noapte, la lumina licuricilor. Acolo adoarme și se trezește Titania, când, prin frunzele nukului bătrân lumina lunii atinge sufletul ei adormit. Adeseori am simțit în grădina dumneavoastră zânele invizibile zburând în jurul nostru, jucând cu noi jocul lor zburdalnic. Ele erau cele care provocau certurile noastre, dar ele erau și cele care ne și împăcau, zânele sunt bune și iubesc oamenii*”. În toamna anului 1912 grădina familiei Weiss din Iosefin s-a îmbogățit cu 16 copaci noi. „*S-au mutat 16 bucurii noi în grădina dumneavoastră, între ele și plopii minunați. Ei o să fie rude dragi pentru dumneavoastră, aducând pentru noi florile bucuriei! Să-i salutăm pe noii veniți! Aveți dreptate, noi doi trăim pe o insulă vrăjită, plină cu rododendroni roșii ca flacăra care pătrunde în noi*” – scria Elek Gozdsu într-o scrisoare din 22 decembrie 1912 de la Panciova.

Ce pomi și ce flori se găseau în această grădină particulară din Timișoara ne informează câteva citate din scrisorile publicate de Mária P. Pongrácz, preluate și prelucrate de cunoscutul autor János Szekernyés în descrierea cartierului Iosefin. „*Grădina întinsă a fost dominată de un nuc uriaș care, ca un semn veșnic al dragostei eterne, a fost înconjurat de peri, caiși, smochini, jugăstri, brazi, mesteceni, jasmینی, trandafiri și viță de vie. Covorul unei pajiști îngrijite se întindea printre salvii, narcise, pelargonii, gladiole, înconjurate de rândurile frumoase ale rozelor de toamnă, transformând grădina într-o insulă fermecată atinsă de săgeata vrăjită a Zeului Amor*.” În discuțiile lor intime, parafrazându-l pe scriitorul lor preferat, poetul și dramaturgul belgian de limbă franceză, Maurice Maeterlinck, a numit grădina lor «cuibul păsării albastre». „*Era fereastră minunată a lui Maeterlinck, grădina*

unde cei șapte pomi, stejarul, teiul, fagul, ulmul, bradul, plopul, salcâmul, purtau numele eroilor lui Maeterlinck; dar și cei nouă trandafiri evocă pentru noi lumea reîncarnată a poetului venerat. În lumea mai degrabă inventată decât regăsită a poetului, în grădina eternizată printr-o corespondență purtată timp de un deceniu, ca un ecou, răsună muzica lui Mozart, Chopin, Schumann și Grieg. În această atmosferă fermecată de artă grădina devenea mai degrabă o insulă de refugiu a iubirii lor.”

În deceniile care au urmat Primului Război Mondial, grădina minunată a îndrăgostiților, dar și vila familiei Weiss, a pierdut mult din vraja măreției de odinioară. Clădirea a fost lărgită cu sala cinematografului Royal, iar grădina familiei a fost transformată în grădina de vară a cinematografului. În zilele noastre numai câțiva copaci răzleți mai păstrează amintirea unei grădini minunate, scena de odinioară a unei dragoste eterne¹²⁰.

Parcuri înființate după Primul Război Mondial

Îngrijirea spațiilor verzi, aflate sub conducerea inginerului Mihai Demetrovici, a fost probabil una dintre sectoarele gospodăriei orașenești care și-a preluat din plin activitatea la scurt timp după instalarea administrației române în Timișoara. Aici, rol primordial au avut prestigiul și pregătirea profesională al noului șef al Horticulturii Municipale, Mihai Demetrovici, și cooperarea serviciului cu Asociația Grădinarilor din Timișoara, condusă după 1916 de Árpád Mühle. Asociația va juca un rol important și în activitatea Asociației Grădinarilor din România. Evenimentul cel mai important în viața horticola a orașului l-a constituit, era fără îndoială, înființarea Parcului Rozelor.

Rozariul, Parcul Rozelor

O parte a parcului, cunoscut în trecut ca Parcul Trandafirilor (numit și Parcul de Cultură și de Odihnă Ștefan Plavăț, Parcul de Cultură și Rozariul), a fost înființată odată cu crearea Parcului Copiilor, în vremea când Timișoara a găzduit Expoziția agro-industrială din Ungaria de Sud (anul 1891). În anii care au urmat închiderii expoziției, dar mai ales în timpul Primului Război Mondial, din parcul sădit cu roze nu a mai rămas nimic. Înființarea „Rozariului Național” a fost hotărâtă la Congresul horticultorilor din România, ținută la 13 mai 1929 în Timișoara. O contribuție importantă la înființarea rozariului a avut pe lângă horticultorul Árpád Mühle și doamna Doris

¹¹⁹ Gozdsu Elek – Weisz Anna, *Kertünk Istennel határos. Gozdsu Elek és Weisz Anna levelezése. 1906–1915.*, Ed. Alexa Károly și Pongrácz P. Mária, Budapest, 2001.

¹²⁰ Szekernyés HÚSz, 1995 sept. 22 (nr. 19). Citatele lui Szekernyés (preluate din amintita carte a scrisorilor) au fost traduse în limba română de Julia Henrietta Kakucs.

Sâmboteanu, soția comandantului militar al orașului și, desigur, conducătorul Serviciului Horticol al orașului, Mihai Demetrovici. Planurile parcului au fost elaborate de Árpád Mühle, tot de la el a pornit și inițiativa pentru aranjamentele florale în stil englezesc, executate între 1929–1934, când parcul a fost împodobit cu 1.200 de specii și variante de trandafiri, fiecare marcată cu o tăbliță cu datele despre planta respectivă. De menționat este faptul că și în anul 1891, amenajarea parcului a fost o operă comună a tuturor grădinarilor din oraș, care au donat trandafiri, prevăzând fiecare sortiment cu o etichetă. Dintre ele amintim sortimentele: *Freiburg, Hibrizi, Pomelinar, Rugosa și Canna*.

Parcul Rozelor, inițial cu o suprafață de 25.170 de m², a fost întreținut până în anul 1938 cu ajutorul militarilor garnizoanei din Timișoara, aflată sub comanda colonelului Ion Sâmboteanu. După 1938 parcul a intrat sub administrația orașului. În perioada august 1940 și până la terminarea războiului, Parcul Rozelor se găsea sub supravegherea Grădinii Botanice din Cluj, mutată temporar la Timișoara după dictatul de la Viena. În anul 1942 parcul a primit numele Reginei Maria. În vara anului 1944, când orașul a devenit teatru de război, parcul a suferit distrugerii deosebit de mari.

În perioada 1945–1955, în Parcul Rozelor și în Parcul Eminescu se aflau unități militare sovietice, fapt care a contribuit și mai mult la deteriorarea lor. După 1955, parcul, cu teatrul său de vară, refăcut în anul 1965, a devenit din nou mândria orașului. Ultima reorganizare a parcului datează din anul 2012, când, pe o suprafață de peste 11.000 m², Municipality orașului a plantat 9.024 de trandafiri, 428 de arbori și arbuști și de asemenea au fost refăcute 12 pergole, 77 bănci și 12 vase de tip roman.

Parcul Reginei Maria

În primele decenii de după Primul Război Mondial, pe lângă Parcul Rozelor au fost amenajate parcuri mai mici în zona de pe malul stâng al Begheiului. Cel mai important dintre acestea era Parcul Alpinet, creat pe o suprafață de 22.000 m², executat în anul 1926 după proiectul directorului Serviciului Horticol al orașului, Mihai Demetrovici. Tot după planurile sale a fost realizat – după mutarea Serviciului Horticol în anul 1929 – parcul numit după Regina Maria, în zona Ștrandului Termal de azi. Pe malul drept al Begheiului între Parcul Rozelor și Cinematograful Capitol, pe zona rezervată inițial construirii Palatului Justiției, a fost realizat „Parcul Justiției”. În anul 1996 din inițiativa Asociației Foștilor

Deportați în Bărăgan, în acest parc a fost ridicat un monument închinat deportaților în Bărăgan după al Doilea Război Mondial.

Parcuri și zone verzi create după al Doilea Război Mondial

Parcul Civic

A fost creat în centrul orașului, pe spațiile rămase libere după demolarea Cazarmii Transilvaniei. După planurile vechi, aici ar fi trebuit să fie construit noul centru civic al orașului, de aici derivă și denumirea parcului. Zona parcului de azi, cu o suprafață de 9,8 ha, este dominată de hotelul Continental, inaugurat în anul 1971. Din cauza dezordinii generale a zonei, parcul arată și azi deosebit de neatractiv.

Parcul Catedralei

Parcul, organizat după inaugurarea Catedralei Mitropolitane din Timișoara, a fost amenajat după terminarea construcțiilor, în anul 1946. Aleile parcului, cu o suprafață de 45.000 m², sunt flancate de arbuști coniferi, castani, salcâmi și magnolii. În anul 2015 s-a trecut la toaletarea și refacerea acestei zone verzi centrale.

Parcul Lidia

Este de fapt o zonă verde cu o suprafață de 90.000 m², acoperit cu pajiște și copaci. Este zona unde după 1929 au fost mutate grădinile Horticulturii orașului. Grădinile, cu o suprafață de 130.000 m², produceau anual atunci 1 milion de flori pentru parcuri, străzi și spații verzi. După mutarea pepinierii orașului în anul 1973, zona rămasă semăna mai mult cu o pădure de unde a primit și denumirea „Păduricea Girocului”. După construirea blocurilor din apropiere, aici a fost amenajat un spațiu pentru locuitorii cartierului.

O altă zonă cu copaci și parcuri a apărut în jurul „Stadionului 1 Mai” (azi „Dan Păltinișanu”). Această zonă, marchează deja apariția parcurilor și aleilor pe o suprafață de 33 de hectare în jurul instituțiilor de învățământ superior, al cartierelor studențești și al cartierelor de locuit aflate în jurul Universității și Politehnicii din Timișoara. Zone asemănătoare au fost create și de-a lungul bulevardului Take Ionescu, Calea Lugojului, Buziașului, Șagului și Circumvalațiunii. După datele din anul 1985, pe teritoriul orașului existau 2.000 de hectare de zone verzi, dintre care 603 se aflau în îngrijirea Serviciului de Horticultură, restul în cea a instituțiilor publice sau a asociațiilor de locatari.

Grădina Botanică

Primele planuri pentru realizarea unei Grădini Botanice din Timișoara datează din anul 1877, când conducerea orașului a pus la dispoziția Societății de Științele Naturale din Banat, (înființat în anul 1873, cu sediul la Timișoara) fosta „Piață de Porci”, azi Piața Plevnei, pentru realizarea unui parc botanic. Din cauza lipsei fondurilor necesare, societatea a trebuit să renunțe la realizarea proiectului¹²¹. În anii 1902–1903, odată cu construirea Școlii de Cadeți (azi clădirea Clinicilor Noi), în jurul clădirii a fost amenajat un parc de către Árpád Mühle. Acest parc se încadra deja în proiectul elaborat de Árpád Mühle și Franz Niemetz, care a prevăzut realizarea în termen lung a unei zone verzi formată din parcuri și păduri în jurul orașului. Pentru un termen mai scurt, proiectul de la începutul secolului XX propunea crearea unui Parc Orășenesc cu o suprafață de 100 jugăre, între cartierele Fabric și Iosefin, care ar fi cuprins și deja existentul „Parc Franz Joseph”, creând astfel o zonă de recreație după exemplul Praterului din Viena. În cadrul acestui proiect, autoritățile orașului au prevăzut deja în preajma Primului Război Mondial înființarea unui parc pe terenul actual al grădinii botanice, parc consemnat și pe planurile de perspectivă, așternute pe harta orașului din anul 1913. Deosebit de interesant este faptul că, conform acestui plan, viitorul parc din spatele Spitalului Militar ar fi cuprins zonele de azi dintre strada Coriolan Brediceanu, Gheorghe Lazăr și calea ferată.

Actuala Grădină Botanică, realizată în anul 1966 după planurile arhitectei Silvia Grumeza, este una dintre cele mai mari din oraș. Întinsă pe o suprafață de 8,41 hectare, pe lângă flora specifică României, în parc sunt prezenți arbuști din Mediterană, America de Nord și Asia. Între anii 1986–1990 s-au plantat aici 1.650 de specii de plante. Parcul a fost reamenajat și în anul 2008. Cu aceasta ocazie, în parc a fost amenajată o grădină cu o ceainărie japoneză tradițională. În prezent parcul este o rezervație pentru plantele locale și exotice.

Rolul Parcurilor și grădinilor în viața culturală a orașului

În grădina restaurantului „Arena” din Fabric, cunoscută mai târziu sub numele de „Cofetăria Andrassy”, s-au ținut deja în vara anului 1840 spectacole de opere. Începând din anul 1853 în grădina de la „Arena” a fost construită o scenă de teatru deschisă, pe două nivele, înzestrată cu instalațiile tehnice necesare prezentării unor piese. Această instalație a făcut posibilă ca în deceniile următoare

să fie organizate aici stagiunile de vară ale Operei din Timișoara, aflată sub conducerea directorului Friedrich Strampfer între 1852–1862¹²². În grădina Seminarului catolic din Cetate a cântat în seara zilei de 29 iulie 1858 corul Gimnaziului Piarist sub conducerea profesorului de muzică Antal Burger.

În 31 iulie 1868, în Parcul Orășenesc a fost organizată o masă festivă în cinstea companiei lui Mihail Pascaly (1830–1882) din București¹²³.

În iulie 1882 Corul Meșteșugarilor (Iparos Dalkör) a dat o serată muzicală în grădina restaurantului „La Regina Angliei” din Fabric, iluminată cu curent electric. În anul 1892 corul *Gewerbeharmonie* a concertat în grădina hotelului „Unicorn”, iar corul „Tipografia” în grădina restaurantului „Novotny” din Elisabetin. „Corul Românilor din Elisabetin” a organizat în vara anului 1893 o serată muzicală în grădina „Novotny”.

Restaurantul lui Novotny, aflat la colțul dintre str. Porumbescu și Piața Bălcescu de azi, era locul de întâlnire al tuturor corurilor din cartierul Elisabetin. Aici a fost organizată, în data de 2 februarie 1895, de către „Comitetul damelor române”, în frunte cu Floare Mihailovici, o serată muzicală a cărei venit era destinat sprijinirii bisericii și școlii române din Maier. Corul mixt din cartier, condus de dirijorul componist Rezső Kárász (1840–1912), a cântat mai multe piese românești, iar la încheiere publicul, ridicat în picioare, a cântat imnul național „Deșteaptă-te române”.

În vara anului 1894, în grădina restaurantului „Kronprinz”, a dat concert cel mai vestit lăutar ȝigan din Ungaria, Pista Dankó. „Clubul Muncitoresc” din Timișoara a organizat în vara anului 1896 un concert în Pavilionul de sticlă al parcului Scudier. În parcul amintit a concertat la 1 august 1896 Societatea de Muzică din Timișoara. Acest pavilion a fost locul obișnuit al concertelor de primăvară care au avut loc în fiecare an la Timișoara în luna mai. Tot aici s-a desfășurat o bună parte a programului organizat cu ocazia întrunirii corurilor din Ungaria între 20–23 august 1903 și mai apoi marea sărbătoare a cântecului românesc, la care au participat peste 6 mii de coriști din toată țara (în luna septembrie 1936)¹²⁴.

Rolul horticulurii în viața economică a orașului

Din secolul XVIII cunoaștem numele horticulorilor Adam Johann Kreidler (1737) și al lui

¹²² Brandeiss-Lessl 1980, 80.

¹²³ Cosma 1977, 114–124.

¹²⁴ Zamfirescu 2009, 292–293; Braun 1937, 13–14, 20, 69, 131–133, 294, 328, 331, 336, 352, 367.

¹²¹ König-Nadra 1974, 169–182.

Heinrich Alsbach (1782), amândoi locuitori în Cetate¹²⁵. Printre membrii Societății Zoologice și Botanice din Viena, în anul 1864 se aflau și numele medicilor Alexandru Coda și Thomas Stephanovics, directorul Liceului Piarist între anii 1843–1874, al lui Franz Hartl și al inspectorului financiar Julius Schröckinger din Timișoara¹²⁶.

Datele răzlețe din preajma revoluției din anul 1848 ne vorbesc despre existența unor grădini din Timișoara care, pe lângă satisfacerea cerințelor locale, s-au orientat și către livrarea produselor pe piețele din Banat, precum și despre îngrijirea grădinilor particulare locale. Din lipsa unor studii de specialitate putem să amintim doar numele acelor grădinari care, pentru o mai bună desfacere a produselor, au publicat deja cataloage de produse. O astfel de întreprindere era „Grădina Mittermayer” de pe Strada Principală (Hauptgasse) nr. 50 din Iosefin, condusă de Carl Barthel, în catalogul căreia din anul 1865 sunt enumerate nominal 130 de specii de trandafiri, 90 de gherghine, 17 de crizanteme, precum și alte 58 de flori crescute liber și 103 în sere¹²⁷. Catalogul grădinarului Jakob Inye, din str. Palanca nr. 1155 din Fabric, oferea clienților săi pe lângă arbuști și flori un mare sortiment de puieți de măr, păr, pruni, cireși, caiși și viță de vie¹²⁸.

În a doua jumătate a secolului XIX, pe lângă grădinarii obișnuiți, sunt semnați în Timișoara familiile de grădinari Mühle, Niemetz și Agátsy, întreprinderile cărora produceau flori și semințe pentru piața locală și externă. După 1873 Camera de Comerț din Timișoara urmărea cifrele de afaceri și rolul pe care le-au jucat grădinile horticultorilor în viața economică a orașului. Conform raportului din 1893, cei trei grădinari exportau produse în Serbia, Bulgaria, România, Bosnia și Germania. În anul 1900, pe teritoriul orașului sunt semnalate 180 de jugăre pepinieră pentru pomii fructiferi, 420 de jugăre pentru producția de flori și 420 pentru producția de legume. Pe timpul verii în grădinile amintite lucrau 900, în timpul iernii 300 de angajați. Pepinierele de la Timișoara exportau anual 3 milioane de puieți de pomi, 70.000 de trandafiri și 200.000 de ghivece de flori. Aici trebuie să amintim și cei 10–12 milioane de puieți, care din pepiniera Școlii de Pădurari de pe lângă Pădurea Verde au fost livrați anual pentru împăduririle din Ungaria. Raportul Camerei de Comerț

din 1911 sublinia că delegații diferitelor țări europene vizitau unitățile grădinarilor din Timișoara¹²⁹. Trebuie să subliniem, că în aceste decenii, pe lângă cei trei grădinari vestiți, în Timișoara au fost cunoscute alte 9 întreprinderi care produceau atât pentru piața locală cât și pentru export.

Horticultori de seamă ai orașului

Franz Wenzeslaus Niemetz (9 octombrie 1814 – 18 iunie 1883)

Născut în orașul Praga, Franz Wenzeslaus Niemetz a pus bazele grădinăritului modern din Timișoara. Prima grădină a lui Niemetz, întemeiată în anul 1850, se afla în cartierul Elisabetin pe strada numită azi Independenței (fosta str. Korona la nr. 13, mai târziu str. Coroanei de Oțel nr. 35). Conform catalogului din anul 1867, grădinarul Niemetz (Kunst und Handels Gärtner) oferea pentru clienți, pe lângă 125 de sortimente de trandafiri, 100 de sortimente de petunii și alte flori, cât și foarte multe sortimente de măr, păr, caiși, smochini, cireși, agrișe, zmeură, sparanghel, 24 de sortimente de viță de vie, precum și foarte mulți arbori și pământ pentru răsadnițe¹³⁰.

Întreprinderea lui Niemetz a fost înregistrată în registrul Tribunalului din Timișoara la data de 21 august 1876. Pe lângă casa cu grădina aferentă de 1.419 stânjeni, Niemetz deținea în Elisabetin alte 8 loturi de pământ de peste 12 jugăre. În anul 1883, după moartea lui F. Wenzeslaus Niemetz, grădina a fost moștenită de unicul său descendent masculin, Franz/Ferenc Vilmos Niemetz¹³¹. Pe lângă sediul din Elisabetin, Niemetz senior mai posedea și o unitate specializată în creșterea florilor și comercializarea semințelor de flori, unitate care a fost amenajată pe strada Aradului.

Franz/Ferenc Vilmos Niemetz (29 septembrie 1859 – 1943?)

Reprezentantul generației următoare, Franz/Ferenc Niemetz, s-a născut la Timișoara în anul 1859. Nu cunoaștem data exactă a morții grădinarului. Într-un act din 16 februarie 1943 este amintită văduva lui Franz/Ferenc V. Niemetz, născută Carolina Heim. Din documentele aflate în posesia colecționarei Dorothea Momir reiese că prima soție a lui Franz Niemetz, născută Terezia Fekete, a murit în anul 1898, după 14 ani de căsnicie. În actul de condoleanțe al lui Wilhelm Mühle junior,

¹²⁵ Petri 1966, 19; Ilieșiu 2003, 371.

¹²⁶ *Verhandlungen der Kaiserlich-Königlichen Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Wien*, Wien, 1865.

¹²⁷ *Preis-Verzeichniss für das Jahr 1865 über Rosen, Georgien...* von Carl Barthel, Temesvar, 1865.

¹²⁸ *Preis-Verzeichniss für das Jahr 1867...* Kunst und Handels Gärtner Jakob Inye, Temesvar, 1867.

¹²⁹ Kakucs 1998, 127; Barát 1902, 157.

¹³⁰ *Preis-Verzeichniss für das Frühjahr 1867 von Rosen, Georgien...* bei W. F. Niemetz in Temesvar, Temesvár, 1867.

¹³¹ DJTAN, Fond. 129, Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar. 170.

din anul 1908, găsim numele lui Lina Niemetz, figurând ca soția lui, iar actul amintit din anul 1943 consemna pe Carolina Heim ca văduva lui Franz/Ferenc V. Niemetz.

Presupunem că Franz/Ferenc Vilmos Niemetz a învățat tainele meseriei în întreprinderea familiei și în grădinile familiei Wilhelm Mühle. După moartea tatălui său, tânărul Franz Niemetz în vârstă de 23 de ani a preluat și foarte repede a dezvoltat întreprinderea familială. Accentul activității, ca și la tatăl lui, a căzut pe cultivarea și îmbunătățirea coniferelor. De menționat este faptul că Franz/Ferenc V. Niemetz era un cetățean deosebit de activ în viața socială a cartierului său, Elisabetin. Ca deputat în consiliul orașenesc el a pledat pentru interesele cartierului său. Niemetz a fost membrul fondator, vicepreședintele, apoi președintele Cazinoului din Elisabetin (Erzsébetvárosi Társaskör), unul dintre cele mai cunoscute asociații cetățenești care a activat pentru interesele cartierului. Ca cetățean, dar și ca grădinar, Franz Niemetz a avut un rol important în crearea Parcului Elisabetin din cartierul său. Ca specialist, încă de la sfârșitul secolului XIX a sfătuit conducerea orașului în toate problemele horticole, iar din anul 1903 a preluat funcția de director al Serviciul Horticol al orașului. În această calitate a avut un rol hotărâtor în elaborarea planului Parcului Popular de la Pădurea Verde în anul 1913.

În literatura internațională de specialitate se cunosc și azi numele de conifere: *Pendulum* – 1901, *Argenta* – 1903, *Falcata*, *Globasa*, *Aurea*, *Nantans*, *Flavescens* – 1905 și *Niemetz* – 1907, create de Franz/Ferenc V. Niemetz¹³². În anul 1912, pe Franz/Ferenc Niemetz îl găsim în conducerea „Societății Dendrologice pentru Studiul Arbuștilor și Cultivarea Grădinilor din Austro-Ungaria” (Dendrologischen Gesellschaft zur Förderung der Gehölzkunde und Gartenkunst in Österreich-Ungarn).

În anul 1903, cu un împrumut de 100.000 de coroane, acordat de Prima Bancă de Împrumut din Ungaria, Niemetz a cumpărat un teren de 193 de jugăre de pământ de la proprietarul Várnay pe lângă calea Aradului¹³³. Din notițele personale provenite din perioada 1903–1911, reiese că cea mai valoroasă parte a domeniului Niemetz era cea denumită *Lindengut* (probabil cea cumpărată de la Várnay), unde a fost creată o pepinieră de 80.000 de arbuști, dintre care 10.000 au fost coniferi. Pe lângă această

pepinieră, pe *Lindengut* se practica și agricultura tradițională, cultivarea cerealelor. În anul 1906, tot în zona Căii Aradului, Niemetz a achiziționat (pentru suma de 26.000 coroane) fosta proprietate Fischer, cunoscută și sub numele de *Weingarten*, unde intenționa să transfere centrala întreprinderii familiei. Este cunoscut că în anul 1903 veniturile nete ale întreprinderii familiare s-au cifrat la suma de 87.000 coroane. Franz/Ferenc V. Niemetz a participat în anul 1891 alături de Wilhelm Mühle, Benedek Agátsy, Alfonz Szavoszt, S. Spiegel și Ödön Mauthner la proiectarea și realizarea „Parcului Franz Joseph” din Timișoara.

O descriere deosebit de interesantă a grădinilor lui Niemetz, dar și a celorlalți specialiști din Timișoara, găsim în articolul inspectorului grădinilor și parcurilor din Belgrad, Oskar Bierbach, publicată în revista de specialitate din Berlin *Die Gartenwelt* sub titlul *Temesvar – Gartenstadt Ungarns* (Timișoara – oraș-grădină al Ungariei)¹³⁴. După autorul amintit, grădinile lui Niemetz se întindeau pe o suprafață de 70 de hectare (cu terenurile de pe lângă calea Aradului, *N.N.*) și erau caracterizate printr-o perfecțiune și curățenie deosebită. Vizitatorul, și el un specialist cu renume european, a fost impresionat de numărul mare al arbuștilor, coniferelor și magnoliilor din pepiniera lui Niemetz. Deosebit de relevant era că pe lângă arbuștii floralii, Niemetz se ocupa la scară industrială și cu creșterea și îmbunătățirea puieților pentru pomicultură. Bierbach remarcă printre ele piersici, nuci și pruni de soiuri timpurii din America.

Sursele contemporane confirmă că pe lângă realizarea „Parcului Franz Joseph” în anul 1891, Niemetz a fost unul dintre inițiatorii primei „Expoziții de crizanteme”, organizată în sala de gimnastică a Liceului Piarist din Timișoara, în 12 noiembrie 1904. În anul următor el a luat parte la o expoziție horticola la Panciova; în 1906 la Expoziția jubiliară organizată în cinstea a 40 de ani de domnie a lui Carol I și 25 de ani de la proclamarea Regatului României, la București, obținând Distincția de Onoare. Din notițele lui Niemetz reiese faptul că cheltuielile pentru participarea la această expoziție s-au ridicat la 5.000 de coroane.

Pe lângă activitatea sa de grădinar Franz Niemetz s-a remarcat deosebit de activ în viața social-politică a orașului natal. După 1904, în mai multe legislaturi a reprezentat interesele cetățenilor din Elisabetin în consiliul orașenesc¹³⁵. Din 1892 a deținut postul de vicepreședinte, mai

¹³² Mesterházy 2010.

¹³³ Datele referitoare la familiile Niemetz și Mühle din Colecția Dorottya Momir. Material provenit de la familia Engelman, salvat de mama lui Dorottya Momir.

¹³⁴ Bierbach 1902–1903/ nr. 7.

¹³⁵ Barát, *loc. cit.*

târziu de președinte al Societății civile din Maiere (Elisabetin). În această calitate a jucat un rol important în făurirea parcului din Elisabetin. Ca președinte al „Corului Gloria” (Glória Dalegyet) a avut un rol important în pregătirea celui de-al 15-lea congres al corurilor din Ungaria, organizat între 20–23 august 1903 la Timișoara.

Niemetz Ferenc junior (1885–1915)

Născut în anul 1885 la Timișoara, Niemetz Ferenc junior, făcea parte din a treia generație a marilor grădinari din Timișoara. Conform relatărilor apărute în revista de specialitate *Kertészeti Lapok* din Budapesta, în anul 1905, la terminarea studiilor, a participat cu proiecte proprii la Expoziția Internațională a Horticultorilor din Düsseldorf. În același an a publicat în revista lunară de specialitate, *Magyar Műkertész*, un articol interesant despre „Parcul Rothschild” din Viena. În anul 1908 a publicat un studiu deosebit de interesant legat de stilul grădinilor ungare. În anul 1909 a participat cu unele proiecte la Expoziția din Új-Szeged.

După terminarea studiilor la Facultatea de Horticultură din Budapesta și satisfacerea serviciului militar (între 1907–1908), Niemetz Ferenc junior a făcut studii și călătorii la Berlin, Hamburg, Leipzig, Paris și Roma. După reîntoarcerea sa a urmat o ședere scurtă în Timișoara apoi s-a mutat la Budapesta unde, în anul 1910, a deschis un birou particular pentru proiectarea parcurilor. Din acest an a devenit redactorul revistei de specialitate *Kertgazdasági Lapok*. Conform reclamelor biroului, Ferenc Niemetz junior s-a specializat în proiectarea parcurilor și grădinilor, atât pentru persoane fizice cât și pentru instituții de stat.

În anul 1912 a proiectat parcul public din localitatea Karcag din Ungaria. Planurile sale pentru organizarea parcului de pe lângă Piața Baross din capitala Ungariei au fost premiate la Expoziția Națională din Budapesta în anul 1913. În orașul natal a organizat în primăvara anului 1912 o mare expoziție de flori pe spațiul patinoarului, iar în anul 1913 în Palatul Löffler. Pentru o perioadă scurtă, în anul 1911, Ferenc Niemetz junior a deținut postul de director al Serviciului Horticol al orașului Timișoara. Nu avem informații despre realizarea parcului baronului Andrányi din Arad (probabil la Moneasa), al familiei Deutsch din Oradea, al inginerului Staibl și nici despre Parcul Doja din Timișoara – proiecte executate de Ferenc Niemetz junior și publicate în revista *Kertészeti Lapok*. Alte surse amintesc despre organizarea parcului de la castelul comitelui Károly Fernbach din Babapuszta (azi Aleksa Šantić din Serbia) în

apropierea localității Sombor¹³⁶. Specializarea lui Ferenc Niemetz junior în domeniul parcurilor familiale este susținută și de cele două studii apărute în revista de specialitate *A Kert* în anul 1908¹³⁷, în care se ocupă de specificul parcurilor mai mici, de încadrarea lor în contextul florei locale.

Chemat sub arme la izbucnirea Primului Război Mondial, Niemetz Ferenc junior a căzut în anul 1915. Într-un necrolog publicat în revista *Die Gartenwelt*, Árpád Mühle sublinia talentul deosebit al tânărului Niemetz în elaborarea elementelor moderne ale planurilor horticole¹³⁸.

János Agátsy (1819 – 1907)

Născut în anul 1806 (conform altor surse în 1819) în localitatea Margita (azi Banatska Dubica în Serbia), Agátsy va lucra câțiva ani în Jimbolia ca grădinarul șef al familiei conților Nákó. Din anul 1850 îl găsim în Timișoara. În anul 1857 a publicat o lucrare interesantă despre arbuștii parcului englez al familiei Liphay din Lovrin, parc întemeiat de Frederic Liphay în anul 1820¹³⁹. Alte lucrări ale lui Agátsy au fost publicate în revistele de specialitate *Kerti Gazdaság* în anul 1861 și *Kertészetiünk* în anul 1863.

Despre bogăția grădinii lui Agátsy din Fabric, ne informează un catalog publicat de Tipografia Török din Timișoara, care conține o lungă listă de sortimente de puieți oferite cumpărătorilor¹⁴⁰. Întreprinderea lui Agátsy, semnalată în Fabric deja în anii 1850, a fost înregistrată la data de 1 iulie 1876 în Registrul Comercial al Tribunalului din Timișoara¹⁴¹.

Benedek Agátsy (1856 – ?)

Născut în anul 1856 la Lovrin, a învățat grădinaritul în grădina familiei Nákó din Jimbolia, condusă de tatăl său. În deceniul 8 al secolului XIX, Benedek Agátsy a luat în arendă câteva jugăre de pământ în Pădurea Verde, unde a înființat o grădină care în anul 1901 avea deja o suprafață de 18 jugăre. Întreprinderea lui Benedek Agátsy din str. Vasile Alecsandri de azi (fosta stradă Úri) de la nr.19, a fost înregistrată sub denumirea de *Erste ungarische Samen- und Blumenhandlung* la

¹³⁶ *Kertészeti Lapok* 1911, 67–71.

¹³⁷ Niemetz jun. 1908, 645–648.

¹³⁸ Despre decorarea lui Niemetz Ferenc in: *Die Gartenwelt* 1915/ 19 și 271.

¹³⁹ *Verzeichniss aus der Lovriner Baumschule – Árjegyzék a lovriai faiskolából*, Temesvár, 1857.

¹⁴⁰ *Rosen, Georgien von Johann Agátsy, Kunst und Handelsgärtner in Temesvar*, Frühjahr, 1865.

¹⁴¹ *DJTAN*, Fond. 129, Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar. 393.

Tribunalul din Timișoara la data de 5 iunie 1883. Pe lângă grădina familiei, din această stradă, Benedek Agátsy deținea și o florărie în Cetate. La data de 21 octombrie 1906 întreprinderea lui Agátsy a fost ștearsă din Registrul Tribunalului. Din actele registrului reiese că în anul 1914 autoritățile l-au amendat pe Győző Agátsy pentru folosirea ilegală a denumirii „Urmașii lui Agátsy”¹⁴². Nu cunoaștem anul de deces al grădinarului Benedek Agátsy. Probabil după anul 1913, din acest an este cunoscut un catalog editat de el.

János Agátsy (1897– ?)

Născut în anul 1897 la Timișoara, a învățat meserie la Wilhelm Mühle, apoi a luat în arendă pământurile din jurul Turbinei unde a înființat o grădină. Între 1930–1944 Agátsy a întreținut o grădină în Calea Buziașului, unde s-a ocupat intensiv de crearea de noi specii de flori, printre altele și hortensia albastră. În anul 1950 înființează la Timișoara prima seră pentru producția tomatelor din România. În 1953 este numit la conducerea fermei de legumicultură din Codlea, specializată pe producția tomatelor. În anul 1954, la concursul intențional din Elveția, produsele din Codlea au fost premiate cu medalia de aur. În anul 1956 Agátsy revine la Timișoara, încercând să organizeze în Freidorf o fermă pentru creșterea florilor și a legumelor.

Între cele două războaie mondiale János Agátsy a fost redactorul responsabil al revistei trilingve *Bursa Horticola Română/Rumänischen Gartenbörse/Román Kertészeti Tőzsde*, cu apariție lunară între anii 1922–1935, ca organ al „Societății de Horticultură din România, Filiala Timișoara”. În deceniile amintite numele lui apare printre membrii „Cooperativei Furnica” din Timișoara (Temesvári Hangya Szövetkezet), apoi în anul 1947 printre membrii Asociației Crescătorilor de Albine din Transilvania, Cercul Banat (Erdélyi Méhészeti Egyesület, Bánsági Méhészköre).

Wilhelm Mühle senior (1845–1908)

Născut în anul 1845, după unele surse 1844¹⁴³, în localitatea Kulm, azi *Chlumec u Chabařovic* în Bohemia, fiu al lui Josef Mühle și Konstantia Parok. Conform informațiilor apărute în necrologul său din anul 1908, Wilhelm Mühle a învățat meseria în localitatea Decin, în grădina familiei contelui Thun Hohenstein, fondată în anul 1670¹⁴⁴. Într-un articol apărut în ziarul *Temesvarer*

Zeitung din anul 1889, se amintește că Wilhelm Mühle a lucrat între anii 1867–1872 ca director în cea mai cunoscută grădină particulară din Banat, fondată în anul 1815 de familia baronului Kiss din Jitiște (Bégaszentgyörgy – azi Žitište în Serbia)¹⁴⁵.

Relațiile strânse ale familiei Mühle cu ținuturile natale sunt dovedite atât prin călătoriile dese ale lui Wilhelm Mühle în Bohemia, cât și prin excursia lui Árpád Mühle din anul 1911 efectuată în Italia, Spania și Tunis, excursie pe care a făcut-o în compania verișorilor săi, Adolf din Brno și Franz din Usti nad Labem¹⁴⁶.

După Jitiște, Wilhelm Mühle se stabilește în Timișoara, lucrând la grădinarul Wenzeslaus Niemetz, a cărui grădină se afla atunci pe fosta stradă Kronengasse (azi Independenței) în Elisabetin. Petru o perioadă mai scurtă Wilhelm Mühle a fost grădinar al Parcului Scudier, unde cu sprijinul generalului a reușit să îmbogățească sortimentul florilor exotice¹⁴⁷. Între timp, Wilhelm Mühle se va căsători cu Josefina Niemetz, fiica fostului patron, care aduce cu ea ca zestre cunoștințele deosebite ale artei aranjamentelor florale. Tinerii căsătoriți încep cultivarea florilor în anul 1876 pe parcelele închiriate în apropierea Telek Tér (actuala Piața Bălcescu), produsele grădinii au fost vândute în florăria deschisă deja în anul 1875 pe fosta strada Rezső din Cetate (actuala Alba Iulia), în clădirea denumită azi „Casa cu Flori”. Întreprinderea familiei a fost înregistrată în Registrul Tribunalul din Timișoara la data de 28 iunie 1876, cu mențiunea că în casa nr. 35 din Cetate aveau dreptul de a practica comerțul cu flori și semințe¹⁴⁸.

De-a lungul anilor pe lângă terenurile închiriate în Iosefin, Wilhelm Mühle a cumpărat mai multe terenuri, astfel, la începutul deceniului al 8-lea al secolului XIX, sediul de mai târziu al familiei din Elisabetin va avea un teren de 150 jugăre ca suprafață. Aici, și pe terenurile achiziționate la marginea orașului, pe lângă cultivarea legumelor, Wilhelm Mühle a trecut și la experimente pentru creșterea și selecționarea trandafirilor. În anul 1881, ziarul local *Temesvarer Zeitung* descrie grădina lui Wilhelm Mühle ca un eldorado al trandafirilor. Este cunoscut că din cele 3.000 de soiuri de trandafiri, cunoscute la sfârșitul secolului XIX, în grădina lui Wilhelm Mühle erau cultivate 1.200, dintre care numai 20 erau destinate comerțului. Despre

¹⁴⁵ TZ 1899 dec. 22.

¹⁴⁶ Árpád Mühle, *Aus sonnigen Landen. Reisebriefe einer Sommerfahrt*, Temesvar, 1911.

¹⁴⁷ Szekernyés HÚSz, 2006 ian. 27 (nr. 288).

¹⁴⁸ DJTAN, Fond Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar nr.169.

¹⁴² Loc. cit., dosar. 612.

¹⁴³ Apud Miklósi 1999, 368: s-a născut în 1844.

¹⁴⁴ Gillemot 1908, 622–623.

bogăția și varietatea grădinilor lui Wilhelm Mühle îl cităm pe istoricul I. Szekernyés, după informațiile apărute în ziarul timișorean, *Délmagyarországi Közlöny*: „Straturile de flori din grădina minunată a lui Vilmos Mühle prezentau un spectacol unic. Trandafirii în culorile și nuanțele cele mai variate, de la cele simple până la vestita *Mareșal Niel* (trandafir galben deosebit de frumos creat în anul 1857 de grădinarul francez Henry Pradel în cinstea mareșalului francez Adolphe Niel/1802–1869/*N.N.*) înfloreau în această vară deja a doua oară. În vecinătatea trandafirilor se cultivau flori minunate, atât în aer liber, cât și în sere. Cel mai nobil dintre flori, palmierul cu evantai, crini în toate culorile, iasomie și violete. Pe lângă flori, în grădina lui Wilhelm Mühle s-a găsit loc și pentru conopide, cartofi, pepeni și mere. Din pepenele cultivate Mühle se pregătea să prezinte un sortiment bogat la Expoziția Internațională de la Stuttgart¹⁴⁹.

Nu dispunem de informații suplimentare legate de participarea la expoziția internațională din Stuttgart, însă cu ocazia expoziției grădinarilor din Ungaria, ținut la Budapesta în anul 1885, au fost remarcate de specialiști aranjamentele florale, buchetele deosebite ale „Firmei Wilhelm Mühle”, distinse cu Marea Diplomă a expoziției. După relatarea corespondentului revistei vieneze, *Wiener illustrierte Gartenzeitung*, Mühle a expus la secția trandafirilor și a plantelor din grădinile de iarnă. De remarcat este că pe lângă vestitul specialist în cultivarea trandafirilor, Vilmos Gillemot, dintre 59 participanți la expoziția de la Budapesta numai Mühle a fost amintit nominal. Trebuie subliniat că meritul principal al succesului expoziției din 1885 îi revenea soției lui Wilhelm Mühle, Jozefine, născută Niemetz, care conducea magazinul de pe strada Alba Iulia de azi. Specialitatea doamnei Mühle erau „Buchetele Makart”, aranjamente din flori vii sau uscate, inspirate după picturile artistului austriac Hans Makart (1840–1884). Probabil un astfel de buchet a fost și cel executat în anul 1886 pentru onomastica soției monarhului sârb, regina Natalia, buchet care a fost preferat de regină față de similarele sosite din Viena și Budapesta. După acest succes, „Florăria Mühle” va deveni furnizorul Curții imperiale din Viena, al prinților Joseph și Karl Ludwig, al casei Sachsen-Koburg Gotha precum și al caselor regale din București, Belgrad și Sofia.

Pe lângă expoziția amintită, în anul 1876 Wilhelm Mühle a participat și la Expoziția industrial-agrară din Ungaria organizată la Szeged, unde a obținut Medalia de Merit. În anul 1889 a primit

Medalia Asociației Grădinarilor din Ungaria și Medalia de Merit a Asociației Economice a Comitatului Timiș. Pentru meritele sale deosebite în cultivarea trandafirilor, Wilhelm Mühle fost decorat de Asociația Cultivatorilor de Trandafiri din Frankfurt am Main¹⁵⁰. Asociația existentă și azi a fost întemeiată în anul 1894 de președintele asociației „Prietenii Rozelor” din Germania, C. P. Strassenheim. După informațiile deja citate ale ziarului *Temesvarer Zeitung* din anul 1889, Wilhelm Mühle a fost invitat în juriul diferitelor congrese și expoziții internaționale.

Din notițele personale ale lui Wilhelm Mühle din anul 1902 reiese că, în luna mai 1902 a participat la o Expoziție Internațională a Grădinarilor de la Budapesta, unde a obținut premiul întâi pentru sortimente de ienupăr cât și pentru prezentarea planurilor pentru un parc public. În anul 1899 Mühle a luat în arendă o suprafață de 46 jugăre de pământ în hotarul localității Satu Mare de pe lângă Periam, unde a aranjat o pepinieră pentru pomi. După relatarea autorului Oskar Bierbach în *Temesvar – Gartenstadt Ungarns* din anul 1903, pe lângă creșterea florilor și a rozelor, Wilhelm Mühle se ocupa intens și cu producția și comercializarea industrială a semințelor și plantelor pentru legumicultură. Din notițele personale ale lui Wilhelm Mühle din anul 1900 aflăm că el se ocupa și cu cultivarea și comercializarea ciupercilor. Cât de rentabile erau întreprinderile lui Wilhelm Mühle ne arată însemnările sale din 1902, care vorbesc despre un venit de 68.000 coroane pe anul respectiv¹⁵¹.

Mai puțin cunoscut este faptul că pe lângă grădinarit, Wilhelm Mühle s-a ocupat și de problemele agro-economice mai largi ale Banatului. La cererea Camerei de Comerț și Industrie din Timișoara a ținut o prelegere despre problemele și perspectivele pomiculturii din Banat. Din păcate, nu cunoaștem textul integral al prelegerii, dar sub titlul de *Obstzucht in Südungar* (Pomicultura din Ungaria de Sud) o parte a ideilor prezentate au apărut în ziarul de limbă germană din Timișoara¹⁵². Deosebit de interesant ni se pare, că pe plan european, Wilhelm Mühle a văzut perspectivele pomiculturii din Caraș-Severin înaintea ținuturilor tradiționale din Baden-Württemberg și Bohemia. În cadrul prelegerilor, autorul ajunge la această constatare ținând seamă de solul și mai ales de faptul că grădinile din Caraș-Severin nu erau atât de afectate de înghețurile de primăvară cât cele din provinciile amintite. Mühle vedea

¹⁵⁰ Șeptilici 1988, 323–341.

¹⁵¹ Colecția Dorottya Momir.

¹⁵² TZ 1892 ian. 15.

¹⁴⁹ Szekernyés, *loc. cit.*

neajunsurile temporare ale pomiculturii din Banat în primul rând în sortimentele reduse și unilateralitatea bazată cu precădere pe cultivarea prunelor din Caraș-Severin. Din această cauză, Wilhelm Mühle propune cultivarea nucilor, chiar dacă era conștient de faptul că, creșterea copacilor până la rodire necesită un timp mai îndelungat. Deosebit de interesant este că în scopul asigurării unui sortiment cât mai larg, Mühle propunea organizarea pomiculturii nu în ferme industriale, ci prin asociațiile producătorilor organizate prin comasări pe o parte a hotarele satelor¹⁵³.

Excelentul economist Wilhelm Mühle a fost unul dintre cei mai cunoscuți colaboratori ai ziarului agrar *Der Ungarische Landwirt*, editat între 1889–1906 la Timișoara de Karl Kraushar (1857–1938), precum și unul dintre fondatorii Băncii Agrare din Ungaria de Sud (Délmagyarországi Gazdasági Bank R.T.).

După informațiile din anul 1908 ale grădinarului șef Vilmos Lajos Gillemot din Băile Herculane, „Parcul Gizela” din localitatea balneară ar fi fost opera lui Wilhelm Mühle. Literatura de specialitate mai recentă corectează cele afirmate de Gillemot, clarificând că parcul amintit, de fapt, a fost creat deja în anul 1865 de arhitectul peisagist Abel Lothar (1841–1896), profesor la Școala de arhitectură peisagistică din Viena, unul dintre creatorii „Parcului Prater”. Așadar, Wilhelm Mühle era probabil arhitectul „Parcului Elisabeta” din Băile Herculane, plantat în anul 1899 între „Vila Livia” și „Băile Szapáry”, parc compus din 1000 de molizi și 1000 de brazi¹⁵⁴.

Wilhelm Mühle – editorul revistei Rosen Zeitung/ Rózsa Újság

Revista Rosen Zeitung/ Rózsa Újság

Revista bilingvă *Rosen Zeitung/ Rózsa Újság* a fost o publicație unică în Ungaria. La început, între anii 1877–1893, revista a fost publicată în orașul Pécs sub redacția medicului naturalist dr. Ernő Kaufmann. Din cauza suplimentului în color, care prezenta întotdeauna un trandafir, ilustrație a pictorului Sávely Dezső din Budapesta, revista bilingvă era atât de costisitoare încât dr. Kaufmann a fost nevoit să o vândă în anul 1893 horticultorului timișorean Wilhelm Mühle. Revista avea o publicație anuală de 6 numere. Redactorul revistei, și totodată proprietarul în Timișoara, a fost grădinarul Wilhelm Mühle. Fiecare număr al revistei avea un supliment cu unul sau mai multe imprimate în color după trandafiri. Revista a fost tipărită la

tipografia lui Heinrich Uhrmann din Timișoara și costa 2 forinți numărul. Din cauza prețurilor de tipografie deosebit de ridicate, cauzată mai ales de suplimentele în color, ultimul număr al revistei a apărut la 1 septembrie 1896. Revista tipărită în 700 de exemplare avea 550 de abonați, marea majoritate specialiști, prieteni și crescători de trandafiri din Ungaria și țările balcanice. Cel mai cunoscut abonat era Arhiducele Iosif Ferdinand de Austria și Toscana¹⁵⁵.

Pe lângă editarea revistei *Rosen Zeitung/ Rózsa Újság* între 1893–1896, Wilhelm Mühle a publicat între 1904–1906 mai multe lucrări de specialitate, bogat ilustrate cu fotografii sau cu desenele plantelor prezentate. Aceste publicații erau: *Ratschläge*; *Mühle's Ratgeber für Gartenbau*; *Mühle's Herbstkulturen*; *Mühle's Rosengarten* și *Mühle's Staudengarten*. Sub titlul de *Mühle-féle kertészeti Értesítő*, Wilhelm Mühle a publicat anual un catalog cu produsele firmei. Este cunoscut că Wilhelm Mühle a fost invitat ca președinte de onoare al unui Congres Internațional al Rozelor în Erfurt. În a doua jumătate a secolului XIX s-au ținut în Erfurt congrese în 1876 și 1894, așadar presupunem că Mühle ca președinte de onoare a participat la congresul din 1894. În anul 1891 Wilhelm Mühle a fost decorat de împăratul Franz Joseph cu ordinul Crucea de merit cu coroană (*Verdienstkreuzes mit Krone*)¹⁵⁶.

Conform informațiilor furnizate de Oszkár Berán¹⁵⁷ întreprinderea lui Mühle a avut 17 sere acoperite cu sticlă și grădini de flori pe o suprafață de 3.200 m². În anul 1891, împreună cu ceilalți florari din oraș, Wilhelm Mühle a participat la crearea „Parcului Franz Joseph”. Pentru aportul său la realizarea „Parcului Franz Joseph” și la expoziția din 1891 la Timișoara, Mühle a fost distins cu Medalia de Merit a expoziției. Eminentul florar a fost un om social deosebit de angajat. În anul 1904, Wilhelm Mühle a fost ales în consiliul orașenesc din Timișoara¹⁵⁸.

Wilhelm Mühle a decedat la 15 septembrie 1908. La această dată casa lui din Cetate a fost evaluată la o valoare de 40.000, cele 6 iugăre de pământ la 9.600, iar clădirea muncitorilor la 5.000 de coroane. Totodată a avut și o asigurare de viață în valoare de 20.000 de coroane. În anul 1914, florăria familiei Mühle din Cetate a fost vândută comerciantului László Dobrzanszky, care conform înregistrărilor Tribunalului Comercial din anul

¹⁵⁵ Berkeszi 1900, *A temesvári könyvnyomdászat ...*, 139.

¹⁵⁶ *Wiener illustrierte Gartenzeitung*, 1892, Internet.

¹⁵⁷ Berán 1891, 108.

¹⁵⁸ Barát 1902, 162.

¹⁵³ Mühle TZ, 1892 ian. 15.

¹⁵⁴ *A Kert* 1908/ XIV, 622–633; Hajós 2007, 162–163.

1932 era încă proprietarul magazinului, având dreptul de a folosi denumirea „Mühle Vilmos utódja, mag és virág kereskedő”, (Urmașul lui Mühle Vilmos comerciant cu semințe și flori)¹⁵⁹.

Vila Mühle, ridicată în timpul vieții lui Wilhelm Mühle, a fost una dintre cele mai frumoase locuințe particulare ale orașului. Naționalizată în anii 1950, clădirea a fost locuită de personalități apropiate de conducerea locală a partidului comunist. În ultimele decenii terenul și clădirea vilei au ajuns în posesia unei familii cunoscute care se ocupă cu speculații funciare, care a dăruit clădirea. În cimitirul catolic din Elisabetin se păstrează cavoul din marmură al familiei decorat discret cu motive florale. După o descriere din anul 1912, apărută cu o fotografie într-o revistă contemporană de specialitate, poate fi admirat monumentul dedicat marelui grădinar. Unicitatea cavoului era subliniată prin aranjamentul coniferelor: *Juniperus hybernica*, *Tsuga canadensis*, *Picea pungens argentea*, *Chamaecyparis pisifera*, *Chamaecyparis Lawaoniana*, *Pinus strobus*, *Thuya Ellwangeriana* și *Thuya Bodmerii* aranjate în spatele și jurul crucii în așa fel, încât în ciuda diferențelor dintre înălțimi cât și prin forma și culoarea frunzelor, în ansamblu, arbuștii se armonizau perfect¹⁶⁰.

Grădinar de renume internațional, Wilhelm Mühle era un sprijinitor al instituțiilor de binefacere din Timișoara. În anul 1906 a preluat și a plătit în avans pe 10 ani dobânzile necesare arendării unui teren de 1,5 hectare pe care s-au cultivat nuielele necesare pentru confecționarea coșurilor de la Institutul Orbilor din Iosefin. Contribuția lui Wilhelm Mühle la dezvoltarea horticulturii din Timișoara a fost recunoscută atât de contemporani cât și de urmașii săi. Astfel, în anul 1913, secțiunea străzii actuale 1 Decembrie din Elisabetin, porțiunea dintre Piața Bălcescu și Piața Crucii, a fost denumită după Wilhelm Mühle. În Aleea Personalităților din Parcul Central de azi, este ridicată o statuie și pentru cel mai cunoscut grădinar al orașului. Un al doilea bust, ridicat în anul 2013 la intrarea principală în Parcul Rozelor, chiar dacă ne dă informații complet greșite în ceea ce privește paternitatea lui Wilhelm Mühle referitor la parcul amintit, subliniază pe drept meritul deosebit al grădinarului în horticultura orașului.

Wilhelm Mühle junior (1872–1901)

După terminarea studiilor la Facultatea de Horticultură din Budapesta, conform tradițiilor

familiei, între anii 1896–1901 Wilhelm Mühle junior a făcut o călătorie de studii în jurul lumii. Istoricul și desfășurarea acestei călătorii se poate reconstrui după filele răzlețe păstrate din jurnalul familiar, pentru anii 1897–1902, și după articolele trimise de Wilhelm Mühle junior revistei de specialitate germane *Die Gartenwelt*, revistă apărută sub redacția lui Max Hersdörfer în Berlin. În anul 1896 Wilhelm Mühle junior se afla la Paris, de unde informa cititorii revistei de specialitate *Kertészeti Lapok* din Budapesta despre parcurile capitalei franceze, diversitatea rondourilor multicolore¹⁶¹. Conform unui necrolog publicat de jurnalistul János Heim în anul 1901, Wilhelm Mühle junior se afla în anul 1897 la Hamburg, unde, ca secretar coordona pregătirea expoziției horticole a orașului. În acest necrolog, Heim sublinia, că pe tot parcursul călătoriei sale de studii Wilhelm Mühle junior și-a finanțat singur cheltuielile, prin munci efectuate la marile grădini pe care le-a vizitat, precum și prin articolele publicate în reviste de specialitate¹⁶².

În anul 1897 Wilhelm Mühle junior se afla la Philadelphia, de unde trimitea revistei berlineze amintite, reportaje despre grădinile lui Henry A. Dreer și W. Atlee-Burge et. Co¹⁶³. După notișile familiei, scrise de Wilhelm Mühle senior, în anul 1898 Mühle Wilhelm junior se afla în Mexic. Din acest an în revista de specialitate *Die Gartenwelt* nu am găsit niciun reportaj de la el. Între 1899 și 14 decembrie 1900 Wilhelm Mühle junior se afla în Japonia, de unde trimitea reportajele intitulate: *Blumenhausier in Japan aus Yokohama* și *Japanische Trichterwinden*¹⁶⁴. Deosebit de interesant este faptul că articolele tânărului Wilhelm Mühle au fost ilustrate cu fotografiile proprii, unele deja în culori, executate după plantele pe care le descria. În articolul său despre vânzătorii de flori din Yokohama, Wilhelm Mühle junior face o descriere deosebit de interesantă despre tradițiile aranjamentelor florale ikebana din Japonia.

Din jurnalul lui Wilhelm Mühle senior reieșea că, la data de 14 decembrie 1900, după o împăcare desăvârșită cu familia (Vollkommen ausgesöhnt mit dem Eltern), Wilhelm Mühle junior s-a întors la Timișoara. Aceasta propoziție, poate să fie un indiciu pentru îndelungata absență a tânărului Mühle din casa părintească. Wilhelm Mühle junior a murit la 28 octombrie 1901 la Timișoara, după lungi suferințe, din cauza bolii cardiace. El a adus

¹⁶¹ *Kertészeti Lapok* 1886, 251.

¹⁶² Heim 1901, 306–307.

¹⁶³ Mühle 1898/nr. 37, 436–440; Mühle 1899/nr. 3, 25–29.

¹⁶⁴ Acestea apar în revista de specialitate *Die Gartenwelt* 1900/nr. 3. și 1901/nr. 5.

¹⁵⁹ *DJTAN*, Fond Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosarele 169 și 2.068.

¹⁶⁰ Kiss 1912, 401–402.

din Japonia primul copac de gingko-biloba care a fost plantat în Parcul Copiilor de azi. Deosebit de interesant ni se pare un articol din *Drapelul* de la Lugoj din anul 1902, care ne informează despre faptul că în timpul călătoriilor sale Wilhelm Mühle junior s-a ocupat și cu exportul semințelor din Timișoara¹⁶⁵. Din semințele aduse din Japonia de către Wilhelm Mühle junior, fratele său mai mare Árpád Mühle, va organiza în anul 1904 prima expoziție de crizanteme din Timișoara. Puietul de gingko-biloba, adus de Wilhelm Mühle junior din Japonia este și azi o atracție a fostului „Parc Franz Joseph”.

Árpád Mühle (1870–1930)

Fiul lui Wilhelm Mühle senior, Árpád, a continuat activitatea familiei, învățând paralel pentru terminarea Liceul Piarist și în grădina familiei și a familiei Niemetz. După bacalaureatul depus în anul 1888, Árpád Mühle și-a perfecționat cunoștințele în grădinile din Germania, Franța, Olanda, Anglia, Rusia, Luxemburg, Statele Unite ale Americii, Africa și India. Dintr-un articol din anul 1904 al grădinarului Árpád Kardos reiese că mentorii lui Árpád Mühle în cultivarea trandafirilor erau vestiții grădinari luxemburghezi Jean Soupert (1834–1910) și Notting Pierre (1825–1895)¹⁶⁶. Cei doi, au întemeiat în anul 1855 propria lor grădină în localitatea Limpertsberg sub deviza „să cultivăm trandafiri în loc de cartofi”. Succesul era atât de mare, încât la sfârșitul secolului XIX exportul trandafirilor aducea mai mult venit Luxemburgului decât industria multiseculară a siderurgiei¹⁶⁷.

Într-un articol apărut în anul 1930, biograful lui Árpád Mühle remarca, că în timpul peregrinării, tânărul timișorean nu avea nevoie de recomandări speciale, deoarece numele Mühle era cea mai bună carte de vizită pentru grădinarii din întreaga lume. Revenind la Timișoara, Árpád Mühle înființează o întreprindere proprie care a fost înregistrată la Tribunalul din Timișoara la data de 4 mai 1898. Ultima schimbare în registrul firmei o vom găsi în anul 1929, sub numele de „Árpád Mühle – Établissement D’horticulture Timișoara-Temesvár”¹⁶⁸. În anul 1901 sediul vechi al familiei Mühle și grădinile de pe strada Bischofstrasse, azi M. Viteazul din Elisabetin, cu o suprafață de 3,5 jugăre au fost achiziționate de către Primăria orașului Timișoara. Așa cum arată și planul unui

rozariu, „Rózsatelep-Rosarium” – apărut în revista de specialitate *A Kert* din Budapesta – Árpád Mühle deja la sfârșitul secolului XIX s-a ocupat cu proiectarea parcurilor. Desenul planului din 1895 prezintă un parc al trandafirilor, înconjurat de un zid de protecție din arbuști conifere. În centrul parcului a fost prevăzută o fântână arteziană. Spațiul de la intrarea parcului era delimitat de trandafiri mai scunzi, urmați prin câte 5 mai înalți la stânga și la dreapta. Acest grup a fost separat de un trandafir cu o înălțime de 2 m¹⁶⁹.

La 12 noiembrie 1904, Árpád Mühle a organizat la Timișoara prima expoziție a crizantemelor din Ungaria. O bună parte a exponatelor a provenit din semințele aduse de Wilhelm Mühle junior din Japonia. Vizitatorii au admirat crizantemele albe deosebit de mari, exemplare care după descrierea presei locale nu au reușit să fie cultivate nici de specialiștii din țara crizantemelor din Anglia. După 1904 organizarea expozițiilor de crizanteme a devenit o tradiție la Timișoara. Până la izbucnirea Primului Război Mondial la Timișoara au fost organizate încă două expoziții de amploare ale grădinarilor locali. Prima în clădirea „Clubului Sportiv Regata” în anul 1912, iar a doua în sălile de la parterul Palatului Löffler în anul 1913¹⁷⁰.

În data de 26 iulie 1916, la ședința de constituire a „Asociației Amicii Grădinilor din Timișoara” (Temesvári Kertbarátok Egyesülete) Árpád Mühle a fost ales președinte al societății. După Primul Război Mondial el a fost ales președintele asociației care a jucat un rol important în pregătirea congresului grădinarilor din România, organizat la Timișoara între 24–27 august 1924. Cu această ocazie, în sălile Cazinoului Militar, a fost organizată și o expoziție de flori unde au fost prezentați trandafirii albaștri și negri din creația lui Árpád Mühle.

De subliniat este faptul că, după planurile lui Árpád Mühle a fost realizat în anul 1929 „Parcul Trandafirilor” din Timișoara. Ca specialist, Árpád Mühle a participat la organizarea parcului Cișmigiu din București și a unui parc de munte – de tip Alpinet – de la Sinaia. În calitate de consultant a lucrat la crearea unui parc de stil japonez la Sofia. De asemenea, a fost furnizorul de flori și aranjamente florale al caselor regale din București și din Sofia.

Una dintre realizările de seamă ale lui Árpád Mühle era organizarea parcurilor de vară ale sultanului Abdul Hamid al II-lea (1842–1918) pe insula Pringipo (Kizil-ada, sau Böyük-ada în limba turcă) din Marea Marmara. Pentru realizarea acestor

¹⁶⁵ *Drapelul* 1902/nr. 3.

¹⁶⁶ *Kertészeti Lapok* 1904, 40–43, 69–71; 101–102.

¹⁶⁷ *Luxemburg Stadt der Rosen*. Carlo Comter – Internet.

¹⁶⁸ *DJTAN*, Fond. 129, Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale, dosar 1270.

¹⁶⁹ Kardos 1895, 516–517.

¹⁷⁰ Szekernyés *HÚSz*, 2006 febr. 24 (nr. 291).

parcuri grădinarul din Timișoara a fost distins în anul 1903 cu ordinul Medjidie (Mecidiye), a primit titlul de Bey și dreptul de a purta fes¹⁷¹. Presupunem că, cu ocazia amenajării parcului din Pringipo, a vizitat și capitala Imperiului Otoman. La Constantinopol a fost musafirul grădinarului german Fritz Wentzel, care a trăit și a muncit peste o jumătate de secol în capitala imperiului. Despre această vizită și despre discuțiile filozofice dintre cei doi grădinari găsim informații deosebit de interesante în revista *Die Gartenkunst* din Worms¹⁷². Nu deținem informații sigure despre vizita lui Árpád Mühle în Rusia, dar în textul necrologului său din anul 1930 este amintită o audiență acordată de țarul Nicolae II grădinarului din Timișoara care, ca membru al unei delegații al horticultorilor din Austro-Ungaria, a participat la un congres al florarilor din Rusia¹⁷³.

Merită amintite publicațiile mai importante ale lui Árpád Mühle: *A Chrysanthemum tenyésztése* – 1907; *Die Kultur der Chrysanthemen* – 1908; *Die schönsten Blatt- und Florpflanzen* – 1909; *Das Geschlecht der Canna. Deren Geschichte, Cultur und Anzucht* – 1911; *Aus sonnigen Landen. Reisebriefe einer Sommerfahrt* – 1911; *Mühle's Rosenbuch* – 1916¹⁷⁴. Alte lucrări ale lui Árpád Mühle: *Egy díszkert terve* (Ismertető 1 tervrajz), în *A Kert*, (Budapest, 1896, 101–103); *Die holländische Rosa rugosa als Hochstammunterlage* în revista de specialitate din Berlin *Die Gartenwelt* (nr. 9/1904–1905, p. 33); *Orchideen* a apărut în revista de specialitate *Die Gartenschönheit* (nr. 1–4 din anul 1924).

Árpád Mühle purta corespondență cu cunoscutul dendrolog german Camillio Karl Schneider (1876–1951), care între 1900–1910 a trăit la Viena. Se pare că în acești ani Schneider a vizitat și Timișoara, deoarece scria că grădina lui Árpád Mühle era o grădină deosebită (eine großzügige Gärtnerei). Un necrolog deosebit de demn al lui Schneider cu ocazia morții lui Mühle a fost publicat în revista *Die Gartenschönheit* din anul 1930¹⁷⁵.

Árpád Mühle a fost și un specialist internațional recunoscut în domeniul creării noilor soiuri de trandafiri și al cannelor exotice. 13 soiuri din trandafirii creați de Árpád Mühle sunt înregistrate și azi în literatura de specialitate internațională. Ele au fost create între anii 1924–1928 și poartă numele: *Wilhelm Bölsche*, *Hans Molisch*, *Banater*

Rose, *Chateau Peleş*, *Dame Blanche*, *Princesse Yvonne Ghika*, *Reine Marie de Roumanie*, *Rose Noble*, *Alexander Marghiloman*, *Dr. Ernst Mühle*, *Fritz Schroder*, *Gräffin Minnie Schaffgotsch* și *Souvenir de M. Demetrovich*¹⁷⁶. Un exemplar din familia florilor exotice canna (Cannaceae), creat de Árpád Mühle, poartă numele soției sale – Margit Mühle.

Árpád Mühle a murit la data de 21 iulie 1930 la Sinaia, cu ocazia unei deplasări în Carpații Meridionali, unde a vrut să studieze o plantă rară pe care intenționa să o cultive în grădina lui de la Timișoara. El a pornit spre Sinaia la data de 6 iulie, împreună cu directorul horticulturii orașului, Mihai Demetrovici și grădinarul timișorean Ferdinand Marschall. Etapele acestei călătorii erau: Sibiu, Aiud, Mediaș, Tg. Mureș și Brașov. După vizitarea horticultorilor din localitățile amintite, Mühle și-a continuat singur drumul spre Sinaia, de unde, împreună cu botanistul Brandsch din Sibiu, a pornit spre Munții Bucegi, pentru căutarea unei flori rare. Planta căutată, *Ledera albă*, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de *Daphne Blagayana*, descoperită în anul 1837 în munții Sloveniei de contele Blagayan, a și fost trecută deja din anul 1898 sub protecție. Intenția lui Árpád Mühle era de-a încerca identificarea acestei flori în România și naturalizarea ei în condiții de seră. Cei doi botaniști au găsit floarea în zona Vârfului Furnica și s-au întors la data de 20 iulie la baza lor, hotelul „Regal” din Sinaia. A doua zi, după o criză scurtă, provocată probabil de oboseala turului montan, Árpád Mühle a decedat la ora 14.00.

Ziarele din Timișoara au relatat pe larg înmormântarea lui Árpád Mühle. Deoarece defunctul era un deținător al Ordinului Coroanei României în grad de ofițer, la ceremonie garda de onoare a fost asigurată de militarii Batalionului 5 al Vânătorilor din Timișoara. Reporterul ziarului *Temesvarer Zeitung* a numărat la înmormântarea lui Árpád Mühle 66 de coroane de flori. La ceremonie, pe lângă oficialii județului, ai orașului, ai vieții culturale și sociale din Timișoara au fost prezente și delegațiile asociației grădinarilor din mai multe orașe ale României. După slujba religioasă, celebrată de canonicul Franz Blaskovics, au fost rostite cuvântări de Mihai Demetrovici, directorul Serviciului Horticol al orașului, de Doris Sâmboteanu din partea Societății Amicii Rozelor din România și de Ferdinand Marschall din partea grădinarilor din Timișoara¹⁷⁷. Parcurgând articolele scrise despre înmormântarea lui Árpád Mühle, am avut impresia

¹⁷¹ Șepilici 1988, 326, 329, 337–340.

¹⁷² *Die Gartenkunst* 2007/nr. 1, 122–123.

¹⁷³ *Temesvarer Zeitung* 1930/ iulie 23.

¹⁷⁴ Petri 1992, col 1299; Szekernyés HÚSz, 2001 sept. 21 (nr. 175) și oct. 10 (nr. 176).

¹⁷⁵ Vierle 1998 – Internet.

¹⁷⁶ Boronkai 2011 – Internet.

¹⁷⁷ TZ 1930 iul. 27.

că acest moment funerar era ultima ocazie când societatea civilă a orașului s-a adunat fără deosebiri politice, culturale, religioase și naționale.

La înmormântarea lui Árpád Mühle, în ziua de 27 iulie 1930, între cele 66 de coroane depuse pe mormântul său se afla și cea a Schlaraffiei din Timișoara. După cum arată și *Rolandnadel*, placheta Societății Schlaraffiei din Viena, păstrată în moștenirea familiei, Árpád Mühle era un membru de vază al Schlaraffiei din Timișoara. Placheta arată că în anul 1909, în calitate de invitat (Pilger), Árpád Mühle a participat la congresul (Konzil) al VII-lea a Schlaraffiei din Viena. Apartenența lui Árpád Mühle la schlaraffia „Temesia” este dovedită și de registrul general al schlaraffilor, unde el apare cu titlul și numele – *Erb. Oberschlaraff: Linné der Pflanze, Mühle Árpád – Kommerzialrat, Handelsgärtner* – sub care era cunoscut în mișcarea schlaraffică¹⁷⁸. Existența „Temesiei” este dovedită și de o serie de medalii, printre care una aflată în Colecția Secției de Istorie a Muzeul Banatului. Aversul medaliei de 30 mm prezintă un turn cu bufniță, reversul poartă inscripția: *Temesie. In arta Voluptas*. După Franz Liebhard, între cele două războaie mondiale sediul schlaraffiei din Timișoara era în casa Klapka din Piața Sfântu Gheorghe, intrarea căreia poartă și azi semnul schlaraffiei, bufnițele. După arhitectul Mihai Botescu din Timișoara cele trei bufnițe de pe fosta casă Klapka datează din anul 1894 când clădirea, aflată deja în proprietatea fotografului Josef Kossak (1855–1922), a fost renovată și modificată de arhitectul Eduard Reiter. Pe de altă parte, bufnițele de pe casa Klapka, pot fi interpretate ca o referire la prima bibliotecă publică din Timișoara, înființată în anul 1816 de tipograful Josef Klapka¹⁷⁹. Mai puțin cunoscut este faptul că Árpád Mühle a fost și un muzician excelent și un sprijinitor al vieții muzicale din Timișoara. La un program cultural al Societății Civice din Elisabetin (Erzsébetvárosi Társaskör) în luna decembrie 1894 el a cântat la pian¹⁸⁰.

În anul 1995, un descendent al familiei Mühle, doamna Clara-Liselotte Basica, a donat Secției de Artă a Muzeului Banatului câteva obiecte din colecțiile familiei¹⁸¹. După informațiile mele, o bună parte a acestei donații – printre care aproximativ 400 de pagini ale Revistei *Rosen Zeitung/Rózsa Újság*, machetele futuriste ale unor proiecte „pentru orașele viitorului” construite de Wilhelm

Mühle junior, 200 de fotografii ale lui Josef. Kossak și Árpád Mühle, executate după aranjamentele florale ale „Casei Mühle” – toate documente prețioase, însă unele degradate din cauza păstrării necorespunzătoare, astfel că în scurt timp s-ar putea pierde pentru cercetările viitoare.

Mihai Demetrovici (1886 – ?)

Născut în anul 1886, dintr-o familie de grădinari din localitatea Bocșa Vasiovei, Mihai Demetrovici a urmat cursurile de horticultură la Kecskemét, apoi al Facultății de Horticultură din Budapesta, unde a devenit arhitect peisagist. După terminarea studiilor, între anii 1909–1918 Mihai Demetrovici a lucrat la Râmnicu Vâlcea unde a pus bazele unei școli de horticultură. După 1919 Mihai Demetrovici a fost numit directorul horticola al orașului Timișoara. Una dintre realizările sale este parcul „Arboret”, denumit mai târziu „Parcul Alpinet”, aflat pe malul stâng al Begheiului. În acest parc au fost prezentate coniferele rare din sudul și nordul continentului american. Între cele două războaie mondiale, Mihai Demetrovici a fost președintele Societății de Horticultură din Banat și vicepreședintele horticultorilor din România. Pentru meritele deosebite în dezvoltarea horticulturii din România, Mihai Demetrovici fost decorat cu Ordinul Steaua României în grad cavaler. El a fost redactorul revistei *Bursa Horticola din România*, a inițiat „Asociația Bănățeană pentru protecția naturii”. Pe lângă activitate practică, el a fost și editorul și redactorul responsabil al revistei lunare trilingve *Bursa Horticola Română/Román Kertészeti Tözsde/Rumänische Gartenbörse*, editată de filiala din Timișoara a Asociației Grădinarilor din România. În acești ani Mihai Demetrovici a înființat și o întreprindere în localitatea Urseni (Medveș) – specializată pe cultura plantelor medicale. În anul 1927 a condus delegația română participantă la lucrările celui de-al VIII congres internațional de horticultură, organizat la Viena. În anul 1933 în sala festivă a Primăriei s-a deschis Congresul horticultorilor din România. Cu această ocazie au fost organizate mai multe expoziții interesante din domeniul horticulturii. La aceste expoziții, pe lângă horticultorii din România, au participat și specialiști străini. Cu această ocazie a fost înființată societatea „Amicii Rozelor din România”.

Alți grădinari din Timișoara

Pe lângă grădinarii enumerați, în presa locală am găsit referiri la numele grădinarilor: Ferenc Holub, Ferenc Marschall, János Marschall, Gyula Reichels, Ferenc Gesthalter, György Buresch, Ede

¹⁷⁸ *Allschlaraffische Stamrolle a. u.*, 54–55, Prag, 1913–1914.

¹⁷⁹ Kakucs 1981; Kakucs 2013; *Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara*, nr. 16.- Internet.

¹⁸⁰ Braun 1937, 336.

¹⁸¹ Vezi mai pe larg la Șepilici 1988, 323.

Sáry și György Bauer. Aici trebuie să-l amintim și pe grădinarul János Neszler din Freidorf care, pe lângă grădina din Freidorf, a deținut florăriile din fosta strada Kossuth (azi Bulevardul Tinereții) din cartierul Iosefin și din strada Alba Iulia din Timișoara-Cetate¹⁸².

Un catalog din anul 1927 ne informează despre existența grădinii lui Jansky și Hofgärtner, de la nr.15 al fostei străzi Ujlaki (Ciordaș), specializată în cultivarea rozelor, printre care și roza denumită după împărăteasa Carolina Augusta. Din publicațiile de mai târziu cunoaștem numele grădinarului Alexandru Lipan, pensionat în anul 1978, care a participat la crearea Grădinii Botanice.

(Text îngrijit de Ilona Miklósi)

BIBLIOGRAFIE

Abafi 1884,
L. Abafi, Titkos társulatok Temesvárott a múlt században. *Történelmi Tár* (1884), caiet III.

Balogh 1943,
J. Balogh, *Az erdélyi renaissance*. Cluj (1943).

Barát 1902,
Á. Barát, *Die königliche Freistadt Temesvár*. Temesvár (1902).

Barát-Stolz 1896,
Á. Barát - Stolz M. Á., *A Temesvári Első Takarékpénztár ötvenéves története. 1846–1895*. Temesvár (1896).

Baróti 1893–1907,
ADATTÁR, I–II., *Pótfüzetek*. Temesvár (1893–1907).

Baróti 1912,
L. Baróti, Frigyes Ágost szász választófejedelem magyarországi hadjáratai. *TRÉT*, XXVIII. (1912), caietele I–IV.

Bécsi 1887,
G. Bécsi, Temes vármegye közegészségügyi viszonyai (Breuer Ármin) *Helyrajzi emlékmű a magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. évi augusztus 22-dikétől 26-dikáig Buziás-Temesvárott megtartott XXIII. Vándorgyűlésére*. Temesvár (1887).

Berán 1891,
O. Berán, *Temesvár és vidéke írásban és képen valamint kalauz a Temesvárott 1891-ben tartandó kiállításon/ Temesvár mit Umgebung*. Temesvár (1891).

Berkeszi 1890,
I. Berkeszi, Múlt századi külföldi utazók feljegyzés Temesvárról és Délmagyarországról, *TRÉT* (1890), caiet IV, 218–229.

Berkeszi 1896,
I. Berkeszi, *A temesvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola története*. Temesvár (1896).

Berkeszi 1900,
I. Berkeszi, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*. Temesvár (1900).

Berkeszi 1900,
I. Berkeszi, *Temesvár szabad királyi város kis monográfiája*. Temesvár (1900).

Berkeszi 1904,
I. Berkeszi, Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. *TRÉT* (1904), XX. SN., 67–86.

Bierbach 1902–1903,
O. Bierbach, Temesvar – Gartenstadt Ungarns. *Die Gartenwelt*. 1902–1903/7.

Bodor 1908,
A. Bodor, *Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapota és turisztikai leírása*, Temesvár (1908).

Born 1774,
I. von Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch den Temeswarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Ungarn, an den Herausgeber derselben Johann Jacob Ferber geschrieben*, Frankfurt-Leipzig (1774).

Boronkai 2011,
G. Boronkai, *Hazai nemesítésű ágyásrózsafajták értékelése*, Doktori dolgozat, Budapest (2011) Internet.

Borovszky f. a.,
S. Borovszky, *Magyarország vármegyéi és városai. Temesvár*, Budapest (f. a.)

Brandeiss-Lessl 1980,
Josef Brandeiss, Erwin Lessl, *Temesvarer Musikleben. Zweihundert Jahre Tradition*, Bukarest (1980).

Braun 1937,
D. Braun, *Bánsági rapszódia. (Történeti képek a bánság zenei és színpadi múltjából)*, Timișoara (1937).

Breier 1994,
T. Breier, *Mitbegründer der modernen Temeswar-Bürgermeister Dr. Karl Telbisz. Temeschburg-Temeswar. Eine süddeutsche Stadt im Zeitwandel* (1994).

Breuer 1886,
Á. Breuer, Közművelődési és humanisztikai egyletek. (Breuer Ármin), Temesvár, (1886).

Cosma 1977,
A. Cosma, *Prin Timișoara de altădată*. Timișoara (1977).

DJTAN
DJTAN Fond Primăria Municipiului; Fond Direcția de Fortificații; Tribunalul Timiș-Torontal, Firme Individuale.

Engelmann 1968,
N. Engelmann, Der Donauschwabe und seine Helfer. In Michael Kehmann, *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil. Weg und Schicksal. Festgabe für prälat Josef Nisbach*, Dzutgart, 1969.

Feneșan 2006,
Cr. Feneșan, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552–1716)*, Timișoara (2006).

¹⁸² *Temesvár kövei*, 291.

- Geml 1896,
J. Geml Josef, Aus Temesvarer Vergangenheit. *TZ*, Timișoara (1896).
- Geml 2010,
Josef Geml, *Alt-Temesvar im letzten Halbsjahrhundert 1870–1920*. Erding (2010).
- Glăvan 2013,
C. Glăvan, *Defortificarea cetății Timișoara. AnB, SN, Arheologie–Istorie*, XXI (2013), 421–430.
- Gozsdu-Weisz 2001,
E. Gozsdu Elek-A. Weisz, *Kertünk Istennel határos. Gozsdu Elek és Weisz Anna levelezése. 1906–1915*. (Alexa K. și Pongrácz P. M.) Budapest (2001).
- Guboglu (1980),
M. Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române, Extrase*, vol. II. București (1980).
- Hajós 2007,
G. Hajós, *Stadtparks in der österreichischen Monarchie 1765–1918*. Wien (2007).
- Hammer 2011,
A. von Hammer, *Geschichte der Pest im Banat*. Erding (2011).
- Hațegan 2005,
I. Hațegan, Vilayetul de Timișoara 1552–1716 (A. Decei), *Cronica timișoreanului Elhak Ibrahim Naimeddin Temesvari din secolului al XVIII-lea*. Timișoara, Editura Banatul (2005).
- Heim 1901,
J. Heim, Mühle Vilmos. Nekrolog. *Kertészeti Lapok*, Budapest (1901).
- Hermann 1943,
E. Hermann, *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Pécs (1943).
- Ilieșiu 2003,
N. Ilieșiu: *Timișoara. Monografia istorică*. Timișoara (2003).
- Iványi 1907,
I. Iványi, *Lugos rendezett tanácsú város története, adatok és vázlatok*. Szabadka (1907).
- Jancsó 2011,
Á. Jancsó, *Hártille tipárite ale Timișoarei 1850–2010/ Temesvár nyomtatott térképe, 1850–2010*. Timișoara (2011).
- Karácson 1904,
I. Karácson, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664*. Budapest (1904).
- Kakucs 1981,
L. Kakucs, A temesvári „baglyas” házak. *Szabad Szó* (1981).
- Kakucs 1998,
L. Kakucs, *Contribuții la istoria agriculturii din Banat. Sec. XVIII–XIX*. Timișoara (1998).
- Kakucs 2010,
L. Kakucs, Temesvár városának régi pecsétjei. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Historica* 13. Szeged (2010).
- Kakucs 2013,
L. Kakucs, Im Zeichen der Eule. Der Männerbund „Schlaraffia Temesia” in Temesvar. *Banater Kalender* 2014. Erding (2013).
- Kardos 1895,
Á. Kardos, Modern Rosarium – Mühle Árpád Temesvár. *A Kert*. Budapest (1895).
- Kaut 1964,
H. Kaut, *Wiener Gärten. Vier Jahrhundert Gartenkunst* (1964).
- Kiss 1912,
J. Kiss, Egy síremlékről. Mühle Vilmos sírja Temesvárott. *Kertészeti Lapok*. Budapest (1912).
- Kováts 1908,
S. Kováts, *A csanádi papnevelde története*. Temesvár (1908).
- König-Nadra 1974,
Fr. König, E. Nadra, Aspecte privind istoricul Secției de Științe Naturale a Muzeului Banatului. *Tibiscus, Științele Naturii*. Timișoara (1974).
- Magyar Gazda*, 1845/ 89.
- Mayer 1887,
J. Mayer, Historische von der Schützengilde. *TZ*, 1887/25.
- Mesterházy 2010,
Zs. Mesterházy, *A magyar fenyők kincstára, Magyar fenyőnemesítők kézikönyve*. Budapest (2010).
- Miklósik 1999,
E. Miklósik, Oameni uitați. *Studii și comunicări*. 4–5, Museum Arad, 352–370 (1999).
- Mühle 1911,
Á. Mühle, *Aus sonnigen Landen. Reisebriefe einer Sommerfahrt*. Temesvár (1911).
- Mühle 1892,
W. Mühle, Obstzucht in Südungar. *T.Z.* (1892).
- Mühle 1898,
W. Mühle, Die Gärtnerei von Henry a. Dreer in Philadelphia. *Die Gartenwelt*. Berlin (1898).
- Mühle 1899,
W. Mühle, Wohlriechende Wicken. Über die Philadelphier Samenfirma, W. Atlee- Burge et. Co. *Die Gartenwelt*. Berlin (1899).
- Negrescu – Pura 2006,
M. Negrescu – D. Pura, *Navigația pe Bega. Secvențe istorice*. Timișoara (2006).
- Niemetz jun. 1908,
ifj. F. Niemetz, Adalékok a magyar kert stylhez. *A Kert* (1908), 645–648.
- Opriș 1987,
M. Opriș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*. București (1987).
- Opriș 2007,
M. Opriș, *Timișoara. Monografie urbanistică*. vol. I, Timișoara (2007).

- Osztie 1924,
A. Osztie, Temesvár in den Türkenzeit. Das Haremhaus des Paschas in der Elisabethstadt. TZ. Nr. 292 (1924).
- Ottendorf 2006,
H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663*. Timișoara (2006).
- Paleolog 1980,
M. Paleolog, Câteva observații cu privire la ocrotirea și valorificarea grădinilor istorice. *Revista muzeelor și monumentelor*. București (1980).
- Petri 1966,
P. A. Petri, *Die Festung Temeschwar im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Erinnerung an die Befreiung der Banater Hauptsadt vor 250 Jahren*. München (1966).
- Petri 1992,
A. P. Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*. Marquartstein (1992).
- Preyer 1853,
J. N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár (1853).
- Preyer 1995,
J. N. Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár. Monografia orașului liber crăiesc Timișoara*. Timișoara (1995).
- Schiff 1930,
B. Schiff, Nagy idők tanúja a Vadászerdő. (Páll György) *Magyar Ház Évkönyv*. Temesvár (1930).
- Schiff 1938,
B. Schiff, *Das alte Jagdschloß des türkischen Statthalters*. TZ. (1938).
- Șeptilici 1988,
R.-M. Șeptilici, Câteva medalii și distincții ce au aparținut lui Wilhelm și Árpád Mühle donate Secției de Artă a Muzeului Banatului. *AnB. Artă. SN*. vol. III. 323-341 (1988).
- Simlik 1937,
M. Simlik, *Die Kultur der Merkantil-pflanzen im Temesvarer Banat. 1718–1778, manuscris*. Viena (1937).
- Stefanovits 1886,
S. Stefanovits, Temesvár szab. királyi város közegészségügyi viszonyai. (Breuer Ármin) *op. cit.*, Temesvár (1886).
- Szekernyés HÚSz,
J. Szekernyés, *Temesvár kövei*. Serial de-a lungul a mai mulți ani în *Heti Új Szó*. Temesvár, la diferite date.
- Szentkláray 1909,
J. Szentkláray, *Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Újabb részletek Délmagyarország XVIII. századi történetéhez*. Budapest (1909).
- Szentkláray f. a.,
J. Szentkláray, Temesvár város története. (Borovszky Samu), *Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár*. Budapest.
- Täuber 2006,
R. Täuber, Johann Nepomuk Preyer – Ein porträt. *Kulturtagung 2006*. Sindelfingen, Stuttgart (2006).
- Temeschburg-Temeswar 1994,
Temeschburg-Temeswar. Eine südosteuropäische Stadt im Zeitwandel. (Richard Weber, Ștefan Heinz, 1994).
- Vierle 1998,
C. Vierle, *Camillo Schneider – Dendrolog und Gartenbauschriststeller, Eine Studie zu seinem Leben und Werk*. Berlin (1998) Internet.
- Vărtaciu 1993,
R. Vărtaciu, *Timișoara în stampe. Secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*. București (1993).
- Zamfirescu 2009,
Fl. Zamfirescu, *Școala și societatea românească din comitatul Timiș între anii 1867–1900*. Timișoara, 2009.
- Zauner 1813,
J. Th. Zauner, *Neue Chronik von Salzburg*. vol. 3. Salzburg (1813).

PRESCURTĂRI

DJTAN – Direcția Județeană Timiș Arhivele Naționale
HÚSz – Heti Új Szó
TZ – Temesvarer Zeitung

Foto 1. Stampa asediului Timișoarei din anul 1596. La litera E. Lustschloss. / The stamp illustrating the siege of Timișoara in 1596. At letter E, Lustschloss.

Foto 2. Timișoara – desen colorat de Ferenc Wathay din anul 1603. / Timișoara – drawing by Ferenc Wathay in 1603.

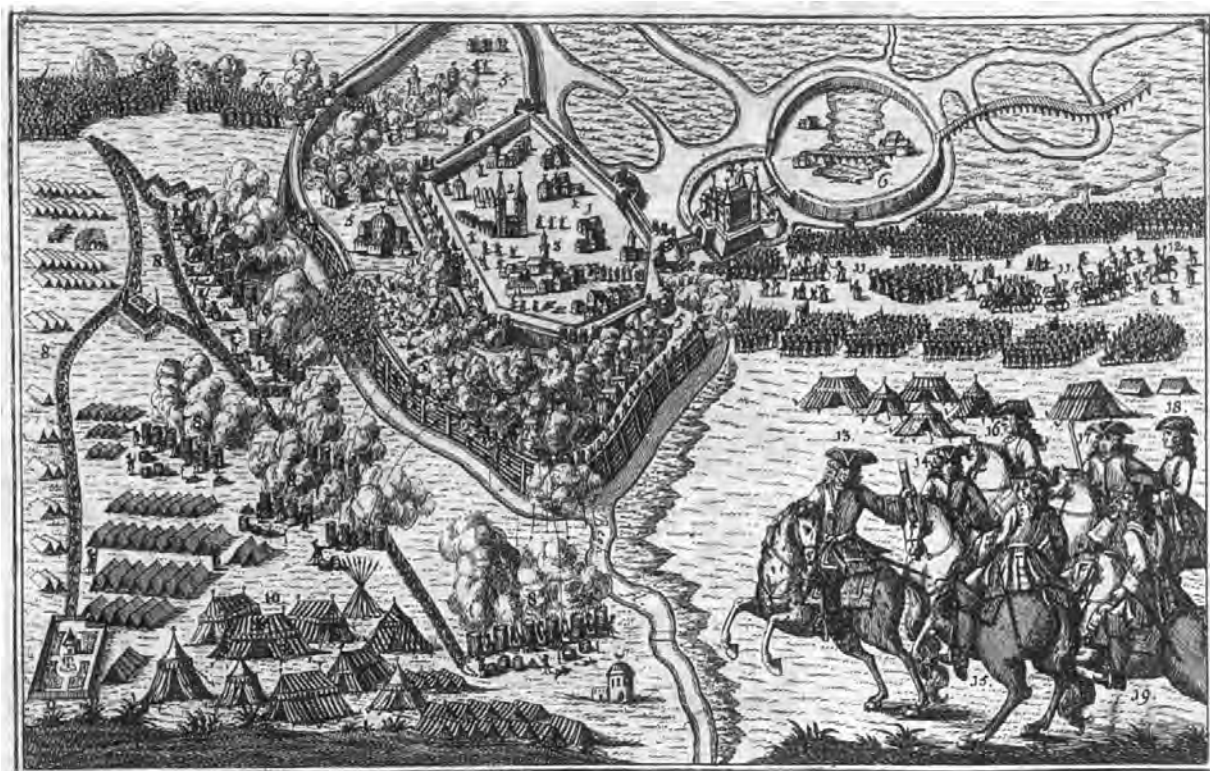
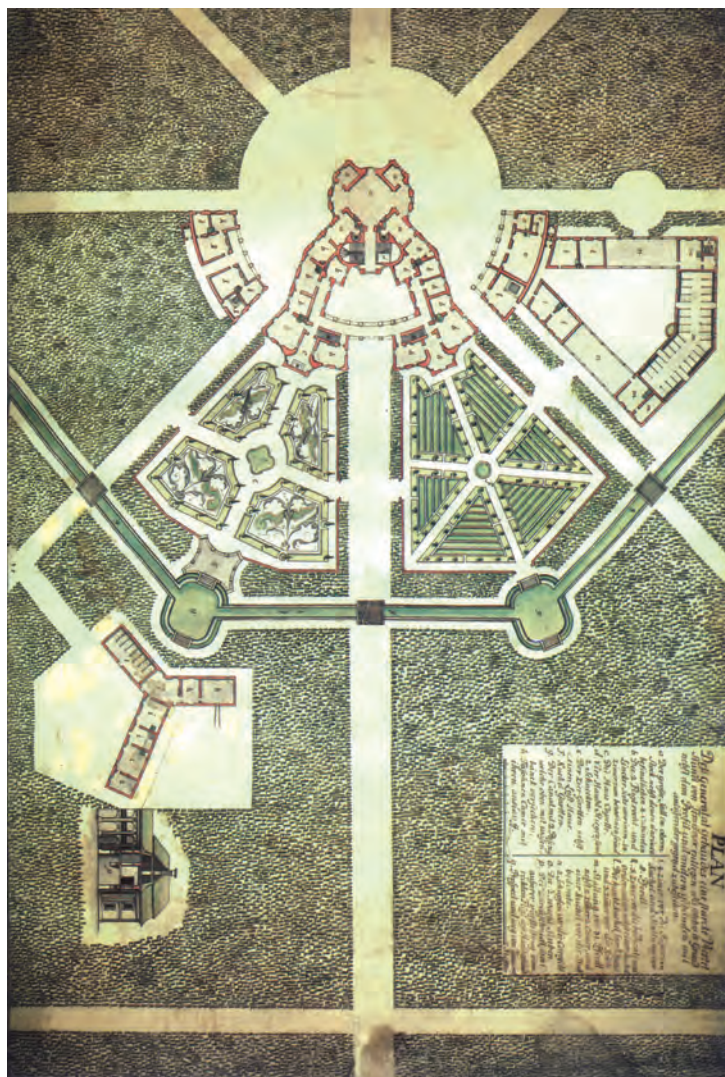

Foto 3. Asediul Timișoarei în anul 1716. / The siege from Timișoara in 1716.

Foto 4. Planul grădinii de pe lângă Fântâna Pașei pe harta militară din timpul lui Iosif II. / The plan of the garden located by the Pacha's Fountain on the military map during the reign of Joseph II.

◀ Foto 5. Planul Castelului de vânătoare și parcul aferent, elaborat de Carl Josef Römmel. / The plan of the Hunting Castle and the afferent park, set up by Carl Josef Römmel.

▼ Foto 6. Clădirea Școlii de pădurari din Timișoara la sfârșitul secolului XIX. / The building of the Ranger School Timișoara at the end of the 19th century.

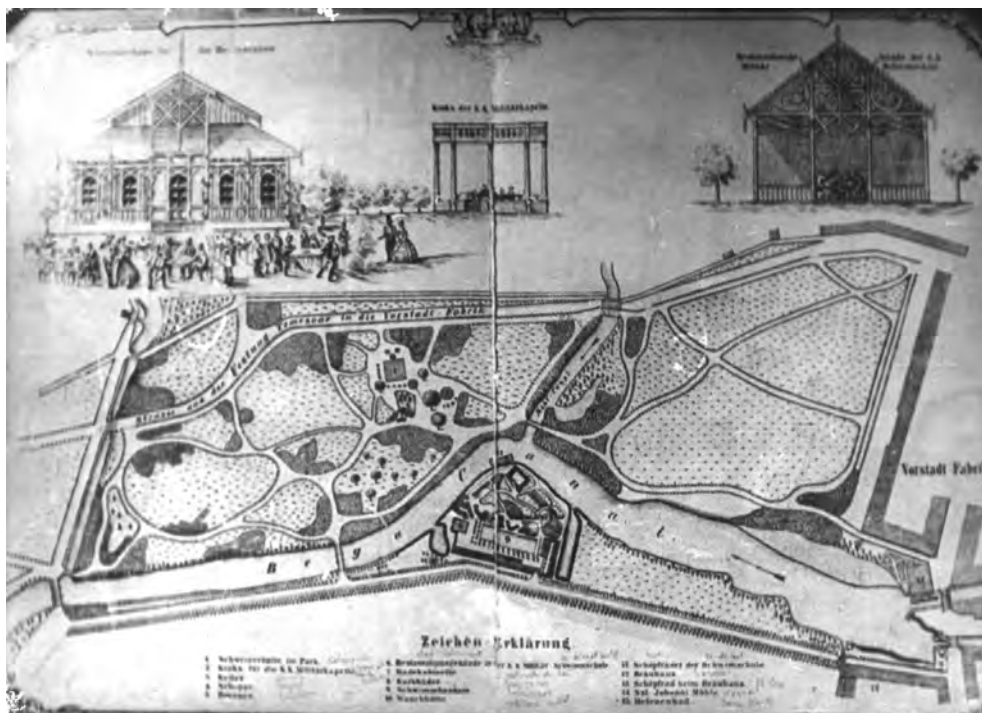

Foto 7. Planul grădinii Comandamentului militar din cartierul Fabric, 1754. / The plan of the Military Commandment Garden in the Fabric district, 1754.

Foto 8. Sfințirea drapelului gărzii pe Câmpia Frângerilor în 27 octombrie 1844. (Pictura Josef Lajos von Bersuder). / The canonization of the guards' flag on the Rope makers' Field in October 27, 1844 (Painting Josef Lajos von Bersuder).

Foto 9. Sediul Asociației de Tir din Timișoara la sfârșitul secolului XIX. / The Targetshooting Headquarters Associations in Timișoara at the end of the 19th century.

Foto 10. Medalia mare a Expoziției industrial-agrare din Ungaria de Sud din 1891. Avers. / The great medal of the industrial-agrarian exhibition in southern Hungary. Avers.

Foto 11. Medalia mare a Expoziției industrial-agrare din Ungaria de Sud din 1891. Revers. / The great medal of the industrial-agrarian exhibition in southern Hungary. Revers.

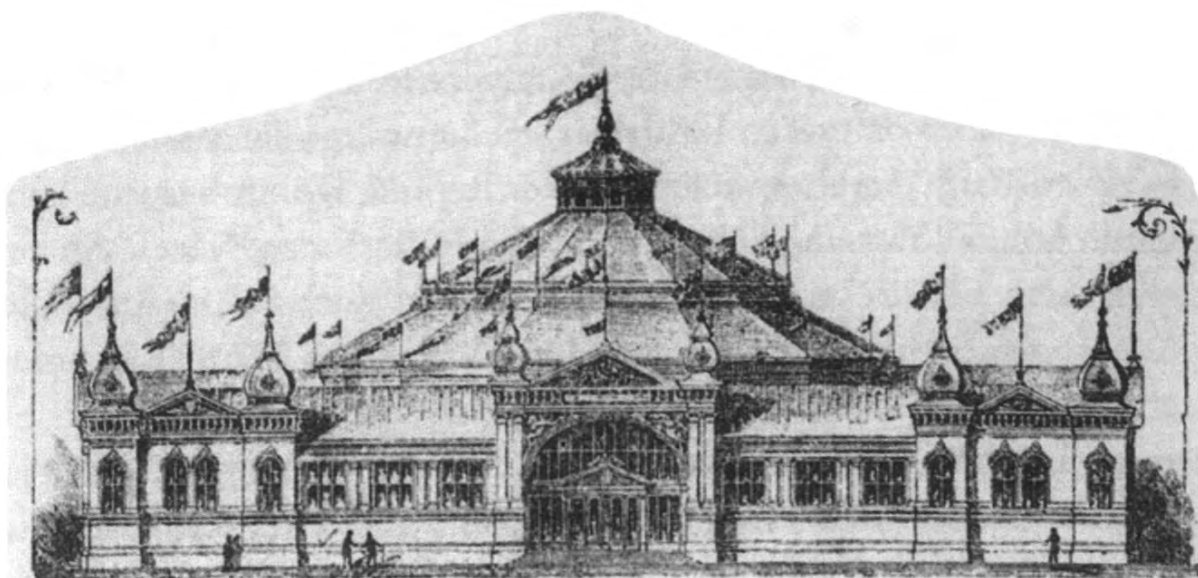

Foto 12. Pavilionul central al Expoziției industrial-agrare din Timișoara, anul 1891. / The central pavilion of the industrial-agrarian exhibition in Timișoara, 1891.

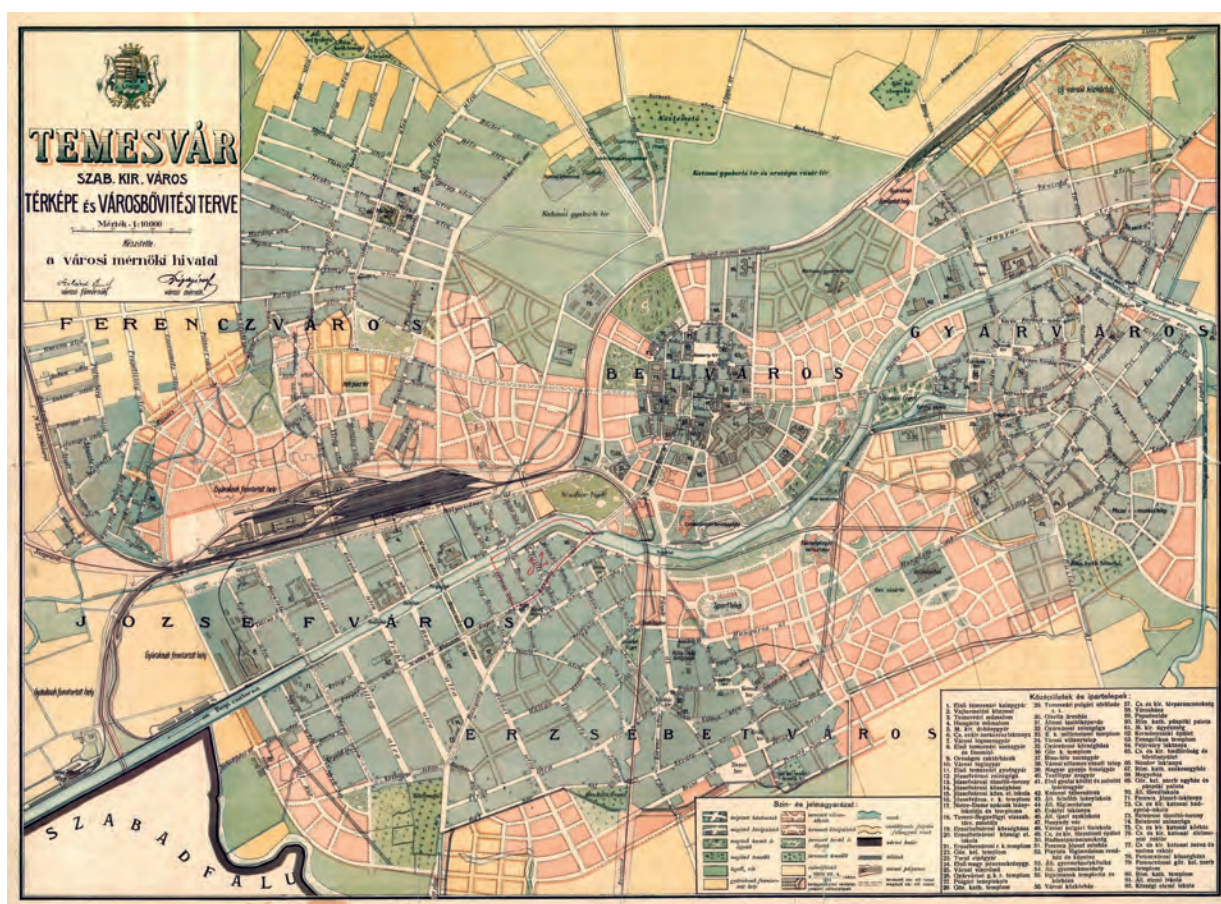

Foto 13. Harta orașului din anul 1913 cu proiectele de perspectivă. / The map of the town in 1913 displaying the perspective projects.

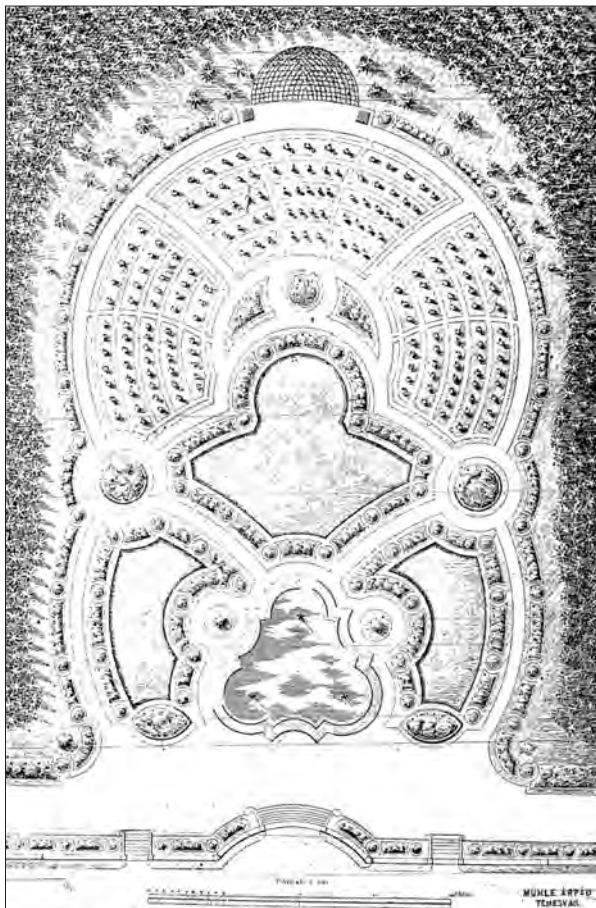

Foto 14. Modern Rosarium – planul lui Árpád Mühle din anul 1895. / Modern Rosarium – Árpád Mühle's project, 1895.

Foto. 15. Árpád Mühle și soția. / Árpád Mühle and his wife.

Foto 16. Medalia Schlaraffiei din Timișoara. / The medal of Schlaraffia in Timișoara.

Foto 17. Mihai Demetrovici.

UN EROU UITAT: MIHAI CAVALER DE IACOBICI

Costin Feneșan*

Cuvinte cheie: Mihai cavaler de Iacobici, ordinul Coroana de Fier, Timișoara 1849, Regimentul nr. 13 de graniță româno-bănățean

Keywords: Michael knight of Iacobici, Iron Crown-Order, Timișoara 1849, Romanian-Banatian 13th Border-Regiment

A Forgotten Hero: Michael Knight of Iacobici

(Abstract)

Michael Iacobici (1822–1892) is a typical example of social promotion granted to the Romanians in the Banatian Military Border by a career under arms. Born in the Banatian Military Border, Michael Iacobici graduated his first classes in his birthvillage of Armeniș. Therafter he studied probably at the Mathematical school or the Regimental school in Caransebeș, the main city of the 13th Wallachian-Illyric Border Regiment. After spending a time at home, young Michael Iacobici enlisted 1838 as an under-officer in the 13th Border-Regiment. Promoted as second-lieutenant at the beginning of 1849, he was dispatched with a battalion of his regiment in garrison at the fortress of Timișoara (Temesvar) besieged during 107 days by the Hungarian revolutionary army. On August 8, a platoon of Romanian border-soldiers under the command of second-lieutenant Iacobici, having attacked by surprise a unit of Hungarian soldiers outside the fortress, seized two 3-pound guns and 54 rifles, taking over at the same time 55 prisoners of war. For his bravery performed in front of the garrison, Iacobici was awarded – though with delay due to internal intrigues – with the imperial order of the Iron Crown 3^d class (1850) and promoted to the rank of a lieutenant (1852). 1853 Michael Iacobici was appointed as a citizen of honour by the Mayor and City-Council of Timișoara. The same year, according to the statute of the Iron Crown-Order, lieutenant Iacobici was promoted by an Imperial Diploma to the nobiliary rank of a knight (*Ritter*) and entitled to an coat of arms. Both nobility and coat of arms were to be transmitted to his legal male and female heirs. Retired in 1872 from his job in the army with the rank of a major, Iacobici involved himself in the struggle of the Banatian Romanians for national rights, as deputy of the former General Traian Doda. Michael Iacobici's son, Ignatius (1845–1905) was lieutenant-colonel in the Austro-Hungarian Army and deputy-commander of a regiment in Transylvania; his grandson, Iosif Iacobici (1884–1952), started as an officer in the Austro-Hungarian Army and after the union of Transylvania and the Banat with Romania (1918) became in time a high ranking officer in the Romanian Royal Army as a three stars general, Minister of War and Chief of the Romanian Army's General-Staff.

În cimitirul istoric al Caransebeșului, în apropiere de biserica Sf. Ioan, se înalță un elegant obelisc din marmură albă, deasupra căruia străjuiește o cruce împodobită cu o coroană de flori. Pe aversul monumentului funerar sunt incizate următoarele: „MICHAIL cavaler de JACOBICH, Major ces. și reg., Cive de onoare al orașului liber regesc Timișoara, născut la 18 August 1822 și reposat la 9 Decembrie 1892, cu soția sa MARIA de JACOBICH *1820 +1904. În semn de iubire, recunoscătorii fii.” Pe reversul monumentului se poate citi: „Chemând Domnul îngerii noștrii [sic!] ELENA *1877 +1882, EMILIAN *1876 +1883,

AURELIAN *1879 +1884 la sine, nemângăiata mamă Elena n. de Jacobich au înființat în anul 1883 Societatea femeilor române pentru regularea și înfrumusețarea cimiteriului acestuia.” În mormântarea lui Mihai Iacobici fusese anunțată într-o scurtă notă apărută în „Foaia Diecesană” din Caransebeș: „Vineri, 9 Decembrie (27 Noembrie) a.c. după am., a trecut la cele eterne Michail cav. de Iacobich, maior ces. reg. în pensiune, cavaler al Ordinului Coroanei de fer clasa III, cive de onoare al orașului liber regesc Timișoara, în al 70-lea an al vieții și al 53-lea al căsătoriei sale. În mormântarea va fi astăzi, la 2 oare d.a.”¹. Cu

* Arhivele Naționale ale României, București. E-mail: costinfenesan@yahoo.com.

¹ „Foaia Diecesană”, anul VII. Nr. 48 din 29 noi./11 dec. 1892, p. 7.

aceasta, uitarea părea să se aștearnă peste amintirea unui ofițer român descins din mijlocul grănicerilor bănățeni și răsplătit cu înalte onoruri militare și civile dobândite sub steag străin. Și, totuși, la patru ani de la trecerea lui Iacobici la cele veșnice, Petru Broșteanu, un vechi prieten de-al său, avea să-i evoce bravura spre neuitare în memoria românilor și, fără îndoială, ca o pildă vrednică de urmat². După Marea Unire din 1918, figura lui Mihai Iacobici a mai fost evocată de Antoniu Marchescu³ și cinstită la Armeniș, comuna natală a eroului, prin conferirea numelui său Căminului cultural din localitate (1936). Apoi, pentru mai bine de 60 de ani, uitarea s-a așternut din nou peste amintirea lui Iacobici. Faptul că nepotul său de fiu, generalul de corp de armată Iosif cavaler de Iacobici, servise în Armata Regală Română, murind ca deținut politic într-una din cele mai sinistre închisori ale României comuniste, a contribuit fără îndoială la punerea la index a lui Mihai Iacobici. Nu e mai puțin adevărat că, în cursul ultimei trei sferturi de veac actele familiei Iacobici au fost distruse cu totul sau, în cel mai bun caz, risipite fără mare speranță de a mai ieși la iveală. Cu atât mai mult am avut mulțumirea de a descoperi la București, în colecțiile Bibliotecii Academiei Române⁴, câteva documente care pun în lumină fapta de vitejie a lui Mihai Iacobici, răsplătită cu importante distincții militare și civile. După cum se va vedea, aceste documente au fost copiate încă de Iacobici în anul 1890 și trimise lui Petru Broșteanu pentru a le păstra și valorifica. De la Broșteanu documentele lui Iacobici au ajuns la un alt bănățean, Corneliu Diaconovich, iar de la acesta, din nou, la Petru Broșteanu și, prin acesta, în colecțiile Bibliotecii Academiei Române. În acest fel dispunem măcar de câteva documente care să pună în lumină pe deplin circumstanțele în care s-a produs acordarea distincțiilor militare și civile lui Iacobici, dar mai cu seamă rangul nobiliar de cavaler (*Ritter*) atât de straniu pentru majoritatea românilor de acum. Mihai Iacobici s-a născut la 6/18 august 1822 la Armeniș, un sat care făcea parte din circumscripția Companiei a 10-a (cu sediul la Slatina Timiș) a Regimentului de graniță nr. 13 româno-iliric (din 1838, româno-bănățean). Tatăl său, Vasile, la fel ca și mama sa Oprița, descindeau din vechi familii

grănicerești locale. După ce a absolvit școala grănicerească la Armeniș, Mihai Iacobici a urmat, la Caransebeș, fie Școala matematică, fie Școala regimentară. Apoi, după ce a obținut gradul de caporal, el a preferat să revină acasă, renunțând să urmeze cariera militară care, datorită însușirilor sale, putea să-i deschidă perspective promițătoare de ascensiune socială. În familia Iacobici par să fi avut pe acest subiect dezbateri aprinse, în urma cărora tânărul Mihai s-a înrolat, la 1 noiembrie 1838, ca subofițer în serviciul activ al Regimentului de graniță nr. 13 româno-bănățean, la Caransebeș, localitatea de sediu a statului-major⁵. La 15 septembrie 1840 Iacobici s-a căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Vela, un consătean din Armeniș⁶. Până la izbucnirea revoluției din 1848, Iacobici a parcurs toate gradele de subofițer, la 1 ianuarie 1849 fiind promovat în corpul ofițerilor cu gradul de sublocotenent clasa a II-a. Dislocat în cetatea Timișoara cu mai multe subunități din regimentul său (jumătate din compania 13, companiile 19, 22, 27, 28 și 29)⁷, Iacobici a făcut parte din garnizoana care a rezistat timp de 107 zile asediului trupelor revoluționare maghiare comandate de generalii Bem și Vécsey⁸.

⁵ Pentru a putea urmări cariera militară a lui Mihai Iacobici, am căutat la *Kriegsarchiv* din Viena așa-numita *Qualifikationsliste*, un adevărat dosar personal al ofițerului. În pofida verificărilor stăruitoare, în cazul lui Iacobici încă nu am reușit să descoperim acest document revelator.

⁶ Mihai și Maria Iacobici (1820–1904) au avut doi copii. Ignatie Iacobici (20 decembrie 1845 – 24 noiembrie 1905) a urmat, la fel ca părintele său, cariera armelor. În 1883, având gradul de maior, mai apoi de locotenent-colonel, a servit în Regimentul 50 infanterie la Alba Iulia, al cărui comandant-adjunct a ajuns după o vreme. Fiul lui Ignatie, Iosif Iacobici (8 decembrie 1884, Alba Iulia – 11 martie 1952, închisoarea din Aiud), a urmat, la rândul său, cariera militară, mai întâi în armata austro-ungară, apoi, după Marea Unire din 1918, în armata regală română. A ajuns până la gradul de general de corp de armată adjutant, ocupând funcțiile de ministru al înzestrării armatei (15 octombrie 1938 – 1 februarie 1939), ministru de război (27 ianuarie – 22 septembrie 1941), șef al Marelui Stat-Major (22 septembrie 1941 – 20 ianuarie 1942) și comandant al Armatei a IV-a (23 septembrie – 27 octombrie 1939, 9 septembrie 1940 – 8 noiembrie 1941). Ignatie Iacobici a avut o soră, Elena, care s-a implicat cu stăruință în viața puternicei comunități românești din Caransebeș. Din nefericire, copiii ei Emilian, Elena și Aurelian au murit la o vârstă fragedă.

⁷ A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni*, p. 241. Efectivele din Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean aflate în cetatea Timișoara s-au cifrat la 21 ofițeri și 1236 subofițeri și soldați.

⁸ Cu privire la asediul Timișoarei (25 aprilie – 9 august 1849), vezi următoarele lucrări: Georg von Ambrosi, *Temeswar im Jahre 1849, während der Belagerung geschrieben*, Viena, 1850; Carl Nikolaus Hirschfeld, *Die Belagerung der Festung Temeswar im Jahre 1849*, Timișoara, 1850; ***, *Rückblicke auf Temeswar bei der Enthüllungsfeier des Monuments am 17. Januar 1853 für*

² Petru Broșteanu, Eroism românesc. Un episod din revoluțiunea din 1848 petrecut în orașul Timișoara, în *Gazeta Transilvaniei*, anul LIX, nr. 56 din 10/22 martie 1896, p. 1–3.

³ [Antoniu Marchescu], *Un erou al graniței bănățene: Mihail cavaler de Iacobici*. „Vestul”, Timișoara, 7 (1936), nr. 1768, p. 1–2 și Antoniu Marchescu, *Grănicerii bănățeni și Comunitatea de Avere*, Caransebeș, 1941, p. 247, nota 1.

⁴ Documentele se publică în anexă.

Batalionul românesc de graniță fusese adus la Timișoara, deoarece comandantul cetății, generalul Rukavina, avea deplină încredere doar în „grănicerii săi”, așa cum avea să-i mărturisească ulterior Mihai Iacobici prietenului său Petru Broșteanu⁹. Tocmai de aceea, Rukavina îi dispusese pe grănicerii români „la serviciul în jurul cetății cu scop(ul) [de] a împiedica dezertările soldaților de la regimamentele de linie, care se înmulțiseră în timpurile din urmă.” Într-adevăr, situația garnizoanei și a populației din Timișoara devenea cu fiecare zi de asediu mai critică: pe de o parte, datorită bombardamentelor de artilerie tot mai frecvente și mai intense, care produceau pe lângă pagube materiale simțitoare o stare permanentă de nesiguranță, pe de altă parte, în urma lipsei alarmante de alimente și apă potabilă, însoțită în chip firesc de degradarea stării de sănătate, sporită la rândul ei de declanșarea unor molime și îmbolnăviri grave (holeră, scorbut, friguri). Mai mult, comanda militară a garnizoanei era frământată de incertitudine datorită lipsei aproape totale de informații cu privire la eventualele manevre de despresurare din partea trupelor imperiale aflate pe linia Mureșului.

În aceste condiții, generalul Rukavina a încredințat unei subunități de grăniceri români misiunea să efectueze o ieșire în forță, având mai ales scopul aducerii de prizonieri, de la care urmau să se obțină informații de ordin militar. Din cetatea asediată pe Poarta Petrovaradinului¹⁰ a ieșit o companie din batalionul de grăniceri români sub comanda căpitanului Ignaz Babich, în jur de 150 soldați care formau plutoanele sublocotenenților – cu toții români – Iacobici, Răin și Toma¹¹. După ce a trecut de șanțul cetății, plutonul lui Iacobici s-a îndreptat spre așa-numitul „Pod Episcopesc” (în prezent Podul Mihai Viteazul) pentru a ataca

avanposturile inamice postate în lungul Canalului Bega, în direcția podului care asigura trecerea spre cartierul Iosefin (în prezent Podul Traian). Cu acest prilej, grănicerii români au capturat două tunuri de trei livre și au luat 55 de prizonieri. Tot atunci au mai pus mâna pe 54 arme de foc, o tobă și mai multe ranițe ale inamicului, surprins de vigoarea atacului și toropit de căldura zilei de vară. În acest moment, la cererea lui Iacobici, au intervenit rezervele comandate de căpitanul Babich, care au preluat prizonierii pentru a-i escorta până în cetate. Iacobici cu oamenii săi, care începuseră retragerea cu tunurile capturate spre cetate, s-au văzut prinși sub focul de mitralii și tirul de arme venite de la un detașament inamic ajuns în apropiere de podul spre cartierul Iosefin. De asemenea, asupra grănicerilor români a deschis focul și artileria inamică postată în suburbia Mehala. Răspunzând cu foc, Iacobici și grănicerii săi s-au retras în cetate, intrând tot prin Poarta Petrovaradinului. În timpul acestei retrageri, sublocotenentul Toma și un grănicer din plutonul acestuia și-au pierdut viața. Ajuns în cele din urmă la Poarta Transilvaniei, unde se afla reședința generalului Rukavina, Iacobici și grănicerii lui, împreună cu cele două tunuri capturate și cu prizonierii, au fost primiți cu toată solemnitatea de comandant și statul său major. Impresionat de fapta de eroism a lui Iacobici și a ostașilor săi, Rukavina le-a adresat public mulțumiri, spunând: „Cutezanța voastră mi-a cauzat admirare, mie și garnizoanei întregi. Succesul strălucit al acestei întreprinderi dovedește că sunteți adevărați strănepoți ai eroicilor Romani vechi.”¹² Mai mult, generalul-comandant i-a promis cu aceeași ocazie sublocotenentului Iacobici, că va fi decorat pentru fapta sa de arme, când făcuse „dovadă necontestabilă de ofițer brav și erou”. A doua zi, la 9 august 1849, după 107 zile de asediu, trupele generalului Vécsey, presate de imperialii sub comanda generalului Haynau, au început să se retragă în

die tapfere Vertheidigung der Festung im Jahre 1849, Timișoara, 1853; Johann Grassel, *Die kön. Freistadt Temesvar und der Freiheitskampf 1848–1849. Auf Grund authentischer Quellen mitgeteilt*, Timișoara, 1903; Singer Jakab, *A temesvári vidék az 1848–49-iki szabadságharcban*, Timișoara, 1911; Anton Peter Petri, *Die belagerte Festungen Arad und Temeschwar in den Jahren 1848/49*, în „Südostdeutsches Archiv”, 8 (1965), p. 113–139; Rudolf Gräf (ed.), *Timișoara sub asediu: Jurnalul feldmareșalului Georg v. Rukavina (aprilie – august 1849)*, Presa Universitară Clujeană, [Cluj-Napoca], 2008.

⁹ Doc. 10.

¹⁰ Aceasta se afla în fața clădirii de astăzi a Teatrului Național și Operei Române.

¹¹ La prezentarea evenimentelor ne folosim de relatarea publicată în 1896 de Petru Broșteanu, pe temeiul celor împărtășite anterior, verbal sau în scris, de Mihai Iacobici. Vezi și doc. 6 (*Jurnalul de operațiuni al apărării Timișoarei*) și doc. 7 (completările lui Iacobici la cele relatate în *Jurnalul de operațiuni*).

¹² Doc. 10. Niciuna din lucrările maghiare sau germane nu amintesc de acest pasaj din alocuțiunea generalului Rukavina. Completarea, făcută de însăși Iacobici la 22 mai 1890, cu privire la cuvintele pe care i l-a adresat generalul Rukavina este, fără îndoială, mărturia cea mai veridică. Cu acea ocazie generalul-comandant al Timișoarei i-a spus: „Domnule locotenent, cu un eroism extraordinar și dispreț față de moarte ai realizat ca un adevărat erou cea mai frumoasă faptă de arme sub privirile întregii garnizoane. Nu voi ezita să vă propun pentru cel mai ales ordin militar. În continuare, vă rog să le exprimați bravilor și credincioșilor grăniceri, în limba maternă, mulțumirile mele în numele Maiestății Sale, preamiliostivul nostru împărat. Sub comanda Dumneavoastră remarcabilă, ei au oferit prin curaj și vitejie dovada că sunt urmași ai vechilor Romani și că prin venele lor mai curge sânge de roman, fierbinte și viteaz.”, vezi doc. 7.

mare grabă de sub zidurile Timișoarei. La 13 august 1849, după capitularea de la Șiria, armata revoluționară maghiară a încetat orice rezistență¹³. Rămânea acum, ca oficialitatea militară imperială să-i răsplătească pe cei care se ilustraseră în timpul celor peste trei luni de luptă. Iacobici avea toate motivele și îndreptățirea să obțină recompensa care îi fusese promisă public de generalul-comandant. Numai că Rukavina încetase din viață la 9 septembrie 1849, fiind răpus de holeră. Cu aceasta avea să înceapă pentru Iacobici calea întortocheată pentru a-și vedea recunoscute meritele.

Încă la 12 septembrie 1849, camarazii lui Iacobici din batalionul III al Regimentului nr. 13 de graniță – căpitanii Anton Bodrilă, Ioan Grozăvescu, Johann Svoboda și Ignaz Babich, locotenenții Nistor Chiticeanu și Iosif Țunea –, în frunte cu comandantul lor, maiorul Johann Weyman¹⁴, au întocmit un „certificat de bravură”, în care se menționa că, în timpul atacului din 8 august 1849, „domnul locotenent Mihai Iacobici s-a remarcat în modul cel mai vrednic de laudă, sub privirile garnizoanei din Timișoara, prin curaj și hotărâre, înaintând în fruntea bravilor săi soldați cu cea mai mare vitejie și cu cel mai mare dispreț față de moarte”. Drept urmare, Iacobici era socotit vrednic de a fi avut în vedere la conferirea unei decorații, datorită „celor mai frumoase dovezi ale unei realizări militare pline de curaj”¹⁵. Câteva zile mai târziu, maiorul Weymann a înaintat Comandamentului General Bănățean „certificatul de bravură” al lui Mihai Iacobici, mai ales că acesta fusese omis, „din greșeală” (*aus Versehen*), când fuseseră înaintate propunerile de decorare pentru ceilalți ofițeri, subofițeri și soldați¹⁶. Să fi fost oare „omiterea” lui Iacobici o simplă „greșeală” sau rezultatul unor intrigi, a invidiei unor camarazi ori, poate, se datora faptului că era român? Răspunsul este imposibil de dat și de altfel nici Iacobici nu ne-a lăsat vreun comentariu în această privință. Fapt este că, la începutul anului 1850, ceilalți militari din Regimentul nr. 13 de graniță româno-bănățean au primit decorațiile la care fuseseră propuși¹⁷. Potrivit celor relatate de Iacobici

prietenului său Petru Broșteanu¹⁸, în momentul în care generalul imperial Poppovich¹⁹ le-a înmănat decorațiile celor distinși, unul dintre aceștia, sergentul Marcu Balaci, și-a exprimat îndoiala cu privire la oportunitatea de a accepta *Medalia de aur pentru vitejie* atâta vreme cât printre cei recompensați nu se afla și comandantul său din timpul acțiunii de la 8 august 1849, sublocotenentul Mihai Iacobici. Întrebat cu privire la această situație, Iacobici l-a rugat plin de eleganță pe generalul Poppovich să le ceară lămuriri maiorului Weymann și căpitanului Babich. Jenați, aceștia au mărturisit că nu știau cum de Iacobici fusese omis de pe lista celor propuși pentru decorare. Abia după ce generalul Poppovich a dat dispozițiile necesare, lucrurile s-au pus în mișcare și pentru Iacobici. Încă la 30 martie 1850, maiorul Weymann, fostul comandant al batalionului III, i-a trimis colonelului baron Robert von Blumenkron, comandantul de atunci al Regimentului nr. 13 de graniță, un memoriu, cu rugămintea de a-l înainta Ministerului de Război imperial, în legătură cu decorarea lui Iacobici, „cel mai merituos, așa cum se recunoaște unanim, care a rămas însă complet neluat în seamă și nerecompensat, fără a mai avea vreo perspectivă în acest sens”²⁰. Cu acest prilej, maiorul Weymann a remarcat cu vădită jenă, că soldații și gradații participanți la acțiunea din 8 august 1849, dar mai ales căpitanul Ignaz Babich, care se aflase tot timpul în rezervă, fuseseră deja decorați, cel din urmă primind două înalte ordine (Coroana de Fier clasa a III-a și ordinul rusesc Sf. Ana clasa a III-a). După ce dosarul de decorare a parcurs obișnuita cale birocratică, în cele din urmă împăratul Franz Joseph a semnat, al 18 noiembrie 1850, decretul

ordinul Coroana de Fier clasa a III-a și ordinul rusesc Sf. Ana clasa a III-a, iar sublocotenentul Eduard Bunzini a fost decorat cu Crucea militară pentru merit. Dintre subofițerii și grănicerii români au fost distinși următorii: sergentul Marcu Balaci, caporalul Savu Grozăvescu, soldații Ion Bran, Petru Iancu și Petru Ambruș cu *Medalia de aur pentru vitejie*, caporalii Teodor Mutașcu și Gheorghe Drăgănescu, fruntașul Martin Iancu și soldații Agapie Radu, Vasile Drăgălina, Petru Turnea, Martin Galescu, Dumitru Graure, Gheorghe Brânzei și Zevedei Opruț, pușcașii Ianăș Fiat, Dumitru Stângu, Nicolae Veselin, Ișfan Izbașa și Gheorghe Fărteanu cu *Medalia de argint pentru vitejie clasa I-a*, caporalii Ion Pirtea și Traian Bihoi, soldații Ignat Străin, serezanul (cavaleristul) Nistor Novăcescu cu *Medalia de argint pentru vitejie clasa a II-a*. Pe lângă aceștia, oberserezanul Ion Răin, caporalul Antoniu Mihăiescu și soldatul Ion Bran au fost decorați cu ordinul rusesc crucea Sf. Gheorghe.

¹⁸ Vezi doc. 10.

¹⁹ Thimotheus von Poppovich (1795–1867), general-maior (1849), general-locotenent *ad honorem* (1857).

²⁰ Doc. 3.

¹³ Ultima poziție deținută de revoluționarii maghiari, cetatea Komárom, a capitulat la 27 septembrie 1849. Comandantul ei fusese generalul Klapka György, născut la Timișoara în 1820.

¹⁴ Între 1853 și 1859, având gradul de colonel Weymann a fost comandantul Regimentului de graniță nr. 13 româno-bănățean.

¹⁵ Doc. 1.

¹⁶ Doc. 2.

¹⁷ A. Marchescu, *op. cit.*, p. 249. Maiorul Weymann a primit Crucea militară pentru merit (*Militärverdienstkreuz*) și ordinul rusesc Sf. Vladimir clasa a III-a, căpitanul Babich

prin care sublocotenentului clasa a II-a Mihai Iacobici i se conferea Ordinul imperial Coroana de Fier clasa a III-a²¹, distincție care i-a fost înmănată la 1 ianuarie 1851²². La 1 februarie 1852 Iacobici a fost avansat în grad, devenind sublocotenent clasa I-a. Între timp, prevalându-se de prevederile statutului Ordinului Coroana de Fier, Iacobici a depus cerere de a i se acorda rangul nobiliar de cavaler (*Ritter*), cuvenit deținătorilor clasei a III-a. Până a se bucura însă de această recompensă, Iacobici a avut parte de altă onoare. La 18 ianuarie 1853, Magistratul (Primăria) orașului liber regesc Timișoara i-a conferit lui Iacobici, avansat între timp la gradul de locotenent, titlul de cetățean de onoare, „întru cea mai deplină apreciere a meritelor deosebite” în timpul asediului din aprilie – august 1849²³. Cu același prilej, nu mai puțin de 58 de militari, care se ilustraseră și fuseseră decorați pentru contribuția lor la apărarea Timișoarei, dobândiseră, la rândul lor, titlul de cetățean de onoare al orașului²⁴. Între aceștia, Iacobici era singurul român... În fine, la 28 mai 1853, împăratul

Franz Joseph a semnat diploma prin care sublocotenentul Mihai Iacobici din Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean, decorat pentru bravură cu Ordinul Coroana de Fier clasa a III-a, a fost înnobilit, primind rangul de cavaler (*Ritter*), cu dreptul de transmite ereditară a nobilității descendenților legali direcți de ambele sexe²⁵. În expunerea de motive au fost evidențiate calitățile lui Iacobici ca ofițer: „...pricepere, râvnă, iscusință și comportament ireproșabil, ... credință și atașament față de ilustra Noastră Casă Imperială și față de stat”, dovedite mai cu seamă în timpul asediului din 1849. Prin aceeași diplomă, Iacobici a primit pentru sine și descendenții săi următorul blazon nobiliar: „Într-un scut împărțit în lungime, de culoare roșie și albastră, pe o colină verde care se ridică la baza scutului, pe unde curge un râu, se înalță o cetate zidită din piatră cubică, având un turn pe latura căruia se văd patru creneluri deschise și înălțate și trei donjonuri rotunde, dintre care cel din mijloc este mai mare, iar fiecare are un orificiu rotund de tragere. Pe scut sunt așezate două coifuri de turnir, împodobite cu toarte aurite și coliere de giuvaere. De pe partea dreaptă a acestora atarnă lambrechini de culoare roșie, iar de pe partea stângă lambrechini de culoare albastră, totul aflat pe o căptușeală de argint. Fiecare coif este împodobit cu o coroană de aur. Din coroana aflată pe coiful din dreapta se înalță un leu argintiu cu limba roșie, scoasă, ridicând cu o labă o sabie lată la vârf și curbă spre interior, îndreptată spre a lovi. Din coroana aflată pe coiful din stânga se ridică trei pene de struț, cea din mijloc fiind de culoare argintie, iar cele exterioare de culoare albastră²⁶. Bucurându-se, fără îndoială, de prețuirea superiorilor, locotenentul Iacobici va mai avea parte în anul 1853 de o nouă onoare. La 11 septembrie 1853, alături de locotenentul Iosif Seracin și de sublocotenentul Adamescu, Mihai Iacobici a făcut parte din escorta trimisă de Regimentul de graniță

²¹ În ierarhia înaltelor ordine imperiale, Coroana de Fier s-a aflat pe poziția a patra, după Ordinul Lâna de Aur (conferit doar capetelor încoronate, membrilor familiei de Habsburg și, în mod cu totul excepțional, unor înalți demnitari militari și civili), Ordinul Maria Tereza, Ordinul Sf. Ștefan, dar înaintea Ordinelor Leopold și Franz Joseph. Instituit de împăratul Francisc I prin decretul din 1 ianuarie 1816, Ordinul Coroana de Fier avea, potrivit statutului, trei clase. Beneficiarul clasei I primea odată cu distincția și rangul de consilier aulic secret (*geheimer Hofrat*), garantând accesul direct la suveran, deținătorul clasei a II-a dobânda rangul nobiliar de liber-baron (*Freiherr*), în vreme ce titularul clasei a III-a obținea rangul nobiliar de cavaler (*Ritter*). Începând cu 12 ianuarie 1860, Ordinul Coroana de Fier conferit pentru merite militare se acorda cu „însemnele de război” (*mit der Kriegsddekoration*). Prin modificarea statutului Ordinului, începând cu 18 iulie 1884, au fost abrogate beneficiile (în speță nobilitarea) legate de conferirea Coroanei de Fier. Cu privire la acest ordinul Coroana de Fier, vezi Roman Freiherr von Procházka, *Österreichisches Ordenshandbuch*, München, 1974, 39–40; Johann Stolzer, Christian Steeb, *Österreichs Orden vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Graz, 1996, 146–162 și Walther A. Schwarz, „*Vergänglicher Glanz*”... *Altösterreichs Orden*, ed. Österreichisches Staatsarchiv, Viena, 2005, 26–27.

²² Avem în pregătire un studiu despre românii decorați cu Coroana de Fier.

²³ Doc. 4.

²⁴ Vezi lista acestora la Johann Nepomuk Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvar*, Timișoara, 1853, 175–178. Prezentând acțiunea din 8 august 1849, Preyer (105–106) nu îl amintește pe Mihai Iacobici, la fel ca Franz Vanicek, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, vol. IV, Viena, 1875, 245, care îl socotește drept actor principal pe căpitanul Bobic [sic!] în fruntea a 280 grăniceri români. Ion D. Suciuc, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat*, București, 1968, 231 amintește doar în treacăt acțiunea lui Iacobici, fără a mai aminti de decorarea lui.

²⁵ Vezi doc. 5.

²⁶ Așa cum am amintit, încă n-am reușit să găsim originalul diplomei de înnobilitare și blazon a lui Mihai Iacobici. O copie a acesteia, cu reproducerea blazonului, se păstrează cu certitudine la Haus-, Hof- und Staatsarchiv din Viena în dosarele fondului referitor la nobilitări. Imaginea unui blazon nobiliar asemănător de cavaler poate fi văzută în cazul altui militar bănățean decorat cu Coroana de Fier clasa a III-a, generalul Mihai cavaler de Trapșa, pe originalul păstrat în prezent la Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de graniță din Caransebeș. În legătură cu acest blazon, vezi Liviu Groza, Blazonul de cavaler al generalului Mihail Trapșa, *Acta Musei Napocensis*, 26–30 (1989–1993), 2, 591–598; o reproducere color a blazonului pe coperta lucrării Liviu Groza, *Din viața și activitatea generalului Mihail Trapșa*, Lugoj, 1995 (vezi și 57–58).

nr. 13 la Orșova, pentru însoți până la Viena vasul de război „Albrecht” și vaporul „Schick”, care transportau Coroana Sf. Ștefan și celelalte insignii regale maghiare²⁷, care i-au fost predate împăratului Franz Joseph la 20 septembrie 1853²⁸. Odată cu aceasta, viața și activitatea locotenentului Mihai cavaler de Iacobici aveau să intre în rutina cotidiană a unui teritoriu militarizat: Granița Militară Bănățeană. În 1857, Iacobici era comandantul comunei grănicerești Cârpa (azi Valea Timișului) din apropiere Caransebeș, fiind implicat puternic în viața comunității locale²⁹. În 1859 și 1866, având gradul de căpitan, Mihai Iacobici, rămas în corpul de ofițeri ai Regimentului de graniță nr. 13, a luat parte la campaniile din Italia și Boemia. Se pare că, imediat după desființarea Graniței Militare Bănățene prin decretul imperial din 2 iunie 1872, Iacobici s-a pensionat, primind apoi, *ad honorem*, gradul de maior³⁰. Stabilat la Caransebeș, Mihai Iacobici s-a implicat din plin în viața național-politică și bisericească a românilor din Banat, îndemnat desigur și de camaradul său de arme și de generație, generalul Traian Doda. La 20 ianuarie 1878, Iacobici a fost numit de episcopul caransebeșan Ioan Popasu în deputăția românilor din Ardeal și Banat, care urma să protesteze la Viena împotriva proiectului de lege vizând introducerea limbii maghiare ca materie obligatorie de

studiu în școlile confesionale românești³¹. În anul următor, Iacobici urma să fie pe mai departe membru al deputăției în cazul în care generalul Doda nu ar fi putut onora mandatul primit³². Din câte ne este cunoscut până în prezent, Iacobici s-a implicat pe mai departe în acțiunile care vizau dezvoltarea învățământului românesc la Caransebeș, ca o stavilă în fața politicii de maghiarizare promovate de guvernul de la Budapesta. Astfel, la 15 iulie 1881, Iacobici a semnat alături de generalul Traian Doda, de protosinghelul Filaret Musta, de asesorii consistoriali Aron Damaschin și Ioan Ionașiu, de secretarul consistorial Ioan Bartolomei, de profesorul Patriciu Drăgălina de la Preparandie și de comerciantul George Băiaș, apelul adresat locuitorilor din fosta Graniță Militară Bănățeană și foștilor grăniceri din Regimentul 13, de a contribui bănește la constituirea unui fond pentru înființarea și construirea unui liceu românesc la Caransebeș. Iacobici s-a numărat, de asemenea, între cei care au semnat, la 18 februarie 1882, memoriul adresat Ministerului de Interne al Ungariei, prin care se solicita aprobarea de a înființa un liceu românesc la Caransebeș. Cum era de așteptat, cererea n-a avut sorți de izbândă, pentru metropola românească din Banatul de munte fiind aprobată, ce-i drept, înființarea unui liceu, dar... cu predare în limba maghiară³³. Implicat în acțiunea național-politică a românilor din Banat și Transilvania, Mihai Iacobici a socotit necesar să aducă în memoria compatrioților săi faptele de arme din 1849, desigur ca un îndemn de mândrie dar și ca dovadă a atașamentului față de dinastie și de suveran, din partea cărora spera susținerea dezideratelor neamului său. La 22 mai 1890 el i-a trimis prietenului său de demult Petru Broșteanu³⁴, la cererea acestuia, mai multe docu-

²⁷ Corona Sf. Ștefan și celelalte insignii regale ungare fuseseră ascunse în apropiere de Orșova, în august 1849, de Szemere Bertalan, fostul ministru revoluționar de interne al Ungariei, fiind descoperite la 8 septembrie 1853.

²⁸ Coriolan Buracu, *Din istoria Banatului Severin*, Caransebeș, 1932, 21 și Cornel Cornean, Colonelul Iosif Seracin (1824–1887), *Foaia Diecezană*, Caransebeș, anul LVII (1944), nr. 36, 37 și 38.

²⁹ Pe filele unui *Octoih* tipărit la Buda în 1826 și păstrat la biserica din Cârpa, parohul local Gheorghe Uzonescu a însemnat la 26 octombrie 1857 că, la zidirea turnului sfântului lăcaș, la acoperirea acestuia cu tablă și la ridicarea sfintei cruci „domnul lăitnant Mihai cavaler de Iacobici din împreună cu domnul paroh Gheorghe Uzonescu, poporeni cu multă trudă i-au îndemnat”, vezi Valeriu Leu, *Însemnări manuscrise pe cărți vechi românești din bisericile eparhiei Caransebeșului (sec. XIX)*, Timișoara, 2011, 119–120. Pe filele unei alte cărți bisericești (*Euhologhion*, Sibiu, 1849), păstrate tot la biserica din Cârpa, preotul Uzonescu a notat la 30 octombrie 1857: „...să aduce aminte că, la această înfrumusețată și împodobită a sfintei cruci a bisăricii, domnul lăitnant cavaleri de Iacobici, comandant aceștia comunități, dimpreună cu domnul paroh Gheorghe Uzonescu, pre poporeni cu multă trudă i-au îndemnat”, vezi V. Leu, *op. cit.*, 132–133.

³⁰ În 1872, având încă gradul de căpitan, Iacobici s-a numărat printre cititorii constanți ai bibliotecii din Caransebeș a ofițerilor din regimentul de graniță, vezi Liviu Groza, *Contribuții la monografia Caransebeșului*, vol. III, Lugoj, 2014, 70, 72 și 88.

³¹ Ioan D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. II, [Timișoara], 1980, doc. 581, 935–936. Ca delegați ai eparhiei Caransebeșului au fost desemnați, pe lângă Mihai Iacobici, episcopul Popasu, protopopul Nicolae Andreevici și avocatul Constantin Rădulescu.

³² *Ibidem*, doc. 587, 939–940.

³³ Liviu Groza, *Oameni de seamă din Granița Bănățeană. Generalul Traian Doda*, Lugoj, 2000, 95–96.

³⁴ Petru Broșteanu (1838, Seleuș, în Banatul sârbesc – 1920, Brașov) a urmat cariera militară, devenind ofițer; după retragerea din armată a ocupat funcția de secretar al Societății austro-ungare de căi ferate. A început o susținută activitate publicistică atât ca autor cât și ca traducător, colaborând la mai multe publicații din România și din monarhia austro-ungară (între acestea „Transilvania” și „Romänische Revue”, editată de prietenul său Corneliu Diaconovich). Pentru meritele sale pe tărâm literar, Broșteanu a fost ales, la 1 aprilie 1887, membru corespondent al Academiei Române. Dintre lucrările sale mai importante amintim: *Das Eisen- und Stahlwerk Reschitza*, Reșița, 1877; *Der Romäne als Jäger*, Reșița, 1879; *Traista cu*

mente referitoare la actul de bravură din 8 august 1849, precum și copia diplomei de înnobilitare și de blazon. Rugămintea lui Iacobici era, ca Broșteanu să folosească aceste documente la „scrierea istoriei” – nu putem decât bănuî, că ar putea fi vorba de cea a revoluției din 1848 – și să le păstreze în arhiva lui împreună cu actele pe care spera să le fi primit prietenul său de la generalul Doda³⁵. Documentele trimise lui Broșteanu – preocupat pe atunci de alte proiecte – nu aveau să rămână pentru multă vreme la acesta. La 11 decembrie 1890, el i-a trimis documentele încredințate de Iacobici prietenului său Corneliu Diaconovich³⁶, cu rugămintea de a le publica în „Romänische Revue” sub un titlu menit să atragă – poate că aceasta era și intenția nerostită de Iacobici – bunăvoința împăratului Franz Joseph față de cauza românească: *Sub steagul galben-negru sau Pentru împărat și patrie*³⁷. Din motive care ne scapă, documentele lui Iacobici n-au mai văzut lumina tiparului în „Romänische Revue”. După ce revista și-a încetat apariția (1894), Broșteanu a ținut să recapete documentele de a Corneliu Diaconovich, cu intenția de a-și ține făgăduiala făcută vechiului său prieten trecut între timp la cele veșnice. În cele din urmă, folosindu-se de aceste documente, Broșteanu a publicat în „Gazeta Transilvaniei”, la 10/22 martie 1896, articolul despre fapta de eroism a lui Iacobici din august 1849³⁸. Momentul publicării socotim că nu este deloc întâmplător: tocmai pe atunci, la Budapesta și în celelalte părți ale regatului Ungariei era sărbătorit cu mare fast și emfază „Mileniul”... Cu acest prilej, Broșteanu a ținut să creioneze pentru posteritate, poate evocând imaginea care îi rămăsese de la ultima întâlnire, chipul prietenului de demult și a eroului pe nedrept dat uitării: „... afară de părul cărunț, nu arăta nimic la față sau [din] statura sa de ținută militară, că l-ar apăsa atâția ani... Figura lui semăna prea bine cu a unui stejar sănătos și puternic.”

povești, Brașov, 1896; Heinrich Francke, *Istoria Împăratului Traian și a contemporanilor săi* (traducere de Petru Broșteanu), Brașov, 1897.

³⁵ Doc. 8.

³⁶ Corneliu Diaconovich (1857, Bocșa Montană – 1923, Reșița), devine după studii de drept la Budapesta (1876–1880) și doctoratul obținut tot acolo (1883), redactor la ziarul românesc budapestan „Viitorul” (1884–1885). Între 1885 și 1894 publică, în limba germană, revista „Romänische Revue”; în 1894 devine primul director al ziarului „Dreptatea” din Timișoara, iar în 1896 este ales primul secretar al ASTRA și director al publicației acesteia „Transilvania”. Între 1890 și 1898 este secretar și director suplinitor al Băncii „Albina” din Sibiu. Coordonează și redactează publicarea *Enciclopediei Române* (3 volume, Sibiu, 1898–1904).

³⁷ Doc. 9.

³⁸ Doc. 10.

ANEXĂ

1 1849 septembrie 12, Caransebeș. Certificat eliberat de maiorul Johann Weymann, comandantul batalionului III din Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean, și de ceilalți ofițeri ai unității locotenentului Mihai Iacobici în legătură cu fapta de bravură pe care a săvârșit-o în ziua de 8 august 1849, cu ocazia ieșirii în forță efectuată din cetatea Timișoara împotriva unor forțe ale trupelor maghiare de asediu.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorie*, pachetul MDCXCVIII, nr. 12; copie.

Abschrift

Beilage No .3

TAPFERKEITS-ZEUGNIS

Bei dem am 8. August l.J. unter Kommando des Herrn Hauptmanns Babic mit 150 Mann, um 5 Uhr Nachmittag, auf das vom Feinde besetzt gewesene verschanzte Lager bei Temesvar unternommenen Ausfall hat sich Herr Lieutenant Michael Jacobich durch Muth und Entschlossenheit unter den Augen der Garnison von Temesvar auf das rühmlichste hervorgethan, indem er mit größter Tapferkeit und Todesverachtung an der Spitze der Braven stürmend vorrückte, den Feind aus seiner Stellung warf, bei der Josefstädter Brücke die bei den feindlichen Kanonen als Bedeckung aufgestellte halbe Compagnie zum Weichen zwang, die Bedienungsmannschaft niedermachte, die zwei feindlichen Kanonen eroberte, selbe unter den heftigsten Feuer über den Damm und in die Palisadirung vor dem Peterwardeiner Thor brachte.

Bei dieser mit seltenem Muthe unternommenen Expedition wurden überdies 55 Gefangene gemacht, dann 54 Stück Feurgewehre, eine Trommel und mehrere Tornister erobert.

Lieutenant Jacobich hat daher die schönsten Beweise muthvoller militärischer Leistung vor der ganzen Garnison am Tage gelegt und verdient daher der höchsten Gnade und Berücksichtigung anempfohlen zu werden.

Wir finden uns daher verpflichtet, dieses Zeugnis unaufgefordert abzugeben, damit diese glänzende That den verdienten Lohn finde.

Caransebesch, am 12. September 1849

L.S. Nestor Kitticsanu m.p., Lieutenant

L.S. Johann Grosavesko m.p., Hauptmann

L.S. Anton Bodrilla m.p., Lieutenant

L.S. Josef Zunea m.p., Lieutenant

L.S. Ignaz Babic m.p., Hauptmann

L.S. Johann Svoboda m.p., Hauptmann

L.S. Johann Weymann m.p., Major und
Bataillons-Commandant

Für die richtige Abschrift haftet Michael Ritter von Jacobich, Major des Ruhestandes.

2 1849 septembrie 21, Caransebeș. Maiorul Johann Weymann, comandantul batalionului III din

Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean, îi înaintează Comandamentului General Bănățean certificatul de bravură eliberat locotenentului Mihai Iacobici și propune să i se acorde o recompensă.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 13; copie.

Abschrift

Beilage No. 4

Romanen-Banater 13. Grenz-Regiment, 3. Bataillon No. 1049

An das kaiserlich-königliche hohe Banater Militär-Kommando

Lieutenant Michael Jacobich hat bei dem am 8. August 1849 aus der Festung Temesvar gegen das vom Feinde besetzte verschanzte Lager unter den Augen der Garnison die schönsten Beweise militärischer Tapferkeit abgelegt, welche in dem Einbegleitungsberichte der hierüber erstatteten Relation No. 1049 vom 10. August gebührend hervorgehoben wurde. Da demselben nur aus Versehen die den andern zutheil gewordene Auszeichnung für solch wackere Leistung nicht zugewendet worden sein mag, liegt es im Pflichtgefühl des gefertigten Bataillons-Kommandanten und dem ganzen dieser rühmlichen Expedition Zeuge gewesenem Offiziers-Corps, das beirückende Tapferkeits-Zeugnis diesem braven Offizieren unaufgefordert auszustellen und das hohe General-Kommando in Gehorsam zu bitten, selbes zur gnädigsten Berücksichtigung vorwortlichst höhern Orts einbegleiten zu wollen.

Caransebesch, am 21. September 1849

Weymann m.p., Major

Für die richtige Abschrift haftet Michael Ritter von Jacobich, Major des Ruhestandes.

3 1850 martie 30, Caransebeș. Maiorul Johann Weymann, fost comandant al batalionului III din Regimentul de graniță nr. 13 româno-bănățean, îi înaintează comenzii Regimentului raportul în legătură cu propunerea de recompensare a locotenentului Mihai Iacobici pentru fapta de bravură săvârșită în timpul asedierii Timișoarei din 1849, cu rugămintea ca demersul lui să fie înaintat și susținut pe lângă Ministerul de Război imperial.

Biblioteca Academiei Române, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 15; copie.

Abschrift aus dem Original-Bericht

Beilage No. 6

Romanen-Banater 13. Grenz-Regiment, 3tes Bataillons-Commando

Caransebesch, am 30ten März 1850

Kaiserlich-königliches Kriegs-Ministerium !

Am 8. August 1849 wurde dem obigen Bataillons-Commando vom hohen Vertheidigungsrathe der Festung Temesvar der Auftrag zutheil, Nachmittags durch einen Ausfall den Feind, der das verschanzte Lager längs dem Bega-Canal besetzt hatte, mit 150 Mann des

Bataillons anzugreifen, ihn aus seiner Stellung zu werfen, die über den Canal erbaute Nothbrücke in Brand zu stecken und womöglich einige Gefangene zu machen, um durch selbe Nachrichten zu erhalten. Diesem Zwecke nachzukommen, bestimmte der gehorsamst Gefertigte den Hauptmann Babic, Lieutenant Thoma, Michael Jacobich und Martin Rain mit 150 Mann. Der Ausfall wurde um 5 Uhr Nachmittags, unter Protection des Geschützfeuers vom Festungswalle vorgenommen. Lieutenant Jacobich griff an der Spitze eines Zuges die feindliche Stellung an, während Lieutenant Rain mit einem Zuge die Unterstützung bildete und Hauptmann Babic mit dem Rest als Reserve nachfolgte. Das tapfere und energische Benehmen des Lieutenants Jacobich hatte zur Folge, daß der Feind geworfen und zum Theile niedergemacht wurde. Lieutenant Jacobich, an der Spitze seiner kleinen tapferen Schar, stürmte weiter gegen die Josefstädter Brücke, woselbst eine feindliche halbe Compagnie als Bedeckung bei zwei Geschützen aufgestellt war, griff selbe mit größter Entschlossenheit an, warf sie zurück und machte 55 Gefangene und eroberte die oben bezeichneten zwei Kanonen, die er unter den heftigsten Kartätschen- und Kleingewehrfeuer, mit vielen Kraftanstrengungen, über den 8 Schuh hohen Damm heben ließ und in die Festung brachte.

Dieser ausgezeichneten Waffenthat war vom commandirenden Herrn Generalen abwärts die ganze Garnison Augenzeuge und das glänzende Resultat wurde allgemein dem tapferen Lieutenant Jacobich zuerkannt und ihm sowohl von Sr. Exzellenz dem Herrn Feldzeugmeister Baron von Rucavina, als dem Herrn Generalen Grafen von Leiningen-Westerburg, Herrn Generalen Baron von Wernhardt und Obersten Stancovich die schönsten Versprechungen einer Auszeichnung ausgesprochen.

Das Bataillons-Commando hat dieses heldenmüthige Betragen auch in der an das hohe Banater General-Commando unterlegten Relation gebührend hervorgehoben. Lieutenant Jacobich wird auch in dem sub A in Abschrift gehorsamst anverwahrten Auszuge aus dem Tagebuche der Vertheidigung von Temesvar als derjebige bezeichnet, der durch sein entschlossenes Betragen den günstigen Erfolg herbeiführte.

Die über diesen Ausfall erfolgte Allerhöchste Entscheidung brachte dem Hauptmann Babic, welcher die Reserve führte, den Orden der Eisernen Krone 3. Klasse un den kaiserlich russischen St. Anna-Orden 3. Klasse, dann für die durch Lieutenant Jacobich angeführten tapfersten der Mannschaft vom Feldwebel abwärts 5 Stück goldene und 15 Stück silberne Medaillen 1. Klasse. Lieutenant Jacobich, als der anerkannt verdienstvollste, blieb auf nicht abzusehende Weise gänzlich unberücksichtigt und unbelohnt.

Im Pflichtgeföhle des Bataillons-Commando lag es sonach diesen Gegenstand, der nur auf ein Versehen beruhen kann, zur Sprache zu bringen und erlaubte sich das in Abschrift sub B beiruhende mit

einem Tapferkeits-Zeugnis belegte Gesuch vom 21. September 1849 No.1049 dem hohen Banater Militär-Commando zur vorwortlichen Einbeförderung zu unterbreiten. Hierüber erfolgte bis nun noch gar keine Entscheidung und das Bataillons-Commando brachte bloß in Erfahrung, daß das diesfällige Einschreiten unter den noch unerledigten vielen ähnlichen Gesuchen beim 3. Armee-Commando erliege.

In der Pflicht des ergebenst Gefertigten, als gewesenen Bataillons-Commandanten, liegt es, für diesen mit den schönsten militärischen Tugenden ausgestatteten Offizier das Wort zu führen und das kaiserlich-königliche hohe Kriegs-Ministerium zu bitten, in Würdigung der vorbeschriebenen auf Wahrheit beruhenden Thatfachen, dem Lieutenant Jacobich die sich verdient gemachte Auszeichnung allergnädigst zuwenden zu wollen und erlaubt sich noch zu Bekräftigung der obigen Angaben auf S^e Erlaucht den Herrn Generalen Grafen Leiningen-Westerburg, Herrn Generalen Baron Wernhardt, Herrn Generalen Baron Blomberg und Herrn Obersten Stancovich zu berufen, die gewiss geneigt sein werden das tapfere Betragen dieses wackeren Offiziers bestens zu bekräftigen.

Weymann m.p., Major

An das kaiserlich-königliche löbliche Regiments-Commando: Beiruhendes an das hohe Kriegsministerium gerichtete Gesuch wird dem Regiments-Commando mit der Bitte unterbreitet, selbes unterstützt höhern Orts einbefördern zu wollen. Weymann m.p., Major
Ad N-m 1049 pro 1849/1850

Für die richtige Abschrift haftet Michael Ritter von Jacobich, major des Ruhestandes.

4 1853 ianuarie 18, Timișoara. Diplomă prin care Magistratul orașului liber regesc Timișoara îi acordă titlul de cetățean de onoare locotenentului Mihai Iacobici în semn de recunoștință pentru fapta de bravură săvârșită în timpul asediului din 1849.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 15 ; copie.

Abschrift aus dem Diplome

Beilage No. 2

No. 73

Der Magistrat und die Bürger-Repräsentanz der königlichen Freistadt Temesvar fühlen sich freudigst gedrungen Sr Wohlgeboren dem Herrn kaiserlich-königlichen Lieutenant Michael Jacobich etc. etc. in vollkommener Würdigung der ausgezeichneten Verdienste, welche sich Seine Wohlgeboren um diese königliche Freistadt bei der heldenhaften Vertheidigung derselben während der hundert und siebentägigen Belagerung im Jahre 1849 erworben, der Allerhöchsten Anerkennung Seiner kaiserlich-königlichen apostolischen Majestät die Verleihung des Ehrenbürgerrechtes dieser königlichen Freistadt anzureihen und darüber diesen Brief unter dem Stadtsiegel auszufertigen. Temesvar, gegeben aus der

am 18. Jänner 1853 abgehaltenen Rathssitzung des Magistrates und der Bürger-Repräsentanz.

J. N. Preyer m.p.,

STADTSIEGEL

Ferdinand Gunnermann m.p., Bürgermeister Sekretär

5 1853 mai 28, Viena. Diploma imperială prin care locotenentul Mihai Iacobici, decorat cu Ordinul Coroana de Fier clasa a III-a, este înnobilit, primind blazon nobiliar și rangul de cavaler.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 11: copie.

Abschrift aus dem Diplome

Beilage No. 1

Wir, Franz Joseph, von Gottes Gnaden Kaiser von Österreich, König von Ungarn und Böhmen, König der Lombardei und Venedigs, von Dalmatien, Kroatien, Slavonien, Galicien, Lodomerien und Illyrien, Erzherzog von Österreich, Großherzog von Krakau, Herzog von Lothringen, Steyermark, Kärnthen, Krain, Ober- und Nieder-Schlesien und der Bukovina, Großfürst von Siebenbürgen, Markgraf von Mähren, gefürsteter Graf von Habsburg und Tyrol, Großwoiwode der Woiwodschaft Serbien etc. etc.

Betrachten es stets als eine Unserer heiligsten und angenehmsten Regenten-Pflichten und Vorrechte, wahres Verdienst durch öffentliche Merkmale Unserer gerechten Anerkennung auszuzeichnen und andere dadurch zur Verdienstlichkeit um das allgemeine Beste anzueifern.

Mit Vergnügen haben Wir demnach vernommen, daß Unser lieber getreuer MICHAEL JACOBICH, Unterlieutenant in Unserem Romanen-Banater 13. Gränz-infanterie-Regimente und Ritter des kaiserlichen österreichischen Ordens der Eisernen Krone dritter Klasse, um allergnädigste Erhebung in den Ritterstande allerunterthänigst gebeten habe.

MICHAEL JACOBICH, zu Armönisch im Banate im Jahre 1822 geboren, ist bei dem Romanen-Banater 13. Gränz-Infanterie-Regimente am ersten November 1838 in die Kriegsdienste Unseres durchlauchtigsten Kaiserhauses getreten, hat bei diesem Regimente alle Unter-Offiziers-Chargen stufenweise durchgegangen, wurde am ersten Jänner 1849 zum Unterlieutenant zweiter Klasse und am ersten Februar 1852 zum Unterlieutenant erster Klasse ernannt, in welcher Charge er sich noch dermalen befindet. Während dieser Militärdienstzeit hat MICHAEL JACOBICH sich stets durch Einsicht, Eifer, Geschicklichkeit und tadelloses Benehmen ausgezeichnet und Treue und Anhänglichkeit an Unser durchlauchtigstes Kaiserhaus und den Staat bewährt. Zu Unserer besonderen Zufriedenheit haben Wir auch erfahren, daß MICHAEL JACOBICH den Feldzug im Jahre 1849 in Ungarn mitgemacht und insbesondere am achten August 1849, bei einem Ausfalle aus der belagerten Festung Temesvar, sich hervorgethan habe, wobei zwei Kanonen und fünfzig Gewehre erobert und fünfundfünfzig Gefangene gemacht wurden.

Demnach haben Wir Uns bewogen gefunden, dem Unterlieutenant MICHAEL JACOBICH mit Unserem Kabinettschreiben vom achtzehnten November 1850 für die hierbei an den Tag gelegte Tapferkeit Unseren kaiserlichen Orden der Eisernen Krone dritter Klasse zu verleihen.

Da nun nach den Statuten dieses Ordens den Rittern dritter Klasse gestattet ist um Erhebung in den österreichischen Ritterstand anzusuchen, so haben Wir über die von ihm gestellte Bitte Uns aus kaiserlicher und königlicher Machtvollkommenheit bewogen gefunden ihm, MICHAEL JACOBICH, sammt seiner ehelichen Nachkommenschaft beiderlei Geschlechtes für alle künftigen Zeiten in den Ritterstand Unseres österreichischen Kaiserreichs zu erheben. Wir gestatten insbesondere, daß sich der Unterlieutenant MICHAEL VON JACOBICH und seine ehelichen Nachkommen beiderlei Geschlechtes auch des in gegenwärtiger Urkunde mit den kunstmäßigen Farben entworfenen ritterlichen Wappens bedienen mögen, nämlich:

In einem von rother und blauer Farbe nach der Länge getheilten Schilde erhebt sich auf grünen aus dem Fußrande hervorgehenden, von einem Flusse quer durchströmten Hügel, eine aus Quaderstein erbaute Burg, welche mit einem offenen von vier erhöhten Schießscharten beseiteten Thurn und mit zwei runden Warten, von denen die mittlere erhöht erscheint und jede eine runde Schußöffnung enthält, versehen ist. Ruhen zwei mit goldenen Bügeln und Halskleinodien geschmückte Turnierhelme. Von dem rechten derselben hängen rothe und von dem linken blaue Helmdecken herab, welche insgesamt mit Silber unterlegt sind.

W A P P E N

Jeder Helm ist mit einer goldenen Krone geziert; aus jener des rechten Helmes wächst ein silberner Löwe mit ausgeschlagener rother Zunge einen breitendigen Säbel zum Streiche erhebend und einwärts gekehrt hervor. Die Krone des linken Helmes trägt drei Straußfedern, deren mittlere von Silber und jede äußere von blauer Farbe ist.

Es ist Unser kaiserlicher und königlicher Wille, daß MICHAEL RITTER VON JACOBICH und alle seine ehelichen Nachkommen beiderlei Geschlechtes für Ritterstands-Personen des österreichischen Kaiserreiches geachtet, geehrt und von allen Unseren Behörden in dem ruhigen und ungestörten Genuße der nach den Staatsgesetzen mit diesem Stande verbundenen Rechte kräftigst geschützt werde.

Zu mehrerer Bekräftigung alles dessen haben Wir gegenwärtiges Diplom mit Unserem kaiserlichen Namen eigenhändig unterzeichnet und Unser kaiserliches Majestäts-Siegel anhängen lassen.

Gegeben und ausgefertigt mittelst Unseres lieben und getreuen Doctors Alexander Bach, Großkreuzes Unseres kaiserlich-österreichischen Leopold und des Franz Joseph-Ordens, Unseres wirklichen geheimen Rathes und Ministers des Innern, in

Unserer Reichs-Haupt- und Residenzstadt Wien, am achtundzwanzigsten Monatstage Mai, nach Christi Geburt im Eintausend Achthundert dreiundfünfzigsten, Unserer Reiche im fünften Jahre.

Franz Joseph m.p.

Der Minister des Innern,

Alexander Bach m.p.

Nach Seiner kaiserlich-königlich apostolischen

Majestät Höchsteigenen Befehle,

Friedrich Sachse von Rothenberg m.p.,

Ministerial-Rath

6 <1849 august 8, Timișoara>. Extras din *Jurnalul de operațiuni* al Comandamentului apărării cetății Timișoara din timpul asediului din 1849 cu privire la actul de bravură al locotenentului Mihai Iacobici.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 10; copie.

Beilage No. 7

Abschrift des Auszuges aus dem Tagebuche der
Vertheidigung der Festung Temesvar, den 8. August 1849.
Ein Ausfall

Die feindlichen Arbeiten in der 2ten Parallele wurden die ganze Nacht hindurch mit Wachtelwürfe gestört. Der Feind feuert nur selten am Canaldamm aus Geschützen kleinen Kalibers.

Die zweite Parallele und der ganze Damm der Bega bis zur Brücke in die Fabrique ist von einer dichten Vedettenlinie besetzt; bei der Bischofsbrücke sind schon 2 Kanonen in die 2te Parallele eingeführt.

Gegen 4 Uhr Nachmittag fallen 150 Grenzer unter Hauptmann Babic gegen diese Plänkler-Chaine am Canaldamm aus, greifen im raschen Vorgehen dieselbe mit dem Bajonett an. Dort wird dem Feinde durch das von dem Bastion IV, V und VI dahin konzentrirte Kartätschenfeuer weder ein Sukkurs, noch der Rückzug gestattet, so daß alles was sich nicht ergab niedergemacht wurde. Die Grenzer stürmten unter Lieutenant Jacobich weiter gegen die Josefstädter Brücke, wo die aufgestellte ungarische eine halbe Compagnie nach heftiger Gegenwehr mit Rücklassung der zwei vor kurzem eingeführten 3pfündigen Kanonen die Flucht ergriff.

Die ganze Garnison war Zeuge dieses entschlossenen glücklichen Ausfalles, wobei Hauptmann Babic, vorzüglich aber Lieutenant Jacobich, heldenmüthig an der Spitze wesentlich zu dem günstigen Erfolg beigetragen haben. Lieutenant Thoma ist bei dieser Gelegenheit getödtet worden. Zwei Kanonen, 50 Gewehre, eine Trommel, nebst 55 Gefangenen waren die Beute dieses glücklichen Ausfalls.

Für die richtige Abschrift haftet Michael Ritter von Jacobich, Major des Ruhestandes.

7 1890 mai 22, *Caransebeș*. Completări ale maiorului (r) Mihai cavaler de Iacobici în legătură cu relatările *Jurnalului oficial de operațiuni* din timpul asediului cetății Timișoara (1849) despre fapta sa de arme din 8 august 1849.

Biblioteca Academiei Române, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 9; original.

Nachtrag

Beilage No. 7

Zu den am 8. August 1849 5 Uhr Nachmittag gemachten Ausfälle, welcher so glänzend durchgeführt worden ist, erlaube ich mir noch folgende Begebenheit, welche im Tagebuche von den mit der Führung desselben betraut gewesen Generalstabsoffizier oder Adjutanten, wahrscheinlich weil die treuen Grenzer des Romanen-Banater 13. Grenz-Regiments die schöne tapfere That im Angesichte der ganzen Garnison durchgeführt haben, nicht aufgenommen, wahrheitsgetreu, wie folgt, zu beschreiben:

Nachdem ich, Endesgefertigter, mit den eroberten 2 Geschützen, 55 Gefangenen, 54 Gewehren, eine Trommel etc., welche ich dem Feinde bei der Josefstädter Brücke abgenommen, auf der Straße den Rückzug angetreten und bis an das Peterwardeiner Thor, welches stark verpalisadirt war, von dem mittlerweile sich wieder gesammelten Feinde mittelst Kleingewehrfeuer und aus einer Batterie von der Mehalaer Seite auch mit Kartätschen heftig beschossen wurde, glücklich angelangt bin, hatte sich auch die ganze Compagnie unter dem Schutz des von der Bischofsbrücke führenden Dammes beim Festungsthor realirt, und nachdem das verpalisadirte Thor durch die aus der Festung herbeigeeilten Zimmerleute geöffnet und wir mit unseren Trophäen, dann den Gefangenen in der Festung eingelassen waren, so auch uns geordnet haben, wurde der Marsch in der Festung mit klingendem Spiele angetreten. An der Spitze der Compagnie marschirte de 1. et 2. Zug, in der Mitte waren die Gefangenen, welche auch die nur auf die Lafetten und rückwärtigen Räder ruhenden Kanonen ziehen mußten, eingetheilt; den Schluß bildete der 3. et 4. Zug. In dieser Ordnung wurde unter der Begleitung aller Herrn Generalen, Stabs- und Oberoffizieren, welche während der Durchführung des Ausfalles die heldenmüthige That der tapferen Romanen vom Hauptwall der Festung bewunderten, dann dem Jubel der noch gut kaiserlich gesinnten Bürger, über den Paradeplatz bis vor dem Siebenbürger Thore, allwo S^e Exzellenz der Herr Feldzeugmeister Baron von Rucavina als Festungs-Commandant mit den Kanzleien und dem Generalstabe zur Sicherheit in den Cassamaten einquartirt war marschirt. Alldorten angelangt, wurde an Front aufmarschirt, die Kanonen und Gefangenen aber auf 10 Schritte Distanz vor der Compagnie aufgestellt. Bei der Ankunft Sr Exzellenz wurde präsendirt, so auch der Generalmarsch geschlagen. Nachdem der Herr Compagnie-Commandant Babic die Meldung von der Durchführung des Ausfalles,

so auch den gemachten Trophäen, welche als Zeugen vor der Front standen, erstattet hatte, wurde das Spiel eingestellt, so auch geschuldert.

S^e Exzellenz der Herr Feldzeugmeister geruhte dem Herrn Compagnie-Commandanten für die so glänzende Durchführung des Ausfalles zu danken, sodann aber den Gefertigten vor der Front vorzurufen. Bei dieser Gelegenheit sagte S^e Exzellenz in Gegenwart aller anwesenden Herrn Generalen so auch Offizieren mit starker hervorhebender Stimme: „Herr Lieutenant, Sie haben mit der heldenmüthigen Tapferkeit und Todesverachtung die schönste militärische That in Gegenwart der ganzen Garnison am Tage als Held gelegt. Ich werde es nicht unterlassen, Sie für den schönsten militärischen Orden zu beantragen. Fernerhin wollen Sie in der Muttersprache den braven treuen Grenzern meinen Dank im Namen Sr Majestät unseres allergnädigsten Kaisers aussprechen. Dieselben haben unter Ihrer ausgezeichneten Leitung, durch Heldenmuth und Tapferkeit den Beweis geliefert, daß sie Nachkömmlinge der alten Römer sind und daß das heiße, tapfere römische Blut noch in den Adern derselben circulirt.“

Alle diese Thaten und Worte beruhen auf Wahrheit, aber, wie eben erwähnt, im Tagebuche zur Verewigung der heldenmüthigen That der tapferen und zu jeder Zeit stets treuen Romanen in der Kriegsgeschichte nicht aufgenommen. Caransebesch, am 22. Mai 1890

Michael Ritter von Jacobich,

Major des Ruhestandes

Ehrenbürger der königlichen Freistadt Temesvar

8 1890 mai 22, *Caransebeș*. Maiorul (r) Mihai cavaler de Iacobici îi trimite lui Petru Broșteanu, la cererea acestuia, mai multe documente referitoare la actul de bravură pe care l-a săvârșit la 8 august 1849, în timpul asedierii Timișoarei de trupele maghiare, precum și copia diplomei sale de cavaler (cu acordarea unui blazon nobiliar), pentru a le păstra și valorifica în viitor.

Biblioteca Academiei Române, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 8; original.

Caransebesch, am 22. Mai 1890

Mein lieber, alter Kriegskamerad!

Deinem Wunsche, so auch meinem Versprechen gemäß, übersende ich Dir beifolgende auf Wahrheit beruhende Dokumente, welche Du zu Deinem Gebrauche verwenden kannst, als:

1-mo Mein Ritter-Diplom in voller Abschrift.

2-do Eine Abschrift des Diplomes von der Temesvarer städtischen Representanz, mittels welchem ich die Ehrenbürgerschaft erhalten habe.

3-tio Das Offiziers-Tapferkeitszeugnis vom 12. September 1849.

4-to Abschrift des Berichtes des Bataillons-Commando vom 21. September 1849 No. 1049.

5-to Abschrift aus dem gedruckten Tagebuche vom 8. August 1849 Ausfall.

6-to Eine Abschrift des Bataillons-Commando-Berichtes vom 30. März 1850 an das Kriegsministerium. 7-mo Einen von mir über den Ausfall vom 8. August 1849 auf die Wahrheit der Thaten beruhenden und verfassten Nachtrag. Mich würde es sehr freuen, wenn Du alle diese Beilagen zur Verfassung der Geschichte benützen wirst; dieselben wollest Du auch in Deinem Archive für künftige Zeiten aufbewahren. Andere Documente, welche Dir nützlich wären, besitze ich nicht. Ich hoffe, daß der Herr General Doda von seinen Schriften auch etwas gegeben hat. Hier sonst nichts Neues. Sei recht herzlich begrüßt von Deinen stets bereitwilligen alten Kriegskameraden,

*Michael Ritter von Jacobich,
Major des Ruhestandes*

9 1890 decembrie 11, Reșița. Petru Broșteanu îi trimite lui Corneliu Diaconovich mai multe documente primite de la maiorul (r) Mihai cavalier de Iacobici referitoare la decorarea sa pentru faptele de arme săvârșite în 1849, înnobilarea sa și acordarea cetățeniei de onoare a orașului Timișoara, cu rugămintea de a le publica în revista „Romänische Revue”; îl roagă să-i trimită numerele din „Romänische Revue” în care publicase diferite articole, pentru a se folosi de acestea la obținerea unui premiu din partea Academiei Române; îl roagă să intervină la București pentru a i se conferi o decorație, cel puțin Bene merenti.

Biblioteca Academiei Române București, *Documente Istorice*, pachetul MDCXCVIII, nr. 8; original scris pe verso-ul scrisorii din 22 mai 1890 a lui Mihai Iacobici către Petru Broșteanu.

Lieber Corneli!

Anbei sende ich Dir einige mir von meinem alten Freunde und Kriegskameraden pens[ionirten] Major Jakobich, dem Vater [von] Ignatz¹, schon vor längerer Zeit zugekommenen auf seine Dekorirung, Erhebung in den Adelsstand und Wahl zum Ehrenbürger von Temesvar Bezug habende Dokumente.

Ich bin der Ansicht, daß Du für derlei Dokumente unter irgend einem Schlagworte – *Unter schwarzgelber Fahne* oder *Für Kaiser und Vaterland* etc. – in der „Rom[änischen] Revue” Platz machen und gleich mit der Veröffentlichung mitfolgender Dokumente beginnen solltest. Jedenfalls bitte ich, dieses in ein oder der anderen Weise zu thun.

Ferner habe ich noch ein Anliegen: ich beabsichtige mich um eine Prämie bei der *Academia Română* zu bewerben und benöthige zur Illustrirung meiner bisherigen schriftstellerischen Thätigkeit auch meine in der *Revue* veröffentlichten Arbeiten. Mein Ansuchen geht nun dahin, daß Du mir jene Hefte der *Revue* in Bälde (den Termin Decemberende) zusenden möchtest, welche Arbeiten von mir enthalten. Kann ich auf die Erfüllung dieser Ansuchung rechnen? Du würdest mich hiedurch sehr verpflichten.

M.² ist wieder am Ruder. Sollte ich nicht Deine Angelegenheit auffrischen? Als Gegendienst möchte ich Dich bitten, auch etwas für mich zu thun. Ich bin überzeugt, daß man nur die Idee anzuregen braucht, und ein **Bene merenti**³ wäre das Wenigste was für mich dabei heraussehen würde. Zu diesem Zwecke aber müßtest Du, da wir uns gegenseitig denn doch nicht in die Hand arbeiten können, jemand anderen vorschieben, und zwar empfehle ich Dir hiezu H[errn] I. Popescu, den Redakteur der „Transilvania“ von dort, welchem Du die Idee nahe legen könntest, und ich bin überzeugt, daß dieser es thun wird. Natürlich müßtest Du die Sache sehr heiklich behandeln, Popescu gesprächsweise darauf hinleiten, denn ich sehe aus allen seinen Berichten, daß ihm meine Arbeiten außerordentlich gefallen. Anlaß hiezu hättest Du, da ich ja sowohl bei der *Revue* als auch bei der *Transilvania* Mitarbeiter bin.

Dich herzlich grüßend, Dein alter,

P. Broșteanu

¹ Ignatie cavalier de Iacobici (1845–1905), fiul lui Mihai Iacobici și tatăl viitorului general Iosif cavalier de Iacobici. La data scrisorii lui Petru Broșteanu către Corneliu Diaconovich, Ignatie cavalier de Iacobici, având gradul de maior, era comandant-adjunct al unui regiment cu garnizoana la Alba Iulia.

² Este vorba de generalul Gheorghe Manu, prim-ministru al României între 5/17 noiembrie 1889 și 21 februarie/5 martie 1891.

³ Decorație românească, având două clase, care a fost instituită de regele Carol I în anul 1876.

10 1896 martie 10/22, Brașov. Articolul *Eroism românesc. Un episod din revoluțiunea din 1848 petrecut în orașul Timișoara*, de Petru Broșteanu, publicat în „Gazeta Transilvaniei”, anul LIX, nr. 56 din 10/22 martie 1896.

Mult sânge românesc s-a vărsat în jurul și înaintea porților capitalei de odinioară, Timișoara sau Tibiscul antic al Daciei ripense. Precum sângele bravilor grăniceri români s-a pierdut, îngrășând pământul, așa și recunoștința și răsplata s-a pierdut în uitare. Una însă totuși a rămas: *virtutea și gloria*. Astea nu se pot nici nega, nici uita, căci vii sunt încă oamenii, în viață e orașul care, deodată cu existența sa, conservă suvenirul întâmplărilor prin care s-a trecut în toate timpurile. El însuși, orașul Timișoara, ne vorbește mai lămurit ca orice scrisoare, că ceea ce, cândva, era virtute, merit, drept și îndreptățire pentru remunerațiune, astăzi – prin schimbarea timpurilor – a devenit cauză motivată – de dispreț, ură și persecuțiune.

Între luptele de la 1848–1849, apărarea Timișoarei prin garnizoana sa eroică în răstimp de 107 zile ocupă, fără îndoială, pagina cea mai strălucită în istoria acelei epoci memorabile.

În urma catastrofei de la Sibiu, din 15 martie 1849 st.n., când Puchner, generalul imperial bătut

de insurgenții de atunci sub conducerea generalului polonez Bem, fusese constrâns a se retrage cu armata austriacă imperială în România, se putea ușor prevedea că Bem, văzând Transilvania curățită de trupele imperiale, se va întoarce spre Banatul Timișan pentru continuarea operațiunilor sale. La începutul lui aprilie, insurgenții începuseră a se întinde mereu spre sud-estul Timișanei și a ocupa pozițiunile mai importante, împingându-și coloanele lor spre Timișoara. Ei se apropiaseră de această cetate; la 25 aprilie o împresurară din toate părțile și o constrânsă a-și închide porțile, încetînd astfel toată comunicația cu lumea de afară.

Între trupele cărora [le] era încredințată apărarea cetății se afla și un batalion de grăniceri româno-banatici. Chemarea acestui batalion era dintre cele mai critice și grele, căci eroicul comandant al cetății, mareșalul-locotenent campestru baronul de Rucavina, având deplină încredere numai în grănicerii săi, încredințase numei lor serviciul în jurul cetății, cu scop de a împiedica dezertările soldaților de la regimentele de linie, care se înmulțiseră în timpurile din urmă într-un mod îngrijorător.

Într-aceea, insurgenții începură mereu a se întări în jurul cetății, strică apaductele care aprovizionau cetatea cu apă de băut, și-și întinseseră avanposturile lor până la malul stîng al Canalului [Bega], mai apoi chiar și până în raionul punților din cetate. La puntea dinspre „Josefin” mai așezară două tunuri, cu cari apoi băteau aspru atât frontul întreg al bastionului principal cât și artileria de apărare deasupra „Porții Petruvaradinului”.

Bombardarea cetății se începu la 15 mai și ținu, cu puține întreruperi, până la 8 august, în care zi insurgenții avuseseră cu totul 28 baterii în acțiune, aruncând foc și moarte între apărătorii cetății. Îndeosebi cele două tunuri făceau multe și mari stricăciuni și de repetate ori se rugaseră bravii grăniceri de comandantul suprem al cetății, ca să le permită un atac asupra acestor tunuri periculoase, ceea ce însă nu li se permise.

Starea garnizoanei devenise, în fine, din zi în zi tot mai critică. Pe lângă scenele îngrozitoare cauzate prin bombardarea înfricoșătoare și prin stricăciunile dezastruoase, pe lângă mulțimea de morți și răniți, se mai alăturase și lipsa de hrană, apoi frigurile, scorbutul și holera, încât dacă cineva era scăpat de pericolul morții prin proiectile și prin gloanțe, trebuia să cadă victimă tifosului și a holerei. Carnea se împărțea numai de două ori pe săptămână; carnea de cal devenise o mâncare luxurioasă. Legume, poame, verdețuri, unt, lapte, zburătoare domestice erau rarități.

După ce însă, prin restrângerea mai perfectă a cercului de împresurare și închiderea de tot a căilor de comunicații prin insurgenți se făcea imposibil comandantului cetății a trage informațiuni despre întâmplările din afară, se hotărâră, în fine, la o excursiune, cu scop [de] a face prizonieri, de la cari apoi ar putea înțelege și aici ceva despre mișcările trupelor și despre starea împrejurărilor din afară.

Cu executarea acestei operațiuni se încredințase batalionul de grăniceri români, din care se compuse o companie de 150 soldați aleși sub comanda căpitanului

Babici, pe lângă care mai erau atașați locotenenții Thoma, Rein și Iacobici, tustrei români grăniceri.

Mandatul acestei companii era: a ieși (la 8 august) din curtea Casarmei transilvane, prin poarta internă, și a înainta până la șanțul extrem al cetății, de acolo a trece în direcțiunea cea mai scurtă peste glacisul cetății și a se arunca apoi cât de grabnic asupra avanposturilor inamice, a le respinge pe acestea spre suburbiul Maere, a face – dacă se poate – prizonieri și apoi a executa retragerea pe lângă șoseaua de la așa-numita punte episcopescă, prin poarta numită a Petrovaradinului.

Compania ieși afară și ajunsese la șanțul extrem al cetății. Atunci locotenentul **Iacobici**, cu un despărțământ, se însărcină a se repezi asupra inamicului și apoi a înainta spre puntea episcopescă, unde va avea să aștepte sosirea restului companiei.

Mandatul s-a executat cu promptitudine. Locotenentul Iacobici a observat că atât avanposturile inamice de-a lungul Canalului, spre puntea suburbiului Iosefin, cât și artileriștii de la cele două tunuri primejdioase zăceau cuprinși de o căldură apăsătoare, s-a hotărât fără multă combinare a comite un fapt îndrăzneț-eroic.

„Măi feciori! – zise el grănicerilor săi – Tunurile acelea, vedeți-le acolo, pot să fie îndată în mâinile noastre. Care vrea să le aibe, să-mi urmeze! După mine, feciori!”

„Toți le vrem” fu răspunsul năbușit al bravilor soldați și, ca niște vulturi, se repeziră asupra tunurilor și soldaților inamici. Într-un moment, tunurile și căruțele de munițiune fuseră în mâinile Românilor. Inamicii, surprinși, văzându-se deodată înconjurați de grănicerii români, credeau că visează un vis greu.

Căpitanul Babici, invitat de locotenentul Iacobici, văzând cutezanța într-adevăr eroică, încoronată de un succes atât de strălucit, se grăbi a-i veni întru ajutor. Insurgenții nici nu avură timp a pune mîna pe armă până ce deveniră prizonieri. Babici luă prizonierii și-i puse în mișcare spre cetate, iar Iacobici se îngrijise a disloca tunurile din pozițiunile lor, pornindu-le pe șoseaua principală spre cetate.

Situațiunea bravilor Români devenise însă acumă și mai critică, căci se alarmaseră insurgenții din celelalte părți ale taberei lor și deja se apropia un detașament drept la puntea spre Iosefin, începând a trage o mulțime de focuri în dosul grănicerilor lui Iacobici, iară dinspre Măhala începură a-i tracta chiar și cu proiectile explozive, care începură a lovi. Bravii cuceritori însă tot nu s-au descurajat, ci, răspunzând bărbătește cu foc, s-au retras în cetate, ducând cu ei tot ce le căzuse în mână. Locotenentul Thoma și încă un grănicer, tocmai în momentul când sosiseră la Poarta Petruvaradinului, fuseseră loviți și căzură.

Poarta se deschise, compania se realinie în ordinea militară cuvenită, luă tunurile și prizonierii în mijlocul lor și apoi se puseră în mișcare prin străzile principale ale cetății până la Poarta transilvană, unde era locuința comandantului suprem al cetății. Aici se postară cu trofee cu tot, iar baronul Rucavina îi

întâmpină acompaniat de suita sa de generali, stat-major și alți ofițeri superiori, de trupe de garnizoană și mulțime adunată. Făcându-i-se raportul îndătinat și predându-se obiectele cucerite, comandantul le vorbi:

„Grăniceri români! Voi nu numai ați satisfăcut mandatul primit de la mine, ci m-ați surprins peste așteptare prin eroismul vostru. Cutezanța voastră mi-a cauzat admirare, mie și garnizoanei întregi. Succesul strălucit al acestei întreprinderi dovedește că sunteți adevărați strănepoți ei eroicilor Romani vechi. Vă mulțumesc în numele Majestății Sale a prea grațiosului nostru împărat!”

Întorcându-se apoi către locotenentul Iacobici, îi adresă următoarele cuvinte:

„Domnia Ta, domnule locotenent, prin întreprinderea aceasta, prin prizonierii și trofeele cele frumoase, ai dat dovadă necontestabilă de ofițer brav și erou, iară eu [mă] voi îngriji ca pieptul Domniei Tale să fie decorat în mod corespunzător faptei eroice, ce ai săvârșit-o din propria-ți inițiativă.”

Entuziasmul și bucuria ganizoanei întregi erau nemărginite. Toți ofițerii superiori, colegii, soldații și concetățenii gratulară domnului Iacobici, profetindu-i toți, din toate părțile, decorațiuni, avansament și alte onoruri.

Măinezi se auziau bubuituri de tunuri din depărtare. În tabăra și tranșeele insurgenților se observă o mișcare neîndătinată, care prevestea o luptă în jurul cetății.

Un asalt întreprins de o parte a garnizoanei sub conducerea colonelului Blomberg constatase, în fine, că insurgenții, angajați într-o luptă de mai multe zile, se văzură la urma urmelor constrânși a ridica blocarea Timișoarei și a se împrăștia în mare dezordine spre Arad, Lugoj și Țiria, unde însă – precum se știe – partea cea mai însemnată a răsculaților depusese armele în mâinile armatei aliate.

La 9 august, după 107 zile grele și fatale, pentru prima dată se deschiseră porțile Timișoarei.

Tocmai la o lună după această întâmplare memorabilă, la 9 septembrie, murise eroicul apărător al Timișoarei, locotenent-mareșal campestru baronul Rucavina, care promisese decorarea și recunoștința preaiunăltă lui Iacobici și colegilor săi de la 9 august.

Într-adevăr, decorațiunile se și distribuiseră, deși abia în luna mai 1850, dar cum și cui?

Între numele decorațiilor aflăm pe căpitanul Babici, decorat cu ordinul Coroanei de Fier clasa III, apoi cu Crucea pentru merite militare și – aflându-se tocmai pe atunci armata rusească în jurul Timișoarei – se mai decoră și cu ordinul rusesc al Sfintei Ana. Apoi se mai decorară dintre subofițeri și grăniceri sergentul, caporalul și 3 grăniceri cu Medalia de aur, iar 15 grăniceri cu Medalia de argint. De locotenentul Iacobici, conducătorul întreprinderii de atunci, nu era nici vorbă.

Generalul de brigadă Popovici, care era însărcinat cu distribuirea medaliilor, se adresă către sergentul Balac(i) cu întrebarea:

„Dar să-mi spui, cu care ocazie ai câștigat Dumneata această medalie?”

„Am câștigat-o la Timișoara, cu ocazia unei eruperi din cetate, când am luat două tunuri cu munițiune cu tot și tunarii lor și am făcut mulți prizonieri, sub conducerea domnului locotenent Iacobici. Stau însă la îndoială, să primesc decorația ori ba, deoarece conducătorul nostru, căruia avem să-i mulțumim [pentru] aceste semne de onoare, nu se află între cei decorați!”

„Este adevărat, domnule locotenent, ce zice sergentul?” întrebă generalul pe Iacobici, care se afla în rândul trupelor prezente.

„Cu permisiune, domnule general, eu cred că răspunsul la această întrebare se cuvine în prima linie domnului maior Vaiman [Weymann] și căpitanului Babici, cari au fost martori oculari și competenți a judeca despre întreprinderea de sub întrebare.”

„Da, da”, mărturisiră ambii ofițeri.

„Într-adevăr a fost domnul Iacobici comandantul trupei de acțiune la cucerirea trofeelor. Nu știm cum să ne explicăm uitarea Domniei Sale din lista decorațiilor.”

„Dacă e așa, apoi voi reînnoi propunerea la forurile competente. Fiți dară liniștiți, domnule Iacobici și voi, bravilor grăniceri”, zise generalul.

Și, într-adevăr, în urmarea noii relațiuni a domnului general, se sulevă de nou amintirea întâmplării din cestiune, și abia în ziua anului nou 1851 sosi drept cadou prețios diploma însoțită de ordinul Coroanei de Fier clasa III cu decorațiunea de război, în semn de recunoștință și mulțămire pentru bravura dovedită de Iacobici pe câmpul de război.

În urma statutelor acestui ordin, mai câștigase locotenentul Iacobici ridicarea în statul de cavaler pentru sine și pentru urmașii săi, iar Reprezentanța orașului Timișoara îl alese, la 18 ianuarie 1853, cu unanimitate de voturi, de cetățean onorar al acestei urbe libere regești...

Domnul Iacobici a trăit până anul trecut¹ ca maior în pensie la Caransebeș. S-a născut la 18 august 1822 și, afară de părul cărunt, nu arăta nimic la față sau statura sa de ținută militară, că l-ar apăsa atâția ani, pe lângă toate că a mai luat parte și la războaiele din 1859 și 1866. Figura lui semăna prea bine cu a unui stejar sănătos și puternic, iar „din stejar, stejar răsare!” Îmi veni în minte această zicală românească, cugetând la fiul său Ignatius, maior cesaro-regesc la Regimentul de infanterie Nr.50, a cărui drapel poartă Medalia de aur cu inscripția pe latura întoarsă: „*Virtus Romana rediviva*”, iar pe cealaltă „*Für standhaftes Ausharren in der Treue zu Kaiser und Vaterland*”.

¹ Mihai cavaler de Iacobici a încetat din viață la Caransebeș, la 27 noiembrie/9 decembrie 1892, prin urmare, Petru Broșteanu a scris articolul în 1893, dar acesta a fost publicat de „Gazeta Transilvaniei” de abia la 10/22 martie 1896.

CULTURA INSTITUȚIEI MILITARE DIN TIMIȘOARA SPECIALIZATĂ ÎN STINGEREA INCENDIILOR ȘI ACȚIUNI DE INTERVENȚIE LA CALAMITĂȚI NATURALE ȘI CATASTROFE – PRODUSUL EVOLUȚIEI SALE ISTORICE DISTINCTE

Irina Vastag*

Cuvinte cheie: cultura organizațională, profilul cultural identitar, perspectiva istorică, instituția militară din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe

Schlüsselworte: organisationelle Kultur, eigenes Kulturprofil, historische Perspektive, für Brandlöscheinsätze und Spezialeinsätze im Falle von Naturkatastrophen und Notsituationen zuständige Mitlätereinrichtung Temeswar

Die Kultur der für Brandlöscheinsätze und Spezialeinsätze im Falle von Naturkatastrophen und Notsituationen zuständigen Militäreinrichtung Temeswar – ein Produkt ihrer eigenen geschichtlichen Entwicklung (Abstrakt)

Die für Brandlöscheinsätze und Spezialeinsätze im Falle von Naturkatastrophen und Notsituationen zuständige Militäreinrichtung Temeswar hat eine ununterbrochene Entwicklung durchmacht, seit den ersten Brandlöscheinsätzen, bis zum Management der so komplexen Noteinsätze heutzutage, in gegenwärtigen Situationen.

Ihre Geschichte, wie das Leben eines jeden Einzelnen, beschreibt einen kurvenreichen Weg, mit vielen genauen, entschlossenen und gut begründeten Taten, aber auch mit einigen Tiefpunkten, also gab es sowohl Zeiten des Jubels als auch Augenblicke der Verzweiflung.

Um Leben, Güter und Umwelt zu beschützen, setzten sich die Temeswarer Feuerwehrleute ein, im Sinne ihres ursprünglichen und wichtigsten Ziels, den Schutz der Mitbürger und die Rettung von Leben und Gut, was ja eigentlich ihren Sinn ausmacht.

Die Geschichte der Militärfeuerwehr, die in Temeswar tätig war, stellt ein besonders wichtiges Element in der Entwicklung der Kultur dieser Einrichtung dar. Zudem kann man dadurch eine klare Unterscheidungslinie erkennen, zwischen alten und neuen Kulturen und somit sehr leicht das Phänomen der Akkulturation untersuchen.

Das Zyklusstadium (die Aufeinanderfolge wichtiger Ereignisse) im Leben dieser Einrichtung stellt einen wichtigen Moment in der Entwicklung der Kultur dieser Organisation statt.

Besonders wichtig für die Organisierung und Funktionierung der Tätigkeit der Feuerwehrleute war die Hohe Königliche Verordnung Nr. 815 vom 3. April 1936, in dem das „Gesetz zur Organisierung der Feuerwehr“ verabschiedet wurde, welches dann im Amtsblatt Nr. 80 vom 4. April 1936 veröffentlicht wurde und vorsah: „... Vorbeugung und Bekämpfung von Notsituationen, sowie Ausführen der für Feuerwehrleute durch die Ordnung der öffentlichen Abwehr festgelegten Vorkehrungen werden im ganzen Land der militärischen Feuerwehreinstellung anvertraut“. So entsteht am 1. Juni 1936 die Kompanie der Militärfeuerwehr Temeswar, welche ab dem 25. Oktober 1938 zur Gruppe 10 der Feuerwehr Temesch, mit Sitz in Temeswar, gehört.

Aufgrund des gleichen Gesetzes wurde, durch der im Amtsblatt Nr. 268 vom 18. November 1939, in der Sektion 2, Art. 15 veröffentlichten Durchführungsverordnung, vorgesehen, dass zu den Verantwortungen des Bürgermeisters (Chef der Gemeindeverwaltung und, zugleich, Vorsitzender des Stadtrates) auch das Treffen der Entscheidungen zählte, was „... den Schutz der Gemeinde in Brandfällen und Flutsituationen betrifft...“. Somit hatte der Bürgermeister klare Aufgaben, was die Organisierung und Vorbereitung der Feuerwehreinsatzkräfte betrifft.

Alle allgemeinen historischen Faktoren haben, schrittweise, auch die Entwicklung der Feuerwehr beeinflusst. Demzufolge durchlebte die Militäreinrichtung der Feuerwehrkompanie Temeswar alle Veränderungen, welche für Militäreinrichtungen des rumänischen Staates bekannt sind, und hat sich somit oft verändert, als Folge der Erweiterung des allgemeinen organisatorischen Rahmens, der Vervollkommen der Struktur der Einheiten und Untereinheiten, als Folge des Austritts aus der Armee und der Organisierung als Generalinspektorat der Feuerwehr, das dem Innenministerium untergeordnet ist.

Die Gruppe 7 der Temeswarer Feuerwehr bestand 1943 aus: 2 Feuerwehrkompanien (Temeswar und Arad) und 8 Abteilungen (Beiuș, Caransebeș, Deva, Lugoj, Oravița, Orșova, Târgu Jiu, Turnu Severin). Ende 1946, wurde

* Universitatea de Vest din Timișoara, Facultatea de Sociologie și Psihologie, Școala Doctorală de Sociologie, Timișoara, Romania. E-mail: irinavladutescu@yahoo.com.

der organisatorische Rahmen erneut verändert, so dass das Regionalinspektorat Nr. 1 Temeswar entstand, mit den Gruppen 1 – Temeswar, 2- Lugoj, 3 – Craiova. Ab dem 1. März 1968 wird das Inspektorat zur Überwachung der Bekämpfung und Vorbeugung von Bränden, im Rahmen der Feuerwehrgruppe, aufgelöst und es entstehen 3 Kreisinspektorate zur Vorbeugung der Brandfälle in den Kreisen Temesch, Arad und Caras-Severin.

Die Zeitspanne 1954–1974 war besonders wichtig für die technische Ausstattung der Feuerwehr, wobei unsere Fabriken (darunter die Mechanischen Werke Temeswar) fast die Gesamtproduktion von Feuerwehrinsatzautos, mit Wasser, Löschschaum und Löschpulver, auf Landesebene sicherten.

Am 24. Oktober 1996 – wird die Feuerwehrgruppe „Banat“ im Kreis Temesch gegründet, und am 15. Dezember 2004 entsteht das Inspektorat für Notsituationen „Banat“ im Kreis Temesch, als selbstständiges Amt, dem Generalinspektorat für Notsituationen untergeordnet.

Während dieser gesamten Zeitspanne haben die Militärfeuerwehrleute an zahlreichen schwierigen Einsätzen teilgenommen und sich durch Loyalität, Mut, Integrität, Verantwortung, aktive Teilnahme, hohe Teamfähigkeit, Opferbereitschaft, usw. ausgezeichnet. Dadurch, dass diese Werte, Grundsätze, Symbole in das Bewusstsein des eigenen Personals, aber auch der Bürger eingegangen sind, wird das Weiterbestehen einer festen organisationellen Kultur der Temeswarer Feuerwehrleute gesichert, eine Kultur, die ein hohes Anpassungsvermögen an alle politischen, sozialen Änderungen, sowie an administrativ-territoriellen Umstrukturierungen in unserem Land mit sich brachte, aber auch eine stete Optimierung/Verbesserung in der eigenen Tätigkeitssphäre.

„Cultul trecutului e cea mai de seamă virtute a unui popor. Acest trecut e al părinților, al moșilor și strămoșilor noștri și ni se lasă nouă ca o scumpă moștenire, ca și cel mai prețios tezaur.”

Petre Gârboviceanu

Instituția militară din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe se bucură de o tradiție bogată existând din vechi timpuri și cunoscând diferite forme de organizare ori numeroase denumiri.

Dintotdeauna, pompierii, acești eroi cotidiani, au fost în slujba cetățenilor, prin specificul activităților lor, atât în timp de pace, dar și în timp de război.

Tezaurizând în decursul anilor valoare, apreciere din partea autorităților și mai ales a cetățenilor prin misiunile îndeplinite cu profesionalism, instituția militară din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe și-a creat un drum remarcabil în societate, având la baza actele normative, resursa umană esențială, relațiile profesionale intra și interinstituționale și, nu în ultimul rând, cultura organizațională dobândită de-a lungul istoriei.

Cultura organizațională poate fi înțeleasă ca o formă de dezvoltare socială a instituției.

Fiecare organizație are propria cultură, care ilustrează istoria sa, modalitățile de desfășurare a activităților, atitudinea față de risc, maniera de rezolvare a problemelor, stilul de conducere, resursele umane.

Ștefan Buzărnescu analizează structurile organizaționale ca „modele ideale de realități sociale” în care cultura organizațională este definită printr-un stil de viață și de civilizație, la care aderă majoritatea

angajaților și care are la bază normele și regulile formale sau informale prezente în spațiul organizațional definit¹.

„Conceptul de cultură este acoperit aproape în întregime prin patru termeni: simboluri, eroi, ritualuri și valori, care formează în această ordine”² dinspre exterior (vizibilitate) spre interior (invizibilitate) structura unei culturi.

O cultură puternică reprezintă un instrument strategic valoros care ghidează și mobilizează salariații spre scopuri comune, o forță care poate înlesni sau împiedica instituirea unor elemente de noutate, fiind considerată de mulți specialiști fundamentul excelenței organizaționale.

O cultură organizațională slabă este punctul nevralgic al unei instituții care poate fi asemănată, în aceste condiții, cu o țară fără cultură și istorie.

Cunoașterea culturii organizaționale este necesară din prisma faptului că reprezintă unul dintre puținii factori care, pe termen lung, prezintă un caracter previzional pentru instituție, mai ales când aceasta trebuie să se adapteze diferitelor situații de schimbare.

Cultura organizațională poate fi abordată din două perspective: a) perspectiva istorică, ce cuprinde miturile, povestirile, eroii, simbolurile, sloganurile, ceremoniile; b) situația actuală (prezentă), care face referire la sisteme, reguli, strategii, conducere, structură, obiceiuri.

¹ Buzărnescu 1995, 128.

² Bibu 2002, 9.

Pornind de la ideea că istoria operează cu simboluri care s-au format în decursul anilor, cu tipare comportamentale care treptat au ajuns să reprezinte obiceiuri și norme împărtășite de toți membrii și care sunt transmise mai departe noilor angajați, în continuare, voi încerca să creionez, din perspectivă istorică, cultura organizațională a unei instituții de înaltă conștiință și conduită civică prin salvarea vieții oamenilor și apărarea bunurilor lor.

La fel ca în cazul tuturor organizațiilor, cultura instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor decurge din istoria sa, din prioritățile și obiectivele urmărite, din specificul activității desfășurate și particularitățile persoanelor implicate (angajați, colaboratori, beneficiari ai serviciilor oferite).

Parte constitutivă a instituției pompierilor din România, instituția militară din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe a cunoscut un proces complex de dezvoltare, condiționat de evenimentele istorice naționale, dar mai ales de cele social-istorice zonale.

Cunoașterea evoluției instituției se dovedește extrem de importantă și utilă pentru angajați, pentru că numai în acest mod pot fi identificate adevăratele disfuncționalități în fața permanentelor solicitări. Istoria ne oferă multe lecții, din care putem extrage învățăminte ce ne feresc de noi și mari greșeli.

Întreaga istorie a acestei instituții vine și în sprijinul noilor angajați, pe care îi ajută să își formeze o imagine despre sensul și semnificația valorilor, normelor, atitudinilor, conduitelor personalului, astfel încât să și le însușească pentru o adaptare adecvată la organizație.

Istoria acestei instituții include totalitatea împrejurărilor, faptelor și motivelor care au dus la întemeierea ei.

La data de 31 martie 1774, Administrația bănățeană a elaborat întâia dată un regulament privitor la serviciul pompierilor timișoreni³.

Acesta era alcătuit din 67 de prevederi referitoare la modul de organizare și desfășurare a intervențiilor în localitate, la modalitățile de prevenire a incendiilor specifice orașului Timișoara, dar instituia și recompense pentru cei care ajungeau primii la locul incendiului, precum și pentru aceia care se făceau remarcați pe timpul intervenției propriu-zise, dar și sancțiuni pentru persoanele care se eschivau de la această îndatorire publică ori nu îndeplineau măsurile ordonate, aplicându-se amenzi sau chiar pedepse corporale⁴.

³ Panțuru 1983, 15.

⁴ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comandamentul general Bănățean*, d. 28–33/1774, f. 214–216.

Totuși, Regulamentul de la acea dată ne arată că în Timișoara, ca de altfel în nici un alt oraș al țării, nu exista o organizație (militară sau chiar civilă) care să funcționeze continuu în scopul prevenirii și stingerii incendiilor, populația având întreaga răspundere. Din analiza acestui document reiese foarte clar modalitatea anevoioasă în care se acționa în situații de incendiu. În primul rând, trebuiau anunțate oficialitățile locale: primarul orașului era prima persoană care trebuia informată ori de câte ori izbucnea un incendiu, iar acesta trebuia să anunțe imediat Comisia Polițienească, care la rândul ei trebuia să informeze de îndată șeful Administrației Bănățene. Prin urmare, timpul de răspuns era unul foarte mare, având în vedere faptul că cei cu atribuții de pompieri (veniți din zone diferite ale orașului) nu erau nici pe departe primii anunțați despre evenimentul produs. Se considera important ca la fața locului să se prezinte „funcționarii primăriei, magistrații, meșterii hornari, zidari, dulgheri, fierari, rotari, lăcătuși, tâmplari, cu toate calfele lor, precum și arendașul serviciului de salubritate cu oamenii din subordine, toți cu uneltele lor profesionale” care abia, o dată adunați la un loc, trebuiau să asculte directivele primarului, cel care, așa cum am precizat mai sus, era comandantul tuturor acțiunilor de stingere.

Ulterior, s-au adus câteva îmbunătățiri privind modalitatea de organizare, în sensul în care a avut loc o divizare a localității pe vecinătăți, care cuprindeau suprafața câtorva străzi și în raza cărora vecinii aveau obligația de a asigura ordinea, curățenia caselor, de a păstra în condiții de funcționare aparatele de stingere a incendiilor, executând atribuții de pompier în caz de incendiu. Aceste vecinătăți erau administrate de doi vilici (de obicei, unul mai în vârstă și cu mai multă experiență și altul mai tânăr) care trebuiau să verifice coșurile de fum, să identifice posibilele surse de incendiu. Vecinătățile dispuneau de un regulament cu specific pompieristic, prin care se organizau câteva grupuri, echipate și dotate adecvat pentru acele vremuri (inițial cu găleți din piele, scări, târnăcoape și, ulterior, începând cu secolul al XVIII-lea, și cu pompe manuale, pe roți ori stropitori speciale) pentru a interveni în caz de incendii și cu atribuții clar stabilite: pielarii asigurau apa, tâmplarii demolau obiectivul incendiat, în timp ce meșterii hornari lichidau focul. În fruntea acestora era desemnată o persoană pe post de comandă.

Dacă începând cu anul 1799, a avut loc procesul de înființare și, treptat, de dezvoltare a pompierilor civili, din anul 1936 putem vorbi despre crearea și dezvoltarea instituției pompierilor militari la Timișoara.

Evoluția instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție

la calamități naturale și catastrofe a însemnat, în principiu, parcurgerea a trei stadii majore:

I. Primul stadiu, între anii 1936–1945, vizează crearea structurii militare a pompierilor, care, deși a fost situată încă de la bun început în afara politicilor vremii, a cunoscut numeroase influențe din partea sistemelor politice, sociale și administrative.

O dată cu procesul de modernizare a structurilor Corpului pompierilor s-a impus necesitatea stabilirii unor norme privind activitățile pompierilor (atât militari, cât și civili) la nivel național, astfel încât la data de 3 aprilie 1936 a fost elaborată o nouă Lege de organizare. Printre primele dispoziții s-a aflat și înființarea de unități noi care să acopere întreg cuprinsul țării. Astfel, la data de 1 iunie 1936 ia ființă Compania de Pompieri Militari Timișoara⁵, care prezenta un efectiv de: 1 căpitan, 2 ofițeri subalterni, 8 subofițeri și 80 de soldați și 3 cazărmi în cartierele Cetate, Prințul Carol și Fabric.

Un an mai târziu a fost înființată și Secția de Pompieri Lugoj⁶.

Trebuie precizat faptul că una dintre preocupările majore ale Comandamentului pompierilor a fost aceea de a cultiva tradițiile de luptă ale pompierilor militari, respectul față de eroii căzuți la datorie. Totodată se puna un accent deosebit pe educarea efectivelor în spiritul dragostei pentru instituția cărei îi aparțineau.

Caracterul vivace, trainic al valorilor și concepțiilor instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe a reprezentat cel mai însemnat factor de conservare și cimentare a culturii organizaționale. Atitudinile, ideile, credințele asumate întotdeauna de întreg personalul au dat forță personalității acestei instituții militare. De altfel, perpetuarea și consolidarea valorilor culturale ale acestei instituții i-au conferit acesteia perenitatea atât de utilă creșterii sale și valorizării de către cetățeni.

În 12 februarie 1937, Ordinul Marelui Stat-major nr. 5489 a impus alte câteva modificări privind structura organizatorică a Corpului pompierilor, printre care și reorganizarea acestuia în 7 grupuri teritoriale, Timișoara numărându-se printre acestea (alături de Craiova, București, Constanța, Galați, Iași și Sibiu)⁷.

Data de 13 august 1938 reprezintă un alt moment important în istoricul pompierilor timișeni, având în vedere reforma administrativ-teritorială din acea perioadă ce a determinat

reorganizarea Corpului pompierilor în 10 „grupuri ținutale”, Compania de pompieri Timișoara subordonându-se Grupului 10 Pompieri Timiș cu sediul la Timișoara⁸.

La 1 ianuarie 1940 – Grupul 10 Pompieri se compunea din: Compania Timișoara și Compania Arad, Secția Lugoj, Secția Deva, Secția Oravița și Pichetul Caransebeș. La 1 aprilie 1941 – Grupul 7 Pompieri Timișoara era format din 2 Companii de pompieri (Timișoara și Arad) și 7 Secții de pompieri (Lugoj, Turnu Severin, Târgu Jiu, Deva, Caransebeș, Oravița, Orșova).

Doi ani mai târziu, conform Ordinului Marelui Stat-major nr. 53924 din data de 12 august 1943, Corpul pompierilor s-a reorganizat (în condițiile cedărilor teritoriale din perioada războiului) în 7 grupuri⁹, astfel că Grupul 7 Pompieri Timișoara, avea următoarea componență: Compania de pompieri Timișoara, Compania de pompieri Arad, Secția de pompieri Beiuș, Secția de pompieri Caransebeș, Secția de pompieri Deva, Secția de pompieri Lugoj, Secția de pompieri Oravița, Secția de pompieri Orșova, Secția de pompieri Târgu Jiu, Secția de pompieri Turnu Severin.

II. Cel de-al doilea stadiu, între anii 1945–1968, vizează numeroasele și profunde schimbări generate de conducerea politică a vremii, în special în contextul postbelic.

Spre finele anului 1946 cadrul organizatoric general a suferit alte modificări și și-a consolidat următoarea structură: Inspectoratul general al pompierilor, 4 inspectorate regionale și 12 grupuri, 30 companii (7 de tip A cu peste 100 de oameni și 23 de tip B cu peste 50 de oameni) și 77 secții (40 de tip A cu 36 de oameni și 37 de tip B cu 28 de oameni)¹⁰. Acesta a fost momentul înființării Inspectoratului regional nr. 1 – Timișoara, cu grupurile 1 – Timișoara, 2- Lugoj, 3 – Craiova.

Conform O.M.A.I. NR. 725/56, la data de 04.01.1956 s-a desființat Direcția Pază contra incendiilor, Grupul Regional P.C.I. Timișoara a trecut în subordinea Direcției Regionale a Trupelor M.A.I., iar din punct de vedere administrativ a rămas în continuare la Direcția Regională M.A.I. Timișoara¹¹.

⁸ Panțuru 1983, 153.

⁹ Panțuru 1983, 154.

¹⁰ Panțuru 1983, 196–197.

¹¹ Arhiva Inspectoratului pentru Situații de Urgență al județului Timiș, *Registrul Istoric al Grupului de Pompieri „Banat” al județului Timiș*, *Registrele Istorice al Grupului de Pompieri „Banat” al județului Timiș*, respectiv *Inspectoratului pentru Situații de Urgență „Banat” al județului Timiș*, nepaginat.

⁵ Panțuru 1983, 151–153.

⁶ Panțuru 1983, 152.

⁷ Panțuru 1983, 153.

Figura 1. Sediul al Companiei de Pompieri Militari Timișoara. / Abbildung 1. Sitz der militärischen Feuerwehrkompanie Temeswar.

Figura 2. Sediul al Companiei de Pompieri Militari Timișoara din 1936. / Abbildung 2. Sitz der militärischen Feuerwehrkompanie Temeswar 1936.

II. Cel de-al treilea stadiu, din 1968 și până în prezent, ilustrează schimbările produse ca urmare a noilor reorganizări administrativ-teritoriale ale țării noastre.

O dată cu desființarea regiunilor și crearea județelor, Inspekția de supraveghere pentru stingerea și prevenirea incendiilor din cadrul Grupului de pompieri încetează să mai funcționeze, fiind create la 1 martie 1968 trei Inspectorate Județene de prevenire a incendiilor la Timiș, Arad și Caraș-Severin.

Are loc o nouă organizare, Grupul de pompieri dispunând de Servicii care asigură Grupurile de pompieri din județele Arad, Bihor, Caraș-Severin, Hunedoara și Timiș.

La data de 1 iunie 1992 se înființează Pichetul de Pompieri Sănnicolau Mare în structura Companiei I Pompieri Timișoara.

La data de 1 decembrie 1994 a fost înființat Pichetul de Pompieri Buziaș, în subordinea Companiei II de Pompieri Timișoara. Tot la aceeași dată a fost înființat și Pichetul de Pompieri Făget, în subordinea Companiei de Pompieri Lugoj.

În 1 august 1995 Pichetul de Pompieri Buziaș devine Compania de Pompieri Buziaș.

Prin Decretul Președintelui României nr. 454 din 7 septembrie 1996, Grupului de Pompieri „Banat” al județului Timiș i-a fost acordat, în 26 octombrie 1996, Drapelul de Luptă, un moment plin de semnificație și emoție în istoria acestei unități militare.

În 15 martie 1998 se înființează Stația de Intervenție, Ajutor Medical Urgență și Descarcerare (S.I.A.M.U.D) în cadrul Detașamentului de Pompieri Timișoara 1, având în dotare o auto-specială tip Volkswagen, echipată cu aparatură și materiale de descarcerare și o autoambulanță tip Mercedes, echipată cu aparatură și materiale pentru urgență „0”, ambele provenite din donații.

Avându-se în vedere mărimea zonei de responsabilitate a instituției s-a impus necesitatea creării de subunități noi, astfel că la 1 mai 1998 a fost înființată Garda de Intervenție – Stingere Deta, în subordinea Stației de Pompieri tip I Buziaș, iar Compania I de Pompieri Timișoara devine Detașamentul de Pompieri „Timișoara 2 + S.I.A.M.U.D”, Compania II de Pompieri Timișoara devine Detașamentul de Pompieri „Timișoara 1”, iar Compania de Pompieri Lugoj devine Detașamentul de Pompieri „Lugoj”, având în subordine Garda de Intervenție – Stingere Făget.

În decembrie 2004, a fost înființat Inspectoratul pentru Situații de Urgență „BANAT” al județului Timiș, ca urmare a fuzionării Grupului de Pompieri „BANAT” cu Inspectoratul de Protecție

Civilă din Timiș. De la această dată, cele trei gărzi de intervenție (Deta, Făget și Sănnicolau Mare) se transformă în stații de pompieri.

O dată cu intrarea în vigoare a Legii nr. 95 privind reforma în domeniul sănătății din anul 2006, denumirea S.I.A.M.U.D. Timișoara s-a schimbat, devenind S.M.U.R.D. Timiș.

Astfel, organizați ca inspectorate pentru situații de urgență, în competența pompierilor militari au intrat, alături de specifica intervenție de stingere a incendiilor și o serie de alte tipuri de misiuni: acordarea primului ajutor medical, limitarea și înlăturarea efectelor accidentelor de materiale periculoase, descarcerarea, intervenția la inundații, cutremure sau alunecări de teren și alte catastrofe.

Începând din 15 iulie 2006 s-au început demersurile pentru realizarea primei etape de profesionalizare a structurii, organizându-se concursuri de încadrare directă din sursă externă a 330 de posturi de subofițeri. În anul 2007 a avut loc cea de-a doua etapă de profesionalizare, organizându-se și de această dată concursuri de încadrare pentru 28 posturi de ofițer, 308 posturi de subofițer și 4 posturi de personal contractual.

La data de 19.12.2006 a fost trecut în rezervă ultimul contingent de militari în termen, iar de la această dată inspectoratul este încadrat numai cu cadre militare, funcționari publici, personal contractual, gradați și soldați voluntari.

Cu data de 15 iulie 2007 a avut loc o altă modificare a statului de organizare a inspectoratului, acesta fiind structurat după cum urmează: Comanda, Centrul operațional, Management organizatoric, planificare misiuni și resurse, Comunicații și informatică, Protecția informațiilor clasificate, Inspekția de prevenire, Serviciul logistic, Financiar, Biroul resurse umane, Juridic și contencios, Secretariat și documente clasificate, Informare și relații publice, Structuri de intervenție: Detașamentul 1 de Pompieri Timișoara, Detașamentul 2 de Pompieri Timișoara, Detașamentul de Pompieri Lugoj, Stația de Pompieri Deta, Stația de Pompieri Buziaș, Stația de Pompieri Sănnicolau-Mare, Stația de Pompieri Făget.

Toate aceste stadii de evoluție scot în evidență că această instituție constituie un tezaur de perseverență, spirit de prevedere, înțelepciune pe care nu avem voie să-l neglijăm, iar angajații acestei structuri trebuie să participe în mod activ în tot ce presupune scoaterea la lumină și păstrarea tradiției – aspecte primordiale în trăinicia acestei arme.

Modul în care a luat naștere această instituție militară și perioada în care s-a dezvoltat au transmis în decursul anilor un set de valori, ritualuri, credințe reflectate în actuala ei „personalitate”.

Trecutul îndelungat al acestei instituții, tradiția sa bogată, a făcut-o să învingă, numeroasele probleme apărute în decursul anilor, inclusiv legate de fluctuația de personal (mai ales în perioada militarilor în termen), de supraviețuire, ceea ce demonstrează cultura sa puternică de azi.

Cum fiecare cultură are un caracter personal, cultura reprezintă și o formă de individualizare, ce poate fi analizată și explicată pornind în special de la om, întrucât atât fondatorii, cât și purtătorii acesteia sunt oamenii.

Personalul fiecărei instituții prezintă o manieră proprie de abordare a faptelor, după cum le-a moștenit de la antecesorii lor, iar păstrarea setului de valori de bază ale trecutului formează cultura.

Majoritatea ritualurilor și deprinderilor individuale s-au imprimat puternic în conștiința instituției dând naștere unor modele în mintea angajaților. Modurile de salut, stilul de comunicare ori modalitățile de comportament au consolidat în timp profilul cultural identitar.

Alături de oamenii implicați în cadrul organizației, de procesul de socializare, de mediul în care instituția își desfășoară activitatea, trecutul organizației reprezintă unul dintre elementele fundamentale care influențează hotărâtor cultura organizațională.

Istoria organizației are un impact puternic asupra culturii sale. Principiile, normele, valorile construite și transmise pe parcursul anilor de comandanți puternici sunt potențate de fiecare eveniment din viața organizației și nu sunt alterate în decursul fenomenelor de schimbare organizațională. Personalități de seamă, precum colonelul Tudose Teodor și plutonierul major Chilim Gheorghe (care au fost decorați cu medalia „Comemorativă Cehoslovacă” pentru participarea la eliberarea Cehoslovaciei, conform ordinului D.P.C.I. Nr. 06609 din data de 06.08.1965), căpitanul Paraschivescu Matei, maiorul Peneș Alexandru, maiorul Efstatiade Vasile, căpitanul Antonie Ioan (decorat cu titlul de Cavaler al Ordinului „Mihai Viteazul”) ș.a.m.d. au marcat existența pompierilor, contribuind la formarea unei culturi organizaționale puternice. Acest lucru a făcut ca instituția militară specializată în stingerea incendiilor să ajungă una de mare însemnătate în cultura românească, instituție care a beneficiat mereu de respectul și încrederea populației.

Pe lângă etapele evolutive din istoricul pompierilor timișoreni, tot în categoria elementelor vizibile ale culturii organizației și cu un impact puternic asupra celor care intră pentru prima dată în această instituție trebuie menționate și¹²:

A. Produsele artificiale

A.1. Produsele fizice

Sub acest aspect sediile instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe au fost consolidate, extinse și modernizate de-a lungul timpului, așa încât zestrea edilitară a instituției întrunește astăzi condițiile materiale ce fac o viață profesională plăcută, comodă și igienică și care înlesnesc o pregătire e calitate a personalului existent.

Clădirile sunt concepute pentru a oferi un minim de confort personalului angajat, prin spații rezervate tuturor tipurilor de activități, conform normelor specifice impuse. Cu toate acestea, este evidentă nevoia de continuare a procesului de modernizare instituțională (cu accent deosebit pe tehnica de intervenție) pentru a se asigura o creștere a eficienței acțiunilor de prevenire și intervenție în scopul asigurării unui grad mai mare de securitate pentru cetățeni.

Configurația birourilor, mobilierul, indică accentul pus pe securitate informațiilor (fișete metalice, sigilii), aspect caracteristic instituțiilor militare.

Pentru recuperarea acelor pompieri care au suferit diferite accidente pe timpul intervențiilor, s-a înființat încă din anul 1929 o „Casă de repaos și refacere” la Mamaia, iar în anul 1935, tot pentru același scop a fost inaugurată și „Vila de la Bălătești”¹³. În ceea ce privește tehnica folosită, aceasta a cunoscut și ea un progres semnificativ.

În anul 1945, o dată cu încheierea războiului, pompierii români treceau printr-o situație delicată, din cauza problemelor privind dotările. La cel moment, în Timișoara existau doar 4 autospeciale. O etapă importantă în istoria instituțiilor noastre militare specializată în stingerea incendiilor a fost reprezentată de perioada după anul 1950 când Întreprinderea Metalurgică Bănățeană din Timișoara a început să producă autospeciale, piese și accesorii destinate stingerii incendiilor.

În cadrul Întreprinderii Metalurgice Bănățene (IMB), devenită ulterior S.C. „Uzinele Mecanice Timișoara”, s-a fabricat începând cu anul 1950 un model de autopompă cisternă (APC), pe șasiu Praga RN care era, de fapt, o variantă îmbunătățită a modelului produs până atunci de Întreprinderea „Victoria Arad”. Acest tip de autopompă, precum și motopompele IMB produse ulterior, au reprezentat principala tehnică de luptă a unităților de pompieri din întreaga țară cu un aport însemnat la buna organizare a intervențiilor în caz de incendiu, precum și la îmbunătățirea pregătirii pentru

¹² Vastag 2014, 193–195.

¹³ Panțuru 1983, 163.

luptă a efectivelor. Întreprinderea Metalurgică Bănăţeană a produs şi a distribuit unităţilor de pompieri din ţara noastră peste 600 de maşini auto, 400 de motopompe, 30 de tipuri de accesorii de luptă împotriva incendiilor (ţevi generatoare de spumă de 2500 şi 5000 l/min., amestecătoare de linie, toate tipurile de ţevi de refulare colectoare, racorduri şi chei de racordare, distribuitoare, hidranţi portativi etc.), acest lucru realizându-se în mai puţin de 7 ani. În anul 1952 s-a trecut la fabricarea unui model mult îmbunătăţit de autopompă cisternă construită pe autoşasiul camionului ZIS-150 (adus din Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste) care dispunea de un cazan de 2300 litri de apă, un rezervor de 100 litri de lichid spumant şi transporta şi diferite accesorii p.s.i. în greutate de 950 kg, iar masa totală echipată de intervenţie era de 9250 kg. Autospeciala avea motor în 4 timpi, cu consum de benzină, capacitate cilindrică de 5550 cmc şi o putere de 82 CP la 2400 rotaţii/min. Deplasarea acesteia se realiza cu o viteză maximă de 65 km/h, iar echipajul de intervenţie era format din 7 servanţi pompieri. În acelaşi an, tot la Întreprinderea Metalurgică Bănăţeană a fost preluată, proiectată şi fabricată şi motopompa IMB-53 (conform informaţiilor tehnice dobândite din Cehoslovacia). Aceasta avea un motor în 4 timpi, cu putere de 45 CP la 2500 rotaţii/min, iar pompa centrifugă producea un debit de 1800 l/min. (la 8 bari) sau 900 l/min. (la 12 bari). Motopompa IMB-53 a început să fie realizată în serie începând cu anul 1953 şi distribuită apoi în toate unităţile de pompieri¹⁴.

Perioada 1954-1974 a fost una extrem de importantă pentru realizarea mijloacelor tehnice pentru pompieri, fabricile noastre susţinând în totalitate producţia de autospeciale cu apă, spumă şi pulberi la nivel naţional. Elaborarea, realizarea planurilor de construcţie, autorizarea şi monitorizarea procesului tehnologic de producere a maşinilor de stins incendii au implicat întotdeauna, pe lângă contribuţia specialiştilor Uzinei Mecanice Timişoara (sau al celorlalte fabrici), şi implicarea acestora din cadrul Comandamentului Trupelor de Pompieri. Proiectantul de bază a fost Institutul de cercetare şi proiectare de utilaj tehnologic, maşini de ridicat şi transportat Timişoara, în timp ce furnizorul principal a fost reprezentat de Uzinele Mecanice Timişoara, unde avea loc luarea în primire a lucrărilor pe baza unor ample verificări calitative şi cantitative, sub îndrumarea unei comisii militare formate din membrii ai Comandamentului Trupelor de Pompieri. În

principal, autospecialele erau proiectate pe şasiuri tip SR, IMS, TV cu motoare pe benzină prilejuind o echipare corespunzătoare a unităţilor şi subunităţilor de pompieri cu noi autospeciale şi accesorii care să le înlocuiască pe cele existente din perioada războiului, în cea mai mare parte de producţie străină. Din anul 1954, timp de trei ani, au început să fie produse la UMT, după modele germane, ejectoare pentru ape mici, tunuri de apă, aparate de spălat furtunurile, precum şi alte numeroase dispozitive p.s.i., în sistemul DIN. În perioada 1955-1956 s-a fabricat la Timişoara cea mai puternică pompă din componenţa maşinilor de luptă împotriva incendiilor din dotarea unităţilor de pompieri din ţara noastră de la acel moment (pompă cu un debit de 3000 l/min. la o presiune de 8 bar), înlocuind astfel motopompa Sigma de pe APCT – Skoda 706. În acest timp au fost create şi echipamentele de protecţie din material impermeabil, cele anticalorice din azbest, precum şi măştile cu filtre împotriva gazelor şi fumului. Autopompa cisternă cu tun (cu două ţevi de apă şi spumă, cu bătaie de 50-70 m – orizontal şi 35-50 m – vertical), APCT-SR 114 – Delfinul a fost cea din urmă autospecială introdusă în procesul de fabricaţie la Uzinele Mecanice Timişoara, cu motor pe benzină de 140 CP, tip SR 211, cu un rezervor de 2500 l pentru apă, altul de 100 kg pentru praf şi încă unul de 150 l pentru detergenţi şi cu un tambur cu furtun de refulare tip „D”, cu lungime de 30 m. Existau şi dezavantaje în cazul acestei maşini, ca de exemplu instabilitatea în circulaţia cu viteză mai mare în special în zonele de curbă, din cauza greutăţii sale mari, puntea din faţă fiind supraîncărcată cu 5% peste valoarea acceptată. Deasemenea, autospeciala nu conferea vizibilitatea optimă prin parbriz şi geamurile laterale, fiind mătuie prea repede din cauza stiplexului de 16 mm grosime, asigurându-i durabilitatea la explozii. La acel moment, pompa centrifugă a acesteia era susceptibilă de randamentul cel mai ridicat, având un debit de 2500 l/min. la 10 bari şi 1000 l/min. la 20 bari. Această autospecială a reprezentat şi modelul după care s-a iniţiat un nou producător: fosta IRA 3 Olteniţa din Bucureşti. În anul 1993 la UMT a fost asimilată şi autospeciala ASp SII-R-26256, iar în anul următor a fost omologată ASp ISI-R-26256 DF – ultima autospecială realizată la noi în ţară – o autospecială de intervenţii şi salvare de la înălţimi, proiectată la Institutul PROMPT – S.A. Timişoara (după îndelungi şi fructuoase colaborări cu Comandamentul Trupelor de Pompieri) şi fabricată la S.C. UMT – S.A. Timişoara¹⁵.

¹⁴ Arimia, *et alii*. 1996, 325-326.

¹⁵ Arimia *et alii* 1996, 328-339.

După 25 de ani de situare în poziția de deschizător de drumuri în producția de autospeciale p.s.i. (perioadă în care au fost fabricate peste 200 de autospeciale de stingere a incendiilor), Uzinele Mecanice Timișoara își încheie la sfârșitul anului 1974 activitatea de construcție a mașinilor de luptă contra incendiilor¹⁶.

Prin urmare, în decursul existenței lor (începând cu 1936 când a fost înființată Compania de Pompieri Militari Timișoara și până în prezent, când vorbim despre Inspectoratul pentru Situații de Urgență „Banat” al județului Timiș), specialiștii în stingerea incendiilor și intervenția la calamități naturale și catastrofe, trecuți între timp în subordinea Ministerului Afacerilor Interne, au folosit, pe rând, tulumbe, sacale, care de unelte de tip Knaust (1882), autopompe cisternă și moto-pompe (produse chiar la Timișoara) ori stingătoare manuale cu praf și spumă – „Pompier” (produse la Arad), până la autoutilitate Mercedes Vito 110 D, pentru descarcerarea în caz de accidente rutiere grave, autospeciale IVECO Magirus, autoșenilată amfibie pentru salvarea persoanelor din medii izolate, în condiții dificile de acces, un centru mobil de comandă și control. Vorbim azi, deci, de un parc auto modern și performant, cu mașini utilizate și dotate cu echipamente conform ultimelor standarde europene, destinate intervențiilor în situații de urgență.

Privitor la ținuta din timpul intervențiilor, Decretul 63/1845 a fost documentul oficial prin care s-a hotărât necesitatea introducerii uniformei în rândul pompierilor. Aceasta era de culoare bleumarin și era alcătuită dintr-un veston (în față lung până la genunchi, iar în spate tip coadă de rândunică, cu gulere și manșete roșii), pantaloni (cu vipuști roșii) și cască de alamă (în față având ca stemă vulturul și pe creastă o coamă neagră din păr de cal)¹⁷.

Cu timpul ținuta militarilor-pompieri a cunoscut îmbunătățiri succesive, în principal determinate de dezvoltarea economiei țării. Personalul aflat în funcție de conducere avea prevăzută atât o ținută de serviciu și de zi, cât și una de ceremonie. S-a urmărit ca materialele din care erau croite ținutele (sumanul, abaua) să fie produs de industria casnică și articolele de încălțăminte să fie lucrate de meșteșugari. O dată cu Ordinul Ministerului Afacerilor Interne nr. 50 din data de 29 decembrie 1947 pompierii militari s-au putut bucura de gratuitatea uniformei. Anul următor ofițerii au primit costume din camgarn și mantale din postav

de foarte bună calitate, subofițerii și maiștrii militari au beneficiat de uniforme din postav tip școală militară, iar militarilor în termen le-au fost distribuite costume din bumbac (înlocuite la scurt timp cu ținuta de tip rubașcă) și pufoaice¹⁸.

În perioada anilor 1950–1956, pentru toate categoriile de militari au fost introduși epoleții și însemnele de grad, iar toate elementele din ținută aveau gravate inițialele „R.P.R.”. Mai târziu, între anii 1957 și 1962 se revine la ținuta tradițională a armatei române, cu uniforma deschisă la gât, cu patru buzunare, confecționată din camgarn 75% la subofițeri și 100% lână la ofițeri. Pentru sezonul cald, pentru echiparea pompierilor erau prevăzute cămăși-bluză. Ulterior, în perioada 1962–1967, a fost introdusă uniforma de ceremonie, 100% lână din gabardină bleumarin, cu centură galbenă cu fir auriu și stilet. Toate bluzele și vestoanele aveau la spate un șliț, în timp ce cizmele militarilor în termen erau înlocuite cu bocancii cu carâmb înalt. După anul 1970, costumele ofițerilor pentru perioadă caldă confecționate din pânză au fost înlocuite cu cele din stofă de tergal, iar din anul 1972, în funcție de nivelul de pregătire, generalii și ofițerii aveau eghileți dublii sau simplii la uniforme, iar pe șepcilor tuturor ofițerilor erau așezate curelușe cu șuitaș (și petlițe și frunze de stejar metalice pe cozorocul șepcilor ofițerilor superiori)¹⁹.

Odată cu Decretul nr 68 din data de 5 martie 1980, au fost adăugate următoarele articole: capela românească, boneta cu cozoroc, ținuta de instrucție și aplicații pentru ofițeri. Ținutele subofițerilor și militarilor în termen au revenit la epoleții și însemnele de grad care existau până în anul 1948, iar echipamentul tip rubașcă a fost înlocuit cu costumul din postav cu patru buzunare cu clapă. Cu timpul, calitatea țesăturilor a început să fie una din ce în ce mai slabă (mai ales după 1988). Pe lângă acest lucru, ordinele primite făceau ca durata de serviciu a diferitelor piese din uniformă să fie prelungită, motiv pentru care, deși pompierii făceau eforturi pentru a-și menține într-o stare cât mai bună ținuta, aceasta ajungea de multe ori să devină neadecvată. Totuși, după revoluția din 1989, s-a revenit la normele de echipare din perioada interbelică pentru armata noastră; s-a introdus uniforma de oraș pentru militarii în termen și s-a creat o croială specific românească. În privința însemnelor de grad, tresele au înlocuit stelele ofițerilor, iar emblemele au fost prevăzute cu stema României democrat²⁰.

¹⁶ Arimia et alii 1996, 328.

¹⁷ Arimia et alii 1996, 341.

¹⁸ Arimia et alii 1996, 343.

¹⁹ Arimia et alii 1996, 344.

²⁰ Arimia et alii 1996, 345.

Figura 3. Ecuson pentru uniforma pompierilor militari (1993) / Abbildung 3. Abzeichen für die Uniform der Militärfeuerwehr (1993). (Sursa: Arimia, Vasile. Fărău, Cornelia. Grigorie, Ioana. Popovici, Natașa. Rădulescu, Iuliana. (1996). *Istoria pompierilor militari bucureșteni*. Ediția I. București: Editura Luceafărul).

Figura 4. Ținuta pentru pompierii militari. / Abbildung 4. Das Outfit der Militärfeuerwehrleute. (Sursa: Arimia, Vasile. Fărău, Cornelia. Grigorie, Ioana. Popovici, Natașa. Rădulescu, Iuliana. (1996). *Istoria pompierilor militari bucureșteni*. Ediția I. București: Editura Luceafărul).

Chiar și denumirile purtate în decursul anilor de această instituția militară din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe, reprezintă tot un aspect al produselor fizice ale culturii organizaționale, prin care au comunicat întotdeauna anumite mesaje culturale și prin care s-a conturat imaginea acesteia.

Denumirea purtată în prezent este solidificată prin însemnul heraldic al Inspectoratului General pentru Situații de Urgență (Figura nr. 5), alcătuit din elemente preluate din stema României și a Ministerului Afacerilor Interne, după cum urmează: scutul mare albastru (exterior), acvila, scutul mic purpuriu (interior), situat pe pieptul acvilei (având compoziție specifică IGSU) – elemente de compoziție preluate din stema României; ramura verde de măsline, care înlocuiește sceptrul din stema țării – este un element preluat din heraldica Ministerului Afacerilor Interne.

Semnificația elementelor însumate:

a) acvila cruciată, aurie, cu capul îndreptat spre dreapta, cu aripile deschise, ciocul și ghearele roșii, având în cioc o cruce ortodoxă de aur, în gheara dreaptă o sabie de argint și în cea stânga o ramură de măsline verde – reprezintă un simbol al păcii și ordinii;

Figura 5. Însemnul heraldic al Inspectoratului General pentru Situații de Urgență. / Abbildung 5. Wappen des Generalinspektorats für Notsituationen.

b) două topoare argintii încrucișate în săritoare, suprapuse de o cască de pompier așezată în profil – reprezintă însemnele pompierilor militari folosite din a doua jumătate a secolului al XIX-lea;

c) grenada argintie explodând – face trimitere la participarea pompierilor militari la Războiul pentru cucerirea Independenței de Stat a României;

d) ramurile argintii de stejar – sugerează forța, puterea și o autoritate veche;

e) ramura verde de măsline – este simbolul păcii și al ordinii.

Sub acvilă, în partea inferioară, pe o eșarfă albă este scrisă cu majuscule negre deviza: AUDACIA ET DEVOTIO (CURAJ ȘI DEVOTAMENT).

Culorile utilizate în heraldica inspectoratului au următoarele simbolistici: purpuriul: noblete, autoritate; albul: pace, sobrietate; argintiu: sacru, puritate; auriul: realizări, înțelepciune; roșul: curaj, sacrificiu; galbenul: energie, optimism; verdele: determinare, concentrare; albastrul: perseverență, ordine.

A.2. Comportamentele se regăsesc în ritualurile și ceremoniile ocazionate cu diferite prilejuri la nivelul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale:

a. ritualuri de trecere (spre exemplu: promovările, numirile pe funcție, care au marcat dintotdeauna modificări importante ale poziției sau statutului personalului);

b. ritualuri de delimitare a frontierelor acestei instituții militare (încă din momentul înființării, regulamentele disciplinei militare au oferit precizări cu privire la diferitele modalități de aplicare a sancțiunilor pentru militarii cu abateri disciplinare).

c. ritualuri de realizare – personalului instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale, ca de altfel tuturor cadrelor militare, participanți la acțiuni militare, în mod individual sau colectiv, li s-au acordat întotdeauna, în condițiile legii, decorații, distincții militare, precum și titluri onorifice. Totodată, actele de eroism, curaj și devotament în executarea misiunilor, precum și meritele deosebite în îndeplinirea îndatoririlor de serviciu, au fost și sunt recompensate cu decorații.

Pentru vechime în activitate și rezultate meritorii, cadrelor militare li se pot conferi, în condițiile legii, decorații, distincții militare, medalii, ordine militare, precum și titluri onorifice (în prezent acest lucru este reglementat de art. 28, art. 29 (1), (2) și (3) din Ordinul Nr. M.64 din 3 iulie 2013 pentru aprobarea Regulamentului disciplinei militare).

d. ritualuri de depășire a conflictelor, a situațiilor de stres, organizate de comandanți (în prezent și de ofițerul psiholog) pentru a restabili echilibrul psiho-emoțional și bunele relații între părțile aflate temporar în stare de tensiune.

e. ritualuri integratoare – la nivelul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale ritualurile și ceremoniile integratoare s-au desfășurat mereu sub forma unor reuniuni, competiții sportive, cu diferite ocazii (28 februarie – Ziua Protecției Civile, 8 Martie, 13 Septembrie – aniversarea Zilei Pompierilor din România, 1 Decembrie – Ziua Națională a României, precum și cu ocazia efectuării evaluării anuale a activității inspectoratului). Acestea au avut și au o însemnată importanță, deoarece oferă prilejul angajaților serviciilor de urgență profesioniștii din fiecare județ de a se cunoaște mai bine, de a comunica și în mod informal și de a se destinde într-un mediu relaxant.

Important de precizat este faptul că data de 13 Septembrie a fost sărbătorită dintotdeauna ca fiind Ziua pompierilor din România, fapt oficializat abia după război și prevăzut în Legea 121 din 1996 privind organizarea și funcționarea Corpului Pompierilor Militari și preluat prin Hotărârea de Guvern nr. 1490 din 2004 pentru aprobarea regulamentului de organizare și funcționare a Inspectoratului General pentru Situații de Urgență.

De asemenea, în urma unei adrese a conducerii Corpului de Pompieri Militari, din anul 1997, către Sinodul Bisericii Ortodoxe Române, cu solicitarea de a stabili ca sfânt protector al acestei instituții fie pe Sfântul Mucenic Corneliu Sutașul (13 septembrie), fie pe Sfântul Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș (15 septembrie), s-a încuviințat ca Sfântul Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș să devină patronul spiritual al tuturor pompierilor români.

Această hotărâre a fost luată ținându-se cont de calitățile spirituale, viața și minunile săvârșite, printre care și salvarea bisericii din Timișoara – Mehala și a unei zone a orașului de la un teribil incendiu, în perioada când acesta ocupa scaunul de mitropolit la Timișoara (1650–1653). Legat de această întâmplare circulă chiar și o legendă care spune că izbucnind un puternic incendiu în partea de apus a Timișoarei, Iosif a venit în fața bisericii ținând în mâini Sfintele Taine și a rostit cu toată puterea credinței rugăciuni, ceea ce a făcut ca Dumnezeu să trimită o ploaie torențială, încât focul a fost stins, iar oamenii au fost salvați. După trei zile petrecute doar în chilia sa, ieșind în lume a observat cum pe dosul palmei stângi i-a

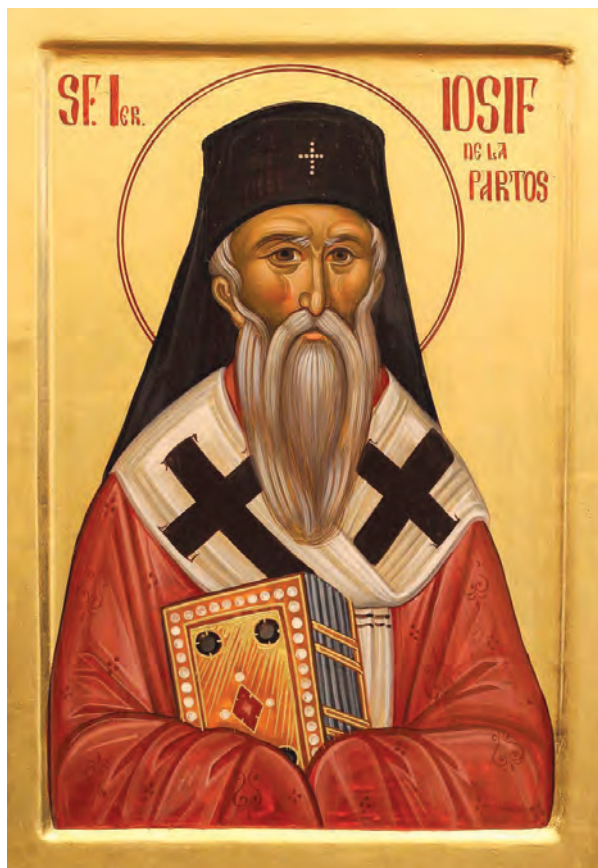

Figura 6. Sfântul Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș. /
Abbildung 6. Der Hl. Hierarch Josef der Neue von Partoș.

apărut semnul sfintei cruci ca simbol al milostivirii dumnezeiești din momentul incendiului.

Chiar și Acatistul care îi este dedicat face referire la acel eveniment: „Ca să arăți marea ta milostivire pentru turma ta și râvna ta pentru slobozirea ei din toate nevoile ce o împresurau, atunci când pârjolul focului s-a întins să cotopească toată cetatea Timișoarei, nu ai fugit ca un fricos, ci ai stat ca un viteaz, biruind puterea focului, prin rugăciunea ta mai fierbinte decât vâlvătaia focului, scăpând neatinsă biserica slujirii tale și oprind, prin ploaie năprasnică, pe care cerul a trimis-o ție în ajutor, întinderea focului...”²¹.

Sfântul Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș, Ocrotitor al Mitropoliei Banatului, ale cărui moaște se cinstesc în Catedrala ortodoxă Mitropolitană din Timișoara, este sărbătorit în calendarul creștin ortodox în fiecare an la 15 septembrie, dată la care se află în sărbătoare toate unitățile de pompieri din țara noastră.

Orașul Timișoara a fost afectat în mai multe rânduri de incendii devastatoare și alte dezastre de

mari proporții, la care echipajele instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale și catastrofe nu au ezitat nici o clipă să participe.

Dintre cele mai de seamă acțiuni de luptă, le voi trece în revistă pe cele realizate la următoarele evenimente²²:

- Incendiul izbucnit la Filiala Arhivelor Statului Timișoara, la data de 19 ianuarie 1965, când Companiile de Pompieri 1 și 2 Timișoara s-au remarcat printr-o acțiune promptă și extrem de eficace;

- Incendiul violent din seara zilei de 2 octombrie 1975 la Stația de îmbuteliere a gazelor lichefiate din Timișoara unde, în urma unor acțiuni în condiții de permanent pericol de explozie a rezervoarelor cu gaz și a buteliilor pline, s-a reușit lichidarea incendiului, prevenindu-se o mare catastrofă;

- Incendiul puternic izbucnit la secția „Anhidridă stanică” a Combinatului Petrochimic Solventul Timișoara, în dimineața zilei de 30 ianuarie 1983, la care Gărzile de Intervenție din Compania I și II Pompieri Timișoara au acționat operativ și eficace, în condiții foarte grele.

- Incendiul izbucnit la sonda de gaz în exploatare 103 Călacea, aparținând de schela de extracție – Șandra, în noaptea de 23/24 martie 1985, când Gărzile de Intervenție din Compania I și II Pompieri Timișoara au acționat cu curaj și pricepere în condiții de temperatură înaltă degajată de arderea gazului metan și a gazolinei din sondă, a pericolului permanent de rupere a capului de exploatare, exploziei a două butoaie cu gazolină cu punerea în pericol a personalului acțiunii, reușind lichidarea incendiului în minimum de timp;

- În perioada Revoluției din anul 1989, Unitățile de Pompieri din Timișoara s-au confruntat cu probleme deosebite generate de un număr foarte mare de incendii, declanșate simultan, în zone diferite ale municipiului și în marea majoritate noaptea. Intervențiile la incendii s-au desfășurat cu dificultate din cauza blocării unor artere principale. Comandanții, șoferii și servanții au dovedit și în aceste situații curaj, rezistență fizică, umanism, loialitate, patriotism și înalt profesionalism;

- Puternica explozie la instalația de maturare a Secției Lacuri a SC „Azur” S.A. Timișoara, în noaptea de 10/11 noiembrie 1993, când amestecul de rășini și tolueen a fost împrăștiat pe 7 rezervoare

²¹ Icosul 7 – *Viața și Acatistul Sfântului Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș Mitropolitul Banatului*. (2013). Colecția Acatiste și Vieți de Sfinți. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă

²² Arhiva Inspectoratului pentru Situații de Urgență Banat al județului Timiș, *Registrele Istorice al Grupului de Pompieri „Banat” al județului Timiș, respectiv Inspectoratului pentru Situații de Urgență „Banat” al județului Timiș*, nepaginat.

cu capacitățile de 25 mc.; 35,5 mc și 40 mc., incendiindu-le mantalele exterioare, precum și lichidul din cuva de retenție. Acționând în condiții foarte grele, forțele participante au reușit să localizeze și să lichideze incendiul în limitele găsite;

- Incendiul izbucnit la birourile Teatrului German din Timișoara în dat de 9 mai 2003, unde, în urma intervenției a celor două detașamente de pompieri din Timișoara și a grupei operative, au fost salvate 25 de persoane, incendiul fiind lichidat după aproximativ jumătate de oră;

- Evenimentele provocate de inundațiile din perioada 14.04–15.06.2005 la care personalul Inspectoratului pentru Situații de Urgență „Banat” al județului Timiș, alături de celelalte forțe de cooperare participante, au depus eforturi considerabile pentru limitarea și înlăturarea efectelor acestora, asanarea teritoriilor de apă în exces și pregătirea terenurilor pentru reconstruirea caselor distruse.

Aceste acțiuni sunt o parte infimă dintr-o multitudine ce atestă înalta capacitate de luptă a tuturor subunităților, spiritul de sacrificiu și buna pregătire tehnico-tactică a efectivelor, pentru care s-au primit numeroase citări prin ordin de zi pe unitate, diplome de „Subunitate de frunte”, insigne „Militar de frunte”, „Certificate de bună apreciere”, avansări la gradul următor, scrisori de mulțumire din partea conducerii unor obiective și din partea unor cetățeni.

A.3. Produsele verbale cuprind limbaje, sloganuri, povestiri, mituri, istorioare prin care se transmit mesaje culturale. Spre exemplu, motto-ul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale rezumă rațiunea sa de a exista: „Permanent în slujba cetățenilor, mereu deschiși față de mass-media”.

B. Actori și eroi

Actorii care au evoluat și evoluează în cadrul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale se remarcă prin dinamica și diversitatea misiunilor la care participă (stingerea incendiilor la clădiri, păduri, vegetații, căutarea și salvarea din ape și spații închise, limitarea pagubelor produse de inundații, alunecări de teren, mișcări seismice, epidemii, epizootii, înzăpeziri, secetă, acordarea primului ajutor medical și transportul victimelor la unitățile spitalicești, descarcarea victimelor diferitelor accidente, intervenția în caz de accidente chimice, bacteriologice, radiologice și nucleare sau alte tipuri de calamități naturale sau antropice, asanarea teritoriului de muniție

neexplodată și distrugerea acestora) și care au un caracter foarte imprevizibil.

Așa cum este de așteptat, „eroul” acestei instituții este personalul încadrat, fiecare angajat în parte, care are ca scop major prevenirea, protejarea și salvarea de vieți. De altfel, în ceea ce privește încrederea cetățenilor pentru instituțiile statului, serviciile de urgență profesionale se situează de ani buni în top (surclasând chiar și biserica sau armata). Acest lucru poate fi o mică consecință și a ideii conform căreia cu cât o instituție este mai veche, cu atât istoricul său are o capacitate mai mare de influență.

C. Perspective

Perspectivele în cadrul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale sunt cel mai bine evidențiate prin strategiile acestei instituții (în prezent: managementul riscurilor în situații de urgență)

D. Valori, normele, principiile de bază.

În rândul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale putem vorbi despre următoarele:

Valori: curaj, devotament, echitate, empatie, discreție, integritate, respect.

Pompierii dovedesc întotdeauna vitejie și capacitate de a înfrunta focul, natura, timpul. Ei pun în slujba persoanelor aflate în situații limită toată iscusința, dragostea și priceperea de care dispun. Curajul de care dau dovadă în orice împrejurare nu denotă neapărat lipsa temerilor, ci biruirea acestora.

Cultura organizațională a pompierilor timișoreni dăinuie prin întipărirea tuturor acestor valorilor în conștiința personalului care este un important element de legătură în canalul prin care acestea sunt comunicate mai departe, noilor angajați.

Norme: cele reglementate prin ordinele și regulamentele militare.

Principii de bază: munca în echipă, implicare, activitate bazată pe rezultate, pregătire, putere, responsabilitate, disponibilitate.

Fiecare intervenție este coordonată etapă cu etapă, se lucrează în echipă, în cadrul căreia toată lumea știe exact ce are de făcut, nefiind loc de ezitări; adeseori înțelegerea este din priviri, fără prea multe cuvinte, neavând la dispoziție prea mult timp.

Miturile în organizație – sunt componente importante ale culturii organizaționale care fac

referire la istoricul faptelor care au generat diferite comportamente, reușite din trecut, oameni de seamă ai instituției, vizionarii care au transformat organizația, care i-au dat o altă direcție.

La nivelul instituției militare din Timișoara specializată în stingerea incendiilor și acțiuni de intervenție la calamități naturale, miturile au vizat mai mereu „inerțiile mentale” înrădăcinate istoric cu privire la toate sistemele militare: cultură organizațională rigidă, reguli și proceduri stricte, multiplă subordonare etc..

Despre personalul militar se știe că lucrează într-un mediu strict, dominat de ordine și regulamente, motiv pentru care în mentalul colectiv apar adesea ca persoane rigide, dure. Însă, ca orice structură militară în care angajații, înainte de toate, au nobila misiune de a salva vieți omenești, instituțiile militare specializate în stingerea incendiilor se bazează pe oameni sensibili, care conștientizează cât de mult este nevoie de prezența și ajutorul lor, având îndatoriri atât față de oamenii aflați în situații limită, cât și față de colegii cu care pleacă la intervenții. Nu este lăsat nimic la voia întâmplării, nu se poate vorbi despre activități rutiniere sau despre intervenția obișnuinței, salvatorii nu știu niciodată ce îi așteaptă atunci când se dă alertarea pentru intervenție, fiecare misiune este unică, are particularitățile sale ce implică o anumită doză de adrenalină.

În legătură cu partea invizibilă a culturii organizaționale, acestea se referă la elementele propriu-zise ale acesteia, din care rezultă cele vizibile; fundamentale sunt aici credințele împărtășite de angajați: acelea de a depune toate eforturile pentru a sprijini comunitățile, cetățenii și echipele de răspuns în demersul de a construi, susține și perfecționa capacitățile necesare protecției și intervenției, de a se pregăti pentru, proteja împotriva, răspunde la și recupera după consecințele tuturor tipurilor de dezastre și a reduce, pe cât posibil vulnerabilitatea comunităților la riscurile la care sunt expuse.

Mulțumiri

Această lucrare a fost co-finanțată din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, cod contract: POSDRU/107/1.5/S/155559, Cercetări doctorale multidisciplinare competitive pe plan european (CDocMD).

BIBLIOGRAFIE

Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comandamentul general Bănățean*.

Arimia et alii 1996,

Vasile Arimia, Cornelia Fărău, Ioana Grigorie, Natașa Popovici, Iuliana Rădulescu, *Istoria pompierilor militari bucureșteni*. București, (1996).

Bibu 2002,

N. A. Bibu, *Management comparat – o abordare interculturală, o abordare modernă* (ediția a II-a), Timișoara, (2002).

Buzărnescu 1995,

Șt. Buzărnescu, *Introducere în sociologia organizațională și a conducerii*, București, (1995).

Panțuru 1983,

Ion Panțuru, *File din istoria pompierilor români*, București, (1983).

Arhiva Inspectoratului pentru Situații de Urgență Banat al județului Timiș, *Registrele Istorice al Grupului de Pompieri „Banat” al județului Timiș, respectiv Inspectoratului pentru Situații de Urgență „Banat” al județului Timiș*.

Statutele Reuniunii Pompierilor Voluntari din Jimbolia, 25 septembrie 1927.

Vastag 2014,

I. Vastag, *The typicality of organizational culture at the level of professional emergency services in the West of Romania*. în *Modern research in health, education and social sciences*, coordonat de Milcu Marius, Wubbolding E. Robert, Testoni Ines, București, (2014).

Viața și Acatistul Sfântului Ierarh Iosif cel Nou de la Partoș Mitropolitul Banatului, Colecția Acatiste și Vieți de Sfinți. București, (2013).

RĂZBOAIELE BALCANICE CA SPECTACOL MEDIATIC: RELATAREA JURNALISTICĂ

Andreea-Mihaela Creangă*

Cuvinte cheie: război, presă, Balcani, acoperire mediatică
Keywords: Balkan wars, press, coverage, public.

Balkan Wars as a Media Spectacle: the Journalistic Story (Abstract)

The two Balkan wars were the events of a colossal proportions in the history of Southeast Europe. Romanian people welcomed with great concern and passion the bloody events from Balkan. The major interpretive contrary separates the epic story of Balkan War from the narrative Bulgarian campaign in the Romanian press. They are not two equal speeches, not quantitatively nor qualitatively. The first Balkan War is one of a lucid analysis. The second Balkan War brings into focus the enthusiasm instead of reflection. The press turns overnight in a instrument of energy coagulation from the public.

Datorită rolului formativ, de influențare și manipulare a opiniei publice, presa reprezintă o putere în orice societate modernă sau comunitate culturală. Anul 1829, când apar „Curierul românesc” și „Albina românească”, reprezintă o dată de referință pentru publicistica românească, în ciuda unor afirmații recente, care încearcă să fixeze începuturile presei cu mai multe decenii înainte. În perioada anilor 1900–1916, scena presei din țara noastră a cunoscut variate apariții (reviste, almanahuri, suplimente, calendare, cotidiene, publicații diverse săptămânale și lunare) în domenii dintre cele mai variate precum învățământul, politica, armata, biologia, muzica, religia și teologia, justiția și dreptul, comerțul și industria, medicina, economia și finanțele, literatura și numismatica, sportul, diversele meserii, viticultura, moda, vânătoarea sau apicultura. Toate cotidienele și-au mărit formatul, iar cele mai importante dintre ele și numărul de pagini de la patru, la șase, opt, și chiar mai mult. Dacă în 1884, când tirajul mediu al cotidieneilor politice oscila în jurul a 3.000 de exemplare, „Universul” bătea recordul cu 5.000 de exemplare per număr, în 1898 se tipărea în 50.000 de exemplare. Și în Transilvania, la început de secol XX, presa românească a cunoscut o perioadă de mare

efervescență culturală: „Timpul de trei decenii, de la înființarea 'Tribunei' din Sibiu până la izbucnirea războiului mondial, poate fi considerat cu drept cuvânt, ca epocă de maximă înflorire a ziaristicii românești ardeleni”¹. Războaiele balcanice sunt urmărite cu interes. În paginile revistei „Cosânzeana” apăreau peste 30 de știri despre pregătirea și desfășurarea ostilităților. Datorită relatărilor unor corespondenți ai redacției, reușim să ne facem o idee destul de clară asupra evenimentelor. Viesitudinile războiului, suferințele îndurate de soldați, atrocitățile comise de ambele tabere beligerante, descrierea situațiilor de pe câmpul de luptă, compătimirea refugiaților, relatările despre tratamentele inumane la care erau supuși prizonierii, evocările sau amintirile participanților pledează, în mare măsură, în articolele apărute în revistă în timpul războaielor balcanice, pentru grabnica încheiere a păcii. Și totuși pacea s-a încheiat cu greu. La trei numere distanță, după ce revista anunța că s-a încheiat pacea, în urma primului război balcanic, la 30 mai 1913, apărea un alt articol în care se spunea că România este gata de război. Un caz și mai interesant, care pledează în favoarea păcii, îl reprezintă numărul din 10 august 1913, când sunt publicate nu mai puțin de

* Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Iași, România. E-mail: ada_andreea1210@yahoo.com.

¹ Ioan Lupăș, *Contribuții la istoria ziaristicii românești ardeleni*, Sibiu, (1926), 25.

trei articole referitoare la această temă: un protest violent împotriva atrocităților comise de război (articolul *Trei mii de picioare de lemn*); o relatare despre povestea unui soldat întors de pe câmpul de luptă, care dezvăluie mizeria și viața inumană dusă de români pe frontul bulgar (articolul *Prin văgăunile Herțegovinei*); o comparație între tratamentul uman al prizonierilor bulgari în România și tratamentul dur și crud la care erau supuși românii și străinii în Bulgaria (articolul *Prizonieri bulgari în România*)². Întreaga presă românească se adresează totuși unui public limitat. O opinie publică preponderant urbană, într-o țară unde, cu toate progresele în dezvoltarea învățământului, la începutul secolului al XX-lea, peste 40% din populația adultă rămâne analfabetă³.

Criza balcanică a re izbucnit violent în 1912. România, neutră în 1912, este deja beligerantă în 1913. Acțiunile diplomatice monopolizează caracterizările de presă în cazul războiului balcanicilor împotriva Imperiului otoman. Imaginile frontului răzbat în presă dar ele înfățișează obsesiv atrocitățile și limitele civilizației beligeranților. Opiniile prezentate în presă simpatizau cu cauza Turciei mai mult decât cu aspirațiile balcanicilor. În martie 1913, „Adevărul” scrie despre căderea Adrianopolului. Reiese că turcilor nu ar trebui să le fie rușine, fiindcă orașul lor sfânt nu s-a predat, ci a fost luat cu asalt după o luptă disperată. O rezistență eroică ce părea capabilă să mai atenueze din impresia deplorabilă a înfrângerilor suferite de turci, care aproape îi alungaseră din Europa⁴. O altă temă de interes este desigur împărțirea prăzii de război. În aprilie 1913, ziarul „Mișcarea” publică un articol din care reiese îngrijorarea față de cuceririle națiunilor ce au pus bazele Alianței Balcanice: „*Momentul cel mai critic în evoluția evenimentelor de la sud de Dunăre va fi momentul în care aliații vor trebui să-și împartă prada de război. [...] Sub ruinele din Turcia europeană, a rămas un nou vulcan care va zgudui întotdeauna pacea în Europa. O astfel de situație nu poate fi vindecată cu jumătăți de măsură și intervenții platonice. Europa are obligația morală de a face o desfasurare supremă de forță pentru a pune capăt, o oră mai devreme, luptelor care chinuie lumea balcanică*”⁵.

De la început, însă, răzbate puternic teama față de o eventuală izbândă a Bulgariei ce ar modifica substanțial echilibrul puterii. „Flacăra” din 27

noiembrie 1912 scrie despre „văicăreala” din presă, din cluburi, comitete ale partidelor, cenacluri literare sau cafenele. Pretutindeni, chiar și pe uliți, se discută despre primejdia Bulgariei tari, care se va întoarce împotriva unei României slăbite. Și atunci va fi... vai de noi”⁶. Deși conștientă că trebuia să-și dea examenul de maturitate într-o criză balcanică prelungită într-un conflict sângeros, România, „strălucește” prin absența ei, ca o țară care nici nu ar avea conaționali sau alte interese de apărut în regiune. Ea se comportă pasiv ca și cum ar fi bolnavă de abulie⁷. La nivelul relatărilor de presă, România anului 1913 se zbătea într-un conflict interior, care a răbufnit violent în opinia publică (dezbatere publică, teoretizări savante, etc.). Tot mai nesigură pe ea, România începuse să semene cu o „imensă cafenea, saturată de obraznicia chelnerilor”⁸. Se simțea o „decădere”, o „stare bolnăvicioasă” a vieții publice românești. Frământările cotidiene înteteau febra ce cuprinsese tabăra intervenționiștilor, care vedeau cu disperare cum țara va pierde din nou trenul⁹. Românii se simt batjocoriți de bulgari pentru atitudinea lor nechibzuită și lașă. Se cere intervenția neîntârziată în război. Cel mai virulent, liberalii, aflați în opoziție. „Viitorul” anunță în iunie 1913 că România nu mai poate rămâne în așteptarea noilor evenimente, nepăsătoare cum a fost în tot timpul evenimentelor conflictului turco-balcanic¹⁰. Se construiesc scenarii despre posibile amenințări ale bulgarilor vizând chestiunea dobrogeană: „Cine știe dacă într-o zi vecinii noștri de peste Dunăre nu ne vor căuta și nouă cârcioab, și dacă nu se vor încerca să inventeze o chestie dobrogeană după cum au știut să creeze o ‘chestie macedoneană’”¹¹. Alexandru Ciurcu de la „Adevărul” scrie, de altfel, tranșant: „O Bulgarie mare, megalomană, țațoșe și năvălitoare ar fi o primejdie și pentru noi și pentru statele balcanice și că trebuie să tăiem din unghioară, s’o rotunjim din toate părțile spre a o reduce la o dimensiune rezonabilă care să cumințească pe bulgari și să-i facă să redobândească noțiunea realității și a proporțiilor”¹². Un alt articol, din ziarul românesc „Mișcarea”, explica propagandistic motivele și obiectivele invaziei românești din Bulgaria:

„Am rămâne pentru totdeauna sub amenințarea tunurilor din Bulgaria, și, cu războiul în fiecare an pe pragurile noastre, înflorirea națiunii noastre s-ar

⁶ *Flacăra*, 27.X.1912.

⁷ *Adevărul*, 1 iunie 1913.

⁸ P. Locusteanu, *Flacăra*, 27 octombrie 1913.

⁹ C. N. Fundețianu, *Viitorul*, 3 iunie 1913.

¹⁰ *Viitorul*, 20 iunie 1913.

¹¹ Gabriel Urzică, *Viitorul*, 21 iunie 1913.

¹² *Adevărul*, 9 iunie 1913.

² *Cosânzeana*, din 30 mai 1913.

³ Vasile Păsăilă, *Presa în istoria modernă a românilor*, București, (2004), 100.

⁴ *Adevărul*, XXVI, nr. 8443, 15/28 martie 1913, 1.

⁵ Ziarul *Mișcarea*, București, 20 martie / 2 aprilie 1913.

fi oprit; acum însă, bulgarii ar putea simți, de la început greutatea armelor noastre de fier, sub presiunea jugului nostru, ei ar putea renunța pentru totdeauna la aspirațiile lor îndrăznețe și nedrepte [...]. Rolul de astăzi al României este acela al unui chirurg calificat și îndrăzneț care trebuie să taie fără milă în carne, în scopul de a înlătura din rădăcini tot răul care amenință viața întregului organism. Operațiunile noastre militare de pe cealaltă parte a Dunării trebuie să fie intervenții chirurgicale obișnuite azi, și nu doar paliative, care să oprească febra de moment, lăsându-ne cu amenințarea că va reveni mâine mult mai puternică”¹³.

Toate indiciile conduc însă spre mobilizare. Faptul se petrece la 20 iunie 1913, într-un entuziasm de nedescris. Venise „Ziua cea mare” cum titrează „Viitorul” „(...) în baia de soare și lumină (...), mii și mii de oameni, manifestau pentru războiu, și nu era zău nimeni în piept cu inima rece. Tinerii uitau căși pot scurta o viață care de-abia au început-o, părinții plâneau nu de durerea că-și trimit copii la războiu – lașitatea nu e o notă a sufletului românesc – dar plâneau de bucuria că au ajuns să vadă pe copii lor vrednici de-a sluji pământul în care pe curând ei vor intra”¹⁴. „Universul”, ziarul cu cel mai impresionant tiraj al vremii, consemna în ajunul mobilizării că țara vrea cu orice preț războiul: „Din toate colțurile țării noastre, vuieste doar un sunet care vine din toate inimile, strigând într-o singură voce: Vrem război! Nu există nici o putere în România care ar putea opri războiul: oricine se va ridica împotriva curentului va fi zdrobit de valurile sale. [...]”¹⁵. Printre cei prezenți, într-o notă aparte de culoare, scrie și Constantin Bacalbașa: „Mulțimea a fost imensă. Multe pancarte au avut inscripții legate de război și strigățul „Mobilizarea!” a ieșit din gura a mii de oameni. [...] Decretul de mobilizare ridică o furtună de entuziasm. Rezerviștii se grăbesc la București din centrele cele mai îndepărtate, trenurile sunt aglomerate, oamenii stau pe partea de sus a vagoanelor cântând și sunt încă plini de viață. Cât de departe suntem de marele război!”¹⁶. Puțin mai târziu, o nouă relatare, din memoriile unui mobilizat, nimeni altul decât Constantin Gane: „Un număr nesfârșit de români care au plecat să lupte undeva, oriunde [...]. M-am uitat cu atenție la cei care au pășit pe ultima placă a podului, pe teritoriul Bulgariei. Unii dintre ei au început să cânte

și să strige, și-au aruncat caschetele în aer, alții se uitau înainte cu tristețe în ochi. Totuși majoritatea dintre ei, și se poate spune acest lucru fără a fi greșit, cred că opt din zece, au făcut repede semnul crucii ca și cum Dumnezeu nostru nu ar fi fost același Dumnezeu și al celor bulgari și, ca și cum El ar fi în măsură să ia o decizie și să supravegheze viața a celor care au plecat la război. [...]”¹⁷.

Majoritatea autorilor români au găsit argumente pertinente în favoarea anexării Dobrogei meridionale: trecutul istoric al provinciei, necesitatea unui spațiu de refugiu pentru aromânii din Balcani, preferința populației musulmane, majoritară în zonă, pentru stăpânirea românească. Aceste trei argumente, des invocate de propaganda română interbelică, nu fuseseră clamate la momentul 1913. Atunci fusese atinsă, de o manieră destul de vagă, doar problema aromânilor¹⁸.

Marșul armatei este unul triumfal. Presa îl redă amănunțit. În câteva zile armata română intrase pe o adâncime de 25 de km și pe o lărgime de 150 km (30 iunie), ceea ce, desigur, ar fi pus în uimire pe toți cunoscătorii într-ale milităriei¹⁹. Cu prilejul intrării trupelor românești pe teritoriul bulgar, însoțite de reporteri și scriitori înrolați voluntar, apar primele reportaje de front. Se conturează imaginea unei țări în derivă, a unui popor necivilizat. Populația trăiește în Bulgaria sub un regim de teroare. Bărbații valizi sunt concentrați, invalizii păzesc orașele dar nu pot garanta siguranța publică. Furturile și crimele se petrec la ordinea zilei, teama îi împiedică pe oameni să iasă noaptea pe străzi. Poșta nu mai vine, ziarele nu mai apar²⁰. Curând apar informații și despre urmele confruntărilor. Dar ale confruntărilor dintre foștii aliați. Trimisul special al ziarului „Adeverul”, a trăit între liniile fronturilor adevărate „zile de groază”. Iată câteva secvențe memorabile:

„Intrând în Doiran am fost izbiți de duhoarea pestilențială a cadavrelor intrate în putrefacție. De aici ne-am dus cu o barcă în satele Surlovo și Pataros. Amândouă erau pline de cadavrele femeilor, copiilor și moșnegilor cari se zbăteau încă în spasmele morții. (...) Pe străzile localității Kukusch era un spectacol fioros: la mici distanțe zăceau cadavre de copii cu ochii scoși, bătrâni cu limba tăiată și femei cu gâtul rupt. (...) In satul Datli unde rămăsese un singur bulgar, dar și pe acesta

¹³ Mișcarea, V, nr. 152, 8 / 21 iulie 1913, 1.

¹⁴ Viitorul, 23 iunie 1913.

¹⁵ Universul, XXXI, nr. 176, din 29 iunie / 12 iulie 1913, 1.

¹⁶ Constantin Bacalbașa, Ziaristica română din zilele noastre, București, (1922), 116.

¹⁷ Constantin Gane, Amintirile unui fost holerici, Editia a 2-a, București (1915), 27–28.

¹⁸ Gheorghe Zbucă, România și războaiele balcanice (1912–1913). Pagini de istorie sud-est europeană, București, (1999).

¹⁹ Adeverul, 6 iulie 1913.

²⁰ Ibidem, 9 iulie 1913.

îl legaseră grecii de un pom și pusese rădăcina foc sub el. (...) Cea mai zguduitoare impresie ne-a făcut-o o femeie pe care am întâlnit-o într-un sat ascuns în munți, și strângând la sân capul despățit de trup al copilășului ei striga: Rusia, tu ne-ai nenorocit! Dumnezeu să te pedepsească!”²¹.

La câteva zile de la trecerea Dunării, atenția opiniei publice românești, se va detașa treptat către o altă problemă, ascunsă de oficialități, și care a apărut pe neașteptate, la început periferic în ziarele timpului: episodul holeric. Deși cu precauție, totuși unele ziare încep să scrie că marșul armatei noastre nu a fost un triumf deplin, ci a fost umbrat de mii de victime datorate nu războiului, ci holerei. „Pentru ce misterul acesta?” – se întreba ziarul „Adeverul”.

Dar „tăcerea” a continuat și în același sens și epidemia de holeră – cu toate asigurările doctorului Mina Minovici. În timp ce armata română era decimată de holeră pe câmpiile Bulgariei, protipendada serba victoria la București. O victorie – e drept – neobținută încă oficial. O mărturisire târzie, din noiembrie 1913, reflectă această discrepanță absurdă: „(...) Viața e făcută din contraste: aici bal; peste Dunăre, foame și holeră. Fețele rase proaspăt și pudrate, frezuri lucii de pomadă, monocluri, pantaloni albi cu dungă, flori la butonieră. (...) Toți domnii aceștia care strălucesc de sănătate, ar fi putut duce fiecare, câte cinci răniți în spate. (...) Mă gândesc la cei 500 000 de soldați care mănâncă pâine mucegăită (când o au și pe aceea); mă gândesc la cei care mor cu măruntaiele sfâșiate de ghearele de foc ale holerei; mor urlând și mușcând pământul, ca să-i sfășie apoi câinii prin porumburi. Și îmi vine atunci să-i aud”. Se știe că holera a făcut victime importante. La Orhanie, în fiecare zi erau duși la groapa comună un număr de 30 sau 40 de decedați. Imaginea spitalului din această localitate bulgară a rămas una sumbră în memoria martorilor oculari. În timp ce din unele odăi se auzeau gemetele celor prinși de durerile molimei, alături „dănuiau” cei vindecați, iar în alt pavilion de abia mai răsuflau muribunzii, cei care imediat ce închideau ochii erau transportați către groapa cu var, acolo unde o movilă de pământ, cu o cruce deasupra, amintea de faptul că odihneau întru cele veșnice soldații români. Dar ca și cum aceste mărturii nu erau suficiente pentru a ilustra o anumită dimensiune tragică, amploarea epidemiei a fost reflectată și în rapoartele întocmite de autoritatea bulgară. În toamna lui 1913, directorul Serviciului Sanitar din Bulgaria, doctorul Russeff, publica la Sofia o serie de detalii interesante cu privire la epidemia de holeră. Armata română era

responsabilă de extinderea epidemiei, datorită condițiilor neigienice și murdăriei în care trăiau soldații și ofițerii: „E stabilit că soldatul român e foarte murdar și se hrănește fără să facă alegerea mâncărilor: mămăliga nefiartă, fructe și verdețuri crude, bea apă chiar murdară și altele”. Ziarul „Bălgaria”, în numărul din 17 decembrie 1913, semnală și el că holera, ce se abătuse asupra țării, se datora „năvălitorilor” români. Armata română suportase cele mai grele pierderi (numai la Orhanie au rămas peste 100 de morminte ale soldaților români), iar cauza rămânea aceeași: rea igiena a soldaților. Românii nu le plăcea să trăiască într-un loc deschis și obișnuiau să transforme într-un veritabil grajd orice spațiu pe care îl populau. Concluzia era simplă și denigratoare: armata română nu ar fi făcut mai nimic pentru a împiedica extinderea holerei către populația civilă. Dimpotrivă, românii s-ar fi străduit să extindă flagelul cât mai mult, prin contaminarea directă sau indirectă²².

Pe lângă holeră, armata era prost echipată și lipsită de mijloace de subzistență. Foametea fiind o prezență greu de înlăturat. Printre reportajele de pe front, nu foarte numeroase care subliniază acest aspect, le semnalăm pe acelea publicate de scriitorii N. N. Beldiceanu și N. Davidescu, în ziarul „Flacăra”. Povestea primului: „Nicompol, 7 iulie 1913. În drumul acesta am auzit atâtea vorbind românește că ni se părea că sântem în țara românească. (...) Mă culc flămând și însetat. N’am nici manta, nici foaie de cort, să mă învelesc. Pun capul pe sacul cu pesmeți și mă învelesc cu snopi de orz. (...) Plevna, 10 iulie 1913. (...) La jumătatea drumului ne-au ieșit din niște arături vreo 30 de dezertori turci. Erau turcii care căzuseră în mâinile bulgarilor la Kirkilise, și bulgarii îi vârsaseră acum în rândurile lor și-i trimisese împotriva sârbilor. La toți le scânteiau ochii de bucurie și se uitau cu adevărată dragoste la noi. Câțiva aveau trăsături fine; erau îmbrăcați bine și păreau băieți luminați. Soldații noștri și-au împărțit pâinea cu ei (...) și turcii le dădeau, în schimb, tutun. (...) Intrară într-o cârciumă plină stup de soldați (...), toate mâncărurile erau ardeiate foc. Ca să putem mânca repede, la fiecare fel, dădeam năvală prin învâlmășeala grozavă, în bucătăria plină de nori de muște, și ne luam mâncarea. Vinul era bun și ieftin. Un vin roșu, care mirosea a trandafir. Glasurile creșteau să spargă geamurile murdare, prin care de abia intra lumina soarelui e piept toate ipochimenele acestea pudrate și să le răcnesc în față toată ticăloșia”²³.

²¹ *Ibidem*, 17 iulie 1913.

²² Claudiu-Lucian Topor, *Germania, România și războaiele balcanice (1912-1913)*, Iași, (2008), 210-212.

²³ *Flacăra*, anul 2, nr. 45, 2 noiembrie 1913.

Parcurgând aceste fragmente din reportaje de front, e drept relatări *post-factum*, sesizăm discrepanța cu unele texte anterioare, care îi acuzau pe bulgari de barbarie și mizerie desăvârșită când, în fond, degringolada, mizeria, lipsurile și epidemia, care făceau ravagii în rândurile trupelor române, erau trecute sub tăcere sau mult micșorate ca amploare.

Presa din România prezintă campania armatei din Bulgaria sub mandatul civilizației europene. Spre deosebire de bulgari, socotiți „barbarii Balcanilor”, românii împlinesc un act de dreptate, o operă de omenie și civilizație. Conform unor autori români, precum I. N. Roman, C. Kirițescu, C. Brătescu, primitivismul bulgar se asociază cu violența, setea de răzbunare, invidia, secretomania, dar și cu răbdarea, perseverența în așteptarea momentului prielnic pentru atac sau agresiune²⁴. Spiritul disciplinat, taciturn și hărnicia bulgarilor sunt, în general, recunoscute de autorii români. Afirmatia „Bulgarii sunt leneși din fire” făcută de Th. Holban, în anul 1939, într-un document de uz intern, rămâne rarismă²⁵. În diverse articole de presă, note, însemnări sau scrieri propagandistice și-au găsit cu ușurință locul caracterizări umilitoare pentru orgoliul național al unor popoare, pe care, în acele cumplite vremuri, nu doar Dunărea le despărțea. Bulgarii erau numiți „urmașii lui Asparuch”, un popor cu instincte bestiale, care își satisfăcea sentimentele josnice de răzbunare prin jafuri, incendii, violuri și măceluri aspra unor ființe slabe și fără apărare. Europa civilizată și-ar fi întors înșelată și scârbită fața de la acest popor, pe care, nu cu mult timp în urmă, îl socotea cel mai energic reprezentant al civilizației în Orient. Din toată Peninsula Balcanică, bulgarii erau considerați poporul cel mai crud, cel mai sălbatic. Se credea că, încăpățânați și îndărătnici, ei i-au atacat pe sârbi și greci, gonindu-i de pe pământurile lor. Motivația mobilizării la români era una simplă: pe lângă necesitatea de a asigura liniștea la frontieră, „chemarea” armatei răspundea și unor imperative europene. Dimitrie Dimiu, un rezervist al campaniei din 1913, își amintea, în cuvinte expresive, despre finalitatea imediată a războiului: „să punem stăvilar sălbăticiilor de la miazăzi, să ne croim hat neted către bulgari și să scriem în istoria popoarelor o pagină de jertfe și izbândă”²⁶.

²⁴ I. N. Roman, Proiecte, gesturi, cuvinte bulgărești. *Analele Dobrogei* (A. D.), anul I, nr. 1, (1920), Cernăuți, 126; Gh. A. Dabija, *Amintiri din Bulgaria*, București, (1936), 364; Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru reîntregirea României*, Ediția a II-a, București, (1989), vol. I, 85.

²⁵ Arhivele Naționale Istorice Centrale (A.N.I.C.), fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar 137/1939, f. 26.

²⁶ Topor Claudiu-Lucian, *op. cit.*, 201.

Episodul păcii de la București marchează epilogul acestei campanii de presă. Victoria armatei trebuie întreținută de o prestație pe măsură a diplomației. De aici șirul neîntrerupt de articole ce fac elogiu pacificatorilor din Balcani. România victorioasă nu trebuie atinsă de imaginea vecinului hrăpăreț ce profită de cearta aliaților balcanici, ca să obțină o palmă de pământ istoric. De la țara războinică se trece la țara pacificatoare! La un secol distanță (aluzie la tratativele ruso-otomane din 1812), capitala București, devine cetatea păcii și concordiei²⁷. „Fiți bineveniți făuritori ai păcii” își intitulează articolul din „Dimineața” M. Sărățeanu. Ceea ce urmează este o pagină de jurnalism înflăcărat. Sunt luni de zile de când, porniți contra Turciei, aliații balcanici au început războiul, poate „cel mai sângeros” din câte războaie cunoscute omenirea. „Coasa morții” secerase tot ce a găsit în cale, când se părea că sună în sfârșit și ceasul păcii. După ce o lume întreagă crezuse că s-a pus capăt războiului, un alt război a izbucnit între foștii aliați. Din nou s-a început vărsarea de sânge, noi victime au căzut, alte regiuni au fost pustiite. Dar speranța nu a murit. „Ca o rază de lumină” pe pământul vecinilor a pătruns armata română. Săbiile ei nu au răspândit moartea, tunurile nu au adus ruina și pustiul. Au impus pacea, mult așteptată. Pe pământul „ospitalier” al țării calcă acum delegații neamurilor ce s-au războit. Sunt bineveniți și sosesc cu gând curat să curme „o oră mai curând” orgia sângeroasă stârnită la sudul Dunării albastre²⁸.

Principala consecință a reflectărilor patetice despre războiul balcanic în presa românească o reprezintă crearea și mai ales alimentarea unui curent bulgarofob în societatea românească. Un curent ce a generat peste Dunăre reacții virulente ce au alimentat o mereu nepotolită sete de revanșă a bulgarilor. S-a acreditat tot mai mult ideea că războiul din vara anului 1913 a fost pierdut datorită implicării României și Turciei. Cele două state vecine „contribuiseră” decisiv la dezastrul Bulgariei, iar riposta trebuia să fie pe măsură. În cele cincisprezece zile cât a durat „Golgota bucureșteană” și în perioada imediat următoare, la Sofia criticile și disputele erau în plină desfășurare. Guvernul bulgar, format în plină criză politică în vara lui 1913, după demisia lui Stoian Danev, era compus dintr-o coaliție fragilă, ce îi cuprindea pe radoslaviști, stambuloviști și fracțiunea liberală

²⁷ *Conservatorul*, anul XIII (1913), nr. 154, miercuri 17 iulie. „Bucureștii oraș de pace și concordie”.

²⁸ *Dimineața*, București, anul X (1913), nr. 3364, marți 16 iulie. „Fiți bineveniți, făuritori ai păcii!”.

a lui Toncev. Alegerile din luna noiembrie 1913 au relevat deziluzia provocată națiunii de recente războaie. Rezultatul lor îi sancționa atât pe liberalii progresiști (Danev), radical-democrați sau naționaliști, cât și gruparea premierului Radoslavov. Electoratul a acordat câștig de cauză agrarienilor, fracțiunilor socialiste și democraților. Pentru ca guvernul să poată beneficia de sprijin parlamentar, în condițiile în care suveranul îi acordase în continuare credit lui Radoslavov, erau necesare voturile agrarienilor din parlament. Ei condiționau însă sprijinul politic de necesitatea demiterii lui Ghenadiev, a ministrului de externe care, nu cu mult timp în urmă, organiza activitatea bandelor de comitații din Macedonia²⁹.

„Bulgarii au privit cu durere teritoriul lor, fiind trecut acum în România, dar mulți tătari și turci au salutat acest eveniment. Pe cât de urâtă și ostilă a fost privirea în ochii bulgarilor, pe atât de prietenoasă a fost privirea din ochii musulmanilor și turcilor”³⁰.

Mulțumiri

Această lucrare a fost publicată cu sprijinul financiar al proiectului „Sistem integrat de îmbunătățire a calității cercetării doctorale și postdoctorale din România și de promovare a rolului științei în societate”, POSDRU/159/1.5/S/133652, finanțat prin Fondul Social European, Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

²⁹ Claudiu-Lucian Topor, *op. cit.*, p. 246.

³⁰ *Universul*, XXXI, nr. 213, 5/18 august 1913, 1.

MITROPOLIA DE KARLOWITZ ȘI RELAȚIILE SÂRBO-ROMÂNE DIN CUPRINSUL MONARHIEI HABSURGICE

*Drago Njegovan, Miodrag Milin**

Cuvinte cheie: Ortodoxia sârbă, Ortodoxia română, Mitropolia de Karlowitz, Mitropolia de Sibiu, Austria, Austro-Ungaria

Keywords: Serbian Orthodoxy, Romanian Orthodoxy, The Metropolitanate of Karlowitz, The Metropolitanate of Sibiu, Austria, Austria-Hungary

Кључне речи: Српско православље, Румунско православље, Карловачка митрополија, Сибињска митрополија, Аустрија, Аустро-Угарска

The Metropolitanate of Karlowitz and Serbo-Romanian Relations within The Habsburg Monarchy (Abstract)

The connections between Serbian and Romanian orthodoxy reach far into the past. Orthodox Romanians, monks and rulers have close connections to the Serbian monastery of Hilandar on Mount Athos, and those relationships were further expanded during the era of the Branković, with Maksim as a Romanian metropolitan and the foundation of monastery Krušedol on Fruška gora in Sirmium, under the patronage of the Vlach Duke Basaraba. Upon the establishment of the Metropolitanate of Krušedol and afterwards the Metropolitanate of Karlowitz (Sremski Karlovci) all Orthodox believers, even the Orthodox Romanians, came under the spiritual protectorate of the Serbian Church in the Habsburg Monarchy. In the struggle for preservation of orthodoxy among Romanians in Transylvania, in the middle of the 18th century, under the guidance of metropolitan Pavle Nenadović, a Serbian monk, reverend Visarion Saraj stood out. He was beatified by the Romanian Church. In the first half of the 19th century, under the influence of lay people, among Romanians arose the idea about allocating their own, Romanian hierarchy, and separate from the protectorate of the Metropolitanate of Karlowitz. This process had already been institutionally approved (at the May 1848 Assembly in Sremski Karlovci) and it ended with the creation of the Romanian Metropolitanate of Sibiu in 1864, with the support of first the Austrian and later the Hungarian, in the legal form of an act from 1868. Separation of Orthodox Serbs and Romanians into two Church organizations was achieved by a mutual consensus, and the only controversies arose during the division of Church properties and possessions in some mixed municipalities in Banat. In some cases, the issues of what belongs to whom were resolved in court. When they were embroiled in these disputes, the mutual acts of Serbian and Romanian civil forces were reinforced with the participation of Slovakian middle class, with the goal of resisting hungarization, which tended to efface the national identity of both Serbs and Romanians in Dualistic empire, after the Austro-Hungarian agreement in 1867. The process was ended with the Congress of Minorities (1895) where non-Hungarians showed they were a majority in the Hungarian part of the Monarchy. After the doom of Austro-Hungary (1918) and the creation of modern Romania, Czechoslovakia and Yugoslavia (The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians), the Serbo-Romanian relations continued to develop in completely new historical circumstances.

Introducere

Relațiile sârbo-române, cele dinastice, bise-Ricești, culturale și politice, au o existență de veacuri. Cel mai bine le definește titlul cărții lui Miodrag Milin, *Вековима заједно (De veacuri*

împreună), care a fost publicată la Timișoara în anul 1995¹. Prin urmare, veacuri de-a rândul, sârbii și românii s-au străduit împreună să-și afirme

* Drago Njegovan, The Museum of Vojvodina in Novi Sad, Serbia. E-mail: biljananj@neobee.net; Miodrag Milin, Romanian Academy, branch in Timișoara, Romania. E-mail: miomi333@yahoo.com.

¹ Миодраг Милин, *Вековима заједно (Из историје српско-румунских односа)*, (De veacuri împreună/Din istoria relațiilor româno-sârbe), Темишвар, 1995, 208 pag.+16 pag. Ilustrații. O excelentă contribuție asupra subiectului nostru este, pe nedrept ignorată în vremurile din urmă, monografia regretatului Silviu Anuichi, *Relațiile bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980.

însușirile naționale, instituțiile bisericești proprii, Ortodoxia proprie, cultura, instituțiile statale care le-au fost posibile în împrejurările internaționale adesea nefavorabile. În toate aceste împrejurări, sârbii și românii nu au fost doar îndemnați unii spre alții, ci și subiectele majore ale relațiilor internaționale au determinat acest fapt, uneori chiar complicând relațiile reciproce – dar niciodată până într-atât încât acestea să devină antagonice. Relațiile prietenești româno-sârbet au fost o constantă de-a lungul vremii, de la care s-a pornit întotdeauna și la care s-a ajuns mereu. Dacă e valabilă zicala că românii au prieteni adevărați doar Marea Neagră și Serbia, atunci și sârbii pot zice că, dintre toate popoarele vecine, nu au avut stări de beligeranță doar cu românii și grecii.

Împrejurările istorice au determinat faptul că, pentru aproape un veac și jumătate, o mare parte dintre sârbi și dintre români să fie cuprinși în jurisdicția religioasă a Mitropoliei de Karlowitz, care întotdeauna a avut în frunte un mitropolit, respectiv un patriarh, sârb. Spre sfârșitul acestei perioade, la începutul celei de a doua jumătăți a veacului al XIX-lea, a luat viață Mitropolia română de la Sibiu, care i-a cuprins pe românii ortodocși din întinderea părții ungare a Monarhiei dunărene. Mitropolia bucovineană i-a reunit pe românii din Bucovina și pe sârbi din Dalmația, în intervalul de timp 1873–1919.

În lucrarea de față vom înfățișa „preistoria” comunității religioase din cadrul Mitropoliei de Karlowitz, strădaniile comune pentru menținerea Ortodoxiei la sârbi și români trăind într-un imperiu catolic, procesul de separare ierarhică bisericească, de după 1864, precum și relațiile naționale dintre sârbi și români până la 1918, când a luat ființă România modernă (întregită) iar poporul sârb a pășit în regatul multinațional al sârbilor, croaților și slovenilor, de sub sceptrul dinastiei sârbești Karadorđević.

Perioada timpurie a relațiilor dintre bisericile sârbă și română (sec. XIV–XV)

Rădăcinile ortodoxiei sârbe pe teritoriul de azi al României datează din vechime, fiind evidențiate din vremea Sfântului Sava, cel care în anul 1220 a dobândit pe seama Bisericii sârbe ingerințele asupra ortodocșilor din Ungaria, ridicând mănăstiri sârbești în valea Nerei și în clisura Dunării. Evoluțiile istorice de mai târziu vor consolida legăturile sârbilor și românilor ortodocși, atât în Ungaria medievală cât și în voievodatele românești, unde sârbii și românii viețuiau împreună.

Factorii care au determinat relațiile reciproce ale sârbilor și românilor în evul mediu sunt

proximitatea geografică, limba de cult slavă-bisericească în serviciul divin și relațiile dinastice de rudenie. Aceste relații pot fi cu precizie identificate începând din veacul al XIV-lea. Căsătoria dinastică dintre Anca, fiica domnitorului Nicolae Alexandru Basarab și „țarul” (cneazul) Stefan Uroș, s-a lăsat cu urmări și în privința relațiilor bisericești. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea s-a ivit la orizont pericolul comun – agresiunea Imperiului Otoman – și apare în viață și conștiința nevoii apărării comune a Credenței ortodoxe în fața pericolului Islamului. Există menționată informația că în 1389 la Câmpia Mierlei (Kosovo) alături de sârbi s-au luptat împotriva Otomanilor și români, trimiși în ajutorul cneazului Lazăr de către domnitorul Munteniei, Mircea cel Bătrân².

Relații bisericești mai intense încep cu Sfântul Nicodim de la Tismana, cel care, sosit din Serbia, a înfăptuit organizarea vieții mănăstirești din Muntenia. Se pare că, după autorul Dorde Sp. Radojčić, ar fi fost de origine din Prilepac și în raporturi de rudenie cu cneazul Lazăr. După ce a pus temelie mănăstirilor Vratna și Manastirica din Valea Timocului (Negotinska krajina), a trecut Dunărea și a dat ființă mănăstirilor Vodița și Tismana, cu sprijin de la domnii români Vladislav–Vlaicu (1364–1377) și Radu Întâiul (1377–1383), păstorindu-le până la moarte, survenită în 1406, bucurându-se și de suportul domnitorului Munteniei, Mircea cel Bătrân. Aceste mănăstiri s-au bucurat totodată și de sprijin din partea cneazului sârbilor Lazăr, cel care le-a donat zece sate. Ctitoria a continuat cu despotul Stefan Lazarević, prin hrisovul din anul 1406.

Relațiile sârbilor și ale Bisericii sârbe cu Moldova sunt consemnate de la mijlocul veacului al XV-lea, (1453), atunci când patriarhul Nicodim de la Peć (1446–1455) l-a hirotonisit pe Teoctist Întâiul ca mitropolit al Moldovei.³ Domnitorul Moldovei, Ștefan cel Mare și Sfânt a fost de mare ajutor Bisericii sârbe atunci când, după căderea cetății Smederevo la 1459, a încetat și existența statului medieval sârb. La mănăstirea Hopovo se găsește *Pravila* lui Matei Basarab, „pe care a copiat-o pisarul Damian la voința și fapta bunului credincios și cinstitor al lui Hristos, Ștefan voievod, ... în Iași la anul 7003”, adică 1495. La mănăstirea

² Mircea Păcurariu, *Stranice istorije: odnosi rumunske i srpske crkve* (Pagini de istorie: relațiile Bisericii române și ale Bisericii sârbe). *Studii și cercetări. Simpozionul Banatul – trecut istoric și cultural* (1996–2010), Novi Sad, (2012), 268.

³ N. Rodić, *Vlaška i Moldavija u zapisima iz rukopisa manastira Hilandara* (Valahia și Moldova în consemnările manuscrise de la mănăstirea Hilandar). *Studii și cercetări. Simpozionul Banatul...*, Novi Sad, (2012), 277–280.

Cetinje (azi Arhivele Statului Muntenegru) se păstrează *Tetraevangheliarul* transcris în Moldova, în anul 1504. Numele slăvitul domn moldav se menționează și în *Pomelnicul* mănăstirii Krušedol. Domnitorul muntean Vlad Călugărul (1482–1495) a dăruit mănăstirile sârbești Pčinj precum și Hilandarul⁴.

Primele informații cu privire la existența unei eparhii a Bisericii ortodoxe sârbe pe teritoriul României de astăzi datează din anul 1479. Mitropolitul Dionisie de Jenopolje (Ineu), ca episcop vicarial, păstora atunci sub autoritatea duhovnicească a mitropolitului sârb de la Belgrad.⁵

Domnitori români ctitori ai mănăstirii sârbești Hilandar (sec. XV–XVII)

Încă de la înființare, în anul 1198, mănăstirea Hilandar a devenit locul central al spiritualității sârbe (al scrierii, cultului și tradiției), cu precădere datorită rolului istoric al Sfântului Sava; apoi prin strădania domnitorilor sârbi, începând cu cel dintâi ctitor, marele jupan Stefan Nemanja (monahul Simeon), prin regii din dinastia Nemanjić, prin despotul Stefan Lazarević și despotii din viața Branković, ea a fost de-a lungul vremii mereu extinsă. În cursul veacurilor XIII și XIV, Hilandarul a fost una din cele mai importante lăcașuri de cult atonite. Ascensiunea sa a continuat și în prima jumătate a veacului al XV-lea, până la căderea statului medieval sârbesc (1459). În cea de a doua jumătate a veacului al XV-lea, Hilandarul s-a aflat în grija împărătesei Mara, fiica despotului Đorđe Branković, devenită sultanie a padișahului Murad al II-lea. Înainte de moarte sultanul văduvă l-a rugat pe voievodul muntean Vlad Călugărul să preia ctitoria Hilandarului; ceea ce acesta a și făcut, din anul 1492, printr-o donație anuală de 5000 de aspri. Aceasta a continuat și sub urmașii săi întreg secolul al XVI-lea, până la începutul celui de-al XVII-lea. După Đorđe Sp. Radojčić, precum și Ion-Radu Mircea, Petre Năsturelu, conform menționărilor lui Nikola Rodić⁶, la Hilandar se păstrează *cinci acte de danie ale domnitorilor valahi* care stau mărturie despre ctitoria acestora. La acestea trebuie adăugat faptul că ajutoare pentru Hilandar au sosit și din Moldova, prim ctitor fiind Petru Rareș la 1533, apoi Alexandru Lăpușneanul, urmat de Petru Șchiopul, iar la mijlocul veacului al XVII-lea prinosul său l-a adus și Vasile Lupu.

⁴ M. Păcurariu, *op. cit.*, 269–271.

⁵ Љубивоје Церовић, *Срби у Румунију (Sârbii din România)*, Темишвар, 2000, 45.

⁶ N. Rodić, *Hilandar i Rumuni (Hilandarul și românii). Studii și cercetări. Simpozionul Banatul...* 273–275

Despre legăturile românilor cu Hilandarul, cu precădere copiii și monahii care l-au vizitat, stau mărturie *manuscrisele* păstrate, de la cele mai vechi și până în veacul al XIX-lea, în total 800, iar dintre ele, 26 aparțin *redacției valahe a slavonei chirilice și 15 celei moldave*. Marea majoritate a acestora aparțin veacului al XVI-lea. Cât privește cărțile tipărite, toate din veacul al XVI-lea, din totalul de 70, 17 cărți sunt originare din tipografii românești. Acestea cuprind și însemnări prețioase despre timpul și spațiul de origine; spre exemplificare, *Tetraevangheliarul din 1512*, de la Târgoviște; *un altul din 1579*, de la Sebeș; *Apostolul din 1547*, de la Târgoviște ș.a.

O etapă nouă în relații – vremea Brankovićilor din Srem (sec. XVI)

Noua etapă în relațiile bisericești sârbo-române începe odată cu primul deceniu al veacului al XVI-lea, când sosesc în Muntenia doi ieromonahi sârbi, Maksim Branković și Makarie. Maksim Branković, fiu al ultimului despot sârb independent Stevan (1458), a pornit spre ținuturile valahe probabil în anul 1504, la chemarea voievodului Radu cel Mare (1495–1508), ajungând mitropolit al Munteniei (1505–1508) și totodată însărcinat cu delicate „misiuni diplomatice” pentru acest domnitor creștin.

Maksim Branković a avut și alte motive pentru care să părăsească ținutul Srem (Sirmiu). În urma morții din 1502 a despotului Jovan Branković, fratele său mai tânăr și când titlatura de despot sârb s-a transmis, urmare a căsătoriei văduvei sale cu nobilul croat Ivan Berislav, călugărul Maksim a pornit în pelerinaj în alte ținuturi ortodoxe.

Cam în aceeași vreme și ieromonahul Makarie din Muntenegru, care încă la Cetinje a tipărit mai multe cărți, a devenit primul tipograf de cărți liturgice pe pământ românesc, la Târgoviște, cu *Liturghierul* (1508), *Ochtoihul* (1510) și *Tetraevangheliarul* (1512). Sunt redactate în slavă veche, de redacție medio-bulgară.

După revenirea lui Maksim în Srem, Makarie a fost ales Mitropolit al Ugro-vlahiei (Munteniei), ca urmare a desemnării noului domnitor la 1512, în persoana lui Neagoe Basarab (1512–1521), al cărui sfetnic apropiat a și devenit. E consemnată sfințirea de către acesta a mănăstirii Curtea de Argeș, ctitorită de Neagoe Basarab. Neagoe Basarab a fost și cel de-al doilea protector al Bisericii ortodoxe sârbe, soția sa doamna Despina era fiica despotului Jovan Branković și prin urmare nepoată de frate a mitropolitului Maksim.

Numele lui Maksim Branković și Neagoe Basarab sunt legate și de mănăstirea Krušedol.

Această mănăstire a fost înălțată și cu sprijin de la domnitorul român; numele său e la loc de cinste în pomelnicul de la Krušedol, ca și numele doamnei Despina, fiului Teodosie și ale unor boieri munteni. Unele din icoanele iconostasului bisericii mănăstirii sunt opere ale măștrilor români fiind dăruite de către doamna Despina. Neagoe a ajutat și alte mănăstiri sârbești (Oreškovića, Treskovića, Kušica, Kučejna...). Când s-a isprăvit înălțarea mănăstirii Krušedol (1516) aici a funcționat și sediul Mitropoliei Belgradului, avându-l în frunte pe Maksim Branković.

Dintre domnitorii moldavi cel mai însemnat ctitor s-a dovedit Petru Rareș, a cărui doamnă era o sârboaică, Jelena. Numele său se regăsește în pomelnicele mănăstirilor Krušedol, Sopoćani, Lesnovo și bineînțeles și la Hilandar. Multe din cărțile de cult tipărite în Țările Române au ajuns astfel și în mănăstirile sârbești.

În concluzie, până la restabilirea stării de normalitate din Biserica ortodoxă sârbă, respectiv restaurarea Patriarhiei de la Peć (1557), românii au avut o contribuție majoră, de însemnatate excepțională, pentru ocrotirea și păstrarea ierarhiei bisericești la sârbi, ajutând cu osebire și mănăstirile sârbești.

Trebuie să amintim aici și faptul că la mijlocul veacului al XVI-lea din Serbia au sosit în Țările Române doi noi tipografi: „logotetul” Dimitrije Ljubović și ieromonahul Mojsej. În „cetatea de scaun” a Târgoviștei aceștia au tipărit *Molitvenicul* slavon (1544–1545), *Apostolul* (1546–1547), un *Antologhion* (Mineu) și un *Tetraevangheliar*. Logotetul Ljubović i-a instruit pe primii măștri tipografi români, care i-au continuat apoi munca⁷.

Restaurarea Patriarhiei de la Peć și vremea Brankovićilor ardeleni (sec. XVI și XVII)

După reînnoirea Patriarhiei de la Peć (1557) pe vremea lui Suleiman Magnificul și a marelui vizir Mehmet-pașa Sokolović, patriarhul Makarije (Sokolović) (1557–1571) a rânduit și *episcopiile ortodoxe* din ținuturile nou cucerite de Otomani. Scaunele episcopale din Banat, de la Timișoara și Vârșeț, din părțile Aradului, Lipovei și Jenopoliei (Ineului) i-au reunit împreună pe ortodocșii sârbi și români, care formau populația majoritară în aceste regiuni. Ca episcopi, adesea și cu grad de mitropolit, au fost instituți sârbi și români care și-au desfășurat jurisdicția spirituală sub îndrumarea canonică a patriarhilor de la Peć. Aceștia împreună s-au străduit să-și ocrotească turma credincioșilor prin conlucrare cu autoritatea de stat

(Antonije, 1571–1575; Gherasim, 1575–1586; Savatie, 1587; Nikanor; Jerotej, 1598–1591; Filip, 1591–1592), iar apoi opunându-se statului otoman (Jovan, 1592–1614; Paisie, 1614–1648), prin căutare de sprijin alternativ, în Occident sau în Răsărit.⁸

Patriarhul Paisie a dirijat treburile Bisericii sârbe și aspirațiile naționale sârbești înspre Rusia pravoslavnică, în contrast cu predecesorul său, Jovan, care-și dorea sprijin de la puterile Occidentului. Răscoalele din Banat (1594) și din Herțegovina (1597) au cauzat grele strădanii poporului sârb, mănăstirilor, și bisericilor sale precum și unora dintre vlădici (episcopului de Vârșeț Teodor și mitropolitului Visarion de Herțegovina) care s-au pus în fruntea acestor rebeliuni. Răzbunarea cumplită a turcilor s-a repercutat și prin arderea publică a moaștelor Sfântului Sava, pe câmpia vraciului (Врачар)⁹ de lângă Belgrad (1594).

Conduita politică a patriarhului Paisie a fost urmată și de urmașul său, patriarhul Gavriilo Întâiul (1648–1655); când acesta a încercat o apropiere de Curia papală, i-a căzut victimă prima dată episcopul sârb de Buda, Paisie, iar patriarhul Gavriilo în persoană a trebuit să fugă (1653) prin Valahia și Moldova și să-și caute izbăvire în Rusia. În cursul vieții acestuia a fost ales un nou patriarh, fostul mitropolit de Raška Maksim (1656–1674). Când respectivul s-a reîntors de la ruși, turcii l-au prins și l-au spânzurat, la Brusa, în anul 1659. Urmășul patriarhului Maksim va fi fostul episcop Arsenie al III-lea Čarnojević, eroul unor episoade cu adevărat dramatice pentru poporul său. (Migrațiunea sârbilor în Câmpia Panonică, Voivodina de azi, la 1690).

Printre sârbii ardeleni din prima jumătate a veacului al XVII-lea se remarcă familia nobiliară Branković, cu rădăcini din Herțegovina¹⁰. Brankovićii sunt prezenți în noul ținut încă de la finele veacului precedent căci, deja la începuturile secolului al XVII-lea, se menționează rolul vlădiciei de la Jenopolje (Ineu) Sava Branković, care și-a dat concursul la cucerirea cetății Lipova în dauna turcilor (1606).

Autorii români subliniază faptul că de-a lungul întregului veac al XVII-lea a avut loc o foarte intensă conlucrare bisericească româno-sârbă: donații pentru mănăstiri, tipărirea de cărți de cult, găzduirea monahilor și ierarhilor sârbi în

⁸ Српска православна црква, поводом 750 година аутокефалности (Biserica ortodoxă sârbă la 750 de ani de la autocefalie), Београд, (1969), 152 și urm.

⁹ М. Пăcurариу, *op. cit.*, 269.

¹⁰ Српска православна црква, поводом 750 година аутокефалности (Biserica ortodoxă sârbă la 750 de ani de la autocefalie), Београд, (1969), 152 și urm.

⁷ М. Пăcurариу, *op. cit.*, 269.

mediul românesc pe drumul lor spre Rusia. Domnitorii români Vasile Lupu al Moldovei (1634–1653), Matei Basarab (1632–1654) și Constantin Brâncoveanu (1688–1714) ai Țării Românești au făcut danii la mănăstirile sârbești Krušedol, Hopovo, Mileševa, Rakovica, Trebinje (Herțegovina), Lepavina (Slavonia), Sopoćani, Studenica, Hilandar și altele. Un *Slujbenic* românesc, copiat la 1616, a fost dăruit episcopului Iosif de la Passarowitz (Požarevac), iar acesta l-a depus la mănăstirea Šišatovac din Fruška gora (Srem). Numeroase au fost și cărțile liturgice slavone, tipărite pe pământ românesc, care au slujit și sârbilor pravoslavnici. În predoslovie la o *Psaltire* tipărită la Govora (1637), se menționează că aceasta este destinată „și altor neamuri înrudite... cu precădere bulgari, sârbi, ugrovlahi (ardeleni), moldoveni și altor”. Pe drumul spre Rusia, la Târgoviște sau la Iași, alături de o mulțime de monahi ori emisari ai diverselor mănăstiri sârbești, s-au aflat și patriarhii de la Peć, Gavriilo (1653) și Maksim (1661)¹¹. Demn de menționat este și faptul că la Târgoviște, în anul 1663, mitropolitul Munteniei, Ștefan l-a hirotonisit pe arhimandritul Simeon Kordić ca episcop de Svidnica (Croatia). În același an mitropolitul Moldovei, Sava l-a hirotonisit pe arhimandritul Gavriilo Mijakić ca episcop în generalatul Varaždin (Slavonia)¹².

Românii din Transilvania și Banat s-au aflat mereu în legături strânse cu ierarhii sârbi de la Jenopolje (Ineu), Lipova, Arad, Timișoara sau Vârșeț, deoarece aceștia îngrijeau de nevoile spirituale atât ale credincioșilor sârbi cât și ale celor români. În această idee, după vlădica Sava Branković este pomenit și Longhin Branković, mitropolit la Jenopolje. Acest fost egumen la mănăstirea Beočin a fost hirotonisit ca arhieru de către patriarhul ecumenic Kiril Lukaris în anul 1628. Spre sfârșitul vieții el se va retrage la mănăstirea Comana din Țara Românească. Mitropolitul Longhin Branković a fost unchiul mitropolitului Transilvaniei, Sava II Branković (1656–1680)¹³.

Spre sfârșitul veacului, Războiul Vienei (1683–1699) a adus noi desfășurări militare și reazășări politice în toată Europa Centrală, inclusiv în Transilvania și mai târziu și în Banat.

După înfrângerea Ungariei la Mohacs (1526) Ortodoxia sârbească din cuprinsul acesteia a fost subordonată mitropolitului cu sediul la

Jenopolje. Mitropolitul „ungar” de atunci Iosif e pomenit printre participanții la soborul arhieresc de la Ohrida, din anul 1532¹⁴. După ce a căzut și Banatul sub turci la 1552, Mitropolia ungară a fost divizată în două părți: partea din Transilvania, cu sediul la Jenopolje, iar partea de sub turci, cu sediul la Lipova. Mai târziu sediul Mitropoliei Ardealului a fost mutat la Sebeș (1580).

În urma răscoalei din Banat din 1594, a fost înființată și o eparhie la Teviș, prin strădania vlădicii de la Vârșeț, Teodor Nestorović, cel care a fost martirizat de turci după ce s-a reântors în Banat. În fruntea eparhiei de la Teviș acesta a fost urmat de Matej Branković, aparținător viței Brankovicilor ardeleni. Lui Matej i-a urmat din anul 1605 Sava I Branković iar acestuia, din 1616, Longhin Branković cel care, urmare prigonirii din partea calvinilor, s-a refugiat în Valahia. Demnitățile sa, cu titlu de protoprezviter, a preluat-o Simeon Branković. Urmarea demersurilor lui Șerban-vodă Cantacuzino, Simeon Branković a fost în cele din urmă investit la Târgoviște ca mitropolit al românilor (valahilor), sârbilor, grecilor și rutenilor din Ardeal. Și acesta s-a luptat pentru Ortodoxie, a fost și întemnițat pentru credință, contrâns să se refugieze la bătrânețe din nou în Valahia, unde a și murit, în anul 1680¹⁵.

Tradițiile eparhiei Ardealului au fost resuscitate în vremea Războiului Vienei, după 1683, atunci când vlădica Isaja Djaković de la Jenopolje (Ineu) a fost însăunat ca episcop de Lipova-Arad, iar mai apoi (1695) și episcop de Timișoara¹⁶.

Rezumând, despre Brankovicii ardeleni putem spune următoarele: acumulând moșii aceasta a devenit o foarte avută și puternică familie sârbească. Este mediul care a dat viață, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, la două însemnate personaje: Sava II Branković, care în 1656 a devenit mitropolit al Ardealului și, de departe mai însemnat, contele (groful) Đorđe Branković. Acesta din urmă a jucat un rol de seamă după marea migrație a sârbilor sub conducerea patriarhului Arsenije III Čarnojević (1690–1691), trezind la viață cauza unei noi Serbii, pe teritoriul Habsburgilor (Ungaria de sud, Vojvodina de azi). Viața sa se va sfârși însă tragic, după două decenii de întemnițare (1711), pătimind fără de vină, dar din „rațiune de stat” austriacă.

¹⁴ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, 272.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Стеван Бугарски, *Правни положај Православне српске епархије темишварске* (S. Bugarski, *Statutul juridic al Episcopiei ortodoxe sârbe de la Timișoara*). *Темшварски зборник*, Нови Сад, 6 (2012), 7–8.

¹¹ Pe acest loc se înalță astăzi majestuoasa catedrală neobizantină a Sfântului Sava, loc major de referință și reculegere pentru sârbii de pretutindeni.

¹² Љубивоје Церовић (Ljubivoje Cerović), *op. cit.*, 45–47.

¹³ Lj. Cerović, *op. cit.*

Cum au ajuns românii ortodocși din Imperiul Habsburgic în cuprinderea Mitropoliei de la Karlowitz

Cuprinderea românilor ortodocși în alcătuirea Mitropoliei de la Karlowitz a avut loc prin acțiunea mai multor factori. După anul 1688 partea de vest a Transilvaniei (Partium-ul) a ajuns sub stăpânire habsburgică. În asemenea împrejurări se declanșează și o acțiune concertată de prozelitism catolic, urmare căreia mitropolitul român Atanasie Anghel împreună cu vâldicii săi, preoțime și mare număr de credincioși, primește Unirea cu Roma, în anul 1698. Ia ființă o Episcopie, sub patronajul Romei, care a fost subordonată arhiepiscopului de la Esztergom (Strigoniu). Însă și mai mulți români se opun, nevoind să abandoneze credința ortodoxă. Curtea vieneză, în consecință, desființează vechea mitropolie ortodoxă, cea cu sediul la Alba Iulia (1701). Lipsiți astfel de propria ierarhie bisericească românii ortodocși au fost îndrumați spre de curând restaurată și mai de demult existentă (sub turci) ierarhie sârbească, în frunte cu marele lor patriarh Arsenije III Čarnojević. Acestuia, precum și urmașilor săi, le-a fost confirmat din partea Curții dreptul de a păstori asupra tuturor ortodocșilor din Imperiu¹⁷.

Ilustrative în chestiune sunt și exemplele din Banat și Oltenia. Ținând cont de realitatea istorică a Banatului, care după 1699 a rămas în continuare în cadrul Imperiului Otoman, eparhia de Timișoara a continuat să se afle sub ingerința spirituală a Patriarhiei de la Peć (în Kosovo, sub turci). Când, peste vreo două decenii, în urma Păcii de la Passarowitz (Požarevac) din 1718 și Banatul a ajuns sub Habsburgi, Eparhia de Banat a fost subordonată nou instituitei Mitropolii de la Belgrad, pe care a rânduit-o Curtea vieneză. Totodată, împreună cu eparhiile din Serbia eliberată, Mitropoliei de la Belgrad i-a fost arondată și Episcopia Râmnicului din Oltenia, vremelnice aflată și aceasta (1718–1739) sub autoritate vieneză. Ca urmare, episcopii români de Râmnic, Inochentie și Climent, au fost hirotonisiți la Belgrad. Între timp, mitropoliile de la Belgrad și Karlowitz, ajunse sub austrieci, au fuzionat. Însă după deznodământul nefericit al războiului austro-otoman din 1737–1739, soldat printre altele cu revenirea Olteniei sub turci, episcopia bănățeană a rămas în compunerea Mitropoliei de Karlowitz iar cea de la Râmnic a trecut în starea precedentă, adică de subordonare față de Patriarhia ecumenică¹⁸. Se poate deduce că în asemenea vremuri tulburi statutul bisericesc al unor regiuni a depins mai degrabă

de autoritățile de stat decât de voința enoriașilor sau a ierarhiei acestora.

După insuccesul începuturilor uniației (1697 și 1698), episcop al Bisericii române unite cu Roma a fost investit Atanasie Anghel iar conciliul de unire a fost convocat la 5 septembrie 1700. Deși au luat parte activă 54 de protoprezviteri, pe teren lucrurile au rămas neschimbate; românii țineau în continuare de vechea credință. În părțile Făgărașului au început și primele împotriviri la unire. Privilegiile preoților uniți datează din anul 1703 iar în 1705 a luat ființă prima școală latină pentru români. În cursul răscoalei lui Francisc Rakoczi (1703–1711), românii ardeleni aderă de partea inamicului Habsburgilor, sperând în menținerea vechii credințe. După moartea cardinalului Kolonich și a împăratului Leopold I-ul, presiunea în favoarea uniației a mai slăbit, majoritatea protoprezviterilor fiind în continuare potrivnici acesteia. Între timp, sârbii și-au consolidat statutul ierarhiei proprii, privilegiile le-au fost confirmate, așa că au putut să reprezinte o speranță viabilă, de sprijin și pentru românii ortodocși. O mare sânguină împotriva înfăptuirii uniației a depus Vikentije Jovanović, episcop de Arad, Oradea Mare și Ineu (1726–1731), al ținuturilor celor mai expuse, ale Zarandului, Bihariei și Hălmeagului, precum și urmașul său Isaja Antonović (1731–1748)¹⁹.

După Pacea de la Belgrad (1738) centrul rezistenței la unirea românilor a devenit Karlowitz (Sremski Karlovci), cu precădere în vremea mitropolitului Pavle Nenadović. Dacă în părțile Brașovului, Sibiuului și Făgărașului unirea a fost stopată la demersurile Rusiei, în restul Transilvaniei ea a continuat, mai cu seamă pe vremea episcopului unit Petru Pavel Aron (1745). În anul 1744 a apărut în părțile Dobrei, Orăștiei și Săliștii călugărul sârb Visarion Saraj, care i-a salvat pe mulți români în credința pravoslavnică. A fost prigunit de autorități, care l-au și încarcerat, sfârșindu-și zilele în temnița Kufstein-ului (1757)²⁰. Trebuie menționate și confruntările dintre episcopul unit Meletie Covaci, înscăunat la Oradea Mare (1747), și episcopul sârb de Arad, Sinesije Živanović (1751–1768). Strădaniile mitropolitului Nenadović, de cuprindere deplină a românilor ortodocși din Transilvania în cadrul Mitropoliei Karlowitz-ului, nu au avut succes deplin. Sunt de amintit și angajarea militantă în slujba Ortodoxiei a unor martiri ai credinței, precum preoții Sofronie

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Стеван Бугарски, Правни положај Православне српске епархије темишварске (S. Bugarski, Statutul juridic al Episcopiei ortodoxe sârbe de la Timișoara). Темишварски зборник, Нови Сад, 6 (2012), 7–8.

¹⁷ Lj. Cerović, *op. cit.*

¹⁸ *Ibidem*.

din Cioara, popa Molnar din Sadu, Nicolae Oprea din Săliște și a altor eroi, mai puțin cunoscuți, ai dreptei credințe²¹.

Abia după strădanii de mai multe decenii și repetate stări de revoltă ale românilor ortodocși precum și ale preoților și monahilor sârbi și români, Curtea Vieneză a aprobat, la 1761, reactivarea Episcopiei ortodoxe cu sediu la Sibiu, însă în afara competențelor generale ale Mitropoliei de la Karlowitz. Primii doi episcopi au fost Dionisije Novaković (1761–1767) și Sofronije Kirilović (1770–1774)²². Pe vremea episcopului Gedeon Nikitić (1784–1788), Episcopia de Sibiu (Episcopia ortodoxă română a Transilvaniei) a fost subordonată Mitropoliei de la Karlowitz, stare ce va dura până la 1864, când a luat ființă Mitropolia română ortodoxă de sine stătătoare de la Sibiu²³.

Spre finele veacului al XVIII-lea, episcop de Sibiu a fost Gherasim Adamović (1789–1796). În vremea acestuia revizorul școlilor sârbești din Monarhie, Uroš Nestorović adresa o circulară Magistratului din orașul Sombor, înștiințând despre faptul că împăratul a aprobat înființarea de biblioteci „naționale”, respectiv „ilire” și „valahe”, pe lângă școlile-preparandii de la Sombor și apoi la Arad²⁴.

Majska skupština (Adunarea din mai) de la Sremski Karlovci și relațiile sârbo-române (1848–1849)

Sârbii și românii au pășit pe „culoare” diferite în anul 1848. A fost dezamăgirea rapidă a speranțelor sârbilor față de adevăratele intenții ale maghiarilor, care se va transforma într-un adevărat război; au urmat apoi și dezamăgirile românilor față de unguri, spre finele rebeliunii maghiare²⁵. La începutul

revoltei lor, românii s-au situat de partea maghiarilor, chiar și atunci când faptele evoluau în acord cu „legalismul” ungar, presupunând menținerea păcii (cu sârbii) și convocarea unui congres național-bisericesc de pe cuprinsul Mitropoliei Karlowitz-ului la Timișoara, cu aprobarea guvernului revoluționar. La chemarea episcopului de Timișoara Pantelejmon Živković către turma sa de a se supune autorităților de stat și să vină la adunare, reprezentanții românilor l-au înștiințat că nu vor lua parte la o asemenea întrunire ci vor cere separarea națiunii române din cadrul Mitropoliei de la Karlowitz²⁶. Întrucât reprezentanții sârbi nu au căzut de acord nici ei cu oferta autorităților ca adunarea să se țină la Timișoara, mitropolitul Rajačić s-a văzut în cele din urmă constrâns să-și dea binecuvântarea pentru ținerea Adunării naționale la Sremski Karlovci. Deși aici românii n-au luat parte, în rezoluția adunării s-a adoptat, la 17 mai, o proclamație, care garanta „naționalității valahe” toate drepturile ce i se cuveneau. În răspuns românii, întruniți la Pesta, protestau la 21 mai, împotriva hotărârilor adunării sârbești, calificându-le de „separatiste” și solicitând, în consecință, la îndemnul lugojenilor, instituirea Mitropoliei ortodoxe române pe întregul teritoriu al statalității ungare²⁷.

Românii au cerut aprobare pentru o adunare națională proprie, distingându-se Eftimie Murgu. La Adunarea națională de pe Câmpul libertății, de lângă Lugoj, din 27 iunie²⁸, Murgu a proclamat destituirea publică a patriarhului sârb și a vlădicilor de la Timișoara și Vârșet și o colaborare „frățească” cu maghiarii. Dar idealul daco-românesc, al unirii tuturor românilor, profestat de Murgu și adepții săi, contravenea conceptului integralist al Ungariei și, treptat, relațiile româno-ungare s-au tensionat, până la a se deteriora iremediabil²⁹.

²¹ Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год., ур. Мата Косовац (*Mitropolia ortodoxă sârbă de la Karlowitz după recensământul din 1905*, ediție de Mata Kosovac), Сремски Карловци, (1910), 5–103; vezi mai nou și monumentală ediție *Три века Карловачке митрополије. 1713–2013* (*Mitropolia de Karlowitz la trei veacuri...*), Ediție de Dejan Mikavica și Drago Njegovan, Нови Сад, (2014), 800 pag.

²² Васа Лупуловић, *Живот и рад епископа Софронија Кириловића* (Vasa Lupulović, *Viața și opera episcopului Sofronie Kirilović*), *Темнишварски зборник*, 3, Нови Сад, (2002), 135–141.

²³ *Ibidem*.

²⁴ După Pacea de la Passarowitz (1718), Mitropolia Belgradului a jucat și ea un rol de seamă în zădărnicierea unirii în Transilvania. Un centru de seamă al apărării Ortodoxiei transilvane a fost și la Scheii Brașovului, unde în 1735 a venit cu împuterniciri episcopale Nikador Melentijevic.

²⁵ Драго Његован, *Две историјске цртице о Србима из Санског Моста у Араду* (D. Njegovan, *Două însemnări istorice despre sârbii din Sanski Most la Arad*). *Арад кроз време* („*Aradul de-a lungul timpului*”), 11, Timișoara, (2010), 27–38.

²⁶ Боривој Поповић, Значајни историјски догађаји румунско-српских односа у Трансилванији у првој половини 18. века (Borivoj Popovic, *Fapte istorice de seamă ale relațiilor româno-sârbe în Transilvania din prima jumătate a veacului al XVIII-lea*). *Темнишварски зборник*, 2, Нови Сад, (2000), 63–72.

²⁷ Васа Лупуловић, *Живот и рад епископа Софронија Кириловића* (Vasa Lupulović, *Viața și opera episcopului Sofronie Kirilović*), *Темнишварски зборник*, 3, Нови Сад, (2002), 135–141.

²⁸ М. Пăcurariu, *op. cit.*, 271.

²⁹ În spiritul liberalizării din vremea Marii revoluții franceze, a fost convocat și Soborul (Congresul) „ilir” de la Timișoara, la care au luat parte și deputații românilor. Vezi detalii la Miodrag Milin, *Interferențe româno-sârbe la confluența dintre tradiție și modernitate (1790–1848)*. *Revista de istorie*, 12, 1982, 1299–1307. În baza decretului imperial, în 1812 au luat ființă Preparandiile pentru ortodocșii Imperiului: pentru sârbi la St. Endre (Sentandreja), pentru greci (aromâni) la Pesta și pentru români la Arad.

Formarea Mitropoliei românești de la Sibiu și separarea ierarhică a românilor de Mitropolia de la Karlowitz

După cum menționam, în locul vechii mitropolii de la Alba Iulia, desființată la venirea Habsburgilor în Ardeal, abia în anul 1761 a fost restaurată Episcopia ortodoxă cu sediul la Sibiu. În frunte acesteia, timp de aproape patru decenii, au fost înalți prelați sârbi. Spre finele veacului al XVIII-lea ei vor fi urmați în demnitate de episcopi români, hirotonisiți de către mitropolii de la Karlowitz, până spre mijlocul veacului al XIX-lea, cât timp episcopia românească a Transilvaniei s-a aflat canonic încă în cuprinsul mitropoliei Karlowitz-ului³⁰.

La începutul deceniului al treilea al veacului al XIX-lea și în fruntea episcopiei Aradului se vor înscăuna episcopi români de naționalitate, în conformitate cu majoritatea populației credincioșilor. Mitropolia, pe lângă Școala teologică de la Sremski Karlovci (1794), a înființat și Școala teologică de la Vârșeț (1822), unde au fost instruiți și teologi în limba română. „Teologia” de la Vârșeț a dat oameni de seamă națiunii române, episcopi și prelați, care au militat cu sârg pe câmpul Ortodoxiei.³¹ Unul dintre cei mai de seamă s-a dovedit a fi Andrei Șaguna, care s-a călugărit la Hopovo și a fost secretarul apoi și consilierul mitropoliei și profesor la seminarul de la Sremski Karlovci, egumen la Hopovo și Kovilj și episcop la Sibiu. El a devenit întâiul mitropolit al Mitropoliei românești a Ardealului de la Sibiu (1864)³².

Strădanile românilor din Imperiu de a-și edifica o proprie ierarhie bisericească și de separare de ierarhia sârbească a Karlowitz-ului aveau deja o tradiție de mai multe decenii la 1864, când li s-a dat satisfacție, prin Rescriptul imperial din 1864, care a consfințit întemeierea Mitropoliei române a Ardealului de la Sibiu, în frunte cu Andrei Șaguna³³.

Reglementarea juridică a raporturilor dintre cele două biserici răsăritene a urmat separării, în anul 1868, prin Articolul de lege IX al Dietei ungare (Parlamentul de la Pesta). La congresul electiv bisericesc de la Sremski Karlovci din 1864, s-a luat act

de încheierea etapei uniunii bisericești dintre sârbi și români. În cursul procedurii de alegere a episcopului de la Timișoara Samuil Mașirević pentru mitropolit de Karlowitz, cei treisprezece deputați români au făcut publică motivarea gestului lor, de refuz de a participa la alegere, prin faptul constituirii de drept a Mitropoliei române de la Sibiu. Urmându-se principiul de naționalitate, Mitropoliei de la Sibiu i-au fost arondate episcopii de Arad și de Caransebeș; după regula majorității, parohiile au fost alăturate eparhiilor naționale (românii la cea de Arad și de Caransebeș iar sârbii, la cea de Timișoara și de Vârșeț)³⁴.

Separarea ierarhiei sârbești și a celei românești, decisă în consens, într-o comisie comună sinodală, a continuat, prin activitatea comisiilor delegaționale, al căror consens s-a definitivat finalmente la Sremski Karlovci, în anul 1871³⁵.

Mai dificilă s-a dovenit însă separarea averilor și bunurilor bisericești în localitățile cu populație mixtă, respectiv în parohiile bănățene. Întrucât aici nu s-a putut atinge consensul, părțile în dispută au apelat la calea justiției. Ambele părți au trebuit să dovedească cu date nu numai despre numărul locuitorilor aparținători naționalității ci și despre contribuția efectivă a fiecărei părți la averea bisericească (construirea de biserici, construirea de edificii parohiale și școli, achiziționarea de obiecte de cult, proprietăți funciare, acțiuni bancare ș. a.).

În cursul celei de a doua jumătăți a veacului al XIX-lea aceste cauze au fost purtate în mai multe localități din Banat, dublate și prin ieșiri în teren ale comisiilor special acreditate, consultări de arhivă și probe cu martori. Majoritatea proceselor s-au finalizat până spre sfârșitul veacului, în timp ce unele s-au întins până spre începutul Primului război mondial. Totuși majoritatea cazurilor și-au aflat între timp soluționarea, fapt despre care ne vorbește și raportul dr.-ului Svetozar Dimitrijević, referitor la acțiunile de partajare a averilor bisericești în mediile comunelor mixte româno-sârbe din eparhia de Timișoara, întocmit în anul 1898³⁶.

În paralel cu tensiunile iscate de împărțirea averilor bisericești dintre cele două mitropolii în dispută, s-a dezvoltat și un proces de strânsă colaborare a intelighenției naționale a sârbilor și a românilor din Imperiu (la care s-au asociat și fruntașii slovaci) pe temeiurile politicii liberale-democrate

³⁰ Dacă la unguri și sârbi evoluția a fost, să zicem, „liniară”, din rău înspre mai rău, în cazul românilor sunt necesare cuvenitele nuanțări ale poziției bănățenilor, respectiv ale ardelenilor la revoluție, pe care am încercat să le explicitez pe larg, în studiul amintit la nota precedentă. (Obs. M. M.)

³¹ Miodrag Milin, Sârbii la 1848 în Banat și Vojvodina. *Analele Banatului, Serie nouă, Arheologie–Istorie, XIX*, (2011), 377–400.

³² Lj. Cerovic, *op. cit.*, 124.

³³ I. D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat*, București, (1968), 104–137, passim.

³⁴ *Ibidem*; M. Milin, *op. cit.*

³⁵ M. Păcurariu, *op. cit.*, 271.

³⁶ Н. Гавриловић, Вршачка „Теологија“ чувар српског и румунског верског и националног идентитета (N. Gavrilović, „Teologia” de la Vârșeț, apărător al identității religioase și naționale a sârbilor și românilor). *Studii și cercetări. Simpozion Banatul...*, Novi Sad, 2012, 318–319.

și parlamentare, care a dat rezultate notabile în planul acțiunilor comune, de rezistență la politica de maghiarizare exercitată în dauna naționalităților în partea ungară a Monarhiei dualiste.

Relațiile sârbilor și ale românilor în decursul existenței paralele ale mitropoliilor de la Sibiu și Sremski Karlovci au devenit de-acum sporadice; dar în planul politicii naționale ele au sporit în importanță. Aceasta se va vedea în continuare, în cursul Primului război mondial și al evoluțiilor de după război, în cadrele noilor state naționale întemeiate pe ruinele fostei Monarhii dualiste.

Карловачка митрополија и српско-румунски односи у оквиру Хабзбуршке монархије

Сажетак: Везе српског и румунског православља сежу у далеку прошлост. Православни Румуни, монаси и владари, гаје блиске везе са српским манастиром Хиландаром на Светој гори Атонској, а те се везе још проширују у време светородне династије Бранковића, са Максимом као румунским митрополитом и ктиторством влашког војводе Басарабе фрушкогорског манастира Крушедола. По успостављењу Крушедолске а потом Карловачке митрополије, сви православни, па и православни Румуни, долазе под духовно окриље Српске цркве у Хабзбуршкој монархији. У борби за очување православља код Румуна средином 18. века под

вођством митрополита Павла Ненадовића истакао се српски монах преподобни Висарион Сарај, кога је Румунска црква прогласила за светитеља. У првој половини 19. века, под утицајем световњака, код Румуна јача идеја о издвајању сопствене, румунске јерархије из окриља Карловачке митрополије. Овај процес је институционално одобрен већ на Мајској скупштини у Сремским Каловцима 1848, а окончан је стварањем румунске Сибињске митрополије 1864. године, уз подршку најпре аустријских а потом и угарских власти, законским чланком из 1868. Године. Раздвајање православних Срба и Румуна у две црквене организације постигнуто је обостраном сагласношћу, а једини спорови јавили су се приликом поделе црквеног имања и иметка у мешовитим општинама у Банату. У неким случајевима вођени су и судски спорови о томе шта коме припада. Када су ти спорови вођени, појачано је заједничко деловање српских и румунских грађанских снага, уз учешће и словачке грађанске класе, у циљу отпора мађаризацији, која је после аустро-угарске нагодбе (1867) настојала да потре национални идентитет Срба, Словака и Румуна у Угарској. Овај процес је окончан Конгресом народности (1895), на коме су немађари установили да су већина у угарском делу Хабзбуршке монархије. После пропасти Аустро-Угарске (1918) и стварања модерне Румуније, Чехо-Словачке и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Југославије), српско-румунски црквени и национални односи наставили су да се развијају у сасвим новим историјским околностима.

FELIX MILLEKER'S CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE ANTIQUITIES OF BANAT BETWEEN THE 1880'S AND 1940'S*

Ljiljana Bakic**

Keywords: Milleker (1858–1942), Banat, ancient history, ancient archaeology

(Abstract)

This paper describes the contributions of the historian and archaeologist Felix Milleker (1858–1942) to the study of antiquities of his native Banat, in southern Pannonia, formerly in Austria-Hungary. From the beginning of his scholarly work in the 1880's until the very end of his life, he published over 200 titles on the history, archaeology and ethnography of Banat. He was curator of the museums in Bela Crkva (1881–1883) and for a very long time in Vršac (1894–1942).

In 1881 Milleker published his first work on Roman antiquities in the periodical *Történelmi és Régészeti Értesítő* in Temesvar. Until 1902 he continued publishing in this periodical dozens of papers on ancient history, archaeology, epigraphy and numismatics of given area including his studies on paleo-lingustics and paleo-ethnography.

In addition to numerous articles he published the register of all sites from prehistoric times to the Migration period in three volumes with appendices *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből* (*The Antiquarian Finds from Southern Hungary... I–III*, Temesvar 1897–1906). In the second volume he registered all the known sites and described ancient monuments and finds of the Roman period in the territory of whole Banat: present – day western Serbian part, and eastern Romanian part. This corpus is of lasting value and still represents the starting point for modern researches of ancient history, archaeology and numismatics of given area.

For his outstanding work Milleker received several prestigious awards as the “St. Savas of Serbia (Belgrade 1923) and medals of the Hungarian Numismatic Society (Budapest 1901) and the Deutsche Akademie (Munich 1934).

F. Milleker: Education and activities

Felix Milleker (1858–1942) was one of the most significant scholar in Banat at the end of the 19th and beginning of the 20th century. Milleker didn't leave us any biographic details. He belonged to the generation of German colonists in Banat. According to few his biographers, mainly Germans, the family Milleker probably originate somewhere from Meltal (Möltal) in Tirol. Its assumed that Millekers arrived as miners with German colonists in 1723 in Majdanpek (Serbia), moved in 1738 to Oravica (Romania), in 1763 they settled in Vršac¹.

* This article was presented at the 13th Conference of the International Federation of the Societies of Classical Studies, 24–29 August 2009 at Berlin in the thematic panel: “Turning Points in the Reception of Classical Antiquities.”

** National Museum Vršac, Republic of Serbia. E-mail: lili.num@hotmail.com.

¹ A. Scherer, *Felix Milleker (1858–1942) Persönlichkeit und Werk des Archäologen, Polyhistor und Schöpfers des Städtischen Museums zu Werschetz (Banat)*, München 1983, 13–14; idem; in *Neue-Deutsche-Biographie* (ed. Historischen Kommission

Milleker was active during the specific historical-political circumstances in the last decades of Austro-Hungarian Monarchy up to the World War II. According to his biographers he was known as “unpolitische Mensch” dedicated himself to work and museum. A German by heritage he was full of tolerance and understanding diversities of various nations in his native Banat. With a grate enthusiasm he recorded history and culture of different nations that used to live in south-east Pannonia.

Milleker was born in Vršac on 14 January 1858 in the family of craftswork. He attended the School for Teachers in Szeged between 1873–1877. Milleker started his work in 1878 as a teacher in Bela Crkva (then Weissenkirche) where he met L. Bem (Leonhard Böhm) the first known collector, writer

Bayerischen Akademie der Wissenschaften), 17. Band, Berlin 1994, 511; recently A. Medaković in: *Felix Milleker (1858–1942)*, Vršac 2008, 8. The short biographical records about Milleker activity and education are reused from quoted literature.

and researcher of the Roman period in Banat.² He had a great influence on young Milleker. Many years later in a monograph dedicated to the work and character of L. Bem he called himself one of his disciples.³ Following Bem's example Milleker began with researching antiquities and publishing in periodical *TRE*, edited in Timișoara⁴. From 1881 to 1883 he was a curator of the museum in Bela Crkva giving a great contribution for enlarging of its collections and their first opening for public. The extensive engagement of young Milleker in the Bela Crkva museum was noticed with great praises in reports of that time⁵.

Starting from 1883 Milleker's activity was directed to his home town Vršac. He first worked as a teacher, as a librarian from 1887 and in 1894 he was appointed as a curator of the museum in Vršac. In 1899 he completed a course for managers of archeological collections in Budapest, where the most famous archaeologists and numismatists of Hungary gave lectures, among others J. Hampel (József Hampel) on the subject of antique as well as L. Reti (László Réthy) and E. Gol (Ödön Gohl) on numismatics. In 1902 he completed a course for librarians in the same city.

During his work in the Vršac museum of many decades (1894–1942) he created a significant collections (by purchases, gifts, exchange, research) which contained over 130,000 items in 1939⁶. Milleker was established a General Inventory book (1894) for all museum collections in which

items were registered successively as they reached the museum as well as those that went to other museums across the Southern Hungary (Pančevo, Bela Crkva, Szeged, Timișoara, Budapest, etc.).

In the period from 1893 to 1935 he participated in numerous archaeological excavations in the Serbian and Romanian part of Banat mostly prehistoric, but thanks to him some Roman sites are recorded.

From 1881 almost to the very end of his life he had been publishing over 200 titles on history, archaeology and *ethnography* of Banat.

In 1920, he founded the edition "*Banater Bücherei*" dedicated to cultural history of Banat⁷.

Milleker was a member of many scientific societies: in 1880 he became a member of the Southern Hungarian Historical Archaeological Society (Timișoara), in 1901 of Hungarian Numismatic Society (Budapest), in 1914 of Scientific Department of Matica Srpska in Novi Sad. He was also the member of Literary Society „Arany János” and Natural Society of Banat (Timișoara) and one of founder of German Society for Prehistory in Berlin⁸.

Milleker had signed his works on three ways: Felix-Bódog-Srećko, depending of language they were published or translated: German, Hungarian, Serbish.

His heritage is probably not preserved as a whole and untill nowadays not completely published. The bibliography of Milleker has been published partially and uncompletely mostly by Germans authors dealing with different numbers of titles. The most completely bibliography was made by R. Rašajski (the curator of Vršac museum from 1945 to 1979). He registered 250 published and 37 unpublished works⁹.

This paper try to shed light on Milleker's work regard on antic basing mostly on his relevant published works according to Rašajski's bibliography. Besides, we singled out Milleker's contribution to study antic numismatic of Banat, provides by author investigations.

The work of F. Milleker in regard to research of the antique can be divided as follows:

² F. Milleker, Vorgeschichte des Banats II, *Starinar* XII, Beograd 1937, 61–62; L. Böhm (1833–1924), major of Bela Crkva, collected between 1856–1867 coins and material from the period of Antiquity mainly originated from Nova Palanka on the Danube and Bela Crkva. The part of personal collection of L. Böhm was purchased for the Vršac museum by his son K. Bem (Karl Böhm) between 1909–1936. The collection is recorded by Milleker in his Inventory book; for more details about personality of L. Böhm his work as researcher, writer with bibliography see in: F. Milleker, *Leonhard Böhm, der Monograph des Banats. Sein Leben und seine Werke*, 1833–1924, Bela Crkva (Weisskirchen im Banat) 1925, 1–17.

³ F. Milleker, *op. cit.*, 14.

⁴ This periodical started in 1875 was of great importance where for the first time, the most famous researchers of the region published in a continuous articles related to archaeology, numismatics and history of Banat. The periodical was edited by the Southern Hungarian Historical and Archaeological Society established in 1872 in Timișoara. Milleker became the member of the Society in 1880 and in 1881 he published his first article in their periodical.

⁵ L. Böhm, Egyveleg (Varia), *TRE* IX/IV, Temesvárott 1883, 187.

⁶ С. Милекер, *Вођ кроз збирку старина Градског музеја у Вршцу*, Вршац 1939, 4.

⁷ A. Medaković, *op. cit.*, 55–57. The author gives a completely review of *Banater Bucherei* issues (73 issues had been published from 1921–1941). We may notice that 59 of them were written by F. Milleker.

⁸ Ibidem, 27–28.

⁹ R. Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Millekera*, Vršac 1995, 29–138 with a short content of presented titles and review of previous incompletely bibliographies by Irene Elter and Kurt Wilfonseder. The unpublished works of Milleker are housed in the Historical Department of City Museum Vršac.

1. Publishing

The most significant articles and studies regard the antique were published between 1881–1902 in above mentioned periodical *TRE*. Some of them were published as special imprints or volumes due to their importance.

In 1881 Milleker published his first report on Roman antiquities from Banat, i.e. from Vršac and its vicinity. He recorded rest of water pipes and finds of Roman silver and bronze Roman coins from 2nd to 4th century¹⁰.

In 1883 he recorded the significant coin find from the Serbian and Romanian part of Banat: golden coin of Alexander the Great originated from Mercina (Romania)¹¹, several hoards of the Roman coins from the IV century originated from site Veliki Rit near Vršac which counted over 3000 coins of Constantine period, misplaced already in his time. Besides, the article contains two tables: the first presents precise plan of hoards sites while the second shows surface archaeological finds¹².

The early period of Milleker's publishing activity includes also the monography dedicated on archaeology and history of Vršac and its vicinity from praehistoric to Roman period. He described all previous Roman finds known to him up to 1885: the rest of roman architecture, two stone monuments with inscriptions, roman coins. All mentioned finds had been seen and lost before Milleker. Besides, he described the trace of Roman ditches near Vršac and the most important place mentioned in sources¹³.

The beginning of last decade of the 19th century was marked by Milleker interest regarding the antique toponyms mentioned in the sources for the territory of Banat sector of Roman province of Dacia. He made an attempt to indentify two significant stations marked in Roman itineraries as *Centum Putea* and *Arcidava* on the important

Roman road ran from *Lederata* (Serbia) to *Tibiscum* (Romania)¹⁴.

His assumed identification of the station Centum Putea with present place of the Surduk based on investigation by analogies in the modern toponymy and archaeological finds by earlier explorers is not confirmed. It should be point out Milleker's contribution to identification of antique station *Arcidava*¹⁵. According to chance archaeological objectives, previous explorers more than one century ago made an attempt to determine location of the station *Arcidava* in Vărădia (Romanian Banat). But starting from Milleker the archaeological evidence for such presumptions were reached. He made the first archaeological researches 1901–1902 at two locations in vicinity of Vărădia where he registered the rests of Roman architecture interpreting them as Roman fortification, as well rest of Roman pottery, lamps, iron finds, bricks with stamps, coins¹⁶. Later investigations carried out in 1932, especially from 1970s untill present-day, at points marked by Milleker, confirmed the existing of two Roman fortification (castra)¹⁷.

In folows years Milleker published mainly general studies refer to antic geography of Banat which are basically presentations of all known toponyms and hydronyms in Dacia mentioned in written sources and their identifications by other explorers. We emphasize his attempt to identify fortification *contra Margum* on the left bank of Danube mentioned in *Notitia Dignitatum* with locality of Grad in Kovin or with farmland of Manastirište east of Kovin. Milleker's assumptions based on the numerous finds of bricks with stamps at mention location have not been confirmed¹⁸.

In the period from 1892 to 1906 he published his most significant papers in periodical *TRE*. Some of them due to their importance were published as

¹⁰ B. Milleker, Régészeti közlemények Verseczről, *TRE* VII/III, Temesvárott 1881, 121–126; Milleker attributed water pipes to Roman period, but it most likely that they were from Türkisch period. The coins belonging to Divus Antoninus (1 silver issue) while Constantinus I and Maximinus I are represented by one bronze issue of each.

¹¹ Idem, Varia (Egyveleg), *TRE* IX/III, Temesvárott 1883, 152: according to Milleker the coin entered Bela Crkva museum.

¹² Idem, Ujabb délmagyarországi őstelepek, *TRE* IX/IV, Temesvárott 1883, 167–171 (Tb. I–II).

¹³ F. Milleker, *Die Werschetzer Gegend im Alterthume*, Werschetz 1885, 13: Milleker wrongly attributed Roman ditches to August period; he is not quite sure about identification modern Vršac with Bacaucis by Hungarian researcher K. Torma according sources (Ravennatis Anonymi): see p. 33.

¹⁴ Segmentum VII 2 according to K. Miller numbering in: *Itineraria romana. Römische Reisewege an Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916.

¹⁵ B. Milleker, Centum putei, *TRE* VI/IV, Temesvárott 1890, 214–217.

¹⁶ Idem (I): 120; Milleker (II): 69–72; Milleker (III): 257–262.

¹⁷ Important vestiges found by Milleker still provide valuable informations for modern researches. See for instance: E. Iaroslavschi, O. Bozu, Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe dealul Chilii, *Banatica* 16, Reșița 2003, 295–300; E. Nemeth, O. Bozu, Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-“Pusta” (jud. Caraș-Severin), *Banatica* 17, Reșița 2005, 201–210. The most of modern results are still unpublished.

¹⁸ Idem, Három aldunai római erőd, *AE* XXI, Budapest 1901: 28–34.

special imprints. We single out the study regarding *Roman Antiquities of the Southern Hungary* where he registered 103 Roman sites from the Romanian and Serbian part of Banat and described all Roman archaeological, numismatic and epigraphic findings (known until that time) together with the overall previously known references. Besides, he noted data on the year of discovery, method of acquisition, disposition (place of keeping): museums, institutions or private collection where finds reached to. The findings which were lost in his time were also described. The description of the Roman ditches routes in Banat was given at the end of this study¹⁹.

In the general study *South Hungary under Roman occupation* Milleker presented a well-known data on history of Roman province Dacia from Daco-Romans wars and its occupation from Traianus to the Roman withdrawal in the 70s of the third century. Besides, he summarised all known epigraphical and archaeological finds regarding military units known from Banat with complete bibliography²⁰.

The most complete and significant publication by Milleker, is his capital work in three volumes *The Antiquarian Finds from Southern Hungary*²¹. Two volumes of this Milleker's corpus were dedicated to the Roman findings which had been recorded in the area of then Southern Hungary. He described in detail the architectural remains, ceramics, plastics, jewelry, epigraphic monuments, Roman fortifications, bricks with stamps, coin findings, remains of the Roman roads with the detail review of all previously known references. Drawings and photographs of important finds with chart of Roman sites, roads and ditches are added. This is the first complete evidence of Roman finds originated from the territory of then Banat (Serbian and Romanian) with preserved data of documentary value. On the basis of Milleker's precisely records of finds and place of their depositions if they were known to him, some of them can be recognized not only in the collections of Vršac museum but also in Romania and Hungary.

Apart from these significant publications in Timișoara, in the period from 1896 to 1909 Milleker continuously sent annual reports

regarding the activity of Vršac museum in periodical *AE*, edited in Budapest. He registered number of items in all collections reached the museum in previous year, informations of acquisitions (purchases, donations, contributions made by institutions), numbers of visitors, informations on excavations and precious description of the most significant findings. We single out the data on some finds of coins: gold coin of Diocletianus discovered in Veliko Središte in the vicinity of Vršac²² (recognized in collection), silver barbarian tetradrahm of Filip Macedonian from Gaj (dispersed)²³.

Milleker's last papers on the Roman antiquities were published in 1937 and 1941. They were printed in Vršac as a part of *Banater Bücherei* edition which was, as we said, founded by him²⁴. We deal with two small monographs dedicated to the most significant ancient monuments from Vršac and its vicinity known to him (Roman pottery, bricks with stamps, epigraphic finds, jewelry, plastic). Besides, he was registered the finds which were lost before his activity.

2. Archeological researches

Milleker's terrain work was mostly focused towards investigations of prehistoric sites. Regarding the antic Milleker constantly visited antic sites, recording and gathering material, making drawings of fortifications, plans of find spots, and collecting of data on previous known accidental findings. The only antic archaeological investigations by Milleker were carried out 1901–1902 in the vicinity of Vărădia at two points. As we mentioned above Milleker presumed that it could have been location of the antique *Arcidava*²⁵.

3. Creation of collections

During his work in the museum of several decades he formed rich collections particularly archaeological and numismatic. Milleker persistently enlarged the museum collections by purchases mostly from individuals, by gifts²⁶, and

¹⁹ Idem, Dél-Magyarország római régiségleletei, *TRE VIII/II–III*, Temesvárott 1892, 101–143. The sites are noted together with the names of counties they belonged in XIX century: Temes, Torontál, Krassó-Szörény. The significance of this article is noted in periodical *AE XII* 1892, 440.

²⁰ Idem, Dél-magyarország a római alatt, *TRE IX/I*, Temesvárott 1893, 1–38.

²¹ Idem, *Dél-Magyarország régiség leletei a honfoglalás előtti időkből*, Temesvár (I: 1897; II: 1899; III: 1906).

²² Idem, A verseczi városi múzeum, *AE XX*, Budapest 1900, 90.

²³ Idem, A verseczi városi múzeum, *AE XXII*, Budapest 1902, 191.

²⁴ F. Milleker, *Denkmäler des Glaubenslebens im römischen Banat*, *Banater Bücherei* LXI, Wersches 1937, 1–14; Idem, *Römisches Handwerk und Kunstgewerbe*, *Banater Bücherei* LXXIII, Wersches 1941, 1–20. The significant find are two (lost) monument with inscriptions found in Vršac park between 1828–1850.

²⁵ See *supra* notes: 15–16.

²⁶ Besides others Ignjat Weifert, the owner of the mine in Kostolac donated to Vršac museum in 1900: 32 specimens of bronze coins of Viminacium, 121 specimens of silver coins of

excavations²⁷. Thanks to him, the Vršac museum possesses significant antique findings originated from Banat. We single out the golden bracelet with Latin and Greek inscription which was found in Vatin – purchased in 1897, published in *CIL*²⁸, the rare specimen of aureus of Diocletianus originated from Veliko Središte – purchased in 1899²⁹; a fragment of Roman military diploma from Banatska Palanka³⁰. Milleker bought for the Museum in several purchases the significant antique collection of L. Bem³¹. Thanks to Milleker the museum of Vršac possess a significant numismatic collection, especially Medieval coinage.

4. General Inventory Book

Thanks to Milleker in 1894 a *General Inventory Book* was established for all the museum collections. He registered all items successively as they reached the museum from 1894 till 1940 – nearly to the end of his life. He noted data on their origin, method of acquisition, general informations on items, place of deposit. Unfortunately, the majority of items is classified in general terms such as: Roman coins, Macedonian coin, barbarian coin, Roman pottery, bricks with seals, lamps, remains of architecture etc. Some items can be recognized by comparing inventory records with more detail informations in above mentioned corpus and periodicals (*TRE*, *AE*).

Conclusion

Milleker's heritage has not been to present-day completely investigated. The work of Milleker on discovery and study of antiquities of his native Banat was done over the period of six decades (1881–1941). The results of his long-term work are well-known to many researcher of antic archaeology and numismatic of present-day Serbian and Romanian Banat, in southern eastern Pannonia. In his above mentioned periodicals and his corpus (*The antiquarian Finds in South*

Hungary II–III) he published all known antic finds with precise topographic-geographical data. Besides, he registered many microtoponyms and hydronyms occur in Banat. His corpus has been cited in refferent literary starting from the first decades of 20th century and still is, confirming his map of finds and can only be supplemented with new findings.

Having in mind that archaeological investigations of Roman period after Milleker have been extremely rare and many significant sites have been lost by spreading of urban settlements, his records of Roman period on the territory of Banat are nearly only saved for us.

Although, Milleker's informations had been given on the scientific level of 19th century, according to modern investigations were not complete (we deal with accidental finds without archaeologic context), it must be point out that they still represent the basic source and starting point for each research of ancient archaeology, history and numismatic in all areas that once composed historic Banat.

His precise locations of finds and remains of architecture related to zone of Banatska Palanka and nearby island of Sapaja on the left bank of Danube, were used as the source before starting of archaeological excavations in the 1970's prior to the construction of the hydroelectric power station Iron Gate I³².

The most important items (mainly from Bem's collection) have been published in the last decades of 20th century. Unfortunately, some of them are wrongly attributed according to location of the finding as a result of non-consulting Milleker Inventory and published reports in periodical³³.

Without going deeper into his discussing the antique toponyms and attempts to locate some of them we single out his researches in the area of

the Roman Republic, and 3 specimens of Roman Imperial: General Inventory nr. 11/30.03.1900.

²⁷ Archaeological and numismatic material discovered during excavations in Vărădia in 1901: General Inventory nr. 5/8.07.1901.

²⁸ General Inventory: nr. 18/25.03.1897, *CIL* III, 14496,4.

²⁹ General Inventory: nr. 5/29. 06.1899; published: Lj. Bakic, Aureus Dioklecijana iz zbirke vršačkog muzeja, *GMB* 11/12, Pančevo 2002, 47–51.

³⁰ Archaeological department, Vršac museum: Inv. no. Aa 3329, Mileker's number 12636, unpublished; we possess only data of the provenience according to list of localities and Milleker's numbers done in German language probably during World War II.

³¹ About L. Böhm and his collection see: *supra*, note 1 and *infra*, note 34.

³² The finds from Banatska Palanka and nearby island of Sapaja often have not been distinguished due to uncarefully readings of Milleker records. Even some findings originated from Serbia and Romania were published with the wrong attribution to Banatska Palanka or island of Sapaja: about contradictions see in: D. Dimitrijević, Sapaja, rimsko i srednjevekovno utvrđenje na ostrvu kod Stare Palanke, *Starinar* XXXIII–XXXIV (1982–1983), Beograd 1984, 32–33 with notes 11–19.

³³ The most significant pieces of jewelry and figurines from Bem's collection have been published in Serbian periodicals and catalogues; the ceramic material with inscription was published in *IDR* III/I: 34–39. Review of the published material and contradictions according to their precise location in: Димитријевић (1982–1983: 32–33); S. Barački, *Arheološko nalazište na dunavskoj adi kraj Stare Palanke*, Vršac 1995: 18–20.

Vărădia where he looked for antique Arcidava. His precious informations on previous finds and his own researches were single out in modern investigations. Many of his results have to be confirmed archaeologically in future.

Milleker's heritage has not been to present-day completely investigated. Milleker's archive which is kept in City Museum Vršac contains 37 unpublished titles refer mostly to history of sites in Banat, cultural history of various nations and institutions, prehistoric archaeology etc.

Any masters and doctoral theses concerning of Milleker's work have not been done to present-day. Results of his long-term researches are so great that are fascinating even nowadays.

For his outstanding work Milleker received several prestigious awards, such as the "St. Sava" of Serbia (1923), the medals of Numismatic Society in Budapest (1901), Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart (1928), Deutsche Akademie in Munich (1934).

STUDIUL DE CAZ: ACTIVITATEA PROFESORULUI IOAN URSU REFLECTATĂ ÎN ZIARUL „LA ROUMANIE” ÎN TIMPUL MISIUNII UNIVERSITARE DIN FRANȚA (1918–1919)*

Alina-Cătălina Ibănescu**

Cuvinte cheie: Ioan Ursu, misiune universitară, ziarul „La Roumanie”, Primul Război Mondial, Transilvania

Keywords: Ioan Ursu, university mission, newspaper „La Roumanie”, First World War, Transylvania

Professor Ioan Ursu's Activity as Written in the 'La Roumanie' Newspaper during his Academic Mission in France (1918–1919). A Case Study (Abstract)

This study represents an overview of the themes of articles published by Professor Ioan Ursu, in university mission from France reflected in newspaper "La Roumanie" during the First World War. There is a look from the perspective strictly to the articles of newspaper "La Roumanie" and how it was reflected in the mission work done by Professor, because until now there has been analyzed thoroughly Romanian press published in Paris.

La propunerea vicepreședintelui asociației profesorilor Universității din București, profesorul Simion C. Mănderescu, a creat la Paris, capitala Franței, așa-numita „misiune universitară”. Misiunea destinată să susțină propaganda în străinătate era formată din personalități de prestigiu a lumii universitare românești: Orest Tafrali, I. Găvănescul și I. Ursu de la Universitatea din Iași; Em. Pangrati, Charles Drouhet, Dr. Hurmuzescu, Traian Lălescu, Simion C. Măndrescu, George Murnu de la Universitatea din București și Ion Nistor de la Universitatea din Cernăuți¹.

Bazele ziarului *La Roumanie. Organe hebdomadaire des revendications et des intérêts roumains* (Organ săptămânal a creanțelor și a intereselor românești) au fost puse de către delegația română din capitala Franței în anul 1918. Așadar, din inițiativa lui Paul Brătesanu, senator, vechi președinte al Camerei, proprietarul jurnalului *La Roumanie* din București; Constantin Mille, deputat, directorul jurnalului *Adevărul*

de dimineată; C. Banu deputat, vechi director al ziarului *Viitorul*, director la *Flacăra*; Emile C. Fagure, redactor șef la *Adevărul de dimineată* au pus bazele ziarului *La Roumanie. Organe hebdomadaire des revendications et des intérêts roumains* (organ al revendicărilor și intereselor românilor). Ziar ce apare din data de joi 17 ianuarie 1918 până 12 iunie 1919². Acest organ de presă avea drept scop apărarea intereselor teritoriale ale românilor. De asemenea, intelectualii români au luptat pentru triumful cauzei românești, precum și apărarea intereselor României în străinătate prin intermediul acestui ziar.

În primul număr al ziarului comitetul de redacție a prezentat scopul acestui ziar. În articolul intitulat *L'Union sacrée*, acest ziar se va „feri cu cea mai mare grijă de a se face ecoul oricărei lupte politice interioare și de toate discuțiunile personale. Câmpul său de activitate va fi marea luptă, în care România a intrat pentru țară și pentru neam. Toate chestiunile, toate litigiile pur personale sunt deci fără milă excluse din cadrul ziarului nostru”³.

De asemenea, Constantin Mille, tot în primul număr al ziarului, a subliniat faptul că „ceea ce noi nu am putut întregi cu armele în mâini trebuie să

* Acest studiu a fost publicat cu sprijinul financiar al proiectului „Sistem integrat de îmbunătățire a calității cercetării doctorale și postdoctorale din România și de promovare a rolului științei în societate”, POSDRU/159/1.5/S/133652, finanțat prin Fondul Social European, Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Universitatea „Al. I. Cuza”, Facultatea de Istorie, Iași, Romania. E-mail: alynaibanescu@yahoo.com.

¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare M.A.E.), fond 71/1914 E.2. Partea I Conferința Păcii 1919–1920, vol. 239, Presa, Lista profesorilor universitari trimiși în misiunea în Franța, f. 167.

² *La Roumanie*, an I, nr. 1, joi 17 ianuarie 1918. Începând cu numărul 40 din 17 octombrie 1918, ziarul își schimbă numele din *La Roumanie. Organe hebdomadaire des revendications et des intérêts roumains*, în *La Roumanie. Organe hebdomadaire de l'Unité Nationale roumaine*.

³ „L'Union sacrée”, în *La Roumanie*, an I, nr. 1, joi 17 ianuarie 1918, 1.

se realizeze prin forța ideii de drept și prin concursul aliaților noștri în frunte cu Franța”⁴.

Așadar, ne-am propus să facem o trecere în revista a temelor din articolele publicate profesorul ieșean: Ioan Ursu (1875–1925) aflat în capitala Franței. Este o privire din perspectiva strictă a articolelor din ziarul *La Roumanie* și a modului cum a fost oglindită activitatea desfășurată în cadrul misiunii. La baza investigației noastre am apelat la surse inedite din arhiva Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, cele din arhiva Universității „Al. I. Cuza”, fondul Facultății de Litere și Filozofie, din arhiva personală Ioan Ursu, corespondența dintre profesorii ieșeni și ziarul *La Roumanie*, de la Biblioteca Academiei Române, Arhiva de la Biblioteca Națională a României fondul Saint-Georges, dar și lucrarea publicată la finalul războiului de I. Ursu⁵.

Fiu devotat al neamului românesc, savant patriot al istoriei, Ioan Ursu s-a născut în comuna Cața din comunitatea Târnave Mari în anul 1875. A fost fiu de învățător și a urmat studiile secundare la Brașov și universitare la București (Facultatea de Litere și Filosofie, 1894–1898).

Calitățile atât intelectuale, cât și morale ale studentului transilvănean, devotamentul pentru istorie și dârzenia pentru a-și însuși învățăminte și învățături au fost apreciate de dascălii săi Dimitrie Onciul și Nicolae Iorga, care au rămas mentori atât pe perioada studiilor cât și până la sfârșitul vieții⁶.

În anul 1898 și-a susținut examenul de licență cu teza *Relațiunile politice ale Moldovei cu Ungaria de la începutul secolului XIII până la suirea pe tron a lui Ștefan cel Mare*. După absolvire, a fost numit profesor suplinitor de istorie și limba română la Liceul „Dimitrie Cantemir” din Brăila, apoi la Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț. Și-a continuat studiile la Berlin (1903–1909), apoi la Munchen, Paris, Viena și Veneția⁷.

Revine în țară, unde în perioada 1909–1923 a fost profesor la Universitățile din Iași (1909–1919), Cluj (1919–1923) și București (1923–1925). A fondat „Revista Neamului” (1915–1916) și a militat pentru desăvârșirea statului național unitar român.

În 1918 a plecat în Franța, într-o misiune universitară română. La Paris a făcut parte din Comitetul Național al Unității Române, activitate continuată în Italia, unde a contribuit la înființarea Legiunii Române.

Activitatea lui Ioan Ursu s-a concentrat asupra chestiunii Transilvaniei susținând drepturile imprescriptibile ale națiunii române de a se reuni sub același drapel. Acesta a combătut ideea autonomiei și a menținerii Austro-Ungariei, în articole din *La Roumanie*, precum: *Imperialismul Unguresc; Câmpia Libertății; Maghiarizarea; Cancerul austro-ungar; Independența Ungariei; Ungurii și Franța* etc.

Articolul din data de joi 9 mai 1918, intitulat *Le Démembrement de l'Autriche Hongarie*, a apărut în capitala Franței în perioada când România a semnat pacea din 24 aprilie/7 mai 1918 de la Buftea-București. Autorul sublinia faptul că desființarea „anacroniceii monarhii dualiste nu și-a luat locul definitiv în suflul maselor occidentale”. Explicați dată de autor contă în: „teamă de a nu vedea un imperiu german mult mai puternic prin anexarea unei părți din Austro-Ungaria, devenind și mai primejdios pentru pacea omenirii”. Totodată, I. Ursu sublinia faptul că „numai dezmembrând Austro-Ungaria și substituindu-i statele naționale, formând bariere solide contra expansiunii germane în Orient, Germania va putea fi forțată să renunțe la planurile sale de dominație universală”. Articolul concludă cu afirmația conform căreia „prin dezmembrarea Austro-Ungariei s-ar realiza o operă de justiție, așteptată, de secole de naționalitățile opresate și s-ar servi în același timp, cauza umanității asigurând o pace durabilă”⁸.

Articolele *Seize mai* și *Iancoul* semnate de profesorul Ioan Ursu în ziarul „La Roumanie”, cu prilejul aniversării adunării poporului român de la Blaj, au continuat seria editorialelor sale protestatare. Totodată, prin acestea făcea trimitere la rezistența națională împotriva opresorilor, evocând și figurile conducătorului românilor morți din 1848–1849⁹. La o săptămână după ce publică cele două articole profesorul Ursu, în data de 23 mai, scrie un alt articol intitulat *La Plaine de la Liberté*, în care a afirmat ideea că Transilvania a fost dintotdeauna un principat autonom și cu o populație majoritară românească „...la Transylvanie n'a jamais fait partie de la Hongarie...”¹⁰.

În anul 1867 Transilvaniei a fost anexată prin pactul dualist cu toate că întreaga națiune română a protestat față de acest pact deoarece a fost un act „criminal al habzburgilor pentru salvarea tronului”. Așadar, pentru a pune capăt acestei situații românilor au avut nevoie, la fel ca și în anul 1848,

⁴ C. Mille, „A LA FRANCE!”, în *La Roumanie*, an I, nr. 1, joi 17 ianuarie 1918, 1.

⁵ J. Ursu, *Pourquoi la Roumanie a fait la guerre*, Paris, (1918).

⁶ Ioana Ursu, Dumitru Preda, *Bibliografia unei conștiințe Ioan Ursu*, Cluj-Napoca, (1987), 6.

⁷ *Ibidem*, 24–33.

⁸ Ioan Ursu, „Le Démembrement de l'Autriche Hongarie”, an I, în *La Roumanie*, nr. 17, 9 mai 1918, 1–2.

⁹ Idem, „Seize mai”, în *La Roumanie*, an I, nr.18, joi 16 mai 1918, 1; „Iancoul”, în *La Roumanie*, nr. 18, joi 16 mai 1918, 4.

¹⁰ Idem, „La Plaine de la Liberté”, an I, în *La Roumanie*, nr.19, joi 23 mai 1918, 2.

de prezența unor conducători hotărâți care să organizeze întreaga mișcare de emancipare și de unire națională¹¹.

Un alt articol cu titlul sugestiv *Le cancer austro-hongrois* (*Cancerul austro-ungar*) apare sub semnătura medievistului transilvănean. Articolul începe cu afirmația „maladia care minează statul anacronic al Habsburgilor se agravează pe măsură ce victoria Aliatilor se desemnează mai cu vigoare”. Așadar, pe măsura înfrângerilor suferite pe câmpul de luptă, boala statului anacronic habsburgic se agravează tot mai mult, iar încercările de salvare printr-o nouă federalizare sunt tardive căci „cehii, slovaci și sârbi vor să întemeieze statele lor, iar românii să se unească cu frații de dincolo de Carpați”¹².

În articolul din 17 octombrie 1918, intitulat *Les aspirations de la Roumanie* (*Aspirațiile României*) istoricul afirmă faptul că „...România departe de a face o politică imperialistă, prin intrarea sa în război [în 1916] n-a urmărit decât țelul legitim de a formă politică unității sufletești care a existat din totdeauna între cele două emisfere ale Carpaților în sud-estul european, punând astfel, bazele unui stat având un centru natural predestinat în fortăreața munților”¹³.

De asemenea, profesorul transilvănean într-un articol apărut în data de 24 octombrie a afirmat ideea că „românii nu au urmărit niciodată supunerea sau exploatarea altor neamuri”. Pentru a-și susține ideea, profesorul a afirmat faptul că „...dacă noi vedem, deci cu ochi buni independența ungurilor pe teritoriul care le revine din punct de vedere etnic, noi avem dreptul să pretindem, pe baza principiilor emise de statele Antantei, că teritoriile locuite în masă compactă de români Banat, partea română a Crișanei, Maramureșul, Transilvania și Bucovina să fie unite după dorința manifestată de românii din aceste teritorii care s-au înrolat în masă în armata română, regimentul României, atât de profund încercată în luptă pentru triumful dreptății”¹⁴.

Un alt articol dedicat salvării Austro-Ungariei a fost scris de profesorul I. Ursu în ziaul *La Roumanie* apărut la finele anului 1918. Acest articol face trimitere la programul manifest al împăratului Carol intitulat „*Către popoarele mele credincioase*” din data de 16 octombrie 1918. Autorul articolului a afirmat faptul că „menținera Austriei chiar sub

forma federal, nu ar schimba mult ceea ce a fost ea până aici ... În secolul nostru de conștiință nu mai pot fi luate jumătăți de măsură atât de dragi diplomaților care caută în mod continuu să rezolve un teren de intervenție pentru activitatea lor sterilă. În secolul nostru de lumină nu se pot da decât soluții radical. Singurul remediu care convine monarhiei anacronice este suprimarea. Ea nu poate fi regretată de nimeni, nici chiar de succesorii acelor care până aici au tras atâtea profituri din ea pe seama milioanelor de dezmoșteniți”. Totodată, referitor la poziția aliaților, I. Ursu este de părere că prin dezmembrarea dublei monarhii, Franța, Anglia și Italia vor obține patru state prietene în sud-estul și central Europei: Cehoslovacia, România, Iugoslavia și Polonia, care vor deveni factori de pace și de progres pentru binele umanității¹⁵.

În timpul Conferinței de Pace de la Paris, profesorul I. Ursu își aduce aportul la activitatea de lămurire a opiniei publice cu privire la drepturile naționale istorice, a contribuției armatei precum și a poporului român la victoria împotriva Puterilor Centrale. În această privință scrie trei articole și le publică în ziaul *La Roumanie*. Primele două fac referire la unitatea națională și etnografică a poporului român, iar cel de al treilea se referă la misiunea poporului român. Astfel, profesorul I. Ursu a afirmat faptul că „românii au conservat de-a lungul secolelor unitatea limbii, a sentimentelor și moravurilor, iar misiunea poporului român era de a-și dezvolta o viață proprie și a se afirma drept un element de ordine, civilizație și pace în această parte a Europei”¹⁶. I. Ursu publică și despre chestiunea Banatului, articolul *Le problème serbo-roumain* (23 janvier 1919) și o broșură intitulată *Les prétentions serbes sur le Banat*.

Așadar, în capitala Franței profesorul transilvănean I. Ursu a ținut o serie de conferințe, reunite apoi în lucrarea *Pourquoi la Roumanie a fait la guerre*, apărută la editura pariziană „Payot” în toamna anului 1918. Lucrare apreciată de G. G. Mironescu, ca fiind „o expunere foarte completă a cauzelor profunde care au determinat intervenția României în război”. Totodată, I. Ursu a prezentat interesele politice ale Austro-Ungariei, dovedind drepturile istorice și etnice ale României asupra Transilvaniei, Bucovinei, Crișanei, Banatului și Maramureșului¹⁷.

¹⁵ Idem, „FINS AUSTRIAE”, în *La Roumanie*, an I, nr. 44, joi 14 noiembrie 1918, 2.

¹⁶ Idem, „L'Unité Nationale et l'Unité géographique du peuple roumain”, în *La Roumanie*, an II, nr. 57 joi 13 februarie 1919, 1; *L'Unité Roumaine*, an II, nr. 58, joi 20 februarie 1919, 1; *La Mission du Peuple Roumain*, an II, nr. 60, joi 6 martie 1919, 1.

¹⁷ George G. Mironescu, „La sentinelle Roumaine”, în *La Roumanie*, an II, nr. 64, joi 4 aprilie 1919, 1.

¹¹ Ioana Ursu, Dumitru Preda, *op.cit.*, p. 191.

¹² Ioan Ursu, „Le cancer austro-hongrois”, în *La Roumanie*, an I, nr. 34, joi 9 septembrie 1918, 1.

¹³ Idem, „Les aspirations de la Roumanie”, în *La Roumanie*, an I, nr. 40, joi 17 octombrie 1918, 2.

¹⁴ Idem, „Les hongrois L'indépendance de la Hongrie”, în *La Roumanie*, an I, nr. 41, joi 24 octombrie 1918, 2.

EPISCOPUL IULIU HOSSU DE LA UNIREA DE LA ALBA IULIA ÎN ÎNCHISORILE REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA

Sergiu Soica*

Cuvinte cheie: Biserica Română Unită cu Roma – Greco-Catolică; Unirea de la Alba Iulia, Episcopul Iuliu Hossu, regimul comunist, închisoarea Sighet.

Keywords: Romanian Church United with Rome – Greek-Catholic, Union of Alba iulia, Bishop Iuliu Hossu, Communist regime, Prison Sighet.

The Destiny of Bishop Iuliu Hossu: from the Great Union in Alba Iulia to the Romanian Communist Penitentiaries

(Abstract)

Iuliu Hossu was one of the most important personalities in interwar Romania and a distinctive figure of the Greek-Catholic Church. In 1918 – the year of Romanian national emancipation – he participates in the Great Assembly of Alba-Iulia, contributing therefore decisively to the Union. Being in the forefront of his co-nationals who participated in this great act, he managed to enforce Romania's legitimate interests, namely Transylvania's unification with the fatherland. He read the Great Assembly resolution of 1 December 1918 in Alba-Iulia in front of an enthusiastic crowd. Moreover, he was appointed to present the act to King Ferdinand I, along with Orthodox Bishop of Caransebes, Dr. Miron Cristea. Bishop Iuliu Hossu made the following statement about the Great Union: "December 1st represented the much expected fulfillment of Justice, uttered by God through his people, happy and forever united with Romania. It was a moment of light which brought the victory of Truth; a moment of supreme joy expressed by a nation whose suffering lasted for millennia without losing the faith in its righteousness". Regarding the presentation of Unions Act in Bucharest, Hossu mentioned: "We were four: Goldis, Alexandru Vaida, Miron Cristea the bishop of Caransebes and me. We boarded a special train consisting of a class wagon pulled by a locomotive driven by fathoms of wood. The next day in Bucharest we were expected by the new government. The words they addressed us had a historical relevance: You were expected to arrive for 1000 years. Let's not split up again. There was not only the joy of one generation but also the happiness of an entire nation over centuries, a nation who remained steadfast in the belief of the union. There were not only two clergymen accompanied by two laymen, but also Transylvania's immense prestige of suffering, of hope and of prophecy; on the road to making history they brought the sound of clanking chains broken by the people's enthusiasm and frenzy of triumph. The crowd was with those in poor and shabby coat reverends. The procession moved forward flanked by unseen shadows of Romanian-Transylvanian heroes, suddenly fallen into immortality. Oh God, how great and holy lives in me your joy! I was in the Jerusalem of national aspirations, in the fortress of all glorious Romanian rulers! How intense were enthusiasms which today can not find the proper expression: exclamation of pray – pray for Transylvania; I saw kneeling people in tears; others strewed flowers brought from who knows where, in that Bucharest of 1918 filled only by heart petals; some threw their hats away; all of them burst into unceasing shouts of joy".

After the communist regime took power in Romania, Iuliu Hossu and the Greek-Catholic Church suffered unprecedented hardships. 30 years after the Great Union, Romania's communist government issued the Decree 358/December 1st, 1948, by which the Church was abolished. Consequently, bishop Hossu was arrested by the Securitate and detained at the Ministry of the Interior. The arrest was carried out in his brother's home, the engineer Ioan Hossu. Subsequently, on 8th November the same year, he lost his Episcopal authority, as the last Greek-Catholic bishop officially in charge.

Iuliu Hossu was an important Bishop of Romanian Unite Church who was imprisoned by the communist regime. He was arrested on October 29, 1948 and jailed for the next 5 years in Sighet penitentiary (In October-November 1950, 45–50 bishops and Greek-Catholic and Roman-Catholic priests were transported to Sighet. The penitentiary was considered a "special work unit", known under the name of "Danube colony", but in reality was a place of extermination for the country's elites and at the same time a safe place, not possible to escape from,

* Universitatea de Vest din Timișoara, Vasile Pârvan, nr. 4, 300223, Timișoara, Romania. E-mail: sergiusoica@gmail.com. Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/159/1.5/S/140863, proiect strategic ID 140863 (2014), cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

the frontier of the Soviet Union being less than two kilometers away. The prisoners were kept in unwholesome conditions, miserably fed, and stopped from lying down during the day on the beds in the unheated cells. They were not allowed to look out of the windows. Finally, shutters were placed on the windows, so that only the sky was visible. Humility and ridicule were part of the extermination programme.). After his releasing Iuliu Hossu was followed by Romanian Security (Securitate) and condemned to mandatory domicile until his death, on May 28, 1970.

Iuliu Hossu, una dintre cele mai importante personalități ale României din perioada interbelică, dar și o mare personalitate a bisericii, s-a născut la data de 30 ianuarie 1885 în localitatea Milaș din județul Mureș-Oșorhei, actualmente Bistrița-Năsăud, al treilea băiat al preotului greco-catolic Ioan și al Victoriei, născută Măriuțiu¹.

Recunoscut de Sfântul Scaun, la 21 aprilie 1917, Iuliu Hossu a fost hirotonit în Catedrala mitropolitană din Blaj de către mitropolitul Victor Mihali de Apșa, asistat de episcopii Demetriu Radu și Valeriu Traian Frențiu, în ziua de 21 noiembrie 1917. Au urmat apoi luarea în posesie canonică a eparhiei, la 15 decembrie 1917, apoi, o zi mai târziu, întronizarea festivă în Catedrala Greco-Catolică din Gherla².

În anul 1918, anul de emancipare națională a românilor, participă la Marea Adunare de la Alba-Iulia și se va număra printre înfăptuitorii Unirii. Încununarea eforturilor sale, au fost tocmai faptul că s-a aflat în primele rânduri ale românilor participanți la marele act care consfințea o realitate istorică nouă: unirea Transilvaniei cu România, citind mulțimii Rezoluția Marii Adunări din 1 Decembrie 1918 de la Alba-Iulia. Mai mult, a fost desemnat să prezinte Regelui Ferdinand I actul respectiv, alături de episcopul ortodox al Caransebeșului, dr. Miron Cristea³.

Episcopul Iuliu Hossu a descris acest moment de la Alba Iulia în anul 1968, cu ocazia semicentenarului Unirii. Conform ANCSAS⁴ Iuliu Hossu a evocat acest moment într-un interviu cu Petronela Negoșanu și E. Boșca Mălin. Episcopul Iuliu Hossu a afirmat:

„Am fost investit în scaunul vlădiciei de Gherla în noiembrie 1917, când am părăsit – cu inima sfârtecă – misionarismul din spitalele Monarhiei unde timp de trei ani am fost preot militar pentru zecile de mii de români răniți pe fronturi. De acolo

ca și de acasă știam supremele dorințe ale neamului: „unirea cu Țara prin voința Supremului Stăpân”. Comunicam mereu aceasta în taină, conducătorilor noștri politici (de atunci, în frunte cu Pop de Băsești, Mihali, Vaida, spunându-le că toți așteaptă doar semnalul, care nu a întârziat să vină. „Să stăm tare, să stăm cu smerenie! Să luăm aminte” – ne erau vorbele.

După investitură am văzut pe împăratul. Eram episcop tânăr: 32 ani. I-am vorbit: poporul nostru este sortit nimicirii de stăpânirea maghiară; vrea dreptate! M-a ascultat. Dreptate nu i-a făcut. Și-a luat-o singur!

Întâi decembrie a fost ceas al împlinirii Dreptății, de veacuri așteptată, rostită de Dumnezeu prin poporul său fericit că se unea pe veci cu România. Ceas de lumină revărsată din veacuri, de biruință a Adevărului; ceas al supremei bucurii a unui neam ridicat din suferința mileniului cu credința tare în dreptatea lui.

Este ziua sfântă a sufletelor românești, semn al înălțării României, una și nedespărțită, pe temei de Dreptate și Adevăr. Ziua Unirii reabilitează pe toți aceia care au luptat, care au fost stigmatizați cu vorba de „trădători de Patrie”, dar oare s-au sacrificat pentru Unirea Românească din cetatea lui Mihai Viteazul, marea apoteoză a martirilor. [...] Am cuvântat și eu la împlinirea voinței Domnului în mijlocul elanului anonim... Asistam, optimiști și senini, la încheierea dezbaterilor din sala zisă de atunci a Unirii. Da... îmi amintesc... Afară, cât era întinsul, sta poporul românesc, peste o sută de mii, așteptând vestea mare. Îi spun lui Miron Cristea, episcopul Caransebeșului: La ce zăbovim aici? Hai în mijlocul poporului să-i dăm bună vestire. Că bine spui frăția ta! a fost răspunsul. Pe masă erau câteva foi cu hotărârea ce trebuia votată. Iau un exemplar și ieșim braț la braț să luăm contact cu vijelia de afară. Ne oprim cutremurați lângă steagul cel mare și sfânt al Neamului, în mijloc de adâncă, de liturgică, tăcere. Cuprind cu o privire cerul senin și omățul imaculat de pe dealurile de dincolo de câmpul furcilor, pe care fuseseră căzniți Horia și Cloșca; fac semn de Sfântă Cruce peste frunțile senine ale imensei mulțimi, apoi încep cu inspirație de dincolo de mine, robul: Acesta-i ceasul Dreptății! fraților întru neam! Brațele îmi

¹ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (în continuare ACNSAS), *Fond Informativ, Dosar individual Hossu Iuliu*, I 736, vol. 1, ff. 16–20.

² *Ibidem*, p. 14.

³ Vezi pe larg Valer Hossu, *Episcopul Iuliu – sfântul Marii Uniri*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2008, *passim*.

⁴ ACNSAS, *Fond Informativ, Dosar individual Hossu Iuliu*, I 736, vol. 7, ff. 218–222.

erau ridicate să cuprindă și cerul și pământul. În slăvi dincolo de frunți spre mine îndreptate, mi-au răsărit scene din Spitalele de campanie. Am întrebat deci frunțile: Vă amintiți de zilele de întuneric, când vă vesteam prin sutele de spitale că Dreptatea va învinge? Vă aduceți aminte că vă spuneam că se apropie ceasul bucuriei noastre? Da, Sfinția Ta, te știm, te cunoaștem! mi-au răspuns sute de glasuri.

Ei bine, ceasul acela a sosit! Unire, Unire! legăna valul viu.[...]

M-am gândit, la Hristos, la spusa lui adresată apostolilor, și am rostit pentru mulțime: Da fraților, Unire! Mulți au dorit să vadă ceea ce vedeți voi și n-au văzut; să audă ceea ce voi auziți acum și n-au auzit. Ochii voștri lăcrămează fericiți că văd și urechile că aud bunavestire, a unirii noastre pe veci. Ascultați! Și le-am citit apăsător actul Unirii.

La sfârșit le-am spus că Hotărârea este judecata lui Dumnezeu prin reprezentanții a toată suflarea românească. Auzindu-mă, cerul se răsturna de urale: Ne unim! Ne unim! Și plângeau a bucurie neamurile noastre toate. Ne unim! Binecuvântă Părinte!

Eu le-am spus iarăși: Fericiți sunteți voi fiilor care pentru vecie pecetluiți Unirea cu România, o Românie întemeiată pe Dreptatea lui Hristos, pe credința poporului său. Dreptatea și Adevărul sunt la temelia României unite.

Așa a fost...

Hotărârea este magna-charta libertatum; arată sufletul generos al românilor; este rezultatul unui examen luminos de conștiință a unui popor întreg. Ea – și e bine să știți aceasta! – este izvorul luminos al principiilor pe care azi le găsim solemn codificate în constituție. Vă amintiți ce se hotărâse – între altele – la Alba Iulia?

Noi bătrânii o știm ca pe un text biblic; „Egala îndreptățire și deplină libertate confesională pentru toate confesiunile din Stat”. Era unul dintre principiile fundamentale la alcătuirea noului Stat Român proclamat de Adunarea Națională de la 1 decembrie 1918.

Constituția noastră spune că libertatea conștiinței este garantată tuturor cetățenilor. Oricine este liber să împărtășească sau nu o credință religioasă. Exercitarea cultului este garantată de Constituție.

Eu, Episcopul de Cluj-Gherla, vă spun acum, când am 84 ani, că sunt mândru de România de azi! Ea a căpătat numele mare și cinstit pe care nu-l are nici o altă țară latină de baștină, cum suntem noi. Sunt mândru că România nu mai este adverb ci substantiv: România, republică socialistă...

Și vă mai spun – pentru că n-am ascunziș în inimă – că acest întâi decembrie este – după părerea

mea – întunecat de măsura din 1 decembrie 1948 luată după 250 ani de la Unirea cu Roma, 100 de ani de la revoluția din 1848 și 30 ani de la aceea din 1918 – aceste acțiuni de mare curaj la care au contribuit din plin credincioșii luptători ai Bisericii. Convingerea mea este că nu va trece mult până când lumina bucuriei semicentenarului de acum va fi totală.

La aniversarea solemnă din 1968 nu se cuvine să fie absentă Biserica Blajului, Biserica tăcerii; să fie rănită Constituția Țării în ceea ce are mai profund, mai uman. Aniversarea trebuie să îmbrace deplina haină a luminii; să poarte adevărata pecete a autenticității erei pe care noua Constituție o consfințește; să fie îndreptată nedreptatea. [...]

Poporul! El a pregătit Unirea. Toți, până la unul, știau că sunt români; că România liberă este doar peste crestele Carpaților; că toți românii trebuie să fim la un loc.[...]

Actul prezentării Unirii la București.

Eram patru: Goldiș, Alexandru Vaida, Miron Cristea episcopul de Caransebeș și cu mine. Ne-am urcat într-un tren special compus dintr-un vagon de clasă tras de o locomotivă mânăată cu stânjani de lemne. A doua zi, la București, ne-a așteptat noul guvern. Ni s-au spus vorbe pentru istorie: sunteți așteptați să sosiți de 1000 de ani. Să nu ne mai despărțim niciodată. Bucuria nu era a unei generații ci a întregului popor din toate veacurile, neam care a rămas neclintit în credința de unire.

Nu erau doi popi însoțiți de doi laici, ci Transilvania cu prestigiul imens al suferințelor, al speranțelor și al prorociilor; înaintau pe drumul istoriei aducând zornăit de lanțuri sfărâmate prin mijlocul poporului cuprins de frenezia triumfului. Mulțimea era alături de cei în modeste reverenți și sărăcicioase surtoce. Cortegiul înainta flancat nevăzut de umbrele eroilor Transilvaniei românești prăbușiți năprasnic în nemurire.

O, Doamne cum trăiește în mine marea și sfânta Ta bucurie. Eram în Ierusalimul aspirațiilor naționale, în cetatea de scaun a voievozilor țării românești! Cât de intense erau entuziasmele care azi nu-și pot găsi loc în vorbă: strigăte ca de osana – osana pentru Transilvania; vedeam lacrimi care ingenuncheau pe unii; alții presărau flori cine știe de unde aduse din Bucureștiul plin în 1918 doar de petalele inimilor; unii aruncau pălăriile; cu toții răbufneau în strigăte de neconținută bucurie.

Venea Transilvania!

Ardealul, Ardealul ne cheamă! Noi cei patru duceam pentru vecie voința de Unire. Totală! Stăteam toți patru încremeniți. Priveam cerul senin a pierdută, a mistică binecuvântare, și, – Doamne,

Doamne, – curgeau și lacrimile noastre din căldură de nesecat izvor. Osana, ne-am eliberat!

Veșnicia mi-a dat și mie paharul bucuriei. Sunt recunoscător lui Dumnezeu și neamului. Azi de aici din locul de singurătate, binecuvânt pe toți cei din viață, participanți la marele act din 1918, pe nepoții și strănepoții lor, binecuvânt satele și orașele iertând greșelilor și nevoind să supăr pe nimeni nici în vis. Dumnezeu să-i împărtășească pe toți din jertfa milei și laudei. Îmbrățișez fierbinte pe toți, în acești ani de pe urmă ai vieții mele, prin smeritele mele rugăciuni. Păstrați-vă cu toții credința în Adevăr și Dreptate”⁵.

Odată cu instaurarea regimului comunist din România Episcopul Iuliu Hossu și Biserica Română Unită a avut de suferit. După 30 de ani de la Unirea de la Alba Iulia, guvernul comunist din România a dat Decretul 358 din 1 decembrie 1948, prin care Biserica a fost desființată. În acest context episcopul Hossu a fost arestat de o echipă a Securității din casa fratelui său, inginerul Ioan Hossu, la 29 octombrie 1948, ora 1.30 noaptea⁶, și încarcerat la Ministerul de Interne. Ulterior, la 8 noiembrie același an, este depus de autorități din scaunul episcopal, ca ultimul episcop greco-catolic în funcțiune.

Din fișa matricolă penală de la penitenciarul Sighet⁷ se observă că episcopul Iuliu Hossu a fost arestat și pe tot parcursul detenției nu a avut proces sau vreo hotărâre judecătorească.

Primul loc al detenției, ca și în cazul celorlalți episcopi greco-catolici, a fost mănăstirea ortodoxă de la Dragoslavele, din Argeș. De aici, în luna februarie 1949, au fost escortați la mănăstirea ortodoxă Căldărușani, iar ulterior, în mai 1950, transferați la închisoarea din Sighet.

Sighetul ca penitenciar comunist a elitelor țări, a devenit loc de exterminare din mai 1950, până în anul 1955, perioadă în care era condus de Vasile Ciolpan⁸. La acest penitenciar în noaptea

de 5–6 mai au fost duși aproximativ 80 de foști politicieni din perioada anilor 1918 – 1945. Aceste arestări s-au făcut de către Ministerul de Interne, la care au participat 228 de „tovarăși” organizați în 38 de echipe a câte șase tovarăși, 115 erau la Școala DGSP, 40 de la Securitatea București și 63 de la Direcția a IV-a”⁹. În 26 mai 1950 au ajuns la Sighet Episcopii și preoții Bisericii Greco-Catolice, reținuți încă din 28–29 octombrie 1948, care aveau domiciliu obligatoriu la diferite mănăstiri¹⁰. În august 1951 au ajuns deținuții din lotul Maniu – Mihalache, iar până în 1952 au mai ajuns diferiți oameni politici și alți episcopi și preoți greco-catolici.

Deținuții au ajuns la Sighet datorită Decretului nr 6 din 1950 care prevedea înființarea unităților de muncă pentru „elementele dușmănoase a Republicii Populare Române, în vederea pregătirii

Sighet într-o perioadă de apogeu a represiunii politice. De profesie tăietor de lemne, a fost pe front în divizia „Tudor Vladimirescu” și a devenit membru PCR în 1947. În cadrul Direcției Generale a Penitenciarelor (DGP) a avut funcțiile de educator politic la penitenciarul Sighet (iulie 1949 – mai 1950) și comandant al aceleiași închisori între 1950 și 1955. În caracterizările existente în dosarul de cadre, Vasile Ciolpan era descris ca „un element atașat instituției noastre, [iar] munca ce i-a fost încredințată a dus-o în bune condiții”. Foștii deținuți îl descriu ca fiind un ins brutal, care „îi bătea cu picioarele până și pe cei bolnavi”. Constantin C. Giurescu afirma că, în general, „știa să se stăpânească”, dar uneori „avea izbucniri care arătau adevărata lui fire, adâncurile violenței lui”. În perioada ianuarie – iunie 1955, Ciolpan a fost cercetat de către comisii ale MAI pentru nerespectarea regulamentului și regimului din penitenciar. În rapoartele întocmite de către comisii, se consemnează că Vasile Ciolpan nu a întocmit certificatele de deces ale deținuților decedați în penitenciarul Sighet între 1950 și 1955, „a tolerat și nu a tras la răspundere cadrele care au bruscat deținuții”, și-a însușit alimente din rația destinată deținuților și obiectele personale ale acestora. În intervalul de timp menționat, la Sighet au decedat 53 de deținuți, care au fost înhumați, noaptea, fără sicrie (lemnul a fost sustras de Ciolpan). În mai 1955, Ciolpan a trimis o adresă Direcției Penitenciare în care admitea că „tot ceea ce s-a făcut, este în afara legii”. Totuși, el cerea să fie disculpat, deoarece se considera doar un „comunist” care a „dus la îndeplinire sarcina dată” de Partid. În urma acestor cercetări, Vasile Ciolpan a fost înlocuit din funcția de comandat al penitenciarului Sighet, iar până în decembrie 1989 a avut funcțiile de director al cinematografului din Sighet, funcționar la primăria Sighet și administrator al unui stand de tir sportiv din centrul orașului. Vasile Ciolpan a murit în 2004, împăcat cu faptele sale, pentru că „acesta a fost regimul”. accesibil online la adresa: http://www.crimelecomunismului.ro/ro/biografiile_nomenclaturii/#Vasile_Ciolpan, (18 aprilie 2015).

⁹ Claudiu Secașiu, *Noaptea Demnitarilor 5/6 mai*, accesibil online la adresa <http://calincis.go.ro/Istorie/Arestari50.htm>, (18 aprilie 2015).

¹⁰ Mănăstirile ortodoxe în care au fost reținuți Episcopi și preoți Greco-Catolici: *Dragoslavele, Neamț, Căldărușani, Ciorogârla, Curtea de Argeș și Cocoș*.

⁵ ACNSAS, *Ibidem*, I 736, vol. 7, ff. 218–222.

⁶ „S-a prezentat, conform ordinului de misiune nr. 6700 din 28.10.1948, la adresa din strada Cortului, nr. 11, echipa formată din locotenent de Securitate Iavorschi Gheorghe; sublocotenent de Securitate Baronca Victor și Dragomir N. pentru a-l ridica”. ACNSAS, *Fond informativ*, Dosar I000736, vol. 4, f. 305.

⁷ Arhiva Administrației Naționale a Penitenciarelor, fișa matricolă penală Iuliu Hossu, disponibilă online la <http://86.125.17.36/Fise%20matricole%20penale%20-%20detinuti%20politici/Fise%20matricole%20penale%20-%20personalitati%20publice/Hossu%20Iuliu/>, accesat la 1 aprilie 2015.

⁸ Vasile Ciolpan (n. 8 ianuarie 1920, Vișeu de Jos, jud. Maramureș – d. 2004). Personaj faimos din galeria torționarilor, Ciolpan a fost comandantul închisorii de la

și încadrării lor pentru viața socială în condițiile democrației populare și a construirii socialismului”. Oricine putea fi reeducat dacă: „faptele sau manifestările lor, direct sau indirect, primejdiesc sau încearcă să primejduiască regimul de democrație populară, îngreunează sau încearcă să îngreuneze construirea socialismului în Republica Populară Română, precum și cei care, în același mod, defăimează puterea de stat sau organele sale dacă aceste fapte nu constituie, sau nu pot constitui prin analogie infracțiuni”¹¹.

Episcopii și preoți greco-catolici au ajuns la Sighet în două etape, în 26 mai 1950, transportați de la Mănăstirea Căldărușani, iar a doua etapă în toamna anului 1950, episcopi și preoți greco-catolici transferați de la diferite penitenciare din țară. Episcopul Ioan Ploscaru descrie în felul următor transferul la Sighet: „La un moment dat intră un milițian târând un preot cu reverendă și cu ochelari orbi. Când i-au luat ochelarii l-am recunoscut pe episcopul Ioan Suciu de la Blaj. El avea geamantane și efecte mai multe căci fusese adus aici din lagăr. Cu el s-au purtat mai respectuos. I-au lăsat reverenda și crucea pectorală. După terminarea percheziției ne-au pus cătușe, legându-ne unul de altul, doi cu doi. Episcopul Suciu a rămas singur fără cătușe. Încarcerați în jeep-uri am fost duși la Gara de Nord. Aici ne-au băgat la miliția gării. În gară am fost ținuti până s-a format trenul personal de Satu Mare. Când toți călătorii erau urcați am fost duși și noi într-un compartiment de clasa a doua, rezervat anume. În seara de 26 octombrie 1950, am ajuns la Satu Mare. Aici am fost depuși la securitate, fiecare într-o celulă, până a doua zi dimineța. Securitatea locală a rechiziționat un camion în care am fost încărcăți. Au întins o prelată peste camion, așa că noi stăteam la întuneric. Au pus cătușe și episcopului Ioan Suciu. Nu l-au legat cu lanțul de ceilalți, ci și-a purtat cătușele singur pe ambele brațe. Camionul a pornit spre o țință necunoscută de noi. După un timp am simțit că frigul ne pătrunde până la oase. Intrasem în regiunile păduroase ale Maramureșului. Ajunși la Sighet am fost lăsați din nou la securitate. Băgați într-un garaj, în poziție de drepti am așteptat câteva ore până s-a întunecat. Seara am fost duși la penitenciar. Escorta a primit semnăturile de predare-primire și a plecat. Noi am fost băgați toți împreună în a doua cameră din stânga de lângă intrare. Aici aveam saltele și paturi individuale. A doua

zi ne-au dus la magazia de efecte. Eram introduși acolo, pe rând, să ne predăm hainele civile și să îmbrăcăm zeghea vărgată”¹².

Vicarul foraneu greco-catolic al orașului Timișoara, Iuliu Rațiu, în manuscrisul său, descrie închisoare din Sighet în felul următor:

„În fața porții penitenciarului din Sighet, unul dintre însoțitori, o namilă de om, care dă impresia «primitivității», făptură în flagrantă opoziție cu redusă cantitate de rațiune pe care o arăta, o sperietoare pentru cel care ar fi încercat să evadeze sau să-i înfrunte musculatura de fiară, (acesta îi era și rostul de sperietoare!), încă ca să facă spirit: Acum hai! să băgăm boii la grajd! Pentru el «boii» – eram noi: patru episcopi și vreo 25 de preoți cu școli înalte, care nu au făcut rușine Bisericii lor. – El venea desigur de la grajd. Îl arăta limbajul, – Acesta-i nivelul lui și al celui alt fecior la fel ca el, cu care hohotiră amândoi de hazul ce au reușit să facă cei doi...”

Ei au răs pe socoteala unor nenorociți pe care, este adevărat, îi băgau, nu la grajdul propriu zis, ci la închisoare, – tot un fel de grajd, însă pentru oameni. Am fost luați în primire de gardienii casei. Am rămas despărțiți în două grupuri, așa cum am fost repartizați și în cele două dube. Pe noi, cei «tineri», ne-au condus la etajul I. camera 44, iar pe cei «bătrâni», cu episcopii, la camera 48...”¹³.

Episcopul Iuliu Hossu descria momentul sosirii la Sighet astfel: „Se deschide o poartă în zidul cam de 6 metri înalt și intrăm într-o curte, nu prea mare în fața unei clădiri cu două etaje; în partea stângă de-a lungul zidului până la intrare, erau înșiruiți o seamă de gardieni în uniforme albastre; erau gardienii penitenciarului din Sighet. Când ne-am coborât din mașini, am auzit față de ai noștri spunând între ei și păzitorilor noștri: «Băgăm bivoli la grajd»; aceasta a fost de bun venit pentru noi. S-au dat jos și bagajele, care trebuiau aduse în urmă; am mers pe rând la intrare; îndată, trecând pragul, mi-am dat seama că intrăm în penitenciar; două etaje despărțite cu pânza de sârmă, cum le-am văzut la penitenciarul din Cluj și cum sunt la toate penitenciarele, pentru a nu se arunca jos cei disperați. La capul scărilor, cu listele în mână, sta directorul institutului și păzitorii noștri respectiv șeful lor: fiecare cum ajungea la rând spunea numele, pe care îl nota directorul; când a venit rândul meu am zis: «Episcop Iuliu Hossu»;

¹¹ Andrei Muraru (coordonator), *Dicționarul penitenciarelor din România comunistă (1945–1967)*, Iași, Edit. Polirom, 2008, 462.

¹² Ioan Ploscaru, *Lanțuri și teroare*, Timișoara, 1944, 159–162.

¹³ Iuliu Rațiu, (manuscris), „*Revenirea*” din 1948 sau *Unificarea Bisericilor Românești. Pățaniile mai multora, Amintirile și comentariile unuia care și el a trăit-o*, Arhiva Episcopiei Greco-Catolice de Lugoj, *Fond Iuliu Rațiu*, 87.

îndată mi-a replicat accentuat directorul: «Aici nu este episcop»; aceasta de bine venit, care spunea ceea ce ne așteaptă¹⁴.

Preotul Alexandru Rațiu acest moment îl descrie în felul următor: „Unul dintre însoțitorii noștri, o huidumă de om, a bătut la poartă. Cineva dinăuntru, un gardian, a întrebat ceva și apoi a deschis poarta. El a întrebat pe huiduma noastră: «Ce aduceți aici?». „Bivoli», a răspuns el. „Am înțeles». Preoții îmbrăcați în negru erau comparați cu bivoli. Am intrat; ne-am dat jos și gardianul ne-a condus spre ușa de intrare a clădirii. Am înțeles că suntem la închisoare, după ferestrele cu gratii și după zidurile de 6 metri care o înconjurau. (...) Șeful comandant ne-a condus la intrarea în închisoare, unde ne-a luat în primire un individ de statură mijlocie, îmbrăcat în civil. Am înțeles că el este directorul penitenciarului. Mai târziu i-am aflat și numele, deși era absolut interzis să-i întrebăm pe gardienii care făceau, în două schimburi de 12 ore, funcția de paznici, se chema Ciolpan Vasile. El a zâmbit satisfăcut de noua pradă și după ce ne-a luat în primire a zis: «De azi înainte, eu sunt tatăl vostru». Apoi, gardianul de serviciu ne-a condus în clădire, la secția a 2-a. Ne-a repartizat: pe episcopi și opt preoți, cei mai bătrâni, în celula 48, iar pe noi, preoții mai tineri, în celula 44. După ce ne-au repartizat în celule, directorul ne-a salutat cu noapte bună și cu urarea: «Să vă simțiți bine în noul pension»¹⁵.

La Sighet, viața deținuților a fost o luptă constantă cu moartea, orice acțiune fiind menită a-i distruge, iar regimul alimentar a fost principala soluție la care au recurs autoritățile comuniste pentru îndeplinirea acestui scop. A fost o armă ce nu a lăsat urme și a acționat cu răbdare, transformându-se într-un mijloc de tortură, tortura prin înfometare. Toate zilele la Sighet se desfășurau la fel: trezirea la cinci dimineața, stingerea la nouă seara; în acest interval nimic altceva decât o monotonie apăsătoare și foamete.

În prima zi de detenție, mâncarea primită, putea fi numită acceptabilă: dimineața conform mărturieii lui Constantin Giurescu¹⁶, deținuții au primit

35–40 de grame pâine și o bucată de slănină. „Oare acesta să fie «micul dejun», se întreabă deținutul Giurescu. Pentru închisoare n-ar fi rău; am impresia însă că e vorba de ceva excepțional, care suplinește mâncarea obișnuită în această primă dimineață¹⁷. O posibilă explicație a găsit-o singur, în faptul că direcția închisorii n-a avut timp să pregătească cele necesare pentru deținuții ce au sosit cu o seară înainte. Tot în aceeași dimineață au primit „o căniță de tablă smălțuită, de 375 mililitri, pentru apă și o gamelă, tot de tablă smălțuită având o capacitate de un litru și jumătate, pentru mâncare”, precum și o bucată de pâine de 250 de grame „porția pe 24 de ore”¹⁸.

Prânzul a constat din fasole „pregătită cu grăsimi de porc”, însă în această primă fază, arestații nu s-au gândit la consistența mâncării, ci au resimțit șocul primei impresii a unei mese „cu gamela pe genunchi”. Seara „ca mâncare, tot fasole iahnie, dar mai «lungă» ca la prânz. Îmi toarnă un polonic peste ce-mi rămăsese în gamelă. „De ce n-ai mâncat toată fasolea?» mă întreabă fără răutate, ba chiar cu oarecare simpatie, gardianul. „Fiindcă nu pot», îi răspund. „Rău faci, mănâncă; asta-i mâncare bună; mai târziu, o să-ți fie așa foame că ai să rozi și pereții»¹⁹.

Începând chiar din ziua următoare, mâncarea va fi din ce în ce mai proastă. Meniul deținuților era puțin variat: arpacaș, fasole, varză, cartofi, ocazional carne, foamea instalându-se chiar din primele zile: „Chiar a treia zi a detențiunii la Sighet, începe să-mi fie foame, o foame aproape permanentă și care, în ultimele zile ajunge o adevărată obsesie. La o jumătate de ceas după ce ai isprăvit de mâncat prânzul, ți-e foame; senzația crește treptat și atinge maximum la cinci și jumătate seara, nu ai nici măcar jumătate de ceas de răgaz de la prânz; ți-e foame chiar din momentul când ai terminat de mâncat”²⁰.

Printre cei care au mai scris despre regimul alimentar de la Sighet, se numără și Episcopul Ioan Ploscaru:

„Dimineața, terci, adică porumbul măcinat cu tot cu cocean și fiert în apă. (...) Uneori în loc de terci ne dădeau surogat de cafea preparat din orz prăjit.

La prânz un singur fel de mâncare: supă de ceapă ori supă de varză, de arpacaș, fasole sau supă de cartofi. (...) Câteodată ne aduceau deșeuri de la

www.crimelecomunismului.ro/ro/fise_detinuti_politici/personalitati/ (30 aprilie 2015).

¹⁷ Constantin Giurescu, *Amintiri*, București, Edit. All, 2000, 379.

¹⁸ *Ibidem*, 380.

¹⁹ *Ibidem*, 381.

²⁰ *Ibidem*, 388–389.

¹⁴ Iuliu Hossu, *Credința noastră este viața noastră*, 212.

¹⁵ Alexandru Rațiu, Două scrisori. *Memoria închisorii Sighet*, 121–122.

¹⁶ Giurescu Constantin (1901 – 1977), Profesor universitar și academician, a fost un specialist al perioadei medievale și al epocii moderne timpurii. Constantin Giurescu a fost unul dintre demnitarii importanți ai regimului autoritar instaurat de Carol al II-lea în 1938. A fost deputat liberal în mai multe legislaturi. După 1944 a fost deputat din partea PNL Târnăveni. În anul 1950 a fost depus la penitenciarul Sighet, camera 13. După eliberare a fost trimis în Bărgan cu domiciliu obligatoriu, accesibil online la adresa: <http://>

abator din care părțile bune erau culese de gardieni, iar oasele, bucăți de burtă de vacă, nespălate, sau tendoane mai rățăceau prin gamela noastră.

Rația de pâine era de 250 grame, dar niciodată nu avea această greutate. Vinerea primeam în loc de pâine o bucată de mămăligă. Pentru bolnavii de stomac sau ulcer regimul alimentar de la Sighet era calea rapidă spre moarte sigură²¹.

Comparând regimul alimentar al deținuților politici cu cel al deținuților de drept comun, putem afla mai multe date. Astfel, pentru ziua de 16 martie 1951, la Penitenciarul Sighet Raional, meniul a fost următorul: dimineața terci; prânz – ciorbă de arpacaș, fasole; seara – fasole, iar din magazia închisorii s-au scos următoarele cantități de alimente pentru un efectiv de 64 de persoane: făină rântaș – 0,640 kg; mălai – 20,480 kg; ulei – 0,520; zahăr – 0,520; fasole – 29,500; arpacaș – 4,500; marmeladă – 1 kg; sare – 1,5; oțet – 1; boia – 0,60; usturoi – 0,100. Toate aceste alimente erau în valoare de 126,851 lei²². Pentru ziua de 11 iunie 1952, la același penitenciar, meniul a constat în: dimineața – terci; prânz – supă zarzavat, fasole; seara – fasole. Cantitățile au fost aproximativ aceleași pentru un efectiv de 83 de persoane²³. Această comparație nu face decât să confirme informațiile memorialiștilor privitoare la insuficiența alimentară.

S-a produs o schimbare care este menționată de către toți cei care au supraviețuit Sighetului și și-au scris memoriile. Ion Nistor menționează că a existat chiar și o comisie sanitară a cărei raport a fost benefic pentru situația deținuților: „Slăbisem cu toții văzând cu ochii. Eu ajunsesem la 50 de kg. Dacă acest sistem continua, am fi murit cu toții de foame și inaniție. În 1953 s-a convins despre situația noastră tragică și direcția penitenciarului. Se pare că, în urma raportului, a sosit la Sighet o comisie sanitară, care ne cântări pe toți și ne supuse unei vizite sanitare. Se vede că la raportul acestei comisii sanitare ni s-a dublat rația de pâine de la 250 la 500 grame, o măsură în urma căreia am scăpat mulți dintre noi cu viață. Numai după înzdrăvenirea noastră am înțeles cuvintele enigmatice ale directorului închisorii, despre care aflasem că se numea Vasile Ciolpan, când ne spunea că „ați avut mare noroc!”²⁴.

Sarcina îngrijirii medicale a deținuților a revenit unui doctor, pe nume Lungu și unui sanitar²⁵. Se pare însă că acesta, nici măcar n-ar fi fost medic. Cercetările din 1956 ale Comisiei medicale din București, care verificase diplomele medicilor din țară, au pus sub semnul întrebării calitatea sa de medic, de fapt acest Lungu furase actele unui medic mort în Crimeea în timpul războiului din est²⁶.

Prima vizită a acestui personaj ce a jucat la Sighet rolul de medic, este consemnată de Constantin Giurescu: „Face doi pași înăuntrul celulei și oprindu-se în fața mea cu mâinile în buzunar, spune «Eu sunt medicul». „Îmi pare bine – îi răspund – eu sunt profesorul Giurescu». «Suferiți de ceva, ați venit cu ceva de acasă?» – reproduc textual cuvintele lui. «N-am nimic, afară de un junghi puternic în omoplatul drept, junghi pe care l-am căpătat aici, dormind în prima noapte în dreptul ferestrei fără geam». «Bine, vom vedea», e răspunsul lui, se întoarce pe călcăie și fără să salute sau să mai adauge vreun cuvânt, iese”²⁷.

Acest medic era incapabil să stabilească vreun diagnostic sau să prescrie și alte medicamente „în afară de aspirină sau alte medicamente inutile”²⁸.

Ce se întâmpla cu cei suferinzi sau grav bolnavi? Aceștia erau lăsați singuri izolați, spre a-și aștepta sfârșitul, după cum ne spune Ioan Ploscaru: „Într-o zi am auzit pe Pogoneanu – a fost înalt funcționar la externe – comunicând cu D.R. Ioanițescu, fost ministru: «Nu mă mai pot mișca. Piciorul meu este violet, iar medicul nu-mi dă nimic»”. „Asistența medicală era inexistentă. Când un bolnav ajungea într-o stare disperată sau în comă, era luat și «dus la spital». Spitalul era o cameră izolată, unde bolnavul era lăsat să moară singur, pentru ca ceilalți să nu știe că a decedat. Așa se menținea secretul (una din bolile comunismului) care era singura preocupare a administrației”²⁹. Însă acest secret era deconspirat de fumul făcut de arderea saltelei celui mort, împotriva vreunei molime, iar decesul era astfel semnalat, aflăm din aceeași sursă. „De obicei, continuă Ioan Ploscaru, muribunzii erau duși în camerele de jos, atât pentru supraveghere, cât și pentru transportul mai ușor la cimitir. Strigătele lor sfâșiau liniștea nopții, cu accente de durere, de disperare sau agonie. Uneori se auzeau două-trei nopți la rând, apoi era liniște. Chinul s-a sfârșit... Toți ascultam în tăcere, cu un fior de durere

²¹ Ioan Ploscaru, *op. cit.*, 168.

²² Direcția Județeană Maramureș a Arhivelor Naționale, *Fond Penitenciar Sighet*, dosar nr. 20, f. 19.

²³ *Ibidem*, dosar nr. 144, f. 56.

²⁴ Ion Nistor, Amintiri din închisoare. *Memoria*, 34, nr. 1/2001, 47.

²⁵ Valeriu Achim, *Închisoarea din Sighet acuză. 1950–1955*, Baia Mare, Edit. Gutinul, 1991, 26.

²⁶ Alexandru Rațiu, *Biserica furată*, Cluj-Napoca, Edit. Argus, 1990, 40.

²⁷ Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 386.

²⁸ Alexandru Rațiu, *op. cit.*, p. 40.

²⁹ Ioan Ploscaru, *op. cit.*, p. 170.

neputincioasă, cum pe la orele mici din noapte se deschidea poarta cea mare și intra o căruță, probabil era a închisorii, căci tot cu ea se căra gunoiul și se făceau diferite aprovizionări”³⁰.

Singurele succese în privința asistenței medicale, obținute de deținuți, erau unele aprobări ale conducerii închisorii, de a mai aduce o persoană sau două în celula bolnavului pentru a-l ajuta. Hotărârile acestea nu erau izvorâte din porniri miloase, ele fiind determinate de rațiuni mai practice cum ar fi „stoarcerea” de informații și slăbirea rezistenței deținuților. Un exemplu în acest sens îl constituie cazul lui Iuliu Maniu, care fiind foarte bolnav era ajutat de Nicolae Carandino. Acesta își aduce aminte: „Ceream mereu să vină medicul, să i se dea doctorii, să fie internat în spital, să fie adus un om în celulă. Din toate aceste deziderate – atât de firești – numai ultimul a găsit împlinire. Ne-am trezit cu un fost ministru ardelean, pensionar și el al închisorii, care ne-a fost de real folos. Arăta de o sănătate acceptabilă. Iar bunăvoința lui nu putea fi contestată”³¹.

Acest „ministru ardelean”, pe care Nicolae Carandino îl numește Pompiliu, nume fals, era Ștefan Bornemisa, un bolnav de cancer care fusese șantajat, promițându-i-se o operație în schimbul acestor servicii, informația fiind confirmată și de Constantin Giurescu. La fel și Piky Pogoneanu a fost ajutat, ca urmare a cerinței sale în fața „unui inspector de la interne” de a i se permite a avea lângă el un preot, este vorba de preotul franciscan Șt. Tătaru³².

Tratamente aplicate deținuților

„Bandit! Tu aici n-ai voie să vorbești nimic, n-ai voie să strigi, n-ai voie să fluieri, n-ai voie să cânti; n-ai voie să te rogi, n-ai voie să murmuri, n-ai voie să bați în ușă, n-ai voie să bați în perete, n-ai voie să te cațeri la fereastră, n-ai voie să... n-ai voie nimic! N-ai voie!”³³.

Deținuților politici de la Sighet le era interzisă comunicarea cu familia, prietenii, chiar între ei, nu aveau voie: să scrie sau să primească scrisori, să citească, iar găsirea asupra lor a vreunei bucăți de hârtie sau creion, era aspru pedepsită. În acest sens, regimul acestora, nu se poate compara cu cel al deținuților de drept comun din același oraș, cărora li se permitea vizita rudelor și puteau primi pachete de acasă³⁴.

³⁰ *Ibidem*, p. 180.

³¹ Nicolae Carandino, *Noapți albe și zile negre*, București, Edit. Eminescu, 1992, 247.

³² Ioan Ploscaru, *op. cit.*, 247.

³³ Nușu Roșea, *Închisoarea elitei românești*, Baia Mare, Edit. Gutinul, 1998, 23.

³⁴ Direcția Județeană Maramureș a Arhivelor Naționale, *Fond Penitenciar Sighet*, dosar 143, f. 13.

Izolarea, pe lângă foametea cruntă, a accentuat starea de neputință a deținuților. Nu toți deținuții însă, au avut parte de regimul de monocelular, existând celule pentru mai multe persoane; din 108 celule, 36 erau pentru un singur deținut³⁵. Timpul s-a transformat la Sighet în element de tortură, iar sub imperativul lui „așteaptă”, pronunțat răstit de gardieni, s-a rezumat întreaga viață a deținuților în anii petrecuți în această închisoare. Celula a devenit „casă”, descrierea ei amănunțită, a fost posibilă tot datorită timpului, care permitea înregistrarea tuturor detaliilor: „Celula (...) de tip mic, pentru una, maxim două persoane. Avea circa cinci metri lungime pe doi lățime și pe trei și jumătate înălțime. Marginea inferioară a ferestrei, situată la doi metri deasupra podelei, nu îngăduia să vezi pământul curții, deci pe cei de afară, ci numai zidul înconjurător, miradorul santinei, o parte din clădirea închisorii și cerul. Tavanul celulei era boltit (...) podeaua, de scânduri de brad, sub fereastră, trei țevi paralele cu pământul străbătând zidurile ce separă celula de celelalte vecine; aceste țevi serveau drept elemente de calorifer. Ușa, opusă ferestrei, era îmbrăcată în tablă de fier; la înălțimea ochilor avea o mică deschizătură circulară, prevăzută cu un capac mobil exterior; prin această «vizetă», personalul închisorii putea supraveghea pe deținutul din celulă fără să fie văzut de el. Sub vizetă era tăiată o deschizătură dreptunghiulară; un oblon care se lăsa în afară acoperea deschizătura. (...) Perpendicular pe lungimea celulei, sub fereastră, un pat de fier cu saltea de paie, cearșaf, pătură și pernă, tot de paie, înfășată însă”³⁶.

Una din posibilitățile de „evadare” a deținutului și de stabilire a unui contact cu cei asemeni lui, a constituit-o fereastra, dar chiar și privitul pe fereastră era interzis: „În sfârșit, îmi spune că n-am voie să mă uit pe fereastră; în cazul când încalc această dispoziție «e de rău»”³⁷. Nu după mult timp, dorința de comunicare, de a afla noutăți, mai ales în cazul monocelularilor devine stringentă: „Contactul cu semenul tău devine o necesitate imperioasă; recurgi la tot felul de mijloace pentru ca să zărești – o clipă numai – chipul unui «coleg» sau să poți schimba cu el o vorbă”³⁸.

Nevoia de comunicare a reușit să treacă peste regimul disciplinar extrem de sever, deținuții asumându-și riscurile pentru metodele de comunicare folosite. La început a fost o fază de identificare pentru a-i recunoaște pe cei care, prin

³⁵ Ioan Ploscaru, *op. cit.*, 166.

³⁶ Constantin Giurescu, *op. cit.*, p. 377.

³⁷ *Ibidem*, 382.

³⁸ *Ibidem*, 383.

forța contextului, deveniseră colegi; acest lucru nu s-a realizat în totalitate, chiar și astăzi necunoscându-se numele tuturor celor care au fost la Sighet. Contactele s-au stabilit prin fereastră și prin ușă în timpul plimbărilor din curte sau a lucrului și în timpul curățeniei. Preoții, mai ales preotul Alexandru Rațiu și Alexandru Todea, erau cei care făceau legătura prin uși, între deținuți, deoarece aceștia erau scoși la măturat și la spălat pe jos³⁹. S-au mai stabilit contacte și „prin bilete lăsate în cenușa de la calorifer sau la bucătărie; eroarea făcută de deținutul Zamfirescu; la o percheziție s-au găsit asupra lui însemnări privind conversația făcută cu o santinelă care le da – colectivului 17 – țigări și chiar jurnale”⁴⁰. Se pare deci că existau contacte nu doar între deținuți ci și între aceștia și personalul închisorii. De asemenea ca în orice închisoare, codul Morse și comunicările prin zid erau utilizate pentru a conversa cu colegii din celulele vecine; o perioadă s-a folosit limba franceză pentru transmiterea mesajelor, deoarece gardienii și restul personalului închisorii nu cunoștea alte limbi străine, în afară poate de limba rusă.

Putem observa cum funcționa codul Morse de la Canonicul de Lugoj, Nicolae Brînzeu, care nota în jurnalul său, că în data de 1 iunie 1951, se afla la închisoarea Sighet, într-o celulă cu episcopii greco-catolici. Aceștia spre seară se pregătesc să comunice cu vecinii prin bățai în perete, deoarece cineva a trecut prin fața ușii lor, șoptind „21 de litere”, ca să folosească doar literele fără diacritice și să nu se mai încurce în codare/decodare. Prima literă din alfabet, a, corespundea unei bățai, cea de-a doua, b, primea două bățai și așa mai departe.

Mesajul prin bățai din celula vecină din seara zilei de 1 iunie 1950 era:

„Știe părintele Brînzeu că fiul său din Turcia, Felician⁴¹, a murit?” Brînzeu descrie momentul: „A urmat o clipă de tăcere, de consternare generală. Eu, mi-am ridicat capul, apoi cu inima strânsă de durere mi l-am așezat pe pernă, cu fața în jos și n-am scos nici un sunet...”

După câteva clipe, tăcerea a fost întreruptă de P.S. Alexandru Rusu:

– Dacă a murit, Dumnezeu să-l odihnească! Condoleanțele noastre, frate Nicolae!

– Mulțumesc, i-am răspuns cu glasul stins și, vă implor, rugați-vă pentru el.

Atunci P.S. Iuliu Hossu, care era oratorul festiv la anumite ocaziuni și vorbea în numele episcopilor (având în acest scop delegația Î.P.S. Valeriu Frențiu, înaintat în vârstă), a intervenit cu o scurtă cuvântare, prezentând condoleanțele de rigoare ale întregii camere. Am mulțumit cu aceleași cuvinte ca mai sus.

Imediat P.S. Iuliu a căutat să mă mângâie: nu e sigur că știrea e adevărată, a putut lua naștere din gura lumii, lansată, poate, chiar cu un anumit scop.

– Dar să-l întrebăm, sugerează P.S. Alexandru, de unde au aflat știrea.

– De la familie, a fost răspunsul unui proaspăt întemnițat, venit de la Lugoj.

– Când a murit?

– În iarna anului 1949–50⁴².

Tot sub semnul izolării stau și plimbările la care erau scoși deținuții, singura posibilitate de a respira aer curat. Locul destinat plimbării era curtea nordică pentru monocelulari și cea sudică pentru cei din colective. În curtea nordică exista un zid de execuție ridicat atunci când s-a construit închisoarea și culoarele de plimbare, construite în perioada comunistă. Construcția culoarelor era formată din șase ziduri paralele, situate la distanță de patru metri între două ziduri. Lungimea lor era de optsprezece metri. Aceste ziduri formau cinci culoare, cu ziduri de doi metri și jumătate înălțime. La capetele dinspre est culoarele erau înfundate cu un zid gros, iar capetele dinspre vest aveau niște deschizături largi. Nici unul dintre aceste culoare nu era acoperit. Deasupra lor era așezat un post de observație, unde se afla un gardian de pază tot timpul. Deținutul se plimba într-un singur culoar, fiind supravegheat, pe lângă gardianul din post, de un altul. Ceilalți deținuți erau scoși la plimbare în curtea nordică, pe rând din fiecare celulă; mergeau în cerc, cu mâinile la spate, cu capul plecat, fără să aibă voie să vorbească⁴³. Înainte de a ieși la plimbare, deținuților li se făcea instructajul de rigoare: „Mâinile la spate, capul jos”, să nu cumva să te uiți la ferestre, c-apoi «neagra» te mănâncă!⁴⁴.

În celulele cu un singur deținut lumina nu era stinsă niciodată, iar somnul chinuit era întrerupt periodic de percheziții, care veneau să completeze arsenalul de torturi aplicate la Sighet: „Ca inovație în această închisoare se introduc «perchezițiile» nocturne. Dormi profund, ca un deținut sfârșit. În plină noapte ești sculat, toate lucrurile, care sunt mereu aceleași sunt percheziționate și aruncate

³⁹ Cardinalul Todea – Omagiu – Centenarul Nașterii, Târgu Lăpuș, Edit. Galaxia Gutenberg, 2012, 56.

⁴⁰ *Ibidem*, 448.

⁴¹ Felician Brînzeu, fiul preotului Nicolae Brînzeu, Lector Universitar la Istanbul și Ankara.

⁴² Pia Brînzeu, Jurnal de Familie. *Orizont, Revistă a Uniunii Scriitorilor din România*, serie nouă, nr. 5, 24 mai 2011, 18.

⁴³ Nuțu Roșea, *op. cit.*, 26.

⁴⁴ Constantin Giurescu, *op. cit.*, 391.

unele peste altele în mijlocul celei, nu se găsește evident nimic, dar odihna s-a dus...”⁴⁵.

Corvezile au constituit o altă modalitate de înfrângere a celor care fără voia lor erau reținuți în această închisoare. În primul an de detenție nu au existat calorifere, iar mutatul și aranjatul lemnelor, revenea episcopilor și preoților uniți; lemnele erau urcate cu targa la etaj; proviziile trebuiau urcate la etajul al doilea unde se afla magazia de alimente, de acolo, fiind coborâte zilnic alimentele pentru gătit. O altă muncă extenuantă consta în scoaterea apei. „În fiecare zi, episcopii erau treziți și trimiși în beciul închisorii ca să tragă apa și să umple un bazin de 1500 de litri cu pompa aspiratoare – respingătoare, învârtită cu mâna”⁴⁶. Această corvoadă îndeplinită de câte doi deținuți, înlocuiți constant de alți doi, timp de o oră și jumătate până se umplea bazinul, se repeta de trei ori pe zi. Pe lângă aceasta spălau rufe, „în două vane, cu săpun fabricat din petrol, iar mâinile le sângerau din cauza frecării. De două ori pe zi curățau holurile și latrinele închisorii”⁴⁷. Poate că, pentru niște oameni tineri și sănătoși, muncile acestea n-ar fi fost o problemă, dar pentru deținuții de la Sighet, care aveau aproape toți peste 40 de ani, efortul fizic necesar îndeplinirii acestor sarcini era devastator. Neîndeplinirea regulamentului și a ordinelor avea drept consecință, ore întregi la „neagra”, o celulă fără fereastră, ce se afla la fiecare etaj, unde deținuțul era închis aproape gol.

Izolarea, foametea, corvezile, „neagra”, bățile nu sunt tot ce au avut de îndurat deținuții, mai adăugându-se și un șir lung de umilințe: „La închisoarea din Sighet exista un program de batjocorire, anume conceput demnitarilor politici. Îi scoteau în curte câte unul și acolo îi alergau, erau oameni bătrâni care abia se mișcau. Îi urcau apoi pe capra de tăiat lemne, silindu-i s-o călărească precum într-un joc de copii. Pe noi din celule ne țineau culcați cu fața la pământ, dând alarma ca să nu ne putem urca la geamuri și să privim ce se petrece afară. Auzeam rareori numai câte o implorare: «Lăsați-mă, domnule șef, nu mai pot. Inima nu mai rezistă». (...) La unii din acești bătrâni, care nu-și mai puteau duce tineta, le-o legau de gât apoi îi îmbrânceau de cădeau umplându-se de fecale și urină”⁴⁸.

De asemenea, deținuților li se impunea ocazional și „o metodă nouă de a se reîntoarce în celulele lor: cea de a-i face să sară ca broasca executând deci

flexiunea genunchilor, cu mâna dreaptă întinsă, ținând mămăliga. Era un spectacol de o tristețe de nedescris, ne spune Radu Budișteanu, care amuza enorm pe domnii călăi, stăpânii noștri. Văd încă stupefacția unuia, aerul buimac al altuia, tot acest cortegiu de lideri politici ai țării mele «făcând broasca», din ordinul demnitarilor al brutelor care-și băteau joc de demnitatea noastră umană, de viața noastră”⁴⁹.

Deținuților de la Sighet le-a fost rezervat tot ce se poate închipui mai rău și după toate aparențele acest lucru a fost făcut într-un mod sistematic, îndreptățindu-l pe Alexandru Rațiu să afirme: „Este greu de crezut că regimul pe care l-am răbdat a fost alcătuit de un comitet de medici care au stabilit, regulile și regimul, ca să ne înfrângă rezistența și să ne zdruncine spiritul”⁵⁰.

Pentru a înțelege mai bine atmosfera de la Sighet propun o comparație între personalul închisorii și deținuți, pornind de la constatarea lui Alexandru Rațiu conform căreia toți deținuții, în jur de 150, „aveau educație aleasă, cu diplome și doctorate sau 3000 de ani de școală față de conducerea și paza închisorii care nu aveau mai mult de 80 de ani de școală”⁵¹. Directorul închisorii, Vasile Ciolpan, fost tăietor de lemne, tată a patru copii, nu cunoștea carte, avea doar patru clase; deși a manifestat anumite gesturi de bunăvoință și încurajare față de deținuți „avea izbucniri care arătau adevărata lui fire, adâncurile violenței lui (...) Pe când eram singur în celula 21, l-am auzit când striga unui șef de secție, în legătură cu un deținut: «Dă-i în cap!»”⁵². Pe lângă funcția de director, mai exista și funcția de subdirector, introdusă la sfârșitul anului 1955, și cea de ofițer de serviciu din vara anului 1954, dar cei mai mulți la număr au fost gardienii, „circa patruzeci, nici unul n-a rămas însă de la început până la sfârșit”⁵³. Primi care erau înlocuiți erau cei care se arătasera mai omenoși față de deținuți. Comportamentul lor era unul programat la ședințele regulate, ce serveau instigării acestora împotriva deținuților.

În contrast cu paznicii lor, deținuții, foști demnitari politici și înalți clerici ai Bisericii Greco-Catolice, căutau activități care să le stimuleze facultățile intelectuale și să le ascute memoria și care erau bineînțelese modalități de a îndepărta monotonia și rutina din închisoare. Astfel s-au ținut diferite conferințe cu caracter istoric, literar,

⁴⁵ Andrei Muraru (coordonator), *Dicționarul penitenciarelor din România comunistă (1945–1967)*, Iași, Edit. Polirom, 2008, 465.

⁴⁶ Alexandru Rațiu, *op. cit.*, 37.

⁴⁷ *Ibidem*, 38.

⁴⁸ Ioan Ploscaru, *op. cit.*, 200.

⁴⁹ Andrei Muraru (coordonator), *op. cit.*, 467.

⁵⁰ Alexandru Rațiu, *op. cit.*, 39.

⁵¹ *Ibidem*, 35.

⁵² Constantin Giurescu, *op. cit.*, 410.

⁵³ *Ibidem*, 420.

științific, juridic, religios, Constantin Giurescu inventariindu-le riguros în memoriile sale. Se făceau exerciții de limbă, deținuții profitând de cunoștințele celorlalți. Alte metode de rezistență, pentru că toate aceste activități erau surse de supraviețuire. În acest spațiu, au fost scrise poezii⁵⁴ și rugăciuni în cazul preoților, care trăiau după un program strict de rugăciune și meditație, oficiind în secret și liturghii mai ales cu prilejul sărbătorilor. Preocupările acestea i-au împiedicat să cadă în depresie și irealitate și astfel să-și piardă rațiunea și cumpătul, reușind în final să treacă peste această grea încercare a unui regim de viață alcătuit spre a-i anihila.

Din mărturiile citate, se poate desprinde concluzia că Sighetul a devenit un loc al morții datorită foametei, izolării și chinurilor la care erau supuși în mod sistematic oamenii de frunte ai țării. Metoda de înlăturare a opozanților în felul acesta, a fost și ea preluată de la sovietici, alături de restul practicilor totalitariste, devenind o caracteristică a regimului comunist din România, la fel ca și în celelalte țări atinse de comunism.

La Penitenciarul Sighet, în intervalul de timp 1950–1955 au decedat 53 de deținuți⁵⁵. Aceste persoane au fost înhumate noaptea în cimitirul orașului, fără să fi fost marcate. Aici și-au găsit sfârșitul personalități politice și ierarhi ai Bisericii Greco-Catolice: Tit Liviu Chinezu, Episcop Greco-Catolic de București, Valeriu Traian Frențiu, Episcop Greco-Catolic de Lugoj apoi de Oradea, locțiitor de mitropolit la Blaj, Ioan Suciu, Episcopul Blajului și Canonicele Augustin Maghiar.

Hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 1199 din 26 iunie 1955 a adus o speranță deținuților Penitenciarului din Sighet. Datorită acestei Hotărâri, în această perioadă, o parte din deținuți au fost eliberați, o parte trimiși în domiciliu obligatoriu, iar alții au rămas în penitenciare⁵⁶.

Majoritatea mărturiilor a celor ce au supraviețuit acestui penitenciar au afirmat: „cel mai mare chin al acestui penitenciar era foamea”. Iuliu Hossu scria: „La Sighet, am văzut, simțit și trăit foamea”⁵⁷. Persoanele ce au stat cinci ani în acest penitenciar au avut un regim de exterminare. Episcopul Ioan Ploscaru în memoriile sale „Lanțuri și Teroare” referitor la Sighet a scris: „Cel mai mare chin al temniței din Sighet a fost foamea... Noi ne consolam, mai ales când murea vreun episcop,

zicând: pe acesta nimeni nu-l va mai sili să treacă la Biserica Ortodoxă, nici foamea, nici frigul, nici boala; moartea lui este un punct câștigat pentru credință.”

În anul 1955 ca urmare a Convenției de la Geneva și a admiterii României (RPR) în ONU a avut loc o grațiere a deținuților politici. O parte din deținuții politici de la penitenciarul Sighet, dar și din celelalte închisori au fost eliberați sau au fost transferați la alte închisori, sau li s-au dat domiciliu obligatoriu, cum e cazul Episcopului Iuliu Hossu. La această închisoare, din cei aproximativ 200 de deținuți politici, 53 au murit. După anul 1955 închisoarea din Sighet a redevenit închisoare de drept comun, iar în anul 1977 a fost închisă, lăsată să se degradeze⁵⁸.

În perioada aproape celor 22 de ani (mai precis 21 de ani și 7 luni) de detenție și domiciliu obligatoriu, Episcopul Iuliu Hossu a fost la penitenciarul Sighet 5 ani (24 mai 1950 – 4 ianuarie 1955) și în domiciliu obligatoriu 17 ani, din care 14 ani la mănăstirea Căldărușani în D.O. până la sfârșitul vieții 28 mai 1970.

În această perioadă, Securitatea l-a supravegheat tot timpul pe Episcopul Iuliu Hossu. Activitatea Securității se poate observa în „Planurile de măsuri”⁵⁹ întocmite de ofițerii de Securitate. Prin aceste „planuri” Securitatea a urmărit în special: interceptarea corespondenței, introducerea de informatori pe lângă Episcop, introducerea tehnicii operative (T.O.) de a asculta conversațiile Episcopului cu diferite persoane care îl vizitau etc.

Cu toate acestea Cardinalul Hossu a rămas statornic în convingerile sale toată viața. Mai mult era convins că se va stinge din viață și nu va fi eliberat. Astfel, pe când se afla la penitenciarul din Sighet i-a transmis Episcopului dr. Ioan Cherteș, un mesaj pentru credincioșii lui: „Spune-le, dacă ar fi să rămân aici în Sighet, spune-le că i-am iubit pe toți până la moarte, spune-le că acesta mi-a fost cuvântul din urmă pentru ei”⁶⁰.

⁵⁴ Ioan Andrei, *Cruci de Grații*, Timișoara, Edit. Helicon, 1993.

⁵⁵ Andrei Muraru (coordonator), *op. cit.*, 468–469.

⁵⁶ *Ibidem*, 470.

⁵⁷ Iuliu Hossu, *op. cit.*, 227.

⁵⁸ Cf. Memorialul victimelor comunismului și al rezistenței, *Muzeul de luat acasă, replică virtuală a Memorialului Sighet*, București, Edit. Fundația Academică Civică.

⁵⁹ Securitatea a întocmit 7 planuri de măsuri (1 ianuarie 1956, 15 octombrie 1956, 16 martie 1957, 2 aprilie 1957, 30 mai 1957, 25 iulie 1957 și 1 aprilie 1961). Cf. ACNSAS, *Fond informativ*, Dosar I000736, vol. 1, ff. 21–41.

⁶⁰ Iuliu Hossu, *op. cit.*, 474.

THE BANAT POLITICAL ELITE DURING THE 1926 GENERAL ELECTIONS*

Ovidiu Emil Iudean**

Keywords: 1926 parliamentary elections, Banat, political elite, political options
Cuvinte cheie: alegerile parlamentare din 1926, Banat, elită politică, opțiuni politice

(Abstract)

The present study aims to analyze the electoral phenomena in which the regional political elite from Banat were involved during the parliamentary elections in May 1926. Based on archival sources and information extracted from the contemporary early 20th century press, we will trace the coordinates of the national and regional political context, conduct a prosopographic analysis of the interwar Banat political elite, and discuss the electoral strategies employed as well as the outcomes of the elections. The conclusions will focus on the role of the 1926 elections from Banat in the process of the integration of the regional parliamentary elites in the political life of Greater Romania.

Starting with the mid-19th century, the elections for parliament represented turning points in the history of the Banat. By the middle of the first half of the 20th century, the electoral experience amassed by the Banat voters had led them to grow aware of the fact that, periodically, a right they were able to exercise could function as a means of solving their own issues. While individual and group interests had thus been essential factors in the differentiated voting choices, the 1926 elections placed the Banat voter group in an unexpected position. For the first time in the electoral history of Banat since 1848, the voters no longer had to choose between two or more persons who were directly opposed in the electoral process, but rather to select their preferred candidate lists provided by the parties.

Following the Great Union of 1918 and the Paris Peace Conference of 1919, two thirds of the territory of the historical province of Banat was incorporated into the borders of the Kingdom of Romania¹. The integration of this space in the

political life of Greater Romania was a lengthy process, a fact also reflected at an electoral level. The specific socio-political realities of the Banat corroborated with the multi-ethnic and multi-confessional character of the region, its electoral tradition, and the transformations which had occurred at the level of the political elite after 1918 argue for a differentiated approach of this region from the perspective of the interwar electoral phenomena.

Despite the fact that numerous studies have focused on the parliamentary elections in interwar Romania², a regional-level analysis may be more appropriate for the understanding of the complex phenomena that they represented. The present approach meets precisely this need, while the choice of the precise time frame selected has a twofold justification, related to changes in legislation that directly affected the abovementioned

* This study was supported by the strategic grant POSDRU/159/1.5/S/140863, Project ID 140863 (2014), co-financed by the European Social Fund within the Sectorial Operational Program Human Resources Development 2007 – 2013.

** Universitatea de Vest, Bulevardul Vasile Pârvan, nr. 4, 300223, Timișoara, Romania. E-mail: ovidiu.iudean@gmail.com.

¹ Marin *et alii* 1968, 200–204.

² Among the more recent contributions to the discussion should be mentioned: Sorin Radu, „Electoral Behavior of National Minorities in Transylvania during the First Interwar Decade. Considerations”, in V. Ciobanu, S. Radu (eds.), *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, Sibiu, Editura Universității Lucian Blaga from Sibiu, 2006; Mihai Panu, „Reprezentarea politică a minorității germane în Banatul interbelic”. V. Ciobanu, S. Radu (coord.) *Partide politice și minorități naționale din România în secolul XX*, Vol. V, Sibiu, Editura Techno Media, 2010; Vasile Dudaș, „Alegerile parlamentare din anul 1919 în județul Caraș-Severin” in *Analele Banatului, S.N., Arheologie–Istorie*, XIX, 2011.

electoral phenomena. Firstly, the electoral law of March 1926 introduced the voting on lists and the “majority bonus”³ and secondly, the Royal decree no. 284 of December 25th 1925 re-divided the Banat from an administrative perspective into three counties – Caraș, Severin and Timiș-Torontal.⁴ It should be noted that the present study exclusively focuses on the elections for the Chamber of Deputies.

The main sources of the research are documents found within five archival funds as well as articles from the regional and central press of the times. From a methodological perspective, we will, on the one hand, take the specific steps of the historical method – the identification of sources followed by their critique and interpretation –, but on the other hand we will also conduct a qualitative and quantitative analysis enabled by the diversity and amount of available information. Moreover, in order to more vividly depict the situation of the political elite from Banat, who were active during the 1926 elections, we will conduct a prosopographic analysis of the candidate group, which presupposes that their biographic information will be extracted and interpreted according to a pre-set questionnaire and in connection to the general historical context.⁵

I. The general political background

As the mandate of the government led by Ion I. C. Brătianu neared its conclusion, the issue of its succession came to the fore. While Iuliu Maniu was preferred by the King for the position of prime-minister, the national-peasant composition of the envisaged government caused the sovereign to manifest a reserved attitude, on account of his reticence towards the adherents of the Peasant Party. In order to resolve the matter, Maniu assured King Ferdinand that he would not tolerate any political wavering from his political partners, assuming moreover a firm attitude in the negotiations held with the members of the Peasant Party concerning the formation of the new government and the appointment of the new prefects⁶.

After Ion I. C. Brătianu had officially ended his mandate in March, the King initiated consultations with the leading political figures in order to constitute the new government. Following his meetings with Nicolae Iorga (the National Party), Alexandru Averescu (the People's Party) and Ion

Mihalache (the Peasant Party), the King suggested the solution of a so-called national concentration government. While Averescu agreed to the sovereign's recommendation, the National and Peasant Party leaders were fervently opposed to the “unconditional” fusion of the three political formations under the former's leadership. In the context of the failure of this idea, which would have led to the formation of a government containing members of all the three parties, each political organization submitted its own lists for ministry positions to the sovereign. Their proposals did not however satisfy the sovereign, who required Nicolae Iorga to submit a common list for the Peasant and National Parties. Despite the fact that the list was submitted during the same day, Iorga's assertion that it was incomplete made the monarch suspicious, due to his fears that Constantin Stere, whom he regarded as “*dangerous, with a hidden agenda*”⁷ could be co-opted into the government.

King Ferdinand's initial option – favorable to Iuliu Maniu and the National Party – was thus abandoned and, as a result of the pressures made in Ion I. C. Brătianu's name, Alexandru Averescu was appointed as president of the Council of Ministers. However, as the People's Party did not enjoy a great degree of popularity in ranks of the voters, and moreover lacked political influence, three members of the National Party were also appointed as ministers: Vasile Goldiș, Ioan I. Lapedatu and Ioan Lupaș. By integrating the National Party group led by Goldiș, the already extant adversity between the opposition parties and the new government was significantly amplified⁸.

The Averescu government dissolved the Parliament and set the date for the following parliamentary elections for the 25th of May for the Chamber of Deputies, and 28th of May for the Senate. These would be followed by the meeting of the country's new legislative corps on the 25th of June 1926.

II. The organization of the general elections in Banat

Both during the prewar and the interwar periods, the Banat regions affirmed itself as a significant electoral pool, especially due to the high number of parliamentary representatives it elected. In the 1919 elections, the first after the Great Union, the two Banat counties elected the highest number of representatives among the counties from the provinces that had been newly integrated

³ Radu 2004, 39–45.

⁴ Vișan-Zaberca 2009, 299; Narai 2004–2005, 444.

⁵ Keats-Rohan 2007, 47–48.

⁶ Scurtu 1999, 163.

⁷ Pop 2014, 148.

⁸ Scurtu 1999, 167–168.

in the Romanian Kingdom in the course of 1918⁹. The administrative reorganization of Banat as a result of the Royal decree no. 284/1925 indirectly modified the number of representatives to which each county was entitled, but did not however affect the overall number of deputies on a regional level. Thus, the county of Timiș-Torontal would elect 10 deputies, the county of Severin 6 deputies, and the county of Caraș 5 deputies.

The elections were held in conformity with the dispositions of the Electoral Law of March 1926 by which the electoral system of Greater Romania was unified. Although this law maintained many of the principles which had stood at the basis of the Electoral Law-decree of November 1919, it also brought a series of significant revisions. The most ardent debate was caused by the so-called “majority bonus”, an innovation through which the proportional representation was eliminated. Consequently, the distribution of mandates would be made on a national level and not at the level of each electoral circumscription. After the votes were centralized, the percentage obtained by each political group was calculated. The group that had obtained the relative majority on a national level (a minimum of 40% of the votes) would then be awarded the “majority bonus”, thus enabling it to accumulate half of the total number of mandates. The remaining half was divided proportionally in accordance with the percentages obtained during the elections between all the political parties that had met the 2% electoral threshold. The law maintained that the deputies were “*elected by the Romanian citizens who had reached the age of majority, in a direct, obligatory and secret manner, on the basis of minority representation, by casting votes from a list, within electoral circumscriptions*”. For Transylvania and Banat list polling was an innovation, as before the Great Union voting was done in a uninominal manner in these provinces. In order to obtain a mandate in the Chamber of Deputies, the candidates had to be Romanian citizens resident in Romania, had to have reached the age of 25, and had to be able to exert their civil and political rights¹⁰.

An essential role in the organization of the elections was played by the prefects. Precisely for this reason, before the elections the Averescu government decided to replace numerous individuals who occupied these offices with persons loyal to the government's interests¹¹. In Banat, persons close to the

National Romanian Party led by Vasile Goldiș were appointed in these high-level administrative positions: in Caraș the jurist Ioan Nedelcu¹², in Severin Romulus Boldea¹³, with a career in the military, and in Timiș-Torontal the jurist Anton Bogdan¹⁴. In the period preceding the elections they were intensely active, supervising the printing of voting sheets, setting the number of voting sections, collaborating with the military authorities in order to ensure the public order during the electoral campaigns, and maintaining a permanent connection to the central authorities in Bucharest¹⁵. During this entire period their close collaborators were the presidents of the county electoral offices, namely Octavian Tănăsescu in Caraș, Nicolae Ioanovits in Severin, and Nicolae Athanasiu in Timiș-Torontal.

III. Political options, candidates, and electoral behavior

In Banat the electoral struggle mainly involved the People's Party and the National-Peasant Block, although a significant role was also played by the Liberal Party and the National Christian League of Defense.

The leaders of the People's Party were aware of the great gap between their party and their national opponents in terms of the popularity within the ranks of the Banat voter body. Consequently, starting with the first months of 1926 they initiated an ample action of establishment and organization of party structures at county level within the entire region. Tasked with this were the presidents of the county committees: Aurel Ciobanu in Timiș-Torontal, Adam Groza in Severin and Gheorghe Jianu in Caraș¹⁶.

Meanwhile, the dissensions taking place within the National Party also contributed to the furthering of the objectives of the People's Party pertaining to the counties in Transylvania and Banat. By accepting to be part of the Averescu government, the three national leaders created the conditions for the emergence of a dissident faction within the National Party, a faction to which a number of county-level-significant members adhered.

⁹ Iancu 1974, 116.

¹⁰ Radu 2005, 198–208.

¹¹ Mihai 2009, 106.

¹² *Gazeta Banatului* III (1926), no. 16, April 18th.

¹³ *Deșteptarea* I (1926), no. 5, June 20th.

¹⁴ *Gazeta Banatului* III (1926), no. 17, April 25th.

¹⁵ County Service of the National Archives Timiș (hereafter abbreviated CSNAT), archival fund *Prefectura Județului Severin*, folder 13/1926, f. 5–11; CSNAT, archival fund *Prefectura Județului Timiș-Torontal*, folder 5/1926, f. 5–39; County Service of the National Archives Caraș-Severin (hereafter abbreviated CSNACS), archival fund *Prefectura Județului Caraș*, folder 81/1926, f. 1–12.

¹⁶ *Gazeta Banatului* III (1926), no. 4, January 24th.

Following the “goldist” action the cornerstones of the National Romanian Party were placed. Among the local Banat leaders who joined the National Romanian Party should be mentioned Anton Bogdan, Ion Popescu and Mihail Gropșianu (former members of the National Party)¹⁷ as well as Ion Țicu and Dimitrie Apăteanu (former members of the Peasant Party)¹⁸. At the beginning of April 1926 in Timișoara an important gathering of the Banat-based organizations of the new party was held. Mihail Gropșianu, the former parliamentary representative, held a speech wherein he denounced the policy of the National Party and affirmed the new political organization's option to collaborate with the Averescu government: *The previous policy of passivity is the cause for the fact that, since the union, nothing useful has been done for the country. The blame for this inaction rests on the leaders of the national party, who did not understand the spirit of the times and could not rid themselves of some personal preoccupations. Instead of working to earn the entire country's trust and thus to lead the governments ourselves, we have initiated negotiations with all the political parties in the land, without reaching any agreement with either of them. [...] We believed that it is time to get to work. We are collaborating with the government*¹⁹.

The electoral strategy put forth by the People's Party was very successful – a fact that had effects in the counties of Transylvania and Banat – as a result of the electoral alliances made with the national minorities. At the end of April an electoral agreement with the Hungarian Party was signed. According to this, the leadership of the Hungarians promised to support the prime-minister's party in the elections in exchange for the introduction of Hungarian candidates on the electoral lists and the repeal of minority legislation that had been adopted during Ion I.C. Brătianu's government. The German Party however led tougher negotiations, only agreeing to support the new government after 15 German candidates were included on the lists of the People's Party (11 for the Chamber of Deputies and 4 for the Senate)²⁰.

The electoral victories registered by the People's Party, enabled by the agreements between the PP, the NRP, and the minorities, allowed the leaders of the National and the Peasant Parties to overcome their differences and the mutual chicanery they had perpetrated in the spring of 1926. As a result of the

meetings held at the end of April an agreement was reached regarding the establishment of an electoral cartel, which would set up common candidate lists comprising members of both parties, under the heading of the National-Peasant Block²¹.

Within this context, the candidate lists from Banat from the political parties that had reached the electoral threshold provide a clear image of the electoral agreements which had been made at a national level. In the Caraș county, the lists were headed by the following individuals: from the People's Party, the university professor Ioan Lupaș – the minister for public health and former member of the National Party –, seconded by the Ion Țicu, the former regional leader of the Peasant Party; from the National-Peasant Block, the arch-priest of Bocșa Mihail Gașpar, seconded by the Banat-stemming lawyer Augustin Bardossy, both from the side of the nationals; from the National Liberal Party, I. G. Duca, former minister for external affairs, seconded by Tancred Constantinescu, former minister for commerce and industry in the Ion I.C. Brătianu government; from the National Christian League of Defense, the university professor Cuza, the president of the party, seconded by the lawyer Maxim Radovan²². In the Severin county, the lists were headed by the following: from the People's Party, the Banat lawyer Petre Nemoianu, along with the lawyer Aurel Hădean; from the National-Peasant Block, the diplomat Caius Brediceanu, seconded by the lawyer Ioan Lugojanu; from the National Liberal Party, the university professor Traian Lalescu, seconded by the priest Cornel Corneanu, who held the office of consistorial assessor in Caransebeș; finally, from the National Christian League of Defence, the lawyer Constantin Murariu, seconded by the lawyer Isac Rădulescu²³. In the Timiș-Torontal county, the electoral lists included as main figures the following: from the People's Party none other than Vasile Goldiș, the minister for cults and arts and the leader of the NRP, seconded by the lawyer Nicolae Imbroane; the National-Peasant Block designated the experienced journalist and political figure Sever Bocu, who was seconded by Gheorghe Chirvasie; the National Liberal Party named the lawyer Aurel Cosma –, who had served as minister for public works under Ion I. C. Brătianu's government and had been the county's first prefect after the Union – seconded by Avram Imbroane – the former vice-president of the Chamber of Deputies;

¹⁷ Mihai 2009, 107–108.

¹⁸ *Deșteptarea* I (1926), no. 1, May 9th.

¹⁹ *Gazeta Banatului* III (1926), no. 15, April 11th.

²⁰ *Patria*, VIII (1926), no. 90, April 27th.

²¹ *Voința Banatului* VI (1926), no. 18, May 2nd 1926.

²² *Monitorul Oficial*, no. 122 of June 4th 1926, 8016–8017.

²³ *Monitorul Oficial*, no. 122 of June 4th 1926, 8053–8054.

finally, the National Christian League of Defense designated the teacher Alexandru Tieran and as his second, the lawyer Tiberiu Moise²⁴.

One may notice that the People's Party designated extremely well known and liked political figures – from the perspective of the region's public opinion – as candidates for the Banat counties. Two of them were ministers in the Averescu government – V. Goldiș and I. Lupaș –, while other two – N. Imbroane and I. Țeicu – had stood out in the regional political life as former parliamentary representatives of the Banat electorate. Moreover, the National Romanian Party had managed to obtain from the People's Party two of the three leading positions on the lists, a concession made by the prime-minister's party that had its source in the superior level of popularity and organization of Vasile Goldiș's party at regional level. The National-Peasant Block's counter-strategy was to name as leading candidates a series of political figures from Banat, who were very well-known and popular amongst the ranks of the electorate and who had accumulated a vast political experience prior to 1918: Caius Brediceanu, Sever Bocu, Mihail Gașpar. The most imposing leading candidates from Banat had however been designated by the Liberal Party: all the six individuals in question had each held at least one previous parliamentary mandate, while three of them had served as ministers, and one as vice-president of the Chamber of Deputies. The presence of the president of the National Christian League of Defense in the Caraș county should also be noted.

During the elections, the regional leaders of the main political organizations involved in the struggle for primacy were intensely active, and participated in electoral gatherings in a great number of places in Banat.

The regional leaders of the People's Party sought to be present in as many Banat localities as possible, and to this purpose divided themselves into groups of three-four persons. Each of these groups was assigned a number of pre-set towns and villages to go through, so that the party's program and its incentive to vote for the star – the party's electoral sign – could reach as many Banat voters as possible. Cornel Grofșorean, Teodor Bucurescu and Nicolae Imbroane especially distinguished themselves through their activity. According to the Banat press, the leaders of the PP were enthusiastically welcomed by the peasantry: *„Every place they reached, they were met with the greatest enthusiasm and trust by our peasantry. In some places, the*

inhabitants of the villages welcomed them with bands of horse-riders and choruses”. Beyond the attachment of the crowd, one should note the fact that these gatherings also included a great number of representatives of the rural elite, be they priests, teachers, or low-rank clerks. This social class was singled out by the prefect Anton Bogdan in his speeches, as part of his involvement in the electoral campaign and during his participation in the various gatherings in the context of which he discussed the government's political program²⁵.

The most significant electoral gathering of the People's Party in Banat took place in Timișoara on the 19th of May, and was attended by over 15 thousand people of all ethnicities, representing the entirety of the region, according to the “Banat Gazette”. The presence of the prime-minister Averescu lent a great importance to this event. Speeches were held by the prefect Anton Bogdan, by Aurel Ciobanu, who was president of the PP organization in Timiș-Torontal, the lawyers Nicolae Imbroane and Pompil Ciobanu, the papal prelate Francisc Blaskovics and finally, by the lawyer Tornya, the representative of the Hungarians in Banat. The final and most expected speech was that held by the general Averescu. Within his exposition, the prime-minister condemned the regionalist orientation and those who promoted it – thus indirectly alluding to the leaders of the National Party –, and vowed to devote all the necessary attention to the national minorities. Moreover, he insisted on the necessity of resolving the issues that had arose from the erroneous implementation – in his opinion – of the agrarian reform²⁶.

The National-Peasant Block focused its electoral campaign on those who had elected to leave the two parties and join the prime-minister, against whom a starkly disapproving discourse was directed. The Banat press that was faithful to the Block abounds in articles wherein the attitude of the “steak-men”²⁷ from the group led by Vasile Goldiș was condemned. The Block crafted a strategy similar to that of the People's Party, designating certain local leaders who were tasked to cross the region and incentivize the voters to choose the circle – the formation's electoral sign²⁸.

The most significant moment in the electoral campaign led by the National Liberal Party in Banat

²⁴ *Monitorul Oficial*, no. 122 of June 4th 1926, 8060–8061.

²⁵ *Gazeta Banatului*, III (1926), no. 20, May 16th.

²⁶ *Gazeta Banatului*, III (1926), no. 22, May 23rd.

²⁷ In the original Romanian, the term „fripturist” – literally „steak-man” – alludes to opportunism, especially political opportunism.

²⁸ *Voința Banatului*, VI (1926), no. 20, May 17th.

took place on the 16th of May, when the party held its electoral gathering in Timișoara. While the gathering of Averescu's supporters involved a large audience, the Liberals, under the presidency of Aurel Cosma, were only attended by a "select" assembly, comprised of the members of the local organizations. A series of speeches were held by Lucian Georgevici, Pavel Obădeanu and Aurel Cosma, wherein various electoral matters were discussed, among them the regionalist orientation, the completion of the process of legislative unification, and the lending of support to education and religious institutions. Moreover, they emphasized the need to award the proper attention to both the administrative corps and the national minorities. Their discourse highlights the strategy employed by the liberals, namely that of using the local elite – teachers, priests, clerks – as intermediaries who could act between the NLP and the rural-based voters²⁹.

The most active campaign led by the National Christian League of Defense in Banat was that which took place in the county of Caraș. This was to be expected, as heading the list from this county was the party's president, the professor A.C. Cuza. In mid-April a series of electoral assemblies were organized by the regional leaders of the NCLD in Bozovici, Anina, Cacova, Răcășdia, Oravița, Bozovici, Moldova Nouă etc. The League had also asked to be allowed to host a gathering in Reșița. However, due to the fact that Reșița was inhabited to a high degree by members of the proletariat, this request was denied in order to preclude potential violent outbreaks involving the socialists and the supporters of the NCLD³⁰.

IV. The results of the elections

The elections for the Chamber of Deputies were held on the 25th of May. The 250535³¹ voters from the three Banat counties were distributed between 84 polling stations: 21 in Caraș³², 27 in Severin³³, 36 in Timiș-Torontal³⁴. The Banat electorate paid proper attention to the event, a fact signaled by their high attendance – 74,79% at regional level. The attendance levels per each county were the following: 69,67% in Caraș (40387 validly

expressed votes and 908 annulled)³⁵, 74,44% in Severin (44970 validly expressed votes and 1216 annulled)³⁶, 77,30% in Timiș-Torontal (93625 validly expressed votes and 6271 annulled)³⁷.

In each of the three Banat counties six electoral lists from the following parties were given to the voters: the People's Party, the National Liberal Party, the National-Peasant Block, National Christian League of Defense, the Socialist Party and the Labor and Peasant Block. In Caraș the majority of votes were awarded to the People's Party (35,01% of the validly expressed votes), followed by the National-Peasant Block (27,81% of the validly expressed votes) and the NCLD (15,19% of the validly expressed votes). The Socialist Party also obtained good results, managing to convince 12,39% of the electorate to vote in favor of the left, while the lowest scores were those of the NLP – only 8,29% of the votes – and the Labor and Peasant Block – 1,28%³⁸. In Severin, the People's Party again managed to obtain the highest percentage of votes (41,85%), while the National-Peasant Block drew 36,84% of the voters to its cause. With the exception of the NCLD, which won 10.10% of the votes, none of the other parties succeeded in reaching the 10% threshold: NLP (5,37%), SP (2,94%) and LPB (2,87%)³⁹. In Timiș-Torontal the results obtained by the People's Party were even more overwhelming: no less than 49,04% of the county's voters awarded their vote to the prime-minister's political formation. The same as in the case of the previous two counties, the National-Peasant Block took second place in the voters' choices, amassing 27,11% of the validly expressed votes. The other parties did not manage to reach the 10% level: LPB (8,81%), NCLD (7,03%), SP (5,20%), NLP (2,78%)⁴⁰.

At a regional level, the elections were won by the People's Party with 44,07% of the votes in Banat, followed by the National-Peasant Block with 29,71%. The political programs put forth by the other political formations that had run in the elections were less convincing for the voter body, thus resulting in low overall regional scores: 9,64% for the NCLD, 6,25% for the SP, 5,62% for the LPB, and only 4,68% for the NLP.

²⁹ *Nădejdea* VIII (1926), no. 598, May 20th.

³⁰ CSNACS, archival fund *Prefectura Județului Caraș*, folder 82/1926, f. 1–15.

³¹ In Caraș 59266 voters, in Severin 62044, and in Timiș-Torontal 129225.

³² The National Archives of Romania (hereafter NAR), archival fund *Ministerul de Interne*, folder 500/1926, f. 4.

³³ NAR, archival fund *Ministerul de Interne*, folder 537/1926, f. 18–19.

³⁴ *Voința Banatului*, VI (1926), no. 20, May 17th.

³⁵ NAR, archival fund *Ministerul de Interne*, folder 500/1926, f. 14–15.

³⁶ NAR, archival fund *Ministerul de Interne*, folder 537/1926, f. 27–28.

³⁷ NAR, archival fund *Parlament*, folder 2096, f. 418.

³⁸ NAR, archival fund *Ministerul de Interne*, folder 500/1926, f. 14–15.

³⁹ NAR, archival fund *Ministerul de Interne*, folder 537/1926, f. 27–28.

⁴⁰ NAR, archival fund *Parlament*, folder 2096, f. 418.

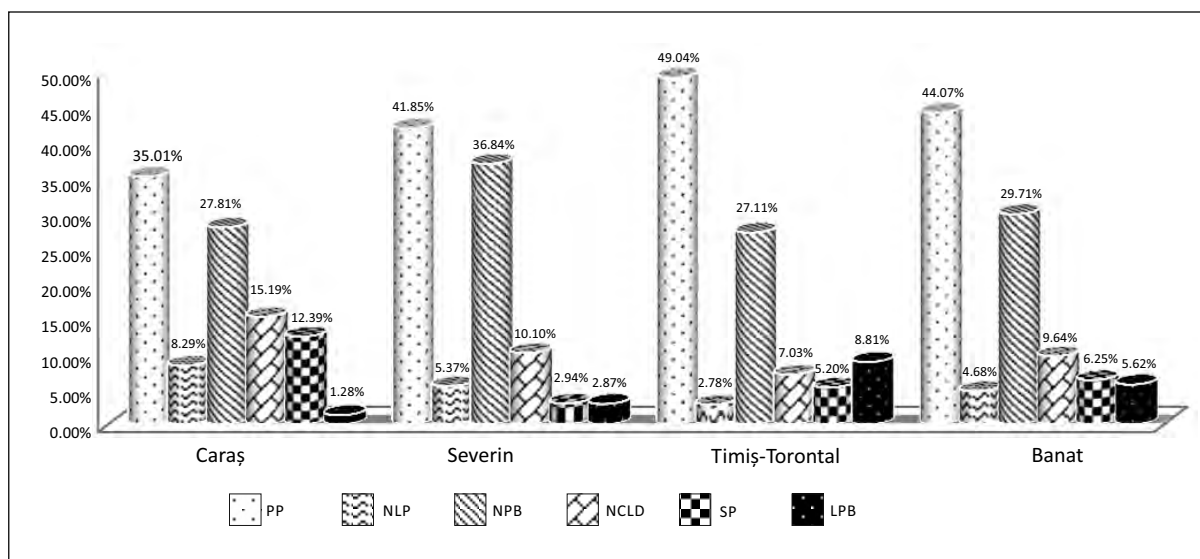

Table 1. The distribution of votes won by the political parties in Banat in the elections for the Chamber of Deputies in 1926.

The electoral provisions that provided the legal framework the 1926 elections determined a different type of mandate distribution on a county level (Table 1). Thus, on a national level, the People's Party won the majority of votes – 52,09% – and was followed by the National-Peasant Block with 27,73%. With the exception of these two formations, only the National Liberal Party – with 7,34% of the votes – and the National Christian League of Defense – with 4,76% of the votes – managed to reach the 2% electoral threshold and thus send their representatives to the Bucharest Parliament. As a result of the implementation of the new electoral provisions, the distribution of mandates for the Chamber of Deputies was overwhelmingly in favor of the prime-minister's party: 296 PP mandates, 69 NPB mandates, 16 NLP mandates and finally 10 NCLD mandates⁴¹.

Consequently, as a result of the May 1926 elections, the interests of the voters from Banat were represented by 17 deputies from the People's Party (3 from Caraș – Ioan Lupaș, Ioan Țicu, Corneliu Bojincă; 5 from Severin – Petre Nemoianu, Aurel Hadan, Pavel Jumanca, Fabius Gelejan, Petru Fotoc; 9 from Timiș-Torontal – Vasile Goldiș, Nicolae Imbroane, Kräuter Francisc, Cornel Grofșorean, Pompil Ciobanu, Teodor Bucurescu, Spiridon Iorgulescu, Emeric Reiter, Andraș Gheorghe), 3 deputies from the National-Peasant Block (one for each county: Mihail Gașpar from Caraș, Caius Brediceanu from Severin and Sever Bocu from Timiș-Torontal) and one deputy of the NCLD, namely the organization's president, the

professor A. C. Cuza, who was elected in the Caraș county⁴². The majority of the deputies who represented the Banat in the electoral cycle of 1926 – 1927 had been born in this historical province, and were ethnically Romanian – with the exception of the two Banat Swabians who were elected on the lists of the People's Party. From the perspective of their socio-professional background prior to their election, the majority were lawyers (9) and professors (5), 3 were high-level ministry clerks, while the rest had held various positions – as physician, forestry engineer, school inspector or publicist.

V. Conclusions

The 1926 elections marked a new stage in the process through which the regional political elite from the provinces that had been united to the Kingdom of Romania in 1918 was integrated into the central political life. Additionally, the issue of the regionalist orientation and more specifically, the means by which this orientation could be overcome were ever-present subjects in the electoral campaigns from Banat. One such tendency was visible in the electoral strategy of the People's Party, which would also manage to win the elections. By attracting a large number of remarkable regional leaders from the county offices of the National or Peasant Parties Averescu's party succeeding in winning a considerable percentage of the votes from Banat.

The candidates' message was echoed in the actions of the voters, who participated in the

⁴¹ Mihai 2009, 140.

⁴² NAR, archival fund Parlament, folder 2096, f. 460, 467–468.

electoral phenomenon to a high degree, very close to the national average of 76%⁴³. However, this aspect should not be surprising, if one takes into account the electoral tradition of the Banat region and the apparent ability of voters in this region to correctly evaluate the importance of exercising this particular right.

What is however surprising is the high percentage of annulled votes, compared to the national average. Whereas at a national level only 2% of votes were annulled, in Banat 4,83% of the votes cast were declared null and void. A county-differentiated analysis reveals that both in Caraș (2,19%) and in Severin (2,63%) the percentage is close to that at national level, while in Timiș-Torontal the overall regional percentage is raised by the annulment of 6,27% of the votes cast.

From the perspective of their socio-professional composition, the corps of the Banat representatives elected in May 1926 fits the national-level trends, where lawyers and professors (from secondary schools or universities) were the best-represented categories⁴⁴.

We may thus conclude that the Banat political elite was certainly on the path towards integration into the political life of Greater Romania, as evidenced by their behavior during the 1926 parliamentary elections.

BIBLIOGRAPHY

- Dogan 1946
M. Dogan, *Analiza statistică a „democrației parlamentare” din România*, București, (1946).
- Iancu 1974
Gh. Iancu, Desfășurarea și rezultatele alegerilor parlamentare din noiembrie 1919 în circumscripțiile Transilvaniei. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, (fasciculus 1/1974), 103–131.

- Ivan n.y.
M. Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919–1932*, București (no publication year)
- Keats-Rohan 2007
K.S.B. Keats-Rohan (ed.), *Prosopography Approaches and Applications. A Handbook*, Oxford (2007)
- Marin et alii 1968
W. Marin, I. Munteanu, Gh. Radulovici, *Unirea Banatului cu România*, Timișoara (1968).
- Mihai 2009
F. R. Mihai, Alegerile generale din mai 1926. (Florin Müller) *Elite parlamentare și dinamică electorală în România (1919–1937)* București (2009), 105–144.
- Narai 2004–2005
E. Narai, Organizarea administrativ-teritorială a județului Severin în anii 1918–1950. *Analele Banatului, S.N., Arheologie–Istorie* XII–XIII, (2004–2005), 443–450.
- Pop 2014
M. Pop, *Viața politică în România interbelică (1919–1938). Activitatea Partidului Național și Național-Tărănesc din Ardeal și Banat*, Cluj-Napoca/Zalău (2014).
- Radu 2004
S. Radu, *Electoratul din România în anii democrației parlamentare (1919–1937)*, Iași (2004).
- Radu 2005
S. Radu, *Modernizarea sistemului electoral din România (1866–1937)*, Iași (2005).
- Scurtu 1999
I. Scurtu, *Istoria românilor în secolul XX (1918–1948)*, București (1999).
- Vișan–Zaberca 2009
M. Vișan, V. M. Zaberca, *Evoluția administrației publice antebelice și interbelice românești*, Timișoara (2009).

⁴³ Ivan, n.y., annexes, tabel XI.

⁴⁴ Dogan 1946, annexes, table no. 5b.

THE ACCOMMODATION OF THE BRITISH MISSION IN ROMANIA (1944)

Marian-Alin Dudoï*

Keywords: Communism, Diplomacy, the Soviet Union, the United States, World War Two

Cuvinte-cheie: Comunism, Diplomatie, Uniunea Sovietică, Statele Unite, Al Doilea Război Mondial

(Abstract)

The Romanian Convention of Armistice, signed in Moscow on 12–13 September 1944, provided to the Soviet Union the right to represent all interests of the United Nations by ruling the Allied Control Commission on Romania, to which the United States and the United Kingdom representatives were attached.

British documents on microfiches, studied at the Romanian National Archives, provided a clear insight on the Romanian affairs approached by the Big Three Powers in the autumn of 1944.

One could easily notice the fact that not only did the Soviets interfere in Romanian affairs from the beginning but they also affected the rights, mainly economic, in Romania of all other states of the United Nations, the Great Britain and the United States especially.

After Churchill-Stalin's "Percentages Agreement", the Soviets, using false arguments, increased their purely unilateral activities, in disregard even of the 10% percent British, by removing British and American-owned oil concerns' equipment although His Majesty's Government and the United States Government made serious unsuccessful protests.

The United Kingdom succeeded in having the Office of Political Representatives, through which the Foreign Office was made known about the political developments with Romanian Government and Romanian patriots' help, who sincerely believed in the generous principles of the Atlantic Charter and the Declaration by the United Nations.

Stalin pursued his aim to Communize Romania and in May 1944 Anthony Eden, Foreign Secretary, and Fedor Tarasovich Gusev, Soviet Ambassador in the United Kingdom, agreed the Soviet Union would become the state who would apply the interests of the United Nations in Romania, while the Great Britain would do the same in Greece; wishing to change the agreement and meeting difficulties, Cordell Hull, U.S. State Secretary, succeeded only to get assurances of the limited period of this agreement, during the war¹.

The study was based on Foreign Office microfiches that were analysed at the Romanian National

Archives. British (Military) Mission (also called "British Section" or "British Element") reported to War Office, but in most cases War Office sent copies to Foreign Office; the British Political Representative in Romania was a diplomat and reported to the Foreign Office.

While the Romanian Delegation was in Moscow for the conclusion of the Armistice, Foreign Office recommended to Archibald Clark Kerr, British Ambassador in the Soviet Union, to inquire Vyacheslav Mikhailovich Molotov, First Deputy Chairman of the Council of People's Commissars of the Soviet Union and People's Commissar for Foreign Affairs, about the relations amongst the Allied Representatives in Romania, specifically their wish to send a diplomat as Political Representative. According to Molotov, it was not the proper time for a Political Representative². In Romania, the key-role

* The Middle School, Unirii 35A Street, Segarcea, Romania.
E-mail: marianalindudoï@yahoo.com.

¹ Harry Hanak, "The Politics of Impotence: The British observe Romania 6 March 1945 to 30 December 1947," in *Românii în istoria universală*, vol. III₁, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, (Iași, 1988), 427; Joseph F. Harrington, Bruce J. Courtney, *Relații româno-americane (1940–1990)*, Traducere de Mihaela Sadovschi, Prefață de V. Fl. Dobrinescu și Kurt W. Treptow (Iași: Institutul European, 2002), 35–36.

² Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, 1944, Vol. IV, Europe, United States Government Printing Office, Washington, 1966, Harriman's telegram of 6.09.1944 to U.S. Secretary of State, 223–224

belonged to the Soviets as the Soviet Representative coordinated the “efficient executive machinery” and “control over execution of all armistice terms which deals with measures of a military and non-military nature”, while the British and U.S. representatives lied “on analogy” with Soviet Representative in Italy, being the liaison of the Allied Control Commission on Romania (hereinafter ACC) and their respective Governments, having access to all required information³. The Foreign Office considered unworthy to oppose Molotov’s views but inquired again if their Representative, acting under the supervision of British Military Representative, had the right to contact the Romanian Government; if not, they were ready to send a Political Representative, as the Soviets had already accepted this position in April, the same year⁴. We noticed the British willingness for the bilateral relations to be resumed. The same answer had been received from Molotov by Averell Harriman, the United States Ambassador in Moscow⁵.

After King Michael’s Coup of 23 August 1944 and Red Army occupation, British subjects in Bucharest sent via Swiss Legation their wish for a Mission in order to protect British interests against Soviet interferences⁶.

On 3 September, Captain Ivor Porter, former prisoner released after the coup, was not allowed to use the British flag, on his car, in Bucharest by the Soviets, although he was a British official in Romania, and he solicited written excuses. The next day, an official of the Soviet High Command expressed apologies for the incident but Foreign Office did not consider necessary to be delivered written apologies and thought even to withdraw Porter, although they sympathized with him⁷.

(available at <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=header&id=FRUS.FRUS1944v04>, accessed on 28.06.2015).

³ Clark Kerr’s telegram no. 85 Citizen of 11.09.1944 to Foreign Office (hereinafter FO) (R. 14322 in FO). microfiche 15, The Microfiches of Great Britain, Public Record Office, Foreign Office (hereinafter PRO FO), 371/44008.

⁴ FO’s telegram no. 237 Citizen of 12.09.1944 to Clark Kerr (R. 14322 in FO), mf. 17, Ibid.

⁵ Dennis Deletant, British Policy towards Romania: 23 August 1944 – 6 March 1945, ” in Dennis Deletant, Maurice Pearton, *Romania Observed. Studies in Contemporary Romanian History* (Bucharest: Encyclopaedic Publishing House, 1998), 131.

⁶ Horton’s telegram no. 4310 of 9.09.1944 from Berne to FO (R. 14254 in FO), mf. 10, PRO FO 371/44033.

⁷ Reed and Howard’s Report “Situation in Roumania” of 14.09.1944 and Talbot Rice’s dispatch no. EGB/RO/2044/3 of 8.09.1944 to Howard (R. 14537 in FO), mf. 85–87, PRO FO 371/44008; Ivor Porter, *Operațiunea „Autonomus”*: În

Obviously, the need to look after the United Kingdom interests developed rapidly.

British personnel began to gather in Bari (Italy) on 13 September and they expected to leave for Bucharest three days later⁸. Still, on 17 September they hadn’t left as John Le Rougetel, proposed Political Representative, hadn’t got any of the cyphers or other diplomatic papers⁹.

When Romanian Envoys returned from Moscow to Bucharest, they complained about British and United States lack of support and Maniu even declared to an American source: “How can you explain why the British have let us down in such a manner? We expected more consideration and more generous terms”¹⁰. Subsequently, Romanians suspected the British and the United States Missions of having a limited activity.

Molotov refused to agree with any Romanian proposal, made by the Romanian Legation in Angora, according to which Romania should be granted belligerency and the right to establish diplomatic relations with the Allied countries; Soviet reason was based on Romania regulation by the Allied Control Commission (ACC)¹¹.

On 18 September 1944, Foreign Office and War Office made recommendations for the prospective British Mission in Romania; they supported the lack of “desire to see Roumania fall under permanent Soviet control and any attempt by the Soviet authorities to encroach unnecessarily on Roumanian sovereignty or independence should be resisted”, the “ultimate policy is to ensure an independent and friendly Roumania but it must be always remembered that Roumania is a conquered country which will have to work for her passage home”, “provided King Michael proves his worth, is sufficiently co-operative, and wanted by the majority of Roumanians, we should support him”, “you should not allow any members of your Mission to indulge in actions such as secret contact with members of other Roumanian parties” and

România pe vreme de război, traducere de George G. Potra și Delia Răzdolescu (București: Editura Humanitas, 1991), 289.

⁸ Macmillan’s telegram no. 297 of 13.09.1944 to Foreign Office (R. 14545 in FO; Harold Macmillan was the British Resident Minister Central Mediterranean, with headquarters at Caserta–Italy, and by November 1944 he would become the Acting President of ACC Italy), mf. 78, PRO FO 371/44008.

⁹ Macmillan’s telegram no. 339 of 17.09.1944 to FO (R. 14753 in FO), mf. 138, Ibid.

¹⁰ Broad’s telegram no. 226 of 17.09.1944 from Bari (Italy) to Caserta and repeated to FO as no. 656 (R. 14803 in FO), mf. 152, Ibid.

¹¹ Clark Kerr’s telegram no. 2451 of 16.09.1944 to FO (R. 14757 in FO), mf. 145, Ibid.

"H.M.G. will wish to recover their political position and influence in Roumania which they possessed before the war. Although during the armistice period Soviet influence will be predominant, there can be no question of our abdicating of our claims to have an equal share in the post-war period of all political question affecting Roumania"¹².

British Mission had independent supply, maintenance, communications, and security mission, as the Soviet Mission in Italy, the latter ranging to sixty-twenty persons and twelve aircraft¹³.

On 21 September, Clark Kerr reported the Soviets refused to give in writing their agreement for bringing civilians in the British Mission¹⁴. No matter the Soviets' attitude, Foreign Office decide the preparations should be carried on¹⁵. Soviets proposed that the Americans and the British should have only five members in the Allied Control Commission and they could communicate with Romanian authorities only through the Allied Control Commission¹⁶. The British were also disturbed by the five member limit, arguing they didn't impose any number to the Soviets in Italy and again by the fact they weren't allowed to have a political (diplomatic) representative as diplomat Le Rougetel did not hold any military rank¹⁷. Sir Orme Sargent, a high-ranking official in the Foreign Office with a long career in the field, proposed that Le Rougetel should leave to Romania with British Military Mission and after their arrival, the British should try to persuade the Soviets of their right to have a civilian as a political representative in Bucharest.¹⁸ Eden decided to remind the Soviets they demanded their Mission should have the right to establish direct contact

with the Italian Government and because the British military component was forbidden to establish contact with the Romanian Government, the Foreign Office proposed a fully independent diplomatic British Mission in Romania; in London, nerves fell down as British didn't forget in April the Soviets had already accepted the United Kingdom's right to have a political representative in Romania and consequently, the British decided also to propose a political representative in Finland and a prospective fully tripartite ACC in Bulgaria, although the Chairman should belong only to the Soviets in the latter case¹⁹. On 21 September a part of British Mission, including Le Rougetel, left for Bari, preparing for the trip²⁰. On 24 September, they arrived in Romania²¹. Stevenson and Le Rougetel were accompanied by a consular adviser (second secretary), a commercial adviser, a Russian interpreter, a Romanian interpreter, a personal assistant (a signaller), and a doctor; the men, who included twenty-three non-officers (three clerks, three trunk operators, one electrician, six police, eight mess staff and batman, and two cipher secretaries) and the equipment, which included a Jeep and a wireless transmitter, were carried by five Dakotas (the name used by Royal Air Force for Douglas C-47, a military transport aircraft); they planned another three trips with six Dakotas each; Special Operations Executive (hereinafter SOE) members, who had "best contacts to obtain information" in Romania, waited until and if the Soviets accepted their presence²². A secret note of the Directorate of Civil Affairs admitted the British Mission "very small", representing "observers only", as Romania "surrendered" to the Soviets, although they publicly stated the existence of diplomatic sections.²³ Shortly after arrival, Lieutenant-General Vinogradov, Deputy Chairman of ACC and always in fact Chairman, received Stevenson, who stressed the necessity of increasing the number of five members as imposed by administration needs²⁴. Finally due to Soviet omnipotence, SOE presence entered in liquidation

¹² [the document] "Political Directive for the British Element of the Allied Mission of Control (18 September 1944)," in *Românii în istoria universală*, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu și V. Cristian, vol. III, *Izvoare străine pentru studiul istoriei românilor*, vol. ed. Ștefan S. Gorovei (Iași, 1988), 375; see also Romanian translation: "Directive Politice pentru Reprezentantii Britanici din Misiunea Aliată de Control din România," in V. Fl. Dobrinescu, L. Nicolescu și Gh. Nicolescu, *Relații militare româno-engleze (1918–1947)* (Pitești: Editura Cultura, 1998), Addendum, XXXIX, 202–203.

¹³ Macmillan's telegrams no. 13–14 of 19.09.1944 to FO (R. 14908 in FO), mf. 160, 162, PRO FO 371/44008.

¹⁴ Clark Kerr's telegram no. 145 Citizen of 21.09.1945 to FO (R. 14981 in FO), mf. 166, Ibid.

¹⁵ FO's telegram no. 108 Citizen of 22.09.1944 to Macmillan, mf. 168, Ibid.

¹⁶ Clark Kerr's telegram no. 140 Citizen of 21.09.1944 to FO (R. 14983 in FO), mf. 173, Ibid.

¹⁷ FO's telegram no. 284 Citizen of 22.09.1944 to Clark Kerr (R. 15049 in FO), mf. 12, Id. 371/44009.

¹⁸ Orme Sargent's Note of 22.09.1944 (R. 15049 in FO), mf. 5, Ibid.

¹⁹ FO's telegram no. 284 Citizen of 22.09.1944 to British Embassy in Moscow (R. 15049 in FO), mf. 12, Ibid.

²⁰ Macmillan's telegram no. 379 of 21.09.1944 to FO (R. 15051 in FO), mf. 20, Ibid.

²¹ Broad's telegram no. 255 of 24.09.1944 to FO (R. 15221 in FO), mf. 63, Ibid.

²² Extract from Brigadier Nicholson letter's to War Office of 27.09.1944 (R. 16290 in FO), mf. 72, Id. 371/44010; Le Rougetel's telegram no. 43 of 5.10.1944 to Foreign Office (R. 15936), mf. 55, Id. 371/44033.

²³ A.V. Anderson's Note C.A./B.M./103 of 26.09.1944 (R. 15390 in FO), mf. 88, Id. 371/44009.

²⁴ Le Rougetel's telegram no. 7 of 26.09.1944 to FO (R. 15452 in FO), mf. 90, Ibid.

and Porter was forbidden to keep any contact with the SOE establishment of Bari²⁵. Colonel Edward Greer, Head of Army Section, would have the task of Intelligence matters²⁶.

Air Vice Marshal Donald F. Stevenson was the Head of the British Section (British Mission) in ACC, from the autumn of 1944 until the autumn of 1947; the War Office and the Foreign Office also called him during the activity in Romania with the title “Commissioner”; his military rank was equivalent to a two star General. His character truly denoted the features of a gentleman and, because of that, he lacked the ability for compromises in politics²⁷. Due to his character, he remained the last one in the Mission to admit, at the end of November, the Soviet intention to communize Romania²⁸.

Once arrived in Bucharest, Le Rougetel started to make steps in involving in the process of accreditation of the Mission by the Romanian Government, with the latter's support, and by the non-implication in the matter of the Soviet High Command²⁹. Unexpectedly, the Foreign Office decided to stop this process as the persons who should become members of the diplomatic Mission were in the army, and they should have been withdrawn from the army; in the contrary, the latter should have been military in civilian posts and the Soviets had a predilection towards uniforms³⁰. On 3 October, Le Rougetel called on Grigore Niculescu-Buzești, Romanian Foreign Minister; after welcoming Le Rougetel as first diplomat of the United Nations in Romania, the extreme cordiality reached its climax when Romanian Minister expressed the hope for a Romanian Envoy in London (that would happen only after a year and a half)³¹. On 5 October, King Michael and Queen-Mother Helen, in the presence of Niculescu-Buzești, received in audience

Le Rougetel and James Marjoribanks, his deputy; while the Queen-Mother criticized the Soviet behaviour, Le Rougetel expressed worries about not removing all persons connected to Antonescu or Germans but the King told him the pro-German elements adhered to the Communist Party³². The British Political Representative continued to not possess diplomatic status, but he enjoyed all diplomatic privileges and immunities, what the Foreign Office really wanted in this matter, his official residence was extra-territorial³³.

Before 5 October, when other persons came, the Mission had already reached 26 officers and 57 other ranks³⁴. In order to better defend particular British interests, Stevenson proposed General Vasiliev, Chief of Staff of the Soviet High Command, to form a Soviet-British Commission and to begin civilian communication between Bucharest and London³⁵.

Making use of the right to approach Romanian Government, Le Rougetel met newly-appointed Minister of Foreign Affairs, Constantin Vișoianu, who complained of the war effort, the Soviet occupation and the Soviet use of rouble note which could have affected Romanian economy³⁶.

The presence of the Mission allowed the British to protest against Soviets in Galatz and Brăila who forbade the use of national flag for British ships and to obtain the possibility for the officers to travel inside Romania, after their itineraries were submitted to the Soviet High Command³⁷. Consequently, Kendall, Consular Adviser, visited Galatz and made a memorandum for the inhabitants' deplorable state of things³⁸.

Air Vice Marshal Donald F. Stevenson participated at the first plenary meeting of ACC (only Soviet and British representatives) on 16 October³⁹. Stevenson urged Andrey Yanuarevich Vyshinski, First Deputy People's Commissar for Foreign

²⁵ Letter of 16.10.1944 to Orme Sargent (R. 16416 in FO), mf. 141 and Le Rougetel telegram no. 96 of 18.10.1944 to FO (R. 16810 in FO), mf. 172, Id. 371/44010.

²⁶ Stevenson's RAC no. 437/117 of 30.11.1944 to War Office (R.19683), mf. 283, Id. 371/44033.

²⁷ See details to Marian-Alin Dudoi, “The Activity of Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, Head of the British Military Mission in Romania (1944–1945),” *AnB (SN)*, XX, 2012, 355–360.

²⁸ Burton Y. Berry, *Romanian Diaries 1944–1947*, Ed. Cornelia Bodea (Iași – Oxford – Portland: The Center for Romanian Studies, 2000), 40.

²⁹ J. K. Arthur (C.A.6/44/220 in the War Office)'s dispatch of 3.10.1944 to FO (R. 15946 in FO), mf. 21, Id. 371/44010.

³⁰ Howard's dispatch of 12.10.1944 to J.K. Arthur (R. 15946 in FO), mf. 23, Ibid.

³¹ Le Rougetel's telegram no. 32 of 2.10.1944 to FO (R. 15777 in FO), mf. 163, Id. 371/44009.

³² Ivor Porter, *Mihai I al României. Regele și Țara*, [Ediția a II-a], traducere de Gabriel Tudor, revizuită de Christian Mititelu (București: Editura Allfa, 2008), 121–122.

³³ Parliamentary Question Mr. Malcolm Robertson – Mr. Law, 23.03.12945, mf. 5, PRO FO 371/48624.

³⁴ Stevenson's telegram no. 2 of 6.10.1944 to War Office (R. 16032 in FO), mf. 43, Id. 371/44010.

³⁵ Stevenson's RAC no. 61/117 of 15.10.1945 to War Office (R. 16445 in FO), mf. 166–167, Ibid.

³⁶ Le Rougetel's telegram no. 182 of 9.11.1944 to FO (R. 18268 in FO), mf. 150, Id. 371/44033.

³⁷ Stevenson's RAC no. 243/117 of 7.11.1944 about the Fourth Meeting with General Vasiliev (R. 18369), mf. 156, Ibid.

³⁸ Memorandum on visit to Galatz, mf. 192–195, Ibid.

³⁹ Stevenson's RAC no. 72 of 17.10.1944 to War Office (R. 16963 in FO), mf. 75, Id. 371/44011.

Affairs, to make steps in the formal recognition of ACC when the United States Mission finally arrived⁴⁰. The first combined meeting of ACC, including U.S. representatives, took place only on 20 December 1944⁴¹. For about a year, the British and the United States Missions remained delegations to ACC, and not a part of it in practice, as their presence at the meetings happened only after the invitations of the Soviet Chairmanship⁴².

Increasing activity of the Mission obliged to seek British Government approval for more personnel as from fifty-one clerks only eighteen could type and five could do shorthands; the Mission comprised of ten sections: Secretariate, Navy, Army, Air, Transportation, Oil, Trade, Food Industry and Agriculture, Finance and Consular⁴³.

British Mission provided the Foreign Office with relevant facts about Romanian developments. The Romanian administration in Moldavia functioned discontinuously because of the Red Army interferences, Soviet forbade Romanian administration in Northern Transylvania; the Communist Party refused to disarm its members, thus prolonging political crisis and NKVD supervised the removal of equipment and personnel from the oil fields, including three British ones⁴⁴. The promise, Lieutenant General Vinogradov had made several days before to Stevenson that the British representatives should be consulted before, had not been kept⁴⁵. To Stevenson and Le Rougetel's disappointment, the Foreign Office took into consideration "Prime-Minister [Winston Churchill] in two minutes has warned us to remember that the Soviet Government have the lead in Roumania in consideration to our position in Greece and the Secretary of State [Anthony Eden] has spoken in a similar sense to Sir Orme Sargent" and Sargent clearly admitted "I am afraid however that the percentage of 90–10 could not be construed to give us any right to be consulted"⁴⁶. The instructions sent from London recommended they continued to be prior consulted by ACC, not be present

to the meetings of ACC with the Romanian Government because Soviets took the lead in Romania in exchange of Greece but they must insist on Soviets that British oil concerns must be respected⁴⁷. The inquired Vyshinski replied the removal of oil equipment happened because it was German, brought to Romania in order to be ready to be sent to Baku if the city was captured, but the British found it untrue as it was bought from Germany, USA, Great Britain or elsewhere in the Interwar Period; the removal, especially from the British-Dutch giant Astra Română, reached 17500 tons and the British expected a rapidly diminishing production⁴⁸. Foreign Office rejected Stevenson's proposal for combined committees of ACC but instructed Clark Kerr to insist on stopping removing and even returning it⁴⁹. Molotov refused any reconsideration of Soviet point of view claiming as belonging to the Germans⁵⁰. On 18 November, when the seized quantity had exceeded 23000 tons, Stevenson approached Vyshinski unsuccessfully in Bucharest⁵¹.

The disloyal Soviets did not previously consulted the British when they took twenty-ships and submarines of the Romanian Royal Navy (four destroyers, three gunboats, three submarines, three torpedo boats, three submarine chasers, three landing crafts, one submarine depot and two minelayers), held in Constanza, on 12 October and transported them to Odessa and later refused British Mission Air Commodore Lee's permission to visit the Romanian operational airfields⁵².

Both the United Kingdom and the United States representatives had no means to limit Soviet interferences in Romanian political affairs; backed by the Red Army and Soviet High Command of ACC, Romanian Communists started to achieve political victories as chapters in one of Marx or Lenin's books.

His Majesty's Government did not succeed to achieve its task to protect (mainly economic) British interests in Romania as the Soviets

⁴⁰ Stevenson's RAC no. 326/165 of 18.11.1944 to War Office (R. 18868 in FO), mf. 148, Id. 371/44012.

⁴¹ Notes taken at the first combined meeting of ACC Romania on 20.12.1944, mf. 111, Id. 44014.

⁴² Deletant. In Deletant and Pearton (1998), 135.

⁴³ Stevenson's RAC no. 270/1409 of 10.11.1944 to War Office (R. 18738 in FO), mf. 158, Id. 371/44033.

⁴⁴ Le Rougetel telegram's no. 154 and 155 of 3.11.1944 to Foreign Office (R. 17779 and R. 17782 in FO), mf. 3–4, Id. 371/44012.

⁴⁵ Stevenson's RAC no. 192/112 of 2.11.1944 to War Office (R. 17818 in FO), mf. 11, Ibid.

⁴⁶ Report "Soviet Activities in Roumania" of 6.11.1944 (R. 17819 in FO), mf. 12, Ibid.

⁴⁷ FO's no. 171 of 8.11.1944 to Le Rougetel (R. 17819 in FO), mf. 26–27, Ibid.

⁴⁸ Stevenson's RAC no. 246/923 of 8.11.1944 to War Office (R. 18136 in FO), mf. 63, Ibid.

⁴⁹ FO's telegram no. 4227 of 10.11.1944 to Clark Kerr (R. 18136 in FO), mf. 71, Ibid.

⁵⁰ Clark Kerr no. 3394 of 14.11.1944 to War Office (R. 18379 in FO), mf. 96, Ibid.

⁵¹ Stevenson's RAC no. 326/165 of 18.11.1944 to War Office (R. 18868 in FO), mf. 144, Ibid; Stevenson's RAC no. 58/801 of 18.10.1944 to War Office (16717 in FO), mf. 147–148, Id. 371/44010.

⁵² Stevenson RAC no. 271/109 of 11.11.1944 to War Office (R. 18601 in FO), mf. 130, Id. 371/44012.

behaved in Romanian economy as in a conquered country and did not take into consideration any argument. The Soviet Government considered they were the only ones to define and apply the United Nations policy and believed the two powers' representatives as spectators providing the same role as for Soviet representatives in Italy; the United States and the United Kingdom did not accept the view as Soviet representatives had no economic interest in Italy. The intense activity of the British Mission and of the Office of the Political Representative in order to get all sort of information proved unnecessary in general, due to the outcome of the World War Two, specifically the Cold War, but useful for historians.

REFERENCES

Archives

Public Record Office, Foreign Office, 371/44008, 371/44009, 371/44010, 371/44011, 371/44012, 371/44014, 371/44033, and 371/48624 (studied at the Romanian National Archives, Collection Microfiches England 1940–1945, envelopes nos. 26, 27, 28, 29, 30, 32, 51 and 169).

Published Documents

“Directive Politice pentru Reprezentanții Britanici din Misiunea Aliată de Control din România”. Valeriu Florin Dobrinescu, Lenuța Nicolescu și Gheorghe Nicolescu, *Relații militare româno-engleze* (1918–1947), Addendum, XXXIX, 202–203. Pitești: Editura Cultura, 1998.

“Political Directive for the British Element of the Allied Mission of Control (18 September 1944)”. In *Românii*

în istoria universală, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, vol. III₃, *Izvoare străine pentru studiul istoriei românilor*, vol. ed. Ștefan S. Gorovei, 374–375. Iași, 1988.

Diaries

B. Y. Berry, *Romanian Diaries 1944–1947*, Ed. by Cornelia Bodea. Iași-Oxford-Portland: The Center for Romanian Studies, 2000.

Books and Articles

D. Deletant, “British Policy towards Romania: 23 August 1944–6 March 1945”. In Dennis Deletant, Maurice Pearton, *Romania Observed. Studies in Contemporary Romanian History*, 129–141. Bucharest: Encyclopaedic Publishing House, 1998.

M. A. Dudoi, “The Activity of Air Vice Marshal Donald F. Stevenson, Head of the British Military Mission in Romania (1944–1945)”. *AnB* (SN), XX, 2012: 355–360.

H. Hanak, “The Politics of Impotence: The British observe Romania 6 March 1945 to 30 December 1947”. In *Românii în istoria universală*, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, vol. III₁, 421–443. Iași, 1988.

J. F. Harrington, J. C. Bruce, *Relații româno-americeane (1940–1990)*, Traducere de Mihaela Sadowschi, Prefață de V. Fl. Dobrinescu și Kurt W. Treptow. Iași: Institutul European, 2002.

I. Porter, *Mihai I al României. Regele și Țara*, [Ediția a II-a], traducere de Gabriel Tudor, revizuită de Christian Mititelu. București: Editura Allfa, 2008.

Id., *Operațiunea „Autonomous”: În România pe vreme de război*, Traducere de George G. Potra și Delia Răzdolescu. București: Editura Humanitas, 1991.

DIN CULISELE UNEI ÎNTÂLNIRI LA NIVEL ÎNALT DE LA TIMIȘOARA. VIZITA LUI IOSIP BROZ TITO DIN FEBRUARIE 1969

Vasile Rămneanțu*

Cuvinte cheie: relații româno-iugoslave postbelice, întâlnire Ceaușescu – Tito, Timișoara, 1969

Keywords: post-war Romanian-Yugoslavian relationships, Ceaușescu – Tito meeting, Timișoara, 1969

Aspects from the Backstage of a High Level Meeting at Timișoara. The Visit of Iosip Broz Tito from February 1969

(Abstract)

This visit took place at the time when the Romanian – Yugoslavian relationships were flourishing more and more, the invasion in Czechoslovakia of the five states – members of The Warsaw Pact – contributing without doubt, at the tightening of the relations between Belgrade and Bucharest.

As it regards the organisation of this visit, we meet the specific stereotypes of the states within the communist system, among which we remind the mobilization of a large number of citizens to cheer to the echo the two missions on their way to different spots of the city.

During the dialogue the two missions concentrated upon analysing international relationships.

In their interventions, both Ceaușescu and Tito, although they maintained a critical attitude towards the invasion of Czechoslovakia, they underlined their wish to reach at a normalization of the relations with Moscow, showing moderation in this respect. But the two states had frictions with other fraternal countries – with Bulgaria and Poland in Yugoslavia's case and with Poland in Romania's case, the two leaders being convinced that the attacks from Sofia and Warsaw were weaved by the Soviets. At this rate, Tito's assertions according to which he trusted no longer the Soviet leadership are to be kept in mind or those of his Romanian counterpart who was expressing his concern about Romania's precarious security at the beginning of 1969, surrounded, except Yugoslavia, by not quite friendly communist states.

At the same time, unlike the non-aligned Belgrade, Bucharest belonged at the military – economic system coordinated by Moscow, disapproving the "C.A.E.R." integration plan (brought forward at that moment) or giving tongue for another type of relations within The Warsaw Pact.

In this insecure political context, both for Romania and for Yugoslavia, the leader from Belgrade decided to strengthen the country's capability of defense, adoptig the concept of "mobilization of the whole nation", formula considered by Ceaușescu too.

In order to get the necessary armament for achieving these projects, the Yugoslavian politician proposed a military collaboration with Romania, Nicolae Ceaușescu, in our opinion, being moderate with the answer given to his guest.

Holding on inspection the relations of the two countries with the main western countries (U.S.A., England, France, Italy, Greece) these were considered good, political decision makers from the two countries intending their development.

Worth mentioning are the dissenting opinions regarding the Near East. Thus, while Ceaușescu kept the relations both with Israel and with Arab countries, Iosip Broz Tito adopted a pro Arab policy (explainable maybe also because Nasser was one of the non-aligned movement leaders alongside the Yugoslavian ruler), Yugoslavia perceiving the Arab–Israeli conflict in the light of the presence of American and Soviet fleets in the Mediterranean (although Belgrade gave evidence of duplicity agreeing the presence of Soviets in the area). At that moment both parts wanted the withdrawal of the two super powers' military ships.

Approaching the internal evolutions of the two communist states, we have a Ceaușescu who intended a high level of economic development for the future, which finally led at a deep crisis for the country. On the other hand, the shorthand report presents a Romanian open minded leader, conscious of the importance of computer science, in clear contrast to the dictator from the end of the 80's of the last century.

* Universitatea de Vest, Facultatea de Litere, Istorie, Teologie, Vasile Pârvan, nr. 4, Timișoara, Romania. E-mail: vasileramneantu@yahoo.co.

Yugoslavia crossed through a period of economic reform based on self-management (it had negative results too) and also an extremely important political reform (greater autonomy for the republics, rejuvenation of the party, a greater internal democracy within the party). The effects of these reforms led, a little later, to a more liberal economic and political system than in Romania.

In the next period the high level Romanian – Yugoslavian meetings continued annually, fact decided by the two leaders at Timișoara at the beginning of February 1969.

Relațiile româno-iugoslave în perioada 1944–1965 au traversat mai multe etape, în ultima parte a războiului și în primul an de pace ele fiind tensionate datorită pretențiilor Belgradului asupra Banatului românesc¹.

În aceste condiții, în Banat s-a creat o stare de tensiune provocată în special de către sărbii prezenți în trupele de partizani ai lui Tito, care reînțorși acasă au propovăduit ideile comuniste și au acționat să le transpună în practică, au intrat în conflict cu autoritățile locale, dar s-au manifestat și pentru alipirea Banatului românesc la Iugoslavia².

Nesușinerea de către Moscova a pretențiilor teritoriale ale Belgradului față de România³ a dus la o scurtă perioadă de acalmie în raporturile dintre cele două state vecine⁴, întreruptă însă de conflictul dintre Tito și Stalin izbucnit în 1948 și în care România s-a aflat în totalitate de partea Moscovei⁵.

După moartea lui Stalin, în conformitate cu linia Moscovei, a început și procesul de reconciliere dintre București și Belgrad, care a culminat cu vizita din iunie 1956 a lui Tito în România⁶.

Dar relațiile româno-sovietice au fost afectate din nou după 1956 de impactul revoluției maghiare și al diferendelor sovieto-iugoslave, P.R.M. asociindu-se la acuzațiile de revizionism pe care Moscova le-a adus conducerii Iugoslaviei. La nivel de stat, raporturile dintre cele două țări vecine au continuat să se dezvolte, e drept într-un ritm lent, principala preocupare a celor două părți fiind chestiunea hidrocentralei de la Porțile de Fier⁷.

Semnarea acordului privind construcția hidrocentralei de la Porțile de Fier a reprezentat un real succes în relațiile româno-iugoslave, a dovedit faptul că ambele părți au reușit să treacă peste experiențele trecutului și manifestând maturitate și-au promovat în mod pragmatic interesele politice dincolo de impedimentele exterioare.

Declarația din aprilie 1964 a consolidat încrederea dintre București și Belgrad, urmând o perioadă în care relațiile româno-iugoslave au devenit tot mai bune⁸.

În acest context favorabil, în perioada 1–2 februarie 1969, Timișoara a găzduit întâlnirea la nivel înalt româno-iugoslavă.

Programul de pregătire a vizitei prevedea sosirea delegației iugoslave (existând două variante: pe calea aerului sau cu trenul) în dimineața zilei de sâmbătă 1 februarie în jurul orei 9, locul de sosire urmând a fi pavoat cu drapelele de stat ale Republicii Socialiste România și respectiv ale Republicii Socialiste Federative Iugoslavia (număr acestora trebuia să fie egal).

La festivitatea de primire urmau a fi prezenți circa 500 de oameni ai muncii, precum și un grup de pioneri cu flori, o companie militară trebuia să prezinte onorul, fără a se da raportul și a se intona imnurile de stat⁹.

Cele două delegații au sosit în orașul de pe Bega cu trenul, iar în această situație sala de așteptare clasa I din Gara de Nord din Timișoara a fost „amenajată exemplar” deoarece aici liderii români au așteptat sosirea oaspeților iugoslavi¹⁰.

Planul de pregătire a vizitei prevedea ca în Gara de Nord cele două delegații să fie întâmpinate de 1000 de oameni, de 16 pionieri cu buchete de flori și de 16 perechi de dansatori în costume naționale.

Pe traseele parcurse de coloana oficială au fost mobilizați în prima zi, 37.800 de cetățeni, iar în cea de-a doua zi, 33.650, deci în total în cele două zile ale vizitei au fost scoși în stradă 71.450 de locuitori, Comitetul municipal de partid răspunzând de îndeplinirea acestei sarcini¹¹.

¹ Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Schisma roșie. România și declanșarea conflictului sovieto-iugoslav (1948–1950)*, București, (2007), 27–28.

² Miodrag Milin, Andrei Milin, Clisura bănațeană (a Dunării) – enclavă iugoslavă nord-dunăreană în anii 1944–1947 sau experiment comunist românesc „Avant la lettre”. *Analele Banatului. Serie nouă. Arheologie–Istorie. XXII*, (2014), 445–473; Vasile Rămneanțu, Aspecte ale vieții politice din județul Timiș-Torontal în perioada 1944–1945. *Revista Istorică*, nr. 3–4, 1996, 205–219.

³ Florin Constantiniu, Adrian Pop, *op. cit.*, 28–29.

⁴ Miodrag Milin, Andrei Milin, *op. cit.*, p. 448–449.

⁵ Florin Constantiniu, Adrian Pop, *op. cit.*, 32–52. Vezi și documentele din această lucrare, din care reiese clar rolul avut de București în timpul rupturii Stalin-Tito.

⁶ Mihai Croitor, *România și Conflictul sovieto-chinez (1956–1971)*, Cluj-Napoca, (2009), 141–149.

⁷ Cezar Stanciu (ed.), *Prietenul de la Belgrad. Întâlnirile Ceaușescu – Tito (1966–1970). Documente*, Târgoviște, (2014), 23.

⁸ *Ibidem*, 24–25.

⁹ Serviciul județean Timiș al Arhivelor Naționale, *fond Comitetul județean Timiș al Partidului Comunist Român*, d. 92/1969, f. 1.

¹⁰ *Ibidem*, f. 16.

¹¹ *Ibidem*, f. 7–10.

Aparatul Comitetului județean P.C.R. trebuia să fie prezent la sediu în ziua de 30 ianuarie (orele 16), iar în perioada 31 ianuarie – 2 februarie în clădire urmau să se afle, în permanență, un grup de 4–5 activiști de partid care să fie folosiți în caz de nevoie.

Aprovizionarea, pregătirea interioară și exterioară a magazinelor, a firmelor luminoase de pe trasee, a sălii unde urmau a se desfășura discuțiile dintre cele două delegații ca și a încăperilor anexe, trebuiau a fi terminate la data de 31 ianuarie, ora 17. Întreprinderea regională de Electricitate avea datoria de a pune la punct iluminatul public de pe trasee, asigurarea cu grupuri electrogene a celor două reședințe unde erau cazate delegațiile, a sediului Comitetului județean P.C.R.

De asemenea, în atenția autorităților locale s-au aflat Liceul numărul 1 și 3, școala U.M.T., solicitându-se efectuarea de curățenie în curțile acestor școli, înlocuirea geamurilor sparte și fixarea perdelelor, elevilor fiindu-le interzis în zilele de 1–2 februarie să deschidă și să stea la geamuri sau să fie gălăgioși.

Totodată, în perioada 30 ianuarie–2 februarie, bufetul și cantina din sediul Comitetului județean de partid erau închise, iar în ziua de 1 februarie nu se desfășurau activități în birourile de la etajul II (aflate deasupra sălii unde aveau loc tratativele româno-iugoslave) pentru a nu se produce zgomot¹².

La spitalul numărul 1 (Clinicile Noi), secțiile interne și chirurgie și la Spitalul numărul 2 (Bega), secția ortopedie, au fost rezervate câte un salon pentru zilele de 1–3 februarie, iar un medic era desemnat să însoțească delegațiile în timpul vânătorii¹³.

A fost întocmit și un plan de meniu care prevedea pentru micul dejun din 1 februarie preparate din porc (cartaboș, sângerete, tobă, șuncă presată, crenvurști cu muștar sau hrean), omletă cu parmezan, brânză de vaci cu smântână, cașcaval, cozonac, fursecuri, fructe asortate, cafea, ceai, lapte, sana, iaurt, pâine albă, neagră, dietetică, cornuri, iar ca băuturi coniac 1932, Courvoisier, țuică, apă minerală, pepsicola, sucuri naturale.

La dejunul din aceeași zi urmau să se servească icre negre, unt, tost, lămâie, ciorbă de vițel țărănească la ceașcă, sufle de șalău cu ciuperci, ruladă de miel la tavă, drob de miel și pui la frigare, orez țărănesc, cartofi înăbușiți, ciuperci la grătar, salată verde cu roșii, brânzeturi asortate, tort cataif, înghețată asortată, fructe, cafea. Cei prezenți au

consumat țuică, șliboviță, vinuri albe de regiune, negre sau roze și la cerere șampanie și coniac.

Era întocmit și un meniu de regim, care consta din cartofi umpluți cu brânză de vaci la cuptor, sufle de șalău dietetic.

Masa de cină cuprindea chifteluțe din piept de gâscă, ficăței de pasăre sotee, crudități diferite pe masă și brânzeturi, morun la grătar cu cartofi nature și lămâie, grătar asortat, mititei, antricot, cotlet de porc, mușchi de vacă, legume asortate și cartofi alunet, salată de andive, strudel cu mere, brânză sau dovleac, fructe asortate, cafea sau ceai la cerere, sortimentele de băuturi alcoolice fiind aceleași ca și la prânz.

În ziua de 2 februarie a avut loc o vânătoare în localitatea Chevereșul-Mare. Micul dejun de dimineața acestei deplasări consta din crudități diferite, caș, brânză de vaci, sweitzer, cartaboș, sângerete, tobă, mușchi afumat, șuncă, cârnați proaspeți prăjiți cu hrean și smântână, ouă la pahar, unt, dulceată, miere de albine, cafea, lapte, ceai, iaurt, sana, cozonac kek, pâine albă, neagră, chifle, fructe asortate, coniac, țuică, apă minerală Borsec, pepsicola, sucuri diferite.

Pentru masa de vânătoare au fost pregătiți cârnați proaspeți prăjiți, slănină friptă, grătar de porc (cotlet prăjit), pui fripți, mujdei de usturoi, cârnați afumați, crenvurști fierți, preparate de porc, jumări de gâscă, șorice, cașcaval, fructe (mere, portocale, lămâi), pateuri, prăjituri uscate, cafea, țuică fiartă și rece, vin alb și roșu fiert sau rece, coniac, rom, apă minerală, sifon, pepsicola. Lista mai conținea ceapă, usturoi, castraveți, muștar, ardei iute, zahăr, ciocolată, pâine albă, neagră, dietetică, graham, iar ca sortimente de țigări li s-au oferit Snagov, Litoral, Carpați și Național.

O notă din document evidențiază că pentru gonașii participanți la vânătoare urmau să se pregătească pachete în valoare de 7 lei de persoană, iar pentru însoțitori în valoare de 10 lei de persoană.

Meniul pentru dejunul din 2 februarie era alcătuit din preparate specifice din porc, crudități diferite, saramură de crap pe masă, ciorbă de potroace din pasăre, sărmăluțe de pasăre în foi de viță sau de purcel cu costiță afumată și mămăligă (la alegere), mușchi de porc împănat la frigare, mușchi de vacă la frigare, antricot, momite, ficat de vițel, inimă și rinichi, cartofi pai și buchelier de legume, brânzeturi asortate, murături, fructe, tort „santonore” cu betelă, înghețată „napolitană” la coșulețe, cafea, băuturile alcoolice fiind identice cu cele din prima zi.

Membrii delegațiilor care urmau un regim alimentar erau serviți cu ardei umpluți cu legume,

¹² *Ibidem*, f. 13–14.

¹³ *Ibidem*, f. 18.

rasol de vacă sau sărmăluțe dietetice (la cerere), sufle cu brânză de vaci, fructe.

Planul de meniu pentru cina din ultima zi a vizitei de la Timișoara cuprindea: cornete de șuncă cu hrean, pateuri cu carne, brânză și merdenele, frigărui asortate, salată asortată, clătite cu dulceță și brânză de vaci, fructe, cafea, ceai (la cerere), băuturi diferite¹⁴.

Trebuie amintit și faptul că la mesele din cele două zile erau prevăzute a se desfășura trei programe artistice în care urmau să se interpreteze melodii populare românești, sîrbești și romanțe, formația muzicală trebuind să cuprindă un număr redus de artiști și să nu fie zgomotoasă¹⁵.

Cei doi lideri de partid și de stat au fost însoțiți la Timișoara de soțiile lor, Elena Ceaușescu și respectiv Iovanca Tito. Acestea nu au participat la convorbirile care au avut loc și nici la partida de vânătoare și în consecință gazdele le-au pregătit un program separat.

Acesta prevedea pentru prima zi vizite la Facultatea de Chimie, Muzeul Banatului, Catedrala Ortodoxă Română, Casa Copilului, întreprinderea Solventul, Piața Unirii, unde au fost vizitate Domul romano-catolic și Biserica Ortodoxă-Sârbă, precum și Bastionul.

În cea de-a doua zi, au fost cuprinse următoarele obiective: baza Academiei, Liceul de muzică, fabrica Victoria, de detergenți, uzina Azur, fiind înscris de mână și cu semnul întrebării și Ștrandul Termal¹⁶.

Totodată, în cazul în care unele persoane oficiale din cele două delegații nu participau la partida de vânătoare erau luate măsuri pentru ca și aceștia să viziteze întreprinderi și instituții culturale din oraș (întreprinderea Victoria, Industriei Lânei, Planetarul, Muzeul județean, etc.)¹⁷.

Programul mai prevedea ca în localitățile prin care se deplasa coloana oficială în drum spre locul de vânătoare să fie mobilizați locuitorii acestora pentru a o întâmpina¹⁸, să fie pregătite cadouri pentru delegația iugoslavă și pentru membrii aparatului tehnic care o însoțea¹⁹, să se realizeze trei albume cu fotografii din timpul vizitei, iar în

clădirea Căminului (de partid) să se organizeze o expoziție cu motive naționale și obiecte de artizanat în eventualitatea în care acestea erau necesare pentru cadouri²⁰.

În cazul în care delegația iugoslavă trebuia întâmpinată la intrarea și ieșirea din țară, urmau a fi convocați 100 de oameni, plasați în localitatea Stamora-Moravița și care erau trimiși în stația C.F.R. doar când se primea dispoziția respectivă²¹.

Prima rundă a convorbirilor româno-iugoslave a avut loc în dimineața zilei de 1 februarie (între orele 11 și 13,30), la ea participând din partea României, Ion Gheorghe Maurer, membru al Comitetului Executiv, al Prezidiului Permanent al C.C. al P.C.R., președintele Consiliului de Miniștri, Emil Bodnăraș, membru al Comitetului Executiv, al Prezidiului Permanent al C.C. al P.C.R., vicepreședinte al Consiliului de Stat, Chivu Stoica, membru al Comitetului Executiv al Prezidiului Permanent, secretar al C.C. al P.C.R., Manea Mănescu, membru al Comitetului Executiv, secretar al C.C. al P.C.R., președintele Consiliului Economic, Corneliu Mănescu, membru al C.C. al P.C.R., ministrul afacerilor externe, etc., iar din partea Iugoslaviei, Mialko Todorovici, secretar al Comitetului Executiv al C.C. al U.C.I., Kiro Gligorov, vicepreședinte al Vecei Executive Federale și membru al C.C. al U.C.I., Miso Pavicevici, secretar de stat ad-interim pentru afacerile externe etc.

În prima parte a întrevederii, cei doi lideri au analizat situația internațională, Tito subliniind, în primul rând, că relațiile româno-iugoslave erau bune. Liderul iugoslav după ce a trecut în revistă situația din Vietnam, s-a referit pe larg la evoluțiile din Orientul Apropiat, exprimându-și îngrijorarea față de situația din regiunea respectivă. Astfel el aprecia că s-a ajuns la o „confruntare tot mai directă între marile puteri maritime”, negocierile privind rezolvarea conflictului arabo-israelian ajungând într-un punct mort. Pe de altă parte, Egiptul avea o situație internă tot mai dificilă din cauza opoziției interne față de președintele Nasser. În acest context, liderul iugoslav propunea intensificarea presiunilor asupra Israelului pentru ca acesta să respecte rezoluția Consiliului de Securitate al O.N.U. din 1967, altfel situația ar fi putut să scape de sub controlul organizației de la New Work.

A fost amintit și faptul că organizațiile palestiniene erau tot mai puternice, acest lucru contribuind și mai mult la agravarea situației din regiune, mișcarea urmând să se întărească dacă nu era oprită.

¹⁴ *Ibidem*, f. 41–43.

¹⁵ *Ibidem*, f. 2.

¹⁶ *Ibidem*, f. 24, 15. În privința vizitei la Muzeul Banatului, aceasta a fost confirmată și de către reputata arheolog Ortansa Radu, prezentă la eveniment. Îi mulțumim și pe această cale distinsei doamne, cât și arheologului Mircea Mare, care ne-a transmis informația.

¹⁷ *Ibidem*, f. 16–17.

¹⁸ *Ibidem*, f. 17. Vânătoarea era la mistreți și era planificată să se desfășoare între orele 8,30–14,30, vezi fila 2.

¹⁹ *Ibidem*, f. 2.

²⁰ *Ibidem*, f. 18.

²¹ *Ibidem*, f. 17.

Iugoslavia, sublinia conducătorul ei, era cu atât mai mult interesată de evoluția evenimentelor din Orientul Apropiat, cu cât acestea contribuise la transformarea Mării Mediterane într-un focar unde se confruntau Statele Unite și Uniunea Sovietică. Tito aprecia că Marea Mediterană trebuia să aparțină țărilor mediteranene (Italia, Franța, Maroc, Algeria, Tunisia, R. A. U., Grecia), obiectivul din acel moment al Belgradului fiind „activizarea acestor țări împotriva transformării Mării Mediterane într-un focar de confruntare”.

Evidențiind faptul că deținea informații potrivit cărora guvernele din Italia și Franța erau îngrijorate, considerând că S.U.A. și U.R.S.S. nu au ce căuta în regiune și trebuiau să se retragă, oaspetele arăta că țara sa a aprobat sosirea trupelor sovietice în Mediterana, susținând prezența acestora în continuare deoarece constituiau un sprijin pentru țările arabe, relevând și faptul că până la sosirea sovieticilor, americanii s-au comportat ca și cum marea respectivă ar fi fost un lac al lor. În esență însă Belgradul se pronunța împotriva confruntărilor marilor puteri în vecinătatea sa și din această prismă, era necesar a fi rezolvat conflictului arabo-israelian.

În privința relațiilor cu Italia, președintele R.S.F. Iugoslavia și al Uniunii Comunistilor din țara vecină, aprecia că acestea nu au fost nicodată mai bune ca în acel moment, ceea ce însemna pentru Iugoslavia o anumită securitate în zona respectivă.

Relațiile cu Franța s-au îmbunătățit tot mai mult, iar cele cu Grecia erau pozitive, în ciuda loviturii militare de stat pe care guvernul iugoslav a condamnat-o.

La polul opus se aflau raporturile diplomatice cu Bulgaria, Belgradul fiind îngrijorat de situația de la frontieră deoarece bulgarii deveneau tot mai agresivi, negând neîntrerupt existența națiunii macedoniene, iar „o asemenea manieră de abordare a problemei nu poate fi favorabilă liniștei în Balcani”²².

Referindu-se la invadarea Cehoslovaciei din 1968, Iosip Broz Tito reamintea faptul că Iugoslavia a condamnat dur invazia, dar că dorea ca în raporturile cu Moscova să se ajungă la o anumită acalmie.

Aceasta în ciuda faptului că se desfășura o întreagă campanie împotriva a tot ceea ce se realiza în Iugoslavia, acțiune dusă fie de către U.R.S.S., fie de Bulgaria, Polonia, R.D.G. și într-o măsură mai mică de Ungariei, o asemenea atitudine neputând contribui la revenirea la o atmosferă de încredere.

În acest context, relațiile cu Bulgaria erau catalogate ca fiind slabe, cu Polonia foarte slabe,

cu Ungaria ceva mai bune, față de Cehoslovacia opinia publică iugoslavă manifestând o simpatie tot mai mare.

În privința României „*popoarele noastre au simpatii deosebite; există și puțină îngrijorare, deoarece problema independenței României are multă tangență cu independența noastră*”.

În continuarea expozeului său, Tito arăta că după evenimentele din Cehoslovacia se aștepta din partea sovieticilor la presiuni economice similare cu cele din 1948, țara sa fiind pregătită în această eventualitate. Ca o primă reacție, Moscova a sistat livrările de tehnică militară (care erau deja achitate), dar ulterior acestea au fost reluate, în acel moment relațiile economice dintre cele două părți fiind normale, în contrast cu cele politice care „se încordează”.

Liderul iugoslav informa conducerea României că după invadarea Cehoslovaciei, Belgradul a adoptat o serie de decizii importante în plan militar, în sensul mobilizării întregului popor pentru apărarea țării. Astfel s-a trecut la înarmarea poporului „l-am organizat nu numai din punct de vedere al locului de muncă, dar și din punct de vedere teritorial”. În urma acestor măsuri, Iugoslavia avea, în afara armatei, 600.000 de oameni încadrați în astfel de unități teritoriale, ori toate aceste hotărâri i-au nemulțumit pe sovietici.

Relațiile cu cealaltă superputere, S.U.A., erau foarte bune, schimburile economice crescând în mod considerabil în ciuda declarației secretarului de stat american Dean Rusk potrivit căreia Iugoslavia s-ar afla sub umbrela N.A.T.O. sau ar face parte din așa-numita „zonă gri”, afirmație respinsă categoric de către Tito, care a subliniat că țara sa era capabilă să se apere singură²³.

Președintele iugoslav a evidențiat principiile de bază ale politicii externe iugoslave, respectiv neamestecul în treburile interne, respectarea independenței și relații bazate pe deplina egalitate în drepturi cu celelalte state, respingând categoric „Doctrina Brejnev”.

În încheierea intervenției sale, Tito s-a referit la mișcare de nealiniere, precizând că era în pregătire conferința țărilor nealinierte, care urma să adopte un program, format din 3–4 puncte, referitor la problema cooperării țărilor africane cu cele europene, cu statele din America de Sud, etc.

În privința modului cum era percepută mișcarea de nealiniere de către marile puteri, vorbitorul sublinia că dacă în trecut S.U.A. și occidentul au adoptat o atitudine negativă față de aceasta, în acel moment Moscova avea o astfel de poziție, probabil

²² Cezar Stanciu, *op. cit.*, 192–196.

²³ *Ibidem*, 196–197.

de teama că la viitoarea reuniune va fi ridicată problema Cehoslovaciei.

În intervenția sa, liderul român Nicolae Ceaușescu sublinia că invazia Cehoslovaciei a adus mari daune țărilor socialiste, mișcării comuniste și muncitorești, precum și securității europene, problema neputând a fi rezolvată până ce trupele sovietice nu vor fi retrase din Cehoslovacia.

La fel ca și Tito, Ceaușescu dorea normalizarea relațiilor cu Moscova, constatând că exista și din partea sovietică și a celorlalte state care au participat la agresiunea contra Cehoslovaciei dorința de a se ajunga la o anumită îmbunătățire a raporturilor diplomatice.

Partea română a purtat tratative și în privința definitivării statutului Comandamentului Militar al Pactului de la Varșovia, ajungându-se chiar la o înțelegere în acest sens. Bucureștiul a insistat de a se preciza clar principiul independenței fiecărei armate, a comandei și răspunderii din partea partidului și statului fiecărei țări, lucruri înscrise în proiectul de statut, condițiile în care se putea admite prezența de trupe străine ale unui stat pe teritoriul altui stat participant la Tratat²⁴.

În această privință, România a adus în discuție problema semnării unor acorduri bilaterale, încheiate în prealabil, cu toate clauzele și obligațiile corespunzătoare.

Și României i s-au sistat, (după august 1968 n.a.) temporar, livrările de armament, existând încă neînțelegeri pe această temă (oferta sovieticilor fiind mult mai mică față de ceea ce era prevăzut în plan, Moscova dorind și schimbarea modului de plată, deși acordul stipula altceva).

Relațiile economice erau oarecum bune, deși la o serie de acorduri mai vechi s-au adus modificări, fiind reduse livrările la unele produse (mașini, etc., Ceaușescu arătând că era greu să descifreze sensul acestor modificări, ele putând fi determinate și de schimbările de plan ale sovieticilor), șeful statului român concluzionând că în general, în acel moment, relațiile cu Uniunea Sovietică „merg satisfăcător și există o anumită dorință pentru dezvoltarea lor”.

Relațiile cu Bulgaria, cu Ungaria erau bune, iar cele cu R.D.G. au înregistrat progrese, cei mai critici la adresa României fiind polonezii, deși la nivelul schimburilor economice lucrurile stăteau bine.

Dar secretarul general al P. C. R. atrăgea atenția că deși lucrurile s-au mai îmbunătățit în privința relațiilor cu partenerii din Pactul de la Varșovia, *situația României nu era similară cu cea a Iugoslaviei*

deoarece avea ca vecini doar țări socialiste „așa că e mai greu de spus cine, în afară de Iugoslavia ne mai asigură securitatea”.

La toate acestea se adăuga dorința de a grăbi integrarea în cadrul C.A.E.R., cei mai activi în acest sens fiind polonezii, urmați de bulgari (care întotdeauna erau de acord cu ceea ce spuneau sovieticii), precum și de est-germani. Maghiarii aveau o atitudine oscilantă, având și rețineri în această chestiune, Bucureștiul nefiind partizanul integrării.

Relațiile politico-economice cu Anglia, Belgia, Franța, Italia, R.F.G. erau bune.

Ceaușescu aprecia ca un fapt pozitiv începerea tratativelor de la Paris în privința Vietnamului²⁵, România sprijinind orice acțiune care ducea la o înțelegere deplină privind încetarea războiului.

Relațiile cu China erau bune, iar faptul că în ultimul timp viața politică internă se normaliza destul de rapid (în urma revoluției culturale n.a.), chinezii începând să fie preocupați mai serios și de problemele internaționale, avea să influențeze în mod pozitiv relațiile internaționale. „E adevărat că sunt unii care sunt puțin îngrijorați de acest lucru, însă noi nu împărtășim această îngrijorare”, conchidea liderul român (desigur era vorba de sovietici n.a.).

În privința Orientului Apropiat, Bucureștiul se pronunța pentru punerea în aplicare a rezoluției Consiliului de Securitate din 1967, adică să se ajungă la retragerea trupelor de pe teritoriile ocupate și să se respecte integritatea teritorială a tuturor statelor. Nicolae Ceaușescu își exprima opinia că dacă țările arabe și Israelul ar fi fost lăsate să —și rezolve singure problemele, poate se ajungea mai ușor la o soluție, dar erau multe interese „până la urmă problema constă în a câștiga anumite poziții dominante în Orientul Apropiat și, după părerea noastră, aceasta complică și va complica și mai mult situația”.

Referindu-se la situația din Mediterană, liderul de la București împărtășea îngrijorarea iugoslavilor, arătând că era bine că în regiune se afla și flota sovietică, dar era mai bine dacă navele ambelor superputeri se retrăgeau.

Pe de altă parte, acesta sublinia că prezența consilierilor sovietici în R.A.U. nu întărea poziția lui Nasser.

Relațiile politice dintre S.U.A. și România erau bune, pe când cele economice, deși s-au înregistrat progrese în ultimul timp, se situau încă la un nivel scăzut.

În încheierea expozeului său, șeful delegației române își exprima speranța că „între timp și

²⁴ *Ibidem*, 197–200.

²⁵ *Ibidem*, 200–201.

vecinii noștri – și cei mai mari și cei mai mici – vor ajunge la judecăți mai raționale, vor înțelege și ei că acțiunea din Cehoslovacia nu le-a adus.... nici un folos. Chiar dacă nu vor recunoaște public, să încerce să acționeze cu mai multă judecată”²⁶.

Cea de-a doua rundă de convorbiri între cele două delegații a avut loc în după amiaza zilei de 1 februarie (17,00–19,00), fiind abordate problemele de politică internă din cele două state socialiste.

Nicolae Ceaușescu a expus realizările din ultimul timp din economia românească, evidențiind că în privința comerțului exterior, România avea o balanță deficitară cu Iugoslavia, dar și cu statele capitaliste. S-a asigurat, în general, o bună aprovizionare a populației cu produsele agricole, acestea au fost și exportate, cu toate că nu la nivelul planificat.

Pentru viitorul plan cincinal se prevedea menținerea unui ritm înalt de dezvoltare a economiei, a acumulărilor și investițiilor, în agricultură urmând a fi acordată o atenție mare mării suprafețe irigate.

Atmosfera în țară și în partid, preciza Ceaușescu, era bună, în rândul intelectualității nu existau probleme, deși și în România circulau o serie de teorii întâlnite și în alte țări socialiste, precum cea a incompatibilității dintre socialism și democrație, a suveranității limitate, integrării și altele, care trebuiau combătute prin intensificarea activității ideologice.

În privința relațiilor economice româno-iugoslave, liderul român s-a pronunțat pentru dezvoltarea lor, Ceaușescu evidențiind și o posibilă cooperare în domeniul informaticii. El a subliniat că România acorda o importanță deosebită acestui sector, precizând însă că se urmărea adoptarea unui sistem care, practic, ar duce la izolarea de celelalte țări dezvoltate din acest punct de vedere. România avea un program special în acest sens și a stabilit un acord principal cu Franța.

Referindu-se la cooperarea din domeniul hidroenergetic, Nicolae Ceaușescu a sugerat ca cele două părți să se gândească dacă nu era util să se construiască o nouă centrală, în condițiile în care lucrările la prima hidrocentrală de la Porțile de Fier se apropiau de final²⁷.

În cuvântul său, Iosip Broz Tito a subliniat că în Iugoslavia se realiza o reformă economică, fapt care a dus la o scădere a activității în domeniu, având loc o îmbunătățire treptată a situației în privința utilizării mâinii de lucru. Aceasta în condițiile în care unul dintre obiectivele majore ale reformei l-a constituit folosirea cât mai rațională a forței de muncă, iar odată cu aplicarea reformei „un număr important de muncitori din întreprinderi au

plecat”. Pe de altă parte, scăderea producției industriale globale a fost cauzată și de necesitatea unei anumite reorientări în cadrul industriei.

Greutăți au existat și în comerțul exterior, dar aici situația a început să se îmbunătățească, însă continuau să crească mai rapid importurile în relațiile cu statele occidentale.

În comerțul cu statele estice, balanța era excedentară pentru Iugoslavia, existând puține produse necesare pentru economie care puteau fi găsite pe piața estică. Uniunea Sovietică oferea Belgradului mașini, dar acestea se fabricau și în Iugoslavia. Cu toate acestea, erau importate din U. R. S. S. mașini grele, tractoare mari, materiale pentru industria siderurgică, dar erau întâmpinate greutăți în a convinge Moscova să vândă țigete și laminate. Iugoslavii considerau însă că puteau obține cele mai moderne mașini și utilaje mai curând din Occident, aceasta cu atât mai mult cu cât se acorda o atenție deosebită modernizării industriei. Se intenționa și dezvoltarea industriei de cupru.

Au fost înregistrate succese și în agricultură, depunându-se eforturi să se ajungă la o concentrare mai mare a cooperativelor agricole, iar în privința țăranilor individuali, aceștia cooperau cu unitățile agricole de stat și cu cele agricole (care le efectuau lucrările mecanizate).

Tito arăta că după ce s-a trecut la aplicarea reformei economice, în condițiile în care au crescut substanțial prețurile la produsele agricole, țăranii au avut cel mai mult de câștigat. Dar liderul iugoslav evidenția că în cursul anului 1968 a apărut o anumită stagnare în acest sector, determinată în primul rând de factori externi (dar și interni), respectiv de capacitatea redusă de a plasa pe piața externă produsele agricole. Autoritățile iugoslave nu doreau, pentru soluționarea acestei situații, să mărească prețurile la produsele agricole deoarece acest lucru ar fi dus la creșterea prețurilor la o serie de produse.

Totodată, prin creșterea prețurilor s-a ajuns „la o tulburare a prețurilor la produsele diferitelor ramuri. Probabil va trebui să modificăm anumite instrumente ale noastre, în favoarea agriculturii”, afirma șeful statului iugoslav.

În continuarea discuțiilor a luat cuvântul Kiro Gligorov care a continuat prezentarea situației economice a Iugoslaviei.

Acesta a subliniat că în cursul ultimilor doi ani eforturile din economie au fost orientate în favoarea agriculturii. Totodată în primii ani ai reformei economice au avut loc schimbări în întreaga economie, în privința calității produselor, a structurii producției, a orientării acesteia către export

²⁶ *Ibidem*, 202–203.

²⁷ *Ibidem*, 203–205.

precum și a rentabilității, economia aflându-se în faza unei noi creșteri²⁸.

S-a căutat, de asemenea, să se creeze o anumită stabilitate care să conducă spre creșterea veniturilor prin sporirea productivității și a exportului și nu prin creșterea prețurilor.

Iugoslavia a ajuns în situația de a nu mai importa produse agricole pentru nevoile interne, căutându-se să se creeze rezerve pentru export, problema fundamentală din acel moment fiind găsirea piețelor externe pentru plasarea produselor agricole.

În acest sens, agricultura a devenit capabilă să exporte fără nici un fel de subvenție, chiar în condițiile unui regim vamal normal, dar Belgradul se confrunta cu condițiile impuse de către Piața Comună care nu puteau fi depășite, iar în această situație se căutau și alte piețe. În schimb s-a mărit exportul spre occident a produselor industriale.

Au fost înregistrate progrese și în privința mâinii de lucru angajate, dar majoritatea angajărilor s-au făcut în sectoare colaterale, în construirea de căi de comunicații și a altor obiective ale infrastructurii economice.

O ultimă sarcină importantă pe care și-o propunea conducerea de la Belgrad era, ca pe toate căile, să fie stimulată integrarea mai mare în economie, realizarea de concerne, centrale, uniuni în diferite ramuri industriale.

Și statul vecin acorda o importanță mare domeniului calculatoarelor, oferte de colaborare venind din partea Franței, iugoslavii fiind în tratative cu unele firme americane, dar și-au arătat disponibilitatea și pentru propunerea de colaborare lansată de Ceaușescu.

În privința relațiilor economice bilaterale, demnitarul iugoslav sublinia că probleme mai serioase „ne sunt create în domeniul prețurilor unde folosim în continuare o metodă învechită pentru anumite produse și sisteme de plată care duc la prețuri diferite și credem că în interesul nostru general ar trebui să găsim metode mai bune de a face comerț între noi...”.

În continuarea discuțiilor, Iosip Broz Tito s-a referit la situația din cadrul Uniunii Comunistilor Iugoslavi, arătând că se urmărea modificarea structurii partidului de la vârf până la nivelul de jos, despre aceste schimbări oferind detalii Mialko Todorovici²⁹.

Acesta a evidențiat că în pregătirea congresul partidului au avut loc congrese în republici, care au adoptat o serie de documente fără să beneficieze de un „document central de inspirație”.

O altă caracteristică a acestor întruniri a reprezentat-o faptul că discuțiile au fost deosebit de libere și uneori dure, iar la ele au participat un număr mare de tineri.

La congres urmau să fie discutate o serie de probleme deosebit de importante pentru evoluția viitoare a Iugoslaviei. Astfel, în domeniul economic problema fundamentală care se punea era aprofundarea sistemului de autoconducere. Până în acel moment s-a mers pe linia descentralizării atribuțiilor de la centru către întreprinderi, dar pentru ca autoconducerea să devină un sistem unic al întregii societăți, se intra în faza integrării acestor unități autoconduse într-un sistem global la nivelul întregii țări. Această fază presupunea și un nou sistem de planificare, care să pornească de la o bază reală a autoconducerii, în sensul de a înlocui sistemul de planificare centralizat printr-unul realizat de către organele de autoconducere, care să-l înfăptuiască prin înțelegeri directe între diferite sectoare.

De asemenea sistemul de autoconducere trebuia extins și în alte domenii, precum în învățământ, în cel sanitar etc.

Vorbitorul preciza, în continuare, că recent Parlamentul țării a adoptat anumite amendamente la Constituție, care au însemnat punerea de acord a activității parlamentare cu modificările survenite în sistemul economic. În acest context au fost stabilite noi raporturi între federație, republici și comune, în sensul că republicile au fost investite cu competențe mai mari decât în trecut, fiind adoptată și măsura privind egalitatea reală dintre naționalități³⁰.

La congresul partidului urmau să fie discutate două documente: un nou proiect de statut și un proiect de teze. Principiul fundamental al activității de partid rămânea centralismul democratic, însă trebuia dezvoltată mai mult democrația internă de partid. Se urmărea, totodată, întinerirea partidului, proces care a început la congresele pe republici.

Pe plan extern, U.C.I. avea legături de colaborare cu numeroase partide comuniste, socialiste, mișcări progresiste, acestea extinzându-se și mai mult după evenimentele din Cehoslovacia. Se dezvoltata colaborarea cu partidele comuniste care nu erau la putere în Europa, acestea trăind un proces de emancipare, de renunțare la linia rigidă impusă de Comintern³¹.

O *notă strict secret de importanță deosebită* ne informează că în seara zilei de 2 februarie, din inițiativa lui Iosip Broz Tito, s-a desfășurat o întrevvedere cu Nicolae Ceaușescu, la care a asistat, ca

²⁸ *Ibidem*, 206–207.

²⁹ *Ibidem*, 208–209.

³⁰ *Ibidem*, 210–211.

³¹ *Ibidem*, 212–213.

translator, secretarul II din Ministerul Afacerilor Externe, Panait Lefter, convorbirea durând 50 de minute.

Liderul comunist iugoslav a precizat că era îngrijorat de știrile tot mai insistente referitoare la organizarea în România a unor manevre militare ale Pactului de la Varșovia.

În răspunsul său, Ceaușescu a arătat că nu era vorba de manevre militare de anvergură, ci de o aplicație având ca temă forțarea Dunării, inclusă încă în urmă cu trei ani în programul de pregătire militară al Pactului și care a fost amânată de mai multe ori de către partea română.

Ultima dată orientativă fixată pentru aceste manevre a fost stabilită pentru luna octombrie 1969, prevăzându-se participarea, alături de unități românești, a unei divizii restrânse sovietice, a două divizii maghiare și, probabil, a unei divizii din R.D.G. Planul mai prevedea ca pe teritoriul Bulgariei să fie dislocate unități ale armatei bulgare, întreaga organizare, inclusiv elaborarea planului de desfășurare a aplicației revenind comandamentului român.

Tito a mulțumit omologului său român pentru informațiile date, interesându-se dacă aplicația va cuprinde și zona Banatului, în acest caz Iugoslavia fiind nevoită să protesteze, în primul rând pe lângă guvernul sovietic, dar și pe lângă cel român (formal).

Concret, după mari eforturi pe care le-a întreprins Ceaușescu, în septembrie 1969 a fost obținut acordul Moscovei pentru ca aplicația să se desfășoare în 1970, fără participarea de trupe, doar ca aplicație de comandament și stat major, sub conducerea ministrului român al apărării.

În continuarea discuției, Tito a evidențiat că în Iugoslavia au fost luate măsuri foarte serioase în legătură cu întărirea capacității de apărare a țării (după invadarea Cehoslovaciei), fiind procurat armament care a fost distribuit unităților formate din tineri muncitori, țărani, studenți, elevi, femei, în total fiind înarmați peste 600.000 de oameni care au început un program intens de pregătire militară.

Se estima însă că încă aproximativ 900.000 de oameni doreau să intre în formațiunile militare de apărare. Astfel, împreună cu cei 600.000 care au fost deja înarmați, Iugoslavia ar avea 1.500.000 de oameni sub arme, în afară de unitățile armatei regulate.

În aceste condiții statul vecin avea nevoie de armament pentru a înzestra aproximativ trei milioane de oameni, dar în acel moment dispunea doar pentru 1.500.000 de oameni.

Pentru nevoile înarmării au fost prevăzute sume suplimentare în bugetul țării, dorindu-se ca tot armamentul necesar să fie produs în țară, deoarece în caz de război furnizorii externi nu ar mai livra piesele de schimb indispensabile.

În acest situație Tito sublinia că numeroase întreprinderi iugoslave au trecut sau erau pe cale să treacă la producția de armament, Iugoslavia producând aproape întreaga gamă de arme de care avea nevoie, inclusiv tancuri și avioane (două tipuri de avioane cu reacție cu viteze subsonice).

Trebuiau însă fabricate și avioane supersonice, Tito precizând că se putea stabili o strânsă colaborare româno-iugoslavă în sectorul industriei de armament. Oaspetele iugoslav a adăugat că țara sa avea nevoie doar de laminate și că ar putea coopera la realizarea unor transportoare, motoare etc.

La întrebările adresate lui Ceaușescu dacă acesta era de acord cu o cooperare strânsă în privința producerii de armament și dacă România fabrica sau intenționa să producă avioane cu reacție supersonice, liderul român a răspuns că s-au purtat negocieri cu partea franceză pentru cumpărarea licenței avionului Mirage, dar acestea au fost întrerupte.

Guvernul României a încercat să obțină din partea Uniunii Sovietice licența pentru producerea avionului Mig, dar „sovieticii -se pare- nu vor să o dea” și că, în această situație, se intenționa reluarea tratatelor cu francezii.

Președintele Iugoslaviei și-a informat interlocutorul că și Belgradul era pe punctul de a începe tratative cu Franța pentru procurarea licenței avionului Mirage, putându-se astfel stabili o colaborare româno-iugoslavă pentru obținerea acesteia.

Nicolae Ceaușescu „s-a declarat de acord, în principiu, cu stabilirea unei cooperări mai strânse româno-iugoslave în producerea armamentului de care au nevoie cele două țări”, putând fi examinată și chestiunea procurării și producerii avionului Mirage³².

Cei doi lideri au abordat din nou, spre finalul întrevederii, relațiile cu Uniunea Sovietică, Tito subliniind că Iugoslavia întreprindea eforturi pentru menținerea unor relații normale cu Moscova după evenimentele din 1968, dar că „popoarele iugoslave, conducătorii R. S. F. Iugoslavia și personal președintele ... nu mai pot avea încrederea pe care o aveau în U. R. S. S.” (precizând că se referea la liderii sovietici din acel moment și nu la popoarele sovietice).

În vederea normalizării relațiilor iugoslavo-sovietice, conducerea iugoslavă a hotărât ca tonul critic din presa din țara vecină la adresa

³² Ibidem, 214–215.

Moscovei să fie mai moderat, iar pe de altă parte, prin cuvântarea de la Laițe, din noiembrie 1968, în care Tito s-a pronunțat contra includerii Iugoslaviei sub umbrela N.A.T.O., a căutat să-i liniștească pe liderii sovietice, dar cu toate acestea „*Nu există însă siguranță în legătură cu atitudinea conducerii sovietice*”.

Nicolae Ceaușescu a arătat că relațiile României cu U.R.S.S.-ul și cu celelalte state socialiste evoluau normal, apărând din când în când unele „poziții negative” din partea polonezilor.

În privința României, aceasta făcea eforturi și se pronunța consecvent pentru dezvoltarea relațiilor cu toate țările socialiste, pe baza principiilor cunoscute. De asemenea, Bucureștiul va lua parte la consfătuirea partidelor comuniste și muncitorești, unde își va exprima poziția sa.

Fără a încorda lucrurile, România va activa cu fermitate ca relațiile și colaborarea din cadrul C.A.E.R. să se desfășoare pe o bază principială, în conformitate cu prevederile statutului organizației.

Nicolae Ceaușescu a mai subliniat că în perioada pe care o traversau cele două țări era bine și util să fie extinse legăturile cu partidele comuniste și muncitorești din țările occidentale, în primul rând cu partidele mari cum ar fi Partidul Comunist Francez, Italian, din Anglia, Tito fiind de acord cu această părere.

În încheierea discuției, cei doi lideri s-au pronunțat pentru dezvoltarea legăturilor româno-iugoslave în toate domeniile, în special pe plan economic³³.

Întâlnirea la nivel înalt româno-iugoslavă a fost reflectată în paginile ziarelor *Scînteia* și *Drapelul Roșu* (cotidianul Comitetului județean P.C.R. Timiș). Trebuie precizat de la început că spațiul alocat acestei vizite în cele două publicații a fost destul de mic.

Cititorii erau informați că Iosip Broz Tito întreprindea „o scurtă vizită de prietenie” în România și că s-au desfășurat convorbiri oficiale între cele două delegații. Dar aflăm și că în 1 februarie cei doi lideri au vizitat Uzinele mecanice din Timișoara, obiectiv ce nu apărea inclus în programul prezentat mai sus³⁴.

În *Comunicatul oficial* se preciza că în „cursul convorbirilor, a fost efectuat un schimb de păreri privind relațiile bilaterale și problemele actuale ale relațiilor internaționale și mișcării comuniste și muncitorești, precum și o informare reciprocă asupra construcției socialiste în cele două țări”³⁵.

Mai trebuie menționat și articolul *Fructuos dialog prietenesc româno-iugoslav*, semnat de

către ziaristul și comentatorul de politică externă Romulus Caplescu, în care se arăta că în ziarul iugoslav *Borba* se sublinia că întâlnirea „reprezintă nu numai un imbold în relațiile bilaterale, ci și o nouă contribuție la cauza păcii și dezvoltării unor relații exemplare, caracterizate prin deplina egalitate în drepturi”³⁶.

Concluzionând, întâlnirea la nivel înalt de la Timișoara din februarie 1969 a avut loc într-un moment în care relațiile româno-iugoslave se dezvoltau tot mai mult, invazia din Cehoslovacia ale celor cinci state membre ale Pactului de la Varșovia contribuind, fără doar și poate, la strângerea legăturilor dintre Belgrad și București.

În privința organizării acestei vizite, întâlnim șabloanele specifice statelor din cadrul sistemului comunist, dintre care amintim mobilizarea unui număr mare de cetățeni pentru a ovaționa cele două delegații în timpul deplasării acestora în diverse puncte ale orașului.

În timpul convorbirilor cele două delegații s-au concentrat asupra analizării relațiilor internaționale.

În luările lor de cuvânt, atât Ceaușescu cât și Tito deși și-au menținut atitudinea critică față de invadarea Cehoslovaciei, au subliniat dorința de a se ajunge la o normalizare a raporturilor cu Moscova, dând dovadă în această privință de moderație. Dar cele două state aveau fricțiuni și cu alte țări „frățești”, precum Bulgaria și Polonia în cazul Iugoslaviei și Polonia în cel al României, cei doi lideri fiind convinși că atacurile venite din partea Sofiei și Varșoviei erau puse la cale de către sovietici sau aveau loc cu acordul Krelimnului. În aceste condiții trebuiesc reținute afirmațiile lui Tito conform cărora nu mai avea încredere în conducerea sovietică sau a omologului său român în care acesta își exprima îngrijorarea față de securitatea precară în care se afla România la începutul lui 1969, înconjurată, în afara Iugoslaviei, de state comuniste care nu-i erau tocmai prietene.

Din discuțiile celor doi rezultă și faptul că Moscova a recurs la șantaj în domeniul schimburilor comerciale (atât civile cât și militare), drept „represalii” față de condamnarea invaziei Cehoslovaciei de către România și Iugoslavia.

Totodată, spre deosebire de un Belgrad nealiniat, Bucureștiul făcea parte din sistemul militaro-economic coordonat de Moscova, nefiind de acord cu planul de integrare C.A.E.R. (readus în discuție în acel moment) sau pronunțându-se pentru un alt tip de relații în cadrul Pactului de la Varșovia.

³³ *Ibidem*, 216–217.

³⁴ *Drapelul Roșu*, 2 februarie 1969, 1, 5.

³⁵ *Scînteia*, 3 februarie 1969, 1.

³⁶ *Ibidem*, 4 februarie 1969, 1, 6.

În acest context politic nesigur atât pentru România cât și pentru Iugoslavia, liderul de la Belgrad a decis întărirea capacității de apărare a țării, adoptând conceptul „mobilizării întregului popor”, formulă avută în vedere și de către Ceaușescu.

În vederea obținerii armamentului necesar pentru realizarea acestor proiecte, omul politic iugoslav a propus o colaborare militară cu România, Nicolae Ceaușescu, în opinia noastră, fiind destul de moderat în răspunsul pe care i l-a dat oaspetelui său.

Trecându-se în revistă relațiile celor două state cu principalele țări vestice (S.U.A., Anglia, Franța, Italia, Grecia) se constata că acestea erau bune, factorii politici decizionali din cele două state dorind dezvoltarea lor în continuare. În același timp constatăm restricțiile impuse Iugoslaviei de către Piața Comună în privința exportului produselor agricole.

Dar trebuie subliniate deosebirile de vederi existente în privința Orientului Apropiat. Astfel, dacă Ceaușescu a păstrat relațiile atât cu Israelul cât și cu țările arabe, Iosip Broz Tito a adoptat o politică pro arabă (explicabilă poate și datorită faptului că Nasser era unul dintre liderii mișcării de nealinieri alături de conducătorul iugoslav), Iugoslavia percepend conflictul arabo-israelian și prin prisma prezenței în Mediterană a flotelor americane și sovietice (deși Belgradul a dat dovadă de duplicitate când a fost de acord cu prezența sovieticilor în zonă). Ori în acel moment ambele

părți doreau retragerea navelor militare ale celor două superputeri.

Abordându-se evoluțiile interne din cele două state comuniste, avem un Ceaușescu care și-a propus pentru viitor un ritm înalt de dezvoltare a economiei și care a dus, în final, la intrarea țării într-o profundă criză. Pe de altă parte, stenograma prezintă un lider român receptiv la nou, fiind conștient de importanța domeniului informaticii, în contrast evident cu dictatorul de la sfârșitul anilor 80 ai secolului trecut.

Iugoslavia se afla în plină reformă economică (ca a avut și rezultate negative în primii ani) și care punea accent pe autoconducere, dar și politică, deosebit de importantă (autonomie mai mare acordată republicilor, întinerirea partidului, o mai mare democrație internă în cadrul acestuia). Efectele acestor reforme au dus, puțin mai târziu, la un sistem economic și politic mai liberal decât în România.

Informațiile de natură confidențială pe care cei doi lideri și le-au furnizat în timpul convorbirilor de la Timișoara dovedesc gradul de încredere stabilit între Ceaușescu și Tito (aceasta, desigur și în condițiile stării de nesiguranță ce venea dinspre Moscova).

În perioada care a urmat întâlnirile la nivel înalt româno-iugoslave au continuat anual, fapt hotărât de către cei doi lideri la Timișoara la începutul lui februarie 1969.

EL ADVENIMIENTO DEMOCRÁTICO EN LA RUMANÍA DE 1990 Y EL PRINCIPIO DEL FIN DE SU AGRICULTURA COLECTIVA*

José Díaz-Diego**

Palabras clave: Rumanía, agricultura colectiva, contrarreforma agraria, Frente de Salvación Nacional, 1990.
Key words: Romania, collective agriculture, agrarian counter-reform, National Salvation Front, 1990.

The Democratic Advent of 1990's Romania and the Beginning of the End of its Collective Agriculture (Abstract)

The fall of Nicolae Ceaușescu regime in Romania in 1989 showed not only the collapse of a political system unable to survive its own internal contradictions and unable to offer alternatives to the capitalist model operating across the Iron Curtain, but the end of a system whose land policy were based on a public and cooperative agriculture promotion. Those agriculture policies were dismantled by the National Salvation Front (FSN) immediately when that transition government was empowered after January 1990, only one month later of the 1989 December Revolution. However, the specialized literature has focused extensively in addressing the 1991 land reform, devoting less attention than it deserves, due to its importance, to the first political and legal decisions of the FSN took to lay the groundwork of the future land privatization one year before. The paper deals with the exposition and the analysis of the agro-liberal measures enacted to dismantling the collective agriculture of Romania by the predemocratic transitional government in 1990.

1. Marco metodológico

Para la comprensión de los fenómenos socio-territoriales a partir del examen de las condiciones en que interactúan sus múltiples planos históricos, políticos y culturales¹, se ha priorizado en este trabajo el pluralismo metodológico, especialmente en lo que respecta a la puesta en marcha e integración de métodos y técnicas de orden cuantitativo y cualitativo que asegurasen primerouna contribución y luego una triangulación equilibrada de información procedente tanto de datos estadístico-espaciales como de entrevistas en profundidad de revisión archivística y documental², principalmente.

* La elaboración del texto ha contado con el apoyo del proyecto de investigación FONDECYT fol. 11130213, 2013/2016, de CONICYT, Ministerio de Educación de Chile y el proyecto de excelencia cód. P11-SEJ-7661, 2013/2016, de la Junta de Andalucía, España.

** Universidad Católica de Temuco, Facultad de Ciencias Sociales, Departamento de Antropología, C/ Manuel Montt, núm. 56, CP. 4813302, Temuco (IX región de La Araucanía), Chile. E-mail: jose.diaz@uct.cl.

¹ Mardones y Ursua 1982; Gadamer 1990 y 1996.

² Creswell, Fetter e Ivankova 2004; Creswell y Plano Clark 2007; Creswell *et alii* 2003; Driscoll *et alii* 2007.

En este sentido, las principales fuentes estadísticas empleadas en la investigación³ han sido los anuarios estadísticos de Rumanía, sus anuarios demográficos, sus entregas anuales de estadística territorial, sus censos agrarios, sus censos de población y vivienda, sus brevarios estadísticos temáticos y los boletines informativos del Ministerio rumano de Agricultura. La información oficial se ha contrastado y completado con datos de otras fuentes igualmente relevantes, como los de las colecciones sobre el agro rumano obrantes en el Archivo del Partido Comunista de Rumanía, el Fondo Bibliográfico del Instituto Cultural Rumano, la Biblioteca Nacional de Rumanía, la Biblioteca Central de la Academia Rumana, el Instituto Nacional para el Estudio del Totalitarismo en Rumanía o el Archivo del Boletín Oficial de Rumanía, entre otros. Por otro lado, para la cartografía se ha hecho uso de datos georreferenciados de la Agencia Europea del Medio Ambiente, el Servicio Geológico de Estados Unidos, el Foro Independiente de Especialistas Rusos en SIG y el Geo-Spatial Data Survey de la Universidad de

³ Que es parte de un trabajo mayor para el estudio de la tierra, la agricultura y el campesinado en las reformas agrarias de Rumanía.

Bucarest. Finalmente, el artículo cuenta con varios extractos de entrevistas en profundidad realizadas a distintos informantes durante una estancia de investigación en la Universidad Alexandru Ioan Cuza de Iași para la recopilación de información documental, geoestadística y etnográfica sobre las reformas agrarias rumanas de los siglos XIX y XX.

2. *Desgaste del régimen comunista*

El totalitarismo ascético y despótico imperante en la Rumanía de los años 70 y 80 del siglo XX, y por tanto, el retroceso de las libertades y los derechos civiles, se conjugó con un profundo desequilibrio de la estructura productiva y financiera del país y su consiguiente crisis económica. Una de sus principales causas fue el anacrónico ímpetu industrializador del régimen de Ceaușescu, petrificado ideológicamente en el contexto socioeconómico de la URSS de los años 40.

En este sentido, Mark Almond sostiene que, hasta su muerte, Ceaușescu intentó marcar distancias con Moscú si bien demostró durante toda su vida una admiración absoluta por la figura y obra de Stalin⁴, lo que puede observarse en las líneas maestras de su política en los 70 y 80, especialmente en las relacionadas con la industrialización y la colectivización de bienes, hasta el punto de lograr invertir el perfil laboral de la población rumana, transformándola de mayoritariamente campesina a mayoritariamente obrera (figuras 1 y 2). Evidentemente, las políticas de socialización de la agricultura habían corrido parejas a la acelerada reconversión industrial del país, lo que estaba reconduciendo parte de la población rural, hasta entonces vinculada a la agricultura y al resto de actividades agroforestales, hacia la ocupación industrial y en menor medida hacia los servicios. Rumanía se había convertido así en el alumno aventajado pero anacrónico del estalinismo soviético, no comparable a ningún país del Este o del Oeste (figura 4), razón por la cual Denis Deletant llegó a calificar a Ceaușescu de “fósil ideológico”⁵.

Las inversiones acometidas por el gobierno rumano, principalmente en industria pesada, a lo largo de la década de los 70, acrecentó su deuda soberana de 1.200 millones de dólares en 1972 a 9.500 millones de dólares en 1981⁶, es decir, un 761,66%. Sin embargo, el endeudamiento no fue el verdadero problema económico del país sino la posterior política de reducción del déficit. En este sentido, es necesario atender a que la estructura

industrial de la Rumanía de los años 70 estaba basada en el consumo de grandes cantidades de petróleo. En 1976, ni las reservas del país ni la capacidad de sus refinerías podían abastecer a la siderurgia, la industria química, la industria mecánica o la minera, por lo que el gobierno se vio en la obligación de comenzar a importar petróleo en cantidades mayores de lo que lo venía haciendo en el marco de la COMECON (Consejo de Ayuda Mutua Económica, entre la Unión Soviética y sus aliados). Sin embargo, empezó a hacerlo en la peor época, dado que la crisis del petróleo desatada en 1973 como represalia del mundo árabe a los países que apoyaron a Israel en la guerra del Yom Kippur⁷, había hecho encarecer enormemente el precio del crudo, reduciendo la oferta y disparando los precios. Y la crisis sólo acababa de comenzar, pues el barril había pasado de los 20 dólares al comienzo de las medidas de presión en 1973, a los 55 dólares en 1976, cuando Rumanía se vio abocada a aumentar sus importaciones de petróleo. El crudo llegaría a alcanzar los 100 dólares el barril en 1980⁸, agravando aún más la situación.

Por si fuera poco, en 1977, Rumanía sufrió el terremoto más importante de su historia moderna. El 4 de marzo de aquel año, la tierra tembló durante unos 55 segundos a 7,2 grados en la escala Richter. Con epicentro en Vrancea, Bucarest fue la ciudad más afectada de todo el país, con más del 90% de las 1.570 víctimas mortales además de la mayoría de los 35.000 edificios que se derrumbaron o bien quedaron dañados de forma irreparable⁹. El terremoto no sólo afectó, evidentemente, a la arquitectura civil y religiosa, sino también a importantes estructuras industriales y agrarias, como oleoductos, subestaciones eléctricas o canalizaciones de riego, entre otras.

En este contexto de reconstrucción y por tanto, de inversión extraordinaria, cabría esperar cierto replanteamiento de la política económica del régimen, pues el incremento de la inversión en una industria pesada, cada vez menos competitiva, y a base de un recurso de importación, el petróleo, cada día más caro, estaba obligando al gobierno de Bucarest a endeudarse, especialmente a través de las entidades bancarias y financieras de Estados Unidos y Europa occidental, sobre las que el régimen soviético no tenía la capacidad de influir de cara a conseguir para el país mejores condiciones de devolución. Sin embargo, no fue así. Ni Ceaușescu ni sus ministros propusieron enmiendas

⁴ Almond 1992.

⁵ Delenat 2006, 184.

⁶ DCS 1967 y 1979.

⁷ Israel contra Siria y Egipto, del 6 al 23 de octubre de 1973.

⁸ USEIA 2011.

⁹ Erdei y Munteanu 2007; Comel 2011.

al VII Plan Quinquenal (*Cincinalul* 1976–1980) que, según Silvia Marcu¹⁰, continuó priorizando la inversión en la industria siderúrgica, metalúrgica y mecánica, todas ellas deficitarias, en vez de corregir el rumbo y comenzar a diversificar el sector apoyando a industrias más ligeras que sirviesen para proveer directamente de bienes a la población, lo que ayudaría a disminuir los gastos, los precios y la deuda.

3. Devolución de la deuda y carestía extrema

En 1980, Rumanía contaba ya con una deuda externa de 9.500 millones de dólares estadounidenses, lo que llevó al país a la mayor carestía de bienes de toda Europa del Este¹¹. El país venía de unos acomodados años 60, especialmente entre la población urbana, que se habían deteriorado en los 70 y que, finalmente, la crisis del petróleo y la errática gestión económica e industrial del gobierno, habían terminado por hundir totalmente. Se vivía, por tanto, un profundo desencanto social con el sistema que comenzaba a horadar las bases del liderazgo de la familia Ceaușescu.

En 1981, la balanza económica era absolutamente negativa, registrando un montante exportador por valor de 152 millones de dólares mientras que las importaciones, sólo las adquiridas en Occidente, superaban los 644 millones¹². Entre otras razones, ello llevó al Fondo Monetario Internacional a pedir al gobierno rumano que diera contramarcha a su política económica e invirtiera la orientación de sus esfuerzos, priorizando la devolución de la deuda en vez del Estado del bienestar. Y así lo hizo. Endiciembre de 1982, Ceaușescu declaró que en 1990 tendría liquidada su deuda externa, sentando un claro precedente contemporáneo de que, incluso en los países socialistas, la política económica nacional dependía ya entonces más del desideratum de las instituciones inversionistas que de los propios intereses estatales. Ceaușescu liquidó su deuda externa en apenas 8 años, si bien fueron los últimos años de su gobierno los más devastadores económicamente. Por su ímpetu en demostrar al orbe occidental su capacidad de pago, el país pasó de tener una deuda externa de 6.150 millones de dólares en 1987 a tan sólo 350 millones en 1989, es decir, en 3 años redujo la deuda un 1.637% (figura 3).

El gobierno rumano logró tan cuestionable sacrificio dándole la vuelta a la balanza económica, es decir, aumentando las exportaciones y

reduciendo las importaciones, lo que produjo un fuerte desabastecimiento de prácticamente todo, incluidas piezas mecánicas, acelerando el anquilosamiento industrial y agrario. Al mismo tiempo, el país continuaba exportando, de manera que mientras que la gente empezaba a pasar hambre, el gobierno vendía a la URSS más de 106.000 toneladas de carne de vacuno. En el invierno de 1983, se cortó la electricidad durante todo el día y se redujo la presión del gas. La calefacción en las oficinas se redujo a 14°C y una parte importante de la población pasó a poder cocinar y comer caliente sólo de noche. Se racionó la calefacción en los hogares, prohibiendo el agua caliente más de 1 día a la semana en los edificios y casas con caldera de fuel. Se limitó el consumo de gasolina a 30 litros al mes por coche, recondiciendo todo el excedente a la industria. Se racionó el pan, la harina, el azúcar y la leche, dispensados con cupones de compra con los que apenas se podía adquirir nada, pues las tiendas estaban vacías de alimentos. En 1989, la carestía llegó a máximos históricos, calculándose raciones mensuales por persona de apenas 1 kg de azúcar, 1 kg de harina, ½ kg de margarina y 5 huevos¹³.

“En aquella época, el comunismo era vivir con hambre y frío. Teníamos cupones e incluso dinero para comprar lo que íbamos necesitando, pero no había nada en los dispensarios. Las panaderías apenas tenían pan. Podías estar allí esperando en la cola un par de horas y al llegar tu turno, no haber ya nada. Casi lo único que había era cine y algo de ropa”. Extracto de entrevista del autor a Gheorghe, 55 años, profesor universitario de Iași.

En este contexto de precariedad se acometieron las faraónicas obras de la *Casa Poporului* y todo su complejo ministerial circundante. Para despejar la gran explanada que hoy alberga el palacio, se derribaron más 7 km² del barrio antiguo de Bucarest, junto a sus 7.000 casas, 12 iglesias, 2 sinagogas y 2 monasterios ortodoxos, entre ellos el de Văcărești, construido en el primer tercio del siglo XVIII y uno de los de mayor valor patrimonial de la región. La Casa del Pueblo, uno de los edificios administrativos más grandes del mundo y que en la actualidad alberga al Parlamento de Rumanía, terminó contando con 350.000 m², 20 plantas, 8 de ellas subterráneas, 40 grandes salas, construidas por 20.000 obreros que trabajaron en 3 turnos, las 24 horas del día, bajo la dirección de 200 arquitectos e ingenieros, a las órdenes de una joven arquitecta de 28 años, Anca Petrescu. El capricho de Ceaușescu

¹⁰ Marcu 2003.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Smith 1992.

¹³ Rusan 2007.

costó a los rumanos 10.000 millones de dólares¹⁴ al tiempo que las necesidades básicas habían dejado de estar cubiertas.

4. *Caída de Ceaușescu y advenimiento democrático*

De acuerdo con Constantiniu¹⁵, el consiguiente malestar social fue gestionado, como en otras dictaduras con tensiones internas, mediante la represión y la instauración de una atmósfera de terror¹⁶, en la que, para el caso rumano, jugó un papel fundamental la *Securitate*, la policía política del régimen. Sin embargo, un complejo cúmulo de circunstancias, entre las que destacaron la crisis de otros regímenes socialistas en la Europa central y oriental, como los de Polonia o Checoslovaquia, las muchas contradicciones internas entre ideología y práctica, la destrucción del Estado del bienestar y las nefastas políticas de integración social de las minorías, como la magiar en Transilvania, propiciarían el colapso del régimen comunista en Rumanía.

Así, la situación externa e interna era cada vez más difícil. Los regímenes socialistas de Europa central y suroriental se habían colapsado meses antes. Primero Polonia, después Hungría, Checoslovaquia, Bulgaria y por último Alemania oriental y su Muro de Berlín¹⁷. La chispa oficial que desembocó en la Revolución de 1989 prendió en Timișoara, pero se extendió rápidamente al resto de ciudades industriales del centro y oeste de Rumanía, así como a la capital, a Bucarest, de donde el matrimonio de dictadores tuvo finalmente

que salir huyendo en helicóptero la mañana del 22 de diciembre, para ser abandonados horas más tarde en Târgoviște, detenidos por el ejército, juzgados y condenados a muerte el 25 de diciembre de 1989¹⁸. La Revolución Rumana de 1989 fue la primera televisada de la historia, la más sangrienta del Otoño de las Naciones y la única de Europa del Este en que la transición hacia la democracia pasó por la ejecución del dictador¹⁹.

¹⁸ En los últimos momentos de la revolución del 89, el ejército y el propio Partido Comunista de Rumanía dieron la espalda a Ceaușescu. Por ejemplo, sin el consentimiento de Ceaușescu, Victor Stănculescu, recién nombrado Ministro de Defensa, ordenó al ejército el 22 de diciembre replegarse y volver inmediatamente a los cuarteles. Hay que recordar aquí que una de las principales estrategias del dictador para perpetuarse fue concentrar el poder en su familia y rotar, cuando no eliminar, a los cargos inmediatamente inferiores a él, para evitar liderazgos contestatarios, lo que le granjeó numerosas enemistades y rencores dentro del mismo aparato y no sólo entre los rumanos que se manifestaban por las calles. Persuadidos por el propio Stănculescu, el matrimonio Ceaușescu abandonó Bucarest en helicóptero el 22 de diciembre, acompañados por dos incondicionales, Tudor Postelnicu y Emil Bobu. En primer lugar se dirigieron a Snagov, al norte de Bucarest, donde el matrimonio tenía una residencia de descanso. En su huida, el ejército cerró el cielo aéreo, tras lo que los pilotos del helicóptero aterrizaron y los abandonaron en Boteni. De allí se dirigieron en coche a Târgoviște, una ciudad industrial a 75 km al noroeste de Bucarest, donde finalmente fueron delatados por un ingeniero, detenidos por el ejército y enjuiciados y condenados a muerte por los delitos de enriquecimiento ilícito, graves daños a la economía nacional, uso indiscriminado del ejército contra la población civil y, finalmente, genocidio. El matrimonio fue fusilado la misma tarde de su juicio, el 25 de diciembre, día de navidad de 1989. Su ejecución fue retransmitada días después a todo el mundo: *Romanian Dictator Nicolae and Elena Ceausescu executed*, BBC World News, disponible online: <http://www.youtube.com/watch?v=XsRQP7TifME&feature=related>.

¹⁹ La Revolución de 1989 es uno de los momentos de la Historia de Rumanía que sin duda más literatura ha producido, si bien hay ciertos episodios aún no aclarados totalmente, como los mecanismos por los que determinados personajes desconocidos llegaron a hacerse un hueco en la revolución, destacar personalmente e incluso participar activamente en el nuevo gobierno, como Silviu Brucan o Gelu Voican, el último de los cuales llegó a ser Jefe de Inteligencia. No queda totalmente clara la urdimbre de enemistades y desacuerdos que se fraguaron en el interior del Partido Comunista Rumano y que llegaron a poner contra las cuerdas al propio Ceaușescu cuando regresaba de Irán y la revolución estaba a punto de aparecer en las calles de Bucarest (la estupefacción y enojo de Nicolae y Elena Ceaușescu ante el rumbo sorpresivo de los acontecimientos es totalmente constatable en la última aparición pública del matrimonio: http://www.youtube.com/watch?v=wW1bCtz_Xwk). No se han desenmascarado las relaciones de Iliescu con la KGB, ni el grado exacto de participación de países vecinos, como Hungría o la URSS, en las revueltas, ni los líderes que movieron los hilos de las distintas secciones que se enfrentaron a tiros los últimos días de la revolución, ni los cabecillas en la sombra que apoyaron a los francotiradores que instauraron el terror en las calles tras

¹⁴ CDR 2011.

¹⁵ Constantiniu 1998.

¹⁶ Fischer 1996; Linz y Stephan 1996.

¹⁷ En dicha coyuntura, el régimen de Ceaușescu se encontraba más solo que nunca. Desde 1986, Gorbachov había impulsado un conjunto de medidas para transformar las instituciones soviéticas desde dentro, modernizarlas y humanizarlas, en contra de lo que habían sido especialmente durante el periodo estalinista. La capacidad de influencia internacional de la URSS menguaba y su poderío económico era incapaz de asegurar a sus ciudadanos un nivel de vida básico, al contrario de lo que estaba ocurriendo en el caso de Estados Unidos. Resultaba necesario frenar el declive político y económico de la Unión Soviética, para lo que Gorbachov ideó la *perestroika* o política de reforma socialista. Un año antes, en la Cumbre de Ginebra, Gorbachov se había reunido con Ronald Reagan, en una demostración pública de que las potencias de los dos grandes bloques eran capaces de negociar, sin intermediarios, las grandes líneas de la política internacional. Ceaușescu había dejado de ser útil, por tanto, a Occidente, el Pacto de Varsovia ya no existía y sus malas relaciones con la URSS (por la condena de la ocupación de Checoslovaquia primero y el rechazo a la *perestroika* después) lo habían alejado del único baluarte comunista de la región. Rumanía era ya un Estado convulso en su interior y sin apoyos en su exterior.

La revolución no fue ni mucho menos pacífica. Se saldó con 1.004 muertos y 3.321 heridos, pero cambió el rumbo político del país. De la revolución emergió el FSN o *Frontul Salvării Naționale* que, tras la caída de Ceaușescu y aún con francotiradores sembrando el pánico en las calles de Bucarest, ocupó el vacío de poder. El FSN estaba constituido por una amalgama de personalidades de la vida política y militar de Rumanía, la mayoría de los cuales ocupaban destacados puestos de dirección o gestión en el Partido Comunista de Rumanía (en adelante PCR). No supuso por tanto la aparición de nuevos rostros y nuevos nombres sino la consolidación en el poder de secciones cohibidas pero de cierto poder previo. Rodeado de esta atmósfera violenta e inestable y con un horizonte más que incierto, apareció como líder del FSN Ion Iliescu, opositor de Ceaușescu en el seno del PCRY observado hasta entonces como un posible sucesor reformista. Iliescu asumió la jefatura del Consejo del FSN, es decir, del gobierno provisional, reconocido por la URSS en ese mismo diciembre de 1989 y, por tanto, legitimado en la esfera internacional.

De igual forma, la caída del régimen propició la aparición de nuevo de partidos históricos abolidos durante los prolegómenos de la dictadura a finales de los años 40 del siglo XX, como el Partido Nacional Campesino Cristiano – Demócrata (en adelante PNTCD) y el Partido Nacional Liberal (en adelante PNL). Ambos partidos se opusieron vehementemente a la decisión de Iliescu de convertir el FSN en un partido político y concurrir con él a las elecciones de mayo de 1990. Suponía para los partidos históricos una traición al espíritu del FSN, cuyo objetivo entendían que debía ser aglutinar todas las fuerzas y corrientes nacionales en un gobierno de concentración que encauzase la transición hacia la democracia, y no una plataforma para consolidarse en el poder más allá de las primeras elecciones democráticas desde los años 20. No obstante, Iliescu no iba a dejar pasar la ocasión de aprovechar la alta confianza depositada por los rumanos en las siglas del Frente de Salvación Nacional y en su persona ante los comicios, y se presentó como cabeza de lista del FSN.

Las elecciones a la Cámara de Diputados y al Senado se celebraron el 20 de mayo de 1990 junto a las elecciones presidenciales, tan sólo 5 meses después de la revolución. A ella concurrieron 71 partidos políticos, estuvieron llamados al

voto 17.200.720 rumanos, de los que ejercieron su derecho al voto el 86,19%²⁰. En primer escrutinio y sin necesidad de una segunda vuelta, Iliescu consiguió más del 85% de los votos, convirtiéndose en el Presidente de Rumanía (tabla 1).

Además de su victoria en las presidenciales, el FSN obtuvo una aplastante mayoría absoluta en las elecciones parlamentarias, tanto para la Cámara de Diputados como para el Senado. Para el Senado, el FSN consiguió 9.353.006 votos (67,02% del total), lo que le supuso 91 senadores de los 119 de la cámara alta. Para la Cámara de Diputados, el FSN alcanzó 9.089.659 votos (66,31% del total), lo que le permitió ocupar 263 escaños de los 396 con los que cuenta la cámara baja rumana²¹.

El resto de partidos con representación parlamentaria fueron el UDMR (Unión Democrática de los Magiares de Rumanía) con 29 diputados, el PNL (Partido Nacional Liberal) con 29 diputados, el MER (Movimiento Ecologista de Rumanía) con 12 diputados, el PNTCD (Partido Nacional Campesino Cristiano-Demócrata) con 12 diputados, el AUR (Alianza para la Unión de los Rumanos) con 9 diputados, el PDAR (Partido Demócrata Agrario de Rumanía) con 9 diputados, el PER (Partido Ecologista Rumano) con 8 diputados, el PSD (Partido Socialista Democrático) con 5 diputados, el PSDR (Partido Socio-Demócrata Rumano) con 2 diputados, el GDC (Grupo Demócrata de Centro) con 2 diputados, el PDM (Partido Demócrata de los Trabajadores) con 1 diputado, el PLS (Partido Liberal para el Cambio) con 1 diputado, PRN (Partido para la Reconstrucción Nacional de Rumanía) con 1 diputado, el PTLDR (Partido de los Jóvenes Demócratas de Rumanía) con 1 diputado, el FDGR (Foro Demócrata Alemán de Rumanía) con 1 diputado y el ULB (Unión Liberal Bratianu) con 1 diputado²².

El gobierno saliente tras las elecciones del 20 de mayo de 1990 se encontró con un panorama no por conocido menos dificultoso. A la falta de libertades y las tensiones sociales vinculadas a la revolución, había que sumar un país industrializado a marchas forzadas y en contra de cualquier lógica de mercado, una clase campesina transformada con la misma celeridad en pseudo-proletaria, unas arcas públicas prácticamente vacías como consecuencia de la política de liquidación de la deuda externa, una falta absoluta de inversión extranjera, un mercado internopauperísimo, caída de la producción, inflación económica, comercios y mercados

la muerte de Ceaușescu. Lo anterior puede consultarse con mayor detalle en Jedlicki 1990; Ratesh 1991; Rady 1992; Kideckel 1993; Chavero 2001; Siani-Davies 2005; Marcu 2005; Veiga 2007; Cesereanu 2009.

²⁰ FJE 1999.

²¹ INS 2005.

²² Ibídem.

desabastecidos, derrumbe de los gobiernos aliados y desaparición del bloque del Este, entre otros.

5. *Apremio en el cambio de rumbo del modelo agrario*

En el ámbito de la política agraria, las medidas no se dejaron esperar. Hay que matizar aquí la afirmación de Blotnicki²³ en lo referente a que las reformas agrarias de los nuevos gobiernos de la Europa central y oriental llegaron con más lentitud que en otros campos debido al ingente número de controversias que suscitaron dentro y fuera de los distintos ejecutivos. Si bien es cierto que los procesos de devolución efectiva de la tierra se prolongaron en algunos casos más de 10 años, las medidas encaminadas al reconocimiento de la propiedad privada y la restitución de los derechos se aprobaron en los primeros años de gobierno poscomunista: Checoslovaquia aprobó y emprendió su reforma agraria en 1989 y después, en 1991, lo hicieron Rumanía, Bulgaria, Hungría y Polonia.

Resulta aquí imprescindible observar la escala y magnitud de la transformación que supuso para los países del Este las reformas agrarias. Especialmente en Rumanía, ningún otro sector afectaba económicamente a más gente, ningún otro sector había trastocado la vida sociocultural de tantas familias, ni ningún otro sector requirió el esfuerzo jurídico, económico, técnico y de gestión que para los nuevos gobiernos supuso la transmutación público-privada del sector agrario. La colectivización y estatalización del campo habían sido la mayor expresión de eugenesia política de la Europa comunista y los distintos gobiernos de transición se habían propuesto ahora darle contramarcha.

En cifras, de los 23 millones de hectáreas que ocupan la superficie total de Rumanía, 15 millones de hectáreas eran suelo agrícola (65,17% del total), de los cuales 13,5 millones (90% del suelo agrícola) habían sido incorporados durante el régimen comunista al sistema público-cooperativo. El Estado explotaba 411 fincas y el número de cooperativas ascendía a 3.776, lo que en superficie suponía la explotación de 8,9 millones de hectáreas en unidades de 3.000 a 6.000 hectáreas por cooperativa. Por el contrario, la explotación privada no superaba 1,5 millones de hectáreas o lo que es lo mismo, el 10% de la superficie agrícola del país (tabla 2). Todo ello, además, en el contexto de un sector agrícola en decadencia como consecuencia de la puesta sin fisuras del anterior régimen por el sector industrial y su obsesión por liquidar la deuda externa, que entre otras medidas y efectos,

frenó inevitablemente la inversión agraria, fijó el consumo máximo de fertilizantes en 120 kg/ha, llevó al campo maquinaria pesada y cara, dificultó la adquisición de sus piezas de recambio y dejó sin energía eléctrica al 25% del sistema de riego que, en 1990, se extendía por más de 3.188.000 hectáreas, lo que en las zonas afectadas marcó caídas de más del 110% en el rendimiento de los cultivos oleaginosos²⁴.

Para intervenir en ello, el Consejo del Frente de Salvación Nacional, presidido por Ion Iliescu, no esperó a la celebración de las elecciones y tomó las primeras decisiones de política agraria tan sólo un mes después de la revolución. El 29 de enero de 1990, el Consejo aprobó dos decretos, predemocráticos por tanto, el 42 y el 43 del año en curso²⁵, para la estimulación del campesinado, dirigidos respectivamente al sector cooperativo y al de las unidades agrícolas del Estado (*unitate agricolă de Stat*), nombre con el que se habían bautizado a las explotaciones estatales.

En este sentido y como compendio de una serie de entrevistas de técnicos de la Comunidad Económica Europea a finales de 1990, entre otros, a Eugen Dijmarescu, Ministro de Estado y responsable de la Mesa Interministerial para la Orientación Económica, a Vasile Duta, Secretario de Estado para la Privatización Agraria y a Mircea Cosea, Director General de la Comisión Nacional del Plan para la Coyuntura Económica y Director del Instituto Rumano para la Liberalización Empresarial, estos responsables terminan coincidiendo en que el objetivo de estas medidas agraristas del gobierno fue sobre todo: “afirmar la supresión de los monopolios para dejar actuar a la concurrencia y a la responsabilidad en el trabajo, encontrando un motor susceptible de relanzar una economía ruinosa (...) sin convertirla por ello al capitalismo salvaje, que chocaría con una población impregnada de valores rurales”²⁶.

Estas declaraciones estuvieron en consonancia con la posición del propio Ion Iliescu, Jefe del Estado, que alertaba de que la total privatización de la agricultura (propiedad y producción) desestabilizaría al medio rural y, por extensión, a la economía nacional, además de convertir la estructura agraria del país en pocos años en una estructura de

²⁴ ICITID 1990; CCE 1991.

²⁵ Decreto-Ley núm. 42, de 29 de enero de 1990, sobre las medidas para la estimulación del campesinado, en *Monitorul Oficial*, núm. 17 de 30 de enero 1990, y Decreto-Ley núm. 43, de 29 de enero de 1990, sobre las medidas para la estimulación del campesinado y la activación económica de las unidades agrícolas cooperativas y del Estado, en *Monitorul Oficial*, núm. 17, de 30 de enero de 1990.

²⁶ CCE ... *op. cit.*, 23. Traducción propia.

²³ Blotnicki 1992 y 1993.

latifundistas por un lado y de jornaleros por otro. Coincidió a su vez con las declaraciones de Victor Surdu, Ministro de Agricultura, quien entonces recordaba que el agro no sólo debía abastecer al país sino ser parte de la estructura económica del mismo, por lo que resultaba necesaria la continuidad de unidades básicas de producción, como las cooperativas y las fincas del Estado²⁷. De igual forma, Petre Roman, Primer Ministro, solicitaba cautela y lentitud en las medidas de reforma agraria para examinar con detalle la adaptación del sector agrícola a la nueva realidad de mercado, no por ello dejando de avanzar en la reestructuración del campo, en el que, por la vía del decreto, quería privatizar 3.000.000 de hectáreas²⁸.

Se trataron, por tanto, de discursos matizados, en un periodo histórico en el que la vida política y la estructura económica rumanas redirigían sumrada hacia Occidente y se abrían hacia el libre mercado pero en el que aún las categorías socialistas continuaban operando en el lenguaje gubernativo al tiempo que se mantenía una visión homogeneizadora del campesinado, como una clase conservadora reticente a los cambios diametrales en clave moralista. Evidentemente, este tipo de discursos tuvo más de apaciguador que de expresión real de la posición del gobierno de transición, convencido de la necesidad de una reforma agraria en profundidad, pues sus siguientes pasos supusieron, como a continuación se detalla, la antesala de la reforma agraria de 1991 que llevaría al campo rumano, y a todos sus campesinos, a la plena subsunción en el mercado capitalista.

6. Contenido y alcance del Decreto 42 para las familias ocupadas en la agricultura colectiva

De los dos decretos de reconversión agraria aprobados por el FSN, la norma que afectó a un mayor número de campesinos fue el Decreto-Ley 42/1990 dirigido a las familias comuneras. Publicado en el *Monitorul Oficial* el 30 de enero, el decreto contó con 12 artículos. En él, se atribuía a la Asamblea General de la Cooperativa (*Adunarea Generală a Membrilor Cooperativelor*), es decir, al máximo órgano de gestión de cada cooperativa, la facultad de asignar parcelas de tierra de su propiedad a sus cooperativistas según las necesidades de cada cual, siempre y cuando fuesen destinadas al trabajo y aprovechamiento agrario de las mismas y con una extensión que no podía en ningún caso exceder la capacidad de trabajo de la unidad familiar. Se trataba de reforzar la autarquía familiar en

un tiempo de carestía, evitando extremos como el enriquecimiento o la servidumbre.

Con los lotes de tierra, las familias podían proveerse de alimentos básicos. Se mantenía la paz social en el campo, menos tenso que las urbes, y se lanzaba un mensaje reformista: por un lado, los siguientes pasos estarían vinculados al reparto de tierras, y por otro, la familia y no el individuo, continuaría siendo la unidad económica y jurídica fundamental en el ámbito agrario.

Las asambleas pasaban a estar capacitadas además para cerrar acuerdos y contratos con campesinos que, a título individual, necesitasen hacer uso de las instalaciones y tecnologías de la cooperativa para su aprovechamiento particular, incluidos en ocasiones los animales, que si bien no fueron repartidos, sí fueron arrendados. Con la posterior Ley de Tierras de 1991²⁹ se subastarían. Hasta aquel momento, las asambleas estuvieron obligadas a reservar la suficiente superficie de tierra como para alimentar a los animales de su propiedad.

Los campesinos cuyas cooperativas estuvieron localizadas en pueblos de montaña tuvieron la prebenda de disfrutar automáticamente de los pastos y prados de sus cooperativas, que pasaron con la aprobación del Decreto-Ley 42/1990 a poder ser usados como pastos comunales, lo que abarató el sostenimiento del ganado familiar, soporte fundamental de la economía rural de las zonas de montaña.

Por su parte, en las áreas de llanura, de agricultura más productiva y mecanizada, las cooperativas cedieron hasta 5.000 m² de tierra arable por familia, prestando especial atención a sus cooperativistas de mayor edad y a las familias con jubilados, bajo la condición de que el aprovechamiento fuese mecanizado. Tal volumen de trabajo fue contabilizado además dentro de la planificación estratégica de la cooperativa. La medida persiguió desacelerar en lo posible la erosión de las cooperativas en la estructura productiva del país, blindando su papel articulador en el trabajo del campo, así como mejorar la economía familiar impidiendo una “campesinización” de la agricultura industrial que se había logrado en las áreas más productivas del país, especialmente en los llanos y campiñas del Banaț y la cuenca baja del Danubio (figura 5).

Además de las familias cooperativistas residentes en el entorno rural, el Decreto-Ley abrió las puertas a las familias urbanas que quisieron retornar al campo y participar de la cooperativa.

²⁷ Cartwright 1999.

²⁸ Roman 1990.

²⁹ Ley núm. 18, de 19 de febrero de 1991, sobre las Fincas Rústicas (*Fondului Funciar*), en *Monitorul Oficial*, núm. 37, de 20 de febrero de 1991.

Evidentemente, de esta forma el Consejo del FSN desautorizaba y borraba de la ordenación del territorio lapolítica de sistematización seguida por el gobierno de Ceaușescu desde 1974 por la que la población rural dispersa debía concentrarse en entornos urbano-industriales³⁰. Supuso un intento de descongestión de las ciudades, desabastecidas, tensionadas por los episodios revolucionarios y enfrentadas a un desempleo en ascenso debido al colapso industrial del país. No obstante, es necesario decir que el gobierno tampoco favoreció el retorno al poblamiento disperso, tradicional en buena parte del entorno rural rumano. Si bien se derogaron todas las medidas conducentes a la concentración demográfica en los entornos urbanos, se dificultó el asentamiento de la población en pequeños caseríos dispersos por el campo, al prohibir en la posterior Ley de Tierras de 1991 la construcción

³⁰ Plan Nacional de Ordenación Territorial aprobado por la Gran Asamblea Nacional de Rumanía (*Marea Adunare Națională*) el 29 de octubre de 1974, bajo el título de *Ley para la Sistematización Territorial y Habitacional Urbana y Rural*, publicada en el *Buletin Oficial* núm. 135, del 1 de noviembre de 1974. El plan de sistematización, cuyo eslogan prometía alcanzar una sociedad socialista desarrollada multilateralmente, estuvo inspirado en la gestión territorial de Kim Il-Sung en Corea del Norte, y pretendía optimizar el impacto en bienestar social de las inversiones territoriales, frenar el éxodo rural incontrolado que envejecía y feminizaba el perfil demográfico de los entornos rurales, y optimizar los recursos humanos y productivos de las economías regionales. Para ello, al régimen rumano le sobraban del orden de 9.000 aldeas y pueblos, pues todos aquellos con menos de 1.000 habitantes eran “inviabiles” o “irracionales” para el Estado. Sólo aquellos por encima de los 3.000 habitantes quedaban fuera de cuestionamiento, al menos durante los primeros años del plan, pues hasta la misma Bucarest sufrió los envites de la sistematización en los años 80. Lo traumático de la medida, en términos patrimoniales y socioculturales, despertó algunas conciencias en Occidente, como la del príncipe Carlos de Inglaterra, quien se sumó a una iniciativa surgida en Bélgica, conocida como *Opération Villeges Roumaines*, por la que se exhortaba a los ayuntamientos europeos a “adoptar” a pueblos rumanos en peligro, a los que brindar apoyos y junto a los que elevar las pertinentes quejas institucionales. En 1989, 231 ayuntamientos belgas, 95 franceses y 42 suizos se habían sumado a la campaña. El 27 de abril de ese mismo año, en un discurso sin precedentes en un miembro de la Casa Real británica, Carlos de Inglaterra condenaba el trauma al que se estaba sometiendo a las comunidades rurales rumanas, a su patrimonio cultural y humano. Condenó que la confinación de los campesinos en 500 complejos agro-industriales pasaba por destruir su identidad. No obstante, Francisco Veiga sostiene que las campañas de reubicación no fueron tan masivas ni tuvieron los efectos dramáticos expuestos por la prensa internacional, sino que más bien fueron hiperbolizados por países vecinos, como Hungría, en un intento de fijar la mirada internacional sobre los abusos cometidos contra la minoría magiar en Transilvania. Lo anterior puede ampliarse en Budisteanu 1988; Meurs 1999; Veiga ... *op. cit.*

de nuevos edificios fuera del suelo urbano consolidado, a excepción de locales vinculados a la actividad agrícola, a las infraestructuras del Estado y a posibles industrias contaminantes³¹. Es decir, el gobierno favoreció el retorno de la población a los pueblos, pero no al campo.

Aquellas familias que vivían en ciudades o grandes pueblos, que no pertenecían a las cooperativas y que quisieron volver al campo a trabajar en la agricultura o la ganadería, pudieron solicitar a las cooperativas con excedente de tierras lotes de hasta 2.500 m² de tierra arable con la condición de su aprovechamiento agrario, el cambio de residencia al pueblo o comuna donde tuviese la sede la cooperativa y el pago de una cuota mensual de arrendamiento, cuya tarifa dependía de la calidad de los suelos y el potencial agrícola del lote asignado.

Por su parte, los trabajadores de las unidades agrícolas del Estado, que así lo necesitasen, podían solicitar a las cooperativas hasta 5.000 m² de tierra arable, incluso en localidades distintas a la de su residencia, con la condición nuevamente de su aprovechamiento agrario y la continuación de su trabajo en las explotaciones estatales en las que estuvieran empleados. Estos lotes de tierra que no respondían a la restitución de antiguas propiedades sino más bien a una apuesta por la actividad agraria como garante de autarquía, justicia y paz social en el campo, eran inalienables por un periodo de 10 años a contar desde el día de su inscripción en el registro de la propiedad, bajo pena de nulidad.

La norma animaba además a que las cooperativas continuasen con su actividad zootécnica y transformadora poniendo en valor sus productos, abriéndose a otros sectores y prospectando nuevos mercados, para lo cual el gobierno se comprometió a costear un jefe de contabilidad y un técnico agrícola, siempre y cuando las cooperativas estuvieran regidas por un presidente elegido por la asamblea general y su sueldo fuese asumido por la cooperativa. De hecho, no se trastocaba profundamente la organización de las cooperativas tal y como venían estructurándose hasta la fecha (figura 6), si bien se reforzaba la idea de la elección democrática del presidente de la cooperativa – no puede dejarse atrás que la presidencia de las Cooperativas Agrarias de Producción había sido hasta entonces un cargo político controlado por el PCR – y, al menos en un primer momento, el apoyo del gobierno de transición a las estructuras productivas existentes en el medio rural, guiado por el interés de su modernización comercializadora.

³¹ Ley núm. 18, de 19 de febrero de 1991, ... *op. cit.*, art. 70 y 71.

Las familias que solicitaron y obtuvieron tierras tuvieron derecho además a conservar indefinidamente el suelo de sus casas así como los terrenos adyacentes a la misma, véanse la entrada, el patio y el huerto, constituidos en propiedad privada de los destinatarios y por tanto, en bienes heredables y enajenables. La suma de todos los terrenos (domésticos y productivos) no podía superar en ningún caso los 6.000 m². Aquí puede observarse un claro cambio de rumbo de las autoridades. Los campesinos pudieron comprobar cómo las reformas caminaban por la vía de la restitución de la propiedad privada, invirtiendo la anterior tendencia colectivizadora.

En la senda de la privatización y la descentralización, los campesinos beneficiados con tierras pudieron por primera vez comercializar libremente el fruto de su trabajo, sin que los mismos estuvieran sujetos a planes comerciales cooperativos y precios fijados por el Estado. Tanto los productos vegetales como ganaderos podían ser vendidos directamente en el mercado o bien suministrados a las cooperativas en condiciones de beneficio mutuo.

El Estado favoreció el uso de maquinaria pública, lo que supuso nada más y nada menos que el fin de la persecución de la agricultura familiar, para el ahogamiento de la cual, en la reforma agraria comunista, se había prohibido que los tractores y el resto de maquinaria agrícola del Estado pudiesen prestar sus servicios fuera de las cooperativas, las asociaciones agrícolas o las explotaciones estatales³². Cabe recordar que el monopolio de la fabricación agroindustrial primero y la prohibición del uso de sus componentes por cualesquier ente privado después, supuso una de las principales medidas de agotamiento de los campesinos potentados o *chiaburi*, que en Rumanía quedaron sin poder mecanizar sus campos mientras las explotaciones comunales o estatales los arruinaban desplazándolos del mercado. Mediante el Decreto-Ley 42/1990 el Estado no sólo puso a disposición de los campesinos su maquinaria agrícola sino el resto de productos de sus unidades agrarias, como semillas, útiles de siembra, fertilizantes, plaguicidas o recursos para la producción y reproducción animal, además de asistencia técnica especializada, entre otros.

El pago de dichos servicios pudo realizarse tanto en dinero como en especie, lo que de cierta forma facilitó a las familias campesinas descapitalizadas acceder a ciertos servicios pagándolos con productos agrarios, si bien, obviamente, esta medida favoreció desde el principio a las familias con mayores

recursos. El Decreto-Ley permitió además a las Estaciones de Maquinaria y Tractores vender las unidades cuya vida útil hubiese expirado, mediante subasta pública, entre aquellos campesinos que lo solicitasen, independientemente de si formaban parte o no de los destinatarios de las medidas de reparto de tierras. Es decir, se abrió el mercado de segunda mano, gracias al cual la maquinaria podía ya pasar directamente a manos de los agricultores en lugar de a las cooperativas, pero podían pujar todos, desde los agricultores más potentados a los más humildes. Lógicamente, lo hicieron las familias campesinas adineradas que habían logrado preservar capital aunque se hubiesen visto obligadas a ceder sus tierras y aquellas otras cuya posición política les había permitido ascenso social y capitalización. Así, fueron estas familias las que pudieron adquirir una o varias de las 194.000 maquinarias agrícolas con las que contaba el país en aquel momento y que, hasta entonces, había permitido mecanizar el 100% del cultivo de trigo, el 60% del cultivo de maíz y el 50% del cultivo de hortalizas³³.

El gobierno dirigió intencionadamente el sector agrario hacia el mercado, en el que son los esfuerzos, las destrezas, la formación especializada, la capacidad económica, la iniciativa, la red de contactos o la suerte, entre otros factores, los que rigen el destino económico, y no la protección estatal mediante la planificación centralizada o no al menos para el pequeño agricultor. Y como quiera que en todos los países socialistas se reprodujeron distintas formas de estratificación social, la desigualdad en el punto de partida marcó también el éxito y el fracaso en el inicio de la aventura agraria por cuenta propia.

“Después de la revolución del 89 nadie tenía un tractor para trabajarla tierra. Eran de las cooperativas. Algunas familias incluso tenían un caballo y una vaca, pero no maquinaria. Cuando la gente empezó a tener algo de tierra para trabajar, los que no tenían nada no podían comprar nada. Sólo los que ya tenían algo y los que tenían mucho, que también había, fueron poco a poco logrando mejorar”. Extracto de entrevista del autor a Mihai, 49 años, campesino de Vaslui.

“El problema fue el coste de la tecnología, que eran costes muy elevados (...). [Antes de la revolución] teníamos complejos industriales para la cría de animales y ahora se crían en pequeñas fincas de propiedad privada. [Los campesinos pasaron de criar] los animales de forma industrial

³² Díaz-Diego 2013, 2014 y 2015.

³³ CNS 1992.

a criarlos de forma tradicional, porque no tuvieron la posibilidad de usar tecnología avanzada".

Extracto de entrevista del autor a Neculai Olariu, Director Adjunto de la Delegación Regional del Ministerio de Agricultura en Iași.

Evidentemente, esta liberalización tanto de la fabricación como de los servicios agroindustriales reflejó inmediatamente las disparidades existentes en el mundo rural además de catalizar una espiral de efectos negativos sobre la agricultura familiar ahondado en las desigualdades según la capacidad de acceso a los recursos.

Este decreto, que podríamos llamar 'pre-reformista', inició las medidas liberalizadoras del gobierno rumano, lo que permitió que la superficie cultivada bajo fórmulas de explotación privada pasara de algo más de 1.160.000 hectáreas a finales de 1989 a más de 2.475.000 hectáreas a finales de 1990 (113,3%), lo que supuso un incremento de la producción privada de 6.356.000 toneladas en 1989 a más de 11.039.000 toneladas en 1990 (73,7%). Evidentemente, el avance del sector privado se produjo a costa del retroceso del sector público-cooperativo, que en el mismo periodo redujo su superficie en más de un 56% y su producción en más de un 72%. No obstante, tal debacle del agro público y comunero, al que algunos autores han calificado de "desastre posdecembrista" (*dezastrul postdecembrist*³⁴), no fue directamente proporcional al empoderamiento del sector privado. La inestabilidad política y la crisis económica dañaron fuertemente la agricultura rumana y debilitaron su estructura, de forma que la incertidumbre sobre la futura atribución de tierras, la desconfianza en el sistema y la falta de capital³⁵ arrojaron para finales de 1990 un retroceso de la superficie total cultivada superior al 12% y una caída de la producción agrícola superior al 19% (tabla 3).

Tales cifras son, evidentemente, el resultado del retroceso en superficie de los principales cultivos del agro rumano, cuya producción final se vio además doblemente dañada por causa de la caída generalizada del rendimiento por hectárea. Entre otros muchos cultivos básicos para la economía rumana, este fue el caso, por ejemplo, del maíz,

con un retroceso del 63,3% de su superficie, una caída del 19,4% de su rendimiento por hectárea y un descenso del 70,4% de su producción. Las alubias retrocedieron un 67,7% de superficie, cayó un 23,9% su rendimiento y descendió un 75,4% su producción. El girasol, la principal oleaginosa consumida en Rumanía, retrocedió un 16,7% de superficie, cayó un 8,9% su rendimiento y descendió un 24,1% su producción. La patata, otro alimento básico, retrocedió un 44,1% en el mismo periodo 1989–1990, cayó un 18,1% su rendimiento y descendió su producción en un 54,1%. Finalmente, y sin agotar todos los ejemplos, el cultivo de hortalizas retrocedió un 46,8% de superficie, cayó un 27,5% su rendimiento por hectárea y descendió su producción en un 61,4% (tablas 5 y 6).

Evidentemente, el año 1991 comenzó con un desabastecimiento generalizado de los mercados, donde no sólo faltaron productos auxiliares sino también alimentos básicos tanto para la dieta rural como para la dieta urbana, y no sólo, como resulta lógico, en fresco, sino envasados y precocinados, pues la falta de materia prima afectó igualmente a las 400 empresas agroalimentarias del Estado: 55 unidades cárnicas, 41 unidades lecheras, 41 panificadoras, 37 azucareras, 7 unidades de transformación de pastas y chocolates, 17 molinos de oleaginosas, 33 conserveras de frutas y verduras, 43 cervecerías y bodegas vinícolas, 7 plantas de tratamiento de fibras vegetales, 40 tabaqueras, 34 conserveras de pescado y 45 empresas híbridas³⁶.

Las cifras negativas de superficie, producción y rendimiento estaban asu vez íntimamente ligadas con la crisis industrial y el maltrecho estado de las arcas rumanas, además de, evidentemente, con las medidas pre-reformistas. La entrada de una desestructurada Rumanía en el libre mercado a través de la paulatina aplicación de políticas liberales desembocó en una reestructuración de los sectores productivos a base de una inflación generalizada de los costes de producción, prácticamente imposibles de asumir por el sector público-cooperativo, lo que a su vez redundaba, incuestionablemente, en unas cada vez peores cifras agrícolas. Muestras de la inflación de los costes de producción en el sector público-cooperativo pueden observarse, por ejemplo, en la producción de trigo en las explotaciones del Estado, en las que el encarecimiento de los componentes de origen industrial, como la maquinaria, cuyos costes aumentaron entre 1989 y 1990 un 250%, o los fertilizantes, con un encarecimiento de casi el 300%, o los fitosanitarios, con un aumento de su precio en un 223%, arrojaron una

³⁴ Dropu 2007, 427.

³⁵ Resulta necesario tener en cuenta que si bien existieron los créditos agrícolas, la situación descapitalizada del campesinado y los altos intereses de los créditos dificultaron la entrada de liquidez en la pequeña propiedad. Basta decir que en 1990 los bancos rumanos inyectaron 170.000 millones de lei en el sector agrícola si bien los prestaron a intereses mínimos de entre el 5 y el 7% anuales, lo que resultaron condiciones prohibitivas para la inmensa mayoría de los campesinos de Rumanía. (CCE ... *op. cit.*).

³⁶ *Ibidem*.

caída en el beneficio neto de la tonelada producida superior al 367%, poniendo en jaque la viabilidad económica de las fincas públicas (tabla 4).

Igual ocurrió en el caso de las cooperativas, cuyos trabajos mecánicos vieron encarecidos en torno al 200%, el coste de los fertilizantes químicos en torno al 100%, el coste de los herbicidas en torno al 100%, y las cotizaciones a la Seguridad Social en torno al 200%, mientras los precios en origen no habían subido muy por encima del 2%. Ello provocó que, encuestión de un año, el beneficio neto de la tonelada de remolacha cayera en un 99,85%, del maíz en regadío en un 93,24%, del trigo en regadío en un 104,19% o del girasol en un 124,24%³⁷. Evidentemente, fueron subidas inasumibles para las cooperativas, que llevaron a la banca rota a buena parte de ellas antes de ser desmanteladas finalmente por la inminente Ley de Tierras de 1991 (tablas 7 y 8).

7. *A modo de conclusión*

El colapso del régimen comunista rumano y su caída definitiva tras la Revolución de 1989 dio paso a un periodo de transición política en el que antes aún de la celebración de las elecciones democráticas en 1990, el Frente de Salvación Nacional, liderado por Ion Iliescu, acometió las primeras medidas reformistas del campo rumano, prolegómeno de la contrarreforma agraria que le sucedería en 1991. Estas medidas consistieron en dos decretos para el fomento de la agricultura, el 42 y 43 de 1990, conducentes a apuntalar las bases de la reforma agraria posterior, es decir, a dar contramarcha al sistema agrario colectivo que imperaba en la Rumania socialista.

El cauto discurso del FSN contrastó con lo liberal de sus decretos reformistas, que dieron luz verde al primer reparto de tierras de forma individualizada, a la privatización de suelo, a la gestión autónoma de los recursos de las cooperativas y al mercado de compra-venta de maquinaria e insumos agrarios, entre otras medidas de claro avance hacia la restitución de los derechos de propiedad privada y la organización mercantil del agro rumano, sin que se llevaran a cabo verdaderos esfuerzos para la salvaguarda de aquellas estructuras del modelo colectivo que favorecían al pequeño campesino y la producción cooperativa. Los decretos 42 y 43 de 1990, aprobados por el gobierno provisional del FSN y por tanto predemocráticos, fueron así las dos primeras piezas político-jurídicas de la desarticulación efectiva de la agroindustria colectiva rumana.

³⁷ A partir de CNS 1992.

THE DEMOCRATIC ADVENT OF 1990'S ROMANIA AND THE BEGINNING OF THE END OF ITS COLLECTIVE AGRICULTURE

(Extended summary)

From a methodological point of view, the comprehension of the complex socioterritorial phenomenon of the 1990 agricultural changing was examined here by a hermeneutic approach. For the preparation of this work, a methodological pluralism was prioritized, especially integrating qualitative and quantitative methods and techniques, in order to triangulate spatial-statistical information, as well as files, documents and depth interviews data. The research was undertaken by consulting major statistical sources of annual statistical yearbooks of Romania, its demographic yearbooks, its annual territorial statistical information, its agrarian censuses, its population and housing censuses, its statistical and thematic compendiums and the informative bulletins of the Romanian Ministry of Agriculture. The official information has been corroborated and completed with data from other relevant sources, as the collections about the Romanian agriculture that can be found in the Archive of the Communist Party of Romania, the Bibliographical Fund of the Romanian Cultural Institute, the National Library of Romania, the Central Romanian Academy Library, the National Institute for the Study of Totalitarianism in Romania or the Archive of the Official Gazette of Romania, among others.

The weakening of the communist regime due to prevailing ascetic and despotic totalitarianism in Romania of the 70s and 80s of the twentieth century was combined with a deep imbalance of production and financial structure of the country and the ensuing economic crisis. This represented an anachronistic intent of Ceaușescu of industrializing the country as was the case in the USSR of 1940. According to Mark Almond, Ceaușescu's master plan to transform Romanian population from agrarian to industrial was due to the admiration that Ceaușescu felt for the figure of Stalin. In the 1970s, the country invested mainly in heavy industry, which increased the external debt up to 761.66% in 1981. However, the real problem was the supply of oil to achieve industry goals. Since 1976, oil imports were increased within the COMECON framework (Council for Mutual Economic Assistance between the USSR and its allies). It was held at the worst time because of the oil price increase triggered by the Yom Kippur war, among others. The situation worsened in 1977 due to the earthquake measuring 7.2 on the Richter scale with epicenter in Vrancea. However major damages were in Bucharest, which had a 90% of death victims. The earthquake also affected civilians' infrastructure such as industrial and agricultural ones. After this, in the context of a national reconstruction, the large investments in heavy industry and extremely expensive oil imports were not stopped. Neither Ceaușescu nor his ministers proposed amendments to the Seventh Five-Year Plan (*Cincinalul* 1976–1980), continuing to prioritize investment in industries instead of correcting heading and diversify the industrial sector.

At the same time, the International Monetary Fund called on the Romanian government to change its economic

policies, prioritizing the repayment of external debt (9,500 million USA dollars in 1980), which fulfillment was used by Ceaușescu as an international demonstration of power but which led the country to have the greatest dearth of Eastern Europe, along with a deep social unrest which began to pierce the leadership of the regime. In this sense, from 1987 to 1989, the debt declined from 6,150 to just 350 million dollars. This was achieved by increasing exports and reducing imports, which led to a shortage of supplies in the country. While the Romanian people began to starve, 106,000 tons of beef were exported to the USSR. In the worst of times, heating in homes was rationed, as well as hot water in buildings and houses with boiler fuel. Also, gasoline consumption was limited to 30 liters per month per car, redirecting the surplus all over the industry. Bread, flour, sugar and milk were rationed and dispensed with purchasing coupons that could barely buy anything, because the shops were empty of food. In 1989 the per capita monthly rations consisted of 1 kg of sugar, 1 kg of flour, ½ kg of margarine and 5 eggs. In this precarious context, were constructed the *Casa Poporului* (People's House, current Parliament Palace) and its annex ministerial complex. For this reason, houses, churches and historical palaces of at least 7 square kilometers in the ancient Bucharest were demolished. The construction cost of 10,000 million dollars while basic needs were no longer covered.

The collapse of the regime was interlaced by diverse internal and external factors, many of them discussed even today: the extreme dearth, the psychosocial pressure of the political police (Securitate), the fall of other socialist regimes like the case of Poland, Czechoslovakia, Hungary, Bulgaria and East Germany, the destruction of the welfare state and the useless integration of the ethnocultural minorities, like Transylvanian Magyars, among others. Thus, the 1989 Revolution began in Timișoara and spread to the capital Bucharest. On December 22nd, the dictator and his wife fled the city, were arrested in Târgoviște by the army and judged, sentenced to death and executed on December 25th. The execution of the dictators was the only one in Eastern Europe and the first one to be televised. Consequently, the National Salvation Front or *Frontul Salvării Naționale* (FSN) emerged and occupied the vacuum left by Ceaușescu. It was mainly composed by political figures of the Romanian Communist Party and led by Ion Iliescu, who got the immediate recognition of the USSR. The Revolution brought the emergence of historical parties abolished since the late 1940's, as the Christian Democratic National Peasant Party and the National Liberal Party. On May 20th of 1990 elections of deputies and senators were held, along with the presidential elections. 86.19% of Romanians went to the polls. The victory was for Ion Iliescu and the FSN, established itself as a party. By the time, the country was under social pressure, with average industry, with a peasant class transformed into pseudo-proletarian, virtually empty public coffers as a result of political settlement of external debt, impoverished internal market, decline in industrial production, financial inflation, commerce and markets undersupplied, among other situations.

As in other countries of Eastern Europe, the changing of the agricultural model was a priority project after the collapse of the socialist regimes. 90% of the Romanian

agricultural land had been incorporated into public – cooperative system, through 411 state farms and 3,776 cooperatives. The entire agrarian situation was in decline, due to lack of investment by a government obsessed with industrialism and with the payment of external debt. In this regard, the FSN Council did not wait elections period and took its first agricultural policy measures only one month after the Revolution, in January 29th of 1990, with the approval of two pre-democratic decrees, 42 and 43 of 1990, to stimulate the peasantry, and the cooperative and state agriculture.

Notwithstanding, and although the public discourse of political leaders of the time was spent to support the cooperative sector, these positions were more soothing than committed to collective farming, because the measures adopted pursued the opposite: to reverse to the socialist model and allow intrusion of privatization and individualistic patterns in the country. For example, Decree 42, which affected a greater number of families, allowed the General Assembly of the Cooperatives to allocate parcels of land to the cooperative workers for individual use, cooperatives came to be authorized to sign contracts with their workers as individuals for the lease of machinery and livestock, mountain peasants were able to access pastures of cooperatives with no return to the collective economic fund, etc. In plain areas, farmers were able to access 5,000 m² of arable land per family, and their work accounted in the cooperative annual account without centralized management planning, without time or crops. For their part, workers in the public farms could also gain access to 5,000 m² of arable land, even in different locations from that of their work unit, under the condition that the land should be worked for a period of 10 years without the right to lease or sell the lot assigned. To prevent a fast "peasantization" of the agricultural sector, it was imposed as a condition for work in the most productive areas that the individualized family work should be mechanized. However, the dynamics of collective work was being profoundly altered.

To ease congestion of the cities, Decree 42 allowed urban families could apply for cooperatives' land and return to rural areas. The cities were out of supplies, with high levels of industrial unemployment and were tensioned by the revolutionary events. Nonetheless, the government did not allow a return to traditional scattered settlement, but to the villages and small towns of the countryside.

The government agreed to pay for a chief accountant and an agricultural technician for each cooperative to continue with their zootechnical work, pretending its trading modernization. However, the organizational structure of cooperatives was not disrupted because until then it had been a device control of the political apparatus.

Peasants benefitted with land could for the first time commercialize freely the fruits of their labor, regardless of the prices set by the state. Both, plant products and livestock products could be sold directly on the market or supplied to cooperatives under conditions of mutual benefit. Similarly, the government allowed the auction of public machinery and the use of cooperative resources for private purposes, a past ban which had significantly contributed to the weakening of potentates peasants (*chiaburi*) during the first decade of Romanian communism. Measures like this immediately reflected existing disparities in rural areas besides catalyze a

spiral of negative effects on family farms increasing inequalities related with the possibility to access to resources.

Decrees 42 and 43 began the liberalization of the Romanian countryside, which led to the collapse of public and collective agriculture, classified as *dezastrul postdecembrist*. Among other fundamental crops, corn acreage decreased by 63.3%, the yield per hectare by 19.4 % and 70.4 % domestic production. Moreover, sunflower surface declined to 16.7 %, its yield declined to 8.9% and the national production 24.1%. Thus, the year 1991 began a widespread shortage of markets and rampant inflation.

Finally, the collapse of the Romanian communist regime and its final fall after the Revolution of 1989 paved the way in a period of political transition in which even before the holding of democratic elections in 1990, the National Salvation Front, led by Ion Iliescu, undertook the first reform measures of the Romanian countryside, prelude of the agrarian counter-reform of 1991. These measures consisted of two decrees for the promotion of agriculture, 42 and 43 of 1990, leading to fortify the foundations of the subsequent land reform, in other words, to reverse the collective farming system which prevailed in socialist Romania.

In this sense, the FSN cautious speech contrasted with its liberal reformist decrees, which gave the green light to the first distribution of land in an individual way, to the privatization of the countryside, to the autonomous management of the resources of cooperatives and the market of sale-purchase of machinery and agricultural supplies, among other measures of clear progress towards the restitution of private property rights and the commercial organization of the Romanian agriculture, without real efforts carried out to safeguard the collective model that favored the small farmer and cooperative production. Decrees 42 and 43 of 1990 approved by the provisional government of FSN and therefore pre-democratic, were thus the first two political-legal parts of the effective dismantling of the collective Romanian agro-industry.

(Resumen)

La caída del régimen de Nicolae Ceaușescu en la Rumanía de 1989 evidenció no tan sólo el derrumbe de un sistema político incapaz de sobrevivir a sus propias contradicciones internas al tiempo que fracasaba en la oferta de alternativas al modelo capitalista operante al otro lado del Telón de Acero, sino que también puso de relieve el fin de un modelo que, en el campo, se basó en la planificación y puesta en marcha de una agricultura pública y cooperativista, que comenzaría a dismantelar a marchas forzadas el Frente de Salvación Nacional (en adelante FSN) en enero de 1990, apenas un mes después de la Revolución de Diciembre de 1989. No obstante, la literatura especializada se ha centrado profusamente en el abordaje de la reforma agraria de 1991, relegando a un segundo plano las trascendentes decisiones político-jurídicas que el FSN tomó un año antes para sentar las bases de la futura contrarreforma privatizadora. A continuación, se expone y analiza el contexto, contenido y alcance de dichas medidas agroliberales promulgadas para la desarticulación de la agricultura colectiva de Rumanía por parte del aún pre-democrático gobierno de transición.

BIBLIOGRAFÍA

- AEM 2011
Agencia Europa de Medioambiente, *Data and maps*, European Environment Agency (2001), online: <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps> [última consulta: 20/10/2012].
- Albu 1991
L. Albu, *Le rapport industrie-agriculture et le développement économique*, These Doctorat d'Etat, Bucarest, Institut National de Recherches Economiques (1991).
- Almond 2002
M. Almond, *The rise and fall of Nicolae and Elena Ceausescu*, Londres, Chapmans (1992).
- Barbulescu et alii 1998
M. Barbulescu y otros, *Historia Romaniei*, Bucarest, Editura Enciclopedica (1998).
- Blotnicki 1992
L. Blotnicki, "Perspectivas sobre los intercambios de productos agroalimentarios de los países del Este", *Agricultura y Sociedad* (1992) 63, 171–187.
- Blotnicki 1993
L. Blotnicki, "La restructuration agraire dans les pays d'Europe centrale et orientale". *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest* (1993) 24:2, p. 87–99.
- Budisteanu 1988
A. Budisteanu, "Sistematizarea si modernizarea – procese cu efecte de amploare pentru inflorirea satelor patriei". *Revista Economica* (1988) 24, 3–6.
- Cartwright 1999
A. Cartwright, *Implementing land reform in post-communist Romania*, PhD Dissertation, Coventry, University of Warwick (1999).
- CCE 1991
Comisión de las Comunidades Europeas, *Situation, tendances et perspectives de l'agriculture en Roumanie*, Bruselas, Office des publications officielles des Communautés Européennes (1991).
- CDR 2011
Cámara de los Diputados de Rumanía, *Pagina informativa*, Bucarest, Palatul Parlamentului (2011).
- Cesereanu 2009
R. Cesereanu, *Decembrie '89: deconstructia unei revolutii*, Iași, Editura Polirom (2009).
- Chavero 2001
J. J. Chavero, "La revolución rumana de 1989", *Papeles del Este*. Transiciones Poscomunistas (2001) 2.
- CNS 1991
Comisión Nacional de Estadística de Rumanía, *Buletin Statistic Lunar, Decembrie 1990*, Bucarest, Comisia Naționala pentru Statistică (1991).
- CNS 1992
Comisión Nacional de Estadística de Rumanía, *Anuarul Statistic al Romaniei*, Bucarest, Comisia Naționala pentru Statistică (1992).

- Comel 2011
I. Cornel, "Cutremurul din 4 martie 1977 – 55 de secunde de cosmar. Bazat pe textul <Durere si eroism: dupa zguduitoarea noapte din 4 martie 1977>", *Historia.ro* (2011), online: http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/cutremurul-4-martie-1977-55-secunde-cosmar[ultima consulta: 03/04/2011].
- Constantiniu 1998
F. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului roman*, Bucurest, Univers Enciclopedic (1998).
- Creswell et alii 2013
J. W. Creswell, V. L. Plano Clark, M. Gutmann y W. Hanson, W., "Advanced mixed methods research designs", en A. Tashakkori y C. Teddlie (eds.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*, Thousand Oaks, Sage Publications (2003).
- Creswell y Plano Clark 2007.
J. W. Creswell y V. L. Plano Clark, *Designing and conducting mixed methods research*, Thousand Oaks, Sage Publications (2007).
- Creswell, Fetter e Ivankova 2004
J. W. Creswell, M. Fetter y N. Ivankova, "Designing a mixed methods study in primary care". *Annals of the Family Medicine* (2004) 2:7, 7–12.
- DCS 1967
Dirección Central de Estadística de Rumanía, *Anuarul Statistic ale Republicii Socialiste România 1966*, Bucurest, Direcția Centrală de Statistică (1967).
- DCS 1979
Dirección Central de Estadística de Rumanía, *Anuarul Statistic ale Republicii Socialiste România 1978*, Bucurest, Direcția Centrală de Statistică (1979).
- Deletant 2006
D. Deletant, *Romania under communist rule*, Bucurest, Editura Fundatiei Academia Civica, Centrul International de Studii asupra Comunismului (2006).
- Díaz-Diego 2013
J. Díaz-Diego, *Las reformas agrarias de Rumanía, 1864–1991. Tierra, agricultura y campesinado*, Tesis Doctoral, Huelva, Universidad de Huelva (2013).
- Díaz-Diego 2014
J. Díaz-Diego, "La tierra en el puzzle rumano de entreguerras: razones, modos y consecuencias de la reforma agraria rumana de 1918/1921". *Acta Histriae* (2014) 2:23, 715–740.
- Díaz-Diego 2015
J. Díaz-Diego, "Trasfondo del Decreto-Ley 187 de 1945 para la reforma agraria: prolegómenos de la colectivización en la Rumanía de posguerra". *Annals of the University of Craiova – History* (2015) 27:1, 115–129.
- Driscoll et alli 2007
D. L. Driscoll y otros, "Mersing qualitative and quantitative data in mixed methods research: how to and why not". *Ecological and Environmental Anthropology* (2007) 3:1, 19–28.
- Dropu 2007
C. Dropu, *Agricultura și politicianismul. Un secol de politică agrară în România 1907–2007*, Iași, Editura Sedcom Libris (2007).
- Erdei y Munteanu 2007
I. Erdei y R. Munteanu, "Blocurile cadeau ca un castel de carti", *Libertatea.ro* (2007), online: <http://www.libertatea.ro/detalii/articol/blocurile-cadeau-ca-un-castel-de-carti-174153.html> [ultima consulta: 04/03/2007].
- FIERSIG 2012
Foro Independiente de Especialistas Rusos en SIG, *Articles, documentation and resources*, GisLab (2012), online: <http://gis-lab.info/docs.html>[ultima consulta: 20/10/2012].
- Fischer 1999
E. M. Fischer, *Establishing democracies*, Colorado, Westview (1996).
- FJE 1999
Fundatia Jakabffy Elemér, *Alegerile generale din România 1990–2004*, FJE (1999), online: <http://alegeri.referinte.transindex.ro/index.php3?ev=1990>[ultima consulta: 05/03/2015].
- Gadamer 1990
H. G. Gadamer, "The hermeneutical problem", en G. Ormiston y A. Schrift, (eds.), *The hermeneutic tradition: from Ast to Ricouer*, Nueva York, State University of New York Press (1990).
- Gadamer 1996
H. G. Gadamer, *Truth and method*, Nueva York, Continuum (1996).
- GSW 2011
Geo-Spatial Web, *Serviciul WMS*, Geo-spatial.org (2011), online: <http://earth.unibuc.ro/geoserver/ows?service=WMS&request=GetCapabilities>[ultima consulta: 20/10/2012].
- ICITID 1990
Instituto de Investigación e Ingeniería Tecnológica para el Riego y el Drenaje de Rumanía, *Suprafata irigata la 31 decembrie 1990*, Bucurest, Institutul de Cercetare și Inginerie Tehnologică pentru Irigații și Drenaje (1990).
- INS 2005
Instituto Nacional de Estadística de Rumanía, *Statistica electorala*, Bucurest, Institutul National de Statistica (2005).
- Jedlicki 1990
J. Jedlicki, "The revolution of 1989: the unbearable durden of History". *Problems of Communism* (1990) 39:4, 39–48.
- Kideckel 1993
D. Kideckel, *The solitude of collectivism: Romanian villagers to the revolution and beyond*, Londres, Cornell University Press (1993).
- Linz y Stephan 1999
J. Linz y A. Stephan, *Problems of democratic transition and consolidation*, Baltimore, John Hopkins University Press (1999).

- Marcu 2003
S. Marcu, "El proceso de transición política en Rumanía: herencias y realidades postcomunistas". *Revista Electrónica de Estudios Internacionales* (2003) 7.
- Marcu 2005
S. Marcu, *Rumanía, territorio olvidado. Procesos de transición e integración 1989–2005*, Valladolid, Universidad de Valladolid (2005).
- Mardones y Ursua 1982
J. M. Mardones y N. Ursua, *Filosofía de las ciencias humanas y sociales*, Barcelona, Fontamara (1982).
- Meurs 1999
W. Meurs, "Land reform in Romania – A never-ending story". *South East Europe Review* (1999) 2:2, 109–122.
- Rady 1992
M. Rady, *Romania in Turmoil*, Londres, Tauris (1992).
- Ratesh 1991
N. Ratesh, *Romania: the entangled revolution*, Nueva York, Praeger (1991).
- Roman 1990
P. Roman, *Raport privind stadiul aplicării reformei economice și necesitatea accelerării acesteia*, Bucarest, Guvernul României (1990).
- Rusan 2007
R. Rusan, *The chronology and the geography of the repression in the communist Romania*, Bucarest, Fundația Academia Civică (2007).
- Siani-Davies 2005
P. Siani-Davies, *The Romanian Revolution of December 1989*, Ithaca, Cornell University Press (2005).
- Smith 1992
A. H. Smith, "The Romanian enterprise", en I. Jeffries (ed.), *Industrial reform in socialist countries*, Londres, Edward Elgar Editors (1992).
- USCD 1985
Departamento de Comercio de Estados Unidos, *East Europe report: Romania's socialist agriculture*, Springfield, Foreign Broadcast Information Service and National Technical Information Service (1985).
- USEIA 2011
Oficina de Información Energética de Estados Unidos, *Statistical Data Series*, Washington, US Energy Information Administration (2011).
- USGS 2011
Servicio Geológico de Estados Unidos, *Earth Resources Observation and Science Center Data*, USGS (2011), online: <http://glovis.usgs.gov/> [última consulta: 20/10/2012].
- Vanous 1989
J. Vanous (ed.), "Developments in the Economies of the Soviet Union and Eastern Europe", *PlanEcon Report* (1989) 5, online: http://books.google.es/books/about/PlanEcon_report.html?id=wM4eAQAAAMAAJ&redir_esc=y [última consulta: 05/03/2014].
- Veiga 2007
F. Veiga, "¿Algo nuevo sobre la revolución rumana de 1989?", *Veiga: un blog* (2007), online: <http://elveiga.blogspot.com/2007/09/algo-nuevo-sobre-la-revolucin-rumana-de.html> [última consulta: 05/03/2015].

TABLAS Y FIGURAS

Tabla 1. *Resultado de las elecciones presidenciales rumanas de 1990.* Elaboración propia³⁸.

Candidato	Partido político	Votos válidos	Votos válidos (%)
Ion Iliescu	FSN	12.232.498	85,07
Radu Câmpeanu	PNL	1.529.188	10,64
Ion Rațiu	PNTCD	617.007	4,29

Tabla 2. *Principales indicadores del sector agrario estatal y cooperativo, 1970–1989.* Elaboración propia³⁹.

Ítems	Explotaciones del Estado		Cooperativas Agrícolas	
	Año 1970	Año 1989	Año 1970	Año 1989
Unidades agrícolas	370	411	4.626	3.776
Empleados (en miles)	292	261	3.376	1.910
Suelo agrícola (en miles de hectáreas)	2.089	2.055	9.033	8.963
Valor de los activos (en miles de millones de lei)	27.152	121.848	12.303	84.624
Superficie media de la unidad agrícola	5.646	5.000	1.953	2.374
Media de empleados por unidad agrícola	789	635	730	506
Total de maquinaria en explotaciones del Estado y de cooperativas agr.			Año 1970	Año 1989
Tractores			107.290	151.745
Cosechadoras			13.027	77.805

Tabla 3. *Evolución de la superficie y producción agrícolas, 1989–1990.* Elaboración propia⁴⁰.

Tipo de explotación	Superficie cultivada			Producción agrícola		
	(mil ha)		Δ (%)	(mil T)		Δ (%)
	1989	1990	1989–1990	1989	1990	1989–1990
Explotaciones del Estado	1.599,5	1.274,0	–20,4	7.648,0	5.370,2	–29,8
Cooperativas	5.541,6	3.545,3	–36,0	22.097,5	12.707,6	–42,5
Explotaciones privadas	1.160,5	2.475,8	113,3	6.356,3	11.039,7	73,7
Total	8.301,6	7.295,1	–12,1	36.101,8	29.117,5	–19,3

Tabla 4. *Evolución inflacionaria de los costes de producción del trigo en secano en fincas del Estado, 1988–1990.* Elaboración propia⁴¹.

Capítulo	1988	1990	Δ (%) 1988–1990
Semillas (lei/ha)	870	1.436	65,06
Maquinaria (lei/ha)	1.565	5.473	249,71
Fertilizantes (lei/ha)	388	1.546	298,45
Fitosanitarios (lei/ha)	250	808	223,20
Salario de obreros (lei/ha)	928	1.477	59,16
Salario de técnicos y directivos (lei/ha)	716	1.832	155,87
TOTAL (lei/ha)	4.717	12.572	166,53
Deducción máxima (lei/ha)	315	315	0,00
Coste neto de la hectárea (lei/ha)	4.402	12.257	178,44
Coste neto de la tonelada (lei/T)	1.512	4.280	183,07
Valor en el mercado planificado (lei/T)	2.000	2.000	0,00
Beneficio neto (lei/T)	488	–2.280	–367,21

³⁸ A partir de INS 2005.³⁹ A partir de CCS 1991.⁴⁰ A partir de CNS 1991 y CCE1991.⁴¹ *Ibidem*.

Tabla 5. *Evolución de la superficie, producción y rendimiento agrícolas por cultivo, 1989–1990. Elaboración propia*⁴².

Cultivo	Tipo de explotación	Superficie		Δ (%)	Producción		Δ (%)	Rendimiento		
		(mil. ha)	(mil. T)		(kg/ha)					
		1989	1990		1989	1990		1989–1990	1990	Δ (%)
Trigo y centeno	Total	2.359,00	2.297,70	-2,6	7.935,50	7.377,80	-7	3.363,90	3.211,00	-4,5
	Fincas del Estado	359,6	350,4	-2,6	1.472,00	1.340,70	-8,9	4.093,40	3.826,20	-6,5
	Cooperativas	1.890,80	1.619,00	-14,4	6.191,30	5.106,00	-17,5	3.274,40	3.153,80	-3,7
	Explot. privadas	108,6	328,3	202,3	271,9	931,1	242,4	2.503,70	2.836,10	13,3
Cebada	Total	767,9	749	-2,5	3.436,30	2.679,50	-22	4.474,90	3.577,40	-20,1
	Fincas del Estado	258,3	236,1	-8,6	1.276,10	949,6	-25,6	4.940,40	4.022,00	-18,6
	Cooperativas	503,7	465,3	-7,6	2.149,60	1.607,70	-25,2	4.267,60	3.455,20	-19
	Explot. privadas	5,9	47,6	706,8	10,6	128,2	1109,4	1.796,60	2.693,30	49,9
Maíz	Total	2.733,40	2.466,70	-9,8	6.761,80	6.811,00	0,7	2.473,80	2.761,20	11,6
	Fincas del Estado	407,8	224,4	-45	1.233,10	578,7	-53,1	3.023,80	2.578,90	-14,7
	Cooperativas	1.607,80	589,8	-63,3	3.828,60	1.132,00	-70,4	2.381,30	1.919,30	-19,4
	Explot. privadas	717,8	1.652,50	130,2	1.700,10	5.100,30	200	2.368,50	3.086,40	30,3
Guisantes	Total	96,9	52	-46,3	98,5	49,4	-49,8	1.016,50	950	-6,5
	Fincas del Estado	22,8	17,6	-22,8	30,5	23	-24,6	1.337,70	1.306,80	-2,3
	Cooperativas	74,1	34,1	-54	68,1	26,1	-61,7	919	765,4	-16,7
	Explot. privadas	–	0,3	–	–	0,3	–	–	1.000,00	–
Alubias	Total	197,5	72	-63,5	143,6	57,5	-60	727,1	798,6	9,8
	Fincas del Estado	25,2	12,5	-50,4	23,8	7,9	-66,8	944,4	632	-33,1
	Cooperativas	136,2	44	-67,7	81,4	20	-75,4	597,7	454,5	-23,9
	Explot. privadas	36,1	15,5	-57,1	38,4	29,6	-22,9	1.063,70	1.909,70	79,5
Girasol	Total	433,7	394,7	-9	655,8	556,2	-15,2	1.512,10	1.409,20	-6,8
	Fincas del Estado	86,7	103,4	19,3	148	167,4	13,1	1.707,00	1.619,00	-5,2
	Cooperativas	339,6	282,9	-16,7	499,2	379	-24,1	1.470,00	1.339,70	-8,9
	Explot. privadas	7,4	8,4	13,5	8,6	9,8	14	1.162,20	1.166,70	0,4

⁴² *Ibíd.*

Tabla 6. *Evolución de la superficie, producción y rendimiento agrícolas por cultivo, 1989–1990*(continuación de la tabla 5). Elaboración propia⁴³.

Soja	Total	512,2	109,2	-78,7	303,9	141,2	-53,5	593,3	1.293,00	117,9
	Fincas del Estado	160,8	95,4	-40,7	135	89,9	-33,4	839,6	942,3	12,2
	Cooperativas	351,4	94,8	-73	168,9	51,3	-69,6	480,6	541,1	12,6
	Explot. privadas	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Remolacha azucarera	Total	255,9	162,7	-36,4	6.771,10	323,5	-95,2	26.459,90	1.988,30	-92,5
	Fincas del Estado	38	16,8	-55,8	960,7	2.568,10	167,3	25.281,60	152.863,10	504,6
	Cooperativas	208,6	128,4	-38,4	5.527,20	380,6	-93,1	26.496,60	2.964,20	-88,8
	Explot. privadas	9,3	17,5	88,2	283,2	0	-100	30.451,60	0	-100
Patata	Total	288,7	245,7	-14,9	3.892,10	2.852,20	-26,7	13.481,50	11.608,50	-13,9
	Fincas del Estado	16,8	11,7	-30,4	38,2	195,5	411,8	2.273,80	16.709,40	634,9
	Cooperativas	135,9	76	-44,1	1.751,00	802,1	-54,2	12.884,50	10.553,90	-18,1
	Explot. privadas	136	158	16,2	1.788,30	1.854,60	3,7	13.149,30	11.738,00	-10,7
Hortalizas	Total	252,8	215,8	-14,6	3.461,60	2.224,60	-35,7	13.693,00	10.308,60	-24,7
	Fincas del Estado	85,9	64,9	-24,4	1.262,50	656,7	-48	14.697,30	10.118,60	-31,2
	Cooperativas	95,6	50,9	-46,8	1.034,10	399,2	-61,4	10.816,90	7.842,80	-27,5
	Explot. privadas	71,3	1.000,00	1.302,50	1.165,00	1.168,70	0,3	16.339,40	1.168,70	-92,8
Sandía y melón	Total	23,4	34,2	46,2	215,7	381,6	76,9	9.217,90	11.157,90	21
	Fincas del Estado	7,1	6,1	-14,1	60,6	50,5	-16,7	8.535,20	8.278,70	-3
	Cooperativas	10,7	10,7	0	84,4	53,5	-36,6	7.887,90	5.000,00	-36,6
	Explot. privadas	5,6	17,4	210,7	70,7	277,6	292,6	12.625,00	15.954,00	26,4
Uva	Total	213,4	223,6	4,8	914,5	954,8	4,4	4.285,40	4.270,10	-0,4
	Fincas del Estado	61,6	62,7	1,8	306,8	311,5	1,5	4.980,50	4.968,10	-0,2
	Cooperativas	98	86,8	-11,4	373,7	332	-11,2	3.813,30	3.824,90	0,3
	Explot. privadas	53,8	74,1	37,7	234	311,3	33	4.349,40	4201,1	-3,4
Frutas	Total	-	-	-	1.580,20	1.484,40	-6,1	-	-	-
	Fincas del Estado	-	-	-	572	540,9	-5,4	-	-	-
	Cooperativas	-	-	-	233	142,9	-38,7	-	-	-
	Explot. privadas	-	-	-	775,2	770,3	-0,6	-	-	-
Total (de los cultivos de los anexos 3 y 4)		8.134,90	7.023,40	-13,7	36.170,60	25.893,70	-28,4	6.774,90	4.444,50	-34,4

⁴³ Ibídem.

Tabla 7. *Evolución inflacionaria de los costes de producción en las cooperativas agrícolas, 1988–1990 (leilha). Elaboración propia*⁴⁴.

Capítulo	Remolacha azucarera			Maíz en regadío			Maíz en secano		
	1988	1990	Δ (%) 1988–1990	1988	1990	Δ (%) 1988–1990	1988	1990	Δ (%) 1988–1990
Semillas y plántones	–	–	–	225	225	0,00	225	225	0,00
Trabajos mecánicos	1.821	5.463	200,00	1.365	4.095	200,00	1.186	3.558	200,00
Riego	–	–	–	474	711	50,00	–	–	–
Fertilizantes químicos	869	1.738	100,00	1454	2.902	99,59	745	1.490	100,00
Fertilizantes naturales	200	200	0,00	200	200	0,00	200	200	0,00
Herbicidas	995	1.990	100,00	601	1.201	99,83	–	–	–
Fitosanitarios	120	120	0,00	219	219	0,00	219	219	0,00
Reinversión de beneficios	151	151	0,00	583	583	0,00	82	82	0,00
Piezas de recambio	113	113	0,00	106	106	0,00	173	173	0,00
Otro material	311	311	0,00	348	348	0,00	184	184	0,00
Salarios	3.934	5.901	50,00	2.398	3.597	50,00	1.650	2.475	50,00
Impuestos salariales	354	531	50,00	216	324	50,00	148	222	50,00
Cotizaciones a la Seguridad Social	1.667	5.001	200,00	1.705	5.115	200,00	642	1.926	200,00
Impuestos rústicos	55	55	0,00	55	55	0,00	55	55	0,00
Seguros	188	188	0,00	233	233	0,00	89	89	0,00
Otros gastos	–	–	–	28	28	0,00	10	10	0,00
Total	10.778	21.762	101,91	10.210	19.942	95,32	5.608	10.908	94,51
Variación del precio en origen	2,06			2,08			2,10		
Depreciación final de la producción	–99,85			–93,24			–92,39		

⁴⁴ Ibídem.

Tabla 8. *Evolución inflacionaria de los costes de producción en las cooperativas agrícolas, 1988–1990 (leil/ha)*(continuación de la tabla 7). Elaboración propia⁴⁵.

Capítulo	Trigo en regadío			Soja en regadío			Girasol en secano		
	1988	1990	Δ (%) 1988–1990	1988	1990	Δ (%) 1988–1990	1988	1990	Δ (%) 1988–1990
Semillas y plántones	750	750	0,00	972	972	0,00	123	123	0,00
Trabajos mecánicos	2.296	6.888	200,00	1.830	5.490	200,00	1.821	5.463	200,00
Riego	400	600	50,00	466	699	50,00	–	–	–
Fertilizantes químicos	1.090	2.180	100,00	475	950	100,00	876	1.750	99,77
Fertilizantes naturales	200	200	0,00	200	200	0,00	200	200	0,00
Herbicidas	57	114	100,00	1.175	2.350	100,00	224	448	100,00
Fitosanitarios	139	139	0,00	–	–	–	94	94	0,00
Reinversión de beneficios	566	566	0,00	566	566	0,00	73	73	0,00
Piezas de recambio	176	176	0,00	95	95	0,00	96	96	0,00
Otro material	301	301	0,00	341	341	0,00	179	179	0,00
Salarios	688	1.032	50,00	910	1.365	50,00	448	672	50,00
Impuestos salariales	62	93	50,00	82	123	50,00	40	60	50,00
Cotizaciones a la Seguridad Social	1.109	3.327	200,00	1.090	3.270	200,00	638	1.914	200,00
Impuestos rústicos	55	55	0,00	55	55	0,00	55	55	0,00
Seguros	120	120	0,00	183	183	0,00	68	68	0,00
Otros gastos	15	15	0,00	21	21	0,00	13	13	0,00
Total	8.024	16.556	106,33	8.461	16.680	97,14	4.948	11.208	126,52
Variación del precio en origen	2,14			2,00			2,28		
Depreciación final de la producción	–104,19			–95,14			–124,24		

⁴⁵ Ibídem.

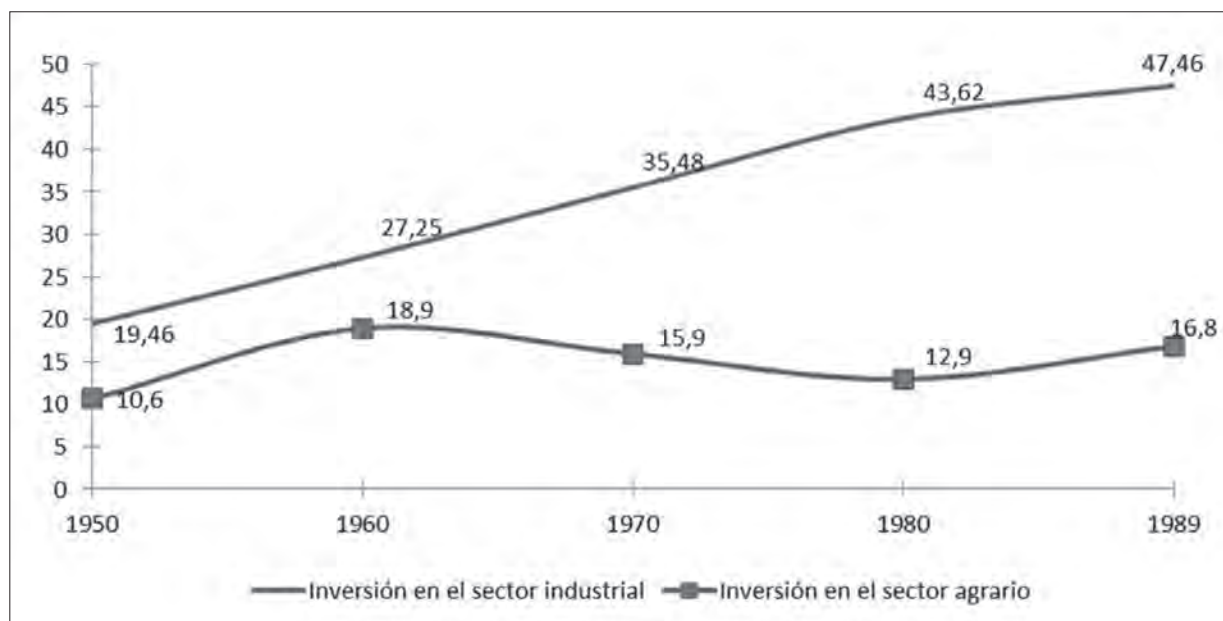

Fig. 1. Evolución del porcentaje de inversión nacional en los sectores industrial y agrario rumanos a través de los fondos fijos (fondurile fixe ale economiei naționale), 1950–1989. Elaboración propia⁴⁶.

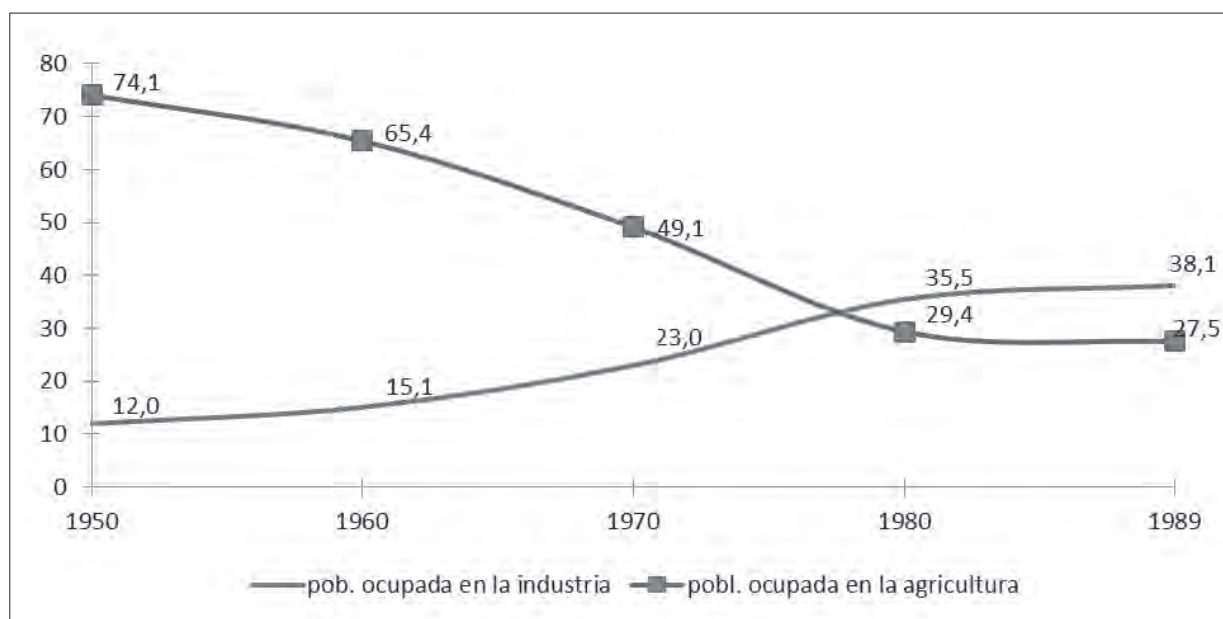

Fig. 2. Evolución del porcentaje de población ocupada en la industria y en la agricultura de Rumanía, 1950–1989. Elaboración propia⁴⁷.

⁴⁶ A partir de Barbulescu *et alii* 1998.

⁴⁷ Ibídem.

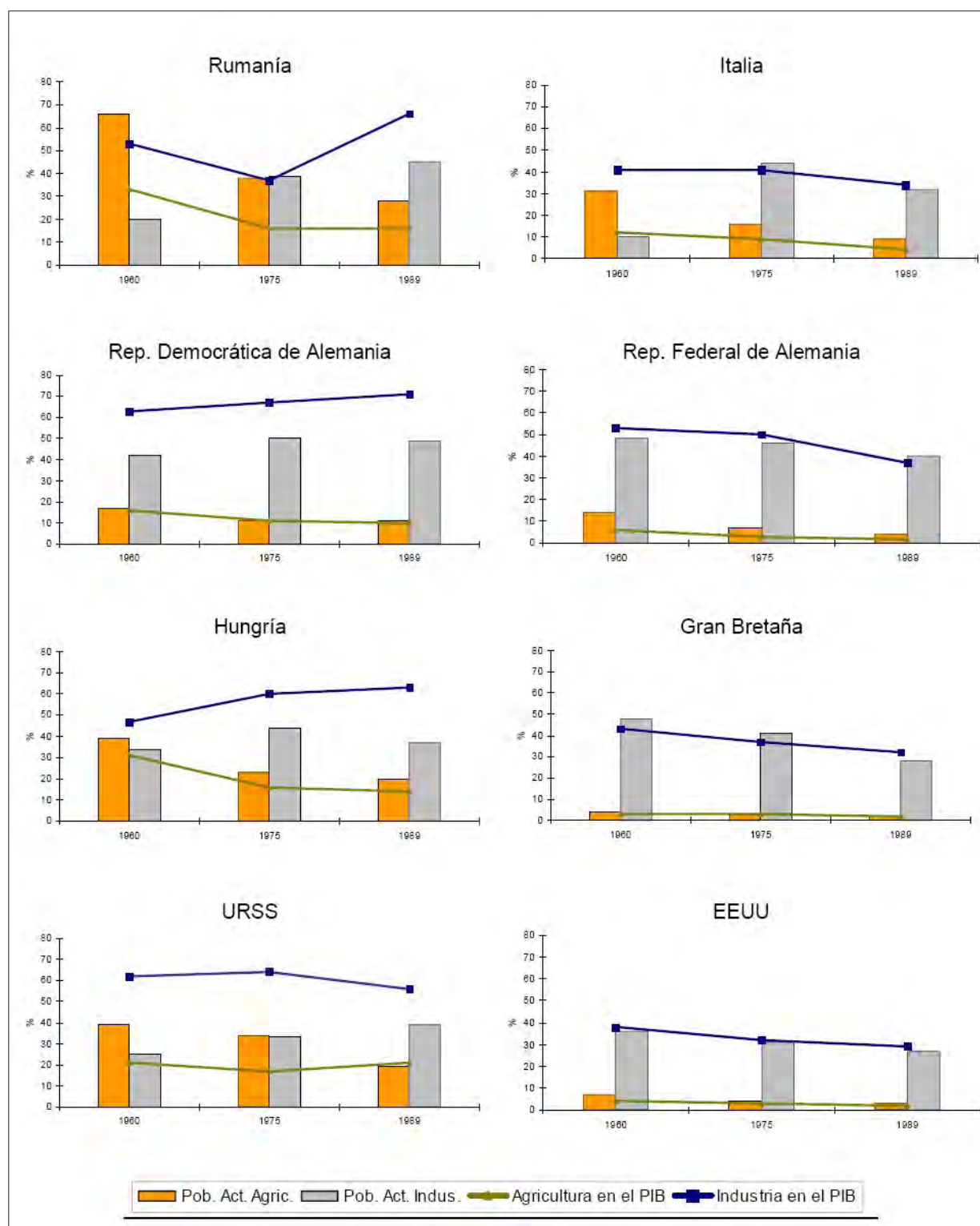

Fig. 3. Evolución comparada de la población activa y el peso en el PIB de los sectores agrario e industrial en países del orbe oriental y occidental, 1960–1989. Elaboración propia⁴⁸.

⁴⁸ A partir de Albu 1991.

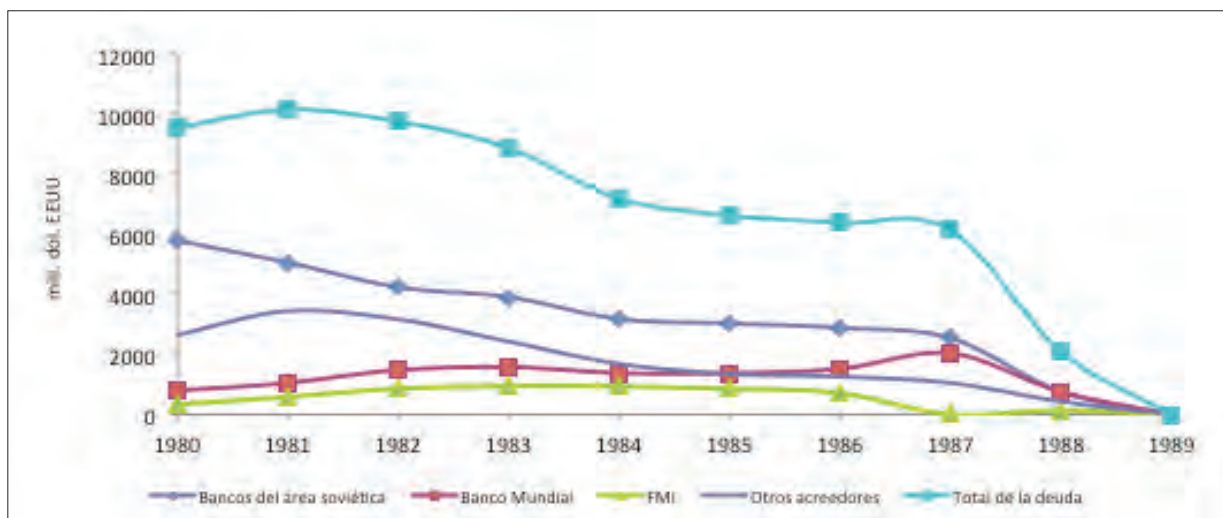

Fig. 4. Liquidación de la deuda externa de Rumania por agencia acreedora, 1980–1989. Elaboración propia⁴⁹.

Fig. 5. Principales campiñas y mesetas bajas de las áreas de llanura de Rumania. Elaboración propia⁵⁰.

⁴⁹ A partir de Vanous 1989 y Marcu 2005.

⁵⁰ A partir de AEM 2011; GSW 2011; USGS 2011; FIERSIG 2012.

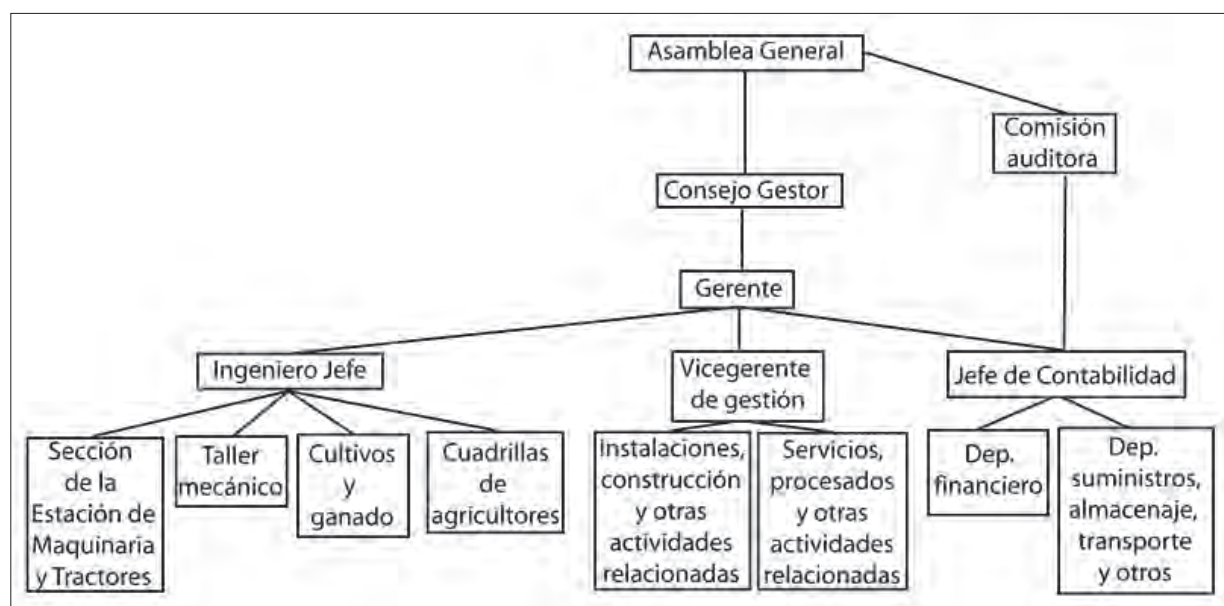

Fig. 6. *Estructura básica de las Cooperativas de Producción Agrícola durante el régimen de Ceaușescu*. Elaboración propia⁵¹.

⁵¹ A partir de USCD 1985.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE ABREVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

- I ACIEBSEE – Actes du premier Congrès International des études balcaniques et sud – est européens, Sofia, 1969.
- II ACIT – Actes du IIe Congrès International de Thracologie, București, 1980.
- AAA – Athens Annals of Archaeology, Atena.
- AAH – Acta Archaeologica Hungaricae, Budapesta.
- AAR – Analele Academiei Române, București.
- AAWG – Abhandlungen der Akad. D. Wissenschaften in Göttingen. Phil-hist Kl. Göttingen
- ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj.
- ActaArchCarp – Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia.
- ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta.
- ActaArchKopenhaga – Acta Archaeologica, Copenhaga.
- ActaHartghitensia – Acta Harghitensia, Miercurea Ciuc.
- ActaMN (AMN) – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- ActaMM – Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui.
- Actes du VIIIe Congrès... – Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9 – 15 septembre 1971, vol. III, Rapports et Corapports, Beograd, 1973.
- ActMuz – (Din) Activitatea muzeelor, Cluj-Napoca.
- ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
- ActaMS – Acta Musei Septemcastrensis, Sibiu.
- ActaTS – Acta Terrae Septemcanstrensis, Sibiu.
- ADATTÁR – Dr. Baróti Lajos, Adattár Délmagyarország XVIII századi történetéhez, I–III, Timișoara, 1893–1896.
- AÉ – L'Année Épigraphique, Paris.
- AEA – Archivo Español de Arqueología, Madrid.
- AEM – Archaeologische-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
- AFB – Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár.
- AfÖG – Archiv für Kunde Österreichischer Geshichtsquellen, Viena.
- AH – Acta Historica, Budapesta.
- AICS – Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- AIIC – Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca.
- AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală, Cluj-Napoca.
- AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca.
- AJA – American Journal of Archaeology, Baltimore.
- AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
- AlbaRegia – Alba Regia. Annales Musei Stephani regis, Székesfehérvár.
- AlbCat – Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren. Ausstellung Katalog, Mainz am Rhein, 1989.
- Aluta – Aluta, Sfântu Gheorghe.
- Anale UCDC – Analele Universității Creștine “Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie, București
- AnB (S.N.) – Analele Banatului, Serie nouă, Timișoara.
- AnUA – Annales Universitatis Apulensis, Alba Iulia.
- ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York / Berlin.
- AnStUniv – Analele Științifice ale Universității “A.I. Cuza”, Iași.
- Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- AntHung – Antiquitas Hungarica, Budapesta.
- Antiquitas – Antiquitas. Anhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte zur klasischen und provinzial Römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums, Bonn.
- Antiquity – Antiquity, Cambridge, Newbury.
- Anthropozoologica – Anthropozoologica. Bulletin de l'Association l'Homme et l'Animal, Société de Recherche Interdisciplinaire, Paris.
- Anthrozoös – Anthrozoös. Journal of the International Society for Anthrozoology.
- AO, S.N. – Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova.
- AÖ – Archäologie Österreichs, Viena.
- APA – Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin.
- Apulum – Apulum, Alba Iulia.
- AR – Archaeologické Rozhledy, Praga.
- ArbeitsblRest – Arbeitsblätter für Restauratoren, Bamberg – Mainz.
- ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- Argintul antic – ***, *Antique Silver from Serbia. Exhibition of National Museum of Belgrade, November 1996 – January 1997 / Argintul antic din Serbia. Expoziție a Muzeului Național din Belgrad, Noiembrie 1996 – Ianuarie 1997*, București, 1996.
- ARou – Archaeometry in Roumania, București.
- ArchAustr – Archaeologia Austriaca, Viena.
- ArchÉrt (AÉ) – Archaeologiai Értesítő, Budapest.
- ArchHung – Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Arcaeologorum Academiae Scientiarum Hungaricae redactae. Budapesta
- Archivi – Archivi di Arte Prehistorica, Brescia.
- ArchJug – Archaeologia Jugoslavica, Belgrad.
- ArchKözl – Archaeológiai Közlemények, Budapest.
- ArchMéd – Archéologie Médiévale, Caen.
- ArchPolona – Archaeologia Polona, Wrocław-Varșovia-Cracovia.
- ArchRozhl – vezi, AR.

- ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița.
 ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București.
 ArhOlt (S.N.) – Arhivele Olteniei, Craiova.
 ArhPreg – Arheološki Pregled, Beograd.
 ArhSofia – Arheologija, Sofia.
 ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana.
 Arqueobios – Arqueobios, Centro de Investigaciones Arqueobiológicas y Paleoeológicas Andinas, Trujillo, Peru.
 AS – Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra.
 ASF – Archaeologica Slovaca Fontes (Institut Archaeologici Nitriensis. Academia Scientiarum Slovacae), Bratislava.
 ASDI – Anuarul Școlii Doctorale. Istorie, Cluj-Napoca.
 Assimilation et résistance – D. M. Pippidi (éd.), *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques (Madrid, Septembre 1974)*, Bucarest – Paris, 1976.
 ASV – Archivio Segreto Vaticano, Vatican.
 Atti X SINBE – Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dall' eta del Bronzo in Europa, Verona.
 AVSL – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermanstadt (Sibiu). Kronstadt (Brașov).
 AUA – Annales Universitatis Apulensis, Historica, Alba-Iulia.
 BAI – Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Iași.
 BAM – Brukenthal. Acta Musei, Sibiu.
 BĂMÉ – A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd.
 Banatica – Banatica, Reșița.
 BAR (IS) – British Archaeological Reports, (International Series), Oxford.
 BCCIT – Buletinul Camerei de Comerț și Industrie Timișoara.
 BCH – Bulletin de Correspondence Hellenique, Paris.
 BCMI – Buletinul Comisiunilor Monumentelor Istorice, București.
 BCSP – Bolletino del Centro Camuno di Studi Preistorici, Brescia.
 BCSS – Buletinul Cercetărilor Științifice Studențești, Universitatea 1 Decembrie, Alba Iulia.
 BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. – Berlin.
 BHAB – Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
 BIAL – Buletin of the Institute of Archaeology, Londra.
 BMA – Bibliotheca Musei Apulensis, Alba Iulia.
 BMN – Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj Napoca.
 BThr – Bibliotheca Thracologica, București.
 BIFAO – Bulletin de L' Institut français d'archéologie orientale, Le Caire.
 BIKL – Bányászati és Kohászati Lapok, Budapesta.
 BJ – Bonner Jahrbücher, Bonn.
 BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București.
 BMJG – Buletinul Muzeului Județean Giurgiu.
 BMMKözleményei – Békésmegyei Múzeum Közleményei, Békéscsaba.
 BPI – Bolletino di Paleontologia Italiana, Roma.
 Britannia – A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London.
 BRTÉO – Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet Évkönyve, Oradea, 1888.
 BSA – Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra.
 BSHSK – Buletin per Shkencat Skoqerore, Tirana.
 BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București.
 Buridava – Buridava. Studii și materiale, Râmnicu Vâlcea.
 CA – Current Anthropology, Chicago.
 CAANT (CerArhNT) – Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București.
 CAH – Cambridge Ancient History, Cambridge.
 CahRhodaniens – Cahiers Rhodaniens, Valence-sur-Rhône.
 CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
 Carpica – Carpica, Bacău.
 CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
 CCDJ – Cultură și civilizația la Dunărea de Jos, Călărași.
 CerArh (CA) – Cercetări Arheologice. Biblioteca Muzeologică. Muzeul Național de Istorie al României, București.
 Cercetări Istorice – Cercetări Istorice, Iași.
 Cetăț dacice – M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăț dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
 CIGD – L. Ruscu (ed.), Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum (HPS 10), Debrecen 2003.
 CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
 CIT – Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie, București.
 Clio – Clio, revistă de publicistică istorică, Timișoara.
 CMO – Centenar Muzeal Orădean, Oradea.
 CNA – Cronica Numismatică și Arheologică, București.
 ComArchHung – Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
 Comori – *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*. Catalog, București, 1978.
 Corviniana – Acta Musei Corviniensis, Hunedoara.
 Crisia – Crisia, Oradea.
 CS – Croația Sacra, Zagreb.
 CSIR – Corpus signorum Imperii Romani.
 Cultura Vinča – Cultura Vinča în România, Timișoara.
 Cumania – Cumania, Kecskemét.
 Cumidava – Cumidava, Brașov.
 CT – Caiete de teren, Novi Sad.
 CVA – *Corpus Vasorum Antiquarum*.
 Dacia (N.S.) – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N.S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
 Depozitele – M. Petrescu Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.
 Der Basarabi-Komplex – Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7. – 9. November 1996), București, 1996.
 Die Bajuwaren 1988 – Hermann Dannheimer, Heinz Dopsch (Hg.), *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo*

- 488-788. *Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern Mattsee/Salzburg 19. Mai bis 6. November 1988*, 2. Aufl., München – Salzburg, 1988.
- Die Kulturen der Bronzezeit – Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Torres, Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (22. – 24. November 1997), București 1998
- DIR – *Documente privind istoria României*, 32 vol. București, 1951-1960.
- DissPann – Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DIVR – *Dicționar de istorie veche a României*, sub red. D.M. Pippidi, București, 1976.
- DolgCluj – Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem – és Régiséggyűjteményéből. Kolosvár (Cluj-Napoca).
- DP – Documenta Praehistorica, Ljubljana.
- DolgSzeged – Dolgozatok, Szeged.
- Drobeta – Drobeta, Drobeta – Turnu Severin.
- DRH – Documenta Romaniae Historica, București.
- EDR – Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma, Roma.
- EJA – European Journal of Archaeology.
- EM – Ethnology Monographs, Pittsburgh.
- EphNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca.
- Epoca bronzului – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat*, BHAB, V, Timișoara, 1997.
- ERAUL – Etudes et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
- ÉtBalk – Études Balkaniques, Sofia.
- FA – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FBKN – Die Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und in die Nachbargebiete. Internationales Symposium, Budapesta – Velem.
- FD – Foaia Diecezană, Caransebeș.
- Festschrift Pittioni – Festschrift für Richard Pittioni zum Siebzigsten Geburtstag, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13, Viena, 1976.
- Fontes Historiae – Corneliu Gaiu, Cristian Găzdac (ed.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006 (= *Biblioteca Muzeului Bistrița*, seria *Historica*, 1-2).
- FHDR – Fontes Historiae Dacoromanae (= *Izvoare privind istoria României*), 4 vol., București, 1964.
- FRTB – Fontes Rerum Transilvanicarum Buday.
- FK – Földrajzi Közlemények, Budapest.
- Fillst – File de Istorie. Muzeul de Istorie, Bistrița.
- FoliaArch – Folia Archaeologica, Budapesta.
- FVL – Forschungen zur Volks und Landeskunde, Sibiu.
- GCBI – Godišnjak. Centar za balkanološkog ispitivanja, Sarajevo.
- GGB – Godišnjak Grada Beograda, Beograd.
- Geochronometria – Geochronometria, Gliwice.
- Germania – Germania, Frankfurt a. M.
- GlasnikMKM – Glasnik Muzej Kosovo i Methohija, Pristina.
- GlasnikSAD – Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd.
- GlasnikSANU – Glasnik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Beograd.
- GlasnikZMBH – Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- GNAMP – Godišnik na Narodnija arheološki muzej v Plovdiv.
- GodišnikSevBalg – Godišnik na muzeite ot Severna Bălgaria.
- Gold der Steppe – * * *, *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine* (herausgegeben von Renate Rolle, Michael Müller-Wille und Kurt Schietzel in Zusammenarbeit mit Petr P. Toločko und Vjačeslav Ju. Murzin), Schleswig, 1991.
- Gornea – Gh. Lazarovici, *Gornea preistorie*, Reșița, 1977.
- GRI – Genetics Research International, SAGE-Hindawi Access to Research, London.
- HOMÉ – A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc.
- HTRTÉ – A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Évkönyve, Budapesta – Deva.
- IA – Identitate și Alteritate, Cluj-Napoca.
- IAI – Ivestija na Arheološki Institut, Sofia.
- IDR – *Inscriptiile Daciei Romane*, București.
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1996.
- IGRR – R. Cagnat et alii (eds.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1906-1927.
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK) – New Jersey (USA).
- IJM – International Journal of Morphology, Publicación de Sociedad Chilena de Anatomía, Chile.
- Iliria – Iliria, Studime dhe materiale arkeologjike, Tirana.
- Iliri și Daci – *Iliri și Daci*. Catalog, Cluj – București, 1972.
- ILS – *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, Berlin, 1892.
- InMemCD – *In Memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974.
- InvArch – Inventaria Archaeologica. Corpes des ensembles archéologiques, București.
- InvPraehistHung – Inventaria Praehistoriae Hungariae, Budapest.
- JPEK – Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin.
- ISM – *Inscriptiile din Scythia Minor grecești și latine*, București.
- ITSR – Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu – București.
- IstMitt – Istambuler Mitteilungen, Istanbul.
- Istraživanja – Istraživanja, Novi Sad.
- IstRom – *Istoria României*, București.
- Istros – Istros. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila.
- JAA – Journal of Anthropological Archaeology, Museum of Anthropology, University of Michigan (USA).
- JAS – Journal of Archaeological Science, San Diego.
- JFA – Journal of Field Archaeology, Boston.
- JGN – Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München.
- JMH – Journal of Modern History, Chicago.
- JNA – Jugoslovenska Narodna Armija
- J Morphol. – Journal of Morphology, Wiley Online Library.
- JPMÉ – Jánus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
- JPR – Journal of Prehistoric Religion
- JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz.

- JRS – The Journal of Roman Studies, Londra.
- JWP – Journal of World Prehistory, New York.
- KFKNB – Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Belgrad.
- Klio – Klio. Beiträge zur Geschichte, Leipzig.
- KözlCluj – Közlemények az Erdely Nemzeti Múzeum Érem és Régiséggyűjteményéből, Kolosvár (Cluj-Napoca).
- KSI – Kuvendi i Studimeve Illire, Tirana.
- KSIA – Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moskva.
- KSIIMK – Kratkie Soobščenija Instituta istorii material'noj AN SSSR, Moskva – Leningrad.
- Kulturraum Donau – Kulturraum mittlere und untere Donau, Tradition und Perspektiven des Zusammenlebens, Reșița, 1994.
- Kunstschätze – * * *, *Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 24. Aprilie bis 31. Juli 1964 in Villa Hügel – Essen*, Essen, 1964.
- Lapidarul MB – M. Moga, I.I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara.
- Latomus – Latomus, Bruxelles.
- Litua – Litua. Studii și cercetări, Târgu Jiu.
- LRBC – R.A.G. Carson, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage. A.D. 324-498* (Part I, P.V. Hill, J.P.C. Kent, *The Bronze Coinage of the House of Constantine. A.D. 324-346*; Part II, R.A.G. Carson, J.P.C. Kent, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Late Empire. A.D. 346-498*), Londra, 1965.
- MA – Monumenta Archaeology, Los Angeles.
- Macedoniae AA – Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep.
- MagIst – Magazin Istoric, București.
- MB – Mitropolia Banatului,
- MBE – Molecular Biology and Evolution, Oxford University Press.
- MAGW – Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Viena.
- MarbStud – Marburger Studien, Marburg, 1938.
- Marisia – Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie, etnografie, Muzeul Județean Târgu Mureș.
- Marmația – Marmația, Baia Mare.
- Materiale (MCA) – Materiale și Cercetări Arheologice, București.
- Materialy – Srpsko Arheološko društvo gradskih muzeja Subotica, Subotica.
- MAVA – Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, München.
- MedTrans – Medievalia Transylvanica, Satu Mare.
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
- MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MIA – Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova.
- MIMBuc – Materiale de istorie și muzeografie, București.
- MIRB – R. Göbl, *Moneta Imperii Romani et Byzantini*, Viena, 1989.
- MittAI – Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Akad. der Wissenschaften, Budapest.
- MF – Múzeumi Füzetek, Aszód.
- MKE – Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
- MN – Muzeul Național, București.
- MOL – Magyar Ország Levéltár, Budapest.
- Monedele – C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
- Mousaios – Mousaios. Studii și cercetări de istorie locală, Buzău.
- Munibe – Munibe. Antropologia – Arkeologia, San Sebastian, 1947.
- MuzNat – Muzeul Național (de Istorie), București.
- Művészet – Művészet, Budapest.
- NAA – North American Archaeologist, Baywood Publishing Company, Inc. New York.
- NC – The Numismatic Chronicle, Londra.
- NeolBan – Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj Napoca, 1979.
- NK – Numizmatikai Közlöny, Budapest.
- NListy – Numismaticke Listy, Praga.
- NNU – Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, Leipzig-Hildesheim.
- NumSbor – Numismaticky Sbornik, Praga.
- OJA – Oxford Journal of Archaeology, Oxford.
- OmCD – Omagiu lui Constantin Daicoviciu, București, 1960.
- OPEL – B. Lörincz, F. Redö (ed.), *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I-IV*, Budapest – Wien 1994-2002.
- OpusculaArch (OpArch) – Opuscula Archaeologica, Zagreb.
- Orbis antiquus – Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardean, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioanis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004.
- OZ – Osječki Zbornik, Osijek.
- ÖL – Ösrégészeti levelek, Budapest.
- PA – Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
- PamArch – Památky archeologické, Praga.
- PASE – Prehistorische Archeologie in Südosteuropa – Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin.
- PB – Patrimonium Banaticum, Timișoara.
- PBF – Praehistorische Bronzefunde, Berlin.
- PBG – A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento, Mexico, 1963.
- Peuce – Peuce, Tulcea.
- PIR – Prosopographia Imperii Romani, 3 vol., Berlin-Leipzig.
- PJZ – Praistorija Jugoslovenskih Zemalja, Sarajevo.
- PMCDR – Publicațiile Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- PMMB – Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
- Pontica – Pontica, Constanța.
- Posebna izdanija – Posebna izdanija, Sarajevo.
- Potaissa – Potaissa. Studii și Comunicări, Turda.
- PPS – Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra.
- Praehistorica – Praehistorica. Internationales Symposium, Praga.
- PraiSrb – M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Belgrad.
- PraiVoiv – B. Brukner, J. Todorović, N. Tasić, *Praistorija Voivodine*, Novi Sad.
- PrehistAlp – Prehistoria Alpina, Trento.
- Pulpudeva – Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Sofia.
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Berlin – Leipzig.
- RA – Revista Arhivelor, București.

- RadVM (RVM) – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad.
- RB – Revista Banatului, Timișoara.
- RCJB – Revista Cercului Juridic Bănățean, Timișoara.
- RCRFAcA – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta.
- RégFüz – Régészeti Füzetek, Budapesta.
- Repertorium (ErdRep)– Roska Márton, *Erdély régészeti repertoriuma*. I. Öskor Thesaurus antiquitatum Transilvanicarum, Tom I. Praehistorica, Cluj, 1942.
- RE – Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894-.
- RESEE – Revue des Etudes Sud–Est Europeens, București.
- RevB – Revista Bistriței, Bistrița.
- RevIst (RI) – Revista de Istorie, București.
- RevMuz – Revista Muzeelor, București.
- RGF – Römisch-Germanischen Forschungen, Berlin.
- RI – Revista Istorică, București.
- RIC – Roman Imperial Coinage, 10 vol., Londra, 1923–1994.
- RISBC – Revista Institutului Social Banat–Crișana, Timișoara.
- RIM – Revista de Istorie Militară, București.
- RMM – Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorie și de Artă, București.
- RMV – Revue de Médecine Vétérinaire, École Nationale Vétérinaire de Toulouse, France.
- Römer in Rumänien – *Römer in Rumänien*. Ausstellungs Katalog, Köln, 1969.
- RRC – M.H. Crawford, Roman Republican Coinage, 2 vol., Cambridge, 1979.
- RRCH – M.H. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969.
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, București.
- RRML – Revista Română de Medicină Legală,
- SA – Sovetskaja Arheologija, Moskva.
- SAHJ – South African Historical Journal, Journal of the Southern African Historical Society, Durban, South Africa.
- SAI – Svod Arheologičeskikh istočnikov, Moskva – Leningrad.
- Sargetia – Sargeția. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva.
- SCA – Studii și cercetări de antropologie, București.
- SCIA – Studii și Cercetări de Istoria Artei, București.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București.
- SCMI – Sesiunea de Comunicări a Muzeelor de Istorie, București, 1964.
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București.
- SGB – Studii de Geografie a Banatului, Universitatea Timișoara.
- SH – Studime Historike, Tirana.
- SIB – Studii de Istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timișoara.
- SlArch – Slovenská Archeológia, Bratislava.
- SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museums, Bad Homburg.
- SM – Studii de Muzicologie, București.
- SdM – Societatea de Măine, Brașov.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București.
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară. Muzeul Militar Central, București.
- SocRom – Sociologia Românească, București.
- SRIR – Studii și Referate privind Istoria României, București, 1954.
- Starije – Starije Crno Gore, Cetinj.
- Starinar – Starinar, Belgrad.
- StCGGB – Studii și cercetări de geologie, geografie și biologie, Reșița.
- StCom – Studii și Comunicări, Arad.
- StComC – Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș = Tibiscum.
- StComP – Studii și Comunicări. Muzeul Județean, Pitești.
- StComSatuMare – Studii și Comunicări, Satu Mare.
- StComS – Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu.
- StDac – Studii Dacice, Cluj-Napoca, 1981.
- StudAlb – Studia Albanica, Tirana.
- StudArch – Studia Archaeologica, Budapest.
- StudClas – Studii Clasice, București.
- Studentski Proucivanija – Studentski Proucivanija, Sofijski Univ., Istoriceski Fakultet, Sofia.
- Studia – Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- StudiaUC – Studia Universitatis Cibiniensis, Seria Historica, Sibiu
- StudiaBalcanica – Studia Balcanica, Sofia.
- StudiaCom – Studia Comitatus, Szentendre.
- StudiaPraehistorica (SP) – Studia Praehistorica. Archeologisches Institut der Bulgarischen Akademie, der Wissenschaften Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften USSR, Sofia.
- StudiaUniversitatis Cibiniensis – Studia Universitatis Cibiniensis, Sibiu.
- Studii – Studii, Revistă de istorie, București.
- Studii și Materiale – Studii și Materiale, Târgu Mureș.
- StZ – Študijné Zvesti Archeologicky ústav ŠAV, Nitra–Bratislava.
- Swiatowit – Swiatowit. Annuaire de l'archéologie préhistorique, Varșovia.
- Századok – Századok, Budapest.
- Symp Alba Iulia – The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia, BiblMA, I, Alba Iulia, 1994.
- SympThrac – Symposia Thracologica.
- The Vinča Culture – The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections, Timișoara, 1996.
- The Yugoslav Basin... – The Yugoslav Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C. (Symposium, Vrșac, October 11 – 14, 1995), Belgrade – Vrșac, 1996.
- Thracia – Thracia, Sofia.
- Thraco-Dacica (TD) – Thraco-Dacica, București.
- Tibiscum – Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Caransebeș.
- Tibiscus – Tibiscus, Timișoara.
- TIR, L. 34 – Tabula Imperii Romani. Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium, L. 34, Budapesta, 1968.
- TörtSz – Történelmi Szemle, Budapesta.
- TR – Transylvanian Review, Cluj-Napoca.
- Trepte – Trepte de civilizație românească, București, 1982.
- TRÉT – Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár (Timișoara).

- Tyragetia – Arheologie. Istorie Antică. Serie Nouă, Chişinău
- UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn.
- VAH – Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta.
- VDI – Vestnik Drevnej Istorii, Moskva.
- VF – Vorträge und Forschungen, Sigmaringen.
- Viesnik – Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
- WPZ – Wiener Prähistorischer Zeitschrift, Viena.
- YougDanBas – The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C., Symposium, Vršac, October 11–14, 1995, Belgrade – Vršac, 1996.
- ŽAnt – Živa Antika, Skoplje.
- ZborNM – Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad.
- ZborŠtip – Zbornik na štipskiot Naroden Muzej, Štip.
- ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.
- ZfAM – Zeitschrift für Archäologie der Mittelalters.
- ZfE – Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.
- ZfN – Zeitschrift für Numismatik, Berlin.
- Ziridava – Ziridava. Studii şi Cercetări, Arad.
- ZM – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZMS – Zbornik za Društvene nauke Matice Srpske, Novi Sad.
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.